

قصه ربانی

مجموعه مقالات بزرگداشت کیهانیه سید محمد باقر خراسانی

پیشگفتار: جمعی از فضلا و محققان خراسانی



بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فقيه ربانی : مجموعه مقالات بزرگداشت آیت الله میرزا علی فلسفی (رحمه الله)

نویسنده:

جمعی از فضلاء خراسان

ناشر چاپی:

موسسه معارف اسلامی امام رضا علیه السلام

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

فهرست	۵
فقیه ربانی : مجموعه مقالات بزرگداشت آیت الله میرزا علی فلسفی (رحمه الله)	۳۲
مشخصات کتاب	۳۲
اشاره	۳۲
فهرست اجمالی	۳۶
مقدمه	۳۹
اشاره	۳۹
۱. تدریس و عالم پروری	۳۹
۲. اهتمام به نشر دین	۴۰
۳. زهد و ساده زیستی و بی تکلفی	۴۰
۴. نظم در مطالعات و کارهای علمی	۴۰
۵. اهتمام به امور مردم و مسایل اجتماعی	۴۱
بخش یک: زندگانی و شخصیت آیت الله فلسفی	۴۵
اشاره	۴۵
مروری بر زندگانی حضرت آیت الله میرزا علی آقا فلسفی/محمد قنبری	۴۷
چکیده	۴۷
درآمد	۴۷
یک. زندگانی	۴۸
ولادت	۴۸
خاندان	۴۸
تحصیلات	۵۱
سفر به نجف	۵۲
بازگشت به ایران	۵۴
هجرت به مشهد	۵۵

۵۶	دو: تدریس
۵۷	روش تدریس
۶۲	سه: ابعاد مختلف شخصیتی
۶۲	ویژگی های اخلاقی
۶۵	اهتمام به مسایل اعتقادی
۶۶	رسیدگی به وضع طلاب و تأسیس صندوق قرض الحسنه
۶۶	فعالیت های سیاسی
۶۶	اشاره
۷۰	عروج
۷۲	کتابنامه
۷۳	شخصیت معنوی آیت الله فلسفی / گفت و گو با آیت الله سید جعفر سیدان
۸۷	آیت الله حاج میرزا علی فلسفی / علی دوانی
۹۱	آیت الله فلسفی به روایت اسناد ساواک/ به کوشش: عبدالوهاب فراتی
۹۱	مقدمه
۹۴	موضوع: شیخ غلامحسین جعفری
۹۸	موضوع: اقامت شیخ علی فلسفی در مشهد
۹۹	ملاحظات:
۱۰۱	موضوع: میرزا علی فلسفی
۱۰۴	موضوع: میرزا علی تنکابنی
۱۱۱	موضوع: وصول ۹۴۵ - ۵۴/۳/۲۰ کاشف ۱۱۱
۱۱۳	موضوع: برادر فلسفی واعظ
۱۱۶	موضوع: میرزا علی فلسفی
۱۱۹	موضوع...
۱۲۶	موضوع: حاج علی بابا
۱۴۹	موضوع: تعطیل نماز جماعت و درس
۱۵۲	موضوع: میرزا علی فلسفی

موضوع...	۱۵۷
موضوع: چهلم یزد	۱۶۳
موضوع: اظهارات شیخ محمد تقی فلسفی	۱۷۰
وضعیت شهر مشهد ۳۷/۵/۲۴	۱۷۸
صدیقه مقدسی شیرازی	۱۸۱
بخش دوم: خراسانیات	۱۹۰
اشاره	۱۹۰
حدیث شیعه در خراسان عصر صادقین/مهدی غلامعلی	۱۹۲
چکیده	۱۹۲
درآمد	۱۹۲
اشاره	۱۹۲
یک. جغرافیای خراسان	۱۹۴
دو. شیعه در خراسان	۱۹۵
اشاره	۱۹۵
۱. سفرهای زیارتی	۱۹۶
۲. ارسال هدایا	۱۹۷
سه. راویان خراسانی در عصر صادقین علیهما السلام	۱۹۸
اشاره	۱۹۸
۱. ابو اسحاق خراسانی	۲۰۰
۲. ابو خالد کابلی	۲۰۰
۳. ابو سعید خراسانی	۲۰۱
۴. ابو شیبۀ خراسانی	۲۰۱
۵. ابو عبدالله بلخی	۲۰۱
۶. ابو غرة خراسانی	۲۰۳
۷. ابو المنذر زهیر بن محمد خراسانی	۲۰۳
۸. اسحاق بن بشر (بشیر) خراسانی	۲۰۴

۹.حسین بن حسن خراسانی	۲۰۴
۹.سلام بن ابی عمره خراسانی	۲۰۶
۱۱.سهل بن حسن خراسانی	۲۰۸
۱۲.محمد بن فضل خراسانی	۲۰۸
۱۳.یحیی بن حز خراسانی	۲۰۹
چهار. گونه های احادیث	۲۰۹
اشاره	۲۰۹
الف. کلام (مباحث امامت)	۲۰۹
اشاره	۲۰۹
۱.محبت اهل بیت	۲۱۱
۲.ولایت مداری	۲۱۳
۳.مهدویت	۲۱۵
ب.احادیث فقهی	۲۱۵
ج.احادیث اخلاقی و ادعیه	۲۱۶
پنج. شیوه های نشر حدیث در خراسان	۲۱۷
اشاره	۲۱۷
۱.جلسات اهل خراسان	۲۱۷
۲.پرسش و پاسخ	۲۱۹
۳.سفرهای راویان به خراسان	۲۱۹
کتابنامه	۲۲۲
اشاره	۲۲۲
آثار محدثان شیعه خراسان/ علی صدراپی خویی	۲۲۶
چکیده	۲۲۶
درآمد	۲۲۶
اشاره	۲۲۶
(۱)ابو الحسن موسوی مشهدی (قرن ۱۱ق)	۲۲۸

- (۲) ابو القاسم مشهدی (قرن ۱۱ ق) ۲۲۸
- (۳) ابو طالب بن ابی تراب حسینی مجتهد قائنی خراسانی (م ۱۲۹۳ ق) ۲۲۸
- (۴) احمد بن حسن یزدی مشهدی (حدود ۱۳۱۰ ق) ۲۳۰
- (۵) اسماعیل بن محمد علی رضوی (قرن ۱۰ ق) ۲۳۱
- (۶) جعفر بن محمد حسینی سبزواری (قرن ۱۳ ق) ۲۳۱
- (۷) جعفر بن محمد قاضی مشهدی (قرن ۱۳ ق) ۲۳۱
- (۸) غیاث الدین جمشید بن مهدی بن اسماعیل حسینی طوسی (قرن ۱۰ ق) ۲۳۲
- (۹) ابو القاسم حبیب نیشابوری (قرن ۱۱ ق) ۲۳۲
- (۱۰) حسن بن حسین شیعی سبزواری (قرن ۸ ق) ۲۳۲
- (۱۱) ابو علی حسن طوسی فرزند شیخ طوسی (قرن ۶ ق) ۲۳۳
- (۱۲) حسن بن ولی الله رضوی قائنی (؟) ۲۳۳
- (۱۳) سید حسن رضوی (قرن ۱۴ ق) ۲۳۳
- (۱۴) خطیب حسن قاری سبزواری (قرن ۱۱ ق) ۲۳۴
- (۱۵) نورالدین میرزا حسین بن حیدر خراسانی (قرن ۱۴ ق) ۲۳۴
- (۱۶) جمال الدین ابو الفتوح حسین بن علی بن محمد خزاعی نیشابوری رازی (زنده در ۵۲۵ ق) ۲۳۴
- (۱۷) کمال الدین حسین بن علی واعظ کاشفی بیهقی سبزواری (م ۹۱۰ ق) ۲۳۵
- (۱۸) حسین بن محمد علی نیشابوری مکی (قرن ۱۱ ق) ۲۳۷
- (۱۹) میرزا حسین شمس المعالی مشهدی (؟) ۲۳۷
- (۲۰) حیدر بن حسین علی طبسی (قرن ۱۱ ق) ۲۳۷
- (۲۱) حیدر بن منور بن حیدر سبزواری (قرن ۸ ق) ۲۳۹
- (۲۲) رجب علی بن محمد صالح بن علی نقی طوسی اصفهانی (قرن ۱۳ ق) ۲۳۹
- (۲۳) زین العابدین بن محمد علی سبزواری (قرن ۱۴ ق) ۲۴۱
- (۲۴) سلام بن ابی عمره (عمیره) خراسانی کوفی (قرن ق) ۲۴۳
- (۲۵) سلطان محمود بن غلام علی طبسی قاضی مشهدی (قرن ۱۲ ق) ۲۴۳
- (۲۶) شاهد جوینی سبزواری (؟) ۲۴۳
- (۲۷) طیب بن محمد طبیب سبزواری (؟) ۲۴۴

- ۲۴۴----- (۲۸) حاج عابد بن داوود مشهدی (قرن ۱۲ ق)-----
- ۲۴۴----- (۲۹) عادل بن علی بن عادل حافظ معلم شیرازی خراسانی (قرن ۱۰ ق)-----
- ۲۴۶----- (۳۰) ملا عبد الخالق بن عبد الرحیم یزدی طوسی (م ۱۲۶۸ ق)-----
- ۲۴۶----- (۳۱) ابو سعید عبد الرحمن بن احمد بن حسین نیشابوری خزاعی، مفید (م ۴۷۶ ق)-----
- ۲۴۷----- (۳۲) عبد العلی بن محمد محسن خراسانی (قرن ۱۳ ق)-----
- ۲۴۷----- (۳۳) عبد العلی (مصحح کتابخانه آستان قدس رضوی) (قرن ۱۴ ق)-----
- ۲۴۷----- (۳۴) عبد الکریم بن محمد طبسی (قرن ۱۱ ق)-----
- ۲۴۷----- (۳۵) عبد الکریم بن محمد هادی شهابی طبسی مشهور به ابوعلی محمد (؟)-----
- ۲۴۷----- (۳۶) عبد الله بن محمد تونی، خراسانی، فاضل تونی (م ۱۰۷۱ ق)-----
- ۲۴۹----- (۳۷) شهید ثالث شهاب الدین عبد الله بن محمود مشهدی شوشتری، عقاب (م ۹۹۷ ق)-----
- ۲۴۹----- (۳۸) عبد الوهاب بن محمد رضوی حسینی طوسی (قرن ۱۳ ق)-----
- ۲۴۹----- (۳۹) علی اصغر بن یحیی حسینی رضوی (؟)-----
- ۲۵۰----- (۴۰) مروج الاسلام علی اکبر بن غلام علی خراسانی (قرن ۱۴ ق)-----
- ۲۵۰----- (۴۱) شیخ الافاضل ابو الحسن علی بن احمد نیشابوری فنجگردی (۵۱۳ ق)-----
- ۲۵۱----- (۴۲) صفی الدین علی بن حسین واعظ بیهقی کاشفی سبزواری (زنده در ۹۳۹)-----
- ۲۵۱----- (۴۳) ابو الحسن علی بن زید بن حاکم بیهقی فرید خراسان (ابن فندق) (م ۵۶۵ ق)-----
- ۲۵۲----- (۴۴) علی بن محمد بن ابی الحسن بن عبد الصمد تمیمی سبزواری (زنده در ۵۳۳ ق)-----
- ۲۵۲----- (۴۵) علی بن محمد حسن مشهدی خراسانی متخلص به راقم (زنده در ۱۳۰۲ ق)-----
- ۲۵۳----- (۴۶) علی بن محمد هاشم مشهدی (زنده در ۱۰۶۰ ق)-----
- ۲۵۳----- (۴۷) ملا علی رضا خراسانی یزدی (م ۱۲۵۶ ق)-----
- ۲۵۳----- (۴۸) ملا علی نیشابوری (زنده در ۱۲۸۶ ق)-----
- ۲۵۳----- (۴۹) غلام رضا بن مهدی خراسانی (قرن ۱۳ ق)-----
- ۲۵۴----- (۵۰) ابو محمد فضل بن شاذان بن خلیل نیشابوری (م ۲۶۰ ق)-----
- ۲۵۴----- (۵۱) قاسم بن محمود سبزواری (قرن ۱۰ ق)-----
- ۲۵۴----- (۵۲) قاسم علی بن حسن علی برازقی سبزواری (قرن ۱۱ ق)-----
- ۲۵۵----- (۵۳) محسن بن رضی الدین محمد حافظ رضوی مشهدی (قرن ۱۳ ق)-----

- ۲۵۵ ----- (۵۴) محسن بن علی نقی موسوی مشهدی (ق۹)
- ۲۵۵ ----- (۵۵) محسن بن محمد مهدی خراسانی (قرن ۱۲ ق)
- ۲۵۶ ----- (۵۶) محمد ابراهیم بن محمد علی طبسی (قرن ۱۳ ق)
- ۲۵۶ ----- (۵۷) محمد اسماعیل بن بهاء الدین رضوی (قرن ۱۲ ق)
- ۲۵۶ ----- (۵۸) محمد اشرف بن پیر محمد بن حافظ مشهدی (ق۹)
- ۲۵۶ ----- (۵۹) محمد اصفهانی خراسانی (ق۹)
- ۲۵۷ ----- (۶۰) محمد امین بن محمد تقی خراسانی (قرن ۱۳ ق)
- ۲۵۷ ----- (۶۱) امیر محمد امین سبزواری (قرن ۱۳ ق)
- ۲۵۷ ----- (۶۲) محمد باقر بن حسین نیشابوری مکی (زنده در ۱۱۴۲ ق)
- ۲۵۸ ----- (۶۳) محمد باقر بن محمد حسن آیتی بیرجندی قائنی (م ۱۳۵۲ ق)
- ۲۵۹ ----- (۶۴) محمد باقر بن محمد قائنی شیخ آبادی (قرن ۱۴ ق)
- ۲۶۰ ----- (۶۵) محمد باقر بن محمد مؤمن سبزواری (محقق سبزواری) (م ۱۰۹۰ ق)
- ۲۶۱ ----- (۶۶) سید امیر معز الدین محمد بن ابی الحسن موسوی مشهدی (زنده در ۱۰۱۷ ق)
- ۲۶۲ ----- (۶۷) ابو عبد الله محمد بن جعفر حائری مشهدی (حدود ۵۷۴ ق)
- ۲۶۲ ----- (۶۸) شیخ الطایفه ابو جعفر محمد بن حسن طوسی (م ۴۶۰ ق)
- ۲۶۳ ----- (۶۹) محمد بن حسن طوسی مشهدی (م ۱۲۵۷ ق)
- ۲۶۷ ----- (۷۰) شهید ابو علی محمد بن حسن قتال نیشابوری ابن فارسی (قرن ۶ ق)
- ۲۶۷ ----- (۷۱) قطب الدین محمد بن حسین بن حسن بیهقی نیشابوری کیدری (قرن ۶ ق)
- ۲۶۸ ----- (۷۲) ابو عبد الله محمد بن عبد الله نیشابوری، حاکم نیشابوری (م ۴۰۵ ق)
- ۲۶۹ ----- (۷۳) ابو محمد محمد بن عبد النبی اخباری نیشابوری، متخلص به سیل (م ۱۲۳۲ ق)
- ۲۷۳ ----- (۷۴) محمد بن علی اصغر طوسی (قرن ۱۳ ق)
- ۲۷۳ ----- (۷۵) محمد بن علی اصغر قائنی (قرن ۱۳ ق)
- ۲۷۴ ----- (۷۶) عماد الدین محمد بن علی بن حمزه طوسی قرن (۵۶۰ ق)
- ۲۷۴ ----- (۷۷) محمد بن غیاث الدین محمد سبزواری (قرن ۱۲ ق)
- ۲۷۵ ----- (۷۸) محمد بن محمد باقر قائنی خراسانی قرن (۱۳ ق)
- ۲۷۵ ----- (۷۹) خواجه نصیر الدین محمد بن محمد بن حسن طوسی (م ۶۷۲ ق)

- (۸۰) میرزا محمد بن محمد رضا سنابادی مشهدی قمی (قرن ۱۱ و ۱۲ ق) ----- ۲۷۷
- (۸۱) محمد بن محمد علی قاینی (قرن ۱۳ ق) ----- ۲۷۸
- (۸۲) محمد بن محمد حسینی مطهر نقیبی سبزواری سپاهانی میر لوحی (قرن ۱۳ ق) ----- ۲۷۹
- (۸۳) سید محمد بن محمد نور بخش قائنی (۹) ----- ۲۷۹
- (۸۴) محمد بن محمود طبسی (قرن ۱۱ ق) ----- ۲۸۰
- (۸۵) سید محمد بن محمود عصار لواسانی مشهدی (م ۱۳۵۶ ق) ----- ۲۸۰
- (۸۶) محمد تقی بن علی نقی طبسی (زنده در ۱۱۳۰ ق) ----- ۲۸۱
- (۸۷) محمد تقی بن محمد کاظم علوی فاطمی جعفری سبزواری (۹) ----- ۲۸۱
- (۸۸) محمد جعفر بن فاضل مشهدی (م ۱۱۰۶ ق) ----- ۲۸۱
- (۸۹) محمد جعفر بن محمد باقر شریف سبزواری (قرن ۱۲ ق) ----- ۲۸۳
- (۹۰) محمد جعفر بن محمد طاهر کرباسی خراسانی (قرن ۱۲ ق) ----- ۲۸۳
- (۹۱) محمد جواد بن محسن محولاتی خراسانی (۹) ----- ۲۸۴
- (۹۲) محمد حسن بن محمد باقر خراسانی قرن (۱۳ ق) ----- ۲۸۴
- (۹۳) محمد رحیم بن محمد بروجردی غروی مشهدی (قرن ۱۳ ق) ----- ۲۸۵
- (۹۴) محمد رحیم بن محمد جعفر بن محمد باقر شریف سبزواری (۹) ----- ۲۸۵
- (۹۵) محمد رضا بن محمد اسماعیل سیستانی قائنی (قرن ۱۴ ق) ----- ۲۸۶
- (۹۶) سید محمد رضا طبسی حائری (۱۳۸۴ ش) ----- ۲۸۶
- (۹۷) سید محمد بن معصوم رضوی خراسانی معروف به قصیر (۱۲۵۵ ق) ----- ۲۸۶
- (۹۸) غیاث الدین میرزا محمد رضوی (۹) ----- ۲۸۷
- (۹۹) محمد رفیع بن فرج گیلانی مشهدی ملا رفیعا (پس از ۱۱۰۶) ----- ۲۸۷
- (۱۰۰) محمد زمان بن کلب علی خان جلایر خراسانی، متخلص به ساقی (م ۱۲۸۶ ق) ----- ۲۸۹
- (۱۰۱) محمد زمان حسینی مشهدی (قرن ۱۱ ق) ----- ۲۸۹
- (۱۰۲) محمد صادق مشهدی (قرن ۱۳ ق) ----- ۲۸۹
- (۱۰۳) مولا محمد صادق نیشابوری (۹) ----- ۲۹۱
- (۱۰۴) محمد صفر بن محمد باقر شریف سبزواری (قرن ۱۲ ق) ----- ۲۹۱
- (۱۰۵) سید محمد طاهر بن محمد طالب حسینی موسوی اردبیلی مشهدی (قرن ۱۱ ق) ----- ۲۹۱

- ۲۹۲ (۱۰۶) سید میرزا محمد علی بن صادق مدرس رضوی (م ۱۳۱۱ق)
- ۲۹۲ (۱۰۷) محمد علی بن عباس علی خرواری سبزواری، حاج فاضل (م ۱۳۴۲ق)
- ۲۹۳ (۱۰۸) محمد علی بن فیض علیشاه میرزا عبدالحسین خراسانی، نور اصفهانی (؟)
- ۲۹۳ (۱۰۹) محمد علی بن محمد صادق نجفی نیشابوری (قرن ۱۲ق)
- ۲۹۳ (۱۱۴) محمد علی بن محمد کاظم شاهرودی خراسانی (م ۱۲۹۳ق)
- ۲۹۵ (۱۱۱) شیخ محمد قاسم بن محمد بن علی مشهدی نجفی (م ۱۲۹۰ق)
- ۲۹۵ (۱۱۲) محمد کاظم بن محمد علی سبزواری زنده در (۱۱۰۳ق)
- ۲۹۷ (۱۱۳) معین الدین محمد کاظم خراسانی (قرن ۱۲ق)
- ۲۹۷ (۱۱۴) معین الدین محمد مشهدی (قرن ۱۳ق)
- ۲۹۷ (۱۱۵) محمد معصوم بن رفیع الدین محمد یزدی مشهدی (؟)
- ۲۹۷ (۱۱۶) محمد معصوم بن محمد تقی دشت بیاضی مشهدی (قرن ۱۳ق)
- ۲۹۷ (۱۱۷) محمد مؤمن بن شاه قاسم سبزواری (م ۱۰۷۰ق)
- ۲۹۸ (۱۱۸) محمد مهدی بن علی دستجرد خانی سبزواری (قرن ۱۲ق)
- ۲۹۸ (۱۱۹) محمد مهدی بن محمد باقر سبزواری (قرن ۱۲ق)
- ۲۹۹ (۱۲۰) سید محمد مهدی بن محمد نعیم عقیلی مشهدی (قرن ۱۲ق)
- ۲۹۹ (۱۲۱) شهید میرزا محمد مهدی بن هدایت الله خراسانی (شهادت ۱۲۱۷ق)
- ۲۹۹ (۱۲۲) محمد ناصر بن علی حارثی جزایری مشهدی (قرن ۱۱ق)
- ۲۹۹ (۱۲۳) سید مصطفی بن میر سید محمد موسوی نور بخشی قاینی (قرن ۱۳ق)
- ۳۰۱ (۱۲۴) مهذب الدین احمد بن عبد الرضا بصری خراسانی (قرن ۱۱ق)
- ۳۰۲ (۱۲۵) نصر الله (خادم روضه رضوی علیه السلام) (زنده در ۱۲۹۲ق)
- ۳۰۲ (۱۲۶) سید ولی الله بن نعمت الله حسینی رضوی حائری (قرن ۱۱ق)
- ۳۰۶ (۱۲۷) ملا هادی بن مهدی سبزواری (م ۱۲۸۹ق)
- ۳۰۷ (۱۲۸) یوسف بن حسین نصیر طوسی اندروادی (قرن ۸ق)
- ۳۰۸ فهارس
- ۳۰۸ اشاره
- ۳۰۸ ۱. فهرست مؤلفان بر اساس نسبت به شهرها

۳۱۸	۲. کتاب های معرفی شده
۳۳۲	کتابنامه
۳۳۶	مکتب معارفی خراسان و تفکر فلسفی/دکتر سید حسن اسلامی
۳۳۶	چکیده
۳۳۶	۱. پیشینه
۳۳۷	۲. در برابر فلسفه
۳۴۲	۳. استدلال بر ضد فلسفه
۳۴۲	اشاره
۳۴۴	۱-۳- توطئه خلفا برای ترویج فلسفه
۳۴۵	۲-۳- مخالفت امامان با فلاسفه
۳۴۷	۳-۳- مخالفت فلاسفه با امامان
۳۴۷	۴-۳- مخالفت یاران امامان با فلاسفه
۳۴۷	۵-۳- مخالفت فقها با فلاسفه در طول تاریخ
۳۴۸	۶-۳- تفرقه و اختلاف انگیزی فلسفه
۳۴۹	۷-۳- عدم دستور ترجمه فلسفه از سوی رسول خدا صلی الله علیه و آله
۳۴۹	۸-۳- وجود دستگاه معرفتی مستقل در دین
۳۵۰	۹-۳- دشواری مسیر فلسفه
۳۵۱	۱۰-۳- بهره گیری از قیاس
۳۵۲	۱۱-۳- ارجاع به وجدان
۳۵۲	۱۲-۳- رأی صاحب نظران بر ضد فلسفه
۳۵۴	۱۳-۳- تحجر، نعصب و تقلید در فلسفه
۳۵۵	۱۴-۳- استدلال فلسفی بر ضد فلسفه
۳۵۷	۴. بررسی این دلایل
۳۵۷	اشاره
۳۵۷	۱-۴- غرض ورزی خلفا
۳۵۹	۲-۴- مخالفت امامان با فلاسفه

۳۶۲	۴-۳- مخالفت فلاسفه با امامان
۳۶۳	۴-۴- مخالفت یاران امامان با فلاسفه
۳۶۳	۴-۵- مخالفت فقها با فلاسفه در طول تاریخ
۳۶۴	۴-۶- تفرقه و اختلاف انگیزی فلسفه
۳۷۱	۴-۷- عدم دستور ترجمه فلسفه از سوی رسول خدا
۳۷۲	۴-۸- وجود دستگاه معرفتی مستقل در دین
۳۷۵	۴-۹- دشواری مسیر فلسفه
۳۷۵	۴-۱۰- بهره گیری از قیاس
۳۷۷	۴-۱۱- ارجاع به وجدان
۳۷۷	۴-۱۲- رأی صاحب نظران بر ضد فلسفه
۳۸۰	۴-۱۳- تحجر، تعصب و تقلید در فلسفه
۳۸۰	۴-۱۴- استدلال فلسفی بر ضد فلسفه
۳۸۶	جمع بندی و نتایج
۳۸۸	کتابنامه
۳۹۷	کلام شیعی و مکاتب فلسفی و عرفانی
۴۰۱	مروری کوتاه بر زیست نامه آیت الله شیخ مجتبی قزوینی
۴۰۷	نقد معرفت شناسی فلسفی و عرفانی
۴۱۷	کتابنامه
۴۲۰	کتابشناسی مکتب تفکیک/هادی ربانی
۴۲۰	چکیده
۴۲۰	مقدمه
۴۲۰	اشاره
۴۲۱	یک. پیشینه
۴۲۳	دو. نامگذاری
۴۲۴	سه. موضوع و دامنه
۴۲۴	اشاره

الف. دامنه موضوع	۴۲۴
ب. دامنه منابع	۴۲۵
چهار. روش تنظیم	۴۲۶
اشاره	۴۲۶
یک. کتاب های مستقل	۴۲۹
اشاره	۴۲۹
۱-۱-منابع اصلی	۴۲۹
۱-۲. آثار ناقدان	۴۴۶
۱-۳. سایر آثار	۴۵۷
دو. کتاب های مشتمل	۴۶۲
سه. ویژه نامه ها	۴۸۰
اشاره	۴۸۰
۲۲۶. کیهان فرهنگی	۴۸۰
۲۲۷. تاریخ و فرهنگ معاصر	۴۸۰
۲۲۸. اندیشه حوزه	۴۸۰
۲۲۹. بینات	۴۸۱
۲۳۰. سفینه	۴۸۲
۲۳۱. خردنامه همشهری	۴۸۲
۲۳۲. نصوص معاصرة	۴۸۳
چهار. مقالات	۴۸۴
پنج. پایان نامه ها	۵۰۲
شش. آثار چاپ نشده	۵۰۵
هفت. نسخه های خطی و عکسی	۵۰۷
هشت. آثار مجازی	۵۱۶
نه. رجال تفکیک	۵۱۷
اشاره	۵۱۷

۵۱۷	۹-۱. کتاب های مستقل
۵۱۸	۹-۲. کتاب های مشتمل
۵۲۰	۹-۳. مقالات
۵۲۲	طبقات اصولیان خراسان/مهدی مهریزی
۵۲۲	اشاره
۵۲۲	چکیده
۵۲۲	درآمد
۵۲۲	اشاره
۵۲۵	(۱) محمد بن الحسن الطوسی (شیخ الطایفه) (۳۸۵ - ۴۶۰ ق)
۵۲۵	(۲) عبد الله بن محمد فاضل التونی (م ۱۰۷۱ ق) -
۵۲۹	(۳) محمد باقر بن محمد مؤمن سبزواری (۱۰۱۷ - ۱۰۹۰ ق)
۵۲۹	(۴) میرزا محمد بن حسن شیروانی معروف به ملا میرزای شیروانی (- ۱۰۸۹ ق)
۵۳۱	(۵) محمد بن الحسن الحر العاملی (۱۰۳۳ - ۱۰۴۰ ق)
۵۳۱	(۶) حیدر علی شیروانی (زنده در ۱۲۹ ق)
۵۳۲	(۷) محمد بن محمد باقر حسینی نایینی (۱۰۸۰ - ۱۱۳۳ ق)
۵۳۲	(۸) میرزا محمد بن عبد النبی الاخباری النیسابوری (۱۱۷۸ - ۱۲۳۲ ق)
۵۴۱	(۹) محمد رفیع بن رفیع جیلانی مشهدی اصفهانی (۱۲۳۷ ق)
۵۴۲	(۱۰) سید جمال الدین حسن بشروی خراسانی (م ۱۲۴۸ یا ۱۲۴۹ ق)
۵۴۳	(۱۱) محمد بن معصوم بن محمد رضوی ملقب به علم الهدی معروف به قصیر (۱۲۵۵-۱۱۸۰ ق)
۵۴۳	(۱۲) محمد ابراهیم بن محمد حسن الکاخی الخراسانی الاصفهانی (۱۱۸۰ - ۱۲۶۱ ق)
۵۴۵	(۱۳) استاد میرزا جعفر حسینی ملقب به میرزا بای سبزواری (- قبل ۱۲۹۳ ق)
۵۴۶	(۱۴) ملا محمد علی بن محمد کاظم شاهرودی خراسانی (م ۱۲۹۳ ق)
۵۴۶	(۱۵) ابو طالب بن ابی تراب حسینی قاننی (۱۲۴۰ - ۱۲۹۳ ق)
۵۴۷	(۱۶) سید حمایت حسین نیشابوری کنتوری (قرن ۱۳ ق)
۵۴۹	(۱۷) سید مرتضی یزدی مشهدی (قرن ۱۳ ق)
۵۵۰	(۱۸) اسماعیل بن جعفر قاینی (قرن ۱۳ ق)

- (۱۹)سید مصطفی بن میرزا داود حسینی مشهدی (قرن ۱۳ق)----- ۵۵۱
- (۲۰)علی اکبر خراسانی (ق ۱۳ق)----- ۵۵۴
- (۲۱)محمد تقی خراسانی (ق ۱۳ق)----- ۵۵۶
- (۲۲)یوسف بن محمد حسینی خراسانی (ق ۱۳ق)----- ۵۵۶
- (۲۳)حسین بن ابراهیم موسوی خراسانی (ق ۱۳ق)----- ۵۵۹
- (۲۴)سید حسن بن محمد قاینی (م ح ۱۳۰۰ق)----- ۵۵۹
- (۲۵)محمد علی بن زین العابدین قائنی خراسانی (۱۲۳۲ - ۱۳۰۶ق)----- ۵۶۱
- (۲۶)حسن بن محمد علی عریضی خراسانی (۱۳۰۶ق)----- ۵۶۱
- (۲۷)میرزا ابوالحسن موسوی رضوی فالی مشهور به آقا میر (۱۳۱۱ق)----- ۵۶۳
- (۲۸)میرزا حبیب الله بن محمد علیخان قوچانی رانکویی رشتی (۱۲۳۴ - ۱۳۱۲ق)----- ۵۶۳
- (۲۹)محمد کاظم الاخوند الخراسانی (۱۲۵۵ - ۱۳۲۹ق)----- ۵۶۵
- (۳۰)شیخ محمد تقی تربتی (۱۲۷۲ - ۱۲۷۲ - ۱۳۳۰ق)----- ۵۶۹
- (۳۱)شیخ ذبیح الله قوچانی (م ۱۳۳۵ق)----- ۵۷۱
- (۳۲)محمد مهدی الکاظمی الخالصی الخراسانی (۱۲۷۶ - ۱۳۴۳ق)----- ۵۷۲
- (۳۳)حسن برسی تربتی (م ۱۳۵۳ق)----- ۵۷۲
- (۳۴)سید محمد عصار (۱۲۶۴ - ۱۳۵۶ق)----- ۵۷۳
- (۳۵)سید رضا حسینی خراسانی قوچانی(م ۱۳۵۸ق)----- ۵۷۳
- (۳۶)سید محمد حسن بن سید محمد خراسانی معروف به آقا نجفی قوچانی(۱۳۶۳-۱۲۹۷ق)----- ۵۷۴
- (۳۷)میرزا مهدی اصفهانی(۱۳۰۲ - ۱۳۶۵ق)----- ۵۷۵
- (۳۸)احمد بن محمد کاظم کفائی خراسانی(۱۳۰۰ - ۱۳۹۱ق)----- ۵۷۸
- (۳۹)میرزا حسن البجنوردی (۱۳۱۶ - ۱۳۹۵ق)----- ۵۷۸
- (۴۰)میرزا محسن اشرف زاده سبزواری (قرن ۱۴ق)----- ۵۷۸
- (۴۱)میرزا محمد بن محمد حسن رضوی طوسی(قرن ۱۴ق)----- ۵۷۹
- (۴۲)شهید مرتضی مطهری(۱۲۹۸ - ۱۳۵۸ش)----- ۵۷۹
- (۴۳)محمود شهابی(۱۲۸۲ - ۱۳۶۵ش)----- ۵۸۰
- (۴۴)شیخ محمود حلبی(۱۳۱۸ - ۱۴۱۸ق / ۱۳۷۶ش)----- ۵۸۰

کتابنامه ها	۵۸۱
حجیت خبر واحد از نگاه آخوند خراسانی/محمد علی سلطانی	۵۸۳
چکیده	۵۸۳
پیشگفتار	۵۸۳
پیشینه بحث	۵۸۵
دلایل عدم حجیت خبر واحد و نقد آخوند خراسانی	۵۸۶
دلایل حجیت خبر واحد	۵۹۰
کتابنامه	۵۹۸
خراسان حوزه ادب و ادیبان/ رضا بابایی	۵۹۹
چکیده	۵۹۹
پیشگفتار	۵۹۹
خراسان مهد عالمان و ادیبان	۶۰۲
اشاره	۶۰۲
ادیب نیشابوری اول	۶۰۴
ادیب ثانی	۶۰۶
وامداری ایران به ادیبان خراسان	۶۰۷
خراسان پیوندگاه دانش های ادبی با علوم دینی	۶۰۹
کتابنامه	۶۱۱
اشاره	۶۱۱
نگاهی به ابعاد زندگی آیت الله میلانی (۱۳۱۳ق / ۱۲۷۴ ش - ۱۳۹۵ق/۱۳۵۴ش)/ مهدی مهریزی	۶۱۲
چکیده	۶۱۲
اشاره	۶۱۲
۱. دوران نجف (۴۳ سال)	۶۱۳
۲. دوران کربلا (۱۷ سال)	۶۱۳
۳. دوران مشهد (۲۲ سال)	۶۱۴
یک. تأسیس مدارس علمیه جدید با برنامه های آموزشی نوین	۶۱۴

۶۱۴		اشاره
۶۱۶		۱. مدرسه مقدماتی آیت الله میلانی
۶۱۷		۲. مدرسه امام صادق علیه السلام
۶۱۷		۳. مدرسه عالی حسینی
۶۲۲		دو. اهتمام به تبلیغ و نشر دین در داخل و خارج کشور
۶۲۲		اشاره
۶۲۲		۱. اعزام طلاب برای تبلیغ هفتگی
۶۲۳		۲. تکمیل بنای مسجد ایرانیان در هامبورگ و فرستادن شهید بهشتی به آلمان
۶۲۶		سه. حمایت از حرکت های روشنفکری دینی
۶۲۶		اشاره
۶۲۶		۱. حضور در کانون نشر حقایق اسلامی
۶۲۷		۲. دعوت از شخصیت های غیر معمم برای سخنرانی در منزل
۶۲۷		۳. حمایت ضمنی از حسینیه ارشاد
۶۲۹		چهار. تنوع آثار مکتوب
۶۳۱		پنج. فعالیتهای اجتماعی - سیاسی
۶۳۱		اشاره
۶۳۱		۱. مبارزه با رژیم شاه و حمایت از نهضت امام خمینی
۶۳۲		۲. اهتمام به وحدت مسلمانان جهان
۶۳۲		۳. اهتمام به اتحاد علمای شیعه
۶۳۴		۴. صدور فتوا به قطع ارتباط مسلمانان با اسرائیل
۶۳۵		۵. ملاقات با شخصیت های جهان اسلام
۶۳۵		۶. کارهای خیریه و عام المنفعه
۶۴۰		کتابنامه
۶۴۲		زندگی خود نوشت حسن نبوی کاشمری (۱۳۰۸ ق - ۱۳۶۱ ش) / علی صدرا بی خوبی
۶۴۲		چکیده
۶۴۲		درآمد

نام	۶۴۳
زیست نامه	۶۴۳
آثار علمی	۶۴۴
[نام و نسب]	۶۴۶
[تولد]	۶۴۶
[شروع تعلیم]	۶۴۶
[تأهل]	۶۴۷
[در گذشت پدر]	۶۴۷
[حرکت به سوی عتبات]	۶۴۷
[ورود به کربلای معلّا]	۶۴۸
[حوزه علمیه کربلا در آن دوره]	۶۴۸
[حرکت به سوی نجف اشرف]	۶۴۸
[شروع تحصیل در نجف]	۶۴۸
[مجلس درس آیت الله یزدی]	۶۴۸
[مجلس درس شیخ شریعه اصفهانی]	۶۴۹
[مجلس درس میرزای نایینی]	۶۴۹
[مجلس درس آقا ضیاء عراقی]	۶۵۰
[دیگر مجالس درس حوزه علمیه نجف]	۶۵۱
[درس عرفان شیخ اسماعیل محلاتی]	۶۵۱
[برگزاری مباحثه درسی]	۶۵۲
[درک فیوضات باطنی]	۶۵۲
[بازگشت به ترشیز]	۶۵۳
[سابقه تاریخی ترشیز]	۶۵۳
[اقامت در ترشیز و اشتغال به وظایف تبلیغ]	۶۵۴
[انزوا و گوشه گیری از مشاغل دنیایی]	۶۵۴
اشاره	۶۵۴

۶۵۵	[اعنایت الهی در فراهم شدن اسباب زیارت خانه خدا]
۶۵۷	کتابنامه
۶۶۶	روش شناسی تفسیر «غرائب القرآن و رغائب الفرقان»/محمد علی مهدوی راد
۶۶۶	چکیده
۶۶۶	درآمد
۶۶۷	انگیزه نگارش
۶۶۹	روش تفسیری نیشابوری
۶۶۹	شیوه تنظیم و تألیف
۶۷۱	ویژگی های غرائب القرآن
۶۷۱	غرائب القرآن در گفتار عالمان
۶۷۳	جایگاه عقل در غرائب القرآن
۶۷۴	مباحث کلامی در غرائب القرآن
۶۷۹	مسایل فقهی در غرائب القرآن
۶۸۲	جایگاه نقل در غرائب القرآن
۶۸۲	اشارة
۶۸۲	اسرائیلیات در غرائب القرآن
۶۸۴	اهل البيت در غرائب القرآن
۶۸۸	تأویلات غرائب القرآن
۶۹۱	مسایل اخلاقی و معنوی در غرائب القرآن
۶۹۲	مسایل ادبی و بلاغی در غرائب القرآن
۶۹۳	غرائب القرآن و تناسب السور
۶۹۴	مصادر و منابع غرائب القرآن
۶۹۴	اشارة
۶۹۴	۱.التفسير الكبير
۶۹۵	۲.الكشاف
۶۹۸	چاپ های غرایب القرآن

۶۹۸	ترجمه ای از قرآن
۶۹۹	ترجمه سوره توحید
۶۹۹	ترجمه سوره تبت
۶۹۹	مؤلف غرائب القرآن
۷۰۲	کتابنامه
۷۰۶	مغنی الفقیه گنجینه ای فراموش شده/علی صدراپی خویی
۷۰۶	چکیده
۷۰۶	مؤلف
۷۰۸	مغنی الفقیه
۷۰۹	مغنی الفقیه در کتابشناسی ها
۷۰۹	نسخه های شناسایی شده از مغنی الفقیه
۷۰۹	اشاره
۷۰۹	۱. نسخه شماره ۴۰۱ مدرسه نمازی خوی
۷۱۱	۲. نسخه شماره ۴۰۲ مدرسه نمازی خوی
۷۱۱	۳. نسخه شماره ۷۰۱ مدرسه نمازی خوی
۷۱۲	۴. نسخه شماره ۶۸۰ مدرسه نمازی خوی
۷۱۲	اشاره
۷۱۲	۱- مغنی الفقیه (۲۰۰ برگ)
۷۱۲	۲- کتاب زکاة (۷ برگ)
۷۱۲	۳- چند مسأله فقهی (۷۷ برگ)
۷۱۴	۵. نسخه شماره ۲۴۹۰ کتابخانه مسجد اعظم قم
۷۱۴	۶. نسخه شماره ۳۵۳۲ کتابخانه ملی تهران
۷۱۶	کتابنامه
۷۲۳	گزارشی از کتابشناسی های خراسان/سید محمدحسین حکیم
۷۲۳	چکیده
۷۲۷	بخش سه: مقالات دیگر

۷۲۷		اشاره
۷۲۹		ضرورت توسعه فقه/محمدرضا حکیمی
۷۲۹		چکیده
۷۴۹		تذیل
۷۵۳		کتابنامه
۷۵۵		شمول پذیری معنا در قرآن کریم/سید محمد علی ایازی
۷۵۵		چکیده
۷۵۵		مقدمه
۷۵۶		سیر اندیشه توسعه معنا در میان دانشمندان اسلامی
۷۵۷		موافقان و مخالفان توسعه معنا
۷۵۸		جریان های موافق و مخالف
۷۶۵		لزوم توسعه بخشی به دایره معانی احتمالی
۷۶۶		مراد از توسعه معنایی
۷۶۸		عوامل تحول معنا
۷۷۱		تفاوت میان توسعه و تحول معنا
۷۷۴		پیامدهای محدود کردن معنا
۷۷۵		مبانی شمول معنایی
۷۷۵		اشاره
۷۷۶		۱. لایه به لایه بودن معانی قرآن
۷۷۷		۲. قرآن کتاب جاویدان
۷۷۸		۳. با طراوت بودن قرآن
۷۷۹		۶. استعمال لفظ برای روح معانی
۷۸۱		۵. استعمال لفظ در اکثر از معنای واحد
۷۸۲		۶. کلی بودن معانی قرآن
۷۸۳		۷. اطلاعات زبانی
۷۸۵		۸. فراتری معجزه قرآن از الفاظ آن

۷۸۵	طرح ادله محدودیت معنا
۷۸۹	پاسخ به اشکالات نظریه
۷۹۹	شرایط و معیارهای توسعه معنا
۸۰۱	جمع بندی و نتیجه گیری
۸۰۲	کتابنامه
۸۰۸	قلب قرآن: نگاهی به فضیلت و عظمت سوره مبارکه یس/ محمد عبداللهیان
۸۰۸	چکیده
۸۰۸	درآمد
۸۰۸	اشاره
۸۰۹	یک. فضائل و نکات سوره مبارکه «یس»
۸۰۹	۱. شأن نزول «یس»
۸۱۰	۲. «یس» از زبان خدا
۸۱۰	۳. قرائت بهشتیان
۸۱۱	۴. نام پیامبر
۸۱۱	۵. سال یس
۸۱۱	۶. گل گلستان
۸۱۱	۷. آرزوی پیامبر
۸۱۱	۸. «یس» قبل از خلقت انسان
۸۱۲	۹. هم دنیا و هم آخرت
۸۱۲	۱۰. برآورده شدن حاجات
۸۱۲	۱۱. یافتن گمشده
۸۱۲	۱۲. ده برکت
۸۱۲	۱۳. آسانی در کارها
۸۱۳	۱۴. تلاوت برای محتضر
۸۱۳	۱۵. تخفیف عذاب
۸۱۳	۱۶. قلب «یس»

۸۱۳	۱۷. فرشتگان ویژه
۸۱۴	۱۸. شگفتی فراگیر
۸۱۵	۱۹. شفاعت در قیامت
۸۱۵	۲۰. حضور در قلب
۸۱۶	۲۱. دوازده مرتبه ختم قرآن
۸۱۶	۲۲. فضیلت بی کران یس
۸۱۷	دو. دستور العمل ها و ختومات
۸۱۷	۱. دستور العمل کامل
۸۲۰	۲. اهدای ثواب به حضرت زهرا علیها السلام
۸۲۱	۳. خواندن در شب
۸۲۱	۴. «یس» همراه صد آیه از قرآن
۸۲۱	۵. خواندن در نیمه شب
۸۲۲	۶. بازوی راست
۸۲۲	۷. خواندن در شب نیمه شعبان
۸۲۲	۸. خواندن، بر خوابیده
۸۲۲	۹. دستور العمل سلمان
۸۲۲	۱۰. خواندن در روز جمعه
۸۲۲	۱۱. خواندن بیست و یک مرتبه
۸۲۳	۱۲. خواندن، در وقت رؤیت هلال
۸۲۳	۱۳. دستور العمل آیت الله سید محمد باقر فقیهی قدس سره
۸۲۴	۱۴. تدبیر در سوره یس
۸۲۵	کتابنامه
۸۲۶	گوهرهای قرآنی / محمد حسن نیستانکی نایینی، به کوشش: حسن پویا
۸۲۶	چکیده
۸۲۷	درآمد
۸۲۸	درباره این مقاله

۸۳۰	بخش یک. معارف کلی قرآنی
۸۳۲	بخش دوم. معارف قرآنی به ترتیب سور
۸۳۲	سورۃ حمد
۸۳۷	سوره بقره
۸۳۸	آیه الكرسي
۸۴۳	سوره آل عمران
۸۴۶	سورۃ نساء
۸۴۶	سوره مائده
۸۴۶	سوره انعام
۸۴۹	سوره اعراف
۸۵۰	سوره انفال
۸۵۰	سوره توبه
۸۵۱	سوره هود
۸۵۱	سوره يوسف
۸۵۱	سوره رعد
۸۵۲	سوره ابراهيم
۸۵۲	سوره حجر
۸۵۲	سوره نحل
۸۵۳	سوره اسراء
۸۵۳	سوره كهف
۸۵۴	سوره مريم
۸۵۵	سوره طه
۸۵۵	سورۃ انبياء
۸۵۵	سوره حج
۸۵۷	سوره نور
۸۵۸	سورۃ شعراء

٨٥٨	سوره نمل
٨٥٩	سورۃ عنكبوت
٨٥٩	سوره احزاب
٨٥٩	سوره یس
٨٦٣	سوره صافات
٨٦٣	سورۃ ص
٨٦٣	سوره زمر
٨٦٣	سوره غافر
٨٦٥	سوره زخرف
٨٦٥	سورۃ فتح
٨٦٥	سوره ذاریات
٨٦٦	سوره حشر
٨٦٦	سوره جمعه
٨٦٧	سوره طلاق
٨٦٧	سوره تحریم
٨٦٧	سوره مزمل
٨٦٨	سوره قیامت
٨٦٨	سوره نبأ
٨٦٩	سوره بروج
٨٦٩	سوره اعلیٰ
٨٦٩	سورة اللیل
٨٦٩	سورة الضحیٰ
٨٧٠	سوره شرح
٨٧١	سوره قدر
٨٧٣	سوره زلزال
٨٧٣	سوره تکاثر

۸۷۴	سوره کوثر
۸۷۴	سوره کافرون
۸۷۵	سوره نصر
۸۷۵	سوره توحید
۸۷۶	معوذتین
۸۷۷	کتابنامه
۸۷۹	مکتب حدیثی فیض کاشانی رحمه الله/محمد صادق کاملان
۸۷۹	چکیده
۸۷۹	پیشگفتار
۸۸۱	فیض کاشانی یگان های در میان عالمان شیعی
۸۸۳	فیض کاشانی وارث سه مکتب فکری
۸۸۵	تفکر اخباریگری در فقه و کلام
۸۸۹	تفکر اخباریگری فیض کاشانی در فقه
۸۸۹	اشاره
۸۹۰	دلایل اخباری بودن فیض رحمه الله
۸۹۴	فیض کاشانی اخباری متعادل
۸۹۷	دیدگاه اخباریان در باب حجیت عقل
۸۹۷	اشاره
۹۰۰	نقد دیدگاه اخباریان در باب حجیت عقل
۹۰۳	کتابنامه
۹۰۶	شرح بر بعض فقرات زیارت اربعین
۹۰۶	چکیده
۹۰۶	تمهید پژوهنده
۹۴۳	کتابنامه
۹۵۱	هدف شناسی امام حسین علیه السلام / محمد اسفندیاری
۹۵۱	چکیده

درآمد	۹۵۱
موضوع مورد اختلاف	۹۵۲
موضوع مورد اختلاف: علم به زمان شهادت	۹۵۳
موضوع مورد اختلاف تفکیک ظاهر از باطن	۹۵۶
موضوع مورد اختلاف: تفکیک هدف از برنامه	۹۵۷
موضوع مورد اختلاف: تفکیک هدف از نتیجه	۹۵۸
متن مورد اختلاف	۹۵۹
متن مورد اختلاف تاریخ	۹۵۹
متن مورد اختلاف: علم امام	۹۶۰
روش تحقیق پیشنهادی (منطق فهم عاشورا)	۹۶۱
اختلاف در باره هدف امام	۹۶۹
اشاره	۹۶۹
۱. شهادت تکلیفی	۹۷۱
۲. شهادت فدیة ای	۹۷۵
۳. شهادت سیاسی	۹۷۷
۴. تشکیل حکومت	۹۸۰
دلایل دو نظریه	۹۸۳
اشاره	۹۸۳
۱. دلایل نظریه شهادت	۹۸۴
۲. دلایل نظریه حکومت	۹۹۰
سه دیدگاه درباره شهادت و حکومت	۱۰۰۱
تبیین نظریه جمع	۱۰۰۳
تعلیقه بر نظریه جمع	۱۰۰۶
تعارض کلام و تاریخ در هدف امام	۱۰۱۳
موضوع مورد اختلاف کلام (علم امام)، یا تاریخ؟	۱۰۱۹
مقصد و مقصود امام حسین علیه السلام	۱۰۲۳

کتابنامه ۱۰۲۷

ضمایم ۱۰۳۲

فهرست تفصیلی مطالب ۱۰۵۲

درباره مرکز ۱۰۸۰

فقیه ربانی : مجموعه مقالات بزرگداشت آیت الله میرزا علی فلسفی (رحمه الله)

مشخصات کتاب

فقیه ربانی: مجموعه مقالات بزرگداشت آیت الله میرزا علی فلسفی (رحمه الله) / به کوشش جمعی از فضلاء خراسان - قم: مؤسسه معارف اسلامی امام رضا (ع)، 1386

916 ص، مصور 90000 ریال

ISBN: 978-964-93094-8-9

فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیپا

1. علی، فلسفی، 1299-1384 - نامه ها و یادبودها 2. فلسفی، علی، 1299-1384 - مقاله ها و خطابه ها. 3. علی، فلسفی، 1299 - 1384. 4. مجتهدان و علما

الف. جمعی از فضلاء خراسان. ب. عنوان: مجموعه مقالات بزرگداشت آیت الله میرزا علی فلسفی (رحمه الله) 1386

297/997

ف 55/3/8 BP

خیراندیش دیجیتال: انجمن مددکاری امام زمان (عج) اصفهان

ویراستار کتاب: خانم شهناز محققیان

ص: 1

اشاره

فقیه ربانی: مجموعه مقالات بزرگداشت آیت الله میرزا علی فلسفی (رحمه الله) / به کوشش جمعی از فضلاء خراسان - قم: مؤسسه معارف اسلامی امام رضا (ع)، 1386

916 ص، مصور 90000 ریال

ISBN: 978-964-93094-8-9

فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیپا

1. علی، فلسفی، 1299-1384 - نامه ها و یادبودها 2. فلسفی، علی، 1299-1384 - مقاله ها و خطابه ها. 3. علی، فلسفی، 1299 - 1384. 4. مجتهدان و علما

الف. جمعی از فضلاء خراسان. ب. عنوان: مجموعه مقالات بزرگداشت آیت الله میرزا علی فلسفی (رحمه الله) 1386

297/997

ف 55/3/8 BP

خیراندیش دیجیتال: انجمن مددکاری امام زمان (عج) اصفهان

ویراستار کتاب: خانم شهناز محققیان

ص: 2

مجموعه مقالات بزرگداشت آیه الله میرزا علی فلسفی (رحمه الله علیه)

به کوشش: جمعی از فضلاء خراسان

ص: 3

مجموعه مقالات بزرگداشت آیت الله میرزا علی فلسفی (رحمه الله علیه)

به کوشش جمعی از فضلاء خراسان

ویراستار: محمد بدیعی

نمونه خوان: مهدی جوهرچی

صفحه آرایی: محمد کریم صالحی

ناشر: انتشارات مؤسسه معارف اسلامی امام رضا (علیه السلام)

لیتوگرافی: کوثر - قم

چاپ: چاپخانه بزرگ قرآن کریم

صحافی: امیر

تیراژ: 2000 نسخه

قیمت: 9000 تومان

چاپ اول: زمستان 1386

شابک: 9-8-93094-964-978

آدرس ناشر: قم - بلوار شهید محمد منتظری کوچه 8 پلاک 12

تلفن: 7742010 - 7740559 - 0251 نمابر: 7739747

بخش یک: زندگانی و شخصیت آیت الله فلسفی

1. مروری بر زندگانی حضرت آیت الله میرزا علی آقا فلسفی / محمد قنبری...15
2. شخصیت معنوی آیت الله فلسفی / گفت وگو با آیت الله سید جعفر سیّدان...41
3. آیت الله حاج میرزا علی فلسفی / علی دوانی...55
4. آیت الله فلسفی به روایت اسناد ساواک به کوشش عبدالوهاب فراتی...59

بخش دو: خراسانیات

1. حدیث شیعه در خراسان عصر صادقین / مهدی غلامعلی...139
2. آثار محدثان شیعه خراسان / علی صدرایی خویی...165
3. مکتب معارفی خراسان و تفکر فلسفی / سید حسن اسلامی...249
4. گزارشی از دیدگاه های شیخ مجتبی قزوینی / علی ملکی میانجی...303
5. کتابشناسی مکتب تفکیک / هادی ربانی...329
6. طبقات اصولیان خراسان / مهدی مهریزی...425
7. حجیت خبر واحد از نگاه آخوند خراسانی / محمد علی سلطانی...471
8. خراسان حوزه ادب و ادیبان / رضا بابایی...487
9. نگاهی به ابعاد زندگی آیت الله میلانی / مهدی مهریزی.....
10. زندگی خود نوشت حسن نبوی کاشمیری / علی صدرایی خویی...523
11. روش شناسی تفسیر «غرائب القرآن و رغائب الفرقان» / محمد علی مهدوی راد...547
12. مغنی الفقیه گنجینه ای فراموش شده / علی صدرایی خویی...587
13. گزارشی از کتابشناسی های خراسان / سید محمد حسین حکیم...601

1. ضرورت توسعه فقه / محمدرضا حکیمی... 607
 2. شمول پذیری معنا در قرآن کریم / سید محمد علی ایازی... 631
 3. قلب قرآن / محمد عبداللهیان... 683
 4. گوهرهای قرآنی / محمد حسن نیستانکی نایینی / به کوشش: حسن پویا... 701
 5. مکتب حدیثی فیض کاشانی / محمد صادق کاملان... 749
 6. شرح بر بعض فقرات زیارت اربعین / نوشته ملا عبدالرحیم پاچناری اصفهانی... 775
- پژوهش و گزارش: جويا جهانبخش
7. هدف شناسی امام حسین علیه السلام / محمد اسفندیاری... 813
- ضمایم... 893
- فهرست تفصیلی مطالب... 913

یکم. تکریم عالمان و انسان های وارسته، نشان پویایی و کمال طلبی جامعه به شمار می رود؛ چنان که از ریشه داری و احترام به سرمایه های انسانی خبر می دهد.

حضرت آیت الله میرزا علی فلسفی که اینک در آستانه دومین سالگرد رحلت ایشان قرار گرفته ایم از نادر انسان هایی است که علم را با عمل در آمیخت و شهرت و آوازه علمی، او را از زهد و وارستگی و مردمی زیستن باز نداشت. به حق می توان گفت: وی از عالمانی بود که دیدنش آدمی را به یاد خدا می انداخت و سخنش بر دانش آدمی می افزود و رفتارش ناظران را به کمال جویی و کمال طلبی و آخرت خواهی فرا می خواند. (1)

او به شدت از شهرت و آوازه گری پرهیز داشت و بدین جهت اثری را به چاپ نرساند و در گفت و گو و مصاحبه ای حاضر نشد گرچه از تدریس و عالم پروری و نشر دین به گونه های مختلف دریغ نداشت.

حقیقت آن است که آیت الله فلسفی را باید در شمار آن دسته از فقهای به شمار آورد که فیض شفاهی داشتند. این عالم شهرت گریز در درازنای ده ها سال، طلاب حوزه ها را با نفس مسیحایی خویش فیض می رساند و پدر معنوی بود اگر چه از وی اثری مکتوب منتشر نشده است اما تربیت بسیاری شاگرد فاضل در واقع از آثار او قلمداد می شود.

برخی ویژگی ها و خصلت های این عالم فرزانه را چنین می توان برشمرد:

1. تدریس و عالم پروری

او در دوران حضور در مشهد مقدس به تدریس کتاب مکاسب شیخ انصاری و تدریس خارج فقه و اصول اشتغال داشت و اغلب فضایی معاصر حوزه مشهد از درس او بهره بردند.

ص: 7

1- اشاره به سخن منقول از حضرت عیسی علیه السلام است: (یا روح الله من نجالس؟ قال: من یدکرکم الله رؤیته، و یرید فی علمکم منطلقه، و یرغبکم فی الآخره عمله) (الکافی، ج 1، ص 39، ح 3).

2. اهتمام به نشر دین

تدریس سطوح عالیه حوزه ایشان را از اهتمام به نشر دین و تربیت انسان های مؤمن باز نداشت. نماز جماعت را در سه نوبت اقامه می کرد ظهر و شب در مسجد بناها و صبح ها در مسجد کوچکی به نام مسجد ترک ها.

در ایام ماه رمضان ظهرها به منبر می رفت و وعظ می کرد و مسجد بناها مملو از جمعیت می شد. (1)

به جز آن برای جمعی از کسبه و بازاریان، شب های شنبه در مکانی در جنب مسجد بناها از سال 1358 تا 1365 عقاید درس می گفت و سپس همین برنامه را در مسجد جنب خانه خود برای جوانان و دانشجویان ادامه می داد نیز در شب های ماه مبارک رمضان 1369 ش، بنا به دعوت خود برای دانشجویان عقاید می گفت. (2)

3. زهد و ساده زیستی و بی تکلفی

یکی از ویژگی های این عالم ربانی ساده زیستی بود او خرید منزل را خود انجام می داد و در صف نان می ایستاد و پیاده به محل درس و مسجد می رفت و وضع خانه و زندگانی اش هیچ گاه تغییر نکرد.

آیت الله فلسفی هرگز دچار اشرافیت علمی نشد و رنگ تشخص به خود نگرفت و مانند یکی از آحاد مردم ساده و بدون پیرایه سلوک می کرد. وی به مصداق حدیث نبوی (نَحْنُ مَعَاشِرُ الْأَنْبِيَاءِ وَالْأَمَنَاءِ وَالْأَتْقِيَاءِ بُرَاءٌ مِنَ التَّكَلُّفِ)، (3) از هرگونه رنگ و ریایی دوری می جست.

4. نظم در مطالعات و کارهای علمی

از خصلت های برجسته آیت الله فلسفی نظم در کارهای علمی بود. دفترچه های به یادگار مانده از ایشان نشان می دهد که از مطالعات اش خلاصه برداری می کرد و برای یادداشت های علمیش دفترچه راهنما و فهرست داشت. (4)

ص: 8

1- نگارنده در سال های 1355 و 1356 در این سخنرانی ها حضور داشت که یک سال درباره قصه های قرآن سخن گفت و یک سال بر محور آیات معاد سخنرانی کرد.

2- جستار شماره 11 و 12 (تابستان و پاییز 1385)، ص 48 و 49

3- مصباح الشریعه، ص 140.

4- به ضمایم پایان کتاب مراجعه شود.

توجه به نیازهای مردم و تلاش برای برآوردن آن‌ها، حصلت عالمان ربانی است و آیت الله فلسفی نیز در طول حیات خود بدان اهتمام وافر داشت تأسیس صندوق قرض الحسنه جاوید در سال 1346 در مسجد لرزاده در تهران و سپس راه اندازی صندوق قرض الحسنه در مشهد برای طلاب از نمونه های آن است.

ایشان گرچه از پذیرش وجوهات امتناع می کرد اما به رفع مشکلات مردم اهتمام کافی داشت در همین راستا باید به فعالیت های سیاسی و اجتماعی ایشان در دوران انقلاب اسلامی اشاره کرد. (1)

دوم. مع الأسف از آیت الله میرزا علی فلسفی اثری تاکنون به چاپ نرسیده است؛ چنان که در دوران حیات ایشان نیز نوشته ای درباره ایشان منتشر نگشت اما پس از ارتحال ایشان در بهمن ماه 1384 مقارن با تاسوعای 1427ق، چند اثر درباره ایشان منتشر گردید:

1. نگاهی کوتاه به حیات علمی مرحوم آیت الله حاج میرزا علی فلسفی، 45 صفحه. تهیه شده به اهتمام فرزند فاضل ایشان حجت الاسلام والمسلمین محمد فلسفی به مناسبت چهلمین روز ارتحال.

2. فقیه پارسا یادنامه حضرت آیت الله العظمی میرزا علی فلسفی دفتر اول معاونت پژوهشی دفتر تبلیغات اسلامی خراسان رضوی 1385 بوستان کتاب قم 350 صفحه

3. جستار (فصلنامه علمی - فرهنگی، نشریه داخلی دانش پژوهان و اعضای حلقه علمی معاونت آموزش دفتر تبلیغات اسلامی خراسان رضوی)، شماره 11 و 12، تابستان و پاییز 1385 بخش اول این شماره با عنوان «پرواز فتماهت و پارسایی» ویژه آیت الله میرزا علی فلسفی است.

دو اثر اخیر از سوی دفتر تبلیغات اسلامی خراسان به مناسبت یکمین سالگرد ارتحال ایشان به چاپ رسید و همزمان مجلس بزرگداشتی نیز برپا شد. در این جا باید از این کار نیک و گرامی داشت سپاسگزاری کرد.

سوم. چند صباحی است جمعی از فضلاء خراسان به صورت پراکنده و نامنظم به بزرگداشت عالمان و مشاهیر خراسان می پردازند تاکنون به همت و مشارکت مؤسسه

ص: 9

تحقیقات و توسعه علوم انسانی، برای دو تن از این بزرگان یادنامه هایی تهیه شده و همایش هایی نیز برگزار شده است نخستین این همایش ها در اسفند 1384 بود و به بزرگداشت استاد محمد تقی شریعتی اختصاص داشت. (1) دومین برنامه در آذر 1385 برگزار شد و به گرامیداشت استاد عزیز الله عطاردی اختصاص یافت. (2)

این جمع پس از ارتحال آیت الله میرزا علی فلسفی نیز مصمم به تهیه یادنامه و برگزاری بزرگداشتی بودند که در سال نخست میسر نگشت و اینک در دومین سالگرد ارتحال این یادنامه با عنوان فقیه ربانی در دسترس ارباب فضیلت و معرفت قرار می گیرد.

محتوای این یادنامه را 24 مقاله از اساتید و پژوهشگران در موضوعات متنوع تشکیل می دهد که در سه بخش سامان یافته است:

یک. زندگانی و شخصیت آیت الله فلسفی 4 مقاله

دو. خراسانیات 13 مقاله

سه. مقالات دیگر 7 مقاله

گفتنی است در بخش نخست که به زندگانی و شخصیت ایشان اختصاص دارد یک مقاله کوتاه در شرح حال ایشان و یک گفت وگو با آیت الله سید جعفر سیدان و یادداشت کوتاهی از مرحوم حجت الاسلام والمسلمین علی دوانی و نیز مقاله ای حاوی اسناد ساواک درج شده است.

بخش دوم، خراسانیات نام گرفته و به مقالاتی در حوزه خراسان شناسی اختصاص دارد. در این مقالات به جریان ها و مکتب های فکری و علمی خراسان و یا معرفی شخصیت های خراسانی و یا معرفی آثار و اندیشه های عالمان خراسان پرداخته شده است.

بخش سوم، که عنوان مقالات دیگر به خود گرفته، حاوی مقالاتی است در حوزه اندیشه های قرآنی حدیثی و فقهی

امید است این مجموعه برای اصحاب دانش سودمند افتد.

چهارم، مراحل طراحی و تهیه این یادنامه با کمک فکری جمعی از فضلاء خراسان

ص: 10

1- برای این همایش یازده اثر منتشر شد هشت جلد مجموعه آثار استاد شریعتی و دو جلد مجموعه مقالات و یک جلد مصاحبه ها

2- برای این همایش دو جلد کتاب با عنوان گرامی نامه استاد عطاردی منتشر شد.

انجام گرفت که به ترتیب حروف الفبا از آنان یاد می شود:

1. حجت الاسلام والمسلمین سید محمدعلی ایازی

2. حجت الاسلام والمسلمین حسن پویا

3. حجت الاسلام والمسلمین محمد عبداللهیان

4. حجت الاسلام والمسلمین محمد صادق کاملان

5. حجت الاسلام والمسلمین سید ابوالفضل موسویان

6. حجت الاسلام والمسلمین محمدعلی مهدوی راد

چنان که بایسته است از حمایت های معنوی و مادی جناب حجت الاسلام والمسلمین سید جواد شهرستانی تشکر ویژه داشت.

نیز از جمعی دیگر که در مراحل مختلف کار ما را یاری دادند سپاسگزاری می شود:

1. جناب آقای احمد مسجد جامعی

2. جناب آقای هادی ربانی

3. جناب آقای حاج مهدی کاملان

در پایان از همه کسانی که در به فرجام رسیدن این یادنامه سهم داشته اند به ویژه نویسندگان مقالات سپاسگزاری می شود و برای روح بلند آیت الله میرزا علی فلسفی از خداوند متعال علو درجات را خواستارم.

امید است این اثر به مصداق حدیث نبوی (مَنْ وَرَّخَ مُؤْمِنًا فَكَانَ مَأْمُومًا أَحْيَا)، [\(1\)](#) در شناخت، تکریم و بزرگداشت این عالم فرزانه مؤثر افتد.

مهدی مهریزی

عید قربان 1428

30 آذر 1386

ص: 11

چکیده

حیات طیبه عالمان ربانی و عارفان الهی و سیره حسنه آنان می تواند الگوی عملی برای تربیت انسان های مستعد باشد. از جمله آن عالمان بزرگ حضرت آیت الله میرزا علی آقا فلسفی رحمه الله است که در این مقال پس از معرفی مختصر عالمان خاندان فلسفی به مراحل مختلف زندگی تحصیلی آن مرحوم اشاره شده و از مهاجرت های تحصیلی و علمی ایشان به نجف اشرف و مشهد مقدس سخن به میان می آید. سپس به استادان بزرگ ایشان اشاره می شود.

همچنین در بخشی دیگر از روش و سبک درسی آن فقید سعید یاد می شود و به ابعاد مختلف شخصیتی ایشان می پردازد و درباره ویژگی های اخلاقی و اهتمام به ترویج مسایل اعتقادی و رسیدگی به وضع طلاب و حل مشکلات مردم و فعالیت های سیاسی و انجام مسئولیت های اجتماعی و... سخن می گوید و سرانجام این نوشتار با سخنی درباره رحلت آن عالم فرزانه به پایان می رسد.

کلیدواژه ها: میرزا علی فلسفی، تنکابنی، مشهد، نجف، تهران، حوزه مشهد.

درآمد

در این نوشتار برگوشه هایی از حیات پربار حضرت آیت الله میرزا علی آقا فلسفی رحمه الله نظری می افکنیم و در نخستین فصل پس از معرفی کوتاه عالمان خاندان فلسفی به مراحل مختلف زندگی تحصیلی آن مرحوم اشاره کرده و از مهاجرت های تحصیلی و علمی ایشان سخن به میان خواهیم آورد.

فصل دوم به تدریس ایشان اختصاص داشته و از روش و سبک درسی آن فقید سعید یاد

ص: 15

1- در نگارش این مقاله همان گونه که در کتابنامه آن آمده، از کتاب فقیه پارسا، به ویژه نوشته های آقایان محمد فلسفی، محمد حسن ربانی بیرجندی غلام رضا جلالی و سید رسول موسوی تهرانی بهره گرفته شده است.

خواهیم کرد و در فصل سوم به ابعاد مختلف شخصیتی ایشان خواهیم پرداخت و از ویژگی های اخلاقی و... سخن خواهیم گفت و نوشتار را با رحلت آن عالم فرزانه به پایان خواهیم رساند.

یک. زندگانی

ولادت

چهارمین فرزند مرحوم آیت الله حاج شیخ محمد رضا تنکابنی (1282 - 1385ق) و مرحوم طوبی خانم دختر آقا ابو الحسن تاجر اصفهانی در هشتم دی ماه 1299ش (ربیع الاول 1329ق) در تهران پا به عرصه گیتی نهاد و «علی» نامیده شد. این مولود همچون برادران بزرگ تر خود در سلک روحانیت درآمد و به نام آیت الله میرزا علی آقا فلسفی شهرت یافت.

خاندان

مرحوم آیت الله حاج شیخ محمد رضا تنکابنی فرزند شیخ محمد واعظ تنکابنی در روستای دریا پشته (نزدیک رامسر) در خانواده ای روحانی به دنیا آمد و پس از سپری کردن دوران کودکی و تحصیل ابتدایی به همراه برادرش مرحوم آیت الله شیخ محمد حسین تنکابنی، راهی حوزه علمیه قزوین شد و در مدرسه التفاتیّه آن شهر ساکن گردید و فراگیری علوم دینی را آغاز کرد و سپس برای تکمیل تحصیلات به نجف اشرف هجرت کرد و در محضر عالمان آن حوزه دیر پا زانوی تلمذ به زمین زد و شش سال در محضر درس فقه آیت الله میرزا حبیب الله رشتی (م 1312ق) حاضر شد.

وی خارج فقه را نزد آیت الله سید محمد کاظم یزدی (م 1337ق) صاحب عروة الوثقی آموخت دو دوره کامل درس خارج اصول فقه آخوند خراسانی (م 1329ق) را درک کرد و از وی اجازه اجتهاد گرفت در اخلاق و سلوک نیز از مجالس عرفانی مرحوم آیت الله حاج ملا حسینقلی همدانی (1) (1239 - 1311ق) بهره برد؛ از همین رو عالمی جامع و کامل انسانی آرام و ساده زیست و به شدت مورد توجه خواص و ارادت عموم مردم به شمار می آمد. از دیگر اساتیدش آیات بزرگ، حاج میرزا حسین حاج میرزا خلیل، حاج آقا رضا همدانی (2) صاحب مصباح الفقیه و شیخ عبدالله مازندرانی را می توان نام برد.

آیت الله تنکابنی در سال 1319ق با گواهی اجتهاد مرحوم آخوند خراسانی به تهران - که

ص: 16

1- برای آشنایی با ایشان ر.ک: چلچراغ سالکان، محمد قنبری

2- ر.ک: مصباح الفقیه (مقدمة التحقيق)، ص 20 - 33

یکی از مهمترین مراکز علمی قبل از عزیمت آیت الله العظمی حاج شیخ عبد الکریم حایری رحمه الله به قم محسوب می شد - بازگشت و در مدرسه محمدیه واقع در اول بازار تهران مقابل مسجد جامع به تدریس پرداخت و از آن جا که جزء اولین شاگردان مرحوم آخوند خراسانی بود وقتی که به تهران وارد شد حرف های تازه ای برای گفتن داشت و درس پر رونقی به راه انداخت و به زودی مرجع فصل خصوصیات ارجاعی از سوی عدلیه گردید.

آن مرحوم با بزرگانی چون آیت الله شهید سید حسن مدرس و آیت الله شیخ ابوالقاسم کاشانی روابط خوبی داشت و در غایله انجمنهای ایالتی و ولایتی در همراهی با سایر علما، به تصمیم دولت اعتراض کرد

از شاگردان ایشان در حوزه علمیه تهران می توان به آیت الله آخوند ملا علی معصومی همدانی (1) (1274 - 1357 ش)، شیخ محمد علی، لنکرانی آیت الله میرزا هاشم آملی (م 1413ق)، حاج شیخ علی مقدسی، سید ابوالقاسم ارباب سید جلال الدین آشتیانی، سید جلال الدین، تهرانی میرزا عبد الکریم حق شناس تهرانی دکتر محمود فاضل یزدی خداداد صابر و سید هاشم مفخم، و نیز دکتر ابوالقاسم گرجی اشاره کرد.

مرحوم شیخ محمد رضا تنکابنی یکی از چهار روحانی بزرگی بود که در دوره اعمال فشار بر عالمان دینی از سوی رضاخان پهلوی و محدودیت پوشش روحانی به دلیل داشتن اجازه اجتهاد در تهران مجاز به استفاده علنی از کسوت روحانیت بود. وی در روز عید غدیر 1385ق (برابر با 21 فروردین 1345 ش) در سن 103 سالگی در تهران درگذشت ایشان وصیت کرده بود که پیکرش در نجف اشرف به خاک سپرده شود به رغم محدودیت های دولتی، نخست در تهران مراسم تشییع جنازه باشکوهی برگزار شد و آیت الله العظمی حاج سید احمد خوانساری (م 1405ق) بر ایشان نماز خواند آن گاه پیکر وی توسط آیت الله میرزا آقا علی فلسفی به عراق انتقال یافت در کربلا جنازه را یک شب در حرم مطهر امام حسین علیه السلام گذاشتند، سپس آن را به آستان منور علوی در نجف بردند و طی مراسمی با حضور مراجع بزرگ تشییع کردند و سرانجام در جوار بارگاه هود و صالح علیهما السلام واقع در قبرستان وادی السلام به خاک سپردند.

از آن مرحوم تقریراتی از درس های اساتیدش بر جای مانده که در اختیار فرزندش آیت الله میرزا علی فلسفی بوده است.

ص: 17

از دیگر عالمان این خاندان می توان به مرحوم آیت الله حاج شیخ محمد حسین تنکابنی، عموی آیت الله فلسفی اشاره کرد. او نیز از شاگردان برجسته آخوند خراسانی و سید کاظم یزدی بوده و از اوتاد و زهاد به شمار می رفت و یکی از وکلای تام الاختیار مرحوم آیت الله العظمی سید ابوالحسن اصفهانی (1) در تهران بوده که در روز 24 مرداد ماه 1327 ش رخ به تیره تراب کشید و در حرم حضرت عبدالعظیم علیه السلام مدفون شد.

مرحوم حجت الاسلام حاج میرزا ابوالقاسم فلسفی، فرزند ارشد آیت الله حاج شیخ محمد رضا تنکابنی بود که در 25 ربیع الاول 1324 ق در تهران متولد شد و از شاگردان حوزه درس پدر به شمار می رفت او امامت مسجد فیلسوف تهران را بر عهده داشت و به تدریس فقه و اصول می پرداخت و در تدریس شرح لمعه تسلط فوق العاده ای داشت وی برای تأمین معاش خود از وجوه شرعی استفاده نمی کرد و امورات زندگانی خود را از درآمد دفتر ثبت اسناد و ازدواج می گذرانید و سرانجام در خرداد ماه 1371 در سن 87 سالگی از دنیا رفت و در صحن مقبره ابن بابویه در شهرری به خاک سپرده شد.

دیگر برادر بزرگتر آیت الله میرزا علی آقا فلسفی، خطیب شهیر حجت الاسلام والمسلمین حاج شیخ محمد تقی فلسفی بوده که در دهم ربیع الاول 1326 ق (1283 ش) در تهران به دنیا آمد و پس از تحصیلات ابتدایی به فراگیری علوم دینی پرداخت و در حوزه درس علمای تهران و نیز پدر بزرگوار خویش حاضر شد. او از نوجوانی به منبر روی آورد و در خطابه به مرتبه ای رسید که صیت و صوت شهرتش در تبلیغ دین و ترویج مبانی اسلام و بیان معارف زمان و مکان را در نور دیده و یگانه دوران به شمار آمد سابقه جهاد و مبارزات او علیه دشمنان اسلام و باورهای دینی و سردمداران کفر و تباهی در پیشانی تاریخ مبارزات و تلاش های روحانیت می درخشد چندان که امام خمینی رحمه الله در پیام خود وی را «زبان گویای اسلام» نامید مرحوم فلسفی سخت مورد اعتماد و تکریم آیت الله العظمی بروجردی و امام خمینی رحمه الله بود و در موارد بسیاری نقش نمایندگی از سوی این دو مرجع

ص: 18

1- آیت الله العظمی سید ابو الحسن اصفهانی مرجع عالیقدر شیعه بوده که پس از رحلت آیت الله میرزا محمد تقی شیرازی در سال 1339 ق مرجعیت به وی و آیت الله میرزا حسین نایینی رسید. پس از درگذشت مرحوم نایینی در مرداد ماه 1315 ش مرجعیت عام شیعیان جهان تا هنگام رحلت (13 آبان 1325 ش) منحصر به ایشان بود. آیت الله اصفهانی در نهضت استقلال عراق به همراه علمای دیگر نقش مؤثری ایفا کرد و در سن 81 سالگی به دیار باقی شتافت.

بزرگ را ایفا کرد. آن بزرگوار به شدت مورد تکریم و احترام و علاقه برادرش آیت الله میرزا علی فلسفی بود و دیدگاه های سیاسی و اجتماعی اش مورد توجه ویژه ایشان قرار داشت.

سرانجام پس از عمری تلاش و مبارزه با طاغوت و گروه های دین ستیز و دفاع از هویت، دینی در سن 94 سالگی در 27 آذر ماه 1377 ش هنگام ایراد سخنرانی برای مبلغان دینی جان به جان آفرین تسلیم کرد و در حرم حضرت عبد العظیم علیه السلام به خاک به خاک سپرده شد.

تحصیلات

آیت الله میرزا علی فلسفی کودکی و مراحل تحصیل ابتدایی خود را در تهران گذراند و نخستین آموزش های معمول حوزوی را در دامن پر مهر درس پدر و برادر بزرگتر خود میرزا ابوالقاسم تنکابنی آموخت همان امر سبب شد که چندی بعد یکسره به فراگیری دروس حوزه روی آورد. بدین ترتیب نخستین استادش پدر بود و آن گاه ادبیات را در مدرسه فیلسوف الدوله پی گرفت شرح جامی و شرح شمسیه را نزد استاد فاضلی به نام شیخ حسین نوایی آموخت. سپس کتاب های مغنی و شرح نظام را در مدرسه محمدیه - مقابل مسجد جامع تهران - در محضر شیخ محمد حسین بروجردی و سید محمد قصیر فرا گرفت پس از آن برای آموختن مقدمات دروس اصول و فقه به مدرسه مروی رفت، اما برای تحکیم پایه های علمی خویش و خواندن کتاب های رسائل و مکاسب محضر پدر را طی سال ها غنیمت شمرد. همه آموخته های خود را به شیوه معمول در حوزه های علمیه با شاگردان همدوره اش مباحثه می کرد و بهترین دوست و هم مباحثه اش که تا سال های تحصیل در نجف همراه او ماند، شیخ ابوالقاسم تهرانی بود که بعدها به دکتر ابوالقاسم گرجی (1) معروف شد و در اغلب جلسات خصوصی درس مرحوم آیت الله تنکابنی نیز با او شرکت داشت.

نوجوان بود که همراه مادرش برای زیارت به عتبات عالیات رفت و تا سال های پایانی

ص: 19

1- دکتر ابوالقاسم گرجی در سال 1300 ش در تهران به دنیا آمد و پس از فراگیری دروس ابتدایی در سلک طلاب علوم دینی درآمد و در حوزه علمیه تهران به تدریس پرداخت. او در فلسفه شاگرد آیت الله شاه آبادی و مرحوم امامزاده زیدی بود و در فقه و اصول نزد آیت الله حاج شیخ محمدرضا تنکابنی علم آموزی می کرد و در سال 1322 راهی نجف شد و در دروس خارج فقه و اصول حضرات آیات شیخ محمد علی کاظمینی سید عبدالهادی شیرازی، شیخ محمد کاظم شیرازی شیخ محمد حسین کاشف الغطاء و بیشتر از همه آیت الله سید ابوالقاسم خویی حاضر شد و از برخی از ایشان گواهی اجتهاد دریافت کرد. او در سال 1332 از دانشگاه تهران لیسانس منقول گرفت و در سال 1338 موفق به اخذ دکتری در رشته فلسفه و حکمت شد و هم اکنون در مقطع دکتری به تربیت دانشجویان اشتغال دارد و یکی از چهره های ماندگار جمهوری اسلامی محسوب می شود.

عمر خاطره این سفر روحانی و به ویژه حال و هوای آستان بوسی امام حسین علیه السلام و برگرفتن تربت مطهر قتلگاه آن امام را در یاد داشت و همچنین در کنار آن شکوه نمازهای جماعتی را که به امامت آیات عظام میرزا محمد حسین نایینی (م 1355ق) و سید ابوالحسن اصفهانی (م 1365ق) در صحن های مطهر برگزار می شد به خاطر می آورد.

در سال 1360 ق (1320ش) با کشیده شدن زبانه های آتش جنگ جهانی دوم به ایران و خارج شدن رضا شاه پهلوی از کشور مدارس علمیه ای که به زور از متولیانش گرفته و به تعطیلی کشیده شده بود به آنان بازگردانده شد و به عنوان فضایی برای سکونت و تدریس بار دیگر در اختیار حوزه های علمیه قرار گرفت در شمار این کانون های آموزشی مدرسه مروی تهران بود که دوباره فعال شد و در پی آن متولیان و دست اندرکاران مدرسه برای اقامت طلاب در حجره های آن آزمونی را برگزار کردند از بزرگانی که به عنوان مسئولان این امتحان حضور داشتند مرحوم سید محمد بهبهانی (م 1383ق) و مرحوم میرزا محمد باقر آشتیانی (1) (1323 - 1404ق) بودند.

آیت الله فلسفی با این که در همان دوران مادر گرمی خویش را از دست داده بود و بی تردید تألمات روحی ناشی از فقدان مادر تأثیر فراوانی بر او نهاده بود در محضر این عالمان دینی امتحان داد و فضل و کمال خود را به اثبات رساند و مراتب شایستگی و استعداد و توانمندی علمی وی با دریافت یک جلد حاشیه میرزا حسن آشتیانی (2) بر رسائل به عنوان جایزه مورد تأیید آنان قرار گرفت اما از آن جا که شرط اقامت طلاب در حجره های مدرسه این بود که باید همگی در کسوت روحانیت باشند و او که در آن زمان عرقچینی بر سر می نهاد، و هنوز تصمیمی برای معمم شدن نگرفته بود از داشتن حجره در مدرسه مروی محروم ماند.

سفر به نجف

در سال 1324 ش با اتمام کتاب های سطح حوزه و به منظور ادامه تحصیلات درس خارج فقه و اصول در حالی که بیش از 25 سال نداشت به پیشنهاد، پدر به تنهایی راهی نجف اشرف

ص: 20

1- وی فرزند ارشد میرزا احمد آشتیانی (م 1395ق) بود که در تهران و نجف به تحصیل پرداخت و در مدرسه مروی تهران تدریس می کرد و پس از فوت پدر تولیت مسجد و مدرسه مروی تهران را بر عهده گرفت.

2- او در آشتیان به دنیا آمد و در حوزه علمیه بروجرد به تحصیل پرداخت و سپس راهی نجف اشرف شد و در درس صاحب جواهر و شیخ انصاری حاضر گردید وی تا پایان عمر شیخ انصاری در نجف بود و پس از رحلت ایشان به تهران عزیمت کرد و به تدریس پرداخت. بحر الفوائد في حاشية الفرائد از آثار اوست

شد تا از خرمن درس بزرگان آن حوزه خوشه بگیرد. چند روز پیش از وی هم مباحثه اش آقای ابوالقاسم گرجی به آن جا رفته بود. آن ها بار دیگر محفل مباحثه علمی خود را برپا کردند و دو حجره یک نفره در مدرسه مرحوم سید محمد کاظم یزدی گرفتند؛ مدرسه ای که حدود هشتاد حجره داشت و به دلیل رعایت نظم و بهداشت مورد توجه همگان بود به گونه ای که هیئت های علمی خارجی برای بازدید به آن مدرسه می آمدند. گفتنی است که وی پس از بازگشت آقای دکتر گرجی به ایران آیت الله وحید خراسانی آیت الله سید تقی قمی و آیت الله شیخ علی اصغر شاهرودی را به عنوان هم مباحثه برگزید.

در نجف اشرف شیوه های تدریس بزرگانی چون آیات عظام سید عبد الهادی شیرازی (م 1382 ق) سید محمود شاهرودی (م 1395 ق) و شیخ کاظم شیرازی (م 1367 ق) را آزمود اما سرانجام محفل درس آیت الله حاج شیخ محمد علی کاظمینی (م 1364 ق) - از برجسته ترین شاگردان آیت الله نایینی را پسندید. مرحوم کاظمینی روزها در مقبره میرزای شیرازی درس فقه می گفت و شب ها بر پشت بام مسجد هندی درس اصول تدریس می کرد. چند سالی در این هر دو درس به دانش اندوزی پرداخت و تقریرات دروس او را نوشت. پس از درگذشت استاد نخست به درس مرجع بزرگ زمان آیت الله سید ابوالحسن اصفهانی رفت که بر جنازه مرحوم کاظمینی نماز خوانده بود اما حضور در این درس دیری نپایید و از آن پس به مجلس درس آیت الله العظمی سید ابوالقاسم خویی (م 1371 ش) شرکت کرد و تا پایان زمان اقامت در نجف پیوسته در درس های ایشان حاضر می شد. دو دوره درس اصول فقه و کتاب هایی چندی از ابواب فقه را نزد آن استاد بزرگ آموخت. قابل ذکر است که پس رحلت مرحوم کاظمینی محفل علمی آیت الله خویی در اوج شکوفایی و رونق قرار داشت و شمار بسیاری از طلاب و فضلاء برجسته در درس وی شرکت داشتند که بسیاری از آن ها بعدها در شمار مدرسان برجسته حوزه های شهرهای گوناگون اسلامی و نیز مراجع تقلید قرار گرفتند.

آیت الله میرزا علی آقا فلسفی یکی از برجسته ترین درس آموزان مکتب آیت الله خویی بود که پیوسته تقریرات درس وی را می نوشت و استادگاه خود با قلم خویش مهر تأییدی بر پایان آن می نهاد یا کسانی که مباحث مکتوب فقهی او را می خواستند، به جزوه های این شاگرد برجسته اش ارجاع می داد.

همین ویژگی های علمی و مراتب فضل و کمال بود که سبب شد هنگام بازگشت آیت الله فلسفی به تهران اجازه اجتهادی از سوی مرجع بزرگ شیعه حضرت آیت الله خویی، به نام

وی صادر شود. این گواهی ارزشمند که بدون اطلاع شخصی وی شرف صدور یافته بود، نخستین اجازه نامه ای است که از سوی حضرت آیت الله خویی به نام یکی از شاگردانش نوشته شده است و با این که به دلیل پیشگیری از صدور گسترده اجازه هایی از این دست سعی بر کتمان آن بود دیری پنهان نماند تصویری از این اجازه را در پایان این کتاب و در بخش ضمائم می توان مشاهده کرد.

گو این که آموختن اصول و فقه اهتمام اصلی درسی او بود اما چندی نیز در محضر استادی به نام شیخ صدرا به خواندن اسفار پرداخت و رجال و درایه را نیز در جلسات درسی مرحوم شیخ آقا بزرگ تهرانی (م 1389ق) فرا گرفت؛ هر چند این دو درس یکی به دلیل عدم توجه به مباحث فلسفی در حوزه نجف و دیگری به دلیل کهولت سن استاد دیری نپایید.

افزون بر این از پژوهش و تحقیق در مبانی فقه نیز غفلت نورزید و از همین رو در جلسه علمی شبانه بیت حضرت آیت الله خویی که در آن بر کتاب عروة الوثقی، اثر مرحوم سید محمد کاظم یزدی و کتاب وسیلة النجاة اثر مرحوم سید ابوالحسن اصفهانی حاشیه زده می شد و به جلسه استفتا شهرت داشت و شمار اندکی از شاگردان ایشان برای تحقیق در مسایل فقهی و رجوع به آیات و روایات گرد می آمدند شرکت می جست و از اصحاب استفتا بود.

ایام اقامت در نجف را با شهریه اندکی که از سوی مرحوم آیت الله سید ابوالحسن اصفهانی پرداخت می شد با قناعت سپری می کرد و تا سال 1340 ش که در نجف بود، سه بار به ایران آمد در یکی از این سفرها با کوشش برادر ارشدش مرحوم شیخ ابوالقاسم مقدمات ازدواج وی با فرزندی از خانواده ای متدین و محترم فراهم شد. نامه ای که آیت الله خویی همراه آقای گرجی روانه کرده و در آن به خوبی و فضل شاگرد جوان خود گواهی داده بود، در برقراری این وصلت تأثیر داشت. پس از ازدواج که اقامت در مدرسه به طور طبیعی ممکن نبود با کمک مالی پدر در جایی دیگر اقامت گزید.

بازگشت به ایران

یک بار که در ایام تعطیل دروس حوزه به ایران آمد، مصادف با درگذشت مرحوم شیخ علی اکبر برهان (1) (1324 - 1378ق)، امام جماعت مسجد لرزاده تهران (واقع در خیابان لرزاده)

ص: 22

1- وی در تهران به دنیا آمد و پس از تحصیل در حوزه علمیه تهران راهی قم شد و سپس به نجف رفت و از حوزه درس آیت الله سید ابوالحسن اصفهانی و آیت الله خویی بهره مند شد و با اخذ وکالت مطلقه از مرحوم اصفهانی به تهران بازگشت مسجد و مدرسه لرزاده تهران و دبستان و دبیرستان پسرانه و دخترانه برهان در تهران و مدرسه علمیه برهان شهرری از آثار اوست.

شد، که در سفر مکه به رحمت ایزدی رفته بود. مردم و معتمدین محل از وی خواستند که به جای امام جماعت مرحوم در مسجد اقامه نماز کند اما وی نپذیرفت و امامت را به جانشین امام همان مسجد وانهاد و به نجف بازگشت شور و شوق و علاقه مردم به حضور آیت الله فلسفی در مسجد لرزاده موجب شد که جانشین امام جماعت مسجد را راضی کنند و نامه های متعددی را خطاب به آیت الله خویی و آیت الله حکیم بنویسند و از آنان بخواهند که ایشان را به تهران بفرستند. در نتیجه آیت الله خویی به رغم تمایل درونی خود به ماندن وی در نجف و ادامه تدریس اصول و فقه در برابر اصرارها و پیگیری های فراوان مردم متدین با این جمله که «خوب است دعوت آقایان را اجابت کنید» با مراجعت ایشان به تهران موافقت کرد.

این گونه بود که آیت الله حاج میرزا علی فلسفی با کوله باری از علم و فقاہت و تجربه ای گرانبار از تحصیل و تحقیق و تدریس پس از شانزده سال اقامت در نجف اشرف سرانجام در سال 1340 ش؛ یعنی همان سالی که آیت الله بروجردی درگذشت راهی تهران شد.

هجرت به مشهد

در آن سال ها حوزه علمیه مشهد مقدس در کنار حوزه های نجف و قم از برکت حضور آیات عظام بهره مند بود و اساتید بزرگواری با تدریس دروس سطح و خارج، بر نشاط و پویایی آن می افزودند. در یکی از سفرهای زیارتی آیت الله فلسفی به مشهد حضرت آیت الله میلانی (م 1395 ق) که از مراجع تقلید بود و بالاترین حوزه درسی مشهد را اداره می کرد، به دلیل کهولت سنی و ضعف جسمی، نیاز به تجهیز و تقویت و نشاط آفرینی در حوزه مشهد را احساس کرد و به همین دلیل فرزند خود و یکی دیگر از آقایان را نزد آیت الله فلسفی فرستاد و از وی خواست که به منظور رونق بخشیدن به حوزه علمیه مشهد و رفع نیازهای علمی طلاب، به ویژه با توجه به تصمیم آیت الله وحید خراسانی برای عزیمت به قم، ایشان جماعت و تدریس در تهران را رها سازد و به مشهد کوچ کند.

پافشاری مردم علاقه مند به ایشان در تهران که وی را با تلاش بسیار از نجف به نزد خویش آورده بودند از یک سو و دشواری های دوری از موطن ایشان را به درنگ واداشت

اما شوق زیستن در کنار بارگاه منور رضوی و احساس مسئولیت در برابر مشتاقانی که در حوزه مشهد گرد آمده، انتظار نشستن در محضر وی را می کشیدند او را به این شهر مقدس کشاند و حضور و پافشاری جمعی از مریدان ایشان در مسجد لرزاده و بردن وی به تهران نیز نتوانست مانع از تصمیم نهایی برای اقامت همیشگی ایشان در مشهد شود و بدین گونه بود که با پنج فرزند خویش به مشهد کوچید و از آن زمان تا پایان عمر پر برکت خویش، یعنی سی و چهار سال را در این شهر سپری کردند.

دو: تدریس

آیت الله حاج میرزا علی آقا فلسفی به پیروی از شیوه ای سازنده همزمان با تحصیل در نجف اشرف به تدریس اهتمام شایسته می ورزید. وی سال ها در سایه دیوار پشت بام مدرسه سید محمد کاظم یزدی به تدریس آموخته های خود نیز می پرداخت تدریس را از کتاب شرح لمعه آغاز کرد و تا کتاب های رسائل و مکاسب و کفایة الاصول نیز پیش رفت.

بیان روان و شیوا و مثال زدنی وی و تسلط علمی فوق العاده بر مبانی علمی، شاگردان بسیاری را به مجلس درس او کشانید و درس کفایه او از پر رونق ترین دروس آن روزگار نجف به شمار می آمد چندان که مدرسان حوزه نجف او را برخوردار از جادوی بیان توصیف کردند و استادش آیت الله خویی با مشاهده فراوانی شاگردان وی او را به ماندن در نجف و ادامه تدریس تشویق فرمود؛ هر چند که ایشان بعدها مرحوم فلسفی را به ایران فرستاد.

با مراجعت آیت الله فلسفی به تهران و اقامت در این شهر ایشان به اقامه نماز و برپایی جماعت بسنده نکرد، بلکه هم به تدریس دروس تخصصی خارج فقه و اصول برای حوزویان پرداخت هم برای جوانان علاقه مند صرف و نحو عربی را تدریس می کرد و هم عموم مردم را از اندرزه های حکیمانه خویش که در قالب دروس اخلاق و تعلیم معارف اسلامی عرضه می داشت بهره مند ساخت

خاطرات شیرین بحث های اخلاقی و معنوی ایشان که ریشه در ژرفای آیات و روایات اسلامی داشت و برخاسته از باور عمیق قلبی بود هنوز در ذهن و زبان کسانی که در آن ده سال در پیشگاهش زانو زدند به جا مانده است.

در همین سال ها بود که به منظور تحقیق گسترده در احادیث معصومین علیهم السلام، مطالعاتی سودمند را در زمینه موضوع یابی و دسته بندی روایات انجام داد دفترهای یادداشت شده چندی در این باره از ایشان بر جای مانده که مجال انتشار نیز نیافته است.

در پی عزیمت ایشان به مشهد مقدس و اقامت دایم در این شهر، ایشان در آغاز مدتی مسجدی در کوچه چراغ برق را برای تدریس خارج انتخاب کردند که به دلیل شیرینی گفتار و شیوایی بیان و نوآوری در تقریر به شدت مورد استقبال طلاب حوزه علمیه مشهد قرار گرفت.

با حضور آن استاد فرزانه در مشهد جان تازه ای به کالبد حوزه مشهد دمیده شد و صدها تن از طلاب علاقه مند در محضر درس ایشان حاضر شدند؛ چندان که محفل دانش گستر ایشان در مدرّس اصلی مدرسه میرزا، جعفر سپس مسجد ملا حیدر و سرانجام در مدرسه آیت الله خویی به پر رونق ترین درس های حوزوی و درس اصلی فقه و اصول حوزه علمیه مشهد بدل گشت.

روش تدریس

بسیاری از کسانی که به توصیف وی پرداخته اند حسن تقریر و سلاست و لطافت بیان معظم له را با شگفتی ستوده و بی نظیر وصف کرده اند آنان که محضر درسی ایشان را درک کرده و احیاناً امکان مقایسه را یافته اند بر درستی این دعوی گواهی داده اند. البته شگفتی نیست؛ زیرا برادر بزرگ تر ایشان حجت الاسلام والمسلمین شیخ محمد تقی فلسفی نیز به گواهی همگان یکه تاز عرصه خطابه و سخن در زمان معاصر و چه بسا فراتر از آن بوده است.

در حوزه های علمی چنان که مرسوم است در درس خارج فقه ابتدا استاد متن مسأله و فرع فقهی را می خواند و آن گاه اقوال مربوط به آن و روایات و ادله هر قول را یاد کرده و سپس به نقد و بررسی روایات و دلیل ها می پردازد و در پایان دیدگاه خود را بیان کرده بر آن اقامه دلیل می کند.

شیوه تدریس اساتید در درس خارج متفاوت است. برخی از آنان بسیار مفصل وارد مباحث می شوند و برخی بسیار مختصر مباحث را مطرح می کنند در این میان آیت الله العظمی فلسفی حد میانه را داشت نه درس را با ذکر اقوال ضعیف و بی ارزش آن قدر طولانی می کرد که طلبه خسته شود و نه با حذف مطالب اصلی و مهم درس را مختصر می کرد که استدلالی و برهانی نباشد، که این خود بهترین شیوه تدریس درس خارج است.

آیت الله فلسفی در درس خارج فقه مباحث را بر اساس کتاب شرایع الاسلام ارائه می کرد. پس از پیروزی انقلاب اسلامی درس استاد فلسفی از اول سیاست شروع شد و سپس مباحث قصا، شهادت، قصاص، حدود و دیات ارائه می شده است. پس از آن ایشان حج را شروع کرده سپس کتاب البیع را تدریس کردند درس خارج بیع و خیارات در حوزه بیشتر

بر اساس مکاسب شیخ اعظم انصاری بوده که ابتدا محل نزاع تحریر شده سپس اقوال و از جمله قول شیخ بیان می شد و آن گاه استاد دیدگاه خود را تقریر می کرد. آیت الله فلسفی حدود چهل سال به تدریس درس خارج مشغول بودند و درس را بسیار دقیق و خالی از حشو و زیاده مطرح می کردند؛ و همین خالی بودن از حشو و زواید و بیان مخ و اساس مطلب، باعث می شد شاگردان بسیاری در درس آن مرحوم حاضر شوند.

استاد فلسفی هنگام تدریس به ندرت به نام صاحبان اقوال اشاره می کردند و بنا بر اظهار خود ایشان بیشتر درس های استاد بر اساس نوشته های درسی خودشان و تحقیقات ایشان در حوزه نجف استوار بوده است ولی با این حال کتاب های مهم فقهی و مصادر حدیث را به طور دقیق مطالعه و بررسی می کرده اند شیوه تدریس آیت الله فلسفی حد وسط بود، و به ذکر تمام اقوال و ادله آن ها نمی پرداخت.

ایشان از شاگردان دوره های اول تدریس آیت الله خویی بود و نیز چندین سال در درس آیت الله کاظمینی صاحب فوائد الاصول - که از شاگردان برجسته آیت الله میرزا محمد حسین نایینی (1355ق) بود - حاضر شده بود. از آن جا که شالوده فکری شاگرد بر اساس نظریات استاد اول پی ریزی می شود و استاد اول نقش اساسی در پرورش فکری شاگرد دارد استاد فلسفی نیز همان طرز تفکر استاد کاظمینی را پذیرفت آیت الله کاظمینی نیز بر اساس مکتب نایینی رشد کرده بود.

همچنین مبانی اولیه آیت الله خویی بر مکتب وثوق صدوری استوار بوده لذا بر هر روایتی که مقرون به قراین صدور باشد اهتمام می ورزید و روایات را بر اساس سند بررسی نمی کرده معتقد بودند که هر قرینه ای علاوه بر سند نیز می تواند باعث اعتبار روایات شود. آیت الله فلسفی از شاگردان دوره اول درس آیت الله خویی بود و از این رو در درس و نظریات خود بر قراین اعتماد می کرد از جمله در نقد راویان بر قراین اعتماد می نمود.

برخی از اساتید مراسیل را حجت نمی دانند؛ هر چند از مراسیل محمد بن ابی عمیر (217ق) و مشایخ ثلاثه و اصحاب اجماع باشد ولی آیت الله فلسفی بر آن ها اعتماد می کرد.

روش خاص تدریس آیت الله فلسفی در درس فقه همراهی کردن با فتوای مشهور فقها بود. در توضیح این مطلب باید یادآور شد که فقه های شیعه را در مورد پایبندی به شهرت و اجماع در بین اصحاب به سه دسته می توان تقسیم کرد

1. عده ای اصلاً برای شهرت ارزشی قایل نیستند نه شهرت فتوایی و نه شهرت روایی البته گریزی در مورد ترجیح یکی از متعارضین با شهرت روایی ندارند و عبارت اصولیان در این مورد معروف است «خذ بما اشتهر بين أصحابك، فإن المجمع عليه لا ريب فيه.»

فقیهانی چون شهید زین الدین جبعی عاملی و علامه ملا احمد اردبیلی (993ق) و پیروان او همچون سید محمد موسوی عاملی (1009ق)، صاحب مدارک الاحکام و شیخ حسن عاملی (1011ق)، صاحب معالم الدین و منتقى الجمان و شیخ محمد عاملی (1030ق) معروف به فخر الدین ثانی صاحب استقصاء الاعتبار فی شرح الاستبصار و معاصران آن ها و خلاصه شاگردان اردبیلی هم چون عاملین که یاد کردیم و ملا عبدالله تستری (1021ق)، شارح قواعد الاحکام و شیخ سلیمان بحرانی (1021ق) و شیخ عبد النبى جزائری (زنده در 1015ق) صاحب کتاب الحاوی؛ این همگی از پیروان مکتب وثوق صدوری می باشند و در توثیق راویان بر نصوص رجالی متقدمان تکیه کرده اند و بلکه عاملین جز به صحیحۀ اعلائی عمل ننموده اند. آیت الله خوئی نیز از نظریات سید محمد موسوی عاملی بسیار متأثر بود.

شهید ثانی در کتاب الرعایة از جد خود ورام بن ابی فراس حمدانی نقل می کند که پس از شیخ طوسی مجتهد مسلمی ظهور نکرد و تمام فقهای که در دوره صد ساله پس از شیخ طوسی آمده اند مقلد بوده اند. علامه سید محمد باقر خوانساری (1313ق) در کتاب روضات الجنات از ملا عبدالله تستری - که به قول او از اصولیان بحث بوده - نقل می کند که پس از دوره شیخ طوسی مجتهد مسلمی ظهور نکرده و بیشتر فقیهان بر همراهی با شهرت اصرار داشته اند.

2. دسته دوم فقیهانی چون شیخ محمد حسن نجفی (1266ق) و شیخ مرتضی انصاری (1281ق) و ملا احمد نراقی (1245ق) و سید علی طباطبایی (1232ق) بوده اند که بر موافقت با فتوای مشهور بین فقیهان اصرار داشته اند علامه وحید بهبهانی (1205ق) در الفوائد الحائریة می گوید فقها روایت ضعیفی را که مشهور فقیهان بدان عمل کرده اند بر روایت صحیح السند که مشهور فقها از آن اعراض کرده اند مقدم می دارند صاحب جواهر الکلام و شیخ اعظم انصاری تعبدی خاص در مقابل روایات دارند. نمونه آن را در تعارض روایات جواز و منع فروش چوب و انگور به صلیب ساز و خمار و یا کرایه و اجاره مغازه به آن ها می توان مشاهده کرد.

3. دسته سوم فقیهان حد وسط بین دو گروه قبلی می باشند و اگر چه در بیشتر فتاوای خود

مطابق شهرت رفتار می کنند ولی گاهی متفرداتی نیز دارند حاج آقا رضا همدانی (1320 ق) صاحب مصباح الفقیه امام خمینی و سید محمد کاظم طباطبایی یزدی (1337 ق) از این دسته اند. از این رو می بینیم بیشتر فتاوی آن ها موافق مشهور است؛ البته تفرداتی مانند مسأله لیالی مقمره در تاریخ فقه برای اولین بار از حاج آقا رضا همدانی اظهار شده و امام خمینی نیز بر آن اصرار داشته و در اثبات آن رساله نوشته اند مسأله عدم جواز حیل ربویه و لیالی مقمره و اشتراط شیعه بودن ذابح در منی از فتاوی متفردة امام خمینی است و در موضوع بلاد کبیره، سید محمد کاظم طباطبایی نیز موافق آن است و در دوره خود قسطنطنیه را از بلاد کبیره شمرده چنان که در مسأله جواز طلاق زن مرد غایب ضرورتی نمی داند که پس از مراجعه به حاکم چهار سال صبر کنند.

آن چه یاد شد گزیده ای بود از سبک فتوایی فقیهان که عده ای بی محابا با شهرت برخورد کرده و آن را نقص برای اجتهاد برشمرده اند و به همین سبب در معرض صدور فتاوی متفردة قرار می گیرند ابن ادریس حلی (598 ق)، ملا احمد اردبیلی (993 ق) و سید محمد باقر سبزواری (1091 ق)، صاحب ذخیره المعاد و کفایة الاحکام از این دسته اند. دسته دوم نیز به شدت از مخالفت شهرت پرهیز داشته اند آیت الله فلسفی از طرفداران این طیف بوده و هیچ گاه به گونه ای ادله را بررسی نمی کردند که در مقابل شهرت قرار گیرند و همان تعبد خاص را در مقابل روایات و فهم اصحاب از آن ها داشتند.

آیت الله فلسفی در تدریس خود به بررسی روایاتی می پرداختند که از نظر سند و دلالت در مرحله بهتری از سایر روایات بودند و در فرض وجود روایت های صحیح و معتبر از پرداختن به روایات مرسل و ضعیف السند حتی به عنوان مؤید پرهیز می کردند بر همین اساس کمتر روایتی را از مستدرک الوسائل می خواندند و همه روایات وارده در باب را نمی خواندند.

آیت الله فلسفی در درس خود از استدلال های ساختگی و استحسانات که در دروس برخی از اساتید و متون فقهی یافت می شود پرهیز داشتند و از راه دادن استدلالات عقلی خودداری می کردند این سبک در دروس فقه استادشان آیت الله کاظمینی وجود داشت و تقریرات صلاة مرحوم کاظمینی به وسیله آیت الله محمد تقی آملی، صاحب مصباح الهدی فی شرح العروة الوثقی، شاهد مدعاست.

حاشیه های مکاسب آیت الله شیخ محمد حسین اصفهانی (1361 ق) آکنده از بحث های

استدلالی و عقلانی است در حالی که حاشیه مکاسب مرحوم سید محمد کاظم طباطبایی یزدی این گونه نیست این معنای همان سخنی است که بعضی از بزرگان فرموده اند: «الفقه بلاغة و ليس بفلسفة». بر این اساس در برداشت از روایات و استدلال بر فروع فقهی بر استدلال عقلانی و فلسفی تکیه نمی شود این ویژگی را در فقه امام خمینی رحمه الله به خوبی مشاهده می کنیم.

چنان که یادآور شدیم روش آیت الله فلسفی بر اساس وثوق صدوری بود. همین امر باعث می شد که کمتر در آرا و مبانی رجالی خود اضطراب داشته و در نتیجه دیدگاه های ایشان تغییر کند.

آیت الله فلسفی ادبیات نیرومندی داشتند و همین احاطه بر ادبیات و ظرایف لغت و محاورات عرب ایشان را در فهم نکته ها در متون عربی توانا و موفق می ساخت.

ایشان در درس خارج کفایه برای نزدیک ساختن مطالب به ذهن از مثل های روشن بهره جسته و دست به دامن اصطلاحات نمی شدند، بلکه مطالب را بسیار روشن می فهماندند. اگر مطلب دشواری مطرح می شد هرگز از بیان آن به نحو ساده عاجز نبودند و پس از بیان روان آن به گونه ای که همه می فهمیدند همان مطلب را در قالب اصطلاحاتی که در علم اصول آمده به اختصار باز می گفتند تا گمان نشود درسی ساده بوده است.

پس از بیان مطلب کفایه به صورت ساده و روان به سخنان نایینی - که در آن ها کاملاً تبهر داشتند - می پرداختند و گاه سخنان آقا ضیا را مطرح کرده و نیز گاهی به مطالب مرحوم شیخ محمد حسین اصفهانی اشاره داشته و آن ها را توضیح می دادند همچنین مطالب آقای خویی مد نظرشان بود و گاهی آن ها را تأیید می کردند و گاهی به گونه ای سخن می گفتند که احساس می شد آن نظریه مربوط به ایشان است. در قواعد فقهی تمام فروع و ریزه کاری های آن را با مثال های جالب می آوردند.

در سال های تدریس در حوزه علمیه مشهد موفق به تربیت شاگردانی شدند که هم اکنون عهده دار تدریس در سطح خارج فقه و اصول هستند.

ایشان در مقابل نظریات دیگران تسلیم نبودند؛ حتی در مقابل مبانی بزرگان نه تنها نظریات بلکه مبانی آن ها را نیز به سادگی نمی پذیرفتند وقتی که وارد بحث مبنایی می شدند. سعی می کردند تا آن جا که اشکالات و شقوق مختلف اشکال بر مبنا وجود دارد اشکالات را مطرح کنند و به راحتی تسلیم نظریات بزرگان نشوند.

ویژگی های اخلاقی

از نظر اخلاقی ایشان مصداق بارز این سخن ائمه علیهم السلام به شمار می آمدند که می فرمایند: (كُونُوا دُعَاةَ لِلنَّاسِ بِغَيْرِ اَلْسِنَتِكُمْ)؛ (1) مردم را با غیر زبان های خود با رفتار و کردار تان به سوی دین فرا بخوانید با عمل تبلیغ کنید نه تنها با حرف.

زمانی هنگام درس به محض این که ایشان وارد می شد یکی از طلبه ها - که در نزدیکی میکروفن بلندگو می نشست دو ضربه آهسته به آن می زد تا صدایی در فضا پیچد و شاگردان متوجه ورود استاد شوند استاد فلسفی پس از مدتی که این کار تکرار شد از آن منع کردند؛ زیرا نمی پسندیدند که طلاب این کار را نشانه احترام ویژه بدانند و جلوی پای استاد برخیزند و برتری و حرمت خاصی برای ایشان قایل شوند.

پس از آن رسم بر این قرار گرفت که با ورود استاد طلاب صلوات می فرستادند. باز ایشان راضی به این کار نشدند؛ گویا منظورشان این بود که صلوات شأن و منزلتی دارد این جا مجلس روضه نیست که شما صلوات بفرستید و صلوات برای این که ورود استاد به دیگران تفهیم شود کار درستی نمی باشد.

در هنگام تعطیل درس به جهت فرا رسیدن محرم یا ماه رمضان و طلاب با اصرار از ایشان می خواستند که آنان را ارشاد کنند و موعظه ای را یادآور شوند. در این گونه مواقع، درس به طور مختصر بیان می شد و ایشان به توصیه های اخلاقی می پرداختند. تا سخن در این زمینه آغاز می شد سکوت همه فضا را فرا می گرفت. آن ها که دورتر نشسته بودند جلوتر می رفتند و تا حد امکان خود را به استاد نزدیک می ساختند و آماده شنیدن مواعظ می شدند. این سخنان به مصداق «الكلام إذا خَرَجَ مِنَ القلب وقع في القلب»، (سخنی که از دل برآید بر دل نشیند) بسیار تأثیرگذار بود بعضی به گریه می افتادند.

یکی از موعظه های ایشان در ایام جنگ این بود که می فرمود در این جا باید منتظر باشید که مردم گرد آیند تا برایشان صحبت کنید در حالی که در جبهه ها افراد در یک جا جمع اند و شما به راحتی می توانید فرصت را غنیمت شمارید و دین خدا را تبلیغ کنید.

در مناسبتی دیگر این آیه را یادآوری می فرمود: (وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا)؛ هر کس تقوای خدا پیشه کند خدا راه برون رفت [از نابسامانی ها و مشکلات] برایش قرار می دهد.

ص: 30

اگر ما باور داریم که همهٔ امور به دست خداست و همه کاره اوست، چرا انسان سخنانی بگوید که بی دلیل کسی را بالا ببرد یا پایین بیاورد، بسیاری از ما ظاهرین و سطحی نگریم و ایمانمان ضعیف است حُب و بغضمان برای خدا نیست.

استاد فلسفی تا همین اواخر اصرار داشت که خریدهای منزل را خود انجام دهند بارها ایشان را در صف نانوائی دیده بودند و یا مشاهده می کردند که از خیابان می گذرد تا نیازمندی های منزلش را تأمین کند.

یکی از صفات برجسته نظم ایشان در انجام کارها بود. هیچ گاه بدون برنامه زندگی نکردند مطالعه، خواب، عبادت و ... هر کدام ساعت معین خود انجام می شد و دیگران را هم همیشه به خصوص در ایام تحصیل به منظم بودن در کارها توصیه می کردند هرگاه کسی با ایشان کاری داشت می دانست در این ساعت مشغول چه کاری است فقط پاسخ به مراجعان و تلفن ها بود که هیچ زمان معینی نداشت. هیچ گاه کسی به یاد ندارد شخصی را هر چند بدون وقت قبلی مراجعه نموده بود نپذیرد، حتی اگر زمان اوج کار یا زمان استراحت ایشان بود حتی ساعت قبل از مراجعه ایشان به بیمارستان (روز قبل از فوت) با این که سخته کرده بودند و درد شدیدی داشتند و منتظر آمبولانس بودند باز هم به یک مسأله شرعی پاسخ دادند.

هیچ گاه دیده نمی شد که ایشان بی کار نشسته باشند همیشه یا مشغول مطالعه بودند و یا تفکر و ذکر و یا رفع مشکلات دیگران و امثال آن

زندگی ایشان یک زندگی ساده و طلبگی بود برنامه روزانه ایشان اینگونه بود که معمولاً دو ساعت قبل از اذان صبح بیدار می شدند و مشغول عبادت و نماز بودند. پس از اذان صبح به مسجدی که در کنار منزل بود می رفتند بعد از نماز مشغول خواندن تعقیبات می شدند تا آفتاب طلوع می کرد هر روز ناشتا یک سیب می خوردند و بعد مشغول خواندن زیارت عاشورا می شدند و موقع گفتن اذکار حدود سه ربع تا یک ساعت تابستان ها در حیاط و زمستان ها در زیرزمین خانه پیاده روی می کردند بعد از انجام مختصری نرمش و خوردن صبحانه دقایقی قرآن می خواندند

از آن زمان تا هنگام درس حوزه مشغول مطالعه می شدند سپس جهت تدریس از منزل خارج شده تا اندکی قبل از ظهر که برای تجدید وضو و آماده شدن برای نماز ظهر به منزل باز می گشتند نماز را با جماعت در مسجد شهدا اقامه می کردند

روزی چند تن از شاگردان از ایشان درخواست می کنند که برای آن ها درس اخلاق بگویند ایشان امتناع کرده می گویند: «آقا، ما کجا و اخلاق کجا؟ اصلاً درس اخلاق به ما نمی آید ما چه کارهایم».

بالأخره با اصرار آن ها راضی می شوند که چهارشنبه ها یک ربع درس را زودتر تعطیل کنند و آن یک ربع را به درس اخلاق بپردازند. اولین چهارشنبه وقتی درس به پایان رسید، ایشان نفس عمیقی کشیدند و گفتند: «برخی از دوستان روی حسن ظنی که در حق ما داشتند از ما خواستند که درس اخلاق بگوییم ما هم امتثال کردیم.»

سپس نفس عمیقی کشیده، گفتند: «آقا! ما طلبه ایم و بغض گلویش را گرفت و گریه کرد و همه شروع به گریستن کردند فرمود: ما کجا و طلبگی کجا؟». آن حال ایشان جلسه را منقلب کرد و صدای همه به گریه بلند شد. این درس اخلاق که به حدیث و روایت هم نرسید دیگر ادامه پیدا نکرد.

مرد عمل و به کارگیری تمام دستورات دینی و مصداق کامل این فرمایش امام صادق علیه السلام بودند: (كُونُوا دُعَاةَ لِلنَّاسِ بِغَيْرِ السِّتِّكُمْ). هر چیز را که خوانده بودند، نخست بر قلبشان نشسته بود، خود به آن عمل کرده و بعد شاید بر زبانشان جاری می گشت.

نماز را بسیار باوقار و طمأنینه و آرام و پر ابهت اقامه می کردند، انگار در و دیوار مسجد با ایشان به سجده می رفتند.

همیشه لبخندی نمکین بر لب داشتند و بسیار خوشرو و خوش برخورد بودند. و فرصت ابتدای سلام کردن را از طرف می ربودند در طول راه ذکرشان این بود: (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ؛ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ) کم سخن می گفتند. در مجالس نیز همین رویه را داشته و همیشه فقط در برابر پرسش پرسشگران لب به سخن می گشودند، آن هم با احتیاط کامل و رعایت نهایت ادب و نزاکت جملات «نمی دانم» یا «بیشتر از این نمی دانم» زیاد بر زبانشان جاری بود. هنگام خروج از مسجد یا خروج از حرم مطهر حضرت رضا، گاهی می شد پرسشگران در سرما و گرما حتی حدود یک ساعت ایشان را سر پا نگاه می داشتند و ایشان بی آن که خمی به ابرو بیاورند یا شتابی از خود نشان دهند تا جایی که لازم بود پاسخی مستوفی به پرسش ها و احوال پرسشی ها می دادند.

تواضعی در خور ستایش داشتند به طوری که انسان را شرمنده می ساختند این فروتنی به حدی بود که ورود و خروجشان را از در پشت مسجد که به محراب نزدیک بود قرار داده

بودند تا کسی جلوی پایشان بر نخیزد و فرموده بودند: «همه وقت صلوات بفرستید، اما هنگام ورود من این کار را نکنید».

اهتمام به مسایل اعتقادی

در کنار برخورداری از کرسی تدریس هرگز ارتباط مستقیم با توده های مردم را رها نکردند و به همین منظور دعوت جمعی از مؤمنان شهر برای حضور در محراب جماعت مسجد آقا حسین یا مسجد بناها را که پس از انقلاب اسلامی به مسجد شهدا تغییر نام یافت پذیرفتند؛ جایی که هم برای مردم اقامه جماعت می کردند و هم در روزهای سرشار از معنویت ماه، رمضان شیفتگان معنویت را با زبان شیرین و لحن سوزان خویش به انجام کارهای نیک می خواندند و از کردار و رفتار ناپسند باز می داشتند.

کیست که یک بار در برابر وی نشسته و به سخنان برخاسته از ایمانش گوش سپرده باشد و نفوذ کلام آن عالم ربانی و عارف زاهد تا دیرباز در جان و روانش نمانده باشد؟

در همسایگی منزل ایشان مسجد کوچکی به نام حضرت موسی بن جعفر علیه السلام بود که هر روز نماز صبح را به جماعت در آن جا اقامه می کردند و جلسات هفتگی در درس معارف ایشان در شب های شنبه که در آن به تبیین مبانی عقاید و اخلاق می پرداختند نیز در همان مسجد برگزار می شد.

به مسایل اعتقادی جوانان اهتمامی بلیغ می کردند و از وقت گذاشتن برای آنان خسته نمی شدند در مسجد جوانان بعد از نماز دوم به افراد یا گروهی دور ایشان حلقه می زدند و انواع سؤالات خود را مطرح می کردند در این اوقات همراهان می دانستند که آقا به این زودی قصد خروج از مسجد را ندارند گاهی یک ساعت بلکه بیشتر به پرسش های یکایک آنان با حوصله تمام پاسخ مقتضی و در عین حال دلپذیر می دادند.

ارادت ایشان به خاندان عصمت و طهارت او را به آستان بوسی پیوسته حضرت ثامن الائمه علی بن موسی الرضا علیه السلام که بیش از سه دهه در جوار مرقد پاکش زیسته بود می کشاند همین اخلاص معنوی سبب شده بود که هر سال در ایام سوگواری شهادت حضرت فاطمه زهرا علیها السلام، محفل عزایی را در منزل خویش برپا کند؛ مجلسی که در آن خود بر آستانه در می نشست و سوگواران را خوشامد می گفت.

در چند سال اخیر به منظور تقویت و ترویج بیشتر شخصیت و مظلومیت بانوی عالم اسلام در روز شهادت آن حضرت، پیشاپیش هیئتی از علمای عزادار و خیل فراوانی از طلاب

و مردم سوگوار پس از اتمام محفل عزا از خانه بیرون می آمدند و رهسپار حرم مطهر رضوی می شدند و در آن جا برای دخت پاک پیامبر صلی الله علیه و آله اشک ماتم می ریختند.

رسیدگی به وضع طلاب و تأسیس صندوق قرض الحسنه

از امتیازات ایشان اهتمام به سزایی بود که در قضای حوایج اخوان به ویژه طلاب علوم دینی داشتند و مکرر تذکر می دادند که اگر یکی از دوستان مشکلی دارد به من تذکر بدهید، حتی می فرمودند: ممکن است چیزی در بساط نباشد ولی در عین حال شاید بشود تا حدودی رفع مشکل وی شود هنگامی که رفع مشکلی به ایشان مراجعه می شد، نوعاً بذل محبت لازم را می نمودند ولی در عین حال مصرانه می خواستند که معلوم نشود این مبلغ از کجا پرداخت شده است و گاهی خدمتشان عرض می کردیم البته فلانی در درس شما حاضر نمی شود. می فرمودند. درس من مطرح نیست مهم آن است که درس بخواند یا کار طلبگی دیگری داشته باشد این نیز نشان دهنده عظمت روحی و اوج اخلاص آن بزرگوار بود.

ایشان به شاگردان خود عنایت داشت و حتی الامکان از آنان تفقد و دلجویی به عمل می آورد ولی در عین حال به بعضی بذل محبت خاصی می نمود تا آن جا که اگر احیاناً یکی دو روز غیبت داشت به رغم ازدحام مدرس پس از حضور از حال وی سؤال می نمودند و علت غیبت را جویا می شدند اگر مشکل خاصی بود حتی الامکان درصدد رفع آن بر می آمدند.

گفتیم که یکی از بارزترین ویژگی های آیت الله فلسفی اهتمام به معیشت طلاب در حد توان بوده است. از این رو ایشان به همراه جمعی دیگر درصدد تأسیس صندوق قرض الحسنه ای بر می آیند تا بتوانند گره ای از مشکلات طلاب بگشایند ایشان تا زمان فوت به این کار اهتمام داشته و با عضویت در هیئت مدیره صندوق قرض الحسنه به شکلی دقیق بر روند کار صندوق نظارت می کردند.

فعالیت های سیاسی

اشاره

در سال 1349ش و در اوج خفقان ستمشاهی که هر صدای مخالفی در نطفه خفه می شد، به دنبال شهادت روحانی مبارز سید محمد رضا سعیدی (1) در زندان از سوی آیت الله فلسفی مجلس یادبود و قرائت فاتحه ای در مسجد لرزاده برپا شد که بسیاری از مردم در آن شرکت کردند، ولی اندکی پس از شروع و پیش از آن که خطیب سخن بگوید، با دخالت نیروهای

ص: 34

1- برای آشنایی با شهید سعیدی ر.ک: یاران امام به روایت اسناد ساواک شهید سید محمد رضا سعیدی.

شهربانی به تعطیلی کشانده شد تردیدی نیست که نیروهای دولتی از همراهی دیرین آیت الله فلسفی با نهضت انقلابی برخاسته از ایمان اسلامی مردم و اقدام پیشین وی در امضای اطلاعیه های انقلاب آگاهی داشتند.

در زمانی که هدایت حوزه مشهد به عهده آیت الله میلانی بود آیت الله فلسفی از ممتازترین مدرسان سطوح عالی و خارج حوزه مشهد شمرده می شد و پس از ارتحال آیت الله میلانی و آمدن آیت الله شیرازی به مشهد از ایشان حمایت کردند و در جریان انقلاب اسلامی در مسیر این رویداد مهم اجتماعی قرار گرفتند و از امام خمینی پشتیبانی نمودند. ایشان به دلیل کشش به موقع و جایگاه علمی و اخلاقی در میان اقشار متدین و نیز صاحب نظران از وزنه های حوزه های علمیه ایران شمرده می شد.

پیش از انقلاب اسلامی مدرسه میرزا جعفر از مهمترین مدارس علمی مشهد بیشتر در اختیار گردانندگان اصلی جریان مقدسین بود آن ها در این مدرسه تدریس می کردند و نماز جماعت اقامه می نمودند و رابطه خود را با قشر مقدسین و مذهبی های اصیل شهر برقرار می نمودند ممانعت از تدریس آیت الله سید علی خامنه ای در سوم اردیبهشت 1352 که در روزهای تعطیلی در این مدرسه تدریس می کردند موجب شد تا درس اساتید یاد شده نیز تعطیل شود و این امر بازتاب منفی در شهر داشت به ویژه این که آیت الله مروارید و حجت الاسلام والمسلمین علیزاده از اقامه نماز جماعت نیز در مدرسه میرزا جعفر خودداری کردند و از پنجم اردیبهشت آیت الله میرزا جواد آقا تهرانی در تکیه طبسی ها و آیت الله مروارید در منزل خود در کوچه گرمابه مستشاری و آیت الله فلسفی در مسجد محراب خان در پایین خیابان به تدریس خود ادامه دادند. (1)

آیت الله فلسفی سالیان مدید در مسجد بناها امام جماعت بودند. حضور ایشان به تدریج این مسجد را یکی از تأثیرگذارترین مساجد مشهد به لحاظ دینی، علمی و اخلاقی کرد. حساسیت این مسجد سبب شد که نیروهای بازدارنده و قوای امنیتی رژیم پهلوی آن را در کنار مراکزی چون مسجد کرامت و بیوت علما به عنوان یکی از نقاط حساس شهر مشهد شناسایی کنند و به مراقبت از آن پردازند. (2)

آیت الله فلسفی تا زمانی که در نجف حضور داشتند درگیر مباحث علمی بودند و پس از

ص: 35

1- اسناد ساواک موجود در مرکز اسناد انقلاب اسلامی شماره ثبت 40/228

2- همان بازایی 5/194

مهاجرت به ایران و حضور در مشهد همه فعالیت های سیاسی و اجتماعی خود را همراه با علمای دیگر و دوستان نزدیک خود دنبال می کردند و خود کمتر در مسایل سیاسی به تنهایی قیام می نمود. از این رو فعالیت های سیاسی ایشان همیشه با همراهی علمای دیگر به ویژه آیت الله میرزا حسنعلی مروارید و آیت الله میرزا جواد آقا تهرانی اتفاق افتاده است.

پافشاری ایشان و آیات مروارید و میرزا جواد آقا تهرانی به حفظ سنت های علمی و اخلاقی حوزه وقتی اهمیت خود را بیشتر آشکار می کند که بدانیم رژیم پهلوی از دهه چهل به صورت بسیار محسوس می کوشید زمام امور دینی شهر را از راه ممانعت از حضور روحانیت در عرصه های علمی، سیاسی و اجتماعی به دست گیرد و دانشکده الهیات یا یک دانشگاه بزرگ اسلامی را که طراحی شده بود جانشین حوزه کند. (1) محمد رضا پهلوی مقرر کرده بود که آستان قدس رضوی با همکاری بنیاد پهلوی و سازمان اوقاف موضوع ایجاد این دانشگاه بزرگ اسلامی را در مشهد امکان پذیر کنند. (2) این گونه سیاست های رژیم پهلوی سبب شده بود که ایشان و اساتید برجسته دیگر حوزه بیشترین هم خود را صرف تربیت شاگردان و تربیت اخلاقی آن ها کنند و به آن ها راه های مقاومت و همکاری نکردن و مبارزه با رژیم پهلوی را بیاموزند.

از نخستین گزارش های ثبت شده در اسناد ساواک درباره ایشان تعطیلی درس معظم له به منظور پشتیبانی از قیام طلاب قم در روز 19 خرداد 1354 می باشد در این روز ایشان همراه آیت میرزا حسنعلی مروارید و میرزا جواد آقا تهرانی به منظور پشتیبانی از قیام طلاب قم و مدرسه های فیضیه و دارالشفا و وقایع روزهای 15 و 16 و 17 خرداد این شهر درس خود را تعطیل نمودند. (3)

در جریان بزرگداشت سالگرد ارتحال آیت الله العظمی میلانی که شیخ رضا نوغانی سخنرانی کرد آیت الله فلسفی و آیت الله میرزا جواد آقا تهرانی و آیت الله مروارید منبر او را به دلیل وابستگی اش به رژیم و همکاری نزدیک او با ساواک تحریم کردند و نشستن پای منبر او را خلاف شرع دانستند. (4)

ساواک در کنار ترغیب و حمایت از گردهمایی های روحانیون درباری و عوام فریبی از فعالیت علمای پرهیزگاری که می توانستند سطح بینش مردم را بالا ببرند به هر قیمتی بود

ص: 36

1- روزنامه خراسان، 56/5/20، ص 1.

2- همان.

3- یاران امام به روایت اسناد ساواک، ج 5، ص 616 و 619

4- آیت الله العظمی سید محمد هادی میلانی به روایت اسناد ساواک مرکز بررسی اسناد تاریخی، 1381، ج 3، ص 648

جلوگیری می کرد به همین دلیل با توجه به موقعیت ویژه مشهد برای تبلیغ تمام ورود و خروج های چهره های برجسته و دیدار آن ها با علمای این شهر تحت کنترل بود. به همین دلیل و نیز به دلیل سنت های زیبایی که در میان علما وجود دارد آن ها به دیدار یک دیگر می شتافتند و برای ارتباط مردم با تازه واردان زمینه های مناسبی را فراهم می نمودند. این گونه بود که در اواخر سال 1352 وقتی که حاج شیخ محمد تقی فلسفی واعظ شهیر ایران که برای زیارت به مشهد آمده بود، در منزل برادر خود آیت الله میرزا علی فلسفی سکونت یافت و ساواک به شهربانی خراسان دستور داد تا مانع ملاقات مردم و طلاب با ایشان گردد. (1) ایشان که در روز 26 مرداد در منزل شیخ مرتضی عیدگاهی نشسته سخنرانی نمود و در همین روز در مدرسه میرزا جعفر، در حضور صدها چهره علمی و طلاب فاضل، روی صندلی بحث هایی را در روش های خطابه مطرح کرد (2) به دلیل ممانعت ساواک از فردای آن روز به مدت سه روز، به درخواست طلاب در منزل برادر خود آیت الله میرزا علی فلسفی در همان زمینه صحبت کرد که با استقبال فراوان طلبه ها رو به رو شد و این به رغم جوی بود که رژیم حاکم فراهم کرده بود.

پس از استقرار آیت الله سید عبدالله شیرازی در مشهد در روز دهم بهمن 1354 که در پی آن بیت ایشان به یکی از پایگاه های مهم مبارزاتی مردم مشهد تبدیل شد، آیت الله فلسفی در کنار یاران دیگر خویش با مشورت های خود به ایشان یاری می رساندند و این امر سبب می شد تا تصمیم گیری های هوشمندانه ای در این مقطع حساس توسط این مجمع صورت گیرد آیت الله سید عز الدین حسینی زنجان نیز در شمار اعضای این مجمع بودند.

به دنبال انتشار خبر شهادت آقا مصطفی خمینی در اول آبان 1356 و برگزاری مجلس بزرگداشت از سوی آیت الله شیرازی آیت الله فلسفی در کنار بزرگان دیگر در این مجلس شرکت کردند (3) و در روز 12 آبان همین سال همراه 13 نفر از آیات و مدرسین مشهد پیام تسلیتی را برای امام خمینی مخابره کردند (4) و این امر از دید مأموران ساواک پنهان نماند. (5)

در پی این حادثه کشتار 19 دی قم پیش آمد این کشتار به دلیل اعتراض علما به مقاله ای بود که در روزنامه اطلاعات با عنوان ارتجاع سیاه منعکس شده بود. آیت الله فلسفی از کسانی بود که نماز جماعت و درس خود را در اعتراض به این نوشته تعطیل نمود. (6) ایشان

ص: 37

1- روزنامه آفتاب شرق، 51/11/1، ص 2.

2- کلاسه 158، شماره بازیابی 122، ص 407

3- شهید هاشمی نژاد به روایت اسناد ساواک، ص 703

4- بازیابی 16/263

5- شهید هاشمی نژاد به روایت اسناد ساواک، ص 701

6- همان

کشتار 19 دی قم را همراه با مراجع دیگر محکوم کردند و روز چهارم بهمن 1357 در کنار شخصیت های دیگر حوزه نماز جماعت خود را نیز در اعتراض به رژیم تعطیل کردند. (1)

ایشان در روز هشتم بهمن برای سپاس از افسران و درجه داران لشکر 77 که به مردم و انقلاب پیوسته بودند اعلامیه صادر کردند و در 11 بهمن 57 در شمار علمای متحصن در حرم مطهر و از معترضان به حکومت بختیار بودند.

در روز 22 خرداد 1357 در اعتراض به دستگیری شهید حجت الاسلام عبد الکریم هاشمی نژاد و آیت الله حاج شیخ عباس واعظ طبسی، شیخ محمد رضا محامی و سید حسین موسوی جهان آبادی که توسط کمیته مشترک ضد خرابکاری در روز 21 خرداد دستگیر شده بودند، (2) در حرکتی اعتراض آمیز از اقامه نماز جماعت ظهر و عصر خودداری نمودند.

پس از پیروزی انقلاب و استقرار نظام جمهوری اسلامی ایشان و یاران دیگرشان همچنان جلسات خود را به قصد انسجام و ایجاد ارتباط میان مردم و متولیان ادامه دادند و کوشیدند مانع بروز بسیاری از انحرافات شوند.

ایشان در انتخابات نخستین مجلس خبرگان که در 12 مرداد 1358 برگزار شد از سوی مردم متدین و انقلابی خراسان و حزب جمهوری اسلامی کاندیدا شدند و همراه آیت الله میرزا جواد آقا تهرانی و آیت الله حاج شیخ ابوالحسن شیرازی به مجلس راه یافتند. در جریان انتخابات مجلس شورای اسلامی نیز ایشان همراه اساتید دیگر فهرست مورد نظر خود را مشخص می کردند در جریان جنگ تحمیلی و حمله نیروهای بعثی عراق به ایران در 31 شهریور 1359 همراه با آیات دیگر با صدور اعلامیه ای در روز دهم مهر 1359 از مردم خواستند تا از اسراف و تبذیر و احتکار و شایعه سازی پرهیز کنند و در راستای پیروزی نیروهای مسلح جمهوری اسلامی قدم بردارند. (3)

عروج

شاید ارادت بی پایان ایشان به خاندان اهل بیت علیهم السلام بود که درگذشت جانکاهش نیز هنگامی رخ داد که هنوز غبار سوگواری در تاسوعای محرم از سر و روی عزاداران سترده نشده بود و هنوز سرشک اندوه مصایب حضرت ابوالفضل العباس در دیده عاشقان مانده بود و خبر

ص: 38

1- یاران امام به روایت اسناد ساواک، ج 2، ص 187

2- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، ج 6، ص 349

3- بازپایی 9/1162/6

جانسوز ارتحالش زمانی در شهر پیچید که هنوز غم سترگ شهادت حضرت ابا عبدالله الحسین در پیش رو بود.

این گونه بود که پس از 85 سال زندگی در ظهر روز هشتم محرم پس از شرکت در مجلس عزا و سپس اقامه نماز جماعت در مسجد شهدا ناراحتی شدیدی در قلب خود احساس کردند و عصر همان روز به بیمارستان منتقل شدند به دنبال افزوده شدن مشکل تنفسی و، ریوی مقارن اذان ظهر روز تاسوعای سال 1427 ق برابر با 19 بهمن 1384 ش، قلب استاد از تپش ایستاد و قلب شهر نیز دمی به خود لرزید و خیل ارادتمندانش از عارف و عامی با خود زمزمه کردند:

کسی که روی تو دیده است حال من داند *** که هر که دل به تو پرداخت صبر نتواند

هر آفریده که چشمش به آن جمال افتاد *** دلش ببخشد و بر جاننش آفرین خواند

سرانجام صبح روز جمعه یازدهم محرم پیکر پاک آن عزیز با حضور آیات عظام، استادان و طلاب حوزه علمیه و بر دوش مردم عزادار و شیفته زهد و پارسایی آن عالم ربانی، از محل مسجد شهدا که یادآور نمازهای روح انگیز آن مرحوم بود در میان حزن و اندوه شدید علما و مدرسان و طلاب و مردم عزادار تا جوار بارگاه رضوی علیه السلام تشییع شد و پس از اقامه نماز توسط دوست دیرینش آیت الله العظمی وحید خراسانی در رواق دارالسرور و در کنار آیت الله مروارید که حدود یک سال پیش در گذشته بود آرام گرفت و به دوست و همراه همیشگی سال های اقامت خود در مشهد پیوست.

با درگذشت آن عالم فقیه، مقام معظم رهبری، مراجع عظام تقلید، آیات عظام، شخصیت های علمی و کشوری، رئیس جمهور، رئیس مجمع تشخیص مصلحت نظام، رئیس قوه قضائیه، رئیس مجلس شورای اسلامی، تولیت عظمای آستان قدس رضوی، فقها و عالمان شهرها و حوزه های علمیه و جمعی از علمای کشورهای اسلامی با ارسال پیام های تسلیت این ضایعه بزرگ را به حضرت بقیة الله الاعظم (عجل الله تعالی فرجه) و حوزه های علمیه و بازماندگان آن عالم ربانی و عموم مؤمنان تسلیت گفتند و با برپایی مجالس متعدد ترحیم و تجلیل در مشهد و قم و تهران و برخی از شهرهای داخل و خارج کشور یاد همیشه جاودان آن اسوه ورع و تقوا را گرامی داشتند.

1. چلچراغ سالکان محمد قنبری، قم، نهاوندی، 1381 ش.
2. خاطرات فلسفی، به کوشش سید حمید روحانی، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، 1376 ش.
3. دانشمندان و مشاهیر حرم حضرت عبدالعظیم حسنی و شهر ری به کوشش علی رضا هزار، قم: دار الحدیث، 1382 ش.
4. زبان گویای اسلام، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، 1378 ش.
5. شمیم روحانی، مهدی سلیمانی آشتیانی، قم: زهیر، 1384 ش.
6. فقیه پارسا، معاونت پژوهشی دفتر تبلیغات اسلامی شعبه خراسان، قم: بوستان کتاب، 1385 ش.
7. لمحات من حیات الامام المجدد السید الخویی، هاشم فیاض الحسینی، بیروت: مرکز البحوث والدراسات الاسلامیه، 1421 ق.
8. مصباح الفقیه حاج آقا رضا همدانی، تحقیق: سید نور الدین جعفریان، قم: مؤسسه الجعفریه، 1417 ق.
9. میراث ماندگار، سازمان انتشارات کیهان تهران: سازمان انتشارات کیهان 1369 ش.
10. همچو سلمان محمد قنبری، قم: نهاوندی 1377 ش.
11. یادنامه حجت الاسلام والمسلمین فلسفی (زبان گویای اسلام) (مجموعه مقالات)، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، 1378 ش.
12. یاران امام به روایت اسناد ساواک: شهید سید محمد رضا سعیدی تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات 1376

*شخصیت معنوی آیت الله فلسفی / گفت وگو با آیت الله سید جعفر سیدان (1)

لطفاً سابقه آشنایی خود را با مرحوم آیت الله فلسفی بفرمایید.

بسم الله الرحمن الرحيم از این که فرصتی به ما دادید تا درباره حضرت آیت الله فلسفی گفت وگو کنیم متشکرم در ارتباط با این سؤالی که فرمودید باید عرض کنم آشنایی من با مرحوم آیت الله فلسفی از همان سال اولی بود که ایشان به مشهد مشرف شدند. قرار بود در ایام فاطمیه که پنج روز اول ماه جمادی الثانی در منزل ایشان مجلس بود منبر داشته باشیم بنده هم آن جا با آقایان محشور بودم یکی از دوستان به بنده فرمود: شما این جا صحبت کنید. لذا همان سال با ایشان آشنا شدم که حدوداً سی و چهار سال ادامه داشت و تا سال بعد از فوت ایشان من آن جا منبر می رفتم. ابتدای آشنایی ما از آن جا شروع شد و به تبع در طول این مدت ارتباطات و برخوردهای این چینی در جهات مختلف دیگر بوده و از محضر ایشان بهره می گرفتیم.

در مورد زندگی ایشان در چند زمینه صحبت است یکی زندگی اخلاقی ایشان یکی زندگی علمی ایشان و یکی زندگی اجتماعی ایشان که حالا شما هر قسمت را صلاح می دانید بیان فرمایید.

در ارتباط با جهات اخلاقی ایشان باید گفت ایشان در تخلق به اخلاق فرد بسیار استثنایی بودند در حدی از جهت تخلق به اخلاق پسندیده و صداقت و خیرخواهی فوق العاده بودند که مشکل به نظر می رسد که انسان به زودی بتواند عده ای را مانند ایشان اسم بیاورد. در واقع مشی و روش ایشان کاملاً ممتاز بود در جهت تواضع ایشان از چیزهایی که همه برخورد

ص: 41

1- این گفت وگو در شهریور 1385 در مکه مکرمه و با حضور حجج اسلام آقایان محمدعلی مهدوی راد، رسول جعفریان، محمد مهدی معراجی و مهدی مهریزی انجام شده است.

داشتند و می دیدند و از جهتی سبب سؤال هم شاید می شد این بود که بسیار دیده می شد که ایشان مانند یک فرد معمولی مایحتاج منزل را خودشان تهیه می کردند یا با وسایل عمومی رفت و آمد می کردند، مثلاً در صف نان می ایستادند و منتظر صف نان می ایستادند و منتظر می شدند تا نوبتشان شود. اصولاً هیچ گاه خودشان را نمی گرفتند که یک شخصیت بالای علمی هستند که در همه حوزه ها مورد قبول هستند در خود حوزه مشهد کمال امتیاز را داشتند در سطحی که فاصله علمی بین ایشان و بقیه بسیار زیاد بود همیشه در رأس بودند ولی این هیچ اثری در ایشان نداشت و مثل این که اصلاً مطرح نبود اگر کسی می خواست که صحبتش را بکند که چرا شما خودتان برای این کارها اقدام می کنید با این که شخصیت علمی هستید، آن وقت مانع می شدند جای این سؤال بود که چرا کسی برای ایشان این کارها را نمی کند تا ایشان این وقت را برای کارهای علمی خود بگذارند و در نتیجه بهره بیشتری از این وقت گرفته شود. به نظر می رسد این یک نوع تنوعی بود برای ایشان و در عین حال در همان رفت و آمد هم یا در حال فکر بودند و یا در حال ذکر و توجه به حضرت حق یعنی این طور نبود که این وقتی که مصرف می شد برای تهیه مایحتاج من منزل به ذهن کسی بیاید که بهتر بود دیگری این کار را می کرد و شما وقت خود را به مصرف مهمتری صرف می کردید عرض کردم هم جهت تنوع برایشان بود و هم این که در همان رفت و آمد هم دقیقاً یا در تفکر بودند و یا در حال ذکر. به علاوه این که خود به خود این کار ایشان درس بزرگی برای دیگران بود و در جهت وارستگی ایشان کاملاً این مطلب گویا بود.

در همین جهت تواضعشان با افراد که برخورد می کردند و آن ها مطلبی می گفتند ایشان کاملاً حرفشان را گوش می کردند من در این موارد که بسیار هم پیش می آمد که برخورد داشتیم چه برخوردهایی که گاهی از مسئولین در جلسه ای بود و در خدمت ایشان بودیم چه گاهی با افراد دیگر از طلاب و غیر طلاب برخوردهایی که داشتند؛ یک نوبت هم خاطرم نمی آید که بین حرف کسی رفته باشند، خوب صبر می کردند که طرف حرفش را بزند و کاملاً گوش می کردند این هم از آن حالت تواضع شان بود و هم از علم شان بود.

از نظر تواضع شان باز در ارتباط با مسایلی که در خدمتشان بودیم مثلاً از نظر رفت و آمد هیچ گونه تقیدی به این که با چه وسیله ای باشد نداشتند و در نشست و برخاست ها که در جمعی وارد می شدند کاملاً مشخص بود که حالت فروتنی دارند در مجامعی هم که دعوت می شدند، در هر نقطه ای جا بود می نشستند. به هر حال مسأله تواضع ایشان زبانزد عام و خاص بود.

از نظر خیرخواهی و انجام کار خیر در ارتباط با افراد معروف بودند، به گونه ای که آن چه بنده خودم در جریان بودم موارد متعددی بود که بعضی از کارهایی که انجام آن کار در ارتباط با ایشان نبود و کسی به ایشان مراجعه کرده بود؛ بارها به من زنگ می زدند که کسی این چنینی مراجعه کرده فکر کردم به شما بگویم که کار ایشان را انجام بدهید. این طور نبود که حالا که آن کار در ارتباط با ایشان انجام نمی شد جواب منفی بدهند به هر صورتی که بود به همین شکل اقدام می کردند و اگر در امکاناتشان نبود و در جریان آن کار نبودند این چنین نبود که طرف را رد کنند بلکه اگر می دیدند که کسی هست آن کار را انجام دهد، این کار را می کردند و این نشان دهنده خیرخواهی و مشکل گشایی ایشان بود.

و در جهت اخلاق حمیده ایشان از چیزهایی که می شود ذکر کرد این بود که معمول است که امام جماعت که وارد مسجد می شود صلوات می فرستند یادم می آید که وقتی این صحنه برای ایشان پیش می آمد یک حالت روحی خاص به ایشان دست می داد که اگر این چنین نمی شد راحت تر بودند تا این که این کار می شد یعنی حالت روحی ایشان ایجاب می کرد که اگر مثلاً این کار را نکنند خوشحال تر می شدند و لذا عرض کردم که ایشان در جهات مختلف تواضع و صداقت و خیرخواهی در جهت عالی بودند.

مهمترین بحث های اخلاقی همان بحث زهد است، لطفاً درباره زهد ایشان بفرمایید.

در ارتباط با مسأله زهد که باز از جهات اخلاقی هست و یکی از خلق های حسنه همان حالت زهد است بیش از آن چه که نسبت به هر اهل علمی که بنده آشنایی دارم با آن فکر بشود ایشان در جهت قبول سهمین حالت مراقبت داشتند که کار درست انجام شود و به طور معمول در این جهت دخالت نمی کردند موارد خیلی استثنایی بود خوب به اندازه ای که ضرورت داشت انجام می شد مکرر می شد نه یک بار و دو بار که افراد می آمدند و می گفتند برای پرداخت وجوهات به چه کسی مراجعه کنیم؟ ایشان می گفتند مقلد کی هستید؟ مقلد هر کسی که هستید به ایشان مراجعه کنید.

در جهت امور مالی یک قضیه خاصی است که حالا عرض می کنم و نمی دانم چقدر مصلحت است که درست بازش کنم شاید کسی جز بنده و کسی که در جریان این کار است اطلاع نداشته باشد قضیه این است که ایشان یک وجهی در حدود دو میلیون و پانصد هزار تومان به نزدیک ترین کسی از افرادش از وجوهات برای کار لازم قرض داده بود. معمول

این است که اگر افراد چنین جریانی برایشان پیش بیاید یعنی چنین فردی و چنین کاری باشد آن پول را می دهند. ایشان این وجه را داده بودند و یک چک از او گرفته بودند و کار نداشتند که اگر توانستی این وجه را پرداز مثلاً بعد از خرید این منزل در حد لازم فردی هم بود که کاملاً مورد برای وجوهات بود که من فکر می کنم که اگر این قدر هم به خودشان نزدیک نبود این کار را انجام می دادند ولی به خاطر شدت نزدیکی او به ایشان این احتیاط را کردند.

نوشته بودند که این وجه را به توقرض دادم و ان شاء الله چنان چه توانستی پس می آوری و اگر نشد بعد از من به مرجعی مراجعه کن و جریان را به آن مرجع بگو و اگر در توانت بود که به ایشان بدهی که خواهی داد و اگر نه به ایشان مراجعه کن و هر چه ایشان گفتند همان کار را بکن. البته اصل این نامه موجود است و این مبلغ در ارتباط با کار لازم بود که من شرایط آن کار را می دانستم و آن شخص بسیار نزدیک به ایشان بود در عین حال من مطمئن هستم که اگر یک فرد غریبه ای بود و همین موقعیت را می داشت بلاعوض به او می دادند و به عنوان قرض نمی دادند اما چون از نزدیکانشان بود به عکس آن چیزی که گفته بشود که خوب بهتر است که الآن این گرفتاریش برطرف شود ایشان با یک قید و شرطی چک گرفتند و بالأخره کل آن الآن در دست من است و این خیلی چیز عجیبی بود و من وقتی که این را دیدم باور کنید تا مدتی نمی توانستم از فکرش خارج شوم متعجب بودم.

در هر حال ایشان در حقیقت جزء کسانی بودند که مصداق این جمله شریفه حضرت امیر بودند جمله معروفی است که (الدُّنْيَا دَارُ مَمَرٍّ لَا دَارُ مَقَرٍّ، وَالنَّاسُ فِيهَا رَجُلَانِ: رَجُلٌ بَاعَ فِيهَا نَفْسَهُ فَأُوبِقَهَا، وَرَجُلٌ ابْتَاعَ نَفْسَهُ فَأَعْتَقَهَا). (1) کسانی که خودشان را فروختند اسیر شدند و بعضی ها که خودشان را خریدند آزاد شدند به حقیقت ایشان خودش را از همه هواها و هوس ها خریده بود ولی جهت مالیش که کار نسبتاً ساده ای است نسبت به باقی مسایل مهم جهات عناوین و درجات مختلف و زمینه هایی بود که برای ایشان پیش می آمد.

من گاهی در ماشین که با هم بودیم با اصرار زیاد می گفتم حاج آقا بگذارید که در مشهد یک مرجعیتی در کار باشد و به شما مراجعه ای شود. من با تندی می گفتم ما معتقدیم که شما از هیچ یک از این مجتهدین عقب تر نیستید، بلکه مسأله جور دیگری است چرا شما این قدر ابا می کنید یک تبسمی می کردند و بعد می گفتم خوب حالا نظر شما درباره فلان مسأله فقهی

ص: 44

چیست؟ می گفتند: آقای فلان چنین گفتند و آقای فلان چنان گفتند. هیچ گاه خودشان را در معرض مطرح شدن قرار نمی دادند در حالی که در برخی از مسایل آن مقداری که بنده در جریان بودم وقتی که مطرح می شد از یک ظرافت و لطافت فکری خاصی برخوردار بودند و انتقالات خاصی داشتند که بسیار ظریف و دقیق بود ولی در عین حال گرفتار بعضی مسایل نبودند و خودشان را خریده بودند و از جهت ایمانی و دنیایی و زرق و برق دنیایی و غیره در کمال زهد بودند.

در تمام این مدت که با ایشان ارتباط داشتید آیا با ایشان همسفر بودید؟

مسافرت کوتاه بله مثلاً اطراف مشهد متعدد رفته بودیم و همه این حالات که عرض کردم در ایشان کاملاً مشهود بود.

درباره روحیات ایشان و دیگر ویژگی های ایشان بفرمایید.

از چیزهایی که برای یک عالم آن هم در سطح بالا بسیار به نظر مهم می رسد این است که قدرت بیان داشته باشد و به بهترین صورت حرف بزند و ایشان در جهت بیان مطلب بی نظیر بودند یعنی مشکل ترین مطلب را به ساده ترین صورت بیان می کردند و جمله بندی های ایشان جامع و زیبا بود از هر جهت در بیان فوق العادگی داشتند با این امکانات اگر برای کسی زمینه صحبت پیش بیاید و چیزی نگوید کار مشکلی است کار بسیار سختی است کسی در زمینه ای بتواند ابراز نظر بکند و بهترین حرف را هم بزند و تمام زمینه ها آماده باشد و جمع موجود هم همه مستمع باشند، در عین حال همین قدر که ضرورت نبیند سخنی نگوید اگر ضرورت ببیند بگوید و اگر ضرورت نبیند خویشان دار باشد این خویشان داری از آن جمله است که بسیار تهذیب نفس می خواهد و کار آسانی نیست. من در دو نفر این خصوصیت را دیده ام یکی ایشان و یکی آقای ضیاء آبادی در تهران.

یکی از آن ها را عرض می کنم که چقدر شیرین صحبت شروع شد. یک وقتی شهردار مشهد در یک برنامه ای به مردم اعلام کرده بود که بیایید با هم بخندیم ما گفتیم این چه کاری است که شهردار می کند بعد مسایل دیگری را هم پیشنهاد کرده بود یعنی یک بزن و بکوب های بسیار مفتضح، پنج شب بسیار رسوا که وقتی عکس هایش را آقایان مسئولین دیدند خودشان سخت ناراحت شدند در عین حال یک شرایط استثنایی بود به ایشان گفتیم و قرار شد که مقداری آن ها را نصیحت کنند در آن جلسه مسئولین مشهد و اطراف جمع شده بودند ایشان در سکوت نشسته بودند من گفتم: حاج آقا آقایان آمدند اگر امری داشته باشید بفرمایید و

ایشان گفتند من چه عرض کنم و معمولاً صحبت ایشان با جمله من چه عرض کنم شروع می شد و یا با چه می دانم و ایشان این جمله را فرمودند که آقایان بفرمایند که یکی از وظایف شهردار خندانیدن مردم است؟ یا وظایف مهمه دیگری است و بعد مطلب شروع شد.

جز آن جا که ضرورت بود سخن نمی گفتند. همین ماه رمضان قبل از فوت ایشان گاهی پیش می آمد که منزل ما دعوت بودند و حدوداً همه مسئولین شهر بودند یعنی از نیروی انتظامی گرفته تا مدیرکل آموزش و پرورش و ائمه جمعه و حدوداً از همه نهادها بودند، قرار بر این بود که باشند به من گفته بودند که بحث خاصی نیست یعنی آقایان فکر نکنند که حرفی هست فقط افطار است. آن جا بحث های مفصلی انجام شد دو ساعت و نیم بحث شد که من در حین پذیرایی گاهی مجبور می شدم و می آمدم می نشستیم. خیلی از حرف هایی که ایشان می خواستند بگویند دیگران گفتند و بعد می فهمیدم که ایشان به آن ها گفته و آن ها می گفتند. اگر شما در آن دو ساعت و نیم صحبت کردید آقا هم صحبت کردند و گوش مطلق بودند. من متوجه بودم که اگر یک جایی ضرورت پیدا کند ایشان مطلبی بفرمایند اما دیدم حرف هایی که لازم است دیگران می گویند و در طول این مدت ایشان مستمع بودند و منتظر این که اگر ضرورتی باشد چیزی بفرمایند. این امساک از سخن غیر ضروری اگر یک مقدار کسی در جریانش باشد و روی آن کار کند می بیند که کار خیلی سختی است.

در هر حال به حقیقت از هر جهت پاک و وارسته و پاکیزه زندگی کردند و زندگی داخلی ایشان هم بسیار ساده بود با این مقام و موقعیتی که داشتند ایشان اگر می خواستند در مشهد هر نوع زندگی داشته باشند می توانستند و از جهات مختلف افرادی از دل و جان در اختیارشان بودند. مکرر عده ای به عنوان شکایت به من می گفتند که چه بکنیم حریف ایشان نمی شویم مثلاً تبدیل برخی از وسایل منزل مثل فرش و غیره چه کار بکنیم به حقیقت باید گفت که عاش سعیداً و مات سعیداً.

ایشان در مشهد ظاهراً در ایام ماه مبارک رمضان یا مناسبت های دیگر در مسجد منبر می رفتند و سخنرانی داشتند و منبرهای خیلی خوب و نافذ داشتند در این باره هم بفرمایید.

بله ایشان اوایلی که به مشهد آمدند کم کم اصرار شد و همان مسجد خودشان ماه رمضان صحبت می کردند اما بعد یک مقدار کسالت پیدا کردند و بنده صحبت می کردم ایشان حدوداً پانزده سال به تناوب منبر می رفتند و دو سال من منبر می رفتم و باز اصرار می کردیم به

ایشان و باز ایشان یک سال می رفتند و باز دوباره با اصرار ایشان ما منبر می رفتیم به همین منوال حدود پانزده سالی بود که بحث های مختلفی آن جا می شد این اواخر هم اصرار بیشتری به ایشان می شد یعنی دو - سه سالی پشت سر هم صحبت می کردند ولی باز به من می گفتند که من واقعاً نمی توانم صحبت کنم.

من معمولاً موفق نبودم در سخنرانی های ایشان شرکت کنم یک روز رفتم دیدم که ایشان صحبت می کردند دیدم به احسن وجه بحث می کنند چون کار ما صحبت کردن است اگر خودمان هم خوب صحبت نکنیم ولی می فهمیم کی خوب صحبت می کند ایشان ورود و خروج و لطافت و دقت و همه چیزش بسیار خوب و نافذ بود، به گونه ای که همین چندی قبل از فوت ایشان چند ماهی که درس اخلاق ایشان در شبهای شنبه که در مسجد نزدیک منزلشان داشتند که آن هم با یک تقسیم قشنگی این کار را می کردند یک مقدار مسأله می گفتند یک مقدار عقاید و یک مقدار هم اخلاق می گفتند و جمع خوبی هم شرکت می کردند و کیفیت جمع خیلی خوب بود و بسیار هم مجلسشان مفید بود.

چند ماه قبل از فوت ایشان حاج محمد آقا پسرشان به من پسرشان به من گفتند که بروید خدمت ایشان و بگویید که اخلاق عمومی بگویند اگر نشد همان بحث های گذشته را ادامه دهند هنگامی که رفتیم به ایشان بگوییم در بین راه به یکی از شخصیت های علمی مشاهد که بسیار هم مفید هستند و در فقه به خصوص و از نظر رجوع مردم در مسایل مورد اطمینان هستند با ایشان برخورد کردیم و ایشان را هم بردیم سه نفری اصرار کردیم ایشان فرمودند راست می گوید من وقتی که برای مسایل اخلاقی مطالعه می کنم خودم هم استفاده می کنم گفتند من که بدون مطالعه صحبت نمی کنم وقتی مطالعه می کنم خودم هم چیزی گیرم می آید، در این احادیث غوغاست و دریایی است منتهی نمی توانم و در توانم نیست حالا بینم چه کار می کنم.

چون گفتند: حتماً چند ساعتی باید مطالعه کنم من گفتم: شما مطالعه نکرده بنشینید صحبت کنید و همان حرف عادی که همه بلد هستند بفرمایید شما وقتی بگویید فرق می کند مثلاً همه می گویند مردن حق است و مرگ حق است اما این را وقتی شما بگویید تا قلب ما و نقطة عمیق وجود ما رسوخ می کند این یک موقعیتی است که خدا به شما داده است لازم نیست که مطلب تازه ای بگویید اصلاً نفس این که شما تذکر بدهید تذکری مفید است و این یک واقعیتی است یعنی بسیار نافذ است.

یادم می آید در مواقع بسیاری بین صحبت گریه می کردند و به مرثیه هم که می رسیدند

خودشان هم گریه می کردند و غوغایی می شد که ادامه اش مشکل بود. و مهمترین مسأله ای که به نظر من در ارتباط با ملاقات های ایشان بود که در موارد مختلف گاهی عده ای بودند و گاهی مثلاً دیران بودند و یا از مرکز خاصی بودند که می آمدند نزد ایشان تا یک صحبتی برای آن ها بکنند، من قبلاً می رفتم خدمت ایشان و ایشان تمام توجهشان در صحبت ها این بود که چه مطلبی مورد نیاز آن هاست چه چیزی مورد ابتلاء شان است بگویم فکرشان در این زمینه بود که حالا که عده ای جمع شدند در مسجد چه مطلبی لازم است برای آن ها گفته شود، نه این که حالا چه بحثی را من خودم بگویم.

ایشان در مشهد درس خارج فقه تدریس می کردند آیا اصول فقه هم می فرمودند؟

بله، مدت ها تدریس می کردند من که موفق نبودم شرکت کنم ولی اصول و فقه می گفتند و این اواخر سه - چهار سال بود که اصول را تعطیل کرده بودند.

ایشان ابتدا که به مشهد آمدند دروس سطح را شروع کردند؟

بله.

در مورد زندگی اخلاقی ایشان اگر مطالبی مانده بفرمایید و اگر نه زندگی فردی ایشان را بیان فرمایید.

در بخش زندگی اخلاقی حدوداً آن چه در نظر بود عرض کردم. واقعاً ایشان از جهت زهد، حالت خیرخواهی، صداقت، مراقبت بر شدت تقوا و مسایلی که اشاره شد فوق العاده بودند. این جمله هم بد نیست که در ارتباط با همین مسأله گفته شود که ایشان همیشه در مسایل با همان عناوین اولیه کار می کردند یعنی در ارتباط با آن چه که پیش می آمد و آن چه که ابتدا یک مسلمان یک عالم و یک فرد مؤمن و متقی باید در نظر بگیرد در نظر می گرفتند احکام ثانویه را در رابطه با خودشان و برنامه هایشان در نظر نمی گرفتند، بلکه با همان عنوان اولیه ای که برای یک مؤمن وارد شده بود در برخوردها چگونه باشند. حالا یک عنوان خاصی برای خودشان در نظر بگیرند و عناوین خاصی در نظر داشته باشند و بر اساس آن عناوین هم احکام خاصی بگویند خیر آن چه در نظرشان بود در مسایل اخلاقی همان عناوین اولیه بود و کاملاً این معنا در همه کارهایشان مشهود بود.

مثلاً هنگامی که افرادی وارد خانه ایشان می شدند و مهمان بودند، یک مؤمن صاحب خانه چطور با مهمان برخورد می کند ایشان همان برخورد را داشتند که اگر کسی نبود خودشان کار

پذیرایی را انجام می دادند و اگر فرزندشان بود او انجام می داد اگر دیگری بود او باز با همان حالت این که عنوان اولیه تکلیف چیست به نظر من این خصیصه مهمی است که کسی بتواند این جور راحت زندگی بکند این هم آزادی از بسیاری از قیود را می رساند و هم بی تکلف بودن را.

درباره زندگی علمی ایشان نیز مطالبی بیان بفرمایید.

در بخش مسایل علمی ایشان اگر سؤالی مطرح می شد یک توجهی می کردند و اگر می دیدند که جواب درستی در نظر ایشان نیست به راحتی می گفتند نمی دانم؛ این طور نبود بخواهند مطلب را بیچانند و بعد از ده دقیقه ای بگویند معلوم نیست و اگر یک چیزی درست کرده باشند در مسأله ای خیر خیلی راحت می گفتند نمی دانم و اگر می دانستند ابتدا یک چه عرض کنی می گفتند و بعد شروع می کردند موارد متعددی پیش می آمد، گاهی یک مسأله فقهی پیش می آمد یک تأملی می کردند و می گفتند نمی دانم گاهی می گفتند: بعضی از آقایان این جور گفتند مطالب تفسیری مطالب اعتقادی و هر چه بود اگر نمی دانستند راحت می گفتند نمی دانم همان جمله ای که از اهل بیت سفارش شده که حضرت علی علیه السلام فرمودند: (أَوْصِيكُمْ بِخَمْسٍ لَوْ ضَرَبْتُمْ إِلَيْهَا آبَاطَ الْإِبِلِ لَكَانَتْ لِدَلِكْ أَهْلًا) اگر با رنج مسافرت کنید تا این پنج مطلب را پیدا کنید به جاست بعد یکی این است که (وَلَا يَسْتَحِينَ أَحَدٌ مِنْكُمْ إِذَا سُئِلَ عَمَّا لَا يَعْلَمُ أَنْ يَقُولَ: لَا أَعْلَمُ) (1)

بنده از مکه برگشته بودم ایشان به منزل ما تشریف آورده بودند، ما خدمتشان بودیم و بعضی دیگر از آقایان اهل علم هم بودند. این آیه درباره مکه مطرح شده بود، شاید هم در جلسه ای دیگر مطرح شده بود یادم نیست از مکه آمده بودیم یا خیر، این آیه مطرح شد، خود من هم سؤال می کردم و می خواستم در آن جلسه چیزی مطرح بشود که وقت به بطلالت نگذرد. این آیه را مطرح کردم (جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَمًا لِلنَّاسِ وَالشَّهْرَ الْحَرَامَ وَالْهَدْيَ وَالْقَلْبَدَ ذَلِكَ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ) (2) بعد عرض کردم چه ارتباطی است بین این جعل و نتیجه ای که از این جعل گرفته می شود، یعنی چه تناسبی است بین این مقدمه و این نتیجه؟ یادم می آید که یک مکثی کردند و گفتند: نمی دانم. در فقه و اصول ایشان بنده در ارتباط نبودم چون در جلسات درسی شرکت نمی کردم ولی خوب مشخص بود و بسیاری از افراد نقل می کردند که همان موقع که در نجف بودند و در دوران جوانی ایشان کفایه می گفتند که می شود گفت: شلوغ ترین درس درس ایشان بود، همان جا مقبول بودند و خود ایشان نیز از شاگردهای برجسته بودند. در مشهد هم که بودند

ص: 49

کاملاً بارز بود که از آقایان دیگری که هستند بالاتر بودند و بحمدالله یک تعدادی هم قوی بودند در فقه و اصول؛ ولی با همه این ها تواضع شان از نظر علمی محسوس بود و ظاهراً همه اعتراف دارند که از نظر فقهی و اصولی آمادگی داشتند و از مراجع موجود هیچ کسری نداشتند بلکه به نظر بعضی فقه ایشان در خیلی موارد ترجیح داشت و شاگردان خوبی هم مشهود تربیت کردند و یک تعدادی هستند که این ها خوب درس خواندند. و ایشان هم آن هایی که خوب درس می خواندند از نظر دقت به آن ها بها می دادند و کلاس خصوصی با آن ها داشتند، از متأخرین و متقدمین تعدادی بودند که من شخصاً می شناسم. به هر حال مسأله فقه و فقاہت ایشان به این صورت بود و ظاهراً نیازی به این که بیان کنم نیست.

غیر از آقای خویی خودشان نفرمودند در درس چه کسانی شرکت می کردند؟

می دانید که پدر ایشان از شخصیت های علمی بالایی بودند که من پرسیدم که ایشان شاگرد مرحوم آخوند بودند فرمودند: نه قبل از آخوند بودند ایشان در بیت علم بودند و هنگامی که در تهران بودند قبل از رفتن به نجف از جهات فقهی و اصولی و دروس سطوح بسیار با قوت بودند. به هر حال در این که در جهات فقه و اصول ممتاز بودند مسأله مشخصی است و آثاری هم از ایشان در اختیار شاگردانشان هست و بعضی از آن ها را دیدم که آورده بودند منزل جزوه های منظم فقه و اصول بود و نسبتاً سنی هم از آن ها رفته بود.

ظاهراً روی احادیث کار موضوعی می کردند جلد یازدهم قدیم بحار را حاشیه زده و به صورت موضوعی احادیث را بررسی و جمع آوری و تنظیم کردند ایشان چرا چیزی نمی نوشتند و تألیفی ندارند؟

در مسأله بررسی و جمع آوری احادیث ایشان یک سبک خاصی داشتند که من مطلع نیستم ولی یک کار ابتکاری در جمع آوری و تبویب حدیث کردند که تقریباً طولانی هم بود و مدت مدیدی طول کشید.

بله ایشان از این که گفته هایشان چه در درس و چه در موارد دیگر ضبط بشود از این هم خویشتن دار بودند گرچه بعضی این کار را کردند حالا- از جهات مختلفی به ذهن می زد ولی معمولاً- صحبتی که در این زمینه می شد ابا می کردند و می گفتند چه لزومی دارد و می گذشتند.

آیا ایشان در حوزه علمیه قم هم برای تحصیل بوده اند یا نه؟

خیر، فقط در تهران و نجف بودند از نجف که برگشتند، در مسجد لرزاده در خیابان

خراسان تهران بودند که وقتی ایشان آن جا بودند بهترین مسجد تهران از هر جهت همان مسجد بود و در همان جا هم تدریس داشتند و درباره مسایل کلامی و اعتقادی بحث های نسبتاً قوی و دقیقی شب های شنبه در همان مسجد کنار منزلشان انجام می شده است. قسمت اول بحث ایشان بیان چند مسأله فقهی بود و بعد اعتقادات و بعد اخلاق در بخش اعتقادی من دیده بودم که بعضی از آقایان جزوه بر می داشتند در مسایل توحیدی به خصوص به خاطر مشکلاتی که مطرح می شد بحث می کردند و آن مقداری که من برخورد کردم از جزوه هایی که بعضی از دوستان داشتند خیلی روشن بود که با یک قوتی بحث می شده است و ذوقشان هم نه کلامی هم در بحث های اعتقادی به روش کلامی بود نه فلسفی کلامی اصطلاحی؛ یعنی همان تعقل جدی و استناد کردن به احادیث یکی از این چیزهایی که شاهد این معناست روش ایشان بود که روش فلسفی معمول و مصطلح و عرفانی مصطلح نبود.

بنده حدوداً پانزده سال قبل و در این اواخر پنج سال یعنی از بیست سال قبل، خانه ایشان منبر می رفتم چون مجلس هم مجلس علم بود، به مناسبتی که در خانه ایشان بود مثل زمانهایی که منزل آقای مروارید خیلی مطرح بود این جا هم بافت مجلس بافت طلبه ها و علما بود و بزرگان شرکت می کردند به گونه ای که من یک دفعه همین طور که صحبت می کردم به ذهنم آمد که از مردم بازار و دیگران به حقیقت نه نفر بیشتر نبود، من از همان وقت سر به سر مسائل فلسفه می گذاشتم یعنی به مناسبت روایاتی که می خواندم، یک مطلبی می گفتم و بعد هم اعلام می کردم که هر کس دوست دارد که بحث بکند در خدمت هستیم. یاد می آید که یک ماه رخصتی بود یا یک فاطمیه ای بود که این حدیث را خواندم امام باقر فرمودند: (إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى لَمْ يَزَلْ مُتَقَرِّدًا بِوَحْدَانِيَّتِهِ ثُمَّ خَلَقَ مُحَمَّدًا وَعَلِيًّا وَفَاطِمَةَ فَمَكْتُوُا أَلْفَ دَهْرٍ ثُمَّ خَلَقَ جَمِيعَ الْأَشْيَاءِ فَأَشْهَدُهُمْ خَلْقَهَا وَأَجْرِي طَاعَتَهُمْ عَلَيْهَا) (1)

عنوان بحث طرح موقعیت ائمه بود و بعد درباره اول حدیث که لم یزل الله ... گفتم: این جا مسأله حدوث و قدوم مطرح شده از این حدیث به خوبی استفاده می شود که ماسوی الله معنای مسبوق به عدم دارد نه نیاز ذاتی فقط نیاز ذاتی است قطعاً و مسبوق به عدم دارد. البته این بحث بحث مفصلی است به مناسبت های مختلف نسبت به معانی رایج فلسفه و عرفان در هر سالی امکان نداشت که وارد نشوم. آن وقت ایشان در طول این مدت یک نوبت به بنده نفرمودند: این بحث ها این جا خیلی لزومی ندارد.

ص: 51

من یک بار خیلی حرف زدم و گفتم: اکثر این مبانی باطل است و بنده آمادگی بحث دارم به مناسبتی یک رجزی هم آن جا خواندیم. یک روز با خودم فکر کردم، گفتم: ایشان مجلس گرفتند و از حجب و حیا چیزی نمی گویند بنابراین من حرف ها را بزنم به ایشان گفتم: که این جا این حرف ها را می زنم به خاطر این است که آقایان طلبه هستند می خواهم از جو استفاده کرده باشم و راهی برای بحث و صحبت باز کرده باشم اگر کار ما درست نیست شما بفرمایید گفتند نه خوب است فقط یک تذکر دارم و آن این که بعضی از دوستان در این بحث ها وارد می شوند ولی پختگی لازم را ندارند آن وقت نمی شود که مطلب را درست از آب در بیاورند به آن ها سفارش کنید که در این مسایل وارد نشوند چون نتیجه خوبی نخواهد داشت.

در ارتباط با مسایل علمی از مواردی که به خاطر می آید خدمت ایشان مطرح کردم آن جمله ای است که حضرت زهرا علیها السلام فرمود ائمه از ذریه ایشان هستند، (... وَأُزْحِيتَ دُونَهَا حِجَابُ النَّبُوَّةِ...) (1) معنایش چیست؟ این بود که آن حریم و حرمت خاص که برای نبوت است رعایت شود که حتی حضرت امیر هم آن جهت را رعایت می کردند و موقع صدا کردن یا رسول الله می گفتند ولی در رابطه با حضرت زهرا علیها السلام آن هم کنار زده شد که وقتی ایشان می گفتند: یا رسول الله، پیغمبر اکرم می فرمود: بگو یا اَب. یادم هست که گفتم: اگر این طور بگوییم چطور است و مطرحش کردم در حدیث کساء و بحث را به آن قسمت بردم یادم نیست چه گفتند ولی یک چیزی گفتند که مطلب لطیف تر و بهتری بود به هر حال مشخص بود که در مسایل علمی هم فوق العادگی دارند و ممتاز بودند.

لطفاً قدری هم درباره مسایل اجتماعی ایشان مطالبی بفرمایید.

اما در ارتباط با مسایل اجتماعی از آن وقتی که بنده به خاطر می آید در جریان مسایل انقلاب ایشان از همان ابتدا به واقع هر چه که احساس وظیفه می کردند، عمل می کردند و نقش مهمی در انقلاب داشتند و اعلامیه هایی که داده می شد در مواقع مختلف برای محکوم کردن چیزی یا برای تعطیلی معمولاً امضا می کردند در همه مواردی که احساس می شد که جریان انقلاب نیازمند است به این که به مردم توجه داده بشود و یا جریانی محکوم بشود و یا در جریانی قرار بگیرند ایشان هم در جریان بودند و بعد هم در مجلس خبرگان شرکت

ص: 52

کردند تا همین اواخر این جور بود که نسبت به اصل مسایلی که پیش می آمد از نظر ریاست جمهوری و یا مسأله وکالت و امثال این ها نظر مثبت داشتند و یا ساکت بودند.

گاهی من به ایشان عرض می کردم که اصلاً می خواهید بگویید که نظری ندارید که ما هم وضع خودمان را بفهمیم حالا اوضاع و احوال هم جوری بود که وقتی جمعی از آقایان مدرسین می خواستند جلسه ای بگیرند و در مجلسی بنشینند بیشتر بنده مأموریت پیدا می کردم که ایشان را بیاورم و یا صحبتی با ایشان بکنم چون برای ایشان خیلی مشکل بود که شرکت بکنند. اما چون با ما انسی که پیدا شده بود چهار پنج جمله ای که می گفتیم، بعد محبت می کردند و تشریف می آوردند می گفتم اگر یک وقت اصلاً نظر ندارید و نمی خواهید شرکت کنید ما به شما نگوییم شرکت کنید می گفتند نه نسبت به اصل شرکت کردن بحثی نیست.

درباره همه موارد مربوط به مسایل اجتماعی نظر مثبت داشتند که کار صحیح انجام شود. ایشان می گفتند من نمی توانم در انتخابات یک کسی را تعیین کنم این طور نیست که من بتوانم کاری بکنم و لذا مسأله تعیین هم حدوداً نبود و هر کس سؤال می کرد ایشان می گفت: شرکت بکنید و منتهی سعی کنید به اصل برسید. لذا در این مسایل وضعشان این بود.

در مسائل عام المنفعه دیگر اجتماعی هم شرکت داشتند از قبیل کارهای خیری که در مؤسسات خیریه انجام می شد و یا کارهای اجتماعی و علمی بعضی ادارات و آموزش و پرورش گاهی درخواست داشتند که خدمتشان بروند و ایشان راهنمایی داشته باشند و یا افراد و شخصیت های مختلف مسئولین را بپذیرند و تذکرات لازم را بفرمایند. خوب این ها چیزی بود که کاملاً در همه زمینه ها مشهود بود و این جور نبود که از مسایل اجتماعی فاصله ای گرفته باشند. البته این طور نبود که خودشان در بسیاری از مسایل مقدم هم باشند، ولی هر چه پیش می آمد درباره آن یک بررسی می کردند و نظرشان را بیان می کردند.

و نقطه مهم که به نظر من در ارتباط با مسایل مختلف اجتماعی می شود گفت و از نکته های برجسته و حساس کم نظیری که در ایشان بود و از چیزهایی است که مایه امتیاز ایشان است اعتدال ایشان بود یعنی در جریان کاری که قرار می گرفتند کاملاً اعتدال را رعایت می کردند اگر نسبت به کاری نظر منفی داشتند این جور نبود که به گونه ای حرکت کنند که کار افراطی و منفی گری در ایشان باشد. همچنین در جهت اثباتی هم اگر قرار می گرفتند باز رعایت اعتدال را می کردند. این حالت اعتدال در مشی اجتماعی و در همه مسایل اجتماعی ایشان به خوبی مشخص بود که این به نظر بنده یک مسأله بسیار مهمی بود.

سال 57 بود در ایام فاطمیه شما منبر بودید و عده ای حمله کردند و ایشان رفتند جلوی مأموران لطفاً قضیه را بیان فرمایید.

بله خاطرم می آید که قبل از انقلاب بود بنده منبر بودم مسأله از این قرار بود در همان وقت بود که افغانستان هم درگیری بود و یکی از جوان هایی که علیه دستگاه فعالیت داشت و اعلامیه پخش می کرده او که تعقیب می شد آمد در مجلس افسرها هم آمدند و یک افسر آمد داخل و شروع به صحبت کرد یادم می آید که گفت چنین شده و چنان شده و باید مواظب باشیم. من هم بالای منبر مشغول سخنرانی بودم چند جمله ای که صحبت کرد همین طور در فکر بودم که حالا چطور برخورد بکنم خدا رحمت کند ایشان را بلند شدند و گفتند: آقا شما این جا چه کار می کنید و حرف های دیگر و مقابله کردند با او و گفتند: دخالت تو در این مجلس هیچ وجهی ندارد بفرمایید بیرون و آن افسر هم ساکت شد و مجلس به هم نخورد.

به مطلبی اشاره کردید که مدرسین مشهد جلسات مستمری داشتند آیا آقای فلسفی هم شرکت می کردند؟

بله حدوداً چند سالی جلسات مدرسین نسبتاً مداوم بود و گاهی هم تعطیل می شد و باز شروع می شد به این صورت بود شاید یکی دو سالی نسبتاً دو هفته یکبار یا حدود یک ماه یکبار تقریباً تشکیل می شد ولی بد نبود و الآن هست و تشکیل می شود و حدوداً آن جلسات هم جلسات نفعی است که یک مقدار مشکلات حوزه یک مقدار هم مشکلات خود جامعه و بالاخص مشهد مطرح می شود و آن مشکلات مشخص می شود و راه حلی پیش خودمان در نظر می گیریم و در مورد حوزه اگر مشکلی هست چه کار باید کرد. اگر در ارتباط با اجتماع مشکلاتی هست راه حل چیست و چه کار باید کرد.

در آن جلسات ایشان هم شرکت می کردند کم کم احساس کردیم که زحمت است برای ایشان چون اگر در خانه خودشان بود مسئولیت پذیری داشتند بعد شرکت کردن خود ایشان هم واقعاً از نظر وضع حالشان یک مقدار مشکل بود و گاهی که خیلی لازم می شد به ایشان می گفتیم تشریف بیاورند یک وقت هم می گفتند من حال ندارم به ایشان می گفتیم ما این کارها را می کنیم و نتیجه را به شما می گوئیم بعد با اجازه شما برنامه ای که باید انجام شود انجام می شود که بالأخره اشراف شما در کار باشد. می گفتند: باشد، مانعی ندارد.

*آیت الله حاج میرزا علی فلسفی / علی دوانی (1)

در سال 1326 ش که در نجف اشرف مشغول تحصیل علوم دینی بودم از جمله استادان سطح ما، آقا میرزا علی آقا فلسفی (برادر کوچک سخنور نامی، مرحوم آقای فلسفی) بود. حجره آن مرحوم در طبقه بالای «مدرسه سید» بود که بهترین مدرسه نجف به شمار می آمد. من هم در همان مدرسه حجره داشتم.

آقا میرزا علی آقا فلسفی با آقا شیخ ابوالقاسم تهرانی (دکتر ابوالقاسم گرجی امروز) همدرس و دوست صمیمی بود ایشان هم در طبقه پایین حجره داشتند و هر دو از افاضل شاگردان مرحوم آیت الله العظمی خویی بودند که درس خارج آن مرحوم در نجف، اول بود.

وقار و متانت و جاذبه ظاهری و اخلاقی میرزا علی آقا فلسفی به تنهایی کافی بود که من به درس ایشان بروم تا چه رسد که خیلی فصیح و آرام هم درس می گفت. واقعاً او یک روحانی نمونه و از آن ها بود که گفته اند با کسانی مجالست کنید که دیدن آن ها شما را به یاد خدا بیندازد: (جَالِسُوا مَنْ يُدْكِرُكُمْ اللَّهَ رُؤْيَاهُ).

آن چه را بعدها که به کشور بازگشتم و در کتاب های علمی و تربیتی برادر بزرگوارش مرحوم آقای فلسفی (کودک و جوان) می دیدم حالت ایشان آن موقع در نجف، برایم تداعی می شد و پیدا بود که آقا میرزا علی آقا از تعلیم و تربیت خاص اخلاقی و خانوادگی برخوردار است و با بسیاری از فضلا و علما تفاوت داشت.

پدر ایشان مرحوم آیت الله حاج شیخ محمدرضا تنکابنی فقیه و فیلسوف و از علمای

ص: 55

طراز اول تهران بود برادر بزرگشان مرحوم حاج میرزا ابوالقاسم نیز از علمای محترم تهران بود و گاهی که در منزل مرحوم آقای فلسفی او را می دیدم و بحثی فقهی پیش می آمد، مرحوم آقای فلسفی برای اطمینان خاطر از او سؤال می کرد در یک کلام، تعلیم و تربیت اسلامی را من در این خانواده - پدر و هر سه فرزند آن مرحوم - بالعیان می دیدم و بارها به زبان می آوردم.

مرحوم میرزا علی آقا در سال 1300 ش در تهران متولد شد و در سال 1324 ش که مقدمات و سطح را خوانده بود برای تکمیل معلومات و دروس خارج فقه و اصول فقهای نجف به آن شهر مقدس رفت و چنان که گفتم آن چه به یاد دارم مربوط به وقتی است که به درس مرحوم آیت الله خویی می رفت.

حاج میرزا علی آقا ده سال در نجف اشرف اقامت داشت و ادامه تحصیل داد. از مرحوم آقای فلسفی شنیدم که آیت الله خویی در میان صدها شاگرد فاضل خود، فقط به ایشان و یک نفر دیگر اجازه اجتهاد داده بود!

آن مرحوم پس از بازگشت به کشور، ده سال در مسجد لرزاده اقامه جماعت داشت. آن گاه عازم مشهد مقدس شد و مدت 38 سال هم در جوار حضرت امام رضا علیه السلام اقامت کرد. ایشان در آن جا اشتغال به تدریس خارج فقه و اصول داشت درس ایشان در مشهد اول بوده و حدود 800 نفر از فضلا در آن شرکت داشتند.

وقتی زندگی نامه مرحوم آقای فلسفی را تنظیم و تدوین می کردم دیدم ایشان از برادرانشان حاج میرزا ابوالقاسم و حاج میرزا علی آقا نامی نبرده و یادی نکرده اند. گفتم آقا! چرا از این دو بزرگوار یاد نکرده اید؟ گفت: لازم است؟ گفتم حتماً؛ مخصوصاً حاج میرزا علی آقا که امروز فقیهی بزرگ است و باید او را از مراجع تقلید دانست. مرحوم آقای فلسفی گفت: بعد از وفات مرحوم آیت الله اراکی، جمعی از بازاریان تهران به مشهد رفتند و با اصرار از ایشان خواستند رساله شان را چاپ کنند تا از ایشان تقلید نمایند و در امر تقلید دغدغه ای نداشته باشند ولی ایشان قبول نکرد و فقط اکتفا به تدریس داشت به طوری که شنیدم آن مرحوم برای خرید لوازم خانه حتی نان و گوشت و سبزی و غیره خود می رفته و در صف خرید نان می ایستاده و چون به ایشان می گفتند مناسب شما نیست می گفته اند مگر من نمی خواهم غذا بخورم؟ پس خودم هم آن را خریده و آماده می کنم بارها به منزل ایشان زنگ می زدند و می گفتند ما خادمی می آوریم که کار خانه را انجام دهد، حضرت آیت الله خود به خرید نروند ولی ایشان نمی پذیرفتند.

می توانم بگویم حتی یک نفر از آن آیت بزرگ الهی خاطره تلخی نداشته و ندارد، جز نیکی و استفاده های علمی و اخلاقی که همین نیز به وسیله صدها نفر از شاگردان فاضلش برای او خواهد ماند.

مرحوم آیت الله حاج میرزا علی آقا فلسفی سرانجام در روز تاسوعا (19 بهمن 84) در مشهد مقدس به لقاء الله پیوست و با تشییع باشکوهی در دارالسرور مدفون گردید. (وَسَلَامٌ عَلَيْهِ يَوْمَ وُلِدَ وَيَوْمَ يَمُوتُ وَيَوْمَ يُبْعَثُ حَيًّا) [\(1\)](#) سلام بر او روزی که زاده شد و روزی که می میرد و روزی که دیگر بار زنده برانگیخته می شود.

ص: 57

یکی از فرازهای مهم تاریخ معاصر ایران، وقوع انقلاب اسلامی است. انقلابی که بر پایه آموزه های دینی و مذهبی و با رهبری حضرت آیت الله العظمی امام خمینی و با شرکت تمام اقشار جامعه اسلامی ایران به ساحل پیروزی رسید این نهضت که در ابتدا در اعتراض به عملکرد غیر اسلامی شاه شکل گرفت در سال 1343 با تبعید حضرت امام خمینی به ترکیه و سپس نجف اشرف ظاهراً با رکود مواجه شد اما به مناسبت های گوناگون از جمله در سال 1356 به دنبال فوت شهادت گونه مرحوم حاج آقا مصطفی خمینی، مجدداً زنده شد و در سال 1357 به اوج خود رسید و سرانجام در بهمن ماه همان سال به پیروزی نایل گردید. این نهضت اسلامی در حسینه ها و مساجد بازسازی شد و اکثر شعارهای مبارزه مذهبی و دینی بود. این نهضت مردمی که در ماه های محرم و صفر و نیز ماه رمضان فراگیر می شد و خیزش آن از شهر مذهبی قم آغاز گردید از ابتدا توسط تمام مراجع حمایت می شد و به سرعت در رهبری بی بدیل حضرت امام خمینی منحصر شد تأثیر مذهب در انقلاب اسلامی به حدی زیاد بود که بعضی از ناظران بیگانه آن را طغیان مذهبی نام نهادند و در تحلیل خود نوشتند که فرهنگ عمیق از جمله فرهنگ ایران مدرن، از مذهب شیعه ایران قدرت و الهام گرفته است و اساس طغیان خود را هم از آن اتخاذ نموده است طغیان مذهبی و فرهنگی.

اگر چه اندیشه انقلاب در شیعه یک فکر جدید نیست و متعلق به طول تاریخ پر فراز و نشیب شیعه است اما عالمان شیعه و در رأس آن ها امام خمینی توانستند مفاهیم انقلابی را که در چنبره استبداد بی رمق شده بود احیا کنند و شیعیان را به بازگشت به خویشتن مذهبی فرا خوانند.

نقش عالمان و مراجع شیعی در این انقلاب، نقش اساسی و راهبردی است شروع نهضت با اعتراض و قیام مراجع شکل گرفت و پیروزی نهضت نیز مرهون راهنمایی های آنان است.

انقلاب اسلامی ایران نیز به سان تمام انقلاب ها و رخدادهای تاریخی از مقاطع حساسی برخوردار بوده و تصمیم رهبر انقلاب در مقاطع گوناگون در پیروزی آن نقش به سزایی داشته است. ماه های منتهی به پیروزی انقلاب و حتی ماه های آخر سال 1356 و همین طور ماه های سال 1357 را می توانیم نقطه اوج انقلاب اسلامی بنامیم زمانی که رژیم با تصمیمی شتابزده سعی کرد در مقاله ای در روزنامه اطلاعات در 17 دی ماه 56 رهبری نهضت یعنی امام خمینی را مورد هدف قرار دهد و با ایجاد پیوندی ساختگی میان استعمار سرخ و سیاه به خیال خود روحانیت و رهبری را استعمار سیاه معرفی کند تا شاید از این طریق بتواند ضربه ای به نهضت بزند اما واکنش مردم قم به ویژه روحانیان به این مقاله و اعتراض آن ها در روز 19 دی موجب شد که با ایجاد جرقه ای کارساز آتشی بپا شود که در نهایت با برگزاری مراسم چهلیم های پی در پی تاریخ سلطنت را بسوزاند در این زمان روحانیت که به دلیل جو خفقان و وحشت ظاهراً در انزوا به سر می برد مجدداً به صحنه آمد و با رهبری داهیان امام خمینی مسیر صحیح انقلاب را به مردم نشان داد

با کشتار و سرکوب مردم قم در 19 دی 56 روحانیان سراسر کشور در اعتراض به این عمل وحشیانه رژیم، کلاس های درس در حوزه های علمیه و نماز جماعت را تعطیل کرده و مردم را به اعتراض واداشتند از جمله جوامع روحانی، جامعه روحانیت مشهد بود که در این زمان، با موضعگیری خود نسبت به اعمال ضد انسانی رژیم اعتراض کردند روحانیان بزرگ مشهد در این زمان را حضرات آیات آقایان: سید عبدالله شیرازی میرزا جواد آقا تهرانی، حسنعلی مروارید شیخ ابوالحسن شیرازی واعظی طبسی، شهید هاشمی نژاد محمد رضا محامی، سید کاظم مرعشی، سید علی خامنه ای و مرحوم میرزا علی آقای فلسفی تنکابنی تشکیل می دادند.

آیت الله العظمی آقای فلسفی در سال 1300 ش در تهران متولد شد دروس مقدماتی و سطوح عالی را در مدرسه مروی فرا گرفت و سپس برای ادامه تحصیل راهی نجف اشرف شد و پانزده سال از محضر آیات عظام بهره برد و به تهران بازگشت. او از سال 49 که از تهران هجرت نموده و در مشهد مقدس مستقر شد همواره منشأ خدمات و برکات بود. بر اساس اسناد به دست آمده از ساواک و شهربانی ایشان موضعگیری های قاطعی در رخدادها و اعتراضات علیه رژیم داشته است ایشان با حضور در جلسات علما و روحانیون در صدور بیانیه ها و اعلامیه های جمعی نقش مؤثری داشته و از اولین کسانی بود که به مناسبت

واقعه 19 دی در قم نماز جماعت و درس خود را تعطیل کرد و در یک موضع گیری شدید رژیم شاه را مخالف علم و دین معرفی نمود. در یکی از اسناد ساواک از قول ایشان آمده است درس و علم در این مملکت ارزش ندارد ملاحظه می نمایید که با طلاب و دانشجویان چه می کنند این کشتار قم چقدر وحشیانه و بیرحمانه بوده کسی نیست از اینان بپرسد چرا مسلسل به مردم بی گناه بستید چرا آن مقاله را در روزنامه نوشتید و چرا این بلوا را برپا کردید؟ آیا تشنه خونریزی بودید؟ به نظر من این خون های بی گناه سرانجام دامن اینان را خواهد گرفت، لکن فعلاً اینان مغرور به قدرت خود هستند و بر خر مراد سوارند و توجه به این مسایل ندارند، لکن تاریخ درس عبرت است و خوب است از تاریخ درس بگیرند.» (شماره گزارش 9/10363 هـ - 1 تاریخ 36/11/24)

با این حال تمامی حرکات و رفتارها و اعمال آیت الله فلسفی تحت کنترل کامل ساواک بود. هنگامی که ایشان درخواست کرد که یکی از شبستان های مسجد جامع را جهت تدریس در اختیارش بگذارند ساواک در جریان آن قرار گرفته و درباره تدریس ایشان اظهار نظر می کند که طلاب حوزه علمیه از نحوه تدریس مدرّس مذکور رضایت کامل داشته و از حوزه درساش استقبال خوبی نموده اند.

در گزارش دیگری که مربوط به دی ماه سال 49 می باشد ایشان را تحصیل کرده نجف و از شاگردان برجسته آیت الله خویی معرفی می کند مرحوم آقای فلسفی که بنا به درخواست مرحوم آیت الله میلانی و با اصرار اهل علم و روحانیت مقیم مشهد شده بود، با این حال ساواک در گزارشی خلاف واقع هدف او را تبلیغ به نفع آیت الله خویی و جلب مردم و در نتیجه جمع آوری مقلد و وجوهات ذکر کرده است گزارش 9/13277 هـ - تاریخ 49/11/2) به هر حال فعالیت های علمی و سیاسی مرحوم آیت الله فلسفی از دید گزارشگران ساواک و شهربانی پنهان نمانده و در اسنادی که در پی خواهد آمد به روشنی قابل رؤیت است.

اسنادی که در این مجموعه ارائه شده است دوره زمانی سال های 47 تا 57 را در بر می گیرد که با اوجگیری انقلاب در سال های 56 و 57 فعالیت های وی نیز به مراتب بیشتر است. البته اسناد مربوط به ایشان بیش از این هاست اما علی رغم تلاش هایی که صورت گرفت اسناد بیشتری یافت نشد در همین جا از همه ارگان ها و شخصیت هایی که اسناد را در اختیار ما قرار داده اند تشکر می کنیم.

اسناد دریافتی بر اساس تاریخ آن ها مرتب شده و در هر موردی که احتیاج به توضیح داشت در پاورقی مطالبی ارائه گردید.

موضوع: شیخ غلامحسین جعفری

*موضوع: شیخ غلامحسین جعفری (1)

نامبرده بالا قبل از ظهر روز 47/1/9 در مجلس روضه خوانی در منزل شخصی خود واقع در کوچه میرزا محمود وزیر، کوچه لثالی درباره مسافرت خود به عراق صحبت کرد و اظهار داشت آیت الله خمینی در حسینه آقای بروجردی نماز می خواند یک شب که من در آن جا بودم یک نفر منبری به نام بهلول (2) از اهل مشهد منبر رفت چنان خمینی را به مردم معرفی کرد که تاکنون کسی چنین کاری نکرده است مجبور شدند خمینی را در یک حجره پنهان کنند. بعد از متفرق شدن جمعیت بیرون آمد شیخ غلامحسین جعفری اضافه نمود بهلول فعلاً در مصر در رادیو قاهره صحبت می کند مدت 15 روز از دولت مصر مرخصی گرفته و به عراق آمده بود بعد درباره نفوذ آیت الله حکیم (3) صحبت کرد و گفت عارف (4) رئیس جمهور عراق

ص: 62

1- حجت الاسلام غلامحسین جعفری همدانی در سال 1324 ق مصادف با آغاز مشروطیت ایران در روستای شانگین همدان به دنیا آمد. در سال 1337 ق / 1297 ش در زمان سلطنت احمد شاه و در سن 13 سالگی برای تحصیل علوم دینی به همدان رفت و مدت پنج سال به تحصیل پرداخت. در سال 1324 ق برای تکمیل معلومات خود به قم رفت زمان اقامت وی همزمان با تبعید علمای نجف یعنی آیت الله ابوالحسن اصفهانی و آیت الله محمد حسین نایینی به ایران بود. او سه سال در قم به تحصیل علوم دینی پرداخت سپس در سال 1305 ش یعنی در 21 سالگی برای تحصیل دروس عالیه به حوزه نجف اشرف رفت و مدت 23 سال به تحصیل و تدریس مشغول شد و در دروس خارج فقه آیت الله مشکینی شرکت می کرد و از دروس خارج فقه استادان معروف آن حوزه هم چون، سید ابو الحسن، اصفهانی محمد حسین نایینی ضیاء الدین عراقی و محمد حسین کمپانی نیز بهره مند شد پس از گذراندن دوران مبارزات خود در سال 1356 ش دچار سکته قلبی شد و در منزل بستری گردید و در فعالیت های سیاسی و مبارزاتی آن سال ها کمتر شرکت کرد. وی در 27 آبان 1374، در 92 سالگی دارفانی را وداع گفت.

2- محمد تقی بهلول، فرزند شیخ نظام الدین در سال 1288 هـ - ش در شهرستان گناباد متولد شد و در سال 1314 در جریان واقعه معروف مسجد گوهرشاد مشهد دارای نقش مستقیم بود و پس از آن متواری گردید و به افغانستان رفت که به علت روابط ایران و کابل در آن جا دستگیر و مدت 12 سال در زندان کابل محبوس شد. پس از آن برای مدت 5 سال به شهر مزار شریف تبعید گشت و چون بر اعتقادات خود پای می فشرد مجدداً به زندان افتاد و مدت 14 سال در جلال آباد محبوس بود تا این که پس از 33 سال اسارت در افغانستان پس از آزادی به مصر رفت و به مدت یک سال و نیم در اداره رادیوی مصر مشغول به کار شد و از آن جا به عراق (کربلا) رفت و در نهایت در سال 1349 به همراه معاودین عراقی به ایران بازگشت و دستگیر شد و پس از بازجویی های زیادی به علت کهولت سن و زجرهای زندان های افغانستان مورد عفو قرار گرفت. او در 7 مرداد 1384 ش درگذشت.

3- آیت الله العظمی سید محسن حکیم در سال 1306 ق متولد شد. در دوران تحصیل خود نزد اساتید بزرگی همچون مرحوم آخوند خراسانی و میرزا حسین نایینی به کسب علوم فقه و اصول پرداخت سراسر عمر آیت الله حکیم به جهاد علمی و سیاسی سپری گشت در سنین جوانی در جنبش جهاد علیه حمله نظامی انگلیس به عراق، شرکت فعالانه داشت از جمله اقدامات این مجتهد بزرگ آن بود که با قاطعیت تمام در مقابل روند سیاسی کمونیسم در عراق ایستاد و در این راستا فتوای مشهور خود کمونیست کفر و الحاد است را صادر نمود

با قوانین ضد اسلامی که توسط عبد الکریم قاسم وضع می شد، شدیداً مقابله می کرد و تلاش زیادی را برای ایجاد همبستگی و اخوت اسلامی مبذول می داشت آیت الله حکیم از آغاز نهضت امام خمینی رحمه الله علیه از ایشان حمایت کرد و در همین راستا تلگراف های متعددی به شاه و مراجع ایران مخابره نمود. وی سرانجام در سال 1390 (ه-ق) پس از 84 سال جهاد في سبيل الله و صبر و شکیبایی در برابر مشکلات به دیار باقی شتافت

4- عبد السلام عارف رئیس جمهوری پیشین عراق بود که در کودتای 2 ژوئیه 1958 عبد الکریم قاسم از یاران وی بود و سپس از مخالفان جدی او شد و محبوس گردید. در سال 1963 م / 1341 ش کودتایی به یاری نیروی هوایی عراق بر 1341 ش ضد عبد الکریم قاسم انجام داد و او را به قتل رساند و خود زمام امور را به عنوان رئیس جمهور به دست گرفت.

مرد زیرکی می باشد و آیت الله حکیم را همیشه راضی نگه می دارد، زیرا حکیم نفوذ عجیبی در میان عرب ها دارد حتی عبد الناصر اعلام کرده بود ما در دنیای عرب دو دشمن قوی داریم یکی شیعیان جهان و دیگری امام الحکیم در این موقع سید علی اکبر جزایری گفت چرا باید دانشکده ها بسته شود و 40 نفر از دانشجویان مشهد را گرفتند و همچنین از دانشگاه های شیراز و تبریز عده ای را دستگیر کرده اند و بالاخره دانشجویان از وضع فعلی دولت ناراضی هستند. در پایان جلسه شیخ غلامحسین جعفری اعلام کرد در دهه اول محرم در منزل روضه خوانی داریم به رفقا بگویید شرکت کنند. اشخاص شناخته شده عبارت بودند از سید خطیبی، سید علی اکبر جزایری حاج نجفی حاج میرزا علی تنکابنی برادر فلسفی، شیخ احمد زاهدی و چند نفر دیگر. ب. ک.

رونوشت برابر اصل است. اصل در 16165 بایگانی است.

در پرونده میرزا علی تنکابنی بایگانی شود.

ص: 63

تصویر شماره 1

عکس

□

ص: 64

خیلی محرمانه

طبقه بندی حفاظتی

گزارش خبر

صفحه یکم از یک صفحه

نسخه شماره یکم از پنج نسخه

1 - به 316

2- از 9/ه

3- شماره گزارش 9/13002-ه

4- تاریخ گزارش 49/10/30

5- پیوست

6- گیرندگان خبر

7- منبع: 195

8- منشأ علی فلسفی

9- تاریخ وقوع: اخیراً

10- تاریخ رسیدن خبر به منبع: اخیراً

11- تاریخ رسیدن خبر به رهبر عملیات محل 10/28/

12- ملاحظات حفاظتی

موضوع: اقامت شیخ علی فلسفی در مشهد

شیخ علی فلسفی که از علمای مقیم تهران است و تحصیل کرده نجف اشرف می باشد و از شاگردان برجسته آیت الله خویی و برادر فلسفی واعظ معروف است، در تابستان سال جاری به قصد زیارت به مشهد آمده چند روزی طلاب را تدریس می نماید که مورد توجه و علاقه واقع و طلاب از وی درخواست اقامت در مشهد را می نمایند.

پس از خاتمه سفرش در مشهد و مراجعت به مرکز طلاب حوزه مشهد کراراً طی نامه از وی درخواست آمدن به مشهد را می کنند تا این که اخیراً به مشهد وارد و در کوچه حمام حاج رستم منزل شیخ محمد علی آریانی سکونت نموده عده ای از طلاب و وعاظ از وی دیدن نموده اند، مشارالیه تصمیم دارد برای همیشه در مشهد اقامت نموده به عنوان مدرس مشغول گردد. فلسفی اظهار می نماید فعلاً از آوردن خانواده ام منصرف شده و در تابستان آن ها را به مشهد منتقل خواهم نمود.

ملاحظات:

نظریه شنبه - فلسفی از علمای موجه و آرام مقیم تهران بوده در هیچ دار و دسته ای وارد نبوده و تا به حال عمل خلافی از وی دیده نشده صرفاً به خاطر تدریس و تربیت طلاب در مشهد اقامت کرده است.

نظریه یکشنبه - اعمال و رفتار شیخ علی فلسفی زیر دید است، مقرر فرمایند در صورتی که مشارالیه دارای سوابقی است به این سازمان ابلاغ نمایند.

رسائی

ص: 65

تصویر شماره 2

عکس

□

ص: 66

خیلی محرمانه

صفحه یکم از دو صفحه

نسخه شماره یکم از نه نسخه

1- به 316

2- از 9 هـ-

3- شماره گزارش 9/13277 هـ-

4- تاریخ گزارش 49/11/22

5- پیوست

6- گیرندگان خبر

7- منبع: 1522-3431

8- منشأ فلسفی - طلاب

9- تاریخ وقوع 49/11/4

10- تاریخ رسیدن خبر به منبع 11/8

11- تاریخ رسیدن خبر به رهبر عملیات محل 11/10

12- ملاحظات حفاظتی

موضوع: میرزا علی فلسفی

میرزا علی فلسفی اخیراً به مشهد وارد و در محله قوچانی ها به طلاب حوزه درس می دهد چون از درس وی استقبال زیادی شده است مسجد مزبور گنجایش طلابی که از تدریس فلسفی استفاده می نمایند ندارد، بنا به درخواست حوزه علمیه مشهد از مسجد جامع گوهرشاد قرار است یکی از شبستان های مسجد را در اختیار مشار الیه قرار داده تا طلاب بتوانند از درس وی استفاده نمایند

توضیح (3431) - علی فلسفی جزو شاگردان آیت الله خویی مقیم نجف اشرف می باشد که بنا به درخواست طلاب حوزه علمیه به مشهد آمده و از تاریخ ورود به تدریس طلاب مشغول است.

نظریه (3431) بنا به اظهار طلابی که از درس وی استفاده نموده اند فلسفی مدرس باسوادی است و در مشهد مانند ندارد و اگر به تدریس

خود ادامه دهد باعث شکست حوزه درس میلانی خواهد شد؛ زیرا تدریس آیت الله میلانی جنبه تشریفاتی دارد طلاب از نحوه تدریس فلسفی بهتر و بیشتر بهره برداری می نمایند با این که شایع است فلسفی جزو مریدان آیت الله خویی است و هدفش از ورود به مشهد تبلیغ به نفع خویی و جلب مردم و در نتیجه جمع آوری مقلد و وجوهات است تاکنون فلسفی جز تدریس طلاب تبلیغی برای خویی ننموده است.

نظریه شنبه 1522 - چون آیت الله خویی فهمیده اند که مدرس باسواد و خوبی در مشهد نیست هزینه سفر فلسفی که یکی از شاگردان خوب ایشان بوده پرداخته و برای تدریس و تبلیغ به حوزه مشهد اعزام نموده اند قریب 300 نفر از طلاب حوزه مشهد در سر درس فلسفی حاضر شده استفاده علمی می نمایند.

نظریه یکشنبه - چون محل درس فعلی علی فلسفی (مسجد قوچانی ها) گنجایش طلابی که او تدریس می نماید...

ص: 67

تصویر شماره 3

عکس

□

ص: 68

1- به 20 هـ- 312 12

2- از 20 و 20 هـ- 12

3- شماره گزارش 20/3039 و

4- تاریخ گزارش 51/12/10

5- پیوست

6- گیرندگان خبر

7- منبع: 5108

8- منشأ شیخ ابراهیم جوادی طلبه

9- تاریخ وقوع حدود یکسال

10- تاریخ رسیدن خبر به منبع 51/12/10

11- تاریخ رسیدن خبر به رهبر عملیات محل 12/10/

12- ملاحظات حفاظتی

موضوع: میرزا علی تنکابنی

نامبرده فوق مدتی است که به مشهد عزیمت و در آن جا مقیم گردیده و روزها در مسجد گوهرشاد مشهد برای طلاب درس می گوید

نظریه شنبه - هم اکنون شبهای جمعه برنامه مسجد لرزاده به توسط حاج عمید زنجانی (1) انجام می گردد و مشار الیه درس هایی از عقاید اسلام را به جوانان اختصاص داده است و تعدادی جوانان دانشگاهی و غیره از گوشه و کنار در این مسجد حاضر می گردند تشریح می نماید و این جانب مرتباً در این مجلس شرکت می نمایم.

نظریه یکشنبه - طبق تحقیقاتی که از یکی از اعضای افتخاری صندوق خیریه جاوید مسجد لرزاده به عمل آمد میرزا علی تنکابنی حدود یک سال است که به مشهد رفته و قصد دارد به طور دائم در آن شهرستان اقامت نماید و از طریق مکاتبه در جریان فعالیت و برنامه ها و

پیشرفت های صندوق ذخیره جاوید می باشد و تا این تاریخ از اعضای اصلی صندوق فوق محسوب می گردد. ضمناً به شنبه آموزش داده شد مرتباً در این مسجد حاضر و نتیجه را گزارش نماید.

نظریه 20 و - نظریه یکشنبه مورد تأیید است.

فیش به نام علی شهرت تنکابنی بررسی و ارائه شود.

ص: 69

1- حجت الاسلام و المسلمین عباسعلی عمید زنجان در سال 1316 در زنجان به دنیا آمد. تحصیلات حوزوی را تا سال 1342 در قم و سپس در نجف اشرف پی گرفت و با حضور مجدد در قم در سال 45 با صبیبه مرحوم آیت الله مرعشی نجفی وصلت کرد به دلیل طرفداری از نهضت امام خمینی بارها به ساواک احضار گردید. در سال 52 با حضور در مسجد لرزاده که قبلاً آیت الله فلسفی اقامه جماعت می کرد ایشان در سنگر امام جماعت به فعالیت پرداخت. به دلیل فعالیت های مختلف سیاسی در سال 57 دستگیر و زندانی شد. ایشان هم اکنون (1385) ریاست دانشگاه تهران را بر عهده دارد. از وی چند کتاب به چاپ رسیده است

تصویر شماره 4

□

ص: 70

اعتراض چهار نفر از مدرسین حوزه علمیه مشهد و تعطیلی دروس حوزه به علت دستگیری طلاب اخلاک‌گرا شهرستان قم

روز 54/3/19 چهار نفر از مدرسین حوزه علمیه مشهد به شرح اسامی زیر به عنوان اعتراض به دستگیری اخیر طلاب اخلاک‌گرا مدارس فیضیه و دارالشفاء شهرستان قم (1) در جلسه درس خود حاضر نشده و دروس حوزه علمیه مذکور را تعطیل نموده اند.

1. سید عبدالکریم هاشمی نژاد (2)

2. میرزا جواد آقا تهرانی (3)

ص: 71

1- منظور واقعه 17 خرداد 1354 ش است که هر سال روحانیون و مردم متدین قم به یاد شهدای قیام 15 خرداد 1342 و در غم دوری از رهبر و مراد خویش حضرت امام خمینی مراسم یادبودی برگزار می کردند. در سال 1354 نیز این مجلس در مدرسه فیضیه برگزار گردید که با دخالت نیروهای نظامی و انتظامی و تحصن سه روزه طلاب در مدرسه فیضیه مواجه شد. در طول این مدت درگیری های زیادی به وجود آمد که در نهایت با حمله به فیضیه و ضرب و شتم متحصنین و دستگیری 350 تن از طلاب به پایان رسید و مدرسه فیضیه تا اوائل سال 1357 بسته ماند. در این سال با فوت آیت الله زاهدی و انجام مراسم تشییع جنازه و خواندن نماز میت در مدرسه فیضیه درهای مدرسه فقط به مدت یک روز به سوی مشتاقان علوم آل محمد صلی الله علیه و آله و عموم دوستداران باز شد و مجدداً تا پیروزی انقلاب اسلامی بسته ماند

2- شهید آیت الله سید عبدالکریم هاشمی نژاد در سال 1311 ش در بهشهر زاده شد. در نوجوانی به حوزه علمیه کوهستان بهشهر رفت و تحت نظر آیت الله کوهستانی به فراگیری دوره مقدمات پرداخت به منظور ادامه دوره های سطح و خارج فقه و اصول به حوزه علمیه قم رفت و به درس آیات عظام بروجرودی حضرت امام و علامه طباطبایی حاضر شد. شهید هاشمی نژاد بیش از 12 سال از حوزه درس و بحث حضرت امام در مراحل عالی فقه و اصول استفاده کرد و به درجه اجتهاد رسید با شروع نهضت اسلامی به رهبری امام خمینی در سال های 1341 و 1342، وی به خدمت نهضت درآمد از 15 خرداد 1342 تا پیروزی انقلاب اسلامی حدود پنج مرتبه دستگیر و زندانی شد. شهید هاشمی نژاد با سخنرانی های پرشور و نیز نوشته هایش نقش مهمی در توسعه و تعمیق آگاهی های دینی سیاسی و اجتماعی مردم به ویژه نسل جوان داشت آثار و نوشته های وی با استقبال گسترده ای روبه رو شد و رژیم برخی از کتاب های وی را ممنوع الا انتشار کرد شهید هاشمی نژاد پس از پیروزی انقلاب اسلامی فعالیت های علمی و فرهنگی خود را گسترش داد و در مجلس خبرگان قانون اساسی حضور داشت و سرانجام در 7 مهر 1360 به دست منافقان به شهادت رسید.

3- عالم فاضل، پرهیزگار، حاج میرزا جواد آقا تهرانی خراسانی در سال 1283 ش در تهران در خانواده ای مذهبی چشم به جهان گشود. پس از تحصیلات مقدماتی در تهران و قم راهی نجف اشرف گشت و از محضر عالمانی مانند آیت الله شیخ مرتضی طالقانی و آیت الله شیخ محمد تقی آملی کسب فیض کرد. پس از اتمام تحصیلات دینی به تهران بازگشت و سپس به مشهد مهاجرت کرد و تا پایان عمر در آن جا زندگی ماند و از محضر حاج شیخ هاشم قزوینی و میرزا مهدی اصفهانی بهره ها برد حاج میرزا جواد آقا تهرانی در خلال سالیان دراز در مشهد مقدس (حدود 40 سال) همواره به حوزه علمی و جامعه دینی خدمت کرد و سال ها درس خارج فقه و اصول می گفت. وی روی جلد کتاب هایی که می نوشت اسم خود را درج نمی کرد و در اواخر حیات خود روی آن ها «جواد تهرانی» می نوشت. از جمله

آثاری وی می توان به موارد زیر اشاره کرد 1. فلسفه بشری و اسلامی 2. عارف و صوفی چه می گویند 3. میزان المطالب 4. آیین زندگی و درس های اخلاق اسلامی ایشان در امور خیریه فعالیت های زیادی می کرد. اولین خیریه درمانی مشهد به نام درمانگاه خیریه بینوایان وی در سال 1334 ش. راه اندازی شد. وی در سال 1368 ش در مشهد دارفانی را وداع کرد.

3. میرزا علی فلسفی

4. حسنعلی مروارید

ارزیابی خبر: خبر صحت دارد

اقدامات انجام شده:

1. مراتب به نخست وزیری اعلام شده است.

2. ضمن دادن تذکرات لازم به مشار الیهم به آنان تفهیم شده در صورت ادامه تحریکات از تدریس آنان در حوزه علمیه جلوگیری به عمل خواهد آمد.

این تذکر ساده کافی نیست باید معلوم شود سوابق این چهار نفر چیست و به آن ها گفته شود این افراد تحصن کنندگان در مدرسه فیضیه با پرچم قرمز و شعار کمونیستی تظاهرات کردند و در منازل آن ها مدارک کمونیستی وجود داشته یا باید اعمال آن ها را [رد کنید] و الا شماها هم جزو آنان منظور و رفتاری که با آن ها شده و می شود با شماها هم خواهد شد.

ص: 72

تصویر شماره 5

□

ص: 73

1- به 312 و 341

2- از مشهد

3- شماره گزارش 763/هـ-

4- تاریخ گزارش 54/3/19

5- پیوست

6- گیرندگان خبر

7- منبع

8- منشأ

9- تاریخ وقوع

10- تاریخ رسیدن خبر به منبع

11- تاریخ رسیدن خبر به رهبر عملیات محل

12- ملاحظات حفاظتی

موضوع: وصول 945 - 54/3/20 کاشف 111

روز 54/3/19 سید عبدالکریم (حبیب) هاشمی نژاد میرزا جواد آقا تهرانی میرزا علی آقا فلسفی و حسنعلی مروارید از مدرسین حوزه علمیه خراسان به عنوان اعتراض و پشتیبانی از حوزه علمیه قم درس حوزه را تعطیل نموده اند به نامبردگان تذکر لازم داده شد، در نظر است در صورت ادامه به وسیله اوقاف از درس آنان جلوگیری شود. شیخان

سید عبد الکرم هاشمی نژاد از روحانیون با سابقه... مقیم مشهد است.

در پرونده 89630 بایگانی شود.

تصویر شماره 6

عکس

□

ص: 75

خیلی محرمانه

گزارش خبر

نسخه شماره ... از ... نسخه

1- به 312

2- از 334

3- شماره گزارش 334/1267

4- تاریخ گزارش 54/4/19

5- پیوست

6- گیرندگان خبر

7- منبع

8- منشأ

9- تاریخ وقوع

10- تاریخ رسیدن خبر به منبع

11- تاریخ رسیدن خبر به رهبر عملیات محل

12 ملاحظات حفاظتی

موضوع: برادر فلسفی واعظ

نامبرده فوق که در مشهد ساکن می باشد افراد مشکوکی من جمله پسر سعیدی (1) که کشته شده و سید خوانساری که داماد وی می باشد به منزلش رفت و آمد دارند

نظریه:

با توجه به دسترسی منبع احتمال صحت خبر موجه است.

در پرونده 89630 بایگانی شود.

1- منظور شهید آیت الله سید محمد رضا سعیدی است که در سال 1308 ش در قریه ای از مشهد به دنیا آمد. پس از گذراندن دروس مقدمات در سال 1323 برای ادامه تحصیل راهی قم شد محضر آیت الله بروجردی و امام خمینی را درک کرد و به درجه اجتهاد رسید آیت الله سعیدی در صف مقدم مبارزه با رژیم بود به دعوت عده ای از مؤمنین جنوب شرقی تهران به مسجد موسی بن جعفر علیه السلام آمد و به پایگاهی قوی علیه رژیم شاه تبدیل شد. جذب جوانان و طرح مسایل اصولی گرفتن رهنمودها کمک به فلسطینی ها آن هم در جو خفقان مبارزه علیه سرمایه داران و سرمایه گذاری اسرائیل و آمریکا در ایران باعث دستگیری و شکنجه او در سال 1349 گردید. رژیم شاه با دستیابی به بخشی از تلاش های ایشان وی را مورد اذیت و شکنجه فراوان قرار داد و در 20 خرداد 1349 در زیر شدیدترین شکنجه ها به شهادت رسید.

تصویر شماره 7

□

ص: 77

موضوع: میرزا علی فلسفی

نامبرده ضمن اظهار ناراحتی از وضع نابسامان حوزه علمیه مشهد و همچنین اظهار تاسف از محکومیت طبسی و هاشمی نژاد گفت مملکت در شرایطی بسر می برد که بدتر از قرون وسطای اروپا است حق اظهار نظر از همه سلب شده و سازمان امنیت بدتر از محاکم تقشیش عقاید همه آزاد بها را سلب کرده است و ما یلم اگر را به کربلا و عراق باز شود و امکان اقامت باشد از ایران بروم و در نجف ساکن شوم نامبرده افزود اگر امکان اقامت در عراق باشد بسیاری از علما و روحانیون هستند که بعراق مهاجرت خواهند کرد

نظریه چهارشنبه 1. یاد شدگان شیخ عباس واعظ طبسی (1) و عبد الکریم (حبیب) هاشمی نژاد اشرفی می باشند که پرونده آنان چندی

قبل بد اسرای نظامی ارجاع گردیده است. 2. میرزا علی فلسفی تنکابنی یکی از مدرسین حوزه علمیه مشهد بوده و مشخصاتش قبلاً ارسال گردیده است

نظریه جمعه: - نظریه چهارشنبه تأیید می گردد / استاد.

در پرونده 89630 بایگانی شود.

ص: 78

1- آیت الله عباس واعظ طبسی در سال 1314 در مشهد متولد شد. تحصیلات را تا حد اواسط دوره متوسطه ادامه داد و سپس به فراگیری علوم اسلامی پرداخت. او از دوستان مرحوم نواب صفوی بود مبارزه علنی را از سال 1335 شروع کرد و در سال 1339 ممنوع المنبر شد که حدود 7 الی 10 ماه ممنوعیت ادامه داشت در سال 1341 پس از چند سخنرانی در مورد رفتارندوم به لحاظ تصویب نامه های خاص دولتی در مشهد دستگیر و پس از چند روز به تهران منتقل شد. ایشان با حضرت امام در سال 1339 آشنا شدند و یک بار نیز در سال 1342 در قم به دلیل دیدار با حضرت امام بازداشت شد و مدتی را در زندان های قزل قلعه و زندان کمیته گذراند. ایشان مجموعاً شش بار زندانی شد و یک بار هم مورد سوء قصد قرار گرفت.

تصویر شماره 8

عکس

□

ص: 79

موضوع...

آیت اله مروارید. آیت اله فلسفی و شیخ علیزاده به شهرستان قوچان عزیمت و مبلغ 50 هزار تومان به شیخ ذبیحاله قوچانی داده اند که آن را بین سیل زدگان قوچان توزیع نماید و بعد از ظهر همان روز به مشهد مراجعت نموده اند

نظریه یکشنبه: نامبردگان حسنعلی مروارید میرزا علی آقا فلسفی می باشند - خآجودان 353/101200

تصویر شماره 9

عکس

□

ص: 81

به ریاست سازمان اطلاعات و امنیت خراسان 9/هـ-

از اداره کل سوم 312

درباره میرزا علی فلسفی تنکابنی فرزند محمد رضا بازگشت به 7549/هـ - 3-35/2/29

گزارشات متعددی از وضعیت نامبرده بالا توسط آن سازمان به این اداره کل ارسال شده است. از جمله گزارش خبر شماره 9/2274 - 54/8/14 و تلگراف شماره 763/هـ - (54/3/10) به

استناد سوابق مذکور با عضویت یاد شده در صندوق قرض الحسنه شهرستان مشهد مخالفت شده است مراتب برای استحضار اعلام می گردد

مدیر کل اداره سوم - ثابتی

312/2291

35/3/23

تهیه کننده: عباسی

رییس بخش 312 - دبیری

رییس اداره یکم عملیات و بررسی - عطارپور

ص: 82

جامعه روحانیون و مدرسین مدارس علمیه مشهد از جمله آیت اله سید عبد اله شیرازی (1) و فلسفی تنکابنی ایام عید را تعطیل نمودند و به دروس خود ادامه دادند و این طور وانمود نمودند که ما با چنین برنامه هایی مخالف هستیم. ضمناً همه روز از ساعت 09:30 الی 11:00 آیت اله سید عبداله شیرازی در منزلش برای طلاب علوم دینی تدریس می نماید و اخیراً هم طرفداران آیت اله قمی (2) مانند شیخ عبد اله اشکوری شیخ محمد باقر سنگانی مجتهدی، شیخ محمد رضا مهمانی، حساس به درس در جلسه درس نامبرده بالا شرکت می نمایند.

نظریه چهارشنبه: نظر قابل ذکری ندارد.

اصل در پرونده کلاسه 161126 است.

در پرونده کلاسه 89630 بایگانی شود.

وثوقی

35/2/23

ص: 84

1- آیت الله سید عبد الله شیرازی در سال 1270 شمسی در شیراز متولد شد. در سال 1294 به همراه پدر بزرگوارش به جرم مخالفت با اجانب به سیوند تبعید شد. ایشان در 23 سالگی به نجف اشرف رفت و نزد بزرگان دین علوم حوزوی را فرا گرفت و به مدارج عالی نائل شد پس از بازگشت به ایران و مخالفت با سیاست کشتار رضاخان در مسجد گوهر شاد شش ماه به زندان افتاد و پس از آزادی بار دیگر به شهر نجف مراجعت کرد. آیت الله شیرازی در سال 1354 به علت درگیری با دولت عراق به وطن بازگشت و در شهر مشهد ساکن شد و در تمام مراحل انقلاب با نهضت امام خمینی از این حرکت پشتیبانی کرد آیت الله شیرازی در سال 1363 دارفانی را وداع گفت.

2- آیت الله حاج آقا حسن قمی فرزند حضرت آیت الله العظمی حاج آقا حسین قمی است. وی در دوران ستم شاهی فعالیت های زیادی بر ضد شاه انجام می داد به طوری که به مدت یازده سال تا پیروزی انقلاب در شهر کرج به گونه تبعیدی به سر می برد. ایشان در آستانه پیروزی انقلاب به شهر مقدس مشهد آمد و از آن تاریخ در این شهر ماندگار شد

خیلی محرمانه

گزارش خبر

صفحه یکم از... صفحه

نسخه شماره یک از پنج نسخه

1- به 312

2- از 20 هـ- 12

3- شماره گزارش 24129 ص 12

4- تاریخ گزارش 35/8/19

5- پیوست

6- گیرندگان خبر

7- منبع: 7643

8- منشأ: شنیده شده

9- تاریخ وقوع اخیراً

10- تاریخ رسیدن خبر به منبع: اخیراً

11- تاریخ رسیدن خبر به رهبر عملیات محل 35/8/17

12- ملاحظات حفاظتی

موضوع: حاج علی بابا

حاج علی بابا که یکی از تجار معروف بازار تهران است مبلغ یکصد و پنجاه هزار تومان به مشهد برای میرزا علی آقا فلسفی حواله نموده است.

نظریه شنبه: میرزا علی فلسفی یکی از طرفداران سرسخت خمینی است که به احتمال قوی با طرفداران و خانواده های مجاهدین به اصطلاح خلق ایران (1) تماس دارد و کمک های

1- سازمان مجاهدین خلق ایران که پس از پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی به «منافقین» معروف شد در شهریور 1344 به وسیله سه تن از اعضای نهضت آزادی ایران به نام های محمد حنیف نژاد سعید محسن و علی اصغر بدیع زادگان بنیان گذاشته شد این سازمان با تکیه بر سه اصل مبارزه مسلحانه تأکید بر ضرورت تشکیلات و مکتبی یا ایدئولوژیک بودن مبارزه فعالیت خود را آغاز کرد آن ها علاوه بر پذیرش ایدئولوژی، اسلامی با نزدیک شدن به روحانیون و حتی اعزام افرادی از سازمان به حوزه های علمیه تلاش خود را در جهت جذب افراد بیشتر به سازمان افزایش دادند. در اواخر سال 1347 مقدمات جنگ مسلحانه را فراهم آوردند در سال 1354 با ایجاد بحران ایدئولوژیک، بیانیه تغییر مواضع ایدئولوژیک انتشار یافت گرایش مارکسیستی سازمان سبب دوری نیروهای مذهبی و روحانیان حامی آن ها شد مجید شریف واقفی و مرتضی صمدیه لباف توسط طرفداران مارکسیست این سازمان به قتل می رسند. سازمان مجاهدین بعد از انقلاب به ترورهای وسیعی دست زد و شخصیت های سیاسی و مذهبی زیادی را ترور کرد سران این سازمان به دلیل نداشتن جایگاه مردمی به کشورهای خارجی از جمله فرانسه گریخته و با سازماندهی مجدد و در حالی که از سوی صدام و اربابانش حمایت می شدند در کشور عراق گردهم آمدند و حتی در جنگ علیه ایران اسلامی شرکت کرده که نمونه آن حضور در عملیاتی در کرمانشاه است که به وسیله رزمندگان اسلام در تنگه مرصاد به شدت سرکوب شدند با سقوط صدام مجدداً شیرازه این گروه که همچنان تنازعات فکری آن ها را عذاب می، داد از هم پاشید و تعداد زیادی از آن ها با ابراز ندامت به کشور بازگشته و تعدادی نیز به خارج از عراق گریخته اند. سازمان مجاهدین (منافقین) هم اکنون (1384) در فهرست گروه های تروریستی سازمان ملل قرار دارد.

مالی (1) به آن ها می نماید.

نظریه یکشنبه: به صحت اظهارات شنبه اعتماد حاصل است. دانشگر

نظریه سه شنبه: نظریه یکشنبه مورد تأیید است. برلیان

یک نسخه از خبر در اختیار آقای کارآموز داده شد تا در مورد حاج علی بابا اقدام نمایند. سابقه فلسفی بررسی و دستور داده شود منبع از کجا استنباط کرده که این.... با خرابکاران رابطه دارد و به آن ها کمک مالی می کند سابقه حاج علی بابا نیز بررسی و اقدام گردد.

ص: 87

1- ذکر این نکته ضروری است که تا قبل از تغییر ایدئولوژیک سازمان مجاهدین خلق تعدادی از روحانیون با آن ها ارتباط داشته و به آن ها کمک های مالی نیز می کردند بعضی از روحانیون در خاطرات خود به این موضوع اشاره کرده اند.

تصوير شماره 12

عكس

□

ص: 88

اخيراً (تاریخ دقیق نامعلوم) عده ای از علما و روحانیون شهرستان مشهد از جمله سید عبد الله شیرازی، سید کاظم مرعشی، (1) سید صادق شریعتمداری، عزالدین زنجانی، (2) میرزا علی آقا تهرانی، میرزا علی نقی طبسی حائری، علی خامنه، (3) شیخ عباس طبسی، شیخ غلامرضا مهمامی

ص: 89

1- آیت الله سید کاظم اخوان مرعشی فرزند آیت الله حاج سید محمد رضا رفسنجان مرعشی، در 1337 ق در نجف اشرف متولد شد. در سال 1347 ق از نجف به رفسنجان رفت در سال 1353 ق پس از تکمیل دروس به قم عزیمت کرد و به درس خارج آیت الله حجت کوه کمره ای و آیت الله سید محمد تقی خوانساری و آیت الله صدر و بالاخص آیت الله العظمی بروجردی حاضر شده و به کسب اجتهاد شد در سال 1370 ق به نجف اشرف مهاجرت نموده و در محضر بحث استفتایی آیت الله العظمی عبد الهادی شیرازی حاضر شده و چهار سال هم به بحث خارج آن مرحوم شرکت نمود و مدت 22 سال در حوزه نجف اشتغال به بحث های خصوصی و تدریس سطوح، سپس خارج فقه و اصول داشت تا در سال 1392 ق به ایران آمد و رحل اقامت در شهر علمی و مذهبی قم انداخت

2- آیت الله سید عز الدین حسینی زنجانی فرزند آیت الله سید محمود امام جمعه، زنجانی در سال 1338 ق در شهر زنجان متولد شد. مقدمات و سطوح را در حوزه زنجان نزد اساتید فرا گرفت و سطوح عالی را نزد استادان بزرگ تلمذ کرد. مدتی در درس خارج پدر معظم خود شرکت نمود. در سال 1320 ش به قم هجرت کرد و در درس خارج آیات عظام سید صدر الدین صدر و سید احمد خوانساری شرکت کرد و در فلسفه از محضر آیت الله موسوی مصطفوی و علامه طباطبایی استفاده نمود. وقتی آیت الله بروجردی به قم آمد در درس خارج فقه و اصول معظم له نیز شرکت کرد. آن گاه به نجف اشرف رفت و از محضر آیت الله حکیم و آیت الله سید عبد الهادی شیرازی بهره برد. پس از مدتی به خاطر کسالت به زنجان بازگشت و در این شهر ماندگار شد و به تدریس علوم اسلامی و تعلیم و تربیت طلاب اهتمام ورزید ایشان حواشی و تعلیقات متعددی بر کتب فقهی اصولی و فلسفی دارد و چندین اماکن دینی و فرهنگی تأسیس کرده است. وی سال هاست در مشهد حضور دارد و اندیشمندان حوزوی و دانشگاهی از معظم له بهره می برند.

3- آیت الله سید علی حسینی خامنه ای رهبر انقلاب اسلامی فرزند عالم متقی مرحوم سید جواد در 24 تیرماه 1318 ش در مشهد مقدس متولد شد هجده ساله بود که درس خارج فقه و اصول را نزد مرحوم آیت الله میلانی شروع کرد. در سال 1336 عازم عتبات عالیات گردید و در درس های حضرات آیات سید محسن حکیم سید ابو القاسم خویی، سید محمود شاهرودی، میرزا باقر زنجانی، سید یحیی یزدی و میرزا حسن بجنوردی شرکت کرد اما به دلیل عدم موافقت پدر در سال 1337 به ایران مراجعت نمود. از سال 37 تا 1343 در حوزه علمیه قم و در درس آیات عظام بروجردی، امام خمینی شیخ مرتضی حائری و علامه طباطبایی شرکت کرد. در سال 43 به خاطر خدمت به پدر، مجدداً به مشهد مراجعت نمود نخستین حرکت انقلابی ایشان در سال 35 - 34 علیه استاندار خراسان بود که به شعار اسلامی احترام نمی گذاشت. از سال 1342 تا پیروزی انقلاب اسلامی چندین بار دستگیر زندانی شکنجه و تبعید شد. ایشان در سال 1356 به اتفاق عده ای از روحانیون طرح جامعه روحانیت مبارز سراسر کشور را ریختند. پس از پیروزی انقلاب در پست های متعدد به انجام وظیفه پرداخت ایشان به مدت هشت سال ریاست جمهوری را بر عهده داشت تا این که در سال 1368 با فوت رهبر کبیر انقلاب از سوی مجلس خبرگان به رهبری انقلاب برگزیده شد. ایشان در سال 1360 از سوی منافقین مورد سوء قصد قرار گرفت که این ترور نافرجام

(مهامل)، صالح مددی، هاشمی نژاد، سید محمود موسوی، شیخ علی فلسفی و سید محمد موسوی تلگراف هایی به مناسبت درگذشت سید مصطفی خمینی (1) برای روح اله خمینی به نجف اشرف مخابره نموده اند.

شیخ علی فلسفی 89630 بایگانی شود.

ارزیابی امکان صحت خبر وجود دارد.

ص: 90

1- آیت الله مصطفی خمینی فرزند امام خمینی در 12 رجب 1349ق (آذر 1309ش) در شهر قم دیده به جهان گشود. او در محیطی آکنده از معنویت رشد کرد و در 15 سالگی در حوزه علمیه قم به تحصیل علوم دینی پرداخت دوره سطح را در محضر حضرات آیات حائری صدوقی سلطانی و شیخ محمد جواد اصفهانی گذراند. در 21 سالگی مشغول تحصیل دروس خارج شد و از محضر آیات عظام بروجردی، امام خمینی، محقق داماد استفاده علمی برد. در حدود 27 سالگی به درجه اجتهاد رسید و در علم رجال و تاریخ اطلاعات فراوانی داشت و در زمینه فلسفه و حکمت و عرفان نظری و عملی و تفسیر از استادان خود بهره برد. وی فلسفه را نزد فیلسوفان نامداری چون علامه طباطبایی و آیت الله سید ابو الحسن قزوینی آموخت همزمان با تبعید امام خمینی در 13 آبان 1343 به ترکیه وی نیز دستگیر و سپس در زندان قزل قلعه زندانی شد. عوامل رژیم وی را پس از چندی از زندان آزاد کردند و موافقت وی را جهت خروج از ایران جلب نمودند لیکن نامبرده پس از مشورت با استادان خود از مسافرت به ترکیه منصرف شد تا این که توسط رییس ساواک قم دستگیر و به تهران اعزام و از آن جا به ترکیه تبعید شد. ایشان در تاریخ 9 جمادی الثانی 1358ق از ترکیه به عراق رفت و مدت سیزده سال در حوزه علمیه نجف به تدریس و تألیف مشغول بود و تألیفات زیادی از این استاد بزرگ به جای مانده است که تعدادی از آن ها ناتمام است ایشان در نجف به سن 47 سالگی به شکل مرموزی به شهادت رسید.

تصویر شماره 13

عکس

□

ص: 91

روز 36/10/19 عده ای از مدرسین حوزه علمیه مشهد من جمله جواد تهرانی علی فلسفی و سید زنجانی درس را تعطیل و سایر مدرسین مدارس علوم دینی نواب، سلیمان خان و میلانی به مدرسه نیامده و طلاب مدارس مذکور در جلو مدرسه و همچنین عده ای از طلاب جلو مسجد ملا حیدر واقع در بازار سرشور اجتماع و به بازداشت چند نفر از زنان مشهد و تبعید خامنه ای (1) و تهرانی و مقاله روزنامه آفتاب شرق (2) که خمینی را هندی قلمداد نموده اعتراض دارند مراتب جهت حفاظت روزنامه آفتاب شرق و هر گونه پیش بینی های لازم به شهربانی خراسان منعکس گردید.

رییس سازمان اطلاعات و امنیت خراسان - شیخان

گوینده - خداپرست

ساعت 10:45

ص: 92

1- حضرت آیت الله سید علی خامنه ای در تاریخ 1356/9/23 بر اساس رأی کمیسیون حفظ امنیت اجتماعی خراسان به مدت سه سال اقامت اجباری در ایرانشهر محکوم شد. این محکومیت اعتراض علما و مردم مشهد را در پی داشت که از جمله آن می توان به راهپیمایی صدها تن از مردم مشهد در خیابان خسروی نو اشاره کرد.

2- منظور مقاله «ایران و استعمار سرخ و سیاه» است که به فرمان مقامات سلطنتی و با نام مستعار احمد رشیدی مطلق در روز هفدهم دیماه 56 در روزنامه اطلاعات چاپ شد که در آن از روحانیت به عنوان ارتجاع سیاه نام برده شده و به حضرت امام در کمال وقاحت توهین گردید این مقاله خشم مردم و زعما و فضایی حوزه های علمیه را ب-ر می انگیزاند به دنبال این امر طلاب و روحانیون به منازل

علما و مراجع رفته و از آن ها درخواست کمک و یاری نمودند تا این که در روز نوزدهم دی ماه زمانی که طلاب روحانیون دانش آموزان و دیگر اقشار مردم از منزل یکی از مراجع بر می گشتند مورد حمله و تهاجم نیروهای نظامی قرار می گیرند در اثر این درگیری حداقل 6 تن به شهادت رسیده و چندین نفر زخمی شدند کشتار مردم قم در نوزدهم دی ماه سر منشأ تحولات مهم بعدی گردید که برگزاری مجالس چهلیم های متوالی در شهرهای تبریز یزد و... از جمله مهمترین آن هاست قیام مردم قم دارای نتایج بسیار چشمگیر و مهمی بود که با قیام عمومی مردم در سال 57 به پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی ایران منجر گردید. این مقاله به دستور شخص شاه تهیه گردید و این نشان دهنده عمق کینه شاه به روحانیت و حضرت امام بوده و نگرانی وی را از اوضاع و احوال سال های 57 - 56 کاملاً آشکار می سازد.

تصویر شماره 14

عکس

□

ص: 93

به مدیریت کل اداره سوم 312

سازمان اطلاعات و امنیت خراسان 9/9هـ-

شماره 9/9950 هـ-

تاریخ 36/10/26

پیوست

درباره...

پیرو 9943 - 36/10/24

آخرین وضعیت مدارس و مساجد مشهد به شرح زیر است:

- 1- علی فلسفی و حسنعلی مروارید از شرکت در مراسم نماز جماعت خودداری نموده اند.
- 2- آیت الله شیرازی ضمن تمارض از برگزاری نماز جماعت خودداری نموده است.
- 3- سایر امامان جماعت نماز جماعت را کما فی السابق برگزار می نمایند.
- 4- محرکین اصلی علی فلسفی - جواد تهرانی - سید عباس سیدان شناسایی گردیده اند.
- 5- سایر مدرسین تحت تأثیر تلقینات کور واقع شده و از شرکت در کلاس های درس خودداری و حوزه علمیه نیمه تعطیل است.

رییس سازمان اطلاعات و امنیت خراسان - شیخان

ص: 94

تصویر شماره 15

عکس

□

ص: 95

1- به 312

2- از مشهد

3- شماره 1/5/9933

4- تاریخ 36/10/22

5- ساعت دریافت

1- طبق اطلاع حدود 50 نفر از طلاب قم و سایر شهرستان ها به مشهد وارد و به وسیله تلفن و یا حضوراً با مدرسین علمیه و آیات تراز اول تماس حاصل و تهدید نموده اند به مناسبت همدردی با طلاب روز 56/10/24 درس را تعطیل نمایند که مراتب به منظور مراقبت به شهربانی اعلام گردید

2- در بعضی از مدارس اعلامیه خطی مبنی بر همدردی با طلاب قم توزیع شده

3- آیت الله شیرازی نماز ظهر روز 22 را برگزار ننموده عده زیادی که در مسجد جمع شده بودند نماینده آیت الله گفته به خاطر کشتار قم آیت الله شیرازی امروز نماز نمی خوانند.

4- چند نفر از پیش نمازها من جمله علی فلسفی و جواد تهرانی ظهر و عصر امروز 56/10/20 از برگزاری نماز خودداری نموده اند.

5- مراتب ادامه دارد

در پرونده 89630 بایگانی شود.

ص: 96

تصویر شماره 16

عکس

□

ص: 97

1- در تماسی تلفنی که بین آیت الله شیرازی از مشهد با آیت الله گلپایگانی (1) و شریعتمداری در قم به عمل آمده شریعتمداری (2) و گلپایگانی از شیرازی گله کردند که چرا دنباله اقدامات روحانیون قم را در مشهد ادامه نمی دهد و از وی خواستند که اعلامیه ای در مورد همدردی با سایر روحانیون نسبت به جریان قم صادر و تلگرافی نیز مخابره و در تعطیل کردن حوزه های علمیه و تعطیل نماز اقدام نماید قرار است نامبرده تلگراف همدردی با روحانیون قم صادر نماید.

ص: 98

1- آیت الله سید محمد رضا گلپایگانی فرزند سید محمد باقر در سال 1316 در گلپایگان به دنیا آمد. پس از طی تحصیلات مقدماتی و تکمیل مقداری از سطوح در اوائل سال 1336 که آیت الله شیخ عبد الکریم حائری به اراک وارد شده بود، به او پیوست و در دروس فقه و اصول ایشان شرکت کرد، پس از تشرف مرحوم حاج شیخ عبد الکریم به قم ایشان نیز به قم مهاجرت می کند و در کنار مرحوم حائری به عنوان یکی از اصحاب و یاران ثابت و پایدار جلسه درس و بحث او ادامه داد آیت الله گلپایگانی همچنین بخشی از فقه را نزد آیت الله حاج آقا ضیاء الدین عراقی و بخشی از مباحث درس خارج را نزد آیت الله سید ابوالحسن اصفهانی تلمذ کرد. نقش ایشان در جریانات سال های 1340 تا 1343 غیر قابل انکار می باشد در جریان تبدیل تاریخ هجری به شاهنشاهی عکس العمل تند و شدیدی نشان داد که کم سابقه بود ایشان در روز پنج شنبه 24 جمادی الثانی 1414 مطابق با 18 آذر 1372 به لقاء الله پیوست و در مسجد بالاسر حرم مطهر حضرت معصومه علیها السلام دفن گردید.

2- آیت الله سید کاظم شریعتمداری در سال 1328 ق در تبریز متولد گردید. در سال 1343 ق به قم هجرت کرد و در درس مؤسس حوزه علمیه قم مرحوم آیت الله حائری یزدی شرکت کرد و از محضر مرحوم میرزا علی اکبر یزدی فلسفه آموخت، سپس به نجف اشرف مهاجرت کرد و از محضر حضرات آیات عظام آقا ضیاء الدین عراقی، سید ابو الحسن اصفهانی، سید محمد حسین نائینی استفاده برد. وی در سال 1326 ش علی رغم تحریم علمای آذربایجان در مدرسه طالبیه با شاه ملاقات کرد. در سال بعد عازم قم گردید و در این شهر ماندگار شد. وی مؤسس نشریه مکتب اسلام و مؤسسه دار التبلیغ اسلامی قم بود و با آغاز نهضت اسلامی به رهبری روحانیت نقش ایشان پر اهمیت تلقی می شد از آن جا که ایشان همواره تأکید بر عمل به قانون اساسی رژیم پهلوی داشت به مرور زمان مبارزه ایشان کم رنگ شد و بعدها راه وی از انقلابیون جدا گردید. پس از انقلاب اسلامی نیز مخالفت های وی آشکار بود و حتی گفته می شود که یکی از

عوامل کودتای نوژه محسوب می شد پس از اثبات این مسأله وی از مرجعیت خلع شد و در سال 1365 هـ- ش چشم از جهان فرو بست و در قبرستان ابو حسین قم دفن گردید.

2- برابر اطلاع علی فلسفی و حسن علی مروارید فعالیت شدیدی به منظور تعطیل مدارس و نماز و همدردی با روحانیون قم مشغول جمع آوری امضاء از روحانیون هستند، قرار است اعلامیه هایی که حاوی طرفداری از خمینی و حمله به دولت می باشد صادر نمایند نامبردگان از روحانیون مخالف و فعال منطقه بوده و اکثر طلاب و متعصبین مذهبی از آنان پشتیبانی می نمایند.

3- مروارید و فلسفی عده ای از طلاب را به منزل شیرازی فرستاده و از او....

در پرونده 89630 بایگانی شود.

ص: 99

تصوير شماره 17

عكس

□

ص: 100

1- بعد از ظهر روز 36/10/30 آیت الله گلپایگانی از قم با سید عبدالله شیرازی تلفنی مذاکره و اظهار داشته روز جاری در قم شریعتمداری درس را شروع، لیکن یکی از طلاب به وی مراجعه و ضمن اهانت ایشان را وادار به تعطیل درس نمود. شریعتمداری اظهار داشته اگر گلپایگانی درس را شروع کند من هم ادامه خواهم داد شیرازی نیز در نظر دارد به محض شروع تدریس در حوزه علمیه قم درس خود را شروع نماید.

2- روز 36/11/1 اکثر طلاب در کلاس های درس حاضر و عده ای از مدرسین مشهد درس را شروع و تعدادی از روحانیون درجه یک موکول به شروع تدریس گلپایگانی در قم شده است.

3- علی فلسفی و حسنعلی مروارید از اولین کسانی بودند که نماز جماعت را در مساجد مربوطه تعطیل و ضمن تماس های متوالی با آیت الله شیرازی از وی خواسته اند برای تعطیل نماز و صدور اعلامیه اقدام نمایند لیکن شیرازی تاکنون اعلامیه ای صادر نکرد و قرار است تلگرافی به قم مخابره نماید متن تلگراف در این سازمان موجود می باشد شیرازی متعذر است چنان چه من این تلگراف را به قم مخابره نکنم از جانب روحانیون مطرود و محکوم خواهم شد.

4- با تحقیقاتی که به عمل آمده مسببین اصلی تحریکات و تعطیل شدن حوزه علمیه مشهد دو نفر به اسامی حسنعلی مروارید و علی فلسفی بوده که با ارتباط مستقیم با قم بدو از اقامه نماز جماعت در مساجد مربوطه خودداری و در مورد تعطیل مدارس تلاش هایی نموده که منجر به عدم حضور طلاب در مدارس گردیده است. اینک در نظر است ضمن احضار متولیان مساجد مذکور از ادامه نماز مروارید و فلسفی در مساجد مورد بحث جلوگیری و در صورت ایجاد عکس العمل از طرف نامبردگان تصمیم مقتضی درباره آنان اتخاذ گردد، دستور فرمایید نظریه آن اداره کل را در این مورد اعلام نمایند.

شیخان

گوینده: خداپرست

گیرنده: مجتبی

ساعت 13:10

محترمانه به استحضار می رساند حسنعلی مروارید و علی فلسفی از مدرسین حوزه مشهد می باشند. از طریق شهربانی به آن ها تذکر داده

شود و چنان چه اقدامی کردند که محل نظم بود شهربانی از طریق دادگستری آن ها را تعقیب قانونی نماید.

ص: 101

تصویر شماره 18

عکس

□

ص: 102

تصوير شماره 19

عكس

□

ص: 103

خیلی محرمانه

گزارش خبر

صفحه یکم از... صفحه

نسخه شماره... از... نسخه

1- به 312

2- از 9/ه 1

3- شماره گزارش 159/10093

4- تاریخ گزارش 36/11/4

5- پیوست

6- گیرندگان خبر

7- منبع: 9687

8- منشأ

9- تاریخ وقوع: اخیراً

10- تاریخ رسیدن خبر به منبع: اخیراً

11- تاریخ رسیدن خبر به رهبر عملیات محل: اخیراً

12- ملاحظات حفاظتی

موضوع: تعطیل نماز جماعت و درس

صورت اسامی افرادی که نماز را تعطیل نموده اند و مدرسینی که درس را تعطیل کرده اند به شرح زیر می باشد. (1)

الف- تعطیل درس 1- سید عبد الکریم هاشمی نژاد 2- غلامرضا طبسی 3- علی فلسفی 4- جواد تهرانی 5- سید عبد اله شیرازی 6- محامی 7- صالحی 8- واعظی 9- رضازاده 10- دهشک و سایر مدرسین حوزه مشهد

ب- تعطیل نماز جماعت 1- مروارید 2- مدرسی 3- محامی 4- عبایی 5- فلسفی

نظریه شنبه - نظری ندارد

نظریه یکشنبه - مفاد گزارش خبر به احتمال قوی صحت دارد.

نظریه چهارشنبه - نظریه یکشنبه تأیید می گردد

در ساعت 13 روز 11/6 سال 36 به بخش 312 واصل گردید.

89630 بایگانی شود.

ص: 104

1- متذکر می شود که تعطیلی دروس حوزه علمیه مشهد و نمازهای جماعت به دلیل اعتراض به واقعه 19 دی قم و کشتار روحانیون و مردم این شهر بوده است.

موضوع: میرزا علی فلسفی

نامبرده بالا در خیابان شاهرضا در پاسخ اظهار تأسف مخاطبین از تعطیل دروس اظهار داشته درس و علم که در این مملکت ارزش ندارد ملاحظه می نمائید که با طلاب و دانشجویان چه می کنند این کشتار قم چقدر وحشیانه و بی رحمانه، بوده کسی نیست از اینان پرسد چرا مسلسل به مردم بیگانه، بستید چرا آن مقاله را در روزنامه نوشتید و چرا این بلوا را برپا کردید آیا تشنه خونریزی بودید به نظر من این خون های بیگانه سرانجام دامن اینان را خواهد گرفت لکن فعلاً اینان مغرور به قدرت خود هستند و بر خر مراد سوارند و توجه به این مسایل ندارند لکن تاریخ درس عبرت است و خوب است از تاریخ درس بگیرند. (1)

نظریه یکشنبه - مفاد گزارش خبر احتمالاً صحت دارد 2- هر گونه اقدام مستقیم باعث شناسایی شنبه خواهد شد. فیروز

نظریه چهارشنبه - نظریه یکشنبه تائید می گردد.

در پرونده 89630 بایگانی شود

ص: 106

1- از جمله موضعگیری شجاعانه مرحوم آقای فلسفی در مورد کشتار 19 دی مردم قم در این سند ساواک مشخص است. ایشان با توجه به اهمیتی که برای علم و روحانیون و دانشجویان قائل بوده اند کشتار طلاب و روحانیون را در واقع به معنای مقابله با علم دانسته و این عمل رژیم را در راستای عدم اهتمام و عدم ارزش قائل شدن به علم و عالمان دانسته اند.

تصویر شماره 21

عکس

□

ص: 107

... نداشته حوزه علمیه طی نامه کتبی درخواست واگذاری یکی از شبستان های مسجد جامع به منظور استفاده مدرس نامبرده از مسجد نموده و مسجد صلاحیت وی را از این ساواک استعلام که اقدام لازم به عمل آمده است طلاب حوزه علمیه از نحوه تدریس مدرس مذکور رضایت کامل داشته و از حوزه درسش استقبال خوبی نموده اند تا به حال هیچ گونه عمل خلافی از وی دیده نشده و کوچک ترین تبلیغ به نفع شخص معینی نکرده است اعمال و رفتارش تحت کنترل است.

مقرر فرمایند هر گونه سابقه ای از او در آن اداره کل موجود است به این ساواک ابلاغ نمایند.

در گزارش روزانه درج شد.

ادانی 11/24

با پرونده علی فلسفی تنکابنی ارائه شود.

11/27

ص: 108

درجه فوریت: خیلی فوری

گزارش خبر

صفحه یکم از... صفحه

نسخه شماره... از... نسخه

1- به 312

2- از مشهد

3- شماره گزارش 10764/ه-1

4- تاریخ گزارش 36/12/26

5- پیوست

6- گیرندگان خبر

7- منبع: 6323

8- منشأ: اعلامیه

9- تاریخ وقوع 36/12/26

10- تاریخ رسیدن خبر به منبع 12/26

11- تاریخ رسیدن خبر به رهبر عملیات محل 36/12/36

12- ملاحظات حفاظتی

موضوع...

1- اعلامیه ای در مورد تحریم (1) عید که نام ده نفر من جمله جواد، تهرانی حسنعلی مروارید، سید رضا مدرسی، علی فلسفی تنکابنی، حاج آقا حسین شاهرودی و چند نفر دیگر زیر آن نوشته شده در مسجد حیدری های مشهد توزیع شده.

2- اعلامیه دیگری به امضاء 17 نفر من جمله عبد الکریم هاشمی نژاد سید حسن ابطحی شیخ محمد رضا دهشت، محمد رضا محامی عباس واعظ طبسی موسوی نژاد و چند نفر دیگر در همان مورد صادر و قرار است در مشهد توزیع شود. (2)

- 1- حضرت امام خمینی در آستانه عید نوروز سال 57 و به دنبال جنایات رژیم در قم و تبریز طی اطلاعیه ای رسماً اعلام نمود که ما امسال عید نداریم و رژیم با فجایعی که آفرید عید ملت را به عزا مبدل کرد اکثر مراجع و علمای قم هماهنگ با امام اعلام کردند که ما امسال عید نمی گیریم، لذا در سوم و نیمه شعبان آن سال از جلوس و دیدار با مردم و برپایی مراسم خودداری کردند به پیروی از حضرت امام و سایر بزرگان بیشتر مردم متدین و مذهبی هم جشن نگرفتند و آذین بندی و چراغانی نکردند. البته دولتی ها مطابق سال های گذشته سر در ادارات و اماکن دولتی را تزئین و چراغانی کردند اما انجمن حجّتیّه به طور علنی و با صراحت با درخواست امام مخالفت کرد و در همه شهرها برای برپایی مراسم جشن و سرور و آذین بندی معابر و کوی و برزن اقدام و تبلیغ کرد.
- 2- در تاریخ 1356/12/25 اعلامیه ای از سوی علما و مدرسین حوزه علمیه خراسان مبنی بر تحریم عید نوروز صادر گردید همچنین از سوی آیت الله سید عبد الله شیرازی نیز در تاریخ 1356/12/27 اعلامیه ای در خصوص فرا رسیدن نوروز 57 و دعوت به الغای مراسم عید و همچنین حوادث خونین قم و تبریز صادر گردید.

چهارشنبه - صدور اعلامیه صحت دارد و شایعات زیادی در این مورد در مشهد وجود دارد. نظریه 9 هـ- شایع است در مورد تحریم عید آیت الله شریعتمداری و نجفی مرعشی نیز اعلامیه ای صادر خواهند کرد.

2- آیت الله سید عبدالله شیرازی بیان داشته چنان چه از ناحیه شریعتمداری اعلامیه ای صادر شود او نیز اجباراً اعلامیه ای خواهد نوشت.

3- در مورد جمع آوری اعلامیه ها و مراقبت پیش بینی های لازم معمول و شهربانی و ژاندارمری خراسان اعلام گردیده.

شیخان

در پرونده 89630 بایگانی شود.

ص: 111

تصویر شماره 23

عکس

□

ص: 112

گزارش خبر

صفحه یکم از.. صفحه

نسخه شماره... از ... نسخه

1- به 312

2- از مشهد

3- شماره گزارش 5633/ه 1

4- تاریخ گزارش 37/2/14

5- پیوست

6- گیرندگان خبر

7- منبع: 6323

8- منشأ: هاشمی نژاد

9 - تاریخ وقوع حال

10- تاریخ رسیدن خبر به منبع 37/2/13

11- تاریخ رسیدن خبر به رهبر عملیات محل 37/2/13

12- ملاحظات حفاظتی

ص: 113

تصویر شماره 24

عکس

□

ص: 114

1- به 312

2- از 9ه

3- شماره گزارش 5651/9ه 1

4- تاریخ گزارش 37/2/17

5- پیوست

6- گیرندگان خبر

7- منبع 6323

8- منشأ: هاشمی نژاد و اعلامیه ها

9- تاریخ وقوع 16 الی 37/1/19

10- تاریخ رسیدن خبر به منبع

11- تاریخ رسیدن خبر به رهبر عملیات محل 37/2/17

12- ملاحظات حفاظتی

موضوع: چهلم یزد

1- فتوکپی نامهٔ آیت اله شیرازی خطاب به شیخ محمد صدوقی (1) در مورد چهلم روز حوادث (2) یزد تکثیر و به صورت اعلامیه برای چند نفر از روحانیون مشهد ارسال و اعلام گردیده روز 37/2/19 به همین مناسبت مجلس ختمی برگزار خواهد شد.

2- اعلامیه ای به امضاء جواد تهرانی، حسنعلی مروارید، علی فلسفی، شاهرودی، سید

ص: 115

علمیه اصفهان شد و در سال 1349 راهی حوزه علمیه قم گردید ایشان پس از مدتی در درس مرحوم حاج شیخ عبد‌الکریم حائری حاضر می‌شد. سپس از محضر حضرات آیات سید محمد تقی خوانساری، سید صدر الدین صدر و سید محمد حجت کوه کمره ای بهره برد. آیت الله صدوقی از بدو ورود به قم به دوستی و هم صحبتی با حضرت امام خمینی دل بست وی با حضور در بیمارستان فیروزآبادی تهران و ملاقات با آیت الله بروجردی نقش ارزنده ای در انتقال ایشان به قم داشت. آیت الله صدوقی در سال 1330 ش به یزد مراجعت نموده و در آن جا منشأ خدمات و اثرات زیادی گردید از زمان شروع نهضت امام خمینی همواره از همراهان و همکاران به شمار می‌آمد در طول مدتی که حضرت امام در تبعید به سر می‌برد او شدیداً تحت مراقبت ساواک قرار داشت. در سال 1357 جهت ملاقات با حضرت امام به پاریس رفت بعد از پیروزی انقلاب از طرف مردم یزد به نمایندگی مجلس خبرگان انتخاب شد و امامت جمعه و نمایندگی در استان هم از جمله فعالیت‌هایی است که حضرت امام به عهده ایشان گذاشته بود آیت الله صدوقی پس از عمری تلاش و ماهدت در تاریخ 1361/4/11 و در ماه رمضان در محراب نماز جمعه به شهادت رسید.

2- به مناسبت چهلم شهدای تبریز، مردم شهرهای مختلف با تظاهرات مختلفی یاد آن‌ها را گرامی داشتند. از جمله مردم یزد نیز در این مناسبت شرکت کرده و با تظاهرات اعتراض خود را به سیاست‌های رژیم اعلام کردند که در روز دهم فرودین ماه 57 تظاهرات آن‌ها به خاک و خون کشیده شد. در پی کشتار مردم یزد واکنش‌های مختلفی از سوی علما، مراجع و... صورت گرفت که از جمله آن‌ها واکنش علمای مشهد بوده است.

کاظم مرعشی، سید ابراهیم الهدایی، محمد مهدی نوغانی، محمدرضا مدرسی، عزت حسینی موسوی، ابو الحسن شیرازی در مشهد منتشر در این اعلامیه به مناسبت چهلمین روز حوادث یزد به شیخ محمد صدوقی تسلیت گفته و اعمال پلیس را تقبیح و روز 37/2/19 را عزای عمومی اعلام نموده اند. (1)

3- قرار است اعلامیه ای به امضای عبد الکریم هاشمی نژاد محمد رضا مهمانی، عباس واعظ طبسی به مناسبت چهلمین روز حادثه یزد اعلامیه صادر و از اعمال خشونت دولت و پلیس انتقاد گردد. (2)

نظریه شنبه: خبر فوق صحت دارد.

نظریه چهارشنبه: خبر فوق صحت دارد و با توجه به اعلامیه های صادره احتمال تظاهرات در روز 37/2/19 در مشهد وجود دارد مراتب به موقع به شهربانی اعلام شده است.

گوینده: خداپرست

گیرنده: سجادی

ساعت: 11:20

محترماً به استحضار می رساند قصه توزیع نامه اعلامیه شیرازی و مدرسین حوزه علمیه مشهد در بولتن رموز 37/2/16 درج شده است.

37/2/17

ص: 116

1- این نامه در تاریخ 1357/2/16 ارسال شده است.

2- این اعلامیه در تاریخ 1357/2/25 صادر گردیده است.

تصویر شماره 25

عکس

□

ص: 117

1- جواد تهرانی، علی فلسفی، حسنعلی مروارید، سید کاظم مرعشی روز 37/2/12 به منزل آیت اله شیرازی رفته، به پیش نمازهای مساجد گوهر شاد، حرم و سایر مساجد پیغام فرستاده اند به خاطر همدردی با روحانیون قم از برگزاری نماز خودداری نمایند.

2- طبق اطلاع واصله از ژاندارمری از طرف روحانیون قم برای روحانیون شهرستان ها پیغام فرستاده اند همگی به قم مسافرت تا پس از تشکل کامل به صورت پیاده به تهران حرکت نمایند.

3- سید محمد علی شیرازی که به قصد مسافرت به کشور لبنان به تهران رفته بود به مناسبت وقایع اخیر قم و تبریز از مسافرت خودداری و به مشهد مراجعت نموده مراتب جهت هر... و پیش بینی و شناسایی روحانیون که قصد مسافرت به قم را دارند به شهربانی اعلام گردید.

تصویر شماره 27

عکس

□

ص: 120

موضوع: اظهارات شیخ محمد تقی فلسفی

روز 37/5/1 نامبرده بالا با شخص ناشناسی با نام کوچک میرزا علی آقا از اهالی مشهد تماس حاصل و درباره کیفیت تشییع جنازه شیخ احمد کافی (1) در مشهد سؤال نمود که مخاطبش پاسخ داد مردم شعارهای مضره زیادی دادند پلیس مداخله کرد و با گاز اشک آور سعی داشت جمعیت را که در حدود سیصد هزار نفر بودند متفرق کند، چون موفق نشد رگبار مسلسل هوایی و زمینی شلیک نمود که تعداد زیادی کشته و عده ای زیر دست و پا از بین رفتند و در خاتمه اضافه نمود در مقابل منزل ما دو پاسبان کشته شده و یک ماشین دولتی را نیز آتش زده اند.

نظریه شنبه: نظری ندارد

نظریه یکشنبه: به صحت متن خبر اطمینان حاصل است. قهرمان

نظریه چهارشنبه: نظریه یکشنبه مورد تأیید است. سپاهی

محترماً باستحضار می رساند. 37/5/4

به سازمان خراسان منعکس تا علی آقا را شناسایی نمایند. ثابتی 37/5/5

آقای مجتبی اقدام شود 5/5

ص: 121

1- حجت الاسلام شیخ احمد کافی در سال 1350 ق در مشهد به دنیا آمد. بعد از گذراندن دوران کودکی وارد حوزه علمیه مشهد شد. در سال 1344 ش برای تکمیل دروس به نجف اشرف رفت و در آن حوزه به ادامه تحصیل پرداخت و از استادانی چون آیت الله مدنی و آیت الله خویی بهره جست پس از فراغت از تحصیل به ایران بازگشت و با سفر به نقاط مختلف کشور به تبلیغ پرداخت و به علت شیوه بیان و طرح مسایل با روش های تازه مورد استقبال همگان قرار گرفت. در تهران مهدیه را تأسیس کرد و بعد از چندی شعبه های آن در دیگر شهرها راه اندازی شد. ایشان در مرداد 1357 ش بر اثر تصادف درگذشت تشییع جنازه شیخ احمد کافی با حضور ده ها هزار نفر در

مشهد انجام شد و به علت اعتراضات مردمی چند پاسبان کشته و مجروح شدند. همچنین تعدادی از تظاهر کنندگان نیز شهید و مجروح گردیدند.

تصویر شماره 28

عکس

□

ص: 122

وضعیت شهر مشهد و سایر شهرهای استان خراسان به شرح زیر اعلام می گردد:

- 1- بنا به درخواست سید محمد علی شیرازی آخوندی به نام محقق در منزل آیت آل شیرازی بعد از نماز جماعت سخنرانی و سید محمد علی توصیه نموده ضمن سخنرانی در جهت اعلامیه خمینی و مخالفت با دولت مطالبی ایراد نمایند
- 2- شایع است بعد از نماز جماعت ظهر و شب عده ای از متعصبین مذهبی قصد دارند پس از تشکل به هنگام خروج از مساجد مبادرت به تظاهرات نمایند شب گذشته در بعضی از نقاط شهر مشهد شعار مرگ بر کد 66 نوشته شده است.
- 3- روز 37/5/20 بعد از نماز ظهر علی فلسفی در مسجد بناها در بالای منبر بیان داشته چرا تکان نمی خورید مثل مرده ها نباشید و حرکتی از خود نشان دهید مراتب به شهربانی خراسان اعلام گردیده است.

شیخان

گوینده: فراهانی

گیرنده: کارآموز ساعت 13:45 روز 37/5/21 محترماً به استحضار می رساند.

ص: 123

تصویر شماره 29

عکس

□

ص: 124

ضمن تقدیم مراتب احترام مشروحه زیر را به استحضار می‌رسانم.

در حال حاضر سه نفر از روحانیون به اسامی 1- سید عبد الکریم هاشمی نژاد 2- عباس واعظ طبسی 3- محمد رضا محامی از هر فرصتی برای ایجاد بی‌نظمی و تحریک مردم استفاده نموده و به قول خودشان از ارادتمندان خاص خمینی می‌باشند و به خصوص یک نفر از آن‌ها (محمد رضا محامی) مسئولیت توزیع وجوهات را که مستقیماً از خمینی دریافت می‌نمایند در بین طلاب ناراحت در عهده (1) دارد و نظر آیت الله شیرازی در مورد این عده بر این است که باید ترتیبی داده شود که این سه نفر از مشهد به هر ترتیب که امکان پذیر است خارج شوند تا موجبات بی‌نظمی را با تحریک طلاب و مردم ساده فراهم نمایند و برای استحضار آن جناب از نحوه تفکر آنان یک نسخه فتوکپی یکی از اعلامیه‌های امضاء شده به وسیله این سه نفر در سه صفحه به ضمیمه تقدیم می‌شود.

2. علاوه بر اشخاص مشروحه فوق دو نفر دیگر از روحانیون نیز به اسامی فلسفی و مرعشی شیرازی با استفاده از هر فرصت موجبات تحریک مدرسین حوزه می‌شوند و مردم را فراهم می‌نمایند و این موضوعی است که مورد تأیید آیت الله شیرازی می‌باشد.

ضمناً به استحضار می‌رساند که در مشهد عده‌ای از روحانیون و مدرسین حوزه این شهر به تبعیت اجباری از 5 نفر اشخاص شروح فوق با امضاء اعلامیه‌هایی که وسیله این 5 نفر تهیه می‌شود در صورت ظاهر در فراهم نمودن موجبات تحریک مردم دخالت دارند ولی به همان ترتیب که به آن اشاره شد این دسته از روحانیون شخصاً ناراحت و ماجراجو نبوده بلکه برای حفظ پرستیژ و موقعیت خود ناگزیر هستند از 5 نفر اشخاص نامبرده فوق تبعیت نمایند و بدین ترتیب هر گاه نسبت به رفع شرّ 5 نفر نامبردگان فوق به نحو مقتضی اقدام شود بقیه روحانیون در مقام و موضعی نیستند که موجبات بی‌نظمی و برهم زدن آرامش منطقه تحریک مردم را فراهم نمایند.

با تقدیم احترام

ص: 125

1- از جمله حجت الاسلام والمسلمین محامی در تاریخ 1357/2/24 اقدام به توزیع شهریه امام خمینی در مشهد در بین طلاب و روحانیون نموده است. این عمل در مدرسه علمیه عباسعلی خان صورت گرفت. این اقدام آقای محامی در پی درخواستی بود که مرحوم آقای پسندیده از ایشان خواسته بود در اسناد ساواک آمده است: سید مرتضی پسندیده نامه‌ای برای شیخ محمد رضا محامی نوشته و از وی خواسته به تمام طلاب علوم دینی مشهد شهریه پرداخت گردد.

تصویر شماره 30

عکس

□

ص: 126

تصویر شماره 31

عکس

□

ص: 127

وضعیت شهر مشهد 37/5/24

1- تعدادی اعلامیه به امضاء سید کاظم مرعشی - ابوالحسن شیرازی - علی فلسفی حسین الموسوی شاهروی - محمد مهدی نوغانی - حسنعلی مروارید به تاریخ 9 رمضان 1398 و خلاصه مضمون

حوادث دلخراش اصفهان و شیراز (1) و بعضی از شهرهای دیگر به دست عمال نظام حاکم که منجر به قتل و جرح عده ای کثیر از مسلمانان به خصوص حمله وحشیانه به اجتماع مردم در مسجد شیراز که برای انجام مراسم مذهبی گرد آمده بودند موجب تأسف و تأثر گردیده و بدین وسیله انزجار عمیق خود را ابراز و به مصیبت زدگان تسلیت معروض صادر و پخش گردیده است.

2- در شهر مشهد شایع است که فرمانده لشکر 77 خراسان را ترور کرده اند. (2)

شیخان

گوینده: عابدی

گیرنده: دبیری

ساعت: 13:4

37/5/24

ص: 128

1- با اوجگیری تظاهرات مردم اصفهان و حمله به نهادهای فاسد رژیم و درگیری با پلیس، جمعی از مردم شهید و گروهی نیز مجروح شدند. ضمن این که به مدت یک ماه در اصفهان حکومت نظامی اعلام شده و سرلشگر ناجی به عنوان فرماندار نظامی تعیین گردید. در شیراز نیز صدها نفر از مردم این شهر برای بیان مخالفت خود با جشن هنر که هر ساله در این شهر برگزار می شد تظاهرات کردند و با نیروهای امنیتی درگیر شدند طی تظاهرات مردم شیشه های بانک ها و مغازه ها شکسته شد و سه نفر جان خود را از دست دادند. بدین جهت روز بیست و یکم مرداد پنجاه و هفت از سوی علمای شیراز تعطیل و عزای عمومی اعلام شد حضرت امام نیز به مناسبت فجایع اصفهان و شیراز پیامی خطاب به افسران ژاندارمری و ارتش فرستاده و از آن ها خواستند که به صفوف لشکر حق پیوندند. متعاقب غیر عادی شدن اوضاع در اصفهان و شیراز سازمان جشن هنر اعلام کرد که امسال جشن هنر در شیراز و جشن فرهنگی در اصفهان برگزار نمی

شود.

2- محمد حسین شهید مطلق، فرمانده لشکر 77 خراسان در بامداد روز 1357/5/23 به وسیله یک افسر به نام محمد رضا حافظ نیا مورد سوء قصد قرار گرفته و مجروح می شود و افسر مذکور دستگیر می گردد. سرلشکر شهید مطلق در تاریخ اول خرداد ماه پنجاه و هفت به این سمت منصوب شده بود.

تصویر شماره 32

عکس

□

ص: 129

صدیقه مقدسی شیرازی

1- افرادی که در منزل شیرازی متحصن شده اند شب گذشته را در منزل وی به سر برده اند و مهدی نوغانی و سید حسین موسوی جهان آبادی منبر رفته و مطالب تحریک آمیزی بیان نموده اند محمدرضا محامی و عبد الکریم هاشمی نژاد - عباس واعظ طبسی - آخوند عاملی - حسنعلی مرواید - محمد مهدی نوغانی (1) - علی فلسفی - صبوری - مرندي - نمایی - آشوری جزو متحصنین هستند.

2- تعداد کل متحصنین حدوداً اعم از روحانی طلبه زن و جوان های زیر 18 سال 250 نفر که چهل نفر زن و بقیه مرد و جوانان و نوجوان بوده اند.

3- مردم به سید مهدی علی شیرازی تکلیف می نمایند تا در مورد ترخیص صدیقه مقدسی شیرازی با رئیس شهربانی تماس بگیرد لذا نامبرده امتناع و محمد مهدی نوغانی به طور تلفنی با رئیس شهربانی مذاکره و به نتیجه نمی رسد و نوغانی رئیس شهربانی را تهدید می نماید.

4- از منازل مردم برای متحصنین غذا ارسال می دارند.

5- آقای شیخ محمد رضا نوغانی با سید محمد علی شیرازی مذاکره و گفته چرا اجازه دادید محمد مهدی نوغانی از منزل آیت اله با رئیس شهربانی تلفنی تماس و او را تهدید نماید؟ محمد علی: گفت به من تکلیف کردند صحبت کنم ولی من صحبت نکردم و مهدی نوغانی صحبت کرد. مراتب فوق در حال حاضر مردم در منزل شیرازی هستند با اقداماتی که به عمل آمده در نظر دارند پس از نماز ظهر به تدریج متفرق شوند مراقبت شدید توسط پلیس ادامه دارد.

شیخان

37/5/26

قسمت هایی که در بولتن تنظیمی درج نگردید درج شود.

محترماً به استحضار میرساند خانم فوق الذکر از عاملین تظاهرات روز گذشته است که دستگیر شده است.

گوینده: خداپرست

گیرنده:

ص: 130

1- حاج آقا مهدی نوغانی از علمای مشهد در سال 1345 ق در مشهد مقدس متولد شد. پس از خواندن دروس جدید به تحصیل علوم دینی پرداخت و ادبیات را از ادیب ثانی فرا گرفت و از محضر مرحوم والدش و نیز آیات دیگر بالاخص مرحوم آیت الله میلانی استفاده

تصویر شماره 33

عکس

□

ص: 131

تصویر شماره 34

عکس

□

ص: 132

1- به مناسبت چهلمین روز حادثه مشهد (1) مرحوم آیت الله سید ابوالحسن شیرازی از 16 سالگی وارد حوزه علمیه شد و از محضر اساتیدی چون حضرات آیات ضیاء الدین عراقی و شیخ محمد حسین کمپانی و آقا سید ابوالحسن اصفهانی بهره مند گردید. در قیام 15 خرداد با انقلابیون همکاری نزدیکی داشت پس از انقلاب از سوی امام خمینی به امامت جمعه مشهد منصوب شد و در شهریور سال 1360 مورد حمله ناموفق منافقین قرار می گیرد. (2) از طرف آیت اله شیرازی و هشت نفر از روحانیون افراطی من جمله حسن علی مروید، جواد تهرانی، علی فلسفی، ابوالحسن شیرازی به طور جداگانه اعلامیه ای صادر و روز پنجشنبه فردا 37/6/9 را عزای عمومی اعلام نمودند.

2- عده ای از روحانیون افراطی به آیت اله شیرازی متوسل و او را مجبور می کنند تا به همین مناسبت مجلس یادبودی برگزار نماید لیکن آیت اله شیرازی از برگزاری خودداری، تصمیم می گیرند ساعت 9 روز فردا در مدرسه علمیه نواب (3) به نام جامعه روحانیت مشهد مجلس یادبودی منعقد و عباس واعظ طبسی می گوید واعظ را خودمان تعیین خواهیم کرد لذا قرار است در صورت برگزاری مجلس عبدالکریم هاشمی نژاد و واعظ طبسی سخنرانی نمایند.

3- مدرسه نواب در حادثه مشهد توسط پلیس بسته شده ولی ولیان (4) کلید مدرسه را به

ص: 133

1- منظور مراسم تشییع جنازه مرحوم آقای کافی است که مردم آن را به تظاهرات ضد رژیم تبدیل کرده و به دلیل درگیری مأموران با مردم تعدادی به شهادت رسیدند. در آن زمان نیز مرحوم شیرازی

2- با انتشار اطلاعیه ای دوم مرداد را عزا و تعطیل اعلام کرده بود حمله به مدرسه علمیه نواب هم در همان روزها اتفاق افتاد که در آن طلاب و روحانیون مورد ضرب و شتم مأموران رژیم قرار گرفته و مدرسه نیز بسته شد.

3- مدرسه صالحیه مشهور به نواب که در ضلع شمالی خیابان نادری واقع شده است در سال 1086 و در زمان سلطنت شاه سلیمان

صفوی ساخته شده است. این مدرسه دارای 84 حجره بوده و کتابخانه آن در بالای راهروی ورودی قرار دارد واقف مدرسه یکی از سادات به نام ملقب به صالحیه نواب است. این مدرسه یکی از مهمترین مکان های مذهبی و سیاسی جهت اعلام انزجار از رژیم پهلوی بود. زمانی که در اول مرداد 57 از سوی رژیم درب مدرسه بسته شد، در تاریخ نهم شهریور همان سال با سخنرانی شهید هاشمی نژاد بازگشایی شد.

4- عبد العظیم ولیان (متولد 1303 ش) به مدت 1750 روز استاندار خراسان بوده و در پنجم مرداد ماه 57 استعفا داده است. وی که قبلاً وزیر تعاون و امور روستاها بود و در اصطلاحات ارضی شاه هم فعال بوده در شانزدهم اردیبهشت 1353 به سمت استانداری خراسان و نیابت تولیت آستان قدس رضوی علیه السلام منصوب شده بود و در تاریخ دهم تیرماه 1355 نیز از محمد رضا پهلوی اختیارات تام گرفت عبد العظیم ولیان که تا زمان پیروزی انقلاب در بازداشت بود بعد از بازگشایی درب زندان ها توسط انقلابیون موفق به فرار از زندان شد و به خارج از کشور گریخت. او در شصت سالگی از دنیا رفت.

آیت اله شیرازی داده، روحانیون در نظر دارند کلید مدرسه را از شیرازی گرفته و درب مدرسه را باز نمایند.

نظریه شنبه: خبر فوق صحت دارد.

نظریه چهارشنبه: چون آیت الله شیرازی از باز کردن مدرسه و برگزاری مجلس خودداری نموده قرار است پسرش سید محمد شیرازی کلید را جهت باز کردن به سرایدار مدرسه تحویل دهد چون بیم تجمع عده زیادی در محل مذکور و تظاهرات می رود لذا مراتب به شهربانی خراسان اعلام گردید مضافاً این که این سازمان با باز شدن مدرسه و برگزاری مجلس یادبود در صورتی موافقت دارد که آیت الله شیرازی در این مورد از شهربانی قبلاً کسب اجازه نماید.

گوینده: غفوریان

گیرنده: سلطانی

ساعت مخابره: 19:25

ص: 134

تصویر شماره 35

عکس

□

ص: 135

تصویر شماره 36

عکس

□

ص: 136

چکیده

سال های امامت امام باقر و امام صادق علیهما السلام در تاریخ حدیث، عصر طلایی انتشار علوم و معارف آل محمد صلی الله علیه و آله نامیده شده است زیرا اوج گسترش حدیث در این دوران هفتاد و پنج ساله بوده است. در این برهه از زمان شیعیان در امنیت به سر می بردند و تشیع خویش را آشکارا ابراز می نمودند همچنین محدثان شیعی نیز برای نشر و گسترش حدیث از هیچ تلاش و کوششی دریغ نمی ورزیدند در آن روزگار سرزمین پهناور خراسان دورترین منطقه در شرق بلاد اسلامی به مدینه بود و راویان بسیاری از خراسان رنج سفر طولانی را به جان می خریدند و برای شنیدن حدیث راهی مدینه می شدند بیشتر احادیث گزارش شده توسط راویان خراسانی حول سه محور اساسی کلام، فقه و اخلاق بوده است.

در این نوشتار تلاش شده که پس از معرفی جغرافیای خراسان بزرگ آن روزگار و نیز پیشینه حضور شیعه در شهرهای گوناگون آن خطه به شناسایی راویان خراسانی در عصر صادقین علیهما السلام پردازد و سپس شیوه های نشر حدیث در خراسان را مورد بررسی قرار دهد.

کلیدواژه ها: خراسان، شیعه، حدیث، عصر صادقین، راویان خراسانی

درآمد

اشاره

در تاریخ حدیث شیعه «هفتاد و پنج سال» را می توان عصر نور، عصر رحمت و دوران انتشار علوم آل محمد صلی الله علیه و آله دانست. (1) در این دوران دو دولت بنی عباس و بنی امیه به ضعف گراییدند و همین تزلزل سبب شد که حاکمان به فعالیت های معصومان و شیعیان ایشان چندان توجه نداشته باشند. این عصر طلایی پس از هلاکت حجاج بن یوسف در سال 95 هجری آغاز شد و تا اوایل روزگار حاکمیت هارون الرشید در سال 170 هجری ادامه داشت.

ص: 139

این دوران همزمان با سال های امامت امام باقر علیه السلام (م 114) و امام صادق علیه السلام (م 148) و مدتی از دوران امام کاظم علیه السلام (م 184). بود علامه آقا بزرگ تهرانی در این باره می نویسد: «در این دوران دانشمندان و راویان شیعی در امنیت به وجود آمده تشیع خویش را آشکارا ابزار می کردند و در میان مردم به شیعه معروف بودند و برای ائمه علیهم السلام نیز مزاحمتی [از جانب حاکمان] برای انتشار احکام وجود نداشت از این رو شیعیان در مجالس عمومی و اختصاصی برای بهره برداری از علوم ایشان حاضر می شدند احادیث و بیشتر کتاب های تألیف شده روایاتی است که ایشان در این مدت کوتاه از اهل بیت شنیده و نگاشته اند. و به واسطه سعی و تلاش راویان این دوران علوم آل محمد منتشر شد؛ شکر الله مساعیهم بسعة رحمته.» (1)

اوج گسترش حدیث را در عصر حضور معصومان می توان در عصر صادقین علیهما السلام- یعنی بخشی از دوران یاد شده - جست و جو کرد. در طول این سال ها نشر حدیث در بسیاری از بلاد اسلامی گسترش یافت شیعه نیز بالندگی جغرافیایی خویش را در این مدت تجربه نمود. آوازه دانش امام صادق علیه السلام تا دورترین نقاط ممالک اسلامی طنین انداز شد. علاقه مندان به علوم اسلامی - به ویژه شیعیان - از شهرهای دور و نزدیک برای ملاقات امام به مدینه سفر می کردند. در آن روزگار دورترین منطقه در خاور بلاد اسلامی به مدینه «خراسان» بود. بزرگمردانی از این سامان برای زیارت اهل بیت و دستیابی به علوم ارزشمند ایشان رنج سفر طولانی را به جان می خریدند و هزاران کیلومتر را با ساده ترین وسایل می پیمودند تا حدیث نبوی (لَوْ كَانَ الْعِلْمُ مَنْوُطًا بِالثَّرْيَا لَتَنَاولَهُ رِجَالٌ مِنْ فَارِسٍ) (2) را معنایی دیگر ببخشند.

در نوشتاری که پیش رو دارید تلاش های محدثان شیعی و گونه های حدیثی ایشان در دامنه عصر صادقین علیهما السلام بررسی خواهد شد.

پیش از ورود به اصل مطلب معرفی اجمالی از جغرافیای خراسان در آن روزگار و نیز حضور شیعه در خراسان خواهیم داشت و مباحث اصلی نیز در ذیل سه عنوان راویان خراسان در عصر صادقین گونه های احادیث و شیوه های نشر حدیث در خراسان مطرح می گردد. بر این اساس عناوین مباحث مطروح از این قرار است یک جغرافیای خراسان، دو. شیعه در خراسان سه راویان خراسانی در عصر صادقین علیهما السلام، چهار گونه های احادیث پنج شیوه های نشر حدیث در خراسان

ص: 140

1- همان، ص 132.

2- اگر دانش بر روی ستاره پروین باشد ایرانیان آن را به چنگ خواهند آورد (قرب الاسناد، ص 109 ح 377)

خراسان پیش از اسلام بزرگترین بخش ایران بوده است زیرا شامل تمام خاک خراسان فعلی و سه جمهوری ترکمنستان و تاجیکستان و ازبکستان و نیز بخشی از پاکستان و قسمت مهمی از کشور افغانستان بوده است. (1)

خلیفه دوم در سال 18 هجری، احنف بن قیس را برای فتح خراسان گسیل داشت. او توانست شهرهای هرات، مرو، شاهجان و نیشابور را تسخیر کند چند سال بعد فرمانروایان ایرانی توانستند بخش هایی از این شهرها را بازپس گیرند.

پایداری یزدگرد سوم در خراسان بزرگ مانع از آن گردید که تمامی شهرهای خراسان را به راحتی تسلیم سپاه اسلام کنند. (2) سرانجام در سال 31 هجری عبدالله بن عامر از جانب خلیفه سوم مأموریت یافت تا خراسان را فتح کند او توانست بسیاری از شهرهای خراسان را بدون خونریزی و جنگ تسخیر نماید. (3)

از آن پس در گویش عرب ها خراسان عبارت بود از ری تا آخرین نقطه در شرق که توسط آنان فتح شده بود.

عرب ها شناخت درستی از خراسان نداشتند از این رو گاهی ماوراء النهر را خراسان می شمردند و گاهی آن را از خراسان جدا می دانستند بدین جهت این اختلافات در کتاب های تاریخ و جغرافیا نیز وارد شد به عنوان نمونه در حدود العالم آمده است: «پادشاهی خراسان اندر قدیم جدا بودی و پادشاه ماوراء النهر جدا و اکنون هر دو یکی است و میر خراسان به بخارا نشینند و از آل سامان است.» (4)

«یاقوت حموی»- که مدتی از عمر خود را در خراسان گذرانده بود - محدوده خراسان را چنین ترسیم می کند از جانب غرب به آزادوار مرکز نواحی جوین و بیهق و آخر آن به هند طخارستان، غزنه، سجستان و کرمان محدود می شود. این شهرها اطراف محدوده خراسان را

ص: 141

1- حدود خراسان ص 123 مجله دانشکده الهیات مشهد، ش 1.

2- دوران حکومت یزدگرد سوم آخرین پادشاه سلسله شاهنشاهی ساسانیان همزمان با حملات مسلمانان به ایران بود. در دوران حکومت بیست ساله او پایه های حکومت متزلزل گردید و از سال 12 تا 31 هجری شهرهای مختلف ایران تسلیم سپاه اسلام می شدند و یزدگرد شهر به شهر به سوی مشرق ایران می گریخت تا به سال 31 هجری در مرو کشته شد. ساسانیان سعی می کردند تا خراسان را به هر صورتی که هست حفظ کنند و پادشاهی خویش را ادامه دهند از این رو مقاومت بیشتری در خراسان از آنان به چشم می خورد (ن. ک: لغت نامه دهخدا، مدخل ساسانیان).

3- معجم البلدان، ج 2، ص 351 و 352

4- حدود العالم، ص 88

تشکیل می دهد و جزء خراسان نیست. مهمترین شهرهای خراسان عبارتند از نیشابور هرات، مرو، بلخ، طالقان، نسا، آبیورد و سرخس.»
(1)

بنا بر گزارش معجم البلدان (2)، بلاذری خراسان را بر چهار ناحیه تقسیم نموده است:

1. ایران شهر: شامل نیشابور، قهستان، طبسان، هرات، بوشنج، باذغیس و طوس (= طابران).

2. مرو شاهجان، سرخس، نسا، آبیورد، مرو الروذ، طالقان، خوارزم و آمل.

3. غرب نهر: فاریاب، جوزجان، طخارستان علیا و خست، اندرابه، بامیان، بغلان و والج، رستاق بیل و بدخشان (این شهر ورودی مردم به تبت بوده است)، ترمذ (شرق بلخ)، صغانیان، طخارستان سفلی، خلم و سمنجان.

4. ماوراء النهر: بخارا، شاش، طرار بند، نسف، روستان، فرغانه و سمرقند.

یاقوت پس از یادکرد تقسیمات بلاذری آن را نمی پسندد و دلایلی را در رد این بیانات ابراز می دارد. (3)

به نظر می رسد که تقسیم بندی بلاذری متأثر از تقسیمات کشوری ایران در عصر ساسانیان است، زیرا پس از، اردشیر ایران در چهار بخش توسط چهار سپاه سالار اداره می شد. هر بخش چند مرزبان داشت و خراسان یکی از چهار بخش بزرگ ایران بود که توسط چهار مرزبان در چهار ربع گفته شده در متن بلاذری اداره می شد اما این تقسیم بندی پس از ورود اسلام به خراسان از بین رفت و در دوره های مختلف شهرهای بلخ، مرو، نیشابور، هرات و بخارا به عنوان مرکز حکومت خراسان بزرگ شناخته شد. (4)

در عصر صادقین علیهما السلام تمام شهرهای پیش گفته در شمار ممالک اسلامی و جزئی از خراسان به شمار می رفت

دو. شیعه در خراسان

اشاره

نام عبدالله بن ابی سخیله خراسانی در میان یاران امام علی (5) خود گویای پیشینه وجود شیعه در این بلاد است البته باید توجه داشت که جمعی از اهالی خراسان به عنوان موالی در شهر کوفه حضور داشتند.

ص: 142

1- معجم البلدان، ج 2، ص 351 و 352

2- تقسیم بندی بلاذری در آثار بجا مانده از وی یافت نشد.

3- ر.ک: معجم البلدان، ج 2، ص 351

4- رجال طوسی، ص 78، ش 764

5- ر.ک: پژوهشی درباره حدیث و فقه، ص 628 و 629

گزارش هایی در دست است که حضور شیعه در دوران امام سجاد علیه السلام را در خراسان نشان می دهد. اگر چه هراس ایشان از حاکمان و دستگاه بنی امیه مانع از آن می شد تا آشکارا عقاید خویش را ابراز کنند. در میان یاران آن حضرت نام «ابو خالد کابلی» (1) و «ضحاک بن مزاحم خراسانی بلخی» (2) (م 102) دیده می شود. ضحاک مفسری از طبقه تابعین و صاحب کتاب تفسیر القرآن است، (3) اما او نیز اصالتاً کوفی است. (4) شاید تنها مدتی از عمرش و یا سال های پایانی عمر خود را در خراسان گذرانده باشد. (5)

روایتی از ضحاک به نقل از پیامبر خدا درباره اهل بیت وجود دارد که نشانگر تفکر شیعی اوست. (6) همچنین جریانی را امام باقر علیه السلام از تشریف فردی خراسانی به حضور امام سجاد علیه السلام گزارش می کند. در این نقل مرد خراسانی خطاب به امام چهارم می گوید: «یا بن رسول الله حججت و نویت عند خروجی أن أقصدك...»؛ و آن گاه سخن از دردهای جسمی اش گفته و از امام در این زمینه تقاضای کمک می کند. (7) این نقل نیز تا حدودی گویای شیعی بودن فرد سؤال کننده است بنابر آن چه گذشت گزارش های اندکی از حضور شیعیان در عصر امام سجاد علیه السلام در محدوده خراسان در دست است. (8)

در عصر امامت امام باقر و امام صادق علیه السلام حضور شیعه در خراسان تابناک تر گردید چه بسا شیعیان در این دوران عقاید خویش را بدون تقيه ابراز می کردند سفرهای متعدد ایشان از خراسان به قصد دیدار امامان، ارسال هدایا، استفتائات فقهی و راویان متعدد این سامان، نشان از حضور چشمگیر شیعه در شهرهای مختلف خراسان دارد.

در این جا به شواهدی از حضور شیعیان در خراسان عصر صادقین علیهما السلام اشاره می کنیم:

1. سفرهای زیارتی

هر سال در ایام موسم حج جمع قابل توجهی از مسلمانان از اقصی نقاط ممالک اسلامی برای

ص: 143

-
- 1- رجال طوسی، ص 119، ش 1213
 - 2- همان، ص 116، ش 1162
 - 3- هدیة العارفین، ج 1، ص 428. او شاگرد ابن عباس بوده و حدیثی را در تفسیر آیات سوره ناس از ابن عباس نقل کرده است. تفسیر قمی، ج 2، ص 432
 - 4- همان و مناقب ابن شهر آشوب
 - 5- البته باید توجه داشت که جمعی از اهالی خراسان نیز در شهر کوفه حضور داشتند.
 - 6- بصائر الدرجات، ص 76
 - 7- مستدرک الوسائل، ج 4، ص 307، ح 4755 به نقل از الحسین بن بسطام در طب الاثمه علیهم السلام.
 - 8- عصر امام سجاد علیه السلام دوران خفقان و سختی های شیعه بوده است بنابر این مهمترین دلیل عدم شفافت حضور شیعه در شهرهای گوناگون را می توان فشارهای سیاسی حاکمان دانست.

زیارت خانه خدا رهسپار حجاز می شدند شیعیان معتقد بودند که اتمام حج به ملاقات امام معصوم علیهم السلام است. از این رو پس از انجام مراسم حج آنان به مدینه آمده و ارادت خویش را به امامان علیهم السلام ابراز می داشتند. این زیارت ها از عصر امامت امام باقر علیه السلام به بعد گسترش یافت.

جمعی از شیعیان خراسان نیز همه ساله برای زیارت صادقین علیهما السلام عازم مدینه می شدند. گروهی از ایشان که با پای پیاده این راه طولانی را طی کرده بودند خدمت امام باقر علیه السلام رسیدند. برید بن معاویه عجلای می گوید من نزد آن حضرت بودم دیدم یکی از ایشان هر دو پایش آسیب دیده است امام از او پرسید این آسیب دیدگی بر اثر چیست؟ او پاسخ داد: دوری راه ای پسر رسول خدا و آن گاه ارادت خویش را چنین ابراز داشت: (وَاللَّهِ مَا جَاءَ بِي مِنْ حَيْثُ جِئْتُ إِلَّا مَحَبَّتُكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ)؛ و امام نیز مزد ارادت او را چنین اعطا کرد (أَبْشِرْ، فَأَنْتَ وَاللَّهُ مَعَنَا تَحْشَرُ)

شیعه خراسانی که این سخن او را متحیر کرده بود با تعجب پرسید: یعنی با شما محشور می شویم ای پسر رسول خدا؟ امام پاسخ داد آری؛ (مَا أَحَبَّنَا عَبْدٌ إِلَّا حَشَرَهُ اللَّهُ مَعَنَا وَ هَلِ الدِّينُ إِلَّا الْحُبُّ؟!) (1)

این گونه سفرها در عصر امام صادق علیه السلام فزونی یافت گروه های کوچک و بزرگ از خراسان به مدینه رفته و امام را زیارت می کردند گاهی امام برای آنان به زبان فارسی سخن می گفت. (2)

2. ارسال هدایا

فرستادن هدیه، وجوهات شرعی و نذورات برای معصومان از شیوه های شناخته شده شیعیان است امامان نیز معمولاً پس از دریافت قبض رسید صادر می کردند ارسال این گونه محموله ها بیشتر از عصر امامت امام صادق علیه السلام به بعد دیده می شود. حاکمان نیز از این گونه رفت و آمدها آگاه بودند و گاهی مزاحمت هایی را برای امامان و یا شیعیان ایجاد می کردند. از منطقه خراسان هر ساله هدایای بسیاری برای صادقین علیهم السلام ارسال می شد. به همین منظور منصور دوانیقی هم به قصد نیرنگ هدایایی را از جانب یک خراسانی برای امام صادق علیه السلام فرستاد تا پس از دریافت امام و صدور قبض حضرتش را دستگیر کند. اما امام از دریافت آن امتناع نموده و تمام جریان را برای فرستاده او بازگو کرد و حيله منصور خنثی شد. (3)

ابن حمزه طوسی روایتی را بیان می کند که یک گروه شیعه خراسانی برای امام باقر علیه السلام

ص: 144

1- دعائم الاسلام، ج 1، ص 71؛ مستدرک الوسائل، ج 12، ص 219

2- الخرائج و الجرائح، ج 2، ص 753؛ بحار الأنوار، ج 47، ص 119

3- همان، ج 1، ص 475؛ بصائر الدرجات، ص 265

هدایایی را آورده بودند... : «إذ أتى وفد من خراسان اثنان و سبعون رجلاً معهم المال والتحف....» (1)

ارسال این گونه هدایا در عصر امام صادق علیه السلام چشمگیر شد گذشته از وجوهات گاهی شرعی شیعیان به خاطر علاقه شدید خود را موظف می کردند تا هر ساله مبلغ معینی را برای امام بفرستند به عنوان نمونه شیعه ای از ماوراء النهر بر خود واجب کرده بود که هر سال هزار دینار برای امام صادق علیه السلام به مدینه ببرد. (2)

در این زمینه نیشابوری ها بیشتر از دیگر مردمان خراسان هدایای واجب و مستحب خویش را ارسال می کردند حضور پر رنگ شیعه در این شهر سبب شده بود تا وجوهات بیشتری نسبت به دیگر مناطق خراسان برای امامان ارسال شود در جلسه ای که شیعیان نیشابور به همین منظور تشکیل داده بودند از ارسال هر ساله وجوهات چنین سخن گفته اند «نحن نحمل في كل سنة إلى مولانا ما يجب علينا....»

آنان در ادامه جلسه ابو جعفر محمد بن ابراهیم نیشابوری را گزینش کرده و واجبات مالی آن سال را به او داده تا به دست امام صادق علیه السلام برساند. بخشی از اموال ارسالی ایشان در آن سال از این قرار بود: سی هزار دینار پنجاه هزار درهم دو هزار دست لباس. (3)

بنابر این فرستادن صدقات واجب (4)، هدایا و تحفه های گوناگون (5) هر سال از سوی شیعیان شهرهای مختلف خراسان (بلخ (6)، ماوراء النهر، نیشابور و...) به مدینه متداول بود.

حدیث معروف تنور نیز شاهی دیگر بر حضور قابل توجه شیعیان در خراسان است. در این حدیث سهل بن حسین خراسانی از امام صادق علیه السلام درخواست قیام می کند و می گوید: شما بیش از یکصد هزار شیعه شمشیر به دست دارید (به یقین مراد او بخشی از شیعیان خراسان نیز هست چرا که) امام پس از امتحان وی، از او می پرسد: چند شیعه حقیقی در خراسان حضور دارد. (7)

سه. راین خراسانی در عصر صادقین علیهما السلام

اشاره

مناطق چهارگانه خراسان در انتشار احادیث سهم به سزایی داشتند. اگر چه ساکنان بیشتر این مناطق اهل سنت بودند اما در دوره های مختلف محدثان شیعه در این مناطق حضور داشتند.

ص: 145

1- الثاقب في المناقب، ص 379

2- همان، ص 178؛ الخرائج و الجرائح، ج 2، ص 627

3- الثاقب في المناقب، ص 439، ح 376

4- بحار الأنوار، ج 47، ص 155 به نقل از مشارق الانوار

5- ر.ک بصائر الدرجات، ص 119 و 120؛ الخرائج و الجرائح، ج 2، ص 627 - 629

6- وسائل الشیعه، ج 21، ص 180، ح 2.

7- مناقب آل ابی طالب، ج 3، ص 362

شهرهای خراسان از جهت بالندگی حوزه های حدیثی شیعه در قرن های مختلف گوناگون است به عنوان نمونه نیشابور در قرن دوم و سوم سمرقند و بلخ در نیمه دوم قرن سوم تا قرن پنجم و بیهق در قرن ششم و هفتم شاهد حضور عالمان و محدثان شیعی بوده است. البته در شهرهای دیگر خراسان به ندرت محدثانی از شیعه وجود داشتند و فعالیت های حدیثی چندانی هم از آن ها سراغ نداریم

در عصر امامت صادقین علیهما السلام شیعیان نیشابور بلخ ماوراء النهر با آنان ارتباط داشتند و سؤالات خویش را از ایشان می پرسیدند؛ اکنون بخشی از احادیث موجود ثمره همین جلسات مردم خراسان در مدینه و مکه است علویین و امامزادگانی که به هر نیتی به خراسان مسافرت می کردند نیز در نشر احادیث اهل بیت مؤثر بودند انتشار همین احادیث اهل بیت است که شیعیان خراسان را در حوزه امام شناسی متبحر ساخته بود.

در میان یاران صادقین علیهما السلام و ده ها نفر خراسانی دیده می شوند بخشی از این اصحاب در شهرهای کوفه و مدینه برای همیشه ساکن شدند و تنها عنوانی از خراسان را به همراه داشتند. متأسفانه اطلاعات باقی مانده از ایشان بسیار اندک است از این رو ما نمی توانیم از جغرافیای زندگانی و یا تلاش های حدیثی ایشان اطلاعات کاملی به دست آوریم.

در طبقه اصحاب امام باقر علیه السلام- به گزارش رجال شیخ طوسی - چهار نفر خراسانی وجود دارند که دو نفر ایشان از اهل نیشابور (1) و دو نفر دیگر از اهالی کابل (2) و سرخس (3) بودند.

تعداد اصحاب خراسانی امام صادق علیه السلام- به گزارش رجال شیخ طوسی - هجده نفر بودند. از این تعداد سیزده نفر با عنوان «خراسانی» (4) و دو نفر هم «مروزی» (5) و سه نفر دیگر نیز از اهالی شهرهای کابل (6)، بلخ (7) و نساء (8) بودند.

با نگاهی به کتاب های روایی در می یابیم که تعداد راویان خراسانی صادقین علیهما السلام فراتر از بیست و دو نفری است که شیخ طوسی در رجال آورده است.

در این نوشتار کوتاه سعی خواهیم نمود تا تنی چند از راویان خراسانی صادقین را به صورت مختصر از کتاب های روایی و رجالی بازشناسی نماییم.

ص: 146

1- رجال طوسی شماره های 5558 و 1661 .

2- همان ش 1396

3- همان ش 1642

4- همان شماره های 5495، 1833، 1918، 2116، 2742، 2691، 2891، 3036، 3352، 3716، 4254، 4512 و 4674

5- همان، شماره های 2536 و 4151

6- همان ش 4740

7- همان، ش 3586

8- همان ش 4830

برقی نام او را در شمار اصحاب امام صادق امام کاظم و امام رضا علیه السلام آورده و گفته است: ابو اسحاق از جمله اصحاب امام صادق علیه السلام است که امام رضا علیه السلام را هم درک کرده است. (1) ابن عقده و شیخ طوسی نیز از او به عنوان اصحاب امام صادق نام برده اند. (2)

2. ابو خالد کابلی

ابو خالد کابلی یکی از راویان شیعی خراسان است که افتخار شاگردی چندین امام را در کارنامه علمی خویش ثبت کرده است بنا به نقل فضل بن شاذان نام وی وردان و لقبش کنکر است. (3) او مستقیماً از سه امام روایت نقل کرده است: امام سجاد امام باقر و امام صادق علیهما السلام و نام وی در شمار یاران این سه امام می درخشد. (4)

ابو خالد ابتدا از یاران محمد بن حنفیه بود و سال های متمادی را در خدمت به او سپری کرد و تردیدی در امامت او نداشت اما روزی محمد را به حرمت پیامبر و امیر مؤمنان علیه السلام قسم می دهد که بگوید آیا او امام مفترض الطاعة است؟ محمد حنفیه وقتی اصرار ابو خالد را می بیند چنین پاسخ می دهد که تو مرا به اسماء بزرگی سوگند دادی حقیقت آن است که: **الإمامُ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ عَلَيَّ وَعَلَيْكَ وَعَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ.**

پس از آن ابو خالد نزد امام سجاد علیه السلام می رود و امام او را با نام «کنکر» خوانده و به خانه دعوتش می کند. ابو خالد از شدت تعجب به سجده شکر می رود و اطمینان پیدا می کند که امام بر حق حضرت علی بن الحسین زین العابدین است چرا که «کنکر» نامی بود که مادرش در هنگام تولد بر او نهاده بود و هیچ یک از مردم مدینه از این نام آگاه نبودند. (5) صادقین علیهما السلام همیشه از او به نیکی یاد می کردند امام باقر علیه السلام در رثای او فرمود: **(خَدَمَ أَبُو خَالِدٍ عَلِيَّ بْنَ الْحُسَيْنِ دَهْرًا مِنْ عُمْرِهِ).** (6) و امام صادق علیه السلام نیز فرمود: «بعد از شهادت امام حسین علیه السلام مردم [در پیروی از امام حق] منحرف شدند مگر سه نفر که نخستین آن ها ابو خالد کابلی است.» البته پس از مدتی مردم به امام روی آوردند و تعدادشان افزایش پیدا کرد. (7)

ص: 147

1- رجال برقی، ص 43، 52، 53

2- رجال طوسی، ص 369 ش 5495

3- اختیار معرفة الرجال طوسی، ج 1، ص 332، ح 184

4- رجال طوسی، ص 119، ش 1213، ص 148 ش 1642، ص 317، ش 4731

5- اختیار معرفة الرجال، ج 1، ص 336، ح 192

6- همان، ص 337، ح 193.

7- همان، ص 338، ح 194.

کلینی حدیثی را از امام صادق نقل می کند که نشانگر جلالت ابو خالد است: (كَانَ سَعِيدُ بْنُ الْمُسَيَّبِ وَالْقَاسِمُ بْنُ مُحَمَّدٍ ابْنِ أَبِي بَكْرٍ وَ أَبُو خَالِدٍ الْكَابِلِيُّ مِنْ ثِقَاتٍ عَلَى بْنِ الْحُسَيْنِ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ). (1)

بنابراین ابو خالد یکی از چهره های درخشان حدیث خراسان است و وجود ده ها روایت از او در کتب چهارگانه شیعه گواه افتخارات اوست.

3. ابو سعید خراسانی

برقی نام او را در شمار اصحاب امام صادق علیه السلام (2) و شیخ طوسی نام او را با توصیف «مجهول» در اصحاب امام رضا علیه السلام آورده است. (3) احتمال دارد که این نام مشترک بین دو راوی باشد، چه این که در کتب روایی نیز در میان اصحاب این دو امام «ابو سعید خراسانی» دیده می شود. (4) ابو سعید حدیثی را درباره هنگام قیام امام عصر از امام صادق علیه السلام نقل می کند (5) و در گزارشی دیگر همو درباره وجه تسمیه «قائم» از امام صادق علیه السلام سؤال می کند. (6) هر دو حدیث یاد شده را «عبدالله بن قاسم حضرمی» شاگرد ابو سعید گزارش کرده است.

4. ابو شبیه خراسانی

وی از اصحاب امام صادق علیه السلام است. ابان بن عثمان حدیثی را به واسطه او از امام صادق علیه السلام درباره نکوهش قیاس گزارش می کند این حدیث را کلینی در باب «البدع و الرأي و المقاییس» روایت کرده است. (7)

5. ابو عبدالله بلخی

او نیز از اصحاب امام صادق علیه السلام می باشد (8) روایاتی را در ذم خلفا از امام شنیده است. در روایتی که قطب راوندی گزارش کرده است ابو عبدالله بلخی همراه گروهی در سفری خدمت امام صادق علیه السلام بوده است. گفت و شنودی بین امام و ایشان انجام می شود و وی شاهد چند کرامت از امام ششم است و امام بعضی از اسرار درون گروهی شیعه را به او می گوید. (9)

ص: 148

1- الکافی، ج 1، ص 472، ح 1.

2- رجال برقی، ص 43

3- الرجال، ص 370، ش 5512

4- ر.ک: معجم رجال الحديث، ج 22، ص 182 ش 14337

5- الکافی، ج 1، ص 231، ح 3

6- الغيبة، ص 422، ح 403

- 7- الکافی، ج 1، ص 56، ح 7 در حدیثی دیگر به نام ابو شبیه خراسانی آمده است ر.ک: الکافی، ج 6، ص 379، ح 5. اما چندان هویت
اوروشن نیست
- 8- مستدرکات علم رجال الحدیث، ج 8 ص 416، ش 17081
- 9- الخرائج و الجرائح، ج 2، ص 777

شیخ صدوق در کتاب من لا یحضره الفقیه حدیثی را به واسطه صفوان جمال از ابو غره خراسانی از امام صادق علیه السلام درباره فواید وضو در پیش و پس از غذا روایت کرده است. (1) صفوان جمال، اسحاق بن عمار و علی بن عبد العزیز از شاگردان او هستند. (2)

7. ابو المنذر زهیر بن محمد خراسانی

شیخ طوسی نام او را در شمار اصحاب امام صادق علیه السلام آورده است. (3) زهیر علاوه بر علم آموزی (4)، کتابی را با عنوان «الاشربة» نگاشته است. (5) در این که اصالت او خراسانی است تردیدی نیست اما درباره محل تولد اصلی او گمانه های متعددی مطرح است.

اسحاق بن راهویه و بسیاری از مورخان او را از اهالی روستای خرق در مرو می دانند (6) و به همین جهت از زهیر گاهی به خرقی یا مروزی نیز تعبیر شده است. در مقابل گروهی اندک او را اهل هرات یا نیشابور پنداشته اند.

این گونه گمانه ها درباره محل زندگانی او نیز وجود دارد بیشتر رجال نویسان مانند شیخ طوسی او را ساکن مکه دانسته اند اما برخی دیگر گفته اند او ساکن شهرهای مدینه یا بصره و یا شام بوده است.

زهیر در میان اهل سنت بسیار شناخته شده تر است تا در میان کتب روایی شیعه بزرگان رجال اهل سنت همچون اسحاق بن راهویه ابن حنبل، محمد بن اسماعیل بخاری، ابن معین و... درباره وی سخن گفته اند. آنان در مورد وضعیت رجالی او همداستان نیستند، گروهی مانند ابن معین (7) و ابن حنبل او را ثقة دانسته اما دسته اندکی او را تضعیف نموده اند. (8) و کسانی همچون رازی در الجرح والتعديل نظری متعادل تر را پسندیده و معتقد است که زهیر شخصیتی صدوق و ثقة است اما حافظه اش ضعیف است. بنابر این هر آن چه را که از کتاب نقل کند پذیرفته و هر چه را که از حافظه اش گفته تردید پذیر است. (9) ابو منذر زهیر بن محمد در سال

ص: 149

1- من لا یحضره الفقیه، ج 3، ص 358، ح 4263

2- جامع الرواة، ج 2، ص 409

3- رجال طوسی ص 210، ش 2742

4- معالم العلماء، ص 89 ش 357. ابن شهر آشوب او را «جمال» معرفی کرده است.

5- الفهرست، طوسی، ص 135، ش 315؛ معالم العلماء، ص 89 ش 357

6- الکامل، ج 3، ص 217، ش 714

7- تاریخ ابن معین، ج 2، ص 273، ش 4752

8- الجرح والتعديل، ج 3، ص 590

9- همان

8. اسحاق بن بشر (بشیر) خراسانی

خطیب بغدادی نام کامل او را چنین ضبط کرده است: اسحاق بن بشر بن محمد بن عبدالله بن سالم ابو حذیفه البخاری مولی بن هاشم. (2) اسحاق بن بشر معروف به ابو حذیفه کاهلی خراسانی از اصحاب روایت امام صادق علیه السلام است. (3) وی در بلخ دیده به جهان گشود، اما برای زندگی به بخارا رفت. (4) و در آن جا به عنوان یک «استاد حدیث» شناخته شده بود. (5) نجاشی او را ثقه و از عالمان عامه معرفی کرده است.

ابو حذیفه را می توان از مؤلفین خراسان دانست. نجاشی در وصف تألیفات او تنها می نویسد: «له کتاب»؛ اما خطیب بغدادی کتاب المبتدأ و کتاب الفتوح را به او نسبت می دهد.

این که او در ولاء بنی هاشم بوده (6) و همچنین موضع گیری صریح عالمان سنی علیه او نشانگر آن است که وی تمایل به اعتقادات شیعی داشته است به عنوان نمونه مسلم بن حجاج ابن جوزی، ابن عدی و... همگی بر کذاب بودن او اجماع کرده اند. از سوی دیگر روایات او نیز برای اهل سنت چندان قابل درک نیست (7) به عنوان نمونه ابن قولویه در کامل الزیارات در باب «فی قول رسول الله صلی الله علیه و آله أن الحسین علیه السلام تقتله امته من بعده» حدیثی را از وی گزارش کرده است که با مبانی سنیان معارض است.

اسحاق در روز یکشنبه وفات یافت و در روز بعد 12 رجب سال 206 به خاک سپرده شد. (8)

9. حسین بن حسن خراسانی

او یکی از شیعیان خراسانی است که در دوران بنی امیه همراه جمعی از حاجیان نزد امام صادق علیه السلام می رود. ابن سابور (م 401) به طریق خود این حدیث را از حسین بن حسن نقل کرده و در توصیف او می نویسد: «و کان من الاخیار.» (9)

ص: 150

-
- 1- اعیان الشیعة، ج 7، ص 72.
 - 2- تاریخ بغداد، ج 6، ص 324، ش 3370
 - 3- رجال طوسی، ص 162 ش 1833؛ رجال نجاشی، ص 72
 - 4- اعیان الشیعة، ج 3، ص 266
 - 5- تاریخ بغداد، ج 6، ص 324، ش 3370
 - 6- به همین جهت او را «قرشی» نیز خوانده اند.
 - 7- احمد بن یسار بن ایوب در این باره می گوید: «و کان صنف فی بدء الخلق کتاباً وفیه احادیث لیست لها اصول» (تاریخ بغداد، ج 6، ص 325)

8- اعيان الشيعة، ج 3، ص 266

9- طب الاثمة، ص 121

به نظر می‌رسد که حسین بن حسن خراسانی همان حسین الخراسانی خباز باشد که کلینی روایتی را مشابه همین متن از او گزارش کرده است (1) به ویژه این که دو نفر از اسامی (2) در هر دو سند مشترک هستند ابن ادریس نیز در آخر سرائر به نقل از «کتاب جمیل بن دراج» حدیثی را از حسین خراسانی از احدهما علیهما السلام نقل کرده است. (3)

9. سلام بن ابی عمره خراسانی

سلام فردی ثقه، مورد اعتماد و از اصحاب امام باقر و امام صادق علیهما السلام است. (4) شیخ طوسی او را با عنوان «سلام بن عمرو» معرفی کرده است. (5) احتمال دارد نام پدر سلام «عمرو» و کنیه اش «ابا عمره» و یا این که در نسخه موجود از کتاب شیخ تصحیف رخ داده باشد. (6) قراین نشان می‌دهد که «سلام ابو علی خراسانی» که در اسناد کافی آمده (7)، همان سلام بن ابی عمره است. (8)

او از جمله شیعیان خراسانی است که در کوفه ساکن بوده است. (9) این راوی ارزشمند روایاتی را از افرادی همچون ابو الجارود سلام بن سعید مخزومی ابو حمزه ثمالی ابان بن تغلب معروف بن خربوذ، عکرمه و ابو یحیی همدانی (10) روایت کرده است.

نام سلام بن ابی عمره در شمار نویسندگان اولیه شیعه است. (11) وی روایاتی را از معصومان علیهم السلام در یک کتاب کوچک گرد آورد این کتاب در شمار شانزده اصل از اصول اولیه شیعه است که به همان هیئت اولیه و اصلی تاکنون باقی مانده (12) و در سال های اخیر به چاپ رسیده است. در این اصل نویسنده ده حدیث را از پیامبر خدا امام علی امام سجاد، امام باقر و امام صادق علیهم السلام گزارش کرده است. (13) کتاب یاد شده توسط شاگرد نویسنده، عبدالله بن جبلة کنانی (م 219) روایت شده است. (14) کتاب سلام بن ابی عمره مورد اعتماد علامه مجلسی در بحار الأنوار است. (15)

ص: 151

-
- 1- الکافی، ج 2، ص 567، ح 5.
 - 2- محمد بن عیسی عن ابی اسحاق صاحب الشعیر.
 - 3- وسائل الشیعة، ج 12، ص 329، ح 6.
 - 4- رجال نجاشی، ص 189 ش 502
 - 5- الفهرست، ص 144 ش 349
 - 6- معجم رجال الحدیث، ج 9، ص 178، ش 5277
 - 7- الکافی، ج 1، ص 400، ح 6.
 - 8- ر.ک معجم رجال الحدیث، ج 9، ص 178
 - 9- رجال نجاشی، ص 189، ش 502
 - 10- ر.ک: الاصول الستة عشر، ص 331 - 334
 - 11- رجال نجاشی، ص 189 ش 502؛ الفهرست، ص 144، ش 349
 - 12- الذریعة، ج 6، ص 336، ش 1939.
 - 13- الاصول الستة عشر کتاب سلام بن ابی عمر ص 331 - 334 سلام تمام روایات کتابش را با واسطه اساتیدش گزارش کرده و هیچ

کدام را بدون واسطه از معصوم نقل نکرده است.

14- رجال نجاشی، ص 189 ش 502؛ الفهرست، ص 144 ش 349

15- بحار الأنوار، ج 1، ص 45

او از شیعیان خراسان و خواهان قیام امام صادق علیه السلام است. مأمون رقی در محضر امام صادق علیه السلام بوده که سهل خراسانی به نزد امام وارد می شود. او در حالی که ایستاده به امام چنین می گوید: «یا بن رسول الله لکم الرؤفة والرحمة و أنتم اهل بیت الامامة ما الذی یمنعک أن یکون لک حق تقعد عنه؟! و أنت تجد من شیعتک مائة ألف یضربون بین یدیک بالسیف؟!»

این سخن او شخصیت شیعی وی را کاملاً نمایان می سازد امام صادق علیه السلام او را با عنوان خراسانی یاد کرده و با وی درباره مکانها و مردم خراسان آن گونه سخن می گوید که گویی امام سالیان متمادی در خراسان زندگی کرده است.

در پایان این حدیث که به حدیث تنور شهرت یافته است سهل متقاعد می شود که هنوز هنگام قیام قائم آل محمد فرا نرسیده است. (1) نام سهل در هیچ یک از کتب رجالی نیامده است، ولی این حدیث نشان از مدح او دارد.

12. محمد بن فضل خراسانی

محمد بن فضل بن عطیه خراسانی یکی دیگر از اصحاب امام صادق علیه السلام است. (2) مذهب او به صورت دقیق روشن، نیست به ویژه این که شیخ طوسی او را از اصحاب امام صادق علیه السلام و برخی از اهل سنت نیز احادیث او را مشکل دار دانسته اند دار قطنی گفته: «او متروک الحدیث است» و حال آن که ابن حنبل از او تجلیل کرده و گفته است: «وی صاحب حدیث ناچه ثمود و بلال مؤذن است و از او روایت شده که پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: (لعن الله من سب أصحابی...)» (3) این گونه استشهاد کردن ابن حنبل نشانگر آن است که تردیدهای سنیان بیشتر بر مذهب او و احتمال شیعی بودن او بوده است.

مرحوم شوشتری در قاموس الرجال پس از نقل اقوال عالمان سنی درباره او به این نتیجه می رسد که محمد بن فضل یک راوی سنی ضعیف است. (4) این شاگرد امام صادق علیه السلام در سال 180 در بخارا در گذشت. (5)

ص: 152

1- ر.ک: مناقب آل ابی طالب، ج 3، ص 362؛ بحار الأنوار، ج 47، ص 123، ح 172

2- رجال طوسی، ص 292، ش 4254

3- ر.ک: تاریخ بغداد، ج 3، ص 369، خطیب مطالب گسترده ای را درباره وی بیان کرده است.

4- قاموس الرجال، ج 9، ص 512، ش 7161

5- تاریخ بغداد، ج 3، ص 369

برقی روایتی را به نقل از یعقوب بن یزید از یحیی بن حرّ خراسانی گزارش کرده است بنابر این نقل یحیی در نزد امام صادق علیه السلام بوده که فردی برای سؤال به آن جا می آید. (1) نام یحیی بن حرّ در کتب روایی و رجالی نیامده است. در نسخه ای که از محاسن برقی در نزد علامه مجلسی بوده نام وی با عنوان یحیی بن بحر آمده است. (2) به هر حال او یک راوی مجهول خراسانی است.

چهار. گونه های احادیث

اشاره

با بررسی روایات اصحاب خراسانی صادقین علیهما السلام و کتاب های تاریخی و رجالی در می یابیم که در این دوران پر شکوه خراسان نیز همسان بسیاری دیگر از بلاد اسلامی از یک خیزش علمی برخوردار بوده است.

ارتباط فعالانه شیعیان خراسان با عالمان شیعی کوفه و بالعکس سفرهای متعدد خراسانیان به مناطق حضور معصومان و همچنین سفرهای علویان ناراضی از حکومت به خراسان و... در بالندگی حدیث خراسان در پنج دهه نخست سده دوم هجری تأثیر به سزایی داشته است.

این گونه عوامل سبب شده تا مردم خراسان با اهل بیت علیهم و سهم ایشان در بدنه اصلی اسلام آشنا شوند و جمع قابل توجهی به این خاندان علاقه مند گردند.

با مطالعه بخش قابل توجهی از روایات راویان خراسانی این دوران می توان گفت بیشتر احادیث صادقین گزارش شده توسط خراسانیان حول سه محور اساسی بوده است: الف. کلام (به ویژه مباحث امامت) ب. فقه، ج. اخلاق.

الف. کلام (مباحث امامت)

اشاره

شیعه خراسان در عصر صادقین علیهما السلام شکل گرفت و به صورت یک مجموعه با اعتقادات ویژه نضج یافت. از این رو به نظر می رسد که تشیع در ایران ابتدا در خراسان طلوع کرده باشد. (3)

شکل گیری شیعه در این دوران به برکت توجهات ویژه امام صادق علیه السلام به خراسان و قابلیت اهالی خراسان است.

ص: 153

1- المحاسن، ج 2، ص 306، ح 18

2- بحار الأنوار، ج 100، ص 259، ح 9

3- تشیع در ابتدا بیشتر به علاقه مندان به اهل بیت و امام علی اطلاق می شد.

امام صادق علیه السلام سعی می کرد تا برای راویان خراسان جریانات ناگوار صدر اسلام را که موجب برکناری امام علی از خلافت گردید واگهی کند و سپس جایگاه رفیع اهل بیت را برای ایشان ترسیم نموده و آنان را برای قیام قائم آماده کند.

به عنوان نمونه امام صادق علیه السلام در جلسه ای که داود بن کثیر رقی، ابو الخطاب، مفضل و ابو عبدالله بلخی حضور داشتند به امام علی علیه السلام و مسایل پیش آمده در آغاز خلافت خلیفه اول و دوم اشاره می کند و وقتی بهت زدگی ابو عبدالله بلخی را می بیند سخنانی را درباره خلفا برای آگاهی بلخی به میان می آورد. (1) روایات دیگری نیز در این زمینه موجود است که راویان خراسانی گزارش کرده اند آنان جریانات روز غدیر خم و سخنان عمر و ابوبکر را از امام باقر علیه السلام روایت کرده اند. (2)

دسته اندکی از روایات صادقین به راویان خراسانی درباره مسایل پیش آمده برای خلافت است. (3) بیشتر احادیث منقول از این دو امام برای خراسانیان درباره محبت اهل بیت، ولایت و جایگاه ایشان است.

1. محبت اهل بیت

شناسه شیعه در ابتدا تنها دوستی امام علی و اهل بیت علیهم السلام بوده است. امامان هم بر این محبت ورزی تأکید می کردند ساکنان بسیاری از مناطق شیعه نشین در آغاز تنها وجه تمایزشان با اهل سنت علاقه مندی شدید به فرزندان رسول خدا صلی الله علیه و اله بوده است.

بخشی از مردم خراسان از چنین ویژگی برخوردار بودند روایت های قابل توجهی را راویان خراسان در این زمینه گزارش کرده اند به عنوان نمونه چهار روایت از ده روایت «کتاب سلام بن ابی عمره خراسانی» در موضوع محبت اهل بیت علیهم السلام است. او به سند خویش از امام علی علیه السلام این گونه روایت می کند که امام به ابو عبدالله جدلی می گوید: (یا ابا عبد الله! لا أُخْبِرُكَ بِالْحَسَنَةِ الَّتِي مَنْ جَاءَ بِهَا آمَنَ مِنْ فِرْعَاقِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَبِالسَّيِّئَةِ الَّتِي مَنْ جَاءَ بِهَا كُتِبَ عَلَيْهِ وَجْهِ فِي جَهَنَّمَ؟) و وقتی امام پاسخ مثبت ابو عبدالله را می شنود می فرماید: (الْحَسَنَةُ حُبُّنَا أَهْلَ الْبَيْتِ وَالسَّيِّئَةُ بُغْضُنَا). (4)

ابو خالد کابلی یکی دیگر از راویان برجسته خراسانی است. او از نخستین راویان خراسانی امام سجاد و امام باقر علیهما السلام است. احادیث متعددی از وی در دست است که همگی

ص: 154

-
- 1- ر.ک: الخرائج و الجرائع، ج 1، ص 297، ح 5.
 - 2- 2 الأصول الستة عشر، ص 333، ح 7.
 - 3- موارد مشابه ر.ک: الهدایة (صدوق)، ص 157، ح 2؛ معانی الاخبار، ص 74، ح 2.
 - 4- الأصول الستة عشر کتاب سلام بن ابی عمره، ص 332، ح 3

نشانگر معرفت بالا و جایگاه ویژه او در نزد معصومان دارد بیشتر احادیث او تفسیری است. البته غالب این تفاسیر تأویلات تطبیق‌هایی است که درباره اهل بیت صادر شده است. ابو خالد در یک گفت و شنود طولانی از امام سجاد درباره آیه اولی الامر سؤال می‌کند چند فراز از ابتدای این حدیث را از نظر می‌گذرانیم.

ابو خالد کابلی: «دخلت علی سیدی علی بن الحسین فقلت له: یا بن رسول الله أخبرني بالذين فرض الله عز وجل طاعتهم و مودتهم وأوجب علی عباده الاقتداء بهم بعد رسول الله صلى الله عليه و آله؟ فقال لی: یا کنکر (1) إن أولى الامر الذين جعلهم الله عز وجل أئمة للناس وأوجب علیهم طاعتهم أمير المؤمنين علی بن ابی طالب علیه السلام، ثم الحسن، ثم الحسين ابنا علی بن أبی طالب ثم انتهى الامر إلینا ثم سکت» (2)

در گزارشی دیگر امام سجاد علیه السلام برای ابو خالد شمار امامان را تبیین می‌کند و در پایان می‌فرماید: (مَنْ أَحَبَّنَا وَ عَمِلَ بِأَمْرِنَا كَانَ مَعَنَا فِي السَّنَامِ الْأَعْلَى وَ مَنْ أَبْغَضَنَا وَرَدَّنَا أَوْرَدَ وَاحِدًا مِنَّا، فَهُوَ كَافِرٌ بِاللَّهِ وَ بِلَايَتِهِ) (3)

انتشار این گونه روایات در سرزمین خراسان سبب می‌گردید که مردم شیفته اهل بیت عصمت علیهم السلام گردند و از این روست که گاهی سختی طی کردن مسافت طولانی با پای پیاده به جهت محبت اهل بیت برای ایشان آسان می‌گشت و آشکارا به این نکته در محضر امام باقر علیه السلام تصریح می‌کردند (أَمَّا وَ اللَّهِ مَا جَاءَنِي مِنْ حَيْثُ جِئْتُ إِلَّا حُبُّكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ) (4)

بنابر آن چه گذشت روایاتی که صرفاً در جهت حب اهل بیت است در خراسان سده دوم هجری به خوبی منتشر شده بود اگر چه مردم خراسان در شناخت مصادیق اهل بیت دچار اختلاف بودند زیرا در ابتدا آن‌ها بر این باور بودند که اهل بیت بنی هاشم هستند و فرقی میان علوی و عباسی نمی‌دیدند این اعتقاد سبب شد که خراسان مأمن تمام علویان و بنی هاشم گردد. (5) بنابر این خراسانیان در جریان شکل‌گیری حکومت عباسی سهم به‌سزایی داشتند. چرا که آنان بر این گمان بودند که محبت اهل بیت شامل بنی عباس نیز می‌گردد تنها عده‌ای از خواص شیعه و اهل بصیرت مفهوم ولایت و مصادیق اهل بیت را می‌شناختند. با گذشت

ص: 155

- 1- نام ابو خالد کنکر است.
- 2- کمال الدین و تمام النعمة، ص 319، ح 2.
- 3- کفایة الاثر، ص 237
- 4- مستدرک الوسائل، ج 12، ص 219
- 5- به عنوان نمونه نهضت ایرانی‌ها با رهبری یحیی بن زید فقط برای آن بود که او صرفاً حسینی علوی است بلکه از آن جا ریشه می‌گرفت که وی یک فرد هاشمی است که با خاندان اموی رویاروی شده است. تنها عده‌ای قلیلی از بینش کافی برخوردار بودند و با یحیی بن زید - به منظور حمایت از اهل بیت و با شناخت کامل نسبت به آن‌ها - همراهی می‌کردند. (ر.ک: تاریخ شیعه، ص 286 - 287)

مدتی از حکومت بنی عباس و تعیین مصادیق اهل بیت از سوی امام صادق علیه السلام، مردم خراسان با اهل بیت حقیقی آشنا شدند.

(1)

2. ولایت مداری

امام باقر و به ویژه امام صادق علیه السلام برای تبیین جایگاه امامت در جامعه کوشش های چشمگیری نمودند ایشان مفهوم «ولایت و امامت» را به خوبی برای شیعیان خویش بازگو کردند. راویان خراسانی شیعیان آن سامان و به ویژه اهالی نیشابور با این مفاهیم آشنا شده بودند.

صادقین علیهما السلام بسیاری از آیات قرآن را برای شیعیان تفسیر می کردند. معمولاً در این تفاسیر مسایل مربوط به امامت بازگو می شد امام باقر علیه السلام برای یک راوی خراسانی در تبیین مصداق «نور» در آیه (فَأْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَ النُّورِ الَّذِي أَنْزَلْنَا) (2) می فرماید: (وَاللَّهُ الْأَيْمَةُ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ لَنُورُ الْإِمَامِ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ أَنْوَرُ مِنَ الشَّمْسِ الْمُضِيَّةِ بِالنَّهَارِ...) (3) نظیر این روایات تفسیری امامان برای راویان خراسانی در کتب روایی دیده می شود. (4) که اوصاف، امام اسامی و تعداد امامان و جایگاه ولایت را برای شیعیان خراسانی تبیین کردند در کتاب های مناقب روایات متعددی وجود دارد که راویان خراسانی شاهد علم غیب و کراماتی شگفت (5) از این دو امام بوده اند. در این جا با دو نمونه از روایات امام باقر علیه السلام در موضوع ولایت آشنا می شویم.

امام باقر علیه السلام برای ابو خالد کابلی درباره جایگاه اهل بیت چنین می فرماید: (وَجَدْنَا فِي كِتَابٍ عَلَى أَنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ؛ أَنَا وَ أَهْلُ بَيْتِي الَّذِينَ أَوْرَثَنَا اللَّهُ الْأَرْضَ وَ نَحْنُ الْمُتَّقُونَ وَ الْأَرْضُ كُلُّهَا لَنَا).

در ادامه این روایت امام باقر علیه السلام درباره وجوب پرداخت خراج زمین به امام معصوم مطالب و فروعاتی را بیان می کند. گفتنی است که ابو خالد در روایات دیگری تعداد و اسامی امامان را از امام باقر و امام صادق علیهما السلام می پرسد و آن ها نیز پاسخ می فرمایند.

سلام بن ابی عمره خراسانی از اصحاب امام صادق علیه السلام است. او نیز در کتابش روایاتی را درباره این که ولایت شرط قبولی اعمال است گزارش می کند حدیث ششم کتاب او از

ص: 156

1- ر.ک: تاریخ شیعه ص 286

2- سوره تغابن، آیه 8

3- الکافی، ج 1، ص 195، ح 4

4- ر.ک: همان ص 407 و ج 5 ص 279، ح 5 و ج 8 ص 224، ح 283 و ج 6، ص 280، ح 5.

5- ر.ک: بحار الأنوار، ج 47، ص 155 و 156؛ بصائر الدرجات، ص 119، ح 9

استادش ابو حمزه ثمالی است. او می گوید: «در نزد امام باقر علیه السلام بودم به ایشان چنین عرض کردم: گاهی فردی روزها را روزه می گیرد و شب ها را به عبادت می گذراند دائماً صدقه می دهد و هیچ کار خیری نیست که او فروگذار کند و تنها مشکل او آن است که ولایت را نمی شناسد [و شیعه نیست] تکلیف این اعمال او چه می شود آیا پذیرفته است؟ امام باقر علیه السلام لبخندی می زند و می فرماید: ای ثابت ما در برترین مکان در روی زمین هستیم. اگر بنده ای تا لحظه مرگ بین رکن و مقام [که بهترین مکان است] دائماً سجده کند، اما ولایت ما اهل بیت را نشانسد این عبادت ها هیچ سودی برای او نخواهد داشت.» (1)

شیوع این گونه احادیث در مناطق شیعه نشین خراسان سبب شده بود که آن ها برای شناسایی امام همیشه اهتمام ورزند در گزارش داود بن رقی آمده «گروهی هفتاد و دو نفره از خراسان برای شناسایی امام و اعطای هدایا به مدینه آمده بودند» (2) این جریان مربوط به سال های آغازین امامت امام باقر علیه السلام است. نظیر این سفر در سال 148 هجری پس از رحلت امام صادق علیه السلام برای ابو جعفر محمد بن ابراهیم نیشابوری، نماینده شیعیان نیشابور رخ می دهد او از خراسان به قصد زیارت امام صادق علیه السلام و ارسال وجوهات شرعی شیعیان نیشابور عازم مدینه می گردد در راه برای زیارت امام و ملاقات شیعیان به کوفه می رود. در کوفه خبر رحلت امام صادق علیه السلام او را می شنود و برای شناخت امام بعدی نزد ابو حمزه ثمالی می رود. ابو حمزه به او می آموزد که از وصیت امام صادق علیه السلام به سه نفر و روایات نبوی می توان دریافت که امام بعدی حضرت موسی بن جعفر علیهما السلام است. (3)

این گزارش طولانی از چند جهت قابل بررسی است: 1. با توجه به این که این جریان در سال آخر حیات امام صادق علیه السلام رخ داده است بیانگر آن است که تلاش های صادقین و کوشش های راویان خراسانی به ثمر رسیده است چرا که شیعه در نیشابور از بالندگی خاصی برخوردار بوده است و جلساتی را برای مباحث انتظار فرج ترتیب می داده است.

2. در این زمان شیعیان نیشابور با جایگاه امام به خوبی آشنا شده اند آن ها واجبات مالی خویش را توسط نماینده خود برای امام ارسال می داشته اند.

3. راویان خراسان با راویان کوفه در ارتباط بودند و سرآمدی عالمان کوفی بر خراسانیان روشن می گردد.

ص: 157

1- الأصول الستة عشر کتاب سلام بن ابی عمره، ص 333، ح 6

2- الثاقب فی المناقب، ص 379، ح 312

3- همان، ص 439 - 445

بخش اندکی از رهنمودهای امام باقر و امام صادق علیهما السلام به مردم خراسان درباره ظهور امام قائم علیه السلام می باشد. در این احادیث معمولاً از امام مهدی با عنوان «القائم» تعبیر شده است. (1) اطلاعات موجود در این روایات بسیار کلی است و تنها به بعضی مسایل نزدیک به ظهور مانند خروج دجال (2) و یا مکان آغاز قیام اشاره شده است. ابو سعید خراسانی یکی از اصحاب امام صادق علیه السلام است که چند حدیث در موضوع مهدویت از او در دست است. یکی از این احادیث چنین است: (ابو سعید الخراسانی: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ لَأَيِّ شَيْءٍ سُمِّيَ الْقَائِمُ قَالَ لِأَنَّهُ يُقَوْمُ بَعْدَ مَا يَمُوتُ أَنَّهُ يُقَوْمُ بِأَمْرِ عَظِيمٍ يُقَوْمُ بِأَمْرِ اللَّهِ سُبْحَانَهُ. (3)

همچنین در چندین حدیث امام صادق مردم خراسان را مردمی شجاع و از اصحاب «قائم» خوانده است. (4)

بی تردید صدور این گونه روایات در برپایی جلسات مباحث انتظار فرج در نیشابور و یا درخواست قیام سهل بن حسن خراسانی از امام صادق علیه السلام مؤثر بوده است.

ب. احادیث فقهی

عصر امامت صادقین علیهما السلام دوران شکل گیری فقه شیعی است بنیان های مسایل فقهی در پایان دوران امام سجاد نهاده شد و توسط امام باقر استوار و به وسیله امام صادق گسترش و قانونمند گردید. مردم خراسان نیز از این گسترش بی بهره نبودند آنان در ایام حج معمولاً جلساتی را برای یادگیری مسایل فقهی با امامان تشکیل می دادند. در گزارشی آمده که ابو حمزه ثمالی قتاده فقیه بصره را نزد امام باقر می برد. او در توصیف جلسه فقهی امام باقر می گوید: (وَحَوْلَهُ أَهْلُ خُرَاسَانَ وَغَيْرُهُمْ يَسْأَلُونَهُ عَنْ مَنَاسِكِ الْحَجِّ) (5)

بسیاری از مردم خراسان نیز به صورت فردی از صادقین علیهما السلام سؤالات فقهی خویش را می پرسیدند احادیث گوناگونی در این زمینه موجود است بعضی از موضوعات این»

ص: 158

1- تصریح به نام مهدی علیه السلام بسیار اندک است. ر.ک: روایت شقیق بن احمد بلخی به سند خویش از پیامبر خدا، کفایة الأثر، ص

2- بصائر الدرجات، ص 161، ح 7.

3- الغیبة، ص 422، ح 403.

4- الاختصاص، ص 325؛ من لا یحضره الفقیه، ج 3، ص 472، ح 4648؛ بحار الأنوار، ج 47، ص 89

5- الکافی، ج 6، ص 256، ح 1.

پرسش ها عبارتند از: مسایل ربا، (1) ازدواج با غیر مسلمانان، (2) چگونگی گفتن لبیک در احرام، (3) جواز و استحباب زیارت امام حسین علیه السلام (4) وضو، (5) معاملات (6) و... (7)

گفتنی است که صدور احادیث فقهی از جانب امامان اختصاص به شیعیان خراسان نداشته است. بعضی از اهل سنت خراسان نیز سؤالات فقهی خویش را از امامان می پرسیدند گاهی آنان پاسخ هایی را که از ابو حنیفه و ابن ابی لیلی شنیده بودند برای کسب اطمینان از امام صادق علیه السلام در موسم حج می پرسیدند. جالب این جاست که بعضی از این پرسش و پاسخ ها در حضور فقیهان سنی انجام می شد. (7)

ج. احادیث اخلاقی و ادعیه

بیان مواظظ اخلاقی همواره شیوة تمام امامان شیعه بوده است توصیه های گوناگونی از امام محمد باقر و امام جعفر صادق علیهما السلام در جلسات خراسانی های حاضر در موسم حج صادر شده است. ابو ربیع شامی گزارش می کند که در منزل امام صادق علیه السلام جمع کثیری از شیعیان خراسان و شام و دیگر بلاد اسلامی حضور داشتند و امام صادق علیه السلام خطاب به آن ها چنین می فرمود: (یا شیعة آلِ مُحَمَّدٍ، اَعْلَمُوا إِنَّهُ لَيْسَ مِنَّا مَنْ لَمْ يَمْلِكْ نَفْسَهُ عِنْدَ غَضَبِهِ، وَ مَنْ لَمْ يُحْسِنْ صَحْبَةَ مَنْ صَحِبَهُ، وَ مُخَالَفَةَ مَنْ خَالَفَهُ، وَ مُرَافَقَةَ مَنْ رَافَقَهُ، وَ مُجَاوَزَةَ مَنْ جَاوَزَهُ، وَ مُمَالَحَةَ مَنْ مَالَحَهُ، يَا شِيعَةَ آلِ مُحَمَّدٍ، اتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ، وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ). (8)

در روایتی دیگر وقتی گروهی از خراسانیان به منزل امام صادق علیه السلام وارد می شوند، امام پیش از پرسش آن ها می فرماید: (مَنْ جَمَعَ مَالاً يَحْرُسُهُ عَذْبُهُ اللَّهُ عَلَى مِقْدَارِهِ) اهالی خراسان می گویند: عربی بلد نیستیم و متوجه فرمایش شما نمی شویم امام صادق علیه السلام را با زبان فارسی به ایشان می فرماید: «هر که درم اندوزد جزایش دوزخ باشد». (9)

در زمینه ادعیه نیز چند دعا از راویان خراسانی گزارش شده است. اما مهمترین تلاش ایشان در روایت کردن کتاب شریف صحیفه سجاده است ادعیه این کتاب شریف توسط

ص: 159

-
- 1- تهذیب الاحکام، ج 7، ص 15، ح 68
 - 2- الکافی، ج 5، ص 352، ح 17
 - 3- همان، ج 4، ص 504، ح 3
 - 4- کامل الزیارات، ص 274
 - 5- من لا یحضره الفقیه، ج 3، ص 358، ح 4263
 - 6- الکافی، ج 3، ص 513، ح 9
 - 7- بحار الأنوار، ج 100، ص 213، ح 21
 - 8- الکافی، ج 2، ص 637، ح 2.
 - 9- الخرائج والجرائح، ج 2، ص 753 ح 70. مشابه این روایت را مناقب ابن شهر آشوب نیز گزارش کرده است. بحار الأنوار، ج 47، ص 84 ح 77

متوکل بن هارون ثقفی بلخی از یحیی بن زید بن علی بن الحسین در عصر امام صادق علیه السلام روایت شده است. او می گوید: «یحیی بن زید را بعد از شهادت پدرش ملاقات کردم در حالی که او عازم خراسان بود...»

یحیی پس از گفت و گویی کوتاه با متوکل بن هارون کتاب شریف صحیفه سجادیه را برای نگهداری به متوکل می سپارد (1) یکی از طرق صحیفه سجادیه موجود متوکل بلخی است.

پنج. شیوه های نشر حدیث در خراسان

اشاره

انتشار احادیث معمولاً به گونه هایی چون قرائت، اجازه، کتابت جلسات، سفرهای حدیثی و ... شکل می گیرد. در پایان این نوشتار شایسته است تا به چگونگی نشر احادیث در خراسان عصر صادقین علیهما السلام اشاره کنیم.

گفتنی است متون شیعی مربوط به این دوران خراسان بسیار اندک است. بنابراین بررسی های بیشتری را می طلبد تا بتوان تاریخ حدیث این بخش را به دست آورد.

1. جلسات اهل خراسان

صادقین علیهما السلام برای سخنرانی و ارشاد شیعیان جلساتی را ویژه مسافران شیعی در ایام حج دایر می کردند داود بن کثیر جریان مفصلی را از سفر یک هیئت هفتاد و دو نفره از شیعیان خراسان نقل می کند. امام باقر علیه السلام ضمن دیدار با این گروه آنان را موعظه می کند. موعظ یاد شده کاملاً درون گروهی و شیعی است به عنوان نمونه حضرت به ایشان می گوید: «یا أهل خراسان ما من امام إلا و تحت یده کنوز قارون، إن المال الذی نأخذ منکم محبة لکم و تطهیراً لرؤوسکم.» (2)

روایتی را کلینی از جلسه گروهی از شیعیان ماوراء النهر در محضر امام صادق علیه السلام گزارش می کند (3) که نشانگر این است که در آن دوران در مناطق ماوراء النهر نیز شیعیان حضور داشته اند.

این گونه جلسات گاهی ویژه اهالی یک منطقه تشکیل می شد (4) و گاهی جلسه ای عمومی برای تمام شیعیان حاضر در مدینه بود البته اگر جلسات در ایام موسم حج برپا می شد، طبیعی بود که بیشتر حاضرین را مسافران شیعی تشکیل دهند متنی را ابو ربیع شامی گزارش می کند که بیانگر حضور شیعیان مناطق مختلف در نزد امام صادق علیه السلام است. اما گویا حضور

ص: 160

1- الصحیفه السجادیة الكاملة، ص 4

2- الثاقب فی المناقب، ص 379

3- الکافی، ج 8 ص 101

4- ر.ک: همان، ج 5، ص 352، ح 17 جلسه اهل خراسان

خراسانی ها در این جلسه پر رنک تر است چه این که او - علی رغم این که اهل شام است - خراسانی ها را بر اهل شام مقدم می دارد: «دخلت علی أبي عبدالله عليه السلام والبيت غاص بأهله فيه الخراساني والشامي و من أهل الآفاق فلم أجد موضعاً أقعد فيه...» (1)

در طلیعه تمام بندهای مواعظ امام با جمع پیش گفته عبارت «یا شیعة آل محمد» دیده می شود که نشانگر آن است که جمع کاملاً شیعی بوده است این گونه جلسات را می توان یکی از «شیوه های نشر حدیث» در میان اهالی خراسان دانست آنان نیز در بازگشت راویان احادیث در بلاد خراسان می شدند.

2. پرسش و پاسخ

در قرن اول و دوم بیشتر عالمان حاضر در خراسان سنی بودند شیعیان هم برای سؤال نزد ایشان نمی رفتند. اگر عالمان شیعی حضور نداشتند سعی می کردند سؤالات خود را در ایام حج از امامان بپرسند جلسات پرسش و پاسخ متعددی در ایام حج در مدینه و مکه برپا می شد گزارش های متعددی در دست است که مردم خراسان سؤالات فقهی، اجتماعی، طبی و... خود را از صادقین علیهما السلام می پرسیدند.

گفت و گوی امام باقر علیه السلام با مردی از بلخ (2) علیه السلام درباره دجال پرسش های مردم خراسان درباره مناسک حج از آن حضرت (3) استفتای فقهی مرد خراسانی درباره ربا (4) و... تنها بعضی از روایات مربوط به جلسات پرسش و پاسخ در عصر امام باقر علیه السلام است.

در دوران امامت امام صادق علیه السلام نیز جلسات پرسش و پاسخ های فقهی (5)، شخصی (6) و مذهبی (7) توسط مردم خراسان نزد آن حضرت برپا می شد.

3. سفرهای راویان به خراسان

مردم خراسان به جهات گوناگون با حاکمان اموی و عباسی چندان سازگار نبودند از این رو گرایش به علوین در این مناطق بیشتر از دیگر بلاد دیده می شود شیعیان نیز برای تبلیغ تشیع

ص: 161

1- الکافی، ج 2، ص 637

2- بصائر الدرجات، ص 161

3- الکافی، ج 6، ص 256، ح 1.

4- وسائل الشیعة، ج 18، ص 130، ح 7.

5- همان، ج 4، ص 504، ح 3 درباره تبلیغ در حج

6- همان، ج 6، ص 10، ح 10؛ مستدرک الوسائل، ج 7، ص 236

7- کامل الزیارات، ص 274 و ص 290 پرسش شیعیان خراسانی درباره فضیلت زیارت امام حسین علیه السلام.

از کوفه به خراسان می رفتند و به نشر احادیث اهل بیت می پرداختند. امام صادق علیه السلام هم از این سفرهای تبلیغی آگاه بود. (1)

سفرهای طالیین به مناطق خراسان برای گریز از حکومت وقت نشانگر حضور شیعیان و علاقه مندی ایشان به اهل بیت علیهم السلام است به عنوان نمونه یحیی بن زید بن علی بن الحسین پس از شهادت پدرش در کوفه به خراسان گریخت و در بلخ نزد حریش بن عبدالرحمن شیبانی اقامت گزید. (2)

سفرها و حضور چشمگیر زیدیه در مناطق خراسان تنها یک حرکت سیاسی نبود، بلکه آن ها در این سفرها به تبلیغات علیه حکومت و نشر فضایل اهل بیت نیز می پرداختند.

گاهی حکومت عباسی راویان شیعی را به خراسان تبعید می کرد که حضور آنان سبب انتشار حدیث شیعه در این دیار می گردید. جعفر بن زیاد احمر کوفی (م 165 یا 167) از اصحاب امام صادق علیه السلام (3) و راویان کثیر الحدیث شیعه است که توسط منصور به همراه گروهی از شیعیان به هرات تبعید شد. (4)

شیعیان خراسان پس از بازگشت حجاج برای آگاهی از آخرین فرمایشات پیشوایان دینی همواره به استقبال این کاروان ها می رفتند ابن حمزه طوسی یکی از این موارد را به صورت مفصل روایت نموده است. (5)

بنابر آن چه گذشت در نیمه اول قرن دوم حضور شیعه در خراسان بسیار آشکار و روشن نمود پیدا کرد. در این دوران که مقارن با عصر طلایی انتشار علوم آل محمد صلی الله علیه وسلم است محدثانی شناسا و یا گمنام از خراسان برخاستند و سهم خود را در خدمت به حدیث ادا کردند. امروزه آثار تلاش این بزرگمردان در جوامع روایی مشهود است و به یقین می توان گفت که خاستگاه شیعه در ایران سرزمین خراسان عصر حضور است.

ص: 162

1- بصائر الدرجات، ص 264 و 265

2- پس از مرگ هشام و خلافت ولید بن یزید بن عبدالملک حکومت از محل اختفای او آگاه شد و پس از درگیری های بسیاری با خاندان حریش از دستگیری یحیی ناامید شدند مدتی بعد در منطقه جوزجان توانستند، سپاه یحیی را از بین برده و او را به شهادت برسانند. این حادثه در سال 125 هجری رخ داد الامام الصادق والمذاهب الاربعة، اسد حیدر، ج 1، ص 137 و 138

3- رجال طوسی، ص 209، ش 2707

4- ر.ک: اعیان الشیعة، ج 4، ص 108

5- ر.ک: الثاقب فی المناقب، ص 439 - 445

1. اختيار معرفة الرجال، شيخ طوسی (م 460 ق)، قم: مؤسسة آل البيت عليهم السلام.
2. اعيان الشيعة، محسن، امين معاصر بيروت دارالتعارف
3. الاختصاص، شيخ مفيد (م 413 ق)، قم: جماعة المدرسين في الحوزة العلمية قم.
4. الاصول الستة عشر، جمعی از راویان حدیث قم: دار الحديث.
5. بحار الأنوار، علامه محمد باقر مجلسی (م 1111 ق)، بيروت: مؤسسة الوفاء.
6. بصائر الدرجات، محمد بن حسن صفار (م 290 ق)، طهران: مؤسسة الاعلمي.
7. پژوهشی درباره حدیث و فقه، مدیر شانه چی، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی.
8. تاریخ ابن معین، یحیی بن معین، دمشق: دار المأمون للتراث.
9. تاریخ، بغداد خطیب بغدادی (م 463 ق)، بيروت: دار الكتب العلمية.
10. تاریخ شیعه محمد حسین مظفر، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
11. تفسیر القمی، علی بن ابراهیم قمی (م 329 ق)، قم: مؤسسة دار الكتاب.
12. تهذیب الأحكام، شيخ طوسی (م 460 ق)، دار الكتب الاسلامية.
13. الثاقب في المناقب، ابن حمزة الطوسی (م 560 ق)، قم: مؤسسة انصاريان.
14. جامع الرواة، محمد علی اردبیلی (م 1101 ق)، قم: مكتبة المحمدي.
15. الجرح والتعديل، رازی (م 327 ق)، بيروت: دار احیاء التراث العربي.
16. الخرائج والجرائح، قطب الدين راوندی (م 573 ق)، قم: مؤسسة امام المهدي (عجل الله تعالى فرجه الشريف).
17. دعائم الاسلام قاضی نعمان مغربی (م 363 ق)، دارالمعارف
18. الذريعة الى تصانيف الشيعة، آقا بزرگ طهرانی (م 1389 ق)، بيروت: دار الاضواء.
19. رجال البرقي احمد بن محمد برقي، قم: نشر القیوم.

20. رجال الطوسي، شيخ طوسی (م 460 ق)، قم: مؤسسة النشر الاسلامي.
21. رجال النجاشي، احمد بن على نجاشي (م 450 ق)، قم: مؤسسة النشر الاسلامي.
22. الصحيفة السجادية الكاملة، امام زين العابدين (م 94 ق) قم جامعه مدرسين حوزة علميه.
23. طب الأئمة عليهم السلام، ابنی بسطام (م 262 ق)، قم: منشورات الرضى.
24. الغيبة، شيخ طوسی (م 460 ق)، قم: مؤسسة المعارف الاسلامية.
25. الفهرست شيخ طوسی (م 460 ق)، مؤسسة نشر الفقاهة.

26. فهرست منتجب الدين منتجب الدين رازی (م 585 ق)، قم: كتابخانه آیت الله مرعشی
27. قاموس الرجال، محمد تقی شوشتری، قم: مؤسسة النشر الاسلامی.
28. قرب الاسناد، حمیری (م 300 ق)، قم: مؤسسة آل البيت لاحیاء التراث.
29. الكافي، شیخ محمد بن یعقوب کلینی (م 329 ق) تهران دار الكتب الاسلامیة، آخوندی.
30. کامل الزیارات جعفر بن محمد بن قولویه قمی (م 368 ق)، مؤسسة نشر الفقاهة.
31. الكامل فی ضعفاء الرجال عبد الله بن عدی (م 365 ق)، بیروت: دار الفكر.
32. كتاب من لا یحضره الفقیه، شیخ صدوق (م 381 ق)، جامعة المدرسين.
33. کفاية الأثر، علی بن محمد خزاز قمی (م 400 ق)، قم: انتشارات بیدار.
34. کمال الدین وتمام النعمة، شیخ صدوق (م 381 ق)، قم: مؤسسة النشر الاسلامی.
35. مجله دانشکده الهیات، مشهد، ش 1
36. المحاسن، احمد بن محمد بن خالد البرقی (م 274 ق)، دار الكتب الاسلامیة.
37. مستدرکات علم رجال الحديث نمازی شاهرودی، حسینیة عمادزاده، اصفهان.
38. مستدرک الوسائل، محدث نوری، مؤسسة آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث قم.
39. معالم العلماء، محمد بن علی بن شهر آشوب (م 588 ق)، قم المطبعة.
40. معانی الأخبار، شیخ صدوق (م 381 ق)، انتشارات اسلامی.
41. معجم البلدان یاقوت بن عبد الله حموی (م 626 ق)، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
42. معجم رجال الحديث، سید ابوالقاسم خویی (م 1413 ق).
43. مناقب آل ابی طالب، ابن شهر آشوب (م 588 ق)، نجف اشرف: مطبعة الحیدریة.
44. وسائل الشیعة، شیخ حر عاملی (م 1104 ق)، قم: مؤسسة آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث.
45. الهدایة، شیخ صدوق (م 381 ق)، قم: مؤسسة الإمام الهادی علیه السلام.
46. هدیة العارفين إسماعیل باشا بغدادی (م 1339 ق)، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

چکیده

خراسان بعد از ورود امام رضا علیه السلام به یکی از پایگاه های مهم نشر حدیث شیعه تبدیل گردید و تاکنون نیز این موقعیت را در تاریخ و فرهنگ شیعه برای خود حفظ نموده است. و از این رهگذر محدثان خراسانی و آثار تدوین شده در خراسان بخش معظمی از تاریخ حدیث را تشکیل می دهد.

نگارنده در این مقاله ضمن برشماری تلاش های عالمان خطه خراسان در عرصه حدیث به شناسایی محدثان خراسان پرداخته و آثار حدیثی هر کدام را با ذکر نسخه های خطی یا چاپ شده آن برشمرده است. در این نوشته 128 محدث شیعه و 233 اثر حدیثی مربوط به آن ها معرفی شده است. در پایان نیز فهرستی براساس انتساب محدثان به شهرهای خراسان تهیه و ضمیمه گشته است.

کلیدواژه ها: خراسان، حدیث شیعه، نسخه های خطی.

درآمد

اشاره

حدیث بعد از قرآن کریم اصل و اساس اعتقادات و احکام به شمار می رود. از این رو می توان گفت: پیشینه تدوین حدیث در شیعه به عهد پیامبر صلی الله علیه و آله بازگشته و با تدوین کتاب امام علی علیه السلام و مصحف حضرت فاطمه زهرا علیها السلام شروع شده است. پس از آن نیز شیعیان با توجه به توصیه امامشان که فرمود: (قَيِّدُوا الْعِلْمَ بِالْكِتَابَةِ) علوم اهل بیت علیهم السلام، سخنان ائمه علیهم السلام را در کتاب ها و اصول خود تدوین نمودند و روایت و درایت حدیث اهل بیت علیهم السلام را برای خود افتخاری بزرگ می دانستند تا آن جا که مال و جان خود را در سر این سودا صرف کردند.

امروزه بررسی وضعیت تدوین تاریخ حدیث شیعه و بازگویی تلاش های پیشینیان در این عرصه یکی از ضرورت های رشد و بالندگی باورهای دینی به حدیث به شمار می رود مقاله

حاضر که به پاس ارج گذاری به مقام علمی فقیه اهل بیت علیهم السلام مرحوم آیت الله میرزا علی آقا فلسفی نگارش می شود تلاش های عالمان خطه خراسان در عرصه حدیث را مرور می کند. شایان ذکر است که منظور از خراسان همان خراسان بزرگ است و نویسندگان این سطور نیز ادعای استقصای کامل در این زمینه را ندارد و امیدوار است که این نوشته درآمدی باشد برای کاوش افزون تر در این عرصه و نمودن تلاش های گذشتگان که از دید اهل نظر به دور مانده است. بمتّه و کرمه و لطفه و احسانه، آنّه علی کل شیّ قدیر.

تدوین حدیث در خراسان با قدوم مبارک هشتمین اختر تابناک امامت حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام به خراسان شروع می شود و حدیث سلسله الذهب چون خورشید تابان بر تارک تاریخ حدیث خراسان می درخشد که امام آن را در جمع محدثان زیادی بیان فرمودند. پس از آن فرامین و خطابات امام رضا علیه السلام مانند طب الرضا علیه السلام، شرایع الدین از اولین کتاب های حدیث در خطه خراسان هستند. فضل بن شاذان نیشابوری، شیخ طوسی، قطب الدین کیدری، ابوالحسن فنجگردی، نمونه هایی از تعداد کثیر و خیل محدثان خراسان به شمار می روند در این رهگذر مشایخ حدیثی بسیاری نیز به عزم پابوسی بارگاه امام رضا علیه السلام راهی خراسان گردیده و در عتبه مقدس رضوی به قرائت حدیث و نقل روایت می پرداختند که حاج شیخ عباس قمی نمونه شاخص آن هاست و در مواردی نیز آن مکان مقدس را آرامگاه ابدی خود قرار داده اند مانند شیخ بهایی و شیخ حر عاملی.

کتابخانه آستان قدس رضوی نیز گنجینه ای نفیس برای نگهداری نقایس میراث حدیثی شیعه به شمار می رود محدثان بسیاری در چند قرن اخیر برای حفظ آثار علمی از جمله میراث حدیثی کتاب های متعددی را وقف آن کتابخانه نموده اند.

حاصل کلام آن که محدثان خراسانی و آثار تدوین شده و نگهداری شده در آن خطه بخش معظمی از تاریخ حدیث و میراث گران بهای شیعه را تشکیل می دهد.

این نوشتار بر محور آثار باقیمانده محدثان خراسانی در حوزه حدیث و علوم حدیث تدوین شده است. در مواردی که اثری به چاپ رسیده نسخه های خطی آن ذکر نشده و در مواردی که اثر تاکنون به چاپ نرسیده مشخصات نسخ یا نسخه خطی آن ذکر شده است.

شایان ذکر است برای اطلاع از نسخه های خطی آثار چاپ شده، می توان به کتاب فهرستگان نسخه های خطی حدیث و علوم حدیث مراجعه نمود.

و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین

(1) ابو الحسن موسوی مشهدی (قرن 11 ق)

1. عشرة کامله، به عربی. این اثر کتاب مختصری است در احراز و حجب نافعة مجربة مروی از پیامبر اکرم و ائمه اطهار علیهم السلام. شیخ آقا بزرگ در الذریعه (1) از این کتاب یاد کرده است. نسخه منحصر به فرد این اثر در کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره 3240 نگهداری می شود که شامل 33 برگ است. (2)

(2) ابو القاسم مشهدی (قرن 11 ق)

2. شرح الجلالة (الله) به فارسی. این کتاب شرح مفصلی است در چند فصل بر لفظ جلاله «الله» مشتمل بر مباحث ادبی، فلسفی و عرفانی با نقل اقوال فلاسفه و اشعار عرفا.

فصل های موجود از این کتاب در نسخه منحصر آن (که از آغاز و انجام افتادگی دارد) چنین است: فصل دوم: در دلایل علمیت و اشتقاق؛ فصل سوم: در سبب سرگردانی در لفظ جلاله؛ فصل پنجم: در این که علم خدا حضوری است یا حصولی؛ فصل ششم: در فضیلت و خواص این اسم بزرگوار.

نسخه منحصر به فرد این کتاب در قم، کتابخانه آیت الله گلپایگانی، به شماره 1546/9/96 نگهداری می شود.

(3) ابو طالب بن ابی تراب حسینی مجتهد قاننی خراسانی (م 1293 ق)

آیت الله سید ابو طالب حسینی قاننی بیرجندی در سال 1230 در قانن متولد و در نزد اساتیدی چون ملاعلی نوری شیخ محسن خنفر حجت الاسلام رشتی و محمد ابراهیم کرباسی و دیگران مقامات عالی علم و معرفت را پیمود و به زادگاهش قانن بازگشت و متصدی تدریس و ترویج علوم دینی گردید. آثار متعددی از وی در علوم اسلامی بر جای مانده و یک اثر نیز در علوم حدیث دارد شاگرد بنام وی محمد باقر بیرجندی است که آثار متعددی در علوم حدیث دارد.

ص: 167

1- الذریعه، ج 5، ص 264

2- فهرست آستان قدس ج 2 ص 282 وج 15، ص 408

برای شرح حال وی رجوع شود بزرگان قائن، ص 73 - 91 بیان المفاخر، ج 1، 251 - 253؛ تاریخ علمای خراسان 114 و 115؛ موسوعة مؤلفی الامامية، ج 2، ص 171؛ الذريعة، ج 18، ص 381؛ اثر آفرینان، ج 4، ص 331

3. الفوائد الغروية موسوم به عمدة المقال فی علمی الدراية والرجال، به عربی.

این کتاب اثر مفصلی است درباره قواعد کلی علم رجال و درایه و حالات بعضی از روات و علمای مشهور شیعه شامل دو قسم بدین ترتیب:

قسم اول: در رجال و شامل یک مقدمه و یازده فایده است با این عنوان ها: مقدمه: فی تعریف علم الرجال و موضوعه و فائده اول: تاریخ میلاد و وفات حضرت پیامبر و امامان شیعه و و ذکر دانشمندانی که سخن آن ها در علم رجال مرجع است با ذکر سرگذشت و مؤلفات آنان اولین شخص محمد بن عمر کشی و آخرین آن ها ابو علی صاحب منتهی المقال است. فایده دوم: رموز اختصاری متداول در کتب رجال؛ فایده سوم: روش تألیف و استفاده از کتب رجال و توضیح برخی از نکات در رجال و حدیث؛ فایده چهارم: شرح پاره ای از اصطلاحات علم رجال؛ فایده پنجم: تحقیق درباره پنج راوی (سکونی، سهل بن زیاد آدمی، ابراهیم بن هاشم، کوفی، اسحاق بن عمار و محمد بن سنان)؛ فایده ششم: تحقیق درباره مؤلفان کتب اربعه متقدم و متأخر؛ فایده هفتم: بیان روش مؤلفان کتب مذکور در نقل حدیث؛ فایده هشتم: مصطلحات فیض کاشانی در وافی؛ فایده نهم: نشانی هایی که مجلسی در بحار به کار برده؛ فایده دهم: ضبط اسماء و القابی که نادرست خوانده شده اند؛ فایده یازدهم: فرق شیعه و مسلمان و تفسیر و عنوان هایی مانند ابواب اربعه از اثنی عشریه.

قسم دوم: در علم، درایه دارای چند فایده و یک خاتمه است با این عنوان ها: در سنت و خبر، در طریق تحمل حدیث در اجازه در اهلیت تحمل حدیث و خاتمه درباره اصول شیعی و مجامع اخبار امامی

تألیف این رساله در نجف اشرف و در سال 1268 ق پایان یافته است.

شیخ محمد باقر بیرجندی قائنی (شاگرد مؤلف) شرح مفصلی بر این کتاب نوشته و آن را العوائد القروية فی شرح الفوائد الغروية نام نهاده است.

این اثر تاکنون به چاپ نرسیده و چند نسخه از آن شناسایی شده است.

1. کتابخانه مجلس شورای اسلامی مجموعه خویی 12، محمد علی اصفهانی، 1273 ق، در فهرست این کتابخانه نام مؤلف «شیخ محمد تهرانی» ذکر شده است که درست نیست 112 برگ

فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس : ج 7، ص 204.

2. کتابخانه ملک: 3486، عبد الرزاق قاثی، 1274ق، 128 برگ (1)

3. کتابخانه دانشگاه تهران 3324، جمادی الثانی 1292ق، 206 برگ. (2)

4. کتابخانه دانشگاه تهران: 6894، 1272ق، 72 برگ. (3)

5. کتابخانه آیت الله مرعشی قم: 3407، محمد حسین بن ابی تراب بیرجندی قاثی، 9 ربیع الثانی 1330 ق، 61 برگ. (4)

(4) احمد بن حسن یزدی مشهدی (حدود 1310ق)

یزدی از دانشمندان اواخر سده سیزدهم و اوائل شده چهاردهم هجری است. او بیست عنوان تألیف دارد که نام آن ها را در مقدمه اثر خود - عبائر المعضلات و تواتر المشکلات - یاد کرده و اثر مذکور را بعد از سال 1306ق تألیف نموده است.

او چند اثر در حدیث و علوم حدیث دارد بدین تفصیل:

منابع شرح حال: اثر آفرینان، ج 6، ص 160.

4. ایقاظ الراقدین، به فارسی که نسخه منحصر آن در کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره 7132، نگهداری می شود. (5)

5. شرح دعای صباح، به فارسی این اثر ترجمه و شرح مختصری بر دعای صباح حضرت امیر علیه السلام است. تنها نسخه شناخته شده از آن در کتابخانه آیت الله مرعشی به شماره 2407 نگهداری می شود که گویا نسخه اصل مؤلف است. (6)

6. عبائر المعضلات و تواتر المشکلات، به فارسی این کتاب با عناوین «معضله و جواب» مشتمل است بر شرح و بیان معضلات و مشکلات برخی از آیات کریمه و احادیث شریفه و نهج البلاغه. تنها نسخه این اثر که گویا به خط مؤلف است در کتابخانه آستان قدس رضوی به

ص: 169

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملک، ج 1، ص 407

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشگاه تهران، ج 11، ص 2309

3- همان، ج 16، ص 390.

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 9، ص 191.

5- فهرست نسخه های خطی آستان قدس رضوی، ج 6، ص 215.

6- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 7، ص 8

7. موائد المتسخرين، به فارسی. ترجمه و شرحی است بر دعای سحر: (اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ مِنْ بَهَائِكَ بِإِبْهَائِهِ...) مشتمل بر یک مقدمه و پنج شمع و بیست و سه مانده و چهار شربت و خاتمه، با شواهد بسیار از آیات و روایات. تنها نسخه شناخته شده از آن در کتابخانه آیت الله مرعشی به شماره 2407 نگهداری می شود که گویا نسخه اصل مؤلف است. (2)

8. نواصيص العجب في شرح زیارت رجب، به فارسی. شرح مفصلی است بر زیارت معروف به رجبیه: (الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَشْهَدَنَا مَشْهَدَ أَوْلِيَانِهِ فِي رَجَبٍ...) با توضیحات لغوی و اعتقادی استفاده شده از روایات و آیات دارای یک مقدمه در ثواب روزه ماه رجب و وقایع آن ماه پس از آن سی و یک نصوص در شرح زیارت مذکور و سپس خاتمه ای در اعمال ماه رجب این کتاب به صورت سنگی در تهران به چاپ رسیده [الذریعه، ج 24، ص 350، مشار، فارسی، ج 5، ص 5324] و تنها نسخه شناخته شده از آن در کتابخانه آیت الله مرعشی به شماره 2432 نگهداری می شود که گویا نسخه اصل مؤلف است. (3)

(5) اسماعیل بن محمد علی رضوی (قرن 10 ق)

9. ضیاء المصباح (شرح مصباح الشریعة منسوب به امام صادق علیه السلام)، به فارسی. (4)

نسخه: کتابخانه مجلس شورای اسلامی نسخه 2795، تحریر محمد بن صالح مهدی، در سال 1117 ق در 123 برگ.

(6) جعفر بن محمد حسینی سبزواری (قرن 13 ق)

10. فرائد الفوائد، به عربی.

نسخه: کتابخانه آیت الله مرعشی قم بدون شماره، به خط مؤلف، بی تا (قرن 13 ق). (5)

(7) جعفر بن محمد قاضی مشهدی (قرن 13 ق)

11. شرح عهدنامه مالک اشتر، به فارسی که در سال 1106 ق به نام عماد الدوله محمد مؤمن

ص: 170

1- فهرست نسخه های خطی آستان قدس رضوی، ج 14، ص 347

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 7، ص 8.

3- همان، ص 26

4- فهرست مجلس شورای اسلامی، ج 10، ص 56

5- مجله میراث شهاب، ش 20، ص 11.

خان ایشیک آقاسی باشی دیوان اعلی ساخته است. (1)

(8) غیاث الدین جمشید بن مهدی بن اسماعیل حسینی طوسی (قرن 10 ق)

مؤلف از عالمان عهد سلطنت شاه طهماسب صفوی بوده و در سال 951 ق در دلیجان به سر می برده است.

12. تبویب الأمالی (للسدوق)، به عربی مؤلف در این اثر کتاب امالی (مجالس) شیخ صدوق (381 ق) را در سه باب مرتب نموده، با این عنوان ها: الباب الاول: فیما یتعلّق بمناقب اهل البيت علیهم السلام و الباب الثانی: فی العبادات والأوراد والأذکار؛ الباب الثالث: فی المتفرقات.

تألیف این اثر در روز پنجشنبه سلخ ماه رمضان سال 951 ق در دلیجان پایان یافته است.

نسخه ها:

1. کتابخانه مدرسه نمازی خوی، شماره 745 به احتمال بسیار این نسخه منتخب دیگری از امالی صدوق است بی کا، بی تا. (2)
2. آران و بیدگل کتابخانه امامزاده هلال بن محمد شماره 105 جلد اول بی کا، پنجشنبه سلخ رمضان المبارک، ص 951 ق از روی خط مؤلف نوشته شده است. (3)
3. کتابخانه سید مهدی روحانی، بدون شماره از میانه افتادگی دارد، بی کا، بی تا، از روی خط مؤلف نوشته شده است. (4)

(9) ابو القاسم حبیب نیشابوری (قرن 11 ق)

13. الطب النبوی (طب الابدان من اخبار مرویة عن النبی صلی الله علیه و اله)، به عربی.

نسخه: کتابخانه ملی تهران، شماره 929/ف بی کا، 1083 ق، 5 برگ. (5)

(10) حسن بن حسین شیعی سبزواری (قرن 8 ق)

منابع شرح حال: فرهنگ بزرگان اسلام و ایران، ص 145؛ ریحانة الأدب، ج 3، ص 338

ص: 171

-
- 1- فهرست دانشگاه کتابخانه ج 16، ص 717، نسخه ش 7837 بی کا در سال 1276 ق، در 144 برگ.
 - 2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه نمازی جلد اول ص 401؛ فهرست نسخه های عکسی مرکز احیاء، ج 3، ص 50.
 - 3- مجلة وقف میراث جاویدان، ج 3، ص 58؛ فهرست عکسی مرکز احیاء، ج 1، ص 282
 - 4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه عکسی مرکز احیاء، ج 1، ص 120؛ آشنایی با چند نسخه خطی، ص 443
 - 5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملی تهران، ج 2، ص 467

14. مصابيح القلوب، به فارسی. مشتمل بر 53 روایت که ابتدا روایت را به فارسی ترجمه و سپس شواهدی از اشعار و آیات و روایات و حکایات آورده است. (1)

15. بهجة المباحج، به فارسی.

16. ترجمه كشف الغمة، به فارسی.

(11) ابو علی حسن طوسی فرزند شیخ طوسی (قرن 6 ق)

17. امالی ابی علی (امالی ابن الشیخ الطوسی) (2)، به عربی کتابی با این نام در تهران و در سال 1013 ق چاپ شده است ولی شیخ آقا بزرگ معتقد است که این کتاب بخشی از امالی پدر مؤلف (شیخ طوسی) است. (3)

(12) حسن بن ولی الله رضوی قاضی (؟)

18. اجازه به شیخ محمد حسین.

نسخه: کتابخانه دانشکده الهیات، شماره 852، بی کا، بی تا. (4)

(13) سید حسن رضوی (قرن 14 ق)

19. الحج القاطعة في شرح الزيارة الجامعة، به فارسی. ترجمه و شرحی است بر زیارت جامعه کبیره، در نسخه موجود از این کتاب متن دعا با ترجمه در بالای صفحات تحریر شده و جملاتی که نیاز به تفسیر و توضیح دارد در هر صفحه با ذکر شماره به صورت پاورقی شرح داده شده است مؤلف این زیارت را از استادش محدث قمی روایت می کند

نسخه: کتابخانه آیت الله گلپایگانی، شماره 39/240 سید حسن رضوی (مؤلف)، بی تا (قرن 14 ق) 146 برگ. (5)

ص: 172

1- الذریعة، ج 21، ص 90.

2- همان، ج 2، ص 309 رقم 1239

3- نسخه های خطی موجود از این کتاب در فهرستگان نسخ خطی حدیث و علوم حدیث (ش 760) ذیل امالی شیخ طوسی معرفی شده است.

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه الهیات، مشهد، ج 2، ص 28

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله گلپایگانی، جدید

(14) خطیب حسن قاری سبزواری (قرن 11 ق)

20. مطالع الاسرار (شرح مشارق الأنوار برسی)، به فارسی

نسخه: کتابخانه آیت الله مرعشی، قم، بدون شماره بی کا، 8 ذی حجه 1090 ق. (1)

(15) نورالدین میرزا حسین بن حیدر خراسانی (قرن 14 ق)

21. الاربعون حديثاً (اربعین نور)، به فارسی، مؤلف در این رساله چهل حدیث کوتاه از فرمایشات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله انتخاب و ترجمه نموده و در پایان آن چند حدیث از گفته های دوازده امام علیهم السلام بر آن افزوده است. این کتاب در مشهد به چاپ رسیده است. (2)

نسخه: کتابخانه مدرسه آیت الله خویی شماره 147 بی کا بی تا از روی نسخه چاپی کتابت شده است. (3)

(16) جمال الدین ابو الفتوح حسین بن علی بن محمد خزاعی نیشابوری رازی (زنده در 525 ق)

منابع شرح حال فرهنگ بزرگان اسلام و ایران ص 175؛ ریحانة الأدب، ج 7، ص 176؛ روضات الجنات، ج 2، ص 314

22. اجازه به پسرش ابو جعفر تاج الدین محمد است که در ربیع الاول 551 ق صادر شده است.

نسخه: کتابخانه ملی تبریز، شماره 3132 و فیلم آن در کتابخانه دانشگاه تهران، شماره میکروفیلم 6176 (4)

23. روح الاحباب و روح الالباب فی شرح الشهاب، به فارسی. ترجمه و شرح نیکویی است بر شهاب الاخبار قاضی ابو عبد الله قضاعی شافعی. (5)

نسخه: کتابخانه دانشگاه تهران شماره 127، نظر علی رجب 1060 ق، 190 برگ. (6)

ص: 173

1- مجله میراث شهاب ش 13، ص 65

2- الذریعة، ج 1، ص 414.

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه آیت الله خویی، ص 98.

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه میکروفیلم های دانشگاه تهران، ج 3، ص 243

5- الذریعة، ج 11، ص 261

6- فهرست نسخه های خطی دانشگاه تهران، ج 5، ص 1333.

24. اجازه روایت صحیفه الرضا به عبد العلی بیهقی.

نسخه: کتابخانه مسجد اعظم، شماره 2745، به خط مؤلف، بی تا. (1)

25. تحفة الصلوات، به فارسی صلواتیه ای است که مؤلف در آن فضایل، آداب و دستور صلوات را آورده و در یک مقدمه و هشت فصل و یک خاتمه و در روز دوشنبه 26 رمضان 899 ق تدوین نموده است.

عناوین فصول کتاب چنین است مقدمه: در فضیلت صلوات؛ فصل اول: در نکات متعلقه به آیه صلوات؛ فصل دوم: در معنی صلاة و تسلیم به حسب لغت و اصطلاح؛ فصل سوم: در مباحث وجوب و استحباب صلوات و سلام؛ فصل چهارم: در کیفیت صلاة و تسلیمات؛ فصل پنجم: در مواظن صلاة و تسلیمات؛ فصل ششم: در فضایل و فواید صلاة و تسلیمات؛ فصل هفتم: در مذمت تارک الصلاة؛ فصل هشتم: در آداب مصلی و قبل از شروع در آن؛ خاتمه: در بیان صلوات متنوعه (و بیان چهل نوع صلوات و فواید آن).

مؤلف این کتاب را به دستور ملکه خدیجه بانو، همسر سلطان حسین بایقرا تلخیص نموده و به نام سلطان حسین میرزا و زوجهایش و فرزندشان مظفر حسین میرزا تقدیم کرده است. (2)

نسخه ها:

1. کتابخانه دانشکده ادبیات، شماره امام جمعه 228، از اول افتادگی دارد به خط مؤلف، 26 رمضان المبارک 899 ق. (3)

2. کتابخانه وزیری، یزد شماره 1994 حسین بن محمد موسوی، 1035 ق، 167 برگ. (4)

3. کتابخانه مسجد اعظم، شماره 3376 این نسخه بخش هایی از کتاب را در بر دارد، بی کا، 1243 ق، 38 برگ. (5)

4. کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره 12498، این نسخه از اول افتادگی دارد،

ص: 174

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مسجد اعظم، ص 585

2- الذریعة، ج 3، ص 447

3- فهرست نسخه های خطی دانشکده ادبیات تهران، ج 3، ص 12 و 36

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه وزیری، ج 3، ص 1120

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مسجد اعظم قدیم، 624؛ فهرست مسجد اعظم.

نسخه: کتابخانه آیت الله مرعشی بدون شماره، شیخ مرتضی تالهی همدانی، 1314ق (2)

27. الرسالة العلية في الأحاديث النبوية، به فارسی مؤلف در این کتاب چهل حدیث نبوی را در هشت اصل گرد آورده و شرح نموده است با این عنوان ها اصل اول در توحید و ایمان و اسلام و نعت پیامبر صلی الله علیه و آله، اصل دوم: در عبادات و آن چه متعلق بدان است، اصل سوم: در فضایل قرآن و دعوات و اذکار، اصل چهارم: در مکارم اخلاق و فضایل انسانی، اصل پنجم: در اوصاف ردیه و رذایل اخلاقی اصل ششم: در آداب اهل سلطنت و امارت، اصل هفتم: در آن چه متعلق به ازمنه و امکانه و البسه و اطعمه و اشربه می باشد، اصل هشتم: در احادیث متفرقه.

هر یک از این اصلها دارای پنج وصل است و در هر وصل یک حدیث شرح شده و در ذیل آن به آیات و اخبار و ابیات عرفانی و امثال و حکایات استشهاد شده و به سید شمس الدین ابو المعالی علی المختار النسابة العلوی یا العبدلی اهدا شده است.

28. فضل الصلوات (مختصر تحفة الصلوات)، به فارسی تلخیصی است از اثر دیگر مؤلف موسوم به تحفة الصلوات. (3)

نسخه ها:

1. کتابخانه مجلس شورای اسلامی شماره 14352 بی کا، بی تا 20 برگ (4)

2. کتابخانه آیت الله گلپایگانی شماره 1566/9/116 این نسخه از آخر افتادگی دارد، بی کا، بی تا، 20 برگ (5)

3. اصفهان، سید محمد علی روضاتی، شماره 9 این نسخه از آخر افتادگی دارد و دارای 21 نوع از 40 نوع صلوات است، بی کا، بی تا، 83 برگ (6)

29. المرصد الاسنی در استخراج اسماء الحسنی، به فارسی

ص: 175

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس، ج 35، ص 443

2- مجله میراث شهاب، ج 20، ص 20.

3- الذریعة، ج 3، ص 447

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس، ج 38، ص 480

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله گلپایگانی، جدید؛ مجله تراثنا، ج 4، ص 104.

6- فهرست نسخه های خطی کتابخانه روضاتی، 26

1. کتابخانه مجلس سنا شماره 1178، بی کا، بی تا (قرن 12ق)، 30 برگ. (1)

2. کتابخانه دانشکده الهیات، شماره 589، بی کا، 1256ق، 21 برگ (2)

3. کتابخانه دایرة المعارف بزرگ اسلامی شماره 488، بی کا 1264ق، 14 برگ. (3)

(18) حسین بن محمد علی نیشابوری مکی (قرن 11ق)

منابع شرح حال: طبقات اعلام الشیعه، قرن 11ق، ص 187

30. اجازه به مولا محمد محسن بن اسماعیل اصفهانی، به عربی که در 7 شعبان 1061ق، در پایان نسخه ای از تهذیب الاحکام تحریر نموده است. (4)

(19) میرزا حسین شمس المعالی مشهدی (?)

31. التهجدیه، به فارسی. رساله ای است در آداب تهجد و نماز شب که آن را به نام سپهسالار تألیف نموده است.

نسخه: کتابخانه مدرسه فیضیه، شماره 1873 بی کا 1283ق، 28 برگ. (5)

(20) حیدر بن حسین علی طبسی (قرن 11ق)

منابع شرح حال: تراجم الرجال، ج 1، ص 194؛ الذریعة، ج 11، ص 205 و ج 15، ص 8

32. منتخب الادعیه، به فارسی. مؤلف در این رساله اعمال شبانه روز و بعضی از صلوات واجب و مستحب و پاره ای اعمال که در روزهای متبرک انجام داده می شود از کتاب های معتبر چون مصباح و عمل السنة و جز این ها در پنج باب انتخاب کرده و به روز ششم ربیع الاول 979ق پایان یافته است. عناوین ابواب چنین است باب اول: در اعمال یومیه؛ باب دوم: در اعمال ایام و لیالی هفته؛ باب سوم: در اعمال شهور دوازده گانه؛ باب چهارم: در اعمال غیر مختصه به اوقات معینه؛ باب پنجم: در بعضی ادعیه متفرقه.

ص: 176

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس سنا، ج 2، ص 158

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه الهیات، تهران، ج 1، ص 337

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه دایرة المعارف، ج 1، ص 228 و 320

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 27، ص 12، ش 10517.

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه فیضیه، ج 2، ص 40

نسخه: کتابخانه آیت الله مرعشی، قم، شماره 2083، حیدر بن حسین علی طبسی (مؤلف)، 6 ربیع الاول 979ق، 89 برگ. (1)

33. صحائف الاعمال، به فارسی. رساله ای است در ادعیه اعمال احراز روزانه، هفتگی و ماهانه و مرتب است بر عنوان فاتحه و سه صحیفه بدین ترتیب: اول: در اعمال یومیه دوم: در اعمال هفته، سوم: در اعمال شهوریه، خاتمه: در اعمال مطلقه، شامل دو مقاله که مقاله اول در صلوات و مقاله دوم در دعوات و بعضی آیات است. اتمام کتاب در دوم شوال 1006ق بوده است. (2)

نسخه ها:

این کتاب به چاپ نرسیده و تاکنون 17 نسخه از آن شناسایی شده است. (3)

1. کتابخانه ملی تبریز: شماره 934، رکن الدین محمد بن حاجی عبدالنبی، 1020ق، 180 برگ. (4)

2. کتابخانه تربیت تبریز: شماره 15، شاه قاسم بن مقری محمد جان، 1052ق. (5)

3. کتابخانه آیت الله مرعشی: شماره 1184، ملک بن حسین طبسی گیلکی، 9 ربیع الثاني 1055ق، 455 برگ (6)

4. کتابخانه آستان قدس رضوی شماره 3237 علی بن سلطان احمد حسینی طبسی 1068ق 232 برگ (7)

5. کتابخانه آیت الله مرعشی شماره 10688 بی کا 1080ق، 281 برگ (8)

6. کتابخانه مجلس شورای اسلامی شماره 12386 بی کا 1080ق، 307 برگ (9)

8. کتابخانه دانشگاه تهران شماره 3024 پیر محمد عرب مورخ 19 صفر 1091ق، 281 برگ (10)

9. کتابخانه آیت الله گلپایگانی: شماره 4667/23/187 این نسخه از اول و آخر افتادگی

ص: 177

-
- 1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 6، ص 95
 - 2- الذریعة الی تصانیف الشیعة، ج 15، ص 8؛ فهرست نسخه های خطی دانشگاه تهران، ج 1، ص 151
 - 3- فهرستگان نسخه های خطی حدیث و علوم حدیث شیعه، بخش ادعیه (مخطوط).
 - 4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملی تبریز، ج 3، ص 933
 - 5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه کتابخانه، تربیت، ص 15
 - 6- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 3، ص 354
 - 7- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس، ج 2، ص 282 و ج 15، ص 327.
 - 8- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 27، ص 136
 - 9- فهرست نسخه های خطی کتابخانه روضاتی، ص 280؛ فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس، ج 35، ص 341
 - 10- فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشگاه تهران، ج 10، ص 1966.

دارد، بی کا، بی تا (قرن 11ق)، 205 برگ، 11 و 14 سطر. (1)

10. کتابخانه وزیری یزد: شماره 1155، بی کا، بی تا (قرن 11ق)، 335 برگ. (2)

11. کتابخانه مدرسه گوهرشاد: شماره 1597، بی کا، 1154ق. (3)

12. کتابخانه مدرسه عبد الرحیم خان (سریزدی): بدون شماره عظیم بن محمد امین حسینی نور بخشی جمادی الثانی 1228 ق. (4)

13. کتابخانه آیت الله مرعشی شماره 2373، نسخ، بی کا، شعبان 1257ق، 226 برگ. (5)

14. کتابخانه آیت الله مرعشی بدون شماره بی کا بی تا (قرن 13ق). (6)

15. کتابخانه آیت الله مرعشی شماره 10977 بی کا دوشنبه 5 کا دوشنبه 5 ربیع الاول 1300ق، 217 برگ. (7)

16. کتابخانه دانشگاه تهران شماره 77 بی کا، بدون تاریخ کتابت، 200 برگ. (8)

17. کتابخانه طبسی حائری شماره 368، این نسخه از آغاز و انجام اندکی افتاده است، بی کا، بدون تاریخ، کتابت 354 برگ. (9)

(21) حیدر بن منور بن حیدر سبزواری (قرن 8 ق)

34. اجازه حدیثی که در سال 714ق نوشته است.

نسخه: کتابخانه وزیری یزد، شماره 1708 بی کا، بی تا (10)

(22) رجب علی بن محمد صالح بن علی نقی طوسی اصفهانی (قرن 13ق)

مؤلف از شاگردان شیخ احمد احسائی است و در آثارش از وی نقل می کند.

35. اربعین حدیث (چهل حدیث) به فارسی. شرح چهل حدیث که به درخواست شاهزاده

ص: 178

1- فهرست گلیایگانی، ج 2، ص 125

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه وزیری، ج 3، ص 875

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه گوهر شاد، ج 4، ص 2143

4- نشریه نسخه های خطی دفتر، 4 ص 423

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 6، ص 358

6- مجله میراث شهاب ش، 19، ص 113

- 7- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 27، ص 387
- 8- فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشگاه تهران، ج 1، ص 151
- 9- مجله نور علم ش 14 ص 111 فهرست کتابخانه طبسی (مخطوط).
- 10- فهرست نسخه های خطی کتابخانه وزیری، ج 3، ص 1031

محمد ولی میرزا تألیف شده و پس از حدیث چهلیم، هفتاد و نه حدیث دیگر به درخواست همان شاهزاده بر وی افزوده شده است.

نسخه ها:

1. کتابخانه آیت الله مرعشی، قم، شماره 4085 زین العابدین در عصر مؤلف، 140 برگ. (1)
2. کتابخانه ملی تهران، شماره 1941/ف گویا به خط مؤلف، بی تا (قرن 13ق)، 192 برگ. (2)
3. کتابخانه وزیری یزد شماره 1774 این نسخه ده حدیث از چهل حدیث را شامل است، بی کا، بی تا 7 برگ. (3)
36. شرح اربعین حدیث شیخ بهایی، به عربی.

نسخه ها:

1. کتابخانه وزیری یزد، شماره 3299 بی کا، بی تا 60 برگ (4)
2. کتابخانه وزیری یزد، شماره 3306 بی کا، بی تا، 77 برگ (5)

(23) زین العابدین بن محمد علی سبزواری (قرن 14ق)

37. غنیمۃ القبور فی عمل الشهور. به فارسی در بیان اعمالی که هر ماه باید انجام داد و در ضمن آن ها احکام فقهی بسیاری از مسایل را نیز متذکر شده است این اثر مشتمل بر 12 باب و هر باب دارای فصولی چند است تألیف کتاب در دهه اول محرم 1294 به پایان رسیده است.

نسخه ها:

1. کتابخانه مرکز احیای میراث اسلامی، شماره 2440 به خط مؤلف، محرم 1318ق، 110 برگ. (6)
2. کتابخانه مرکز احیای میراث اسلامی، شماره 2771 از باب هفتم اعمال ماه محرم تا پایان کتاب بی کا، پنجشنبه 12 ربیع الثانی 1318ق، 273 برگ (7)

(24)

ص: 179

-
- 1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 11، ص 98
 - 2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملی تهران، ج 4، ص 404
 - 3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه وزیری، ج 3، ص 1050
 - 4- فهرست وزیری، ج 5، ص 1606

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه، وزیری، ج 5، ص 1609

6- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مرکز احیاء

7- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مرکز احیاء، ج 7، ص مخطوط.

(24) سلام بن ابی عمره (عمیره) خراسانی کوفی (قرن ق)

38. اصل سلام بن ابی عمره (عمیره) به عربی یکی از اصول حدیثی شیعه است که تاکنون باقی مانده و به دست ما رسیده و در ضمن الاصول الستة عشر ص 117 - 121 به چاپ رسیده است. (1)

(25) سلطان محمود بن غلام علی طبسی قاضی مشهدی (قرن 12 ق)

مؤلف از شاگردان علامه مجلسی بوده است.

39. منتخب شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، به عربی. مختصر شرح ابن ابی الحدید است با حذف مطالب و مباحث مفصلی که مربوط به بیان اصل خطبه ها و کلمات نبوده است و مباحث اعتقادی و جز آن که آوردن آن ها ضرورتی نداشته است. این انتخاب در هفتاد و پنج روز هنگام سفر طبسی به اصفهان انجام شده و در 8 ذی قعدة 1080 ق به پایان رسیده است. (2)

نسخه ها:

1. کتابخانه آیت الله مرعشی، قم، شماره 4822 حسین بن منصور سبزواری 9 رمضان المبارک 1081 ق، 306 برگ. (3)

2. کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره 13817 بی کا، بی تا (قرن 12 ق)، 262 برگ. (4)

3. کتابخانه ملک، شماره 2178، باقر بن سلطان محمود طبسی، بی تا، 384 برگ. (5)

4. کتابخانه مدرسه نواب، شماره 27، اخبار، بی کا، بی تا، 263 برگ. (6)

(26) شاهد جوینی سبزواری (?)

40. ترجمه دیوان امیر المؤمنین علیه السلام، به فارسی. ترجمه منظومی است از دیوان امیر المؤمنین علیه السلام، مؤلف ابتدا مقدمه منظومی آورده سپس ترجمه هر بیت را در زیر آن در یک بیت به فارسی سروده است.

ص: 180

1- الذریعة، ج 2، ص 152؛ التراث العربی، ج 1، ص 240.

2- الذریعة، ج 4، ص 126 و ج 20، ص 198؛ فهرست نسخه های خطی مدرسه سپهسالار، ج 2، ص 132؛ التراث العربی، ج 3، ص 422

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 13، ص 22

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس، ج 14، ص 539

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملک، ج 1، ص 332

6- فهرست نسخه های خطی دو کتابخانه مشهد، ص 490.

نسخه: کتابخانه مجلس شورای اسلامی شماره 13969 بی کا، بی تا، ترجمه ناتمام است، 248 برگ. (1)

(27) طیب بن محمد طیب سبزواری (?)

41. الاربعون حديثاً في المناقب المرتضوية و المآثر العلوية، به عربي.

نسخه ها:

1. کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره 13214، محمود طبسی، 1065 ق. (2)

2. جامع کبیر یزد شماره 2258 و فیلم آن در کتابخانه دانشگاه تهران میکرو فیلم 2469، بی کا، بی تا. (3)

(28) حاج عابد بن داوود مشهدی (قرن 12 ق)

مؤلف از شاگردان شیخ حر عاملی بوده است.

42. الاربعون حديثاً، به عربي. چهل حديث نبوی است با حذف سند و بدون ذکر مأخذ که در موضوعات اخلاقی و آداب و سنن جمع آوری نموده است مؤلف هیچ توضیح و مطلبی از خود بعد از احادیث ذکر نکرده است.

نسخه: کتابخانه آیت الله گلپایگانی شماره های 2455/13/135، محمد هادی بی تا (قرن 11 ق)، 4 برگ. (4)

(29) عادل بن علی بن عادل حافظ معلم شیرازی خراسانی (قرن 10 ق)

منابع شرح حال: الذریعه، ج 4، ص 112 و ج 9، ص 663 و ج 24، ص 215، میراث حديث شيعه، دفتر اول، ص 193، منزوی ج 2، ص 1643 و ج 4، ص 2984

43. الاربعون حديثاً، به فارسی. عادل خراسانی در این کتاب سه اربعین نبوی را که محیی الدین محمد بن محمد جمع نموده، به نظم کشیده است.

ص: 181

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس، ج 37، ص 565

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه الفبایی آستان قدس، ص 37

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه میکرو فیلم های دانشگاه تهران، ج 1، ص 699

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله گلپایگانی جدید؛ فهرست گلپایگانی، رایانه ای

1. کتابخانه ملک، شماره 4275، محمد سعید بن محمد تقی خاتون آبادی، 1081 ق. (1)

2. کتابخانه ملک، شماره 4379، محمد سعید بن محمد تقی خاتون آبادی، 1081 ق. (2)

3. کتابخانه دانشگاه تهران شماره 2398، بی کا، بی تا (قرن دهم)، 26 برگ (3).

44. ترجمه منظوم الاربعینات الثلاث، به فارسی. ترجمه منظوم سه چهل حدیثی است که ابو الوقت عبد الملک بن علی بکری محیوی ساوی (م 896 ق) از احادیث نبوی انتخاب نموده است.

1. کتابخانه دانشگاه تهران شماره 8937، عادل بن علی بن عادل خراسانی، محرم 900 ق، 25 برگ. (4)

2. کتابخانه آیت الله گلپایگانی، شماره 1030/6/120، بی کا، بی تا (قرن 10 ق)، 5 برگ (5)

45. ترجمه منظوم صد کلمه علی علیه السلام، به فارسی. ترجمه منظومی است از صد کلمه جاحظ و که مترجم هر حدیث را در یک بیت شعر ترجمه نموده است این رساله در میراث اسلامی ایران و پیش از این در تبریز به سال 1259 و در تهران به سال 1272 چاپ شده و به صورت عکس از روی نسخه خطی با تاریخ کتابت سال 997 توسط مرکز انتشار نسخ خطی به چاپ رسیده است.

46. زبدة الاخبار من احادیث السید المختار، به فارسی. این اثر با تحقیق ابوالفضل حافظیان در دفتر اول میراث حدیث شیعه ص 202-213 به چاپ رسیده و تاکنون 16 نسخه خطی از آن شناسایی شده است. (6)

47. ستین عادلی، به فارسی شصت حدیث نبوی در آداب و فضایل است که عادل خراسانی آن ها را به نظم و نثر به فارسی ترجمه نموده است. او احادیثی را که در شش کلمه بوده با یک بیت و احادیثی را که بیش از شش کلمه بوده در دو بیت به نظم کشیده است. این رساله در دفتر اول میراث حدیث شیعه ص 214 - 230 به چاپ رسیده است.

48. نظم اللالی در ترجمه نشر اللالی، به فارسی. عادل در این رساله هر کلمه از اندرزهای

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملک، ج 7، ص 322 همان، ص 366

2- همان، ص 366.

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشگاه تهران، ج 9، ص 1003

4- همان، ج 17، ص 256

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله گلپایگانی جدید

6- فهرستگان نسخه های خطی حدیث و علوم حدیث شیعه، رقم 2746

منقول از حضرت امیر علیه السلام را که طبرسی در کتاب نثر اللالی گرد آورده است، در یک بیت شعر به نظم کشیده و مجموعاً 306 بیت در ترجمه سیصد و شش کلمه می باشد. این رساله دارای مقدمه ای است منظوم در چهل بیت و به شاه صفی صفوی تقدیم شده است. (1) از این کتاب تاکنون 12 نسخه شناسایی شده است. (2)

(30) ملا عبد الخالق بن عبد الرحیم یزدی طوسی (م 1268 ق)

مؤلف از شاگردان شیخ احمد احسائی بوده است.

منابع شرح حال: فرهنگ بزرگان اسلام و ایران ص 265؛ ریحانة الأدب، ج 6، ص 389.

49. شرح حدیث ماترّدّت در مجله علوم حدیث شماره یک به چاپ رسیده است.

50. اجازه به دوانی در جمادی الاولى 1259 ق. (3)

(31) ابو سعید عبد الرحمن بن احمد بن حسین نیشابوری خزاعی، مفید (م 476 ق)

منابع شرح حال فرهنگ بزرگان اسلام و ایران، ص 267؛ ریحانة الأدب، ج 5، ص 360.

51. الاربعین عن الأربعین فی فضائل أمير المؤمنين علیه السلام، به عربی مؤلف که از ثقات و علمای برجسته و عالی قدر امامیه و جد شیخ ابوالفتح رازی است به درخواست سید ابو الفضل هادی بن حسین بن علوی حسینی چهل حدیث از چهل نفر از مشایخ خود را با ذکر اسانید در فضائل حضرت علی بن ابی طالب علیه السلام گردآوری نموده است این کتاب از سوی کتابخانه مدرسه امام مهدی علیه السلام، در سال 1411 ق، در 40 ص و بار دیگر با تصحیح محمد باقر محمودی به وسیله وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی به چاپ رسیده است. (4) از این کتاب تاکنون 9 نسخه شناسایی شده است. (5)

52. الامالی به عربی.

ص: 183

1- نسخه های خطی فارسی، منزوی 4، ص 3280؛ 2، ص 1710؛ فهرست دانشگاه تهران، ج 2، ص 293 و ج 7، ص 1598؛ میراث حدیث شیعه دفتر اول 194 - 196.

2- فهرستگان نسخه های خطی حدیث و علوم حدیث شیعه، رقم 2628

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشگاه تهران، ج 3، ص 1736، ش 774

4- الذریعة، ج 1، ص 432؛ التراث العربی، 1، ص 156؛ مرآة الكتب، ج 2، ص 23-24؛ معجم ما کتب عن الرسول و اهل البيت، ص 275؛ معجم المطبوعات العربیة فی ایران 275

5- فهرستگان نسخه های خطی حدیث و علوم حدیث شیعه رقم 687

(32) عبد العلی بن محمد محسن خراسانی (قرن 13 ق)

53. ادعیه، کتابی که مؤلف برای فتح علی شاه قاجار و در مورد دعاها تدوین نموده است.

نسخه: کتابخانه کاخ گلستان، شماره 1183، به خط مؤلف، بی تا، (قرن 13 ق)، 3 برگ. (1)

(33) عبد العلی (مصحح کتابخانه آستان قدس رضوی) (قرن 14 ق)

54. ادعیه، به فارسی. شامل: دعا‌های کمیل، صباح، مناجات خمسة عشر، دوازده امام خواجه، زیارت امام رضا و پیامبر و حضرت علی علیهم السلام و عاشورا و اربعین و اعمال ماه شعبان.

نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره 13199، به خط مؤلف، 1312 ق، 111 برگ. (2)

(34) عبد الکریم بن محمد طبسی (قرن 11 ق)

55. اجازه حدیث: اجازه ای که طبسی به محمد شفیع بن محمد مقیم در ضمن کتاب کافی نوشته است. (3)

(35) عبد الکریم بن محمد هادی شهابی طبسی مشهور به ابوعلی محمد (?)

56. اختیارات ایام، به فارسی.

نسخه: کتابخانه شیخ حیدر علی مؤید، شماره 1284، بی کا، بی تا، 53 برگ. (4)

(36) عبد الله بن محمد تونی، خراسانی، فاضل تونی (م 1071 ق)

منابع شرح حال: فرهنگ بزرگان اسلام و ایران ص 315؛ ریحانة الأدب، ج 1، ص 356

57. فهرست تهذیب الاحکام، به عربی. فهرست کتاب ها و ابواب تهذیب الاحکام شیخ طوسی است با اشاره به مسایلی که از برای آن ها باب مستقلی عنوان نشده و اهمیت دارند مؤلف تألیف آن را در سال 1060 ق به پایان رسانده است. (5) از این کتاب تاکنون 5 نسخه شناسایی شده است. (6)

ص: 184

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه سلطنتی، دینی، 998

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس، ج 15، ص 48

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 19، ص 50، ش 7256

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مؤید 2373

- 5- الذريعة، ج 16، ص 382؛ التراث العربی، 4، ص 228-229
- 6- فهرستگان نسخه های خطی حدیث و علوم حدیث شیعه، رقم 2214

(37) شهید ثالث شهاب الدین عبد الله بن محمود مشهدی شوشتری، عقاب (م 997ق)

مؤلف از علمای خراسان است که در فتنه ازبک ها اسیر شد و در میدان بخارا به شهادت رسید و جنازه اش را آتش زدند.

منابع شرح حال: فرهنگ بزرگان اسلام و ایران، ص 316؛ ریحانة الأدب، ج 4، ص 152

58. الاربعین فی فضائل امیر المؤمنین علیه السلام.

59. کتاب فی الامامة.

60. دوازده امام، به عربی.

نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره 19485، محمد زمان قمی، بی تا (قرن 11ق). (1)

(38) عبد الوهاب بن محمد رضوی حسینی طوسی (قرن 13ق)

61. زاد الزائرین، به عربی. کتابی است حاوی زیارت های ائمه علیهم السلام و اعمال حج و زیارت های مدینه و اعمال مساجد معروف با صورت 24 نقشه از بقاع متبرکه و معابد و مساجد مدینه و مکه و همچنین ذکر ادعیه و آداب و سنن و جداولی مشتمل بر تاریخ ائمه علیهم السلام کتاب دارای یک مقدمه و دو فصل و نه باب است و هر باب دارای چهار فصل و در پایان یک خاتمه است. مؤلف آن را به دستور سید محمد رضوی طوسی معروف به سید محمد قصیر (م 1255ق) تألیف نموده و از نظر وی گذرانده است. (2)

نسخه ها:

1. کتابخانه دانشگاه تهران، شماره 1026، حاجی محمد حافظ بن اسماعیل، 26 رجب 1274ق، 161 برگ. (3)

2. کتابخانه دانشکده الهیات مشهد شماره 1157، بی کا، بی تا، 156 برگ. (4)

(39) علی اصغر بن یحیی حسینی رضوی (?)

62. اجازه حدیثی که در ضمن کتاب من لا یحضره الفقیه نوشته است. (5)

ص: 185

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس، ج 15، ص 211؛ فهرست اهدایی رهبری، ص 314

2- الذریعة، ج 12، ص 2.

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشگاه تهران، ج 1، ص 121

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه الهیات مشهد، ج 2، ص 285

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشگاه تهران، ج 16، ص 336، ش 6700

(40) مروج الاسلام علی اکبر بن غلام علی خراسانی (قرن 14 ق)

منابع شرح حال: مصنفی المقال في مصنفی علم الرجال، ص 340.

63. هدية المحدثين (هدية المحصلين)، به فارسی. رساله مفصلی است در درایه و اصول حدیث مؤلف در این رساله قواعد علم حدیث را به درخواست یکی از اساتید در یک مقدمه و ده فصل و یک خاتمه بیان نموده و تألیف آن را در شب نوزدهم ربیع الاول 1348 ق در مشهد به پایان رسانیده است.

سرفصل های آن چنین است مقدمه: تعریف و فایده و موضوع درایه و فضیلت علم حدیث؛ فصل اول: اقسام خبر از حیث صدق و کذب؛ فصل دوم: اخبار متواتر و آحاد؛ فصل سوم: تقسیم اخبار به پنج نوع فصل چهارم: اقسام خبر واحد فصل پنجم: کیفیت روایت حدیث فصل ششم: رد و قبول حدیث؛ فصل هفتم: الفاظ مدح و ذم؛ فصل هشتم: طرق تحمل حدیث؛ فصل نهم: آداب کتابت حدیث؛ فصل دهم: آداب محدث و طالب حدیث؛ خاتمه در مدح کتب اربعه.

این کتاب به صورت چاپ سنگی در تهران با نام هدية المحدثين و برای بار دوم به صورت سری از سوی کتابخانه مصطفوی در سال 1377 ق، در قطع رقعی، در 266 صفحه و برای بار سوم با اضافات و فواید و تفصیلی با عنوان هدية المحصلين همراه با تقریظات شیخ علی اکبر نهانندی و محمد باقر بیرجندی و شیخ عباس قمی، به چاپ رسیده است.

نسخه ها:

1. کتابخانه آیت الله مرعشی قم شماره 7192، حسین علی قاجار، 22 رجب 1357 ق، 51 برگ. (1)

2. کتابخانه مجلس شورای اسلامی شماره 3576 بی کا، بی تا، 171 برگ. (2)

(41) شیخ الافاضل ابو الحسن علی بن احمد نیشابوری فنجگردی (513 ق)

منابع شرح حال فرهنگ بزرگان اسلام و ایران ص 339؛ ریحانة الأدب، ج 4، ص 356

64. تاج الاشعار (سلوة الشیعة، دیوان امیر المؤمنین علیه السلام) به عربی اولین دیوانی است که از

ص: 186

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 18، ص 329

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس، ج 10، ص 1543

اشعار امام علی علیه السلام جمع آوری شده است. تعداد اشعار در این دیوان در حدود 200 بیت می باشد. (1) این رساله در میراث حدیث شیعه، دفتر پنجم به چاپ رسیده است.

نسخه ها:

1. کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره 7099 محمد شاه بن احمد ناعمیری مریانی، 715ق، 6 برگ (2)

2. کتابخانه دانشگاه تهران شماره 2203، بی کا، بی تا، (قرن 13ق)، 5 برگ. (3)

3. کتابخانه سپهسالار، شماره صدر 313، شامل 137 بیت، بی کا، بی تا، 6 برگ. (4)

(42) صفی الدین علی بن حسین واعظ بیهقی کاشفی سبزواری (زنده در 939)

منابع شرح حال: فرهنگ بزرگان اسلام و ایران ص 353؛ ریحانة الأدب، ج 4، ص 303. 65. اجازه به سالک الدین محمد.

نسخه: کتابخانه دانشگاه تهران، شماره 2143، بی کا، رجب 906ق، 4 برگ. (5)

66. حرز الامان من فتن الزمان به فارسی رساله در علوم غریبه است و مقاله سوم آن در خواص اسماء الحسنی می باشد. (6) از این کتاب تاکنون 8 نسخه شناسایی شده است. (7)

(43) ابو الحسن علی بن زید بن حاکم بیهقی فرید خراسان (ابن فندق) (م 565 ق)

منابع شرح حال: فرهنگ بزرگان اسلام و ایران، ص 357؛ ریحانة الأدب، ج 1، ص 309 و ج 4، ص 334

67. معارج نهج البلاغة (شرح نهج البلاغة) به عربی شرح ارزشمندی است بر نهج البلاغة در دو جلد با عناوین «قوله - قوله» که شارح آن را به درخواست جمال المحققین ابو القاسم علی حونقی نیشابوری تألیف و در سیزدهم جمادی الاولی 522 ق، از آن فراغت یافته و آن را به

ص: 187

1- الذریعة، ج 3، ص 205 و ج 12، ص 223

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس، ج 25، ص 108.

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشگاه تهران، ج 9، ص 884

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه سپهسالار، ج 5، ص 116.

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشگاه تهران، ج 9، ص 791

6- الذریعة، ج 6، ص 392.

7- فهرستگان نسخه های خطی حدیث و علوم حدیث شیعه، رقم 3199

کتابخانه نقیب عماد الدین ابو الحسن علی بن محمد یحیی بن هبة الله حسینی اهدا کرده است. این شرح از سوی کتابخانه آیت الله مرعشی به تصحیح محمد تقی دانش پژوه، و برای بار دوم در سال 1384 ش با تصحیح اسعد طیب در قم به چاپ رسیده است. (1)

نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی شماره 2052، بی کا 14 صفر 715 ق، 216 برگ. (2)

(44) علی بن محمد بن ابی الحسن بن عبد الصمد تمیمی سبزواری (زنده در 533 ق)

68. ذخیره الآخرة، به فارسی. کتابی است در بیان ادعیه و تعقیبات روزهای مختلف در چهارده فصل. فصل اول: در یاد کردن تعقیبات فرایض و سنن؛ فصل دوم: در یاد کردن آن چه در بعضی روزهای سال بجا آورده می شود؛ فصل سوم: در آن چه بامداد و شبانگاه خوانده می شود؛ فصل چهارم: در دعاها و پراکنده و زیارت امام رضا علیه السلام. مؤلف این کتاب را جهت سید رییس محمد بن ابی طالب بن ابی محمد موسوی نگاشته است.

این کتاب از سوی انتشارات، انصاریان به کوشش رسول جعفریان، در سال 1375 ش و برای بار دوم به وسیله دفتر نشر میراث مکتوب با تصحیح سید محمد عمادی در تهران به چاپ رسیده است.

نسخه ها:

1. کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره 2020، بی کا سلخ شوال 971 ق، 140 برگ. (3)

2. کتابخانه گوهر شاد شماره 1375 بی کا، بی تا (قرن 11 ق). (4)

3. کتابخانه آیت الله گلپایگانی شماره 429/3/49، بی کا، بی تا (قرن 12 ق)، در آخر نسخه تملک محمد صالح به تاریخ 1190 ق، 158 برگ. (5)

(45) علی بن محمد حسن مشهدی خراسانی متخلص به راقم (زنده در 1302 ق)

69. زیارات، به فارسی. مشتمل بر زیارات عید غدیر حضرت علی علیه السلام، جامعه کبیره،

ص: 188

1- الذریعة، ج 28، ص 184

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس، ج 5، ص 171؛ فهرست مدرسه فاضلیه 68؛ یادنامه محقق طباطبایی، ج 3، ص 1487؛ فهرست عکسی مرعشی، ج 2، ص 310.

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس، ج 6، ص 19

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه گوهر شاد، ج 4، ص 1963.

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله گلپایگانی، مخطوط

عاشورا، اربعین کاظمین علیهما السلام، حضرت رضا علیه السلام، حضرت معصومه علیها السلام و عبد العظیم و هفت حدیث رضوی و زیارت حضرت ابوالفضل و....

نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره 3191 به خط مؤلف، 1302ق، 163 برگ. (1)

(46) علی بن محمد هاشم مشهدی (زنده در 1060ق)

70. اجازه به امیر مرتضی، که در سال 1060ق، در ضمن تهذیب الاحکام تحریر نموده و نسخه آن در مدرسه امام صادق علیه السلام در بروجرد به شماره 62 نگهداری می شود. (2)

(47) ملا علی رضا خراسانی یزدی (م 1256ق)

71. شرح و ترجمه امالی صدوق، به فارسی شرح و ترجمه ای است بر امالی شیخ صدوق که مؤلف آن را به نام محمد ولی میرزا سامان داده است.

نسخه: مدرسه خان بزرگ یزد، بدون شماره، بی کا، رمضان المبارک 1241ق، تحریر شده از روی نسخه اصل. (3)

(48) ملا علی نیشابوری (زنده در 1286ق)

72. ترجمه مفتاح الفلاح شیخ بهایی، به فارسی.

نسخه: کتابخانه دکتر اصغر مهدوی، شماره 644، به خط مؤلف 1286ق. (4)

(49) غلام رضا بن مهدی خراسانی (قرن 13ق)

73. ادعیه، به فارسی. شامل: زیارات ششم علوی، عاشورا، وارث، اربعین، جامعه کبیره، سور قرآنی، دعاها، کمیل، عشرات، سمات، مشلول، دوازده امام خواجه، ادعیه ایام هفته، زیارات ایام هفته، دعاها، مجیر، صنمی قریش، عدیله و..

نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره 3257 به خط مؤلف، 1271ق، 55 برگ. (5)

ص: 189

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس، ج 15، ص 281

2- مجله وقف، میراث جاویدان، ج 21، ص 125

3- نشریه نسخه های خطی دفتر 4، ص 434

4- نشریه نسخه های خطی، دفتر 2، ص 172

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس، ج 15، ص 40

منابع شرح حال: فرهنگ بزرگان اسلام و ایران ص 417؛ ریحانة الأدب، ج 8 ص 41

74. الايضاح، به عربی. در بیان آن چه که فرق اسلامی در آن ها اختلاف کرده اند و تأیید نظریات شیعه با استشهاد به آیات و روایات (1) این کتاب با تصحیح سید جلال الدین محدث ارموی به چاپ رسیده است.

75. الرجعة، به عربی.

(51) قاسم بن محمود سبزواری (قرن 10 ق)

76. آداب الدعاء، به فارسی. در فضیلت و آداب و چگونگی دعا و شرایط استجابت آن با انشایی ادبی و عرفانی و اشعار فارسی (گویا از مؤلف) انتخاب شده از کتاب های معتبر و مشتمل بر یک مقدمه و هشت فصل به ازای درهای بهشت و یک خاتمه که تألیف آن در روز جمعه هشتم جمادی الآخر 950 ق به پایان رسیده است.

عناوین کتاب چنین است: مقدمه: در بیان احتیاج به دعا و افتقار به آداب؛ فصل اول: در بیان اقوال و مذاهب؛ فصل دوم: در فضیلت دعا؛ فصل سوم: در تعریف دعا و صفت و تقسیم آن و معنی اجابت؛ فصل چهارم: در اوقات دعا؛ فصل پنجم: در شرایط داعی و آداب دعا؛ فصل ششم: در اسباب تأخیر اجابت و حکمت آن؛ فصل هفتم: در آن که داعی چه دعا خواند؛ فصل هشتم: در فواید تلاوت دعوات؛ خاتمه: در نصیحتی شایسته و وصیتی بایسته.

نسخه: کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره 10113، بی کا، بی تا (نزدیک عصر مؤلف)، 53 برگ. (2)

(52) قاسم علی بن حسن علی برازقی سبزواری (قرن 11 ق)

77. اجازه به احمد بن محمد، به عربی.

نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره 13840، به خط مؤلف، 1092 ق، در ضمن کتاب من لا یحضره الفقیه. (3)

ص: 190

1- الذریعة، ج 2، ص 490.

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 26، ص 80.

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس، ج 14، ص 556؛ فهرست مدرسه فاضلیه ص 80 فهرست دو کتابخانه مشهد، ص

(53) محسن بن رضی الدین محمد حافظ رضوی مشہدی (قرن 13 ق)

78. مناجات الابلہ و بحار الاولیاء (ترجمہ اشعار امام علی علیہ السلام) بہ فارسی. مؤلف در مقدمہ این رسالہ می گوید: او بہ دیوان امام علی علیہ السلام ہزار و چہار صد بیت دیگر اضافہ کردہ و سپس ہر بیتی را در یک بیت بہ فارسی ترجمہ نمودہ است کہ مجموعہ اشعار فارسی و عربی بالغ بر ہفت ہزار بیت می گردد. مؤلف در این رسالہ اشعاری از دیوان امام علی علیہ السلام را کہ دربارہ مناجات است آوردہ و در خاتمہ مناجات منظومی از امام سجاد علیہ السلام و شعرای معاصرش و سپس اشعاری از خودش دربارہ مناجات آوردہ است. شاعرانی کہ اشعاری از آن ہا در خاتمہ این رسالہ درج شدہ عبارتند از کمال الدین بونی حسینی، سعدی، ذی النون مصری و اشعاری از خودش بہ فارسی با تخلص رضوی.

نسخہ: کتابخانہ آیت اللہ گلپایگانی، شمارہ 4237/21/157، محمد باقر اصفہانی، بی تا (قرن 13 ق)، 36 برگ. (1)

(54) محسن بن علی تقی موسوی مشہدی (?)

79. تحفۃ الأخیار، بہ فارسی. دارای دوازده حرز بہ نام دوازده امام و برگرفته از مہج الدعوات ابن طاووس کہ گویا آن را برای یکی از سلاطین صفوی تنظیم نمودہ است.

نسخہ: کتابخانہ مجلس سنا شمارہ 156، بی کا، بی تا (قرن 11 ق)، 18 برگ. (2)

(55) محسن بن محمد مہدی خراسانی (قرن 12 ق)

80. ترجمہ کتاب وزّام بن ابی فراس، بہ فارسی.

81. مجالس المنتخبین و تذکرۃ العارفین (ترجمہ امالی صدوق)، بہ فارسی. این ترجمہ در سال 1197 ق آغاز و بعد از ترجمہ کتاب ورام بن ابی فراس نگاشته شدہ است.

نسخہ: کتابخانہ مجلس شورای اسلامی، شمارہ 13975، عبد الجواد نیشابوری و محمد موسوی، 1308 ق. (3)

ص: 191

1- فہرست نسخہ ہای خطی کتابخانہ آیت اللہ گلپایگانی، قدیم، ج 2، ص 29

2- فہرست نسخہ ہای خطی کتابخانہ مجلس سنا، ج 1، ص 80

3- فہرست نسخہ ہای خطی کتابخانہ مجلس، ج 37، ص 569

(56) محمد ابراهیم بن محمد علی طبسی (قرن 13 ق)

82. منتخب وافی فیض، به عربی. گزیده ای است از بیانات و توضیحات فیض کاشانی که در ذیل احادیث کتاب های العقل و الجهل و العلم و التوحید وافی آورده است. مؤلف این بیانات را در کتاب حاضر با عناوین «فائده - فائده جمع آوری نموده است.

نسخه: کتابخانه مجلس شورای اسلامی شماره 3806، به خط مؤلف، بی تا (قرن 13 ق) 158 برگ. (1)

(57) محمد اسماعیل بن بهاء الدین رضوی (قرن 12 ق)

83. ذخیره المعاد، به فارسی. مؤلف در مقدمه ذکر می کند که این کتابی است مشتمل بر تعقیبات، ادعیه مهمه و اعمال یومیه و دارای مقدمه و تعدادی فصول و خاتمه می باشد.

نسخه: کتابخانه آیت الله گلپایگانی، شماره 905/5/195، محمد صفی رضوی، 29 ذی قعدة 1110 ق، 200 برگ. (2)

(58) محمد اشرف بن پیر محمد بن حافظ مشهدی (?)

84. بیت المعمور، به فارسی. مجموعه ای در ادعیه و اعمال عبادی است.

نسخه: کتابخانه وزیری یزد، شماره 620، این نسخه از اول و آخر افتادگی دارد، بی کا، بی تا (قرن 12 ق)، 322 برگ. (3)

(59) محمد اصفهانی خراسانی (?)

85. آداب و سنن، به فارسی.

نسخه: کتابخانه آیت الله گلپایگانی، شماره 18/59، به خط مؤلف، بی تا (قرن 13 ق)، 373 برگ. (4)

ص: 192

1- همان، ج 10، ص 1820

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله گلپایگانی رایانه ای؛ فهرست گلپایگانی، جدید

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه وزیری، ج 2، ص 528

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله گلپایگانی رایانه ای

(60) محمد امین بن محمد تقی خراسانی (قرن 13 ق)

86. فاطمیه به فارسی. رساله مفصلی است در ذکر فضائل مناقب خصائص و مصائب صدیقه طاهره حضرت زهرا علیها السلام در یک مقدمه و هشت باب و یک خاتمه با این عنوان ها: مقدمه: در بیان ثواب تذکر مصائب اهل البیت علیهم السلام باب اول: در بیان کیفیت خلقت نور خیر النساء و وجه تسمیه ایشان به فاطمه؛ باب دوم: در بیان چگونگی انعقاد نطفه شریفه؛ باب سیم: در بیان محبت بتول با خدا و رسول و محبت ایشان با وی؛ باب چهارم: در بیان کیفیت ازدواج حضرت زهرا علیها السلام به سرور اولیا؛ باب پنجم: در ذکر عروسی رفتن آن معصومه به خانه کفار قریش؛ باب ششم: در کیفیت زهد و قناعت و ریاضت و زحمات او؛ باب هفتم: در ذکر شطری از معجزات و کرامات او؛ باب هشتم: در ذکر مصیبات و محن و ظلم ظالمین بر وی (پنج فصل) خاتمه در ذکر شطری از جلالت قدر و بزرگواری حضرت فاطمه در روز جزا. (1)

نسخه: کتابخانه مسجد اعظم، شماره 2386، حسین بن مهدی حسینی (خادم مزار هارون بن موسی علیه السلام مشهور به پنجه شاه) شعبان 1203 ق، 154 برگ. (2)

(61) امیر محمد امین سبزواری (قرن 13 ق)

87. ادعیه، به فارسی. شامل: سور قرآنی، تعقیبات نمازها، ادعیه قاموس، احتجاب، زیارت اهل قبور، دوازده امام خواجه.

نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره 14992، به خط مؤلف، بی تا، (قرن 13 ق)، 129 برگ. (3)

(62) محمد باقر بن حسین نیشابوری مکی (زنده در 1142 ق)

88. اجازه به سید محمد حسینی عاملی در 12 ذی قعدة 1142 ق. (4)

ص: 193

1- الذریعة، ج 16، ص 97

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مسجد اعظم جدید.

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس، ج 15، ص 93

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 15، ص 164، ش 5777

منابع شرح حال: فرهنگ بزرگان اسلام و ایران، ص 476؛ ریحانة الأدب، ج 1، ص 304

89. ذخيرة المعاد في الاجازة لافلاذ الاكباد (اجازه حدیثی)، به عربی.

نسخه: کتابخانه آیت الله مرعشی قم شماره 3418، جزء اول بی کا، بی تا، 106 برگ. (1)

90. رجال قائن، به عربی. رساله کوتاهی است در شرح احوال رجال قائن، که مؤلف شصت و سه تن از رجال قائن را ذکر نموده است.

چاپ: این رساله در ضمن سه رساله در علم رجال، از سوی انتشارات دانشگاه تهران با تصحیح سید محمد کاظم موسوی در سال 1345 ش در 30 صفحه، از روی نسخه کتابخانه مرحوم سید جلال الدین محدث ارموی، به چاپ رسیده است.

91. العوائد القروية في شرح الفوائد الغروية، به عربی. شرح مفصلی است در سه جلد بر کتاب استادش (سید ابو طالب قائنی) که به عمدة المقال فی علمی الدراية والرجال یا الفوائد الغروية موسوم است. این شرح با عنوان های «قوله - قوله» برگزار شده و شارح در آن، شرح حال بسیاری از دانشمندان و رجال اسانید را آورده است. در الذریعه عنوان شده که مؤلف پیش از سال 1331 ق تألیف این کتاب را به پایان رسانیده و در سال 1333 ق در آن تجدید نظر نموده است. (2)

نسخه ها:

1. کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره 3408، جلد سوم غلام رضا بن محمد بیدانی جمادی الثاني 1323 ق، 143 برگ. (3)

2. کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره 3407، جلد اول به خط مؤلف، بی تا، 107 برگ. (4)

92. فاکهة الذاکرین و عروس الشاکرین، به فارسی. مجموعه ای است در اعمال و اذکار و زیارات مرتب در یک مقدمه و ده باب با این عنوان ها: مقدمه: عظمت معاصی لسانیه؛ 1. در ثواب دعای تلاوت قرآن؛ 2. در صفات داعی؛ 3. در اعمال یوم و لیل جمعه؛ 4. در اذکار صبح و مغرب و ظهر؛ 5. در آن چه هر روز خوانده می شود؛ 6. در ادعیه حالات مکرره؛ 7. در ادعیه وقت بیداری و آداب تهجد و سجده شکر و مسواک؛ 8. در استحباب توسل به

ص: 194

1- همان، ج 9، ص 203

2- الذریعة، ج 15، ص 354

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 9، ص 192.

4- همان، ص 190

ائمه طاهرین؛ 9. در ادعیه متفرقه برای امور مهمه و ثنوبات عظیمه؛ 10. در قنوتات و مناجات به نظم و نثر خاتمه در عظمت معاصی شایعه

تألیف این کتاب در روز جمعه 1313ق، به پایان رسیده و در سال 1333ق، به صورت چاپ، سنگی در 373 ص به چاپ رسیده است.

نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره 12433، بی کا بی تا، (قرن 14ق)، 210 برگ. (1)

93. الفوائد الطوسية والدروس الرجالية، به عربی. فواید حدیثی و رجالی چندی است که مؤلف به درخواست یکی از فقها، هنگامی که به زیارت امام رضا علیه السلام مشرف بوده، از کتاب های متفرقه استخراج و نقل نموده است. موضوع این فواید که با عنوان «فائدة و درس» آغاز می شود درباره مسایل علم رجال و درایه می باشد و گاهی به پند و اندرز طالبان علم نیز می پردازد تألیف کتاب به سال 1350ق پایان یافته است.

نسخه: کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره 3416، محمد حسین بن محمد حسن عاملی، بی تا (قرن 14ق)، 65 برگ. (2)

94. الفوائد الكاظمية (وجيزة المقال في الرجال)، به عربی رساله ای است در فواید مختلفه رجال و درایه و بیان لزوم دقت در علم رجال و عدم قناعت به آن چه نقل شده با عناوین «فائدة - فائدة» و نیز حالات عده ای از علمای خاصه و عامه و ذکر نام کتاب های آنان به اختصار تألیف این رساله در رجب 1368ق در کاظمین به پایان رسیده است.

نسخه: کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره 3415، حسن بن میرزا عبد الجواد چمی کندوکی، بی تا (قرن 14ق)، 193 برگ، 10. (3)

(64) محمد باقر بن محمد قاننی شیخ آبادی (قرن 14ق)

95. كنز الانوار وكشف الاستار، به عربی. مؤلف در این کتاب، جلد هشتم بحار الأنوار را تلخیص نموده و در پایان روایات احتجاجات ائمه علیهم السلام را از کتاب مشکاة اللامعة في احوال الانسة انتخاب نموده و گاهی نیز مطالبی از تفسیر صافی و منهج الصادقین در کتاب افزوده است. این کتاب در شب نوزدهم ربیع الاول 1344ق در مدرسه سمیعیه مشهد مقدس به پایان رسیده است.

ص: 195

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس، ج 15، ص 409

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 9، ص 201

3- همان، ص 200

نسخه: کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره 7933، به خط مؤلف، بی تا، 265 برگ. (1)

(65) محمد باقر بن محمد مؤمن سبزواری (محقق سبزواری) (م 1090 ق)

منابع شرح حال: فرهنگ بزرگان اسلام و ایران، ص 473؛ ریحانة الأدب، ج 5، ص 242

96. اجازات

- اجازه ای که نیمه دوم آن در دست است. (2)

- اجازه ای که در ضمن نسخه ای از کتاب من لا یحضره الفقیه در سال 1065 تحریر شده است. (3)

- اجازه به محمد بقاء کرزانی در سال 1079 ق در ضمن نسخه ای از تهذیب الاحکام تحریر نموده است. (4)

97. جامع الزیارات عباسی، به فارسی. مؤلف به درخواست شاه عباس ثانی صفوی این کتاب را در زیارات پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم و ائمه معصومین علیهم السلام در نه فصل جمع آوری نموده است، با این عناوین: فصل اول: در زیارت حضرت رسول صلی الله علیه وسلم فصل دوم: در زیارت حضرت فاطمه زهرا علیها السلام و زیارت ائمه اربعه بقیع علیهم السلام فصل سوم: در زیارت حضرت امیر المؤمنین علیه السلام با فصل چهارم: در زیارت حضرت امام حسین علیه السلام؛ فصل پنجم: در زیارت امام موسی کاظم و امام محمد تقی علیهما السلام؛ فصل ششم: در فضیلت زیارت امام رضا علیه السلام؛ فصل هفتم: در زیارت امام علی تقی و امام حسن عسکری و حضرت صاحب الزمان علیه السلام؛ فصل هشتم: در بعضی زیارات که مخصوص به هیچ یک از ائمه نیست؛ فصل نهم: در تفصیل ایام سال که در کدام یک از لیالی و ایام استحباب زیارت کدام یک از ائمه وارد شده است. (5)

نسخه ها:

1. اصفهان، سید محمد علی روضاتی، شماره 2 بی کا، عصر مؤلف، 129 برگ. (6)

2. کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره موقت 9095، بی کا، بی تا (قرن 12 ق). (7)

ص: 196

1- همان، ج 20، ص 256

2- فهرست دانشگاه تهران، ج 16، ص 376، ش 6836

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس، ج 14، ص 561، ش 13099.

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس، ص 81 ش 1309

5- الذریعة، ج 5، ص 57

6- فهرست نسخه های خطی کتابخانه روضاتی، ص 7

7- مجله میراث شهاب ش 21، ص 28

نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره 19485، محمد زمان قمی، بی تا (قرن 11 ق). (1)

99. روضة الفلاح سلیمانی، به فارسی. چون مؤلف کتب مفصل بسیاری در ادعیه نوشته بود در این کتاب بر آن شده تا رساله ای مختصر در آداب نمازهای واجب و مستحب و ادعیه ایام هفته و صبح و شام را جمع آوری کند. وی این رساله را در یک مقدمه و پنج باب ترتیب داده با این عناوین مقدمه در بیان اموری چند که صحت نماز و سایر عبادات بر آن موقوف است؛ باب اول: در آداب نماز و اقسام و شرایط آن؛

باب دوم: در ذکر نوافل مرتبه و آداب؛ باب سوم: در تعقیب نماز و ادعیه مختصره در هر باب باب چهارم: در بعضی از نمازهای مشهور و ادعیه متعلقه به آن؛ باب پنجم: در ادعیه ایام هفته و ادعیه صبح و مساء.

نسخه ها:

1. کتابخانه ملی تهران، شماره 2462/ف، بی کا، بی تا (قرن 12 ق)، 97 برگ (2)

2. کتابخانه مسجد اعظم، شماره 3075، این نسخه از انجام افتادگی دارد، بی کا، بی تا (قرن 12 ق)، 107 برگ. (3)

100. مفاتیح النجاة عباسی، به فارسی. این کتاب مرتب است بر یک مقدمه در «بیان فضیلت دعا و ذکر آداب و شرایط دعا و اوقات استجابت» و بیست و هفت باب ظاهراً این اثر دارای چند تحریر است و بعداً مقدمه و ابواب دیگری در مابین ابواب قبلی به آن افزوده شده است. در بعضی از نسخه ها دارای بیست و یک باب و بدون مقدمه است و در بعضی نسخ دیگر بیست و هشت باب دارد. (4)

از این کتاب تاکنون 18 نسخه شناسایی شده است. (5)

(66) سید امیر معز الدین محمد بن ابی الحسن موسوی مشهدی (زنده در 1017 ق).

101. أنیس الصالحین (تحفة النبی صلی الله علیه و آله)، به فارسی. مؤلف در این کتاب ادعیه، اعمال و احراز

ص: 197

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس 15، ص 211؛ فهرست الفبایی آستان قدس 314

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملی تهران، ج 5، ص 619

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مسجد اعظم قدیم، ص 213؛ فهرست مسجد اعظم.

4- الذریعة، ج 5، ص 57

5- فهرستگان نسخه های خطی حدیث و علوم حدیث بخش ادعیه (مخطوط).

را در شانزده فصل گرد آورده است که چهار فصل اول در: 1. تعقیبات فرائض یومیة و نوافل آن؛ 2. در اعمال روزهای هفته؛ 3. در اعمال روزها و شبهای متبرکه؛ 4. در احراز ائمه و ادعیه طلب حوائج؛ و دوازده فصل دیگر آن برای هر یک از ماه های سال در نظر گرفته شده است صاحب الذریعة نام این کتاب را الصراط المستقیم دانسته و به سال 1017 ق مطابق جمله «إنه هو صراط مستقیم» به پایان رسیده است. (1)

از این کتاب تاکنون 12 نسخه شناسایی شده است. (2)

(67) ابو عبد الله محمد بن جعفر حائری مشهدی (حدود 574 ق)

منابع شرح حال: فرهنگ بزرگان اسلام و ایران، ص 483؛ ریحانة الأدب، ج 8 ص 208.

102. مزار (مزار ابن المشهدی، المزار الکبیر)، به عربی. مؤلف در این کتاب زیارات ائمه اطهار علیهم السلام همراه با ادعیه ای که در خلوت برای کشف مهمات و قضای حوائج خوانده می شود را برای قاضی مجدالدین ابو القاسم هبة الله بن سلمان جمع آوری کرده است. او از مشایخ و بزرگانی چون شاذان بن جبرئیل قمی روایت می کند کتاب با ابواب زیارة النبی و الائمة البقیع علیهم السلام شروع می شود و سپس زیارات و اعمال نجف و کوفه کربلا کاظمین، و مشهد الرضا علیه السلام و آن گاه زیارات سامرا و در پایان اضافاتی دارد شامل یک مقدمه و هشت قسم و هر قسم مشتمل بر چند باب می باشد. (3)

این کتاب از سوی نشر قیوم، در سال 1419 ق، در 704 ص، با تحقیق جواد قیومی، به چاپ رسیده است.

نسخه: کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره 4903 و تصویر آن در مرکز احیای میراث اسلامی به شماره 292 بی کا، بی تا (قرن 11 ق)، 482 برگ. (4)

(68) شیخ الطایفه ابو جعفر محمد بن حسن طوسی (م 460 ق)

منابع شرح حال: فرهنگ بزرگان اسلام و ایران ص 488؛ ریحانة الأدب، ج 3، ص 325.

ص: 198

1- الذریعة، ج 2، ص 458

2- فهرستگان نسخه های خطی حدیث و علوم حدیث بخش ادعیه (مخطوط).

3- الذریعة، ج 20، ص 324

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 13، ص 83 فهرست عکسی مرکز احیاء، ج 1، ص 346

103. اجازه به فرزندش حسن که در پایان کتاب وقف تهذیب در 447ق نگاشته است. (1)

نسخه ها:

1- کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره 15357 بی کا، بی تا، ضمن تهذیب الاحکام در کتاب «العتق» (2)

2. کتابخانه استاد رضا استادی بدون شماره بی کا، بی تا، در پایان کتاب وقوف. (3)

104. الاستبصار فیما اختلف من الأخبار، به عربی.

105. الأمالی (المجالس فی الأخبار)، به عربی.

106. تهذیب الأحکام، به عربی.

107. مشیخه تهذیب الأحکام، به عربی.

108. رجال شیخ طوسی به عربی

109. الغیبة به عربی

110. الفهرست به عربی

111. مصباح المتهجد کبیر، به عربی.

112. گزیده مصباح المتهجد (مصباح صغیر)، به عربی

113. اختیار معرفة الرجال رجال کشی به عربی

(69) محمد بن حسن طوسی مشهدی (م 1257ق)

114. غنیمة الحجاز فی حل الألغاز، به عربی شرح دو حدیث مشکل است (حدیث علوی «هل رأیت فی الدنیا رجلاً» و حدیث رأس الجالوت) که از امام رضا علیه السلام نقل شده است. مؤلف این رساله را در سفر حجاز نگاشته و در سال 1224ق از آن فراغت یافته است. (4)

نسخه: کتابخانه مدرسه رضویه، بدون شماره، بی کا، بی تا. (5)

115. الفوائد الرضویة (شرح ذهبیه)، به عربی. شرحی است بر «الرسالة الذهبیة» و در مشهد نوشته شده است.

- 1- طبقات أعلام الشيعة، قرن 6، ص 66
- 2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس، ج 14، ص 177؛ فهرست نسخه های خطی کتابخانه اهدایی رهبری، ص 82.
- 3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه یکصد و شصت نسخه خطی، ص 12
- 4- الذریعة، 16، ص 70.
- 5- آشنایی با چند نسخه خطی، 63

1. کتابخانه سپهسالار، شماره 818، به خط مؤلف، 1215ق، 66 برگ. (1)

2. کتابخانه دانشکده ادبیات مشهد، شماره 235، محمد محسن بن محمد حسین مشهدی 1217ق. (2)

3. کتابخانه ملک، شماره 4232، بی کا، 1230ق، 87 برگ. (3)

116. کنز الذهب در ترجمه و شرح رساله ذهبیه، به فارسی این اثر شرح بر رساله الذهبیه منسوب به امام رضا علیه السلام در طب می باشد، نخست متن را آورده سپس به گزارش آن پرداخته است. تألیف آن در 1216ق به پایان رسیده است تاکنون 8 نسخه از این کتاب شناسایی شده است. (4)

117. گل جعفری (شرح حدیث اهللبچه)، به فارسی. ترجمه و شرح روایتی است که در کتاب خصال درباره خلقت اعضای آدمی نقل شده است. تألیف این رساله در 1213ق صورت گرفته است. (5)

1. کتابخانه ملک، شماره 2720، بی کا، بی تا، 10 برگ. (6)

2. کتابخانه مدرسه فیضیه، شماره 1312، بی کا، بی تا، 17 برگ. (7)

118. مرشد الخواص، به عربی. در شرح آیات و اخبار مشکل است که نخست آیات و سپس اخبار نبوی و آن گاه اخبار رسیده از ائمه اطهار علیهم السلام را شرح می کند. (8)

1. کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره 1588، زین العابدین محمد صالح قهلاریجانی لنجانی، 1237ق، 66 برگ. (9)

2. کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره 11321، بی کا، بی تا، (قرن 13ق)، 127 برگ. (10)

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه سپهسالار، ج 5، ص 382

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه ادبیات مشهد، ص 129

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملک، ج 1، ص 405

4- فهرستگان نسخه های خطی حدیث و علوم حدیث شیعه ش 2299

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملک، ج 6، ص 101

6- الذریعة، ج 18، ص 210.

- 7- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه فیضیه، ج 2، ص 78
- 8- الذریعة، 20، ص 306
- 9- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس، ج 4، ص 422
- 10- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 28، ص 512

(70) شهید ابو علی محمد بن حسن فتال نیشابوری ابن فارسی (قرن 6 ق)

منابع شرح حال: فرهنگ بزرگان اسلام و ایران، ص 489؛ ریحانة الأدب، ج 4، ص 291.

119. روضة الواعظین و بصیرة المتعظین، به عربی. کتاب شامل مجالس و ابوابی در مواعظ و حکمت ها و اصول اخلاقی می باشد که در آیات و روایات آمده است. هر مجلس را ابتدا با آیات قرآن شروع می کند و سپس روایات را بدون ذکر سند می آورد. (1)

(71) قطب الدین محمد بن حسین بن حسن بیهقی نیشابوری کیدری (قرن 6 ق)

منابع شرح حال: فرهنگ بزرگان اسلام و ایران، ص 496؛ ریحانة الأدب، ج 4، ص 473

120. حدائق الحقائق في تفسير دقائق أفصح الخلائق (شرح نهج البلاغه)، به عربی. شرحی است مختصر با عناوین «قوله - قوله» بر کتاب نهج البلاغه شریف رضی، این شرح به طور بسیار فشرده است و بیشتر جنبه های لغوی و ادبی و کلامی و تاریخی را بحث کرده و پس از شرح قطب الدین راوندی نوشته شده و چنان چه در پایان برخی نسخ آمده در اواخر شعبان 576 ق به پایان رسیده است. (2)

نسخه ها:

1. کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره 6516 محمد شریف بن علی رضا مازندرانی، جمعه دهه اول صفر 1049 ق، 165 برگ. (3)

2. کتابخانه مدرسه فاضلیه، شماره 32 اخبار، بی کا، بی تا (قرن 11 ق)، 127 برگ. (4)

3. کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره 818 بی کا، بی تا، نسخه قدیمی و بسیار نفیس، 212 برگ. (5)

4. همدان، کمالی، بدون شماره بی کا، بی تا. (6)

ص: 201

1- الذریعة، ج 11، ص 305

2- همان، ج 6، ص 285؛ التراث العربی، ج 2، ص 381؛ نامه آستان قدس رضوی ش 25

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 17، ص 99

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه فاضلیه ص 67

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 3، ص 20.

6- نشریه نسخه های خطی دفتر پنجم، ص 385

121. أنوار العقول من أشعار وصى الرسول عليه السلام (ديوان أمير المؤمنين عليه السلام) به عربی. اشعار و ابیاتی که در موضوعات مختلف به حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام نسبت داده می شود در این مجموعه از مصادر قدیمی با ذکر بیشتر مآخذ گردآوری شده است. مؤلف در مقدمه کتاب گوید: مجموعه ای از اشعار امیرالمؤمنین علیه السلام که در پند و اندرز بود به نام الحديقة الانيقة گرد آوردم. پس از آن اشعاری که در موضوعات دیگر از آن حضرت روایت شده بود بر آن افزودم و سعی نمودم که تمام اشعار حضرت را گرد آورم در فهرست کتابخانه ملی 10، ص 191 مؤلف سید مرتضی علم الهدی دانسته شده است. (1)

در فهرستگان نسخ های خطی 126 نسخه از این کتاب معرفی شده است. (2)

122. مباهج المهج فی مناهج الحجج، به عربی خلاصه این کتاب با عنوان بهجة المباهج در الذريعة، ج 3، ص 163 معرفی شده است. (3)

نسخه: کتابخانه مسجد اعظم، شماره 1940، بی کا، یکشنبه غره ذی قعدة 1271ق، 276 برگ. (4)

(72) ابو عبد الله محمد بن عبد الله نیشابوری، حاکم نیشابوری (م 405ق)

حاکم نیشابوری از بزرگان شیعه است، چنان چه مرحوم سید حسن صدر در کتاب تأسیس الشيعة لعلوم الاسلام (5) به تفصیل درباره او بحث نموده است.

منابع شرح حال: دایرة المعارف تشیع، ج 6، ص 34؛ فرهنگ بزرگان اسلام و ایران، ص 530؛ ریحانة الأدب، ج 7، ص 427

123. معرفة علوم الحديث (اصول علم الحديث) به عربی. اولین کتابی است که در اصول علم حدیث تألیف گردیده و پنجاه و دو نوع از علوم حدیث را بیان نموده که عنوان سر فصل های آن چنین است:

1. عالی الاسناد 2. العلم بالنازل 3. صدق المحدث 4. المسانيد من الاسانيد 5. الموقوفات من الروایات 6. الاسانيد التي لا يذكر سندھا من رسول الله صلى الله عليه وآله 7. الاصحاب على مراتبهم

ص: 202

1- معجم المطبوعات العربية في ایران، ص 397؛ الذريعة، ج 2، ص 431 - 434 و ج 6، ص 381 382؛ التراث العربی، ج 1، ص 329

2- فهرستگان نسخ های خطی حدیث و علوم حدیث شیعه، رقم 771

3- الذريعة، ج 19، ص 46.

4- فهرست نسخ های خطی کتابخانه مسجد اعظم، جدید

5- تأسیس الشيعة لعلوم الاسلام، ص 295

8. المرسل 9. المنقطع 10. المسلسل 11. المعنونة 12. المعضل 13. المدرج 14. التابعين 15. اتباع التابعين 16. معرفة الأكابر 17. اولاد الصحابة 18. الجرح و التعديل 19. الصحيح و السقيم، 20. فقه الحديث 21. ناسخ الحديث من منسوخه 22. الألفاظ الغريبة في المتون 23. المشهور من الحديث 24. الغريب 25. الأفراد 26. المدلسين 27. علل الحديث 28. الشاذ 29. سنن الرسول الله صلى الله عليه و اله يعارضها مثلها، 30. الأخبار التي لا معارض لها 31. زيادة الفاظ فقهية في احاديث 32. مذاهب الحديثين 33. مذاكرة الحديث 34. التصحيفات في المتون 35. تصحيفات المحدثين في الأسانيد 36 تا 49. معرفة المحدثين و الرواة 50. معرفة جمع الابواب التي يجمعها أصحاب الحديث 51. جماعة من الرواة لم يحتج بحديثهم و لم يسقطوا 52. من رخص في العرض على العالم و رآه سماعا و من رأى الكتابة بالاجازة من بلد إلى بلد و من أنكر ذلك.

این کتاب در قاهره مكتبة المتنبى از روی چاپ حیدر آباد دکن، با تصحیح سید معظم حسین در 266 ص به چاپ رسیده است.

نسخه: کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره عکس 794، عبدالله دینوری، قرن 5ق، 138 برگ. (1)

(73) ابو محمد محمد بن عبد النبي اخباری نیشابوری، متخلص به سيل (م 1232ق)

منابع شرح حال: مصفى المقال، ص 428؛ فرهنگ بزرگان اسلام و ايران، ص 535؛ ریحانة الأدب، ج 1، ص 85

124. اجازات

- اجازة به حاج عبد الصمد در 1216ق. (2)

- اجازة به سيد محمد على بهبهانی که در ضمن تلخیص الاقوال نوشته است. (3)

- اجازة به عبد الغفور انصاری در 1215ق.

- اجازة به محمد باقر بن محمد على. (4)

- اجازة به محمد حسن در جمعه 18 رجب 1218ق. (5)

ص: 203

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه عکسی مرعشی، ج 2، ص 271

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشگاه تهران، ج 3، ص 1695، رقم 922

3- نسخه آن در کتابخانه دانشکده پزشکی شیراز نگهداری می شود. (میراث اسلامی ایران دفتر اول ص 431).

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس، ج 26، ص 109، ش 7607

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه سپهسالار، ج 3، ص 48، ش 8402

125. تحفة الدراویش به عربی در ادعیه و تعویذاتی است که از روایات و اخبار پیرامون درمان مارگزیده عقرب گزیده نیش زنبور و وارد شده است.

نسخه ها:

1. کتابخانه ملی فارس، شیراز، شماره 323، بی کا، بی تا، 6 برگ. (1)

2. کتابخانه آستان حضرت معصومه علیها السلام، شماره 531، بی کا، بی تا. (2)

126. تفسیر بعضی از روایات به فارسی تفسیر روایات اعتقادی و اخلاقی که از بحار الأنوار و غیر آن نقل نموده است.

نسخه: کتابخانه مدرسه غرب، همدان، شماره 646، عباس علی، بی تا 30 برگ. (3)

127. حرمة التتباک و القهوة، به عربی. شامل احادیث و روایت های چندی است که نیشابوری از آن ها حرمت تنباکو و قهوه را استفاده کرده و به درخواست حاج محمد جعفر و بدون ذکر اسانید جمع آوری نموده است.

نسخه: کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره 5663، محمود طباطبایی، محرم 1248 ق، 2 برگ. (4)

128. رجل جراد، به فارسی. انتخابی است از اسمای حسنی و ادعیه و اذکار و اورادی که سبب توجه به حق و دفع اعدای و گشایش امور می شود و به نام فتح علی شاه قاجار در چهار باب و خاتمه و دارای فصول تدوین شده است.

عناوین فصول به این شرح است: باب اول: در اذکاری که سبب صفای سریرت است؛ باب دوم: در الواحی چند برای حفظ باب سوم: در تعویذات و افسون ها؛ باب چهارم: در قواعد و فوائد علم انفاس؛ خاتمه: دارای چند مطلب.

نسخه: کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره 7156، بی کا، بی تا، 24 برگ. (5)

129. شرح حدیث خلق الاسماء از امام صادق علیه السلام به عربی شرح مختصری است بر حدیث منقول از امام صادق علیه السلام بدین مضمون که (إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى خَلَقَ إِسْمًا بِالْحُرُوفِ غَيْرِ مُصَوِّتٍ، وَ بِاللَّفْظِ غَيْرِ مُنْطَقٍ).

ص: 204

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملی فارس، ج 1، ص 304

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان معصومیه علیها السلام، ج 2، ص 154

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه غرب، ص 261

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 15، ص 63

5- همان، ج 18، ص 298

نسخه: کتابخانه دانشگاه تهران، شماره 922، بی کا، بی تا، 7 برگ (1)

130. صحيفة (أهل) الصفا في ذكر أهل الاجتباء والاصطفاء، به عربی. رساله مفصلی است در فواید رجالی وقواعد علم درایه که مؤلف به درخواست برخی از دوستان خود در دو جلد نگاشته است. جلد اول این رساله در دوازده فائده و دوازده عائده و دوازده مانده تنظیم گردیده و در شب چهارشنبه 11 رجب 1202 ق در شهر لار به پایان رسیده است. جلد دوم مشتمل بر فواید و مطالبی در رجال عامه و خاصه است و در شب چهارشنبه رجب سال 1225 ق در شهری به پایان رسیده است. (2) از این کتاب تاکنون 15 نسخه شناسایی شده است. (3)

131. صلواتیه به عربی قصیده ای است در بیست بیت در صلوات بر ائمه اطهار علیهم السلام و تبری از دشمنان ایشان

نسخه: کتابخانه مجلس شورای اسلامی شماره 3368 بی کا بی تا 1 برگ (4)

132. فتح الباب إلى طریق الحق والصواب، به عربی در رد قول به انسداد باب العلم و ذکر سبب و منشأ این شبهه در چند مرصد است. (5)

نسخه ها:

1. کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره 8728، محمد رضا دوانی (شاگرد مؤلف)، 1243 ق. (6)

2. کتابخانه دانشکده الهیات شماره 196 ج، بی کا، بی تا (قرن 13 ق)، 122 برگ. (7)

3. کتابخانه آیت الله گلپایگانی، شماره 3/85، بی کا، قرن 13 ق، 72 برگ. (8)

133. مصادر الانوار في تحقیق الاجتهاد و الاخبار به عربی. شامل پنج مصدر و 470 حدیث (9)

نسخه: کتابخانه آیت الله مرعشی قم، بدون شماره بی کا، بی تا، (قرن 13 ق). (10)

ص: 205

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشگاه تهران، ج 5، ص 1677

2- الذریعة، ج 15، ص 22؛ التراث العربی، ج 3، ص 469

3- فهرستگان نسخه های خطی حدیث و علوم حدیث شیعه، ج 1، ص 370

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس، ج 10، ص 1209

5- الذریعة، ج 16، ص 105.

6- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس، ص 433

7- فهرست نسخه های خطی کتابخانه الهیات تهران، ج 1، ص 617

8- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله گلپایگانی رایانه ای

9- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 10، ص 77

10- مجله میراث، شهاب ش 20، ص 14

134. تذكرة العابدین، به فارسی. مؤلف با استفاده از کتب ادعیه، خصوصاً زاد المعاد مجلسی و اقبال الأعمال سید بن طاوس و جامع الدعوات این کتاب را به دستور شاهزاده محمد ولی میرزا در یک مقدمه دوازده مقاله و یک خاتمه جمع آوری نموده و در ربیع الثانی 1240 ق از آن فارغ شده است که عناوین آن چنین است مقدمه در اعمال مشترک سه ماه رجب شعبان و رمضان مقاله اول: در بیان اعمال مختصه ماه رجب؛ مقاله دوم: در اعمال ماه شعبان مقاله سوم: در اعمال ماه رمضان مقاله چهارم: در اعمال شهر شوال؛ مقاله پنجم: در اعمال ذی قعدة مقاله ششم: در اعمال ذی حجة مقاله هفتم: در اعمال ماه محرم مقاله هشتم: در اعمال صفر؛ مقاله نهم: در اعمال ربیع الاول؛ مقاله دهم: در اعمال ربیع الثانی؛ مقاله یازدهم: در اعمال جمادی الاولى؛ مقاله دوازدهم در اعمال جمادی الثانی؛ خاتمه در بیان لواحق.

گویا مؤلف همان محمد بن اصغر قائی مؤلف وجیزة البحار است.

نسخه ها:

- 1 کتابخانه ملک، شماره 173، علی رضا بن محمد جعفر، 1240 ق، 425 برگ. (1)
2. کتابخانه گوهر شاد، شماره 57 علی بن میرزا محمد یزدی 1242 ق، 402 برگ. (2)
3. کتابخانه دانشکده الهیات شماره 165 عبد الله گرجی 1242 ق، 473 برگ. (3)
4. کتابخانه ملی تهران، شماره 984/ف علی رضا بن محمد جعفر، 1 رمضان المبارک 1258 ق، 377 برگ. (4)

135. وجیزة البحار فی مناقب الائمة الاطهار علیهم السلام (منتخب بحار الأنوار) به عربی در این کتاب جواهر اخبار بحار الأنوار را با حذف سند و بدون تغییر در ترتیب کتاب و انتخاب آن چه ضروری است از بیانات علامه مجلسی گردآوری شده است از نام کتاب بر می آید که قائی فقط می خواهد آن چه متعلق به اهل بیت علیهم السلام است را اختصار نماید.

ص: 206

-
- 1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملک، ج، 2، ص 122
 - 2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه گوهر شاد، ج 1، ص 54.
 - 3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه الهیات تهران، ج 1، ص 486
 - 4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملی تهران، ج 2، ص 539؛ فهرست معارف، ج 1، ص 31

نسخه: کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره 2028، این نسخه مختصر کتاب الحیجة از بحار الأنوار است محمد اسماعیل بن زین العابدین کفرانی، 9 ربیع الاول 1258ق، 160 برگ. (1)

(76) عماد الدین محمد بن علی بن حمزه طوسی قرن (560 ق)

منابع شرح حال: فرهنگ بزرگان اسلام و ایران، ص 543؛ ریحانة الأدب، ج 4، ص 202.

136. الثاقب فی المناقب فی المعجزات الباهرات للنبی و الأئمة المعصومین، به عربی. دارای پانزده باب در معجزات و فضائل معصومین علیهم السلام است که دلائل بر مقام عصمت و امامت ائمه می کند و منتخب از کتاب های بزرگان شیعه که این موضوع در آن ها به تفصیل گزارش داده شده است. (2)

نسخه ها:

1. کتابخانه گوهر شاد، شماره 546، بی کا 1277ق، 152 برگ. (3)

2. کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره 2823، شیخ علی زاهد قمی بیتا 272 برگ. (4)

(77) محمد بن غیاث الدین محمد سبزواری (قرن 12 ق)

137. سراج القلوب به عربی رساله ای است در اذکار و ادعیه که در 1120ق تألیف شده است، با این عناوین: المقدمة: فی فضیلة ذکر الباب الأول: فیما يتعلق بما بین الطلوع الفجر الی طلوع الشمس؛ الباب الثاني: فیما يتعلق بما بین طلوع الشمس الی غروبها؛ الباب الثالث: فیما يتعلق بین غروب الشمس و طلوع الفجر؛ الباب الرابع: فیما یشتک بین الصباح والمساء؛ الباب الخامس: فی التعقیب الباب السادس: فی سجدة الشکر و تلاوة القرآن؛ الباب السابع: فیما يتعلق بالجمعة وسائر الحنفیات الباب الثامن: فیما يتعلق بالشهور و السنین؛ الباب التاسع: فیما يتعلق بالنکاح و الولد الباب العاشر: فیما يتعلق بالحوادث و المهمات الباب الحادی عشر: فیما يتعلق بالسفر؛ الباب الثاني عشر: فیما يتعلق بالموتی الخاتمة: فی زیارة النبی و اهل بیته علیهم السلام.

نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی شماره 9165 به خط مؤلف، بی تا، 106 برگ. (5)

ص: 207

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 6، ص 35

2- الذریعة، ج 5، ص 5 «با عنوان ثاقب المناقب فی المعجزات...»؛ التراث العربی، ج 2، ص 171

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه گوهر شاد، ج 2، ص 653

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 8، ص 28

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس، ج 15، ص 292.

منابع شرح حال: مصفی المقال في مصنفی علم الرجال، ص 443.

138. الفوائد الرجالية، به عربی رساله متوسطی است درباره برخی مسایل علم رجال که مؤلف در هنگام مطالعه کتب اخبار بدانها دست یافته و تحریر نموده و پس از آن برخی احوال راویان را به آن ها افزوده است. او این رساله را با عنوان های «فائده - فائده» تنظیم کرده، که شامل پنجاه و یک فایده و یک خاتمه است. (1)

این اثر در میراث حدیث شیعه به چاپ رسیده است. (2)

نسخه ها:

1. کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره عکس 3، انجام: برابر نمونه محمد بن حسن یزدی عقدایی قرن 13ق، 58 برگ. (3)

2. کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره 3171، عباس شریعتی خراسانی، 25 ربیع الثانی 1391ق، 93 برگ. (4)

3. کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره 5456، بی کا، بی تا، 54 برگ. (5)

4. کتابخانه آستان قدس رضوی شماره 7171، بی کا، بی تا، 48 برگ. (6)

139. مختلف الرجال، به عربی. شیخ آقا بزرگ تهرانی در الذریعه عنوان نموده که نسخه ای از این کتاب را منضم به الفوائد الرجالية مؤلف در کتابخانه بعضی از علمای مشهد ملاحظه کرده است. (7)

این رساله در میراث حدیث شیعه به چاپ رسیده است. (8)

منابع شرح حال: فرهنگ بزرگان اسلام و ایران ص 577؛ ریحانة الأدب، ج 2، ص 171.

140. دوازده امام (إنشاء الصلوات و التحیات، صلواتیه) این رساله معروف ترین صلواتیه است

ص: 208

1- الذریعة، ج 16، ص 339

2- میراث حدیث شیعه، دفتر 13، ص 129

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه عکسی مرعشی، ج 1، ص 4.

4- همان، ج 8، ص 398

5- همان، ج 14، ص 238

6- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس، ج 6، ص 618

7- الذریعة، ج 20، ص 218.

8- میراث حدیث شیعه دفتر 13، ص 253

که در مدح و ثنا و درود و سلام به پیامبر اکرم و ائمه اطهار علیهم السلام و برای توسل به ایشان انشا شده است. این صلواتیه دارای شروح متعددی است و مکرر به چاپ رسیده است. (1) از این کتاب تاکنون 56 نسخه شناسایی شده است. (2)

141. شرح حدیث العلم نقطة كثرة الجاهلون (النقطة القدسية) به عربی.

نسخه: کتابخانه دانشگاه تهران، شماره 938 بی کا، بی تا، 5 برگ. (3)

(80) میرزا محمد بن محمد رضا سنابادی مشهدی قمی (قرن 11 و 12 ق)

مؤلف شاگرد علامه مجلسی بوده و تفسیر کنز الدقایق از تألیفات اوست.

142. تحفه حسینی به فارسی مؤلف مسایلی که تعلق به وضو غسل و نماز دارد با ادعیه ای که درباره آن ها وارد شده است را جمع آوری نموده و آن را به شاه سلطان حسین صفوی هدیه کرده است. این کتاب در یک مقدمه، هفت باب و یک خاتمه تنظیم شده است: مقدمه: در بیان تعریف و ترغیب و تخویف نماز و دعا و بیان شرایط دعا و سبب تأخیر حاجات باب اول: در آداب رفتن به بیت الخلا و وضو و غسل، مشتمل بر پنج فصل؛ باب دوم: در مسایل مربوط به میت؛ باب سوم: در آداب و تعقیبات نماز باب چهارم: در نماز شب باب پنجم: در بقیه نمازهای واجب و مستحب؛ باب ششم: در اعمال ایام هفته باب هفتم: در بیان اعمال ماه های دوازده گانه. (4)

نسخه: کتابخانه مرکز احیاء میراث اسلامی، شماره 3357، این نسخه از انجام افتادگی دارد، بی کا، بی تا (قرن 12 ق)، 359 برگ. (5)

143. ترجمه دعای صباح (ترجمه دعای صباح امام محمد باقر علیه السلام) به فارسی.

نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی شماره 19878 به خط مؤلف قرن 12 ق. (6)

144. سلم درجات الجنة في معرفة فضائل ابی الائمة علیهم السلام، به فارسی مؤلف این رساله را در یک مقدمه و چهل حدیث همراه با شرح و بیان آن ها نگاشته است. (7)

ص: 209

1- الذریعة، ج 8، ص 268

2- فهرستگان نسخه های خطی حدیث و علوم حدیث بخش ادعیه (مخطوط).

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشگاه تهران، ج 3، ص 465؛ مجله نور علم، ش 54، ص 96

4- الذریعة، ج 3، ص 429

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مرکز احیاء، ج 9، ص مخطوط.

6- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس، ج 15، ص 20.

7- الذریعة، ج 12، ص 220؛ نسخه های خطی، فارسی، منزوی، ج 6، ص 4490

نسخه: کتابخانه ملک، شماره 5920، میرزا احمد تبریزی، 1054ق، 86 برگ. (1)

145. شرح زیارت رجبیه، به فارسی مؤلف ابتدا مقداری از زیارت را آورده و سپس تحت عناوین «الاعراب، اللغة الترجمة والمعنی» آن را شرح و در سال 1087ق در مشهد مقدس رضوی از آن فارغ شده است. شارح در آغاز سند این زیارت را بررسی و سند آن را به شیخ حسین بن روح نوبختی نایب خاص امام زمان علیه السلام می‌رساند. (2)

نسخه‌ها:

1. کتابخانه مجلس سنا شماره 128، بی‌کا، قرن 11 ق. (3)

2. کتابخانه سپهسالار، شماره 3231، محمد نبی، 1122ق، ص 416. (4)

146. شرح الصحيفة السجادية، به عربی. شرح بسیار مختصر و توضیحی است بر صحیفه سجاده که در ماه رمضان 1090ق شروع نموده و در شوال همان سال به پایان برده است. (5) از این کتاب تاکنون 11 نسخه شناسایی شده است. (6)

147. کتاب دعا، فارسی و عربی.

نسخه: کتابخانه مجلس سنا، شماره 128، بی‌کا، بی تا (قرن 11ق)، 66 برگ. (7)

148. کنز الدقائق و بحر الغرائب، به عربی. تفسیر مفصلی است برگرفته از کتب تفسیری با نقل احادیث بسیار که از ائمه معصومین علیهم السلام روایت شده است در ابتدا گفته‌های مفسرین را در تفسیر هر آیه می‌آورد و سپس نص احادیث را بیان مینماید این تفسیر در 14 جلد است بارها چاپ شده و اخیراً در تهران از سوی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی به چاپ رسیده است.

(81) محمد بن محمد علی قاینی (قرن 13 ق)

149. ادعیه به فارسی و عربی. مشتمل بر استعاذه و سوره‌های حمد، فلق، توحید، صف، یس آیة الكرسي و احراز دفع شر، دعای، عدیله، عهد، حریق، مروی از امام صادق علیه السلام و ادعیه دفع شرور و اعدا فتح و فرج و حفظ

ص: 210

1- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملک، ج 3، ص 476

2- الذریعة، ج 13، ص 306

3- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس سنا، ج 1، ص 66

4- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه سپهسالار، ج 2، ص 374 و ج 5، ص 198.

5- الذریعة، ج 13، ص 356

6- فهرستگان نسخه‌های خطی حدیث و علوم حدیث بخش ادعیه (مخطوط)

7- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس سنا، ج 1، ص 66

نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی شماره 13404، به خط مؤلف، 1237ق، 26 برگ. (1)

(82) محمد بن محمد حسینی مظهر نقیبی سبزواری سپاهانی میر لوحی (قرن 13ق)

150. کفایة المهدی فی معرفة المهدی علیه السلام (اربعون حدیثاً)، به فارسی. ترجمه و گزارش چهل حدیث در سرگذشت امام زمان علیه السلام و مسأله رجعت از روی کتاب الغیبة حسن بن حمزه علوی طبری و کمال الدین و تمام النعمة ابن بابویه قمی و اثبات الرجعة و المائة التي جمعها من طرق العامة از ابو محمد فضل بن شاذان نیشابوری قمی (260ق) ساخته است. (2)

چاپ: منتخبی از آن توسط نشر میراث مکتوب به چاپ رسیده است.

نسخه ها:

1. کتابخانه دانشگاه تهران، شماره 619، محمد مؤمن شیخ عبد الجواد کاظمی، 1083ق، 191 برگ (3)

2. کتابخانه وزیری، یزد شماره 512 اسماعیل بن شاه قلی 10 محرم 1106ق، 129 برگ (4)

3. کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره 833 بی کا، 1111ق، 126 برگ. (5)

4. کتابخانه طبسی حایری، شماره 679 تا حدیث 35، این نسخه از آغاز و انجام افتادگی دارد بی کا، بی تا 200 برگ (6)

151. زبدة الدعوات، به فارسی. در بیان ادعیه و مشتمل بر مقدمه و دوازده باب و خاتمه است و تألیف آن به سال 1081ق به پایان رسیده است.

نسخه: کتابخانه مسجد اعظم، شماره 3192 بی کا، بی تا (قرن 12ق) 186 برگ، وزیری. (7)

(83) سید محمد بن محمد نور بخشی قاننی (?)

152. اجازه به پسرش به فارسی.

ص: 211

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس، ج 15، ص 28.

2- الذریعة، ج 18، ص 101.

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشگاه تهران، ج 5، ص 1497

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه وزیری، ج 2، ص 448

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس، ج 3، ص 58

6- فهرست نسخه های خطی کتابخانه طبسی

7- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مسجد اعظم قدیم، 222؛ فهرست مسجد اعظم، جدید

نسخه: کتابخانه آیت الله گلپایگانی، شماره 23/191، محمد تقی غلامی، بی تا (قرن 11 ق)، 1 برگ. (1)

153. شرح حدیث من عرف نفسه فقد عرف ربه، به عربی. شرحی است عرفانی و کوتاه برگفتار معروف حضرت امیر المؤمنین علیه السلام (مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ) با اشاره به توحید باری تعالی و اثبات وحدت وجود بر پایه عرفان.

نسخه ها:

1. کتابخانه مسجد اعظم، شماره 2811، حسن بن سید کاظم طباطبایی، قرن 13 ق 3 برگ (2)

2. کتابخانه ملک شماره 4057، بی کا، بی تا، 1 برگ. (3)

3. کتابخانه مرکز احیای میراث اسلامی، شماره 93، بی کا، بی تا، 2 برگ. (4)

(84) محمد بن محمود طبسی (قرن 11 ق)

154. ألف كلمة (کلمات امام علی علیه السلام). تألیف در نیمه شعبان سال 1047 ق.

نسخه: کتابخانه دانشکده پزشکی، شیراز، شماره 962، به خط مؤلف، بی تا. (5)

(85) سید محمد بن محمود عصار لواسانی مشهدی (م 1356 ق)

155. ترجمه وصایای امیر المؤمنین به امام حسین علیه السلام، به فارسی. ترجمه وصیت امام علی علیه السلام به فرزندش امام حسین علیه السلام است که مترجم مختصراً در ذیل ترجمه نثر اللثالی خود آن را نیز متذکر شده است.

نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد، شماره 5699، به خط مؤلف، 1354 ق. (6)

156. ملخص المقال في الدراية والرجال به عربی. رساله مفصل و استدلالی است در درایه و بیان اصول کلیه علم رجال، مؤلف در بخش اخیر کتاب در موارد متعدد از توضیح المقال ملا علی کنی، نقل نموده است. تألیف این رساله در ربیع الثانی 1247 در مشهد به پایان رسیده و

ص: 212

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله گلپایگانی، رایانه ای

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مسجد اعظم قدیم 589؛ فهرست مسجد اعظم.

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملک، ج 7، ص 197.

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مرکز احیاء، ج 1، ص 134

5- میراث اسلامی ایران، دفتر هفتم ص 429

6- فهرست آستان قدس، ج 5، ص 196.

مؤلف نسخه اصل را در 12 ربیع الثانی 1347 وقف آستان قدس رضوی نموده است. (1)

نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره 3639، به خط مؤلف، ربیع الثانی 1347ق، 64 برگ. (2)

157. ترجمه نثر اللثالی، به فارسی.

نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره 5699، به خط مؤلف، 1354ق، 8 برگ. (3)

(86) محمد تقی بن علی نقی طبسی (زنده در 1130ق)

وی از شاگردان آقا جمال خوانساری بوده است.

158. ترجمه مهج الدعوات به فارسی. ترجمه ای روان و تحت اللفظی است که به نام سلطان حسین صفوی معنون شده و در روز جمعه

11 رجب 1117ق به پایان رسیده است. (4)

این کتاب به چاپ رسیده و تاکنون 6 نسخه از آن شناسایی شده است. (5)

(87) محمد تقی بن محمد کاظم علوی فاطمی جعفری سبزواری (?)

159. تحفة المتقین، به عربی و فارسی. کتابی است مفصل و مشتمل بر ادعیه ای که در زمان و مکان های مختلف خوانده می شود و در نه باب و هر باب در فصولی متعدد و همچنین در یک خاتمه مرتب شده است این کتاب به درخواست میرزا محمد حافظا و به نام حیدر قلی خانا تألیف گردیده است

نسخه: کتابخانه دانشگاه تهران، شماره 9459، بی کا، قرن 11ق، 148 برگ. (6)

(88) محمد جعفر بن فاضل مشهدی (م 1106ق)

160. ترجمه عهد نامه مالک اشتر به فارسی. ترجمه شیوایی است از عهد نامه مالک اشتر که مترجم به سال 1106 و برای سلطان حسین صفوی انجام داده است.

ص: 213

1- الذریعة، ج 22، ص 214.

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس، ج 6، ص 625

3- فهرست آستان قدس، ج 5، ص 196.

4- الذریعة، ج 4، ص 140.

5- فهرستگان نسخه های خطی حدیث و علوم حدیث بخش ادعیه (مخطوط).

نسخه: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره 14282، بی کا، بی تا، 58 برگ. (1)

(89) محمد جعفر بن محمد باقر شریف سبزواری (قرن 12 ق)

161. نوروز نامه (نوروزیه) به فارسی. رساله ای در فضیلت نوروز و آداب آن که برای سلطان حسین صفوی (1105 - 1135 ق) در یک مقدمه و سه باب و یک خاتمه نگاشته شده است. در دیباچه سخنان پدر خود را درباره نوروز آورده است باب اول: وجه تسمیه نوروز باب دوم: فضیلت روز نوروز باب سوم: نیایش و آداب آن روز خاتمه در احکام آن بر حسب قرار گرفتن آن در هر یک از روزهای هفته. (2)

نسخه: کتابخانه ملک، شماره 453، بی کا، 1232 ق، 51 برگ. (3)

162. ریاض الأنوار لریاضة الأبرار، به عربی مشتمل بر اخبار و احادیث پیامبر و ائمه علیهم السلام در باب مناقب و مواعظ و حکم و آداب و سنن برگرفته از کتب مشهور و معتمد که جهت اختصار سند آن ها حذف شده است.

نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره 15858، بی کا، قرن 13 ق، 89 برگ. (4)

(90) محمد جعفر بن محمد طاهر کرباسی خراسانی (قرن 12 ق)

163. ترجمه صحف ادریس، به عربی. (5)

نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره 14691، بی کا، 1247 ق. (6)

164. حاشیه تهذیب الاحکام به عربی. مؤلف در این کتاب حواشی متفرقه علما بر کتاب تهذیب الاحکام را در ابواب خاصی مرتب نموده و برای هر یک رمزی قرار داده است و برای حاشیه هایی که بدون نام و نشان بوده در آخر هر کتاب آن ها را متذکر شده و در ضمن مطالبی را از خود با عناوین «قلت» آورده است.

نسخه: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره مجموعه طباطبایی 795، بی کا، بی تا،

ص: 214

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس، ج 38، ص 407

2- الذریعة، ج 24، ص 382؛ فهرستواره کتاب های فارسی، منزوی، ج 4، ص 3104

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملک، ج 4، ص 836

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس، ج 14، ص 273

5- الذریعة، ج 15، ص 13.

6- فهرست الفبایی آستان قدس، ص 380

165. فوائد الأخبار للاصدقاء والاخيار، به عربی. احادیث فقهی به ترتیب کتاب های فقه تحت عناوین نام راویان آخر حدیث یا کلمه اول آن اگر حدیث مرسل بوده، با شرح و استدلال گرد آمده است در این کتاب از گفته های فیض کاشانی در کتاب وافی و علامه مجلسی در بحار الأنوار استفاده شده است روش مؤلف چنین است که نام راوی حدیث با مقداری از آغاز آن را آورده پس از آن به شرح می پردازد. کتاب طهارت از فوائد الاخبار در روز سه شنبه دهه دوم ماه رجب 1120 ق پایان یافته است.

نسخه ها:

1. کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره 1601، این نسخه شامل جلد اول (کتاب طهارت) است، بی کا، بی تا 192 برگ. (2)

2. کتابخانه دانشگاه تهران، شماره 6786، این نسخه شامل جلد اول (کتاب الصلاة) است، محمد باقر اردستانی، بی تا، از روی خط مؤلف، 151 برگ. (3)

(91) محمد جواد بن محسن محولاتی خراسانی (?)

166. خلاصة الخلاصة (منظومة فی الرجال)، به عربی نظم کتاب الخلاصة فی علم الرجال علامة خط حلی در 424 بیت است با شرح و توضیح مؤلف در حاشیه ابیات به صورت افست به شیخ ابو الفضل بن عبد الحسین نجفی قدسی اصفهانی و به همت حاج رحیم مؤید صفاری در 121 ص به چاپ رسیده است.

(92) محمد حسن بن محمد باقر خراسانی قرن (13 ق)

167. ادعیه، به عربی. شامل: ادعیه قاموس، دعای سهم اللیل، احراز شر اعداء و ابی دجانه و

نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره 10057، زین العابدین خراسانی، غره شعبان 1331 ق 35 برگ. (4)

ص: 215

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس، ج 23، ص 94

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 5، ص 3.

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشگاه تهران، ج 16، ص 360

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس، ج 15، ص 50

168. زیارت عاشورای غیر معروفہ بہ عربی مؤلف گوید: زیارت عاشورای غیر مشہورہ را کہ با زیارت مشہور اختلافاتی دارد در مشہد ضمن کتابی قدیمی یافتہ. آن را در این اوراق نوشتہ تا مؤمنین بخوانند.

نسخہ: کتابخانہ طبسی حائری شمارہ 431 بی کا، قرن 13 ق، 16 برگ. (1)

169، الهدیۃ الرضویۃ (التحفۃ الرضویۃ)، بہ عربی. کتاب دارای یک مقدمہ و سہ باب است باب اول: در فضیلت زیارت امام رضا علیہ السلام؛ باب دوم: در زیارات امام رضا علیہ السلام باب سوم: در سایر زیارات.

جزء اول این کتاب در ماہ ربیع الثانی 1280 ق بہ پایان رسیدہ و تألیف آن بہ مناسبت زیارت مشہد مقدس بودہ است. (2)

نسخہ ہا:

1. کتابخانہ آستان قدس رضوی شمارہ 8515 از اول کتاب تا اواخر باب دوم و یک صفحہ از باب سوم، بی کا، با تصحیح مؤلف، با تقریظی از محمود حسنی حسینی تبریزی، 262 برگ. (3)

2. کتابخانہ آیت اللہ مرعشی قم، شمارہ 5521 ابو تراب جرفادقانی، جمادی الاول 1310 ق، این نسخہ جزء اول کتاب و سر آغاز مؤلف را ندارد 280 برگ (4).

3. کتابخانہ مجلس شورای اسلامی شمارہ 12445 ابو تراب موسوی 1330 ق، 272 برگ (5)

4. کتابخانہ آستان قدس رضوی شمارہ 3442 از اوائل کتاب تا اواخر باب دوم، بی کا، بی تا، بعضی از فقرات اول کتاب ترجمہ بہ فارسی شدہ 379 برگ. (6)

170. اجازہ بہ محمد ہاشم، کہ در ضمن کتاب الکافی نوشتہ است.

ص: 216

1- فہرست نسخہ ہای خطی کتابخانہ طبسی

2- الذریعۃ، ج 25، ص 208.

3- فہرست نسخہ ہای خطی کتابخانہ آستان قدس، ج 6، ص 301

4- فہرست نسخہ ہای خطی کتابخانہ آیت اللہ مرعشی، ج 14، ص 292.

5- فہرست نسخہ ہای خطی کتابخانہ مجلس، ج 35، ص 396 .

6- فہرست نسخہ ہای خطی کتابخانہ آستان قدس، ج 6، ص 302.

نسخه: کتابخانه دانشگاه تهران، شماره 1126، محمد رحیم سبزواری (مؤلف)، بی تا، ضمن الکافی 1 برگ. (1)

(95) محمد رضا بن محمد اسماعیل سیستانی قاننی (قرن 14 ق)

171. درة البیضاء فی ترجمه حدیث الکساء، به فارسی مشتمل بر 27 لؤلؤ در فضایل و مناقب پنج تن آل عبا علیهم السلام و ترجمه و شرح حدیث کساء و ذکر برخی از ادعیه از جمله توسل و به سال 1341 ق از تألیف آن فارغ شده است. مؤلف در پایان کتاب حدیث کساء را مستقلاً نگاشته و درباره علت کتابت آن چنین می نویسد: در روز چهاردهم ربیع الثانی 1346 ق در ارض اقدس به خدمت حاجی سید رضا قوچانی رسیده و این حدیث را معنعناً از ایشان دیده است.

نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی شماره 8994، به خط مؤلف، 14 ربیع الثانی 1346 ق، 439 برگ. (2)

(96) سید محمد رضا طبسی حائری (1384 ش)

172. مختصر الدعوات و الزیارات، به فارسی.

نسخه: کتابخانه طبسی حائری شماره 17 افتادگی دارد بی کا، بی تا 58 برگ. (3)

(97) سید محمد بن معصوم رضوی خراسانی معروف به قصیر (1255 ق)

173. اجازه به سید ابو طالب حسینی خراسانی قاننی.

نسخه: کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره 5924، بی کا، بی تا، 3 برگ. (4)

174. اللوامع الرضویة فی احکام الشریعة.

نسخه: کتابخانه مدرسه حجازی ها، شماره 1399/59/149 بی کا، 1242 ق، 191 برگ. (5)

ص: 217

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشگاه تهران، ج 3، ص 1479

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس، ج 14، ص 257.

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه طبسی (مخطوط)

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 15، ص 307.

5- فهرست نسخه های خطی مدرسه حجازی ها (مخطوط)

175. رساله در عبادات، به فارسی. رساله ای است در ادعیه شامل مقدمه و چند باب و یک خاتمه. (1)

نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره 3153، از آخر افتادگی دارد، بی کا، بی تا. (2)

(99) محمد رفیع بن فرج گیلانی مشهدی ملا رفیعا (پس از 1106)

مؤلف از شاگردان علامه محمد باقر مجلسی بوده است.

176. اجازه به شیخ عبد الحسین که در ضمن کتاب من لا یحضره الفقیه نوشته است. (3)

177. اجازه به محمد باقر که در ضمن کمال الدین صدوق تحریر نموده است. (4)

178. شرح الکافی (الذریعة إلى حافظ الشریعة) به عربی. شرحی است بر الکافی کلینی که به قول شارح، شرح احادیث است به حدیث با نقل کلمات بزرگان و بیان بعضی لغات مشکله و شرح روات احادیث و ... در ضمن اشعاری مناسب با مطالب از خود افزوده است. مؤلف در مقدمه کتاب، نام شرح خود را الذریعة إلى حافظ الشریعة نهاده است. (5)

این شرح از سوی مؤسسه تحقیقاتی دارالحدیث در قم چاپ و منتشر شده است.

نسخه: کتابخانه مرکز احیای میراث اسلامی، شماره 2094 از ابتدا تا پایان کتاب العشرة، بی کا، بی تا، دارای حاشیه ای به عنوان منه «مد ظله العالی»، 213 برگ. (6)

179. شواهد الاسلام، به عربی و فارسی. حاشیه مختصری است با عناوین «قوله - قوله» بر بخش اصول کتاب کافی کلینی در این اثر فقط کتاب های العقل و العلم و التوحید و الحجّة شرح شده است. (7)

نسخه: کتابخانه مجلس شورای اسلامی شماره 7991، از اول افتادگی دارد بی کا، بی تا، 221 برگ. (8)

ص: 218

1- الذریعة، ج 15، ص 209.

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه الفبایی آستان قدس ص 401؛ فهرست آستان قدس، ج 2، ص 260

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس، ج 14، ص 547، 8015

4- نشریه نسخه های خطی، دفتر هفتم، ص 212.

5- الذریعة، ج 14، ص 28

6- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مرکز احیاء، ج 7، (مخطوط).

7- الذریعة، ج 14، ص 242 و ج 6، ص 182 و ج 13، ص 96

(100) محمد زمان بن کلب علی خان جلایر خراسانی، متخلص به ساقی (م 1286ق)

180. اصطلاحات المحدثین به عربی رساله مختصری است در چهار صفحه، در بیان اصطلاحات و واژه های مخصوصی که محدثان در مورد انواع روایات به کار می برند.

نسخه ها:

1. کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره 8583، محمد حسن تویه ورودری صوفی، 1274ق، 2 برگ. (1)

2. کتابخانه مسجد اعظم شماره 680 بی کا، بی تا، 3 برگ. (2)

3. کتابخانه ملک شماره 1742 به خط مؤلف، بی تا، 2 برگ. (3)

181. النفحات اللاهوتیه در اخلاق و به فارسی

نسخه: کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره 8583 محمد حسن تویه ورودری صوفی، 1274ق. (4)

(101) محمد زمان حسینی مشهدی (قرن 11ق)

182. رساله فی حلّ حدیث أنا قاسم الجنة والنار، به عربی.

نسخه ها:

1. کتابخانه دانشگاه تهران شماره 9707 بی کا، 1048ق، 3 برگ. (5)

2. کتابخانه ملک، شماره 6075، بی کا، بی تا، 2 برگ. (6)

(102) محمد صادق مشهدی (قرن 13ق)

183. ادعیه به فارسی.

ص: 219

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 22، ص 163.

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مسجد اعظم قدیم، ص 109

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملک، ص 3555

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 22، ص ص 163.

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشگاه تهران، ج 17، ص 460

نسخه: کتابخانه ملی تهران، شماره 717/ف، به خط مؤلف و صمد، 1246ق، 32 برگ. (1)

(103) مولا محمد صادق نیشابوری (?)

منابع شرح حال: طبقات اعلام الشيعة، قرن 12ق، ص 265

184. اجازه به ملا علیخان که در ضمن نسخه ای از فروع کافی نوشته است. (2)

185. اجازه به ملا محمد رضا که در محرم 1115ق، در ضمن نسخه ای از تهذیب الاحکام نوشته است. (3)

(104) محمد صفر بن محمد باقر شریف سبزواری (قرن 12ق)

186. ترجمه مصباح کفعمی (ترجمه جنة الأمان الواقية وجنة الإیمان الباقية)، به فارسی. در مقدمه از سلطان حسین صفوی نام برده و می گوید که کتاب را به درخواست شاهزاده خدیجه سلطان بیگم ترجمه نموده است.

نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره اهدایی رهبری 219، بی کا، بی تا (قرن 11 و 12ق). (4)

(105) سید محمد طاهر بن محمد طالب حسینی موسوی اردبیلی مشهدی (قرن 11ق)

منابع شرح حال: مصفی المقال، ص 208.

187. الشجرة المباركة (رجال سید محمد طاهر) به عربی کتاب مفصلی است که بخشی از آن درباره رجال است و از موضوع دیگر بخش های آن اطلاعی در دست نیست. مؤلف کتابش را در چند غصن و هر غصن در چند عرجون قرار داده و فقط عرجون اول از غصن سوم آن که در رجال است در دست می باشد این بخش به ترتیب حروف تهجی تنظیم شده و هر یک از معصومین و مراتب توثیق یا ضعف رجال و جز این ها رمزی دارد پس از آن اسانید صدوق در جدول هایی تنظیم شده و سپس شش فایده رجالی آورده و در خاتمه در مزیت این کتاب و

ص: 220

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملی، تهران، ج 2، ص 223

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس، ج 14، ص 420، ش 14047؛ فهرست نسخه های خطی دو کتابخانه مشهد، ص 493، که در آن مؤلف محمد صالح نیشابوری ذکر شده است.

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس، ج 5، ص 62، ش 1974

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه اهدایی رهبری، ص 74

چگونگی تنظیم و ترتیب آن سخن گفته است تألیف این بخش در دهه اول ماه رمضان 1019 ق در مدرسه سلیمانیه اصفهان به پایان رسیده است. (1)

نسخه: کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره 5846، فقط عرجون اول از غصن ثالث شامل بخش رجال است به خط مؤلف سه شنبه 21 ذی قعدة 1091 ق، 72 برگ. (2)

(106) سید میرزا محمد علی بن صادق مدرس رضوی (م 1311 ق)

مؤلف از شاگردان شیخ انصاری و مدرس رسمی آستان قدس رضوی در مشهد بوده، و دارای آثار متعددی در فقه است که نسخه اصل آن ها در کتابخانه آستان قدس نگهداری و در جلد پنجم فهرست آن کتابخانه معرفی شده است. (3)

منابع شرح حال: مصفی المقال، ص 335.

188. الرجال، به عربی. رساله مختصر و استدلالی در بیان اصول علم رجال و اثبات نیاز به این علم است، مؤلف بنا داشته این رساله را در یک مقدمه و ابواب و خاتمه مرتب کند ولی در نسخه اصل این کتاب فقط مباحث «مقدمه در تعریف و موضوع علم رجال، فایده شرطیت علم رجال در فقه و کیفیت توثیق و جرح» مندرج است.

نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی شماره 6590 به خط مؤلف، بی تا 19 برگ. (4)

(107) محمد علی بن عباس علی خرواری سبزواری، حاج فاضل (م 1342 ق)

189. شرح دعای عرفه به عربی شرحی است تحقیقی و مشتمل بر حمد و ثنای الهی و بیان معارف که شارح هنگام رجوع از عتبات در سال 1341 ق شروع کرده، ولی اجل مهلت نداده و تنها توانسته است تا فقره «وَقَفْنِي لِمَا تَزَلْفَنِي لِذِيكَ» شرح نماید.

نسخه ها:

1. کتابخانه آستان قدس رضوی شماره 6746 بی کا 1314 ق، 75 برگ. (5)

ص: 221

1- الذریعة، ج 13، ص 36 و ج 10، ص 122.

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 15، ص 228.

3- فهرست نسخه های خطی آستان قدس رضوی، ج 5، ص 385 و 410 و 425 و 432 و 490.

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس، ج 6، ص 611

5- همان، ص 254

2. کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره 15857، بی کا، قرن 14ق، 70 برگ. (1)

(108) محمد علی بن فیض علیشاه میرزا عبدالحسین خراسانی، نور اصفهانی (?)

190. ترجمه منظوم خطبة البیان (شرح خطبة البیان) به فارسی.

ترجمه منظومی است از خطبة البیان منسوب به امام علی علیه السلام در 205 بیت. (2)

نسخه ها:

1. کتابخانه مجلس شورای اسلامی شماره 1158، سید محمد علی بن عرب حسینی، 1231ق، 150 بیت 5 برگ. (3)

2. کتابخانه مسجد اعظم، شماره 2244 بی کا قرن 13ق. (4)

3. کتابخانه ملک، شماره 5005، بی کا بی تا (قرن 13ق)، 6 برگ. (5)

4. کتابخانه دایرة المعارف بزرگ اسلامی، شماره 238، بی کا، بی تا (قرن 13ق)، 6 برگ. (6)

(109) محمد علی بن محمد صادق نجفی نیشابوری (قرن 12ق)

191. نجات المؤمنین (شرح دعای عدیله)، به فارسی. شرح مزجی مفصلی است بر دعای عدیله که مؤلف در روز چهارشنبه 14 شعبان (لیلة البرات) سال 1152 ق از تألیف آن (تحفه مؤمنین و باب نجات) فارغ شده است.

نسخه ها:

1. خادم حسینی، تبریز، شماره 47، اسماعیل دارانی، شنبه 23 ذی حجه 1222ق، 105 برگ. (7)

2. کتابخانه آیت الله گلپایگانی، شماره 5155/26/35، بی کا، ربیع الثانی 1251ق، 157 برگ. (8)

(114) محمد علی بن محمد کاظم شاهرودی خراسانی (م 1293ق)

192. لمعات الانوار المشرقة من اخبار الائمة الاطهار علیهم السلام به عربی. مباحث مفصلی است در

ص: 222

1- همان، ج 15، ص 313

2- الذریعة، ج 13، ص 218

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس، ج 3، ص 433

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مسجد اعظم، جدید

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملک ص 1608

6- فهرست نسخه های خطی کتابخانه دائرة المعارف، ج 1، ص 149 و 302

7- فهرست نسخه های خطی کتابخانه خادم حسینی

8- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله گلپایگانی، قدیم، ج 3، ص 88 فهرست گلپایگانی.

اعتقادات و مواعظ که مؤلف با استناد به آیات و روایات نگاشته است. (1)

نسخه: کتابخانه آیت الله گلپایگانی، شماره 4790/24/90، گویا به خط مؤلف، بی تا، 103 برگ. (2)

193. فضائل، به عربی. در بیان فضائل و مناقب و مفاخر حضرت علی علیه السلام است که از بحار الأنوار انتخاب و در 30 باب تنظیم شده و اولین و آخرین باب آن بدین شرح می باشد: 1. إِنَّهُ كَانَ أَحْصَى النَّاسَ بِالرَّسُولِ وَأَحْبَهُمْ إِلَيْهِ ؛ 30. ما علمه الرسول عند وفاته و بعده.

نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی شماره 9309 به خط مؤلف، 1266 ق، 49 برگ. (3)

(111) شیخ محمد قاسم بن محمد بن علی مشهدی نجفی (م 1290 ق)

194. اجازه به محمد بن شیخ جعفر کاشف الغطاء، به عربی.

نسخه: کتابخانه مجلس شورای اسلامی شماره مجموعه خویی بی کا، بی تا، 3 برگ. (4)

(112) محمد کاظم بن محمد علی سبزواری زنده در (1103 ق)

195. احادیث متفرقه

نسخه: کتابخانه مسجد اعظم، شماره 3840، بی کا، بی تا. (5)

196. خلاصة الدعوات به فارسی. خلاصه ای از ادعیه را با استفاده از کتاب های علامه مجلسی و سفينة النجاة قزوینی و مفاتيح النجاة خراسانی در یک مقدمه و دوازده باب و یک خاتمه گرد آمده است. (6)

نسخه: کتابخانه سپهسالار، شماره 5648، از اول افتادگی دارد محمد علی هزارجریبی، 1225 ق، 220 برگ. (7)

197. سلاح الایمان، به عربی

نسخه: کتابخانه آیت الله مرعشی قم بدون شماره، بی کا، 1103 ق. (8)

ص: 223

1- الذریعة، ج 18، ص 344

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله گلپایگانی رایانه ای؛ فهرست گلپایگانی، جدید

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس، ج 14، ص 383

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس، ج 7، ص 5

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مسجد اعظم قدیم، ص 642

6- الذریعة، ج 7، ص 227

7- فهرست نسخه های خطی کتابخانه سپهسالار، ج 4، ص 384

8- مجله میراث شهاب، ش 12، 93

198. صلوح الایمان، عربی.

نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی شماره 3474، بی کا، 1103ق. (1)

(113) معین الدین محمد کاظم خراسانی (قرن 12 ق)

199. اجازه به محمد طاهر تویسرکانی که در سال 1103ق در ضمن نسخه ای از کتاب استبصار نوشته است. (2)

(114) معین الدین محمد مشهدی (قرن 13 ق)

200. شرح دعای صباح به فارسی.

نسخه: کتابخانه وزیری یزد، شماره 2585 زین العابدین، 1241ق، 21 برگ. (3)

(115) محمد معصوم بن رفیع الدین محمد یزدی مشهدی (?)

201. ترجمه ادعیه ایام ماه به عربی دعاهاى روزها را از کتاب الدروع الواقیة ابن طاووس نقل و ترجمه کرده است.

نسخه: کتابخانه مدرسه فیضیه، شماره 2874، بی کا، بی تا، ترجمه 11 دعا می باشد 145 برگ. (4)

(116) محمد معصوم بن محمد تقی دشت ییاضی مشهدی (قرن 13 ق)

202. أنیس العاشقین و معراج المحبین به فارسی.

نسخه: کتابخانه وزیری یزد، شماره 90، به خط مؤلف، بی تا، 11 برگ. (5)

(117) محمد مؤمن بن شاه قاسم سبزواری (م 1070 ق)

مؤلف پس از سال ها تحصیلات اصولی چون راه نجات را در تمسک به ذیل عنایت

ص: 224

1- فهرست الفبایی آستان قدس، ص 385؛ الذریعة، ج 15، ص 87

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه، ملک ج 1، ص 30، ش 2754

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه وزیری، ج 4، ص 1354

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه فیضیه، ج 2، ص 28.

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه، وزیری، ج 1، ص 109

ائمه اطهار عليهم السلام دیده از اصولیان بریده و به اخباریین پیوسته و در هنگام مطالعه اخبار بر آن شده که قرآن کریم را موافق اخبار وارده از ائمه عليهم السلام تفسیر کند به طوری که نه فقط نقل روایت بدون بیان مراد و تحقیق در موضوع و نه عاری از روایات باشد و کتاب مقتبس الانوار من الائمة عليهم السلام را به همین منظور نگاشته و از سال 1059 ق تا آخر عمرش (1070ق) مشغول آن بوده است.

203. اعمال سال، به فارسی عبادات و ادعیه و زیارت هایی که در روزها و شب ها انجام می شود از کتب معتبر گرد آورده شده است و از ماه محرم شروع شده و به ماه ذی حجه ختم می گردد.

نسخه: کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره 208، نسخ معرب زیبا، محمد زمان بن مقری سلطان، بی تا، 170 برگ. (1)

204. مقتبس الانوار من الائمة. تفسیری است بر اساس اخبار، به سال 1059 از تفسیر سوره بقره فراغت یافته و در روز عرفه سال 1069 با ختم تفسیر سوره اعراف، جلد اول را خاتمه داده و به تألیف جلد دوم از سوره انفال شروع کرده که اجل وی را مهلت نداده است.

او در مقدمه چند فصل در علوم کلی قرآن با این عناوین آورده است: فصل اول در عدم تواتر قرآن و این که قرآن منزل بر پیامبر مخزون نزد ائمه عليهم السلام است؛ فصل دوم در عدم جواز تفسیر قرآن جز به احادیث صحیحه؛ فصل سوم: در بیان و ادله لزوم عمل به اخبار بدان نحو که اخباریین عمل می کنند خاتمه در بیان جواز اراده معانی متعدد حقیقی و مجازی از الفاظ قرآن.

نسخه: کتابخانه سپهسالار، شماره 2058، جلد یکم، بی کا، بی تا. (2)

(118) محمد مهدی بن علی دستجرد خانی سبزواری (قرن 12 ق)

205. شرح ادعیه السر، به فارسی.

نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره 14349، این نسخه افتادگی دارد بی کا، بی تا 3 برگ. (3)

(119) محمد مهدی بن محمد باقر سبزواری (قرن 12 ق)

206. جواهر سلیمانی، شرح کلمات قصار حضرت امیر علیه السلام و به فارسی

ص: 225

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 1، ص 237

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه سپهسالار، ج 5، ص 640 و ج 1، ص 176 .

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس، ج 15، ص 481

نسخه: کتابخانه ملک شماره، 969 بی کا قرن 11ق، 159 برگ. (1)

(120) سید محمد مهدی بن محمد نعیم عقیلی مشهدی (قرن 12ق)

207. الحوزات و الروضات، به عربی. کتابی است در دعا شامل پنج حوزة که مؤلف آن را به نام سلطان حسین صفوی نگاشته و عنوان حوزة ها چنین است الحوزة الاولى فیما يتعلق بالفريضة اليومية ؛ الحوزة الثانية : فیما يتعلق بالنوافل اليومية ؛ الحوزة الثالثة: فیما يتعلق بايام الاسبوع و لیلایها ؛ الحوزة الرابعة فیما یکفر به السيئات و یضاعف به الجنات الحوزة الخامسة : فیما ینجح به المآرب و تقضى به المطالب.

نسخه: کتابخانه مسجد اعظم، شماره 2427، بی کا، قرن 11ق، 171 برگ. (2)

(121) شهید میرزا محمد مهدی بن هدایت الله خراسانی (شهادت 1217ق)

*شهید میرزا محمد مهدی بن هدایت الله خراسانی (شهادت 1217ق) (3)

208. رساله نوروزیه به فارسی

نسخه: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره 1804، بی کا، بی تا، 27 برگ. (4)

(122) محمد ناصر بن علی حارثی جزایری مشهدی (قرن 11ق)

209. نهج اليقين في مسایل احکام الدين به عربی. این اثر خلاصه وسائل الشیعه است.

نسخه: کتابخانه ملک شماره 2443، از اول افتادگی دارد به خط مؤلف، 1099ق، 277 برگ. (5)

(123) سید مصطفی بن میر سید محمد موسوی نور بخشی قاینی (قرن 13ق)

210. خبرهای شیعی از عیون المجالس و توحید ابن بابویه به فارسی

نسخه: کتابخانه دانشگاه تهران شماره 4418 بی کا، 1267ق، 16 برگ. (6)

ص: 226

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملک ج 2 ص 194

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مسجد اعظم، ص 160.

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس، ج 9، ص 322

4- مؤلف در رمضان 1217ق در مشهد مقدس به شهادت رسید.

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملک، ج 1، ص 578

6- فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشگاه تهران، ج 13، ص 3380

او از عالمانی است که به کثرت تألیف مشهور است حدیث را در مشهد نزد شیخ حرّ عاملی فرا گرفته است.

منابع شرح حال: معجم اعلام الشیعه سید عبد العزیز طباطبایی، ص 47 - 44

211. اجازه به احمد بن جعفر چلبی، که در سال 1085 ق نوشته است. (1)

212. تحفة ذخائر کنوز الاختیار فیما لعله یحتاج إلى التوضیح من الاخبار، به عربی، بصری در این اثر در موضوعات مختلف فقه، تاریخ، آداب و ... احادیثی را از مجامیع روایی جمع آوری کرده و به شرح و توضیح و استدلال پرداخته است. این اثر در دو پرداخته است. این اثر در دو جلد بوده که مجلد دوم آن شناسایی شده و مشتمل بر صد حدیث می باشد مؤلف در آغاز، آن، اسامی کتاب های مورد استفاده خود را که در طی هشت سال - از سال 1074 تا 1082 ق - و در حدود شصت عنوان کتاب می باشد را نام برده است فهرست مطالب کتاب به طور مفصل در فهرست مجلس 26، ص 8 - 13 آمده است. (2)

213. رساله فی صلاة اللیل، به فارسی در جمادی الاول سال 1081 ق تدوین شده است.

نسخه آن در کتابخانه دانشگاه تهران به شماره 1814 موجود است. (3)

214. رساله فی علم اصول الحدیث، به عربی مرحوم سید عبدالعزیز طباطبایی در شرح حال مؤلف ذکر نموده که نسخه ای از این کتاب در کتابخانه سالار جنگ در هند موجود است.

215. فائق المقال فی علم الحدیث و الرجال، به عربی. رساله مفصلی است در علوم حدیث و رجال، مؤلف ابتدا فصولی در علم درایه و فواید رجالی آورده پس از آن رجال را به ترتیب حروف تهجی ذکر نموده و در پایان فوایدی در رجال و همچنین طرق روایی خود را بیان کرده است این رساله از سوی انتشارات کتابخانه مجلس شورای اسلامی و همچنین مؤسسه دار الحدیث در قم منتشر شده است.

216. مصباح الصلاح و مفتاح النجاح به عربی. کتابی است در ادعیه و اعمال و عبادات مهمی که در ایام سال به جا آورده می شود و همچنین آثاری که بر بعضی از عبادات و اذکار مترتب می شود در یک مقدمه و شش مصباح و یک خاتمه و تذنیب تنظیم یافته، مؤلف کتاب را به

ص: 227

1- فهرست نسخه های خطی مجلس شورای ملی، ج 23، ص 582

2- همان، ج 26، ص 8

3- فهرست دانشگاه تهران، ج 8، ص 403

سال 1089ق در قریه ادکان از قراء اسفراین به پایان رسانده است. تنها نسخه شناخته شده از این کتاب در کتابخانه دانشگاه تهران به شماره 1814 و تصویری از آن در کتابخانه آیت الله مرعشی به شماره 72 نگهداری می شود. (1)

217. المقنعة الانيسة و المغنية النفيسة به عربی رساله مختصری است در علم، درایه شامل هفده منهج و یک خاتمه که در جمادی الاول 1079 در هرات تألیف آن به پایان رسیده است.

چاپ: این رساله در مجموعه «درایة الحدیث» در مرکز تحقیقات دارالحدیث قم، منتشر شده است.

218. المنهج القويم فی تفضیل الصراط المستقیم علی امیرالمؤمنین علیه السلام، به عربی در فضایل حضرت امیر علیه السلام مؤلف شنیده بود که برخی قائل هستند که انبیای اولوالعزم غیر از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله علاوه بر حضرت امیر صلوات الله علیه افضل هستند و لذا این رساله را در رد این قول نوشته است.

219. النافعة فی اعمال شهر رمضان، به عربی در ادعیه و اعمالی که در ماه مبارک رمضان مستحب است به جا آورده شود مؤلف این رساله را به درخواست حاجی شعبان مسلم کا از اختیار بوده نوشته است تنها نسخه آن در کتابخانه دانشگاه تهران به شماره 1814 نگهداری می شود. (2)

220. النصوص علی الائمة الاثنی عشر، به عربی. نسخه آن در کتابخانه مدرسه سپهسالار به شماره 6088 نگهداری می شود. (3)

(125) نصر الله (خادم روضه رضوی علیه السلام) (زنده در 1292ق)

221. ادعیه، به فارسی. شامل ادعیه ایام هفته و تعقیبات نمازهای روزانه.

نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی شماره 3090 به خط مؤلف، 1292ق، 26 برگ. (4)

(126) سید ولی الله بن نعمت الله حسینی رضوی حائری (قرن 11ق)

ص: 228

1- فهرست عکسی مرعشی، ج 1، ص 74؛ فهرست دانشگاه تهران، ج 8، ص 403

2- فهرست دانشگاه تهران، ج 8، ص 403؛ فهرست عکسی مرعشی، ج 1، ص 73

3- فهرست سپهسالار، ج 5، ص 716

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس، ج 15، ص 44

منابع شرح حال: اعیان الشیعه، ج 4، ص 272؛ روضات الجنات، 735؛ معجم اعلام الشیعه، سید عبدالعزیز طباطبایی، ص 45؛ مصفی المقال، ص 50 - 52.

22. أنوار السرائر و مصباح الزائر، به عربی رساله ای در ذکر فضایل و مناقب امام حسین علیه السلام؛ شامل مقدمه، 24 باب و خاتمه است. مقدمه در بیان شمه ای از فضایل امام حسین علیه السلام، باب اول در بیان گریه کردن خلق الله بر مصیبت حضرت امام حسین علیه السلام... باب بیست و چهارم در فضیلت زمین کربلا خاتمه در شفا یافتن به تربت حضرت امام حسین علیه السلام. مجمع البحرين از تألیفات این مؤلف است که در دفتر چهارم میراث حدیث شیعه به چاپ رسیده است. (1)

نسخه ها:

1. کتابخانه آیت الله گلپایگانی، شماره 775/5/65، محمد مسعود بن محمد رضی جوشقانی، 4 ربیع الثانی 1081ق، 19 برگ (2)

2. کتابخانه آستان قدس رضوی شماره 14935 از آغاز و انجام افتادگی دارد، بی کا، بی تا. (3)

223. تحفة الملوک، به عربی مؤلف با استفاده از کتب بزرگان و احادیث و آیات مطالبی را در یک مقدمه و هشت باب و خاتمه با این عناوین جمع آوری نموده است: مقدمه: در کیفیت تفکر در کارهای خداوند و خلقت؛ باب اول در احوال دنیا؛

باب دوم: در طریقه محاسبه نفس؛ باب سوم: در احوال مرگ؛ باب چهارم: در احوال محشر و امور قیامت باب پنجم: در اندکی از احوال گذشتگان از پادشاهان باب ششم: در ستایش دادگستری؛ باب هفتم: در زشتی بیداد و بد فرجامی بیدادگر؛ باب هشتم: در بردباری و سرانجام بردبار خاتمه در فروتنی و بدی گردن فرازی و نیکی خوار کردن نفس. (4)

نسخه ها:

1. کتابخانه سپهسالار شماره 1892، بی کا، 1081ق، 65 برگ. (5)

2. کتابخانه سپهسالار شماره 5787 معصوم بن حسین، 1248ق، 74 برگ. (6)

ص: 229

1- الذریعة، ج 2، ص 429

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله گلپایگانی رایانه ای؛ فهرست گلپایگانی، جدید

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه الفبایی آستان قدس ص 623

4- الذریعة، ج 3، ص 472

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه سپهسالار، ج 1، ص 222 و ج 3، ص 377

6- همان، ج 3، ص 377

3. کتابخانه سپهسالار، شماره 1288، بی کا قرن 13ق، 92 برگ. (1)

224. مأتا کلمة، به عربی. کلمات قصار امام علی علیه السلام به نقل از کنز المطالب و فخر المناقب.

نسخه: کتابخانه مدرسه غرب همدان شماره 11817/5 بی کا 1288ق، 2 برگ. (2)

225. مجمع البحرين في مناقب السبطين الحسن و الحسين عليهما السلام به عربی. در این کتاب که در 25 باب تنظیم شده اخباری از کتب خاصه و عامه در مناقب امام حسن و امام حسین علیهما السلام جمع آوری شده است عناوین ابواب چنین است: 37. فی ذکر ولادتها 38. فی ذکر تسميتها 39. فی ذکر کنیتها و ألقابها 40. فی نسبها 41. الاستدلال علی إمامتهما 42. ما ورد في القرآن في حقهما 43. فی ذکر محبة النبی لهما 44. فی ذکر محبة النبی للحسن 45. فی ذکر محبة النبی للحسين 46. فی فضائلهما 47. فی فضائل الحسن 48. فی فضائل الحسين 49. فی اكرام الله و افضاله لهما 50. فی معجزات الامام الحسن 51. فی معجزات الامام الحسين 52. فی جودهما 53. فی جود الحسن 54. فی جود الحسين 55. فی مكارم أخلاقهما 56. فی ذکر مبلغ عمرهما و مدة خلافتهما 57. فی ذکر وفات الحسن 58. فی عدد أولادهما 59. فی مقتل الحسين 60. فی فضل زیارت الحسين 61. فی فضل أرض كربلا و الشفاء بتربتها.

این کتاب در میراث حدیث شیعه به چاپ رسیده است. (3)

نسخه: کتابخانه دانشگاه تهران، شماره 164، بی کا، بی تا، 144 برگ. (4)

226. منهاج الحق و اليقين في تفضيل على امير المؤمنين على سائر الانبياء، به عربی. در بیان تفضیل امام امیر المؤمنین علی علیه السلام است بر سایر پیامبران به اخبار وارده از فریقین که به در خواست مولانا خواجه علی آملی تألیف شده است و مشتمل 14 مطلب با این عناوین می باشد: 1. من کتاب مقتضب الاثر من الامامة الاثمة الاثنی عشر 2. ما روی عن علی بن موسی الرضا علیه السلام 3. ما ذکر فی کتاب جامع الفوائد 4. ما ذکره محمد بن یوسف الکنجی فی کتابه کفایة الاثر 5. ما ذکره ابن شهر آشوب فی مناقبه 6. ما ذکر فی کتاب المجتبی فی توضیح اسرار المصطفی والمرتضی 7. ما رواه الخوارزمی فی مناقبه 8. ما ذکره الشیخ ابو جعفر الطوسی فی کتابه مصباح الانوار فی مناقب الائمة الاطهار 9. ما ذکره الفقیه ابن شاذان 10. ما رواه ابن شیرویه دیلمی فی کتابه الفردوس 11. ما رواه ایضا فی کتاب الفردوس 12. ما

ص: 230

1- همان، ج 1، ص 221 و ج 3، ص 377

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه غرب، ص 454

3- میراث حدیث شیعه دفتر چهارم، ص 251 - 436

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشگاه تهران، ج 5، ص 1517

ذكر الامام حسن بن علي العسكري عليهما السلام 13. في مدح الله تعالى السابقون في كتابه العزيز 14. ما رواه جابر بن عبد الله انصاري. (1)

نسخه: کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره، 6031 نظر خان گیلانی، 1069ق، 38 برگ. (2)

227. نوادر من لا- يحضره الفقيه، به عربی. این اثر در سیزده باب و گلچینی است از کتاب من لا يحضره الفقيه شيخ صدوق و هر باب مشتمل بر چند حدیث می باشد. باب اول: در وصایای حضرت رسول صلی الله علیه و آله به حضرت امیر علیه السلام راجع به مزاجت و امور راجعه به آن مطالب دیگری نیز مانند حرمت غنا و نمامی و شهادت دروغ و غیره در این باب ذکر شده است. باب دوم: در آن چه راجع به نگاه کردن به زنان وارد شده است. باب سوم: در روایات راجع به زنا؛ باب چهارم: در احادیث راجع به ربا؛ باب پنجم: در احادیث راجع به ذبیح باب ششم: در احادیث راجع به شناختن گناهان کبیره؛ باب هفتم: در نوادر؛ باب هشتم: درباره بچه هایی که از مؤمنین مرده اند؛ باب نهم: راجع به بچه هایی که از کفار مرده اند؛ باب دهم: در آثار حد؛ باب یازدهم: در علت آن که مردم می دانند و عمل نمی کنند؛ باب دوازدهم: در علت گشایش روزی نادانان و سختی روزگار دانایان؛ باب سیزدهم در علت شباهت اولاد به پدر و خانواده پدری و به مادر و خانواده مادری.

نسخه: کتابخانه سپهسالار شماره، 1892، بی کا، بی تا، 32 برگ. (3)

228. كنز المطالب و بحر المناقب، به عربی. کتابی است در بیان فضایل امام علی علیه السلام که ابواب آن به عدد اسمای حسنیای خداوند نود و نه باب است و خاتمه ای دارد شامل دویست کلمه از کلمات امیر المؤمنین علیه السلام در حکم و مواعظ به ترتیب حروف تهجی. شروع به تألیف در ذیقعده 980ق و پایان نگارش در صفر 981ق در کربلا بوده است. (4)

نسخه ها:

1. کتابخانه مدرسه فیضیه، شماره 1913، زکریا بن علی بن ابراهیم الخطی، 2 جمادی الثانی 989ق، 363 برگ. (5)

ص: 231

1- الذریعة، ج 23، ص 197.

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس 5، (چاپ اول ص 192، چاپ دوم ص 326).

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه سپهسالار، ج 1، ص 335 و ج 5، ص 730.

4- الذریعة، ج 18، ص 166 و ج 19، ص 1.

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه فیضیه، ج 1، ص 223

2. کتابخانه مدرسه حجازی ها، شماره 8476/57/146، محمد بن حیدر حسینی همدانی، 26 جمادی الثانی 1033 ق، 113 برگ. (1)

(127) ملاهادی بن مهدی سبزواری (م 1289 ق)

229. شرح حدیث طینت، به عربی. پاسخ ملاهادی سبزواری است به محمد ابراهیم تهرانی درباره حدیث طینت در مجموعه رسائل ملاهادی سبزواری به چاپ رسیده است.

نسخه: کتابخانه سپهسالار، شماره 7532، محمد علی کرمانشاهی، قرن 13 ق، 8 برگ. (2)

230. شرح حدیث معرفتی بالنورانیة، به عربی. رساله در شرح حدیث مروی از امیر المؤمنین علیه السلام است (مَعْرِفَتِي بِالنُّورَانِيَّةِ مَعْرِفَةُ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ...) علامه مجلسی این حدیث را در جلد هفتم بحار الأنوار، باب 84 ذکر نموده است. مؤلف آن را در پاسخ به سؤال ذوالفقار بن علی اکبر خان بسطامی نادری تألیف کرده است. (3) در مجموعه رسائل ملاهادی سبزواری به چاپ رسیده است.

نسخه ها:

1. کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره 3803، ابو الحسن بن محمد حسینی شیروانی، 1280 ق، 19 برگ. (4)

2. کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره 10371، قربان علی بدشی، 1284 ق، 68 برگ. (5)

3. کتابخانه مجلس شورای اسلامی شماره 12657، قربان علی بدخشی، 1290 ق، 67 برگ. (6)

4. کتابخانه آستان قدس رضوی شماره 2025 بی کا، بی تا، 72 برگ. (7)

231. شرح دعاء الجوشن الکبیر (شرح الاسماء الحسنی)، به عربی. شرح فلسفی عمیقی است بر دعای مشهور جوشن کبیر که شامل هزار نام از اسماء الهی است، با شواهدی از روایات اهل بیت علیهم السلام که در 27 جمادی الثانی 1260 ق تألیف آن به پایان رسیده است. (8) این کتاب چند

ص: 232

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه حجازی ها

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه سپهسالار، ج 3، ص 276

3- الذریعة، ج 13، ص 207 و ج 20، ص 80

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس، ج 10، ص 1810

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 26، ص 312

6- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس، ج 36، ص 225

7- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس، ج 5، ص 104

8- الذریعة، ج 13، ص 248

بار به چاپ رسیده و تاکنون 12 نسخه شناسایی شده است. (1)

232. شرح دعاء الصبح (مصباح الفلاح في شرح دعاء الصبح)، به عربی. شرح مزجی است بر دعای صبح حضرت امیر علیه السلام که بنا به گفته شارح به باطن و تأویل پرداخته و از تفسیر ظاهر و الفاظ اجتناب کرده و در دوازدهم رمضان 1267 ق پایان یافته است. این کتاب چند بار به چاپ رسیده است.

(128) یوسف بن حسین نصیر طوسی اندروادی (قرن 8 ق)

233. شرح دعاء صنمی قریش، به فارسی شرح مختصری است بر دعای صنمی قریش که در اواخر ربیع الاول 740 ق نوشته است. (2)

نسخه ها:

1. کتابخانه آیت الله مرعشی قم شماره 3008، ابو الحسن بهاری 1049 ق، 4 برگ. (3)

2. کتابخانه آیت الله مرعشی قم، شماره 6357 محمود بن محمد صابر واعظ فهناجی، بی تا 9 برگ. (4)

و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین

ص: 233

1- فهرستگان نسخه های خطی حدیث و علوم حدیث شیعه، بخش ادعیه (مخطوط).

2- الذریعة، ج 13، ص 256.

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 8، ص 191

4- همان، ج 16، ص 319

توضیح ضروری: برای این مقاله دو فهرست تهیه شده فهرست اول (مؤلفان بر اساس نسبت به شهرها) که بر مبنای شماره مسلسل مؤلفان و فهرست دوم (کتاب های معرفی شده) که بر اساس شماره مسلسل کتاب ها تنظیم شده است.

1. فهرست مؤلفان بر اساس نسبت به شهرها

بیهقی

ابو الحسن علی بن زید بن حاکم بیهقی فرید خراسان (ابن فندق) (م 565 ق) ...43

کمال الدین حسین بن علی واعظ کاشفی بیهقی سبزواری (م 910 ق) ...17

صفی الدین علی بن حسین واعظ بیهقی کاشفی سبزواری (زنده در 939) ...42

قطب الدین محمد بن حسین بن حسن بیهقی نیشابوری کیدری (قرن 6 ق) خراسانی ...71

نورالدین میرزا حسین بن حیدر خراسانی (قرن 14 ق) ...15

سلام بن ابی عمره (عمیره) خراسانی کوفی قرن (3 ق) ...24

عادل بن علی بن عادل حافظ معلم شیرازی خراسانی (قرن 10 ق) ...29

عبد العلی بن محمد محسن خراسانی (قرن 13 ق) ...32

عبد الله بن محمد تونی ، خراسانی فاضل تونی (م 1071 ق) ...36

مروج الاسلام علی اکبر بن غلام علی خراسانی (قرن 14 ق) ...40

ملا علی رضا خراسانی یزدی (م 1256 ق) ...47

غلام رضا بن مهدی خراسانی (قرن 13 ق) ...49

محسن بن محمد مهدی خراسانی (قرن 12 ق) ...55

محمد اصفهانی خراسانی (؟) ...59

محمد امین بن محمد تقی خراسانی (قرن 13 ق) ...60

محمد جعفر بن محمد طاهر کرباسی خراسانی (قرن 12ق)...90

محمد جواد بن محسن محولاتی خراسانی (؟)...91

محمد حسن بن محمد باقر خراسانی (قرن 13ق)...92

ص: 234

محمد زمان بن کلب علی خان جلایر خراسانی، متخلص به ساقی (م 1286ق) ...100

محمد علی بن فیض علیشاه میرزا عبدالحسین خراسانی، نور اصفهانی ...108

محمد علی بن محمد کاظم شاهرودی خراسانی (م 1293ق) ...110

معین الدین محمد کاظم خراسانی (قرن 12ق) ...113

شهید میرزا محمد مهدی بن هدایت الله خراسانی (م 1217ق) ...121

مہذب الدین احمد بن عبد الرضا بصری خراسانی (قرن 11ق) ...124

رضوی

اسماعیل بن محمد علی رضوی (قرن 10ق) ...5

سید حسن رضوی (قرن 14ق) ...13

عبد العلی (مصحح کتابخانه آستان قدس رضوی) (قرن 14ق) ...33

علی اصغر بن یحیی حسینی رضوی (؟) ...39

محمد اسماعیل بن بهاء الدین رضوی (قرن 12ق) ...57

غیاث الدین میرزا محمد رضوی (؟) ...98

سید میرزا محمد علی بن صادق مدرس رضوی (م 1311ق) ...106

نصر الله (خادم روضه عليه السلام) (زنده در 1292ق) ...125

سید ولی الله بن نعمت الله حسینی رضوی حائری (قرن 11ق) ...126

محمد رضوی خراسانی معروف به قصیر (؟) ...97

عبد الوهاب بن محمد رضوی حسینی طوسی (قرن 13ق) ...38

حسن بن ولی الله رضوی قائنی (؟) ...12

محسن بن رضی الدین محمد حافظ رضوی مشہدی (قرن 13ق) ...53

سبزواری

جعفر بن محمد حسینی سبزواری (قرن 13 ق)...6

حسن بن حسین شیعی سبزواری (قرن 8 ق)...10

خطیب حسن قاری سبزواری (قرن 11 ق)...14

حیدر بن منور بن حیدر سبزواری (قرن 8 ق)...21

زین العابدین بن محمد علی سبزواری (قرن 14 ق)...23

شاهد جوینی سبزواری (?)...26

ص: 235

طیب بن محمد طیب سبزواری (؟)...27

علی بن محمد بن ابی الحسن بن عبد الصمد تمیمی سبزواری (زنده در 533 ق)...44

قاسم بن محمود سبزواری (قرن 10 ق)...51

قاسم علی بن حسن علی برازقی سبزواری (قرن 11 ق)...52

امیر محمد امین سبزواری (قرن 13 ق)...61

محمد بن غیاث الدین محمد سبزواری (قرن 12 ق)...77

محمد بن محمد سینی مطهر نقیبی سبزواری سپاهانی (میرلوحی)...82

محمد تقی بن محمد کاظم علوی فاطمی جعفری سبزواری (؟)...87

محمد جعفر بن محمد باقر شریف سبزواری (قرن 12 ق)...89

محمد رحیم بن محمد جعفر بن محمد باقر شریف سبزواری (؟)...94

محمد صفر بن محمد باقر شریف سبزواری (قرن 12 ق)...104

محمد علی بن عباس علی خرواری سبزواری، حاج فاضل (م 1342 ق)...107

محمد کاظم بن محمد علی سبزواری (زنده در 1103 ق)...112

محمد مؤمن بن شاه قاسم سبزواری (م 1070 ق)...117

محمد مهدی بن علی دستجرد خانی سبزواری (قرن 12 ق)...118

محمد مهدی بن محمد باقر سبزواری (قرن 12 ق)...119

ملا هادی بن مهدی سبزواری (م 1289 ق)...127

محمد باقر بن محمد مؤمن سبزواری (محقق سبزواری) (م 1090 ق)...65

طبسی

حیدر بن حسین علی طبسی (قرن 11 ق)...20

عبد الکریم بن محمد طبسی (قرن 11 ق)...34

عبد الکریم بن محمد هادی شهابی طبسی مشهور به ابوعلی محمد (؟)...35

محمد ابراهیم بن محمد علی طبسی (قرن 13ق)...56

محمد بن محمود طبسی (قرن 11ق)...84

محمد تقی بن علی تقی طبسی (زنده در 1130ق)...86

سید محمد رضا طبسی حائری (1384 ش)...96

سلطان محمود بن غلام علی طبسی قاضی مشهدی (قرن 12ق)...25

ص: 236

غیاث الدین جمشید بن مهدی بن اسماعیل حسینی طوسی (قرن 10 ق)...8

رجب علی بن محمد صالح بن علی نقی طوسی اصفهانی (قرن 13 ق)...22

ملا عبد الخالق بن عبد الرحیم یزدی طوسی (م 1268 ق)...30

شیخ الطایفه ابو جعفر محمد بن حسن طوسی (م 460 ق)...68

محمد بن علی اصغر طوسی (قرن 13 ق)...74

عماد الدین محمد بن علی بن حمزه طوسی (قرن 560 ق)...76

محمد بن محمد بن حسن طوسی، خواجه نصیر الدین (م 672 ق)...79

یوسف بن حسین نصیر طوسی اندروادی (قرن 8 ق)...128

ابو علی حسن طوسی فرزند شیخ طوسی (قرن 6 ق)...11

محمد بن حسن طوسی مشهدی (م 1257 ق)...69

قائنی

محمد باقر بن محمد حسن آیتی بیرجندی قائنی (م 1352 ق)...63

محمد باقر بن محمد قائنی شیخ آبادی (قرن 14 ق)...64

محمد بن علی اصغر قائنی (قرن 13 ق)...75

سید محمد بن محمد نور بخش قائنی (؟)...83

محمد رضا بن محمد اسماعیل سیستانی قائنی (قرن 14 ق)...95

ابو طالب بن ابی تراب حسینی مجتهد قائنی خراسانی (م 1293 ق)...3

محمد بن محمد باقر قائنی خراسانی (قرن 13 ق)...77

محمد بن محمد علی قاینی (قرن 13 ق)...81

سید مصطفی بن میر سید محمد موسوی نور بخشی قاینی (قرن 13 ق)...123

ابو الحسن موسوی مشهدی (قرن 11 ق)...1

ابو القاسم مشهدی (قرن 11 ق)...2

احمد بن حسن یزدی مشهدی (حدود 1310 ق)...4

جعفر بن محمد قاضی مشهدی (قرن 13 ق)..7

میرزا حسین شمس المعالی مشهدی (؟)...19

ص: 237

حاج عابد بن داوود مشهدی (قرن 12ق) ...28

شهید ثالث شهاب الدین عبد الله بن محمود مشهدی شوشتری، عقاب (م 997ق) ...37

علی بن محمد هاشم مشهدی (زنده در 1060ق) ...46

محسن بن علی نقی موسوی مشهدی (؟) ...54

محمد اشرف بن پیر محمد بن حافظ مشهدی (؟) ...58

سید امیر معز الدین محمد بن ابی الحسن موسوی مشهدی (زنده در 1017ق) ...66

ابو عبد الله محمد بن جعفر حائری مشهدی (حدود 574ق) ...67

میرزا محمد بن محمد رضا سنابادی مشهدی قمی (قرن 11 و 12ق) ...80

سید محمد بن محمود عصار لواسانی مشهدی (م 1356ق) ...85

محمد جعفر بن فاضل مشهدی (م 1106ق) ...88

محمد رحیم بن محمد بروجردی غروی مشهدی (قرن 13ق) ...93

محمد رفیع بن فرج گیلانی، مشهدی ملا رفیعا (پس از 1106) ...99

محمد زمان حسینی مشهدی (قرن 11ق) ...101

محمد صادق مشهدی (قرن 13ق) ...102

سید محمد طاهر بن محمد طالب حسینی موسوی اردبیلی مشهدی (قرن 11ق) ...105

شیخ محمد قاسم بن محمد بن علی مشهدی نجفی (م 1290ق) ...111

معین الدین محمد مشهدی (قرن 13ق) ...114

محمد معصوم بن رفیع الدین محمد یزدی مشهدی (؟) ...115

محمد معصوم بن محمد تقی دشت بیاضی مشهدی (قرن 13ق) ...116

سید محمد مهدی بن محمد نعیم عقیلی مشهدی (قرن 12ق) ...120

محمد ناصر بن علی حارثی جزایری مشهدی (قرن 11ق) ...122

علی بن محمد حسن مشهدی خراسانی متخلص به راقم (زنده در 1302ق) ...45

نیشابوری

ابو القاسم حبیب نیشابوری (قرن 11ق) ...9

جمال الدین ابو الفتوح حسین بن علی خزاعی نیشابوری رازی (زنده در 525ق) ...16

حسین بن محمد علی نیشابوری مکی (قرن 11ق) ...18

ابو سعید عبد الرحمن بن احمد بن حسین نیشابوری خزاعی، مفید (م 476ق) ...31

ص: 238

شیخ الافاضل ابو الحسن علی بن احمد نیشابوری فنجگردی (513ق)...41

ملا علی نیشابوری (زنده در 1286ق)...48

ابو محمد فضل بن شاذان بن خلیل نیشابوری (م 260ق)...50

محمد باقر بن حسین نیشابوری مکی (زنده در 1142ق)...62

شهید ابو علی محمد بن حسن فتال نیشابوری ابن فارسی (قرن 6ق)...70

ابو محمد محمد بن عبد النبی اخباری نیشابوری متخلص به سیل (م 1232ق)...73

مولا محمد صادق نیشابوری (؟)...103

محمد علی بن محمد صادق نجفی نیشابوری (قرن 12ق)...109

ابو عبد الله محمد بن عبد الله نیشابوری حاکم نیشابوری (م 405ق)...72

2. کتاب های معرفی شده

آداب الدعاء...76

آداب و سنن...85

اجازات...96، 124

اجازه...103، 152

اجازه به ابو جعفر تاج الدین محمد...22

اجازه به احمد بن جعفر چلبی...211

اجازه به احمد بن محمد...77

اجازه به امیر مرتضی...70

اجازه به دوانی...50

اجازه به سالک الدین محمد...65

اجازه به سید ابو طالب حسینی خراسانی قائنی...173

اجازه به سید محمد حسینی عاملی...88

اجازه به شیخ عبد الحسین...176

اجازه به شیخ محمد حسین...18

اجازه به محمد باقر...177

اجازه به محمد بن جعفر کاشف الغطاء...194

اجازه به محمد طاهر تویسرکانی...199

اجازه به محمد محسن بن اسماعیل اصفهانی...30

اجازه به محمد هاشم...170

اجازه به ملا علیخان...184

اجازه به ملا محمد رضا...185

اجازه حدیثی...34، 62

اجازه روایت صحیفه الرضا...24

اجازه طبسی به محمد شفیع بن محمد مقیم...55

احادیث متفرقه...195

اختیارات ایام...56

اختیار معرفة الرجال (رجال کشی)...113

ادعیه 53، 54، 73، 149، 167، 183، 221

ص: 239

اربعين حديث (چهل حديث)...35

اصطلاحات المحدثين...180

اصل سلام بن ابى عمره (عميره)...38

اعمال سال...203

الاربعون حديثاً...42، 43

الاربعون حديثاً (اربعين نور)...21

الاربعون حديثاً فى المناقب المرتضوية و المآثر العلوية...41

الاربعين عن الأربعين فى فضائل أمير المؤمنين عليه السلام...51

الاربعين فى فضائل أمير المؤمنين عليه السلام...58

الاستبصار فيما اختلف من الأخبار...104

الامالي...52

الأمالي (المجالس فى الأخبار)...105

الايضاح...74

امالى ابى على (امالى ابن الشيخ الطوسى)...17

أنوار السرائر و مصباح الزائر...222

أنيس الصالحين (تحفة النبي صلى الله عليه و آله)...101

أنيس العاشقين و معراج المحبين...202

إيقاظ الراقيدين...4

ألف كلمة (كلمات امام على عليه السلام)...154

أنوار العقول من أشعار وصى الرسول عليه السلام (ديوان أمير المؤمنين عليه السلام)...121

بہجۃ المباحج...15

بيت المعمور...84

تاج الاشعار (سلوة الشيعة ديوان امير المؤمنين عليه السلام)...64

تبويب الأماي (للصديق)...12

تحفه حسينيه...142

تحفة الأخيار...79

تحفة الدراويش...125

تحفة الصلوات...25

تحفة المتقين...159

تحفة الملوک...223

تحفة ذخائر كنوز الاخير فيما لعله يحتاج إلى التوضيح من الاخبار...212

تذكرة العابدين...134

ترجمه صحف ادريس...163

ترجمه منظوم خطبة البيان (شرح خطبة البيان)...190

ترجمه ادعيه ايام ماه...210

ترجمه دعاى صباح (ترجمه دعاى صباح امام محمد باقر عليه السلام)...143

ترجمه ديوان امير المؤمنين عليه السلام...40

ترجمه عهد نامه مالک اشتر...160

ترجمه کتاب ورام بن ابی فراس...80

ترجمة كشف الغمة...16

ترجمه مصباح كفعمی (ترجمه جنة الأمان الواقية وجنة الإيمان الباقية)...186

ترجمه مفتاح الفلاح شيخ بهايى...72

ترجمه منظوم الاربعينات الثلاث...44

ترجمه منظوم صد كلمة على عليه السلام...45

ترجمه مهج الدعوات...158

ص: 240

ترجمه نثر اللئالی...157

ترجمه وصایای امیر المؤمنین به امام حسین علیه السلام...155

تفسیر بعضی از روایات...126

التهجدیه...31

تهذیب الأحکام...106

الثاقب فی المناقب فی المعجزات الباهرات للنبي و الأئمة المعصومین...136

جامع الزیارات عباسی...97

جواهر سلیمانی...206

حاشیة تهذیب الاحکام...164

الحج القاطعة فی شرح زیارة الجامعة...19

حدائق الحقائق فی تفسیر دقائق أفصح الخلائق (شرح نهج البلاغه)...120

حرز الامان من فتن الزمان...66

حرمة التنبك و القهوة...127

الحوزات و الروضات...207

خبرهای شیعی از عیون المجالس و توحید ابن بابویه...210

خلاصة الخلاصة (منظومة في الرجال)...166

خلاصة الدعوات...196

درة البيضاء في ترجمة حديث الكساء...171

الدعاء...26

دوازده امام...60، 98

دوازده امام (إنشاء الصلوات و ستين عادلي التحيات)...140

ذخيرة الآخرة...68

ذخيرة المعاد...83

ذخيرة المعاد في الاجازة لافلاذ الأكباد...89

الرجال...188

رجال شيخ طوسي...108

رجال قاتن...90

الرجعة...75

رجل جراد...128

رساله در عبادات...175

رساله في صلاة الليل...213

رساله نوروزيه...208

الرسالة العلية في الأحاديث النبوية...27

رسالة في حلّ حديث أنا قاسم الجنة و النار...182

رسالة في علم اصول الحديث...214

روح الاحباب و روح الالباب في شرح الشهاب...23

روضة الفلاح سليمانى...99

روضة الواعظين و بصيرة المتعظين...119

رياض الأنوار لرياضة الأبرار...162

زاد الزائرین...61

زبدة الاخبار من احاديث السيد المختار...46

زبدة الدعوات...151

زیارات...69

زیارت عاشورای غیر معروفه...168

سراج القلوب...137

سلاح الايمان...197

ص: 241

سلم درجات الجنة في معرفة فضائل ابي الائمة...:144

الشجرة المباركة (رجال سيد محمد طاهر)...187

شرح ادعية السر...205

شرح اربعين حديث شيخ بهاي...36

شرح الجلالة (الله)...2

شرح الصحيفة السجادية...146

شرح الكافي (الذريعة إلى حافظ الشريعة)...178

شرح حديث العلم نقطة كثرة الجاهلون (النقطة القدسية)...141

شرح حديث خلق الأسماء از امام صادق عليه السلام...129

شرح حديث طينت...229

شرح حديث ما ترددت در مجله علوم حديث...49

شرح حديث معرفتي بالنورانية...230

شرح حديث من عرف نفسه فقد عرف ربه...153

شرح دعای صباح...5، 200

شرح دعای عرفه...189

شرح دعاء الجوشن الكبير (شرح الاسماء الحسنی)...231

شرح دعاء الصباح (مصباح الفلاح في شرح دعاء الصباح)...232

شرح دعاء صنمی قریش...233

شرح زیارت رجبیه...145

شرح عهدنامه مالک اشتر...11

شرح و ترجمه امالی صدوق...71

شواهد الاسلام...179

صحائف الاعمال...33

صحيفة (أهل) الصفا في ذكر أهل الاجتباء و الاصطفاء...130

صلواتيه...131

صلوح الايمان...198

ضياء المصباح (شرح مصباح الشريعة منسوب به امام صادق عليه السلام 7)...9

عبائر المعضلات و تواتر المشكلات...6

عشرة كامله...1

العوائد القروية في شرح الفوائد الغروية...91

غنيمة الحجاز في حل الألغاز...114

غنيمة القبور في عمل الشهور...37

الغيبة...109

فائق المقال في علم الحديث و الرجال...215

فاطميه...86

فاكهة الذاكرين و عروس الشاكرين...92

فتح الباب إلى طريق الحق والصواب...132

فرائد الفوائد...10

فضائل...193

فضل الصلوات (مختصر تحفة الصلوات)...28

فوائد الأخبار للاصدقاء والاخيار...165

الفوائد الرجالية...138

الفوائد الرضوية (شرح ذهبيه)...115

الفوائد الطوسية و الدروس الرجالية...93

الفوائد الغروية موسوم به عمدة المقال في علمى الدراية و الرجال...3

الفوائد الكاظمية (وجيزة المقال في الرجال)...94

الفهرست...110

فهرست تهذيب الاحكام...57

كتاب دعا...147

كتاب في الامامة...59

كفاية المهتدى فى معرفة المهتدى عليه السلام (اربعون حديثاً)...150

كنز الانوار و كشف الاستار...95

كنز الدقائق و بحر الغرائب...148

كنز الذهب در ترجمه و شرح رساله ذهبيه...116

كنز المطالب و بحر المناقب...228

گزیده مصباح المتهجد (مصباح صغير)...112

گل جعفرى (شرح حديث اهليلجه)...117

لطب النبوى طب الابدان من اخبار مروية عن النبي صلى الله عليه وآله...13

لمعات الانوار المشرقة من اخبار الائمة الاطهار عليهم السلام...192

اللوامع الرضوية في احكام الشريعة...174

مأثا كلمة...224

مباهج المهج فى مناهج الحجج...122

مجالس المنتخبين و تذكرة العارفين (ترجمه امالى صدوق)...81

مجمع البحرين في مناقب السبطين الحسن و الحسين عليهما السلام...225

مختصر الدعوات و الزيارات...172

مختلف الرجال...139

مرشد الخواص...118

المرصد الاسنى در استخراج اسماء الحسنى...29

مزار (مزار ابن المشهدى المزار الكبير)...102

مشيخه تهذيب الأحكام...107

مصاييح القلوب...14

مصادر الانوار في تحقيق الاجتهاد و الاخبار...133

مصباح الصلاح و مفتاح النجاح...216

مصباح المتهجد كبير...111

مطالع الاسرار (شرح مشارق الأنوار برسى)...20

معارض نهج البلاغة (شرح نهج البلاغة)...67

معرفة علوم الحديث (اصول علم الحديث)...123

مفاتيح النجاة عباسي...100

مقتبس الانوار من الائمة عليهم السلام...204

المقنعة الانيسة و المغنية النفيسة...217

ملخص المقال فى الدراية و الرجال...156

مناجات الابلياء و بحار الأولياء (ترجمه اشعار امام على عليه السلام)...78

ص: 243

منتخب الادعية...32

منتخب شرح نهج البلاغه ابن ابى الحديد...39

منتخب وافي فيض...82

منهاج الحق و اليقين في تفضيل على امير المؤمنين على سائر الانبياء...226

المنهج القويم فى تفضيل الصراط المستقيم على امير المؤمنين عليه السلام...218

موائد المتسحرين...7

النافعة فى اعمال شهر رمضان...219

نجات المؤمنين (شرح دعاى عديله)...191

النصوص على الأئمة الاثنى عشر...220

نظم اللالى در ترجمه نثر اللالى...48

النفحات اللاهوتيه در اخلاق...181

نوادير من لا يحضره الفقيه...227

نواصيص العجب في شرح زيارت رجب نوروز نامه (نوروزيه)...161

نهج اليقين في مسايل احكام الدين...209

وجيزة البحار فى مناقب الائمة الاطهار عليهم السلام (منتخب بحار الأنوار)...135

الهدية الرضوية (التحفة الرضوية)...169

هدية المحدثين (هدية المحصلين)...63

ص: 244

1. آشنایی با چند نسخه خطی، دفتر اول رضا استادی و حسین مدرسی طباطبایی، قم: چاپخانه مهر 1335 ش، وزیری، 448 ص.
2. اثر آفرینان، زندگینامه نام آوران فرهنگی ایران (از آغاز تا سال 1300) ناتل خانلری و یوسفی هروی زیر نظر عبدالحسین نوایی، 6 جلد تهران انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، 1377 - 1380 ش.
3. تأسیس الشيعة لفنون الاسلام سيد حسن، صدر طهران مكتبة اعلمی افست از روی چاپ نجف، بدون تاریخ چاپ و نام ناشر
4. الذريعة الى تصانيف الشيعة، شيخ آقا بزرگ طهرانی تهران کتابخانه اسلامیه، 25 جلد، وزیری، 1387 ق.
5. ریحانة الأدب، محمد علی مدرس، تبریزی 8، جلد تبریز: چاپخانه شفق.
6. سالنامه میراث اسلامی ایران به کوشش رسول جعفریان قم کتابخانه حضرت آیت الله مرعشی نجفی ده دفتر، 1373 ش تا 1378 ش.
7. فرهنگ بزرگان اسلام و ایران از قرن اول تا چهاردهم هجری به اهتمام آذر تقضلی و مهین فضایی جوان مشهد بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی، 1372 ش.
8. فصلنامه مجله میراث شهاب، نشریه کتابخانه حضرت آیت الله مرعشی نجفی، قم: شروع سال 1374 ش، شماره 1 تا 22.
9. فصلنامه وقف میراث جاویدان نشریه سازمان اوقاف و امور خیریه تهران 1372 ش به بعد.
10. فهرست الفبایی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی محمد آصف فکرت، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی، 1369 ش.
11. فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی، جلد 1 تا 20، قدیم گروه مؤلفین مشهد کتابخانه آستان قدس رضوی 1305 - 1376 ش، رحلی
12. فهرست کتابخانه دولتی، تبریز محمد، نخجوانی تبریز: چاپخانه، شفق 1329 ش، خشتی، 320 ص.
13. فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار (مدرسه عالی شهید مطهری) 5 جلد، ابن یوسف شیرازی و محمد تقی دانش پژوه و علینقی منزوی مطبعه مجلس و چاپخانه دانشگاه تهران، 1313 - 1346 ش.

14. فهرست کتابخانه ملی تبریز (کتب خطی اهدایی مرحوم حاج محمد نخجوانی) میرودود یونسی، انتشارات کتابخانه ملی تبریز، 3 جلد، 1348 - 1354 ش.
15. فهرست کتاب های خطی کتابخانه ملی ملک، محمد باقر حجتی و احمد منزوی زیر نظر ایرج افشار محمد تقی دانش پژوه، 12 جلد 1352 تا 1376 ش.
16. فهرست کتب ادبی عرفانی خطی کاخ گلستان بدری، آتابای تهران کاخ گلستان، بی تاریخ
17. فهرست کتب خطی کتابخانه های اصفهان، جلد اول، سید محمد علی روضاتی اصفهان نشر نفائس مخطوطات اصفهان، 1341
18. فهرست کتب دینی خطی کتابخانه سلطنتی کاخ گلستان بدری آتابای، تهران چاپخانه زیبا، 1352 ش، 18 + 1105 ص.
19. فهرست کتب کتابخانه مدرسه فاضلیه، اوکتایی، مشهد: مطبعه خراسان، 1309 ش، وزیری
20. فهرست میکرو فیلم های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، محمد تقی دانش پژوه، 3 جلد، انتشارات دانشگاه تهران 1348 ش - 1363 ش.
21. فهرست نسخ خطی کتابخانه آستانه مقدسه قم، محمد تقی دانش پژوه، قم: آستانه مقدسه قم، 1355 ش رحلی 116 + 343 ص.
22. فهرست نسخه های خطی چهار کتابخانه مشهد، کاظم مدیر شانه چی عبدالله نورانی تقی بینش زیر نظر محمد تقی دانش پژوه تهران: انتشارات ایران زمین، 1351 ش. شامل فهرست کتابخانه های مدرسه سلیمان خان و مدرسه میرزا جعفر و کتابخانه فرهنگ مشهد و کتابخانه گوهر شاد
23. فهرست نسخه های خطی فارسی، احمد منزوی تهران: مؤسسه فرهنگی منطقه ای 6 جلد 1348 - 1353 ش.
24. فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان مقدس حضرت معصومه علیها السلام، جلد 1 و 2، سید حسن نقیبی و علی صدرایی قم نشر زائر 1375 ش.
25. فهرست نسخه های خطی کتابخانه جامع گوهرشاد مشهد محمود فاضل 4 جلد مشهد انتشارات کتابخانه جامع گوهرشاد، 1363 - 1371 ش.
26. فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران محمد تقی دانش پژوه، 3 جلد چاپخانه دانشگاه، 1339 - 1344 ش.
27. فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی، محمود مود فاضل

یزدی مطلق مشهد: انتشارات دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، 1354 ش.

28. فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی، محمد باقر حجتی، زیر نظر دانش پژوه، 2 جلد انتشارات دانشگاه تهران، 1345 - 1348 ش.

29. فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد محمود فاضل، سه جلد، انتشارات دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد، 1355 - 1361 ش.

30. فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشکده حقوق و علوم سیاسی و اقتصادی دانشگاه تهران، محمد تقی دانش پژوه تهران: دانشگاه تهران، 1339 ش.

31. فهرست نسخه های خطی کتابخانه طبسی حائری ابوالفضل حافظیان (مخطوط).

32. فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی جلد اول تا بیست و هفتم: سید احمد حسینی (اشکوری)، قم: انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی 1354 - 1376 ش.

33. فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت الله گلپایگانی 3 جلد سید احمد حسینی اشکوری و رضا استادی قم چاپ مهر، 1357 ش.

34. فهرست نسخه های خطی کتابخانه غرب (مدرسه آخوند همدانی)، جواد مقصود همدانی، تهران: چاپخانه آذین، 1356 ش.

35. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی 38 جلد، یوسف اعتصامی و دیگران 1305 - 1384 ش، تهران مطبعه مجلس

36. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه فیضیه قم، رضا استادی قم چاپخانه مهر 1396 ق، 2 جلد.

37. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران جلد 1 تا 7 معروف به فهرست مشکوة، علینقی منزوی و محمد تقی دانش پژوه انتشارات دانشگاه تهران 1330 - 1338 ش.

جلد 8 تا 18، محمد تقی دانش پژوه، انتشارات دانشگاه تهران 1339 - 1364 ش.

38. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم (قدیم)، رضا استادی قم انتشارات کتابخانه مسجد اعظم قم، 1365 ش.

39. فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملی ایران، جلد 1 - 17 سید عبدالله انوار و علینقی منزوی و

حبيب الله عظيمى انتشارات كتابخانه ملى، ايران 1345 تا 1379 ش.

فهرست نسخه هاى خطى كتابخانه وزيرى يزد، محمد شيروانى، 5 جلد 1350 تا 1358 ش.

40. فهرست نسخه هاى خطى مدرسه حجازى ها على صدرائى خويى (مخطوط)

41. فهرست نسخه هاى خطى مدرسه نمازى خوى على صدرائى خويى، تهران دفتر نشر ميراث مكتوب، 1376 ش.

42. فهرست نسخه هاى خطى مركز احياء ميراث اسلامى، سيد احمد حسيني اشكورى جلد اول قم: مركز احياء ميراث اسلامى، 1377 ش، وزيرى

43. فهرست نسخه هاى خطى مركز تحقيقات دارالحديث قم انتشارات دارالحديث، 1384 ش.

44. فهرست نسخه هاى خطى مركز دايرة المعارف بزرگ اسلامى جلد يكم گنجينه اهدايى خاندان سلطانعلى سلطانى (شيخ الاسلام بهبهانى) احمد منزوى، تهران: مركز دايرة المعارف بزرگ اسلامى 1377 ش.

45. فهرست نسخه هاى عكسى كتابخانه عمومى حضرت آيت الله مرعشى نجفى، محمد على حائرى، 2 جلد، قم: كتابخانه آيت الله مرعشى، 1369 و 1370 ش.

46. فهرست نسخه هاى عكسى مركز احياء ميراث اسلامى، جلد اول، سيد جعفر و سيد صادق حسيني اشكورى، قم: مركز احياء ميراث اسلامى، 1377 ش.

47. فهرست هزار و پانصد نسخه خطى اهدايى رهبر معظم انقلاب به كتابخانه آستان قدس رضا استادى، مشهد، كتابخانه آستان قدس رضوى، 1373 ش.

48. مجله نور علم نشریه جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، 1362 ش به بعد.

49. مصفى المقال في مصنفى علم الرجال، شيخ آغا بزرگ تهرانى تهران چاپخانه دولتى ايران 1337 ش.

50. ميراث حديث شيعه، هر شش ماه يك دفتر مهدى مهريزى و على صدرائى خويى، دفتر اول تا دهم (1374 تا 1381 ش).

51. نسخه هاى خطى نشریه كتابخانه مركزى دانشگاه تهران زیر نظر محمد تقى دانش پژوه و ايرج افشار، انتشارات دانشگاه تهران 12 دفتر 1339 - 1362 ش.

چکیده

مکتب معارفی خراسان به دلیل مواجهه با فلسفه بسیار نامور است و این موضع چه بسا دیگر ابعاد آن را کمرنگ ساخته است در این نوشته کوشش می شود تا موضع این مکتب در قبال فلسفه گزارش و مستندات آن تحلیل گردد نوشتار فعلی دارای چهار بخش است در بخش نخست گزارشی کوتاه از پیشینه و اصول این مکتب ارائه شده است. دومین بخش تصویری از موضع این مکتب را در برابر فلسفه به نمایش می گذارد سومین بخش چهارده دلیل اصلی این مکتب را در نقد و طرد فلسفه باز می گوید چهارمین بخش به تحلیل این دلایل و سنجش قوت آن ها می پردازد در پایان، نگارنده بی آن که در مقام دفاع از فلسفه، باشد، به این نتیجه می رسد که دلایل ارائه شده برای ابطال فلسفه و اثبات نادرستی آن کارآیی ندارد و مدافعان مکتب معارفی

خراسان خود در مقام نقد فلسفه ناخواسته وارد بازی فلسفه شده و به نقض و ابرام فلسفی پرداخته اند و بدین ترتیب عملاً موضع خود را در برابر آن تعدیل کرده و نتوانسته اند موضع اولیه خود را در قبال آن نگهدارند

کلیدواژه ها: مکتب معارفی خراسان، مکتب تفکیک، نقد فلسفی، اخلاق نقد، تفکر فلسفی، جریان های فکری معاصر

1. پیشینه

مکتب معارفی، خراسان از جریان های فکری-دینی صد ساله اخیر است که از خطه خراسان برخاسته و نامش با نام فلسفه گره خورده است و فصل تازه ای در مواجهه با فلسفه اسلامی گشوده است. این مکتب در این مدت توانسته انظار را به خود جلب کند و به تدریج نام آشناتر «مکتب تفکیک» را به خود گیرد و در این مدت موافقانی در کنار خود و مخالفانی بر ضد خود گرد آورد.

بنیانگذار این مکتب، میرزا مهدی غروی اصفهانی (1303 - 1365ق) است، ⁽¹⁾ گرچه باید در کنار وی از شخصیت تأثیرگذار دیگری مانند شیخ مجتبی قزوینی (1318 - 1386ق)، یاد کرد. همچنین باید از شخصیت هایی مانند آقایان سید موسی زرابادی، شیخ محمود حلبی، میرزا جواد آقای تهرانی، شیخ محمد باقر ملکی، سید جعفر سیدان و محمد رضا حکیمی نام برد که هر یک در پیشبرد این مکتب نقشی داشته اند. ⁽²⁾

مهمترین اصول این مکتب به اختصار عبارتند از: 1. جدایی راه دین از راه فلسفه و عرفان؛ 2. برتری شناخت دینی؛ 3. استناد این شناخت به قرآن و حدیث 4. اتکا به ظاهر آیات و روایات؛ 5. رد هرگونه تأویل. ⁽³⁾

2. در برابر فلسفه

در این جا قصد بررسی و تحلیل این اصول نیست و نگارنده بررسی و نقد آن اصول را در جای دیگری انجام داده است. ⁽⁴⁾ هدف محوری این مقاله، گزارش و تحلیل دیدگاه مکتب معارفی خراسان در قبال فلسفه اسلامی است که از جهتی مهمترین مسأله و اصل بنیادی این مکتب به شمار می رود. اکنون دیدگاه سه تن از برجسته ترین مدافعان این مکتب یعنی مرحوم میرزا مهدی اصفهانی مرحوم شیخ مجتبی قزوینی و استاد محمد رضا حکیمی در این مسأله بررسی می شود.

در حقیقت سخن گوهری مکتب معارفی خراسان جدایی راه دین از راه فلسفه است اما همین مطلب دو تقریر رادیکال و ملایم دارد در تقریر رادیکال اساساً دین و فلسفه در تقابل کامل با هم قرار دارند به گونه ای که این یک نافی آن یک است ولی در تقریر ملایم، تلاش می شود تا به جای تقابل از جدایی و تفاوت سخن گفته شود با این همه این تقریر خود در مواردی به تقریر رادیکال نزدیک می شود و همان دلایل را بر ضد فلسفه پیش می کشد که به این نکته خواهیم پرداخت از این تفاوت که بگذریم یکی از مسایل اصلی این مکتب آن است که دعاوی خود را بر ضد فلسفه موجه سازد.

ص: 250

1- ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام، ج 3، ص 423

2- برای آشنایی با پیشینه و شخصیت های مهم این مکتب، ر.ک: مکتب تفکیک.

3- عقل خود بنیاد دینی، ص 39. در این نوشته گزارشی روشن از این اصول آمده است. همچنین برای توضیح ر.ک: مکتب تفکیک

4- رؤیای خلوص بازخوانی مکتب تفکیک

صریح ترین و شدیدترین موضع گیری بر ضد فلسفه از آن میرزا مهدی اصفهانی است. وی که خود فلسفه خوانده بود پس از مدتی از آن رویگردان شد و به نقد شدید آن پرداخت. عده ای این تغییر موضع را ناشی از ناتوانی در فهم دقایق فلسفه دانسته و نوشته اند: «در سال های اخیر مردی دیندار در خراسان می زیست که از حسن سیرت و صفای نیت برخوردار بود ولی آن فطنت و قاده ای که بتواند از پیچیدگی های فلسفی گذر کرده و از مقدمات صحیح به نتایج حقیقی و قطعی رهبری شود، نداشت و به همین جهت از اختلاف آراء فلاسفه ضربت روحی خورده و آن را به طور کلی دلیل بر عقم قیاسات و اشکال منطقی تصور می کرد و راه خرد را بن بست و عقل را عاطل و بی اعتبار می پنداشت و به یاران خود که مجذوب او بودند و روزنه بینش خود را به کلی کور کرده بودند مطالبی بدین نمونه می گفت و به خیال آن که رونق بازار دین را افزون می کند راه علم را از راه دین جدا معرفی می کرد.» (1)

در برابر این ادعا مدافعانش از او به عنوان: «حجت دین و معلم یقین و وارث معارف انبیا و مرسلین علیهم السلام» (2) و «مربی کاملین، معلم کملین، و اقرب الناس - فی زمانه - الی حجة الله المهدی علیه السلام و الكتاب المبین»، (3) یاد کرده، «سعادت شرف» ایشان به خدمت حضرت ولی عصر را «جزء مسلمات» شمرده اند. (4)

وی در آثار خود بر جدایی راه دین از راه فلسفه و مخالفت فلسفه با دین تأکید می کند و می نویسد که انگیزه ترجمه آثار فلسفی به عربی از سوی خلفا توطئه ای برای مقابله با اهل بیت و بی نیاز ساختن مردم از آنان بود. (5) آن گاه توصیه می کند مانند شیخ کلینی و بزرگان دیگر که در برابر موج فلسفه گرایی ایستادند و علوم الهی را ضبط کردند راه آنان را دنبال کنیم همچنین وی از شیخ محمد حسن نجفی صاحب جواهر نقل می کند که پیامبر اکرم مبعوث نشد مگر برای ابطال فلسفه. (6) و معرفت جویی از راه تعقل و به کمک ضروریات عقلی را عین «ضلال مبین» و سلوک دیوانگان معرفی می کند. (7)

ص: 251

-
- 1- علم کلی مقدمه ص هـ.
 - 2- متأله قرآنی: شیخ مجتبی قزوینی خراسانی، مقدمه استاد حکیمی، ص 47.
 - 3- همان، ص 49
 - 4- مکتب تفکیک ص 404
 - 5- ابواب الهدی به روایت نسخه فائقی ص 43 نیز مقایسه کنید با: ابواب الهدی فی بیان طریق الهدایه الالهیه و مخالفته مع العلوم اليونانیه، ص 3.
 - 6- ابواب الهدی «به روایت نسخه فائقی» ص 94
 - 7- همان، ص 121

اونه تنها فلسفه، که منطق صوری را نیز نادرست می داند و در برابر آن موضع می گیرد برای اثبات نادرستی منطق، استدلال می کند که روایات قیاس را منع کرده اند در نتیجه اثبات مطلبی به کمک قیاس و عمل به آن در دین ابطال همه آن چیزی است که رسول خدا آورده است: «زیرا بزرگ ترین و برترین قیاس ها قیاس برهانی است که بر اصل علیت و معلولیت استوار است و این یک بر قیاس واجب به ممکن و نور به ظلمت مبتنی است. حال آن که علیت از بنیاد باطل است. پس بهترین قیاس ها قبیح ترین آن هاست.» (1) همچنین ایشان ادعا می کند که قیاس ابلیس ظاهراً قیاس برهانی بوده است. (2)

مخالفت وی در این حد باقی نمی ماند بلکه دامن همه علوم بشری را می گیرد و بر آن است که اساس وحی بر ابطال علوم بشری است و قرآن کریم برای ریشه کنی این علوم نازل شده است. (3) از نظر ایشان هیچ پیوندی میان علوم بشری و علوم الهی که آن ها را علوم جدید می نامد، وجود ندارد و این نخستین باب از باب های هدایت است. وی در سراسر کتاب ابواب الهدی بر این دوگانگی پای می فشرد (4) و علوم بشری را تاریکی و جهالت می شمارد. (5)

میرزا مهدی اصفهانی به گونه ای پراکنده و جا به جا در آثار خود به فلسفه منطق و علوم بشری می تازد این موضع گیری در قبال فلسفه در نوشته های شیخ مجتبی قزوینی، به گونه ای منسجم تر عرضه می شود.

ایشان از مفسران بنام قرآن بود و چهل سال به تدریس علوم نقلی و عقلی در مشهد مقدس اشتغال داشت و شاگردان مبرزی پدید آورد مهم ترین کتاب او بیان الفرقان نام دارد که به زبان فارسی و در پنج جلد نگاشته است و شامل معارف و اصول عقاید دینی است. (6)

وی نخست راه های شناخت و رسیدن به حقیقت را به سه راه تقسیم می کند: راه عقل، راه

ص: 252

1- «لان اکبر المقائیس و احسنها قیاس البرهان و هو مؤسس علی العلیه و المعلولیه و هی مؤسسه علی قیاس الواجب بالممکن و النور بالظلمه و العلیه فی اصلها باطله فاحسن الاقیسه اقباحتها» (مصباح الهدی، چاپ شده همراه با چند رساله دیگر از جمله ابواب الهدی، ص 7 و 6)

2- همان، ص 11

3- «فلا بد لنا من التذکر بأساس العلوم البشریه و مبانیهم و النتائج الحاصله منها بعد استکمالها بکثرة أنظار فحول البشر و اکابرهم و غورهم فیها، فان القرآن المجید جاء من الله العزیز الحمید؛ هادماً لأساسها؛ و قال عال بنیانها، و دافعاً لما يتولد منها إلى يوم القیامه بأكمل وجه و أتم بیان» (همان، ص 45 و 46)

4- برای مثال ر. ک ابواب الهدی ص 47، 61، 65، 75، 115، 118 و 119

5- همان ص 132

6- برای آشنایی با زندگی و کارنامه علمی وی، ر. ک متأله قرآنی: شیخ مجتبی قزوینی خراسانی

دل و راه دین و این سه را از یکدیگر متمایز می‌شمارد و با یکدیگر متباین می‌دانند. در مقدمه ای که بر بیان الفرقان نوشته و سبب تألیف کتاب خود را بر شمرده است می‌گوید: «در قدیم الایام طریق فقه‌های آل محمد صلوات الله علیهم اجمعین که پیروان قرآن مجید و سنت سید المرسلین، باشند ممتاز از طریق فلاسفه یونان و عرفای صوفیه بوده و پیروان فلسفه و عرفان هم از یک دیگر ممتاز بوده اند و هر یک طریق خود را حق و دیگری را باطل دانسته و باکی هم از مخالفت یک دیگر نداشتند از این جهت هر یک از دیگری تبری و بیزاری می‌جستند؛ زیرا که از مسلمات بود که طریق قرآن و سنت مخالف طریق فلسفه است.» (1)

وی با تقریری روشن، مخالفت خود را با فلسفه بیان می‌کند و بر آن است که اولاً دست یافتن به حقیقت از طریق فلسفه، به فرض امکان تنها برای خواص و کسانی که آموزش‌های تخصصی دیده اند ممکن است و نفعی برای عموم مردم ندارد. ثانیاً و مهم تر آن که: «قبل از فلسفه باید منطق آموخت که میزان و تمیز صدق و کذب است.» اما منطق خود از قواعد و اصول بدیهی تشکیل نشده و همین قواعد نیز میان اهل فن مورد اختلاف است و میزانی برای رفع آن نیندیشیده اند: «شاهد بر این مدعا اختلاف عظیم فلاسفه در جمیع مسایل می‌باشد بلکه غالباً دیده شده است که بعضی فلاسفه تغییر مسلک و مشرب داده و عقایدی را که قبلاً منکر بوده بعداً پذیرفته یا مطلبی را که پذیرفته اند آن را ابطال نموده اند، چنان که صدر المتألهین در اوائل اصالة الماهیه را اختیار سپس قائل به اصالة الوجود شد. گروهی در یک مسأله ادعای بدهات و ضرورت نمایند جمع دیگر مخالف آن را بدیهی شمرند، چنان که درباره اتحاد عقل و عاقل و معقول شیخ ابو علی سینا ادعای بدهات بطلان نموده و عده دیگر مدعی بدهات ثبوت آن می‌باشند.» (2)

بدین ترتیب، مخالفت با فلسفه نزد شیخ مجتبی قزوینی دامن منطق را نیز می‌گیرد اما از آن فراتر نمی‌رود و ایشان علوم انسانی را می‌پذیرد و حتی برخی از دلایل کلامی خود را بر یافته‌های علوم طبیعی استوار می‌کند و از آن‌ها در جهت اثبات مدعا بهره می‌برد و نشان می‌دهد که با مسایل زمانه خود نیک آشناست و گاهی به قانون تحول یا وراثت اشاره می‌کند و گاهی از جرج برکلی فیلسوف ایده آلیست انگلیسی سخن به میان می‌آورد. همچنین برهان نظم را به نیکی برای اثبات وحدت عالم و اثبات صانع در بیان الفرقان به کار می‌برد. (3)

ص: 253

1- بیان الفرقان جلد اول فی التوحید القرآن، ص 2.

2- همان، ص 6

3- گفتنی است که ادبیات و نثر قزوینی بسیار پیراسته است و او از واژگانی مناسب استفاده می‌کند.

در تقریر ملایم امروزی نیز شاهد مخالفت با فلسفه هستیم؛ فلسفه ای که یونانی بنیاد و التقاطی بنیاد است و نشانه ای از رویگردانی از اهل بیت و درپوزگی به درگاه ارسطو، افلاطون و ده ها تن دیگر از این دست به شمار می رود در نتیجه سوکمندانه گفته می شود: «ما زیر بار این ننگ تربیتی و فرهنگی نمی رویم که در دین اسلام عقل خود بنیاد (یعنی عقلی که بالیدنش بر تعالیم و حیانی و معالم اوصیایی گذاشته باشد) و عقلانیت مستقل وجود ندارد و مسلمین باید در عقلیات کاسه گدایی به آتن و اسکندریه و... ببرند و تازه به عقل ابزاری برسند و....» (1)

بدین ترتیب مخالفت با فلسفه و تأکید بر جدایی سه راه وصول به حقیقت بخش اساسی این مکتب است و حتی به نظر می رسد که اساس و بنیاد این مکتب چیزی جز همین مخالفت با فلسفه نیست البته برخی از معاصران کوشیده اند تا از این برداشت پیشگیری کنند و دو کارکرد اصلی این مکتب را بیان کنند یکی تفکیک مرزهای میان این سه جریان وصول به حقیقت و دیگری که مهم تر است، بیان معارف ناب قرآنی. (2)

مخالفت با فلسفه در میان گروه های مختلف مسلمان امری تازه نیست و از زمان ورود فلسفه به جهان اسلام تا امروز ادامه داشته است. (3) همچنین مخالفت با فلسفه مختص فرهنگ اسلامی نیست و در میان فرهنگ ادیان دیگر از جمله مسیحیت شاهد آن هستیم. برای مثال ترتولیان (150 - 230 م) متکلم بزرگ مسیحی می گفت: «به راستی آتن را با اورشلیم چه کار؟ میان آکادمیا و کلیسا چه توافق است؟ کافران را با مسیحیان چه مناسبت است؟ منشأ تعالیم ما صفة سلیمان است (اعمال رسولان، 3: 5) که او خود گفت: خداوند را باید در قلب های صاف جست (حکمت سلیمان نبی، 1: 1). برحذر باشید از این که مسیحیتی بسازید از التقاط افکار رواقی و افلاطونی و جدلی با حضور عیسی مسیح دیگر چرا طالب جدال های بالفصول باشیم. پس از بهره بردن از انجیل باز به جست و جوی چه هستیم؟ پس از ایمان، دینی خواستار کدام اعتقاد هستیم؟ علو دیانت ما اجازه نمی دهد که به چیز دیگری پس از آن ایمان بیاوریم». (4)

ص: 254

-
- 1- مقام عقل، ص 106
 - 2- مکتب تفکیک ص 159
 - 3- برای آشنایی با سیر مخالفت با فلسفه در اسلام و برخی نمونه های معروف آن، ر.ک: آشتیانی و سنت فلسفه ستیزی، سید حسن اسلامی در مجموعه جلال حکمت و عرفان
 - 4- عقل و وحی در قرون وسطی ص. البته در این که این سخنان بیانگر ضدیت وی با فلسفه است و او را جزو ایمان گرایان قرار می دهد یا همچنان وی را باید عقلگرا دانست تفسیرات مختلفی شده است برای دیدن آن ها ر.ک: Tertullian. Geoffrey D. Dunn, London, Routledge, 2004, p. 31-34.

اما مخالفت با فلسفه نزد مکتب معارفی خراسان به سه دلیل قابل توجه است و مجموع آن ها این پدیده را تازه می نماید نخست آن که این مکتب جریانی شیعی است و تعلق خاطر شیعه به فلسفه در گذشته و حال معروف بوده است. دیگر این که برخی از بزرگان این مکتب به گفته مدافعان آن خود از اساتید فلسفه بوده و حوزه های تعلیم فلسفه داشته اند. سوم این که مدافعان این ، مکتب دلائلی بر ضد فلسفه پیش می کشند که در مجموع قابل توجه است و آن ها را از مخالفت های پیشین متمایز می سازد این نکته سوم است که محور اصلی نوشته حاضر را تشکیل می دهد.

3. استدلال بر ضد فلسفه

اشاره

مدافعان مکتب معارفی خراسان به مخالفت با فلسفه بسنده نمی کنند بلکه می کوشند تا موضع خود را مدلل و موجه سازند. گفتنی است که منظور آنان فلسفه به معنایی عام است که شامل منطق نیز می شود با مرور در متون مختلف این نحله آن ها مهمترین دلائل نادرستی فلسفه را به شرح زیر می دانند:

1. توطئه خلفا برای ترویج فلسفه؛
2. مخالفت امامان علیهم السلام با فلسفه؛
3. مخالفت فلاسفه با امامان علیهم السلام؛
4. مخالفت یاران امامان علیهم السلام با فلاسفه؛
5. مخالفت فقها با فلاسفه در طول تاریخ؛
6. تفرقه و اختلاف انگیزی فلسفه؛
7. عدم دستور ترجمه فلسفه از سوی رسول خدا صلی الله علیه و آله
8. وجود دستگاه معرفتی مستقل در دین؛
9. دشواری مسیر فلسفه؛
10. بهره گیری از قیاس؛
11. ارجاع به وجدان؛
12. رأی صاحب نظران بر ضد فلسفه؛
13. تحجر، تعصب و تقلید در فلسفه؛

14. استدلال فلسفی بر ضد فلسفه؛

ص: 255

معروف ترین دلیل آن ها بر ضد فلسفه آن است که در واقع ورود فلسفه به جهان اسلام و نهضت ترجمه متون فلسفی و ترویج حلقه های فلسفی از سوی خلفا برای مقابله با اهل بیت علیهم السلام و کمرنگ ساختن معارف آنان بود از این منظر گشودن بیت الحکمه از سوی مأمون و امثال وی در حقیقت تلاشی بود برای بستن خانه اهل بیت علیهم السلام و دور ساختن مردم از آنان مرحوم میرزای اصفهانی در مقدمه ابواب الهدی پس از اشاره به این مطلب، (1) و رد فلسفه از پیش قدمی مرحوم مجلسی و تقطن وی به این «دقیقه» نام می برد و داستانی از بحار الأنوار که منبع آن صفدی است نقل می کند. چون مأمون با پادشاه قبرس پیمان آتش بس منعقد ساخت، از او کتاب های یونانی را خواستار شد در خزانه پادشاه مجموعه ای از این کتاب ها بود که کسی به آن ها راه نداشت. پادشاه با نزدیکان خود به مشاوری پرداخت، همه با ارسال کتاب ها مخالفت کردند. تنها یک کشیش به پادشاه پیشنهاد کرد که کتاب ها را برای مأمون بفرستد و گفت: «این علوم وارد هیچ حکومت شرعی نشدند مگر آن که آن را فاسد ساختند و در میان عالمانش اختلاف پدید آوردند.» (2)

همچنین وی این سخن علامه مجلسی را از سر تأیید نقل می کند که: «مشهور ساختن کتاب های فلاسفه میان مسلمانان از بدعت های خلفای جور و دشمن امامان دین بود تا مردم را از آنان و از شرع مبین رویگردان کنند.» (3)

میرزای اصفهانی در تقریرات درسی خود از فاجعه ای بس بزرگ این چنین سخن می گوید: «و آن هم ترجمه فلسفه و انتشار آن در میان مسلمانان به دستور رشید ملعون بود، تا قواعد آن تثبیت و دلایل آن در قلوب مسلمانان راسخ شد.» (4)

مرحوم قزوینی نیز در مقدمه کتاب بیان الفرقان بر نقش خلفا در ترجمه فلسفه انگشت گذاشته و از مطرود بودن فلاسفه از سوی متدینان سخن گفته است. این مسأله امروزه در بیشتر کتاب هایی که در دفاع و تبیین مکتب معارفی خراسان نوشته شده است با عبارات گوناگونی نقل و نقش خلفا یهودیان مسیحیان در ترجمه و ترویج فلسفه برجسته می شود.

ص: 256

1- ابواب الهدی، ص 43

2- همان، ص 44 و 45

3- بحار الأنوار، ج 60، ص 197 و 198.

4- تقریرات میرزا مهدی اصفهانی، نسخه خطی موجود در مرکز آستان قدس رضوی ص، 156 به نقل از بنیان مرصوص: فلسفه اسلامی از نگاه مکتب تفکیک ص 57

دیدن عباراتی از این دست در برخی از این کتاب‌ها عادی است: «... نظام خلافت اموی و عباسی و ایادی یهودی و مسیحی دست به هم دهند و منطق یونانی را ترجمه کنند...» (1)

«خلفای جائر بنی امیه و سفاکان بنی عباس بیایند و فلسفه را ... برای بستن در خانه ائمه طاهرین علیهم السلام به دست دشمنان اسلام ترجمه کنند...» (2) «در سیاست دور کردن مردم از معلمان و بستن در خانه ائمه طاهرین علیهم السلام، بوسیله ترجمه فلسفه و محروم ساختن مردم از فهم خالص قرآنی...» (3) «چرا دشمنان اسلام و نفوذیان مجهول، الحال تا این اندازه تمایل نشان دهند به نفوذ فلسفه یونانی در میان امت قرآن» (4)، «در حکومت عباسی نیز کوشش‌های بسیار به عمل آمد و هزینه‌گذاری‌هایی بسیار شد تا افکار التقاطی و فرهنگ‌های متفاوت غیر قرآنی (یا ضد قرآنی) وارد حوزه اسلامی شود و در شبستان‌های مساجد و مدارس اسلامی، به جای معارف علمی و عملی ناب و فوق متعالی قرآن و اهل قرآن اهل بیت، افکار مختلف و متخالف و همنانی یونانی و اسکندرانی و ... به دست ملاحده و دشمنان یهودی و مسیحی و صابنی اسلام مطرح گردد.» (5) «دستگاه‌های خلافت و مخالفان پیشرفت اسلام (که مرجعیت سیاسی علی و آل علی علیهم السلام را از آنان گرفته بودند) با یک تهاجم فرهنگی گسترده به دست عوامل یهود و مسیحیت و حرّانی و گنوسی و همچنین ملاحده آن عصر و کمک‌های دربار مسیحی بیزانس، مرجعیت علمی را نیز از آنان گرفتند، و عقلانیت کامل و خود بنیاد دینی را پایمال کردند و به جای آن عقلانیت ناقص یونانی بنیاد التقاطی را نشانند.» (6)

از این منظر، ترجمه فلسفه و ترویج فلسفه و استمرار آن توطئه‌ای حساب شده و حرکتی سیاسی برای کنار گذاشتن اهل بیت بوده است آری آنان برای بستن "بیت القرآن" در مدینه "بیت الحکمه" را در بغداد گشودند.» (7)

2-3- مخالفت امامان با فلاسفه

مدافعان مکتب معارفی خراسان، احادیثی را نقل می‌کنند مبنی بر کنند مبنی بر مخالفت امامان معصوم با فلسفه و فلاسفه برای مثال مرحوم قزوینی حدیثی بلند را نقل و به این شرح ترجمه می‌کند: سید مرتضی از حضرت عسکری علیه السلام نقل می‌کند که آن حضرت مخاطبه فرمود با

ص: 257

1- مکتب تفکیک ص 344

2- متأله قرآنی، ص 72

3- همان، ص 40 نیز، ر.ک پیام جاودانه ص 87

4- متأله قرآنی، ص 36

5- همان ص 37

6- همان، ص 39

7- عقل خود بنیاد دینی ص 43

ابی هاشم جعفری و فرمود زود باشد که بیاید زمانی بر مردم که صورت های آن ها خندان باشد و دلهاشان، تاریک سنت و عمل خود در نزد آن ها، بدعت و بدعت و عمل زشت سنت باشد. مؤمن در بین آن ها کوچک و فاسق بزرگ گردد، رؤسای آن ها نادان و ظالم باشند و علمای آن ها به جانب ظالمین روند اغنیا بدزدند از توشه فقرا و کوچکان آن ها مقدم شوند بر بزرگان هر جاهلی در نزد آن ها دانشمند و حيله گر نزد آن ها فقیر نماید تمیز ندهند بین مخلص و مرتاب علمای آن ها بدترین خلق خدایند در زمین زیرا میل نمایند به فلسفه و تصوف. قسم به خداوند که ایشان اعراض کننده از حق و اهل تحریف می باشند. مبالغه می کنند در دوستی مخالفین ما و گمراه می کنند شیعیان و دوستان ما را اگر منصبی را دارا شدند از رشوه گرفتن سیر نشوند و اگر ذلیل شدند عبادت نمایند خدا را از ریا بدانید اینان راهزن مؤمنین می باشند و خوانندگان به سوی راه بی دینان هستند پس کسی که درک کند آن ها را باید از آن ها بر کنار باشد و نگهداری کند دین و ایمان خود را سپس فرمود: ای ابا هاشم آن چه گفتم حدیث فرمود پدرم از پدران خود از حضرت صادق علیه السلام و از اسرار ماست مخفی بدار آن را. (1)

همچنین از مرحوم میرزای اصفهانی نقل می کنند که ایشان می گفت بر سر تربت حضرت هود و صالح هنگام تضرع به حضرت ولی عصر در بیداری آن حضرت را دیدم که ایستاده و کاغذی که اطراف آن با آب طلا مزین شده بود روی سینه آن حضرت بود نظر کردم دیدم وسط صفحه به خط سبز و نور یک سطر نوشته شده: "طلب المعارف من غیرنا اهل البيت مساوق لانکارنا" یعنی طلب کردن معارف دین از غیر ما اهل بیت نبوت در حد انکار امامت می باشد و چون پایین کاغذ را من، دیدم به خط ریزتری امضا شده و نوشته شده بود: "وقد أقامني الله و أنا الحجة ابن الحسن" یعنی خدا مرا بپا داشته و منم حجة ابن الحسن. (2)

ص: 258

1- بیان الفرقان، ج 1، ص 11 متن حدیث چنین است: (روی السید المرتضی باسناده عن العسکری علیه السلام انه خاطب ابا هاشم الجعفری یقال [فقال؟] یا ابا هاشم سی یأتی زمان علی الناس و جوههم ضاحکة مستبشرة و قلوبهم مظلمة متکدرة السنة فیهم بدعة و البدعة فیهم سنة المؤمن بینهم محقر و الفاسق بینهم موقر امرؤهم جاهلون جائرون و علماؤهم فی ابواب الظلمة سائرون اغنیاءهم یسرفون زاد الفقراء و اصاغیرهم یتکدمون علی کبراء و کل جاهل عندهم خیر و کل محیل عندهم فقیر لا یمیزون بین المخلص و المرتاب لا یعرفون الضان من الذئاب علماؤهم یرار خلق الله علی وجه الا رض لا نهم یمیلون الی الفلسفة و التصوف و ایم الله انهم من اهل العدول و التخریف یبالغون فی حب مخالفینا و یضلون شیعتنا و مولینا ان نالوا منصباً... لم یسبعوا عن الرشاء و ان خذلوا عبدوا الله علی الریاء الا انهم قطع طریق المؤمنین و الدعاة الی نحلة الملحدین فمن اذکرهم فلیحذرهم و لیصن دینه و ایمانه ثم قال یا ابا هاشم هذا ما حدثنی ابي عن ابائه جعفر بن محمد علیهم السلام و هو من اسرارنا فاکتتمه) (همان، ص 10 و 11)

2- مقدمه سید باقر یزدی بر کتاب ابواب الهدی، ص 46

آن‌ها معتقدند که فلاسفه نیز به مخالفت با ائمه برخاسته و در برابر آنان گردن فرازی می‌کردند. مدافعان مکتب معارفی خراسان از «فلسفه مشربان و متکلمان مأمونی» نام می‌برند که به ستیزه‌گری با معصومان بر می‌خاستند مانند سلیمان مروزی که در محضر مأمون و به خواست او با امام رضا علیه السلام مناظره کرد ولی چنان مغلوب شد که خلیفه عباسی نیز به او پرخاش کرد. (1)

البته از منظر مکتب معارفی خراسان مخالفت فلاسفه با امامان ریشه در سنت دیرین مخالفت فلاسفه با انبیا دارد به همین دلیل مرحوم اصفهانی به نقل از بحار الأنوار می‌گوید: سقراط از وجود حضرت موسی خبردار شد به او گفتند که چرا به سوی او هجرت نمی‌کنی؟ پاسخ داد: ما قومی مهذب هستیم و به کسی که ما را تهذیب کند نیازی نداریم. (2)

3-4- مخالفت یاران امامان با فلاسفه

از دیدگاه این مکتب یاران امامان شیعه نیز به پیروی از معصومان بخشی از فعالیت خود را صرف ابطال نظریات فلاسفه و نوشتن ردیه بر آنان می‌کردند. مرحوم اصفهانی از رجال کشی نقل می‌کند که هشام بن حکم کتاب‌هایی دربارهٔ حدوث اشیا رد بر زنادقه ورد بر نظر ارسطو در باب توحید نوشت. همچنین حسن بن موسی نوبختی نیز کتاب رد بر اهل منطق و کتاب التوحید و حدوث عالم نگاشت. (3) در این باره ادعا می‌شود که حدود 70 تن از یاران امامان علیهم السلام: «در رد فلسفه یک کتاب و یا چند کتاب نوشتند آن‌هم در نیمه دوم تاریخ امامت که تقریباً در هر یک سال یک کتاب به وسیله شاگردان و اصحاب ائمه علیهم السلام، در رد فلسفه و افکار التقاطی و بیگانه و تهاجم‌های فرهنگی به قرآن و اسلام نوشته شده است.» (4)

3-5- مخالفت فقها با فلاسفه در طول تاریخ

در نظر آنان تاریخ تشیع گویای آن است که فقها یعنی جانشینان امامان معصوم در طول تاریخ با فلسفه و فلاسفه مخالفت می‌کردند و حتی این مخالفت را پنهان نمی‌کردند. به همین

ص: 259

1- ابواب الهدی، ص 90 متأله قرآنی، ص 45

2- ابواب الهدی، ص 88 در بحار چنین آمده است: هکذا عن سقراط: أنه سمع بموسى وقيل له: لو هاجرت إليه؟! فقال: نحن قوم مهذبون، فلا حاجة إلى من يهذبنا. (بحار الأنوار، ج 57، ص 198)

3- ابواب الهدی، ص 91

4- متأله قرآنی، ص 46

سبب: «فقها رضوان الله عليهم که پیرو قرآن و سنت پیغمبر و ائمه بودند، از دسته فلاسفه و عرفاء صوفیه ممتاز بودند.» (1) نه تنها فقها حساب خود را از فلاسفه جدا می کردند مهمتر آن که: «یروان فلسفه یونان در اقلیت و از جامعه مسلمین مخصوصاً شیعه و فقها مطرود بودند» (2)

با توجه به این مسأله است که مرحوم اصفهانی بر این نظر است که کلینی به تصریح خودش در مقدمه کافی این کتاب را به دلیل گسترش فلسفه و برای مبارزه با آن نگاشت و ما نیز باید همان مسیر را دنبال کنیم. (3) مرحوم قزوینی نیز در مقدمه کتاب خود به این مسأله اشاره می کند: «داعی پس از سال ها تحصیل فلسفه و عرفان بر خود واجب دیدم که در این مقصد بذل سعی کنم و طریقی را که بعضی فقهاء سلف در ترویج علوم و معارف آل محمد صلوات الله عليهم پیموده اند بپیمایم.» (4)

6-3- تفرقه و اختلاف انگیزی فلسفه

این مکتب تفرقه امت اسلامی و پیدایش هفتاد و دو فرقه در اسلام را زاده فلسفه می داند. در نتیجه این فن زاینده اختلافات فرقه ای کلامی و علمی بوده و حتی پیدایش علم اصول نیز برای مواجهه با این اختلاف انگیزی فلسفه بوده است با این نگرش است که گفته می شود: «و این ها شد که از برکت علم کلام اموی و عباسی و فلسفه یونانی و عرفان هندی و گنوسی، امت قرآن - و اسفا دارای بیش از هفتاد فرقه شد.» (5)

از این منظر، فلسفه یونانی عامل تفرقه امت اسلامی و «آش و لاش» (6) کردن پیکر امت مقاوم «بدر» و «عاشورا» به شمار می رود حتی مرحوم قزوینی، پیدایش معتزله و اشاعره را زاده فلسفه دانسته، می نویسد: «فلسفه یونان در عصر خلفا ترجمه شده و متکلمین که پیرو قرآن بودند متابعت از ائمه عليهم السلام نکردند، خواستند که مطالب فلسفه را مطابق با قرآن کنند و به دو فرقه اشاعره و معتزله متفرق شدند.» (7)

مرحوم اصفهانی نیز بر آن است که پس از گسترش فلسفه و عرفان و آمیخته شدن آن ها با

ص: 260

-
- 1- بیان الفرقان، ص 2.
 - 2- همان.
 - 3- «فالواجب علينا الاقتداء بالشيخ الأعظم محمد بن يعقوب الكليني وسائر أصحابنا الإماميه (قدس الله أسرارهم الزكية) فإنه بعد انتشار الفلسفه و خلط المعلوم الإلهيه بالعلوم البشريه و غلبه الجهاله على الناس - كما صرح به في اول الكافي - قام بضبط العلوم الإلهيه» (ابواب الهدى، ص 45 و 46)
 - 4- بیان الفرقان، ص 2.
 - 5- متأله قرآنی، ص 43. نیز ر. ک همان، ص 39
 - 6- همان، ص 39
 - 7- بیان الفرقان، ص 2.

علوم دین و رشد جهالت فقه‌های عظام برای مواجهه با این مسأله، علم اصول را گسترده‌تر کردند. (1)

این مضمون به گونه‌های مختلفی در ادبیات مکتب معارفی خراسان تکرار می‌شود که علت جدایی‌ها تفرقه‌ها ضربه خوردن‌ها و عقب افتادگی مسلمانان و مهجور شدن قرآن یا حداقل یکی از علل و عوامل اساسی آن فلسفه بود. در نتیجه آنان تقریباً رد هر اختلافی را در فلسفه می‌یابند. از نظر آنان نه تنها فلسفه موجب اختلافات میان مسلمانان شده بلکه خود فلاسفه را به موضع‌گیری در قبال یک دیگر واداشته و آنان را به دسته‌ها و گروه‌های متخاصم تبدیل کرده است. شاهد بر این مدعا اختلاف عظیم فلاسفه در جمیع مسایل می‌باشد، بلکه غالباً دیده شده است که بعضی فلاسفه تغییر مسلک و مشرب داده و عقایدی را که قبلاً منکر بوده، بعداً پذیرفته یا مطلبی را که پذیرفته اند آن را ابطال نموده اند؛ چنان که صدر المتألهین در اوائل اصالة الماهية را اختیار سپس قائل به اصالة الوجود شد گروهی در یک مسأله ادعای بدهت و ضرورت نمایند جمع دیگر مخالف آن را بدیهی شمرند. چنان که درباره اتحاد عقل و عاقل و معقول شیخ ابوعلی سینا ادعای بدهت بطلان نموده و عده دیگر مدعی بدهت ثبوت آن می‌باشند. (2)

7-3- عدم دستور ترجمه فلسفه از سوی رسول خدا صلی الله علیه و آله

مدافعان مکتب معارفی خراسان استدلال می‌کنند که اگر فلسفه و رویکرد عقلی، واقعاً گرهی از کار فرو بسته مسلمانان می‌گشود چرا پیامبر اکرم دستور ترجمه فلسفه را ندادند و به این کار نپرداختند تا مسلمین دین را عقلی بفهمند!!! و چرا ائمه طاهرين عليهم السلام هیچ کمکی به آنان نکردند (بلکه مخالفت‌هایی نیز ابراز داشته‌اند و همواره تأکید کرده‌اند که معارف دینی را از غیر قرآن نیاموزید که گمراه می‌شوید). (3)

8-3- وجود دستگاه معرفتی مستقل در دین

گاهی در دفاع از مکتب معارفی خراسان استدلال می‌شود که دین اسلام خود عقلانیت خاص خویش را دارد که متمایز از عقلانیت یونانی بنیاد است و با وجود چنین دستگاهی برای شناخت دین و مسایل آن نیازی به فلسفه یونانی نیست افزون بر این این ادعا که برای

ص: 261

1- «و اما سر بسط علم الاصول من فقهاءنا رضوان الله عليهم اجمعين فاساسه البلية العظمى التي حدث في الاسلام بعد ترويج الخلفاء علمائهم الذين كانت علومهم مؤسسه على الافكار والابحاث في جميع جهات الدين و اشتدت البلية بعد ترجمه الفلسفه و انتشار العرفان و اختلاط علوم الدين بهما و ترويجها و نشرها في البلاد و هذا الذي اوجب غلبه الجهالة على الناس و اظلم نور علوم الاسلام و اورث الجهالة». (مصباح الهدى، ص 3) نیز ر.ک: همان، ص 4.

2- بیان الفرقان، ص 6

3- عقل خود بنیاد دینی، ص 43

فهم بهتر دین نیازمند فلسفه هستیم مستلزم آن است که بگوییم مسلمانان چند سده نخست هجری از تعقل و عقلانیت محروم بوده اند یکی از استدلال های معروف در این باره چنین سیری دارد تا حدود 400 سال پس از نزول قرآن فلسفه رایجی در دست دانشمندان اسلامی نبود و با این همه قرآن کریم و احادیث از آغاز دعوت به تعقل می کردند آیا این یعنی صبر کنید تا 400 سال بعد فلسفه به دست مخالفان اهل بیت علیهم السلام... ترجمه شود و شماری بخوانند راه تعقل بیاموزند؟ قرآن کریم که خودج این همه به تعقل دعوت کرده بود آیا راه آن را نیاموخته بود؟!» (1)

گاهی نیز این استدلال به گونه ای پرسشی چنین تقریر می شود: «آیا می توان تصور کرد که قرآن و اخبار مربوط به عقل و تعقل امت اسلامی را وا گذاشته اند تا سال هایی بعد خلفای جائز بنی امیه و سفاکان بنی عباس بیایند و فلسفه را ... به دست دشمنان اسلام ترجمه کنند و سپس 400 تا 450 سال بگذرد تا چند کتاب درسی از منطق یونانی تهیه شود و شماری بس اندک از فضیلت اسلام به سراغ آن کتاب ها بروند و بدینسان تنی چند به تعقل ارسطویی و تفکر هلنی دست یابند؟!... آیا همان عقلی که مدعی هستند از آن پیروی می کنند این امر سخیف را می پذیرد؟» (2)

9-3- دشواری مسیر فلسفه

راه فلسفه راهی است دشوار و اثبات عقاید اسلامی به کمک آن از هر کس ساخته نیست. در نتیجه راه عمومی شرع از آن برتر است مرحوم قزوینی از این شیوه بهره گرفته پس از نقل مقدماتی می گوید: «طریق فلسفه و حکمت راهی است، خصوصی و نفعی برای مردم ندارد بلکه عده خیلی اندک از بشر توانایی و توفیق پیمودن آن را دارند و اگر راه را منحصر به این طریق نماییم موجب مهمل گذاردن و سلب سعادت بیشتر افراد مردم است. زیرا نوع مردم نمی توانند مانند ارسطو و افلاطون یا فارابی و ابوعلی سینا به عقل خویش مراحل کمال را طی نمایند و سال های متمادی از عمر خویش را در این طریق صرف کنند تا خود صاحب نظر و رأی مستقلی گردند... پس به حکم عقل سلیم این طریق برای کشف حقایق و تکمیل بشر، گذشته از این که اطمینان بخش نیست سودش (به فرض که سودی داشته باشد) بسیار اندک و منحصر به افراد قلیلی است.» (3)

ص: 262

1- پیام جاودانه: سخنی چند پیرامون قرآن کریم و آفاق آن، ص 87

2- متأله قرآنی، ص 72

3- بیان الفرقان، ص 5

در این مکتب گاهی نیز برای رد فلسفه از قیاس فقهی یا تمثیل منطقی استفاده می‌شود حاصل این دلیل که به شکل‌های مختلفی تقریر می‌گردد این است که فلسفه یونان بر طبیعیات و کیهان‌شناسی خاصی استوار بوده است علوم و یافته‌های جدید نادرستی این طبیعیات را اثبات کرده است در نتیجه فلسفه و الهیات فلسفی نیز که بر آن استوار است، باطل است. طبق این استدلال گفته می‌شود «فیلسوفان یونان بر شالوده همین توهم پوچ درباره شناخت ابعاد کیهانی و کائنات نجومی - یعنی اعتقاد به وجود افلاک تسعه (نه گانه) پوست پیازی بطلمیوسی - عقول عشره (ده گانه) را مطرح کردند.» (1) در فلسفه اسلامی نیز شاهد حضور مباحث برخاسته از آن طبیعیات باطل هستیم مباحثی چون: «افلاک تسعه بطلمیوسی، فلک محدد الجهات، مسأله عقول عشره، قاعده یونانی (غیر اسلامی) الواحد لا یصدر عنه الواحد و مسأله مضحک خرق و التیام افلاک» (2) ملاصدرا در نقد متکلمان بر آنان خرده گرفته بود که بدون دانستن طبیعیات به الهیات روی آورده اند. (3)

بر این سخن از سوی مکتب معارفی خراسان اعتراض شده است که «آیا این سخن کوبنده درباره خود ملاصدرا صدق نمی‌کند؟ حتی فیلسوفان امروز تا چه رسد به گذشته، آن چه فیلسوفان گذشته - چه قبل از اسلام و چه فیلسوفان اسلامی - درباره محسوسات و طبیعیات و فلکیات در کتاب‌های خود گفته اند اکنون چه اندازه از آن‌ها دارای ارزش علمی است؟» (4)

مفروض این دلیل این است که راه بردن به معقولات و تعقل در گرو گذر از مرحله محسوسات است و کسی که محسوسات پیرامون خود را نمی‌شناسد، به "طریق اولی" از شناخت معقولات و امور فرازین ناتوان است سعدی پس از نقل داستان بی‌خبری منجمی از آن چه در خانه اش می‌گذشت می‌گوید:

تو بر اوج فلک چه دانی چیست؟ *** که ندانی که در سرای تو کیست (5)

بدین ترتیب بطلان فلسفه یونانی یا حداقل بخشی از آن اثبات می‌شود. گاهی برای اثبات بطلان این فلسفه به پیشرفت اخیر غرب و تسلط بر عالم استناد شده ادعا می‌شود که غرب از زمانی که فلسفه و به خصوص منطق ارسطو را کنار نهاد به آن پیشرفت حیرت‌انگیز رسید: «و

ص: 263

1- اجتهاد و تقلید در فلسفه ص 37

2- معاد جسمانی در حکمت متعالیه، ص 203

3- الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعه، ج 9، ص 201.

4- مکتب تفکیک، ص 360

5- گلستان سعدی، باب چهارم، ص 131

می‌نگریم که اروپاییان نیز از هنگامی که - به وسیله کسانی چون فرانسیس بیکن (م 1626) - به منطق ارسطویی پشت کردند و به "روش استقرا در علوم تجربی" (همان گونه که قرآن کریم توصیه کرده بود) روی آوردند و به جای "ارغنون ارسطو"، "ارغنون نو" نوشتند به این همه تحولات و اختراعات دست یافتند و بر جهان تسلط پیدا کردند. (1)

حال آن که از نظر مکتب معارفی خراسان برخی از مدرسان و مروجان فلسفه در مقام عمل در درس‌ها و کلاس‌ها چنان در هم می‌آمیزند و و برده‌نقاط می‌شوند که گویی قرآن کریم و تعالیم نبوی و اوصیایی (با این غنای بی‌نظیر و گستره آفاق) یک دستگاه شناختی مستقل ندارد و در دین و تعالیم دین روش تعقل مطرح نگشته است و ما عقل خود بنیاد دینی نداریم و باید همواره و در هر مسأله یک دست‌گذاری هم به سوی یونانیان و دیگران دراز کنیم کسانی که تاریخ خود آنان ایشان را به دست فراموشی سپرده است و دنیای غرب با فراموش کردن آنان و از زیر سلطه تقلید از آنان درآمدن رو به فضاهاهای باز اندیشه و تحقیق و تجربه گذاشت. (2)

11-3-ارجاع به وجدان

گاهی به گونه‌ای ساده مخاطب را به وجدان خود ارجاع می‌دهند تا خود بداند که در کنار دین جایی برای فلسفه باقی نمی‌ماند زیرا دین مبتنی بر امور قطعی و یقینی است، حال آن که فلسفه سرشار از امور ظنی و پنداری است. منابع دین پیراسته از خطا ولی منابع فلسفه لبریز از خبط و خطاست حال هر کس خود به عقل خویش رجوع و داوری کند: «آیا عقل چه حکم می‌کند؟ فراگرفتن معارف شناختی از منابع وحیانی مبرا از خطا یا از منابع فلسفی آمیخته به اختلافات لاینحل (به قول خواجه نصیر طوسی) و به خطا (به قول میرفندرسکی)؟» (3) این استدلال به ویژه نسبت به مخاطب شیعی کارآمد است و قانع‌کننده اگر قرار است که تقلید کنیم، چه بهتر که مقلد معصومان باشیم نه ارسطو: «حال از روی انصاف از محصلین سؤال می‌شود که اگر بنای تقلید باشد آیا تقلید از صادق مُصدّق سزاوارتر است یا تقلید از صدر المتألهین یا افلاطون و غیره.» (4)

12-3-رأی صاحب نظران بر ضد فلسفه

از نظر آن‌ها افزون بر اصحاب امامان و فقها دیگران نیز فلسفه را مغایر دین و مضر و یا لااقل بی‌حاصل دانسته‌اند و حتی برخی از فلاسفه پس از عمری فلسفیدن بر عمر از دست رفته و

ص: 264

1- سپیده باوران ص 130

2- معاد جسمانی در حکمت متعالیه، ص 85

3- عقل خودبنیاد دینی، ص 40

4- بیان الفرقان، ص 7.

تباه شده در این راه افسوس خورده از راه رفته بازگشته اند از ناموران مشهوری که در عرصه مسایل اجتماعی حجت به شمار می رود ابن خلدون را می توان نام برد که در «مقدمه» معروف خویش به صراحت فلسفه را برای دین زیان بخش دانسته است: «تا جایی که می بینیم جامعه شناسی متفکر و تحلیلگر علل و عوامل ظهور و سقوط اقوام و تمدن ها، یعنی: فیلسوف اجتماعی عبد الرحمان بن خلدون (م 818 ق)، درباره فلسفه و نفوذ دادن آن به حوزه قرآن و اسلام و پرشدن فضای مساجد و مدارس اسلامی از مشاجرات کهنه فلسفه های باستانی به جای تشریح و تبیین بینات نوین (احسن الحدیث) قرآنی، چنین قضاوت می کند: و ضررها فی الدین کثیر؛ فلسفه به اسلام ضررهایی بسیار زد.» (1) این داوری در جاهای مختلفی نقل و تأکید می شود که به گفته متفکری چون ابن خلدون - تحلیلگر فلسفه اجتماع - "و ضررها فی الدین کثیر، فلسفه به دین زیان های بسیار رسانده است." (2)

همچنین در مکتوبات مدافعان مکتب معارفی خراسان گزارش های متعددی از نظر بزرگان فلسفه درباره ارزش فلسفه آمده است؛ مانند نظر میرفندرسکی، ابن سینا، خواجه نصیر الدین طوسی و آن گاه به استناد این قبیل سخنان گفته می شود: «آخر در این سخنان دقت نمی کنید و آن ها را به اصطلاح مردم - زیر سیلی در می کنید؟ این چه علمی و عقلانیتی است؟ این مفاهیم به تصریح خواجه - که اشاره خواهد شد - عقلی خالص نیست، عقلی - وهمی است.» (3) این سبک استدلال گاهی حالت خطابی نیرومندی به خود می گیرد و پس از ذکر نام تعداد قابل توجهی از بزرگان ادعا می شود آیا دیگر بزرگان اسلام در طول تاریخ که در معرفت قرآنی و تاله معصومی در تاریخ بشر همانند ندارند، مانند شیخ مفید، شیخ طوسی، سید مرتضی، سید رضی، احمد بن طاووس، علی بن طاووس، ابن فهد حلی، شهید اول، شهید ثانی، شیخ بهایی و.... از طریق فلسفه و اعتقاد به فلسفه و فهم فلسفی دین به این مدارج دین فهمی و قرآن دانی رسیدند؟ آیا کسی مانند شیخ بهایی که کتاب شفا را "کاسه زهر" می داند، دین را نفهمیده است؟» (4)

مهم تر آن که برخی از متعاطیان فلسفه خود به مغایرت فلسفه با قرآن و جدایی راه این دو تصریح کرده اند از این شمار است علامه طباطبایی که انطباق فلسفه و عرفان را با محتوای

ص: 265

1- نقد تفکیک و تفکیک نقد، فصلنامه بینات شماره 41 بهار 83 ص 60

2- مرام جاودانه: سخنی چند پیرامون حماسه جاوید و آفاق آن، ص 177 نیز مقایسه شود با سپیده باوران، ص 131

3- مرام جاودانه ص 177

4- عقل خود بنیاد دینی، ص 43

قرآن کریم محال می داند همچون محال های ریاضی (مانند تغییر زوایای مثلث) یا همچون محال های طبیعی (مانند علاج مرگ).» (1)

همچنین ادعا می شود که برخی از فلاسفه بزرگ پاره ای مسائل فلسفی مانند معاد جسمانی که بخش مهمی از اسفار بدان اختصاص داده شده است را مغایر قرآن دانسته قائلان به آن را تکفیر کرده اند. از این کسان آقا علی حکیم، شیخ محمد تقی آملی، علامه حائری سمنانی، میرزا احمد آشتیانی، سید ابو الحسن رفیعی قزوینی، امام خمینی و شهید مطهری را می توان نام برد: «سخنان یادشدگان را با ذکر مدارک در کتاب معاد جسمانی در حکمت متعالیه آورده ام.» (2)

برخی از فلاسفه نیز خود نه تنها بر صحت احکام شریعت و درستی آن در برابر فلسفه تأکید کرده اند بلکه گاهی از راه پیموده در فلسفه ابراز پشیمانی نموده، از آن بازگشته و در مقدمه نوشته های خویش به خطا بودن راهشان اعتراف کرده اند. رجوع و توبه آخوند ملا علی نوری و دیگران خود بهترین گواه بی اعتباری مطالب فلسفی است.

13-3- تحجر، نعصب و تقلید در فلسفه

گاهی از سوی مدافعان امروزی مکتب معارفی خراسان ادعا می شود که فلسفه اسلامی امروزه در دست مدافعانش عملاً به مجموعه ای از جزم های غیر علمی و متحجرانه تبدیل شده است و فلاسفه به گونه ای متعصبانه از فلسفه دفاع می کنند این کسان یا «آگاهی های التقاطی و تأویلی دارند» که از نظر علمی ارزش چندانی ندارد» (3) و یا از عقل مدار بسته یعنی عقل فلسفی پیروی می کنند که ناتوان است. (4)

همچنین اشاره می شود که استادان فلسفه بر خلاف: «برخی محققان خارجی که بی پروا به مسایل می نگرند و مانند برخی آقایان در مدارهای بسته نمی اندیشند» (5) سرسختانه از وضع موجود فلسفه با همه کاستی آن دفاع می کنند و اگر هم پس از پنجاه سال امروزه گاهی شاهد نقد نویسی فلسفی هستیم در واقع پس از الهام گیری از غربیان است که به این کار پرداخته شده است. (6) این وضع ناخوشایند است که موجب شده است برخی صلاهی عام اجتهاد در

ص: 266

1- متأله قرآنی، ص 73

2- همان، ص 73 و 74

3- معاد جسمانی در حکمت متعالیه، ص 92

4- همان، ص 103

5- متأله قرآنی، ص 53

6- همان، ص 57

فلسفه بدهند و خواستار اصلاح فلسفه اسلامی از بحث های زاید شوند و آن را از بنیادهای یونانیاش بپردازند. (1)

14-3- استدلال فلسفی بر ضد فلسفه

در میان مکتوبات اصحاب مکتب معارفی خراسان گاهی شاهد دلائلی بر ضد فلسفه هستیم که خود ماهیتی فلسفی دارند و بر منطق صوری که در معنای عام خود بخشی از فلسفه به شمار می رود استوار است. این قبیل دلائل خود به صورت های مختلفی اقامه می شوند برای مثال مرحوم قزوینی پس از بحثی طولانی در رد فلسفه نتیجه می گیرد: «چون مقدمات قیاس برهان که در فلسفه به کار برده می شود از یقینیات تشکیل نیابد مأمون از خطا نبوده و پیمودن راه غیر مأمون به حکم عقل حرام است.» (2)

در این استدلال یکی از مقدمات یا نتایج حذف شده است به اصطلاح قیاس ضمیر است.

شکل کامل این استدلال به زبان منطقی چنین است

مقدمه اول یا صغرا: مقدمات قیاس برهانی که در فلسفه به کار می رود، یقینی نیست.

مقدمه دوم یا کبرا: پیروی از آن چه که یقینی نیست، ایمن از خطا نیست.

نتیجه: پس پیروی از فلسفه ایمن از خطا نیست.

خود این نتیجه مقدمه استدلال دیگری به شرح زیر است:

مقدمه اول: پیروی از فلسفه ایمن از خطا نیست.

مقدمه دوم: پیروی از آن چه که ایمن از خطا نیست به حکم عقل حرام است.

نتیجه: پس پیروی از فلسفه به حکم عقل حرام است.

همچنین مرحوم قزوینی سه راه رسیدن به حقیقت را با یک دیگر مقایسه می کند و سپس با تحلیلی منطقی راه دین را ایمن و راه فلسفه و عرفان را نا ایمن دانسته می نویسد: «ورود در طریق دوم و سوم مأمون از خطا نبوده بلکه خطای آن مسلّم می باشد و باید طریقی را طی نمود که مأمون از خطا باشد و آن طریق علیهم السلام انبیا است چون سعادت بشر در پیروی از عقل مردم می باشد و پیمبران عقل تمام مردمند.» (3)

میرزای اصفهانی نیز در نقد قیاس از استدلالی منطقی بهره می گیرد و می گوید: «ان القیاس

ص: 267

1- در این باره ر.ک اجتهاد و تقلید در فلسفه

2- بیان الفرقان، ص6

مطلقاً في الاصول والفروع فعل قبيح ورجس في [كذا؟] عمل الشيطان لانه لا امان لخطائه و هو الحجة على ان تسمية القياس بالبرهان ضلالة و جهالة و مكر و شيطنة و خديعة.» (1)

سخن کوتاه، حاصل این دلیل این است که دلایل فلسفی بر مقدمات غیر یقینی استوار است پس تبعیت از آن ها درست نیست بنابراین با دلایل عقلی و فلسفی، فلسفه ابطال می شود.

4. بررسی این دلایل

اشاره

آیا این دلایل پذیرفتنی است و به حدی قوت دارد که فلسفه و هواداران آن را مغلوب موضع مکتب معارفی خراسان کند؟ در این نوشته هدف دفاع از فلسفه و ضرورت آن نیست، بلکه مقصود بررسی قوت دلالتی است که بر ضد فلسفه اقامه شده است. ممکن است هیچ یک از دلایل فوق درست نباشد و در عین حال فلسفه نادرست باشد. آن چه نگارنده در پی فهم و تحلیل آن است بررسی دلایل است، نه اصل مدعا می شد به دلایل فوق دلایل دیگری را نیز، افزود، همچنین ممکن بود که برخی از آن ها را به دیگری ارجاع داد و در یک دیگر گنجانند. اما به نظر رسید که شکل فعلی برای ادامه بحث مفیدتر باشد.

دلایل فوق عمدتاً بر چند نکته استوار است غرض ورزی خلفا رفتار خاص امامان و صحابه خاص ایشان در قبال فلسفه موضع برخی از فلاسفه در برابر امامان و متشرعه داوری برخی از بزرگان درباره فلسفه حکم وجدان قیاس و استدلال فلسفی اینک به تحلیل این دلایل می پردازیم.

1-4- غرض ورزی خلفا

بیت الغزل مخالفت با فلسفه از سوی مدافعان مکتب معارفی خراسان این است که خلفا برای پیشبرد اغراض شوم خود از جمله بستن در خانه اهل بیت الحکمه را گشودند و به فلسفه روی آوردند و مشوق جریان ترجمه فلسفه شدند این دلیل به رغم ظاهر فریبای خود، تاب نقدی جدی را ندارد در این جا تنها به سه نکته اشاره می شود:

یک. این اشکال بر سوء فهمی عمیق قرار دارد که امروزه در کتاب های منطقی به عنوان "استدلال انگیزه و انگیزه" (2) شناخته و به مثابه مغالطه ای رایج از آن یاد می شود. (3) در این نگرش به جای بررسی منطقی خود چیزی به عوامل مروج یا مدافع آن توجه می شود. در

ص: 268

1- مصباح الهدی، ص 6.

2- ad hominem argument

3- Thinking from A to Z, p

مثال ما نیز به جای توجه به درستی یا نادرستی خود فلسفه، بر انگیزه خلفا از ترجمه آن و استفاده ابزاری از آن تمرکز صورت می بندد پاسخ علامه طباطبائی، به این اشکال با همه کوتاهیاش بسیار دقیق و فنی است.

زمانی شخصی به صورت مکتوب از علامه طباطبائی، این سؤال جهت ار را پرسید: «آیا فلسفه یونان (الهیات) که چند قرن بعد از بعثت نبی اکرم صلی الله علیه و آله بر اثر ترجمه کتب یونانی به عربی وارد جامعه مسلمین شد تنها برای این منظور بود که مسلمین با علوم خارج از کشور خود آشنا شوند و یا این که بهانه ای بود تا مردم را از رجوع به اهل بیت بازدارند.» (1)

علامه با قبول این مطلب که هدف خلفا بازداشتن مردم از رجوع به اهل بیت بوده است پرسشگر را از اسارت در دام مغالطه فوق باز داشته چنین می نگارد: «آیا این منظور ناموجه حکومت های وقت و سوء استفاده شان از ترجمه و ترویج الهیات ما را از بحث های الهیات مستغنی می کند؟ و موجب این می شود که از اشتغال به آن ها اجتناب و خودداری کنیم؟» (2) ایشان آن گاه بر ضرورت بهره گیری از فلسفه برای اثبات معارف دینی تأکید می ورزد که: «متن الهیات مجموعه بحث هایی است عقلی محض که نتیجه آن ها اثبات صانع و اثبات وجوب وجود، وحدانیت و سایر صفات کمال و لوازم وجود او از نبوت و معاد می باشد و این ها مسایلی هستند که به نام اصول دین که ابتدائاً باید از راه عقل اثبات شوند تا ثبوت و حجیت کتاب و سنت تأمین شود و گر نه استدلال دوری است و دوری، باطل حتی در مسایلی که از اصول دین مانند وجود خدا و وحدانیت و ربوبیت وی در کتاب و سنت وارد است به همه آن ها از راه عقل استدلال شده است.» (3)

ایشان در جای دیگری در پاسخ به این اشکال دو نکته را مطرح می کنند: نخست این که خود این اشکال به چند قیاس اقترانی و استثنایی منحل می شود و این مطلب یعنی تثبیت اصل منطق. دوم این که استفاده از ابزاری در راهی نادرست به معنای نادرستی خود ابزار نیست همان گونه که اگر با شمشیری بی گناهی کشته شود نمی توان نتیجه گرفت که شمشیر بد است. (4)

دو. افزون بر این منطق تربیتی اسلام در تقابل با نگرش فوق قرار دارد و همواره بر دانشجویی و برگرفتن حکمت از هر جا و نزد هر کس که باشد تأکید داشته است و محدوده های جغرافیایی را به رسمیت نمی شناسد احادیثی مانند (الْحِكْمَةُ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ، فَخُذْ

ص: 269

1- اجتهاد و تقلید در فلسفه ص 213

2- بررسی های اسلامی، ج 2، ص 83 و 84

3- همان.

4- المیزان فی تفسیر القرآن، ص 257.

الْحِكْمَةُ وَلَوْ مِنْ أَهْلِ النَّفَاقِ (1) یا (خُذِ الْحِكْمَةَ مِمَّنْ أَتَاكَ بِهَا وَانْظُرْ إِلَى مَا قَالَ وَلَا تَنْظُرْ إِلَى مَنْ قَالَ) (2) و (خُذِ الْحِكْمَةَ أَنَّى كَانَتْ فَإِنَّ الْحِكْمَةَ تَكُونُ فِي صَدْرِ الْمُنَافِقِ فَتَلْجَلُجُ فِي صَدْرِهِ حَتَّى تَخْرُجَ فَتَسْكُنَ إِلَى صَوَاحِبِهَا فِي صَدْرِ الْمُؤْمِنِ)، (3) که مضمون آن ها در احادیث فراوانی آمده است بهترین رهنمود عملی برای مسلمانان است و به آنان می آموزد که حق و باطل را بی توجه به مدافعان یا مروجان آن ارزیابی و فهم کنند و حکمت طلب باشند. این منطق قرآن است که می گوید: «حق، حق است هر جا باشد و هرگونه به دست آید و از هر جا گرفته شود و ایمان یا کفر و تقوا یا فسق دارنده اش در آن اثری ندارد و اعراض از حق به سبب دشمنی با حامل آن جز چسبیدن به تعصب جاهلی که خداوند سبحان اهل آن را در کتاب ارجمنده به زبان پیامبرانش نکوهیده است، نیست.» (4)

سه. لازمه این سخن آن است که فلاسفه در طول تاریخ خواسته یا ناخواسته کارگزار خلفا در مخالفت با اهل بیت بوده اند. حال آن که این نتیجه مورد قبول برخی از اصحاب مکتب معارفی خراسان نیست؛ کسانی که نوشته های خود را به خواجه نصیر الدین طوسی و ملا صدرا تقدیم و از آنان با تجلیل یاد می کنند. (5)

2-4- مخالفت امامان با فلاسفه

درباره این اشکال چند نکته گفتنی است: نکته نخست این که برخی از این روایات در منابع روایی اصلی ما نیامده است مانند حدیث بلندی که مرحوم قزوینی آن را از امام حسن عسکری علیه السلام نقل کرده است. (6)

نکته دوم آن که برخی از این احادیث علت مخالفت را تعلیل می کند و نشان می دهد که این فیلسوفان فلسفه را دکانی برای مخالفت با امامان یا به دست آوردن مناصب دنیوی ساخته بودند. قسمت پایانی همان حدیثی که مرحوم قزوینی نقل می کند گویای این مدعاست: «مبالغه می کنند در دوستی مخالفین ما و گمراه می کنند شیعیان و دوستان ما را اگر منصبی را دارا شدند از رشوه گرفتن سیر نشوند و اگر ذلیل شدند عبادت نمایند خدا را از ریا» در

ص: 270

1- نهج البلاغه، حکمت 80

2- تصنیف غرر الحکم و درر الکلم، ص 58

3- نهج البلاغه، حکمت 79

4- المیزان، ج 5، ص 258

5- برای تحلیل بیشتر این نقد و پاسخ آن ر.ک: رؤیای خلوص.

6- این حدیث، تا جایی که نگارنده کاویده است تنها در منبعی متأخر، یعنی مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج 11، ص 380 آمده است.

احادیث دیگری که در نقد فلاسفه در منابع روایی آمده است و گاهی اصحاب مکتب معارفی خراسان به آن ها استناد می کنند معمولاً علت این مخالفت ذکر شده است. برای مثال در توحید مفضل حضرت امام صادق علیه السلام پس از نقل ظرایف خلقت اجزای بدن انسان و کارکرد هر یک که در مجموع گویای تدبیر و در نتیجه مدبری است می فرماید: (فَتَبَّأَ وَ خَيْبَهُ وَ تَعَسَا لِمُنْتَحِلِي الْفَلَسَفَةِ! كَيْفَ عَمِيَتْ قُلُوبُهُمْ عَنْ هَذِهِ الْخَلْقَةِ الْعَجِيبَةِ حَتَّى أَنْكَرُوا التَّدْبِيرَ وَالْعَمَدَ فِيهَا)؛ (1) تباهی، ناکامی و تیرگی بر منتحلان فلسفه باد چگونه چشمانشان از دیدن این خلقت شگفت کور، گشت تا آن جا که منکر تدبیر در آن شدند.

در این حدیث به نیکی می بینیم که سخن از گروهی است که قائل به تدبیر در خلقت و مدبر و خالق نیستند و خود را فیلسوف می دانند امام نخست آنان را منتحلان فلسفه یا فیلسوف نمایان می نامد دیگر این که علت مخالفت خود را با آنان کوری از دیدن حقیقت نه پیروی از راه عقل بر می شمارد.

نکته سوم و مسأله اصلی این است که احادیثی از این دست در نقد فقها نیز از سوی معصومان صادر شده است مانند این تعبیر شدید حضرت رسول صلی الله علیه و آله درباره فقهای آخر الزمان: (فَقُهَا ذَلِكَ الزَّمَانِ شَرُّ قُهَا تَحْتَ ظِلِّ السَّمَاءِ مِنْهُمْ خَرَجَتِ الْفِتْنَةُ وَإِلَيْهِمْ تَعُودُ) (2) طبق منطق منتقدین باید از آن ها نتیجه گرفت که فقه بد است پاسخ علامه طباطبایی در این مورد ما را از بحث بیشتر بی نیاز می کند دو سه روایتی که در ذم اهل فلسفه در آخر الزمان نقل شده، بر فرض تقدیر صحت، متضمن ذم اهل فلسفه است، نه خود فلسفه، چنان که روایاتی نیز در ذم فقهای آخر الزمان وارد شده و متضمن ذم "فقها" است نه فقه اسلامی و همچنین روایاتی نیز در ذم اهل اسلام و اهل قرآن در آخر الزمان وارد شده (لَا يَبْقَى مِنَ الْإِسْلَامِ إِلَّا اسْمُهُ، وَلَا مِنَ الْقُرْآنِ إِلَّا رِسْمُهُ) و متوجه ذم خود اسلام و خود قرآن نیست. (3)

ادعای «طلب المعارف من غیرنا اهل البیت مساوق لإنکارنا» نیز از بوته آزمون چندان سرفراز بیرون نمی آید؛ زیرا نخست این که در این جمله دو واژه به کار رفته است که در لسان روایات از آن ها اثری دیده نمی شود به نوشته مرحوم آشتیانی: «این عبارت به این روش و سیاق با دو لفظ مستحدث، کلام یک نفر عرب زبان عامی نیست، تا چه رسد به کلام خاتم الاولیاء» (4)

ص: 271

1- توحید مفضل، ص 69؛ بحار الأنوار، ج 3، ص 75 و ج 58، ص 327

2- ثواب الاعمال، ص 253؛ الکافی، ج 8، ص 308

3- بررسی های اسلامی، ج 2، ص 85

4- نقدی بر تهافت الفلاسفه غزالی، ص 44

مقصود آن است که تعبیر «معارف به معنای مجموعه یا منظومه دانش و معرفت در لسان روایات وجود ندارد و این معنا اخیراً بر آن بار شده است. همچنین تعبیر «مساوق» تعبیری است که ظاهراً فیلسوفان ایرانی آن را ساخته اند و در زبان معاصر عربی نیز رواج ندارد و تا جایی که نگارنده کاویده است تنها در نوشته های محمد عابد الجابری به کار رفته است و اثره مساوق در متون روایی به کار نرفته است و تنها دو بار در کتاب بحار الأنوار (1) ذکر شده؛ آن هم به عنوان توضیح و به قلم خود علامه مجلسی است اما واژه «معارف» در احادیث ما فراوان به کار رفته است با این همه به معنای مورد نظر میرزای اصفهانی نیست در روایات متعدد این واژه در کنار «اخوان» و به معنای آشنایان به کار رفته است. برای مثال در حدیثی امام باقر علیه السلام می فرماید: (يَا حُمْرَانُ إِنَّ لَكَ أَصْدِقَاءَ وَإِخْوَانًا وَمَعَارِفَ) (2) همچنین این واژه در چند مورد در نهج البلاغه به کار رفته است اما به معنای «شناخته» در برابر ناشناخته است. برای مثال در خطبه 214 این تعبیر آمده است: (فَلْيَصْ نَعْ لِمُتَحَوِّلِهِ وَمَعَارِفِ مُنْتَقِلِهِ)؛ پس کاری کند برای جایی که بدان رود و برای او پرداخته است و منزلگاه های او که شناخته است. (3) آن چه در این احادیث دیده نمی شود معارف به معنای دانسته های اعتقادی و یا رشته ای خاص از علوم است این از وضع صوری و زبانی این حدیث.

دوم این که این قبیل دیدارها از سوی عالمان دین و فقهایی که مورد قبول اصحاب مکتب معارفی خراسان نیز هستند مورد تردید است: «در عصر آقا میرزا حسین نوری امام زمان دیدن باب شده بود و در برخی از منه دیگر نیز ولی ثقات همه آن رؤیاهای را مجعول خیال و در برخی از موارد مورد خاصی را نیز با قید احتیاط تلقی می کردند شیخ انصاری با آن مقام قدس فرموده بودند من حوصله شنیدن این حرف ها را ندارم.» (4)

سوم این که ما از سوی معصومان دلیل خاصی داریم که مدعیان رؤیت حضرت ولی عصر علیه السلام را تکذیب کنیم. مفاد این سخن این است هر کس گفت من امام زمان را دیده ام ما ملزم هستیم که ادعای او را انکار کنیم هر چند در واقع صادق بوده باشد در متن توقیع صادر شده از ناحیه مقدسه چنین آمده است: (سَيَأْتِي مَنْ يَدْعِي الْمُشَاهَدَةَ أَلَا فَمَنْ ادَّعَى الْمُشَاهَدَةَ قَبْلَ خُرُوجِ السُّفْيَانِيِّ وَالصَّيْحَةِ فَهُوَ كَذَّابٌ مُفْتَرٍ). (5) بنا به مفاد این حدیث، مدعیان رؤیت کاذبند.

ص: 272

1- بحار الأنوار، ج 3، ص 30 و ج 55، ص 13.

2- الکافی، ج 8، ص 60؛ بحار الأنوار، ج 32، ص 177

3- نهج البلاغه، ص 247

4- نقدی بر تهافت الفلاسفه غزالی، ص 44

5- بحار الأنوار، ج 52، ص 151

سرانجام این که به فرض که مفاد سخن فوق را بپذیریم در آن صورت با خبر واحدی مواجه هستیم که در اصول اعتقادی حجت نیست مضمون این مسأله که در اصول دین تقلید جایز نیست انکار حجیت خبر واحد در امور اعتقادی است. از این رو، اساساً در امور عقلی و بحث های نظری نمی توان به ادعاهایی از سنخ ادعای میرزا استناد ورزید.

3-4- مخالفت فلاسفه با امامان

پاسخ مختصر این اشکال را با اشاره به سه نکته می توان بیان کرد نخست این که فلاسفه به معنای فنی خویش از زمان کندی پدیدار شدند و از او نیز ظاهراً اثری در مخالفت با ائمه در دست نیست.

دوم این که اگر هم فیلسوفی با امامی از در معارضه در آمده است، به عنوان فیلسوف و به دفاع از فلسفه نبوده است. داستانی که مدافعان مکتب معارفی خراسان به تفصیل درباره مناظره سلیمان مروزی با امام رضا علیه السلام نقل می کنند به نیکی گویای این مسأله است مسأله وی دفاع از فلسفه و سقراط یا ارسطو نبود، بلکه در پی آن بود که به خواست خلیفه عباسی امام رضا علیه السلام را مغلوب خود سازد. پس در این جا اساساً مسأله فلسفه مطرح نبوده است.

سوم و مهم تر این که اگر سلیمان مروزی در مقام فیلسوف به محاجه و مخالفت با امام پرداخته باشد گناهِش متوجه خود اوست و لا تزر وازرة وزر اخیری نباید به جرم گناه فیلسوفی در قرن دوم یقه فلاسفه قرن پانزدهم را گرفت و از آنان بازخواست کرد و یا مدعی خود فلسفه شد به گفته علامه طباطبائی: «خطا و به عبارت دیگر گناه از آن بحث کنندگان خواهد بود نه از آن فنّ فلسفه.» (1) این نکته اختصاص به فلسفه ندارد، بلکه به گفته فیلسوفانه علامه: «اشتباهات و کاستی های اهل فن و انحرافات آنان بر دوش خود فن بار نمی شود.» (2)

آن چه که درباره سقراط نقل شده است نیز به سه دلیل پذیرفتنی نیست:

نخست این که این سخن در منابع روایی اصلی ما نیامده و نقلی است که علامه مجلسی آورده است و بس.

دوم این که از نظر تاریخی درست به نظر نمی رسد و سقراط با حضرت موسی علیه السلام معاصر نبوده است و این دو حدود ششصد سال از یک دیگر فاصله زمانی داشته اند؛ حضرت موسی علیه السلام حداقل دوازده قرن قبل از میلاد می زیسته است حال آن که سقراط در قرن پنجم قبل از میلاد بوده است.

ص: 273

1- شیعه: مجموعه مذاکرات با پرفسور هانری کربن ص 219

2- المیزان، ج 5، ص 261

سوم این که این سلوک و برخورد با اخلاق و مشی و زندگی سقراط که خود را حکمت دوست می شمرد و می دانست که نمی داند سازگار نیست و مکتوباتی که زندگی وی را ثبت کرده اند او را دیوانه وار در جست و جوی معرفت معرفی کرده اند نه انسانی خودشیفته که به دانسته هایش بسنده می کند. (1)

4-4- مخالفت یاران امامان با فلاسفه

درباره این اشکال پنج نکته گفتنی است نخست این که این مخالفت ها به فرضی که بوده باشند و از نظر تاریخی درست باشند ناظر به موضع گیری برخی از فلاسفه آن زمان است و نمی توان از آن ها حکمی کلی استخراج کرد.

دوم این که برخی از یاران امام با فقها یا متکلمان نیز در افتاده اند، حال آیا از این موضع گیری ها می توان نادرستی فقه و کلام را استنباط کرد.

سوم آن که برخی از یاران امامان به گفته مورخان و سیرت نگاران تصنیفاتی در عرصه فلسفه داشته اند. برای مثال ابن ندیم جابر بن حیان را از فلاسفه دانسته و این نوشته ها را از او بر می شمارد کتاب مصححات فیثاغورث، کتاب مصححات سقراط، کتاب مصححات افلاطون، کتاب مصححات ارسطالیس، کتاب مصححات ارسنجانس، کتاب مصححات ارکاغانیس، کتاب محصصات امورس، و کتاب مصححات دیمقراطیس. (2) دیگر این که مخالفت با برخی از آرای فیلسوفان به معنای مخالفت با اصل فلسفه نیست. (3)

چهارم این که برخی از یاران امامان در فهم و تفسیر مسایل اعتقادی با یکدیگر نیز مخالفت کرده اند (4) حال آیا می توان به همین ترتیب درباره آنان داوری کرد.

پنجم و مهم تر این که عمل یاران امامان در این باره حجت شرعی نیست زیرا عمل آنان در امور شرعی فرعی حجت نیست چه برسد به امور اعتقادی یا مسایل تاریخی

4-5- مخالفت فقها با فلاسفه در طول تاریخ

پاسخ به این نقد در گرو چند اشاره مختصر است نخست این که این واقعیتی است که در

ص: 274

1- درباره مشی علمی و اخلاقی سقراط، ر.ک: پیشه سقراطی، سید حسن اسلامی، آینه پژوهش شماره 100

2- الفهرست، ص 639

3- درباره ادعای مکتب معارفی خراسان در این باره و نقد تفصیلی آن ر.ک بنیان مرصوص، ص 82-93

4- داستان اختلاف نظر ابن ابی عمیر با دوست صمیمی خود هشام بن الحکم درباره گستره اختیارات و دارایی امام و جدایی این دو بر اثر آن در کتاب اصول کافی، ج 1، ص 410 آمده است.

طول تاریخ بخش قابل توجهی از فقها به فلسفه و فلاسفه روی خوشی نشان نمی دادند و چه بسا بر ضد آنان می جنگیدند اما این نیز واقعیت دارد که برخی از فقها در طول تاریخ خود فیلسوف یا متکلم بوده و نگاهشان به فقه نیز نگاهی فلسفی بوده است مانند شیخ مفید، خواجه نصیر الدین طوسی، علامه حلی فاضل مقداد آقا جمال خوانساری نراقی پدر و، پسر فیض کاشانی و علامه طباطبایی

دوم این که برخی از فقها با آرای خاص فلسفی یا نظرگاه فلان فیلسوف مشخص مخالفت کرده اند نه با کل فلسفه و فلاسفه حال اگر قرار باشد بر اساس مکتوباتی از این دست فقها را ضد فیلسوف به شمار آوریم در آن صورت باید فقها را به دلیل نگارش آثاری بر ضد فلان فتوا یا برداشت فقهی یا فلان فقیه ضد فقه دانست.

سوم این که اگر مخالفت قشری خاص با مطلبی بتواند حجت باشد، در این صورت هواداران عرفا از مخالفت گسترده عرفا در طول تاریخ با فقها و شریعت ستیزی آنان می توانند نتیجه بگیرند که فقه بد است.

چهارم و نقطه ثقل پاسخ این است که در طول تاریخ اجماعی از سوی فقها بر ضد فلاسفه و فلسفه صورت نبسته است و به فرض که اجماعی از سوی آن ها در مخالفت با فلاسفه بود، چنین اجماعی حجت، نبود زیرا در امور عقلی جایی برای این گونه حجت ها نیست.

6-4- تفرقه و اختلاف انگیزی فلسفه

یکی از جدی ترین اشکال مکتب معارفی خراسان بر، فلسفه نقش تفرقه افکنانه آن در امت اسلامی است از این منظر اگر نگوییم فلسفه ریشه همه اختلافات مسلمانان حداقل عامل عمده اختلافات بوده است واقع آن است که توجه به داده های تاریخی و اندکی تأمل، مانع طرح این اشکال می شود با این همه این اشکال چنان مطرح می شود که انسان شک می کند که آیا طراحان آن با تاریخ اسلام آشنا هستند یا خیر. در نقل قول هایی که گذشت، سخن از پاره پاره شدن پیکر اسلامی بر اثر فلسفه به میان آمد حال جای این پرسش است که در طول حیات فلسفه برای کدام مسأله فلسفی شمشیر برکشیده شده و کدام فرقه شکل گرفته است؟ آیا نزاع بین اصالت ماهیتی ها و اصالت وجودی ها که در متون مکتب معارفی خراسان بسیار به آن اشاره می شود باعث تفرقه امت اسلامی بوده است؟

کافی است کمی تأمل کنیم و ببینیم که حادث ترین مسأله که امت اسلامی را دو شقه کرد کدام است. به گفته صاحب نظران شیعه و اهل سنت مهمترین مسأله اختلافی در میان مسلمانان که

برای آن از همه سو شمشیر کشیده شد مسأله امامت بود به قول شهرستانی: «بزرگ ترین اختلاف در میان امت درباره امامت بود زیرا در اسلام برای هیچ مسأله ای در هیچ جا به مانند مسأله امامت شمشیر از نیام کشیده نشد.» (1) عبدالرزاق لاهیجی مسأله امامت را «اعظم مسأله خلافتیه: دانسته است. (2) و ملا- مهدی نراقی نیز بر این نظر است که: «مهم ترین اختلاف در میان مسلمانان درباره امامت بوده است.» (3)

حال باید دید که مسأله امامت از چه زمانی پیدا شد آیا بر اثر ترجمه فلسفه یونانی یا درست بعد از رحلت حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله؟ آیا انشعاب بزرگ مسلمانان به دو شاخه شیعی و سنی، ناشی از فلسفه بوده است؟ آیا شورش بر ضد خلیفه سوم و بعدها پیدایش فرقه عثمانیه بر اثر ترجمه فلسفه بوده است؟ آیا جنگ های جمل، صفین و خوارج بر اثر ترجمه فلسفه بوده است؟ آیا تبدیل نظام حکومتی اسلام به نظام سلطنت موروثی به دست معاویه، زاده فلسفه بوده است؟

آری پیدایش خوارج قیام سید الشهداء محاصره و سنگباران مکه، قیام توابین و جنبش های زیدیه که هر یک به نحوی در گسترش و پیدایش فرقه های اسلامی نقش داشتند ربطی به فلسفه نداشت. به گفته مدافعان مکتب معارفی خراسان، متون فلسفی دویست سیصد و به قولی چهار صد سال پس از نزول قرآن ترجمه شد و تا آن زمان فرقه های اولیه اسلامی کاملاً شکل گرفته و آن شقاق و اختلاف امت به هفتاد و دو فرقه، به هر تعبیری که باشد، به وجود آمده بود.

اما مکتب معارفی خراسان بدون توجه به این داده های روشن تاریخی چنان تقریری از مسأله به دست می دهند که گویی نخست فلسفه در جهان اسلام پیدا شد و بر اثر آن فرقه ها به وجود آمدند. برای مثال مرحوم قزوینی پیدایش معتزله و اشاعره را به ماجرای ترجمه فلسفه پیوند می زند، حال آن که معتزله در متأخرترین شکل خود به واصل بن عطا باز می گردد که طبق نقل های گوناگون از شاگردان حسن بصری بود و در اواخر قرن اول و اوائل قرن دوم می زیست. در داستان جدایی وی از حسن بصری و اعتزال وی که در کتاب های کلامی به تفصیل آمده است نشانی از نهضت ترجمه و نقش فلسفه دیده نمی شود. همچنین اصحاب مکتب معارفی خراسان، پیدایش کلام را به دوران اموی و عباسی گره زده و چنان می نمایانند.

ص: 276

1- الملل و النحل، ج 1، ص 30

2- گوهر مراد، ص 465

3- انیس الموحیدین، ص 121

که این علم بر ساخته آنان بوده است ولی واقع امر این است که مسایل اصلی کلامی در زمان خود حضرت رسول صلی الله علیه و آله مطرح بوده است.

در این جا تنها به گواهی یک تن بسنده می شود. به نظر علامه طباطبایی مسلمانان در زمان حضرت رسول صلی الله علیه و آله به مسایل علمی و برخی مباحث کلامی اشتغال داشتند و میان خود در این به باره بحث می کردند و با پیروان آیین یهود و مسیحیت بحث های کلامی داشتند در نتیجه باید تاریخ کلام را از این زمان دانست (1) همچنین ایشان ریشه تفکر معتزله و اشاعره را به زمان حضرت علی علیه السلام و سخنان ایشان و حضرت رسول درباره جبر تقویض قدرت استطاعت و مانند آن ها می رساند (2) و نیز ایشان ادعای مرحوم قزوینی را مبنی بر پیدایش معتزله و اشاعره بر اثر ترجمه فلسفه رد کرده بر آن است که معظم مسایل کلامی این دو جریان در روایات قبل از آنان موجود است. (3)

در برابر کسانی که پیدایش علم کلام را به خلفای اموی و عباسی نسبت می دهند و در نوشته های خود از «کلام اموی» و «کلام عباسی» نام می برند علامه طباطبایی بر آن است که شیعیان پیشگام این دانش بوده و درست پس از رحلت حضرت رسول صلی الله علیه وسلم آن را آغازیده اند و نخستین متکلمان صحابه بزرگی چون سلمان، مقداد، ابوذر، عمار و عمرو بن الحمق بوده اند. (4) و حاصل این که: «فن کلام، فن شریفی است که از معارف حقه دینی دفاع می کند.» (5)

بنابراین نه فلسفه عامل تفرقه امت اسلامی بوده است و پیکر امت «بدر» و «رمضان» را «آش و لاش» کرده است و نه علم کلام ریشه در امویان و عباسیان دارد و یا زاده فلسفه و ترجمه آن است. (6) این بی توجهی به تاریخ شامل علم اصول نیز می شود واقع آن است که پیدایش و گسترش علم اصول به هر دلیلی که صورت گرفت یک نکته روشن است. برای مقابله با فلسفه و یا نتیجه بدکاری فلاسفه نبود. این گونه داوری گویای بی اطلاعی از تاریخ فقه و فقاقت و نگارش های اصولی است.

ص: 277

1- المیزان في تفسير القرآن، ج 5، ص 272.

2- همان، ص 277 و 278

3- «وليس الامر على ما ذكره بعضهم: ان التكلم ظهر او انشعب في الاسلام الى الاعتزال والاشعريه بعد انتقال الفلسفه الى العرب، يدل على ذلك وجود معظم مسائلهم و آرائهم في الروايات قبل ذلك.» الميزان، ج 5، ص 278.

4- «و كان للشيعة قدم في التكلم كان اول اول طلوعهم بالتكلم بعد رحلة النبي صلى الله عليه و آله و كان جلهم من الصحابه كسلمان و ابي ذر و المقداد و عمار و عمرو بن الحمق» همان، ص 278

5- «و على الجملة فن الكلام فن شريف يذب عن المعارف الحقّة الدينيه.» همان، ص 279

6- برای دیدن گزارشی از شکل گیری مسایل کلامی در قرن اول هجری، ر.ک: فی علم الکلام، ج 1.

و «آش و لاش» شدن پیکر امت اسلامی بوده است معقول ترین شیوه برخورد میراندن و نابود ساختن آن است نه تجدید و بازسازی آن همچنین در حالی که میرزای اصفهانی از تباین کامل راه شرع و راه فلسفه سخن می گفت امروزه این نگرش رقیق شده از تباین جزئی یا عدم تساوی سخن رفته ادعا می شود: «نسبت میان فلسفه الهی اسلامی با وحی قرآنی تباین کلی نیست بلکه عدم تساوی کلی است.» (1)

گاهی ادعا می شود که اصحاب مکتب معارفی خراسان خود از استادان متبحر در فلسفه بوده اند (2) و آموزش آن را برای افراد مستعد لازم می دانند (3) و تأکید می شود که هدف این مکتب «حذف فلسفه، نیست بلکه «حفظ» آن است. (4) در حالی که از نظر میرزای اصفهانی، فلاسفه ویرانگران اسلام به شمار می رفته اند. (5) امروزه از «تکریم فیلسوفان»، (6) در این مکتب سخن می رود و این عنوان چنان ارج و قربی پیدا می کند که در مقام تعریف و تقدیر از عنوان «فیلسوف تفکیکی»، (7) استفاده می شود و از سه کار ضروری در فلسفه اسلامی سخن می رود: نقد، تجدید و تکمیل فلسفه. (8)

حتی هنگامی که به پیشینه اصحاب مکتب معارفی خراسان در مخالفت عملی با فلاسفه اشاره می گردد به جای دفاع از آن کوشش می شود تا این مسأله مبهم و مسکوت باقی بماند. یکی از معاصران در خاطرات خود نوشته بود: «وقتی به آیت الله العظمی بروجردی گفته می شد، چرا با تدریس (بی قید و شرط) فلسفه مخالفت می کنید ایشان در جواب فرمودند: "شاگردان میرزای اصفهانی از مشهد نامه می نویسند و فشار می آورند.»" (9)

مدافعان امروزی این مکتب در مقام «دفع توهّم» درباره این مسأله می نویسند: «واقع این است که این جا جوانب مطلب به درستی سنجیده نشده است و آیت الله بروجردی - در این مورد - با اشاره به خواست شاگردان آمرزا مهدی اصفهانی به نوعی تستر می کرده اند، چنان که در زمان ایشان گفته می شد که آقا گاهی که سخنی را قابل توجه یا به صلاح نمی دانند، دست مبارکشان را به پشت گوششان می گذارند و به نحوی خود را به دیر شنیدن و کری می زنند، آری،

ص: 280

-
- 1- معاد جسمانی در حکمت متعالیه ص 308 نیز ر.ک اجتهاد و تقلید در فلسفه، ص 66
 - 2- اجتهاد و تقلید در فلسفه ص 158
 - 3- مکتب تفکیک ص 59 - 60
 - 4- همان، ص 314
 - 5- «فلاسفه الاسلام هادمون للاسلام لیسوا بخادمین له» تقریرات ص 26 به نقل از بنیان مرصوص، ص 394
 - 6- اجتهاد و تقلید در فلسفه ص 154 نیز، ص 66
 - 7- پیام جاودانه، ص 276
 - 8- اجتهاد و تقلید در فلسفه ص 188
 - 9- عقل سرخ: بیست مقاله، ص 114

ریاست و عمل به وظیفه مشکلات بسیاری دارد.» (1) اما از این پاسخ به دست نمی آید که سرانجام هواخواهان مرحوم اصفهانی اقدامی کرده اند یا خیر و این کار درست بوده است یا نه.

البته مسأله در این حد باقی نمانده در حالی که از نظر میرزای اصفهانی فلسفه تباهی و عین ضلالت است از نظر برخی معاصران یکی از شرایط ناقدان مکتب معارفی خراسان تسلط بر فلسفه قلمداد شده نوشته اند: «ناقد تفکیک باید فلسفه را خوب بداند.» (2) و حتی شرایطی برای متعلمان و جویندگان فلسفه در نظر گرفته اند.

تقریر اصحاب مکتب معارفی خراسان از بحث اصالت ماهیت و اصالت وجود، به گونه ای است که کل این بحث لغو است و همین مسأله از سوی مرحوم قزوینی شاهدهی بر بطلان مدعیات فلاسفه به شمار می رود اما گاهی شاهد آن هستیم که یکی از معاصران این مکتب درست وارد این بازی لغو شده و در حالی که همه یا بیشتر فیلسوفان معاصر اصالت وجود را نقطه عزیمت خود در فلسفه می دانند رسماً از اصالت ماهیت دفاع و حتی در این مسیر این گونه استدلال می کند: «در مقام اثبات اصالت ماهیت می گوئیم: هر عاقل شاعری چون به نور فهم و شعور و نور علم و عقل خدا داده خارج را مشاهده نماید حکم می کند که اشیاء و ماهیات مثلاً انسان، فرس، بقر، شجر، حجر... در خارج حقیقتاً و اولاً و بالذات اشیاء واقعی و حقیقی می باشند.» (3) و چنین ادامه می دهد: «ما به نور شعور و فطرت عقولمان اصالت ماهیت و موجودیت بالذات ماهیت را در خارج ادراک می کنیم نه اعتباریت و انتزاعیت و موجودیت بالعرض آن را.» (4)

در حالی که گفته اند که مرحوم حلبی معتقد بود: «فلسفه چیز مهمی نیست بلکه اضر مطالب است به حقایق وجدانی فلسفه دشمن بزرگ معارف الهی است»، (5) و «فلاسفه را هو می کرد و فحش می داد.» (6) امروزه برخی از اصحاب مکتب معارفی خراسان کتاب خود را به «حضرت صدر المتألهین شیرازی، فیلسوف بزرگ و تفکیکی سترگ» تقدیم می کنند.

حال باید پرسید: این همه اختلاف نظر درباره فلسفه بین کسانی که بر این باورند که مستقیماً از سرچشمه و حی سیراب شده اند و از اختلافات بشری و فلسفه یونانی بنیاد و التقاطی به دورند مستند به چیست؟

ص: 281

1- همان، ص 114 و 115

2- نقد تفکیک و تفکیک نقد، ص 67

3- عارف و صوفی چه می گویند؟، ص 208

4- همان ص 209

5- آیین و اندیشه در نقد مکتب تفکیک، ص 23

6- نقد مکتب تفکیک واعظ زاده خراسانی، اندیشه حوزه، آذر و دی 1378، ص 155.

همچنین اصحاب مکتب معارفی خراسان از کسانی به عنوان متألّهان خالص نام می برند یعنی «ابو حمزه ثمالی، صدوق کلینی، شریف مرتضی، شیخ مفید بغدادی، شیخ طوسی». می توان انتظار داشت که اینان هرگز نباید دچار اختلاف نظر باشند، زیرا از آبشخور وحی سیراب شده اند. اما از نظر علامه طباطبائی میان همین کسان نیز اختلاف نظر بوده است. (1) اعتراضات شیخ مفید بر شیخ صدوق نیز نیازی به گفتن ندارد.

این بخش را با پرسش و پاسخ فیلسوفانه عبد الرزاق لاهیجی درباره اختلاف در فلسفه به پایان می بریم وی می پرسد: «اگر این راه راست است و این علم از جانب خداست پس در میان اهل آن این همه اختلاف چراست؟» (2) و سپس خود پاسخ می دهد:

«اختلاف در چیزی اگر دلالت بر بطلان آن، کند یا موجب قدحی در او باشد، لازم آید که علم فقه و همه علوم عالم باطل و ضایع باشند و هیچ علمی نیست که در میان اهل آن خلاف ها بسیار نباشد بلکه - نعوذ بالله - این مفسده در اسلام زیاده از همه لازم آمدی... اگر جماعتی که مسوب به حکمتند غلط و باطل هم گویند منافات با حقیقت حکمت ندارد و مستلزم بطلان آن نیست چه از جمله هفتاد و سه فرقه، اسلام یک فرقه حق است و آن فرقه هم در میان سایر فرق در نهایت کمی است.» (3)

7-4- عدم دستور ترجمه فلسفه از سوی رسول خدا

این قبیل اشکالات به جای بیان قوت نظر مدعی، بیشتر گویای ضعف در نحوه استدلال است. با این همه اگر قرار بر پاسخ به این قبیل اشکالات باشد می توان به اختصار دو پاسخ به آن داد: نقضی و حلی. پاسخ نقضی این است که برای مثال حضرت رسول صلی الله علیه و آله دستور تدوین کتابی در علم اصول یا ابواب فقه و یا نگارش یک دوره تفسیر قرآن کریم و یا نگارش موسوعه های حدیثی را نیز ندادند. بدین ترتیب هر پاسخی که اشکال کنندگان به این اشکال دهند شامل اشکال خودشان نیز می شود.

اما پاسخ حلی این است نخست این که حضرت رسول صلی الله علیه و آله به گونه ای کلی و عام به مسلمانان دستور کسب علم و معرفت دادند بنابراین نیازی نبود که یکایک موارد را معین کنند. دوم این که اساساً در زمان حضرت رسول مواجهه با فرهنگ یونانی وجود نداشت و مسلمانان با

ص: 282

1- المیزان في تفسير القرآن، ج 5، ص 264

2- آئینه حکمت، در رسائل فارسی، ص 90

3- همان، ص 90 و 91

ابعاد این فرهنگ آشنا نشده بودند سوم این که مشکلاتی که ضرورت ترجمه متون فلسفی را موجه می ساخت در زمان حضرت رسول وجود نداشت چهارم این که با بودن آن حضرت که متصل به وحی، بودند هرگز نیازی به فلسفه متعارف نبود، همان طور که در آن حال نیازی به اجتهاد مصطلح امروزی وجود نداشت و هر کسی پرسشی داشت از برکت وجود حضرتش بهره مند می شد پنجم این که اساساً به شخص ساکت نمی توان حکمی را نسبت داد دستور ندادن حضرت رسول حداکثر گویای عدم وجوب ترجمه متون فلسفی، است، نه حرمت یا کراهت فلسفه.

8-4- وجود دستگاه معرفتی مستقل در دین

ممکن است واقعاً اسلام دارای دستگاه شناختی مستقلی باشد. اما در آن صورت باید مدافعان مکتب معارفی خراسان نشان دهند که این دستگاه شناختی چه نسبتی با دستگاه شناخت بشری رایج دارد و چگونه این دو می توانند با یکدیگر تعامل کنند. در این جا این مسأله مد نظر نیست وجود یا عدم وجود چنین دستگاهی خارج از هدف این مقاله است. اما در این جا دو مسأله را باید روشن ساخت نخست کسی که مدعی وجود چنین دستگاه مستقلی است باید مشخصات آن را نیز نشان دهد و دیگر این که وجود آن را مدلل کند. ولی در این مورد کوششی صورت نگرفته است و تنها به طرح ادعا اکتفا شده است. حداکثر دلیلی که به صورت پرسش بیان شده این است که مگر ممکن است: «قرآن کریم که خود - این همه - به تعقل دعوت کرده بود آیا راه آن را نیاموخته بود؟» (1) یا این که: «قرآن کریم و احادیث و اخبار پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم و ائمه طاهرين عليهم السلام، تأکیدی فوق العاده بسیار بر عقل و استفاده از این نعمت بزرگ الهی کرده اند و حتی آن را "حجت باطنی" شمرده اند. بدین گونه آیا می شود خود روشی برای تعقل نیاموخته باشند و تعقل به "عقل خود بنیاد دینی" وجود نداشته باشد؟!» (2) به تعبیر ساده تر اگر قرآن دعوت به تفکر کند باید خود راه مستقلی برای آن داشته باشد.

اما این نتیجه از دل مقدمات آن به دست نمی آید و نتیجه همواره تابع اخس مقدمتین است. (3) اگر من فرزند خود را شبانه روز به پس انداز دعوت و تشویق کنم، معنایش این نیست

ص: 283

1- پیام جاودانه ص 87 .

2- متأله قرآنی، ص 71 و 72

3- منطق صوری، ج 2، ص 166

که خود من بانکی خاص خودم دارم. بلکه چه بسا به معنای تشویق و دعوت به گشودن حساب پس انداز در یکی از همین بانک های موجود باشد نه بیشتر. دعوت مکرر قرآن کریم نیز به همین شکل می تواند باشد. قرآن همه را به همان شناخت عقلی و منطق فطری که مسلمان و مشرک یکسان از آن برخوردارند دعوت کرده است و لزوماً معنای دعوتش به تفکر این نیست که دستگاه شناختی مستقلى داشته باشد البته ممکن است واقعاً اسلام دستگاه شناخت مستقلى داشته باشد اما از استدلال فوق این نتیجه به دست نمی آید و اصحاب مکتب معارفی خراسان نیز تلاشی روشن در جهت معرفی آن نکرده اند.

گاهی استدلال دیگری به سود وجود دستگاه شناختی صورت می گیرد که به این شکل جریان می یابد می دانیم که فلسفه و منطق یونانی در قرون بعد ترجمه شد و در سده های نخست اثری از آن در میان مسلمانان نبود حال اگر بگوییم که در اسلام دستگاه شناختی مستقلى وجود ندارد لازمه اش این است که مسلمانان تا قبل از ترجمه متون منطقی و فلسفی اهل تعقل نبوده اند ولی به خوبی روشن است که کتابی چون قرآن هنگامی که دعوت به تعقل می کند و عقل را ملاک قرار می دهد نمی شود برای تعقل روشی نداشته باشد. انتظار این که پس از گذشتن دو تا سه قرن از نزول قرآن نظام خلافت اموی و عباسی و ایادی یهودی و مسیحی دست به هم دهند و منطق یونانی را ترجمه کنند و سپس منطق معیار تعقل مسلمانان قرآنی شود چگونه درست خواهد بود؟ (1)

این استدلال معروفي است که نه تنها بر ضد منطق یونانی به کار گرفته می شود، بلکه در گذشته بر ضد علم نحو و علم عروض که به دست خلیل بن احمد فراهیدی وضع شد، به کار برده شد و مخالفان عروض گفتند: آیا شاعران قبل از پیدایش خلیل و ارائه بحور عروضی بلد نبودند شعر بگویند؟ حال آن که

قد کان شعر الوری صحیحاً*** من قبل ان یخلق الخلیل

مخالفان علم نحو نیز گفتند: قبل از وضع دستور، زبان مردم همچنان با فصاحت و درستی سخن می گفتند.

علامه طباطبایی خود این اشکال را درباره بی اعتباری منطق نقل و به آن دو پاسخ می دهد: نخست این که در این اشکال عملاً از قواعد منطق و قیاس استثنایی که خود بخشی از منطق

ص: 284

می باشد استفاده شده است دیگر این که "تدوین" به معنای کشف تفصیلی همان قوانینی است که خداوند در نهاد انسان سرشته است حال که مدعیان در این اشکال تدوین را به معنای "ایجاد" گرفته اند.» (1)

در این جا نیز مدافعان مکتب معارفی خراسان، منطق یونانی را ناخواسته به معنای ایجاد یا خلق قواعد تفکر و تعقل گرفته و ارسطو را خالق نوعی تفکر پنداشته و سپس اشکال فوق را پیش کشیده اند ولی کافی است بگوییم که قواعد منطق یونانی همان قواعد عام تفکر بشری است که عرب و غیر عرب ندارد و قرآن نیز بدان دعوت کرده است. کاری که ارسطو در این زمینه انجام داده است به تفصیلی که در کتاب های تاریخ فلسفه آمده است، شناسایی، گردآوری طبقه بندی و تنظیم قواعد تفکر و منطق برای مواجهه با سوفیست ها بوده است، نه «خلق» این قواعد روند «کشف» و طبقه بندی نیز پس از ارسطو به وسیله دیگران تکمیل و منقح شد و تا امروز نیز ادامه دارد.

بنابراین می توان گفت مسلمانان قبل از ترجمه متون منطقی نیز با عقل فطری و تجارب خود و به کمک منطق آزمون و خطا صحیح از سقیم را باز می شناختند و پس از ترجمه این متون به گونه ای سریع تر منقح تر و مطمئن تر به تعقل خود ادامه دادند. همان گونه که کسی ممکن است با خواندن چندین هزار صفحه متون ادبی به تدریج دستور زبان را بیاز، مود یا این که مستقلاً کتابی درباره دستور زبان بخواند و قواعد زبان را بیاز مود. معنای دستورآموزی وی این نیست که دیگری که مستقلاً کتاب دستور زبان نخوانده اند، قواعد زبان را نمی دانند.

این نکته ای است که در کتاب های منطقی به آن اشاره شده است. برای مثال حکیم سبزواری تصریح می کند که الهام کننده قواعد منطقی خداوند متعال است و فضل او اختصاص به دورانی ویژه ندارد، با این حال «ارسطو مؤلف منطق و مدون آن است، نه واضع و مبتکر اصل آن.» (2) سخن کوتاه برخی از مدافعان مکتب معارفی خراسان که خود را آگاه به فلسفه و مسلط بر مبانی آن می دانند و این گونه متون را خوانده اند نباید چنین اشکالی را که بارها طرح ورد شده است پیش بکشند و این گونه استدلال کنند. (3)

ص: 285

1- المیزان، ج 5، ص 257

2- شرح المنظومه، ج 1، ص 70 و 71

3- برای دیدن اشکالاتی از این دست بر منطق و پاسخ آن ها ر.ک: طباطبایی و دفاع از منزلت عقل، سید حسن اسلامی، فصلنامه علمی

- پژوهشی پژوهش دینی، شماره 11، آبان 1384

درست است که مسیر فلسفه دشوار و پویندگان آن کم اند. این دشواری به خصوص با توجه به متون فعلی فلسفه اسلامی و مشکلاتی که دارد جدی تر است بیشتر متون فعلی فلسفی دارای نواقصی هستند که مهم ترین آن ها به این شرح هستند یک نداشتن زبانی مناسب، دو. نامشخص بودن هدف و سود خواندن فلسفه، سه. محدود بودن مباحث فلسفی به امور عامه و الهیات بالمعنی الاخص، چهار. نداشتن نگرش تاریخی به شکل گیری مسایل فلسفی، پنج. عدم طرح دیدگاه های بدیل و رقیب به صورت جدی شش فراموش کردن نقش اصلی فلسفه در ایجاد تحیر فیلسوفانه، و هفت عدم پرورش تفکر انتقادی. (1) این ها درست است، اما دشواری یک مسیر و تخصصی بودن به معنای نادرستی آن نیست همان طور که امروزه مسیر فقهات دشواری و پیچیدگی خود را دارد.

10-4- بهره گیری از قیاس

این اشکال که چون فلاسفه ناتوان از فهم محسوسات پیرامون خود وارد معقولات شده اند پیش بنیاد کارشان باطل است همزاد فلسفه است و ظاهراً نخستین بار تالس ملطی مورد حمله آن واقع شده است به روایت سقراط: «تالس هنگامی که غرق تماشای ستارگان بود، در چاه افتاد و دختری تراکی ریشخندش کرد و گفت: "این مرد می خواهد بر اسرار آسمان واقف شود در حالی که از زیر پای خود بی خبر است." با این سخن هنوز مردمان فیلسوفان را ریشخند می کنند و راستی این است که فیلسوف از حال نزدیک ترین همسایه خود خبر ندارد و نه تنها نمی داند که همسایه اش کیست و چه می کند بلکه به ندرت می داند که او آدمی است یا جانوری دیگر ولی در عین حال برای دریافت این که آدمی چیست و چه فرقی با موجودات دیگر دارد و چه باید بکند و چه نباید بکند دمی از کوشش و جست و جوباز نمی ایستد.» (2)

به این اشکال پاسخ های مختلفی داده شده است که خارج از مقصود این مقاله است اما چه این اشکال وارد باشد و چه وارد نباشد اصحاب مکتب معارفی خراسان منطقاً نمی توانند به آن استناد کنند و تمسک به آن برای آنان از موضع دینی بسیار خطرناک است. در نامه ای

ص: 286

1- فلسفه غرب و فلسفه اسلامی در آینه متون آموزشی سید حسن اسلامی، آینه پژوهش شماره 92 خرداد تیر 1384

2- مکالمه ته نه، تتوس در دوره آثار افلاطون، ج3، ص 1410.

خطاب به علامه طباطبایی این اشکال چنین مطرح شده بود: «تنها کشفیات جدید در طبیعیات که بر خلاف بافته های حکما است در ابطال دعاوی شان کافی است پس باید نظریات آنان را در الهیات قیاس بر طبیعیات شان کرد.» (1)

علامه طباطبایی در پاسخ لوازم منطقی این اشکال را این گونه بر می شمارد: «این قیاس مسخره که عده ای از اهل سنت را به واسطه عمل به آن در فروع احکام سرکوب می کنید در مسایل اصول دین و سایر معارف اصلیه اساس قرار می دهید راستی همین حمله و طعن را علوم امروزه به مطالبی که راجع به آسمان و زمین و ابر و باران و رعد و برق و شهاب و زلزله و غیر آن ها در ادیان موجود است دارند آیا در این موارد نیز همان قیاس را خواهید کرد.» (2) به عبارت دیگر همان کشفیات جدیدی که نادرستی طبیعیات حکما را نشان داده است بسیاری از باورهای دینی ما را درباره ماهیت و شکل آسمان و علت رعد و برق و متزلزل ساخته است. حال اگر حجیت این کشفیات را بر ضد فلاسفه پذیرفتیم، چرا نباید آن را بر ضد این آموزه ها بپذیریم.

این جاست که به نظر می رسد منطق برخی از اصحاب مکتب معارفی خراسان در نقد و رد فلسفه به کوشش کسی می ماند که بر شاخه نشسته و بن آن را می برد، غافل از آن که صدق این نوع اشکالات دامن خود وی را خواهد گرفت بدین ترتیب اگر قرار باشد که از بطلان طبیعیات حکما نادرستی مدعیات الهیاتی آنان را نتیجه بگیریم هزینه گزافی خواهد داشت که بعید است اصحاب مکتب معارفی خراسان بدان تن در دهند.

این ادعا نیز که غرب در پی کنار گذاشتن ارغنون ارسطو و به کار گیری ارغنون نو پیشرفت کرد بیش از آن که گویای واقعیتی تاریخی باشد ناشی از ناآشنایی با منطق جدید و آن را پدیده ای گسسته از منطق ارسطو دانستن است واقعیت این است که استادان منطق جدید چنین نظری ندارند و منطق جدید را تکامل همان منطق ارسطویی می دانند. برای مثال دکتر لطف الله نبوی استاد فلسفه و نویسنده کتاب تراز اندیشه در منطق جدید، در این باره می گوید: «همان طور که هندسه و ریاضیات جدید در جهت تکمیل هندسه اقلیدسی هستند یا فیزیک انیشتین فیزیک نیوتنی را کامل می کنند منطق جدید هم در جهت تکمیل آن منطق ارسطویی است.» (3)

ص: 287

1- شیعه ص 219

2- همان، ص 219 و 220

3- ترازوی ذهن: پای صحبت های دکتر لطف الله نبوی درباره کتاب تراز اندیشه، کتاب هفته، شماره 81 شنبه 29 اردیبهشت 1386، ص 17.

این از آن استدلال‌هایی است که بسیاری از شیعیان را مجذوب چنین تفکری می‌کند و نیاز به مؤونه‌چندانی ندارد. آری اگر قرار بر انتخاب میان امام صادق علیه السلام و ارسطو باشد، قطعاً اولویت و اولیت از آن امام صادق علیه السلام است. اگر هم قرار بر انتخاب میان داده‌های ناب و خالص و حیانی و داده‌های مشوب به ابهام و خطای انسانی باشد نیز قطعاً اولویت از آن گزینه نخست است. اما همه سخن در این است که آیا ما واقعاً در برابر چنین گزینشی قرار داریم آیا محل اختلاف میان فلاسفه و دیگران آن جایی است که صریح و حی یا سخن صادق مُصدق چیزی است و انتخاب آنان چیز دیگر است؟ به نظر نمی‌رسد چنین باشد. مسأله در گزارش‌ها و ادعاهایی است که به نام شخص صادق مُصدق صورت می‌گیرد. سخن صادق مصدق در هر زمینه‌ای یکی است و متناقض نیست. حکم وی در مسایل روشن است، پس این همه اختلاف میان اهل حدیث و مخالفان فلسفه بر سر چیست؟

آیا پیروی از صادق مصدق علت آن بوده که میرزای اصفهانی به تحریف قرآن کریم قائل شود و آن را به علمای شیعه نیز نسبت دهد و بگوید: «آیا با توجه به این که این بزرگان از فقها و علما قائل به تحریف قرآن شده‌اند مجالی برای این باقی می‌ماند که کسی بگوید این قرآن به صورت متواتر از رسول خدا نقل شده است؟ نه به خدا مگر این که انسان معاند و زورگویی چنین چیزی بگوید و کسی از علمای امامیه چنین چیزی نگفته است مگر عده اندکی همچون شیخ طوسی در تبیان و افراد اندک دیگری که هیچ اعتنا و اعتمادی به شأن و سخن ایشان ندارند.» (1)

آیا این استدلال، گونه‌ظریفی از همان بیان معروف اخباریان نیست که می‌گفتند: «ما از خودمان حرفی نداریم اهل تعبد و تسلیم هستیم ما جز قال الباقر علیه السلام و قال الصادق علیه السلام سخنی نداریم، از خودمان حرف نمی‌زنیم، حرف معصوم را می‌گوییم.» (2)

12-4-رأی صاحب نظران بر ضد فلسفه

استناد به رأی صاحب نظران در نقد فلاسفه و فلسفه در آثار امروزمین اصحاب مکتب معارفی خراسان فراوان به چشم می‌خورد تا جایی که نگارنده کاویده است این استنادات ناقص و

ص: 288

1- تقریرات، ج 2، ص 46، به نقل از بنیان مرصوص، ص 252 در مورد دیدگاه مسلط شیعه در قبال ادعای تحریف قرآن کریم ر.ک حقایقی مهم پیرامون قرآن کریم.

2- ده گفتار، ص 107

غالباً مخدوش است و با مراجعه به منبع اصلی خلاف آن به دست می آید. (1) در این جا تنها به موردی اشاره می شود که اصحاب مکتب معارفی خراسان منطقاً نمی توانند به آن استناد کنند و آن هم ابن خلدون است. در این جا کاری به عظمت و اهمیت و پیشگامی ابن خلدون و نقش بنیانگذارانه او در علم عمران یا جامعه شناسی نداریم و همه آن ها را قبول داریم و ارج می نهم فقط مقصود آن است که نشان دهیم استناد به او در این مسأله خاص از سوی مکتب معارفی خراسان خطاست ابن خلدون درباره زیان بخشی فلسفه به دین سخن معروفی دارد که برخی از مدافعان امروزی مکتب معارفی خراسان آن را بارها با شیفتگی نقل می کنند و هواخواهان فلسفه را به تأمل در آن فرا می خوانند غافل از این که استناد به سخن وی چه بسا برای خودشان زیان بخش باشد

ابن خلدون در کتاب مقدمه خود درباره مهدویت به بحث پرداخته و احادیث ناظر به حضرت مهدی علیه السلام را تضعیف کرده است. او بعد از بررسی بیست و سه حدیث از کتب اهل سنت و بحثی مبسوط پیرامون حضرت مهدی در نگاه اهل تصوف، در پی انکار آموزه مهدویت بر می آید و دو استدلال در این مسیر ارائه می کند یکی تضعیف احادیث مربوط به حضرت مهدی و دیگری انکار آن بر اساس نظریه عصیبت وی پس از نقل و نقد احادیث می نویسد: «این است کلیه احادیثی که ائمه حدیث آن ها را درباره مهدی و ظهور وی در آخر الزمان تخریج کرده اند و احادیث مزبور چنان که دیدی به جز قلیل و بلکه کم تر آن ها خالی از انتقاد نیست. (2)

همچنین درباره امکان ناپذیری ظهور حضرت مهدی بر اساس نظریه عصیبت نتیجه می گیرد که عصیبت تمام قریش در سراسر جهان متلاشی شده است. بنابراین اگر ظهور این مهدی صحیح باشد هیچ راهی برای آشکار شدن دعوتش، بدون عصیبت خاندان فاطمیان نیست و با پراکندگی آن ها در جهان چنین قیامی امکان پذیر نخواهد بود. (3) ابن خلدون با نگاهی ضد شیعی، (4) به تحلیل نظریه مهدویت می پردازد و شیعه را گروهی بدعت گذار معرفی می کند.

ص: 289

1- برای دیدن نمونه هایی از این مسأله، ر.ک: رؤیای خلوص.

2- مقدمه ابن خلدون، ج 1، ص 630.

3- همان، ص 630 و 640 برای بررسی و تحلیل نگرش ابن خلدون در این باره ر.ک: نقد دیدگاه ابن خلدون درباره احادیث مهدویت مهدی اکبر نژاد، فصلنامه قسبات، شماره 33 پاییز 1383

4- در این مورد ر.ک: مقدمه ابن خلدون، ج 1، ص 31، 35، 7-416، 446.

داوری وی در این زمینه بر برخی از عالمان شیعه چنان سخت آمده است که پاسخ های تندى به او داده اند. از جمله این کسان می توان علامه شرف الدین را نام برد که در النص والاجتهاد، (1) به او می تازد ابن خلدون همچنین با قیام سید الشهداء مخالف است و یزید را در این باب بر حق می داند (2) درباره داوری ابن خلدون در باب فلسفه کسانى مانند دکتر عبد الله شريط، مخالفت او را با فلسفه متأثر از غزالی و ناپذیرفتنى می دانند و او را قربانى وی می شمارند. (3)

این نکته نیاز به گفتن ندارد که از مخالفت ابن خلدون با شیعه و امامت و مهدویت نادرستی داوری او در مورد فلسفه به دست نمی آید. ممکن است وی در این مورد درست داوری کرده باشد و در موارد دیگر خطا اما هدف آن است که روشن شود کسانى که ابن خلدون را «جامعه شناسى متفکر و تحلیلگر علل و عوامل ظهور و سقوط اقوام و تمدن ها می دانند و با تجلیل از او یاد می کنند این نکته را مد نظر داشته باشند که فردا ممکن است دیگرانى با همین سبک و به استناد وی به نتایج دیگری برسند.

در طول تاریخ صدها نفر بر ضد فلسفه سخن گفته اند و ابن خلدون نیز یکی از آنان است. این تأکیدات بر وی از سوی کسانى که خود خورشید مغرب می نویسند و مهدویت را از ارکان اعتقادی خود می دانند به نظر نمی رسد که چندان موجه باشد جنبه تراژیک قضیه آن است که این کسان برای نفی گروهی از شیعیان که به هر دلیل فلسفه را پذیرا هستند به کسی توسل می جویند که با اصل تشیع مخالف است و تیغ او همه شیعیان، چه فیلسوف و چه مدافع مکتب معارفی خراسان را به یکسان در بر می گیرد این جنبه قضیه و در نظر نگرفتن آداب نقد و تحلیل و اخلاق پژوهش است که در دراز مدت ممکن است آسیبی جدی به این نحله بزند. سخن کوتاه استناد به رأی صاحب نظران برای نفی فلسفه راه به جایی نمی برد و استناد به افراد خاصی هزینه سنگینی دارد که باید متوجه آن بود.

درباره توبه کسانى که عمری تفلسف کرده اند و مانند آن پاسخ مختصر علامه طباطبائی ما را کفایت می کند. ایشان در پاسخ کسی که بر ضد فلسفه و منطق استدلال کرده بود می گوید: «این منطق شماس است که می گوید جمعی از مشتغلین فلسفه که در آخر عمر از اشتغال خود

ص: 290

1- «وقال ابن خلدون وأمثلة : أنهم على الهدى والسنه و ان أهل البيت شذاذ و مبتدعه وضلال رافضه فیا موت زر ان الحیاة ذمیمه و یا نفس جدی ان سبقک هازل - ولا غرو أن قام المسلم عند سماع هذه الكلمه وقعد، بل لا عجب ان مات أسفا على الاسلام وأهله، إذ بلغ الأمر هذه الغايه، فلا حول ولا قوه الا بالله العلی العظيم أيقول ابن خلدون أن أهل البيت شذاذ ضلال مبتدعون...» النص والاجتهاد، ص

541

2- ابن خلدون في مرايا النقد، ص 70

3- الفكر الاخلاقی عند ابن خلدون، ص 85

توبه کرده اند، مانند آخوند ملا علی نوری و دیگران رجوع شان بهترین گواه بی اعتباری این مطالب است. «گذشته از این که این دو نقل تهمتی است که به مرحوم نوری زده شده است و بر فرض صحت، هیچ تأثیری در صحت و سقم مطالب نظری ندارد. از معترض محترم باید پرسید که آیا این گونه استدلال را در همه جا مطرد می داند؟ و آیا در عصر حاضر ما که هزارها مردم از دین و آیین بیرون رفته از معارف پاک مذهب تبری می جویند، این توبه ها نیز دلیل کافی بر بطلان دین و آیین است؟» (1)

13-4- تحجر، تعصب و تقلید در فلسفه

درست است که فلسفه نیز مانند برخی دیگر از علوم اسلامی در معرض آسیب های جدی قرار دارد و چه بسا دچار جمود شده و عده ای ماهیت و حقیقت فلسفه را که عشق به حقیقت باشد فراموش کرده اند و نسبت به مباحث آن تعصب خاصی بورزند و خود را مالک حقیقت بدانند.

این نکته ای است که مدافعان و استادان فلسفه اسلامی خود بدان اشاره کرده و از کسانی نام برده اند که: «به یک حالت جزم گرایی تعصب آمیزی نسبت به محتویات کتب فلسفی مبتلا شده بودند و گویی وظیفه خودشان را توجیه همه سخنان فلاسفه می دانستند و این حالت نسبت به سخنان صدر المتألهین که ناسخ همه سخنان فلاسفه به شمار می رفت شدت و حدت بیشتری داشت و می رفت که فلسفه به صورت یک علم نیمه تقلیدی درآید و روح نقادی که عامل مهمی برای پیشرفت و شکوفایی علوم است از بین برود.» (2) این درست. اما از این وضع بطلان و نادرستی فلسفه را نمی توان نتیجه گرفت حداکثر آن است که باید کوشید تا فلسفه دچار چنین وضعی نشود.

14-4- استدلال فلسفی بر ضد فلسفه

با مروری بر مکتوبات اصحاب مکتب معارفی خراسان می توان در زیر لایه برونی ضد استدلالی آن ها لایه دیگری را آشکار کرد که خود مبتنی بر استدلال فلسفی و استنتاج قیاسی است و آنان خواسته یا ناخواسته با این کار به اثبات مطلبی برخاسته اند که قصد انکارش را داشته اند. ظاهراً از این واقعیت گریزی نیست و: «انسان به مجرد این که زبان را به کار می گیرد محکوم به استدلال است، مگر آن که اصلاً طالب آن نباشد که چیزی را اثبات کند.» (3)

ص: 291

1- شیعه ص 221

2- آموزش فلسفه، ج 1، ص 21

3- گوهر و صدف عرفان اسلامی، ص 220

حاصل استدلال میرزای اصفهانی در نقد فلسفه آن است که کل فلسفه بر اساس قیاس برهانی استوار است قیاس برهانی نیز مبتنی بر اصل علیت است. علیت نیز باطل است حال این استدلال را می توان به شکل زیر صورتبندی کرد:

الف. قیاس برهانی، مبتنی بر اصل علیت است.

ب. هر چه مبتنی بر علیت باشد باطل است.

نتیجه. پس قیاس برهانی باطل است.

مرحوم قزوینی نیز برای ابطال معارف فلسفی استدلالی منطقی به کار می گیرد و استدلالی به سبک زیر ارائه می کند:

الف. اثبات مسائل فلسفی بر قواعد منطقی استوار است.

ب. قواعد منطقی خود اختلافی است و راهی برای رفع آن ها وجود ندارد.

نتیجه. پس راهی برای اثبات مسائل فلسفی وجود ندارد.

گاهی قیاس ضمیری به این شکل به کار گرفته می شود: «چون مقدمات قیاس برهان که در فلسفه به کار برده می شود از یقینیات تشکیل نیابد مأمون از خطا نبوده و پیمودن راه غیر مأمون به حکم عقل حرام است.»⁽¹⁾

استفاده از این سبک استدلال از دو صورت خارج نیست یا وافی به مقصود است و می توان به کمک آن ها فلسفه را ابطال کرد در این صورت لازمه آن اعتبار استدلال منطقی که پایه فلسفه است خواهد بود یا آن که به وسیله آن ها نمی توان فلسفه را ابطال کرد در این صورت فلسفه و اعتبار آن به قوت خود باقی است این نمونه ای است از تلاش کسانی که خواسته اند فلسفه را نفی کنند اما ناخواسته در دام آن افتاده اند.

مخالفت با فلسفه از دو موضع می تواند باشد از موضع بیرونی از موضع درونی کسانی از موضع بیرونی به نقد و انکار فلسفه پرداخته و هشیارانه از ورود به نقض و ابرام های فلسفی خودداری کرده اند. از این کسان می توان مرحوم دکتر علی شریعتی را نام برد که از ورود به منازعات فیلسوفانه و نقد و انکار اصالت وجود و اثبات اصالت ماهیت خودداری کرد و تنها از موضع بیرونی به نقد بی عملی در فلسفه پرداخت و با گفتن: «فلاسفه چهره های پفیوز تاریخند»⁽²⁾ پرونده بحث را طبق نظر خود بست. در حقیقت وی با نگاه تاریخی و از موضع

ص: 292

1- بیان الفرقان، ص 6

2- مجموعه آثار علی شریعتی (جهان بینی و ایدئولوژی)، ج 23، ص 72

تاریخدانی نقش و عملکرد اجتماعی فیلسوفان را تحلیل می کرد به همین سبب خود را درگیر منازعات فیلسوفانه نمی کرد. (1)

اما گاهی برخی از مخالفان فلسفه، از موضع درونی به نقد فلسفه پرداخته اند، مانند میرزای اصفهانی، مرحوم قزوینی و میرزا جواد تهرانی اینان گاهی برای اثبات بی اعتباری منطق که بنیاد فلسفه است به خود منطق و استدلال منطقی روی می آورند برای ابطال اصالت وجود اصالت ماهیت را ترویج می کنند و برای اثبات نگرش صدرایی به کتاب حکمت بوعلی سینا متوسل می شوند و تصور می کنند که با این کار فاتحه فلسفه را خوانده اند غافل از این که ناخواسته وارد عرصه ای شده اند که سرسختانه از ورود به آن پرهیز داشته اند برای نمونه گاه به کتاب حکمت بوعلی استناد کرده ملاک صاحب نظر بودن در فلسفه را خواندن آن اعلام می کنند و می گویند: «هر مدعی فلسفه اسلامی را که این کتاب را به دقت نخوانده باشد و از نقدهای آن بی خبر باشد، اهل نظر نمی دانم.» (2)

خواننده ممکن است این کتاب را نقدی جدی و عمیق بر فلسفه و همسو با نقد مکتب معارفی خراسان تصور کند اما هنگام مراجعه و خوانش آن متوجه می شویم که نویسنده خود از موضعی فیلسوفانه و در دفاع از فلسفه و شرح پیچیدگی های فلسفه ابن سینا آن را نوشته است. شاید علت استناد مکرر به این کتاب آن است که مؤلف آن اصالت ماهیتی است اما اگر هم چنین باشد این مسأله لطمه ای به اصل مطلب نمی زند؛ زیرا اصالت وجودی و اصالت ماهیتی هر دو از اعضای خانواده فلسفه اسلامی به شمار می روند.

نکته قابل توجه آن است که نویسنده در این کتاب می کوشد تا مسایلی چون «ترتیب صدور عقول و افلاک» (3) را حل کند بحثی که از نظر مدافعان امروزمین مکتب معارفی خراسان مضحک به شمار می رود شاید علت ارجاع مکرر به این کتاب آن باشد که مؤلف آن بر ضد ملا صدرا موضع گرفته و فلسفه او را بر خلاف مشهور، دور از "ذوق تأله" دانسته است. (4) اما اگر وی نیز موفق به اثبات این نکته شده باشد این کار را به نفع فلسفه سینایی انجام داده و موضع آن را تقویت کرده است حال معلوم نیست که اصحاب

ص: 293

-
- 1- شریعتی و فلسفه در: از شریعتی، ص 153 در این مقاله تفاوت دیدگاه شریعتی با اصحاب مکتب معارفی خراسان بیان شده است
 - 2- معاد جسمانی در حکمت متعالیه، ص 218
 - 3- حکمت بوعلی سینا، ج 2، ص 402
 - 4- همان، ج 1، ص 397

این نمونه ای از نقد درونی فلسفه است که ظاهراً راه به جایی نمی برد و هر که وارد این بازی شود، باید تا آخر مسیر را بپیماید. اِتین ژیلسون، فیلسوف نوتومیست فرانسوی در تعبیری دقیق گفته بود: «فلسفه همواره گورکنان خود را به گور می سپارد» (1) این جمله به خصوص بر کسانی که به نقد درونی فلسفه می پردازند صادق است. مهم نیست که ناقد چه می گوید و چه کسی را رد می کند مسأله آن است که ورود به این قبیل مباحث مستلزم استفاده از ادبیات و واژگان خاص فلسفه استدلال فلسفی و نقض و ابرام به شیوه فلسفی است و این یعنی تن دادن به فلسفه نمونه روشن تن دادن به قواعد و زبان فلسفه را در این عبارات می بینیم: «مگر در برابر برهانی بدیهی ماده و الانتاج.... که... هم صورت برهان شکل اول باشد و هم ماده مقدمتین یقینی و بدیهی بی نیاز از برهان مانند الواحد نصف الاثنین.» (2)

واقع این است که مدافعان مکتب معارفی خراسان همواره در هوای فلسفه دم می زنند و نقدهایشان نیز خود در ساحت فلسفه است و ساختی فلسفی دارد هرچند در مواردی این ساخت و صورت معیوب است. آنان گاهی استدلال منطقی به کار می برند و صورت استدلال را رعایت می کنند اما - به تعبیر اهل منطق - از مواد فاسدی استفاده می کنند. گاهی نیز ماده و صورت صحیح است اما نتیجه فراتر از مقدمات است. گاهی نیز استدلال مغالطی یا سفسطی است اما همواره تابع بازی فلسفه و نظام فلسفی است.

تا زمانی که مدافعان مکتب معارفی خراسان در مقام نقد فلسفه هستند استدلالشان معیوب و ناقص است و به نظر می رسد که آنان از روش استنتاج درست بی خبرند. برای نمونه میرزای اصفهانی بنیاد فلسفه و منطق را قیاس می داند آن گاه احادیثی در نقد و رد قیاس نقل می کند در صورتی که در این جا مغالطه اشتراک لفظ صورت گرفته است؛ نخست قیاس به معنای قیاس منطقی نقل می شود سپس احادیثی در نقد قیاس فقهی یا تمثیل منطقی نقل می گردد.

ولی همین که رقیب را فراموش می کنند و به گونه ای طبیعی یا برای اقناع مخاطبی که اهل فلسفه نیست استدلال می کنند شاهد استدلال های فلسفی سنجیده و درست هستیم.

برای مثال در استدلالی برای اثبات صانع چنین آمده است تمام اشیای ارضیه حادث و ذاتاً

ص: 294

1- نسیت حقیقت و رئالیسم از نظر گادامر برایش و اخترها وزر ترجمه سید حسن اسلامی، نامه مفید شماره، 41 فروردین و اردیبهشت 1383، ص 139 و 140.

2- عقل خود بنیاد دینی، ص 41

مصنوع و مسبوق به عدم واقعی و محتاج می باشند و مصنوعیت ذاتی آن ها مخالف با صانعیت است. زیرا به هر چیز نظر نماییم آن را قابل زیاد و نقصان و تغییر می یابیم و آن چه قابل تغییر و تبدیل باشد فنا و زوال بر او جایز است و چیزی که فنا و نیستی بر او جایز شد قدم و ازلیت آن محال است ما ثبت قدمه امتنع عدمه.

خواننده ممکن است متن فوق را نوشته کسی مانند علامه طباطبایی بداند؛ زیرا متنی است دقیق پاکیزه، مختصر، اندیشمندانه و سرشار از اصطلاحات و استدلالات فلسفی اما آن چه مایه شگفتی می باشد این است که این بخشی از نوشته مرحوم قزوینی در بیان الفرقان، (1) است و درست پس از ابطال استنتاج فلسفی و منطقی همچنین ایشان به درستی از برهان نظم در نوشته زیر بهره گرفته است:

اجزای عالم به قسمی مربوط به هم می باشد که گویا به منزله انسان واحدی است... و بسان ساعتی است که اگر دندانه ای از چرخ های او بشکند یا کج شود از کار بیفتد، در این صورت آیا می توان گفت و توهم نمود که این مصنوع با این کیفیت ارتباط بین اجزاء آن خودبه خود یافت شده و یا آن که خود را آفریده است یا به همین نحوی که مشاهده می شود ازلاً ابداً بوده است و مصنوع قادر عالم مدبری نیست... پس عالم به نظر وحدت و اجتماع، آیت و نشانه مصنوعیت خود و صانعیت خالق خود می باشد و لا محاله با تدبیر در این جهت اعتراف و اقرار وجدانی به خدا و صانع عالم برای انسان حاصل خواهد گردید. (2)

فلاسفه اسلامی نیز این گونه استدلال می کنند کافی است نگاهی به اصول فلسفه و روش رئالیسم بیاندازیم تا صحت این مدعا را دریابیم استناد به قوه عقل در شناخت حقایق و پذیرش حسن و قبح عقلی و نور عقل در کشف حقیقت و استدلال از این راه در جهت نیاز به پیامبران الهی از سوی مرحوم قزوینی تفاوت میان او و فیلسوفان مسلمان را در این مسأله از میان بر می دارد (3)

همچنین مرحوم قزوینی درباره هویت غیر مادی نفس تقریری دارد که از نظر مفهومی با تقریر علامه طباطبایی در اصول فلسفه رئالیسم تفاوتی ندارد برابر این گزارش: «هر عاقلی هستی خود را وجدان می کند که از آن تعبیر به من مینماید و دانایی و توانایی خواستن و نخواستن،

ص: 295

1- بیان الفرقان، ص 38.

2- همان، ص 31

3- همان، ص 15 و 16.

فهمیدن و نفهمیدن را به خود نسبت می دهد و در حالی که هیچ توجه به بدن و اجزای بدن یا سلول های مغز ندارد، خود را فرد واحدی می شمارد. اگر سلولهای مغز بالاستقلال مدرک باشند باید نخست خود را ادراک و وجدان نمایند در صورتی که چنین نیست به علاوه شخص وجدان می نماید که خود متفکر و مدرک است و ذات او عین فکر و ادراک نیست... پیوسته قسمتی از سلول های بدن می میرند. ولی با این تبدل دایمی در همه احوال بالوجدان شخصیت انسان باقی است و هر کس خود را همان شخص ده یا بیست یا پنجاه سال قبل می شناسد.» (1)

دشواری زمانی آغاز می شود که اصحاب مکتب معارفی خراسان خود را موظف به نقد فلاسفه می دانند و در این مسیر گاهی تا به جایی می رسند که بدیهیات عقل را ندیده می گیرند و یا برخلاف نظر فلاسفه حکمی می کنند که لوازم آن پذیرفتنی نیست. برای مثال مرحوم میرزای اصفهانی که با اصل سنخیت بین علت و معلول مخالف است پس از نقل روایاتی درباره صفات خداوند نتیجه می گیرد که صفاتی مانند وجود، عالم، قادر، سمیع، بصیر در خداوند با این صفات در مخلوقات یکسره متفاوت است و لا جامع بین الخالق والمخلوق حتی یکون معنی واحداً (2) و بر آن است که این الفاظ مشترک معنوی میان خالق و مخلوق نیستند.

در این جا وی می خواهد از دام تشبیه بگریزد و خداوند را فراتر از مخلوقات خود بشناسد. ولی عملاً در دام تعطیل می افتد زیرا به تعبیر فلسفی هنگامی که می گوئیم خداوند عالم است یا مقصودمان همان معنایی است که در ذهن از عالم داریم و بر انسان حمل می کنیم که در این صورت دیگر اختلافی نیست؛ یا آن که عالم به معنای دیگری است. این معنای «دیگر» یا نقیض این علم است یا خیر. اگر نقیض باشد که عملاً به نفی علم از خداوند و اثبات جهل می انجامد اگر هم چیز دیگری باشد که عین تعطیل خواهد بود این استدلالی که علامه طباطبایی بر ضد دیدگاه قائلان به اشتراک لفظی صفات بین واجب و ممکن پیش می کشد و نشان می دهد که لازمه آن یا تن دادن به تعطیل عقول از معرفت است و یا نفی وجود حق تعالی. (3)

ص: 296

1- همان ص 51 کافی است سخن بالا را با این سخن علامه طباطبایی مقایسه کنیم: «هر یک از افراد... شعور به خویشتن "من" را دارد. عیناً مشاهده می کند چیزی است که قابل انطباق به هیچ عضوی و خواص عضوی نیست، زیرا با زیاده و نقیصه اعضا تفاوت نمی کند و با اختلاف سنین عمر و تحلیل رفتن قوا تغییر نمی پذیرد، جز این که کامل تر و روشن تر می شود و گاهی می شود که یک یا چندین عضو و گاهی همه بدن فراموش می شود ولی "خویشتن" فراموش شدنی نیست» اصول فلسفه رئالیسم، ص 36

2- ابواب الهدی، ص 116

3- بداية الحکمه، ص 12 و 13؛ نهاية الحکمه، ج 1، ص 39.

یک. با مروری در ادبیات اصحاب مکتب معارفی خراسان می توان یکی از دو بعد اساسی آن را مخالفت با فلسفه دانست آنان در آثار خود بر جدایی راه دین از فلسفه و نادرستی و بطلان فلسفه تأکیدی فراوان دارند.

دو. مدافعان مکتب معارفی خراسان دلائل فراوانی بر ضد فلسفه و فیلسوفان به کار می گیرند که در نهایت به این چند دلیل فروکاسته می شود: الف) فلسفه اسلامی خاستگاهی یونانی دارد و هدف از انتقال آن به جهان اسلام ضربه زدن به اهل بیت بوده است. ب) امامان و اصحابشان و متشرعه در طول تاریخ در برابر فلاسفه موضع مخالف داشته اند. ج) فلاسفه خود با عملکردشان در خلاف جهت امامان و جریان شیعه قرار داشتند. د) دلائل منطقی متعددی بر ضد فلسفه وجود دارد که آن را ابطال می کند.

سه. دلائل فوق یارای ابطال فلسفه را ندارند منشأ یونانی و غرض ورزی خلفا، منطقاً و شرعاً نمی تواند موجب ابطال فلسفه شود. وانگهی مسیر فعلی فلسفه و فلاسفه آن را از خاستگاه جغرافیایی و انگیزه سوء خلفا دور می سازد ادعاهایی که درباره رفتار امامان با فلاسفه شده است از نظر تاریخی مخدوش است و به فرض که برخوردی از این دست از آن حضرات معصوم صادر شده باشد ناظر به مورد خاص بوده است و نمی توان از آن حکمی کلی استخراج کرد عملکرد فلاسفه و مخالفت آنان نیز به فرض وجود، متعلق به دوره ای خاص بوده است و بر اساس آن حکمی کلی قابل اصدار نیست دلائل فلسفی که بر ضد فلسفه اقامه شده است تیغ دو دم است و از کارایی آن ها بر ضد فلسفه درستی فلسفه اثبات می شود و با ناکارآمدی آن ها فلسفه همچنان قوت و حقانیت خود را حفظ می کند.

چهار. ادعاهای مکتب معارفی خراسان بر ضد فلسفه، منطق، کلام، عرفان و مانند آن ها غالباً از نظر تاریخ نادرست است و شواهد تاریخی خلاف آن ها را اثبات می کند. (1) همچنین نگرش اصحاب مکتب معارفی خراسان به مفهوم و نقش فلسفه خصلت غیر تاریخی دارد این مسأله موجب می شود تا آنان درک درستی از تحول و تکامل این مفهوم در فرهنگ اسلامی نداشته باشند.

ص: 297

1- به گفته مرحوم سید جلال الدین آشتیانی: «خیلی این حرف مایه بر می دارد که آدمی چشم خود را بسته و بگوید: "این نکته از مسلمات است که خلفا برای بستن در خانه ائمه فلسفه را از یونانی به عربی ترجمه کردند." و انسان وقتی دنبال علل و منشأ ترجمه آثار حکمای قبل از اسلام می رود عین و اثری از این امر نمی بیند.» نقدی بر تهافت الفلاسفة غزالی، ص 45

پنج. با گذر ایام از شدت مخالفت اصحاب مکتب معارفی خراسان با فلسفه به تدریج کاسته می شود و خود آن ها وارد بازی فلسفه شده به فلسفیدن می پردازند، هرچند این تفلسف در مواردی خام است در برابر نگرش بنیانگذار مکتب معارفی خراسان که فلاسفه را ویرانگران اسلام می دانست امروزه شاهد تکریم نسبی فلاسفه از سوی برخی از اصحاب این مکتب هستیم و حتی سخن از ضرورت تقویت و تکمیل فلسفه و استفاده از مقومات فلسفی و نیز استفاده از زبان جهانی آن هستیم این ارجگذاری به جایی می رسد که در سلسله مراتب نجات و رهایی به حقیقت جایی نیز برای فلاسفه به این شکل در نظر گرفته شده است: «ظاهریان و اشعریان و امثال آنان در کار شناخت حقایق در اعماق دره جای دارند؛ فلاسفه الهی به کمرکش نخست رسیده اند عرفا در کمرکش دوم قرار گرفته اند، متألهان قرآنی خالص در جوار قله انبیا و اوصیا در قله ها و چهارده معصوم در قله القلل.» (1)

هر چند ممکن است این تعیین رتبه فلاسفه را خوش نیاید اما باید انصاف داد که بسیار بهتر از رتبه ای است که بنیانگذاران مکتب معارفی خراسان برای آنان در نظر گرفته بودند و در قعر دره گمراهی جایشان می دادند وانگهی دیگرانی هستند که سلسله مراتب دیگری داشته باشند که ممکن است در آن وضع اصحاب مکتب معارفی خراسان چندان مطلوب نباشد. سید حیدر آملی با تلمیحی به سخن حضرت رسول اکرم صلی الله علیه وسلم که شریعت های پیشین را یک سونگر و نگاه اسلام را جامع اسلام خوانده بود بر آن است که فقیهان امت اسلام مانند حضرت موسی هستند و حکیمان مسلمان و همگانشان شبیه حضرت عیسی علیه السلام و عارفان شبیه حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سپس نتیجه می گیرد که فقیهان در کنار دریا و حکیمان غوطه ور در دریا، هستند حال آن که عارفان بر کشتی های نجات در دریا سیر می کنند. (2)

سلوک اصحاب مکتب معارفی خراسان با فلسفه و نحوه مواجهه با آن خود بخشی از تاریخ تفکر فلسفی شیعی به شمار می رود و این مخالفت خود به رشد تفکر فلسفی به گونه ای غیر مستقیم یاری رسانده است از این جهت باید از آن استقبال کرد و آن را به فال نیک گرفت مشروط بر آن که موافقان و مخالفان فلسفه با یکدیگر وارد گفت و گوی انتقادی شوند نه آن که چونان جزیره بسته و جریانی خود بسنده هر گروه تنها سخنان خود را تقریر و تکریر کند و از گوش سپردن به حریف تن زند چنین باد

ص: 298

1- مکتب تفکیک ص 363

2- جامع الاسرار و منبع الانوار به انضمام رساله نقد النقود فی معرفة الوجود، ص 358 و 359

1. آئینه حکمت، در رسائل فارسی، حسن بن عبد الرزاق لاهیجی، تحقیق علی صدرایی خویی، تهران: مرکز فرهنگی نشر قبله و دفتر نشر میراث مکتوب، 1375
2. آشتیانی و سنت فلسفه ستیزی، سید حسن اسلامی، در مجموعه جلال حکمت و عرفان به اهتمام محمد جواد صاحبی، قم احیاگران 1384
3. آموزش فلسفه، محمد تقی مصباح یزدی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی 1364
4. آیین و اندیشه بررسی مبانی و دیدگاه های مکتب تفکیک سید محمد موسوی تهران حکمت. 1382
5. ابن خلدون في مرايا النقد على الحلی، بغداد 2004
6. ابواب الهدی «به روایت نسخه فائقی» میرزا مهدی اصفهانی؛ تحقیق: حسن جمشیدی، قم: مؤسسه بوستان، کتاب 1385
7. النص والاجتهاد السيد عبد الحسين شرف الدين قم: ابو مجتبی، 1404
8. اجتهاد و تقلید در فلسفه محمد رضا حکیمی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1378
9. اصول فلسفه رئالیسم سید محمد حسین طباطبایی به کوشش سیدهادی خسروشاهی قم: مرکز بررسی های اسلامی [1356]
10. انیس الموحدين، ملا محمد مهدی نراقی تصحیح آیت الله قاضی طباطبایی تهران الزهراء، 1369
11. بحار الأنوار، بیروت: دار الوفاء، 1403
12. بداية الحكمه، سید محمد حسین طباطبایی قم مکتب الاعلام الاسلامی، 1410
13. بررسی های اسلامی سید محمد حسین طباطبایی به کوشش سید هادی خسروشاهی، قم: هجرت [بی تا]
14. بنیان مرصوص: فلسفه اسلامی از نگاه مکتب تفکیک حسین مظفری، قم: مرکز انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی 1385
15. بیان الفرقان جلد اول فی التوحید القرآن شیخ مجتبی قزوینی مشهد مقدس: ناشر: عبد الله واعظ، یزدی 1331
16. پیام جاودانه: سخنی چند پیرامون قرآن کریم و آفاق آن محمد رضا حکیمی قم: دلیل ما، 1382

17. پیشه سقراطی سید حسن، اسلامی نشریه آئینه پژوهش مهر و آبان 1385، شماره 100.
18. ترازوی ذهن پای صحبت‌های دکتر لطف الله نبوی درباره کتاب تراز اندیشه، کتاب هفته شماره 81 شنبه 29 اردیبهشت 1386
19. تصنیف غرر الحکم و درر الکلم عبد الواحد بن محمد آمدی، تنظیم مصطفی درایتی قم: مکتب الاعلام الاسلامی، بی تا.
20. توحید المفضل، مفضل بن عمر الجعفی تحقیق کاظم المظفر، قم: داوری، 1969
21. ثواب الاعمال شیخ صدوق محمد بن علی قم، رضی 1364
22. جامع الاسرار و منبع الانوار به انضمام رساله نقد النقود فی معرفة الوجود، سید حیدر آملی، تصحیح هنری کرین ترجمه فارسی مقدمه ها از سید جواد طباطبایی، تهران: علمی و فرهنگی و انجمن ایران شناسی فرانسه، 1368.
23. جهان بینی و ایدئولوژی در مجموعه آثار علی شریعتی، تهران مونا 1361
24. حکمت بوعلی سینا محمد صالح حائری مازندرانی تصحیح حسن فضائلی، تهران: علمی، 1362
25. الحکمة المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه، محمد بن ابراهیم، شیرازی قم مصطفوی، 1379
26. ده گفتار، شهید مرتضی مطهری، تهران: انتشارات صدرا، 1368
27. رؤیای خلوص؛ بازخوانی مکتب تفکیک سید حسن اسلامی، قم: صحیفه خرد، 1383
28. سپیده باوران محمد رضا حکیمی تهران دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1378
29. شرح المنظومه ملا هادی سبزواری با تعلیقات حسن حسن زاده آملی تحقیق مسعود طالبی تهران: ناب 1374
30. شریعتی و فلسفه، در: از شریعتی، عبد الکریم سروش تهران: مؤسسه فرهنگی صراط 1384
31. شیعه مجموعه مذاکرات با پرفسور هانری کرین سید محمد حسین طباطبایی قم: رسالت 1397
32. طباطبایی و دفاع از منزلت عقل سید حسن اسلامی فصلنامه علمی - پژوهشی، پژوهش دینی شماره 11 آبان 1384
33. عارف و صوفی چه می گویند؟ جواد تهرانی، تهران بعثت 1369
34. العقل الاجتهادی لدى فقهاء الشيعة الاماميه جعفر الشاخوری البحراني، بیروت: دار الملاک [بی تا]

35. عقل خود بنیاد دینی، محمد رضا حکیمی، همشهری ماه، شماره 9، آذر 1380
36. عقل سرخ بیست مقاله محمد رضا حکیمی، گردآورندگان: محمد کاظم حیدری و محمد اسفندیاری قم: دلیل ما 1383
37. عقل و وحی در قرون وسطی اتین ژیلسون، ترجمه شهرام پازوکی تهران: گروس، 1378
38. علم کلی مهدی حائری یزدی تهران حکمت، بی تا.
39. الفكر الاخلاقی عند ابن خلدون عبد الله شريط، الجزائر، المؤسسة الوطنية للكتاب، 1984.
40. فلسفه غرب و فلسفه اسلامی در آینه متون آموزشی سید حسن، اسلامی آینه پژوهش شماره 92، خرداد- تیر 1384
41. الفهرست ابن ندیم، ترجمه م. رضا تجدد
42. فی علم الکلام، احمد محمود صبحی، بیروت: دار النهضة، 1405ق.
43. الکافی، محمد بن یعقوب کلینی تهران: دار الکتب الاسلامیه، 1365
44. گلستان سعدی، تصحیح غلامحسین یوسفی تهران خوارزمی، 1374
45. گوهر مراد عبد الرزاق لاهیجی تحقیق مؤسسه تحقیقاتی امام صادق علیه السلام تهران سایه، 1383
46. گوهر و صدف عرفان، اسلامی فریتیوف شووان؛ ترجمه مینو حجت، تهران: دفتر پژوهش و نشر سهروردی 1381
47. ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام غلامحسین ابراهیمی دینانی، تهران: طرح نو، 1379
48. ماوراء الفقه یحتوی علی مفاهیم و استدلالات و حسابات تدور حول مسایل فقهیه کثیری یصلح للثقافه الفقهیه العامه المعمقه، سید محمد الصدر بیروت دار الاضواء، 1417ق.
49. متاله قرآنی: شیخ مجتبی قزوینی خراسانی، محمد علی رحیمیان فردوسی، قم: دلیل ما، 1382
50. مرام جاودانه سخنی چند پیرامون حماسه جاوید و آفاق آن محمد رضا حکیمی قم: دلیل ما 1382
51. مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل میرزا حسین نوری قم مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، 1408ق.
52. مصباح الهدی چاپ شده همراه با چند رساله دیگر از جمله ابواب الهدی فی بیان طریق الهدایه الالهیه و مخالفته مع العلوم الیونانیه میرزا مهدی اصفهانی، مشهد: به کوشش سید محمد باقر یزدی 1363
53. معاد جسمانی در حکمت متعالیه، محمد رضا حکیمی، قم: دلیل ما، 1381

عنوان میراث مشترک بشری است اسلام با ارج نهادن به این بخش از علوم موجب تعالی و ترقی آن گردید این ترقی حتی نسبت به ادوار پیشین بی سابقه بود؛ اما اسلام در جنبه نظام شناختی در ابعاد اعتقادی و فقهی و اخلاقی آخرین و برترین نظام جهان است. ولی انحراف در زمامداری و سرپرستی مسلمانان باعث دگرگونی هایی در ابعاد علمی و اعتقادی گردید که به پدید آمدن مذاهب و مکاتب مختلف همراه با چالش های فکری شدید در جهان اسلام انجامید.

یکی از سخت ترین این چالش ها رویارویی اندیشه های فکری وارداتی نهضت ترجمه با مبانی اعتقادات اسلامی بود علامه حلی علامه مطلق جهان تشیع در نفی فاعلیت موجب حضرت حق از دوگانگی اسلام و فلسفه سخن به میان آورده است: «وهما إن صحا لزم خروج الواجب عن كونه قادراً، و يكون موجباً... وهذا هو الكفر الصريح، اذا الفارق بين الاسلام والفلسفة هو هذه المسألة.» (1) از صاحب جواهر فقیه نامدار تشیع نقل شده که فرموده است: «به خدا سوگند حضرت محمد صلی الله علیه و آله برانگیخته نگردید مگر برای ابطال فلسفه.» (2)

فقیه، اصولی، مفسر و رجالی بزرگ معاصر آیت الله خویی در بحث حدوث و قدم قرآن می نویسد: «ورود فلسفه یونان در میان مسلمانان یونان در میان مسلمانان موجب بر هم زدن وحدت و اتفاق آنان و به وجود آوردن شقاق و نزاع و جدال و حتی قتال بین مسلمین گشت.» (3) این نفوذ، واکنش علمای مسلمان را در پی داشت مرحوم مظفر در این زمینه می نویسد: «علم کلام پا نگرفت مگر برای دفاع از تهاجم فلسفه یونانی.» (4)

در بررسی تاریخی اندیشه های کلامی شیعی، تقابل با فلسفه یونان از تاریخی کهن برخوردار است که سابقه آن به صدر اسلام می رسد و مبنای سلوک اصحاب ائمه طاهرین علیهم السلام و علمای شیعه بوده است. ابو جعفر احول معروف به مؤمن الطاق از شاگردان امام جعفر صادق علیه السلام فضل بن شاذان نیشابوری از اصحاب حضرت رضا علیه السلام، خاندان نوبختی و برخی دیگر را می توان از پیشگامان این تفکر به شمار آورد.

نجاشی در رجال خود برای هشام بن حکم کتابی در رد بر فلاسفه برشمرده است. (5) عباس اقبال نوشته است در میان آل نوبخت ابو محمد (حسن بن موسی نوبختی) با وجود متکلم بودن کسی است که از همه ایشان بیشتر به مذاهب فلاسفه توجه کرده و علاوه بر

ص: 304

1- نهج الحق و كشف الصدق، ص 125

2- قصص العلماء، ص 105

3- البيان، ص 283

4- الفلسفة الإسلامية، ص 76

5- رجال نجاشی، ص 433 و 307

آمیزش با مترجمین کتب حکمتی قدیم و مطالعه کتب ارسطو، بعضی از آن‌ها را مختصر نموده و در رد بعضی از آراء فلاسفه و اهل منطق نیز کتبی پرداخته است.» همچنین اقبال می‌نویسد: «یک عده از فلاسفه دهری و اصحاب فلک و نجوم اعتقاد داشتند که آسمان حی و ناطق است» (1) یکی از آثار حسن بن موسی نوبختی هم رد بر این عقیده است با عنوان الرد علی من زعم ان الفلک حی ناطق. (2) نیز شیخ ابو اسحاق نوبختی در کتاب یاقوت مبحث حدوث و قدم را طرح و واجب الوجود را قدیم دانسته است علامه حلی در شرح نظرات ابو اسحاق با اشاره به اختلاف و تعارض شدید در مبحث حدوث و قدم میان مسلمانان و مخالفانشان می‌نویسد: «تمامی مسلمانان و یهود و نصاری و مجوس عالم را حادث (در حقیقت و صفات) می‌شمارند، اما ارسطو، ثاوفرسطس، سامسطیوس، ابو نصر و ابوعلی سینا عالم را قدیم (در ذات و صفات) می‌دانند. نیز آسمان‌ها را؛ حتی اوضاع و حرکات نوعی آن‌ها را.» (3)

در تداوم این نزاع، آرای بزرگ‌ترین متکلم فلسفی مشرب شیعی، محقق طوسی قابل توجه است: «خواجه نصیرالدین طوسی نظریه ای را که پایه افسانه های خرافی یونان بود و جمعی از فلاسفه مسلمان آن را از یونانیان فراگرفته، بودند به کلی از میان برداشت و با نقض نظریه یونانی، افسانه عقول عشره و ملحقات آن دسته آرای را که در هیئت قدیم عنوان می‌شد و می‌گفتند افلاک زنده و عاقل اند و دارای فکر و مدیر امور هستند همه را از پایه منهدم و ویران ساخت و اساس هیئت قدیم را پیش از ولادت کوپرنیک و گالیله به چند قرن بر هم ریخت.» (4) اما ملا-صدرا در قرن یازدهم هجری و در مقطع زمانی پس از انقلاب علمی غرب با موضوعی فلسفی و دفاع از اندیشه های کهن، یونانی برخلاف آرای نوبختی و خواجه نصیر طوسی به متکلمان حمله می‌کند و از جمله در موضوع کواکب و افلاک، آن‌ها را به باد انتقاد می‌گیرد که چرا معتقدند کواکب جمادند و افلاک حیات و نطق ندارند. (5)

این اختلاف‌ها و تضادها از قرون اولیه اسلام همواره حساسیت‌های فقها و متکلمان عامه و خاصه را برانگیخته است و در این راه همواره تعارضات و کشمکش‌های ممتدی بین اصحاب علوم اوائل و متفلسفین و آنان رخ نموده است. از بزرگان شیعه می‌توان از شیخ کلینی، شیخ صدوق، شیخ مفید، سید مرتضی، شیخ الطایفه طوسی، ابوالفتح کراچکی،

ص: 305

1- خاندان نوبختی، ص 128

2- فلاسفه شیعه، ص 264

3- انوار الملکوت فی شرح الیاقوت، ص 28

4- فلاسفه شیعه، ص 297

5- اسفار، ج 9، ص 202

ابو صلاح حلبی، ابن زهره حلبی، ابن فتال نیشابوری، امام المفسرین طبرسی، سید بن طاوس، خواجه طوسی، محقق، علامه، شهیدین، فاضل مقداد، محقق دوانی، محقق ثانی، مقدس اردبیلی، ملا صالح مازندرانی، علامه مجلسی، وحید بهبهانی ملا مهدی نراقی، کاشف الغطاء کبیر، محقق قمی، صاحب جواهر، شیخ انصاری، میرزای نائینی و آیت الله بروجردی و... نام برد که در آرای کلامی و فقهیشان این تعارض علیه تفکرات فلسفی بروز نموده است.

بدین ترتیب مکتب کلامی و اعتقادی شیعه از زمان حضور معصومین علیهم السلام و سپس از آغاز غیبت کبری تا زمان حاضر در تمام حوزه های علمی تشیع به حیات علمی خود ادامه داده است. تبیین تطورات، آن شرح ادوار کلامی شیعی امامی را تشکیل می دهد.

در نگاه به روشهای فکری کلامی و فلسفی و عرفانی دقت در چگونگی رویکرد و غایات این روش ها ضروری است هم چنان که نگاه درست به مفاهیم و واژگان علمی و تبیین مرزهای آن راهگشا می باشد در این راستا دقت در کاربرد واژگان عرفان و فلسفه حائز اهمیت است. برای مثال شناخت عرفانی و عرفان عبارت و واژه ای است که به صورت اشتراک لفظی در مکاتب و حیانی اشراقی و تصوفی هندویی و بودایی به کار می رود، با معانی و مفاهیم متفاوت بلکه متضاد همین طور تعریف واژه فلسفه است: کلمه «فلسفه» در تاریخ علم در معانی اصطلاحی متعدد و گوناگونی به کار رفته است زمانی به علوم مختلف اعم از الهیات و ریاضیات و طبیعیات و... اطلاق می گردید و دارای تقسیمات مختلفی بود زمانی دیگر اطلاقش را از دست داد و به فلسفه اولی اختصاص یافت.

فقها و عالمان اعتقاد پژوه امامیه از مروجان دانش عقلی و دیگر علوم نافع بشری بوده و برخی از آنان از پیشگامان و بنیانگذاران علوم و فنون محسوب می شدند و تلاش دانشمندان اسلامی در طب و داروسازی و ریاضیات و مهندسی و نجوم و جغرافیا و دریانوردی و... در دوران شکوفایی تمدن اسلامی را ارج می نهند؛ اما با بخش هایی از فلسفه همانند فلسفه اولی و الهیات به معنی الاخص و دیگر دیدگاه های فلسفه یونان که با اصول قطعی اعتقادی و اخلاقی و فقهی اسلام در تضاد بود به مخالفت برخاستند و در حقیقت این تقابل عالمان بصیر دینی با صاحبان اندیشه های مکاتب فلسفی نزاعی است در تصحیح اندیشه ها بر مبانی استوار عقلی و دینی و نمی توان آن را به دیگر علوم سودمند در حوزه های فنی، تجربی و انسانی تسری داد.

هر چند دوستداران فلسفه تلاش نموده اند که با مقدس جلوه دادن قواعد فلسفی، نزاع تاریخی جهان شناسی در فلسفه و کلام را مخالفت با علم و قشری گری جلوه دهند اما آشکار شدن ناکارآمدی و کهنگی فلسفه در تحولات تاریخی و حذف بخش هایی از این دانش و زیر

مجموعه های آن همانند کیهان شناسی فلسفی، این تقدس را نفی کرده و نشان داده است که ماهیت این نزاع تنازع اندیشه های وحیانی با جهان بینی غیر وحیانی است نه تقابل با اصول عقلی و علمی و این مهم در تبارشناسی دو تمدن غرب مسیحی و شرق اسلامی و بررسی تاریخ علوم به روشنی جلوه گر است تحقیقات کاربردی مسلمانان موجب تجدیدنظر در میراث علمی یونانیان گردید اما نگاه قدسی به این میراث و برخی عوامل دیگر به توقف تداوم این خیزش علمی منجر شد و سکان داری رنسانس و انقلاب علمی، جهان ویژه غربیان گشت

کلام شیعی و مکاتب فلسفی و عرفانی

یکی از مسایل مطرح رابطه کلام و فلسفه و عرفان است. در این باره می توان ادوار کلام امامی را به سه دوره تقسیم کرد دوره اول از زمان حضور معصومان علیهم السلام تا قرن هفتم دوره دوم از قرن هفتم تا قرن یازدهم و دوره سوم از قرن یازدهم تا زمان معاصر .

دوره اول، دوران سلطه کامل با کلام امامیه است. در این دوره حتی یک فیلسوف و عارف برجسته را که به طور قطع امامی مذهب باشد نمی توان نام برد در عوض، متفکران بزرگی از شیعه در دانش عقلی و دیگر علوم و فنون حضور فعال داشتند همانند خاندان نوبختی، شیخ مفید، سید مرتضی، شیخ طوسی، کراچکی و ... این دوره خود شامل جریانات کلامی مختلف است.

در این دوره است که حسین بن منصور حلاج عارف و صوفی شهیر مورد طرد و نفی شدید علمای شیعه قرار گرفت از جمله صدوق اول و نوبختیان و آل فرات با وی درگیر شدند. شیخ صدوق و شیخ طوسی حلاجیه و حلاج را لعن کردند (1) و شیخ مفید کتاب در رد اصحاب حلاج تألیف نمود. (2) از دیگر شاخصه های کلامی این دوره رواج مفاهیم فلسفی در گروه هایی از جریانات کلامی امامیه است و برخی از متکلمان شیعی از صاحب نظران فلسفی و مترجمان نهضت ترجمه به شمار می روند. اما با این ویژگی که فلسفه در خدمت کلام بود و در تعارضات اندیشه های فلسفی و کلامی نه تنها اصالت با داده های کلامی و نفی داده های فلسفی بود بلکه فلسفه وجودی کلام در تعارض با فلسفه شکل گرفته بود. دوره اول دوران تکوین و نضج نظام های کلامی متعدد از جمله تفکر اشعری و معتزلی بود و طبیعتاً بخش عظیمی از فرصت های کلام امامیه در رودروی با این جریانات مصروف گشت.

دوره دوم را می توان اوج بالندگی کلام شیعی نامید در این مقطع است که کتاب تجرید به

ص: 307

1- اعتقادات صدوق، ص 143؛ الغیبة، شیخ طوسی، ص 244 و 246

2- فلاسفه شیعه، ص 371

رشته تحریر درآمده است. کتابی که ده ها شرح از سوی عامه و خاصه بر آن نگاشته شده است از شاخصه های برجسته این عصر نضج مفاهیم فلسفی، است به گونه ای که ادبیات کلامی غالب متکلمان متأثر از فلسفه گردید و کلام رنگ فلسفی به خود گرفت. اما این نفوذ به معنای پذیرش اصول و نظام فلسفی نبود در این عصر شخصیت های بزرگی از فقها و متکلمان حضور داشتند این شخصیت ها حتی با استفاده از مفاهیم فلسفی به رویارویی شدید با جهان بینی فلسفی پرداختند سلطان محققین و افضل متکلمین جناب خواجه نصیر طوسی، اصل محوری فلسفی قاعده الواحد را ویران نمود و بر دفاع کامل از ارکان اعتقادی دینی هم، چون حدوث ماسوی الله علم حضرت حق به جزئیات فاعل مختار بودن خداوند متعال و معاد جسمانی و... پای فشرده علامه حلی نیز با تبیین مبانی اعتقادی اسلام و حراست از آن به دفاعی تأثیرگذار و مانا پرداخت افزون بر این دو بزرگوار می توان از محقق اول شهید اول فاضل مقداد، محقق ثانی، مقدس اردبیلی و... نام برد که هر کدام دارای رسائل کلامی هستند.

در این دوره می توان از دو شخصیت دیگر سید بن طاوس و شهید ثانی نام برد که دارای گرایش کلامی متفاوت با دیگر متکلمان بودند که شرح آرای آن ها نیازمند فرصت دیگری است از جمله سید بن طاوس که استفاده از مفاهیم فلسفی در تبیین مسایل کلامی را خوش نداشت؛ چنان که در دوران اول کلامی چنین گرایشی از شیخ الطایفه مشاهده شده است. این دوره همچنین شاهد حضور کم رنگ عرفان و تصوف در جامعه تشیع است و علمایی همچون سید حیدر آملی و ابن جمهور احسایی به این تفکر منسوبند

دوره سوم زمان نفوذ معارف فلسفی و عرفانی به ویژه عرفان نظری در جهان تشیع است که خود دارای فراز و فرودهای مختلف است این نفوذ موجب پیدایی چالش های سخت فکری و اعتقادی شده که تاکنون ادامه یافته است بررسی این موارد در حجم محدود این نوشتار ممکن نیست و در این جا فقط به شرح کوتاهی از جریانات این دوره بسندده می گردد.

دوره سوم مشتمل است بر قرن یازدهم تا زمان حاضر یکی از خصوصیات این دوران تجلی دیدگاه های تلفیقی ناهمگون است دیدگاه هایی همچون عرفانی - حدیثی، فلسفی - کلامی فلسفی - عرفانی - کلامی برای نمونه قرن یازدهم را می توان اوج نضج دو جریان اخباریگری و ظهور عرفان نظری در جهان تشیع دانست اخباری گری یک نهضت افراطی در حوزه فروع دین بود که هم در میان مخالفان معرفت فلسفی و عرفانی و هم در میان موافقان این معرفت طرفدارانی پیدا کرد.

درباره ابن ابی جمهور احسائی، صاحب کتاب عوالی اللئالی گفته شده است: «...وی به مشرب اخباری رفته و دور نیست که فکر او در پیدایش اخباری های متأخر مؤثر بوده است.» (1) برخی از ارباب تراجم برآنند که ابن ابی جمهور گرایش به حکمت و تصوف داشته است. (2) شیخ انصاری روایتی از عوالی نقل می کند و آن را دارای سند ضعیف می داند و آن گاه می نویسد که صاحب کتاب حدائق بر آن حدیث و کتاب عوالی اللئالی و نویسنده آن طعن زده است. (3) در مقدمه کتاب سه اصل ملاصدرا از ابن ابی جمهور به عنوان یکی از عرفای شیعه نام برده شده است و به آثار او بداية النهاية فی الحکمة الاشراقیه زاد المسافرین، المناظرات و المجلی فی المنازل العرفانیه اشاره گردیده است. (4)

در این جا لازم به یادآوری است که ابن ابی جمهور در مقطع زمانی دوره دوم و میانی می زیسته است اما ویژگی هایی که از وی نقل شده است به شاخص ترین صورت در دوران سوم و اخیر کلامی بروز کرد. در این راستا در بررسی مسلک فقهی ملاصدرا مشاهده می شود که یکی از استادان معاصر جناب آقای عابدی شاهرودی در مقدمه مفاتیح الغیب به مسأله انقطاع وحی و تأثیر صدر المتألهین از عرفا و گرایش او به تصویب اشاره می کند و روش او را در اجتهاد به اخباری گری نزدیک تر از اصولی بودن می داند. (5)

فیض کاشانی نیز یکی از محدثین و عرفای امامیه است. او داماد ملاصدرا بوده و در فلسفه و عرفان از شاگردان برجسته این فیلسوف نامی به حساب می آید و در فروع، مسلک اخباری افراطی داشته است. میرزا محمد نیشابوری اخباری از تاختن فیض به مجتهدان سخن به میان آورده است. (6) و نیز فقیه و اصولی بزرگ میرزای قمی از طعن مرحوم فیض بر مجتهدان یاد کرده است. (7)

از قرن یازدهم هجری در کنار مشرب های کلامی شیعه، عرفان و فلسفه گسترش یافت و به تشدید رویارویی فکری فقها و علما با صوفیان در دوره صفوی انجامید. فلسفه حاکم این دوران، فلسفه مشاء بود و فیلسوفان ناموری با این اندیشه در صحنه های فکری ظاهر شدند.

ص: 309

- 1- وحید بهبهانی، ص 89
- 2- شرح احوال ابن ابی جمهور و آرای ارباب تراجم را درباره وی و چگونگی فکر و اعتقاد و قبول و عدم قبول موارد انتساب آن عقاید به او را از جمله در این کتاب ها می توان دید: مستدرک حاج میرزا حسین نوری، ج 3، ص 362؛ روضات الجنات، ج 7، ص 26؛ الکنی والالقب، ج 1، ص 183؛ فوائد الرضویه، ج 2، ص 383
- 3- فرائد الاصول، ج 1، ص 366
- 4- رساله سه، اصل ص 18، مقدمه
- 5- مفاتیح الغیب، مقدمه کتاب، ص سح.
- 6- وحید بهبهانی ص 19
- 7- قم نامه، ص 354

در این میان صدر الدین شیرازی که وجه غالب تفکر وی عرفانی بود، آثار خود را عرضه کرد اما افکار او در آن زمان از پذیرش عام در میان دوستداران فلسفه برخوردار نشد و حتی بعضی از شاگردانش به مبانی مشاء و فادار ماندند همانند داماد وی مولی عبد الرزاق لاهیجی و برخی دیگر. میرزا ابراهیم فرزند ملاصدرا نیز که از دانشمندان برجسته به حساب می آمد، مسلکی مخالف پدر داشت. وی متکلمی جلیل و عالم به اکثر علوم به خصوص ریاضیات و عقلیات و تألیفاتی در فقه و تفسیر داشت. (1)

همچنین بسیاری از مشاهیر و اساطین فلسفی معاصر ملاصدرا یا متعلق به دوره های بعد از او با رویکردهای فکری و فلسفی مختلف در شمار خرده گیران حکمت صدرایی به حساب می آیند. از آن جمله می توان از بزرگانی چون ملا رجبعلی تبریزی ملا شمسای گیلانی، ملا محمد آقاجانی، میرزا رفیعنا نایینی، محقق سبزواری، آقا حسین خوانساری، قاضی سعید قمی، ملا صالح مازندرانی، ملا نعیم طالقانی، ملا اسماعیل خاجوبی، ملا مهدی نراقی و ... نام برد.

سیر فلسفه در قرن سیزدهم با تحولاتی روبه رو شد و بر اثر تلاش های برخی از حکمای این عصر فلسفه صدرایی رونق یافت و فلسفه مشاء با وجود داشتن چهره های نامور تحت الشعاع قرار گرفت این رونق با حضور علامه طباطبایی در نیمه دوم قرن چهاردهم در قم شتاب افزون تری یافت فلسفه ملاصدرا با وجود ارتقای موقعیت و درآمدن به صورت نظریه حاکم فلسفی با مخالفت های جدی همراه بوده است. این نقدها و مخالفت ها بر طیف های گوناگونی مشتمل است؛ فقها و محدثان و متکلمان و دوستداران فلسفه مشاء و دیگر مکاتب فلسفی و نیز بازنگری و انتقاد از برخی اصول فکری ملاصدرا از سوی هواخواهان فلسفه وی. برخی از این بزرگان دارای گرایش کلامی بوده و یا از فقه های بزرگ محسوب می شوند.

افزون بر رویارویی متکلمان با عرفا و فلاسفه این تقابل میان پاره ای از جریانات و شخصیت ها از شدت بیشتری برخوردار بود همانند موضع گیری علامه مجلسی در عصر صفوی؛ آقا محمد علی کرمانشاهی در دوره زندیه و اوایل قاجار و محقق قمی در اوایل دوران قاجار؛ سید موسی زربادی و میرزا مهدی اصفهانی و آیت الله بروجردی در قرن چهاردهم در قزوین و مشهد و قم.

در بررسی ادوار مختلف کلام شیعی، چند مسأله مهم قابل توجه است: 1. وجود اهداف و مشترکات مختلف ادوار کلامی امامیه 2. سمت و سوی جهتگیری های کلامی به مقتضای

ص: 310

جریانات مخالف هر دوره؛ 3. تنوع روشهای کلامی؛ 4. ماهیت مستقل فقه اکبر یا تبیین اجتهادی مسایل اعتقادی.

واضح است که علم کلام شیعی همواره متکفل تبیین مباحث اعتقادی و نفی و نقد آرا و دیدگاه های مخالف بوده است این هدف در دیدگاه های متنوع کلام شیعی متجلی است و می توان گفت تعدادی از مسایل اعتقادی نیز جزء اصول مشترک متکلمان امامی بوده است. این اصول در شمار ضروریات دین و ایمان و درباره توحید و عدل الهی و معاد و نبوت و امامت است و در معارضه اعتقادی متکلمان با فلاسفه و عرفا، دفاع از این آرمان ها مشهود است عناوین برخی از این اختلافات در شرح آرای شیخ مجتبی قزوینی عرضه خواهد شد.

یکی دیگر از مسایل مهم، جهت گیری های کلامی به مقتضای جریانات مخالف هر دوره است مثلاً در برهه ای از تاریخ مسایل کلامی امامت، محور اصلی مباحث اعتقادی بوده است و در زمانی دیگر مسایل توحید. قدیمی ترین مسأله ای که در میان مسلمین مورد بحث قرار داشته مسأله جبر و اختیار بوده است و طبعاً شیعه آرای اشاعره و معتزله را در جبر و تقویض نفی می کرد.

مروری کوتاه بر زیست نامه آیت الله شیخ مجتبی قزوینی

آیت الله شیخ مجتبی رامسری قزوینی در حدود 1310ق در خاندان علم و تقوا به دنیا آمد و رشد کرد. پدرش آیت الله شیخ احمد تنکابنی بود و پدر مادرش آیت الله شیخ محمدتقی تنکابنی از شاگردان میرزای شیرازی بزرگ و سید اسماعیل صدر بود و داییش آیت الله شیخ علی اکبر الهیان تنکابنی بود. (1)

مرحوم شیخ مجتبی قزوینی در شهرهای قزوین و قم و نجف و مشهد و بروجرد در رشته های مختلف علوم از محضر بزرگانی تلمذ نمود همانند حضرات آیات سید محمد کاظم یزدی میرزا محمد تقی، شیرازی میرزا محمد حسین نایینی سید موسی زرآبادی، شیخ عبد الکریم حایری یزدی آقا بزرگ حکیم شهیدی، حاج میرزا محمد آقازاده خراسانی، آقا شیخ اسدالله عارف یزدی، آقا شیخ موسی خوانساری، آقا میرزا مهدی غروی اصفهانی، حاج آقا حسین طباطبایی قمی و حاج آقا حسین طباطبایی بروجردی.

شیخ مجتبی قزوینی با بهره مندی کامل از شعب مختلف علوم معقول و منقول و با ریاضات و عبادات خود انسانی بزرگ و مربیی شایسته گشت و حدود چهل سال در تدریس

ص: 311

1- بزرگان رامسر، ص 30 و 111 و 159. استاد حکیمی تولد جناب شیخ مجتبی قزوینی را 1318 ق نوشته است. ر.ک: کیهان فرهنگی سال نهم اسفند 1371، ص 33

و تعلیم و تربیت شاگردان تلاش نمود. وی اصول و فقه (سطح و خارج) و متون مهم فلسفه و نقد فلسفه و معارف اعتقادی دینی تدریس می کرد و ده ها نفر از عالمان و اساتید معاصر توانستند از محضر وی بهره مند شوند شیخ مجتبی قزوینی افزون بر مقامات علمی دارای مقامات عالی معنوی نیز بود و کرامات فراوانی به تواتر از وی نقل شده است. این عالم فرزانه در 1386 ق برابر با 1346 ش دیده از جهان فرو بست. (1)

جدیت و سختکوشی و علاقه مندی وی به علوم موجب جامعیت علمی این شخصیت گردیده و می توان وی را از جمله دانشمندان جامع علوم مختلف به شمار آورد والد معظم آیت الله شیخ محمد باقر ملکی میانجی رحمه الله که در محضر آن بزرگوار تلمذ کرده بود؛ نقل کردند که در دوره پهلوی اول مؤسسه ای علمی وابسته به وزارت معارف وقت تأسیس شده بود؛ آن طور که در خاطرم مانده از شیخ مجتبی قزوینی برای تدریس ریاضیات دعوت به عمل آوردند و ایشان پذیرفت.

همچنین از آیت الله سید جعفر سیدان خاطره ای را شنیدم که از استاد خود شیخ مجتبی قزوینی نقل کردند حضرت استاد رحمه الله گفتند: مرحوم آقا بزرگ حکیم درس اشارات را شروع کردند و جمعیت در ابتدا به قدری زیاد بود که وقتی درس را شروع کردند زمستان بود و بخاری در اطاق بود، حتی جایی که هیزم برای بخاری می گذارند نیز نشسته بودند. ولی روز به روز شاگردان درس به مرور کم شدند تا آخر کار من ماندم و ایشان استاد گفتند بنشین من هم نشستم. آقا بزرگ حکیم رفتند به اتاق دیگر کتابی را آوردند و گفتند: این کتاب اشارات نسخه خطی خودم است چون تو تا آخر مانی این کتاب مال تو و آن را به من دادند استاد سیدان فرمودند: اشارات خطی آقا بزرگ حکیم شهیدی، مستطیل شکل بود و حاوی حواشی خود ایشان. از قضای این موضوع برای استاد سیدان تکرار می شود و ایشان هم در درس اشارات شیخ مجتبی قزوینی تنها کسی بوده که تا آخر مانده و لذا شیخ مجتبی قزوینی کتاب خطی اشارات آقا بزرگ را به استاد سیدان هدیه می دهد.

از ویژگی های علمی شیخ مجتبی قزوینی استفاده ایشان از اساتید بزرگ و تأثیرگذار بوده است این بهره وری در قلمرو علم اصول و فقه از حوزه های نجف و قم و مشهد و بروجرد بوده است و در حوزه فلسفه و کلام نیز از سه جریان نیرومند علمی تأثیر پذیرفته است. این سه جریان عبارت است از مدرسه کلامی قزوین دانش اندوزی از محضر مدرس نامدار فلسفه در

ص: 312

حوزه مشهد، آقا بزرگ حکیم شهیدی، کسب فیض از محضر عالم شهیر آیت الله میرزا مهدی اصفهانی در همان حوزه

شیخ مجتبی قزوینی در قزوین از محضر عالم ربانی جامع علوم فلسفی و دینی عالم در انواع علوم غریبه و عابد و زاهد کم نظیر سید موسی زرآبادی بهره مند گردید. سید موسی زرآبادی از شاگردان فیلسوف برجسته میرزا حسن کرمانشاهی و دو فیلسوف و عارف دیگر سید شهاب الدین شیرازی و شیخ علی نوری حکمی بود میرزا حسن کرمانشاهی از مدرسان نامی فلسفه در تهران به شمار می رفت که فلسفه مشایی و صدرایی را در محضر آقا علی مدرس، آقا محمد رضا قمشه ای، میرزا ابوالحسن جلوه و میرزا حسن نوری تلمذ کرده بود. این فیلسوف برجسته پس از درگذشت حکیم مشهور آقا علی مدرس، به جای ایشان در مدرسه سپهسالار تدریس می کرد. گفته شده است که تدریس حکمت مشاء در مکتب تهران بدو منتهی شد. بسیاری از مشاهیر فلسفه از جمله آقا میرزا احمد آشتیانی، میرزا مهدی آشتیانی، میرزا ابوالحسن رفیعی قزوینی، میرزا محمد علی شاه آبادی، سید محمد کاظم عصار آقا بزرگ شهیدی و آقا ضیاء الدین دری از شاگردان وی محسوب می شوند. مرحوم کرمانشاهی همانند استادش جلوه بر شیوه شیخ الرئیس و تدریس شفا و اشارات باقی بود و به نقد فلسفه صدرایی می پرداخت و آقا ضیاء الدین دری از ناقدان فلسفه ملاصدرا، چنان که ذکر گردید از شاگردان این فیلسوف نامدار بود. (1)

سید موسی زرآبادی با بهره مندی از محضر کرمانشاهی و دیگر فیلسوفان، آثاری چند درباره مسایل فلسفی و عرفان از خود بر جای گذاشت حاشیه بر منظومه سبزواری، حاشیه بر شرح اشارات (بخش الهیات)، حاشیه بر منطق اشارات و شرح سلامان و اقبال ابن سینا. (2) با این همه وی از ناقدان علوم فلسفی و عرفانی بود. بدین ترتیب جناب شیخ مجتبی قزوینی قبل از ورود به حوزه علمیه مشهد از مدرسه کلامی قزوین بهره مند گردیده بود.

در حوزه علمیه مشهد دو مکتب مشهور فلسفی و اعتقادی رواج داشت. یکی از این مکاتب مکتب فلسفی مشهور خراسان، متعلق به آقا بزرگ حکیم شهیدی بود؛ آقا بزرگ در علوم فلسفی و عرفانی در حضور اساتیدی چون میرزا محمد سروقدی از شاگردان حاجی

ص: 313

1- ر.ک: کیهان فرهنگی، سال نهم اسفند 1371، ص 26 و 27؛ تاریخ حکما و عرفا متأخرین، ص 60؛ مجله حوزه، ش 93، ص 240

2- کیهان فرهنگی، سال نهم، اسفند 1371، ص 26

سبزواری، میرزا ابوالحسن جلوه میرزا حسن کرمانشاهی و میرزا هاشم اشکوری گیلانی تلمذ نموده بود (1) چنان که پیشتر اشاره شد جناب شیخ مجتبی قزوینی از شاگردان ممتاز این فیلسوف برجسته بود و به پاس همت والا و سختکوشی و ممارست در تحصیل کتاب اشارات خطی محشی به قلم این استاد از سوی وی نصیص گشت.

گفتنی است آقا بزرگ حکیم با این که شرح تجرید و شرح اشارات خواجه شرح هدایه ملاصدرا شرح منظومه شواهد الربوبیه مبدأ و معاد و اسفار را تدریس می کرد و به سبک های مختلف فکری و مسالک فلسفی و عرفانی تبحر داشت به فلسفه ملاصدرا با دیدی انتقادی می نگریست. او معتقد بود که سخنان باید از منبع وحی و رسالت دریافت شود. (2)

مکتب مهم دیگر مشهد مکتب معارفی خراسان بود که از سوی استاد حکیمی به مکتب تفکیک نامبردار گشته است مؤسس این مکتب مرحوم آیت الله میرزا مهدی اصفهانی بود که پس از گسترش به نگرش حاکم حوزه علمیه مشهد تبدیل گردید.

آیت الله میرزا مهدی اصفهانی در 1303 ه.ق در اصفهان به دنیا می آید و پس از طی تحصیلات ادبی و مقدماتی و اندکی از اصول و فقه به عتبات عالیات مشرف می شود و بر حسب توصیه و سفارش آیت الله حاج آقا رحیم ارباب، خدمت آیت الله آقای سید اسماعیل صدر مشرف می شود و در کربلای معلی تحت سرپرستی علمی و سلوک روحانی آن بزرگوار قرار گرفته علاوه بر تحصیلات فقه و اصول با مبانی معنوی و عوالم روحانی مرحوم صدر که از خواص اصحاب مرحوم آخوند ملا فتح علی اراکی (سلطان آبادی) بوده اند آشنا شده؛ از معنویات و اخلاقیات و سیر و سلوک های شرعی و روحی آن بزرگواران بهره مند می گردد. سپس به نجف اشرف مشرف می شود و مدتی از محضر آیت الله سید محمد کاظم یزدی استفاده می کند و در درس مرحوم آیت الله آخوند ملا محمد کاظم خراسانی شرکت می جوید و در عین اشتغال به تحصیل فقه و اصول با مرحوم آقا سید احمد کربلایی و مرحوم آقا شیخ محمد بهاری که دو شاگرد ممتاز مرحوم آخوند ملا حسینقلی همدانی بوده اند مؤانست کامل پیدا می نماید.

وی نزد مرحوم آیت الله آقا سید احمد کربلایی به مدارج عالی عرفان می رسد و با معاشرین دیگری از اصحاب سلوک از قبیل مرحوم حاج سید علی قاضی و مرحوم آیت الله حاج سید جمال الدین گلپایگانی و دیگران مراوده داشته است در حدود 1324 ق مرحوم آقا میرزا مهدی اصفهانی به اتفاق مرحوم سید جمال الدین گلپایگانی و چند نفر معدود دیگر

ص: 314

1- مجله حوزه، ش، 93، ص 245

2- همان.

خدمت آیت الله آقا میرزا حسین نایینی رحمه الله مشغول به تحصیل فقه و اصول میشوند. و در شمار شاگردان برجسته و مورد عنایت میرزای نایینی قرار میگیرند و در عید فطر 1338 ق موفق به اخذ اجازه اجتهاد و روایت از ایشان می گردند نیز سه تن از فقهای بزرگ حضرات آیات شیخ عبد الکریم حایری یزدی، سید ابوالحسن اصفهانی و آقا ضیاء الدین عراقی، در حواشی اجازه مرحوم نایینی مراتب قید شده در آن اجازه و اجتهاد مرحوم میرزای اصفهانی را تأیید می کنند. (1)

از والد معظم رحمه الله به کرات شنیدم که می فرمود استادم مرحوم میرزای اصفهانی از مقررین درس مرحوم نایینی بودند نیز از داماد میرزای نایینی جناب آقای سید محمد حسینی همدانی رحمه الله مشهور به آقا نجفی شنیدم که می فرمود: میرزای اصفهانی از عیون شاگردان مرحوم نایینی بودند. (2)

میرزای اصفهانی علاوه بر نیل به مقامات عالی علمی در تهذیب نفس و عبادات نیز کوشش فراوان داشته است بنابر آن چه نقل شده آن مرحوم نفس خود را قانع به معارف بشری مثل فلسفه و عرفان که کسب کرده نمی بینند؛ از این رو به معارف کتاب و سنت رو می آورند و سرانجام در حدود 1339 ق به ارض اقدس رضوی مشرف شده و مجاورت مشهد مقدس را اختیار کرده و به تعلیم و تربیت طلاب و مدرسین حوزه مشهد می پردازند. این خدمت ایشان ادامه داشت تا این که در 19 ذی حجه 1365 دعوت حق را لبیک اجابت گفته و بر اثر عارضه قلبی از دنیا رحلت کرد و پیکر مقدسش در جوار مرقد مطهر حضرت رضا علیه السلام در دار الضیافه به خاک سپرده شد.

تحركات علمی مرحوم میرزای اصفهانی در مشهد در دو محور صورت گرفت. یکی عرضه دیدگاه های اصولی استادش میرزای نایینی و محور دیگر نقد مبانی فلسفی و عرفانی این محور در حقیقت یک تحول مهم فکری در یکی از حوزه های بزرگ دینی شیعه یعنی مشهد مقدس به وجود آورد و به تفکر غالب این حوزه تبدیل گردید.

اساس تفکر مرحوم میرزا در دعوت بر اندیشه استقلالی مبانی اعتقادی امامیه استوار بود وی معتقد بود تققه منحصر به فروع دین نیست بلکه در اصول دین لازم تر است و به عبارتی او افزون بر فقه اصغر تققه در فروع (دین) به فقه اکبر (تققه در اصول دین نیز باور داشت؛

ص: 315

1- علامه مجلسی اخباری یا اصولی؟، ص 251 - 257

2- همان

تفقه‌ی که با اتکال به عقل و کتاب و سنت انجام پذیرد در این راستا بسیاری از اصول فلسفی و عرفانی مورد نقد قرار گرفت و یکی از مدارس کلامی و اعتقادی تأثیرگذار شیعی ناقد اندیشه‌های فلسفی و عرفانی شکل گرفت و از سوی مرحوم میرزا مهدی اصفهانی و افاضل شاگردان وی مطالب ارزشمندی عرضه گردید شاید بتوان گفت: مهم‌ترین دستاورد این جنبش علمی تأکید بر استقلال اندیشه‌های اعتقادی شیعه به دور از تأثر از تفکرات مختلف فلسفی و عرفانی است.

اما وصول به حقیقت و کمال ارجگذاری به این جنبش فکری در آن است که کنش‌ها و واکنش‌ها و نقض و ابرام آرای گوناگون حتی آرای برآمده از این تحول علمی در رویکردی اعتدالی همراه با دقت نظر و شایستگی علمی به دور از جانبداری؛ با داده‌های حجت باطن و ظاهر سنجیده شود و منطبق و همخوان و همراه گردد در این راستاست که در پی جویی مسایل نباید آرای شخصیت‌ها با همه حرمتی که دارند تقدیس شود؛ بلکه باید حق‌گرایی و نظر داشت میزان شناخت؛ عقل و وحی طریق و مقصد طالبان معرفت قرار گیرد.

به هر روی شیخ مجتبی قزوینی از این سه جریان نیرومند متأثر گردیده بود به ویژه از استاد اخیرش آیت الله میرزا مهدی اصفهانی می‌توان گفت از ارکان تلامذات آن مرحوم و مورد عنایت خاص وی بود به حدی که از مرحوم حجت الاسلام میرزا علیرضا غروی فرزند میرزای اصفهانی شنیدم که از جناب شیخ مجتبی قزوینی نقل می‌کردند در دورانی از سختی معیشت طلبگی مرحوم میرزای اصفهانی شهریه اختصاصی خود را که از سوی میرزای نایینی به وی تعلق می‌گرفت نصفش را در اختیار من قرار می‌داد.

چنان که پیش از این گفته شد جناب شیخ مجتبی قزوینی افزون بر فقه و اصول به تدریس علوم فلسفی متنوع و نقد فلسفه و علوم اعتقادی و کلام در حوزه مشهد مقدس اشتغال داشت و از مدرسان برجسته این حوزه به شمار می‌رفت وی موفق به تربیت و تعلیم شاگردان دانشمند و فاضل گردید مهمترین اثر مکتوب و مطبوع این دانشمند فرزانه بیان الفرقان در پنج جلد است. رسائل ارزشمند دیگر وی در معرفت نفس و بیان دیدگاه‌های فلسفی و مادی در این مسأله و نقد آن‌ها و تبیین معرفت نفس از منظر دینی و نقد اصول یازده گانه فلسفه صدرایی و نسخه‌هایی در علوم غریبه به صورت مخطوط باقی مانده است. (1)

ص: 316

بررسی و مطالعه بیان الفرقان نشانگر ماهیت نقد فلسفی و عرفانی مؤلف گرانقدر این اثر و ابعاد گوناگون آن است. مهم‌ترین دغدغه جناب شیخ مجتبی قزوینی پاسداری و صیانت از حریم فقه اکبر است؛ یعنی تفقه در اصول دین و مسایل، اعتقادی با بهره‌مندی از قواعد و سنن قابل قبول عقلی و مآثورات دینی و به دور از اثرپذیری از اندیشه‌های فلسفی و عرفانی وی در مقدمه جلد اول بیان الفرقان به این مهم اشاره کرده و انگیزه خود را در تدریس و تألیف؛ تلاش در پیروی از روش فقهای سلف، امامیه در ترویج علوم و معارف آل محمد صلوات الله علیهم دانسته است و در راستای این تلاش درسنامه معارفی وی به صورت کتابی با نام بیان الفرقان ارائه گردیده است. (1) این کتاب در پنج جلد تدوین شده است بدین قرار: 1. توحید قرآن، 2. نبوت قرآن، 3. معاد قرآن، 4. میزان قرآن، 5. غیبت رجعت.

جلد اول، با عنوان توحید، قرآن مشتمل است بر مقدمه شرح روش‌های فکری مختلف نقل برخی احادیث در رد تصوف، نفی تأویل غیر ضرور، تبیین توحید فطری، اقسام تذکر به آیات، آیات آفاقی و انفسی، انسان‌شناسی، ماهیت نفس از نظر مادیون و فلاسفه و منابع دینی علم و عقل خداشناسی در فلسفه و عرفان علم، خداوند، حدوث عالم بدا، جبر و تفویض قضا و قدر سعادت و شقاوت هدایت و ضلالت و دعا

جلد دوم، نبوت قرآن نام دارد و مشتمل است بر تبیین نبوت عامه و خاصه، اقسام خوارق عادات و ظایف انبیا، اعجاز قرآن و وجه اعجاز و...

جلد سوم، با عنوان معاد قرآن مشتمل است بر حدوث عالم و کیفیت آن، خلقت انسان و عوالم آن؛ خلقت حضرت آدم تناسخ امکان خراب عالم و خلقت عالم آخر عالم برزخ، نقد اصول فلسفی ملاصدرا در معاد پاسخ شبهات مطرح درباره معاد و...

جلد چهارم، با نام میزان قرآن که مشتمل است بر اثبات امامت و بحثی دراز دامن پیرامون نقد آرای غزالی در امامت نقد دیدگاه‌های عامه در راه‌های مختلف تعیین خلیفه اجماع، شورا، بیعت، استخلاف، قهر و غلبه و خاتم‌های در نقد روش عرفا و فلاسفه.

جلد پنجم، با عنوان غیبت و رجعت است که در سه بخش غیبت و رجعت و شفاعت تدوین شده است بخش اول در اثبات امامت امام دوازدهم (عجل الله تعالی فرجه الشریف) و مسایل پیرامون غیبت و

ص: 317

1- متأسفانه نشر این اثر مهم به صورت مطلوب و با استانداردهای فنی لازم انجام نگرفته است و شایسته است این مهم از سوی دوستداران معارف اعتقادی مورد توجه قرار گیرد و به نشر مطلوب یا بازنویسی آن اقدام گردد.

ظهور حضرت مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف) و علایم آن و بخش دوم و سوم درباره رجعت و شفاعت است.

گزارش ارائه شده فهرست اجمالی بیان الفرقان است و در عناوین تفصیلی و در میانه مباحث مطالب ارزشمندی بیان شده است که در این جا مواردی انتخاب و عرضه می شود:

1. مرحوم شیخ مجتبی قزوینی در مقدمه جلد اول راه های معرفت و شناخت را بر سه طریق تقسیم کرده است راه فلاسفه راه عرفا و صوفیه راه وحی سپس به نقد روش تفکر فلسفی و عرفانی پرداخته و با ارائه شواهد روشن این دو روش را برای نیل به حقایق ناکافی دانسته است و در پایان با ارائه فهرستی از اختلافات فکری جهان بینی و حیانی و نظام فلسفی و عرفانی، تبیین این نظام های شناختی را به تصویر کشیده است. عناوین برخی از اختلافات چنین است:

در توحید فلسفی اثبات وجود خداوند متعال امری است نظری و محتاج به برهان فلسفی و متوقف است بر تحقیق و بحث در علت و معلول و ابطال تسلسل، در نتیجه رابطه باری تعالی با مخلوقات رابطه علیت و صدور است خداوند علت و ماسوی معلول اویند که بر اساس فرایندی خاص از اوصاف شده اند پذیرش این دستگاه قول به لوازمی است همانند فاعلیت موجب حضرت حق و عدم انفکاک علت و معلول و قدم عالم.

- در فلسفه اثبات معرفت خداوند به مفاهیم و وجوه است و در عرفان از برای سالکین معرفت حق تعالی به تعینات و از برای کاملین حیرت و فرق نگذاشتن بین شاهد و مشهود و عابد و معبود و محروم شدن از اعظم نعمت های الهی یعنی از عبادت و خضوع و خوف و خشیت و تصریح؛ چنان که گویند: «يسقط التكليف عن السالك في مرتبة الحال». و شیخ الرئیس در تعریف عارف می گوید: «العارف ربما ذهل فيما يصر اليه فغفل عن كل شيء فهو في حكم من لا يكلف وكيف والتكليف لمن يعقل التكليف حال ما يعقله ولم اجترح بخطيئته ان لم يعقل التكليف.» (1)

- اثبات- سنخیت بین خالق و مخلوق

- توحید عرفانی که مبتنی است بر اثبات اصالت وجود و تشکیک در حقیقت وجود یا اقامه برهان تعین یا اثبات وحدت اطلاقی

- محدود- شمردن علم و قدرت خداوند متعال به امور و موجودات کاینات و انحصار علم خداوند به کلیات

- استناد- تمام افعال به خداوند متعال بر اساس سلسله علت و معلول بدون امکان تخلف و

ص: 318

استناد شرور به خداوند یا انکار شرور در عالم.

- انکار حدوث حقیقی ما سوی الله و اثبات قدم اصول عالم حتی عناصر.

- انکار حسن و قبح در عالم به اراده و اختیار بشر.

- انکار نبوت به معنایی که در ادیان وارد شده است و انکار ملائکه و جبرئیل به معنایی که از مجاری وحی رسیده است.

- انکار معاد جسمانی و انکار خلود در عذاب. (1)

لازم به تذکر است وجود این تباین در اساس نظام های شناختی و حیانی و غیر و حیانی به معنای این نیست که هیچ دیدگاه مشترکی میان این نظام های فکری وجود ندارد و یا بیان آرای معارض اندیشه های و حیانی به معنای نسبت دادن آن ها به همه فیلسوفان و عارفان نیست؛ به این مهم در بیان الفرقان اشاره شده است از جمله مواضع ابن سینا در اثبات نبوت مورد تحسین واقع گردیده است. (2)

2. در معارف توحیدی تطبیقی در بیان الفرقان آمده است توحید و خداشناسی در منابع و حیانی مبتنی بر تذکر بر فطرت و وجدان و آیات و نشانه هاست و با دیدگاه های توحیدی فلسفه و عرفان جدا و مابین است سپس پنج ویژگی در این دستگاه های شناختی به شرح زیر مورد مقایسه و سنجش قرار گرفته است.

الف. نتیجه تذکر قرآن ثبوت ذات الهی است بدون تشبیه و مذهب فلسفه اثبات با تشبیه و طریق عرفان اثبات وحدت و نفی غیریت است.

ب. مشرب قرآن عدم امکان توصیف و نهی از توصیف ذات مقدس الهی است، مگر به آن چه ذات مقدس خود توصیف فرموده است: «لا یوصف الا بما وصف به نفسه» مشرب فلسفه توصیف به مفاهیم و وجوه و روش عرفان توصیف به کل صفات است.

ج. قرآن اثبات می کند که عدم امکان معرفت ذات قدوس را در مرتبه کمال، مگر به خود ذات مقدس و فلسفه معرفت مبدأ را به وجوه و مفاهیم مدعی است و عرفان و تصوف معرفت ذات را به اتحاد و وحدت و کل تعینات ثابت می کند.

ه. قرآن خلو حضرت حق را از مخلوقات و خلو مخلوقات را از ذات خدا اثبات می کند و فلسفه اثبات تشکیک و سخیت میان خالق و مخلوق می کند و عرفان اثبات وحدت و اتحاد می نماید. (3)

ص: 319

1- بیان الفرقان، ج 1، ص 8

2- همان، ص 7 و 98

3- همان، ص 76

3. بسیاری از فلاسفه حسن و قبح عقلی را اعتباری می دانند و متکلمان شیعی به حسن و قبح عقلی و ذاتی معتقدند مرحوم شیخ مجتبی قزوینی عقل و نبی را دو حجت باطن و ظاهر می شمارد و حجیت عقل را ذاتی دانسته و به مستقلات عقلیه معتقد است. وی در دفاع از امامت شیعی نیز از عقل و امام به عنوان دو میزان نام می برد و می نویسد: «حجیت عقل فطری برای بشر از بدیهیات اولیه است و اگر حجیت عقل نفی شود هیچ امری از امور عالم ثابت و هرج و مرج و اختلال نظام لازم خواهد آمد و از این جهت است که در قرآن نخواهد شد و هرج و مرج و مجید، در هر مطلبی و هر امری ارجاع به عقل داده شده است چنان که به بیان های مختلف می فرماید: افلا تعقلون افلا یعقلون فاعتبروا یا اولی الابصار و اولئک هم اولوا الالباب از این قبیل اشارات و بیانات در قرآن مجید زیاده از حد احصا است پس میزانیت عقل در یک دسته از مطالب و معارف جای شک و شبهه نیست.» (1)

4. معارف اعتقادی شیعی در تقابل با آرا و افکار فلسفی و عرفانی دارای مواضع و ماهیتی مستقل است و هدف والای آن دفاع و تبیین از داده های قطعی عقل و دین است.

برخی از هواخواهان وحدت معرفت دینی و فلسفی با انگیزه جانبداری از فلسفه صدرایی مخالفان وحدت معرفت دینی و فلسفی از معتقدان به استقلال معارف اعتقادی را متأثر از آرای کلامی غزالی دانسته اند اما برجسته نمودن نقش غزالی به عنوان پیشتاز مخالفان وحدت معرفت فلسفی و دینی فاقد وجاهت علمی است زیرا اولاً غزالی یک سنی اشعری است و دیدگاه کلامی او با کلام شیعه که متأثر از معارف اهل بیت علیهم السلام است، دارای اختلاف عمیق و اساسی است. ثانیاً به حساب آوردن غزالی در شمار متکلمان محل تأمل است. مرحوم مطهری می نویسد: «غزالی در بیشتر مباحث مذاق عرفان و تصوف دارد و در کم ترین آن ها مذاق کلامی دارد.» (2) مرحوم شیخ مجتبی قزوینی به نقد شدید غزالی پرداخته و از جمله اساس معارف کشفی ملاصدرا را برگرفته از غزالی و ابن عربی دانسته است. (3) این نقد از نظر ابعاد کمی و کیفی قابل توجه است و حجم زیادی از کتاب بیان الفرقان را در بر می گیرد.

عبدالله نعمه می نویسد: «مراحل سه گانه ای که صدر المتألهین گذرانده ما را به یاد مراحل سه گانه مطالعات غزالی و شباهت نزدیکی که بین این دو هست می اندازد؛ زیرا هر یک از این دو دانشمند در مرحله نخست مشغول مطالعه و بررسی آرای فلاسفه و متکلمان بودند

ص: 320

1- همان، ج 4، ص 60

2- آشنایی با علوم اسلامی (منطق و فلسفه)، ص 177

3- بیان الفرقان، ج 1، ص 95

و سپس غزالی و صدر المتألهین آرای فلاسفه را به عنوان آن که راهی به حقیقت ندارد و به علاوه مانع وصول به حقیقت است آرای نابخردانه شمرده اند به علاوه هر یک از این دو دانشمند مدت زیادی به کناره گیری و عزلت پرداختند و در خلال همین مدت بود که به پرورش افکار خود مشغول شدند و بالأخره هر دو تحت تأثیر فلسفه اشراق و عرفان قرار گرفتند. غزالی و صدر المتألهین هم از لحاظ اوایل زندگی و هم از لحاظ فکر به یکدیگر شباهت داشتند. این دو نفر با هم مکتب خاصی را به وجود آوردند که در بیشتر حالات جامع بین آن ها به شمار می رود...» (1)

دکتر زریاب خویی به رگه هایی از تفکر ابن عربی و غزالی در اسفار اشاره می کند و می گوید: «اصلاً سبک ملاصدرا بسیار به سبک غزالی نزدیک است. هم از لحاظ نثر زیبای عربی، هم از جهات دیگر واقعاً انسان از شیوه ورود و خروج ملاصدرا در مباحث و زیبایی بیان او که متأثر از غزالی است حظ می کند.» (2)

با وجود مواضع تند مدافعانه غزالی از نظام مذهبی سنت و سلفی و نقد فلاسفه که متأثر از نظام سلطه زمانه خویش بوده است نمی توان مخالفان و مخالفت محوری با فلسفه را به سلفی گری نسبت داد و آن دو را یک گروه دانست. اگر غزالی در مسایلی چون علم حق تعالی به جزئیات و معاد جسمانی و قدم عالم به اهل فلسفه تاخته است؛ خواجه نصیر طوسی و علامه حلی، دو تن از نوایغ کلامی شیعی مواضع تند و مشابهی داشته اند. اشتراک در مسأله ای دلیل همسانی عقاید نمی شود در مسأله گناهان کبیره موضع اشاعره و شیعه با معتزله متفاوت است؛ در حسن و قبح عقلی و ذاتی هم مواضع معتزله و شیعه با اشاعره یکسان نیست. شیعه امامیه اکیداً به نفی قیاس پرداخته است فرقه ظاهریه سنی هم قیاس را نفی کرده است.

پس روشن است که نمی توان گستره دیدگاه های غزالی را به عنوان یکی از جریانات فکری تأثیرگذار فلسفه ستیز سنی به کلیت مسلمانان تعمیم داد و مخالفان تفکر فلسفی نحله های کلامی شیعی را هم متأثر از آن دانست و فراتر از آن در این جهت برای غزالی نقشی برتر و پیشتاز ترسیم کرد چرا که اجزای نظام فکری غزالی با مواضع سلفی ضد شیعی و آمیخته با مشرب ذوقی و، تصوفی در تضاد اساسی با بنیان های فکری کلام امامیه است.

تمایز میان دیدگاه های کلام شیعی با نظام فکری فلسفی و عرفانی دارای سابقه ای کهن

ص: 321

1- فلاسفه شیعه، ص 484

2- کیهان اندیشه، ش 53، فروردین و اردیبهشت 1373، ص 8

و دیرینه بوده و چند سده پیشتر از غزالی و از عصر حضور امامان معصوم علیهم السلام ادامه داشته است. برای نمونه قابل ذکر است که غزالی متوفای 505 ق است و شیخ طوسی متوفای 460 ق است. یکی از نویسندگان معاصر در مورد آرای مخالف فلسفی شیخ طوسی نوشته است: «متکلمان بزرگ شیعه، چون شیخ طوسی و... سعی کرده اند خداشناسی قرآنی بنا کنند و در این خصوص مقلد فیلسوفان و پیرو آن ها نباشند. در سده هفتم ایده آن ها نزد غالبان متکلمان مقبول افتاده است. این مقبولیت معلول عدم رضایت متکلمان از الهیات به معنی الاخص فیلسوفان است. مقایسه دو مفهوم واجب الوجود با خالق جدول اوصاف واجب تعالی نزد فیلسوفان با اوصاف هفتگانه باری تعالی ترسیم ارتباط انسان با خدا نزد حکما و متکلمان تمایز و شکاف دو نظام خداشناسی را نشان می دهد.» (1)

5. مرحوم شیخ مجتبی قزوینی در سرتاسر بیان الفرقان به نقد مبانی جهان شناسی فلسفی و عرفانی پرداخته است. اما شیوه نقد وی از دو جریان متفاوت است. وی رویکرد تأویلی را که در شیوه عرفا و صدر الدین شیرازی کاربرد زیادی دارد موجب تحریف حقایق و بسیار خطرناک می داند که در فراز بعدی این نوشتار به آن اشاره خواهد شد. اما با وجود نقد مبانی فلسفه به ویژه الحادی و کفر آمیز دانستن کیهان شناسی این نظام با استناد به اقوال شیخ اعظم انصاری و بزرگان و اقدمین از فقهای امامیه در مبحث تنجیم کتاب مکاسب، (2) از دانشمند شهیر ابن سینا با احترام یاد می کند و با استناد به سخن یکی از فقها می نویسد: اولین کس از میان حکیمان مسلمان که به طریق ملین به اثبات نبوت پرداخته ابن سیناست.» (3)

وی نیز در مقام توصیف اقسام حکما و عرفای مسلمان می نویسد: «بعضی از بزرگان اسلام مانند شیخ (ابن سینا) در یک قسمت از کتب خود مطالب فلسفه را به نحو حدس و ظن و تخمین می گوید و جدیت در تثبیت مطالب ندارد و قسمتی از مطالب را جدیت دارد با ظواهر و نصوص قرآن بدون تأویل تطبیق نماید چنان چه در موضوع نبوت اشاره کردیم. گمان می رود چون این مرد شریف و عظیم بوده برخورد به یک قسمت از اسرار طبیعت کرده عظمت و بزرگی قرآن و پیغمبر اسلام برای او جلوه نموده و نخواسته که جدیت بر مخالفت قرآن نماید چنان که کلمات ایشان در مسأله معاد در کتاب شفا و یک قسمت از کلماتش در اشارات

ص: 322

1- هندسه معرفتی کلام جدید، احد فرامرز قراملکی، ص 95

2- بیان الفرقان، ج 4، ص 156

3- همان، ج 2، ص 25

دلالت بر آن چه گفتیم دارد و اگر کسی با تأمل و دقت نظر کند تصدیق خواهد کرد.» (1)

6. روش فکری و شیوه تألیف و تحقیق دانشمند نامی صدر الدین شیرازی موجب مخالفت شماری از دانشمندان و بزرگان گردیده است و خرده گیران فلسفه صدرایی را طیف های مختلفی تشکیل می دهند آقای صدوقی سها در معرفی مخالفین مشایب مسلک ملاصدرا به بزرگانی چون میرزای جلوه کرمانشاهی محمد صالح مازندرانی اشاره می کند نیز از شماری از این طیف فکری همانند ملا اسماعیل بروجردی ملا عبد الهادی هزار جریبی و آقا سید احمد جهرمی آقا سید محمد فیروز آبادی ملا عبد الرسول غزالی طهرانی آقا شیخ علی علامه، محمد علی بن محمد مؤمن حسینی حسینی طباطبایی دارنده نقض المشاعر فی دفع شبهات الفیلسوف الشیرازی را نام می برد. (2)

همچنین آقای صدوقی سها به آقای ضیاء الدین دری اصفهانی (م 1375ق) از ناقدین ملاصدرا اشاره کرده و گزارشی از حاشیه وی بر اسفار را ارائه می کند. دری در حاشیه ای بر اسفار بسیاری از مطالب این کتاب را مأخوذ از دیگران می داند که بدون اشاره به صاحبان آن ها نقل شده است. وی این کار را موجب سوء فهم کثیری از صاحب نظران، فلسفی همانند ملا علی نوری ملا اسماعیل واحد العین، حاجی سبزواری در تقریر مطالب اسفار دانسته و نوشته است لا اقل دو ثلث کتاب اسفار مسلماً عبارات قوم است و مؤلف محترم به خود نسبت داده و اسم صاحب کتاب را نمی برد دری در توضیح چگونگی این برداشت خود می نویسد: من هم اسفار را به همان حسن ظن پیشینیان خواندم. اما بار دوم که خواستم اجتهاداً پیش رفته باشم، بر حسب اتفاق با مطالعه کتاب مباحث مشرقیه فخر رازی متوجه شیوه نقل ملاصدرا شدم و پس از پژوهش متوجه شدم که شاید بیش از صد کتاب به سرنوشت کتاب مباحث مشرقیه مبتلا شده و بدون نام بردن از مؤلف آن ها مطالبشان در اسفار آمده است. دری نام ده ها کتاب را در این رابطه ذکر می کند و هنوز تحقیقات خود را ناقص می داند.

(3)

نظرات دکتر زریاب خوبی در یک مصاحبه را نیز می توان در شمار آرای خرده گیران ملاصدرا دسته بندی کرد وی از جمله آبشخورهای فکری صدرالدین شیرازی را برشمرد و گفته است «ملاصدرا از همه این تفکرات با همه تمایزاتی که داشتند نهایت استفاده را برد برای همین حکمت خود را الحکمة المتعالیه نامید. این تسمیه در واقع توجیه و معنایی است که

ص: 323

1- همان، ص 26

2- تاریخ حکما و عرفاء متأخرین صدر المتألهین، ص 23

3- همان ص 24

او از حکمت التقاطی داشت. فلسفه صدرا، آمیزشی بود از تمام نحله های فکری پیش از او.

قبل از این که صدر المتألهین حکمت خود را این چنین بنامد یکی از حکمای مصر، کتابی نوشت به نام الاسفار الاربعه که در ایران شناخته شده نیست من خودم این کتاب را دیده ام نام کامل این اثر الاسفار الاربعه في الحكمة المتعاليه است این کتاب که خیلی پیش از ملاصدرا نوشته شده کاملاً التقاطی است.» (1)

دکتر زریاب خویی در بخش دیگری از این مصاحبه می گوید: «آن چه که به نظر بنده می رسد این است که این سه جریان یعنی اشراق مشاء و، عرفان به ملاصدرا کمک کرد که بنای حکمت متعالیه را بنیان نهد و حکمت التقاطی خود را به نام حکمت متعالیه مطرح سازد. هر چند بعد از او این طور نبود که همه تسلیم محض او شوند خیلی بحث شده است و بعضی قبول کردند بعضی مثل لاهیجی و ملا رجبعلی تبریزی زیر بار نرفتند و همین طور بحث و جدل ادامه داشت تا عصر قاجار در این عصر و دوره دوباره فلسفه ملاصدرا اوج گرفت.» (2)

چنان که پیش تر اشاره گردید جناب شیخ مجتبی قزوینی از ناقدان سخت اندیشه عرفانی به ویژه ملاصدراست آن مرحوم در بخشی از کتاب خود توضیح می دهد که این خصومت شخصی نیست بلکه فکری است. (3) شیخ مجتبی قزوینی یکی از بدترین شیوه های نظریه پردازی را استفاده از عنصر تأویل ناروا دانسته و این کار را در حقیقت مساوی با تحریف و دگرگونی حقایق و نیرنگ می داند و به کرات بر این موضع خود پای می فشارد. در این جا به چند مورد از مواضع وی در این زمینه اشاره می شود:

در مقدمه جلد اول بیان الفرقان در تحلیلی از روند تاریخی تعامل روش های فکری مختلف آمده است: «در قدیم الایام طریق فقه های آل محمد صلوات الله علیهم اجمعین که پیروان قرآن مجید و سنت سید المرسلین باشد ممتاز از طریق فلاسفه یونان و عرفای صوفیه بوده و پیروان فلسفه و عرفان هم از یک دیگر ممتاز بوده اند و هر یک طریق خود را حق و دیگری را باطل دانسته و باکی از هم نداشتند.» (4) آن گاه وی به بهره مندی از عنصر تأویل و این همانی پنداشتن مطالب و حیانی با اندیشه های فلسفی و عرفانی در دوره اخیر اشاره و پی آمدهای منفی آن را برای اعتقادات دینی و فقها برشمرده است. (5)

ص: 324

1- کیهان اندیشه ش 53، ص 8

2- همان.

3- بیان الفرقان، ج 1، ص 98.

4- همان، ج 1، ص 2.

5- ر.ک: همان

در این زمینه شیخ مجتبی قزوینی نوشته است: «تأویل ظواهر و نصوص دینی خلاف حکم عقل و ظلم بر صاحب شریعت است و در حقیقت چنین کسی نسبت جهل و عجز از اظهار مقاصد به خدا و پیغمبر داده که نتوانسته اند حقایق و مطالبی را که دانستن آن ها برای ارشاد خلق لازم است؛ به بیانی روشن و صریح ادا کند و مردم را به ادای عبارت مبهمی که مناسبتی با مقصود ندارد و باید به سلیقه دیگران معنی و تأویل شود سرگردان و بلا تکلیف گذاشته اند به علاوه چون عقول مردم یکسان نیست اگر بنا شود که هر کس خود را مجاز داند که کلمات را با مقاصد خود تأویل و تطبیق کند اختلافی عظیم پیدا شود و محقق قمی در این باب بیانی دارد که حاصلش این است تأویل کنندگان ظواهر آیات و روایات متنی بر خدا و رسول گذاشته و این طور وانمود می کنند که خدا و پیغمبر نتوانسته اند مقاصد خود را واضح کنند ما به کمک آنان برخاسته و مراد گوینده را دریافته و بیان می کنیم.» (1)

در ادامه مؤلف بیان الفرقان با اشاره به وجود بسیاری از آیات که تصریح به خلود عذاب برای گروهی از کفار می نماید و ارائه چند نمونه از این آیات نوشته است «تأویل کنندگان از متأخرین از عرفا و فلاسفه با این بیان روشن و واضح ظواهر آیات را انکار نموده و گویند: مراد از این آیات حرکت جوهری است و در هر باب از این قبیل تأویلات زیاد دارند.» (2)

یکی از چالش های شدید درباره فلسفه صدرایی، مسأله معاد جسمانی است. این موضوع نه تنها نزاع میان مخالفان ملاصدرا و وی را تشدید کرده است بلکه بسیاری از فیلسوفان و دوستان فکری وی را نیز به واکنش منفی واداشته است جناب شیخ مجتبی قزوینی در تحلیلی دراز دامن به نقد اصول فکری ملاصدرا در حرکت جوهری و تبیین معاد پرداخته و نوشته است: «معاد جسمانی صوری علاوه بر این که مستلزم انکار معاد است التزام به محدودیت قدرت حق تعالی و انحصار خلقت عالم به عالم مشهود و عدم امکان خراب و فنای عالم و ایجاد عالم دیگر است گذشته از آن که خلاف اساس انبیا و ملیین است برهان ملزومی ندارد علاوه خلاف کشفیات علمی روز است.» (3)

مؤلف بیان الفرقان عبارتی در باب معاد از مشاعر را آورده است که در آن دیدگاه ارسطو در فرجام جهان مطابق کیهان شناسی کهن مورد تأیید قرار گرفته است. آن گاه در وصف ویژگی تقریر ملاصدرا نوشته است: «تمام این جملاتی که نقل شد نمونه ای از کلمات خطابی و

ص: 325

1- همان، ج 1، ص 13.

2- همان.

3- همان، ج 3، ص 104

اشتباه اندازی سایر بیانات خطایی این مرد عارف می باشد که اسفار و بقیه کتبش مملو از این بیانات است.» (1)

ملاصدرا در تبیین مباحث معاد در کتاب هایش از معاد جسمانی سخن به میان می آورد و در مواردی با شدت بر آن تأکید می کند ولی بلافاصله یا با فاصله با توضیحات وی معلوم می شود که موضوع وی معاد جسمانی صوری است و می توان این موارد را برای نمونه در کتاب های مبدأ و معاد اسرار الآیات، تفسیر سوره سجده، اسفار و... مشاهده کرد. اما صاحب نظرانی چند دیدگاه وی در شرح هدایه را همسو با دیدگاه های کلامی می دانند. به نظر می رسد که اظهارات ملاصدرا در شرح هدایه را پیرامون معاد جسمانی نتوان اصولاً بیانگر دیدگاه وی یا نظر نهایی او تلقی کرد.

یکی از نویسندگان معاصر روش ملاصدرا را در شرح هدایه وفاداری به متن تلقی کرده و نوشته است: «نه تنها در موضوع معاد جسمانی بلکه حرکت جوهری از اصول مهم فکری شارح نیز در این شرح نفی شده است.» (2) از طرفی تألیف شرح هدایه در سال 1029 ق به پایان رسیده است. (3) ملاصدرا در این کتاب از اسفار اسم برده است و در جلد سوم و چهارم و پنجم اسفار نیز از شرح هدایه نام برده است و در مبدأ و معاد نیز که در چهل سالگی ملاصدرا (4) و بسیار پیش تر از اتمام شرح هدایه تألیف شده از شرح هدایه و اسفار نام برده شده است. از طرفی تألیف اسفار بنابر شواهد مستدل پس از شرح هدایه هم ادامه داشته است از جمله مطلبی را که تاریخ بیان آن 1037 ق است در اسفار آمده است. (5)

در برخی دیگر آثار ملاصدرا که تاریخ قطعی تألیف آن ها پس از 1029 ق و اتمام شرح هدایه بوده است همچنان بیانگر دیدگاه صدر الدین شیرازی در معاد جسمانی صوری است و این یعنی تداوم نزاع در پردازش مبحث معاد میان متکلمان و ارباب معارف اعتقادی و مکتب فلسفی صدرایی.

ص: 326

1- همان ص 105

2- مجله حوزه، ش 92 خرداد و تیر 1378 ش، ص 195 و 196.

3- همان، ص 191

4- المبدأ والمعاد صدر الدین شیرازی ص 198

5- تاریخ نوشتن تعلیقه ای بر مشاعر از سوی ملاصدرا 1037 ق ذکر شده است و همان مطلب در اسفار، ج 3، ص 312 آمده است.

1. آشنایی با علوم اسلامی (منطق و فلسفه)، مرتضی مطهری، تهران: انتشارات صدرا.
2. اسفار، صدر الدین شیرازی، تهران: 1379ق.
3. الاشارات والتنبیها، ابن سینا، دفتر نشر کتاب، چاپ دوم، 1403ق.
4. اعتقادات صدوق، ترجمه سید محمد علی قلعه کهن های تهران انتشارات رضوی.
5. انوار الملكوت في شرح الياقوت علامه حلی تحقیق: محمد نجمی زنجانی، قم: انتشارات رضی - انتشارات، بیدار 1363ش.
6. بزرگان رامسر، محمد سمایی حائری، قم: 1361ش.
7. البیان سید ابو القاسم خویی، نجف، مطبعة علمیه، 1377ق.
8. بیان الفرقان، شیخ مجتبی قزوینی، مشهد، شرکت چاپخانه خراسان، 1370ق.
9. تاریخ حکما و عرفاء متأخرین صدرالمآلهین، منوچهر صدوقی سها تهران: انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران، 1359ش.
10. خاندان نوبختی عباس اقبال، آشتیانی، تهران کتابخانه طهوری، 1357ش.
11. رجال نجاشی، شیخ ابی العباس احمد بن علی نجاشی تحقیق سید موسی شبیری زنجانی قم، انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه، 1407ق.
12. رساله سه اصل، ملاصدرا با مقدمه دکتر سید حسین نصر.
13. روضات الجنّات سید محمد باقر موسوی خوانساری تحقیق و شرح: سید محمد علی روضاتی، اصفهان چاپ اول
14. علامه مجلسی اخباری یا اصولی؟ علی ملکی میانجی، قم: دلیل ما، 1385ش.
15. الغیبة، شیخ طوسی نجف مطبعة نعمان، 1385ق.
16. فرائد الاصول شیخ انصاری، تحقیق عبدالله، نورانی قم انتشارات اسلامی
17. فلاسفه شیعه عبدالله نعمه ترجمه سید جعفر غضبان تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، 1367ش.
18. الفلسفة الاسلامیة، محمدرضا مظفر، به کوشش سید محمد تقی طباطبایی تبریزی قم: مؤسسه دار الکتاب الجزائری، 1413ق.
19. فوائد الرضویه، شیخ عباس قمی بی جا: انتشارات مرکزی، بی تا.

20. قصص العلماء، میرزا محمد تنکابنی انتشارات علمیه اسلامیہ
21. قم نامه، سید حسین مدرسی طباطبائی، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، 1364 ش.
22. الکنی واللقاب شیخ عباس قمی قم انتشارات بیدار، بی تا.
23. کیهان فرهنگی، سال نهم، اسفند 1371، ص 33.
24. المبدأ والمعاد، صدر الدین شیرازی، با مقدمه سید جلال الدین آشتیانی تهران انجمن شاهنشاهی فلسفه 1354 ش.
25. مجله حوزه، شماره 93
26. مستدرک حسین بن محمد تقی نوری قم، اسماعیلیان
27. مفاتیح الغیب ملاصدرا تصحیح محمد خواجهی تهران مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی
28. نهج الحق وکشف الصدق، علامه حلی، تحقیق: عین الله حسنی ارموی، قم، مؤسسه دار الهجرة، 1411 ق.
29. وحید بهبهانی علی دوانی تهران انتشارات امیر کبیر، 1362 ش.
30. هندسه معرفتی کلام جدید، احد فرامرز قراملکی تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، 1378 ش.

چکیده

خلوص گرایی در فهم دین یا مدرسه معارفی خراسان یا مکتب تفکیک، نام های مختلف یک روش فکری است که به وسیله عالم، معاصر مرحوم میرزا مهدی اصفهانی پایه گذاری و تبیین شده. است مکتب تفکیک معتقد است که فلسفه و عرفان موجود در جهان اسلام مخلوطی از دین و غیر دین است و باید میان آن چه که دین می گوید و آن چه که فلسفه و عرفان ارائه می دهد تفکیک قائل شد.

معتقدان به این روش فکری و دیدگاه مخالف آن در تبیین نظر خود یا نقد آرای دیدگاه مخالف آثاری را تألیف نمودند کتابشناسی حاضر معرفی منابع و آثار هر دو دیدگاه را عهده دار شده است. منابع معرفی شده در این کتابشناسی در نه بخش سامان یافته است کتاب های مستقل کتاب های مشتمل؛ ویژه نامه ها مقالات پایان نامه ها آثار چاپ نشده نسخ خطی و عکسی؛ آثار مجازی و رجال تفکیک.

کلیدواژه ها: مکتب تفکیک، مدرسه معارفی خراسان، کتابشناسی، فلسفه، عرفان، دین، میرزا مهدی اصفهانی

مقدمه

اشاره

اهمیت کتابشناسی و کاربرد آن در پژوهش از مسایل مورد قبول همگان است و از مقدمات هر پژوهشی به شمار می آید هیچ پژوهشی بدون تکیه بر منابع و آثاری که در آن زمینه نگاشته شده به سامان نخواهد رسید از همین رو پس از انتخاب موضوع پژوهش اساسی ترین مسأله مراجعه به منابع برای گردآوری اطلاعات مورد نیاز پژوهش است. بنابراین هر پژوهشگری برای به سامان رساندن پژوهش خود نیازمند از نظر گذراندن کلیه آثاری است که درباره آن موضوع نگاشته شده است. آگاهی از آن چه پیشینیان در زمینه موضوع پژوهش به

بررسی آن‌ها پرداخته اند افزون بر برخورداری پژوهش از غنای لازم از به هرز رفتن فرصت‌ها و دوباره کاری نیز پیشگیری می‌کند.

انگیزه تهیه این کتابشناسی گذشته از اهمیتی که موضوع کتابشناسی دارد، کثرت آثاری است که در این زمینه - به ویژه در چند سال اخیر - انتشار یافته است قبل از پرداختن به معرفی منابع مرتبط با موضوع کتابشناسی در مقدمه از پیشینه، نامگذاری، موضوع و دامنه و روش تنظیم کتابشناسی به اجمال سخن رفته است.

یک. پیشینه

خلوص گرایی در فهم دین، (1) نظریه ای نیست که مرحوم میرزا مهدی اصفهانی (1303ق - 1365ق) و شاگردان وی آن را پایه گذاری کرده باشند؛ (2) همچنان که موافقت یا مخالفت با این موضوع اختصاص به جهان اسلام نیز ندارد؛ از این رو خلوص گرایی در فهم دین و مخالفان این روش فکری که معتقدند «قرآن و عرفان و برهان از هم جدایی ندارند»، (3) دو دیدگاه متفاوت در این زمینه است برخی از عرفا نیز در تفکیک میان فلسفه و عرفان از موضع جانبداری عرفان، به مخالفت با فلسفه همت گماشته اند. (4)

افزون بر قدمتی که این نوع نگرش فکری در تفکیک دین با سایر مشرب‌های فکری دارد

ص: 330

1- فارغ از موافقت یا مخالفت با آن که این نوشتار، در مقام ورود بدان نیست و به دلیل نیاز موضوع کتابشناسی به طرح آن و تعیین دامنه کار به اجمال بدان پرداخته می‌شود.

2- نگاشته‌هایی با عنوان «تهافت الفلاسفة» و «تهافت تهافت الفلاسفة» که در طول تاریخ در این موضوع نگاشته شده، حکایت از وجود نگرش‌های فکری متفاوت دارد. ر.ک: ابراهیمی دینانی غلامحسین ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام. تهران: طرح نو، چاپ اول، 1379، ج3. بخش‌های مختلفی از این مجموعه سه جلدی به بررسی و نقد آرای مخالفان فلسفه در سده‌های پیشین پرداخته است و نیز ر.ک: آشتیانی، سید جلال الدین نقد تهافت الفلاسفة غزالی، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، چاپ اول 1378 مؤلف در جانبداری از فلسفه به نقد تهافت الفلاسفة غزالی پرداخته است. گفتنی است که غزالی در کتابش با نگرش عرفانی، فلسفه را نقد کرده است و نیز ر.ک: حکیمی، محمدرضا مکتب تفکیک تهران دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ دوم، 1376، ص 186 - 188. مؤلف اگر چه نامگذاری «تفکیک» را جدید می‌داند ولی قدمت «مکتب تفکیک» و پیوستگی آن را به زمان نزول قرآن می‌رساند.

3- عنوان کتابی است از آیت الله حسن حسن زاده آملی با این مشخصات کتابشناختی قرآن و عرفان و برهان از هم جدایی ندارند. تهران مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی چاپ اول، 1370، 105ص.

4- ر.ک: سهروردی شهاب الدین (م 632ق) رشف النصائح الایمانیه فی کشف الفضائح الیونانیه ترجمه معین الدین جمال بن جلال الدین محمد مشهور به معلم یزدی (م 789ق) به تصحیح و توضیح نجیب مایل هروی، تهران: چاپ و نشر بنیاد، چاپ اول، 1365، 522ص

در سده اخیر نیز چنین نگرشی - جز آن چه موضوع این کتابشناسی است وجود داشته است. (1) البته چنان که در دامنه کار توضیح آن خواهد آمد حتی این همزمانی دلیل پرداختن به همه آثار خلوص گرایان در فهم دین نخواهد بود و فقط در دامنه ای که تعریف آن خواهد آمد این نوشتار بدان می پردازد.

برخی از شاعران نیز نگاه به این مسأله را از منظر خود دور نداشته اند. در این میان، خاقانی شروانی (520 - 595 ق) از همه روشن تر و شفاف تر بدین موضوع اشارت داشته است برای، نمونه ابیاتی از یک قصیده مشهور او چنین است

فلسفه در سخن می امیزید *** وانگهی نام آن جدل منهید

زحل زندقه جهان بگرفت *** گوش همت برین زحل منهید

مرکب دین که زاده عرب است *** داغ یونان بر کفل منهید

قفل اسطوره ارسطو را *** بر در احسن الملل منهید

نقش فرسوده فلاطون را *** بر طراز بهین حلل منهید

فلسفی، مرد دین مپندارید *** حیز را جفت سامیل منهید (2)

چنین نمونه هایی در میان متون کهن ادب فارسی فراوان است و شبیه آن را در آثار بزرگانی همچون فردوسی (3) هم می توان یافت. البته همه آنان معنای یکسانی از «دین خالص» اراده نمی کردند؛ اگر چه در خالص سازی دین کمابیش اشتراک نظر داشتند.

ناگفته نماند که خلوص گرایی در فهم دین به معنای انکار فلسفه و برهان و بطلان کلی این دو مشرب فکری نیست بلکه مخالفت با برخی از گزاره هایی است که از این دو دستگاه فلسفی و عرفانی به دست می آید بنابراین خلوص گرایی در فهم دین را نمی توان فلسفه یا عرفان ستیزی دانست. البته نظر کسانی است که با افراط و تفریط به موافقت یا مخالفت موضوع پرداخته اند خارج از نگاه این نوشتار است.

این کتابشناسی، معرفی منابع مرتبط با مدرسه معارف خراسان را برعهده دارد از این رو

ص: 331

1- ر.ک «تنبيه على مذهب الصوفية و هداية. منهاج البراعة في شرح نهج البلاغة ميرزا حبيب الله الهاشمي الخوئي، تهران مكتبة الإسلامية چاپ چهارم، بی تا، ج 13، ص 132 - 417 و ج 4، ص 2 - 22؛ و نیز ر.ک: کلمة سواء: نبذة من المباحث الفلسفية والكلامية قديماً و حديثاً عبدالحسين أعلمی (م 1370ق)، تقديم و اعداد: علی صدرایی خویی، قم: مؤسسه فرهنگی سماء، 1423ق، 239 ص

2- ر.ک بدیع الزمان فروزانفر، سخن و سخنوران تهران خوارزمی چاپ پنجم، 1380، ص 622

3- آیا فلسفه دان بسیار گوی/ میویم به رهی که گویی بیوی

به اجمال به نقش مرحوم میرزای اصفهانی پایه گذار این حرکت اشاره می کنیم مرحوم میرزا مهدی اصفهانی پس از هجرت به مشهد طبق معمول شیوه حوزه ها کار علمی خویش را در حوزه مشهد با درس خارج فقه و اصول آغاز کرد با حضور فاضلان حوزه مشهد در درس او بر رونق درس و بحث وی افزوده می شود میرزای اصفهانی در کنار دروس خارج، به درس های معارف نیز می پردازد دروس معارفی ایشان نیز سال ها ادامه می یابد. وی در این درس ها به بیان تمایز معارف و حیانی و تفاوت آن ها با مفاهیم و مصطلحات فلسفی و عرفانی می پرداخته است. در دوره بیست و پنج ساله سکونت مرحوم میرزای اصفهانی در مشهد (1340 - 1365ق)، عالمان و طلاب بسیاری در مجالس اخلاقی و تربیتی و معارفی ایشان حاضر می شده اند از این رهگذر شاگردان بسیاری در مدرسه معارفی خراسان پرورش یافته اند که علاوه بر نوشته ها و تقریرات دروس استاد، خود صاحب تألیف و حوزه درسی و تأثیرگذار شده اند. (1)

اگر چه تاکنون کتاب ها و تقریرات دروس میرزای اصفهانی به صورت علمی و تحقیقی انتشار نیافته است (2) ولی نسل نخست شاگردان وی با ادامه راه استاد خویش علاوه بر تدریس دروس رایج در حوزه ها به تدریس درس های معارف نیز اهتمام داشته اند همچنین این نسل از شاگردان آثاری هم در این حوزه پدید آورده اند. (3)

دو. نامگذاری

پس از نسل نخست شاگردان مدرسه معارفی خراسان، (4) نسل بعد شاگردان این جریان فکری نیز همچنان تأثیرگذار بوده اند نسل جدید با وارد کردن این مباحث در عرصه عام تری به

ص: 332

1- ر.ک: مکتب تفکیک، ص 219 - 225

2- مدتی پیش یکی از مهمترین کتاب های وی با تحقیق جدید با این مشخصات کتابشناختی به چاپ رسیده است ابواب الهدی به روایت نسخه فائقی تحقیق حسین جمشیدی، قم: مؤسسه بوستان کتاب چاپ اول 1385، رقعی، 201 ص همین ناشر وعده داده است: «سایر آثار ایشان از جمله مصباح الهدی و... در دستور کار مؤسسه قرار گرفت.» رک از مدرسه معارف تا انجمن حجّتیّه و مکتب تفکیک قم: مؤسسه بوستان کتاب چاپ اول 1386 یادداشت ناشر ص 16

3- این آثار در بخش نخست کتابشناسی با عنوان کتاب های مستقل، شناسانده شده است.

4- ر.ک مکتب تفکیک ص 189 - 317 در این بخش از کتاب با عنوان عالمان تفکیکی ده نفر از شاگردان نسل نخست پایه گذار مدرسه معارفی معرفی شده اند که همگی به عالم باقی شتافته اند و نیز ر.ک: بخش «هفت نسخه های خطی و عکسی» و بخش «نه. رجال تفکیک»

ترویج جدی تر در این حوزه اهتمام ورزیده و آثار بسیاری پدید آورده اند که مشخصات آن ها در این کتابشناسی شناسانده خواهد شد یکی از شاگردان برجسته این نسل اسناد محمدرضا حکیمی است که در چند دهه اخیر مروج این اندیشه بوده است. وی با انتخاب نام «مکتب تفکیک» بر این اندیشه این مباحث را وارد فضای جدیدی کرد.

سه. موضوع و دامنه

اشاره

موضوع این کتابشناسی چنان که گذشت مکتب تفکیک یا مدرسه معارفی خراسان است. این نظریه معتقد به خلوص گرایی در فهم دین است اصحاب تفکیک معتقدند که فلسفه و عرفان موجود در جهان اسلام مخلوطی از دین و غیر دین است؛ از این رو باید میان آن چه که دین می گوید و آن چه که فلسفه و عرفان ارائه می کند تفکیک قائل شد استاد محمدرضا حکیمی مکتب تفکیک را چنین تعریف می کند:

«مکتب تفکیک مکتب جداسازی سه راه و روش معرفت و سه مکتب شناختی است در تاریخ شناخت ها و تأملات و تفکرات انسانی، یعنی راه و روش قرآن، و راه و روش فلسفه، و راه و روش عرفان و هدف این مکتب نابسازی و خالص مانی شناخت های قرآن و سره فهمی این شناخت ها و معارف است بدور از تأمل و مزج با افکار و نحله ها و برکنار از تفسیر به رأی و تطبیق تا «حقایق وحی» و اصول «علم صحیح» مصون ماند و با داده های فکر انسانی و ذوق بشری در نیامیزد و مشوب نگردد.» (1)

این کتابشناسی معرفی منابعی را در بر می گیرد که برخوردار از معیارهای ذیل باشند:

الف. دامنه موضوع

از نظر شمول موضوعی، این آثار شناسانده می شود:

1. آثار مرتبط با مدرسه معارفی خراسان؛ اعم از آثار مرحوم میرزای اصفهانی که پایه گذار این مباحث بوده است و همچنین نگاشته های شاگردان بی واسطه و باواسطه ایشان و نیز نوشته های کسانی که به گونه ای متأثر از این آثار بوده اند. این منابع هم نگاشته هایی را در بر می گیرد که به حوزه های اختلافی تفکیکیان و مخالفان آنان پرداخته است؛ چون مباحث مرتبط با مبدأ و معاد و هم نوشته هایی که کمتر محل نزاع است؛ مقولاتی همچون نبوت و

ص: 333

امامت و یا سایر موضوعاتی که با رویکرد و نگرش تفکیکی بدان ها پرداخته شده است.

2. منابعی که صریحاً در نقد آثار شناسانده شده در بند یک نگارش یافته است.

3. آثاری که به نحوی ناظر بر مباحث طرح شده در بند یک و دو است. این منابع ممکن است صریحاً در نفی یا اثبات مکتب تفکیک نباشد بلکه به گونه ای ناظر بر موضوعات مطرح در بند یک و دو است و از نظر زمانی نیز بر مباحث طرح شده هم پوشانی دارد. از این رو ممکن است منابعی در این کتابشناسی شناسانده شده باشد که پدیدآورندگان آنان خود را نه حامی مکتب تفکیک بدانند و نه نافی آن ولی به دلیل ارتباط موضوعی و زمانی با کتابشناسی حاضر در این مجموعه معرفی شده اند.

4. مقاله های نگاشته شده در معرفی کتاب های مرتبط با موضوع تفکیک.

5. نگاشته هایی که به زندگانی بزرگان معتقدان روش فکری مدرسه معارفی خراسان پرداخته است.

ب. دامنه منابع

این کتابشناسی هر نوع مأخذی - اعم از کتاب (مستقل یا مشتمل)، نشریه (ویژه نامه یا مقاله)، پایان نامه، آثار چاپ نشده نسخه های خطی و آثار مجازی - را در بر می گیرد. در بخش روش تنظیم درباره نوع اطلاعاتی که از هر کدام منابع ارائه شده و همچنین چگونگی تنظیم این اطلاعات توضیحات لازم آورده شده است.

منابع چاپی شناسانده شده در کتابشناسی آثاری را در بر می گیرد که تا پایان آبان 1386 منتشر شده است.

در زمینه موضوع کتابشناسی حاضر تاکنون یک کتابشناسی منتشر شده است. این کتابشناسی در ویژه نامه مجله اندیشه حوزه (1)، که به موضوع مکتب تفکیک اختصاص داشت، به چاپ رسیده است. کتابشناسی یاد شده در دو بخش سامان یافته است: الف. کتاب ها ب. مقالات. در بخش نخست چهل و چهار اثر - اعم از خطی و چاپی - در تأیید، نقد یا ناظر بر موضوع کتابشناسی به صورت توصیفی شناسانده شده است در بخش دوم نیز مشخصات کتابشناختی هجده مقاله معرفی شده است. در مجموع دو بخش آن کتابشناسی، شصت و دو

ص: 334

1- ر.ک: حجتی نیا، غلامحسین. کتابشناسی مکتب تفکیک. اندیشه حوزه، سال پنجم، شماره 3 (آذر و دی 1378)، ص 198 - 216

مأخذ شناسانده شده است. همچنین در آغاز آن کتابشناسی ضمن مقدمه ای، اصول مورد اعتقاد صاحبان مکتب تفکیک بر شمرده شده است.

در کتابشناسی حاضر که هشت سال پس از انتشار کتابشناسی یاد شده به همین موضوع می پردازد 546 مأخذ شناسانده شده است.

چهار. روش تنظیم

اشاره

منابع معرفی شده در این کتابشناسی در نه بخش طبقه بندی و سامان یافته است:

1. کتاب های مستقل؛

2. کتاب های مشتمل؛

3. ویژه نامه ها؛

4. مقالات؛

5. پایان نامه ها؛

6. آثار چاپ نشده؛

7. نسخه های خطی و عکسی؛

8. آثار مجازی؛

9. رجال تفکیک.

بخش نخست، از سه قسمت تشکیل شده است: الف. منابع اصلی، ب. آثار ناقدان، ج. سایر آثار منابع شناسانده شده در قسمت اول و دوم این بخش به ترتیب زمان تألیف تنظیم یافته اند. قسمت سوم نیز به ترتیب الفبای نام پدیدآورندگان منظم شده است. در این بخش، در مجموع 73 کتاب مستقل شناسانده شده است.

بخش دوم به معرفی مشخصات کتابشناختی 152 مأخذ، که مشتمل بر بخشی از اثری است اختصاص دارد منابع معرفی شده در این بخش براساس الفبای پدیدآورندگان تنظیم یافته است.

در بخش سوم، نشریاتی که شماره ای از خود را به موضوع تفکیک اختصاص داده اند معرفی می شوند. در این بخش هفت ویژه نامه به صورت توصیفی و براساس تاریخ انتشار شناسانده شده است.

بخش چهارم به معرفی مقاله های انتشار یافته در نشریات اختصاص دارد. در این بخش

ص: 335

مشخصات کتابشناختی 211 مقاله به ترتیب الفبای نام پدیدآورندگان آورده شده است.

بخش پنجم، معرفی پایان نامه ها را بر عهده دارد مشخصات کتابشناختی نوزده پایان نامه براساس الفبای نام پدیدآورندگان در این بخش شناسانده می شود.

بخش ششم، ارائه اطلاعات منابعی را بر عهده دارد که به شکل زیراکس تکثیر و توزیع شده و در قالب رسمی به چاپ نرسیده است در این بخش مشخصات 25 اثر براساس الفبای عنوان ارائه می شود.

بخش هفتم، به معرفی نسخه های خطی و عکسی اختصاص دارد. در این بخش مشخصات سیزده عنوان کتاب به ترتیب الفبای عنوان کتاب ها همراه با نسخه های مختلف آن ها شناسانده می شود در این بخش در مجموع سی و سه نسخه آورده شده است.

بخش هشتم به معرفی آثار مجازی انتشار یافته در شبکه جهانی اینترنت می پردازد. این منابع براساس الفبای پدید آورندگان تنظیم یافته است همچنین نشانی اینترنتی این منابع نیز در پایان معرفی هر مأخذ درج شده است. در این بخش شش مأخذ شناسانده شده است.

بخش نهم منابعی را می شناساند که به زندگانی عالمان تفکیک پرداخته اند. منابع معرفی شده در این بخش در سه قسمت سامان یافته است: یک. کتاب های مستقل، دو. کتاب های مشتمل، سه. مقالات در مجموع در این بخش چهل مأخذ معرفی شده است.

در مجموع نه بخش این کتابشناسی 546 مأخذ مرتبط با موضوع کتابشناسی شناسانده شده است

نگارنده در این کتابشناسی کوشیده است بدون هرگونه ارزش داوری منابع نگاشته شده درباره موضوع کتابشناسی را بشناساند این منابع حاصل دسترسی نگارنده بدانها در فاصله زمانی محدود بوده است ممکن است آثار دیگری نیز وجود داشته باشد که از نگاه صاحب این قلم به دور مانده باشد از این رو با تمام تلاشی که در ارائه بدون نقص این کتابشناسی شده خالی از کاستی نیست امید است این مجموعه بتواند علاقه مندانی را که در حوزه موضوع این کتابشناسی به مطالعه یا پژوهش می پردازند بستر مناسبی را برای پژوهش های آتی در این زمینه فراهم آورد.

اشاره

در این بخش کتاب های مستقل نگاشته شده مرتبط با موضوع این کتابشناسی شناسانده می شود. این آثار در سه قسمت معرفی شده اند:

در قسمت نخست ده اثر تحت عنوان منابع اصلی به صورت توصیفی معرفی می شود که شامل ده کتاب اصلی و مهم مکتب تفکیک است هفت اثر از ده کتاب مهم مدرسه معارفی خراسان از میان آثار پایه گذار این مدرسه و شاگردان مستقیم ایشان انتخاب شده و مؤلف این آثار هیچ یک در قید حیات نیستند سه اثر دیگر از شاگردان با واسطه انتخاب شده است که نویسندگان آنان در قید حیات هستند.

در قسمت دوم، شش اثر ذیل عنوان آثار ناقدان به صورت توصیفی شناسانده می شود این آثار در چند سال گذشته در نقد مکتب تفکیک نگاشته شده است همچنین در انتهای این قسمت یک مجموعه که حاوی نظرات موافقان و مخالفان مکتب تفکیک است معرفی شده است منابع قسمت اول و دوم این بخش به ترتیب زمان تألیف تنظیم یافته اند.

قسمت سوم نیز با عنوان سایر آثار به معرفی مشخصات کتابشناختی شصت اثر به ترتیب الفبای نام پدیدآورندگان می پردازد منابع معرفی شده در هر سه قسمت این بخش، همه از میان آثار چاپی انتخاب شده است تا امکان دسترسی بدانها ممکن باشد در این بخش در مجموع 76 مأخذ آمده است.

شناسایی منابع معرفی شده در این بخش با بررسی آثار شاگردان مدرسه معارفی خراسان و معتقدان این روش به فرجام رسیده است. همچنین به منظور شناخت این مأخذ گاه آثار برخی ناشران نشریات و مراکزی که به انتشار این گونه آثار اهتمام دارند، بررسی شده است. بخشی نیز نتیجه مذاکراتی است که نگارنده به منظور شناسایی این آثار با اصحاب تفکیک داشته است.

1-1- منابع اصلی

1. ابواب الهدی میرزا مهدی اصفهانی

این کتاب معروف ترین اثر چاپ شده مرحوم میرزا مهدی اصفهانی پایه گذار مدرسه

ص: 337

معارفی خراسان است که تاکنون منتشر شده است. مؤلف در این اثر کم حجم که به زبان عربی است به دنبال آن است تا تفاوت نگرش فلسفی و عرفانی را با دین نشان دهد. کتاب از مقدمه و 25 باب تشکیل شده است.

در مقدمه از ترجمه فلسفه و تصوف با انگیزه سیاسی و به منظور مقابله با اهل بیت علیهم السلام سخن می رود. به خصوص بر این نکته تأکید می شود که فلسفه و تصوف هر دو برگرفته از یونان است. مؤلف در تأیید نظر خود به سخن علامه مجلسی در بحار الأنوار استناد می جوید که معتقد است: «ترویج کتاب های فیلسوفان در میان مسلمانان از بدعت های خلفای جور و معاند با اهل بیت علیهم السلام بوده است تا مردم را از ائمه علیهم السلام و شریعت مبین منحرف کنند.» مؤلف همچنین بر خود واجب می داند تا به پیروی از شیخ کلینی و اصحاب دیگر امامیه بپردازد که پس از انتشار فلسفه و خلط علوم الهی با علوم بشری به ضبط علوم الهی اقدام کردند. نیز وی معتقد است مقابله با این علوم و تصریح به بطلان آن از اعظم ابواب هدایت است و موجب گشایش ابواب دیگر هدایت می شود.

مؤلف پیش از ورود به باب های کتاب، کلید این باب ها را «معرفة النفس» دانسته و به توضیح آن پرداخته است. عناوین باب های کتاب عبارت اند از: باب اول: باب الفاظ؛ باب دوم: باب شناخت عقل و علم و معرفت یادگیری؛ باب سوم: شناخت خدا به آیات؛ باب چهارم: شناخت خدا به خدا؛ باب پنجم: شناخت کمالات خداوند؛ باب ششم: شناخت حقایق نوری و حقایق ظلمانی؛ باب هفتم: شناخت براهین دین الهی.

باب هشتم: مخالفت های اصحاب ائمه و فقها با فلسفه و عرفان؛ باب نهم: مبانی فلسفه و عرفان در شناخت خدا و معارف دیگر؛ باب دهم بطلان مبانی علوم بشری [فلسفه و عرفان] براساس علوم الهی؛ باب یازدهم: شناخت شهادت خداوند بر حقانیت رسول و محتوای رسالت آن حضرت باب دوازدهم: شناخت علوم قرآن.

باب سیزدهم: شناخت حقایق نوری (علم، عقل، شعور و فهم) به خود آن ها براساس معارف الهی و به تصور و تصدیق براساس علوم بشری؛ باب چهاردهم: استواری شناخت اساس علوم الهی بر تذکر عقلا به عقل خویش؛ باب پانزدهم: تذکر به شناخت فطری؛ باب شانزدهم شناخت علم. باب هفدهم: شناخت وجود.

باب هجدهم: شدت شناخت حقیقت وجود و انیت انسانی؛ باب نوزدهم: شناخت شهادت خداوند متعال بر حقانیت قرآن و محتوای رسالت باب بیستم: شناخت مشیت؛ باب

بیست و یکم: شناخت عرش، کرسی و کتاب مبین؛ باب بیست و دوم: شناخت آیات مشیت اراده، تقدیر و قضای خدا در علوم الهی؛ باب بیست و سوم: شناخت مخالفت طرق معرفت خدا در علوم الهی با علوم و معارف بشری؛ باب بیست و چهارم: شناخت اختصاص حجیت افعال خارق العاده به پیامبران الهی؛ باب بیست و پنجم: [شناخت] نماز.

مشخصات کتاب شناختی چاپهای مختلف کتاب ابواب الهدی بدین شرح است:

1. ابواب الهدی فی بیان طریق الهدایة الالهیة و مخالفته مع العلوم الیونانیة. به کوشش سید محمد باقر یزدی مشهد چاپخانه سعید، 1363، رقعی، 128 ص.

2. کتاب ابواب الهدی و کتاب مصباح الهدی و کتاب المعاریص والتوریة ورسالة فی الکر و کتاب اعتقادات الاسلام و طریق التقرّب الی الله فی الاخلاق والصلاة والاذکار فی الاسلام بقلم العلامة المجلسي و کتابة الفیض فی آخر عمره. [به کوشش] سید محمد باقر یزدی [مشهد] چاپخانه سعید، چاپ اول، 1364، رقعی، 55 ص + 135 ص + 140 ص + 125 ص + 26 ص + 12 ص + 48 ص.

3. ابواب الهدی به روایت نسخه فائقی تحقیق حسین جمشیدی، قم: مؤسسه بوستان کتاب چاپ اول، 1385، رقعی، 201 ص.

همچنین از این کتاب چهار نسخه خطی وجود دارد که مشخصات آن ها چنین است:

1. تحریر علی اکبر صدرزاده، 89 برگ. (1)

2. تحریر غلامعلی فائقی 14 برگ این نسخه در کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد به شماره 8473 نگهداری می شود. (2)

3. تحریر محمد باقر ملکی، 39 برگ. (3)

4. تحریر سید محمد باقر نجفی 128 برگ. (4)

2. بیان الفرقان. شیخ مجتبی قزوینی

1386ق) در پنج جلد به فارسی نگاشته

مجموعه بیان الفرقان تألیف شیخ مجتبی قزوینی (م 1386 ق) شده است جلد اول درباره توحید در قرآن است و به بررسی این موضوعات می پردازد: تبیین روشهای فکری گوناگون نقل احادیث در ردّ، تصوف، نفی تأویل غیر ضرور، تبیین توحید

ص: 339

1- نسخه عکسی آن در یکی از کتابخانه های شخصی در شهر قم نگهداری می شود

2- ر. ک ولانی، مهدی فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی مشهد کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی 1364، ج 11، ص 8 و 9

3- این نسخه نزد خانواده آن مرحوم موجود است.

4- این نسخه به صورت دست نویس به چاپ رسیده است.

فطری، انواع تذکر به آیات آفاقی و انفسی انسان شناسی ماهیت نفس از نظر مادیون و فلاسفه منابع دینی علم و عقل خداشناسی در فلسفه و عرفان علم خداوند، حدوث عالم جبر و تقویض، قضا و قدر، سعادت و شقاوت، هدایت و ضلالت و دعا.

جلد دوم به نبوت در قرآن اختصاص دارد و از این موضوعات بحث می کند: نبوت عامه و خاصه، اقسام خوارق عادات و ظایف، انبیا، اعجاز قرآن و وجه اعجاز.

جلد سوم به معاد در قرآن می پردازد. موضوعات طرح شده در این جلد عبارت اند از: حدوث عالم و کیفیت آن خلقت انسان و عوالم آن خلقت حضرت آدم، خلقت عالم آخر، عالم برزخ نقد اصولی فلسفی ملاصدرا در معاد پاسخ به شبهات مطرح پیرامون معاد.

جلد چهارم در موضوع امامت با عنوان «میزان القرآن» است و از این موضوعات بحث شده است اثبات امامت نقد دیدگاه های اهل سنت در راه های تعیین خلیفه، اجماع شورا، بیعت استخلاف قهر و غلبه و خاتمه ای در نقد روش عرفا و فلاسفه

جلد پنجم درباره رجعت و غیبت است موضوعات این جلد در سه بخش غیبت، رجعت و شفاعات سامان یافته است. بخش نخست به اثبات امامت امام عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف) و مسایل مرتبط با غیبت و ظهور حضرت مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف) اختصاص دارد و بخش دوم و سوم شامل بررسی موضوع رجعت و شفاعت است.

موضوع این مجموعه پنج جلدی بر دو محور استوار است: 1. ارائه معارف اسلامی و اصول دین و مذهب شیعه بر مبنای قرآن، حدیث و عقل (استدلالی)، 2. نقد اندیشه عرفانی و فلسفی متأثر از یونان در قلمرو فرهنگ اسلامی به ویژه نقد و انتقاد شدید از آرای صدر الدین شیرازی را دربر می گیرد همچنین در بخش امامت نقد آرای اهل سنت درباره امامت و به خصوص نقد آرای غزالی در این زمینه و همچنین دفاع از آرمان های رهبری و امامت شیعی مطرح شده است. (1)

ص: 340

1- برخی به اشتباه این اثر را تفسیر فارسی بیان الفرقان معرفی کرده اند رک خرمشاهی، بهاءالدین قرآن شناخت مباحثی در فرهنگ آفرینی قرآن تهران طرح نو چاپ اول 1374، ص 160؛ شهیدی صالحی، عبدالحسین. بیان الفرقان. دایرة المعارف تشیع زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی، کامران فانی بهاءالدین خرمشاهی و حسن یوسفی اشکوری تهران نشر شهید محبّی، چاپ سوم، 1381، ج 4، ص 572؛ شهیدی صالحی، عبدالحسین. [تفسیر] بیان القرآن دانشنامه قرآن پژوهی به کوشش بهاءالدین خرمشاهی تهران دوستان - ناهید چاپ اول، 1377، ج 1، ص 678 - 670 همچنین این اثر جزو منابع معرفی شده در کتابنامه تفسیر و تفاسیر جدید در چهار جلد شناسانده شده است. ر.ک: خرمشاهی بهاءالدین تفسیر و تفاسیر جدید تهران سازمان انتشارات کیهان چاپ اول، 1364، ص 205. روشن است که این اثر تفسیر نیست، بلکه همانند کتب اعتقادی و کلام عقلی و نقلی در ارائه عقاید از قرآن به عنوان یکی از منابع اصلی استفاده شده است؛ همان گونه که در کتاب «نهج المسترشدین» علامه حلی، در همه موارد لازم از آیات قرآن بهره می جوید؛ در حالی که «نهج المسترشدین» کتاب تفسیری به شمار نمی آید. بنابراین نامگذاری «بیان الفرقان فی توحید قرآن»، «نبوت القرآن»، «معاد القرآن» و «میزان القرآن» به معنای تفسیر بودن این اثر نیست، بلکه تأکید بر اهمیت و نقش محوری قرآن در عرصه عقاید در زمینه توحید، نبوت، معاد، رجعت و غیبت از نگاه مؤلف است. حتی این مجموعه را تفسیر موضوعی نیز نمی توان نام نهاد رک ربّانی هادی شناخت «قرآن شناخت» و کاستی های آن صحیفه مبین، شماره 5 (بهار 1375)، ص 51

مشخصات کتابشناختی مجموعه پنج جلدی این مجموعه بدین شرح است:

1. بیان الفرقان: غیبت و رجعت مشهد: چاپخانه طوس 1339ش/1380ق، وزیری، ج 5، 320 ص.
2. بیان الفرقان فی توحید القرآن. مشهد: شرکت چاپخانه، خراسان، 1370ق، وزیری، ج 1، 216 ص.
3. بیان الفرقان فی معاد القرآن تهران: مرکز جامعه تعلیمات اسلامی، 1373ق، وزیری، ج 3، 122 ص.
4. بیان الفرقان فی نبوت القرآن تهران دارالکتب الاسلامیه 1371ق، رقعی، ج 2، 218 ص.
5. بیان القرآن فی میزان القرآن [تهران] چاپخانه زوّار [1375ق] وزیری، ج 4، 167 ص.

3. کتاب معارف القرآن یا حجة البالغة. عبدالله واعظ یزدی (المهرجردی)، [مشهد]: [بی نا]، 1341 - 1347، رقعی، 308 ص + 305 ص + 110 ص.

مؤلف از شاگردان میرزا مهدی اصفهانی است محتوای کتاب برگرفته از آثار و درس های استاد مؤلف و حتی بخش هایی از آن ترجمه آثار استاد - است. کتاب با پیشگفتار شیخ مجتبی قزوینی آغاز شده است؛ وی در بخشی از پیشگفتار می گوید منظور از ابواب هدایت و ضلالت که از مرحوم استاد نقل کرده اند، دو امر است

1. تذکر به این که معرفت حق متعال به طریق استدلال و براهین فلسفه یونان نتیجه ای برای بشر ندارد و نیز مکاشفات عرفا که مدعی معرفت حق متعال، اند باطل است و معرفت غیر خدا را اشتباه به معرفت خدا می کنند؛ به خیال این که آن چه دیده و کشف کرده اند، خداست.

2. راه معرفت خدا به طریق قرآن در مرحله کمال منحصر به معرفت ذات مقدس است

ص: 341

و راه، توسل و خواست از خداست، و کسی را که این معرفت خاصه حاصل شد، نتیجه زیادی مقام عبودیت و خوف و خشیت است و عرفان رب به رب بیانی ندارد.» (1)

همچنین قبل از آغاز کتاب تقریظ شیخ محمد کاظم دامغانی بر کتاب آمده است. جلد نخست کتاب در سال 1341 و جلد دوم و سوم در سال 1347 در یک مجلد به چاپ رسیده است. برخی از عناوین طرح شده در جلد اول عبارت اند از: تازه بودن علم قرآن؛ ورود فلسفه در اسلام؛ فتح باب تأویل جنایت بر دین است؛ مخالفت علما با صوفیه؛ وجوه اعجاز قرآن و نامه آیت الله اصفهانی؛ معرفت خداوند سه مرحله دارد؛ خلاصه اقوال فلاسفه و عرفا؛ معرفت خداوند به معرفی اوست؛ مشیت خداوند عین ذات نیست؛ اعظم آیات الهی نور عقل و علم است؛ گفتار فلاسفه درباره عقل؛ باب علوم قرآن عقل است؛ معرفت علم؛ جهالت صوفیه؛ فرق راه قرآن و راه حکمت و عرفان روایات در مذمت صوفیه.

برخی از موضوعات طرح شده در جلد دوم بدین شرح است وجه اعجاز قرآن؛ نامه آیت الله اصفهانی؛ اصول اختلاف معارف بشری و قرآن، علم و عقل و توحید است؛ علم براساس فلسفه علم براساس عرفان و تصوّف؛ توحید براساس فلسفه؛ توحید براساس عرفا؛ معارف قرآن؛ مسأله علم مبدأ.

جلد سوم به بررسی مسأله بدا اختصاص دارد. مؤلف یکی از معضلات معارف قرآن کریم و صاحب شریعت و ائمه علیهم السلام را مسأله «بدا» می داند وی معتقد است «بدا» امکان تغییر و تغیر و تبدیل و تبدل در عالم و اجزای عالم است چنین نیست که امور واقعه در عالم براساس علیت و معلولیت و اسباب و مسببات حتمی الوقوع و غیر قابل تخلف باشد، بلکه در هر لحظه خداوند قدرت کامل در ایجاد و فنا و تغییر و تبدیل را دارد؛ چنان که بدا در افعال خداوند نیز وجود دارد. مؤلف «بدا» را مبتنی بر اموری می داند و به تبیین آن ها می پردازد. در ادامه نیز با استناد به روایات برخی از آرای موجود در مسأله را مورد بررسی قرار می دهد.

4. عارف و صوفی چه می گویند؟ بحثی در مبادی و اصول تصوف و عرفان. جواد تهرانی، تهران: بنیاد بعثت چاپ هشتم 1369، وزیری 280 ص.

مؤلف کتاب میرزا جواد آقای تهرانی از شاگردان میرزای اصفهانی است. مؤلف در دیباچه کتاب، هدف از تألیف این اثر را که به فارسی است تحقیق درباره هدف نهایی عرفان و

ص: 342

تصوف، یعنی توحید عرفانی و قول به وحدت وجود و موجود بیان می دارد. کتاب از مقدمه و سه مبحث تشکیل شده است همچنین قبل از آغاز مقدمه مؤلف با عنوان «فرهنگ مصطلحات عرفا و صوفیه برخی از اصطلاحات مورد نیاز خواننده که در کتاب از آن ها بحث شده است، براساس تنظیم الفبایی می آورد. همچنین در ادامه آن در دیباچه کتاب به هدف خود از نگارش این اثر اشاره می کند.

در مقدمه کتاب نیز از پیدایش تصوف و عرفان (اصطلاحی) در اسلام بحث شده و به این موضوعات پرداخته شده است طبقات، مسلمین نظر دکتر طه حسین در پیدایش تصوف در اسلام، منابع تصوف اسلامی تأثیر فلسفه و علم کلام در تصوف اسلام، تأثیر افکار و آرای فلسفه نوافلاطونی در تصوف اسلامی شرحی درباره بودا و عقیده او، شرحی درباره فلسفه نوافلاطونی، نظر فروغی و آیت الله سید شهاب الدین نجفی درباره تصوف مؤلف با طرح موضوعات یاد شده چنین نتیجه می گیرد که تصوف را در اسلام عوامل بیگانه و فرهنگهای خارج از اسلام به وجود آورده است. از این رو ما را در صدق سخنان آنان - همچون توحید عرفانی به تردید میاندازد

همچنین در ادامه مقدمه به منظور آشنایی بیشتر با تصوف جهت آمادگی به ورود مباحث اصلی کتاب به ده مطلب دیگر پرداخته می شود که عبارت اند از دلیل پیشرفت تصوف در اسلام نظر و گفتار عرفا و صوفیه درباره شریعت عشق مجازی درباره سایر مذاهب و ادیان، درباره تفسیر و تأویل قرآن و حدیث درباره ولی، طریقت، فنا و توحید.

مؤلف پس از بیان مقدمات لازم وارد سه مبحث اصلی کتاب می شود که برگرفته از ادله قائلان به وحدت وجود و موجود است کشف، برهان، قرآن و حدیث.

مبحث نخست به بررسی موضوع کشف اختصاص دارد مؤلف کشف را مهم ترین تکیه گاه عرفا و صوفیه و هدف اصلی سالکان طریقت برای حصول معرفت می داند و می گوید براساس نظر آنان سیر و سلوک ناقص و بی نتیجه خواهد بود. وی با اشاره به اعتقاد فلاسفه اشراق و صوفیه به عالم مثال به سخنان عرفا و صوفیه درباره کشف اشاره می کند و نتیجه می گیرد: هرگز شخص عاقل بصیر نمی تواند به نفس مکاشفه در معارف الهیه، به خصوص در مهم ترین مسأله که توحید است اعتماد کند؛ بلکه باید به قرآن و حدیث که در واقع میزان و مرجع و حجت در کشف حقایق و معارف است، رجوع نماید در ادامه بحث به بررسی مکاشفات برخی از عرفا همچون لاهیجی و محی الدین پرداخته می شود.

مبحث دوم به بررسی برهان دومین دلیل قائلان به وحدت وجود و موجود اختصاص دارد براساس نظر بسیاری از بزرگان فلسفه و عرفان مسلمان و غیر مسلمان علم به حقایق اشیا برای بشر میسر نیست و تنها می تواند علم به ظواهر اشیا و خواص و اعراض آن ها دست یابد. مؤلف در این باره به نظر چند تن از صاحب نظران در موضوع اشاره می کند و نتیجه می گیرد: امکان این که عقل بتوان هر امر و حقیقتی را درک کند وجود ندارد مؤلف در ادامه این مبحث با پرداختن به توحید عرفا و صوفیه از طریق برهان را مبتنی بر بررسی این مسایل می داند مسأله اصالة التحقيق مسأله اصالة الجعل مسأله اشتراک وجود، مسأله وحدت وجود، مسأله وحدت موجود و پس از طرح نظر عرفا و صوفیه درباره این مسایل، به نقد و بررسی آن ها می پردازد.

مبحث سوم و پایانی به قرآن و حدیث اختصاص دارد مؤلف در آغاز این مبحث ضمن مقدمه ای به سیر فکری خود در این موضوع اشاره دارد و می گوید: از سنین جوانی جویای حق بوده است، ولی نه فطرت و نه قرآن و نه حدیث هیچ یک تصویری از توحید صوفیه را برای وی ایجاد نکرده است. وی در ادامه نظر فقها درباره دعاوی صوفیه را می آورد که از صدر اسلام تاکنون فقیهانی که مطالعات آنان محض در کتاب و سنت بوده است، با تمام اهتمامی که در فراگرفتن تعالیم مقدس اسلام داشته اند و برای حفظ و نشر آن ها سعی و کوشش می نموده اند نه تنها موحد به توحید عرفا و صوفیه نگشته اند بلکه در همه اعصار، نوعاً با دعاوی و توحید صوفیه مخالفت شدید ورزیده اند و نیز در ادامه به طرز تفکر برخی از فلاسفه و عرفا اشاره شده که آنان نظر خود را از جای دیگر گرفته اند و سپس قرآن و حدیث را با آن تطبیق و توجیه کرده اند.

مؤلف در مبحث سوم در ضمن پنج فصل به این موضوعات می پردازد: 1. اموری که باید در مقام استفاده معارف از قرآن و حدیث رعایت شود 2. بیان سه مسأله عقلی، 3. شناخت خدا و توحید فطری قرآن و حدیث 4. بیان مثال برای فصل نخست، 5. بیان مهمترین ادله قائلان به وحدت موجود از قرآن و حدیث و پاسخ آن.

مؤلف در پایان کتاب چنین نتیجه می گیرد که با مطالعه تاریخ پیدایش تصوف و عرفان (اصطلاحی) در اسلام و بررسی برخی از اعمال صوفیانه و تأمل در مکاشفات اهل مکاشفه و رسیدگی به برهان و ادله عقلی و فلسفی و مطالعه قرآن و حدیث، پی بردیم که این امور نه تنها حقانیت تصوف و عرفان - یعنی وحدت وجود و موجود را برای ما ثابت نمی کند؛ بلکه

مجموع این مطالعات حقانیت توحید مخالف آن، یعنی توحید فطری را که براساس غیریت و مابینت و عدم مجانست واقعیت خالق و مخلوق است بر ما بیشتر روشن و تثبیت می گرداند.

5. میزان المطالب: شامل چهار باب: خداشناسی - نبی شناسی امام شناسی - معاد شناسی.

جواد تهرانی. قم: مؤسسه در راه حق، چاپ چهارم، 1374، وزیری، 400ص.

کتاب در چهار باب سامان یافته است. همچنین در آغاز کتاب به تفاوت های این چاپ با چاپ های پیش اشاره رفته است و نیز زندگینامه ای از مؤلف به قلم حجت الاسلام والمسلمین الهی خراسانی نگاشته شده است.

باب نخست به مباحث مرتبط با خداشناسی اختصاص دارد و خود از دو مرحله تشکیل شده است. در مرحله اول طی پنج مقام از این موضوعات بحث می شود: 1. ذات خدای متعال به مدارک و قوای مخلوق درک نگردد؛ 2. معرفت ذات خدای متعال خود خداست؛ 3. معرفی ذات خدای متعال در عالم «ذَر»؛ 4. معرفی ذات خدای متعال به آیات تکوینیه و در عالم دنیا؛ 5. وظیفه انبیا و اوصیا در باب خداشناسی همچنین در پایان مرحله اول به دو موضوع دیگر با عنوان «ذکر خدا» و «استغفار» پرداخته شده است. و نیز در مرحله دوم بخش نخست، طی دو مرحله یکی از مقام استدلال به غیر جدال و دیگری از مقام استدلال به جدال بحث می شود.

در باب دوم که به نبی شناسی اختصاص دارد در دو مقام از نبوت عامه (مطلقه) و نبوت خاصه بحث شده در باب سوم به موضوع امام شناسی پرداخته می شود. در این باب طی سه مقام این موضوعات بررسی می گردد 1. احتجاج و ضرورت بشر به امام بعد از نبی؛ 2. تعیین و نصب امام به دست و نظر کیست؟ 3. کسی که تعیین و نصب امام به دست و نظر اوست، چه کسی را بر امامت تعیین کرده است؟ همچنین در خاتمه این باب به وظایف رعیت نسبت به امام علیه السلام اشارت رفته است و در ضمن تکمله ای نیز پاره ای از خصایص ائمه علیهم السلام آمده است.

باب چهارم به معادشناسی اختصاص یافته است و از مقدمه و دو مقام تشکیل می شود. در مقدمه از شناختن برخی مخلوقات و معرفت پاره ای از امور و جهات متعلقه به خلقت بحث می شود که خود از دوازده مبحث تشکیل می گردد 1. چگونگی فاعلیت حق متعال 2. داعی و غرض و علت غایی در ایجاد مخلوق چه بوده است؛ 3. قدم و حدوث آفرینش؛ 4. شناخت مخلوق اول؛ 5. هیولی و صورت و بطلان جوهریت صور نوعیه؛ 6. کیفیت حصول کثرت در آفرینش؛ 7. خود (نفس) شناسی؛ 8. سبقت آفرینش ارواح بر ابدان؛ 9. علم شناسی؛

همچنین مقام نخست باب چهارم به اثبات معاد اختصاص دارد و مقام دوم که به کیفیت و چگونگی معاد می پردازد از این موضوعات بحث می کند شرح مذاهب حکما در معاد، شرح معاد جسمانی مشائین، شرح معاد اشراقیین و صوفیه، شرح معاد جسمانی صدر المتألهین، شرح معاد جسمانی شیخ احسائی تحقیق امر معاد شبهات در معاد جسمانی حقیقی و پاسخ آن ها، شبهه آکل و مأکول و پاسخ آن ها.

6. توحید الامامیه، محمدباقر ملکی میانجی، تنظیم محمد بیابانی اسکویی به اهتمام علی ملکی میانجی تهران سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، 1415ق، وزیری، 220 ص.

کتاب تألیف مرحوم شیخ محمد باقر ملکی میانجی از شاگردان مرحوم میرزا مهدی اصفهانی است. این اثر بررسی تحلیلی از مباحث خداشناسی و مسایل مرتبط به آن از دیدگاه مدرسه معارفی خراسان است که بر آموزه های تقلید تأکید می ورزد و می کوشد آن را از آموزه های معارف بشری تفکیک کند.

کتاب در شانزده بخش به عربی تدوین شده است بخش نخست با عنوان «بحوث تمهیدیّه» در ذیل دوازده عنوان به معانی عقل، علم در دیدگاه های مختلف حجیت عقل و جایگاه آن در معارف اسلامی حسن و قبح عقلی حوزه کاربرد عقل، تعارض عقل و نقل و.... پرداخته است. در بخش دوم درباره شناخت خداوند از دیدگاه وحی سخن رفته است و بر این نکته تأکید شده است که در ادیان توحیدی شناخت خداوند امر مجهولی نیست که نیازمند کشف و اثبات باشد بلکه در این نگاه شناخت خداوند فطری است و فطرت معرفتی است که در قلب و جان انسان به ودیعت نهاده شده و گویای کوتاه بودن دست بشر از شناخت حقیقی خداوند است.

در بخش سوم از موافقی بحث شده است که خداوند خود را در آن مواقف بر همگان شناسانده است. وجود انسان در عوالم پیشین و دریافت معرفت خداوند در عالم ارواح و عالم طینت و عالم ذر از بحث هایی است که در این بخش طرح شده است. بخش چهارم به شناساندن راه های تذکر و یادآوری معرفت فطری می پردازد بخش پنجم به توحید پرداخته و از راه های اثبات توحید و نقد دیدگاه ها و شیوه های فلسفی و عرفانی در این باره بحث کرده

است. بخش ششم و هفتم از اسما و صفات الهی بحث می کند و روایات نهی از تفکر در ذات الهی تبیین می شود.

در بخش هشتم تا پایان چهاردهم درباره علم الهی کتاب مبین کتاب مکنون، عرش و کرسی مشیت و اراده قضا و قدر الهی بحث شده و ضمن تحلیل و تفسیر موضوعات مذکور، در پرتو آیات و روایات، دیدگاه های برخی از فیلسوفان و عارفان بررسی شده است. بخش پانزدهم به تفصیل درباره بدا پرداخته است. بخش شانزدهم و پایانی کتاب، به جبر و تقویض اختصاص دارد و ضمن آن معانی جبر و تقویض بررسی گشته و دیدگاه شیعه تبیین شده است. (1)

این اثر با مشخصات ذیل به فارسی برگردانده شده است:

ترجمه توحید الامامیه محمدباقر ملکی میانجی، ترجمه محمد بیابانی اسکویی، سید بهلول سجادی تهران مؤسسه نبأ چاپ اول 1378
،وزیری، 583ص.

گفتنی است مترجمان ترجمه فارسی کتاب چهار ملحق بر آن افزوده اند که عبارت اند از:

1. عقل و علم در علوم الهی و بشری 2 وضع الفاظ و موضوع له آن ها، 3. اسما و صفات الهی، 4. معیار اندیشه ها

7. تنبیهات حول المبدأ والمعاد. میرزا حسنعلی مروارید، مشهد بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی، چاپ دوم، 1418ق، وزیری،
273ص.

کتاب تألیف مرحوم میرزا حسنعلی مروارید از شاگردان میرزا مهدی اصفهانی رحمه الله است. این اثر خلاصه ای از درس های معارف مؤلف بر اساس دیدگاه مدرسه معارفی خراسان و به است که در دوره های متعدد به تدریس آن ها پرداخته است و بنا به درخواست

زبان عربی برخی از شاگردان به صورت کتاب مستقل ارائه کرده است کتاب در دو بخش سامان یافته است تنبیهات فی المبدأ و تنبیهات فی المعاد.

برخی از مباحثی که در بخش نخست طرح شده عبارت اند از یادآوری هایی درباره هستی آفرین، نگاهی به اقسام و تعریف علم یادآوری هایی درباره علم خودشناسی و خداشناسی بهره عقل از معرفة الله جدایی وجودی خالق و مخلوق در آیات و روایات معرفت فطری دلایل قائلین به جبر و پاسخ آن ها مشیت و اراده تقویض و مسأله بدا.

ص: 347

در بخش دوم از این موضوعات بحث شده است: نکاتی پیرامون معاد، معاد روحانی و جسمانی در کلمات بزرگان آیات معاد جسمانی، روایات معاد جسمانی، ماده اصلی آفرینش انسان، بحثی در احوال روح در برزخ و تذکر و توضیح در کیفیت روح.

مؤلف ضمن بحث از مبدأ و معاد در دو بخش کتاب به مناسبت موضوعات طرح شده، به نقد برخی از آرای فیلسوفان نیز می پردازد.

از این اثر دو ترجمه به زبان فارسی منتشر شده است:

1. ملاحظات پیرامون مبدأ و معاد ترجمه حمیدرضا آژیر، تهران رایزن، چاپ اول، 1378 وزیری 352 ص.

2. مبدأ و معاد در مکتب اهل بیت ترجمه ابوالقاسم تجری گلستانی، قم: دارالعلم، چاپ اول، 1383، وزیری 413 ص.

8. مکتب تفکیک. محمد رضا حکیمی، تهران دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ دوم، 1376، رقعی، 545 ص.

این کتاب نخست مقاله بلندی بود که در نشریه کیهان فرهنگی، شماره 12 سال نهم اسفند (1371) منتشر شد. سپس بسط یافته همان مطالب همراه با مقدمه و پیوست هایی در قالب ویژه نامه نشریه تاریخ و فرهنگ معاصر در سال 1373 انتشار یافت. بعد همان مجموعه در قالب کتاب حاضر منتشر شد.

مؤلف مکتب تفکیک را چنین تعریف می کند: «تفکیک در لغت به معنای «جداسازی» است (چیزی را از چیزی جدا کردن) و نابسازی چیزی و خالص کردن آن و «مکتب تفکیک» مکتب جداسازی سه راه و روش معرفت و سه مکتب شناختی است در تاریخ شناخت ها و تأملات و تفکرات انسانی، یعنی راه و روش قرآن، و راه و روش فلسفه و راه و روش عرفان (1) مؤلف نامگذاری مکتب تفکیک را از عنوان کتاب استاد خود، شیخ مجتبی قزوینی (بیان الفرقان) الهام گرفته است. (2)

کتاب از مقدمه و پنج بخش تشکیل شده است در مقدمه اشاره ای به هدف نگارش مقاله مکتب تفکیک و گزارشی از محتوای کتاب ارائه گشته است در بخش نخست با عنوان مکتب تفکیک، چگونگی نگارش کتاب و تعریف «مکتب تفکیک» آمده است. سپس ده

ص: 348

1- ص 46 - 47

2- ص 160

مطلب مهم شناختی در این موضوعات آمده است معارف یا شناخت حقایق؛ اقسام معارف؛ شوق شناخت و کوشش برای آن؛ آثار مثبت و آثار منفی؛ پیمودن راه بی راهبر (انسان هادی)؛ اختلاف واقعیتی ملموس؛ کوشش هادیان؛ جریان های شناختی؛ فلسفه اسلامی و طرح کلی از آن؛ حضور و تأویل همچنین در ادامه این بخش درباره این مسایل سخن رفته است: ضرورت تفکیک اهمیت تدریس تحقیقی تاریخ آرای فلسفی و عرفانی و نشان دادن عملکرد تأویل مرزبندی حقایق و اهمیت آن در کار شناخت حقایق و چشم انداز والا.

در بخش دوم با عنوان «مسایل تاریخی و علمی مکتب تفکیک» به بیان تفصیلی موضوعات قابل در طرح مکتب تفکیک پرداخته شده است و در آن، حدود 560 مسأله، در عنوان های اصلی و 350 مسأله در عنوان های فرعی مطرح گشته است. مؤلف تأکید دارد که این نهصد مسأله از اهمیت بسیاری برخوردار است و تاکنون در هیچ جا مطرح نگشته و چنین طرحی پژوهشی و جامع و تحول آفرین پیشنهاد نشده است. همچنین به نظر نویسنده، این فهرست موضوعات فراخوانی است به «استغنای معارفی» و «استقلال عقلی» و «تعقل پویا» و «ترک تقلید و تأمل و شناخت» و خدمتی است که «مکتب تفکیک» در این کتاب (که مدخلی است برای شناخت ابعاد از این مکتب)، به پیشگاه فرهیختگان علم و دین.

در بخش سوم با عنوان «نگرش تحقیقی و آفاق آن» تحقیق درباره چهار مسأله درباره سیر تاریخی فلسفه و عرفان و سپس دوازده مسأله درباره حضور و نفوذ فلسفه و عرفان در اندیشه اسلامی و در تفاسیر قرآنی و حدیثی همچنین در «فلسفه سیاسی اسلام» و «علم اخلاق اسلامی» و تربیت فردی و اجتماعی در اسلام ضروری شمرده شده است. و نیز در این بخش ده مطلب طرح شده که باید از سوی دانشوران مورد دقت و تأمل قرار گیرد. این مطالب عبارت اند از فلسفه اسلامی ضرورت تدریس و تحقیق درباره تاریخ تحولات مسایل و آرای فلسفی و عرفانی؛ بیان معارف قرآنی خالص در مکتب تفکیک توضیحی درباره سه مکتب شناختی؛ استفاده از عقل در هر سه مکتب شناختی؛ رابطه و عدم رابطه سه مکتب؛ پیامبران فیلسوفان و عارفان فاصله و عدم فاصله؛ غیر تفکیکیان و «نظریه تفکیک»؛ ضرورت پیروی خالص از قرآن و معصوم علیه السلام برای رسیدن به کمال و سعادت. همچنین در ادامه این بخش، به قدمت مکتب تفکیک و پیوستگی آن به زمان نزول قرآن کریم اشاره شده است.

بخش چهارم به شرح حال چند تن از عالمان تفکیکی اختصاص یافته است. در این بخش شرح حال ده تن از این عالمان آمده است. سید موسی زرابادی، میرزا مهدی اصفهانی

(خراسانی)، شیخ مجتبی قزوینی خراسانی، شیخ علی اکبر الهیان تنکابنی، سید ابوالحسن حافظیان، شیخ هاشم مدرّس قزوینی خراسانی، میرزا علی اکبر نوقانی، شیخ غلامحسین محامی بادکوبه ای، میرزا جواد آقا تهرانی، شیخ محمدباقر ملکی.

در بخش پنجم و پایانی کتاب هجده پیوست آمده است. در این پیوست ها مطالب تکمیلی ارائه شده است که عناوین آن ها چنین است: نظرها علوم اوائل؛ مبنای علمی؛ مسأله تأویل؛ عقل، بنیادی بنیادین؛ تعقل استدلال فلسفه؛ مراتب معارف با تفقه در دین؛ تاریخ تحوّل مسائل فلسفی و عرفانی و ضرورت تحقیق در این موضوع فلسفه تکامل و تحوّل؛ مکتب های سلوکی و موضوع «مکتب تفکیک»؛ سلوک خالص قرآنی (صیروت قرآنی)؛ استاد استادان؛ فلسفه و شیخ استاد؛ قصیده عینیه؛ سلوک شیخ استاد؛ فنای در علم؛ فلسفه، حذف یا تفکیک (موضوع گیری ها).

در پایان کتاب نیز چهار نمایه آمده است 1. نمایه کسان؛ 2. نمایه کتاب ها، 3. نمایه مکتب ها؛ مشرب ها نخله ها فرقه ها گروه ها؛ 4. نمایه، مفاهیم، تعبیرات، اصطلاحات، موضوعات پیشنهاد تحقیق و..... (1)

9. اجتهاد و تقلید در فلسفه: مقالات. محمدرضا حکیمی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ اول، 1378، رقعی، 224ص.

این کتاب اثر دیگری از استاد محمدرضا حکیمی است که مرتبط با موضوع «مکتب تفکیک» است. (2) کتاب از چهار مقاله تشکیل شده و پیش از آن در بزرگداشت نامه های چند تن از عالمان به چاپ رسیده است.

مقاله نخست حدگرایی در علم و فلسفه نام دارد مؤلف معتقد است اختلاف نظر موجود در

ص: 350

1- ر.ک: مکتب تفکیک جهان کتاب، سال دوم شماره 7 و 8 (اسفند 1375)، ص 15

2- این کتاب با تلخیص به زبان عربی برگردانده شده است. مشخصات کتابشناختی آن چنین است: المدرسة التفکیکیه ترجمه عبدالحسن سلمان و خلیل العصامی، قم: مؤسسه الاعراف للنشر چاپ اول، 1419ق، رقعی، 155 ص همچنین از استاد محمدرضا حکیمی در موضوع تفکیک بجز دو کتابی که از وی در منابع اصلی به صورت توصیفی شناسانده می شود سه کتاب مستقل دیگر در این موضوع وجود دارد که عبارت اند از: معاد جسمانی در حکمت متعالیه؛ عقل سرخ: بیست مقاله؛ مقام عقل که مشخصات کتابشناختی آن ها در قسمت سایر آثار بخش نخست آمده است. افزون بر این ها، وی نگاشته های بسیار دیگری نیز در این موضوع دارد که مشخصات کتابشناختی آن ها در بخش کتاب های مشتمل و مقالات آمده است.

فلسفه‌ها - اعم از قدیم و جدید و شرق و غرب - اغلب از غلو درباره توان عقل و اعتماد یک جانبه بر ادراکات عقلی مایه می‌گیرد. از این رو با این چگونگی‌ها در عالم اندیشه و نظر و تجربه و علم اصطلاحی و با این غوغای بی سامان در شناخت و معرفت، آیا می‌توان در شناخت حقایق به علوم تجربی و فلسفه‌ها بسنده کرد؟ و به «حدگرایی در علم و فلسفه» بی‌اعتنا بود؟ و برای شناخت هستی و کائنات گذشته و حال و آینده به سوی سرچشمه «معرفت راستین» نشتابید. وی نتیجه می‌گیرد آموختن یک اصل بسیار مهم ضرورت دارد، و آن اصل مهم اصل «حدگرایی علمی» است حدگرایی علمی و فلسفی موجب می‌شود تا انسان به هیچ روی، مقلد علوم ظنی تجربی و فلسفه‌های نظری بشری و معرفت‌ها و معرفت‌شناسی‌های سراسر اختلاف‌ناپذیر نباشد. وی همچنین می‌افزاید که فلسفه‌ها و عرفان‌های بشری نیز در مراتبی از همین وضعیت برخوردارند و نباید درباره آن‌ها به هیچ روی غلو شود.

مقاله دوم اخباری‌گری و اخبارگرایی نام دارد. مؤلف بر این عقیده است که شناخت دین بر دو چیز متوقف است: تعقل و استناد. شناخت دین حکیمانه و جامع اسلام باید استنادی باشد؛ یعنی پژوهشگر، پس از مقدمات لازم باید به دو منبع توأمان و جدایی‌ناپذیر - قرآن و حدیث - مراجعه کند و به روش تعقل و اجتهاد از این دو منبع استفاده برد. همان‌گونه فهم قرآن کریم در معارف و عقاید باید فهمی تعقلی و استقلالی باشد (نه تبعی و تقلیدی)، فهم احادیث نیز همین‌گونه است؛ یعنی در عین «حجیت ظواهر» باید معارف و علوم حدیث بر مبنای تعقل در محتوا و مفهوم حدیث و اعمال قواعد لازم (سندی و متنی) درک شود، و مورد قبول نظری یا اقدام عملی قرار گیرد در طول تاریخ اسلام - بجز جریانی از اهل سنت - برخی از شیعیان نیز از فهم اجتهادی اخبار و اصول استفاده از آن‌ها سرباز زدند و به فهم غیر علمی و غیر تطبیقی و غیر جمعی آن‌ها پرداختند. این گروه «اخباری» نام گرفتند که می‌توان آن‌را «اخباری‌گری» نیز نامید. مؤلف نتیجه می‌گیرد «اخباری‌گری» محکوم است لکن از «اخبارگرایی» و بهره‌وری از معارف گوناگون از اخبار معتبر ضروری است.

در مقاله سوم از اجتهاد و تقلید در فلسفه سخن رفته است. مؤلف معتقد است در زمان اخیر فاضلان و استادانی چند به اهمیت «نقد فلسفه» توجه یافته‌اند. وی امیدوار است بحث «اجتهاد و تقلید در فلسفه» نیز سودمند باشد و راه نقد علمی و روش‌دار و وسیع و ژرف و سازنده را در آفاق فلسفه اسلامی بگشاید؛ نیز این فرصت را پدید آورد تا آرا و انتقادات منتقدان سه فلسفه رسمی در عصرهای گذشته و حال مورد بحث و نظر قرار گیرد، و در هر

جا لازم است تحلیل و تبیین گردد؛ زیرا در خلال آرا و انتقادات آن بزرگان نیز نکته های مهمی بلکه اصول و مبانی فلسفی درخور تأملی آمده است که غفلت از آن ها - یا تغافل درباره آن ها - شأن فلسفه نیست.

مقاله چهارم آزادگی علمی نام دارد. مؤلف این مقاله را به یادنامه علامه طباطبائی تقدیم کرده است. وی در این مقاله درباره روحیه پژوهشی و «آزادگی علمی» علامه، مطالبی مسند آورده است. این مقاله به جهت تناسب موضوعی اش با سه مقاله دیگر، در این مجموعه آمده است. مؤلف می گوید با تأمل در برخی آرای علامه طباطبائی در آثارش به خوبی روشن می شود که علامه با همه تبصری که در فلسفه اسلامی داشتند و خدمتی که به فلسفه کردند، هیچگاه یک مقلد و ناقد فلسفی نبودند. وی سپس ده مطلب از علامه طباطبائی را نشان می دهد که با موضع گیری مجتهدانه و به دور از تقلید در عقلیات را بخوبی نشان می دهد. این مطالب عبارت اند از سه راه معرفت و سعادت عالم مثال ترجمه الهیات فلسفی، نفی توحید سنخی، تصوّف و صوفیه، سلوک و محی الدین، حجیت ظواهر، «حدیث ثقلین» و اهمیت آن ذکر اخبار، معتزله

10. معاد: از سلسله دروس استاد معظم حاج سید جعفر سیّدان. به قلم جعفر فاضل، مشهد: نشر یوسف فاطمه علیها السلام، چاپ اول، 1382، رقعی، 144ص.

در این کتاب به تحقیق درباره مسایل مورد ابتلا و اختلافی معاد پرداخته شده است. از این رو متعرض بحث های مرتبط با اصل معاد، که مورد اتفاق جمیع ادیان و علما و از مسایل ضروری دین است نمی شود و فقط درباره چگونگی معاد بحث می شود کتاب در سه فصل سامان یافته است.

فصل نخست به چگونگی معاد جسمانی یا روحانی اختصاص دارد. مؤلف، معتقدان به معاد را به سه گروه تقسیم می کند برخی معتقدند که معاد روحانی است و فقط روح است که در قیامت حضور دارد و در آن عالم از این بدن، عنصری اثری نخواهد بود. بعضی دیگر - هم چون ملاصدرا - بر این عقیده اند که معاد روحانی و جسمانی است. لکن مرادشان از جسم، این بدن عنصری دنیوی نیست بلکه صورت مثالی است که روح برای خود می سازد. گروه سوم معتقدند که معاد روحانی و جسمانی است و روح انسان - چه مجرد باشد یا غیر مجرد - با همین بدن عنصری مادی محشور می گردد. مؤلف این نظر را تقویت می کند و آن را مستفاد از آیات و روایات می داند؛ همچنین آن را نظر مختار علمای امامیه و از ضروریات دین اسلام

بلکه همه ادیان می‌شمارد. مؤلف پس از طرح مسأله به منظور تقویت نظر خود، به بررسی آیات و روایات در مسأله معاد جسمانی می‌پردازد در ادامه بحث نظر دانشمندان اسلامی را درباره معاد جسمانی طرح می‌کند و سپس گفتار ملاصدرا در انکار معاد جسمانی و اثبات معاد مثالی را واکاوی می‌کند. نیز در ادامه چهار شبهه وارده در صورت اعتقاد به معاد جسمانی را طرح کرده و به پاسخگویی آن‌ها می‌پردازد. شبهاتی که مورد واکاوی قرار می‌گیرد چنین است: عدم گنجایش زمین برای حشر نفوس، شبهه آکل و مأکول، عدم صلاحیت بدن خاکی برای حشر، و عدم وجود بهشت و جهنم در صورت مادی بودن آن.

فصل دوم به بررسی حقیقت نعمت‌های بهشتی و آلام جهنمی می‌پردازد. آیا نعمت‌های بهشتی وجود مستقلی دارند یا از خود وجود مستقلی نداشته و تنها وابسته به وجود انسان‌ها هستند. برخی معتقدند که برای کاخ‌ها قصرها، آبشارها و سایر نعمت‌های مختلف بهشتی،

وجود مستقلی نیست و همه این‌ها قائم به انسان و نفس انسان است. مؤلف بر این عقیده است که با استفاده از آیات و روایات افزون بر این که بهشت اکنون موجود و از وجود مستقلی برخوردار است خداوند به پاداش اعمال نیک افراد برای آن‌ها در بهشت نعمت‌هایی را خلق می‌کند. بر این اساس نعمت‌های بهشتی مخلوق خداونداند و برای این نعمات حقیقت مستقلی است از این رو نعمت‌های بهشت مخلوق نفس انسان و قائم به او نیست. در ادامه بحث نظر ملاصدرا در این مسأله مورد نقد و بررسی قرار می‌گیرد.

فصل سوم بررسی صراط، تطایر کتب، میزان و معنای عذاب حقیقت خلود معنا و حقیقت صراط را برعهده دارد مؤلف در موضوعات یاد شده پس از انتخاب نظر مختار با استناد به آیات و روایات به بررسی نظر مخالفان می‌پردازد و به خصوص آرای ملاصدرا در این موضوعات را مورد نقد و بررسی قرار می‌دهد همچنین اشکالات وارد در این موضوعات را پاسخ می‌گوید در پایان فصل نیز اصول و مبانی یازده گانه ملاصدرا درباره مسأله معاد طرح و به پاسخگویی اجمالی آن پرداخته می‌شود.

2-1. آثار ناقدان

11. علم و عقل از دیدگاه مکتب تفکیک سید عباس مرتضوی. قم: مرکز جهانی علوم اسلامی، چاپ اول 1381، رقعی، 259 ص.

این اثر نخستین کتاب مستقلی است که در نقد مکتب تفکیک نگاشته شده است کتاب از

ص: 353

مقدمه و دو بخش تشکیل شده است. در مقدمه زیست نامه سه تن از بزرگان تفکیک آمده است سید موسی زرابادی میرزا مهدی اصفهانی و شیخ مجتبی قزوینی.

بخش یکم به تبیین و توضیح دیدگاه مکتب تفکیک درباره شناخت و معرفت حقیقی اختصاص دارد این بخش خود مشتمل بر هفت قسمت است در قسمت نخست به این پرسش پاسخ داده شده که مبانی تفکیک چیست و دلایل ضرورت آن کدام است؟ قسمت دوم به تبیین نظریه زبان شناختی میپردازد. در قسمت سوم، منابع «علم صحیح» از دیدگاه آنان گزارش شده است. در قسمت چهارم مفهوم «عقل» از نگاه مکتب تفکیک به تفصیل بیان شده است. قسمت پنجم به نقش عقل در معرفت خداوند از نگاه این مکتب می پردازد. در قسمت ششم، مفهوم علم از دیدگاه تفکیک توضیح داده می شود و قسمت هفتم به تبیین رابطه عقل و علم با عاقل و عالم از نگاه اصحاب تفکیک می پردازد.

در بخش دوم، آرای معرفت شناختی مکتب تفکیک مورد نقد و ارزیابی قرار گرفته است. در این نقد سعی شده تا نشان داده شود که برخلاف تصور تفکیکیان برای معرفت دینی سه راه، ظواهر برهان و عرفان وجود دارد هر یک از این سه راه به جای خود، صحیح و معتبر است و می تواند رونده را به حقایق دینی برساند و داده های آن ها الزاماً مغایر و غیر مطابق با یک دیگر نیستند، بلکه این همانی و تطابق و سازگاری میان آن ها حاکم است.

در ادامه این بخش به این مسأله پرداخته شده است که در باب معارف و حقایق هستی ابزار و اثبات علمی و استدلال کدام است و آیا ظواهر و اخبار آحاد و اجماع از ابزار اثبات علمی به شمار می رود؟ یا فاقد این توانایی است و این که جایگاه عقل در اسلام کجاست و آیا شعار قرآن این است که ایمان بیاورید تا بفهمید یا بیندیشید و بنگرید، آن گاه بپذیرید و ایمان آورید؟ رابطه اسلام با منطق (روش استنتاج و استدلال) چیست؟ آیا فلسفه به مثابه روشی فکری و عقلانی و استدلالی قابل ابطال است؟ آیا قرآن و سنت رویکرد عقلی به فهم دین و حقایق را منع کرده اند یا خود از آن بهره گرفته و به کاربردن آن را توصیه نموده اند؟ آیا اختلاف در هر رشته علمی چون فلسفه و لغزش های عالمان دلیل بر بطلان آن علم و نشانه عدم کاشفیت همه گزاره های آن علم است یا خطاهای عالمان به حساب خطای آن رشته علمی گذاشته می شود؟ همچنین به این سؤال پاسخ داده شده است که آیا عامل اختلاف در علوم اسلامی انتشار علوم، یونانی به خصوص فلسفه در جهان اسلام است یا امور دیگر ملاک فهم خالص و ناب

چیست؟ آیا فرایند معرفت دینی بدون دخالت دادن علمی از علوم بشری، امری ممکن است، یا این کار که مکتب تفکیک آن را رسالت همه عالمان دینی تلقی کرده، توصیه به محال است. در این کتاب سعی نویسنده بر این بوده است که به آثار بزرگان مکتب تفکیک همچون میرزا مهدی اصفهانی و شیخ مجتبی قزوینی رجوع شود اما در پاره ای موارد - مانند شرح حال بزرگان و مؤسسان این مکتب تعریف و ضرورت تفکیک - از آثار شارح معاصر این مکتب استاد محمدرضا حکیمی بهره گرفته شده است. (1)

12. آیین و اندیشه بررسی مبانی و دیدگاه های مکتب تفکیک سیّد محمد موسوی تهران حکمت، 1382، وزیری 434 ص.

مؤلف در این اثر به بررسی و نقد مبانی دیدگاه های مکتب تفکیک می پردازد. این بررسی با رویکرد تقابل آرای تفکیکیان در قبال فلسفه و نقد آن از منظر دفاع از فلسفه صورت می گیرد. کتاب از مقدمه و دو بخش تشکیل شده است در مقدمه به اجمال به سیر تطوّر مباحث اعتقادی و کلامی در میان عالمان اسلامی از سده های پیشین تا ظهور مرحوم میرزا مهدی اصفهانی پرداخته و در ادامه به انگیزه این تحقیق و تنگناهای آن اشارت رفته است. در پایان نیز چند نکته در باب فلسفه اسلامی طرح شده است.

بخش نخست با عنوان معرفی مکتب تفکیک از دو فصل تشکیل می شود. فصل نخست به معرفی مکتب تفکیک اختصاص دارد مؤلف مکتب تفکیک را چنین می شناساند: «در این مکتب پیش از بیان معارف قرآنی محض کاری تحقیقی درباره مسایل و مبانی فلسفی - عرفانی انجام می پذیرد و به ویژه حرکت فکری چهارصد ساله اخیر در فلسفه اسلامی مورد نقد و نگرش انتقادی و تحقیقی علمی قرار می گیرد» فصل دوم به معرفی چهره های مکتب تفکیک می پردازد. در این فصل زندگی شش نفر از بزرگان تفکیک به اجمال گزارش می شود میرزا مهدی اصفهانی شیخ محمود حلبی شیخ مجتبی قزوینی، میرزا جواد آقا تهرانی، شیخ محمد باقر ملکی میانجی، شیخ حسنعلی مروارید

بخش دوم با عنوان «مبانی» در دوازده فصل سامان یافته است و از فصل سوم تا چهاردهم کتاب را دربر می گیرد فصل سوم به مباحث مرتبط با روش شناخت می پردازد. در این فصل

ص: 355

1- ر.ک طوسی، محمد حسن. معرفی کتاب «علم و عقل از دیدگاه مکتب تفکیک» پژوهش سال دوم، شماره 7 (مرداد شهریور 1383)، ص 20 و 21

موضوعاتی همچون معرفت فطری، ادراکات حسی بطلان علوم بشری، عقل تأیید شده به رسول خارجی عدم حجیت قطع، تعریف به وسیله عقل و علم از دیدگاه تفکیکیان طرح و مدعیات آنان بررسی و نقد می گردد. فصل چهارم به بررسی و نقد عقل و علم و تعارض عقل و نقل از دیدگاه مکتب تفکیک اختصاص دارد. در فصل پنجم نظر برخی از بزرگان تفکیک درباره اشتراک معنوی طرح و واکاوی می شود.

فصل ششم تا چهاردهم به بررسی و نقد موضوعات اصالت وجود، وجود ذهنی، علیت علم الهی مشیت و اراده الهی فاعلیت الهی صادر، اول خودشناسی و معاد از دیدگاه عالمان تفکیکی اختصاص دارد مؤلف در موضوعات یاد شده، نخست به تبیین مسأله از نظر اصحاب تفکیک می پردازد و در ادامه با عنوان «بررسی مدعیات»، پاسخگویی به آرای طرح شده و نقد آن ها را در پیش می گیرد.

مؤلف در پایان کتاب ذیل عنوان «سخن آخر» می گوید: «با وجود تمام احترامی که برای تمام بزرگان و عالمان متخلق به مکتب تفکیک قائلم، اما نمی توانم از آن چه که حق تشخیص داده ام و موافق مذهب حقه اهل بیت علیهم السلام می دانم دفاع نکنم البته ادعا این نیست که همه آن چه که تفکیکیان به آن رفته اند باطل و همه آن چه که در کتب فلسفه و عرفان آمده صحیح می باشد.» (1)

13. نقد و بررسی نظریه تفکیک. محمدرضا ارشادی نیا، قم، بوستان کتاب، چاپ اول، 1382، وزیری، 735 ص.

مؤلف به دنبال آن است تا به نقد و تحلیل آرای مکتب تفکیک پردازد و به این پرسش ها پاسخ دهد: 1. مکتب تفکیک چه آرمان و پیامی فراتر از نحله ها و مکتب های کلامی و فلسفی و معرفتی دارد؟ 2. روش و منش علمی پیروان این دیدگاه در تبیین مبانی و نظریات خویش چگونه است؟ استدلال ها چگونه شکل می گیرند؟ نتیجه گیری ها بر چه اصولی بنا می شوند و جهت گیری اصلی این دیدگاه تبیین یا توصیف است یا توصیه و دستور؟ 3. سهم این دیدگاه در تبیین موضوعات و مسایل معرفت شناختی و فلسفی چیست و به حل چه مسائلی می پردازد؟ 4. روش و محتوای این دیدگاه در نقد آرای مخالف چیست؟ 5. از آن جا که این مکتب، مدعی بیان معارف ناب و کشف راستین مقاصد معرفتی وحی و شریعت است، در نقد

ص: 356

1- ر.ک: بهار دوست، علی «نقد صدرایی بر مکتب تفکیک» کتاب ماه دین سال ششم شماره 10 و 11 (مرداد و شهریور 1382)، ص

و بررسی آن بر کدام محور باید متمرکز شد؟ این اثر با رویکرد دفاع از فلسفه به نقد و بررسی آرای اصحاب تفکیک در این حوزه ها پرداخته است.

کتاب از مقدمه و شش فصل تشکیل شده است. در مقدمه از این موضوعات سخن رفته است تعریف مسأله و بیان سؤال های اصلی تحقیق فرضیه های تحقیق، انگیزه تحقیق، روش تحقیق، تنگناها و مشکلات پژوهشی و مروری بر فصلهای تحقیق

فصل نخست به مباحث معرفت شناختی اختصاص دارد در این فصل با طرح دیدگاه اصحاب تفکیک در روش های معرفتی فلسفی و عرفانی به دلیل زیان بار بودن آن ها در ایجاد معرفت و علم بررسی و نقد می شود همچنین در ادامه دیدگاه فلسفه ستیزی این نگاه کاویده گشته و نیز مقدمه و برخی از ابواب کتاب ابواب الهدی میرزا مهدی اصفهانی نقد می گردد.

در فصل دوم مباحث عامه هستی شناسی از دیدگاه تفکیک بررسی می گردد. در سه بخش عمده این فصل تصویر هستی شناسی این دیدگاه طرح شده است. همه انگیزه این دیدگاه در طرح مباحث یاد شده ابطال نظریه وحدت وجود است و در رسیدن به این مقصود از هر راهی - هم چون ادعای عدم صدق واژه وجود بر خداوند و یا تأصل ماهیت و فطری بودن - دنبال می شود. مؤلف پس از طرح خدشه های هستی شناسانه اصحاب تفکیک به نقد و ارزیابی آن ها می پردازد.

فصل سوم مباحث جهان شناختی را دربر می گیرد. این دیدگاه غیر از خداوند همه ماسوی را مادی می داند با رأی به چنین نظریه ای تمام تحولات محشر نفی و عالم عقلی و خیال نیز تخیلی انگاشته می شود مؤلف با نقد این آرا آن ها را همسو با نظریات متکلمان اشعری دانسته و نتیجه آن را انکار عالم، عقلی و انحراف برداشت از روایات وارده درباره عقل می داند.

فصل چهارم به مباحث و دعاوی این دیدگاه درباره نفس انسانی می پردازد. این دیدگاه نفس و روح انسانی را ماده ای خشن و ظلمانی تصویر کرده است و استدلال های فلاسفه بر تجرد را معارض با شریعت دانسته است و آن گاه در اثبات مادیت نفوس، به استدلال های عقلی و نقلی روی آورده است. مؤلف در این فصل نیز پس از طرح آرای تفکیکیان، به نقد و بررسی آن ها می پردازد.

فصل پنجم تبیین و بررسی نظریه این دیدگاه را درباره معاد انسان ها بر عهده دارد. این دیدگاه با جسمانی دانستن معاد به نقد معاد روحانی می پردازد همچنین با ارائه تصویری کاملاً مادی درباره آخرت، نتیجه نظریه این دیدگاه درباره آخرت، تأویل آخرت به دنیا و امتداد حقیقت دنیای مادی محض پس از برهه انقطاع زمان به گونه دیگر است. مؤلف نظر این

بپردازد کتاب در سه بخش و خاتمه سامان یافته است. بخش نخست به کلیات تحقیق اختصاص دارد و در آن موضوعاتی همچون تعریف واژگان، اهداف پرسش ها، اهمیت و ضرورت، پیشینه، روش تحقیق و مراحل آن، محدودیت ها و دشواری های تحقیق طرح شده است.

بخش دوم به معرفی شخصیت های مکتب تفکیک اختصاص دارد. در این بخش زندگانی کوتاهی از نه نفر از عالمان تفکیکی که آثار آنان در این کتاب مورد استناد بوده ارائه شده است: میرزا مهدی اصفهانی شیخ مجتبی قزوینی، میرزا جواد تهرانی، شیخ محمود حلبی، شیخ محمدباقر ملکی میانجی شیخ علی نمازی شاهرودی شیخ حسنعلی مروارید، محمدرضا حکیمی و سید جعفر سیّدان.

بخش سوم که اصلی ترین بخش کتاب را تشکیل می دهد، نقد و بررسی نگاه مکتب تفکیک به کلیت فلسفه اسلامی را برعهده دارد این بخش از نه فصل تشکیل شده است در فصل اول به بررسی این ادعای تفکیکیان پرداخته شده است که اهداف خلفا از ترجمه فلسفه یونانی مخالفت با ائمه علیهم السلام و یاران ایشان با فلسفه بوده است. مؤلف به این نتیجه رسیده است که این ادعا به صورت مطلق درست نیست و در مجموع آثار مفید ترجمه از آثار سوء آن بیشتر است. فصل دوم به بررسی موضوع مخالفت ائمه علیهم السلام و اصحاب ایشان با فلسفه اختصاص دارد. با بررسی شرح حال اصحاب این نتیجه به دست آمده که آنان با مطلق فلسفه مخالف نبوده اند و تنها به رد برخی از مطالب فلسفه یونان پرداخته اند.

در فصل سوم نیز در بررسی مخالفت بسیاری از فقها و محدثان با فلسفه به این نتیجه می رسد که مخالفت این دسته از فقها و محدثان با برخی از مطالب فلسفی بوده و نه اصل فلسفه فصل چهارم به پاسخگویی اشکال های وارد به روش فلسفی برای رسیدن به معرفت اختصاص دارد مؤلف ضمن نقد و بررسی اشکال های طرح شده به این نتیجه می رسد که برهان در صورت رعایت شرایط آن قابل اطمینان است و قرآن روش تعقل فلسفی را مورد تأیید قرار می دهد

در فصل پنجم به اشکالات وارده بر بی توجهی فیلسوفان به محدودیت عقل و لزوم مراجعه به وحی در کشف حقایق عالم پاسخ داده شده است. مؤلف با تأکید بر لزوم مراجعه به روایات، بر وجود روح اخباری گری در آثار و افکار تفکیکیان تأکید دارد. در فصل ششم به بررسی بی نیازی به فلسفه اسلامی در فهم متون دینی اختصاص دارد و بر تأثیر مثبت فلسفه بر فهم دین تأکید شده است. در فصل هفتم به مهمترین انتقاد تفکیکیان به فلاسفه و تأویل متون

دینی می پردازد مؤلف با بررسی جوانب موضوع به این نتیجه می رسد که تأویل، معانی مختلفی دارد که براساس برخی از معانی آن امری نادرست و غیر علمی، و براساس برخی از معانی دیگر امری پسندیده و ضروری است.

فصل هشتم به نقد و بررسی نظر تفکیکیان درباره فراگیری فلسفه اسلامی اختصاص دارد. مؤلف بر ضرورت فراگیری فلسفه برای گروهی از افراد تأکید می کند و همچنین برخی از فواید آن را بر می شمارد فصل پایانی و نهم بخش سوم بررسی نظر استاد محمدرضا حکیمی در موضوع لزوم حرکت به سمت «فلسفه پویای اسلامی» را بر عهده دارد. مؤلف ضمن پذیرفتن بسیاری از این شرایط در برخی از آن ها تردید می کند همچنین برخی از اشکال های مطرح شده به وضعیت فعلی فلسفه در حوزه را پاسخ داده است.

در خاتمه نیز خلاصه ای از محتوای کتاب ارائه می شود. همچنین مؤلف ضمن اشاره به استنتاج کلی کاستی های تحقیق، چند پیشنهاد طرح می کند.

16. از مدرسه معارف تا انجمن حجتیه و مکتب تفکیک: نقد و بررسی مبانی فکری مدرسه معارف خراسان، انجمن حجتیه و تفکیک گرایان محمد ارشادی نیا، قم: مؤسسه بوستان، کتاب چاپ، اول، 1386، وزیری 512 ص

این اثر جدیدترین نقدی است که بر مکتب تفکیک نگاشته شده است. مؤلف، پیش از این کتاب دیگری در نقد مکتب تفکیک با عنوان نقد و بررسی نظریه تفکیک تألیف کرده و هر دو اثر ناقد به وسیله یک ناشر منتشر شده است کتاب از یادداشت ناشر، مقدمه و شش فصل تشکیل شده است فصل های کتاب عبارت اند از معرفت شناسی هستی شناسی خداشناسی جهان شناسی معرفت نفس معادشناسی از آن جا که تعداد فصل ها و عنوان آن ها و همچنین بیشتر عناوین فرعی کتاب و نیز محتوای کتاب با اثر پیشین مؤلف یکسان است، از توصیف آن اجتناب می شود.

مؤلف در مقدمه می کوشد - چنان که از عنوان کتاب روشن است - به گونه ای پیوندی میان مکتب تفکیک و انجمن حجتیه برقرار سازد. در واقع نوع تفکر سیاسی انجمن حجتیه. تفکیک دین از سیاست - را برخاسته از مبانی معارفی پایه گذاران انجمن حجتیه می داند وی در پایان مقدمه محور نقد تفکیکیان را در این کتاب تقریرات استاد مدرسه معارف، میرزا مهدی اصفهانی نگاشته شده توسط مؤسس انجمن حجتیه و تألیفات او می داند. همچنین می گوید: هر فصل کتاب از سه بخش تشکیل شده است بخش اول هر فصل به تبیین اظهارات

اصحاب تفکیک می پردازد بخش دوم هر فصل به تحلیل نظریات و اقوال می پردازد و جوانب مختلف واکاوی می شود. بخش سوم از فصلها به نقد و بررسی می پردازد و برخی خلل و نارسایی و تناقضات آن ها خاطر نشان می گردد.

گفتنی است مؤلف در مقدمه هیچ گونه اشاره ای به تألیف پیشین خود در این زمینه ندارد، و هیچ گونه توضیحی نیز در این که دو اثر چه نسبتی با هم دارد داده نشده است. همچنین در متن کتاب هیچ بحثی از انجمن حجتیه و چگونگی پیوند فکری این انجمن با مدرسه معارفی خراسان - به جز آن چه در مقدمه گذشت - نیامده است. این اثر همچون اثر پیشین مؤلف، از موضع دفاع از فلسفه به نقد آرای اصحاب تفکیک پرداخته است.

در آغاز کتاب ناشر در ضمن یادداشتی آورده است: راه شناخت اعتقادی تا یک قرن پیش تقریباً مورد اتفاق بود تا این که با هجرت میرزا مهدی اصفهانی (1303ش) از نجف به مشهد، دیدگاه تازه و مسیر جدیدی آغاز شد تا معارف دینی را خالی از شائبه های خارج از دین، به ویژه فلسفه و عرفان عرضه کند؛ با این تلقی که فلسفه عرفان و... از یونان است و سبب التقاط معارف دینی می گردد. این دیدگاه بعدها به دست شاگردان میرزا مهدی اصفهانی گسترش یافت و به تدریج بر حوزه علمیه خراسان تسلط پیدا کرد و اندیشه های کلامی فلسفی و عرفانی که میراث بزرگ عالمان اسلامی بود مورد تهدید و بی مهری قرار گرفت. این دیدگاه نامی بر خود نداشت تا این که استاد محمدرضا حکیمی نام «مکتب تفکیک» را بر این مشرب نهاد دیدگاه تفکیک با ادعای جدایی و تفکیک دین از فلسفه و عرفان، اینک در عرصه دین شناسی مطرح است و به همین دلیل به دور از جنجال و هیاهو و پرهیز از هرگونه عوامی گری به نقد و بررسی عالمانه نیاز دارد.

ناشر تأکید دارد براساس رسالت دینی خود بر اخذ آموزه های دینی از کتاب و سنت و تبیین عقلانی آن ها در پی آن است تا زمینه های تضارب آرا را فراهم آورد و انتشار مجموعه آثار برخی از مؤلفان برجسته حوزوی با این رویکرد بوده است از این رو با انتشار کتاب پیشین مؤلف کتاب و نیز کتاب ابواب الهدی تألیف میرزا مهدی اصفهانی و آثار دیگری که در این زمینه در دستور کار خود دارد از معتقدان به تفکیک دعوت می کند که به منظور تضارب آرا آثار خود را به دست ناشر بسپارند.

در ادامه این یادداشت ناشر ضمن تأکید بر نقش چشمگیر مرحوم حلبی در ترویج نظریه تفکیک و تقریر درس های استادش، به انتقاد از استاد محمدرضا حکیمی می پردازد که چرا

وی از میان شاگردان میرزای اصفهانی هیچ اشاره ای به نام و نقش آقای حلبی در آثارش به میان نمی آورد نیز ناشر معتقد است که اگر نقدی بر رفتارهای سیاسی و اجتماعی حامیان این تفکر وجود دارد ریشه آن در این تفکر است لذا ضرورت دارد در اثر دیگری به این موضوع پرداخته شود ناشر تعامل معتقدان به روش فکری تفکیک در حوزه مشهد با انقلاب را همراهی هایی مقطعی و محتاطانه می داند و در آخر نتیجه می گیرد «بی تردید دشمنانی که در لفافه های دینی وارد می شوند نوک هرم حکومت دینی - ولایت فقیه - را هدف گرفته اند و با دین و مذهب اهل بیت علیهم السلام به ویژه گرایش فکری که سبب پیروزی انقلاب اسلامی شد، بیشترین دشمنی را دارند پس باید هوشیار بود و از راه های انحرافی که رد پای دشمن اصلی اسلام و مسلمانان را گم می کند - حذر کرد».⁽¹⁾ ناشر در آخر نیز امید دارد با انتشار این اثر، و نیز بررسی آثار و لوازم این تفکر در رفتارهای اجتماعی و سیاسی، مبانی فکری و پیشینه گروه ها و انجمن های فعال اجتماعی بیشتر شناخته شود.

17. نگاهی به مکتب تفکیک. به کوشش سید باقر میر عبداللهی و علی پورمحمدی. تهران: انتشارات همشهری، چاپ اول، 1384، رقی، 308 ص.

در این مجموعه، مقالاتی که پیشتر در روزنامه همشهری و ویژه نامه های آن - به خصوص در دو شماره 21 و 22 خردنامه همشهری - به چاپ رسیده گرد آمده است. کتاب در سه بخش سامان یافته است در بخش نخست مقالات موافق مکتب تفکیک (ده مقاله) و در بخش دوم مقالات مخالف مکتب تفکیک (شش مقاله) و در بخش سوم سه گفت و گو آمده است. پیشگفتار آغاز کتاب نیز با عنوان «مکتب تفکیک؛ از حدوث تا بقا» می باشد. عناوین مقالات مجموعه و نویسندگان آن ها بدین قرار است:

مقالات بخش اول: عقل خودبنیاد دینی، محمدرضا حکیمی؛ شناختنامه مکتب تفکیک، محمد اسفندیاری؛ مکتب تفکیک: پیشگام استقلال معرفت شناسی دین بهاءالدین خرمشاهی؛ کلام شیعی و فلسفه و عرفان علی ملکی میانجی؛ تأویل در فلسفه و عرفان محمد بیابانی اسکویی؛ آن چه خود داشت ضرورت پاکسازی، دینی رضا بابایی نقد اصولیان بر علیت فلسفی، رضا برنجکار، حجیت ذاتی عقل در مکتب تفکیک هادی صدر؛ «تفکیک» در میانه افراط و تفریط رضا استادی؛ آیا میرزا مهدی اصفهانی اکیژنالیست است؟ سید علی طالقانی

ص: 363

مقالات بخش دوم: مکتب تفکیک در بوته نقد صادق لاریجانی، صید مرده در تور تفکیک، احمد شهدادی؛ بازخوانی مکتب تفکیک سید حسن اسلامی؛ تفکیک علیه تفکیک سید حسن اسلامی؛ دین و فلسفه پیوند یا گسست همایون همتی؛ سید جلال الدین آشتیانی و مکتب مشهد، حسن جمشیدی؛ مکتب تفکیک و، افلاطون سید محمد عیسی نژاد.

بخش سوم گفتگوها: مکتب تفکیک استقلال معارف و حیانی گفتگو با آیه الله سید جعفر سیدان؛ رؤیای خلوص گفتگو با دکتر غلامحسین ابراهیمی دینانی؛ در نقد مکتب تفکیک گفتگو با دکتر غلامحسین ابراهیمی دینانی

3-1. سایر آثار

در این قسمت، مشخصات کتابشناختی سایر آثار مستقل نگاشته شده براساس الفبای نام پدیدآورندگان ارائه می شود که در مجموع مشخصات شصت منبع شناسانده شده است.

18. احمدی، سید قاسم علی تنزیه المعبود فی الرد علی وحدة الوجود. [قم]: مؤسسة السيدة المعصومة للطباعة والنشر، چاپ اول 1383 وزیری 474ص

19. احمدی، سید قاسم علی وجود العالم بعد العدم عند الإمامية. قم: نشر مولود کعبه، چاپ اول، 1380، وزیری 199ص.

20. برنجکار، رضا مبانی خداشناسی در فلسفه یونان و ادیان الهی خداشناسی دینی و خداشناسی فلسفی یونان تهران مؤسسه نبأ چاپ اول، 1375، رقعی، 258ص.

21. برنجکار، رضا معرفت عدل الهی. تهران: نبأ، چاپ اول، 1385، رقعی، 156ص.

22. برنجکار، رضا معرفت فطری خدا تهران مؤسسه فرهنگی نبأ چاپ اول 1374، رقعی، 144ص.

23. بروجردی، محمد حسین اسلام و اندیشه های فلسفی و عرفانی قم بنیاد پژوهش های علمی فرهنگی نورالاصفیاء، چاپ اول، 1382 وزیری 271ص.

24. روجردی، محمد حسین بازگشت بررسی و تحلیل آرای علامه فیض کاشانی در رساله انصاف. قم بنیاد پژوهش های علمی - فرهنگی نورالاصفیاء چاپ اول، 1380، رقعی، 263ص.

25. بنی هاشمی سید محمد کتاب عقل دفتر اول: شناخت علم و عقل؛ دفتر دوم: عقل و فکر و دین؛ دفتر سوم: نشانه ها و حجاب های عقل تحریر درس گفتارهای دکتر سید محمد بنی هاشمی امیر مسعود جهانبین تهران: نبأ، چاپ اول، 1385، وزیری، 3 ج.

26. بنی هاشمی سید محمد گوهر قدسی معرفت تهران نشر، منیر چاپ اول 1378، رقعی 229 ص
27. بیابانی، اسکویی محمد معرفت امام تهران مؤسسه فرهنگی، نبأ، چاپ اول، 1381، رقعی، 223 ص.
28. بیابانی اسکویی محمد معرفت نبی تهران مؤسسه فرهنگی، نبأ، چاپ اول، 1378، رقعی، 176 ص.
29. تکیان امیرحسین کاوش های عقل فطری در آیین قرآن و سنت تهران: نشر جلی، چاپ اول، 1376، رقعی، 143 ص.
30. تهرانی، جواد. بحثی در فلسفه بشری و اسلامی تهران کتابخانه بزرگ اسلامی، بی تا، وزیری، 104 ص.
31. حسن زاده آملی حسن قرآن و عرفان و برهان از هم جدایی ندارند. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی چاپ، اول، 1370، وزیری، 105 ص.
32. حفیظی محمد کتاب بحر المعارف در معرفت خدا توحید عدالت، اعجاز قرآن و حقیقت روح. تهران کتابفروشی اسلامیة 1334 ش ، 1375 ق، وزیری 328 ص.
33. حکیمی محمدرضا عقل سرخ بیست مقاله گردآورندگان محمدکاظم حیدری و محمد اسفندیاری، قم دلیل ما، چاپ اول، 1383، رقعی، 456 ص.
34. حکیمی محمدرضا. معاد جسمانی در حکمت متعالیه قم دلیل ما چاپ اول، 1381، رقعی، 403 ص.
35. حکیمی محمدرضا مقام عقل گردآورندگان محمدکاظم حیدری و محمد اسفندیاری، قم: دلیل ما، چاپ اول، 1383، رقعی، 331 ص.
36. [حلبی، محمود] آفاق انتظار به کوشش جمعی از شاگردان تهران نشر آفاق، چاپ دوم 1379، رقعی، 121 ص.
37. حلبی، محمود ریحانه ملکوت تهران سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، 1384، رقعی، 216 ص.
38. [حلبی، محمود]. مجالس توحیدی فطری مجموعه گفتارهایی از مرحوم علامه آیت الله حاج شیخ محمود تولایی رحمه الله تدوین و تحقیق محمد رضا باقی اصفهانی، قم: نصاب، چاپ اول، 1381، رقعی، 288 ص

39. حلبی، محمود] مجالس نبوت و قرآن مجموعه گفتارهایی از مرحوم علامه آیت الله حاج شیخ محمود تولایی رحمه الله تدوین و تحقیق: محمدرضا باقی اصفهانی قم نصایح، چاپ اول، 1381، رقعی، 307 ص.
40. خراسانی، اسمعیل خورشید تابان در نبوت قرآن تهران به سرمایه شرکت سهامی طبع کتاب، چاپ اول، 1339 وزیری 346 ص.
41. ربانی میانجی حسین و تقوی، سید علی اکبر و گرمودی، ایوب انوار بیان: مباحثی در توحید. قرآن تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، 1377 وزیری، 847 ص.
42. ربانی نقابی میانجی حسین معاد از دیدگاه قرآن حدیث و عقل به کوشش ابراهیم ربانی [قم] مؤلف، چاپ دوم 1373، وزیری 495 ص.
43. رحیمیان علیرضا مسأله علم در فلسفه صدرایی و مکتب اهل بیت علیهم السلام. تهران: مرکز فرهنگی انتشاراتی منیر چاپ اول، 1385، وزیری 312 ص.
44. رضوی سید عابد کنکاشی در تبار فلسفه یونان قم مهر امیرالمؤمنین، چاپ اول، 1384، وزیری، 391 ص.
45. رضوی مرتضی نقد مبانی حکمت متعالیه. قم: مؤسسه انتشارات عصر ظهور، چاپ اول، 1380، وزیری 352 ص.
46. رضوی مرتضی محیی الدین در آئینه فصوص: شرحی بر فصوص الحکم. قم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی فخرالدین چاپ اول، 1373، وزیری، 736 ص.
47. رفیعی پور سید عباس (به کوشش و گردآوری) فلاطوری چند مقاله درباره مقامات علمی و مجاهدات فرهنگی و خدمات اسلامی او و چند مقاله از پرفسور عبدالجواد فلاطوری اصفهانی قم دلیل ما چاپ اول، 1383، رقعی، 2 ج.
48. سیدان، سید جعفر دروس اعتقادی مشهد پیام طوس، چاپ اول، 1384، رقعی، 291 ص
49. سیدان، سید جعفر شرح خطبه حضرت امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام: خطبه 152 نهج البلاغه از سلسله دروس عقائد اختلافی مورد ابتلاء مشهد پیام، طوس چاپ اول، 1382، رقعی 100 ص.
50. سیدان سید جعفر میزان شناخت مشهد پیام، طوس چاپ اول 1381، رقعی، 37 ص.
51. صدرزاده محمد فلسفه و عرفان از نظر اسلام گفتاری تحلیلی پیرامون کلام، فلسفه، عرفان و تصوف

و خلاصه ای از توحید اسلامی تهران مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، چاپ دوم، 1377، وزیری، 381 ص.

52. طالعی، عبدالحسین. دادگری خداوند: قم: دادنگار، چاپ اول، 1385، رقعی، 94 ص.

53. علم الهدی، محمدباقر ما به چه معتقدیم؟ اصول عقاید به زبان ساده مشهد پیام طوس، چاپ اول، 1382، رقعی، 22 ص.

54. فقیه محمدی ابراهیم در قلمرو مکتب تفکیک قم دار النشر الاسلام، چاپ اول، 1374 وزیری 128 ص.

55. فقیهی لاهیجی ابراهیم ارمغان فقیه سیری در آفاق و انفس تهران سایه، چاپ اول، 1376 وزیری، 182 ص.

56. قندهاری هادی اثبات معاد تهران مهام چاپ اول 1378، رقعی 45 ص

57. قندهاری، هادی روح تهران: مهام چاپ اول، 1378، رقعی، 40 ص.

58. قندهاری هادی مرگ تهران مهام چاپ، اول، 1378، رقعی، 70 ص.

59. محدث خراسانی، علی خورشید تابان در علم قرآن تحقیق و اضافات احمد محدث خراسانی، مشهد بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی، چاپ اول، 1372، وزیری، 308 ص و چاپ دیگر با این مشخصات کتابشناختی الخراسانی، ع-ل-ی-ب-ن الحسن. خورشید تابان در علم قرآن تهران چاپخانه شرکت سهامی طبع کتاب، 1366 ق، رقعی، ج 1، 207 ص.

60. مدرّس، غروی، علیرضا دین و فطرت گامی بسوی روشن کردن حقایقی چند، و تشریح مبانی فطری دین و تحلیلی از معارف حقّه قرآن خداشناسی و پیامبرشناسی مشهد چاپخانه خراسان چاپ دوم 1348، رقعی 208 ص و جلد دوم با این مشخصات کتابشناختی امام شناسی یا جلد دوم دین و فطرت مشهد چاپخانه خراسان چاپ اول، 1349، رقعی، 215 ص.

61. مدرسی سید محمد تقی العرفان الاسلامی بین نظریات البشر و بصائر الوحي. [بی جا]: المركز الثقافي الاسلامی، 1405 ق، وزیری، 424 ق.

62. مدرسی، سید محمد تقی مبادئ الحکمة بین هدی الوحي و تصورات الفلسفة. تهران: محبی الحسین، چاپ اول، 1420 ق، وزیری، 288 ص.

63. مدرسی، سید محمد تقی مبانی عرفان اسلامی ترجمه محمد صادق پرهیزگار، تهران: نشر بقیع، چاپ 1373، وزیری، 392 ص.

64. مدرسی سید محمد تقی منطق اسلامی ترجمه محمدحسین روحانی تهران محبّان الحسین علیه السلام، چاپ دوم 1380، وزیری، 736 ص.
65. مدرسی، سید محمد تقی نگرشی نو بر اندیشه اسلامی ترجمه حمیدرضا آژیر مشهد بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی چاپ دوم 1379 وزیری، 456 ص.
66. مروارید، مهدی [گردآورنده]. بحثی پیرامون مسأله ای از معاد در محضر استاد جوادی آملی و استاد سید جعفر سیدان مشهد ولایت، چاپ اول 1381، رقعی، 112 ص.
67. معتمد خراسانی، اسماعیل مبدأ و معاد از دیدگاه قرآن و سنت تهران نیک معارف، چاپ اول 1372 وزیری، 199 ص.
68. ملکی میانجی علی علامه مجلسی اخباری یا اصولی؟ قم دلیل ما، چاپ اول، 1385، رقعی، 282 ص
69. موسوی اصفهانی، سید جعفر معارف راستین در تبیین تضاد قطعی میان معارف و حیانی با فلسفه و عرفان رایج مشهد، رستاخیز اندیشه، چاپ اول 1385، وزیری، 197 ص.
70. نصیری، مهدی فلسفه از منظر قرآن و عترت تهران کتاب صبح، چاپ اول، 1386، رقعی، 432 ص.
71. نمازی شاهرودی، علی ارکان دین تهران نیک معارف، 1370، 216 ص.
72. نمازی شاهرودی علی اصول دین تهران سعدی، 1378، 78 ص
73. نمازی شاهرودی، علی تاریخ فلسفه و تصوف بازنویسی و تنظیم: محمد بیابانی اسکویی، تهران: مؤسسه فرهنگی نبأ چاپ اول 1378، وزیری، 228 ص و چاپ دیگر با این مشخصات: تاریخ فلسفه و تصوف یا مناظره دکتر با سیاح پیاده. تهران: سعدی، چاپ دوم، [بی تا] وزیری 164 ص.

در این بخش مشخصات کتابشناختی منابعی شناسانده می شود که مشتمل بر بخشی از اثری است. این بخش یا قسمت مشخصی از مأخذی است که به صفحات آن اشاره می شود، یا صفحات پراکنده ای از اثری را در بر می گیرد. در مجموع در این بخش 152 منبع مرتبط با موضوع کتابشناسی معرفی شده و براساس الفبای پدیدآورندگان تنظیم یافته است.

74. [آشتیانی، سید جلال الدین، استاد سید جلال الدین آشتیانی شارح و مورخ حکمت و عرفان. میراث ماندگار: مجموعه مصاحبه های سال اول و دوم کیهان فرهنگی، تهران: سازمان انتشارات کیهان چاپ دوم 1369، رحلی سال دوم، ص 85 - 102، و حکمت و معرفت مجموعه مقاله ها و مصاحبه های حکمی معرفتی استاد سید جلال الدین آشتیانی، تهران: رحله سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی چاپ اول 1385، رقعی، ص 351-404

75. آشتیانی، سید جلال الدین انتقاد بر انتقاد. [نقد مقاله «انتقاد کتاب یادنامه ملاصدرا»، جواد فلاطوری]، در حکمت و معرفت مجموعه مقاله ها و مصاحبه های حکمی معرفتی استاد سید جلال الدین آشتیانی رحمه الله، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه، اسلامی چاپ، اول 1385، رقعی، ص 237 - 246

76. آشتیانی، سید جلال الدین انتقاد بر انتقاد بر انتقاد. [نقد مقاله درباره حرکت جوهری ملاصدرا، اکبر داناسرشت] در حکمت و معرفت: مجموعه مقاله ها و مصاحبه های حکمی معرفتی استاد سید جلال الدین آشتیانی تهران سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی چاپ اول 1385، رقعی، ص 247 - 256.

77. آشتیانی، سید جلال الدین پاسخ به چند سؤال جلال حکمت و عرفان: یادنامه استاد علامه سید جلال الدین آشتیانی به اهتمام محمد جواد صاحبی، قم: نشر احیاگران، چاپ اول، 1384 وزیری، ص 80 - 100، و حکمت و معرفت مجموعه مقاله ها و مصاحبه های - حکمی معرفتی استاد سید جلال الدین آشتیانی تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی چاپ اول 1385، رقعی، ص 143 - 161.

78. [آشتیانی، سید جلال الدین]، پیرامون تفکر عقلی و فلسفی در اسلام در مکتب استاد سید جلال الدین آشتیانی. جلال حکمت و عرفان یادنامه استاد علامه سید جلال الدین آشتیانی به اهتمام محمد جواد، صاحبی قم نشر احیاگران چاپ، اول 1384، وزیری، ص 321 - 331 و حکمت و معرفت مجموعه مقاله ها و مصاحبه های حکمی معرفتی استاد سید جلال الدین آشتیانی رحمه الله، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی چاپ اول، 1385، رقعی، ص 339 - 349

79. آشتیانی، سید جلال الدین پیرامون نقد تهافت غزالی جلال حکمت و عرفان: یادنامه استاد علامه سید جلال الدین آشتیانی به اهتمام محمد جواد صاحبی، قم: نشر احیاگران چاپ اول 1384، وزیری، ص 159 - 207

80. آشتیانی، سید جلال الدین. تصوّف در اسلام. برگزیده مقالات معارف اسلامی از شهریور 1345 تا شهریور 1357، به کوشش محمد علی خسروی تهران صائن چاپ اول 1384، وزیری، ص 180 - 223، و حکمت و معرفت مجموعه مقاله ها و مصاحبه های حکمی معرفتی استاد سید جلال الدین آشتیانی رحمه الله تهران سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی چاپ اول 1385، رقعی، ص 183 - 236.

81. آشتیانی، سید جلال الدین توضیح. [نقد مقاله دو فیلسوف شرق و غرب آقا علی مدرس حکیم و کنت دوگوبینو مدرسی چهاردهی در حکمت و معرفت: مجموعه مقاله ها و مصاحبه های حکمی معرفتی استاد سید جلال الدین آشتیانی، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی چاپ اول 1385، رقعی، ص 267 - 269

82. آشتیانی، سید جلال الدین حیات و حکمت: گفتگوی جمعی از اندیشمندان با استاد سید جلال الدین آشتیانی جلال حکمت و عرفان: یادنامه استاد علامه سید جلال الدین آشتیانی به اهتمام محمد جواد صاحبی قم نشر احیاگران چاپ اول، 1384، وزیری، ص 211-270

83. آشتیانی، سید جلال الدین ختم ولایت در اندیشه ابن عربی. جلال حکمت و عرفان یادنامه استاد علامه سید جلال الدین آشتیانی به اهتمام محمد جواد صاحبی، قم: نشر احیاگران، چاپ اول، 1384 وزیری، ص 59 - 77 و حکمت و معرفت مجموعه مقاله ها و مصاحبه های حکمی معرفتی استاد سید جلال الدین آشتیانی تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی چاپ اول، 1385، رقعی، ص 181 - 163

84. [آشتیانی، سید جلال الدین] عرفان و فلسفه در آفاق فرهنگ تشیع مصاحبه با استاد جلال الدین

ص: 370

آشتیانی. جلال حکمت و عرفان یادنامه استاد علامه سید جلال الدین آشتیانی، به اهتمام محمد جواد صاحبی قم نشر احیاگران چاپ اول 1384 وزیری، ص 271 - 290، و حکمت و معرفت مجموعه مقاله ها و مصاحبه های حکمی معرفتی استاد سید جلال الدین آشتیانی تهران سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی چاپ اول 1385، رقعی، ص 405 - 423

85. آشتیانی، سید جلال الدین معرفت و علم در کتاب و سنت جلال حکمت و عرفان یادنامه استاد علامه سید جلال الدین، آشتیانی به اهتمام محمد جواد صاحبی، قم: نشر احیاگران چاپ اول 1384، وزیری ص 113 - 158 و حکمت و معرفت مجموعه مقاله ها و مصاحبه های حکمی معرفتی استاد سید جلال الدین آشتیانی رحمه الله، به کوشش حسن جمشیدی، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی چاپ اول 1385، وزیری، ص 29 - 75.

86. آشتیانی، سید جلال الدین نضج الهیات مستند به بحث و درس و توجه به سلطان وجود است. در حکمت و معرفت مجموعه مقاله ها و مصاحبه های حکمی استاد سید جلال الدین آشتیانی رحمه الله تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول 1386، رقعی، ص 501 - 511

87. آشتیانی، سید جلال الدین نقد بر تهافت الفلاسفة غزالی قم مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، چاپ اول 1378، وزیری 551 ص، صفحات پراکنده.

88. آشتیانی، سید جلال الدین نکاتی درباره فلسفه و عرفان جلال حکمت و عرفان: یادنامه استاد علامه سید جلال الدین آشتیانی، به اهتمام محمد جواد صاحبی، قم نشر احیاگران چاپ اول 1384 وزیری، ص 321 - 331 و حکمت و معرفت مجموعه مقاله ها و مصاحبه های حکمی معرفتی استاد سید جلال الدین آشتیانی رحمه الله، به کوشش حسن جمشیدی تهران سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول 1385، رقعی، ص 123 - 141.

89. آشتیانی، سید جلال الدین هستی از نظر فلسفه و عرفان. قم: مؤسسه بوستان کتاب قم، چاپ چهارم، 1382، وزیری 344 ص، صفحات پراکنده.

90. ابراهیمی دینانی غلامحسین آیا فلاسفه اسلامی در راه جمع و توفیق میان عقل و دین موفق بوده اند؟ ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام تهران طرح نو، چاپ اول، 1379، رقعی، ج

3، ص 37 - 57 و اساس تأویل و آثار آن. ص 271 - 305، عقل و نقل. ص 231 - 270

91. ابراهیمی دینانی غلامحسین تفکر فلسفی از ابن سینا تا عین القضات پرتو خرد مجموع مقالات و گفت وگوها و سخنرانی ها تهران مهرنیوشا چاپ اول 1385، رقعی، ص 114 - 133، و حکمت اشراق (1) ص 114 - 133

92. [ابراهیمی دینانی، غلامحسین]. آینه های فیلسوف: گفت وگوهایی در باب زندگی، آثار و دیدگاه های دکتر دینانی عبدالله نصری، تهران سروش چاپ اول 1380، رقعی، 260 ص صفحات پراکنده

93. [ابراهیمی دینانی، غلامحسین]. تأویل و افتتاح سنت تأملی بر مسئله سنت و مدرنیته: در گفتگو با دکتر غلامحسین ابراهیمی دینانی فصلنامه اشراق، دوره جدید سال اول شماره 2 و 3 بهار و تابستان 1384، ص 40 - 49

94. ابراهیمی دینانی، غلامحسین مکتب تفکیک ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام تهران طرح نو، چاپ اول، 1379، رقعی، ج 3، ص 412 - 447

95. ابراهیمی دینانی، غلامحسین]. رؤیای خلوص گفتگو با دکتر غلامحسین ابراهیمی دینانی. نگاهی به مکتب تفکیک تهران انتشارات همشهری چاپ، اول 1384، رقعی، ص 287 - 296، و در نقد مکتب تفکیک گفتگو با دکتر غلامحسین ابراهیمی دینانی. ص 297 - 307

96. ابراهیمی دینانی، غلامحسین. اصالت ماهیت از میرداماد تا عصر حاضر نیایش فیلسوف مجموعه مقالات مشهد دانشگاه علوم اسلامی رضوی چاپ اول، 1377، وزیری، ص 231 - 246، و اصالت وجود ص 421 - 448 و دین و فلسفه ص 259 - 269، و علاء مه طباطبایی و نظر متکلمان درباره علم خداوند به جزئیات ص 129 - 136، و نگاهی منتقدانه به فلسفه صدر 452 المتألهین. ص - 449

97. استادی، رضا. «تفکیک» در میانه افراط و تفریط نگاهی به مکتب تفکیک تهران: انتشارات همشهری، چاپ اول 1384، رقعی، ص 147 - 150.

98. استادی رضا. سخنی پیرامون مکتب تفکیک بیست، مقاله قم دفتر انتشارات اسلامی چاپ اول، 1374، وزیری، ص 12 - 26.

99. اسفندیاری، محمد. اخباریگری و اخبارگرایی. راه خورشیدی: اندیشه نامه و راه نامه استاد محمدرضا حکیمی قم دلیل ما، چاپ اول، 1382، رقعی، ص 199 - 208.

100. اسفندیاری محمد شناختنامه مکتب تفکیک. نگاهی به مکتب تفکیک تهران انتشارات

101. اسفندیاری محمد. مکتب تفکیک راه خورشیدی اندیشه نامه و راه نامه استاد محمدرضا حکیمی قم دلیل ما چاپ اول، 1382، رقعی، ص 178 - 198.

102. اسلامی، سید حسن. آشتیانی و سنت فلسفه ستیزی جلال حکمت و عرفان یادنامه استاد علامه سید جلال الدین آشتیانی به کوشش محمد جواد صاحبی، قم: نشر احیاگران، چاپ اول، 1384، وزیری، ص 379 - 451

103. اسلامی، سید حسن. بازخوانی مکتب تفکیک نگاهی به مکتب تفکیک تهران: انتشارات همشهری، چاپ اول 1384 رقعی، ص 199 - 212

104. اسلامی، سید حسن. تفکیک علیه تفکیک نگاهی به مکتب تفکیک، تهران: انتشارات همشهری، چاپ اول، 1384 رقعی، ص 213 - 226

105. اصفهانی میرزا مهدی بن اسماعیل غروی دایرة المعارف تشیع. زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی و کامران فانی و بهاء الدین خرمشاهی تهران: بنیاد خیریه و فرهنگی شط، چاپ دوم، 1372، رحلی، ج 2، ص 225 - 226

106. ایازی، سید محمد علی. [تفسیر] مناہج البیان فی تفسیر القرآن دانشنامه قرآن پژوهی، به کوشش بهاءالدین خرمشاهی، تهران: دوستان - ناهید چاپ اول، 1377 وزیری، ج 1، ص 764 - 673

107. ایزدپناه؛ عباس. هویت اخلاق دینی در رویکرد تأویلی و مکتب تفکیک مجموعه مقاله های کنگره فاضلین نراقی رحمهما الله: اخلاق عرفان گروهی از نویسندگان، قم: دبیرخانه کنگره فاضلین نراقی، چاپ اول 1381 وزیری، ج 4، ص 147 - 167.

108. بابایی؛ رضا. آن چه خود داشت ضرورت پاکسازی دینی نگاهی به مکتب تفکیک تهران انتشارات همشهری چاپ اول 1384، رقعی، 117-124

109. باغستانی، محمد. جایگاه آشتیانی در تاریخ فلسفه اسلامی شریعه شهود: درباره استاد سید جلال الدین آشتیانی رحمه الله به کوشش عبدالحسین خسروپناه تهران سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی چاپ اول 1385، رقعی، ص 151 - 168.

110. برنجکار رضا آموزه های حدیث عرض دین حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام. مجموعه مقالات کنگره حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام، تألیف جمعی از فضلا و نویسندگان، قم: سازمان چاپ و نشر دارالحديث، چاپ اول، 1382 وزیری، ج 1، ص 129 - 160.

111. برنجکار، رضا تقویض دانشنامه جهان اسلام زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران: بنیاد دائرة المعارف اسلامی چاپ اول، 1382، رحلی، ج 7، ص 750 - 753.
112. برنجکار، رضا حکمت و اندیشه دینی تهران مؤسسه فرهنگی نبأ، چاپ اول، 1383 وزیری 460 ص، صفحات پراکنده
113. برنجکار رضا عقل و معرفت دینی دانشنامه امام علی علیه السلام تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی چاپ اول 1380 وزیری، ج 1، ص 9 - 46
114. برنجکار، رضا نقد اصولیان بر علیت فلسفی نگاهی به مکتب تفکیک تهران: انتشارات همشهری چاپ اول 1384 رقعی، ص 125 - 136.
115. بنی هاشمی سید محمد معرفت امام عصر تهران نیک، معارف، چاپ اول با ویرایش جدید و اضافات 1383، وزیری 431 ص صفحات پراکنده
116. بیابانی اسکویی، محمد اخباری و اصولی از دیدگاه فاضلین نراقی مجموعه مقاله های کنگره فاضلین نراقی رحمهما الله گروهی از نویسندگان: قم دبیرخانه کنگره فاضلین نراقی
- چاپ اول 1381، وزیری، ج 1، ص 139 - 177. 117 بیابانی اسکویی. تأویل در فلسفه و عرفان نگاهی به مکتب تفکیک، تهران: انتشارات همشهری چاپ اول 1384 رقعی، ص 105 - 116
118. بیابانی اسکویی [محمد جبر، اختیار و عدل الهی دانشنامه امام علی علیه السلام، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی چاپ اول، 1380، وزیری، ج 2، ص 307 - 340.
119. بیابانی اسکویی، محمد عالم عهد و میثاق از نگاه علامه شرف الدین. مجموعه مقالات فارسی کنگره بین المللی بزرگداشت علامه شرف الدین قم پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، چاپ اول 1385 وزیری، ص 445 - 487.
120. بیابانی اسکویی محمد نماز وسیله تقرب به معرفت خدا تهران مؤسسه فرهنگی نبأ، چاپ اول 1376 رقعی 80 ص، صفحات پراکنده.
121. پسندیده محمود حوزه علمیه خراسان جلد اول مدارس علمیه مشهد مقدمه آیه الله استاد محمد واعظ زاده خراسانی، مشهد بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی، چاپ اول، 1385، وزیری 538 ص، صفحات پراکنده.
122. [جعفری لنگرودی، محمد جعفر] ارتباط فرهنگ ها زمینه استقلال فرهنگی: گفتگو با دکتر محمد جعفر جعفری لنگرودی میراث ماندگار مجموعه مصاحبه های سال اول و دوم کیهان فرهنگی،

123. [جعفری محمد تقی]. گفتگوی آقای عبدالرحمن وحید و آقای جلال الدین با استاد محمد تقی جعفری درباره فلسفه و دین. تکاپوی اندیشه ها مجموعه ای از مصاحبه های انجام شده با استاد علامه آیت الله محمد تقی جعفری در مباحث اعتقادی فلسفی عرفانی علمی ادبی هنری اخلاقی و حقوقی تنظیم و: تدوین علی، رافعی تهران دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ اول، 1373، وزیری، ص 515 - 520

124. [جعفری، محمد تقی]. مصاحبه با استاد آیت الله محمد تقی جعفری (بخش نخست) آینه داران حقیقت مصاحبه های مجله حوزه با عالمان و دانشوران حوزوی، تهیه و تدوین: مجله حوزه قم مؤسسه بوستان کتاب قم، چاپ اول، 1382 وزیری، ج 1، ص 197 - 198.

125. جلالی، غلامرضا. جایگاه آشتیانی در جریان شناسی فلسفه اسلامی معاصر. شریعه شهود درباره استاد سید جلال الدین آشتیانی رحمه الله به کوشش عبدالحسین خسروپناه تهران سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول 1385، رقعی، ص 135 - 150.

126. جلالی غلامرضا مشهد در بامداد نهضت امام خمینی (رحمه الله) تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی چاپ اول 1378، وزیری 352ص، صفحات پراکنده

127. جمشیدی، حسن سید جلال الدین آشتیانی و مکتب مشهد نگاهی به مکتب تفکیک تهران: انتشارات همشهری، چاپ اول 1384 رقعی ص 239 - 252

128. جمشیدی حسن گنج پنهان فلسفه و عرفان سرگذشت استاد سید جلال الدین آشتیانی شریعه شهود درباره استاد سید جلال الدین آشتیانی رحمه الله به کوشش عبدالحسین خسروپناه، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی چاپ اول 1385، رقعی، ص 29 - 72.

129. [جوادی آملی، عبدالله] آیه الله استاد عبدالله جوادی آملی فقیه و شارح حکمت متعالیه. میراث ماندگار مجموعه مصاحبه های سال اول و دوم کیهان فرهنگی، تهران: سازمان انتشارات کیهان، چاپ دوم 1369 رحلی، سال دوم ص 131 - 148.

130. جوادی آملی، عبدالله تأویل و تفسیر سرچشمه، اندیشه قم مرکز نشر اسراء، چاپ دوم 1384، وزیری، ج 1، ص 33 - 45 و تفسیر به رأی. ص 107 - 177، و تفسیر قرآن به قرآن و بررسی اعتبار سنت در تفسیر ص 51 - 106، و علوم انسانی و هماهنگی وحی و عقل. ج 4، ص 90 - 136، و فطرت در وحی و عقل. ص 137 - 199 با باله

131. جوادی آملی عبد الله تسنیم تفسیر قرآن کریم مرکز نشر اسراء، 1379 - 1385، وزیری،

132. جوادی آملی، عبدالله مسئله تفکیک منزلت عقل در هندسه معرفت دینی قم مرکز نشر اسراء چاپ اول، وزیری، ص 181 - 230
133. جوادی آملی، عبدالله هدایت در قرآن یادنامه علامه طباطبایی تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی بی تا وزیری، ص 225 - 334
134. حجتی کرمانی علی و صالحی نجف آبادی نعمت الله و برقی، سید مصطفی و خلخالی، صادق و منتظری حسین علی و حقانی حسین و مروارید علی اصغر و گلسترخی، رضا. مخالفت [آیه الله بروجردی با تدریس فلسفه و آشنایی با مسایل روز تاریخ شفاهی انقلاب اسلامی تاریخ حوزه علمیه قم: غلامرضا کرباسچی با همکاری بنیاد تاریخ انقلاب اسلامی، تهران مرکز اسناد انقلاب اسلامی با همکاری بنیاد تاریخ انقلاب اسلامی، چاپ اول، 1380، وزیری، ص 211 - 223
135. حسن زاده آملی، حسن اخلاق و عرفان از منظر استاد [حسن زاده]. چالش های فکری: چهل و چهار گفتگو در مباحث جدید دینی غلامعلی جهانی، مقدم تهران اطلاعات، چاپ اول، 1384 وزیری ص 178 - 184 و در مسیر عرفان عملی ص 185 - 192، و [علامه طباطبایی] از نگاه علامه حسن زاده. ص 193 - 221
136. [حسن زاده آملی حسن]. استاد علامه طباطبایی در آسمان معرفت: تذکره اوحدی از عالمان ربانی، به بنان و بیان حضرت علامه حسن حسن زاده آملی تهیه و تنظیم محمد بدیعی قم تشیع چاپ پنجم 1379 وزیری، ص 13 - 98
137. [حسن زاده آملی حسن]. گفتگو با آیت الله حسن زاده آملی میراث ماندگار مجموعه مصاحبه های سال اول و دوم کیهان فرهنگی تهران سازمان انتشارات کیهان، چاپ دوم، 1369 رحلی سال اول، ص 61 - 78
138. حسن زاده آملی حسن گفت و گو با علامه حسن زاده آملی به اهتمام محمد بدیعی، قم: تشیع چاپ اول 1380 وزیری، صفحات پراکنده
139. حسن زاده آملی حسن مصاحبه با استاد حسن زاده آملی (بخش دوم) آینه داران حقیقت مصاحبه های مجله حوزه با عالمان و دانشوران حوزوی، تهیه و تدوین: مجله حوزه، قم: مؤسسه بوستان کتاب، قم، چاپ اول، 1382 وزیری، ج 1، ص 261 - 288.
140. حق، محمد علی فیض من الفیاض یادنامه حکیم لاهیجی مجموعه سخنرانی ها و مقالات،

تهران. سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، 1374. وزیری، ص 413 - 430 شاء العاریة

141. حکیمی، محمدرضا اوج عقلگرایی: از بیگانه چرا. تمنا 150 سال تلاش خونین مجموعه مقالات تدوینگر: سعید حسینی قم دلیل، ما چاپ، اول، 1386، رقعی ص 191 - 204، و اوج عقلگرایی بنیادی بنیادین ص 179 - 189 و اوج عقلگرایی: تعقل استدلال، فلسفه ص 167 - 177، و اوج عقلگرایی شئون مختلف عقل. ص 159 - 169، و اوج عقلگرایی: مبانی علمی «مکتب تفکیک». ص 149 - 158.

142. حکیمی، محمدرضا با فجر قرآن متأله: قرآنی شیخ مجتبی قزوینی خراسانی، محمدعلی رحیمیان فردوسی با مقدمه علامه محمدرضا حکیمی قم دلیل ما، چاپ اول، 1382 وزیری ص 77 - 21

143. حکیمی، محمدرضا. تدبر اول: معارف چیست؟ پیام جاودانه سخنی چند پیرامون «قرآن کریم و آفاق آن» قم: دلیل ما، چاپ اول، 1382، رقعی، ص 27 - 37، و تدبر دوم: قرآن، منطق توحید ص 39 - 66 و تدبر سوم: شرک به «قرآن» ص 67 - 98 و تدبر چهارم رأی تراشی در برابر قرآن کریم. ص 99 - 108، و تدبر پنجم: نبرد با فرهنگ قرآن ص 109 - 126، و تدبر ششم: «قرآن کریم»، کتابی «عینگرا». ص 127 - 168، تدبر هفتم: بازگشت به «قرآن کریم». ص 149 - 168، و تدبر هشتم: «قرآن کریم و منظومه قرآنی» ص 169 - 213، و تدبر نهم: «قرآن کریم و گستره تعالیم». ص 215 - 227 و تدبر دهم مسائل قرآن شناختی. ص 229 - 251 و تدبر یازدهم حروف «بسیطه»، در «قرآن کریم». ص 253 - 317، و تدبر دوازدهم: روح - امر حقیقت قرآنی ص 319 - 323 و تدبر سیزدهم: عقل قلب (هدایت قرآنی) ص 195 - 203

144. حکیمی محمدرضا رسالت گزاران: قریب پرفسور فلاطوری سپیده باوران مقالات تهران دفتر نشر فرهنگ اسلامی چاپ اول 1378، رقعی، ص 117 - 159، و سیمای جامعیت؛ علامه جعفری. ص 195 - 244.

145 حکیمی، محمدرضا. مرام جاودانه؛ سخنی چند پیرامون «حماسه جاوید و آفاق آن»، قم: دلیل ما چاپ اول 1382، رقعی صفحات پراکنده

146. حکیمی، محمدرضا معاد جسمانی در حکمت متعالیه خرد جاودان: جشن نامه استاد سید جلال الدین آشتیانی به کوشش علی اصغر محمدخانی و حسن سید عرب، تهران: نشر و پژوهش فرزاد چاپ اول، 1377 وزیری، ص 185 - 236.

ص: 377

147. حکیمی، محمدرضا و حکیمی محمد و حکیمی علی الحیاة: موسوعة اسلامية علمية، موضوعية، تَخْلُطُ مناهج الحیاة الحرة الصاعدة للمفرد والمجتمع، و تدعو الى دَعْمِ نظام انساني صالح، في جميع آفاق الارض: تهران دفتر نشر فرهنگ، اسلامي چاپ ششم، 1370، وزیری، 6 ج، صفحات پراکنده و ترجمه آن با عنوان ترجمة الحیاة دایرة المعارف اسلامي، علمي، پژوهشي، که روش زندگی فردی و اجتماعی آزاد و پیشرو را ترسیم می کند و انسان های سراسر جهان را به پیریزی یک نظام مردمی شایسته فرا می خواند مترجم احمد آرام، قم: دلیل ما چاپ ششم، 1384، وزیری، 6 ج صفحات پراکنده

148. [حلبی، محمود] بر کرانه معرفت: مجموعه ای از سخنرانی های مرحوم آية الله حاج شيخ محمود حلبی رحمه الله. تحقیق و استخراج منابع سيد محمد حسن لواسانی، قم: بنیاد پژوهش های علمی فرهنگی نورالاصفياء چاپ اول ویرایش جدید، 1382، رقعی، 263ص، صفحات پراکنده.

149. [حلبی، محمود] مجالس حضرت امیرالمؤمنین گفتارهایی از حضرت آية الله شيخ محمود تولایی قدس سره. تحقیق و تدوین محمدرضا باقی اصفهانی قم، نصاب چاپ اول، 1381، رقعی، 268ص صفحات پراکنده

150. حلبی، محمود و میرجهانی سيد حسن و نمازی شاهرودی مجالس حضرت مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف). تدوین و تحقیق محمدرضا باقی اصفهانی قم نصاب چاپ دوم، 1379، رقعی، 352ص، صفحات پراکنده.

151. خامنه ای سيد علی گزارشی از سابقه تاریخی و اوضاع کنونی حوزه علمیه مشهد مشهد کنگره جهانی حضرت رضا علیه السلام، 1365 وزیری 140ص، صفحات پراکنده

152. خدایاری، علی نقی قرآن شناسی دانشنامه امام علی علیه السلام، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامي چاپ اول، 1380، وزیری، ج 1، ص 163 - 228.

153. خراسانی محمد جواد هداية الامة الى معارف الائمة. قم: مؤسسه بعثت، چاپ اول، 1416ق، وزیری 888ص صفحات پراکنده

154. خرشاهی، بهاءالدين استقلال معرفت شناسی دین و سبزه تا ستاره مقالات و مباحثی در زمینه قرآن پژوهی، حافظ پژوهی، فلسفه، عرفان، دین پژوهی، ادبیات قدیم و جدید، نقد کتاب و طنز تهران: نشر قطره، چاپ اول، 1386 وزیری، ص 244 - 240

155. خرشاهی، بهاءالدين چرایی معارضه فلسفه و دین فرصت سبز حیات مباحثی در زمینه قرآن پژوهی، حافظ پژوهی، فلسفه و کلام ادبیات قدیم و جدید، نقد کتاب، ترجمه و طنز تهران، نشر قطره، چاپ اول، 1379، وزیری، ص 550 - 539

156. خرمشاهی، بهاءالدین فرار از فلسفه فرار از فلسفه زندگینامه خودنوشت فرهنگی تهران: جامی، چاپ اول، 1377، رقعی، ص 598 - 667.

157. خرمشاهی، بهاءالدین فرار از مدرسه و فرار از فلسفه آفتاب معرفت مجموعه مقالاتی درباره دکتر عبدالحسین زرین کوب و نمونه ای از آثار وی گردآوری سامیه بصیر مؤدهی تهران: امیرکبیر، 1385 وزیری، ص 139 - 146.

158. خرمشاهی، بهاءالدین قرآن شناخت مباحثی در فرهنگ آفرینی قرآن تهران طرح نو، چاپ اول، 1374، رقعی، ص 160.

159. خرمشاهی، بهاءالدین معرفت منطق و منطق معرفت [نقد و معرفی کتاب «منطق معرفت» غلامحسین دینانی] در خاطره شط مباحثی در زمینه قرآن پژوهی، حدیث پژوهی، فلسفه و کلام ادبیات قدیم و جدید طنز نشر و نقد کتاب تهران جاویدان، چاپ اول، 1376، وزیری ص 242 - 234.

160. خرمشاهی، بهاءالدین مکتب تفکیک؛ پیشگام استقلال معرفت دین شناسی دین. نگاهی به مکتب تفکیک تهران انتشارات همشهری، چاپ اول، 1384، رقعی، ص 77 - 90 و سبزه تا ستاره مقالات و مباحثی در زمینه قرآن پژوهی، حافظ پژوهی، فلسفه، عرفان، دین پژوهی، ادبیات قدیم و جدید، نقد کتاب و طنز تهران: نشر قطره چاپ اول، 1376 وزیری، ص 245 - 255.

161. خرمشاهی، بهاءالدین. نقد عیار سنجی فلسفه در خاطره شط: مباحثی در زمینه قرآن پژوهی، حدیث پژوهی، فلسفه و کلام ادبیات قدیم و جدید طنز نشر و نقد کتاب تهران جاویدان چاپ، اول 1376 وزیری، ص 221 - 233.

162. خزعلی ابوالقاسم. فلسفه از منظر علمای مشهد مکتب تفکیک و حاج شیخ مجتبی قزوینی خاطرات آیت الله ابوالقاسم خزعلی، تدوین حمید کرمی پور، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی چاپ، اول 1382، رقعی، ص 43 - 48.

163. داوری اردکانی، رضا دفاع از فلسفه یادنامه علامه طباطبایی تهران مؤسسه مطالعات تحقیقات فرهنگی، بی تا، وزیری، ص 25 - 56.

164. دوانی، علی. علامه طباطبایی و نوشتن پاورقی بر بحار الأنوار علامه مجلسی و تدریس فلسفه. نقد عمر: زندگانی و خاطرات، تهران: رهنمون، چاپ دوم، 1384 وزیری، ج 1، ص 283 - 286.

165. دیالمه نیکو مقایسه میان اسلوب قرآن و حدیث با علم کلام در طرح عقاید. تهران: پیام آزادی، چاپ اول، 1378، رقعی 272 ص پراکنده

166. ذکاوتی قراگزلو، علیرضا انتقاد بر ملاصدرا در عصر ما ماجرا در ماجرا: سیر عقل و نقل در پانزده قرن هجری، تهران انتشارات حقیقت چاپ اول 1381 وزیری، ص 489 - 504 و سیری در نقد افکار ملاصدرا در چهار قرن اخیر . ص 471 - 488، و گذری بر نقد غزالی . ص 293 - 303 و ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام (جلد سوم) ص 345 - 353، و نکته گیری بر ملاصدرا از معاصران او تا معاصران ما ص 535 - 560

167. رحمتی حسینعلی از آشتیانی چه می توان آموخت؟ شریعه شهود درباره استاد سید جلال الدین آشتیانی رحمه الله، به کوشش عبدالحسین خسروپناه تهران سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول 1385، رقعی، ص 73 - 90

168. رحیمیان سعید بررسی و نقد مکتب تفکیک هویت فلسفه اسلامی، قم: مؤسسه بوستان کتاب قم، چاپ اول، 1383، وزیری، ص 251 - 291، و ص 199 - 208، و عیار سنجی فلسفه در بوته نقد. نقد مقاله «نقد و عیار سنجی «فلسفه» بهاء الدین خرمشاهی، ص 301 - 314

169. زنگنه ابراهیم. گزیده مشاهیر مدفون در حرم رضوی جلد اول عالمان دینی. با همکاری و ویرایش علمی غلامرضا جلالی مشهد بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی، چاپ 1386 پالتویی، 128 ص صفحات پراکنده

170. [سبحانی، جعفر]. احیاگر تفکر برهانی: گفتگو با آیت الله جعفر سبحانی میزان حکمت مجموعه سخنرانی ها و مقالات همایش ملی میزان حکمت ویژه یکصدومین سال تولد علامه سید محمد حسین طباطبایی قدس سره به اهتمام سید حسین حسینی و قاسم پور حسن تهران: سروش چاپ اول، 1382، رقعی، ص 283 - 300

171. سپاهی، مجتبی شریعت طریقت و حقیقت از دیدگاه امام خمینی رحمه الله. امام خمینی و اندیشه های اخلاقی - عرفانی مقالات عرفانی (4)، به کوشش کنگره اندیشه های اخلاقی - عرفانی امام خمینی قدس سره، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی قدس سره دفتر قم، چاپ اول، 1372، وزیری، ص 181 - 157

172. سیدان، سید جعفر توحید دانشنامه امام علی علیه السلام تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی چاپ اول، 1380 وزیری، ج 2، ص 43 - 64

173. [سیدان سید جعفر] مکتب تفکیک استقلال معارف و حیانی گفتگو با آیه الله سید جعفر سیدان. نگاهی به مکتب تفکیک تهران انتشارات همشهری، چاپ اول 1384، رقعی، ص 267-286

174. [شریعتی محمد تقی]. استاد محمد تقی شریعتی مدافع شریعت در برابر الحاد طاغوت. میراث

ماندگار: مجموعه مصاحبه های سال اول و دوم کیهان فرهنگی، تهران: سازمان انتشارات کیهان چاپ دوم، 1369، رحلی، سال اول، ص 168 - 169، و مجموعه آثار استاد محمدتقی شریعتی مجموعه مقالات مصاحبه ها و سخنرانی ها تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، چاپ اول 1385 وزیری، ج 1، ص 195 - 197.

175. شهدادی احمد صید مرده در تور تفکیک نگاهی به مکتب تفکیک، تهران: انتشارات همشهری چاپ اول 1384، رقعی، ص 187 - 198.

176. شهیدی، صالحی، عبدالحسین بیان الفرقان دایرة المعارف تشیع زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی، کامران فانی بهاءالدین خرمشاهی و حسن یوسفی اشکوری تهران نشر شهید محبی چاپ سوم 1381، رحلی، ج 4، ص 572

177. شهیدی صالحی عبدالحسین. [تفسیر] بیان الفرقان دانشنامه قرآن پژوهی، به کوشش بهاءالدین خرمشاهی تهران دوستان - ناهید چاپ اول، 1377 وزیری، ج 1، ص 678-679.

178. [شیرازی ابو الحسن] مصاحبه با استاد آیت الله شیخ ابو الحسن شیرازی آینه داران حقیقت مصاحبه های مجله حوزه با عالمان و دانشوران حوزوی، تهیه و تدوین: مجله حوزه، قم: مؤسسه بوستان کتاب قم، چاپ اول، 1382 وزیری، ج 1، ص 150 - 152.

179. صدر، هادی حجیت ذاتی عقل در مکتب تفکیک نگاهی به مکتب تفکیک، تهران: انتشارات همشهری چاپ اول 1384، رقعی، ص 137 - 146.

180. طالقانی، سید علی. آیا میرزا مهدی اصفهانی اکیژنالیست است؟ نگاهی به مکتب تفکیک تهران انتشارات همشهری، چاپ اول 1384، رقعی، ص 151 - 160

181. طباطبایی سید محمد حسین انتقاد بر انتقاد یادنامه ملاصدرا. [نقد مقاله «انتقاد کتاب: یادنامه ملاصدرا»، عبدالجواد فلاطوری]، تهران دفتر نشر فرهنگ اسلامی چاپ اول، 1371، رقعی، 21 - 31، و بحثی درباره ملاصدرا [نقد مقاله مقصود از تحقیقات علمی و روش آن شهرت و تحقیقات علمی شیوه علمی عبدالجواد فلاطوری]، ص 33 - 45، و تاریخ حیات و روش فلسفی ملاصدرا اجمال تاریخ زندگی [مقاله مندرج در «یادنامه ملاصدرا» که عبدالجواد فلاطوری بر آن نقد نگاشته است]، ص 3 - 19، و ترجمه فلسفه یونانی، ص 217 - 223.

182. طباطبایی، سید محمد حسین راه هایی که قرآن کریم برای تفکر مذهبی نشان می دهد سه طریق است. شیعه در اسلام قم بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی، چاپ هشتم، 1360 وزیری، ص 42 - 67.

183. طباطبایی، سید محمد حسین. علی علیه السلام و فلسفه الهی ترجمه سید ابراهیم علوی، تهران: نشر مطهر، 1379، رقعی 110ص، صفحات پراکنده، و با عنوان فلسفه الهی در بینش علی علیه السلام. مجموعه رسائل استاد علامه سید محمد حسین طباطبایی، به کوشش سید هادی خسروشاهی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ سوم 1370، رقعی، ص 263 - 189

184. طباطبایی، سید محمد حسین کلام فی طریق التفکر الذی یهدی الیه القرآن و هو بحث مختلط. المیزان فی تفسیر القرآن [قم]: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، [بی تا]، وزیری، ج 5، ص 254 - 283، و ترجمه آن با این مشخصات بحثی مختلط درباره تفکری که قرآن نشان می دهد. تفسیر المیزان ترجمه محمدجواد حجتی کرمانی و محمد علی گرامی قمی تهران بنیاد فرهنگی علامه طباطبایی با همکاری مرکز نشر فرهنگی رجا و مؤسسه انتشارات امیر کبیر چاپ سوم 1366، وزیری، ج 5، ص 393 - 435

185. عبد خدایی محمد قرآن و حکمت یادنامه علامه طباطبایی تهران مؤسسه مطالعات تحقیقات فرهنگی، بی تا، وزیری، ص 205-223.

186. عیسی نژاد، سید محمد عقلانیت اصل دینی در نگاه آشتیانی شریعه شهود: درباره استاد سید جلال الدین آشتیانی رحمه الله به کوشش عبدالحسین خسروپناه تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی چاپ اول 1385، رقعی، ص 387 - 407.

187. عیسی نژاد، سید محمد مکتب تفکیک و افلاطون نگاهی به مکتب تفکیک. تهران: انتشارات همشهری چاپ اول، 1384، رقعی، ص 253 - 263

188. [فردوسی پور، اسماعیل] همگام با خورشید از ایران تا ایران خاطرات حجت الاسلام والمسلمین اسماعیل فردوسی پور، یار و همراه حضرت امام خمینی قدس سره [بی جا]: مجتمع فرهنگی اجتماعی امام خمینی قدس سره، فردوس، 1372 وزیری 553، صفحات پراکنده.

189. فلاطوری عبدالجواد تحول بنیادی فلسفه یونان در پرتو اندیشه اسلامی. دومین یادنامه علامه طباطبایی تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی چاپ اول، 1363، وزیری، ص 195 - 217، و با این مشخصات تحول بنیادی فلسفه یونان فلاطوری چند مقاله از پرفسور عبدالجواد فلاطوری اصفهانی به کوشش و گردآوری سید عباس رفیعی پور، قم: دلیل ما، چاپ اول، 1383، رقعی، ج 2، ص 97 - 122، و رابطه دین و فلسفه ص 164 - 139

190. قمی محمد طاهر. سفینه النجاة درس هایی از عقاید اسلامی تصحیح و تحقیق و تعلیق حسین درگاهی و حسن طارمی تهران نیک معارف چاپ، اول 1373 وزیری 308ص صفحات پراکنده.

ص: 382

191. قوچانی، محمد. صاحب الحیاة در جستجوی تفکیک فیلسوف ها و شومن ها، تهران: سرایی، 1382، رقعی، ص 195 - 205.
192. کدیور، محسن. تأملی در فلسفه و کلام اسلامی معاصر دفتر عقل (مجموعه مقالات فلسفی - کلامی)، تهران مؤسسه اطلاعات چاپ اول، 1377، وزیری ص 429 - 4:19 و چالش های فکری چهل و چهار گفتگو در مباحث دینی غلامعلی جهانی مقدم تهران اطلاعات 1384، وزیری، ص 105 - 133.
193. کدیور، محسن. عقل و دین از نگاه محدث و حکیم. دفتر عقل (مجموعه مقالات فلسفی، حکیم کلامی) تهران: انتشارات اطلاعات چاپ اول، 1377 وزیری، ص 89 - 130 و شناختنامه علامه مجلسی به کوشش مهدی مهریزی و هادی، ربّانی تهران سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی چاپ اول 1378، وزیری، ج 1، ص 164 و شناختنامه علامه طباطبایی به کوشش دفتر تنظیم و نشر آثار علامه طباطبایی قم دفتر تنظیم و نشر آثار علامه طباطبایی، چاپ اول، [1384]، وزیری، ج 4، ص 93 - 134.
194. کدیور، محسن. عیار نقد در منزلت عقل [نقد مقاله «نقد مقاله عقل و دین علی» ملکی میانجی]، دفتر عقل (مجموعه مقالات فلسفی، کلامی)، تهران: انتشارات اطلاعات، چاپ اول، 1377، وزیری، ص 131 - 174 و شناختنامه علامه مجلسی، به کوشش مهدی مهریزی و هادی ربّانی تهران سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی چاپ اول، 1378، وزیری، ج 1، ص 187 - 236 و شناختنامه علامه طباطبایی، به کوشش دفتر تنظیم و نشر آثار علامه طباطبایی قم دفتر تنظیم و نشر آثار علامه طباطبایی، چاپ اول، [1384]، وزیری، ج 4، ص 157 - 204.
195. لاریجانی، صادق. مکتب تفکیک در بوته نقد نگاهی به مکتب تفکیک، تهران: انتشارات همشهری چاپ اول، 1384، رقعی، ص 163 - 186.
196. محامی، محمدرضا حاج میرزا مهدی اصفهانی و مواضع فکری او تاریخ شفاهی انقلاب اسلامی: تاریخ حوزه علمیه قم: غلامرضا کرباسچی با همکاری بنیاد تاریخ انقلاب، اسلامی تهران مرکز اسناد انقلاب اسلامی با همکاری بنیاد تاریخ انقلاب اسلامی، چاپ اول، 1380، وزیری، ص 75 - 81.
197. محقق طهرانی، محمدرضا حقائق الفقه فی شرح شرائع الاسلام قم: چاپخانه علمیه، 1408ق، وزیری 360 ص، صفحات پراکنده

198. [مدیر شانه چی، کاظم]. گفت و گوبا جناب حجة الاسلام والمسلمین استاد کاظم مدیر شانه چی دام عزه؛ 13/6/1379. پژوهشی در حدیث و فقه مصاحبه و مجموعه مقالات مشهد دانشگاه فردوسی مشهد و بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی چاپ اول، 1380، وزیری، ص 9 - 89

199. مصطفوی، سید جواد. استاد دکتر سید جواد مصطفوی و کاری بزرگ در کلام معصوم علیه السلام. میراث ماندگار: مجموعه مصاحبه های سال اول و دوم کیهان فرهنگی، تهران: سازمان انتشارات کیهان چاپ دوم 1369 رحلی سال دوم ص 17-18.

200. معینی محسن. تفکیک (مکتب)، دانشنامه قرآن پژوهی، به کوشش بهاءالدین خرمشاهی، تهران: دوستان - ناهید، چاپ اول، 1377 وزیری، ج 1، ص 797 - 798.

201. معینی، محسن. تفکیک (مکتب) دایرة المعارف تشیع زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی، کامران فانی، بهاء الدین خرمشاهی و حسن یوسفی اشکوری تهران نشر شهید سعید، محبتی چاپ دوم 1380، رحلی، ج 5، ص 7 - 10.

202. ملکی، محمد. (جلال الدین) در امتداد فلسفه و عرفان: بررسی توصیفی و تطبیقی آثار علامه سید جلال الدین آشتیانی تهران هستی نما چاپ اول، 1384، رقعی، 303 ص، صفحات پراکنده

203. ملکی میانجی، علی. علامه مجلسی اخباری یا اصولی؟ یادنامه علامه مجلسی به اهتمام مهدی مهریزی و هادی ربانی، تهران: سازمان چاپ و نشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول 1379، وزیری، ج 1، ص 261 - 312، و علامه مجلسی؛ اخباری یا اصولی؟، قم دلیل ما چاپ اول 1385، رقعی، ص 15 - 98

204. ملکی میانجی، علی. کلام شیعی و فلسفه و عرفان نگاهی به مکتب تفکیک، تهران: انتشارات همشهری چاپ، اول 1384 رقعی، ص 91 - 104.

205. ملکی میانجی، علی. نقد عیار. [نقد مقاله «عیار نقد در منزلت عقل»، محسن کدیور] شناختنامه علامه مجلسی به کوشش مهدی مهریزی و هادی ربانی تهران سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی چاپ اول 1378، وزیری، ج 1، ص 237 - 295 و شناختنامه علامه طباطبایی به کوشش دفتر تنظیم و نشر آثار علامه طباطبایی، قم: دفتر تنظیم و نشر آثار علامه طباطبایی، چاپ اول، [1384]، وزیری، ج 4، ص 205 - 262.

206. ملکی میانجی علی نقد مقاله عقل و دین [نقد مقاله «عقل و دین از نگاه محدث و حکیم»، محسن کدیور]، شناختنامه علامه مجلسی به کوشش مهدی مهریزی و هادی ربانی: تهران سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، 1378

وزیری، ج 1، ص 186 - 165 و شناختنامه علامه طباطبایی به کوشش دفتر تنظیم و نشر آثار علامه طباطبایی، چاپ اول، [1384]، وزیری، ج 4، ص 135 - 156.

207. ملکی میانجی، محمد باقر. تفسیر فاتحة الكتاب. تنظیم: محمد بیابانی اسکویی، قم: دارالقرآن الکریم، 1413ق، وزیری، 82ص صفحات پراکنده.

208. ملکی میانجی محمد باقر مناهج البیان فی تفسیر القرآن تنظیم: محمد بیابانی اسکویی، اشراف: حسین درگاهی تصحیح عزیز آل طالب تهران سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی چاپ اول، 1374 - 1376 وزیری، ج 6، صفحات پراکنده.

209. ملکی میانجی، محمد باقر. نگاهی به علوم قرآن به اهتمام علی ملکی میانجی، ترجمه علی نقی خدایاری قم نشر خرم چاپ اول، 1377، رقعی، 197ص، صفحات پراکنده.

210. موحدی، عبدالعلی حقیقت توحید توهم شرک. تهران مؤسسه فرهنگی انتشاراتی مکیال، چاپ اول، 1382 رقعی، 272ص، صفحات پراکنده.

211. [موسایی] افضلی، علی. مجردات از نظر فلسفه و کلام و وحی مهدوی نامه: جشن نامه استاد دکتر یحیی مهدوی تهران هرمس، چاپ اول 1378 وزیری، ص 105 - 159.

212. موسوی تبریزی، سید محسن نظریات فلسفی علامه در المیزان. دومین یادنامه علامه طباطبایی تهران مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی چاپ اول، 1363، وزیری، ص 305 - 328

213. موسوی سید محمد استاد آشتیانی و مکتب تفکیک شریعه شهود درباره استاد سید جلال الدین آشتیانی به کوشش عبدالحسین خسروپناه تهران سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی چاپ اول، 1385، رقعی، ص 367 - 387.

214. نصیری علی مکتب تفسیری صدر المتألهین تهران بنیاد حکمت اسلامی صدرا چاپ اول 1386، 335ص صفحات پراکنده

215. مکتب تفکیک؛ از حدوث تا بقا نگاهی به مکتب تفکیک تهران انتشارات همشهری چاپ اول، 1384، رقعی، ص 7 - 13.

216. نمازی شاهرودی، علی ابواب رحمت قم: مؤلف، چاپ اول، 1382 وزیری، 344ص صفحات پراکنده

ص: 385

217. نمازی شاهرودی علی اثبات ولایت تهران: نیک معارف، چاپ اول، 1375، وزیری 314 ص، صفحات پراکنده

218. نمازی شاهرودی، علی فلسف. مستدرک سفینه البحار، تحقیق و تصحیح حسین نمازی قم: مؤسسه النشر الاسلامی، 1419ق، وزیری، ج 8 ص 298 - 317

219. نمازی شاهرودی علی قرآن و عترت در اسلام تهران سعدی، 1382، 224 ص، صفحات پراکنده

220. نوقانی علی اکبر سه مقاله مشهد مطبوعه نور، 1306، 231 ص، صفحات پراکنده. 231 ص،

221. وحید خراسانی حسین آشنایی با اصول دین: مقدمه توضیح المسائل. قم: مدرسه امام باقر العلوم علیه السلام، چاپ دوم، 1384، وزیری 180 ص، صفحات پراکنده

222. وحید خراسانی حسین مقدمة في اصول الدين ويليها منهاج الصالحين لسماحة آية الله العظمى السيد أبي القاسم الخوئي مع فتاوى سماحة آية الله العظمى الشيخ حسين الوحيد الخراساني دام ظلّه الوارف. قم مدرسه امام باقر العلوم علیه السلام، بی تا، وزیری، ج 1، 606 + 17 ص، صفحات پراکنده.

223. همتی همایون دین و فلسفه پیوند یا گسست نگاهی به مکتب تفکیک تهران انتشارات همشهری چاپ اول 1384، رقعی، ص 227 - 239.

224. یثربی، سید یحیی عیار نقد نقدی بر هستی شناسی و معاد ملاصدرا تهران: انتشارات پایا، چاپ اول 1379، رقعی، 148 ص، صفحات پراکنده

225. یزدان پناه، یدالله. تأویل عرفانی و اسرار شریعت امام خمینی و اندیشه های اخلاقی - عرفانی: مقالات عرفانی (2) به کوشش کنگره اندیشه های اخلاقی - عرفانی امام خمینی قدس سره، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی قدس سره، دفتر قم، چاپ اول، 1382، وزیری، ص 547 - 565

ص: 386

اشاره

برخی از نشریات شماره ویژه و مستقلى را به موضوع مکتب تفکيک اختصاص داده اند. در این بخش هفت ویژه نامه به صورت توصیفی شناسانده شده است شش مورد از این نشریات به زبان فارسی و در ایران و یکی از آن ها به زبان عربی و در بیروت منتشر شده است. این ویژه نامه ها براساس تاریخ انتشار آن ها منظم شده است.

226. کیهان فرهنگی

این نشریه بخش اعظم شماره 12 سال نهم (اسفند 1371) خود را به مکتب تفکيک اختصاص داده است. (صفحه 1 - 35) کیهان فرهنگی ماهنامه ای است که صاحب امتیاز آن مؤسسه کیهان است. در این شماره از کیهان فرهنگی، استاد محمدرضا حکیمی انگاره ای از اصول و مسائل این مکتب و زیست نامه چند تن از بزرگان مکتب تفکيک را شناسانده است.

227. تاریخ و فرهنگ معاصر

این نشریه نخستین ویژه نامه خود را به مکتب تفکيک اختصاص داده است. صاحب امتیاز، مدیر مسئول و سردبیر نشریه تاریخ و فرهنگ معاصر حجت الاسلام والمسلمین سید هادی خسروشاهی است این ویژه نامه که به سال 1373 در 365 صفحه منتشر شده است به جز مقدمه ای که مدیر مسئول نشریه در آغاز ویژه نامه آورده باقی مطالب آن به قلم استاد محمدرضا حکیمی است. این بحث نخست در نشریه کیهان فرهنگی (اسفند 1371) در 35 صفحه طرح گردید و سپس بسط یافته همان مطالب همراه با مقدمه و پیوست هایی در قالب این ویژه نامه انتشار می یابد مطالب طرح شده در این ویژه نامه در سال های بعد در قالب کتاب مکتب تفکيک انتشار یافت.

228. اندیشه حوزه

این نشریه در شماره سوم سال پنجم (آذر و دی 1378) به موضوع مکتب تفکيک پرداخته است اندیشه حوزه فصلنامه ای است که اغلب شماره های خود را به موضوعی خاص اختصاص می دهد صاحب امتیاز اندیشه حوزه دانشگاه علوم اسلامی رضوی است و مدیر مسئولی آن را آقای مصباح عاملی بر عهده دارد. مقالات این شماره عبارت اند از: عقلانیت دینی: گفتگو با آیه الله معرفت درباره مکتب تفکيک حکمت شیعی، رضا حق پناه؛ علامه طباطبائی قله

همگرایی تفکر اسلامی، محمدحسین قدوسی؛ عدم مرزبندی بین تفسیر و تأویل: لغزشگاه عرفان فلسفه، آیه الله سید عزالدین، زنجانی تنظیم حسین، موسوی مکتب تفکیک یا روش فقهای امامیه گفتگو با استاد سیدان علی ملکی میانجی و رضا حق پناه؛ پیرامون تفکر عقلی و فلسفی در اسلام، استاد سید جلال الدین آشتیانی؛ نقد مکتب تفکیک گفتگو با آیه الله واعظ زاده خراسانی، تهیه و تنظیم: رضا حق پناه؛ تفکیک از نگاهی دیگر سید یونس ادیانی؛ جایگاه میزان نسبت به مکتب تفکیک علی حیدر مرتضوی؛ کتاب شناسی مکتب تفکیک غلامحسین حجتی نیا.

229. بینات

این نشریه شماره های 37 - 40 (1382) سال دهم خود را به بررسی ابعاد گوناگون کتاب الحیة با عنوان شناختنامه الحیة اختصاص داده است. بینات فصلنامه ای است قرآنی که صاحب امتیاز آن مؤسسه معارف اسلامی امام رضا علیه السلام و مدیر مسئول آن محمد عبداللہیان است و سردبیری آن را حسن پویا بر عهده دارد شناختنامه الحیة در دو بخش که هر بخش دربرگیرنده دو شماره از این نشریه است منتشر شده است. از آن جا که پدیدآورندگان الحیة به مکتب تفکیک تعلق دارند و به خصوص استاد محمدرضا حکیمی نام مکتب تفکیک را بر این جریان فکری نهاده است و خود نیز افزون بر آثاری که در این زمینه دارد کتاب الحیة نیز براساس آموزه های این مکتب پی ریزی شده است از این رو مقالات این ویژه نامه مستقیم و غیر مستقیم به مکتب تفکیک باز می گردد مقالات مرتبط با موضوع این کتابشناسی که در این ویژه نامه آمده عبارت اند از سیر تدوین الحیة، امیر مهدی حکیمی؛ ساختار الحیة، محمدرضا موحدی؛ ساختار معنوی الحیة، حسن پویا؛ وجوه تفسیری الحیة، در گفتگو با محمد عبداللہیان؛ خروش عدالت زیست نامه استاد حکیمی محمد اسفندیاری؛ شرح حال حجت الاسلام والمسلمین استاد محمد حکیمی، محمد حکیمی؛ شرح حال حجت الاسلام والمسلمین استاد علی حکیمی، علی حکیمی؛ راهی به سوی وحی آباد، رضا بابایی؛ حضور آگاهی و ایمان عباس ملکی؛ جایگاه اهل بیت در تفسیر قرآن، سید محمد علی ایازی؛ اصالت عقل و اصالت وحی، بهاءالدین خرمشاهی؛ نظری بر محمدعلی الحیة و شناختنامه، آن حسین علیزاده نوآوری های الحیة محمد مرادی؛ ابعاد زندگی ساز از الحیة، محمدرضا حکیمی شناخت قرآن، ترجمه محمد علی سلطانی؛ انسان مداری در الحیة، محمد حکیمی؛ مکتب تفکیک علی ملکی میانجی؛ از تفکیک تا الحیة، کریم فیضی تبریزی؛ سخنی پیرامون مکتب تفکیک رضا استادی خواندنی ترین کتاب رضا داوری اردکانی اعجاز قرآن از دیدگاه شیخ مجتبی قزوینی، علی نقی خدایاری.

این نشریه در شماره نخست خود (زمستان 1382) در پرونده ویژه ای، شش مقاله به زندگانی و آثار آیه الله محمدباقر ملکی میانجی از عالمان مکتب تفکیک اختصاص داده است. سفینه فصلنامه ای تخصصی ویژه مطالعات قرآن و حدیث است صاحب امتیاز آن مؤسسه فرهنگی نبأ مبین است و مدیر مسئولی آن را محمد حسین شهری و سردبیری آن را منصور پهلوان بر عهده دارد. مقالات بخش ویژه عبارت اند از زندگی نامه آیه الله ملکی میانجی، افضل قهرمانی؛ نگاهی کلی به تفسیر مناہج البیان باقر قربانی زرین؛ رویکرد کلامی در تفسیر مناہج البیان، مجید معارف؛ شفاعت در تفسیر مناہج البیان، نهلا غروی نائینی؛ نگاهی به علوم قرآنی، حمید سلیم گندمی؛ اسماء و صفات الهی در تفسیر مناہج البیان، محسن احتشامی نیا

231. خردنامه همشهری

خردنامه همشهری دو شماره از خود را به ویژه نامه مکتب تفکیک اختصاص داده است. این نشریه به صورت دو هفته یک بار و در قالب لایه به کوشش علی پور محمدی و سید باقر میرعبداللہی همراه با روزنامه همشهری انتشار می یافت شماره 21 (30 اردیبهشت 1383) و شماره 22 (13 خرداد 1383) به این موضوع اختصاص داشت. خردنامه همشهری از ابتدای سال 1385 به صورت ماهنامه و نشریه ای مستقل منتشر می شود.

در شماره 21 این نشریه این مطالب آمده است مکتب تفکیک از حدوث تا بقا؛ مکتب تفکیک رؤیای خلوص، گفتگو با دکتر غلامحسین ابراهیمی دینانی؛ مکتب تفکیک استقلال معارف و حیانی، گفتگو با آیت الله سید جعفر سیّدان (بخش اول)؛ «تفکیک» در میانه افراط و تفریط، رضا استادی مراحل تفکیک محمدرضا حکیمی؛ آن چه خود داشت: ضرورت پاکسازی، دینی رضا بابایی؛ شناختنامه مکتب تفکیک محمد اسفندیاری؛ صید مرده در تور تفکیک نقد بنیادی ترین سویه های معرفتی «مکتب تفکیک»، احمد شهدادی؛ آیا میرزا مهدی اصفهانی اکیثر نالیست است؟ بحثی تطبیقی در فلسفه النفس میرزا مهدی اصفهانی، سید علی طالقانی؛ مکتب تفکیک و افلاطون: تأثیر پذیری مکتب تفکیک از نظریه شناخت افلاطون سید محمد عیسی نژاد؛ سید جلال الدین آشتیانی و مکتب مشهد، حسن جمشیدی.

در شماره 22 این مطالب آمده است مکتب تفکیک استقلال معارف و حیانی، گفتگو با آیه الله سیّد جعفر سیّدان بخش پایانی مکتب تفکیک از واقعیت تا خیال علی قهرمانی؛ شیخ محمود

حلبی و مذهب، تفکیک سید مجید احمدی طباطبایی؛ بازخوانی مکتب تفکیک سید حسن اسلامی؛ مکتب تفکیک پیشگام استقلال معرفت شناسی دین بهاء الدین خرمشاهی؛ مکتب تفکیک در بوته نقد صادق لاریجانی (بخش اول)؛ نقد اصولیان بر علیت، فلسفی رضا برنجکار؛ دین و فلسفه پیوست یا گسست، همایون همتی؛ کلام شیعی و فلسفه و عرفان علی ملکی میانجی.

232. نصوص معاصرة

نصوص معاصرة فصلنامه ای است که در بیروت و به زبان عربی منتشر می شود. در دو شماره از این نشریه، پرونده ویژه ای برای مکتب تفکیک داشته است این نشریه به ترجمه مباحث اندیشه ای معاصر ایران، که در نشریات علمی - پژوهشی ایرانی منتشر می شود به منظور آگاهی خوانندگان عرب زبان از این مباحث اهتمام دارد مدیر مسئول نشریه د. عبدالهادی الفضلی و سردبیر آن حیدر حبّ الله است. شماره 2 (بهار 1426 ق / 2005 م) و 3 (تابستان 1426 ق / 2006 م) سال اول نصوص معاصرة پرونده ویژه ای برای این موضوع داشته است.

در پرونده ویژه شماره 2 این مقالات آمده است المدرسة التفکیکیّة، حیدر حبّ الله؛ المدرسة التفکیکیّة: الأسس والبناءات والمقولات، علی ملکی میانجی، ترجمه حیدر حبّ الله؛ رجال المدرسة التفکیکیّة (القسم الأول): رصد أبرز الشخصیات التفکیکیّة فی القرن الرابع عشر الهجری محمد رضا حکیمی ترجمه حیدر حبّ الله المدرسة التفکیکیّة والمدرسة الطباطبائیّة: قراءة نقدیّة مقارنة سعید رحیمیان، ترجمه حیدر حبّ الله؛ الإشکالیّة المنهجیّة بین العقلین الفلسفی والتفکیکی (القسم الأول)؛ مناظرة بین الشیخ جوادی آملی والأستاذ سیدان، ترجمه وسام الخطاوی.

در پرونده ویژه شماره 3 این مقالات آمده است: القول الفلسفی بین الإبداع والاتباع، محمدرضا حکیمی، ترجمه حیدر حبّ الله المدرسة التفکیکیّة قراءة نقدیّة فی البناءات النظریّة، سید حسن اسلامی، ترجمه حیدر حبّ الله؛ المدرسة التفکیکیّة أوراق و تأملات رضا استادی ترجمه منال عیسی باقر؛ المدرسة التفکیکیّة والأزمة المیدانیّة فی المنهج، سعید، رحیمیان ترجمه حسینی بن محمد شعیر، الإشکالیّة المنهجیّة بین العقلین الفلسفی والتفکیکی (القسم الثانی) مناظرة بین الشیخ جوادی آملی والأستاذ سیدان، ترجمه وسام خطاوی؛ رجال المدرسة التفکیکیّة (القسم الثانی) رصد أبرز الشخصیات التفکیکیّة فی القرن الرابع عشر الهجری، محمدرضا حکیمی، ترجمه قاسم الکعبی.

در این بخش مشخصات کتابشناختی مقالات نگاشته شده در مطبوعات شناسانده می شود. 211 مقاله در این بخش معرفی شده که براساس الفبای نام پدیدآورندگان منظم شده است.

233. [آشتیانی، سید جلال الدین]. استاد سید جلال الدین آشتیانی شارح و مورخ حکمت و عرفان. کیهان فرهنگی سال دوم شماره 6 (شهریور 1364)، ص 3 - 17.

334. آشتیانی سید جلال الدین انتقاد بر انتقاد [نقد مقاله «درباره حرکت جوهری ملاصدرا»، اکبر داناسرشت] راهنمای کتاب سال ششم شماره 1 و 2 (فروردین و اردیبهشت 1342)، ص 82 - 88

235. آشتیانی، سید جلال الدین پاسخ به چند سؤال کیهان، اندیشه شماره 22 (بهمن و اسفند 1367)، ص 55 - 66

236. آشتیانی، سید جلال الدین پیرامون تفکر عقلی و فلسفی در اسلام کیهان اندیشه، شماره 1 (مرداد و شهریور 1364)، ص 12 - 25 و اندیشه حوزه، سال پنجم، شماره سوم (آذر و دی 1378)، ص 130 - 106

237. آشتیانی، سید جلال الدین پیرامون نقد تهافت غزالی کیهان اندیشه، شماره 7 (مرداد و شهریور 1365)، ص 53 - 30

238. آشتیانی، سید جلال الدین تصوّف در اسلام معارف اسلامی شماره 3 (مرداد 1346)، ص 21 - 27 و شماره 4 آبان 1346، ص 33 - 37 و شماره 5 فروردین 1347)، ص 34 - 22

239. آشتیانی، سید جلال الدین ختم ولایت در اندیشه ابن عربی کیهان اندیشه، شماره 26 (مهر و آبان 1368)، ص 101 - 110.

240. [آشتیانی، سید جلال الدین]. عرفان و فلسفه در آفاق فرهنگ تشیع: گفتگو با استاد سید جلال الدین آشتیانی روزنامه همشهری شماره 206 (یکشنبه 21 شهریور 1372)، ص 6 و شماره 207 (دوشنبه 22 شهریور 1372) و شماره 208 (سه شنبه 23 شهریور 1372).

241. [آشتیانی، سید جلال الدین]. گفتگو با استاد سید جلال الدین آشتیانی. خردنامه صدرا، شماره 2 (شهریور 1374)، ص 13 - 19.

242. آشتیانی، سید جلال الدین معرفت و علم در کتاب و سنت فرهنگ، کتاب دوم و سوم (بهار و پاییز 1367)، ص 5 - 42.

243. آشتیانی، سید جلال الدین مقدمه ای بر نقد تهافت غزالی کیهان اندیشه، شماره 2 (مهر و آبان 1364)، ص 64 - 73

244. آشتیانی، سید جلال الدین. نُضجِ إلهیات مستند به بحث و درس و توجه به سلطان وجود است. نامه فرهنگ سال، پنجم شماره 2 تابستان 1374)، ص ص 45 - 41

245. آشتیانی، سید جلال الدین. نقد تهافت غزالی کیهان، اندیشه شماره 3 (آذر و دی 1364)، ص 45 - 60 و شماره 5 (فروردین و اردیبهشت 1365)، ص 41 - 49 و شماره 6 (خرداد و تیر 1365)، ص 50 - 64 و شماره 8 (مهر و آبان 1365)، ص 36 - 63 و شماره 9 (آذر و دی 1365)، ص 51 - 74 و شماره 10 (بهمن و اسفند 1365)، ص 37 - 74 و شماره 12 (خرداد و تیر 1366)، ص 31 - 52 و شماره 13 (مرداد و شهریور 1366)، ص 55 - 75 شماره 14 (مهر و آبان 1366)، ص 55 - 73.

246. آشتیانی، سید جلال الدین. نکاتی درباره فلسفه و عرفان کیهان اندیشه، شماره 17 (فروردین و اردیبهشت 1367)، ص 27 - 36

247. آلوستانی مفرد، محسن. ستیزه گری مکتب تفکیک با فلسفه و عرفان روزنامه رسالت، شماره 5686 (دوشنبه 4 مهر 1384)، ص 21

248. آلوستانی مفرد، محسن. نقد و بررسی مفهوم عقل از دیدگاه مکتب تفکیک. روزنامه رسالت، شماره 5755 (دوشنبه 28 آذر 1384)، ص 17.

249. ابراهیمی دینانی، غلامحسین. کدام عقل؟ گذری بر تاریخ ستیز با فلسفه. خردنامه همشهری شماره 16 تیر 1386، ص 13 - 15.

250. [ابراهیمی دینانی، غلامحسین]. مکتب تفکیک رؤیای خلوص، گفتگو با دکتر غلامحسین ابراهیمی دینانی خردنامه همشهری شماره 21 (چهارشنبه 30 اردیبهشت 1383) ص 3-4

151. ابک، حمیدرضا. در نقد مکتب تفکیک: گفت و گو با غلامحسین ابراهیمی دینانی روایتگر تاریخ فلسفه اسلامی همشهری ماه، سال اول شماره 10 دی 1380، ص 54 - 55

252. احتشامی نیا، محسن. اسماء و صفات الهی در تفسیر مناهج البیان. سفینه، سال اول، شماره (زمستان 1382)، ص 146 - 160.

253. احتشامی نیا، محسن. مبانی فقه الحدیثی آیه الله میرزا مهدی اصفهانی سفینه، سال اول، شماره 2

بهار 1383)، ص 29 - 47 و شماره 3 (تابستان 1383)، ص 18 - 31 و شماره 4 (پاییز 1383)، ص 7 - 25 و سال دوم، شماره 5 (زمستان 1383)، ص 8 - 24.

254. اذکائی، پرویز موضوع «تفکیک» حکیم رازی آینه میراث دوره جدید، سال اول، شماره 4 (زمستان 1382)، ص 27 - 39.

255. ارشادی، نیا محمدرضا. تفکیک گروی به صدرا یا تفکیک نگری به صدرا نامه مفید سال دوازدهم اردیبهشت 1385 شماره 53، ص 111 - 124.

256. ارشادی نیا، محمدرضا کدام بنیاد؟ عقل یا دین فصلنامه جستار شماره سوم (پاییز 1381)، ص 5 - 21.

257. ارشادی نیا محمدرضا. مبانی فهم متون دینی از نگاه مکتب تفکیک. پژوهش های قرآنی، سال ششم شماره 21 و 22 (بهار و تابستان 1379)، ص 236 - 269.

258. ارشادی نیا محمدرضا نو تفکیک یا نگهبان شریعت نقدی بر مقاله مکتب تفکیک یا روش فقهای امامیه [سید جعفر سیّدان] اندیشه حوزه سال پنجم شماره 6 (خرداد و تیر 1379)، ص 179 - 195.

259. استادی، رضا سخنی پیرامون «مکتب تفکیک» کیهان فرهنگی، سال دهم، شماره 9 (آذر 1372)، ص 42 - 44 و مسجد، سال دوم شماره 12 (بهمن و اسفند 1372)، ص 22 و 33 و بینات، سال دهم شماره های 3 و 4 (پاییز و زمستان 1382)، ص 345 - 356، و ترجمه آن با این مشخصات: المدرسة التفکیکیّة أوراق و تأملات ترجمه منال عیسی باقر، نصوص معاصرة، سال اول شماره 3 (تابستان 1426 ق / 2006 م)، ص 86 - 97

260. اسفندیاری، محمد. تأملی در ترجمه الحیة آینه پژوهش سال چهارم، شماره 4 (آذر و دی 1372)، ص 21 - 31

261. اسلامی، سید حسن. المدرسة التفکیکیّة؛ عرض و دراسة فصلنامه الحیة الطیبة، شماره چهاردهم (زمستان 1425 ق)، ص 123 - 146.

262. اسلامی، سید حسن. المدرسة التفکیکیّة: قراءة نقدیة فی البناءات النظریة. ترجمه حیدر حبّ الله، نصوص معاصرة، سال اول شماره 3 (تابستان 1426 ق / 2006 م)، ص 37 - 85

263. اسلامی، سید حسن. درباره رؤیای خلوص. [پاسخ به مقاله رؤیای تعبیر شدنی؛ معرفی و نقد کتاب رؤیای خلوص بازخوانی مکتب تفکیک علی دژاکام] کتاب ماه دین شماره های 87 - 88 (دی و بهمن 1383)، ص 76 - 83

264. اسلامی سید حسن دیدگاه علامه طباطبایی در مورد مکتب تفکیک پیام جاویدان، سال اول، شماره 3 (تابستان 1383)، ص 53 - 63.
265. اسلامی، سید حسن طباطبایی و دفاع از منزلت عقل پژوهش دینی، شماره 11 (آبان 1384)، ص 93 - 115.
266. اسلامی، سید حسن علامه سید محمد حسین طباطبایی و عقلگرایی در ساحت دین پگاه حوزه شماره 194 (شنبه 6 آبان 1385)، ص 7 - 11.
267. اسلامی، سید حسن ملاصدرا و مسئله معاد: نقد کتاب معاد جسمانی و حکمت متعالیه نوشته استاد محمدرضا حکیمی خردنامه همشهری شماره 23 (1383/3/27)، ص 7 - 8.
268. [اسلامی، سید حسن]. نگرش نسل دوم تفکیک با نسل اول متفاوت است؛ گفتگو با دکتر سید حسن اسلامی کتاب ماه ادبیات و فلسفه شماره های 106، 107 و 108 (مرداد شهریور و مهر 1385)، ص 87 - 80.
269. الیاسی، سید حمیدرضا. درباره ویژه نامه مکتب تفکیک [شماره های 21 و 22 خردنامه همشهری: ویژه نامه مکتب تفکیک] خردنامه همشهری شماره 24 (1383/4/10)، ص 16.
270. ایازی، سید محمد علی. معرفی تفسیر مناهج البیان و مفسر آن بینات، سال پنجم، شماره 2 (تابستان 1377)، ص 36 - 60.
271. بابایی، حبیب الله. فهم تفکیکی دین رهیافتی روش شناختی در راستای شناخت مکتب تفکیک پگاه حوزه شماره 148 (7 آذر 1383)، ص 19 - 22 و شماره 149 (21 آذر 1383)، ص 19 - 16.
272. برنجکار، رضا. آفرینش الهی از دیدگاه معصومان فرهنگ جهاد، سال چهارم، شماره 2 (زمستان 1377)، ص 6 - 27.
273. [برنجکار، رضا] آیا خداوند بهترین را آفرید؟ بحثی درباره نظام اصلح. رابرت مریو آدامز، ترجمه و بررسی رضا برنجکار کیهان اندیشه شماره 62 (مهر و آبان 1374)، ص 97 - 109.
274. برنجکار رضا اسما و صفات الهی از دیدگاه معصومان علیهم السلام. فرهنگ جهاد، سال سوم، شماره 2 (زمستان 1376)، ص 8 - 23 و شماره 3 (بهار 1377)، ص 28 - 43 و شماره 4 (تابستان 1377)، ص 8 - 27.
275. برنجکار رضا بداء از دیدگاه معصومان علیهم السلام. فرهنگ جهاد، سال پنجم، شماره 4 (تابستان 1379)، ص 6 - 21.
276. برنجکار رضا. تذکر و احتجاج در خداشناسی دینی کیهان اندیشه شماره 40 (بهمن و اسفند 1370)، ص 54 - 69.

277. برنجکار، رضا. تسلیم و ایمان در خداشناسی. کیهان اندیشه، شماره 42 (خرداد و تیر 1371)، ص 97 - 111
278. برنجکار، رضا. حدیث «أَقْوَامٌ مُتَعَمِّقُونَ»: مدح یا مذمت نقد و نظر سال هشتم شماره 3 و 4 (پاییز و زمستان 1382)، 443 - 458
279. برنجکار، رضا. حضور اراده در مبادی عمل نقدی بر مقاله پیشفرض های روانشناسی اسلامی فصلنامه حوزه و دانشگاه سال دوم شماره 6، (بهار 1375)، ص 34 - 45.
280. برنجکار، رضا. خداشناسی دینی کیهان اندیشه شماره 38 (مهر و آبان 1370)، ص 94 - 110.
281. برنجکار، رضا. خدا و جهان در اندیشه ارسطو. کیهان اندیشه، شماره 59 (فروردین و اردیبهشت 1374)، ص 136 - 153 و شماره 60 (خرداد و تیر 1374)، ص 84 - 99.
282. برنجکار رضا. خدای ارسطو واحد یا کثیر رشد آموزش معارف اسلامی سال ششم، شماره 23 (زمستان 1372)، ص 19 - 21.
283. برنجکار، رضا. روش شناسی علم کلام روش استنباط از علوم دینی نقد و نظر، سال سوم، شماره 1 (زمستان 1379)، ص 125 - 104
284. برنجکار، رضا. شناخت آفریدگار از راه سیر آفاقی فرهنگ جهاد سال دوم، شماره 2 (زمستان 1375)، ص 8 - 23
285. برنجکار، رضا. عدل الهی از دیدگاه معصومان علیهم السلام، فرهنگ، جهاد، سال چهارم، شماره 3 (بهار 1386)، ص 6 - 27.
286. برنجکار، رضا. عقل و تعقل قبسات سال ششم شماره 1 (بهار 1380)، ص 34 - 44
287. برنجکار، رضا. علم کلام و جایگاه آن کیهان اندیشه، شماره 60 خرداد و تیر (1374)، ص 149 - 151
288. برنجکار، رضا. فرونگران در حدیث امام سجاد علیه السلام نقد و نظر سال نهم، شماره 1 و 2 (بهار و تابستان 1383)، ص 521 - 503
289. برنجکار، رضا. فطرت در احادیث قبسات سال دهم (تابستان 1384)، ص 133 - 148
290. برنجکار، رضا. قضا و قدر و آزادی انسان از نگاه معصومان علیهم السلام. فرهنگ جهاد، سال پنجم شماره 1 (پاییز 1378)، ص 6 - 17
291. برنجکار رضا ماهیت عقل و تعارض عقل و وحی نقد و نظر، سال اول، شماره سوم و چهارم (تابستان و پاییز 1374)، ص 184 - 204 و ترجمه آن با این مشخصات: ماهیة العقل وأزمة

التعارض مع الوحى. ترجمة مشتاق الحلو، نصوص معاصرة، سال دوم شماره 5 (زمستان 2006 1426ق)، ص 71-92

292. البغدادي، على المدرسة التفكيكية والمدرسة الصدرائية. الفكر الاسلامي، سال سوم، شماره 12 (شوال - ذو الحجة 1416ق)، ص 151 - 168 و سال چهارم شماره 13 و 14 (محرم الحرام جمادى الآخرة)، ص 323 - 352

293. برنجكار، رضا. معرفت فطري و قلبي خدا فرهنگ جهاد، سال سوم، شماره 1 (پاييز 1376)، ص 4 - 25.

294. برنجكار، رضا. مفوضه چه كساني هستند؟ معرفت سال چهارم، شماره 4 (بهار 1375) ص 55 - 60

295. برنجكار، رضا. مفهوم حكمت در قرآن و حديث صحيفه مبین شماره 3 (پاييز 1374)، ص 42 - 53

296. برنجكار، رضا. يونان و دين كيهان اندیشه، شماره 35 (فروردین و اردیبهشت 1370) ص 117 - 135 و شماره 36 (خرداد و تیر 1370) ص 72 - 91

297. بهار دوست، على. نقد صدرایی بر مكتب تفكيك بررسی كتاب آئين و اندیشه بررسی مبانی دیدگاه های مكتب تفكيك سيد محمد موسوی كتاب ماه دين سال ششم شماره 10 - 11 (مرداد و شهریور 1382)، ص 28 - 30

298. بهار دوست، على. بازخوانی و نقد مكتب تفكيك معرفی و نقد كتاب رؤیای خلوص بازخوانی مكتب تفكيك كتاب ماه ادبیات و فلسفه شماره های 106، 107 و 108 (مرداد شهریور و مهر 1385)، ص 88 - 95.

299. بیابانی اسکویی، محمد. باز هم درباره تفسیر و تأویل [نقد مقاله «پاسخی کوتاه به تأملی دیگر...»، محسن بیدار فر] كيهان اندیشه، شماره 44 (مهر و آبان 1371)، ص 191 - 192.

300. بیابانی اسکویی، محمد. بررسی «گفتاری در تأویل و تفسیر». [نقد گفت وگویی در مكتب استاد جوادی آملی: بحث و تحقیقی درباره تفسیر و تأویل]، كيهان اندیشه، شماره 40 (بهمن و اسفند 1370)، ص 169 - 180.

301. بیابانی اسکویی، محمد. تأملی دیگر در باب تأویل [نقد مقاله «پاسخ به شبهاتی در باب تأویل و تفسیر» محسن بیدار]، فرا كيهان اندیشه، شماره 43 (مرداد و شهریور 1371) ص 127 - 108

ص: 396

302. بیابانی اسکویی، محمد، تأویل در فلسفه و عرفان خردنامه همشهری، شماره 23 (چهارشنبه 27 خرداد 1383)، ص 11 - 10
303. بیابانی اسکویی، محمد. تفسیر و تأویل. صحیفه مبین، شماره 5 (بهار 1375)، ص 16 - 26.
304. بیابانی اسکویی، محمد. مروری بر احادیث معرفت خدا سفینه، سال دوم، شماره 7 (تابستان 1384)، ص 20 - 62 و شماره 8 (پاییز 1384)، ص 25 - 71 و سال سوم شماره 9 (زمستان 1384)، ص 9 - 36 و شماره 10 (بهار 1385)، ص 7 - 30.
305. بیابانی اسکویی، محمد. معرفت و هدایت فعل خداست آیات و روایات سفینه، سال سوم شماره 11 (تابستان 1385)، ص 9 - 46
306. بیابانی [اسکویی]، محمد. النراقیان فی مواجهة المد الاخباری فقه اهل البيت علیهم السلام، سال هفتم، شماره 25 (1423ق/2002م)، ص 193 - 230.
307. بیابانی اسکویی، محمد. نقدی بر مقاله «اسما و صفات در مناهج البیان» سفینه، سال اول، شماره 2 (بهار 1383)، ص 178 - 179.
308. بیدار فر محسن پاسخ به شبهاتی در باب تأویل و تفسیر. [نقد مقاله «بررسی گفتاری در تأویل و تفسیر»، محمد بیابانی اسکویی] کیهان اندیشه، شماره 42 (خرداد و تیر 1371)، ص 23 - 40
309. بیدار فر محسن پاسخی کوتاه به «تأملی دیگر...». [نقد مقاله «تأملی دیگر در باب تأویل»، محمد بیابانی اسکویی کیهان اندیشه، شماره 43 (مرداد و شهریور 1371)، ص 128 - 138
310. پویا حسن ساختار معنوی الحیة بینات سال دهم، شماره های 1 و 2 (بهار و تابستان 1382)، ص 53 - 82
311. ثقفی، سید محمد موضع تشیع در انتقال فلسفه یونان در نهضت ترجمه مکتب اسلام، سال 41 شماره 1 (فروردین 1380)، ص 44 - 52
312. [جعفری لنگرودی، محمد جعفر] دکتر محمد جعفر جعفری لنگرودی: ارتباط فرهنگ ها زمینه استقلال فرهنگی. کیهان، فرهنگی سال اول شماره 6 (شهریور 1363)، ص 5 - 6.
313. [جعفری، محمد تقی] مصاحبه با استاد، آیه الله محمد تقی جعفری حوزه، شماره 19 (فروردین و اردیبهشت 1366)، ص 23 - 24.
314. جلالی، غلامرضا (به کوشش) اساتید و شخصیت های علمی حوزه مشهد نیم قرن تکاپو برش هایی کوتاه از زندگی و خاطرات آیه الله سید میرزا حسن صالحی، روزنامه قدس شماره 5280 (پنجشنبه 28 اردیبهشت 1385)، ویژه نامه نکوداشت آیه الله سید میرزا حسن صالحی، ص 6.

315. [جوادی آملی، عبدالله]. آیت الله استاد جوادی آملی فقیه و شارح حکمت متعالیه کیهان فرهنگی سال دوم، شماره 9 (آذر 1364)، ص 2 - 15.
316. [جوادی آملی، عبدالله]. در مکتب استاد جوادی آملی: بحث و تحقیقی درباره تفسیر و تأویل. کیهان اندیشه، شماره 39 (آذر و دی 1370) ص 3 - 23 و شماره 42 (خرداد و تیر 1371) ص 16 - 22.
317. حبّ الله، حیدر. المدرسة التفکیکیة و سؤال المنهج. نصوص معاصرة، سال اول، شماره 2 (بهار 1426 ق/ 2005 م)، ص 5 - 10.
318. حجتی نیا، غلامحسین. کتابشناسی مکتب تفکیک اندیشه حوزه، سال پنجم، شماره سوم (آذر و دی 1378)، ص 198 - 216.
319. حسن زاده آملی، حسن. آیت الله حسن زاده آملی، حکیم، عارف ادیب و ریاضی دان. کیهان فرهنگی، سال اول شماره 5 (مرداد 1363)، ص 3 - 15.
320. [حسن زاده آملی، حسن]. مصاحبه با استاد آیت الله حسن زاده آملی (قسمت دوم) حوزه، شماره 4 (مهر و آبان 1366)، ص 21 - 44.
321. حسینی طوسی، سید خلیل. علیت از نگاه اشاعره مکتب تفکیک و حکمت متعالیه. حوزه، شماره 92 (خرداد و تیر 1378)، ص 332 - 382.
322. حکیمی، محمدرضا. آزادگی علمی روزنامه جمهوری اسلامی، شماره 5952 (پنجشنبه 2 دی 1378)، ص 12 و شماره 5953 (شنبه 4 دی 1378)، ص 12 و شماره 5954 (یکشنبه 5 دی 1378)، ص 14 و شماره 5955 (دوشنبه 6 دی 1378)، ص 15.
323. حکیمی، محمدرضا. اجتهاد و تقلید در فلسفه روزنامه صبح امروز شماره 303 (دوشنبه 13 دی 1378)، ص 6.
324. حکیمی، محمدرضا. پشتوانه میزان خردنامه همشهری شماره 76 (چهارشنبه 25 آبان 1384)، ص 8 - 10.
325. حکیمی، محمدرضا. تعریف بالمدرسة التفکیکیة قضایا اسلامیة، شماره 5 (1418 ق/ 1997 م)، ص 219 - 243.
326. حکیمی، محمدرضا. رجال المدرسة التفکیکیة: رصد أبرز الشخصیات التفکیکیة فی قرن الرابع عشر الهجری. ترجمه حیدر حبّ الله و قاسم الکعبی نصوص معاصرة، سال اول، شماره 2 (بهار 1426 ق/ 2005 م)، 1426 ق/ 2005 م، ص 68 - 96 و شماره 3 (تابستان 2005 م/ 1426 ق)، ص 162 - 194.

327. حکیمی، محمدرضا. سیمای جامعیت مسجد، سال هفتم، شماره 41 (آذر و دی 1377)، ص 34 - 20
328. حکیمی، محمدرضا. عقل خود بنیاد دینی همشهری ماه، سال اول، شماره 9 (آذر 1380)، ص 38 - 49
329. حکیمی، محمدرضا. گردانیده فارسی الحیاة کیهان فرهنگی، سال اول، شماره 9 (آذر 1363)، ص 24 - 28.
330. حکیمی، محمدرضا. معاد جسمانی در حکمت متعالیه خردنامه ملاصدرا، شماره 13 (پاییز 1377)، ص 5 - 19 و شماره 14 (زمستان 1377)، ص 17 - 22 و شماره 15 (بهار 1378)، ص 43 - 54
331. حکیمی، محمدرضا. نقد تفکیک و تفکیک نقد بینات سال یازدهم، شماره 1 (بهار 1383)، ص 50 - 100
332. حلبی، محمود. یادی از عالم ربانی مرحوم میرزا مهدی اصفهانی انتظار، شماره دیماه 1359، ص 17 - 28
333. خدایاری، علی نقی. رویکرد انحرافی در تفسیر قرآن سفینه، سال اول شماره 1 (زمستان 1382)، ص 52 - 72.
334. خدایاری، علی نقی. نقش احادیث معصومان در تفسیر قرآن سفینه سال اول، شماره 2 (بهار 1383)، ص 2 - 28.
335. [خرمشاهی، بهاءالدین]. منطق معرفت و معرفت منطق. [نقد و معرفی کتاب «منطق و معرفت»، غلامحسین دینانی]، نگاه نو شماره 20 (خرداد تیر 1373)، ص 234 - 242.
336. خرمشاهی، بهاء الدین. نقد و عیار سنجی فلسفه نگاه نو شماره 21 (مرداد - شهریور 1373)، ص 203 - 215.
337. خسروشاهی، سید ابراهیم. مکتب تفکیک دستخوش تفکیکی دیگر کتاب نقد، شماره 26 - 27 (بهار و تابستان 1382)، ص 173 - 208
338. خسروشاهی، سیدهادی. مکتب تفکیک فصلنامه تاریخ و فرهنگ معاصر، ویژه نامه مکتب تفکیک، 1373، ص 16 - 24.
339. خلیل نژاد، سید محمدرضا. امکان و امتناع فهم خالص از دین کتابی درباره مکتب تفکیک. [آیین و اندیشه: بررسی مبانی و دیدگاه های مکتب تفکیک، سید محمد موسوی، روزنامه شرق،

340. داناسرشت، اکبر. پاسخ دو انتقاد [مقاله «حرکت طبیعی در حرکت جوهری»، حمید شمس المعالی و مقاله «انتقاد بر انتقاد بر انتقاد» سید جلال الدین آشتیانی]، راهنمای کتاب، سال ششم، شماره های 4 و 5 (تیر و مرداد 1342)، ص 292 - 298
341. داناسرشت، اکبر. درباره حرکت جوهری ملاصدرا [ناظر بر مقاله «انتقاد کتاب یادنامه ملاصدرا»، جواد فلاطوری و مقاله «انتقاد بر انتقاد یادنامه ملاصدرا»، محمدحسین طباطبایی] راهنمای کتاب سال پنجم شماره 6 (شهریور 1341)، ص 488 - 493.
342. داوری اردکانی، رضا. خواندنی ترین کتاب [الحیة محمدرضا حکیمی و...] بینات سال دهم شماره های 3 و 4 (پاییز و زمستان 1382)، ص 357 - 360.
343. داوری، رضا. مکتب تفکیک تاریخ و فرهنگ معاصر، سال سوم، شماره های 3 و 4 (پاییز و زمستان 1373)، ص 265 - 266
344. دژاکام، علی. رؤیای تعبیر شدنی؛ معرفی و نقد کتاب رؤیای خلوص بازخوانی مکتب تفکیک. کتاب ماه دین شماره های 83 و 84 (شهریور و مهر 1383)، ص 10 - 14.
345. ربّانی، هادی. شناخت قرآن شناخت و برخی کاستی های آن صحیفه مبین شماره 5 (بهار 1375)، ص 51.
346. رحیمیان، سعید. ارکان روش شناسی علامه شعرانی کیهان اندیشه شماره 46 (بهمن و اسفند 1371)، ص 62 - 71
347. رحیمیان، سعید. روش فهم احادیث اعتقادی در آثار علامه شعرانی کیهان اندیشه شماره 47 (فروردین و اردیبهشت 1372) ص 135 - 143 و 157.
348. رحیمیان، سعید. سخنی در نقد عیار با نگاهی به مقاله عقل و دین از نگاه محدّث و حکیم محسن کدیور و نقد مقاله عقل و دین علی ملکی میانجی کیهان اندیشه، شماره 50 (مهر و آبان 1372)، ص 170 - 172
349. رحیمیان، سعید. علامه طباطبایی و مکتب تفکیک کیهان اندیشه، شماره 53 (فروردین و اردیبهشت 1373) ص 75 - 88 و ترجمه آن با این مشخصات المدرسة التفکیکیّة والمدرسة الطباطبائیة: قراءة نقدیة مقارنة. ترجمه حیدر حبّ الله نصوص معاصرة، سال اول شماره 2 (بهار 1426ق/ 2005م)، ص 97 - 126. 350.
350. رحیمیان، سعید. فلسفه گریزی یا فلسفه ستیزی [نقد مقاله «نقد و عیار سنجی فلسفه»

بهاءالدین خرمشاهی]، کلمه دانشجو، شماره 13 (آبان 1374)، ص 22 - 27.

351. رحیمیان، سعید. مکتب تفکیک کیهان اندیشه، شماره 54 (خرداد و تیر 1373)، 117 - 134 و ترجمه آن با این مشخصات
المدرسة التفکیکیة والأزمة الميدانیة فی المنهج. ترجمة حسینی بن محمد شعیر، نصوص معاصرة، سال اول شماره 3 (تابستان 1426 ق /
2006 م)، ص 98 - 127.

352. رضایی، تهرانی، علی. نگاهی به گفت وگو درباره میزان [نقد گفت وگو با استاد سید جعفر سیدان] پژوهش های قرآنی، شماره های
11 و 12 (پاییز و زمستان 1376) ص 281 - 256

353. رضوی، سید مسعود. اعتبار علم حدیث و ارزش الحیات. روزنامه همشهری، شماره 1886 (شنبه 12 تیر 1378)، ص 9 و شماره
1869 (سه شنبه 15 تیر 1378) ص 9 و شماره 1870 (چهارشنبه 16 تیر 1378)، ص 9 و شماره 1872 (شنبه 19 تیر 1378)

354. روحانی، مقداد. جریان شناسی مکتب تفکیک روزنامه اطلاعات شماره 23632 (یکشنبه 31 اردیبهشت 1385)، ص 6.

355. ساجدی، ابوالفضل. بررسی دیدگاه علامه طباطبائی درباره رابطه داده های فلسفی و تعالیم و حیانی. معرفت، سال هفتم شماره 2
(پاییز 1377)، ص 92 - 96.

356. سروش، عبدالکریم. حکمت در فرهنگ اسلامی دانشگاه انقلاب، شماره های 98 و 99 (تابستان و پاییز 1372)، ص 115 -
116.

357. سلیم گندمی، حمید. نگاهی به علوم قرآنی سفینه سال اول شماره 1 (زمستان 1382) ص 145 - 125.

358. سیدان، سید جعفر. توحید قسبات سال ششم، شماره 1 (بهار 1380)، ص 25 - 33.

359. اسیدان، سید جعفر]. فلسفه اسلامی هستی و چیستی؛ گفتگو با استاد سید جعفر سیدان. نقد و نظر سال یازدهم شماره 1 و 2،
(بهار و تابستان 1385)، ص 32 - 61.

360. [سیدان، سید جعفر]. گفتگو با استاد سید جعفر سیدان پژوهش های قرآنی [ویژه نامه قرآن و اهل بیت علیهم السلام]، شماره های
9 و 10 (بهار و تابستان 1376)، ص 317-306

361. [سیدان سید جعفر]. مکتب مشهد تفکیکی دوباره در گفتگو با آیت الله محمد جعفر سیدان روزنامه همشهری شماره 2981
(یکشنبه 27 بهمن 1381) ص 16 و شماره 2983 (سه شنبه 29 سه بهمن 1381)، ص 24

362. سیدان، سید جعفر. میزان شناخت کیهان فرهنگی، سال دوم، شماره 10 (دی 1364)، ص 13 - 15

363. [سیدان سید، جعفر]. نسبت عقل و وحی از دیدگاه فلسفه و مکتب تفکیک [کرسی نقد و نظریه پردازی] میهمان: آیه الله سید جعفر سدان هیأت نقد و بررسی حجج الاسلام غلامرضا فیاضی و حمید پارسایا دبیر کرسی حجت الاسلام والمسلمین محمد تقی سبحانی، کتاب نقد شماره 41 (زمستان 1385)، ص 309 - 350 و شماره 42 (بهار 1386)، ص 193 - 248.

364. [شریعتمداری، محمد تقی] بررسی چند دیدگاه در باب صفات خدا. سفینه، سال دوم شماره 8 (پاییز 1384)، ص 7 - 24

365. [شریعتی، محمد تقی]. استاد محمد تقی شریعتی مدافع شریعت در برابر الحاد و طاغوت. کیهان فرهنگی سال اول شماره 11 (بهار 1363)، ص 7-8

366. شکری آرانی، شهاب. نقدی بر مکتب تفکیک کیهان فرهنگی، سال بیست و یکم، شماره 211 (اردیبهشت 1383)، ص 53 - 55

367. شمس المعالی، حمید. حرکت طبیعی در مقاله حرکت جوهری [نقد مقاله «درباره حرکت جوهری ملاصدرا»، اکبر داناسرشت] راهنمای کتاب، سال پنجم، شماره های یازده و دوازده (بهار و اسفند 1341)، ص 1099 - 1100.

368. [شیرازی، ابوالحسن]. مصاحبه با استاد آیت الله شیخ ابوالحسن شیرازی. حوزه، شماره 17 (آبان 1365)، ص 21 - 22 و 27.

369. [صالحی، میرزا حسن] گفتگو با استاد آیه الله میرزا حسن صالحی محمد ناصر عبدی، اندیشه حوزه سال چهارم شماره 3 (زمستان 1377)، ص 169 - 185

370. صدرزاده محمد. توضیحی کوتاه بر نقد تهافت غزالی». [سید جلال الدین آشتیانی، کیهان اندیشه، شماره 5 (فروردین و اردیبهشت 1365)، ص 50 - 51

371. صدرزاده، محمد. نقدی بر فلسفه کیهان، اندیشه شماره 8 مهر و آبان 1365)، ص 29 - 35.

372. صدر، هادی. حجیت ذاتی عقل در مکتب تفکیک خردنامه همشهری شماره 27 (چهارشنبه 1383/5/21)، ص 14 - 15.

373. طباطبایی سید محمد حسین. انتقاد بر انتقاد یادنامه ملاصدرا. [نقد مقاله «انتقاد کتاب: یادنامه ملاصدرا»، جواد فلاطوری] راهنمای کتاب سال پنجم، شماره 1 (فروردین 1341) ص 29-32

374. طباطبایی، سید محمد حسین. بحثی درباره ملاصدرا. [نقد مقاله «مقصود از تحقیقات علمی و

روش آن، شهرت و تحقیقات علمی شیوه علمی»، جواد فلاطوری]، راهنمای کتاب سال، هفتم شماره 1 (پاییز 1343)، ص 189 - 196.

375. طوسی، محمدحسن. معرفی کتاب «علم و عقل از دیدگاه مکتب تفکیک» پژوه، سال دوم، شماره 7 (مرداد و شهریور 1383)، ص 20 - 21.

376. [عابدی، احمد]. بافته ها و یافته های مکتب تفکیک گفتگو با احمد عابدی. فروغ وحدت، شماره دوازدهم (تابستان 1382)، ص 40 - 45.

377. عبایی خراسانی، محمد. انتشار خبر آزادی امام خمینی رحمه الله یاد سال بیستم شماره 76 (تابستان 1384) با عنوان شاخه شمشاد یادنامه آیت الله محمد عبایی خراسانی به مناسبت اولین سالگرد درگذشت وی، ص 139 - 145.

378. عدالت نژاد، سعید. کدام خلوص؟ کدام تفکیک؟ تأمل کوتاهی درباره کتاب رؤیای خلوص روزنامه ایران شماره 3006 (1383/10/1)، ص 8.

379. عرب، حسین. برخی مسایل مربوط به مکتب تفکیک کیهان فرهنگی، سال دهم، شماره 11 (بهمن 1372)، ص 59 - 58.

380. عزیزی، غلامعلی. حاشیه ای بر مقاله بررسی دیدگاه علامه طباطبایی درباره رابطه داده های فلسفی با تعالیم و حیانی معرفت سال هشتم، شماره 1 تابستان 1378)، ص 95 - 96.

381. عسکری سلیمانی، ژرف نگران در حدیث امام سجاد علیه السلام. [نقد مقاله «حدیث اقوام متعمقون»، رضا برنجکار] نقد و نظر سال نهم، شماره های 1 و 2 (بهار و تابستان 1383)، ص 474-502.

382. علوی، علیمحمد. توحید الامامیه آینه پژوهش، سال ششم، شماره 3 (مرداد - شهریور 1374)، ص 93 - 94.

383. علی پور، مهدی. تحلیل اسمای خاص از دیدگاه جان استوارت میل و میرزا مهدی اصفهانی نقد و نظر سال دهم شماره های 3 و 4 (پاییز و زمستان 1384)، ص 132 - 157.

384. عیسی نژاد، سید محمد. تقارن و تغایر نظریه تفسیری علامه طباطبایی و مکتب تفکیک گلستان قرآن، سال هفتم شماره 192 (نیمه اول آذر 1383)، ص 18 - 20.

385. غریبای ماجد، المدرسة التفکیکیة: الأسس والخلفیات الفکر الاسلامی سال سوم، شماره 10 (ربیع الثاني - جمادی الثانية، 1416ق)، ص 278 - 289، و ترجمه این مقاله با این مشخصات به چاپ رسیده است مکتب تفکیک مبانی و پیشینه کیهان اندیشه، شماره 63 (آذر و دی 1374)، ص 143 - 155.

386. غلامی، محمد علی. مناهج البیان فی تفسیر القرآن (جزء سیام) آینه پژوهش سال هشتم شماره 2 (خرداد- تیر 1376) ص 82
387. فلاطوری، جواد. انتقاد کتاب یادنامه ملاصدرا راهنمای کتاب سال چهارم شماره 10 (دی 1340)، ص 914 - 927
388. فلاطوری، جواد. مقصود از تحقیقات علمی و روش آن شهرت و تحقیقات علمی شیوه علمی [نقد مقاله «انتقاد بر انتقاد یادنامه ملاصدرا»، سید محمد حسین طباطبایی] راهنمای کتاب سال پنجم، شماره های 8 و 9 (آبان و آذر 1341)، ص 677 - 683 و شماره 10 (دی 1341)، ص 854 - 862
389. قائم مقامی، سید عباس. سخنی با ناقدان [نقد سلسله مقالات «نقد تهافت غزالی»، سید جلال الدین آشتیانی]. کیهان اندیشه شماره 9 (آذر و دی 1365)، ص 81 - 83.
390. قدوسی، محمد حسین. علامه طباطبایی قله همگرایی تفکر اسلامی اندیشه حوزه، سال پنجم شماره سوم (آذر و دی 1378)، ص 37 - 50
391. کافی، عبدالحسین. مفهوم عقل از دیدگاه دو شارح اصول کافی علوم حدیث، سال هفتم شماره 4 (زمستان 1381)، ص 96 - 119.
392. کدیور، محسن. عقل و دین از نگاه محدث و حکیم کیهان اندیشه، شماره 44 (مهر و آبان 1371)، ص 14 - 37
393. کدیور، محسن. عیار نقد در منزلت عقل [نقد مقاله «نقد مقاله عقل و دین» علی ملکی میانجی] کیهان اندیشه، شماره 46 (بهمن و اسفند 1371) ص 109 - 135
394. کدیور، محسن. فلسفه و کلام در گذر اندیشه های نو تهیه کننده غلامعلی جهانی مقدم روزنامه اطلاعات شماره 20705 (شنبه 28 بهمن 1374)، ص 7 و شماره 20710 (شنبه 5 اسفند 1374)، ص 7 و شماره 20716 (شنبه 12 اسفند 1374) ص 7 و شماره 20722 (شنبه 9 اسفند 1374)، ص 7
395. کوشا، محمد علی. با گردانندگان بینات [نگاهی به مقاله «نقد تفکیک و تفکیک نقد»، محمدرضا حکیمی] بینات سال یازدهم شماره 3 (پاییز 1383)، ص 164 - 165.
396. کیان، علیرضا. متفکری که خود موضوع تفکر شد گزارش دیدار همشهری ماه با محمدرضا حکیمی. همشهری ماه، سال اول شماره 9 (آذر 1380)، ص 36 - 37.
397. گنجی، محمد حسین. درباره مکتب تفکیک. مقالات و بررسی ها سال سی و ششم، دفتر 73

398. لاریجانی، صادق. مکتب تفکیک در بوته نقد تهیه و تنظیم محمد زارع بوشهری، خردنامه همشهری، شماره 22 (چهارشنبه 13 خرداد 1383)، ص 10 - 11 و شماره 23 (چهارشنبه 27 خرداد 1383)، ص 14 - 15

399. مجتبی، سید جلال الدین. مقدمه ای بر تاریخ فلسفه اسلامی کیهان فرهنگی، سال دوم شماره 8 (آبان 1364)، ص 12 - 14.

400. مختاری، رضا. سخنی با استاد [نقد مقاله «پیرامون نقد تهافت غزالی»، سید جلال الدین آشتیانی] کیهان اندیشه، شماره 8 مهر و (آبان 1366)، ص 64 - 70

401. [مدیر شانه چی، کاظم]. مصاحبه با استاد مدیر شانه چی. اندیشه (فصلنامه حوزه علمیه مشهد)، سال اول شماره های 3 و 4 (پاییز و زمستان 1370)، ص 46 - 49

402. مردانی پور، آرش. ناهمواری های راه خورشیدی پگاه حوزه شماره 121 (شنبه 18 بهمن 1382)، ص 25 - 29 و شماره 122 (شنبه 2 اسفند 1382)، ص 26 - 27.

403. مردیها، سید مرتضی. ثبات فلسفه در گذار اندیشه ها فلسفه اسلامی رخنه ها، بندها و بن بست ها. کیهان فرهنگی، سال پنجم، شماره 3 (خرداد 1367)، ص 13 - 18.

404. [مصطفوی، سید جواد]. استاد دکتر سید جواد مصطفوی و کاری بزرگ در کلام معصوم علیه السلام. کیهان فرهنگی، سال دوم، شماره 12 (اسفند 1364)، ص 4 - 7.

405. مطبوعه چی، سید مصطفی. درنگی در رؤیای خلوص؛ بازخوانی مکتب تفکیک علوم حدیث سال نهم، شماره سوم (پاییز 1383)، ص 179 - 192.

406. مظفری حسین. مخالفت امامان معصوم علیهم السلام و اصحاب ایشان با فلسفه از نگاه مکتب تفکیک فصلنامه معارف عقلی، شماره 2 (تابستان 1385)، ص 67 - 85

407. مظفری، حسین. معرفی مکتب تفکیک و نقد نگاه این مکتب به ترجمه فلسفه یونانی به عربی. فصلنامه معارف، عقلی پیش شماره 2 (پاییز 1384)، ص 83 - 104.

408. مفید، حسین. باور داشت امامت - مهدویت در مکتب سامراء سفینه، سال شماره 11 سوم (تابستان 1385) ص 103 - 140 و فصلنامه تخصصی تاریخ معاصر ایران سال دهم شماره 39 (پاییز 1385)، ص 137 - 174.

409. مفید، حسین. عقل و علم از منظر میرزا مهدی اصفهانی فصلنامه ذهن سال هفتم، شماره 2 (تابستان 1385)، ص 123 - 144.

410. مفید، حسین. معنا و موضوع له از نظر میرزا مهدی اصفهانی فصلنامه ذهن سال هفتم شماره 3 (پاییز 1385)، ص 67 - 80
411. مکارم، هادی. خرده گیران بر حکمت متعالیه و منتقدان صدرالمآلهین حوزه، شماره 93 (مرداد و شهریور 1378)، ص 208-366 و شماره های 103 و 104 (فروردین - تیر 1380)، ص 331-416
412. ملایری، موسی. هویت مخدوش انسان در مکتب تفکیک پژوهش دینی، شماره 7 (پاییز 1383)، ص 93 - 115.
413. ملکی، عباس. الحیة و گمشده های انسان بینات سال دهم، شماره های 3 - 4 (پاییز و زمستان 1382)، ص 375 - 384.
414. ملکی، محمد. در امتداد فلسفه و عرفان بررسی توصیفی و تطبیقی آثار علمی علامه سید جلال الدین آشتیانی. فصلنامه کتاب های اسلامی سال، پنجم شماره 19 زمستان 1383)، ص 11 - 129.
415. ملکی میانجی، علی. احترام به اندیشه ها و باورهای دیگران نقد گفتگوی سلیم رحیم نژاد کیهان اندیشه شماره 40 (بهمن و اسفند 1370)، ص 183 - 184.
416. ملکی میانجی، علی. مکتب تفکیک بینات سال دهم، شماره 3 و 4 (پاییز و زمستان 1382)، 267 - 312 و ترجمه آن با این مشخصات: المدرسة التفکیکیة: الأسس والبناءات والمعقولات ترجمة حیدر حبّ الله نصوص معاصرة، سال اول، شماره 2 (بهار 1426ق/2005م)، ص 11 - 67
417. ملکی میانجی، علی. نقد عیار [نقد مقاله «عیار» نقد در منزلت عقل]، محسن کدیور. کیهان اندیشه، شماره 49 (مرداد و شهریور 1372)، ص 71 - 45
418. ملکی میانجی، علی. نقد مقاله عقل و دین [نقد مقاله «عقل و دین از نگاه محدث و حکیم» محسن کدیور]. کیهان اندیشه شماره 45 (آذر و دی 1371)، ص 159 - 169.
419. ملکی میانجی، علی. نقدی بر سلسله مقالات «مبانی فقه الحدیثی آیه الله میرزا مهدی اصفهانی». سفینه، سال دوم، شماره 7 (تابستان 1384)، ص 195 - 197
420. ملکی میانجی، علی. نقدی بر نقد [نقد مقالات «پیرامون تفکر عقلی و فلسفی در اسلام» و «مقدمه ای بر نقد تهافت غزالی» و «نقد تهافت غزالی» سید جلال الدین آشتیانی]. کیهان، اندیشه شماره 6 (خرداد و تیر 1365)، ص 65 - 83
421. ملکی میانجی، محمد. باقر ارزیابی شیوه های تفسیری: گفتگو با آیه الله محمد باقر ملکی میانجی

422. ملکی میانجی، محمدباقر. محکم و متشابه و آرای گوناگون صحیفه مبین، شماره 3 (پاییز 1374)، ص 24 - 31

423. موسوی، سید محمد. مکتبی که توفیق (تفکیک) نیافت سروش اندیشه، شماره پنجم (بهار 1382)، ص 243 - 263.

424. رساله جبر و اختیار میرداماد ترجمه و تصحیح رضا برنجکار کیهان اندیشه شماره 65 ار (فروردین و اردیبهشت 1375) ص 157 - 166، و ترجمه آن با این مشخصات نظریه الجبر والاختیار عند المیرداماد، نقد و تعلیق. نصوص معاصرة، سال دوم، شماره 8 (پاییز 2000م/1427ق)، ص 273 - 288.

425. میرعبداللهی، سیدباقر. میزان تفکیک نقد مقاله «پشتوانه المیزان» محمدرضا حکیمی خردنامه همشهری شماره 77 (چهارشنبه 2 آذر 1384)، ص 15.

426. نبوی، عبدالمحمد ترجمه الحیاة آینه، پژوهش سال هشتم، شماره 1 (فروردین و اردیبهشت 1376)، ص 71 - 72.

427. [نورانی، عبدالله] تاریخچه ای از گذشته حوزه علمی مشهد گفتگو با استاد عبدالله نورانی هفته نامه بعثت سال سیزدهم شماره 10 (شنبه 1371/3/2)، ص 1 و 6.

428. نوروزی، محمدحسن. خداشناسی فطری مکتب تفکیک نقد و نظر سال یازدهم شماره های 3 و 4 (پاییز و زمستان 1385)، ص 139 - 152.

429. نوری، محمد. منزلت خرد درباره کتاب «مقام عقل» نوشته محمدرضا حکیمی روزنامه شرق شماره 487 (یکشنبه 8 خرداد 1384)، ص 20

430. هاشمی، سید محمد اسماعیل. نقد و بررسی نظریه «معرفت در مکتب تفکیک» قبسات سال هشتم شماره 28 (تابستان 1382)، ص 69 - 78

431. یا حسینی، سید قاسم. مکتب تفکیک تاریخ و فرهنگ معاصر سال سوم، شماره های 1 و 2 (بهار و تابستان 1373)، ص 417 - 422.

432. یا حسینی، سید قاسم. مکتب تفکیک گفتگو، شماره 5 (پاییز 1373)، ص 226 - 230.

433. یوسف زاده، اسماعیل. پاسخ به ناقد [نقد مقاله «نقدی بر فلسفه»، محمد صدرزاده]. کیهان اندیشه شماره 10 (بهمن و اسفند 1365)، ص 31 - 36

434. سخنی درباره مکتب تفکیک آینه پژوهش سال چهارم شماره 1 (خرداد و تیر 1372)، ص 116

435. عقل خود بنیاد دینی: گفتگو با محمدرضا حکیمی. بازتاب اندیشه در مطبوعات و اینترنت شماره 21 (آذر 1380)، ص 7 - 18.
436. عقل خودبنیاد. [نقد مقاله «عقل خود بنیاد دینی» محمدرضا حکیمی]. بازتاب اندیشه در مطبوعات و اینترنت شماره 46 (بهمن 1382)، ص 34 - 39
437. فهم تفکیکی دین بازتاب اندیشه در مطبوعات و اینترنت شماره های 57 و 58 (دی و بهمن 1383)، ص 83 - 84
438. قرآن، عرفان و برهان: بررسی رابطه دین فلسفه و عرفان اسلامی [کرسی های نقد و نظریه پردازی] حجت الاسلام والمسلمین حسن رمضانی (نظریه پرداز) دکتر سید یحیی یشری و استاد برنجکار (اعضای هیأت نقد و بررسی) و حجت الاسلام والمسلمین مهدی علیزاده (دبیر کرسی)، کتاب نقد شماره 39 (تابستان 1385)، ص 347 - 386 و شماره 40 (پاییز 1385)، ص 251 - 342
439. معیار و متد نقد مکتب تفکیک گزارشی از کتاب رؤیای خلوص بازخوانی مکتب تفکیک کتاب قم شماره 13 (شهریور 1383)، ص 21 - 23
440. مکتب تفکیک جهان کتاب، سال دوم شماره های 7 و 8 (اسفند 1375)، ص 15.
441. مکتب تفکیک از حدوث تا بقا خردنامه همشهری شماره 21 (چهارشنبه 30 اردیبهشت 1383)، ص 2.
442. [کتاب] نقد و بررسی نظریه تفکیک تألیف محمدرضا ارشادی نیا روزنامه جمهوری اسلامی شماره 7168 (دوشنبه 24 فروردین 1383)، ص 9
443. یقین ناتمام: مدل جدیدی از معرفت شناسی [کرسی نقد و نظریه پردازی، میهمانان: دکتر یشری نظریه پرداز]، حجت الاسلام حسین زاده (منتقد اول) حجت الاسلام معلمی (منتقد دوم) و حجت الاسلام جبرئیلی دبیر نشست و حجت الاسلام خسروپناه و برنجکار، کتاب نقد، شماره 36 (پاییز 1384)، ص 287 - 332
- ص: 408

این بخش معرفی پایان نامه ها را بر عهده دارد مشخصات کتابشناختی نوزده پایان نامه در این بخش براساس الفبای نام پدیدآورندگان شناسانده شده است.

444. احسانی، جمعه خان. تبیین و نقد اصول و ارکان مکتب تفکیک پایان نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: حجت الاسلام والمسلمین اکبر میرسپاه، استاد مشاور: حسین مظفری، رشته فلسفه و کلام مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی [مرکز جهانی علوم اسلامی]، 1386، 124 ص.

445. احسانی نیک. مقام و موقعیت عقل در مکتب تفکیک پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق علیه السلام، 1378 (1)

446. ارشادی نیا، محمدرضا. نقد و بررسی نظریه تفکیک رساله دکتری، استاد راهنما: حجت الاسلام والمسلمین سید حسن سعادت مصطفوی استاد مشاور: حجت الاسلام والمسلمین بیوک عزیزاده گرایش فلسفه و کلام اسلامی دانشکده الهیات معارف اسلامی و ارشاد دانشگاه امام صادق علیه السلام، 1380، 404 ص. (2)

447. اسلامی علی آبادی، طاهره. احتجاجات قرآنی (با بررسی نمونه ای مسأله توحید ذاتی) پایان نامه کارشناسی ارشد استاد راهنما: دکتر علی موسایی افصلی، استاد مشاور: دکتر رضا برنجکار دانشکده علوم حدیث، 1385، 216 ص.

448. بیدگلی کاشانی، نعیمه. بررسی تطبیقی رابطه عقل و وحی از دیدگاه علامه طباطبایی و مکتب تفکیک پایان نامه کارشناسی ارشد استاد راهنما: دکتر سید محمود موسوی استاد مشاور: دکتر محمد محمدرضایی مؤسسه آموزش عالی باقر العلوم، 1384، 161 ص.

449. ترجمان مکارم بدهاء در قرآن و حدیث و پاسخ به شبهات پایان نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: دکتر رضا برنجکار استاد مشاور: دکتر علی افصلی، دانشکده علوم حدیث 1386، 207 ص.

ص: 409

1- ر. ک: بخش «پنج پایان نامه ها» صدر الحافظی، سید محمدهادی، بررسی تطبیقی عدل الهی» در حکمت متعالیه و مکتب تفکیک ص 8

2- این پایان نامه با مشخصات کتابشناختی ذیل در قالب کتاب منتشر شده است: ارشادی نیا، محمدرضا نقد و بررسی نظریه تفکیک قم: بوستان کتاب چاپ اول، 1382 وزیری، 735 ص. ر. ک: بخش «یک. آثار ناقدان»

450. خدایاری، علی. نقد و بررسی مبانی و روش تفسیری مناهج البیان. [تألیف محمدباقر ملکی میانجی پایان نامه کارشناسی ارشد استاد راهنما: دکتر محمدکاظم شاکر، استاد مشاور: دکتر رضا برنجکار، رشته علوم قرآن و حدیث دانشگاه قم، 1379، 203ص.
451. زینلی، محمد. نقد و تحلیل و بررسی رابطه عقل و دین با تأکید بر مکتب تفکیک پایان نامه کارشناسی ارشد استاد راهنما: دکتر محمد ذبیحی استاد مشاور: دکتر عسکر دیرباز دانشگاه قم، 1386.
452. سروش، جمال. بررسی و تحلیل ارزش و جایگاه عقل از دیدگاه مکتب تفکیک و حکمت متعالیه. پایان نامه کارشناسی ارشد استاد راهنما: حجت الاسلام والمسلمین دکتر احمد عابدی استاد مشاور: حجت الاسلام والمسلمین عبدالحسین خسروپناه، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، 1386، 117ص.
453. شریفی، مجتبی. بررسی مقایسه ای رابطه خداوند با جهان هستی از دیدگاه حکمت صدرایی و مکتب تفکیک. رساله دکتری رشته فلسفه و حکمت اسلامی (PH.D) استاد راهنما: دکتر محمد سعیدی مهر، استاد مشاور: دکتر احمد بهشتی و دکتر بیوک عزیزاده، گرایش فلسفه و کلام اسلامی دانشکده الهیات و فلسفه واحد علوم تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی، سال تحصیلی 85 - 1386، 194ص.
454. صدر الحافظی، سید محمدهادی. بررسی تطبیقی عدل الهی در حکمت متعالیه و مکتب تفکیک رساله دکتری رشته الهیات (PHD) استاد راهنما: دکتر محمد سعیدی مهر استاد مشاور: دکتر احمد بهشتی گرایش فلسفه و کلام اسلامی دانشکده الهیات و فلسفه واحد علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی سال تحصیلی 5 - 1384، 238ص.
455. قهرمانی، افضل. تصحیح و تحقیق غایة المنی و معراج القرب واللقاء. تألیف فقیه اهل بیت عصمت و طهارت آیه الله میرزا مهدی اصفهانی پایان نامه کارشناسی ارشد استاد راهنما: دکتر سید علی موسوی بهبهانی استاد مشاور: دکتر سید ابراهیم دیباجی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران 1372، 134ص.
456. محبی، فرزاد. مقایسه نفس از دیدگاه حکمت متعالیه و مکتب تفکیک پایان نامه کارشناسی ارشد استاد راهنما: حجت الاسلام دکتر محمد مهدی گرجیان، استاد مشاور: آیه الله دکتر احمد بهشتی و حجت الاسلام دکتر رضا برنجکار مؤسسه آموزش عالی باقر العلوم، 1381، 126ص.

457. مرتضوی، سید عباس. شناخت در مکتب تفکیک پایان نامه کارشناسی ارشد استاد راهنما: حجت الاسلام والمسلمین صابری استاد مشاور: حجت الاسلام والمسلمین محمد حسین حشمت پور مرکز تربیت مدرس دانشگاه قم، 1378، 157ص (1)

458. مطیع، فاطمه. بررسی تطبیقی آراء کلامی و فلسفی شهید مطهری و علماء مکتب تفکیک در باب عقل و وحی پایان نامه کارشناسی ارشد استاد راهنما: دکتر عبدالله نصری، استاد مشاور: دکتر سید صدرالدین طاهری رشته فلسفه و کلام اسلامی دانشکده الهیات و فلسفه واحد علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی سال تحصیلی 84 - 1385، 150ص.

459. مظفری، حسین. بررسی نگاه مکتب تفکیک به فلسفه اسلامی پایان نامه کارشناسی ارشد استاد راهنما: حجت الاسلام والمسلمین اکبر میرسپاه استاد مشاور: حجت الاسلام والمسلمین محمد حسین زاده مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، 1383، 340ص. (2)

460. موحدی، عبدالعلی. بررسی تطبیقی متدلوژی مکتب تفکیک و حکمت متعالیه رساله دکتری رشته الهیات (PH.D) استاد راهنما: محمد تقی فعالی، استاد مشاور: دکتر احمد بهشتی و دکتر رضا برنجکار گرایش فلسفه و کلام اسلامی دانشکده الهیات و فلسفه واحد علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی، 1386، 360ص.

461. موسوی، سید محمد. نقد مکتب تفکیک رساله سطح سه حوزه علمیه قم استاد راهنما: دکتر احمد عابدی مرکز مدیریت حوزه علمیه قم، 1380، 179ص. (3)

462. نوروزی، محمد حسن. بی نیازی اعتقاد به خدا از اقامه استدلال بررسی موردی معرفت شناسی اصلاح شده نظریه تفکیک پایان نامه کارشناسی ارشد استاد راهنما: دکتر رضا اکبری استاد مشاور: حجت الاسلام والمسلمین بیوک علیزاده گرایش فلسفه و کلام اسلامی دانشکده الهیات معارف اسلامی و ارشاد دانشگاه امام صادق علیه السلام، 1382، 129ص.

ص: 411

1- این پایان نامه با مشخصات کتابشناختی ذیل در قالب کتاب منتشر شده است. مرتضوی، سید عباس. علم و عقل از دیدگاه مکتب تفکیک قم: مرکز جهانی علوم اسلامی، چاپ اول، 1381، رقعی، 259ص. ر.ک: بخش «یک. آثار ناقدان»

2- این پایان نامه با مشخصات کتابشناختی ذیل در قالب کتاب منتشر شده است: مظفری، حسین. بنیان مرصوص فلسفه اسلامی از نگاه مکتب تفکیک قم مرکز انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی: امام خمینی رحمه الله، چاپ اول، 1386، رقعی، 448ص. ر.ک: بخش «یک. آثار ناقدان»

3- این پایان نامه با مشخصات کتابشناختی ذیل در قالب کتاب منتشر شده است. موسوی، سید محمد. آیین و اندیشه بررسی مبانی و دیدگاه های مکتب تفکیک: تهران: حکمت 1382 و زیری، 434ص. ر.ک: بخش «یک. آثار ناقدان»

این بخش ارائه اطلاعاتی را برعهده دارد که به شکل زیراکس تکثیر و توزیع شده و در قالب رسمی کتاب به چاپ نرسیده است در این بخش، مشخصات 25 اثر براساس الفبای عنوان شناسانده می شود

463. اتحاد عاقل به معقول تقریر بحث حضرت استاد حاج سید جعفر سیّدان به قلم جعفر فاضل، رحلی 32 ص. 32 ص.

464. اساس المعارف القرآن فقیه اهل بیت علیهم السلام المیرزا مهدی الاصفهانی اعلی الله مقامه الشریف (1302هـ-1365)، تحقیق الشیخ مهدی الخاتمی رحلی، 3 ج، 2253 ص.

465. اصالت وجود یا ماهیت تقریرات درس حضرت استاد سید جعفر سیّدان به قلم جعفر فاضل ریلی، 42 ص.

466. الإشکالية المنهجية بين التكفير الفلسفي والإعتقادی بحث حول مسألة المعاد) مناظرة بين الأستاذ جوادي آملي و الأستاذ السيد جعفر سیّدان الخراسانی اعداد: مهدی مروارید، ترجمة: وسام الخطاوي، رقعی، 120 ص. 467. الفوائد النبویة. تألیف الأستاذ المحقق السید جعفر السیدان مشهد: [بی نا] پاییز (1380 رقعی 24 ص

468. انسان و معاد. استاد حاج آقای بیابانی، اسکویی رحلی 167 ص.

469. بحث اراده. تقریرات درس استاد معظم سید جعفر سیّدان، به قلم جعفر فاضل، رحلی، 58 ص.

470. بحث قدرت تقریرات درس استاد معظم سید جعفر سیّدان، به قلم جعفر فاضل، رحلی 36 ص.

471. بحث معاد تقریرات درس استاد حضرت سید جعفر سیّدان، به قلم جعفر فاضل، رحلی 176 ص.

472. بحثی تحلیلی در عقاید وهابیت سید جعفر سیّدان، گروه آموزش معارف اسلامی رقعی 59 ص.

473. تجلی و فناء فی الله تقریرات درس استاد معقول و منقول استاد سید جعفر سیّدان، به قلم جعفر فاضل، رحلی 52 ص

474. تحلیل و بررسی مسأله بداء از دیدگاه دانشمندان اسلامی مجری طرح: دکتر ماندانی مواساتیان، عضو هیأت علمی دانشکده الهیات و معارف اسلامی معاونت پژوهشی دانشگاه شهید چمران اهواز رحلی، 136ص.
475. تفکر در ذات حق تقریرات درس استاد معقول و منقول آقای سید جعفر سیدان، به قلم جعفر فاضل خراسانی، رحلی، 38ص.
476. جایگاه معرفت شناختی قیاس منطقی براساس مکتب مرحوم میرزا مهدی اصفهانی. رحلی، 25ص.
477. جبر و تقویض. تقریرات درس استاد معظم سید جعفر سیدان، به قلم جعفر فاضل، رحلی، 84ص.
478. معارفی از مکتب اهل بیت علیهم السلام دروس اعتقادی توحید - نبوت رقی 118ص.
479. رساله حدوث عالم. تقریرات درس استاد سید جعفر سیدان، به قلم جعفر فاضل، رقی 117ص.
480. روش فقهاء و علماء امامیه در فهم معارف حقه گفتگوی روزنامه همشهری با استاد سید جعفر سیدان رقی، 17ص.
481. سلسله درس های عقاید حضرت آیه الله سید جعفر سیدان. مدرسه آیه الله العظمی گلپایگانی، قم، جلسه اول (1384/8/26) تا جلسه سیزدهم (1385/9/16)، رقی، 13ج، و همچنین با این مشخصات سلسله درس های عقاید سنخیت! عینیت یا تباین؟. سید جعفر سیدان، مدرسه آیه الله العظمی گلپایگانی - قم، رقی، 226ص و نیز با این مشخصات سلسله درس های عقاید: سنخیت! عینیت یا تباین؟ سید جعفر، سیدان مدرسه آیه الله العظمی گلپایگانی - قم، رقی، 143ص.
482. سلسله درسهای نقد و بررسی قواعد فلسفی قاعدة الواحد. حضرت آیه الله سید جعفر سیدان، دفتر اول، مدرسه آیه الله وحید خراسانی - قم، 54ص.
483. سنخیت. تقریرات درس استاد معظم سید جعفر سیدان، به قلم جعفر فاضل خراسانی رحلی، 80ص.
484. عدل الهی محمد بیابانی اسکویی رحلی 50ص
485. معرفت خدا و اسماء و صفات و عدل الهی محمد بیابانی اسکویی، رحلی، 66ص.
486. مکتب تفکیک یا روش فقهای امامیه تقریر درس استاد معظم سید جعفر سیدان دام عزه، تألیف: جعفر فاضل رحلی، 38ص.
487. منطق تفکیک در شناخت دین حبیب الله بیابانی، 1380 (1)

ص: 413

این بخش به معرفی نسخه های خطی و عکسی اختصاص دارد در این بخش مشخصات سیزده عنوان کتاب به ترتیب الفبای عنوان آن، ها همراه با نسخه های مختلف آن ها شناسانده می شود که در مجموع 33 نسخه معرفی شده است.

488. الآيات الراجعة إلى الجبر والتفويض . میرزا مهدی اصفهانی، عربی.

از این کتاب یک نسخه موجود است:

1. تحریر محمدرضا دامغانی 51 برگ میکروفیلم این نسخه با شماره 1972 در مرکز احیاء میراث اسلامی در قم نگهداری می شود. (1)

489. الآيات والاخبار الراجعة الى العقل میرزا مهدی اصفهانی، عربی.

از این کتاب یک نسخه موجود است:

2. تحریر محمدرضا دامغانی 28 برگ میکروفیلم این نسخه با شماره 1971 در مرکز احیاء میراث اسلامی در شهر قم نگهداری می شود.

(2)

490. انوار الهداية میرزا مهدی اصفهانی، عربی.

از این کتاب یک نسخه موجود است:

3. به خط مؤلف 56 برگ نسخه ناقص و به پایان نرسیده است. این نسخه در کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فردوسی

مشهد به شماره 1779 نگهداری می شود. (3)

491. تقریرات محمود حلبی، عربی.

این کتاب افادات درسی میرزا مهدی اصفهانی در عقاید و معارف است. این نسخه در کتابخانه آستان قدس رضوی در مشهد به شماره

1248 در 114 برگ نگهداری می شود. (4)

ص: 414

1- ر.ک حسینی، اشکوری سید احمد (زیر نظر) فهرست نسخه های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی نگارش سید جعفر حسینی اشکوری و سید صادق حسینی اشکوری قم مرکز احیاء میراث اسلامی، چاپ اول، 1383، ج 5، ص 427 و 428.

2- همان، ص 426 - 427

3- ر.ک: فاضل محمود فهرست نسخه های خطی دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد تهران: نشر دانشگاهی، 1361، ج 3، ص

856

4- ر.ک: فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ج 11، ص 75 و 76

492. التوحيد والعدل. محمود حلبی، عربی.

این کتاب در کتابخانه آستان قدس مشهد به شماره 24349 نگهداری می شود. (1)

493. الجبر والتفویض میرزا مهدی اصفهانی، عربی.

از این کتاب چهار نسخه موجود است:

4. تحریر محمدرضا دامغانی 75 برگ. (2)

5. تحریر محمدرضا دامغانی 149 برگ میکروفیلم این نسخه با شماره 1967 در مرکز احیاء تراث اسلامی در قم نگهداری می شود. (3)

6. تحریر علی اکبر صدرزاده 71 برگ (4) این نسخه عنوان «فی البداء» بر خود دارد.

7. تحریر محمدباقر ملکی میانجی 47 برگ، (5) این نسخه، عنوان «القضا والقدر» بر خود دارد.

494. رسائل اعجاز قرآن. میرزا مهدی اصفهانی

در موضوع «اعجاز قرآن»، چهار رساله از میرزا مهدی اصفهانی در دست است که از برخی از آن ها استنساخ های متعدد موجود است. مشخصات این رساله ها همراه با نسخه های آن ها بدین شرح است:

494-1. اعجاز قرآن (پاسخ نامه شاهزاده افسر) 20 برگ، فارسی این نسخه در کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد به شماره 12412، به خط مؤلف و تصحیحات ایشان در حاشیه اوراق نگهداری می شود. (6)

494-2. اعجاز قرآن فی وجه اعجاز کلام الله المجید، عربی.

از این کتاب سه نسخه موجود است:

8. تحریر محمدرضا دامغانی، 28 برگ میکروفیلم این نسخه با شماره 1970 در مرکز احیای تراث اسلامی در قم نگهداری می شود. (7)

ص: 415

1- ر.ک: ارشادی نیا، محمدرضا. از مدرسه معارف تا انجمن حجّیه و مکتب تفکیک ص 480

2- نسخه عکسی آن در یکی از کتابخانه های شخصی در قم نگهداری می شود

3- ر.ک: فهرست نسخه های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی، ج 5، ص 424 و 425.

4- نسخه عکسی آن در یکی از کتابخانه های شخصی در قم نگهداری می شود.

5- این نسخه در نزد خانواده آن مرحوم موجود است.

6- ر.ک: آصف فکرت، محمد. فهرست الفبایی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی مشهد: کتابخانه مرکزی آستان قدس

رضوی، چاپ اول، 1369، ص 59

7- ر.ک: فهرست نسخه های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی، ج 5، ص 426.

9. تحریر علی اکبر صدرزاده، 29 برگ. (1)

10. تحریر محمدباقر ملکی میانجی، 30 برگ. (2)

494-3. اعجاز قرآن، القرآن والفرقان، عربی.

از این کتاب دو نسخه موجود است:

11. تحریر سید مرتضی طباطبایی عسکری، 34 برگ. (3)

12. تحریر محمد باقر ملکی میانجی، 30 برگ. (4)

494-4. اعجاز قرآن فی بیان وجه اعجاز القرآن و انه کلام الله، عربی.

از این کتاب دو نسخه موجود است:

13. تحریر محمد رضا دامغانی 185 برگ میکروفیلم این نسخه با شماره 1974 در مرکز احیای تراث اسلامی در قم نگهداری می شود.

(5)

14. تحریر سید مرتضی طباطبایی عسکری 3 برگ. (6)

495. الصوارم العقلية على تأويل الاحاديث المروية والمقامع العلمية على المفارق الشیخية. میرزا مهدی اصفهانی، عربی.

از این کتاب دو نسخه موجود است:

15. نسخه وقفی آقای علیرضا غروی - فرزند مؤلف - به کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد به شماره 12412، 20 برگ (7)

16. تحریر علی اکبر صدرزاده 66 برگ. (8)

496. غاية المنی و معراج القرب واللقاء میرزا مهدی اصفهانی، عربی.

از این کتاب پنج نسخه موجود است:

ص: 416

1- نسخه عکسی آن در یکی از کتابخانه های شخصی در قم نگهداری می شود

2- این نسخه در نزد خانواده آن مرحوم موجود است

3- نسخه عکسی آن در یکی از کتابخانه های شخصی در قم نگهداری می شود

4- این نسخه در نزد خانواده آن مرحوم موجود است.

- 5- فهرست نسخه های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی، ج 5، ص 429
- 6- این نسخه که فقط سه صفحه نخست آن در دست است، در یکی از کتابخانه های شخصی در قم نگهداری می شود.
- 7- ر.ک: فهرست الفبایی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ص 387.
- 8- نسخه عکسی آن در یکی از کتابخانه های شخصی در قم نگهداری می شود

17. نسخه وقفی - علیرضا غروی - فرزند مؤلف - به کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد به شماره 12412، 21 برگ این نسخه با تصحیح مؤلف همراه است. در شناسنامه آن چنین آمده است: «خطوط جوهر بنفش خط مؤلف است.»
18. تحریر علی اکبر صدرزاده، 18 برگ. (1) عبارت پایانی نسخه چنین است: «قد تمّ بید الاحقر علی اکبر فی الثامن من شهر شوال المعظم 1361».
19. تحریر غلامعلی فائقی 10 برگ به خط ریز این نسخه در کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد به شماره 8470 موجود است تاریخ وقف نسخه آذر 1332 می باشد. (2)
20. تحریر محمدباقر ملکی میانجی 19 برگ. (3)
21. تحریر سید محمد باقر یزدی، 26 برگ. (4)
- تصحیح و تحقیق این کتاب موضوع پایان نامه ای در مقطع کارشناسی ارشد بوده است که در سال 1372 در دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران به انجام رسیده است. (5)
- همچنین این کتاب به زبان فارسی ترجمه شده و همراه با افزودن مطالب دیگر بدان با تحریر نو انتشار یافته است. (6)
497. المعارف الالهیه میرزا مهدی اصفهانی، عربی.
- از این کتاب یک نسخه موجود است:
22. تحریر محمدرضا دامغانی، 338 برگ. (7)
498. معارف القرآن. (8) میرزا مهدی اصفهانی، عربی.
- از این کتاب شش نسخه موجود است:
- ص: 417
-
- 1- نسخه عکسی آن در یکی از کتابخانه های شخصی در قم نگهداری می شود.
- 2- ر.ک: فهرست الفبایی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ص 417
- 3- این نسخه در نزد خانواده آن مرحوم موجود است.
- 4- این نسخه به صورت دست نویس همراه با «کتاب ابواب الهدی» به چاپ رسیده است.
- 5- ر.ک: بخش «پنج پایان نامه ها» قهرمانی، افضل، تصحیح و تحقیق غایه المنی و معراج القرب واللقاء.
- 6- ر.ک بخش «دو. کتاب های مشتمل»: بیابانی اسکویی، محمد. نماز وسیله قرب و معرفت خدا.
- 7- ر.ک: فهرست نسخه های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی، ج 5، ص 426 و 427
- 8- این اثر در دست تحقیق و آماده سازی برای انتشار است. ر.ک: بخش «شش آثار چاپ نشده»: اساس المعارف القرآن. تحقیق الشیخ

23. حفیظی، 901 برگ. (1) این نسخه 20 صفحه از آغاز آن افتادگی دارد.

24. محمدرضا دامغانی، 676 برگ. (2)

25. علی اکبر صدر زاده 860 برگ. (3)

26. سید مرتضی طباطبایی عسکری، 322 برگ. (4) این نسخه ناقص است.

27. محمد باقر ملکی میانجی 1189 برگ. (5)

28. علی نمازی شاهرودی، 964 برگ (6)

499. معرفة العوالم میرزا مهدی اصفهانی، عربی.

29. این نسخه در کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد به شماره 8472 نگهداری می شود. (7)

500. المواهب السنیة والعنایات الرضویة. میرزا مهدی اصفهانی، عربی.

از این کتاب چهار نسخه موجود است:

30. نسخه وقفی آقای علیرضا غروی - فرزند مؤلف - به کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد به شماره 12411 (8)

31. تحریر سید فیاض شیروانی، 61 برگ (9)

32. تحریر علی اکبر صدرزاده 119 برگ (10)

33. تحریر سید محمد باقر نجفی، 125 برگ. (11)

ص: 418

1- نسخه عکسی آن در یکی از کتابخانه های شخصی در قم نگهداری می شود.

2- این نسخه در نزد خانواده آن مرحوم نگهداری می شود.

3- این نسخه در نزد خانواده آن مرحوم نگهداری می شود.

4- نسخه عکسی آن در یکی از کتابخانه های شخصی در قم نگهداری می شود.

5- این نسخه در نزد خانواده آن مرحوم نگهداری می شود.

6- نسخه عکسی آن در یکی از کتابخانه های شخصی در قم نگهداری می شود.

7- ر.ک: فهرست الفبائی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ص 535

8- همان، ص 569

9- نسخه عکسی آن در یکی از کتابخانه های شخصی در قم نگهداری می شود.

10- نسخه عکسی آن در یکی از کتابخانه های شخصی در قم نگهداری می شود.

11- این نسخه به صورت دست نویس همراه با «کتاب ابواب الهدی» به چاپ رسیده است. ر.ک: بخش «یک. منابع اصلی»: نجفی سید محمد باقر کتاب ابواب الهدی

در این بخش، منابع مجازی انتشار یافته در شبکه جهانی اینترنت شناسانده می شود. مشخصات این منابع بر اساس الفبای پدیدآورندگان تنظیم یافته است. همچنین نشانی اینترنتی این منابع نیز در پایان معرفی هر مأخذ درج شده است. این آثار در سایر بخش ها معرفی نشده اند در این بخش شش مأخذ شناسانده شده است.

501. مکتب تفکیک راه به جایی نمی برد مصطفی ملکیان malekiyan.blagfa.com.

502. پایه گذاران مکتب تفکیک سایت کانون ایرانی پژوهشگران فلسفه و حکمت، iptra.ir.

503. میرزا مهدی اصفهانی سایت کانون ایرانی پژوهشگران فلسفه و حکمت iptra.ir.

504. محمدرضا حکیمی کیست و چگونه می اندیشد. سایت کانون ایرانی پژوهشگران فلسفه و حکمت، iptra.ir.

505. آيا استاد محمدتقی جعفری پیرو تفکیک است. سایت کانون ایرانی پژوهشگران فلسفه و حکمت، iptra.ir.

506. مکتبی به نام تفکیک و بلاگ مثل باران مثل خورشید، yaser17.blagfa.com.

این بخش به معرفی منابعی می پردازد که به زندگانی عالمان تفکیک پرداخته اند. منابع معرفی شده در این بخش در سه بخش سامان یافته است یک کتاب های مستقل دو کتاب های، مشتمل سه مقالات در مجموع در این بخش چهل مأخذ شناسانده شده است.

1-9. کتاب های مستقل

507. اباذری، عبدالرحیم. یادنامه آیت الله محمد باقر ملکی میانجی رحمه الله (1419 - 1324). قم: [بی نا]، [1378]، 29ص.
508. اسفندیاری، محمد. راه خورشیدی اندیشه نامه و راه نامه استاد علامه محمدرضا حکیمی. قم: دلیل ما چاپ اول، 1382، رقعی، 455ص
509. الهی خراسانی، محمد. (به کوشش) مروارید علم و عمل درنگی در زندگی و آموزه های عالم ربانی آیه الله میرزا حسنعلی مروارید رحمه الله مشهد بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی، چاپ اول، 1384، رقعی، 165ص.
510. طلایه دار آفتاب یاد بود اربعین رحلت استاد [شیخ محمود حلبی]. به کوشش جمعی از شاگردان، [بی جا]، [بی نا]، [بی تا]، رقعی، 95ص.
511. حاجی محمدی، اکبر و نوروزی، فرشید. مدرّس وارسته و بینادل آیت الله حاج شیخ هاشم قزوینی مشهد بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی چاپ دوم، 1385، پالتویی، 55 ص. 512. حقی، مهدی (به کوشش). اسوه تقوا تحلیلی بر زندگی آیت الله حقی. قم: فقه، چاپ اول 1378 رقعی، 93ص.
513. رحیمیان فردوسی، محمد علی متأله قرآنی: شیخ مجتبی قزوینی با مقدمه علامه محمدرضا حکیمی قم دلیل ما 1382، وزیری، 540ص.
514. فیضی کریم فیلسوف عدالت نگرشی به زندگی علمی و عملی علامه محمدرضا حکیمی. قم: تهذیب، چاپ اول 1381 وزیری، 504 ص و چاپ دیگر با این مشخصات کتابشناختی: علامه محمدرضا حکیمی فیلسوف عدالت قم دلیل ما چاپ اول، 1383، وزیری، 560ص.
515. منصوری، خلیل رضا. علی اکبر الهیان: آینه کرامت ستارگان حرم، گروهی از نویسندگان ماهنامه کوثر، قم زائر چاپ اول 1378 رقعی، دفتر پنجم، ص 43 - 54.

516. آرزومندی، ابوالقاسم میرزا جواد آقا تهرانی (1283 - 1368 ش) مجاهد بی نشان گلشن ابرار خلاصه ای از زندگی اسوه های علم و عمل تهیه و تدوین جمعی از پژوهشگران حوزه علمیه قم، زیر نظر پژوهشکده باقر العلوم علیه السلام وابسته به سازمان تبلیغات اسلامی، قم: نشر معروف، چاپ اول، 1382، وزیری، ج 3، ص 465 - 476

517. ابادری، عبدالرحیم آیت الله حاج شیخ محمد باقر ملکی میانجی مفسر قرآن و استاد معارف اهل بیت. ستارگان حرم، گروهی از نویسندگان ماهنامه کوثر قم زائر، چاپ اول، 1378، رقعی، دفتر ششم، ص 99 - 120

518. الامین، حسن. الشيخ الميرزا مجتبی بن الشيخ الميرزا احمد التنکابنی القزويني الخراساني السينائي. مستدرکات اعيان الشيعة بيروت: دارالتعارف للمطبوعات، [بی تا]، رحلی، ج 3، ص 185-186.

519. براری فندری علی سید جواد مصطفوی (متوفای 1410 ق): معجم نگار نور. گلشن ابرار خلاصه ای از زندگی اسوه های علم و عمل تهیه و تدوین جمعی از پژوهشگران حوزه علمیه قم زیر نظر پژوهشکده باقر العلوم علیه السلام وابسته به سازمان تبلیغات اسلامی قم نشر معروف چاپ اول 1384، وزیری، ج 4، ص 536 - 544

520. حق، مهدی. شیخ محمد حق مفسر وارسته ستارگان حرم، گروهی از نویسندگان ماهنامه کوثر، قم: زائر چاپ اول 1381 رقعی، دفتر نهم، ص 25 - 36.

521. حکیمی، محمدرضا. سیدموسی زرابادی (1294 ق - 1353 ق). مکتب تفکیک تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی چاپ دوم 1376، رقعی، ص 191 - 209، میرزا مهدی اصفهانی (خراسانی) (1303 ق - 1365 ق) ص 211 - 239، و شیخ مجتبی قزوینی خراسانی (1318 ق - 1386 ق). ص 241 - 259 و شیخ علی اکبر الهیان تنکابنی (ح 1305 ق - 1380 ق). ص 261 - 268، و سید ابوالحسن حافظیان (1282 ش - 1360 ش) ص 269 - 280، و شیخ هاشم مدرس قزوینی خراسانی (1370 ش - 1339 ش) ص 281 - 287، و میرزا علی اکبر نوقانی (1300 ق - 1370 ق). 289-294، 1333 ش). و شیخ غلامحسین محامی بادکوبه ای: (م 1333 ش) ص 295 - 302، و میرزا جواد آقا تهرانی (1283 ش - 1368 ش). ص 303 - 308 و شیخ محمدباقر ملکی (تولد: ح 1324 ق). ص 309-317

522. اصفهانی، میرزامهدی بن اسماعیل غروی (اصفهان 1303 - مشهد 1365 ق). دایرة المعارف تشیع، زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی، کامران فانی و بهاء الدین خرمشاهی، تهران:

523. رحیمیان فردوسی، محمد. علی سید موسی زراآبادی (1294 - 1353ق) آیت کرامت ص 322 - 335 و شیخ مجتبی قزوینی (1318 - 1386ق): حکیم قرآنی ص 586 - 599 و میرزا مهدی اصفهانی (1303 - 1365ق) آیت اصلاح ص 363 - 375 و محمد رضا حکیمی (متولد 1314ش): چشمه سار حکمت. ج 3، ص 485 - 507 و میرزا علی اکبر نوقانی (متوفای 1370ق): باغبان رشید. ج 5، ص 330 - 338

524. سمای حائری، محمد. شیخ علی اکبر الهیان بزرگان رامسر بخش اول از آغاز قرن یازدهم تا پایان قرن چهاردهم قم چاپخانه خیام، 1361، وزیری، ص 104 - 107، و شیخ مجتبی قزوینی، ص 110 - 111.

525. شهیدی صالحی، عبدالحسین. قزوینی شیخ مجتبی دانشنامه قرآن پژوهی، به کوشش بهاءالدین خرمشاهی تهران دوستان - ناهید چاپ اول، 1377 وزیری، ج 2، ص 1756، و فعال عراقی، حسین اصفهانی، میرزا مهدی. ج 1، ص 841 - 242 و حقی، محمد. ج 1، ص 952، و معینی، محسن ملکی میانجی، محمد باقر، ج 2، ص 2156.

526. صادقلو، اکبر. آیت آزادگی نگاهی کوتاه به سیره علمی و عملی آیت الله شیخ هاشم قزوینی. قم: اشک یاس چاپ اول 1385، رقعی، 176 ص.

527. عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم. آیت الله حاج شیخ محمد باقر ملکی میانجی (1419ه ق). مفاخر آذربایجان، قم: نشر نوید اسلام چاپ اول، 1379، وزیری، ج 5، ص 2803 - 2815، او آیت الله شیخ محمد حقی سرابی. ص 2797 - 2799.

528. محبوبی، فاطمه. محمود حلبی دانشمندان و مشاهیر حرم حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام و شهر ری (مجموعه آثار کنگره بزرگداشت حضرت عبدالعظیم علیه السلام؛ 19) به کوشش علیرضا هزار، قم: دارالحدیث چاپ اول وزیری، ج 2، ص 625 - 637

529. مدیر شانه چی، کاظم. حاج شیخ هاشم قزوینی پژوهشی در حدیث و فقه مصاحبه و مجموعه مقالات مشهد دانشگاه فردوسی مشهد و بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی، چاپ اول، 1380 وزیری، ص 513 - 515

530. ملکی میانجی، علی. تهرانی، میرزا جواد. آقا دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران: بنیاد دایرة المعارف اسلامی چاپ اول، 1383 رحلی، ج 8، ص 761 - 763

531. نمازی شاهرودی، علی المهدی الاصفهانی. مستدرک سفینه البحار، تحقیق و تصحیح:

3-9. مقالات

532. اباذری، عبدالرحیم. آیت الله حاج شیخ محمد باقر ملکی میانجی مفسر قرآن و استاد معارف اهل بیت علیهم السلام ماهنامه کوثر، سال سوم، شماره 27 (خرداد 1378)، ص 58 - 63.
533. اسفندیاری، محمد. خروش عدالت زیست نامه استاد حکیمی بینات سال دهم شماره 1 و 2 (بهار و تابستان 1382)، ص 131 - 256.
534. انصاری، ناصرالدین. درگذشت آیت الله حقی آینه پژوهش سال نهم، شماره 6 (بهمن - اسفند 1377)، ص 107 - 108.
535. انصاری، ناصرالدین. درگذشت آیت الله ملکی میانجی آینه پژوهش، سال نهم، شماره 2 (خرداد - تیر 1377)، ص 109 - 110.
536. باقی عمادالدین آیه الله حلبی چهره نیم قرن تفکر راز آلود مذهبی: یادبودی به مناسبت چهلمین روز درگذشت آیت الله حلبی روزنامه، جامعه شماره 14 سه شنبه 5 اسفند 1376، 11ص.
537. حاجی محمدی، اکبر و نوروزی فرشید زندگینامه آیه الله حاج شیخ هاشم قزوینی مشکوة شماره 78 (بهار 1382)، ص 101 - 120.
538. حکیمی، علی. شرح حال حجت الاسلام والمسلمین استاد علی حکیمی. بینات، سال دهم شماره 1 و 2 (بهار و تابستان 1382)، ص 279 - 288.
539. حکیمی، محمد. شرح حال حجت الاسلام والمسلمین استاد محمد حکیمی. بینات، سال دهم شماره 1 و 2 (بهار و تابستان 1382)، ص 257 - 278.
540. حکیمی، محمدرضا. میرزا محمد اشکذری آینه پژوهش سال دوازدهم، شماره 3 (مرداد- شهریور 1380)، ص 117 - 120.
541. حکیمی، محمدرضا. سید موسی زرابادی حوزه سال نهم شماره 5 (آذر و دی 1371)، ص 86 - 96.
542. خدایاری، علی نقی مروزی بر زندگی و روش تفسیری آیه الله محمد باقر ملکی میانجی ره گلستان قرآن شماره 127 (آذر 1381)، ص 43 - 49.
543. قهرمانی، افضل. زندگینامه آیه الله ملکی میانجی سفینه سال اول شماره 1 (زمستان 1382)، ص 73 - 94.

544. معرفت آموزی و معرفت آموزان: نگاهی به زندگی و آثار آیت الله علی نمازی شاهرودی کیهان فرهنگی سال یازدهم شماره های 9 و 10 (آذر و دی 1373)، ص 14 - 16.

545. محدث، رضوی، سیدابوالحسن زعیم حوزه خراسان گذری بر زندگانی و آثار مرحوم آیت الله میرزا مهدی اصفهانی روزنامه شرق شماره 736 (دوشنبه 28 فروردین 1385)، ص 19.

546. [نوفانی، مهدی] نگاهی به زندگی میرزا مهدی نوفانی (1305 - 1371 ش) کیهان فرهنگی، سال دهم شماره 9 (آذر 1372)، ص 53.

ص: 424

اشاره

* طبقات اصولیان خراسان / مهدی مهریزی (1)

چکیده

خراسان و خراسانیان همواره در دوره های گوناگون تاریخ اسلام درخشیده اند. عالمان بزرگی در عرصه های مختلف علوم اسلامی از این خطه عالم پرور برخاسته و تألیفات ارزشمندی از خود بر جای نهادند. در این میان اصولیان خراسان نیز مانند دیگر عالمان، آثار ارزنده بسیاری را تألیف نموده و هر یک در رشد و بالندگی علم اصول فقه سهمیم بوده اند نویسنده مقاله حاضر در پی جست و جوی وسیع به معرفی اصولیان خراسان و نگارش های اصولی آنان همت گماشته است. در این نوشتار آثار چاپ شده و مخطوط که از آن ها نشانی در دست بوده گزارش شده است. و در ضمن معرفت هر اثر شرح ها، ترجمه ها و تعلقه ها نیز آمده و مشخصات هر کدام بر حسب سال فوت مؤلف آن ها تنظیم یافته است نگارنده مقال در مجموع به معرفی 62 اثر از 44 عالم اصولی پرداخته است.

کلیدواژه ها: خراسان، اصول فقه، نسخه، مشهد.

درآمد

اشاره

خراسان یکی از مراکز فعال و پرنشاط در عرصه های فرهنگ و تمدن در دوره های مختلف اسلامی به شمار می رود عالمان و بزرگانی از آن برخاسته و یا در آن رحل اقامت افکنده اند. شیخ طوسی خواجه نصیر طوسی بیهقی حاکم نیشابوری عطا ملک جوینی، شیخ حر عاملی، حاجی کلباسی، آخوند خراسانی، میرزا مهدی اصفهانی و... نمونه هایی از این بسیارند.

خراسان زمانی قطب فعالیت های حدیثی محسوب می شد و زمانی دیگر فلسفه در آن

ص: 425

1- از همکار فاضل و خوبم در کتابخانه تخصصی فقه و اصول، جناب آقای محسن ملک لی که در تکمیل اطلاعات این مقاله مرا یاری کرد بسیار سپاسگزارم.

رونق داشت و گاهی دانش های دیگر تحلیل تمدنی خراسان، آگاهی های بیشتر را در اختیار ما می گذارد اما پیش از آن گردآوری حلقه های منفرد و جدای از این تمدن و فرهنگ کهن لازم و ضروری است.

در این مقاله به گوشه ای از این تمدن و فرهنگ، یعنی دانش اصول فقه، آن هم در حوزه شیعی، نظر افکنده می شود. اگر برای دانش اصول شیعه سه مقطع اساسی و تأثیرگذار در نظر بگیریم، خراسان و خراسانیان در هر سه مقطع سهم اساسی داشته اند. در مقطع نخست که قرن پنجم باشد از دو کتاب اصلی اصول فقه شیعی یعنی الذریعه سید مرتضی و عدة الاصول شیخ طوسی کتاب دوم از آن خراسانی هاست در مقطع دوم باید از الوافیه فاضل تونی یاد کرد و در دوره های متأخر کفایة الاصول آخوند خراسانی.

پیش از ورود به گزارش آثار اصولیان خراسان ذکر چند نکته ضروری است:

1. گستره پژوهش در این مقال اصولیان شیعی مذهب است و سایر فرقه ها و مذاهب منظور نیست. البته در میان همین افراد اندیشه های متفاوت و متضادی به چشم می خورد که همه را گزارش کرده ایم آثار اخباریانی چون میرزا محمد اخباری و محدثانی مانند شیخ حر عاملی و نیز پیروان مکتب تفکیک مانند میرزا مهدی اصفهانی، تا طرفداران اندیشه های فلسفی و عقلی در اصول مانند آخوند خراسانی
2. در تعیین قلمرو خراسان حدود جغرافیایی سده اخیر منظور بوده و دایره جست و جوی را نیز در همین حوالی محدود ساخته ایم از این رو شهرهای مشهد، نیشابور، سبزوار، بشرویه، فردوس، قاین، بیرجند تربت، بجنورد قوچان، شیروان، کاشمر و مانند آن منظور شده است.
3. در استخراج افراد یکی پسوند های مندرج در کتب تراجم و فهرس را منظور کرده و دیگری آگاهی هایی که نشان دهد زادگاه و نشو و نمای نویسنده خراسان بوده و یا زمانی معتنابه در یکی از شهرهای خراسان زیسته است مانند شیخ حر عاملی و میرزا مهدی اصفهانی.
4. در این نوشته آثار چاپ شده و مخطوط که از آن نشانی در دست است گزارش شده است اما آثار فراوانی در کتب فهرس بدان اشاره شده ولی به چاپ نرسیده است که به جهت ضیق وقت از آوردن نام آن ها صرف نظر می شود.
5. در معرفی هر اثر شروح، ترجمه ها و تعلیقه ها را نیز گزارش کرده ایم.
6. در معرفی آثار چاپ شده و نیز نسخه ها ممکن است مواردی از چشم دور مانده باشد.

7. در تنظیم مطالب طبقات مؤلفان منظور شده و بر حسب سال فوت آنان تنظیم گشته است.

8. برای نگارش این مقاله به جز مشاهدات از این منابع به صورت خاص استفاده شده است:

الف. کتابشناسی اصول فقه شیعه مهدی مهریزی، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، 1373

ب. فهرست کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، محمد وفادار مرادی، ج 16 (اصول فقه)، مشهد، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، 1380.

ج. نرم افزار نسخ خطی ایران، تهیه شده توسط مؤسسه جواد الائمه علیه السلام، به مدیریت حجت الاسلام والمسلمین مصطفی درایتی.

9. اطلاعات مربوط به آثار چاپی و خطی بدین صورت آمده است:

آثار چاپی: ناشر، محر نشر، سال نشر

آثار خطی: محل نگهداری نسخه شماره نسخه نوع خط، سال کتابت، تعداد برگ ها.

10. در این مقاله 44 عالم اصولی با 62 اثر معرفی شده است جدول زمانی نویسندگان و آثار بر حسب قرون چنین است.

قرن پنجم - 1 نویسنده - 1 اثر

قرن یازدهم - 3 نویسنده - 2 اثر

قرن دوازدهم - 3 نویسنده - 3 اثر

قرن سیزدهم - 16 نویسنده - 25 اثر

قرن چهاردهم - 18 نویسنده - 27 اثر

قرن پانزدهم - 3 نویسنده - 3 اثر

ص: 427

(1) محمد بن الحسن الطوسی (شیخ الطایفه) (385 - 460 ق)

1. عدة الاصول، عربي.

عناوین مباحث: المقدمات الاخبار الاوامر العموم والخصوص، المجمل والمبین، النسخ، الافعال الاجماع القیاس الاجتهاد الحظر والاباحه، استصحاب الحال.

چاپ ها:

1. بمبئی، 1312 ق، 2 ج.

2. مؤسسة آل البيت، تحقیق: محمد مهدی نجف.

3. تحقیق: محمدرضا الانصاری 2 ج، مؤلف، قم، 1376 ش / 1417 ق.

حاشیه و شرح: شرح عدة الاصول، خلیل بن الغازی (ملا خلیل قزوینی)، تحقیق: محمد مهدی نجف، قم: مؤسسة آل البيت که همراه عدة الاصول چاپ شده است. (1)

نسخه ها:

در تحقیق جناب آقای محمدرضا انصاری 29 نسخه از این کتاب معرفی شده است. (2)

همچنین در فهرست آستان قدس رضوی، هفت نسخه از عده شناسانده شده است. (3)

(2) عبد الله بن محمد فاضل التونی (م 1071 ق)

2. الوافیة عربي.

عناوین مباحث الاستعمال الاوامر، النواهي، اجتماع الامر والنهي، دلالة النهي على الفساد، العموم والخصوص، الكتاب الاجماع، السنة، الادلة العقلية، الاستصحاب، اصالة النفي، التلازم بین الحكمین، المفاهیم، الاجتهاد والتقليد، التعادل والترجيح.

چاپ ها:

1. مطبع الاثنی عشری، لکهنو، 1309 ق، 189 ص.

ص: 428

1- در فهرست آستان قدس نه نسخه از این شرح معرفی شده است. ر.ک فهرست کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ج

2- العدة في اصول الفقه، ج 1، ص 79 - 82

3- فهرست كتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ج 16، ص 315 - 318، ش 488 - 494.

2. مجمع الفكر الاسلامي، تحقيق سيد محمد حسين رضوي كشميري، قم، 1412ق. نسخه: از وافيہ در فهرست آستان قدس رضوي پنج نسخه معرفي شده است. (1)

شروح:

الوافي في الوافية،

1. شرح سيد محسن كاظمي اعرجي.

نسخه: آستان قدس رضوي، 17310، نسخ، 1233، 320 برگ.

آغاز: «بسملة الحمد لله الواهب المنان منبع الاحسان الذي خلق الانسان و علمه البيان».

انجام: «انا هو بشيء من هذه الامور». (2)

و دو نسخه ديگر. (3)

2. شرح سيد مهدي بحر العلوم (1155 - 1212).

نسخه: آستان قدس رضوي 13261، نستعليق تحريري، 1226، 119 برگ.

آغاز: «قوله اللفظ ان استعمل فيما وضع له فحقيقة».

انجام: «لان الاستعارة من اقسام المجاز». (4)

و سه نسخه ديگر. (5)

3. شرح سيد محمد مجاهد.

نسخه: آستان قدس رضوي 10615، نسخ، شوال 1243، 120 برگ.

آغاز: «اذا علم المجتهد بحكم من الاحكام الشرعية».

انجام: «شاملة لمحل البحث بوجه من الوجوه كما لا يخفى». (6)

و 6 نسخه ديگر. (7)

4. شرح سيد صدر الدين بن رضوي.

نسخه: آستان قدس رضوي 21552، نسخ، 1234، 213 برگ.

آغاز: «بسمله، الحمد لله الذي أوضح لنا مناهج الدين».

انجام: «كما نفع باصله و غفر لنا ولوالدينا». (8)

ص: 429

1- همان ص 510 - 512، ش 808 - 812.

2- همان، ص 508 و 509

3- همان، ص 509 - 510، ش.

4- همان ص 301 و 302 ش 459

5- همان ص 302 و 303، ش 460 - 462

6- همان، ص 302 ش 463

7- همان، ص 304 - 306، ش 464 - 469

8- همان، ص 306، ش 470

و 6 نسخه دیگر. (1)

5. شرح شیخ خضر اشرفی.

نسخه: آستان قدس رضوی، 16950 نسخ تحریری، قرن 14، 209 برگ 2، 209 برگ. (2)

(3) محمد باقر بن محمد مؤمن سبزواری (1017 - 1090 ق)

3. رساله فی مقدمه الواجب، عربی.

این رساله تحقیقی است در مقدمه واجب که با عناوین «اعلم» به تحریر محل نزاع پرداخته و در انتها ضمن دو فایده نظرات تکمیلی را بیان داشته است.

نسخه: آستان قدس رضوی، 13182 نستعلیق، قرن 13، 4 برگ.

و دو نسخه دیگر. (3)

آغاز: «بسمله، الحمد لله الذي جعل سبيل الوصول اليه مشرعاً للقاصدين وابتغاء وسائل الخيرات منهجاً للطالبيين... هذه مقالة في تحقيق مقدمة الواجب والإبانة عن الحق الصريح فيها بحسب وسعي وطاقتي».

انجام: «لا فائدة تعتدبها في نقلها فمن اراد فليرجع اليه و هذه آخر ما قصدنا اتيانه في هذه الرسالة». (4)

(4) میرزا محمد بن حسن شیروانی معروف به ملا میرزای شیروانی (- 1089 ق)

*میرزا محمد بن حسن شیروانی معروف به ملا میرزای شیروانی (- 1089 ق) (5)

4. حاشیه بر معالم الاصول، عربی.

این نسخه ضمن مجموعه ای در آستان قدس رضوی موجود می باشد.

نسخه: آستان قدس رضوی 15702، محرم، 1251 جمعاً 98 برگ (از برگ 46 - 98).

انجام موجود: «و هذا القدر مشترك بينهما و بنى اللوازم فلو كان النزاع في هذا الواجب». (6)

نسخه دیگر: آستان قدس رضوی، 12684، نستعلیق تحریری، ربیع الثانی 1232، جمعاً 130 برگ (از برگ 1 - 260).

ص: 430

2- همان، ص 309 ش 477

3- همان ص 249، ش 372 و 373

4- همان، ص 249 ش 373

5- ر.ک: نامه فرهنگ ش 48، مقاله «اصول فقه شیعه و مکتب های آن» سید مصطفی محقق داماد و سایت «نگاهی به مشاهیر علمای خراسان شمالی»

6- فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ج 16، ص 405 ش 637 و ص 417، ش 646.

5. فصول المهمة، عربي.

در این کتاب روایات مربوط به اصول، دین اصول فقه و موضوعات دیگر گردآمده است.

عناوین مباحث: اتباع الاثمة، القياس والرأى الظن الجمع بين الاحاديث، الاجماع، خبر الثقة تأخير البيان اخبار من بلغ عدم جواز العمل بالمنامات في الاحكام.

چاپ ها:

1. مطبعة مشهدي اسد آقا، 1304 ق، 174 ص.

2. مؤسسة آل البيت تحقيق و اشراف محمد بن حمد حسين النابيني، 1376 ش/1418 ق، 3 جلد.

(6) حيدر علي شيرواني (زنده در 1129 ق)

نويسنده كتاب، داماد و خواهرزاده علامه محمد باقر مجلسي می باشد.

6. فوائد في كيفية الاستنباط، عربي.

این کتاب مشتمل بر دوازده فایده در کیفیت استنباط احکام در عصر غیبت به شرح زیر می باشد: «الاولی ان الله تعالى كلف العباد واستعبدهم بما يعملون ونهى عن اتباع الظن، الثانية انه لايجوز تفسير القرآن ولا العمل به من دون تفسير اهل البيت الثالثة الذي اشتهر من ان المدارك والادلة في الاحكام الاجماع لا حجة عليه، الرابع اذا جاهد المكلف حق الجهاد، الخامسة من المرجحات كون احد الخبرين مخالفاً للعامة.... الحادي عشر الحق انما اعتبره بعض الناس من القياس بالطريق الأولى باطل الثاني عشر اعلم ان من الطريق (الطرق) الى توثيق الشيخ الجليل محمد بن يعقوب و عدالته».

نسخه: آستان قدس رضوی 21809، نستعلیق، 1118 ق، 11 برگ

آغاز: «بسمله، الحمد لله رب العالمين... وبعد فيقول الفقير... هذه فوائد ترشد الى طريق النجاة في العمل بما هو اهدي سبيلاً في زمن الغيبة والحيرة في كيفية استنباط الاحكام من الاثار والاخبار».

انجام: «والمصباح و سائر الكتب المؤلفة المشهورة لهم ولغيرهم من العلماء تعلم و تعرف بما ذكرناه والبصير المجاهد يهد به الله سبيل الرشاد». (1)

ص: 431

7. الحاشیه علی معالم الاصول، عربی.

حاشیه ای است بر معالم الاصول شیخ ابی منصور حسن بن زین الدین (م 1011 ق) و این حاشیه تنها شامل مبحث «ضد» است.

نسخه: قم، گلبایگانی، 3519/4 - 18/39 نسخه از ابتدا افتادگی دارد و از انجام ناتمام مانده است نسخ مؤلف، متن توسط مؤلف تصحیح شده و خط خوردگی هایی وجود دارد، حواشی با امضای «منه» دیده می شود 18 برگ، 21 سطر. (1)

آغاز: «فقبل التعین لاطلاق بل الموجود قبله امر له... قوله الحق ان الامر بالشيء الخ الغرض بیان ان الامر بشيء يقتضى بمجرد النهي عن ضده ام لا».

انجام: «قوله عدم وجوب غير السبب اقول قد عرفت في بحث مقدمة الواجب ان المراد بالسبب هناك العلة التامة... فصل الضد الخاص اذا كان واجباً كما اعترف به فيما سيجيء وفي جوازه تأمل و ان لم يوجب المقدمة».

(8) میرزا محمد بن عبد النبى الاخبارى النيسابورى (1178 - 1232 ق)

8. مصادر الانوار، عربی

این کتاب ردی است بر شیوه اصولی ها.

عناوین مباحث: الاجتهاد، النهي عن اتباع رأى القياس الظن، الاحكام المنصوصة.

چاپ: مطبعة العلوية، نجف، 1342 ق، 319 ص.

نسخه: از این کتاب نسخه های متعددی وجود دارد. (2)

9. رسالة البرهانية، عربی.

همراه مصادر الأنوار چاپ شده است و به بیان تحریم عمل به ظن و ابطال طریق اجتهاد ظنی پرداخته است.

نسخه: از این رساله نسخه های متعدد در تهران و مشهد موجود است. (3)

ص: 432

1- نرم افزار نسخه های خطی ایران

2- در نرم افزار نسخه های خطی ایران هفت نسخه معرفی شده است.

3- شش نسخه در نرم افزار نسخه های خطی ایران در دانشگاه تهران آستان قدس مرعشی و مجلس معرفی شده است

در این کتاب ردی است بر کتاب اساس الاصول سید دلدار علی نقوی هندی (1) که در رد کتاب الفوائد المدنية محمد امین استرآبادی تألیف شده است این کتاب سیف الله المسلول علی مخربی دین الرسول و قلع اساس نیز نامیده شده است تألیف آن در روز پنجشنبه 19 شوال 1227 ق پایان یافته است.

آغاز: «الحمد لله والسلام على عباده الذين اصطفى اما بعد فهذا مما هداني اليه دواعي روعية... عن الملة الاحمدية والمحجة المحمدية على الصادع بها افضل التحية».

انجام:

گر تو قلع اساس ما خواني *** حق و باطل ز هم جدا دانی

خسرو خورده دان نوشت چون رد *** نظم تاریخ شد کتاب خرد

گر اساس الاصول بد محکم *** گشت قلع اساس ما احکم

نسخه ها:

1. تهران، مجلس شورا، 7739، تحریری، با نسخه اصل مقابله شده در شعبان 1232، 278 برگ 28 سطر. (2)

2. قم، مرعشی، 2698، نسخ در حاشیه تصحیح شده است. روی برگ اول تملک شیخ رضا بهاری به تاریخ 1329 دیده می شود 317 برگ 25 سطر. (3)

3. قم، مرعشی 11004/9 نسخه حاضر، فقط شامل مقصد سوم در اجماع است، نسخ، قرن 13 حواشی اندک می باشد 11 برگ 262 تا 272، 24 سطر (4)

4. قم عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی 1046، نستعلیق نازیبا محمد ابراهیم بن حاجی ملا خلیل استرآبادی، چهارشنبه 19 ذیقعدة 1235 دارای حواشی با عنوان «المحرره»، بعضی از سطور دارای خط خوردگی می باشد 397 ص. (5)

5. قم، مرعشی، 12497 شکسته نستعلیق قرن 13، 346 برگ 23 سطر. (6)

ص: 433

1- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، ج 2، ص 4.

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج 26، ص 229

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (رحمه الله)، ج 7، ص 270

4- همان، ج 28، ص 23.

5- فهرست نسخه های خطی مرکز احیاء میراث اسلامی، ج 3، ص 305

6- فهرست نسخه های خطی کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (رحمه الله)، ج 31، ص 539

7. همدان، کتابخانه غرب مدرسه آخوند همدانی، 4541 نسخ، عبدالله بن مسیح شیرازی محرم، 1251 حواشی بسیاری در نسخه هست که برخی به عنوان تصحیح و پاره ای از مصنف با نشانه «منه ره» و چند حاشیه از فرزند مؤلف با نشانه «علی بن مصنف» و نیز حاشیه های کمی از محمد باقر بن محمد طاهر همدانی با نشانه «بلغ» در چندین جای کتاب، وزیری. (2)

8. مشهد، آستان قدس، 7050، نسخ، محمد باقر بن حسن خوانساری، جمعه سوم جمادی الثانی 1254 وقفی ملکزاده کوثر، 376، برگ 23 سطر. (3)

11. منية المرتاد في ذكر نفاة الاجتهاد = مجامع المقربين ورياض المحدثين، عربی.

مؤلف پنج کتاب در رد پیروان روش اجتهاد تألیف نموده و این اولین مؤلفه اش می باشد. کتاب شامل گفتار گروهی از فقها در نقض اجتهاد است و حاوی گزارشی از روش اخباریان در استخراج احکام فرعی از عصر ائمه اطهار تا زمان تألیف این کتاب می باشد. در دیباچه سبب تألیف را چنین آورده است هنگامی که در مجلس شریف و محفل عالی افضل المجتهدين وقدة الفاضلين حاضر می شدم روزی میان من و او سخن از مجتهدين و اخباری ها به میان آمد و او می گفت روش اخباریان از محدث استرآبادی آغاز گشته. گفتار او را پاسخ دادم و چون نزدیک به ظهر شده بود مجلس متفرق گشت سپس یکی از اجله برادران از من خواست کتابی تألیف نمایم که جامع باشد اقوال متقدمین و متأخرین از علمای امامیه را در نفی طریقه اجتهاد و اختیار مسلک اقتصار بر کتاب و سنت خواهم او را پذیرفتم و این کتاب را تألیف نمودم و آن را به نام منية المرتاد نامیدم و به لقب مجامع المقربين ورياض المحدثين معنون داشتم کتاب مرتب است بر دیباچه و مقدمه و پنج (مجمع) و خاتمه.

المقدمة في بيان الاجتهاد المنفي والمرضى والفرق بينهما المجمع الثاني في تنصيصات علماء الغيبتين من الطبقة الأولى على نفى الاجتهاد والرأى في الاحكام وانحصار الدلائل في الكتاب والسنة، المجمع الثالث في ذكر جماعة من الذين فانتا ذكرهم من علماء الغيبة الصغرى والكبرى وتنصيصات المتأخرين من الطائفة ومتأخرين، المجمع الرابع في ذكر من فانتا ذكره في المجمع الأول على الوجه الاتم الاكمل المجمع الخامس في ذكر من شذ عنا ذكره من مشاهير المتقدمين والمتأخرين. خاتمة في ذكر نبذة من تحقیقات الجاني.

ص: 434

1- دلیل المخطوطات، ج 1، ص 288

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه های رشت و همدان ص 1362

3- فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ج 6، ص 184

مؤلف کتاب را مصدر داشته به فهرست مطالب و مذیل داشته به ابیاتی از قصیده رائیه شیخ درویش بن عوض حلی کاتب آن ابیات را نوشته است.

آغاز «الحمد لله الذي عمر محافل القدس بالموقنين وزين مجالس الانس بالمؤمنين والصلاة والسلام على من ابتعته وأمرنا باتباعه من العالمين».

انجام: حيث اجاب فيها السيد شريف رائية التي هجا فيها وبها السيد شبر المرحوم و سائر الاخباريين فاجاد و هدى الى الرشاد جزاه الله عن الاخوان خير جزاء الصالحين المحسنين.

نسخه ها:

1. مشهد آستان قدس 7403، نسخ و نستعليق محمد جواد بن محمد بن زين الدين، 143 برگ، 27 سطر. (1)

2. تهران کتابخانه، ملک، 2858/1 شکسته نستعليق فتحعلي بن محمد کریم خان زند، سوم رجب 1225 تهران افتادگی از انجام 23 سطر. (2)

3. قم، مرعشی 9077 نسخ نزدیک عصر مؤلف، قبل از کتاب، فهرست مطالب در سه صفحه نوشته شده است 228 برگ 21 سطر (3)

12. فتح الباب الى طريق الحق والصواب، عربي.

این کتاب در اثبات افتتاح باب علم و رد قائلان به انسداد می باشد. فتح الباب دارای پنج مرشد بدین قرار است:

المرشد الاول: في قولهم بانسداد باب العلم في الغيبة الكبرى.

المرشد الثاني: في الآيات الدالة على فتح الباب.

المرشد الثالث: في الاخبار الدالة على بقاء العلم في زمن الغيبة.

المرشد الرابع: في مباحث عقلية جرت بين المؤلف وبعض الاعلام.

المرشد الخامس: في فساد من يدعى الوجدان و يتشبث به.

آغاز: «بحمدك يا من فتح لنا ابواب نعمه الظاهرة والباطنه سراً و جهراً و سدعنا ابواب نقمه البادية والخافية ... اما بعد فيقول العبد... ابو احمد محمد بن عبد النبي النيشابوري الخراساني... انه قد سئلني قرة عيني القريحة و مهجة فؤادي... عبد الحسين.... ان اذكر له ادلة القائلين بانسداد باب العلم».

انجام: «وقد حصل الفراغ من تأليفه يوم السبت الأول من شهر المحرم مبدء السنة العاشرة من

1- همان، ج 6، ص 88

2- فهرست کتاب های خطی کتابخانه ملی ملک، ج 6، ص 145

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (رحمه الله)، ج 23، ص 229

المائة الثالثة من الألف الثاني من الهجرة النبوية على مهاجرها افضل الصلوة و التحية في مشهد ابي عبدالله الحسين عليه السلام لالتماس
ثمرة الفواد و احقى المراد قرة العين العالم الفاضل الالمعي الورع الزكى اللوذعى البرى من كل شين صنوى الروحانى المولى عبدالحسين
ثبته الله على جادة الثقلين وقد اجزت له رواية هذه الوجيزه من جميع ما صنفته و الفتة من الكتب والرسائل و ما رويته من المعقول والمنقول
باسانيدى الى استاذتى المعروفين تجاوز الله عنا ببركاتهم يوم الدين».

نسخه ها:

1. تهران مجلس شورا، 2797/2 نسخ متوسط، محمد ابراهيم الطبسي الخراساني، 1223، در تهران در خانه مؤلف در بند 2 ربيع الاول
نوشتن آن را به پايان رسانيده، 27-147، خشتى، 23 سطر. (1)
2. مشهد آستان قدس 8728 نسخ، محمد رضا دوانى، بى تا، 102 برگ، 18 سطر. (2)
3. تهران دانشكده الهيأت، تهران 196 نسخ سه شنبه ربيع الاول قرن 13، افتادگى از انجام 122 برگ 15 سطر. (3)
4. قم، مرعشى، 11253/1، نستعليق قرن 13 افتادگى از انجام 109، برگ، 13 سطر. (4)
5. قم، مرعشى، 12821/3، شكسته نستعليق 1225، افتادگى از انجام 61 برگ 19 سطر. (5)
6. تهران، مجلس شورا، 1241، شماره دفتر 14660، رحلى، مختلف سطر. (6)
7. تهران، مجلس شورا 389/6 قرن 13، شماره ثبت قديم 31096، 57 برگ، خشتى. (7)
8. قم، مرعشى، 3682/3 نسخ، عبدالله بن محمد 1211 در پايان كتاب دو اجازه موجود است كه مؤلف به جهت كاتب نوشته است 25
سطر. (8)
9. تهران، كتابخانه ملك، 2858/2 شكسته نستعليق، فتحعلى بن محمد كريم خان زند، سوم رجب 1225، تهران، تأليف شنبه اول محرم
1210 در كربلا به خواهش مولى

ص: 436

-
- 1- فهرست نسخه هاى خطى كتابخانه مجلس شوراى اسلامى، ج 10، ص 67
 - 2- فهرست كتب خطى كتابخانه مركزى و مركز اسناد آستان قدس رضوى، ج 6، ص 99
 - 3- فهرست نسخه هاى خطى كتابخانه دانشكده الهيأت و معارف اسلامى دانشگاه تهران، ص 196
 - 4- فهرست نسخه هاى خطى كتابخانه بزرگ حضرت آيت الله العظمى مرعشى نجفى (رحمه الله)، ج 28، ص 368
 - 5- همان، ج 32، ص 553
 - 6- فهرست نسخه هاى خطى كتابخانه مجلس شوراى اسلامى، ج 4، ص 113
 - 7- همان، ج 22، ص 148

10. تهران، مجلس شورا، 10261/1، نسخ، عبدالغفور بن عبدالغنی انصاری لاری (شاگرد مؤلف)، محرم 1212. (2)

11. قم، گلپایگانی، 465/6 - 3/85 از اول تا آخر نستعلیق علی بن الحسین، صفر 1225، در دارالسلطنه طهران در حاشیه تصحیح شده با حاشیه به امضاء «منه دام ظله» 69 برگ 21 سطر. (3)

12. قم، گلپایگانی، 8109/5 - 55/79 نسخ، محمد صالح، پنج شنبه 4 جمادی الاولی 1268، 69 برگ، 21 سطر. (4)

13. قم، مرعشی، 6297 نستعلیق محمد داود بن عبدالرحیم کجانی شوار 1221 در صفحه آخر، تملک سید محمد مهدی سدهی دیده می شود، 85 برگ 17 سطر. (5)

13. قبسة العجول و منبهة الفحول، عربی

این رساله به نام منیة الفحول نیز خوانده شده که به رد علم اصول پرداخته است. آن را به امر بحر العلوم نگاشته هنگامی که برای زیارت به کربلا- مشرف شده بود و سؤالاتی از او کرد و او به کتاب هایی همچون البرهان، فتح الباب و مصادر انوار خود ارجاع داد. بحر العلوم از مطالعه آن ها عذر خواست و او این رساله را تألیف کرد.

تألیف این رساله در روز دوشنبه 10 ربیع الاول 1211 به پایان رسیده است.

آغاز: بسمله حمد له و سلام علی عبادہ الذین اصطفی اما بعد کلک سینه چاک جک شکاف عاری از وصحت کزاف... ابی احمد محمد بن عبدالنبی النیسابوری.... برادر روحانی... عین الانسان و انسان العین الحاج محمد اسماعیل الامیرزا غلامحسین... بلغت فارسی صورت سؤالی را که اتفاق افتاده بود از فضلی این دیار... سمیته بقبسة العجول و منیة الفحول.

انجام: و تمکین دهد ایشان را از بعض آن بوده باشد عزیزتر بر ایشان و گرامی تر. انتهى صورة خط استادنا العلامة دام فیضه... کان شروعا فی مشهد شباب اهل الجنان و تمامها فی قرية بخران.... يوم الاثنين العاشر من شهر المولود من سنة 1211.

نسخه ها:

1. یزد، کتابخانه وزیری، 237/18 اهدایی مؤسس محترم می باشد، شماره عمومی،

ص: 437

1- فهرست کتاب های خطی کتابخانه ملی ملک، ج 6، ص 146.

2- فهرست مختصر مجلس، ص 617

3- نرم افزار نسخه های خطی ایران

4- نرم افزار نسخه های خطی ایران

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (رحمه الله)، ج 16، ص 266

2. قم، گلپایگانی، 1310/5 - 8/20 نستعلیق، 6 برگ، 35 سطر. (2)

3. مشهد، آستان قدس، 3018، نسخ، وقفی نایینی، 29 برگ 13 سطر. (3)

4. شیراز، کتابخانه ملی فارس، 749/4 نسخ و نستعلیق، عبدالصمد، سؤال ها به زبان عربی و خط نسخ و شرح ها به زبان فارسی و خط نستعلیق است 18 برگ، 17 سطر (4)

5. همدان، کتابخانه غرب مدرسه آخوند همدان، 504/8 شکسته نستعلیق، الله ویردی، 20 محرم 1222، خشتی. (5)

6. تهران، مجلس شورا، 2904/6، نستعلیق، محمد امین پسر یحیی خویی (امام جمعه)، 1334، خشتی، 18 سطر. (6)

7. قم، مرعشی، 7156/6 نستعلیق. (7)

8. شیراز، مدرسه امام عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف)، 374/3، نستعلیق، احمد بن محمد بن احمد عرصی 1242، 3 برگ 33 - 36 (8)

(9) محمد رفیع بن رفیع جیلانی مشهدی اصفهانی (1237ق)

14. اصل الاصول

وی مقدمات علوم را در گیلان و اصفهان آموخت سپس برای تعلیم سطوح عالی به محضر سید مهدی بحرالعلوم و دیگر اعلام نجف مشرف شد و در همان دیار فرمان حق را لایک گفت. وی دو حاشیه بر معالم الاصول نگاشته است: نخست حاشیه مختصری به نام جواهر الاصول و دو، دیگر کتاب اصل الاصول که حاشیه ای است مفصل و توضیحی با عنوان «قوله» و عموم مطالب آن به تصریح وی برگرفته از افادات استادش می باشد تاریخ تألیف قبل از 1233 ق است.

ص: 438

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه وزیری یزد، ج 4، ص 1137.

2- نرم افزار نسخه های خطی ایران

3- فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ج 6، ص 72

4- فهرست کتب خطی کتابخانه ملی فارس، ج 2، ص 335

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه های رشت و همدان، ص 1415

6- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج 10، ص 297

7- فهرست نسخه های خطی کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (رحمه الله)، ج 18، ص 299

8- فهرست نسخه های خطی مدرسه امام عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف) شیراز، ج 1، ص 122

نسخه: آستان قدس رضوی، 14842 نسخ، صفر 1241، 226 برگ.

آغاز: «الحمد لله المنعم المتعال والصلوة والسلام على الرسول والآل ما تفرع على الاصول مسائل الحلال والحرام».

انجام «و اما ترجیح اchiedما باعتضاده بمثله من دليل تعبدي آخر فمحل اشكال وان كان لا يخ عن قوة». (1)

(10) سيد جمال الدين حسن بشروي خراساني (م 1248 یا 1249 ق)

15. الكافية في الاصول عربي.

این کتاب مختصری است در اهم مباحث علم اصول که به جهت تسريع در تعليم نگاشته چنان که در مقدمه آورده است: «انی لمّا رأيت جمّاً غفيراً من الطلبة بذلوا جهدهم في سنوات عديدة في تحقيق مطالب الاصولية و ما وصلوا الى ما هو المقصود منها و ترکو ما هو الاهم منها خصوصاً تهذيب الاخلاق... و الاحاديث و التفسير و اقتصروا على هذه المقدمة وان كانت من اهم المقدمات لان فهم الفقه لا يمكن بدونها فلا بد من الاقتصار على قدر الضرورة لا غير».

کتاب دارای یک مقدمه: «فی بیان ما ينبغي العلم به قبل الشروع في المقصود من الالفاظ والمعاني و معرفة الحقيقة والمجاز» و چهار مقصد: «الاول في الاوامر والنواهي، الثاني في العام والخاص، الثالث في المطلق والمقيد والمجمل والمبين الرابع في بيان الاجماع والاخبار المتواتره والاحاد و استصحاب الحال والقياس» و یک خاتمه: «فی الاجتهاد والتقليد» می باشد. تاریخ ختم تألیف چهارشنبه 24 شوال سال؟.

نسخه: آستان قدس رضوی، 2927، نسخ، قرن 13، 87 برگ.

آغاز: «بسم الله، الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام على نبيه سيد المرسين وعلى آله الهداة المهديين اما بعد».

انجام: «و معرفة الطريق الاصول عناء و تعباً و نصباً ان لم يكن من الولي اللطيف معونة للعبد الضعيف الحمد لله اولاً و آخراً و ظاهراً و باطناً قد وقع اتمام هذه الوجيزه... في يوم الاربعاء السادس والعشرين من شهر شوال المكرم على يد مؤلفه الحقير المحتاج الى رحمة ربه الغنى حسن ابن محمد باقر الحسيني البشروي الخراساني». (2)

ص: 439

1- فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ج 16، ص 24 و 25، ش 32.

2- همان، ص 388 و 389، ش 623

(11) محمد بن معصوم بن محمد رضوی ملقب به علم الهدی معروف به قصیر (1255-1180ق)

*محمد بن معصوم بن محمد رضوی ملقب به علم الهدی معروف به قصیر (1255-1180ق) (1)

وی از شاگردان صاحب ریاض شریف العلما و شیخ جعفر نجفی می باشد که در مشهد مقدس به نشر احکام اشتغال داشته است. در قم وفات یافت و جنازه اش به مشهد منتقل و در حرم مطهر به خاک سپرده شد.

16. حاشیه بر معالم الاصول، عربی.

نسخه: آستان قدس رضوی، 2884، نستعلیق تحریری 271 برگ.

آغاز: «بسمله، الحمد لله رب العالمین السلام علی محمد و آله اجمعین قوله الفقه فی اللغة الفهم المهم فی جمیع الالفاظ انما تنوبتان المعانی اللغویة و حقایقها اذهی الاصل الاصل».

انجام: «فاجعلها مخصصاً للقاعدة مع مقاومتها بحسب السند والدلالة والاعتضاد والله ولی العصمة والرشاد». (2)

17. رساله در اصول فقه

این رساله مختصر شامل مباحث الفاظ است: (حقیقت شرعی، عموم و خصوص، مطلق و مقید و...) و احتمالاً جلد دوم از کتاب باشد. وی در اثنای مطالب، بعضاً عبارات قوانین الاصول را نقل و مورد مذاقه قرار داده است.

نسخه: آستان قدس رضوی 2895، نسخ، قرن 13، 56 برگ.

آغاز: «بسمله، الحمد لله رب العالمین... اذ قد عرفت ان الأكثر علی ثبوت الحقیقة الشرعیة فی الفاظ العبارات فاعرف ان هنا نزاعاً آخر».

انجام موجود: «اعنی ما یوجب استحقاق التأول الذم والعقاب فعدم الدلالة السؤال». (3)

(12) محمد ابراهیم بن محمد حسن الکاخی الخراسانی الاصفهانی (1180-1261ق)

18. اشارات الاصول (1) (4) عربی.

ص: 440

1- موسوعة طبقات الفقهاء، ج 13، ص 512

2- فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ج 16، ص 201 و 202، ش 308

3- همان، ص 229 ش 343

4- آقا بزرگ رحمه الله در الذریعة فرموده: کبیر فی مجلدين اولهما المبادئ اللغویة و مباحث الالفاظ و ثانيهما الادلة العقلية والشرعية، اوله (الحمد لله الذي مهد لنا قواعد الدين) طبع بالمطبعة المعتمدة اول ظهور الطباعة بایران الذریعة، ج 2، ص 97 و 98 جلد دوم آن را

عناوین مباحث کلیات الوضع الحقیقة الشرعیة، الصحیح والاعم، الاستعمال، المشتق، الاستعمال، الاوامر الاجزاء مقدمة الواجب الضد، النواهی اجتماع الأمر والنهی العموم والخصوص، المطلق والمقید المجمل والمبین، الظاهر والمأول، المفاهیم، النسخ.

چاپ سنگی، تاریخ کتابت، 1245ق.

نسخه: در آستان قدس رضوی پنج نسخه از این کتاب موجود است. (1)

(13) استاد میرزا جعفر حسینی ملقب به میرزا بای سبزواری (-قبل 1293ق)

از جمله شاگردان صاحب ضوابط و مجاز از همو در 8 ربیع الثانی 1261ق. وی از فقها و مراجع سبزواری بود و بعد از رحلت میرزا اسماعیل علوی، امام جمعه سبزواری به مشهد مهاجرت و مجاور آن جا شد و به اندکی قبل از رمضان 1293 در مشهد به رحمت حق شتافت.

19. شرح معارج الاصول، عربی.

این کتاب شرحی است مفصل بر معارج الاصول محقق حلی با عناوین «قوله» که به تعلیقه اشبه است تا شرح چنان که مؤلف در پایان نسخه نگاشته است: «تم المجلد الأول مما نونا تعلیقة علی معارج الاصول و نیز در معرفی کتاب در مقدمه آورده است: «والفوا جملة من المختصرات ولما كان المختصر المسمى بمعارج... احسن المختصرات المدونة لانه مع غاية بالقما اختصاره مشتملاً علی اکثر المسائل و مع قلة حجمه مشيراً الى اقوال النادرة و رؤس الدلائل اردت ان اكتب شرحاً لرفع نقابه و كشف حجابہ و استخراج درره مجاناً عن التطويل الملل».

نسخه: آستان قدس رضوی، 27296، نسخ، 223 برگ.

آغاز: «بسمله، الحمد لله الذي اظهر لنا نهاية معالم الاسلام وارشدنا الى معارج قواعد الاحكام».

انجام: «فقد ظهر ان فيما كان اللفظ ظاهراً في تعلق الحكم بالكلی متعلق الحكم هو الطبيعة ولله الحمد». (2)

ص: 441

1- فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ج 16، ص 17 - 19، ش 24 - 28.

2- همان، ص 290 و 291، ش 448

2. قنقنة القوانين، عربی.

این کتاب شرحی است مفصل و مزجی بر قوانین الاصول میرزای قمی که علت تألیف را در مقدمه با عبارات ذیل بیان نموده است: «آنچه قد مضمی علی دهر طویل كنت ملتفتاً بعوارض التعطیل و محناً بشواغل النفس عن الرجوع الى مباحث ترکیب ما قال و ما قيل... الى ان منّ الله علی بقراءة ولدی الفهم الزکی المنیف شیخ محمد شریف کتاب قوانین-ن الاصل-ول ع-ل-ی ب-ع-ض الاجلاء الفحول و كان في كل عشية يذاكرني ما استفاده و سمعه و كنت انا اناقشه تشويقاً له علی الجد في المباحثة حتى هاجت نار الفضل التي كانت خامدة تحت رماد الغفلة والنسيان و اشتعلت من ریح الحرص في جولان هذا الميدان فخطر بالبال المتبلبل من هجوم الامراض ولزوم وفور الغموم والاغراض ان احررّ علی ذلك الكتاب المستطاب ما يرفع به النقاب عن وجه المطلوب من بياناته حتى لا يشك الطلبة في فهم المقصود». این نسخه جلد اول و از اول کتاب تا آخر بحث اوامر را داراست.

نسخه: آستان قدس رضوی، 13492، نسخ، صفر 1293، 318 برگ.

آغاز: «الحمد لله الذي قنّ لنا قوانین اصول الاسلام بكنز عرفان... اما المقدمة ففی رسم هذا العلم و انما قلنا رسمه دون حده حيث انه غير ممكن غالباً».

انجام: «اعلم ان قد طلقت زوجتي لانا نقول بينهما فرق جلی فافهم و تدبر في المقال والحمد لله العلی الكبير المتعال». (1)

21. استصحاب = الاستصحاب عربی.

چون مسأله استصحاب معرکه آرای بین فضلا و علما بوده و مؤلف همت خود را صرف آن نموده تا حق برایش روشن شود، لذا این رساله را تألیف و در چند مقدمه و مقام تنظیم نموده و در شب جمعه 28 جمادی الثانی (1260) در مشهد رضوی علیه السلام از تألیف آن فارغ شده است.

آغاز: «الحمد لله الذي ارشدنا الى استصحاب الانوار المقدسة و هدينا الى ان النجاة في مصاحبة العلل الغائية و ازال عنا بمودتهم الشك».

ص: 442

1. قم، عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی: 1693/7، نسخ، 300 - 355 (1)
2. قم، عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی 1713/4، نسخ میر زکی بن میر سید حسین، دوشنبه 9 ربیع الاول 1290، 230 - 290 (2)
3. قم، عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی: 1720/7، نسخ زین العابدین بن عبدالله خوانساری شنبه سوم شوال 1283 در دولت آباد ملایر، (پایان کتاب) 291 - 345 (3)
4. قائن، کتابخانه شخصی حسینی قهستانی: 25/3، نسخ، جحی بن میر معصوم حسینی قائنی، پنجشنبه از سلخ شعبان 1273، 32 برگ 19 سطر. (4)
5. قائن، مدرسه جعفریه: 66/7 نسخ، زین العابدین بن عبدالله خوانساری، 3 شوال 1283، در دولت آباد ملایر 146 - 172، 28 برگ 21 سطر. (5)
6. قائن، مدرسه جعفریه: 69/7، نسخ، جلد: 150 - 178، 27 برگ، 23 سطر. (6)
7. قائن مدرسه جعفریه: 71/4 نسخ، میرزکی بن میر سید حسین، 9 ربیع الاول 1290: جلد 115 - 145 35 برگ، 20 سطر (7)
8. قم، عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی 1718/7 نسخ نازیبا اول رجب 1291، 290 - 342 (8)
9. قائن، مدرسه جعفریه: 98/7 نسخ اول رجب، 1291، 145 - 171، 26 برگ مختلف سطر. (9)

(16) سید حمایت حسین نیشابوری کنتوری (قرن 13 ق)

22. ترجمه اساس الاصول، فارسی.

این کتاب برگردان اساس الاصول تألیف استاد مترجم، سید دلدار علی نقوی لکهنوی متوفی 1235 ق است که در واقع نقد و رد آرای محمد امین استرآبادی اخباری در کتاب فوائد المدنیه

ص: 443

1- فهرست نسخه های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی، ج 5، ص 149

2- همان، ص 167.

3- همان، ص 176.

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه جعفریه زهان، ص 136

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه های قائن

6- همان.

7- همان

8- فهرست نسخه های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی، ج 5، ص 173

9- فهرست نسخه های خطی کتابخانه های قائن

می باشد و دارای یک مقدمه در بیان مطاعن علامه حلی و اتباع او از صاحب فوائد المذنی و چهار مقصد: «اول در بیان حجة بودن کتاب خدا و بیان آن که ظواهر کتاب حجت است مادام که بر خلاف آن دلیلی قایم نشود؛ دوم در بیان حجه بودن اخبار؛ سیم در بیان حجة بودن اجماع؛ چهارم در بیان ادله عقلیه» و خاتمه «در بیان اجتهاد و آن چه به آن تعلق دارد»، این اثر در حیات مؤلف ترجمه شده است.

نسخه: آستان قدس رضوی، 45 - 190، نستعلیق، قرن 13، 183 برگ.

آغاز: «اساس الاصول یتفرع علیها افضل القربات و دعامة مبانی یتنی علیها النیل بالغایات».

انجام: «سوی این معنی احتمالی دیگر ندارد نعوذ بالله من ذلك و این آخر مطالبی است که مصنف مد ظله العالی را ایراد آن در این کتاب منظور بود و با تمام آن این کتاب نیز به اتمام رسید. سبحان رب العزة عما یصفون و سلام علی المرسلین و الحمد لله رب العالمین».

(1)

و یک نسخه دیگر. (2)

(17) سید مرتضی یزدی مشهدی (قرن 13 ق)

23. تقریرات عربی

این کتاب مشتمل بر افادات استاد نویسنده به هنگام تدریس فرائد الاصول شیخ مرتضی انصاری است و به احتمال قوی، مؤلف علی رغم درک حیات شیخ انصاری، شاگرد با واسطه وی بوده است، چنان که ضمن مطالب کتاب آورده: «کذا ذکر الاستاد حاکماً له عن المص سلمه الله» و یا «فلا یفی باثبات الحجیة من باب التعبد كما هو مذهب المص کذا قال الاستاد» و نیز «صرح بذالک غیر واحد من الفحول و منهم شیخنا المرتضی حیث قال فی اواخر کتابه». وی درباره شیوه تدریس استاد خود نوشته است: «ولما کان البناء فی هذا الدرس علی سرعة السیر والاختصار لم یتعرض لساير الوجوه».

نسخه: آستان قدس رضوی، 20879، نسخ تحریری، 376 برگ.

آغاز: «بسملة فصل فی علایم الوضع اعلم ان الاصولیین قد ذکرُوا».

انجام موجود: «بمجرد بیان خلاف الواقع ولو کان مخالفاً للعامة».

(3)

ص: 444

1- فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ج 16، ص 61 - 63، ش 74 و 75

2- همان، ص 62 ش 75

3- همان، ص 87 ش 109

24. نظم اللثالی، عربی.

مرحوم آقا بزرگ طهرانی در عناوین ارجوزه (1) و نظم اللثالی (2)، مؤلف را به ترتیب اسماعیل بن محمد جعفر قاینی و اسماعیل بن جعفر اصفهانی قاینی دانسته است و نیز در الکرام البرره (3) وی را از جمله علما و ساکنان قائن دانسته که در اصفهان تحصیل نموده است و کتاب دیگری به نام جلوات ناصری در توحید به نام ناصرالدین شاه نگاشته است. این کتاب منظومه ای است به بحر رجز در 942 بیت حاوی امهات مباحث علم اصول از قبیل: «فی بیان حد هذا العلم وفایده و موضوعه و حدّ الفقه فی حدّ اللغة و وضع الدلالة الذاتية و عدم اثبات اللغة بالقياس والدلیل العقلي فی تعريف الکلی والجزئی و المتواطی والمشکک، فی بیان الحقيقة والمجاز، فی بیان التبادر فی بیان الاطراد و عدمه من امارات الحقيقة والمجاز فی اثبات الحقيقة المتشرعه... فی ان صیغة الأمر حقيقة فی ای شی، فی بیان نزاعهم فی المقدمة الواجب... الخ». تاریخ ختم تألیف به ضبط الذریعه، (4) ربیع الثانی 1251، مقارن با 60 سالگی ناظم می باشد.

نسخه: آستان قدس رضوی، 10581، نسخ، رجب 1277، 119 برگ

آغاز: «بسمله، قال سمعیل هو ابن جعفر - قد حق حمدي للاله الاکبر؛ مجاوزاً عن مبلغ خص وعم - غیر مقید بما قلّ وجم».

انجام: «عنا خصوصاً بعد ما البعض ادّعى - ان اتفاقنا على ذا وقعا لما انتهى بعونه جل علا - نظم اللثالی اسماله قد جعلاً» (5)

نسخه دیگر:

این نسخه شامل 881 بیت و تا عنوان «فی ان المقلد اذا قلّد مجتهداً فلم يجوز رجوعه الى غیر» را داراست و نسخه با عنوان «منظومه» معرفی شده است.

انجام موجود: «و جایز فی غیر هذا المسئلة - رجوعه لغیر من قد مسئلة». (6)

ص: 445

1- الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج 1، ص 457

2- همان، ج 24، ص 324

3- الکرام البرره، ج 1، ص 135 و 139 به نقل از بغیة الطالب بیرجندی، ص 166

4- الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج 24، ص 224

5- فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ج 16، ص 500 و 501، ش 792.

6- همان، ص 501 ش 793

وی از شاگردان میرزا محمد حسن شیرازی بوده است.

25. اصاله الصحة، عربی

این رساله در موضوع اصاله الصحة تحریر شده که ناتمام مانده است.

نسخه: آستان قدس رضوی 24240، نستعلیق قرن 13، 2 برگ

آغاز: «فی اصاله الصحة فی فعل الغیر واستدلوا علی صحتها».

انجام موجود: «ولکن فی مقدمات مدعاه نظر واضح فالحق فی المسئلة اصاله الصحة مطلقاً و کیف» (1)

26. تعلیقه بر فرائد الاصول، عربی.

این رساله تعلیقه مختصری است بر اوائل فرائد الاصول در صدر برگ اول آمده است: «هذه تعلیقات و تحقیقات کتب الواقف من اوائل رسائل الشیخ المرتضی طاب ثراه».

نسخه: آستان قدس رضوی 24239، نستعلیق قرن 13، 6 برگ

آغاز «بسمله الحمد... قوله فاعلم الخ کان الدیباچه المشتمله علی الحمد والصلوة».

انجام: «ولعمری ان ذلك ایض مما یزید حسن العبارة الثانية» (2)

27. الرسالة الحسینیة

نام مؤلف در متن نیامده است اما قرائن و شواهد می نمایاند که نگارش سید مصطفی الحسینی خراسانی می باشد که به هنگام سفر به کربلا آن را به رشته تحریر درآورده است و آن رساله ای است مفصل و استدلالی در مسأله جواز اجتماع امر و نهی و عدم آن و مشتمل بر یک مقدمه (حاوی 14 امر) و مقامات و خاتمه می باشد این نسخه شامل مقدمات، مقام اول و بخشی از مقام دوم است.

نسخه: آستان قدس رضوی، 9090، نسخ، قرن 13، 71 برگ.

آغاز: «نحمد الله علی اجتماع النعماء و نقدرک علی توجیه الاوامر والنواهی لحصول الآلاء».

ص: 446

انجام موجود: «و کذا حکم ماذا تعلق الأمر والنهی بجزئین باقسامها الثلاثة تذنیب قال بعض افاضل المتأخرین» (1).

28. ذخائر المحققین

نویسنده مجموعه نگارشهای مورد علاقه خود را اعم از نقل و یا تألیف در چهار مجلد جمع آوری نموده و جلد نخست را ذخائر المحققین و سه جلد دیگر را مجمع الذخائر نامیده است تفصیل مندرجات مجلدات چهارگانه به شرح زیر است:

جلد اول: شامل دوازده مسأله در عناوین «ذخیره» بعضاً به قلم جامع و ما بقی منقول از تقریرات درس شیخ انصاری (مطرح الانظار) میرزا حبیب الله، رشتی استادش میرزا محمد حسن شیرازی و حاشیه مختصر آخوند خراسانی بر فرائد الاصول می باشد.

جلد دوم: که به نام مجمع الذخائر المجتهدین مشهور است شامل 17 ذخیره: اول تعلیقات بر مسأله حجیت ظن از بعضی افاضل (احتمالاً استادش میرزای شیرازی)، دوم تعلیقه ای ناقص بر اصل برائت رسائل انصاری با استفاده از افادات، استادش سوم در بیان حدیث، رفع چهارم تعلیقات بر مسأله استصحاب فرائد الاصول، پنجم در مشتق (ذخیره 3 تا 5 نگارش مؤلف)، ششم در مسأله وضع از افادات شیخ انصاری و میرزای شیرازی، هفتم در انقسام حقیقت، هشتم در حقیقت شرعیه نهم در بیان مفاهیم دهم در مسأله تداخل اسباب، یازدهم در بیان استعمال صیغه امر در قدر مشترک دوازدهم در دلالت امر بر فور (از ذخیره 3 تا 12 نگارش مؤلف)، سیزدهم در اجزاء از افادات استادش چهاردهم در صحیح و اعم از افادات میرزای شیرازی، پانزدهم در بیان استعمال لفظ مشترک در بیش از یک معنی، شانزدهم در تحقیق خطابات وارده از شارع هفدهم در معنای کلام نفسی از افادات میرزای شیرازی

جلد سوم: سوم ایضاً به نام مجمع الذخائر مشهور است و شامل ده ذخیره به شرح زیر می باشد: اول تعلیقات آخوند خراسانی در مسأله حجیت ظن از فرائد الاصول، دوم تعلیقات همو بر مسأله برائت از فرائد، سوم تعلیقات همو بر مسأله استصحاب از فرائد، چهارم تقریرات مؤلف بر مقدمات دلیل، انسداد پنجم تعلیقات بر مسأله تعادل و ترجیح از فرائد تألیف بعضی از، فضلاً، ششم تعلیقات آخوند خراسانی بر مسأله تعارض هفتم در شبهه محصوره نگارش مؤلف هشتم افادات در مسأله اجتماع امر و نهی نهم تحقیقات فی مسأله دلالت نه-ی ب-

ر

ص: 447

جلد چهارم: ایضاً به نام مجمع الذخائر مشهور می باشد و شامل مباحث فقه و اصول در یازده ذخیره و بر خلاف سه مجلدات قبلی تماماً تألیف نویسنده می باشد: اول تحقیقات کتاب طهارت دوم در مسأله کر از شرح لمعه شهید ثانی سوم در وجوب رفع نجاست از لباس و بدن در نماز چهارم شرح کتاب قضاء شرایع پنجم شرح کتاب خمس، ششم در مسأله وجوب مقدمه واجب به نقل از جلد اول هفتم در دلالت نهی بر فساد هشتم در اجتماع امر و نهی نهم در مجمل و مبین دهم در صحیح و اعم یازدهم در مباحث تعادل و ترجیح.

نسخه جلد اول: آستان قدس رضوی، 9231 نسخ و نستعلیق شکسته محرم 1301، 293 برگ. موجودی عناوین آن عبارت است از دلالت نهی بر فساد منهی عنه، اجتماع امر و نهی، مقدمه واجب (سه عنوان مذکور از ذخایر 8 تا 10 از مجلد سوم استنساخ شده)، حاشیه صغیر آخوند خراسانی بر فرائد الاصول، قاعده تسامح در ادله سنن شیخ انصاری، مسأله اجزاء (نقل از مطارح)، تقلید از میت تألیف حبیب الله رشتی، تعلیقات مؤلف بر مبحث تعادل و ترجیح، فرائد مجمل و مبین صحیح و اعم اشتراط حیات در مفتی، هفت ذخیره در مسایل مهمه اصول (از مجمل و مبین ذخیره نهم تا آخر کتاب به نقل از مطارح).

آغاز پس از خطبه مختصر: «القول في دلالة النهي على فساد المنهي عنه و تنقيحه يقتضي تقديم امور»

انجام: «على ماقد توهمة بعضهم فتدبر. تم الكلام في مسألة اصالة الاباحة». (1)

نسخه جلد دوم: آستان قدس رضوی 9240 نستعلیق شکسته، 1305، 27 برگ.

آغاز: «قول المص قدس الله نفسه الزكية: فاعلم ان المكلف اذا التفت الى حكم شرعى مراده قده من المكلف».

انجام: «فيق الدار النفي ولو كفى ذلك لزم التزام النفس في جميع الاشياء كما لا يخفى». (2)

نسخه جلد سوم: آستان قدس رضوی، 16598 نسخ، تحریری، شوال 1304، 230 برگ.

آغاز: «بسمله، قوله اعلم ان الخ: مراده بالمكلف من وضع عليه القلم من البالغ».

انجام: «اعنى توقف وجود كل من الضدين على الآخر و توقف عدم كل منهما على وجود الآخر». (3)

ص: 448

1- همان ص 213 - 215، ش 322

2- همان، ص 215، ش 323

3- همان، ش 324

نسخه مجلد چهارم: آستان قدس رضوی، 9241، مختلف الخط، 258 برگ.

آغاز: «بسمله، الذخيرة الأولى كتاب الطهارة والمراد بالكتاب في مثل المقام».

انجام: «ففي مثل الدرهمين والثوبين لا يتحقق ذلك المعنى اذ ليس لهما اجزاء». (1)

(20) علی اکبر خراسانی (ق 13 ق)

* علی اکبر خراسانی (ق 13 ق) (2)

29. شرح معالم الاصول، عربي.

شرح مزجی است بر کتاب معالم الاصول که نسخه حاضر و نسخه کتابخانه آیت الله مرعشی (شماره 3936) تا آخر بحث مجمل و مبین را دارد تألیف این کتاب به سال 1221 ق در کربلا به پایان رسیده است.

آغاز: «الحمد لله الذي هدانا الى اصول الاحكام الشرعية... وبعد فلما كان المقصود الاصلی من هذا الكتاب معرفة مسائل الفقه و كان جملة من مسائل الاصول مذكورة على سبيل المقدمة».

انجام: «حملها على اقل مراتب الخصوص في مقام الفقاها لتيقنه على كل حال كما يظهر وجهه مما مضت اليه الاشارة، قد تم شرح ما تعليق بالمطالب الاربعة».

نسخه ها:

1. قم، مرعشی، 13066 نسخ محمد حسن بن عبدالنعمیم زهانی قاینی 1238، طبس کیلکی، افتادگی از انجام نسخه ای نفیس است و در عصر مؤلف کتابت شده، در حاشیه تصحیح و حاشیه نویسی با نشان «منه دام ظله» دارد، 262 برگ 25 سطر. (3)

2. قم، گلیپایگانی، 7230 - 5/13، از آغاز تا آخر مجمل و مبین، نسخ و نستعلیق، حسین بن ملا عبدالنعمیم نهانی قائنی به دستور ملا محمد تقی بن حاجی لطفعلی بیگ، ماه رمضان 1239 در حاشیه تصحیح شده است 225 برگ 25 - 26 سطر (4)

3. قم، مرعشی، 3936 نسخه حاضر تا مباحث مجمل و مبین را دارد نسخ محمد بن محمد زمان 11 رجب 1223، 318 برگ 20 سطر. (5)

ص: 449

1- همان، ص 216 ش 325

2- ر.ک سایت علمای قائن

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (رحمه الله)، ج 33، ص 125.

4- نرم افزار نسخه های خطی ایران

30. شرح معالم الاصول، عربي.

مؤلف در این حاشیه متعرض حواشی میرزا محمد بن حسن شیروانی بر معالم نیز شده است.

آغاز: «بسمله، الحمد لله المفضل بانعام اصول النعم و فروعها على الخاص والعام».

نسخه ها:

1. شیراز کتابخانه علامه طباطبایی 20 جلد دوم از مبحث نهی تا آخر بحث عام و خاص، نستعلیق شکسته، قرن 13، دارای حواشی منه دام تأییداته»، تصحیح شده، 195 برگ. (1)

2. شیراز، مدرسه امام عصر (عجل الله تعالى فرجه الشريف): 172 نسخ ممد رضا بن سید اسد الله کازرونی، شنبه از ربیع الثانی، 1247 دارای حواشی منه زید عمره می باشد 474 برگ (2)

3. شیراز، کتابخانه علامه طباطبایی 18 جلد اول از ابتدای کتاب تا مبحث نهی، نستعلیق شکسته، قرن 13 با حواشی «منه دام تأییداته»، تصحیح شده، 258 برگ. (3)

(22) یوسف بن محمد حسینی خراسانی (ق 13 ق)

31. الكواكب الضیائیة فی شرح الزبدة البهائیة عربي.

این کتاب شرحی استدلالی مزجی و مفصل بر زبدة الاصول شیخ بهایی است. شارح علاوه بر مطالب کتاب برخی مباحث مرتبط با آن ها را نیز برای تکمیل موضوع ذکر کرده است. کتاب در دو جلد تألیف شده که جلد اول در نیمه ربیع الآخر، 1232 ق، جلد دوم، در 20 جمادی الاول 1234 ق پایان یافته است.

آغاز «بسمله، الحمد لله الذي أسس الموجودات و أسس الكائنات... و بعد فيقول اقل العباد عملاً... يوسف بن محمد الحسيني القاييني الخراساني احسن الله خاتمته... ان علم اصول الفقه لا يخفى علو رتبته وعظم شأنه....

انجام: «و اما الاماميه فلم يظهر منهم اعتبار كما نسب اليهم بل الظاهر خلافه تم الجزء الاول من

ص: 450

1- نسخه پژوهی، 2، ص 152

2- فهرست نسخه های خطی مدرسه امام عصر (عجل الله تعالى فرجه الشريف) شیراز، ج 1، ص 60

3- نسخه پژوهی، 2، ص 152

الکواکب الضیائیة فی شرح الزبدة البهائیة علی ید مؤلف الحقیق الفقیر... یوسف بن محمد الحسینی الخراسانی فی منتصف شهر جمادی الثانی سنة اثین و ثلاثین و مائین... و یتلوه الجزء الثانی.

کاتب افزوده: تمت الکتاب بعون الله الملك الوهاب فی ید الحقیق الفقیر احمد بن محمد؛ اللهم اغفر لهما واحشرهما مع الائمة الطاهرين بحق محمد و آله الطيبين سنة 1234

نسخه ها:

1. مشهد، گوهرشاد، 618، نسخ، قرن 13، مصحح، 234 برگ، 21 سطر. (1)
2. تهران سپهسالار (شهید مطهری) 6250 جلد دوم از استصحاب تا پایان کتاب را دارد، نسخ رجب 1235، 150 برگ، 21 سطر. (2)
3. قم، مدرسه فیضیه، 148، جلد اول، نسخ احمد بن محمد شوشتری، 1242، 183 برگ، 21 سطر. (3)
4. قم مدرسه فیضیه، 1286 جلد اول، نسخ حسن بن ناصر برزانی، 1253، 295 برگ 20 سطر. (4)
5. اصفهان کتابخانه مدرسه صدر بازار 808 نسخه حاضر جلد اول کتاب را داراست نسخ، محمدتقی بن محمد مقیم موسوی، نهم رمضان 1237 (5)
6. قائن، مدرسه جعفریه 169، نسخ حاضر جلد دوم و از ابتدای حجیت استصحاب شروع شده تا پایان، نسخ، سید حسن بن سید رضا حسینی سرایانی، روز چهارشنبه 25 ذی حجه 1261 ق. (6)
7. تهران، مجلس شورا، 11515، نسخ، صفر 1238 (7)
8. تهران، کتابخانه ملک، 2165 جلد یکم شکسته نستعلیق جمادی الاول 1232 ق، 139 برگ 26 سطر. (8)

ص: 451

-
- 1- فهرست نسخه های خطی مسجد جامع گوهرشاد مشهد، ج 2، ص 732.
 - 2- فهرست نسخه های خطی مدرسه سپهسالار شهید مطهری، ج 5، ص 454
 - 3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه فیضیه قم، ج 1، ص 223.
 - 4- همان، ص 224
 - 5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه صدر بازار، ج 3، ص 603.
 - 6- فهرست نسخه های خطی کتابخانه های قائن ص 145
 - 7- فهرست مختصر مجلس، ص 717
 - 8- فهرست کتاب های خطی کتابخانه ملی ملک

9. قم، مسجد اعظم، 760/2، نسخ، 165 برگ، مختلف سطر. (1)

10. قم، عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی 202، نسخ حاضر که جلد اول کتاب است در ربیع الآخر 1232 ق پایان یافته است، نسخ، سده سیزدهم، افتادگی از انجام، صفحه اول و اوراقی از آخر افتادگی دارد (کتابخانه سید محمد نبوی - دزفول)، 271 صفحه (2)

11. قم، مرعشی، 13223، نسخ، رحیم بن محمد شفیع حسینی، رمضان 1232، افتادگی از آغاز 129 برگ 26 سطر. (3)

12. اصفهان، کتابخانه مدرسه صدر، بازار 581 نسخه حاضر جلد اول کتاب را داراست، نسخ و نستعلیق، قرن 13، و در عصر مؤلف تصحیح شده دارای حواشی مختصر با عناوین «منه عفی عنه»، در برگ آغازین و پایانی چندین یادداشت متفرقه دیده می شود 189 برگ، مختلف سطر. (4)

13. تهران دانشگاه تهران 777، نستعلیق، 201 برگ. (5)

14. تهران، مجلس شورا، 3528 جلد اول، نستعلیق احمد بن محمد 1234، برخی نقایص متن در حاشیه جبران گردیده است شماره ثبت قدیم 78401، جدید 6936، قطع رحلی کوچک 400 صفحه رحلی 22 سطر (6)

15. قم، مرکز احیاء میراث اسلامی، 1652 نسخه حاضر جلد اول کتاب است، نسخ، عبدالمحسن بن عبدالله قائنی خراسانی، سلخ جمادی الأول 1238، 203 برگ 21 سطر. (7)

16. قم، مرعشی، 5931 نسخ، صادق بن ملا اسماعیل یزدی دهه آخر ذی القعدة 1244، برگ دوم کتاب افتاده و نسخه ناقص و در حاشیه تصحیح شده و از مؤلف حاشیه نویسی دارد که گویا بعضی از حاشیه ها به خط وی می باشد 235 برگ 22 سطر. (8)

17. تهران مدرسه معمار باشی 54 جلد دوم نسخه حاضر، نسخ، حسن برزانی، جمعه 12 ذی القعدة 1254، 300 برگ 19 سطر. (9)

ص: 452

1- نرم افزار نسخه های خطی ایران

2- فهرست نسخه های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی، ج 1، ص 226

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (رحمه الله)، ج 33، ص 428

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه صدر بازار، ج 2، ص 423.

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج 5، ص 1718.

6- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج 10، ص 1483.

7- فهرست نسخه های خطی مرکز احیاء میراث اسلامی، ج 5، ص 63

8- فهرست نسخه های خطی کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (رحمه الله)، ج 15، ص 316

9- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه معمار باشی، ص 58

18. تهران، کتابخانه ملک، 2330، جلد اول، نسخ مؤلف جمادی الثانی 1236، 184 برگ، 22 سطر. (1)

(23) حسین بن ابراهیم موسوی خراسانی (ق 13 ق)

32. مفتاح الاصول، عربی.

آغاز: «بمفتاح الاصول و علی الله التوکل والیه الوصول... ورتبت هذا الكتاب علی ابوار الباب الأول فی الادلة العقلية و فیہ فصول...».

انجام: «و منها اعتضاد احدهما بخبر ضعيف آخر... هذا آخر ما اوردنا فی المجلد الأول من رسالتنا المفتاح...»

نسخه: قم، مدرسه فیضیه: 1938، جلد اول، نسخ حسن بن میرزا بیگ خراسانی طبسی، پنجشنبه دوم شعبان، 1242 با این یادداشت در آغاز نسخه: «اعلم اني كلما اقول فیہ السيد الشارح فالمراد السيد... الاعرجي شارح الوافية»، 110 برگ، 11 سطر. (2)

(24) سید حسن بن محمد قاینی (م ح 1300 ق)

33. الابداع، عربی.

این رساله دوره مختصر مباحث اصول است در یک مقدمه و پنج مقصد و خاتمه: «المقصد الأول فی المبادئ اللغوية [در یک مقدمه و سه مبحث و خاتمه]؛ المقصد الثاني فی المبادئ الاحکامية [در یک مقدمه و یازده مسأله]؛ المقصد الثالث فی مشترکات الكتاب و السنة [در یک مقدمه و شش مبحث]؛ المقصد الرابع فی الادلة [در یک مقدمه و دو مطلب]؛ المقصد الخامس فی الاجتهاد والتقليد [در دو مطلب]؛ الخاتمة فی التعارض و اخويه».

نسخه: آستان قدس رضوی، ض، 13182 نستعلیق تحریری، قرن 13، 19 برگ.

آغاز: «الحمد لله الذي ابتدع أصول البدایع و سن محاسن الشرایع».

انجام: «و الا فیرجع الي الاصول الفقائیه [کذا] هذا آخر ما اردناه فقد جاء لتاریخ ابتدائه بدء رغوباً و لانتهاؤه اختتم ضرراً فعلیکم بمحافضة مواظبة». (3)

ص: 453

1- نرم افزار نسخه های خطی ایران

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه فیضیه قم، ج 1، ص 266

3- فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ج 16، ص 3، ش 2.

چون مؤلف اکثر کتب مختصر در اصول فقه و متداول بین طلاب را آمیخته با حشو و زواید و پیچیده و خالی از اکثر مباحث مهم این علم، دیده تصمیم گرفته و جیزه ای جامع در این علم نگاشته تا طلاب از آن منتفع شوند و آن را در یک مقدمه و چند مقصد و خاتمه تنظیم و در روز پنجشنبه 240 ربیع الثانی 1251 ق از تألیف آن فارغ شده است.

فهرست اجمالی کتاب چنین است: المقدمة فی التعریف والموضوع والغایة، المقصد الأول: فی الأدلة العقلية المقصد الثاني: فی الأدلة الشرعية، المقصد الثالث: فی المبادئ الأحکامية المقصد الرابع: فی مشترکات الكتاب والسنة المقصد الخامس: فی المبادئ اللغوية، المقصد السادس: فی الاجتهاد والتقليد الخاتمة: فی التعارض والتعادل والتراجيح.

آغاز: «الحمد لله الذي هدانا بالفروع والاصول ورزقنا بها الوصول الى غاية المأمول من فهم الاحكام المنزلة الى الرسول».

انجام: «والصلاة على محمد المختار وآله الأبرار بعدد قطرات الأمطار وأوراق الأشجار مادام الليل والنهار».

نسخه ها:

1. قم، مرعشی، 6953، نسخ، 87 برگ 20 سطر. (1)

2. قم، عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی 1221 نسخ، رمضان بن حسین بن علی افینی، پنجشنبه 28 جمادی الاول 1253، 191 صفحه. (2)

3. تهران مجلس شورا 4315/2 نسخ، محمد حسین بن میر حسینعلی عرب قرشی، شعبان، 1274، 121 برگ، 24 ر - 125 پ، 19 سطر. (3)

4. قائن مدرسه جعفریه، 199 نسخ قرن 14 افتادگی از آغاز و انجام 145 برگ، مختلف سطر. (4)

5. قائن، مدرسه جعفریه 70 نسخ، رمضان بن حسین بن علی افینی 28 جمادی الاولى 1253، 94 برگ 24 سطر (5)

ص: 454

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (رحمه الله)، ج 18، ص 136.

2- فهرست نسخه های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی، ج 5، ص 176

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج 9، ص 12.

4- فهرست نسخه های خطی کتابخانه های قائن ص 171

5- فهرست نسخه های خطی کتابخانه های قائن

6. کتابخانه مدرسه جعفریه، 71 نسخ، سه شنبه از رجب، 1274 نام کاتب پاک شده، از روی نسخه ای به تاریخ شنبه دهم صفر 1254 استکتاب شده 84 برگ 19 سطر. (1)

(25) محمد علی بن زین العابدین قائی خراسانی (1232 - 1306 ق)

*محمد علی بن زین العابدین قائی خراسانی (1232 - 1306 ق) (2)

35. اصول فقه، عربی.

مباحث مفصل و استدلالی است پیرامون اصول فقه؛ نسخه حاضر از «المقصد الثالث» شروع شده و مبحث اجتهاد و تقلید و استصحاب و تعادل و تراجیح را شامل است. مؤلف از تألیف این رساله در ماه ذی حجه سال 1268 ق در مدرسه جدۀ کوچک در اصفهان فارغ شده است.

آغاز: «المقصد الثالث فی الاجتهاد والتقلید و فیه مقدمة و مباحث اما المقدمة ففی بیان وجه هذا المبحث فی هذا العلم و اثبات الاحتیاج الی ذکره حتی یحصل بها زیادة بصیرة قبل الشروع و فی حقيقة الاجتهاد».

انجام: «هذا منتهی ما اوردها و آخر ما قصدناه والحمد لله رب العالمین والصلوة والسلام علی سیدنا محمد النبی و آله الطیبین الطاهرین».

نسخه، تهران، مجلس شورا، 7969، نسخ تحریری، مؤلف، ذی حجه 1268، مدرسه جدۀ کوچک اصفهان، 298 برگ، 22 سطر. (3)

(26) حسن بن محمد علی عریضی خراسانی (1306 ق)

*حسن بن محمد علی عریضی خراسانی (1306 ق) (4)

36. الفیة منظومة فی الاصول، عربی.

این منظومه در ضمن کتابی با عنوان اربع اراجیز به چاپ رسیده است. (ص 19 - 75). مشخصات کتابشناختی: اربع اراجیز مشهد، بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی، 1369.

37. اصول فقه، عربی

کتابی است در بیان اصول فقه و تقریر احوال ادلة اربعه این نسخه منحصر به فرد است و در هیچ یک از منابع کتابشناختی یافت نشد.

ص: 455

1- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه فیضیه قم، ص 57

2- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه جعفریه زهان، ج 14/2، ص 763.

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج 26، ص 448

4- جهت شرح حال نویسنده ر.ک: اربع اراجیز، ص 11 - 17.

آغاز: «بسمله احمد الله بجميع محامده و اثنى به على نفسه على سابغ اى متسع نعمته الغير المحصاة بالعد».

انجام: «وقد ختمنا ما اردنا ايراده في شرح المعارج وقصدناه من تهذيب القوانين و المناهج نهاية... ختم الله لهما بالخير بحق صاحب العصر والامر عجل الله فرجنا بظهوره...»

نسخه: بشرويه، امير المؤمنين: 39، نسخ، مؤلف، برخی کلمات و جملات توسط مؤلف خط خورده و اصلاح شده است 383 برگ 29 سطر. (1)

(27) میرزا ابوالحسن موسوی رضوی فالی مشهور به آقا میر (1311ق)

* میرزا ابوالحسن موسوی رضوی فالی مشهور به آقا میر (1311ق) (2)

وی فرزند میرزا محمد رضوی است که در شماره 10 آثار اصولی او یاد شد.

38. خلاصة الافكار، عربي.

این کتاب منظومه مختصری است شامل حدود 200 بیت در مبحث استصحاب.

نسخه: آستان قدس رضوی، 18429، نسخ، ذی الحجة، 1309، 21 برگ.

آغاز: «بسمله، احمد من علمنا البیان - ملهم شکراً اطلق اللسان».

انجام: «ثم على الائمة الهداة - السادة القادة والولة». (3)

(28) میرزا حبیب الله بن محمد علیخان قوچانی رانکویی رشتی (1234 - 1312ق)

39. بدایع الافکار، عربي.

اصل و تبار نویسنده از شهرستان قوچان است که به الزام دولت صفویه در رانکویی گیلان اقامت نموده اند. وی از جمله تلامذه شیخ مرتضی انصاری و از علمای محقق و استاد بسیاری از فقهای بوده است کتاب با عناوین بدیعیه سامان یافته و مشتمل است بر عمده مباحث اصول فقه. المقدمات الوضع الاستعمال الحقیقة الشرعية الصحيح والاعم، استعمال اللفظ في الاكثر المشتق، الامر مقدمة الواجب الضد، رسالة في التعادل والتراجع.

چاپ: مؤسسه آل البيت، قم، 463 ص.

نسخه ها:

1. نسخه های خطی آستان قدس رضوی 15249، نستعلیق تحریری، 395 برگ.

- 1- نرم افزار نسخه های خطی ایران
- 2- موسوعة طبقات الفقهاء، ج 14/1 ، ص 30
- 3- فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ج 16، ص 212، ش 320

مندرجات این نسخه: از ابتدای کتاب (مباحث الفاظ) تا آخر جلد دوم (امر واقع عقیب الخطر).

آغاز «علمها المظالم الامواج و بدر فضلها المشرفة بذرة الضجاج ... القول في اصول الفقه و مقاصده خمسة و قبل الخوض فيها لابد من تمهيد مقدمة».

انجام: «وان كان التنجيز في معنى القيد لجنس الطب الصادق على المشروط والمنجز». (1)

2. آستان قدس رضوی 12594، نستعلیق تحریری، 228 برگ

آغاز: «القول في اصول الفقه و مقاصده خمسة». (2)

3. آستان قدس رضوی، 13004، نسخ، ذی قعده 1300، 142 برگ.

مندرجات نسخه: از مبحث صحیح و اعم تا مقدمه واجب.

آغاز «بسمله، بدیعه اذ قد عرفت ان الاكثر على ثبوت الحقيقة الشرعية في الفاظ العبادات فاعرف انّ هنا نزاعاً و هو ان الفاظ العبادات هل هي موضوعة للمعاني الصحيحة».

انجام: «و ان كان التنجيز في معنى القيد الجنس الطب الصادق على المشروط والمنجز». (3)

4. آستان قدس رضوی، 13003.

مندرجات نسخه: از مقدمه واجب تا آخر مبحث امر به شی مقتضی نهی از ضد.

آغاز: «بدیعه اختلفوا في وجود مقدمة الواجب و ان وجوب الشيء هل يقتضى ايجاب ما لا يتم الا به ام لا».

انجام: «والتأمل التام فيما حققناه سابقاً و الحمد لله اولاً و آخراً و ظاهراً و باطناً و قد وقع الفراغ منه في اليوم الثالث والعشرين من شهر ذی القعدة الحرام». (4)

(29) محمد کاظم الاخواند الخراسانی (1255 - 1329 ق)

40. كفاية الاصول، عربي.

این کتاب چاپ های متعدد دارد و یکی از بهترین چاپ ها عبارت است از: تحقیق و نشر مؤسسة آل البيت، قم، 1409 ق اول، 551 ص، فهرست های متعدد دارد.

الکلیات، الوضع، الاستعمال، الحقيقة الشرعية، الصحيح والاعم، استعمال اللفظ في اكثر من معنى، المشتق، الاوامر، الاجزاء، مقدمة الواجب، الضد، النواهي، اجتماع الأمر والنهي، دلالة النهي

1- همان، ص 48، ش 59

2- همان، ص 49 ش 60

3- همان، ش 61

4- همان، ص 50 ش 62

على الفساد، المفاهيم، العام والخاص، المطلق والمقيد، المجمل والمبين، القطع، التجري، العلم الاجمالي، حجية الامارات، الظواهر، الاجماع، الشهرة، خبر الواحد، الظن المطلق، البرائة، التسامح فى ادلة السنن، التخيير، الاشتغال، قاعدة لاضرر، الاستصحاب، تعارض الادلة، الاجتهاد والتقليد.

ترجمه، شرح، حاشيه:

1. الهداية في شرح الكفاية، عبدالحسين بن اسدالله.
2. الوجيزة، السيد محمد الموسوى الكازروني.
3. نهاية النهاية في شرح الكفاية، ميرزا على ايروانى نجفى
4. حاشية الكفاية ميرزا ابو الحسن مشكينى اردبيلى.
5. حاشية الكفاية، سيد محمد نجف آبادى اصفهانى.
6. الحاشية على الكفاية، محمد على قمى.
7. تعليقة وجية على الكفاية، سيد حسن يزدى اشكدرى.
8. نهاية الدراية في شرح الكفاية، محمد حسين الاصفهانى
9. شرح كفاية، عبدالكريم خويني.
10. شرح كفاية الاصول، عبدالحسين رشتى.
11. منهاج الهدى ميرزا احمد زنجانى.
12. الحاشية على الكفاية، سلطان العلمائى اراكى
13. تعليقة على كفاية الاصول، عباسعلى شاهرودى
14. حقايق الاصول، سيد محسن حكيم.
15. شرح سبيكة الذهب، محمد صالح بن فضل الله مازندرانى.
16. هداية العقول في شرح كفاية الاصول، سيد محمد على موسوى حمامى.
17. دروس و حلول في شرح كفاية الاصول، على بن الحسين العلوى.

18. حاشية الكفاية، سيد محمد حسين طباطبائي

19. المحاكمات بين الكفاية والاعلام الثلاثة محمد طاهر آل بشير خاقاني

20. عناية الاصول، سيد مرتضى حسيني فيروزآبادي

21. نهاية المأمول في شرح كفاية الاصول، محمد علي اجتهادي.

22. منتهى الداراية في توضيح الكفاية، محمد جعفر جزايري مروج.

23. نهاية الوصول في شرح كفاية الاصول، مصطفى جليلي

24. الوصول الى كفاية الاصول، سيد محمد حسيني شيرازي.

25. ايضاح الكفاية، محمد فاضل لنكراني.

ص: 458

26. كفاية الاصول، (شرح فارسی) محمد حسین نجفی دولت آبادی اصفهانی.

27. تحرير الفصول، محمد جواد ذهني.

28. خودآموز كفاية زين الدين زاهدي

29. دراسات في اصول الفقه، سيد محمد كلانتر

30. الهداية في شرح الكفاية، محمد جعفر مجتهد شيرازي.

31. نهاية الوصول إلى كفاية الاصول، سيد مصطفى موسوي (آل اعتماد). (1)

41. حاشية كتاب فرائد الاصول، عربي

مكتبة بصيرتي، قم، 355 ص.

القطع، التجري، العلم الاجمالي، حجية الامارات، الظواهر، الاجماع، الشهرة، خبر الواحد، الظن المطلق، البرائة التخيز، الاشتغال، الاستصحاب، التعادل والتراجيح. (2)

42. فوائد الاصول،

تصحيح و تعليق: سيد مهدي شمس الدين، وزارة الارشاد الاسلامي، تهران، 1407ق، اول، 172ص فايده هايي در بعض مباحث اصولي و فقهی

صيغ الأمر والنهي، اتحاد الطلب والارادة، استعمال اللفظ في اكثر من معنى، تقدم الشرط على المشروط، المشتق، الشبهة المحصورة المتعارضان المتزامنان اتباع الظهور الاطلاق، المدح والذم في الافعال الملازمة بين العقل والشرع اجتماع الامر والنهي الشبهة غير المحصورة.

(30) شيخ محمد تقی تربتی (1272 - 1272 - 1330 ق)

وی از جمله شاگردان میرزای شیرازی و میرزا حبیب الله رشتی بوده و پس از طی مراتب اجتهاد، در مشهد متوطن و به تألیف و تدریس پرداخته است.

43. استصحاب

این رساله یک رشته نگارش مفصل استدلالی است که ظاهراً تقرير افادات استادش میرزا حبیب الله رشتی می باشد.

ص: 459

1- تمامی این شروح به چاپ رسیده و جهت آگاهی بیشتر کتابشناختی ر.ک: کتابشناسی اصول فقه شیعه، ص 113 - 115.

2- از این کتاب نسخه های متعدد در آستان قدس رضوی موجود است. ر.ک فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ج 16، ص 160 - 156، ش 226 - 231 و ص 406، ش 638

1. آستان قدس رضوی،

آغاز: پس از خطبه مختصر: «اصل في الاستصحاب ولا بد أن يعلم انه من اهم المقاصد المبحوث عنها في علم الاصول لاحتياج الفقيه اليه في كثير من الموارد الفقهية من الموضوعات والشبهات الحكمية».

انجام: «كان العمل بالاستصحابين فيها موافقاً للاحتياط من الموارد التي يليها المتتبع والحمد لله أولاً وآخراً». (1)

2. آستان قدس، 13001

آغاز: «اصل في الاستصحاب ولا بد ان يعلم أنه من اهم المقاصد المبحوث عنها في علم الاصول لاحتياج الفقيه اليه في كثير من الموارد الفقهية من الموضوعات والشبهات الحكمية». انجام وهو الخطاب الدال على لزوم اعطاء صداق المرأة في امثال ذلك من الموارد التي كان العمل بالاستصحابين فيها موافقاً للاحتياط من الموارد التي يطلع عليها المتتبع». (2)

(31) شيخ ذبيح الله قوجانی (م 1335ق)

نویسنده از علمای مشهد در نیمه اول قرن 14ق بوده که سال ها در مدرسه میرزا جعفر، فقه و اصول تدریس می کرده و پس از فوت در رواق دار السیاده رضوی مدفون گشت

44. تقریرات عربی

این کتاب حاصل افادات درسی استادش، میرزا حبیب الله، رشتی صاحب بدایع الافکار (1312ق) در مبحث مفهوم و منطوق می باشد.

نسخه: آستان قدس رضوی 13035 نسخ، محرم 1306، 211 برگ

آغاز: «القول في المنطوق والمفهوم وفيه مباحث وقبل الشروع في المقصود لابد من تقديم امور مهمة مربوطة بالمقام».

انجام: «وليس ذلك الا اذا كان علة منحصرة والا لم يكن السكر بعنوانه علة العلة هو الكلى الجامع بينهما الصادق على كل منهما و هو الخلاف الظلان المفروض انه ظاهر في عليية

ص: 460

1- فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ج 16، ص 14، ش 21

2- همان ص 407، ش 639

وصفة العنوانی و هو لا ینفک عن الانحصار فیثبت الانحصار ایض بنفس الکلام ولا بضمیمة الاصل و لازم المفهوم لا محالة هذا اخر ما اردنا تبعاً للاستاد العلامة ادام الله ظله العالی علی رؤس الانام». (1)

(32) محمد مهدي الكاظمي الخراساني (1276 - 1343 ق)

45. العناوين، عربي.

2. ج، مطبعة دار السلام، بغداد، 1342 ق.

ج 1، 104 ص.

المقدمات، الوضع، الصحيح والاعم، استعمال اللفظ في اكثر من معنى، المشتق، الاوامر، الاجزاء، مقدمة الواجب، الضد النواهي، اجتماع الامر والنهي، اقتضاء النهي الفساد، المفاهيم، العموم والخصوص، المطلق والمقيد.

ج 2، 98 ص.

الكتاب، الاجماع، الشهرة، خبر الواحد، البرائة، التخيير، الاشتغال، الاستصحاب، التعادل والترجيح، الاجتهاد والتقليد.

(33) حسن برسي تربتي (م 1353 ق)

46. حاشية على فرائد الاصول، عربي.

نويسنده از شاگردان صاحب كفاية الاصول مدرّس ممتاز سطوح عاليه بوده و سال ها مسند قضای شرعی و فيصله دعاوی در مشهد مقدس را بر عهده داشته و سرانجام به سال 1353 ق، به رحمت حق پيوست و در نجف اشرف به خاک سپرده شد. اين كتاب تعليقات غير مدوّن با عناوين «قوله - اقول» بر مباحث قطع ظن خبر واحد براءت و تعادل و تراجم از فرائد الاصول است.

نسخه: آستان قدس رضوی، 9025، نسخ، 123 برگ

آغاز: «الكلام فی القطع و ینبغی تقدیم مقدمة تنفعك فی غیر مقام».

انجام: «و علی هذا الوجه من المسببية يكون حكمه حكم الطريقة المختصة في صورة

ص: 461

(34) سيد محمد عصار (1264 - 1356 ق)

47. بركات الرضوية، عربي.

این کتاب خلاصه فرائد الاصول شیخ انصاری است که در آخر ربیع الثانی 1342 در دیه تون (فردوس کنونی) تألیف نموده است.

نسخه: آستان قدس رضوی، 11667، نسخ، ذی قعدة 1343، 223 برگ.

آغاز پس از خطبه و نام مؤلف: «انی بعد الفراغ من تلخیص علم الاصول عن الزوائد والفضول فیما يتعلق بالمبادئ اللغوية والمسائل الاصولية خطر ببالی تلخیص الرسائل المسمى بفرائد الاصول».

انجام: «قال قبل هذا الكلام بان التكلم فی ذلك قليل الفائدة لان الطرق الظنية ليس فيها ما يصح الفقيه دعوى حجیته من حیث انه ظن مخصوص سوى الاجتماع المنقول بخبر الواحد». (2)

(35) سيد رضا حسینی خراسانی قوجانی (م 1358 ق)

48. تعلیقة على فرائد الاصول، عربي

نویسنده از شاگردان آخوند خراسانی در نجف اشرف بوده و پس از پایان تحصیلات، ضمن مجاورت در مشهد رضوی، امام جماعت مسجد گوهرشاد بوده و به نشر احکام و تدریس اشتغال داشته است و عاقبت در سحر شب سه شنبه 24 شوال 1358 به دار باقی شتافت. کتاب تعلیقات مفصل بر فرائد الاصول (از مسأله قطع تا تعادل و تراجیح) شیخ انصاری است که به هنگام تدریس استادش در نجف اشرف نگاشته چنان که در پایان مبحث تعارض استصحابین آورده: «هذا آخر ما اردنا تعلیقه على فرائد شیخنا العلامة قدس الله سره الزكي وقد صنفنا فیها ما كان هو التحقيق فی المقال مضافاً الى ماكان تنقیحاً و توضیحاً لما افاده قدس الله اولاً و اخرأ و ظاهراً و باطناً و كان ذلك في مشهد العلوی حین قرائتي على شیخنا الاستاد المحقق الطوسی البحر المتلاطم مولانا شیخ محمد کاظم الخراسانی الطوسی دام ظلّه».

نسخه: آستان قدس رضوی 22425، نسخ، 379 برگ

ص: 462

1- همان ص 160 و 161، ش 233.

2- همان، ص 50 و 51، ش 63

آغاز: «بسمله في القطع وينبغي تقديم مقدمة تنفعك في غير مقام».

انجام: «كما لا يخفى على من انار قلبه بمعرفتهم». (1)

(36) سید محمد حسن بن سید محمد خراسانی معروف به آقا نجفی قوچانی (1297-1363 ق)

49. اصالة البرائة، عربي.

نویسنده تا سال 1318 ق، فرائد الاصول را نزد شیخ عبدالکریم گزی در اصفهان تلمذ نموده است که حاصل آن حاشیه بر اصالة البرائة شیخ انصاری می باشد این کتاب در واقع تقریرات مؤلف به هنگام تدریس فرائد الاصول است. وی در برخی مواضع عبارات متن را با عبارات و اشعار فارسی مزین نموده و در اکثر مباحث به اقوال شیخ مرتضی انصاری استناد جسته است. اوراق آخر نسخه ناقص است.

نسخه: آستان قدس رضوی، 15802، نستعلیق تحریری 128 برگ.

آغاز: «الحمد لله رب العالمين والصلوة... و بعد اعلم ايها الاخ ان الشيخ قال في صدر الكتاب ان المكلف اذا التفت الى حكم شرعي فاما هو قاطع به او ظان»

انجام موجود: «فنقول انها منتهى ما يثبت منها بالظهور والاطلاق كشمول ادلة الصوم». (2)

50. تقریرات، عربي.

این کتاب تقریرات مؤلف در تدریس فرائد الاصول است و در واقع ادامه و تکمیل مطالب کتاب اصالة البرائة می باشد. روش نگارش مؤلف چنان است که ابتدا توضیح مطالب و مباحث را با عناوین «قال الشيخ - قال الاستاد» بیان نموده و در ادامه نظر مختار را با عنوان «فنقول» متذکر شده است. مندرجات کتاب مشتمل است بر: (اصالة الصحة در 8 تنبيه در 63 برگ)، فی تعارض الاستصحاب مع القرعة (در 15 برگ) فی تعارض الاستصحابين (در 34 برگ) تاریخ تألیف: غره ذی الحجه 1317 مختم به مهر مؤلف با نقش عبده الراجي محمد حسن الحسيني.

نسخه: آستان قدس رضوی، 13035، نسخ، محرم 1306، 211 برگ.

آغاز موجود: «المطالب والبستها في ثوب مختصر كيلا تكلف النفس في ادراك محاسنها».

ص: 463

1- همان، ص 69، ش 84

2- همان، ص 21 و 22، ش 30

انجام موجود: «فی صورة النقل بالمعنى الا ان فى هذا القول» (1)

(37) میرزا مهدی اصفهانی (1302 - 1365 ق)

51. المعارض والتورية في كلمات الائمة لاستنباط الاحكام الشرعية، عربي.

نسخه: آستان قدس رضوی، 12411، نستعلیق و شکسته قرن 14، 31 برگ.

آغاز: «بسمله، الحمد لله رب العالمین... اما بعد فهذه رسالة شريفة مشتتملاً على اللباب الاعظم لاستنباط الاحكام الشرعية من الكتاب والسنة».

انجام: «فلا بد لنا من التذكر بما ذكر به الشارع مما يتوقف عليه خصوص تلك المرتبة الشريفة». (2)

52. آیات والاخبار الراجعة الى العقل = الآيات والاخبار الراجعة الى العقل، عربي.

در فضل عقل و عاقل با استناد به آیات و روایات بسیار و سپس اثبات حجیت عقل.

آغاز: «قال الله عز وجل وكان لنفسی أن تؤمن الا باذن الله و يجعل الرجس على الذين لا یعقلون».

انجام: «الامكنة والازمنة والاموال والحيوانات و لهذا كانت الحيوانات مفطورة على الجری...»

نسخه ها:

1. دامغان، قمر بنی هاشم علیه السلام 195، نستعلیق محمدرضا دامغانی، افتادگی از انجام، 28، برگ 17 سطر. (3)

2. قم، عکسی، مرکز احیاء میراث اسلامی، 1971، نستعلیق محمدرضا دامغانی، قرن 14، افتادگی از انجام، 28 صفحه. (4)

53. الافتاء والتقليد، عربي.

رساله ای است در بیان رجوع جاهل به عالم و تبعیت جاهلان از حکم عالمان با مقدمه ای نسبتاً مفصل در اثبات این موضوع و استشهاد به اخبار بسیار.

آغاز: «الحمد لله رب العالمین... بعد ما كان قطب احكام الدين هو القرآن المجيد و اساس احكام القرآن على العلم الالهي».

ص: 464

1- همان ص 80 - 81 ش 100

2- همان ص 247 و 248، ش 370

3- نرم افزار نسخه های خطی ایران

نسخه: قم عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی 1216/3، نستعلیق، قرن 14، 5 صفحہ، 53-58 (1)

54. مباحث الالفاظ، عربی.

در مباحث الفاظ در چہار مقام: 1. فی التذکر باساس اللغة وفروعة، 2. فی الهیات الافرادية كهيئة المشتقات والامر والنهي 3. فی المفاهيم الافرادية كالعام والخاص والمطلق والمقید، 4. فی الهیات التركيبية كالمفہومات.

آغاز: «نقول اول ما يحتاج اليه الفقيه هو علم اللغة المقدمة العربية فانها لسان الكتاب والسنة»

انجام: «تذكرة شديدة بآياته تعالى وعلامات قدسه و عطوه ومجده و تذكرة بذاته الذي يعرفونه بالفطرة في عين».

نسخه: دامغان مدرسه فتحعلی بیگ (صادقیه)، 14/1 نستعلیق، محمدرضا بن رمضانعلی دامغانی خدای، تصحیح شده ابتدای رساله نام آن ها آمده است 46 برگ (2)

55. مصباح الهدی، عربی.

کتاب در بیان حجیت امارات و اصول است که پس از مقدمه در احتیاج به علم اصول فقه و هم ذکر جهت تطویل این فن در بیان مقدار لازم و اختصار این فن است به روشی مخصوص عناوین مباحث: الاصل الاول: من الاصول المؤسسة عليها احكام الرسول وآله صلوات عليهم في مقابل العلم اللغوي الظاهر بذاته في مقابل العلم الاصطلاحي و هو التصور والتصديق. الاصل الثالث: هو اليقين الحاصل من منشاء العقلاني الاصل الرابع: حجیة الکلام علی ما هو الظاهر به الاصل الخامس: حجیة خبر الثقة. الاصل السادس: حجیة اليقين بالشيئي علی بقائه. الاصل السابع: حجیة تذکر العامل حال العمل علی وقوع العمل صحیحا. الاصل الثامن: هی الوظيفة المقررة عند الجهل وعدم العلم بالحکم.

آغاز: «الحمد لله رب العالمين... اما بعد فمن اظهر الامور لمن اقتبس العلوم من ساحة قدس الاصحاب وفقهائنا العظام سلام الله عليهم اجمعين».

نسخه: قم: عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی 1216/2 نستعلیق، قرن 14، 38 صفحہ، 51-13 (3)

ص: 465

1- همان، ج 4، ص 41.

2- نرم افزار نسخه های خطی ایران

3- فهرست نسخه های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی، ج 4، ص 41.

56. تعليقه على كفاية الاصول، عربي.

حاشیه ای است با عناوین «قوله - قوله» بر كفاية الاصول آخوند خراساني (1329) از ابتدا تا بحث اجتماع الأمر والنهي.

آغاز: «الحمد لله رب العالمين.... قوله قده و هو الذي يبحث عن عوارضه الذاتية الخ، و توصيف الموضوع بذلك معروف، وقد اورد عليه».

نسخه: قم، عكسی مرکز احیاء میراث اسلامی 176 شکسته نستعلیق، سده 14، تصحیح شده و خط خوردگی و اضافات دارد 107 صفحه. (1)

57. منتهی الاصول، عربي

ج 1: المقدمات، الوضع، الحقيقة الشرعية، لصحيح والاعم، استعمال اللفظ في اكثر من معنى، المشتق، الاوامر، مقدمة الواجب، الضد، النواهي اجتماع الامر والنهي، اقتضاء النهي الفساد، المفاهيم، العام والخاص، المطلق والمقيد.

ج 2: القطع، التجري، حجية الامارات، الظواهر، قول اللغوي، الاجماع الشهرة، خبر الواحد، الظن المطلق، البرائة الاشتغال قاعدة الميسور الاستصحاب التعادل والترجيح الاجتهاد والتقليد.

چاپ ها:

- بصيرتی، قم، دوم.

- مؤسسة مطبعة العروج، تهران، 1379 ش / 1421 ق.

58. تقریرات (ج 1)، عربي

این کتاب تقریرات درس كفاية الاصول حاج میرزا محمد آقازاده (فرزند صاحب كفايه) و

ص: 466

شامل مباحث الفاظ تا عام و خاص می باشد تاریخ آغاز تألیف: ربیع الثانی 1346 ق است.

نسخه: آستان قدس رضوی، 9365، شکسته تحریری، 174 برگ

آغاز پس از خطبه: «قوله موضوع کل علم و هو الذی یبحث فیہ عن عوارض الذاتیه».

انجام: «لو كانت في منتهی البیان لكانت بالنسبة الى كون هذا الحيوان مذكاً و مأکول اللحم واما بالنسبة الى هذا الموضوع فمسکوت عنه بلا اشکال». (1)

(41) میرزا محمد بن محمد حسن رضوی طوسی (قرن 14 ق)

وی از شاگردان سید حسین کوه کمره ای تبریزی می باشد.

59. حاشیه بر فراند الاصول، عربی

این کتاب تعلیقاتی است مختصر به گونه «قال - اقول» بر مباحث فرائد الاصول که ناتمام مانده است.

نسخه: آستان قدس رضوی، 8850 نسخه، قرن 13، 41 برگ.

موجودی: مبحث قطع.

آغاز: «قال فاعلم ان المكلف الخ اقول انه جزء لا شرط المحذوف ای اذا حمدت الله سبحانه وصليت و سلمت على نبيه محمد و عترته الطاهرين فاعلم الخ والمراد بالمكلف».

انجام موجود: «انما ثبت بحکم العقل من الوجوب في الهلكة الاخرية والاستحباب في غيرها». (2)

(42) شهید مرتضی مطهری (1298 - 1358 ش)

60. علوم اسلامی،

فارسی انتشارات اسلامی قم، 1362، 384 ص فهرست مطالب ندارد. قسمت اصول فقه ص 280 - 249

مقدمات، منابع فقه، تاریخچه اصول، ظواهر کتاب، تعادل و ترجیح، نواهی، مطلق و مقید، اجماع و دلیل عقل، اصول عملیه

ص: 467

1- فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ج 16، ص 86 و 87 ش 108.

2- همان، ص 165 ش 238

61. تقریرات اصول فارسی

مقرر: عباس فرید، هفتم، 139 ص.

کلیات، وضع استعمال استعمال در اکثر، اوامر مقدمه واجب، نواهی، مفاهیم، عام و

خاص، مطلق و مقید، مجمل و مبین، خبر واحد، اجماع، ادله عقلیه، برائت، تخییر، استصحاب، اجتهاد و تقلید

(44) شیخ محمود حلبی (1318 - 1418 ق / 1376 ش)

62. تقریرات

این کتاب تقریرات درس میرزا مهدی اصفهانی طی یک سال و اندی در مدرسه پیرزاد مشهد رضوی است و مشتمل بر سه مقصد و خاتمه می باشد «المقصد الأول في القطع بالاحكام المجعولة الأولية، الثانی فی الطرق المجعولة، الثالث فی الوظائف المقررة» و «الخاتمة في حجية الحجج المتعارضة المعبر عنه في كتب القوم بالتعادل والتراجيح و في حجية فتوى المجتهد للجاهل المعبر عنه فيها بالاجتهاد والتقليد».

این نسخه شامل مقصد سوم در وظایف مقرره اصول عملیه برائت و اشتغال است. چند رگ اول نسخه نانویس مانده است.

نسخه: آستان قدس رضوی 12454، نستعلیق تحریری، شعبان 1350، 554 برگ.

آغاز: «اعلم انه قد ذكرنا في اول جزوات الجبر والاختيار بان الكلام في الاصول العقلية والشرعية يتوقف على تحقيق حقيقة عالم التشريع».

انجام: «فلا يمكن البرائة فهو باطل فاسد اذلو كان مراده من عدم النص» (1)

ص: 468

1. فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی، جلد 1 تا 20، قدیم گروه مؤلفین، مشهد، کتابخانه آستان قدس رضوی، 1305 - 1376 ش، رحلی
2. الذریعة إلى تصانیف الشيعة، آقا بزرگ، الطهرانی، دار الأضواء، بیروت، 1403 ق.
3. العدة في اصول الفقه، محمد بن حسن طوسی تحقیق محمد رضا انصاری القمی قم 1417 ق.
4. فهرست نسخه های خطی کتابخانه جامع گوهرشاد مشهد محمود فاضل 4 جلد، مشهد، انتشارات کتابخانه جامع گوهرشاد، 1363 - 1371 ش.
5. فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی، محمد باقر حجتی زیر نظر دانش پژوه، 2 جلد انتشارات دانشگاه تهران، 1345 - 1348 ش.
6. فهرست نسخه های خطی کتابخانه های رشت و همدان محمد، روشن تهران فرهنگ ایران زمین 1353
7. فهرست نسخه های خطی کتابخانه های قائن سید جعفر حسینی اشکوری قم مجمع ذخائر اسلامی، 1381
8. فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار (مدرسه عالی شهید مطهری) 5 جلد ابن یوسف شیرازی و محمد تقی دانش پژوه و علینقی منزوی مطبعه مجلس و چاپخانه دانشگاه تهران، 1313 - 1346 ش.
9. فهرست نسخه های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی جلد اول سید جعفر و سید صادق حسینی اشکوری قم، مرکز احیاء میراث اسلامی، 1377 ش.
10. فهرست کتاب های خطی کتابخانه ملی، ملک محمد باقر حجتی و احمد منزوی زیر نظر ایرج افشار، محمد تقی دانش پژوه، 12 جلد 1352 تا 1376 ش.
11. فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی، جلد اول تا بیست و هفتم سید احمد حسینی قم، انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی، 1354 - 1376 ش.
12. فهرست نسخه های خطی کتابخانه وزیری یزد محمد شیروانی، 5 جلد، 1350 تا 1358 ش.
13. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، 38 جلد یوسف اعتصامی و دیگران، 1305 - 1384 ش، تهران مطبعه مجلس

14. فهرست نسخه های خطی مدرسه امام عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف) شیراز محمد برکت، شیراز کتابخانه مدرسه امام عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف)، 1374.

15. فهرست نسخه های خطی کتابخانه صدر بازار سید جعفر حسینی اشکوری، قم: مجمع ذخائر اسلامی 1384

16. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه فیضیه قم، رضا استادی قم، چاپخانه مهر 1396 ق. پ

17. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران جلد 1 تا 7 معروف به فهرست مشکوة، علینقی منزوی و محمد تقی دانش پژوه انتشارات دانشگاه تهران 1330-1338 ش، جلد 8 تا 18 محمد تقی دانش پژوه انتشارات دانشگاه تهران، 1339-1364 ش.

18. فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی، جلد اول تا بیست و هفتم سید احمد حسینی (اشکوری)، قم، انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی، 1354 - 1376 ش.

19. فهرست کتاب های خطی کتابخانه ملی ملک، محمد باقر حجتی و احمد منزوی زیر نظر ایرج افشار، محمد تقی دانش پژوه، 12 جلد 1352 تا 1376 ش.

20. نسخه پژوهی، ابوالفضل حافظیان، قم: مؤسسه اطلاع رسانی مرجع، 1383.

چکیده

یکی از مباحثی که در علم اصول از گذشته های دور مورد توجه فقها بوده است بحث درباره حجیت و عدم حجیت خبر واحد می باشد نویسنده در این مقاله پس از ذکر نکاتی چند به عنوان مقدمه نخست به پیشینه این بحث اشاره کرده است و سپس دلایل مخالفان و موافقان درباره حجیت خبر واحد را نقل نموده و به بحث و بررسی در مورد آن ها پرداخته است. سرانجام دیدگاه مرحوم آخوند خراسانی را به نقل از کتاب کفایة الاصول وی بیان کرده است. نویسنده همچنین برخی دیدگاه های صاحب کفایه را در این باره مورد نقد و بررسی قرار داده و در پایان مقاله یادآور شده است که مرحوم صاحب کفایه، همچون بسیاری از فقیهان سده های اخیر به حجیت خبر واحد اعتقاد داشته و آن را در موارد بسیاری به کار گرفته است.

کلیدواژه ها صاحب کفایه، خبر واحد، حجیت خبر واحد، آخوند خراسانی

پیشگفتار

بحث و بررسی درباره حجیت خبر واحد از منظر صاحب کفایه نیازمند بحث در ریز عناوین چندی است که در این مقاله بدان خواهیم پرداخت. اکنون باید چند نکته را یادآوری کنیم: 1. کتاب ارزشمند کفایة الاصول از آثار بسیار تأثیرگذار در حوزه های علمیه شیعی در اکثر دهه های یک قرن گذشته است. این اثر گرانقدر توسط فقیه، اصولی و سیاستمدار برجسته خراسان مرحوم آخوند شیخ محمد کاظم خراسانی از شخصیت های برجسته و نقش آفرین دوران پر تلاطم مشروطیت تألیف شده است. در این کتاب مهم ترین مباحث اصول با نثری بسیار فشرده و پر بار آمده است شیوه گزیده نگاری این اثر بسان کتاب های دایرة المعارف است که اصل در نگارش آن ها پرهیز از اطناب و تفصیل می باشد همین گزیده نگاری موجب شده است که فهم و درک آن بسیار دیرپاب و دشوار گردد و نیز بر آن شرح ها، حاشیه ها،

تعلیق‌ها و ترجمه‌های زیادی نگاشته شود در حوزه‌های علمیه تنها کسانی از عهده تدریس آن برآیند که از قدرت و توان اجتهاد و استنباط برخوردار باشند و یا دست کم فهم و درک آن نشانی از توان فرد فقیه برای اجتهاد و استنباط تلقی می‌شود

2. مرحوم آیت الله میرزا علی آقای فلسفی که این یادنامه به پاس بزرگداشت آن فقیه بزرگ حوزه خراسان سامان یافته است از جمله شخصیت‌های برجسته‌ای بود که سالیان درازی به تدریس سطوح عالیه فقه و اصول در حوزه علمیه مشهد پرداخت. وی در تدریس متون سطوح عالیه فقه از قبیل کفایة الاصول، مکاسب و رسائل، پیش از آغاز تدریس درس خارج از تبحر بالایی برخوردار بود و شاگردان بسیاری از محضر پربار او در حوزه خراسان بهره‌مند گشتند. یاد و نام او همواره جاودان و روحش همیشه غریق رحمت باد.

3. بحث درباره خبر واحد که در این مقاله در پی بحث از آن از منظر فقیه بزرگ خراسان مرحوم صاحب کفایه هستیم در فقه معاصر جایگاهی بس گسترده و پر کاربرد دارد. اگر کسی مدعی باشد که گستردگی بهره‌گیری از خبر واحد از سویی و اصول عملیه از سوی دیگر جا را برای بهره‌گیری از قرآن و آیات قرآنی در حوزه‌های علمیه تا حدود زیادی تنگ کرده است، سخنی گزاف نگفته است. استدلال به آیات قرآنی در مباحث اجتهادی اندک است و روز به روز از کاربرد آن کاسته می‌شود؛ اما بهره‌مندی از سنت که به خاطر فقدان یا اندک بودن اخبار متواتر و یا مستفیض عملاً انحصار در اخبار آحاد پیدا کرده است، جان مایه فقه کنونی ما را شکل می‌دهد. جایگاه کتاب ارزشمند وسائل الشیعه و به ندرت کتاب الکافی کلینی و در مواردی دیگر کتب اربعه در بحث‌های خارج فقه چنان پر رنگ است که گویی فقیه معاصر با وجود کتاب وسائل الشیعه احساس می‌کند همه ابزارهای اجتهاد را یک جا در اختیار دارد همین امر تا حدود زیادی از پویایی و حیات فقه و اجتهاد کاسته است و نوعی روح اخباری‌گری را در کالبد اجتهاد دمیده است و بیم آن می‌رود که چنین ایستایی و به تعبیر دقیق‌تر کندی حرکت اجتهاد در برابر پویایی و شتاب واقعیت‌های اجتماعی و حوادث واقعه فاصله فقه و اجتهاد را با نیازهای جامعه روز به روز فزون‌تر کند و ضرورت فقه را در ذهن افراد جامعه به چالش بکشد.

4. واقعیت آن است بحث‌های علمی که در حوزه‌های علمیه درباره خبر واحد و حجیت آن می‌شود و نتیجه‌ای که از این بحث‌ها به دست می‌آید از نظر گستردگی و عدم گستردگی قلمرو با حوزه کاربرد تفاوت جدی دارد حجیتی که در بحث‌های علمی برای خبر واحد

اثبات می شود، در محدوده خبر صحیح است اما در مقام کاربرد، گاهی از روایاتی بهره گرفته می شود که فقیهان به ضعف آن اذعان می کنند اما در پی جبران ضعف آن با بهره گیری از شیوه های گوناگون انجبار ضعف خبر، می افتند و ضعف آن را جبران می نمایند. این که دلایل حجیت خبر واحد بتواند چنین کارایی داشته باشد جای تأمل جدی دارد و دست کم می تواند زمینه را برای زنده نگه داشتن بحث از حجیت خبر واحد در پی داشته باشد و فقیهان حوزه های علمیه را بر آن دارد که فارغ از مقبولات و مشهورات در حوزه های علمیه، و با ذهن آزاد به مقوله خبر واحد پرداخته و دلایل آن را باز پژوهی کنند.

پس از این چند نکته مقدماتی اکنون به بحث اصلی خود می پردازیم و در این بحث نخست پیشینه آن را به اشاره مطرح می کنیم و سپس دلایل مخالفان و موافقان حجیت خبر واحد را نقل و دیدگاه مرحوم آخوند خراسانی را گزارش می کنیم.

پیشینه بحث

بحث درباره حجیت و عدم حجیت خبر واحد از جمله مباحثی است که از دیرباز مورد توجه فقیهان بوده و فقیهان شیعی از آغاز شکل گیری تألیف کتب فقهی به این مقوله پرداخته اند. مرحوم صاحب کفایه به روش گزیده گویی که دارد این چنین به این پیشینه اشاره می کند:

«در هر صورت آن چه که از سید، قاضی، ابن زهره، طبرسی و ابن ادریس نقل شد این است که خبر واحد حجت نیست.» (1) مرحوم سید مرتضی در چندین جا از آثار (2) خود به عدم حجیت خبر واحد تصریح کرده و حتی رساله ای مستقل در این خصوص نوشته است. (3) عدم حجیت خبر واحد یکی از دیدگاه های شاخص مرحوم سید مرتضی است.

همان گونه که مرحوم آخوند خراسانی اشاره کرده است مرحوم ابن زهره نیز همین دیدگاه را دارد (4) و ابن ادریس هم از جمله شخصیت هایی است که در مورد عدم حجیت خبر واحد تأکید دارد. (5)

به هر حال در بین فقیهان قرن پنجم و ششم عدم حجیت خبر واحد بحثی جدی بوده است. شاید وضع آشفته نقل حدیث و جا نیفتادن کتب اربعه در بین فقیهان در پیدایش این

ص: 473

1- کفایة الاصول، ص 294

2- رسائل، السید المرتضی، ج 1، ص 21.

3- رسالة في ابطال العمل بالخبر الواحد رسائل السید مرتضی، ج 3، ص 309؛ و نیز الذریعة الى اصول الشریعة، ج 2، ص 528

4- غنیة النزوع چاپ شده در مجموعه الجوامع الفقهية.

5- در این مورد به بحث ارزشمند مصححین کتاب السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی بر جلد اول آن رجوع شود.

قبیل دیدگاه‌ها بی تأثیر نبوده است. در عین حال در همان زمان شخصیت‌هایی زیادی نیز بودند که به حجیت خبر واحد اعتقاد داشتند و بدان عمل می‌کردند وجود این اختلاف‌گویای آن است که این مسأله کاملاً نظری و اجتهادی بوده و برخلاف امروز که حجیت خبر واحد تقریباً به مسأله‌ای اتفاقی تبدیل شده است در آن روزگاران کاملاً مسأله‌ای اختلافی بوده است. هر کدام از طرفین دو دیدگاه برای اثبات نظر خویش استدلال‌هایی ارائه می‌کرد. از این رو برای ترجیح یک دیدگاه بر دیدگاه دیگر راهی جز بررسی دلایل طرفین وجود ندارد. طبق روشی که مرحوم آخوند خراسانی در پیش گرفته است نخست دلایل کسانی را که به عدم حجیت خبر واحد باور دارند نقل می‌کنیم:

دلایل عدم حجیت خبر واحد و نقد آخوند خراسانی

مرحوم صاحب کفایه دلایل این گروه را به اشاره نقل می‌کند و سپس به رد این دلایل می‌پردازد. نخستین استدلال اینان به آیاتی است که از پیروی غیر علم نهی می‌کنند. مرحوم صاحب کفایه به دو آیه از این آیات اشاره می‌کند یکی از این دو آیه، آیه 36 سوره اسراء است که می‌فرماید: (وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا)؛ «هرگز بر آن چه که به آن علم نداری درنگ نکن همانا گوش و چشم دل، از همه آن‌ها بازخواست شده‌ای» آیه دیگر آیه 28 سوره النجم است که می‌فرماید: (وَمَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا)؛ «و حال آن که هیچ علم به آن ندارند و جز در گمان و پندار نمی‌روند و ظن در [فهم] حق بی نیاز کننده از چیزی نیست.»

شکل استدلال به این دو آیه این است که آیه اول از پذیرش آن چه را که انسان به آن علم ندارد نهی می‌کند و دستور می‌دهد که به این قبیل چیزها ترتیب اثر داده نشود چون گوش و چشم و دل که ابزار آگاهی‌های انسانی هستند نسبت به کارشان مسئول می‌باشند و باید فقط به آن چه که از روی علم خبر می‌دهند بسنده کرد. آیه دوم پیروی از گمان را در شناساندن حق ناتوان می‌شمارد. و باور کسانی را که فرشتگان را مؤنث تلقی می‌کنند باوری ناشی از گمان می‌شمارد و از این روی بی ارزش می‌داند این دو آیه و آیاتی از این دست به انسان دستور می‌دهند که باید فقط به موارد علم و آگاهی ترتیب اثر داد و آن جایی که خبر واحد توانایی ایجاد علم و آگاهی ندارد و حداکثر ظن و گمان به مخبر به ایجاد می‌کند ارزش پیروی ندارد و نمی‌تواند حکمی را اثبات کند.

مرحوم صاحب کفایه استدلال به این دو آیه برای اثبات عدم حجیت خبر واحد را تمام

نمی‌داند و دلیل ناتمامی آن را در این می‌داند که این قبیل آیات درباره اصول عقاید کارایی دارند و فروع فقہی را در بر نمی‌گیرند و به طور صریح می‌گوید: «پاسخ استدلال به آیات این است که ظاهر و بلکه متیقن از اطلاق آن نهی از پیروی از غیر علم در اصول اعتقادی است و شامل فروع شرعی نمی‌گردد و حتی اگر عمومیت آن را هم بپذیریم با دلایلی که برای اعتبار اخبار خواهد آمد تخصیص می‌خورد.» (1)

به نظر می‌رسد که این استدلال مرحوم صاحب کفایه دست کم در مورد سوره اسراء به هیچ عنوان درست نیست آیات قبل و بعد این آیه کاملاً گویای آن است که آیه نه تنها ظاهر یا متیقن در مباحث اصول اعتقادی نیست بلکه به گفتارها و رفتارهای روزمره انسان‌ها مربوط می‌شود که کاملاً قلمرو فروع فقہی و دستورات اجرایی شرعی است. آیات قبل از این آیه چنین است: «هرگز فرزندان خود را از ترس گرسنگی به قتل نرسانید ما شما و آنان را روزی می‌دهیم همانا کشتن آنان گناه بزرگی است به زنا نزدیک نشوید که آن کار زشت و بد راهی است. نفسی را که خدا حرام کرده جز به حق نکشید و هر کس مظلومانه کشته شد برای ولی او تسلط قرار دادیم در قتل اسراف نکنید همانا او یاری شده است. به مال یتیم جز به آن گونه که بهتر است نزدیک نشوید تا به بلوغ خود برسد به عهد خود وفا کنید که همانا عهد مورد بازخواست است. به کیل هنگام کیل کردن وفا کنید و با ترازوی راست و درست وزن کنید که این خیر است و عاقبت آن بهترین است.» (2)

این‌ها آیات قبل از آیه مورد بحث است و آیات بعد از آن چنین است «... در روی زمین به کبر راه مرو که زمین را نخواهی توانست شکافت و در بلندی به کوه‌ها نخواهی رسید. همه بدی این‌ها نزد پروردگار تو ناپسند است.» (3)

چنان که این آیات بیانگر است محور آن‌ها اعمال و رفتارهای روزمره هستند و ربطی به مسایل اعتقادی ندارند با توجه به صراحتی که این آیات دارند و تأکید می‌کنند که در این قبیل رفتارها باید مبنای کار انسان‌ها آگاهی و علم باشد و از ترتیب اثر دادن به غیر علم نهی می‌کند و صراحت در این نهی دارد چگونه می‌توان آن‌ها را با دلایلی که عموماً مبتنی بر اجتهاد و استنباط است تخصیص داد؟ آیه دوم گرچه در مورد مسایل اعتقادی است، اما لحن آیه به گونه‌ای است که از تخصیص به مورد ابا دارد چون به عنوان قاعده کلی برای استدلال به ابطال یک دیدگاه مطرح شده است و قاعده کلی هرگز مختص یک مورد نیست.

ص: 475

1- کفایة الاصول، ص 295

2- سوره اسراء، آیات 31 - 35

3- سوره اسراء، آیات 36 و 837

در این آیه خداوند از کسانی سخن می گوید که به آخرت ایمان ندارند و فرشتگان را الهه می دانند و نام های دخترانه بر آنان می نهند خداوند می گوید این نامگذاری ها بر پایه علم نیست و صرفاً یک پندار است و آن ها از پندار پیروی می کنند سپس برای بطلان اعتقادشان، آن را زیر مجموعه یک قاعده کلی قرار می دهد که بیانگر آن است که پندار حق نما نیست اگر پندار حق نما نیست فرقی نخواهد کرد که صغرای این قضیه کلی چیست، هر چیزی که پندار باشد حق نما نخواهد بود چه در زمینه اصول اعتقادی باشد و چه در زمینه احکام شرعی فرعی و چه در زمینه های دیگر باشد.

بنابر این آگاهی ای که از خبر واحد به دست می آید اگر عنوان «پندار» داشته باشد از صغریات این کبری خواهد بود و نتیجه آن بی اعتباری داده هایی است که خبر واحد در اختیار انسان می گذارد و اگر داده های خبر واحد غیر از «پندار» باشد، در آن صورت تخصصاً خارج است و نیازی به تخصیص نیست. معتقدان به حجیت خبر واحد باید در پی اثبات یکی از دو چیز باشند یا اثبات کنند داده هایی که از خبر واحد به دست می آید پندار نیست، بلکه نوعی ضعیف از علم است و علم امری مشکک است و حقیقت نمایی علم انحصار در حد بالای آن ندارد و حد پایین آن هم تا حدودی حق ناست. و یا در پی اثبات این امر باشند که ما در احکام شرعی در پی علم نیستیم بلکه در پی حجت هستیم و حجت الزاماً علمی نیست.

دلیل دوم طرفداران عدم حجیت خبر واحد روایاتی است که درباره سخنان منقول از معصوم علیه السلام وارد شده است و بیانگر آن است که انتساب کدام سخنان را به آنان بپذیریم و کدام سخنان را نپذیریم؟ مرحوم صاحب کفایه این دلیل آنان را چنین نقل می کند: «به روایت هایی که دلالت بر رد آن چه که معلوم نیست از سخنان آنان است و یا آن که از کتاب خدا شاهد و یا دو شاهد برای آن سخنان نیست و یا موافق با قرآن نیست به خودش نمی کنند و یا دلالت بر بطلان آن چه را که کتاب خدا تصدیق نمی کند؛ می کنند و یا آن که می گوید: آن چه موافق کتاب خدا نیست زخرف است و یا از قبول حدیث جز آن چه که موافق کتاب و یا سنت است نهی می کند و احادیثی از این دست.» (1)

نقل متن این احادیث تا حدودی بحث را طولانی می کند اما برای فهم استدلال مرحوم صاحب کفایه در رد دلالت آن ها اطلاع از مفاد آن تا حدودی لازم می باشد و ضروری است متن آن ها را در کتاب حدیثی وسائل الشیعه، (2) مورد مطالعه قرار دهیم.

ص: 476

1- کفایة الاصول، ص 294 و 295

2- وسائل الشیعه، ج 18، باب نهم از ابواب صفات قاضی

همچنین لازم است استدلال صاحب کفایه در رد دلالت این اخبار بر عدم حجیت خبر واحد را نقل کنیم. وی می نویسد: «اما استدلال به اخبار از استحکام لازم تهی است چون اخبار آحاد هستند. گفته نشود که این روایت ها گر چه تواتر لفظی یا معنوی ندارند اما تواتر اجمالی دارند چون بدون تردید علم اجمالی به صدور پاره ای از آن ها وجود دارد در پاسخ گفته می شود گرچه تواتر اجمالی است اما فقط در آن جایی که بر آن توافق دارند سودمند است ولی اثبات سلب کلی نمی کنند و محل بحث و رد و اثبات در سلب کلی است و روایات فقط عدم افاده حجیت خبر مخالف کتاب و سنت را می رساند و ملتزم شدن به این فایده زیانی ندارد و بلکه در مقام معارضه چاره ای از آن نیست.» (1)

استدلال مرحوم صاحب کفایه در رد دلالت روایات بر عدم حجیت خبر واحد، استدلالی متین است زیرا همانگونه که گفته است اگر بنا باشد خبر واحد حجیت نباشد این روایت ها هم حجت نخواهند بود چون روایت ها داخل مجموعه خبر واحد هستند. و اگر تواتر اجمالی داشته باشند که دارند بنا به نظر مرحوم صاحب کفایه فقط دلالت بر عدم حجیت خبر مخالف کتاب و سنت می کند و به افزودن بر آن دلالت ندارند به نظر می رسد اگر تواتر اجمالی این روایت ها را بپذیریم آن گونه که صاحب کفایه پذیرفته است باید گفت: دایره دلالت آن ها کمی بیشتر از آن چیزی است که صاحب کفایه می فرماید زیرا آن چه که در لسان این روایت ها مطرح شده است، حجیت روایت های موافق کتاب و سنت است و نه فقط عدم حجیت روایت های مخالف کتاب و سنت و بین این دو محدوده فرق است. اگر بپذیریم که مفاد این روایت ها، حجیت اخباری است که موافق کتاب و سنت هستند بنابر این حجیت مواردی که مفاد روایت موافق کتاب و سنت نیست مورد تردید خواهد بود حال عدم موافقت مفاد روایت با کتاب و سنت گاهی به خاطر مخالفت مفاد آن با کتاب و سنت است و گاهی به سبب آن است که کتاب و سنت در آن مورد ساکت هستند. در این مورد اخیر مفاد روایت نه موافق و نه مخالف با مفاد کتاب و سنت می باشند و این مورد بنابر برداشت صاحب کفایه حجت خواهد بود چون مخالف کتاب و سنت نیست و بنابر گفته سابق حجت نخواهد بود زیرا موافق کتاب و سنت نیست خوانندگان با مراجعه به مبحث صفات قاضی در کتاب وسائل الشیعه و مطالعه روایت ها خواهند دید که مضمون آن ها بیشتر تأکید بر موافقت کتاب دارد و تنها اندکی از آن ها به عدم مخالفت بسنده می کنند.

ص: 477

استدلال سوم طرفداران عدم حجیت خبر واحد ادعای اجماع است که مرحوم صاحب کفایه آن را از سید مرتضی نقل می کند و در رد آن به درستی می نویسد: اجماع محصل در این مورد وجود ندارد و اجماع منقول هم به ویژه در این باره غیر قابل استدلال است. افزون بر آن که اجماع منقول معارض دارد و عمل مشهور برخلاف آن هم دلیل بر سستی استدلال بر اجماع است.

در هر صورت اینها استدلال های معتقدان به عدم حجیت خبر واحد بود که استدلال پاسخ های آن را از قول صاحب کفایه نقل کردیم.

دلایل حجیت خبر واحد

کسانی که به حجیت خبر واحد باور دارند برای دیدگاه خود دلایلی را اقامه کرده اند که صاحب کفایه این استدلال ها را نقل و پاره ای از آن ها را تأیید می کند. اینان به آیات قرآنی احادیث و اجماع استدلال کرده اند. در استدلال به آیات قرآنی به این آیات استدلال شده است:

آیه نبأ که می فرماید: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَن تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصَحِّحُوا عَلَى مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ)؛ ⁽¹⁾ «ای کسانی که ایمان آورده اید اگر فاسقی خبری برای شما آورد تحقیق کنید تا مبادا از روی نادانی با قومی برخورد کنید و سپس از آن چه انجام دادید پشیمان گردید.»

مرحوم صاحب کفایه امکان استدلال به این آیه را به چند شیوه یادآوری می کند. او ظاهرترین شیوه را رویکرد استدلال به مفهوم شرط و تعلق حکم و جوب تحقیق به خبری که فرد فاسق آورده می داند چون این تعلیق مقتضی نفی تحقیق در صورتی است که خبر را فاسق نیاورده باشد. وی سپس یک نقد و پاسخ آن را در استدلال به آیه چنین می آورد: شرط در قضیه فقط برای بیان موضوع آورده شده است و مفهوم ندارد و یا آن که مفهوم آن سالبه به انتفاء موضوع است که همان خبر آوردن است و نه خبر مشروط وی در پاسخ می گوید: اگر شرط فقط برای بیان تحقق موضوع باشد قضیه شرطیه برای بیان تحقق موضوع است. اما می توان گفت قضیه گر چه برای بیان همین امر است اما در ظهور در انحصار موضوع تفحص و تحقیق در خبری است که فاسق آورده باشد و نتیجه آن انتفاء حکم به انتفاء همین موضوع مقید است.

ص: 478

وی ایراد دیگری بر این استدلال می آورد و آن این که گر چه شرط در جاهای دیگر مفهوم دارد اما در این جا به طور خاص مفهوم ندارد چون تعلیلی که در آیه آمده است، یعنی برخورد با قومی از روی نادانی در صورت عمل به منطوق یا عمل به مفهوم شرط وجود دارد و این قرینه عدم وجود مفهوم برای شرط در این مورد است.

مرحوم صاحب کفایه این اشکال را در جایی می بیند که «جهالت در آیه را به عدم علم تفسیر کنیم ولی این ادعا را که مقصود از جهالت حماقت و کارهای نابخردانه باشد بعید نمی داند که در این صورت اشکال وجود نخواهد داشت.

به نظر می رسد بر خلاف گفته مرحوم صاحب کفایه چنین ادعایی بسیار بعید است و آیه کاملاً گویاست که مقصود از جهالت در این آیه عدم علم است زیرا آیه درباره سخن چینی به نام ولید بن عقبه بن ابی معیط است که در پی تحریک مسلمانان علیه بنی مصطلق بود و تلاش می کرد آنان را متهم به ارتداد کند و در نتیجه مسلمانان به آنان یورش ببرند. (1)

در چنین شرایطی آیه سفارش می کند که تحقیق کنید تا نا آگاهانه به جنگی ناخواسته کشیده نشوید و سپس بر کرده خود پشیمان نشوید در این آیه نمی توان جهالت را به سفاهت و بی خردی تفسیر کرد. اگر مقصود از جهالت در آیه عدم علم باشد، دیگر برای شرط مفهومی نخواهد بود زیرا در چنین مواردی که امری مهم است و احتمال پشیمانی بر کرده خویش وجود دارد، عقل حکم می کند که اخباری از این دست را قبل از اقدام به انجام مضمون خبر مورد تحقیق و بررسی قرار داد و در اصل لزوم تحقیق بین خبر عادل و فاسق در چنین مواردی فرقی نیست، تنها تفاوت در چگونگی و مقدار تحقیق خواهد بود.

به نظر می رسد استدلال به این آیه نباید به مفهوم شرط باشد، بلکه به اصل لزوم تفحص باید استدلال کرد این که آیه لزوم تفحص در اخبار را توصیه می کند گویای آن است.

خبر امری قابل توجه است و می توان بر مضمون آن عمل کرد و حجت می باشد، اما حجیت و جواز عمل به مضمون آن پس از تحقیق و تفحص و دستیابی به سلامت خبر می باشد و اگر تحقیق و تفحص در محدوده توان انسان و رعایت قوانین تحقیق انجام گرفت می توان به مضمون آن عمل کرد و این یعنی حجیت خبر واحد که مورد بحث است و کسانی که معتقد به حجیت خبر واحد هستند به هیچ وجه به حجیت آن به طور مطلق باور ندارند،

ص: 479

بلکه خبر موثوق به صدور را حجت می دانند و وثوق همواره پس از تحقیق و تفحص حاصل می شود و نه با صرف شنیدن خبر فردی عادل و یا فاسق و یا مجهول.

2. آیه نفر که خداوند متعال می فرماید: (وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ)؛ (1) «نباید مؤمنان همگی حرکت کنند چرا از هر گروهی جمعی نمی روند تا در دین تفقه کنند و هنگامی که به سوی قومشان برگشتند آنان را هشدار دهند شاید آنان بر حذر باشند.» مرحوم صاحب کفایه چند شیوه استدلال به این آیه برای اثبات حجیت خبر واحد نقل می کند:

الف. «لعلّ» در این آیه چون درباره خداوند به کار رفته است به معنی امید و آرزو نیست، چون برای ساحت خداوندی کاربرد ندارد، بلکه به معنای محبوبیت است و نتیجه آن این است که «حذر» واجب می شود زیرا شرعاً بین محبوبیت یک کار نزد خداوند و وجوب آن تفاوتی و فاصله ای نیست و عقلاً با وجود مقتضی وجوب آن واجب می گردد و بدون مقتضی، وجوب آن نیکو نیست و بلکه غیر ممکن است.

اگر «حذر» را به خاطر آن که «لعلّ» درباره خداوند به کار رفته محبوب بشماریم و در نتیجه آن را واجب بدانیم، آیا می توانیم از این وجوب حجیت خبر واحد را استنباط کنیم؟ این استنباط جای تردید جدی دارد، زیرا اگر چه «حذر» بنابر این استدلال محبوب و واجب است اما حصول آن از سوی مکلف صرفاً به خاطر اخبار مخبر نیست بلکه ناشی از اقناعی است که مخبر در شنونده ایجاد می کند.

نباید از این نکته غفلت کنیم که واژه فقه و تفقه در صدر اسلام درباره فقه متداول امروزه به کار گرفته نمی شد بلکه به معنای معرفت و آگاهی دینی بود در این آیه مقصود آن نیست که افراد نزد پیامبر اسلام احکام دینی را یاد گرفته و نزد اقوام مسلمان خود برگردند و احکام را به آنان یاد دهند تا بتوانیم به این آیه برای حجیت قول مخبر استدلال کنیم، بلکه مقصود معرفت آموزی مسلمانان و بازگشت آنان نزد اقوام مشرک خود و تبلیغ اسلام و هدایت آنان به دین است. (2) بدیهی است که اقوام مشرک آنان به صرف اخبار از اقوال پیامبر، اسلام نمی آوردند بلکه بر پایه استدلال و اقناعی که از آن حاصل می شد، مسلمان می شدند از این رو آیه ربطی به مسأله حجیت خبر واحد و قول مخبر ندارد.

ص: 480

1- سوره توبه آیه 122

2- جامع البیان عن تأویل آی القرآن، ج 11، ص 89

شیوه استدلال دوم به این آیه است که چون انذار غایت برای نفر واجب اقرار گرفته، واجب است تحذر هم که در واقع به مفهوم پذیرش سخن مخبر است واجب می گردد و این یعنی حجیت خبر واحد.

شیوه استدلال سوم این است که تحذر غایت انذار واجب است و غایت یک امر واجب هم واجب است.

مرحوم صاحب کفایه بر هر سه روش انتقاد می کند در مورد روش نخست می گوید: تحذر به امید درک واقع و واقع نشدن در محذوری از قبیل فوت مصلحت و یا وقوع در مفسده به خاطر مخالفت با فرمان خداوندی امری نیکو است ولی واجب نیست و عدم فصل بین نیکویی امری و وجوب آن ثابت نشده است تنها چیزی که هست از کسی اعتقاد به فصل نقل نشده است.

درباره شیوه دوم و سوم می گوید فایده انذار در وجوب تبعیدی حذر منحصر نیست و آیه فقط وجوب نفر را می رساند و در پی بیان هدف و نتیجه تحذر نیست و احتمال دارد که وجوب آن مشروط به افاده علم کند.

مرحوم صاحب کفایه ایراد دیگری بر استدلال به این آیه برای حجیت خبر واحد نقل می کند و آن را رد می نماید این ایراد بیانگر آن است که راوی روایت تخویف کننده و انذار دهنده نیست بلکه صرفاً نقل کننده روایت است؛ بنابر این از زیر مجموعه مفاد آیه خارج است. وی در پاسخ به این اشکال یادآور می شود راویان صدر اسلام همچون ناقلان فتوای مجتهد به توده ها نبودند، بلکه به انذار و تخویف هم می پرداختند و اگر حجیت خبر با تخویف ثابت شود بدون آن هم ثابت خواهد بود چون بین آن دو حالت قطعاً فرقی نیست.

اما نکته آن است که پذیرش تخویف شونندگان به خاطر اعتماد به نقل آنان نبود، بلکه به سبب امتناع و پذیرشی بود که از طریق استدلال تخویف کنندگان بر ایشان حاصل می شد.

3. آیه کتمان در این آیه می خوانیم: (إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ أُولَٰئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ)؛ (1) «همانا کسانی که آن چه از بینات و هدایت را فرو فرستادیم پس از آن که آن ها را برای مردم در کتاب بیان داشتیم، کتمان می کنند، آنان همان هایی هستند که خدا نفرینشان می کند و نفرین کنندگان نیز نفرینشان می کنند.»

ص: 481

استدلال به این آیه برای اثبات حجیت خبر واحد به این روش است که چون آیه به حرمت کتمان دلالت دارد لازمه عقلی آن وجوب پذیرش است وگرنه موجب لغو بودن حرمت می گردد. مرحوم صاحب کفایه استدلال به این آیه را درست نمی داند، زیرا بر این باور است که چون فایده حرمت کتمان منحصر در پذیرش نیست بنابر این لغویت حاصل نمی شود و احتمال دارد که به خاطر وضوح حق کتمان حرام شده باشد.

4. آیه سؤال که متن آن چنین است: (فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ)؛ (1) این آیه در دو جای قرآن آمده است. در هر دو مورد به مردم می گوید: «پیش از پیامبر صلی الله علیه و آله مردانی را به عنوان پیامبر فرو فرستاده ایم که اگر نمی دانید می توانید از اهل ذکر بپرسید.» بدیهی است که در این مورد مقصود کسانی هستند که آگاهی های تاریخی دارند و از جریان پیامبری در تاریخ بشر اطلاع لازم را دارند.

روش استدلال به این آیه دقیقاً به روش استدلال به آیه مورد سوم یعنی آیه کتمان است، به این معنا که پرسش از اهل ذکر واجب است بنابر این پذیرش آن هم باید واجب باشد وگرنه وجوب پرسش لغو خواهد بود مرحوم صاحب کفایه در رد این استدلال می گوید وجوب پرسش ظاهراً برای تحصیل علم است نه تعبد به پاسخی که آنان می دهند. وی ایراد دیگری که بر این استدلال وارد شده نقل می کند و آن را پاسخ می دهد. این اشکال این گونه است که اگر تعبد به پاسخ اهل ذکر را هم بپذیریم باز آیه دلالت بر تعبد به روایت راوی ندارد چون راوی از اهل ذکر نیست و فقط راوی است و این آیه برای استدلال به حجیت فتوا مناسب تر است تا حجیت روایت وی در پاسخ می نویسد بسیاری از راویان در حدی بودند که اهل ذکر بودن بر آنان صدق می کند از قبیل زراره و محمد بن مسلم و امثال آنان و اگر با توجه به آیه قبول روایت اینان در مقام پاسخ به پرسش ها واجب باشد، پذیرش روایت اینان و غیر اینان نیز واجب می گردد چون قطعاً در وجوب قبول بین روایت بدون پرسش پیشین از آنان و یا در پاسخ پرسش از آنان و نیز بین این افراد و افراد دیگر فرقی نیست.

5. آیه «اذن»، متن آن چنین است: (وَمِنْهُمْ الَّذِينَ يُؤْذُونَ النَّبِيَّ وَيَقُولُونَ هُوَ أُذُنٌ قُلْ أُذُنٌ خَيْرٌ لَكُمْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَيُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِينَ وَرَحْمَةٌ لِّلَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ يُؤْذُونَ رَسُولَ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ)؛ (2) پاره ای از آنان کسانی هستند که پیامبر را آزار می دهند و می گویند او زودباور است

ص: 482

1- سوره نحل، آیه 43

2- سوره توبه، آیه 61.

بگو: «گوش دادن برای شما خیر است به خدا ایمان دارد و مؤمنان را باور می کند و برای کسانی که ایمان آورده اند رحمتی است و کسانی که پیامبر خدا را آزار می رسانند عذابی دردناک است.»

استدلال به این آیه این گونه است که خداوند پیامبرش را به خاطر آن که مؤمنان را قبول دارد ستایش می کند. مرحوم صاحب کفایه می گوید اولاً ستایش پیامبر به «گوش دادن» به معنای سرعت قطع پیدا کردن به سخن مؤمنان است نه آن که سخن آنان را تعبداً بپذیرد ثانیاً مقصود از تصدیق مؤمنان، ترتیب آثار مفید و نازیان بار برای آنان است و نه آن که همه آثار را بر آن بار کند در حالی که در حجیت خبر واحد در پی بار کردن همه آثار خوب و بد هستیم. وی سپس نمونه ای از این روایت ها را برای این برداشت خود می آورد.

از آن چه گذشت می توان به این نتیجه دست یافت که هیچ کدام از آیات مورد بحث دلالت بر حجیت خبر واحد نمی کنند و در همه آن ها به شیوه عقلا در اعتماد به گفته هایی که موجب اعتماد و وثوق می گردد رفتار شده است و به تعبیر دقیق تر بر اعتماد و وثوق ترتیب اثر داده شده است و نه بر اخبار مخبر از این روی هر چیزی که به انسان اطمینان خاطر بدهد انسان به مفاد آن ترتیب اثر می دهد و اگر چنین اطمینانی حاصل نشود ترتیب اثر داده نمی شود و در این خصوص بین خبر واحد و غیر آن هرگز تفاوتی نیست و خبر واحد به عنوان خبر واحد هیچ نقش و موضوعیتی ندارد.

دلیل سوم برای اثبات حجیت خبر واحد را اجماع شمرده اند و مرحوم صاحب کفایه دو تقریر از اجماع را نقل می کند و هر دو را رد مینماید و از آن جایی که اجماع در این خصوص از سست ترین دلایل است نیازی به نقل تقریرها و رد آن ها نیست و علاقه مندان می توانند آن را در متن کفایه مطالعه کنند.

چهارمین و مهم ترین دلیل برای اثبات حجیت خبر واحد دلایل عقلی است. مرحوم صاحب کفایه سه تقریر برای این دلیل آورده است.

تقریر نخست آن که اجمالاً می دانیم بخش زیادی از اخباری که در دست داریم از ائمه علیهم السلام صادر شده است و این مقدار برای اکثر بخش های فقه کافی است که اگر اندازه آن را کاملاً می دانستیم علم اجمالی ما نسبت به ثبوت تکلیف در بین روایت ها و دیگر امارت ها به علم تفصیلی تبدیل می گشت لازمه این علم آن است که ما طبق همه روایت های مثبت عمل کنیم و

در جایی که در مسأله ای اصل مثبتی از قبیل استصحاب و اشتغال نبود، عمل به اخبار نافی هم ایرادی نداشته باشد. مرحوم صاحب کفایه می گوید این استدلال نمی تواند حجیت خبر واحد را درست کند به طوری که بشود با آن تخصیص یا تنقید و یا ترجیحی در نظر گرفت.

در این استدلال این نکته نیز وجود دارد که بر خلاف مدعا آن قدر اخبار در دست نداریم که بتواند مقدار اعظم فقه را پوشش دهد و نتیجه آن انحلال علم اجمالی به تکلیف به علم تفصیلی وجود همه احکام در بین روایت ها باشد زیرا اولاً ائمه علیهم السلام از چنین شرایطی برخوردار نبودند که بتوانند همه احکام مورد نیاز جامعه را گفته باشند زیرا بسیاری از آنان در حصر و دست کم در کنترل قدرت های سیاسی وقت بودند و ثانیاً تکالیف محدوده پایان پذیری ندارد بلکه همواره تکالیف جدید با توجه به شرایط جدید به وجود می آید و ثالثاً راویان مستقیم احادیث به آن فراوانی و نیز در آن سطح از آگاهی نبودند که بتوانند هر آن چه مورد نیاز جامعه است از معصومان علیهم السلام بپرسند. بنابر این ادعای وجود اخبار به مقداری که برای بخش معظم فقه بسنده باشد در میان اخبار موجود چندان با واقعیت هماهنگی ندارد.

تقریر دوم را از الوافیه فاضل تونی نقل می کند که خلاصه آن این است که ما قطع به بقای تکلیف به خصوص در اصول ضروری از قبیل نماز زکات و امثال آن تا روز قیامت داریم و اجزا و شرایط و موانع این احکام با خبر غیر قطعی ثابت می شود اگر عمل به خبر واحد را کنار بگذاریم حقیقت این نوع تکالیف از بین می رود بنابر این باید خبر واحد را برای حفظ تحقق این تکالیف حجت بدانیم.

مرحوم صاحب کفایه نخست ایراد شیخ را بر این استدلال نقل می کند که گویای آن است که علم اجمالی به اجزا و شرایط در بین همه اخبار داریم و به خصوص آن اخبار و لازمه آن یا احتیاط است و یا عمل به هر چیزی که به شرطیت و یا جزئیت چیزی در تکالیف یاد شده دلالت دارد.

ایراد دومی که وی بر این استدلال نقل می کند این است که نهایت چیزی که از این استدلال اثبات می شود عمل به اخباری است که جزئیت و یا شرطیت چیزی را اثبات می کند ولی به اخباری که جزئیت و یا شرطیت را نفی می کند نمی توان عمل کرد.

مرحوم صاحب کفایه ایراد دیگری را خود مطرح می کند و آن این است که مقتضای این استدلال فقط احتیاط در مورد اخباری است که جزئیت و یا شرطیت را در جایی که حجت معتبری بر نفی آن دو وجود ندارد اثبات می کنند ولی به اخبار آحاد حجیت نمی بخشند.

او تقریر سوم را از مرحوم شیخ محمد تقی اصفهانی نقل می کند و مفاد آن این است که ما می دانیم تا روز قیامت مکلف به رجوع به کتاب و سنت هستیم اگر بتوانیم به گونه ای که موجب علم یا آن چه که در حکم علم است به حکم داشته باشیم، به آن دو رجوع می کنیم و گرنه باید به گونه ای به آن رجوع کنیم که ظن به خروج از عهده تکلیف برایمان ایجاد کند و اگر قطع به صدور و یا اعتبار نداشتیم چاره ای جز تنزل به ظن به صدور و یا اعتبار نخواهیم. داشت ایرادی که بر این استدلال وارد است این است که مقتضای بقای تکلیف فقط این را می رساند که ه رجوع به اخباری کنیم که اعتبارش یقین است و گرنه به اخباری رجوع کنیم که به اضافه اعتبار پیدا می کنند و اگر این دو، نبود چاره ای جز احتیاط نداریم و نمی توانیم به چیزی که اعتبارش ظنی است رجوع نماییم.

از آن چه گذشت می توانیم چنین نتیجه بگیریم که استدلال به آیات قرآنی که یاد شد، برای حجیت خبر واحد کارساز نیست دلایل عقلی هم که برای این مقصود کافی نبود و تنها چیزی که باقی می ماند سیره عقلاست. مرحوم صاحب کفایه در فصل اجماع بر حجیت خبر واحد که در تقریر آن دو وجه نقل کرده و بر هر کدام از آن دو تقریر ایرادهایی وارد کرده است، در ضمن توضیح یکی از ایرادها اشاره ای به سیره عقلا کرده و آن را به گونه ای تقریر می کند که بر حجیت خبر واحد دلالت دارد وی می نویسد: «ادعای اتفاق علما بر عمل به خبر واحد در امور شرعیه... اگر وجود داشته باشد این اتفاق به خاطر مسلمان و یا متدین بودن آنان به دین اسلام نیست... بلکه این ادعا به وجه سوم برگشت می کند و آن ادعای استقرار سیره عقلا از متدینین به ادیان و غیر متدینین به خبر ثقة است که تا زمان ما استمرار دارد و هیچ پیامبر و یا وصی پیامبر از آن باز نداشته است چون اگر چنین بود آشکار و مشهور می گشت و این کاشف از رضایت شارع به عمل به خبر ثقة در شرعیات خبر ثقة در شرعیات هم هست.» (1)

این دلیل قوی ترین و بهترین دلیل بر حجیت خبر واحد ثقة است و بر همین پایه می توان خبر واحد ثقة را حجت دانست و در استنباط احکام از آن بهره گرفت.

آن چه تقریر شد نگاهی اجمالی به حجیت خبر واحد از نگاه صاحب کفایه بود. لازم به یادآوری است که مرحوم صاحب کفایه همچون بسیاری از فقیهان سده های اخیر به حجیت خبر واحد اعتقاد دارد و آن را به کار گرفته است.

ص: 485

1. التبیان فی تفسیر القرآن، محمد بن حسن طوسی قم دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول، 1409ق.
2. جامع البیان عن تأویل آی القرآن، محمد بن جریر طبری لبنان: دار الفکر للطباعة، 1415ق.
3. رسائل السید المرتضی، قم: دار القرآن الکریم، 1405.
4. الذریعة إلى تصانیف الشيعة آقا بزرگ طهراني (م 1389ق)، بیروت: دار الاضواء.
5. السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی محمد بن احمد ابن ادريس انتشارات جامعه مدرسين قم: چاپ دوم 1410ق.
6. الغنية النزوع، حمزه بن علی بن زهره (چاپ شده در مجموعه الجوامع الفقهية)، تهران انتشارات مرتضويه.
7. كفاية الاصول، محمد كاظم آخوند خراسانی تحقیق و نشر مؤسسة آل البيت، قم: چاپ اول، 1409ق.
8. وسائل الشيعة، محمد بن حسن الحرّ العاملي (م 1033 - 1104ق)، قم: مؤسسة آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث، 1421ق.

چکیده

ادبیات را می توان خادم العلوم نامید زیرا همواره در خدمت دیگر علوم دینی قرار داشته و طالبان علوم فقه و اصول و تفسیر و حدیث و حکمت را برای ورود به میدان متون تخصصی مهیا می کند و هرگز نمی توان ظرایف و اسرار متون کهن را دریافت مگر به مدد علوم ادبی اگر نام قم و نجف یادآور فقه و اصول و حکمت است نام خراسان یادآور ادبیات غنی و ذوق سرشار می باشد. افزون بر علوم متداول حوزه ها آن چه خراسان را ممتاز و زبانزد کرده است توجه عالمان و مدرسان بزرگ آن سرزمین پهناور به علوم و فنون ادبی است زیرا از گذشته های دور خراسان و خراسانیان در علوم ادبی پیشتاز بوده اند و ظهور دانشمندان و ادیبان سترگ خود شاهی گویا بر این مدعاست؛ به گونه ای که تمام حوزه های علمیه و همه عالمان دینی در تحقیقات ادبی و امدار تلاش های علمی ادیبان خراسانی می باشند برای آشنایی با فضای ادبی و نیز بزرگان ادب پرور خراسان کافی است احوال و آثار دو ادیب این دیار را مطالعه کنیم تا آشکار شود که فقط حوزه خراسان قابلیت پرورش ادب پژوهان ناموری مانند ادیب اول و دوم نیشابوری را دارد. از این روست که حوزه علمیه خراسان و امدار دو ادیب بی همتا و شاگردان آن هاست.

کلیدواژه ها: خراسان، ادبیات، حوزه علمیه خراسان، ادیب اول، ادیب دوم

پیشگفتار

اگر نام قم و نجف و سامرا شنونده را به یاد فقه و اصول و حکمت می اندازد نام خراسان افزون بر علوم پیشین، یادآور ادبیات غنی و ذوق سرشار نیز هست؛ آنسان که حدود هشتاد سال پیش ایرج میرزای جلال الممالک در وصف خراسان و ذوق ادبی عالمان آن گفته بود:

برادر جان خراسان است این جا

سخن گفتن نه آسان است این جا

خراسان مردم باهوش دارد

خراسانی دو لب و ده گوش دارد

همه طلاب او دارای طبع اند

نه تنها پیرو قراء سبع اند

نشسته جنب هر جمعی ادیبی

ز انواع فضایل بانصیبی

خراسان جا چو نیشابور دارد

که صد پیشی به پیشاور دارد (1)

ملک الشعراى بهار نیز پس از آن که قصیده «دماوندیه» را گفت و از استادش ادیب نیشابوری تحسین ها شنید، برای کسی که بتواند قصیده ای در جواب دماوندیه بگوید، جایزه ای تعیین کرد؛ اما بی درنگ شرط نمود که گوینده خراسانی نباشد؛ زیرا ادب شناسان خراسانی بیش و به از این می توانند گفت

بگفتم چامه ای بهر دماوند

که اندر عالمش ثانی نباشد

که را بهتر از این گوید به دینار

کم از پنجاه ارزانی نباشد

ولی یک شرط باشد اندرین کار

که گوینده خراسانی نباشد (2)

این سخنان بیراه نیست اما همه حقیقت نیز این نیست راست است که خراسانیان در علوم ادبی پیشتاز بوده اند اما در دیگر دانش های دینی و عرفی نیز در صف نعال ننشسته اند. به گفته صاحب احسن التقاسیم در گذشته های دور «خراسانیان پیگیرترین مردم در فقه آموزی و پایبندی به حقیقت و راستی» (3) بوده اند. در سده معاصر نیز ظهور دانشمندان بزرگی همچون آیت الله العظمی میلانی و شیخ مرتضی قزوینی و ادیبان نیشابوری و مرحوم آیت الله العظمی میرزا علی فلسفی (طاب ثراهم) نشان از رونق حوزه علمی خراسان در دانش های مختلف

- 1- ر.ک: افکار و آثار ایرج میرزا، ص 364.
- 2- ر.ک: پژوهشگران معاصر ایران، ج 2، ص 107.
- 3- احسن التقاسیم، ج 2، ص 428

دینی دارد. افزون بر علوم متداول حوزه ها آن چه خراسان را ممتاز و زبانزد کرده است، توجه عالمان و مدرسان بزرگ آن به علوم و فنون ادبی است.

نوشتار حاضر که به قصد عرض احترام به مقام علمی و اخلاقی مرحوم آیت الله میرزا علی آقا فلسفی به رشته تحریر در می آید مروری کوتاه بر حوزه علمیه خراسان از منظر ادبیات و مشی ادبی بزرگان آن حوزه گرانبایه است.

به حتم، گرایش های خاص هر یک از حوزه های شهری و کشوری، بر دانش آموختگان آن حوزه تأثیرهای پیدا و پنهان دارد مرحوم آیت الله فلسفی اگرچه خود دانش آموخته حوزه مشهد نبود اما اوج حیات علمی و تدریس توفیق مندانه ایشان در مدارس و کانون های علمی خراسان بوده است. بی گمان تدریس سطوح عالی و حضور مؤثر و محوری در چنین فضایی، موقوف به چیرگی در علوم رسمی حوزه به ویژه ادبیات است. نیز نمی توان انکار کرد که آیت الله میرزا علی آقا فلسفی وام بسیاری به حوزه خراسان دارد؛ همچنان که آن حوزه مبارک و امدار حضور بزرگانی چون اوست. پس می سزد که در یادنامه آن فقیه اخلاقی و عالی مقام از برجستگی ها و امتیازات حوزه خراسان ذکر خیری به میان آید. به این مناسبت مقاله حاضر می کوشد نگاهی دوباره به توفیقات ادبی این حوزه دیرسال و مبارک حال بیندازد و درباره برخی از بزرگان آن سخن گوید.

خراسان مهد عالمان و ادیبان

اشاره

خراسان همواره یکی از کانون های مهم در بروز حوادث تاریخی و تحولات علمی، فرهنگی و سیاسی ایران بوده است شناخت خراسان شناخت بخش مهمی از تاریخ ایران و اسلام است مرزهای فرهنگی خراسان بزرگ بسیار فراتر از سرزمینی است که اکنون به استان خراسان نامبردار است. در این مرزها علوم و نحله ها و فنون بسیاری تولد یا رشد یافتند و در این میان «ادبیات»، مقام بی همتایی دارد این گرایش ویژه به حوزه های علمیه خراسان نیز را یافت و اکنون مهم ترین دروس ادبیات عرب در مدارس علمی مشهد برگزار می شود.

این که چرا و چگونه و از کی در حوزه مشهد گرایش های ادبی رواج یافت و چنین شد که اکنون است در این باره سخن بسیار گفته اند؛ اما قولی که همگان بر آنند، رونق ادبیات فارسی و عربی در این دیار از دیرباز است کافی است سیاهه ای از نام بزرگان و دانشمندان ادبی ایران و جهان اسلام را در دست گیریم تا دریابیم که خراسان دیروز چه گنج هایی را در خود

پروورنده است و امروز نیز صاحب چه مقامی در این عرصه سیمرغ نشان است.

خراسان در ادب فارسی بزرگان و نام آورانی دارد که می تواند تا ابد به آن ها بنزد و به دیگران فخر فروشد؛ از فردوسی و ناصر خسرو و عطار و مولانا گرفته تا ملک الشعرای بهار و فروزانفر و عماد خراسانی و شفیعی کدکنی اینان سندهای زنده و گویای خراسان برای اثبات فضیلت های ادبی خود است.

افزون بر ادبیات رسمی و ملی حوزه های علمیه خراسان توجه شگفتی به ادبیات و زبان عربی دارد؛ زیرا عالمان و مدرسان بزرگ این حوزه مقدس همواره بر این باور بوده اند که در میان مقدمات علوم دینی هیچ یک از دانش های متفرق به اندازه علوم ادبی اهمیت و تأثیرگذاری ندارند. بدین رو است که حوزه های علمیه مشهد و نیشابور و سبزوار، سرشار از سخنوران و دانشمندانی می شود که صرف و نحو و بلاغت عربی را به اوج می رسانند و حتی پای این زبان و ادب قرآن را به فلسفه و منطق نیز می گشایند؛ چنان که مرحوم حاج ملاهادی سبزواری علوم عقلی را ارجوزه وار به رشته مستفعلن در می آورد و از این رهگذر تدریس و تعلیم آن دانش دشوار را آسان و دلنشین می کند.

بی دلیل نیست که از خطه خراسان ادیبانی بر می خیزند که آرای ادبی و محضر علمی آنان هنوز پشتوانه حوزه های علمیه ایران در بخش ادبیات عرب است. دور از واقعیت نیست اگر بگوییم همه حوزه های علمیه و قاطبه عالمان دینی در تحقیقات ادبی و حتی در استنباطات فقهی و اصولی، خود وامدار تلاش های علمی ادیبان خراسان. اند زیرا آنان این مقدمه واجب (علوم ادبی) را چنان تنقیح و تدوین و تدریس کرده اند که نسل های بعد نیز از همین آبشخور جرعه نوشند.

برای آشنایی بیشتر با فضای ادبی و بزرگان ادب پرور خراسان مختصری از احوال و آثار دو ادیب بزرگ این دیار را بر می رسیم از رهگذر این بررسی مختصر، آشکار می گردد که اولاً فقط حوزه خراسان است که قدرت و قابلیت پرورش ادب پژوهان نامور و بی نظیری مانند ادیب اول و ادیب دوم نیشابوری را دارد و ثانیاً در خواهیم یافت که میان ادب پژوهی تخصصی و فقه برتر پیوندی است که خراسانیان بیش از همه به آن توجه کرده اند دوباره باز می گوئیم که سخن گفتن درباره ادیبان خراسانی بیشتر به منظور آشنایی افزون تر با مقام حوزه علمیه خراسان در دانش های ادبی و پیوند این علوم با دروس متداول حوزوی است.

عبدالجواد نیشابوری، مشهور به ادیب اول به سال 1281ق در یکی از روستاهای نیشابور به نام بجنگرد در خانواده ای کشاورز و تنگدست به دنیا آمد و تا ذیقعد 1344هـ- ق زیست. در کودکی بر اثر بیماری آبله یک چشم خود را از دست داد و به همین بهانه، پدر میلی به فرستادن فرزند به مکتب نداشت؛ اما پس از مشاهده حافظه قوی و رغبت عبدالجواد به درس و علم وی را به مکتب خانه فرستاد. پس از آموختن مقدمات به نیشابور رفت و در شانزده سالگی رهسپار مشهد مقدس شد نوشته اند: «ادیب در مشهد برخی از متون عربی مانند قطر الندی و شرح سیوطی و شرح جامی را نزد چند تن از استادان آموخت، اما پس از آن نزد استادی نرفت و سطح عالی ادبیات عرب را با مطالعه و ممارست خویش فراگرفت.» (1) بنابر آن چه شاگردان ادیب گفته اند وی بیشترین استفاده را از محضر علمی سیدعلی درگزی برده است. وی از ماهرترین رجال خراسان در نقد شعر و علم الانساب بود. (2)

ادیب، از سال 1310 تدریس جدی و بی وقفه خود را در مدرسه نواب مشهد آغاز کرد و تا پایان عمر در همین مدرسه مجرّدانه و زاهدانه زیست.

در مقام شاعری و ذوق سرشار و کلاسیک ادیب نیز نمی توان تردید کرد. استاد شفیع کدکنی، در کتاب ادوار شعر فارسی نام او را در میان نام شاعران بزرگ دوره مشروطیت (مانند ملک الشعرای بهار و قائم مقام فراهانی) ذکر کرده (3) و در جایی دیگر از همان کتاب می افزاید: «نیما یوشیج، افسانه را در وزنی سروده است که پیش از او فقط دو شاعر به آن وزن توجه کرده اند: حبیب خراسانی و ادیب نیشابوری.» (4) کسانی که به جایگاه ادبی و تاریخ ساز افسانه نیما آگاهی دارند و می دانند که نوآوری نیما در وزن چه اهمیتی دارد می داند که انتخاب این وزن در دوره شعر قاجاری مستلزم چه اندازه تبحر و جسارت ادبی است. همچنین حسین پژمان بختیاری (شاعر و محقق ادبی) در یکی از خاطرات خود نقل می کند که «شبی در خدمت دانشمند بزرگواری که اکثر خردوران فعلی خراسان شاگرد او بوده اند، یعنی ادیب نیشابوری که ایرج میرزا بنا به ارادت شخصی او را بر مرحوم ادیب پیشاوری رجحان نهاده و فرموده

ص: 491

1- زندگی و اشعار ادیب نیشابوری، ص 19

2- همان، ص 53 - 55

3- ادوار شعر فارسی (از مشروطیت تا سقوط سلطنت)، ص 34

4- همان، ص 110

است: خراسان جا چو نیشابور دارد که صد پیشی به پیشاور دارد مهمان مرحوم جلال الممالک بودیم...» (1)

درباره خلق و خو و زیست فردی و مشی سیاسی ادیب نیز سخن بسیار می توان گفت. شاگردان وی به ویژه شاگرد نامدارش فروزانفر بسیاری از خلقیات و علو مقام علمی استاد را گفته اند. (2) اما در این جا می سزد که از مناعت طبع و بی رغبتی او به دنیا یاد شود. او هرگز امیر یا وزیری را مدح نگفت و تنها قصیده ای که در مدح مظفرالدین شاه از او باقی است، به مناسبت افتتاح مجلس شورای ملی سرود که در واقع مدح مشروطیت است.

حوزه علمیه خراسان وام بسیاری به این ادیب بی همتا و شاگردان هوشمندش دارد. هنوز آثار و برکات او را می توان در شیوه تدریس بزرگان مشهد و اهتمام خراسانیان به ادبیات دید. به حتم مهم ترین یادگار ارجمند او همین برجستگی مقام ادبیات در میان علوم حوزوی در خراسان است مرحوم محمد پروین گنابادی در پاسخ به مرحوم عبدالحسین زرین کوب که پرسیده بود چرا نام پروین را برای تخلص شعری خود انتخاب کرده ای خاطره بلندی را از استادش (ادیب نیشابوری) نقل می کند گزیده ای از این خاطره به این قرار است.

«مرحوم ادیب نیشابوری هر کسی را به طلبگی قبول نمی کرد کسی که می خواست طلبه ادیب نیشابوری باشد حتماً باید شاعر یا از رجال خراسان بوده باشد. البته این مورد درباره دروس خصوصی و شاگردان خصوصی او بود. در مورد دروس عمومی این قید در میان نبود. روی همین اصل بنده با چند شعری که قبلاً گفتم رفتم خدمت ایشان ادیب خیلی خوشحال شد و مرا پذیرفت؛ اما از تخلص من (فانی) خوشش نیامد و گفت: برای تخلص از بین ستاره ها یکی را انتخاب کن من «پروین» را انتخاب کردم و ایشان تأیید کردند.» (3)

نیز مرحوم فروزانفر در خاطرات خود می نویسد: «در روزهای تعطیلی که همه برای استراحت به اطراف مشهد می رفتند من به خدمت ادیب می رسیدم و ملاحظات سبع را می آموختم.» (4) از حوزه ای که درس روزهای تعطیلش ملاحظات سبع باشد، جز این انتظار نمی رود که دانش آموختگان آن در فنون ادب به مقامات بلندی رسند.

ص: 492

1- افکار و آثار ایرج میرزا، ص 487.

2- مرحوم استاد بدیع الزمان فروزانفر تا پایان عمر ادیب در مشهد ماند و پس از ارتحال استاد راهی تهران شد. (ر.ک: دو ستاره تون (شرح فاضل تونی و فروزانفر)، ص 84).

3- ر.ک: پژوهشگران معاصر ایران، ج 6، ص 486

4- ر.ک: پیر «فرهنگ و فضیلت» دنیای سخن ش 50، ص 18.

درس های مرحوم ادیب رحمه الله معمولاً با قرائت شعر آغاز می شد، و گاهی نیز مراسم شعرخوانی را به پایان جلسه می انداختند شعرخوانی پیش از شروع درس های رسمی، ذوق طالبان علم را پرورش می داد و فضای ادبی حوزه را آکنده از طراوت و نشاط می کرد. یکی از شاگردان او در مدرسه نواب می گوید:

«پیش از شروع درس یا پس از آن ادیب با آهنگ پرتنطنه و باشکوه خاصی اشعاری از شاعران خراسان از قبیل فردوسی، فرخی، عنصری، سنایی، خیام، جامی و دیگر شاعران ایران و هم از شاعران عرب همچون متنبی، ابوالعلائی معری، ابو تمام، ابوالعتاهیه و بشار برد و دیگران می خواند و شاگردان را به نوشتن آن ها و می داشت ادیب از شاعران ایران به فردوسی و فرخی و از شاعران عرب به متنبی و ابوالعلائی معری بسیار علاقه داشت.» (1) همو می افزاید: «ادیب در درس های خود همواره از اشعار فارسی و عربی و امثال و حکم شاهد می آورد.» (2)

ادیب ثانی

از ادیب اول، اثر مکتوب باقی نمانده است مگر دیوان اشعارش که آن نیز جامع نیست. اما شاگردان و آثار معنوی او همچنان حوزه های علمی خراسان را زیر تأثیر خود دارد؛ بلکه نهضت ادبی او از طریق شاگردانش به دیگر حوزه های بلاد اسلامی دامن گسترید. از میان شاگردان فراوان و نامدار او محمدتقی نیشابوری مشهور به ادیب ثانی (1315 - 1396 هـ ق)، بیش از همه پا جای پای استاد گذاشت و شیوه او را زنده نگه داشت. اکنون کمتر عالم دینی و زبردستی را می توان یافت که در حوزه مشهد تحصیل کرده باشد اما از محضر ادیب ثانی فیض نبرده باشد.

وی در هجده سالگی عازم مشهد شد و نزد دایی خود حاج شیخ محمد کدکنی مقدمات را فراگرفت و از اواخر سال 1333 هـ ق در محضر درس استاد یگانه ادبیات و بلاغت اسلامی آن زمان در حوزه خراسان یعنی میرزا عبدالجواد ادیب نیشابوری معروف به ادیب اول حاضر شد و بعد از آزمون ورودی که به صورت شفاهی صورت می گرفت مورد توجه و عنایت خاص ایشان قرار گرفت؛ به طوری که خود در بیست و پنج سالگی صاحب حوزه تدریس گردید.

ادبیات، عرب، فارسی، منطق، فلسفه، ریاضیات، تفسیر، حدیث، رجال فقه، اصول طب

ص: 493

1- «یادی از ادیب نیشابوری و مشهد هفتاد سال پیش» مهدی آذر، مجله آینده، ش 12

2- همان؛ پژوهشگران معاصر ایران، ج 5، ص 368

علوم غریبه و برخی از شاخه های علوم جدید دانش هایی است که ادیب دوم در آن ها کوشید و به مقام درخوری رسید ادیب نیشابوری متون ادبی منطقی و اصولی، از جمله سیوطی، مغنی، شرح مطول شرح نظام حاشیه ملاعبدالله معالم مقامات حریری، عروض و قافیه را در مدرسه های خیرات خان، سلیمانیه، میرزا جعفر مسجد ترک ها مسجد گوهرشاد و مدتی نیز در آموزش و پرورش تدریس کرد در سال 1341ش به پیشنهاد سید جلال الدین تهرانی - استاندار و تولیت وقت آستان قدس و شاگرد سابقش - عنوان مدرسی آستان قدس را پذیرفت و در صحن آرامگاه شیخ بهایی به تدریس پرداخت. اما ادبیات عرب وجه غالب تدریس وی بود و حدود شصت سال متون ادبی حوزه را تدریس می کرد؛ از جمله شرح سیوطی مغنی، شرح مطول، شرح نظام، حاشیه ملاعبدالله، معالم و مقامات حریری.

پس از چندی آوازه شهرت ادیب دوم از مرزهای خراسان و بل ایران گذشت و در همان سال ها که در صحن شیخ بهایی به طلاب مشهدی درس مغنی و مطول می داد یکی از استادان دانشگاه الازهر مصر نامه ای به او نوشت و حضورش را در میان استادان الازهر خواستار شد. (1)

اما او همجواری با مشهدالرضا را ترجیح داد و همچنان پرورش جوانان خراسانی را پی گرفت.

وی در 21 آذر 1355 / 20 ذی الحجه 1396 هـ.ق در هشتاد و یک سالگی درگذشت و در صحن عتیق آرمید از ادیب ثانی چندین اثر مکتوب باقی مانده است؛ از آن جمله است: گوهر تابنده، ستایش نامه، طریقت نامه، حدیث جان و جانان، رساله یعقوبیه، تاریخ ادبیات عرب، تاریخ ادبیات ایران (تا حکیم ناصر خسرو) و آرایش سخن (در علم بدیع). مهم تر از آثار کتبی آن ادیب نامور شاگردان بسیاری است که تربیت کرد و عالی ترین مقامات علمی در حوزه و دانشگاه دریافت کردند؛ کسانی همچون استاد مطهری و استاد شفیعی کدکنی برخی شاگردان محضر وی، اکنون حوزه ادبی خراسان و مشهد را رونق بخشیده اند و سبک و اسلوب استاد را همچنان حفظ کرده اند. (2)

دور از آبادی نیست اگر بگوییم درخت فعالیت های علمی و درسی آن دو ادیب سخت کوش، سال هاست که به بار نشست و اثمارش ذائقه علوم دینی را می نوازد.

وامداری ایران به ادیبان خراسان

افزون بر مقامات ادبی و علمی ادیبان خراسانی در تدریس و تربیت طلاب علوم دینی نیز بسیار توفیقمند بودند این توفیقات در حوزه مشهد و نیشابور محصور نماند و علاوه بر-

ص: 494

1- یادنامه ادیب نیشابوری صنه

2- مانند استاد حجت هاشمی خراسانی

حوزه های قم و تهران دانشکده های جدیدالتأسیس ایران را نیز غنا بخشید. ادیب اول، سهم فراوانی در رونق بخشی به ادبیات سنتی و تحقیق در ایران دارد. وی این سهم سترگ را با پرورش شاگردان حاذق بر عهده گرفت و آن چنان که می دانیم نخستین استادان بنام و مؤثر دانشکده های ادبی در ایران بیشتر از حلقه درسی ادیب خراسانی بودند.

تدریس ادیب اول، در دو سطح متوسط و عالی حوزه آن روزگار مشهود را بسیار رونق بخشید. وی علاوه بر متون درسی ادبیات، منظومه حاج ملاهادی سبزواری، عروض، ریاضیات، فقه، رجال و تاریخ نیز تدریس می کرد حوزه درسی او چنان جذاب و گیرا بود که در آن سال های غربت حوزه ها بیش از 300 نفر در درس او حاضر می شدند. (1) شاگردپروری و اهتمام فوق العاده به تربیت ادیبان طراز اول از مهمترین ویژگی های محضر درسی آن عالم توانا و ذوقمند بود؛ به طوری که می توان گفت: «او به یاری حافظه نیرومند، تمامی دانسته های خویش را به طور منسجم به شاگردان القا می کرد و همین امر حلقه درسی او را چنان جذاب و شیرین ساخته بود که گاه بیش از 300 طالب علم در آن حضور می یافتند... از این رووی بیش از شاعری ارزشمند مدرسی توانا بود و در مکتب او ادبا و فضیلا بسیاری پرورش یافتند و به دست دانش آموختگان مکتب او نخستین دانشکده های ادبی در ایران تأسیس شد.» (2)

استاد شفیع کدکنی نیز اقرار می دهند که اکثر استادان رشته های دانشکده ادبیات تهران از شاگردان ادیب خراسانی بودند حلقه درسی ادیب پرورشگاه ذوق و طبع همه صاحبان استعداد آن عصر بوده است. هسته مرکزی دانشکده های ادبیات در تاریخ فرهنگ ایران بی هیچکمان حلقه درسی او بوده است. از همان حلقه درسی او بود که استادانی نظیر ملک الشعرای بهار بدیع الزمان فروزانفر، سیداحمد خراسانی، ادیب نیشابوری دوم، مدرس رضوی، علی اکبر فیاض، پروین گنابادی ادیب طوسی و ده ها استاد و ادیب طراز اول نسل قبل به ظهور رسیدند و در تهران و شهرستان ها چه در دانشگاه و چه در آموزش و پرورش (وزارت معارف) و دیگر مراکز فرهنگی آموخته ها و اندوخته های ادبی خویش را بر دوستداران و علاقه مندان ادبیات عرضه کردند. حلقه درسی ادیب نیشابوری، مرکز تجمع همه ذوق ها و استعدادهای برجسته آن روز خراسان و ایران بود.» (3)

ص: 495

1- مدارس قدیم مشهد و شیوه تدریس آن ها، ص 163

2- ر.ک: دایره المعارف بزرگ اسلامی، ج 7، ص 381

3- ر.ک: مجموعه اشعار بدیع الزمان فروزانفر، مقاله «فروزانفر و شعر» از استاد شفیع، ص 15.

ادبیات را همچون منطق می توان خادم العلوم نامید؛ زیرا این دانش فربه و مدوّن، همواره در خدمت علوم دینی بوده است و طالبان فقه و اصول و تفسیر و حدیث و حکمت را برای ورود به متون تخصصی حوزه آماده می کند. هرگز نمی توان ظرایف و طرایف متون کهن دینی را دریافت، مگر به مدد آشنایی عمیق و گسترده با علوم ادبی و زبانشناسی. دانش های ادبی و بلاغی، افزون بر آماده سازی طلاب برای سیر علمی در علوم تخصصی حوزه فایده مهم دیگری نیز دارد که معمولاً ناگفته می ماند و آن عبارت است از تلطیف ذوقی دانشوران و کاهش اعوجاجات روحی است بنابراین دست کم دو فایده مهم و کارساز برای ادبیات خوانی وجود دارد که بر اساس آن ها و با استفاده از کبرای «مقدمه واجب واجب است» تحصیل جدی ادبیات بر همه جویندگان دانش های دینی واجب می گردد.

یکی از امتیازهای حوزه خراسان آن است که محیطی امن و مساعد برای تحصیلات تخصصی در زمینه های ادبی است. گویا حوزه های شیعی جهان اسلام، به طور نانوشته و بسیار طبیعی، تخصص گرایی در علوم حوزوی را میان خود تقسیم کرده و هر یک علاوه بر پیگیری فقه و اصول در زمینه خاصی نیز فعالیت ویژه داشته اند. بدین رو است که حوزه خراسان در کنار اهتمام به دیگر علوم رسمی حوزه ها پرورش متخصصان ادبی را برعهده گرفته است. اگر بالندگی فقه در حوزه نجف بوده است و اگر حوزه کربلا بیشترین اهتمام را به حدیث پژوهی و اخبار داشته است و اگر حوزه قم معراج علوم عقلی و اصول فقه است، حوزه دیرسال مشهد نیز ادبیات را به اوجی بلند و خیره کننده رسانده است.

در پایان این نوشتار جا دارد یکبار دیگر به پیوند ارگانیک علوم ادبی با علوم دینی اشاره، کرده بیفزاییم که طالبان علوم دینی همچنان که گفتیم به دو جهت مهم نیاز به اشتغال ادبی در همه دوران تحصیل خود دارند:

نخست از آن رو که نصوص دینی و متون آموزشی حوزه ها به زبان عربی است و این زبان سرشار از ظرایف و قواعد ریز و درشت است. ناآشنایی به زبان و ادبیات عرب، به معنای عدم امکان تحصیل در علوم دینی است. اما این که این آشنایی و آگاهی باید چه اندازه باشد؟ به درستی نمی توان حد و اندازه ضرورت ادب دانی را تعیین کرد؛ ولی تاریخ علوم دینی و تجربه های فراوان عالمان حوزه به خوبی نشان داده است که تخصص در ادبیات ضرورت

اجتهاد فقهی است و هر قدر این تخصص بیشتر باشد، توفیق مجتهد در استنباط احکام بیشتر و دقیق تر است. بدین رو است که اکنون بسیاری از دلسوزان و هوشمندان حوزه ها از کمرنگی تحصیل ادبیات در حوزه اظهار نگرانی می کنند.

مرحوم آیت الله فلسفی نیز از عالمانی بود که همواره طلاب را به جدیت در فراگیری علوم و فنون ادبی تشویق می فرمود و اهمیت این مقدمه واجب را همیشه گوشزد می کرد.

دومین تأثیر مهم ادبیات در بالندگی حوزه ها تلطیفی است که ادبیات برای طالب علم به ارمغان می آورد. انس با کلام برتر و آشنایی با ظرافت های زبانی و ذوقی، قریحه طالب علم را استوار می گرداند و پنجره های روح او را می گشاید ادبیات اعم از فارسی و عربی معجونی شفافبخش است برای آنان که دچار شذوذات ذهنی اند. ادبیات از آن رو که مصب دانش های دیگری همچون تاریخ و رجال و مردم شناسی است ذهن و زبان دانشوران را حدت و تیزی می بخشد اما روشن است که مراد از ادبیات در این عرصه نمی تواند فقط چند کتاب آموزش صرف و نحو باشد بر طالبان علم است که در دوران تحصیل علوم دینی همواره با سخن و سخنوران بزرگ مأنوس باشند و هرازگاه روح خویش را در دریای ذوقیات رها کنند تا با خود رهاوردهایی از جنس خرد و دانایی آورد.

آیا بزرگانی همچون ادیب اول و دوم معلمات سبع را برای تفریح یا ذوق آزمایی می خواندند و تعلیم می دادند؟ حاشا و کلا! آنان به ذوق سلیم و دانش فراوان، دریافته بودند که درگیری ذهن با سخن والا و آشنایی با فنون ادبی ذهن و روح خواننده را آماده فتوحات معنوی می کند. بدین رو است که باید پذیرفت حوزه مقدسه مشهد که مستفیض از فتوحات رضوی است حق گرانی بر ذمه همه حوزه های علمیه کشور و دانشمندان علوم دینی دارد.

وقت را مغتنم می شماریم و همین جا به ارواح پاک همه آنان که ادب آموز فرزندان حوزه ها بوده اند درود می فرستیم و نیز طلب رحمت و غفران می کنیم برای روح سبک بال فقیه اخلاقی و مدرس بزرگ حوزه مبارکه خراسان مرحوم حضرت آیت الله العظمی میرزا علی آقا فلسفی رحمه الله روحش شاد.

1. یادی از ادیب نیشابوری و مشهد هفتاد سال پیش مهدی آذر، مجله آینده، ش 12.
2. ادوار شعر فارسی از مشروطیت تا سقوط سلطنت محمدرضا شفیعی کدکنی، انتشارات سخن تهران، 1380
3. افکار و آثار ایرج میرزا سید هادی حائری تهران سازمان انتشارات جاویدان، چاپ چهارم 1368
4. پژوهشگران معاصر ایران هوشنگ، اتحاد تهران انتشارات فرهنگ معاصر
5. دائرة المعارف بزرگ، اسلامی محمدکاظم موسوی بجنوردی تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی
6. «پیر فرهنگ و فضیلت» ناصر زراعتی، دنیای سخن، ش 50
7. دو ستاره تون شرح فاضل تونی و فروزانفر محمد ترابیان قم، انتشارات سلسال، 1381.
8. زندگی و اشعار ادیب نیشابوری، یدالله جلالی بندری، تهران: 1367
9. مجموعه اشعار بدیع الزمان فروزانفر عنایت الله مجیدی تهران انتشارات طهوری، 1368
10. مدارس قدیم مشهد و شیوه تدریس آن ها، محمد پروین گنابادی تهران: 1353
11. یادنامه ادیب نیشابوری، مهدی محقق تهران

مرحوم آیت الله میلانی یکی از مراجع بزرگ تقلید معاصر است که از جامعیتی در علم و عمل برخوردار بود. سراسر زندگی افتخارآمیز ایشان در تحصیل، تدریس، تهذیب، تحقیق و تألیف سپری شد. از این رو علاوه بر جایگاه رفیع علمی، در اخلاق و عرفان نیز منزلت والایی ایشان همواره به فعالیت های اجتماعی و سیاسی و فرهنگی اهتمام و اشتغال داشته و منشأ خدمات بسیاری بوده است.

در این نوشتار گوشه هایی از ابعاد شخصیت جامع ایشان مورد بررسی قرار گرفته که عناوین آن ها بدین قرار است تأسیس مدارس علمی جدید با برنامه های آموزشی نوین اهتمام به تبلیغ و نشر معارف اسلامی در داخل و خارج کشور حمایت از حرکت های روشنفکری دینی فعالیت های اجتماعی و سیاسی میراث مکتوبی که از معظم له به جای مانده و در زمینه های تفسیر قرآن، کلام و فقه می باشد.

کلیدواژه ها: آیت الله میلانی، فقه، اصول، مشهد، حوزه علمیه.

آیت الله سید محمد هادی میلانی از مراجع بزرگ شیعه و از پایه گذاران نظام نوین آموزشی در حوزه های علمیه به شمار می رود وی از جامعیتی در علم و عمل برخوردار بود که منشأ خدمات فراوانی گردید.

ایشان در هشتم محرم 1313ق، مصادف با 1274ش در نجف اشرف به دنیا آمد و در روز جمعه 29 رجب 1395ق، مصادف با 17 مرداد 1354ش در مشهد مقدس ارحلت کرد. (1)

ص: 499

1- در زمینه شرح حال آیت الله میلانی تاکنون چهار کتاب منتشر شده است. مشخصات کتابشناختی این آثار از این قرار است: 1. مرجع بیدار سعید عباس زاده تهران، سازمان تبلیغات اسلامی 1374 171 ص 2. قدیسه الاسلام محمد الحسینی المیلانی تهران، تابان، 1417ق، 1376ش، 327 ص 3. آیت الله میلانی به روایت ساواک، 3 ج، مرکز بررسی اسناد تاریخی تهران 1381، 563 + 602 + 706 ص؛ 4. علم و جهاد 2 ج، سید محمد علی الحسینی المیلانی، قم، لسان الصدق، 1427ق، 564 + 390 ص همچنین در ضمن برخی کتب شرح حال مختصری از ایشان درج شده است: 1. مفاخر آذربایجان، عقیقی بخشایشی، ج 1، ص 355 - 360. 2. محاضرات في فقه الامامية، کتاب الزکاة، القسم الاول، ص 6 - 46، به قلم فاضل الحسینی المیلانی 3. گنجینه دانشمندان، محمد شریف رازی، ج 7، ص 99 - 105. 4. مشاهیر مدفون در حرم رضوی، ابراهیم زنگنه، مشهد آستان قدس رضوی، 1382، ص 328. 5. نشریه نگاه حوزه شماره 2، مقاله غلام رضا جلالی

1. دوران نجف (43 سال)

این دوره از ولادت یعنی 1313ق تا سال 1356ق ادامه دارد و 43 سال به طول می انجامد. ایشان در این دوران دروس خود را از ابتدا تا سطوح عالیه در حوزه علمیه نجف سپری می کند و علاوه بر دروس رایج فقه و اصول علوم دیگری چون تفسیر، ریاضیات، فلسفه، حدیث و اخلاق را نزد استادان برجسته آن زمان تلمذ می کند.

وی در نجف اشرف نخست به تدریس سطوح عالیه و سپس به تدریس خارج فقه و اصول می پردازد.

در همین دوره با جمعی از بزرگان نجف و هم دوره ای های خود چون سید محمد حجت کوه کمره ای علامه سید محمد حسین طباطبایی شیخ علی قمی و سید صدر الدین جزایری، به مقابله و تصحیح کتاب وسائل الشیعه می پردازند و کتاب را با نسخه شیخ حر مقابله این مباحثه علمی هشت سال به درازا می انجامد. (1)

2. دوران کربلا (17 سال)

از سال 1356ق تا هنگام عزیمت به مشهد یعنی 1373ق که 17 سال به درازا می کشد، در کربلا زندگی می کنند

سبب این مهاجرت ابتلای خود و همسرش به بیماری تب شدید است که پس از بهبودی به درخواست فضلا و وساطت حاج آقا حسین قمی در کربلا اقامت نمود.

وی در این ایام به جز تدریس درس خارج فقه و اصول که اکثر ابواب فقهی را شامل می شد به تدریس تفسیر، تجرید الاعتقاد خواجه نصیر الدین طوسی اهتمام داشت و کتاب

ص: 500

3. دوران مشهد (22 سال)

ایشان در روز عرفه سال 1373 ق، مصادف با 18 مرداد 1332 ش وارد مشهد مقدس می شود و تا پایان عمر یعنی 29 رجب 1395 ق، مصادف با 17 مرداد 1354 ش به مدت 22 سال در این شهر زندگانی کرده است.

شخصیت علمی و عملی آیت الله میلانی در دوران سکونت در مشهد ظهور و بروز می یابد. در این ایام علاوه بر تدریس به فعالیت های اجتماعی سیاسی و فرهنگی اشتغال داشته خدمات ایشان در زمینه های تأسیس مدارس علمیه، اعزام مبلغ، ملاقات با شخصیت های جهان اسلام همه در این مقطع از عمرشان اتفاق افتاده است.

در این نوشتار مختصر تلاش می شود گوشه هایی از ابعاد شخصیت جامع ایشان نمایانده شود. آن چه به عنوان ابعاد جامعیت در این مقاله بدان پرداخته می شود عبارت اند از:

یک. تأسیس مدارس علمیه جدید با برنامه های آموزشی نوین؛

دو. اهتمام به تبلیغ و نشر دین در داخل و خارج کشور؛

سه. حمایت از حرکت های روشنفکری دینی؛

چهار. تنوع آثار مکتوب؛

پنج. فعالیت های اجتماعی - سیاسی.

پیش از پرداختن به این محورها باید یادآوری کنم که یکی از عوامل مؤثر در جامعیت آیت الله میلانی استادان متعدد است که هر کدام در جنبه های ممتاز و برجسته بودند.

وی فقه و اصول را نزد این اساتید فرا گرفت: 1. آقا ضیاء عراقی؛ 2. محمد حسین اصفهانی؛ 3. میرزا حسین نایینی؛ 4. شیخ الشریعة اصفهانی و فلسفه را نزد سید حسین بادکوبه ای، تفسیر را نزد محمد جواد بلاغی ریاضیات را نزد سید ابوالقاسم خوانساری و حدیث و اخلاق را نزد سید علی طباطبایی معروف به قاضی و سید عبدالغفار مازندرانی فرا گرفت.

یک. تأسیس مدارس علمیه جدید با برنامه های آموزشی نوین

اشاره

یکی از فعالیت های تأثیرگذار آیت الله میلانی تأسیس مدارس علمیه با برنامه های جدید و امروزی است. ایشان در مشهد مقدس سه مدرسه تأسیس نمود که حاوی برنامه های درسی از آغاز تا مرحله تخصصی بود این مدارس عبارت بودند از:

1. مدرسه مقدماتی آیت الله میلانی؛

2. مدرسه امام صادق علیه السلام؛

3. مدرسه عالی حسینی

1. مدرسه مقدماتی آیت الله میلانی

این مدرسه در سال 1345 ش / 1386 ق تأسیس شد و برنامه های آموزشی این مدرسه در سه مرحله [سه سال مقدمات، سه سال سطوح اولی پنج سال سطوح اولی] و در یازده سال بدین قرار پیش بینی شده بود:

1. دوره مقدمات شامل دروس جامع المقدمات عربی آسان، تاریخ، حدیث، خط، آداب المتعلمین، ادعیه مأثوره، تجوید، حفظ قرآن، احکام، ریاضیات بود.

2. دوره سیوطی شامل دروس سیوطی، ریاضیات، صحیفه سجاده، فقه عربی، مفاهیم اسلامی مکالمه عربی حفظ قرآن انشا و املا، دستور زبان می شد.

3. دوره مغنی و حاشیه شامل دو باب اول و رابع کتاب مغنی، حاشیه، املا و انشا، مختصر النافع ریاضیات، اعتقادات و تاریخ بود.

- پس از طی از طی سه سال، دوره سطوح اولی آغاز می شد.

4. نخستین سطح اولی شامل دروس معانی بیان، مختصر النافع، معالم، نهج البلاغه، انشا و املا، تفسیر صافی تاریخ، حفظ قرآن و اعتقادات صدوق بود.

5. دومین سطح اولی، شامل دروس لمعه، تفسیر صافی اصول فقه مظفر، تاریخ، نهج الفصاحه، املاى عربی و شرح باب حادی عشر بود.

6. سومین سطح اولی، شامل: درس های لمعه اصول فقه مظفر، نهج البلاغه، تفسیر صافی، صناعت برهان املاى عربی بود.

- پس از پایان دوره سه سال سطوح اولی، دانشجوی علوم حوزوی وارد مرحله سطوح عالی می شد که طی پنج سال این دوره به پایان می رسید دروس سطوح عالی عبارت بودند از:

7. اول سطح عالی شامل دروس مکاسب محرمة، رسایل، تفسیر جامع، لمعه، کلام، بررسی ادیان املاى عربی بود

8. دوم سطح عالی شامل درس های مکاسب، رسایل (تعادل و تراجیح)، تفسیر جوامع، شرح تجرید املاى عربی آیات الاحکام و بررسی ادیان می شد.

9. سوم سطح عالی شامل دروس مکاسب، رسایل، شرح تجرید، تفسیر، بررسی ادیان و املاى عربی بود

10. چهارم سطح عالی شامل درس های کفایة الاصول تفسیر مکاسب، بررسی ادیان و شرح تجرید می شد.

11. پنجم سطح عالی شامل درس های کفایة الاصول تفسیر خارج فقه و آیات الاحکام بود. پس از پایان سطوح عالی طلاب با توجه به علاقه و استعداد خود در یکی از دو رشته فقه یا اصول [مدرسه امام صادق علیه السلام] یا تبلیغ و ارشاد [مدرسه عالی حسینی] ادامه تحصیل می دادند که مدارس تخصصی برای آن ها در نظر گرفته شده بود. (1)

2. مدرسه امام صادق علیه السلام

این مدرسه که در سال 1390 ق / 1349 ش افتتاح شد ویژه فقه و اصول بود و طلابی که مراحل مقدماتی را گذرانده بودند و برای ادامه تحصیل در رشته فقه و اصول به صورت تخصصی آمادگی داشتند وارد این مدرسه می شدند.

طلاب در این مدرسه از دروس خارج فقه و اصول بهره مند می شدند و ملزم بودند در پایان هر سال درسی رساله ای در یکی از موضوعات مربوطه تألیف کرده و به هیئت علمی مدرسه تحویل دهند.

برنامه های درسی این مدرسه چهار سال به طول می انجامید و علاوه بر فراگیری دروس خارج فقه و اصول می بایست تفسیر مجمع البیان را نیز فرا می گرفتند. (2)

3. مدرسه عالی حسینی

این مدرسه در سال 1391 ق / 1349 ش تأسیس شد و فارغ التحصیلان مدرسه آیت الله میلانی که دوره های مقدماتی را طی کرده بودند و برای ارشاد و تبلیغ آمادگی داشتند، وارد این مدرسه می شدند.

دوره آموزشی این مدرسه نیز چهار سال بود و این دروس تدریس می شد: تفسیر، آیات الاحکام، کلام ادیان و مذاهب ولایت علم الحدیث، تاریخ، حدیث، ادبیات فارسی، زبان، مکالمه عربی فن خطابه، فن مناظره علمی فن نویسندگی، معلومات عمومی، ملل و نحل، خطابه عملی و شناخت اسلام..

نمونه ای از پرونده علمی طلاب مدرسه عالی حسینی که کارنامه سال اول و دوم به شمار می رود در این جا ارائه می گردد.

ص: 503

1- حوزه علمیه خراسان، ج 1، ص 298 - 299.

2- همان، ص 302 - 306؛ علم و جهاد، ج 1، ص 156.

نؤيد أنّ الطالب المذكور الذى كان سلوكه مرضياً لدى ادارة المدرسة اشترك في الامتحانات النهائية للعام الدراسي 1393 هجرية ونجح الى الصف الثالث بمعدل 19/76

المدير سيد محمد على ميلانى

ص: 504

تصویر کارنامه

عکس

□

ص: 505

نؤيد أنّ الطالب المذكور الذي كان سلوكه مرضياً لدى ادارة المدرسة اشترك في الامتحانات النهائية للعام الدراسي 1392 هجرية ونجح الى الصف الثاني بمعدل 19/30

المدير سيد محمد علي ميلاني

ص: 506

تصویر کارنامه

عکس

□

ص: 507

فرزند آیت الله میلانی در کتاب علم و جهاد نوشته است:

«برپایه برنامه های درسی این مدارس مدرسه منتظریه معروف به حقانی را در قم آیت الله میلانی تأسیس کردند و فضایی بسیاری از آن فارغ التحصیل شدند»⁽¹⁾.

ولی این امر با تاریخ تأسیس مدرسه حقانی نمی سازد زیرا مدرسه حقانی در قم از سال 1341 شروع به کار کرده است و قدیمی ترین مدرسه آیت الله میلانی به سال 1345 تأسیس شد.

البته آیت الله میلانی به این مدرسه کمک مالی می کردند به این سخن بنگرید: «یکی از علمای بزرگ تهران که در مدرسه تدریس و تأثیر داشتند برای این جانب [کاظم صدیقی] نقل کردند که مرحوم آقای بهشتی از من خواستند تا به اتفاق ایشان با برخی از مراجع تقلید دیدار کنیم من هم پذیرفتم. در ملاقات ها مسأله اصلاح حوزه و مسایل مدرسه حقانی را مطرح می کردند و با ارائه دلایل در مورد ضرورت تحول اصلاحی و برنامه ریزی، نظر موافق مراجع تقلید را جلب می کردند و ضمناً خواستار کمک مالی و حمایت معنوی برای مدرسه، مشروط به عدم دخالت می شدند که مراجع محترم علیرغم موافقت فکری و تشویق شرط عدم دخالت را نمی پذیرفتند از این رو شهید بهشتی هم از آنان صرف نظر می کردند، تا این که موضوع با مرحوم آیت الله میلانی در میان گذاشته شد و ایشان حمایت مالی و معنوی بدون دخالت در امور مدرسه را بر عهده گرفتند»⁽²⁾.

از ویژگی های مدارس آیت الله میلانی استفاده از این موارد بوده است: 1. ابزار نوین آموزشی مانند میز و صندلی تخته سیاه 2. برگزاری امتحان از دروس؛ 3. تدریس دروس جانبی، مانند زبان انگلیسی ادبیات فارسی تاریخ، ادیان و مذاهب و....

دو. اهتمام به تبلیغ و نشر دین در داخل و خارج کشور

اشاره

آیت الله میلانی اهتمام وافر به نشر و تبلیغ دین داشتند و در این راستا در اعزام مبلغ جهت بیان معارف اسلامی به داخل و خارج کشور تلاش چشمگیری می کردند. در این جا به دو نمونه اشاره می شود.

1. اعزام طلاب برای تبلیغ هفتگی

یکی از برنامه های ایشان در جهت نشر معارف دینی اعزام طلاب در پایان هفته به مناطق اطراف مشهد بود. بدین منظور در روزهای پنجشنبه و جمعه که دروس حوزه تعطیل بود، طلاب را به

ص: 508

1- علم و جهاد، ج 1، ص 157

2- مدرسه حقانی، ص 54 و 55

مناطق اعزام می کردند. جالب این است که به طلاب سفارش می شد این امور را رعایت کنند:

1. از ذکر نام ایشان در منبرها خودداری کنند.

2. با مردم خوش رفتاری نمایند.

3. از فقرا و نیازمندان تفقد کنند.

4. در مسأله تقلید وارد نشوند و به بیان فتاوی مراجع اهتمام ورزند.

5. مردم را به ولایت اهل بیت و امام زمان فراخوانند.

6. نماز جماعت برگزار گردد و دعای کمیل و ندبه را در شب و روز جمعه با مردم بخوانند.

7. از مردم چیزی قبول نکنند. (1)

2. تکمیل بنای مسجد ایرانیان در هامبورگ و فرستادن شهید بهشتی به آلمان

مسجد هامبورگ آلمان که در زمان آیت الله بروجردی و به دستور ایشان شروع به ساخت شده بود با فوت ایشان متوقف گردید هیئت ساختمان این مسجد طی بیانیه ای با عنوان «سرنوشت غم انگیز مسجد ایرانیان در هامبورگ» (2) از توقف کار ساختمان خبر دادند و نامه ای نیز به آیت الله میلانی نوشته و از ایشان کمک خواستند. (3)

20 آبانماه 1343

إنما یعمر مساجد الله من آمن بالله والیوم الآخر

هیئت ساختمان مسجد ایرانیان در هامبورگ

حضرت آیت اله العظمی آقای میلانی دامت برکاته

مشهد

لزوماً معروض می دارد با ملاحظه دقیق تاریخچه پیدایش مسجد ایرانیان در هامبورگ که به پیوست تقدیم می گردد برخواطر مهر منیر آن جناب روشن و مبرهن خواهد بود که باید این بنای معظم تاریخی اسلامی در یک مملکت خارجی که نیمه تمام مانده تکمیل گردد.

برای ترویج دین مبین و شادی روح پرفتوح مؤسس آن مرحوم آیت الله بروجردی لازم است پیشوایان محترم دین مبین به مؤمنین توصیه و دستور فرمایند که کمک کنند تا از حال فعلی که در انظار خارجی لطمه بزرگی به حیثیت جامعه اسلامی می زند خارج و به اتمام برسد والسلام علیکم ورحمة اله و برکاته

از طرف هیئت ساختمان مسجد ایرانیان در هامبورگ (4)

1- علم و جهاد، ج 1، ص 159.

2- همان، ص 173

3- همان، ص 168

4- همان

مرحوم محمدتقی فلسفی واعظ و خطیب مشهور، طی نامه ای به آیت الله میلانی در تاریخ چهارم دیماه 1343 شهید بهشتی را برای این کار کاندید می کنند. (1)

آیت الله میلانی در دوم فروردین 1344 نامه ای به هیئت اداره ساختمان فرستاده و در آن شهید بهشتی را به عنوان نماینده معرفی می کند و از حمایت خود برای تکمیل ساختمان خبر می دهد. (2)

شهید بهشتی در تاریخ دوم تیرماه 1344 با ارسال نامه ای به آیت الله میلانی از فعالیت های انجام شده خبر می دهد. (3) آیت الله میلانی نیز جواب نامه را مرقوم داشته و ارسال می کنند.

بسمه جلت اسمانه

هامبورگ جناب مستطاب حجت الله الاسلام و المسلمین آقای بهشتی دام فضله و افضاله

تسلیم و تحیت وافر، به عرض می رسانم چندی است به زیارت مرقوم کریم مورخ 44/4/2 موفق شده و از بیانات شریف به چند گونه معلومات برخوردار و درس گرفته ام خدای متعال آن وجود شریف را برای امت اسلامی و مذهب در همه نقاط پاینده بدارد. تحقیقاً بایستی روحانیت پیوسته شکر گزارد چنین نعمتی که آبروی جامعه او را نگه می دارد. از تمشیت مقاصد عالیه در آن محیط نگرانم و نمی دانم تا چه حدودی توانایی دارم کمک کنم و ترویج کنم و به کدامین شخصیت یا به اشخاصی حرف شنو و با احساسات سفارش کنم از ساختمان مسجد و تعرض نمودن شهرداری از حیث ناقص ماندن آن نگرانم و علیه سبحانه التوکل. باری تشکیلات به طوری که درس داده اید یعنی مرقوم داشته اید و بسی حکیمانه مرقوم داشته اید بسیار مهم است ولی چه باید کرد و راه وصول و مقرر داشتن آن ها چیست؟ (اخیراً از قم از بعضی آقایان نامه ای رسید و بعضی اشخاص به مشهد مقدس آمدند اظهارشان این بود که در اطریش عالم اسلامی وجود ندارد و دو هزار دانشجوی اسلامی در آن جا است پس لازم است به شهر وین جناب آقای محقق را سریعاً اعزام کنی. بنده اولاً ندانستم آن دو هزار آن جا معادل بیست نفر از جوانان با ایمان ایران اهمیت به عوالم دینی و مذهبی می دهند یا نه ثانیاً و ثالثاً هم ندانستم لهذا علی العجالة معتذر شوم اگر حضرت عالی معلوماتی از اطریش دارد مسبوقم بفرمایید) دیروز مرقومه از حضرت عالی بر حسب اخبار بنده زاده شرف

ص: 510

1- همان، ص 171 و 172

2- همان، ص 162 - 163

3- همان، ص 163 - 166.

وصول بخشیده ولی خبرم نداده که مطلبی لازم الاطلاع برای بنده را مشتمل بوده است اگر باشد در آینده جواب عرض می کنم.

جناب مستطاب آقای باهنر دامت معالیه تا حدودی که توانسته اقدامات فرموده اند و بنده تا حدودی که توانسته ام مراقبت دارم در ترویج و تأییدات ایشان ولی به طوری حیرت از جهاتی وجود دارد که بعضی جوانانی که به خدمتشان می رسند اظهارشان این است که رأی قاطع نمی توانند بدهند ایران بالفعل حاجت مبرم دارد ولی امیدم آن است که به حول و قوه خداوندی وجود حضرت عالی در اروپا در آینده آثار بسیار هم داشته باشد. و الله المستعان والسلام علیکم وعلی کل من تری المناسب ابلاغه الیه.

محمد هادی الحسینی المیلانی (1)

سه. حمایت از حرکت های روشنفکری دینی

اشاره

یکی از ابعاد زندگی آیت الله میلانی حمایت از حرکت های روشنفکری دینی در آن عصر بود. با توجه به فضای سنتی حاکم، این حمایت ها برای جذب طبقه تحصیل کرده به دین و صیانت از عقاید و باورهای آنان در برابر دو جریان غربی و مارکسیستی بسیار مهم تلقی می شد اینک به ذکر نمونه هایی از این رفتار می پردازیم.

1. حضور در کانون نشر حقایق اسلامی

جناب آقای یزدانیان یکی از شاگردان استاد محمد تقی شریعتی در مصاحبه ای در پاسخ به این سؤال که چه کسانی از روحانیون به کانون می آمدند گفته است: «از روحانیون کسانی که به کانون می آمدند بیشتر آقا شیخ کاظم دامغانی بود که استاد [محمد تقی شریعتی] می گفت: ایشان استاد من بودند. گاهی آقای واعظ زاده می آمد آن جا سخنرانی می کرد. افراد دیگری هم بودند. زمانی که آقای میلانی به مشهد تشریف آوردند هنوز آقای بروجردی زنده بودند. با فوت آقای بروجردی مرجعیت تقریباً آمد به مشهد و آقای میلانی به عنوان مرجع، بعضی جلساتی را که در کانون تشکیل می شد تشریف می آوردند و کانون و استاد مورد تأیید آقای میلانی بودند. حتی بعد از تعطیلی کانون آقای میلانی جلسه تفسیر قرآن استاد را در منزل

ص: 511

1- همان، ص 170 و ص 167؛ آیت الله العظمی میلانی به روایت اسناد ساواک ج 1، ص چهل و دو و چهل و سه و ص 562

خودشان ادامه دادند و جلسات استاد آن جا تشکیل می شد. روحانیت آن زمان هیچ جا بحث تفسیری نداشت و فقط بعضی از آن ها سخنرانی می کردند در مسجد گوهرشاد جمعیت زیادی برای سخنرانی می آمدند و سخنران ها بحث های تقوا و توحید و روایات را مطرح می کردند و بحث تفسیری در مشهد خیلی کم داشتیم. آن کسی که بحث تفسیری را در مشهد تأسیس کرد استاد شریعتی بود؛ یکی تفسیر قرآن و یکی تفسیر نهج البلاغه.» (1)

2. دعوت از شخصیت های غیر معمم برای سخنرانی در منزل

استاد محمد تقی شریعتی که خود فرزند حوزه علمیه خراسان، بود برای ایفای نقش تعلیمی و تربیتی در نسل نو لباس روحانیت را کنار گذارد و در فرهنگ و دانشگاه به تدریس پرداخت و جلساتی را برای معلمان و استادان برگزار کرد آیت الله میلانی پس از تعطیلی کانون نشر حقایق اسلامی در سال 1336 ش از ایشان دعوت کرد تا در منزل خود به درس تفسیر بپردازد. این جلسات به مدت سه سال (1336 - 1339 ش) ادامه داشت. (2)

حجت الاسلام والمسلمین سیدهادی خامنه ای در این زمینه می گوید: «مرحوم آقای [محمدتقی] شریعتی یک مدتی را ظاهراً شب های شنبه در منزل آقای میلانی صحبت می کرد. مرحوم آقای میلانی با ایشان و با مجموعه صاحبان این تفکر ارتباطی برقرار کرده بود و منزلشان را در اختیار این ها گذاشته بود سخنرانی در آن جا برقرار می شد و جمعیت خیلی زیادی از طلبه و غیر طلبه هم در آن جلسه شرکت می کردند.» (3)

3. حمایت ضمنی از حسینیه ارشاد

چون بانیان حسینیه ارشاد، آیت الله شهید مطهری و دوستانش می خواستند استاد محمد تقی شریعتی را برای حضور علمی و تبلیغی در آن مؤسسه متقاعد کنند به آیت الله میلانی متوسل می شوند و آن بزرگوار استاد را برای رفتن به تهران تشویق می کند و ایشان نیز می پذیرند. (4)

استاد محمد تقی شریعتی این قصه را چنین نقل می کند بعدها نامه ای از ایشان [آیت الله مطهری] و مؤسسين حسینیه ارشاد به من رسید امام جماعت، ارشاد مرحوم شاهچراغی بود

ص: 512

1- مجموعه آثار همایش بزرگداشت استاد محمد تقی شریعتی، ج 3 (مصاحبه ها)، ص 359

2- تاریخ شفاهی کانون نشر حقایق اسلامی، ص 212

3- همان، ص 210 و 211

4- تاریخ شفاهی ص 260؛ مجموعه آثار همایش استاد محمدتقی شریعتی، ج 1، ص 125

و مسئول انتخاب مبلغین آقای مطهری بودند. آقای مطهری نامه ای به من نوشته بودند که ما با همان روش کانون نشر حقایق، اسلامی در تهران مؤسسه ای دایر کرده ایم و می خواستیم اسمش را کانون نشر حقایق اسلامی بگذاریم ولی از لحاظ سیاسی مصلحت ندیدیم... یک نامه هم هیئت مدیره حسینیه ارشاد نوشته بود؛ بعد معلوم شد که به آیت الله میلانی هم سه چهار نامه نوشته اند آیت الله میلانی هم مرا خواستند و گفتند این ها چنین تقاضایی دارند و شما خوب است که خواسته آن ها را انجام دهید. گفتم اگر من را معاف کنید، بهتر است. گفتند: اگر غیر شما کس دیگری بود می گفتم که بر تو واجب است که این کار را انجام بدهی، ولی چون شما هستید و مریض حال هم هستید نمی توانم بگویم بر شما واجب است، ولی خیلی دوست دارم به تهران بروید.» (1)

این اتفاق مربوط به سال 1345 ش است. جالب است به پرسش و پاسخی از آیت الله میلانی در سال 1390 ق (1349 ش) توجه شود که ظاهراً مربوط به دوره بروز برخی اختلافات با دکتر شریعتی است و ایشان به صراحت جواب نمی دهند.

محضر مبارک حضرت آیت الله العظمی آقای میلانی ادام الله ظلّه

به عرض مبارک عالی می رساند این جانب شریعه کاتوزیان مدتی است که به عنوان قرائت قرآن و شرح و نشر احکام در حسینیه ارشاد در تهران با زنان مسلمان جلسه دارم و به تصور این که این مجامع اثری در روحیه خانم ها داشته باشد چنان که ظاهراً هم همین طور بوده [است]، با ضعف مزاج و کبر سنّ به این کار اقدام [کرده ام].

حالیّه از گوشه و کنار مطالبی شنیده می شود که حسینیه ارشاد به عللی جای مناسبی برای رفت و آمدهای مذهبی نیست و نیز شنیده شده است که برخی از علما نسبت به رفتن به آن محل و تأیید آن جا و تشویق مردم به شرکت در مجامع متشکله در آن حسینیه اظهار تردید و شاید نهی کرده اند. لذا برای روشن شدن موضوع از حضرت آیت الله استدعا می شود، نظر خود را نسبت به اجازه یا منع از شرکت در مجامع حسینیه مزبور مرقوم فرمایید تا تکلیف ما روشن شود و به کار شبهه ناکی اقدام نکرده باشیم.

ضمناً این استفسار کاملاً خصوصی است و فقط برای تعیین تکلیف خود و چند نفر از خانم ها که در این راه با این جانب همکاری دارند، به عمل آمده است.

ص: 513

السلام علیکم ورحمة الله وبرکاته. امید است خدمات و مساعی سرکار عالیہ مورد قبول حضرت بقیة اللہی - ارواحنا فداه - بوده باشد و بدین وسیله به عنایات و الطاف حق متعال جلّ و علا نایل شوید و امید است در اثر تعلیم و تربیت سرکار عالیہ مخدّرات عالیات به مرتبه کمال روحی و تقوای علمی نایل شوند؛ ان شاء الله تعالی انتظار می رود راجع به مقام ولایت که یک حقیقت و واقعیتی است بعد از توحید و نبوّت کاملاً بحث کنید و همچنین نسبت به وظایف شرعیّه و اخلاق عملیه و ثابت نمایید بطلان سخنان بعضی مردم بی خبر از حقایق و کم معلومات را و چنان چه نتوانید همانا خودداری از شرکت نمایید و علت آن را بیان فرمایید و تشخیص موضوع به عهده خود مکلفین است.

شعبان 1390 (1)

چهار. تنوع آثار مکتوب

آثار مکتوب بر جای مانده از آیت الله میلانی بسیار است آن چه تاکنون به چاپ رسیده عبارت اند از:

1. قادتنا کیف نعرفهم، 8 جلد

2. تفسیر سورة الجمعة والتغابن

3. محاضرات في فقه الامامية (الزكاة، الخمس صلاة المسافر، البيع)، 5 جلد

4. احكام سفته و سرقفلی

5. نخبة المسائل

6. التعليقة على العروة الوثقى

7. مناسک حج

8. منهاج الاحكام

9. دیدگاه های علمی

10. 110 پرسش (در تفسیر، حدیث، اعتقادات، فقه و تاریخ) (2)

ص: 514

1- دیدگاه های علمی، ص 230 و 231؛ درباره علل اختلاف و تیره شدن روابط میان آیت الله میلانی و استاد محمد تقی شریعتی ر.ک: مجموعه مقالات همایش استاد محمد تقی شریعتی، ج 1، ص 127.

2- علم و جهاد، ج 1، ص 65 و 66؛ دیدگاه های علمی، ص 10.

البته آثار دیگری نیز از ایشان که بیشتر در موضوعات فقهی و اصولی است به صورت مخطوط موجود است و هنوز به چاپ نرسیده است. (1) بررسی این آثار نشان می دهد که در سه حوزه تفسیر، اعتقادات و فقه، دست به قلم برده اند.

تفسیر قرآن کتاب: تفسیر سورة الجمعة والتغابن.

مسایل اعتقادی، کتاب: قادتنا كيف نعرفهم.

فقه استدلالی کتاب های: محاضرات في فقه الامامية و احكام سفته و سرقفلی

فقه فتوایی، کتاب های نخبة المسائل التعليقة على العروة الوثقى، مناسک حج و منهاج الاحکام.

و کتاب های دیدگاه های علمی و 110 پرسش در زمینه های مختلف علوم اسلامی شامل تفسیر، حدیث، کلام، تاریخ می باشد.

این دو کتاب اخیر پژوهشگر را به یاد کتاب های شیخ مفید و سید مرتضی می اندازد. آثاری مانند المسائل السروية، رسائل الشریف المرتضی که در آن ها مفید و مرتضی با وجهه یک متکلم برجسته به تبیین و دفاع از مذهب می پردازند آیت الله میلانی نیز در این دو کتاب بسان یک متکلم برجسته در عرصه های مختلف علمی حضور یافته است.

البته چنان که در شرح حال ایشان آمده از این سنخ آثار دو جلد دیگر نیز در دست چاپ است. (2)

پنج. فعالیتهای اجتماعی - سیاسی

اشاره

یکی از ابعاد برجسته در زندگی آیت الله میلانی فعالیت های اجتماعی و سیاسی است. چنان که پیش از این نیز یادآوری شد عمده این فعالیت ها در دوران سکونت در مشهد مقدس تحقق می یابد و البته این گونه فعالیت ها منحصر به مشهد و حتی ایران نبود، بلکه گستره ای ملی و بین المللی داشت برای ارائه تصویری اجمالی از این فعالیت ها نمونه هایی را در ضمن پنج محور متذکر می شود

1. مبارزه با رژیم شاه و حمایت از نهضت امام خمینی

در این زمینه می توان به موارد زیر اشاره کرد:

1. نقد و اعتراض به لوایح و مصوبات دولت و مجلسین شورا و سنا که با مصالح اسلام و مسلمانان ناسازگار بود. نمونه های بارز آن نقد لوایح ششگانه شاه از جمله قانون اصلاحات

ص: 515

1- علم و جهاد، ج 1، ص 66 - 67.

2- همان، ص 65

ارضی، (1) نقد لایحه انجمن های ایالتی و ولایتی (2) و لایحه خانواده می باشد. (3)

2. حمایت از نهضت 15 خرداد و امام خمینی.

ایشان از آغاز مخالفت امام با لوایح دولت آن لوایح را محکوم کرده و پس از وقایع 15

خرداد و بازداشت امام با انتشار اعلامیه و نیز حضور صد روزه در تهران (4) 1342/4/9 تا (5) 1342/7/15 به پشتیبانی از این نهضت ادامه دادند. (6)

3. عدم ملاقات با شاه در سفرهایش به مشهد (7)

4. حمایت از زندانیان سیاسی. (8)

2. اهتمام به وحدت مسلمانان جهان

نامه به کنفرانس لندن در شعبان 1382ق، (9) نامه به کنفرانس مکه در ذی قعدة الحرام 1383 ق، (10) نامه به کنفرانس سران کشورهای آفریقایی و آسیایی در الجزایر به تاریخ صفر 1385ق، (11) نامه به شیخ شلتوت در فجایع رژیم غاصب فلسطین در مسجد الاقصی (12) و نیز پیام تسلیت به مناسبت فوت شیخ محمود شلتوت (13) نمونه هایی از این اهتمام و توجه است.

3. اهتمام به اتحاد علمای شیعه

ایشان در نامه ای خطاب به شهید صدوقی پیشنهاد تجمع علمای شهرستان ها را لازم و ضروری دانسته و آمادگی خود را برای حمایت و میزبانی اعلام می دارد

بسم الله الرحمن الرحيم

یزد

حضرت مستطاب آیت الله آقای حاج شیخ محمد صدوقی دامت ایامه الزاکية

السلام علیکم. امید آن که به یمن توجهات حضرت ولی عصر ارواحنا له الفداء در کمال صحت و عافیت باشید. الله الحمد این جانب تأثری ندارم باری مرقوم کریم مورخ 18 شهر جاری

ص: 516

1- آیت الله میلانی به روایت اسناد ساواک ج 1 ص 73 - 75 و ص 82

2- همان ص 41 - 46 و ص 102 - 106

3- همان، ج 3، ص 207.

4- همان ص 146

- 5- همان، ص 385
- 6- همان، ج 1، ص بیست و نه تا سی و پنج و ج 3، ص 14 - 285
- 7- همان، ج 3، ص 272 - 274
- 8- همان، ج 1، ص بیست و هشت و ج 3، ص 83
- 9- علم و جهاد، ج 1، ص 185 - 188.
- 10- همان، ص 190 و 191.
- 11- همان، ص 189
- 12- همان، ج 2، ص 74
- 13- همان، ص 75

در 22 زیارت و تأخیر در جواب در اثر نبود مسافر بود. مطالب مندرج مورد تصدیق. مختصراً آن که تعلم ما لا تعلم و نعلم ما لا تعلم همچنان که مرقوم فرموده اید اجتماع حضرات آقایان علمای اعلام همه شهرستان ها در یک محل و تعاون و تعاضدشان لازم بلکه ضروری است و چون مشهد مزار ثامن الحجج علیه آلاف التحية والثناء می باشد و همه آقایان به عنوان زیارت می توانند مشرف گردند، در صورتی که صلاح بدانید حضرت عالی دعوت فرمایید، البته این جانب در خدمت حاضر و مهیا هستم دمت و دامت ایامکم الزاکیه

محمد هادی الحسینی المیلانی (1)

4. صدور فتوا به قطع ارتباط مسلمانان با اسرائیل

ایشان علاوه بر موضع گیری ها علیه اسرائیل در مواضع مختلف و حمایت از مردم فلسطین در سال 1387 ق مصادف با 1346 ش با صدور فتوایی نظر خود را مبنی بر لزوم قطع ارتباط مسلمانان با اسرائیل صراحتاً ابراز می نمایند.

بسم الله الرحمن الرحيم

إلى لجنة ممثلى الجمعيات الإسلامية في بغداد

السلام عليكم

إن هذه الفاجعة المؤلمة أوجدت استياء عاماً لدى جميع المسلمين في العالم وأضافت إلى آلامهم الناشئة من الفجائع السابقة فإلى الله المشتكى وإلى وليه المهدي عليه الصلاة والسلام نرفع الشكوى. إن الله تعالى وصف اليهود بأنهم: (يَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا...) وقال فيهم أيضاً (لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدُوًّا لِلَّذِينَ ءَامَنُوا الْيَهُودَ...) وفي الحديث عن الرسول الأعظم صلى الله عليه و اله أنه قال: «أظهروا البراءة منهم و باهتوهم لكيلا يطمعوا في الفساد في الإسلام».

فعلى جميع المسلمين أن يمتنعوا عن أي لون من ألوان التعامل والعلاقات الودية من الإسرائيليين، كما أن عليهم الا يتوانوا عن تقديم جميع أنواع المساعدات المادية والمعنوية إلى إخوانهم من المسلمين، فقد قال رسول الله صلى الله عليه و آله: «من أصبح ولم يهتم بأمور المسلمين فليس بمسلم وألف تحية وإكبار للجنود المسلمين الذين اشتركوا في هذه الحرب و دافعوا عن الحدود والثغور الإسلامية، والمسجد الأقصى بكل بطولة وشجاعة، ولا شك أنهم خلدوا لأنفسهم أحسن الذكر أولئك عليهم صلوات من ربهم ورحمة».

السيد محمد هادي الحسینی المیلانی - ربيع الأول 1387هـ - (2)

ص: 517

1- همان، ج 2، ص 42

2- همان، ج 1، ص 192 - 193.

همچنین در این زمینه می توان از تلگراف های ایشان به امام موسی صدر درباره فجایع اسرائیل یاد نمود. (1)

5. ملاقات با شخصیت های جهان اسلام

وسعت نظر و نگاه جهانی آیت الله بود که شخصیت های جهان اسلام که به ایران می آمدند به دیدار ایشان می شتافتند.

در این زمینه می توان از ملاقات های دکتر شیخ محمد فحام مفتی اعظم و رئیس الازهر مصر (1391ق)؛ (2) دکتر بدوی رئیس دانشگاه الازهر (1393ق)؛ (3) علامه شیخ احمد کفتارو، مفتی سوریه (1393ق)؛ (4) دکتر صبحی صالح از علمای لبنان؛ (5) شیخ محمد بن علی اکوع زیدی، وزیری دادگستری یمن؛ (6) استاد گنجعلی اوغلی رئیس دانشگاه آنکارا (1394ق) (7) و... یاد کرد.

6. کارهای خیریه و عام المنفعه

آیت الله میلانی در کنار فعالیت های علمی اجتماعی و سیاسی و نشر دین به امور مسلمانان و رفع گرفتاری های آنان نیز اهتمام وافر داشت نوّه ایشان گفته است: «می توان گفت هیچ کار خیری در منطقه خراسان اتفاق نمی افتاد مگر آن که آیت الله میلانی در آن نقش داشت و از آن حمایت می کرد.» (8)

نمونه بارز این اهتمام را در کمک به زلزله زدگان جنوب خراسان در سال 1347 ش می توان یافت. (9)

در پایان این نوشتار به یک نکته دیگر در زندگی معظم له توجه می دهیم. ایشان علاقه وافر به اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله داشته و همگان را به شناخت و ارتباط با آنان دعوت می کردند. توجه ویژه به حضرت ولی عصر علیه السلام در زندگی ایشان بسیار پر رنگ بود به طلاب مدرسه های خود دستور داده بودند که هر روز صبح اول دعای فرج را بخوانند و آن گاه در کلاس درس حاضر شوند. (10)

ص: 518

1- آیت الله میلانی به روایت اسناد ساواک، ج 3، ص 581 و 585

2- علم و جهاد، ج 1، ص 281 - 291

3- همان، ص 201 - 310

4- همان، ص 29 - 299

5- همان، ص 383 - 381

6- همان، ص 360 - 367

7- همان، ص 352 - 360 .

8- محاضرات في فقه الامامية، القسم الأول، ص 38

9- آیت الله میلانی به روایت اسناد ساواک ج 1، ص چهل و چهار و چهل و پنج

10- محاضرات في فقه الامامية، القسم الاول، ص 43

به مبلغین اعزامی به روستاها و اطراف مشهد گفته بودند صبح های جمعه دعای ندبه بخوانند. در اتاق کار ایشان در بالای سر تابلویی بود که بر آن یا صاحب العصر والزمان نوشته شده بود و در پایین تابلو این شعر مکتوب بود.

بالای سرم نام تو را نقش نمودم *** یعنی که سر من به فدای قدم تو (1)

ایشان به وسیله آقای سید جلال تهرانی در سال 1344 ش به شاه پیغام دادند که در سفر حج با اولیای امور حجاز برای بنای قبور ائمه بقیع علیهم السلام مذاکره نماید. (2)

این عشق و محبت و سفارش و توصیه به علاقه به اهل بیت بر پایه مبانی محکم کلامی شیعه استوار بود و البته این امور سبب نشد در دیدگاه ها و پاسخ های ارائه شده از سوی ایشان، خط غلو یا آرای مبالغه آمیز راه یابد.

اینک به نمونه هایی از پاسخ های ایشان به برخی از پرسش ها درباره اهل بیت و پیامبران علیهم السلام بنگرید:

در ضمن پرسش و پاسخ هایی آمده است:

س 1- مادران انبیا و ائمه معصومین علیهم السلام بتول هستند یعنی خون حیض و نفاس نمی بینند [آیا چنین است؟]

ج 1- در حضرت صدیقه و حضرت مریم - سلام الله علیهما - روایت بر این معنا وارد شده است و اما نسبت به غیر ایشان دلیلی در نظر ندارم.

س 6- [آیا] ائمه اطهار علیهم السلام همیشه طاهر و مطهر می باشند یا گاهی متنجس هم می شوند؟

ج 6- علم آن نزد خودشان است.

س 7- [آیا] در تشهد نماز مثل شهادت به رسالت شهادت به ولایت می شود خواند و آیا اجر و ثواب دارد یا نه؟

ج 7- خلاف احتیاط است.

س 10- آیا به ائمه طاهر نسیان عارض می شود یا خیر؟

ج 10- برحسب برهان عارض نمی شود والله العالم بحقایق الامور. (3)

در پرسش و پاسخ دیگری می خوانیم:

س 1- زنان اجنبیه با امام محرم اند یا نه؟

ص: 519

2- علم و جهاد، ج 2، ص 116

3- دیدگاه های علمی، 175 - 177

ج 1- زنان اجنبیه با امامان علیهم السلام محرم نمی باشند. (1)

درباره شهادت ثالثه پرسش و پاسخی این چنین برجای مانده است:

بسم الله الرحمن الرحيم

پیشگاه مرجع عالیقدر عالم تشیع حضرت آیت الله العظمی جناب

آقای میلانی مد ظله العالی

س 1- با این که حضرت امیرالمؤمنین علی علیه السلام دوم شخص اسلام است و در فضیلت و برتری از هر حیث بعد از حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و اله احدی دارای چنین مرتبه ای نیست، مع ذلک وقتی به فتوای مراجع بزرگ برخورد می کنیم مشاهده می شود که می فرمایند: (أَشْهَدُ أَنْ عَلِيًّا وَلِيُّ اللَّهِ) جزو اذان و اقامه نیست، و بعضی هم [آن را] مستحب نمی دانند علت آن چیست؟

باسمه تعالی شأنه

ج 1- علت این که فقها (أَشْهَدُ أَنْ عَلِيًّا وَلِيُّ اللَّهِ) را جزو اذان نمی دانند، آن است که نمی توانند بر خلاف دستوری که شرعاً رسیده است فتوا بدهند اما علت نرسیدن دستور شرع چیست؟ چند احتمال وجود دارد و ممکن است جهت دیگر هم داشته باشد که عقل ما به آن نرسد؛ مثلاً گاهی در دستور شرع فقط اظهار توحید و ثنای الهی است و هیچ گونه تصدیق و شهادت به نبوت نیست در این صورت نتوان اظهار نمود. (2)

در پاسخ به سؤالی درباره طلاق بودن امام مجتبی علیه السلام چنین مرقوم داشته است:

س 1- آیا صحیح است که امام دوم حضرت امام حسن مجتبی علیه السلام سیصد زن خود را طلاق داد؟ و در صورت جواب مثبت با جمله «ابغض الاشياء عندی الطلاق» چگونه مطابقت دارد؟

ج 1- روایت معتبری که حجت شرعی باشد دلالت بر این معنا ندارد و این که طلاق مبغوض می باشد، در صورتی است که تقاضای خود زن نباشد بنابر آن چه از روایات استفاده می شود. (3)

در پایان لازم به تذکر است که درباره ابعاد شخصیت آیت الله میلانی زمینه پژوهش های جدی و عالمانه وجود دارد، و مع الاسف هنوز بدان پرداخته نشده است. جا دارد پژوهشگران به بررسی و تحلیل اندیشه های ایشان در حوزه های کلام، تفسیر و فقه بپردازند، چنان که جای پژوهش های جدی در حیات اجتماعی و سیاسی ایشان بسیار خالی است.

امید است این نوشتار مختصر، گامی در این وادی باشد.

ص: 520

2- همان، ص 77 - 79

3- همان، ص 178 - 181

1. آیت الله العظمی سید محمد هادی میلانی به روایت اسناد ساواک مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات تهران 1380، 3 جلد
2. دیدگاه های علمی آیت الله العظمی سید محمد هادی حسینی میلانی، به کوشش غلامرضا جلالی مشهد: بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی، 1384
3. علم و جهاد سید محمد علی میلانی، قم: لسان الصدق، 1427ق، 2 جلد.
4. تاریخ شفاهی کانون نشر حقایق اسلامی، پروین منصوری تهران مرکز اسناد انقلاب اسلامی 1384
5. تاریخ شفاهی مدرسه حقانی بهمن شعبان زاده تهران مرکز اسناد انقلاب اسلامی، 1384
6. محاضرات في فقه الامامية، كتاب الزكاة، القسم الأول آیت الله العظمی سید محمد هادی میلانی، جمعها و علق عليها فاضل الحسيني الميلاني مشهد دانشگاه فردوسی مشهد، 2535
7. یاد استاد، مصاحبه ها، مجموعه آثار همایش استاد محمد تقی شریعتی /3 تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، 1385.
8. مفاخر آذربایجان، عقیقی بخشایشی
9. گنجینه دانشمندان محمد شریف رازی، تهران: اسلامیه، 1352
10. مشاهیر مدفون در حرم رضوی ابراهیم زنگنه، مشهد آستان قدس رضوی، 1382
11. نشریه نگاه حوزه شماره 2 مقاله غلام رضا جلالی.

چکیده

عالمان دینی در گوشه گوشه گستره پنهان سرزمین های اسلامی، همواره محیط پیرامون خود را از معنویت و فرهنگ دینی منور ساخته و بی هیچ چشمداشتی عمر خویش را در این راه سپری نمودند یکی از این عالمان پرتلاش دینی معاصر آیت الله سید حسن نبوی کاشمیری است.

در این نوشته پس از ذکر نکاتی در مقدمه، زندگینامه خودنوشت مرحوم نبوی که نشانگر تلاش های وی در عرصه تحصیل و ترویج علوم دینی می باشد تصحیح و ارائه شده است. همچنین در مواردی که لازم بوده توضیحات کوتاهی داده شده است.

کلیدواژه ها: زندگی نامه خودنوشت، آیت الله نبوی، کاشمر، خراسان.

درآمد

(الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى عَبْدِهِ وَرَسُولِهِ وَصَفِيَّهِ وَحَبِيبِهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ).

گسترش فرهنگ دینی مدیون تلاش و کوشش بی دریغ مردانی است که بی چشم داشت دنیایی، زندگی خود را صرف ترویج معارف اسلامی و بیان احکام دینی و آموزش مسایل تربیتی نموده اند. آنان چون شمع سوخته و محیط پیرامون خود را از معنویت و فرهنگ دینی منور ساختند. گرچه تعدادی از این انسان ها یاد خود را در دل دیگر انسان ها ثبت نموده اند، اما تاریخ فرهنگی جامعه ما از ثبت اثر و نام بسیاری از این بزرگان ناتوان بوده است.

اکنون ضمن معرفی یکی از این انسان های فرهیخته و بی مدعا زیست نامه خودنوشت وی عرضه می گردد.

این عالم بزرگ آیت الله حاج میرزا سید حسن نبوی کاشمیری است. نام اجداد وی چنان که خود نوشته چنین است:

سید حسن فرزند مرحوم حجت الاسلام حاج سید اسماعیل مجتهد، فرزند سید جلیل حاج سید ابراهیم نظام العلما فرزند حاج سید رضا فرزند حاج میر ابراهیم، فرزند میر معصوم فرزند میر اسحاق بیرجندی قاینی.

از این نوشته بر می آید که اجداد وی از مردمان بیرجند و قائن بوده که بعداً در کاشمر ساکن شده اند

زیست نامه

تنها اثر باقی مانده از سید حسن نبوی چندی پیش به لطف یکی از نوادگان او به دست ما رسید. او در پایان این اثر بیوگرافی مختصری از خود به یادگار گذاشته که تمام اطلاع ما از حیات علمی و اجتماعی وی منحصر به همان است.

بر اساس این نوشته او در سال 1308ق در شهر ترشیز چشم به جهان گشود و تعلیم و تعلم را از هفت سالگی در همان شهر در نزد پدر خود آغاز کرد و در سال 1328ق به صلاحدید پدرش ازدواج می کند او علاقه مند مهاجرت به نجف اشرف و ادامه تحصیل در آن شهر بود ولی به جهت کهولت پدر این امکان برایش ایجاد نمی شد.

در سال 1331ق پدرش دارفانی را وداع گفت و او پس از فوت پدر بلافاصله بار سفر می بندد. او بنا داشت اول برای زیارت خانه خدا به مکه، برود ولی با شروع جنگ جهانی این سعادت نصیب وی نمی شود و ناچار راهی کربلا و پس از آن نجف اشرف می شود.

در نجف کرسی های متعدد درس دایر بوده ولی او پس از شرکت در آن ها و ارزیابی هر کدام درس میرزای نایینی را بر همه مدرسین ترجیح می دهد و تا زمانی که در نجف حضور داشته درس وی را ترک نمی کند. (1)

ولی حوادث ایام با وی بنای ناسازگاری گذاشته و او علی رغم علاقه شدیدی که به شهر نجف داشته به جهت نداشتن اجازه اقامت از سوی دولت عراق مجبور به بازگشت به ایران

ص: 524

1- میرزای نایینی در 29 رمضان 1340 هـ - ق به آیت الله نبوی اجازه اجتهاد داده که تصویر آن به ضمیمه همین مقاله خواهد آمد

شده و در سال 1340 ق راهی ایران گردد.

او تصمیم داشته در ایران ساکن مشهد مقدس شود ولی بر اثر بیماری دکترها اقامت وی را در شهر خودش - کاشمر - ضروری تشخیص داده و او ناچار به آن جا باز می گردد.

او در کاشمر سالیانی متصدی مسایل شرعی و ترویج دیانت بین مردم می گردد. ولی آخر الامر صلاح خود را در انزوا از کارهای جاری می داند و در سال 1355 ق به گوشه گیری روی می آورد. این گوشه گیری همزمان با طرح کشف حجاب رضاخانی (1314 ش) و مصادف با اقدامات ضد دینی و اسلامی او بوده و به نقل از فرزندان ایشان اعتراضی به اقدامات دولت وقت بوده است. در ایام انزوا آرزوی وی - یعنی زیارت خانه خدا - از طریق غیر عادی برایش مهیا می شود و او روانه سفر حج می گردد.

گزارش وی از زندگیش به همین جا خاتمه می یابد پس از این آیت الله نبوی در اوایل دهه 1330 ش به قم مهاجرت و در محله یخچال قاضی در همسایگی رهبر کبیر انقلاب اسلامی امام خمینی رحمه الله ساکن می گردد. ایشان در طول اقامت در قم با حضرت امام رفیق صمیمی و مراوده دوستانه داشت. بعد از قیام پانزده خرداد که منجر به تبعید حضرت امام گردید آیت الله نبوی نیز مجبور به ترک شهر قم و مراجعت به زادگاهش کاشمر گردید و تا آخر عمر در آن شهر در حالت انزوا مشغول طاعت و عبادت شد تا این که در سحرگاه روز جمعه پانزده خرداد 1361 ش بعد از ادای نماز صبح جان به جان آفرین تسلیم کرد و در جوار امامزاده حمزه کاشمر در آرامگاه ابدی قرار گرفت. روحش شاد.

آثار علمی

تنها اثر بر جای مانده از مرحوم نبوی کتاب نبوت خاصه یا رجوع عالم به جاهل است که او خود شرح حالش را در آخر آن درج نموده است. این کتاب به فارسی نگارش یافته است.

اثر دیگر وی تقریرات دروس استادش در نجف است که طبق تصریح خود - در زندگینامه اش - او در نجف اشرف از دروس میرزای نایینی و آقا ضیای عراقی، تحریر کرده است ولی از نسخه آن خبری در دست نیست.

شایان ذکر است که علاوه بر کتاب نبوت خاصه تعداد قابل توجهی جزوه های دستنویس صحافی نشده و یک نسخه ناقص خطی از مرحوم نبوی به یادگار مانده که حاوی مطالب متفرق بوده و در بین آن ها چند جزوه در تقریرات فقه و اصول نیز به چشم می خورد، ولی

معلوم نیست که این جزوه ها همان تقریرات نبوی است یا مربوط به دیگران بوده که در کتابخانه وی نگهداری می شده است چون در برخی اوراق نام افراد دیگری به عنوان مؤلف به چشم می خورد.

ما در این جا متن زندگی خودنوشت او را با توضیحات کوتاهی در مواردی که لازم باشد خدمت ارباب نظر تقدیم می داریم و امیدواریم که به همت دانشوران خطه کاشمر سرگذشت وی در سال های آخر عمر تدوین و این زندگی نامه تکمیل گردد تصویر نسخه کتاب نبوت خاصه - که این زندگی نامه در پایان قرار گرفته توسط نوه مرحوم نبوی، جناب آقای علی محقق، اصفیایی در اختیار نگارنده قرار گرفت. ضمن قدردانی و سپاس از ایشان، از خدای تعالی خواهانم که توفیق نشر دیگر آثار مرحوم نبوی را به ایشان عنایت بفرماید. بمتّه و لطفه و کرمه و احسانه، انّه علی کل شیء قدیر.

ص: 526

[نام و نسب]

بنده ناچیز و أحوج الخلايق الى رحمة ربه الحاج ميرزا حسن، فرزند مرحوم حجت الاسلام حاج سيد اسماعيل مجتهد، فرزند سيد جليل حاج سيد ابراهيم [نظام العلما] فرزند سيد الأجل العالم الكامل والعايد الزاهد حاج سيد رضا، فرزند حاج مير ابراهيم، فرزند مير معصوم فرزند مير اسحاق البيرجندی القايي - رضوان الله عليهم اجمعين-.

[تولد]

در سنه هزار و سيصد و هشت در قصبه ترشيز (1) که موطن والدين او و مرکز قرای آن حدود و تقريباً به مسافت سی فرسخ در جنوب غربی مشهد - که محل مرقد مبارک حضرت ثامن الائمه علی بن موسی الرضا عليه السام و علی آبائه و آبائيه آلاف التحية و الثناء می باشد - واقع است، از بطن مادر که از علویات صالحات دوره خود و در صفات حسنه و مواظبت عبادات و اذکار، خاصه تهجد در عنفوان شباب در اقران خود امتیاز داشته متولد شد.

[شروع تعلیم]

تقریباً عمر او که به هفت رسید به تعلیم قرآن مجید و پس از آن به کتب فارسی مشغول شد. و در سن نه سالگی تقریبی به تربیت والد ماجدش که از بزرگان علمای عصر خود بوده و در غالب علوم شهری به سزا داشت و خاصه در فقه و اصول که از نمره اول تلامذه مرحوم آیت الله حاج میرزا حبیب الله رشتی بوده و در تخلّق به اخلاق اسلامی و تحقیق به حقایق دینی و اقامه احکام و حدود و بسط ید در نشر شعائر دین و امر به معروف و نهی از منکر، از اولین اشخاص آن دوره محسوب می شده [به] تعلیم علوم عربیه مشغول شد. تا آن که تقریباً به سن دوازده سالگی رسید، تعلم سطوح فقه و اصول را از قوانین و معالم و شرح لمعه و شرایع در نزد بعضی از فضلاء وجهه همت خود قرار داده و در اوائل بلوغ

ص: 527

1- ترشيز نام قدیم کاشمر است این شهر در جنوب غربی مشهد و شمال گناباد قرار دارد شمال آن کوهستانی و متصل به کوه های سبزوار و جنوب آن جلگه حاصل خیز است و باغ های میوه وسیعی دارد

برای تعلیم رسائل (1) خاتم المجتهدین محیی علوم الدین الشیخ مرتضیٰ الانصاری (2) - طیب الله تربته الشریف - در محضر درس مرحوم والد حاضر شده و از حضور در محضر انور استفاده می نمود.

و در همان اوان شوق مسافرت به اعتاب مقدسه نجف اشرف را برای تکمیل تحصیل به اعلی درجه در خود احساس نمود ولی هر قدر در مقام استجازه از مرحوم والد بیشتر اصرار می نمود کمتر به جواب مساعدی نائل می گردید و در نتیجه ضعف و انکسار که لازمه سن مبارک بود خود را قادر به تحمل مفارقت طولانی ندیده لذا به همین جهت مدتی در ترشیز به سر برده و رضای واقعی آن بزرگوار را بر هر فضیلتی و سعادت‌ی ترجیح داد و فقط از همان محضر مبارک استفاده می نمود.

[تأهل]

تا آن که در سنه هزار و سیصد و بیست و هشت بر حسب امر مبارک تأهل اختیار نمود.

[در گذشت پدر]

و در جمادی الثانی هزار و سیصد و سی و یک فوت مرحوم والد اتفاق افتاده، با آن که پراکندگی و بی نظمی املاک و مخصوصاً سرپرستی صغار آن مرحوم مقتضی بود که لااقل دو سه سالی توقف نمایم، معذک به واسطه شدت اشتیاق به ادامه تحصیل با کمال بی صبری و قطع کلیه علایق همه و کلیه امور را واگذار و تفویض به مشیت حضرت احدیت - جلّ شأنه - نموده و در ماه رمضان همان سال به عزم مکه معظمه و توقف در نجف اشرف از ترشیز حرکت نمود.

[حرکت به سوی عتبات]

ولی پس از توقف چند روز در مشهد رضوی، معلوم شد که به واسطه جنگ عمومی - که در همان اوان شروع شده بود - از طریق روسیه مسافرت مکه غیر مقدور است، لذا حج را بدل به عمره و از همان جا به قصد عتبات عالیات و اشتغال به تحصیل در مرکز علوم اسلامی حرکت و پس از چند ماهی توقف در طهران از طریق کرمانشاهان رهسپار کعبه حقیقی شد.

ص: 528

1- نام اصلی آن فرائد الاصول است که کتاب درسی در رشته اصول فقه در حوزه های علوم دینی است و به رسائل معروف است. شروع و حواشی متعددی بر آن نوشته شده است. ر.ک: الذریعة الی تصانیف الشیعة، ج 6، ص 152 - 162.

2- آیت الله شیخ مرتضی بن مرتضی انصاری دزفولی معروف به شیخ انصاری (1214 - 1281 ق). برای آگاهی از شرح حال وی ر.ک: ریحانة الادب، ج 1 ص 189؛ لغت نامه دهخدا، ماده «انصاری»؛ فرهنگ بزرگان اسلام و ایران، ص 614

[ورود به کربلای معلّا]

و در روز اول محرم سیصد و سی و دو کربلای معلّا را مزار و مطاف خود دیده و هزارها مرتبه بر این نعمت عظمی شکرگزاری نمود.

[حوزه علمیه کربلا در آن دوره]

رئیس علمای آن دوره در این بلده طیبیه جناب آقای صدر اصفهانی (1) بود، که اخیراً ریاست عامه و مرجعیت تقلید هم داشت و نیز حوزه های علمی دیگر از قبیل مجلس درس آقای شیخ حسین ابن آقا شیخ زین العابدین کربلایی معروف به هندی (2) دایر بود.

[حرکت به سوی نجف اشرف]

باری بعد از انجام وظایف عبودیت و طواف بیت الله الاعظم کربلای معلّا را وداع و از طریق خان شور و راه عربانه به تقبیل عتبه و آستانه عرش درجه علویه که مطاف ملائکه و انبیا و اولیای خداست تشرف حاصل نمود.

در اول ورود به صحن مقدس هیبت و هیمنه و روحانیت و نورانیت آن مکان شریف که از شش جهت مشهود بود بر مجامع قلب احاطه نمود حالت حیرت و بهت عجیبی دست داد.

[شروع تحصیل در نجف]

باری بعد از یک هفته توقف و توقیف و تنظیم امور زندگانی در مجامع علمی حاضر شده، به قدر استعداد خود استفاده می نمود مجالس تدریس هم توجه در این شهر متدین که مورد توجه میلیون ها نفوس و منبع انتشار علوم اسلامی است زیاد بود.

[مجلس درس آیت الله یزدی]

اول همه از حیث اجتماع و هجوم طلاب مجلس درس سید بزرگوار مرحوم آقای آقا سید محمد کاظم یزدی طباطبایی (3) بود که از مشاهیر تلامذه مرحوم حجت الاسلام جناب حاجی

ص: 529

1- آیت الله سید اسماعیل صدر اصفهانی (م 1338 ق).

2- شیخ حسین فرزند شیخ زین العابدین بارفروشی مازندرانی کربلایی (م 1339 ق) او پس از پدرش در کربلا مرجعیت داشته است. ر.ک: نقباء البشر، ج 2، ص 586

3- آیت الله سید محمد کاظم بن عبد العظیم طباطبایی یزدی (م 1337 ق) برای شرح حالش ر.ک: فرهنگ بزرگان اسلام و ایران ص 567؛ رجال بامداد، ج 6، ص 250؛ لغت نامه دهخدا، ماده «یزدی»؛ مکارم الآثار، ج 4، ص 1321

میرزا حسن شیرازی (1) است و در فقه صاحب جواهر هم ید طولایی داشت و مخصوصاً در کتاب جواهر احاطه بی نظیری پیدا کرده و می فرمود جواهر را شش دوره درس گفته است.

[مجلس درس شیخ شریعة اصفهانی]

و بعد از او مجلس درس جناب شیخ فتح الله شیخ الشریعة اصفهانی (2) بود، که از حیث تتبع سرآمد اهل زمان خود بود.

[مجلس درس میرزای نایینی]

مجلس دیگر مجلس درس مرحوم آقای آقا میرزا حسین علامه نایینی (3) - رضوان الله علیه - بود که قلم را قدرت بیان کمالات نفسانیه و تحریر محاسن عقلیه و شرعیه او نیست و باید شخص اولاً - حس ادراک این گونه مطالب را پیدا کند (وَقَلِيلٌ مَا هُمْ) (4) و پس از آن سیاحت اطوار و شئویات باطنیه و ظاهریه آن وجود مبارک را وجهه همت خود قرار دهد و انگشت حیرت به دندان بگیرد که چگونه خداوند قادر علی الاطلاق در وجود یک نفر از اولاد بشر آن همه کمالات و فضائل را به قدرت کامله خود ذخیره گذارده.

به هر حال چون مبنای درس آن مرحوم بر نقل و حکایت مطلب غیر نبود، بلکه هر مطلبی را از هر جهت بایستی تحت نظر صائب خود قرار دهد و با نظر ثاقب و حدس صائب و فکر واسعی که داشت و آن هم از غرائب دهر بود، زیر و بالا کند.

و این مسلک گذشته از آن که فوق طاقت اواسط طلاب بلکه اواخر آن ها که نظر عمیقی نداشتند بود، موجب می شد که هر مسأله طول می کشید و دیر پیش می رفت، لذا در اوائل جمعیت درس او کمتر و مراتب علمی آن بزرگوار بر عموم مخفی بود ولی طولی نکشید که طلوع این کوکب درخشنده علم عالم اسلام را به نور خود منور ساخت و عموم اهل علم

ص: 530

-
- 1- آیت الله سید محمد حسن بن محمود حسینی شیرازی (1245 - 1312 ق) برای شرح حالش ر.ک: فرهنگ بزرگان اسلام و ایران ص 493؛ ریحانة الادب، ج 6، ص 66؛ لغت نامه دهخدا، ماده «حسن»؛ مکارم الآثار، ج 3، ص 884
 - 2- آیت الله شیخ فتح الله بن محمد نمازی اصفهانی معروف به شیخ الشریعه اصفهانی (1266 - 1339 ق). برای شرح حالش ر.ک: اعیان الشیعة، ج 8، ص 391؛ مکارم الآثار، ج 5، ص 1816؛ ریحانة الادب، ج 3، ص 206.
 - 3- آیت حاج میرزا حسین بن عبدالرحیم نایینی نجفی معروف به میرزای نایینی (1277 - 1355 ق). برای شرح حالش ر.ک: اعیان الشیعة، ج 6، ص 54؛ مکارم الآثار، ج 6، ص 2169؛ ریحانة الادب، ج 4، ص 126؛ لغت نامه دهخدا، ماده «حسین».
 - 4- سوره ص آیه 24

اعلمیت و جامعیت معظم له را اذعان و تصدیق نموده محصلین عموماً برای استفاده به محضر مبارکش حاضر می شدند.

مسود این اوراق که از ابتدای ورود تا سه سال به مجالس متعدده از قبیل خارج (1) کفایه (2) آقای آقا سید ابوالحسن اصفهانی (3) - دام ظلّه - و خارج رسائل (4) مرحوم آقا شیخ علی مازندرانی (5) و بعضی دیگر از آقایان علما حاضر می شد به مجرد آن که به هدایت بعضی از رفقا و دوستان چند مجلس به محضر مبارک حاضر شد یک باره همه مباحثات را ترک نموده و بهره مندی و استفاده خود را منحصر از محضر مبارک قرار داد و در تمام مباحث چه فقه و چه اصول چه تحصیلی و چه تعطیلی حاضر می شد و حتی الامکان تا زمان توقف در نجف اشرف از حضور در آن محضر استفاده می نمود و یک دوره اصول آن مرحوم را به طور مسوده که در دست مبیضه است ضبط نمود.

[مجلس درس آقا ضیاء عراقی]

یکی از مجالس درس عمومی مجلس درس آقا ضیاء الدین سلطان آبادی عراقی (6) بود که از اولین نمره تلامذه آن مرحوم آخوند ملا محمد کاظم خراسانی (7) - صاحب کفایه - است و خود

ص: 531

1- درس خارج درسی است که در آن استاد به کتاب خاصی نظر ندارد و در صدد تبیین یا توضیح مطالب کتاب خاصی نیست بلکه خود مسایل را طرح و ادله موافق و مخالف در آن مسئله را بیان و با نقد یا تأیید ادله، نظر خود را در مسئله به کرسی می نشاند به همین جهت به آن درس خارج گفته می شود چون محدود و مقید به پذیرش نظرات کتاب خاصی نیست. ولی برای این که نظم بحث حفظ شود، معمولاً کتابی را پایه و اساس قرار داده و استاد به ترتیب مباحث آن، مسایل را طرح می کند، لذا می گویند مثلاً خارج کفایه یعنی مباحث به ترتیب کتاب کفایه طرح خواهد شد.

2- کتاب کفایه، تألیف آخوند ملا محمد کاظم خراسانی، معروف به آخوند خراسانی (م 1329 ق) و عنوان اصلی آن کفایة الاصول است.

3- آیت الله سید ابوالحسن بن محمد موسوی اصفهانی (م 1365 ق) برای شرح حال وی ر.ک: نقباء البشر، ج 1، ص 41، الرقم 92؛ ریحانة الأدب، ج 1، ص 142؛ علماء معاصرین، 193 و 194.

4- فرائد الاصول معروف به رسائل، تألیف شیخ مرتضی انصاری.

5- درباره این شخصیت اطلاعی به دستم نیامد.

6- آیت الله ضیاء الدین بن ملا محمد عراقی معروف به آقا ضیاء عراقی (1278 - 1361 ق) برای شرح حالش ر.ک: فرهنگ بزرگان

اسلام و ایران ص 248؛ ریحانة الادب، ج 1، ص 55؛ مکارم الآثار، ج 6، ص 2214

7- آیت الله ملا محمد کاظم بن حسین خراسانی معروف به آخوند خراسانی (1255 - 1329 ق)، که از آثار مشهور وی کفایة الاصول است. این کتاب در مقطع عالی در رشته اصول فقه در حوزه های دینی تدریس می شود و شروح و حواشی متعددی بر آن نوشته شده است. برای شرح حال آخوند خراسانی ر.ک: فرهنگ بزرگان اسلام و ایران، ص 567؛ ریحانة الأدب، ج 1، ص 41؛ مکارم الآثار، ج 5، ص 1512.

او شخص واسع الفکری بود که در هر مطلبی به تصرفات بدیع خود داخل و خارج می شد و هر کسی اهل خبره باشد مراتب علمی آن مرحوم را از نوشته هایش می فهمد.

[دیگر مجالس درس حوزه علمیه نجف]

مجالس دیگر هم زیاد بودند از قبیل مجلس درس آقای آقا سید ابوالحسن اصفهانی و آقا سید محمد فیروزآبادی یزدی (1) و آقا شیخ علی قوچانی (2) و دیگران چه عرب و چه عجم، لکن مسود اوراق - چنان چه گفته شد - غیر از محضر آقای نایینی - رضوان الله علیه - به محضر دیگری حاضر نمی شد.

به محضر آقای آقا سید کاظم طباطبایی هم که حاضر می شد فقط برای دیدن استاد و درک دقایق و نکات استادی که فوق العاده برای محصل مفید و لازم است و نیز تیمن و تبرک بود، و الا گرفتاری سید به امور خارجی با کثرت سن و ضعف بنیه و بالاتر از همه ریاست و مرجعیت عمومی سید که نظیر آن در علمای امامیه و بلکه به حسب ظاهر در ائمه اطهار علیهم السلام هم دیده نشده مانع از استفاده و افاده علمی بود.

[درس عرفان شیخ اسماعیل محلاتی]

مجالس درس های حضوری هم از هر قبیل دایر بود که از آن جمله مجلس درس خصوصی بلکه خاص الخاص مرحوم آقای آقا شیخ اسماعیل محلاتی (3) - طاب الله ثراه - بود که به اتفاق جناب عالم عامل آقای آقا شیخ احمد مظفرآبادی (4) - داماد آن مرحوم و از دوستان صمیمی این حقیر است - متجاوز از شش سال صبح و عصر از برکات انفاس قدسیه آن بزرگوار استفاده نمود کمالات و فضائل آن مرحوم و مخصوصاً جنبه عرفان حقیقی او که عین معارف

ص: 532

1- آیت الله سید محمد فیروزآبادی یزدی نجفی (م 1345 ق) برای شرح حالش رک فرهنگ بزرگان اسلام و ایران، ص 564؛ ریحانة الادب ج 4، ص 364

2- شیخ علی بن قاسم قوچانی نجفی (م 1333 ق). برای شرح حالش ر.ک: نقباء البشر، ج 3، ص 1503؛ گنجینه دانشمندان، ج 6، ص 222؛ اثر آفرینان (زندگینامه نام آوران فرهنگی ایران از آغاز تا سال 1300)، ج 4، ص 363.

3- شیخ اسماعیل بن محمد علی محلاتی نجفی (1269 - 1343 ق) برای شرح حالش ر.ک: نقباء البشر، ج 1، ص 163.

4- از شرح حال این عالم اطلاعی نیافتم.

حقه اسلامیة است در بین اهل علم آن دوره معروف و بی نظیر بود، چه خوب گفت آن که گفت در شأن آن عالم جلیل «فقیه اصولی ربانی حکیم روحانی متکلم عرفانی زاهد صافی.»

[برگزاری مباحثه درسی]

دیگر علاوه بر حضور در مجلس درس این بزرگوار با بعضی از فضلا هم صحبت بین الاثنین و ثلاث که در آن جا معمول است قرار داده و در بین به متفرقه خوانی از ریاضیات و عقلیات و سایر مسالک اصول غیر از مسلک شیخ (1) مشغول بود.

[درک فیوضات باطنی]

تا به اندک زمانی قوه فکریه خود را که مثل شعله مشتعلی بود قریب به استقلال دید. فیوضات باطنیه که از برکات زیارت همه دوره آستانه عرش درجات با حضور قلب که به حس ظاهری خود مشهود شد و این اوراق را گنجایش ذکر آن نیست، در بین بود.

عنایات فوق العاده میرزا (2) هم در پیشرفت مقصود بی اندازه مدخلیت داشت. ولی متأسفانه در حالتی که قوه فکریه در نفس او به واسطه این تحصیلات مثل درختی که تازه سر از زمین بیرون کند سر زده بود.

[بازگشت به ایران و زیارت مشهد مقدس]

چون توقف در آن جا به امضای اداره ازلیه نبود، ناچار در بین سنه چهل عزم عود به ایران و با کمال بی میلی مرحوم آقای میرزا میرزای نایینی و سایر آقایان اهل حوزه را وداع کرده، بر خلاف طبع و اراده از شهر بهشت آیین نجف - که فوق العاده به وضعیت آن جا انس گرفته بود مهاجرت نمود و فقط چیزی که مایه دل خوشی و امیدواری و تا یک مقدار تخفیف کدورت فقدان نعمت مجاورت بود عزم بر توقف و مجاورت آستانه مقدسه رضویه - علیه و علی آبائه و ابنائه آلف التحیه و السلام - و زیارت ذوالارحام بود.

ولی این هم چون مقدر نشده بود در بین راه مبتلا به تب و نوبه شدیدی شده و با همان کسالت وارد مشهد و به آستانه بوسی مشرف شد و در تمام مدت توقف مشهد گرفتار مداوا و معالجه و بالأخره به حکم تقدیر دکترهای معالج، طریق معالجه را به مناسبت آب و هوا در رفتن به ترشیز تشخیص داده

ص: 533

1- منظور شیخ اعظم شیخ مرتضی انصاری است.

2- منظور میرزای نایینی است.

لذا به حکم اجبار بدون اراده و اختیار به ترشیز که مسقط الرأس اوست داد و از ملاقات برادرهای عزیزم مخصوصاً آقای آقا میرزا محمد ثقة الاسلام که از هر جهت آینده تمام نمای مرحوم آقای والد است و خواهرهای مهربانم و بنی اعمام و سایر ذو الأرحام، کاملاً محظوظ و بهره مند گردید و کدورت مفارقت این مدت طولانی جبران شد و خداوند متعال را شکرگزاری نمود.

[سابقه تاریخی ترشیز]

ترشیز هم اگر چه مثل سایر بلاد این مملکت تاریخ صحیح و روشنی ندارد، ولی حیثیات و اعتبارات تاریخی او هنوز از بین نرفته و تا یک مقدار آثار و اهمیت و عظمت باستانی آن باقی است. و از مجموع دلائل باقیه مثل کوشک و خراب ها و سد و بندهای سلطنتی و قنوات طاهری و سایر علائم گران بهای آن و تا یک اندازه به کمک کتب تواریخ از قبیل مطلع الشمس (1) و مرآت البلدان (2) و غیره، می توان حیثیات تاریخی آن را فهمید و به طور قطع می توان گفت که در تمام ایالت خراسان و بلکه سایر ایالات ایران هیچ شهر و قطعه زمینی از حیث آب و هوا و استعداد آب و خاک و معادن و خصوصیات جغرافیایی به پایه آن نمی رسد.

و نیز می توان ادعا نمود که استعداد واقعی آن به قدری است که ممکن است در مدت بیست سال با وسائل عادی به واسطه تصفیه قنوات و بستن رود و سدها و تعمیر بندهای سلطنتی و اصلاح مزارع صد برابر بر آبادی و عمران و صادرات آن که مهمترین مال التجاره های ایران است افزوده شود.

اگر کسی بتواند از آثار عتیقه و کاوش های طبقات الارضی (اثلوژیا) و سایر وسایل کشفیات جدید، تاریخ این سرزمین را روشن نماید محققاً خدمت بزرگی به مملکت نموده است. (3)

ص: 534

1- مطلع الشمس، تألیف محمد حسن خان اعتماد السلطنه مراغی در سه جلد در تاریخ خراسان. ر.ک: الذریعة الی تصانیف الشیعة، ج 21، ص 155

2- مرآت البلدان، تألیف محمد حسن خان اعتماد السلطنه مراغی، در تاریخ و جغرافیای شهرهای ایران. ر.ک: الذریعة الی تصانیف الشیعة، ج 20 ص 266

3- برای آگاهی از اوضاع فرهنگی و تاریخ اجتماعی و سیاسی و تحولات تاریخی شهر کاشمر به مصادر زیر مراجعه شود دانشنامه جهان اسلام، ج 7، ص 117 - 120 ماده «ترشیز»؛ فرهنگ جغرافیایی آبادی های کشور جمهوری اسلامی ایران، ج 42، کاشمر؛ دایرة المعارف تشیع، ج 4، ص 219 و 220، ماده «ترشیز»؛ مرآة البلدان، ج 1، 672 - 675؛ گنجینه دانشمندان، ج 6، ص 282 - 285؛ لغت نامه دهخدا، ماده «کاشمر».

[اقامت در ترشیز و اشتغال به وظایف تبلیغ]

باری همان کسالت اول ورود به قدری طولانی شد که دست تقدیر رحل اقامت او را در این شهر که توقف در آن موافق با رضای قلبی او نبود پهن نمود و خواهی نخواهی مدت بیست و چهار سال است که در این شهر محقر به سر برده و با آن که وسائل پیشرفت مقاصد او از هر جهت فراهم بود و تا مدت پانزده سال با کمال قدرت به احسن مایکون به انجام وظایف شرعی خود که در آن دوره مقتضی بود اشتغال داشت در عین حال از لذایذ روحانی و سرور قلبی بهره و نصیبی نداشت شب و روز از کثرت مشاغل و گرفتاری به مهام امور اجتماعی و مباحثات علمی و تنظیم امور ملکی و رعیتی به کلی سلب آسایش و راحت شده بود، به واسطه افکار متشتته که لازمه امور متشتته است به طوری دچار زحمت و گرفتار مشقت شده بود که دیگر نمی توانست صحت و فساد امور وارده را کما هو حقّه بفهمد و هر موضوعی را به شخصه با واقع آن درست بسنجد بر خلاف اوائل ورود که با کمال سهولت واقع مطالب را زود درک می نمود بلکه غالباً محتاج به تأمل هم نبود ولی بالأخره کار از این مرحله گذشته، و چنان چه اشاره شد از کثرت ازدحام و هجوم کارهای مختلف تروی و تأمل که فایده نداشت، سهل است که جز همان حفظ ظاهر و تطبیق هر مسأله بر قواعد کلی چاره ای نداشت.

[انزوا و گوشه گیری از مشاغل دنیایی]

اشاره

مقصود این است که به قدری واردات و عوارض زیاد شده بود که حقیقت سعادت و خوشبختی دنیا و آخرت خود را در معرض فنا و زوال دیده و با هیچ وسیله هم قادر بر تغییر وضع خود و یا سایرین نبود و جز با یک نوع مجاهده و از خود گذشتگی هایی که به کلی با عادت و اخلاق و وضعیت چندین ساله مردم مخالف بود عاجی به نظر نمی رسد. در صورتی که این قسم فداکارها هم از قدرت او خارج و وسائل آن از هر جهت مفقود بود.

لذا حقیقتاً استیصال را در خود احساس نموده برای نجات از مهالک عظیمه و عواقب وخیمه این وضعیت از صمیم قلب به درگاه احدیت متوسل و از نجات دهنده هر بیچاره و فریاد رس همه در ماندگان به شفاعت امام زمان - عجل الله تعالی فرجه الشریف - عاجزانه استدعای دفع شداید و نجات از مهالک و گرفتاری های طاقت فرسا نمود که الحمد والمنة طولی نکشید که از برکت توجهات حجت عصر علیه السلام آثار رحمت الهیه هویدا و حقیقت فرج بعد از شدت برایش حاصل گردید.

به مفاد آیه مبارکه (أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَا) (1) آثار هم و غم یکسره از قلبم زایل و از همان زمان که متجاوز از ده سال می گذرد به توفیق الهی موفق به اصلاح امور گردیده، همه ناملازمات مرتفع و آن همه وحشت و اضطراب تسکین یافت.

بدون مانع به انجام وظایف حقیقی و تکالیف شخصی خود مشغول و بحمد الله تعالی هر یک به طور دلخواه انجام داده شد که من جمله تألیف همین رساله شریفه و تحریر بعضی از مباحث اصول و فقه است و امیدوارم مادام الحیات خداوند این نعمت عظمی و توفیق گران بهای خدمت به عالم علم و عمل را مستدام بدارد و این عبد ضعیف را در زمره من مات فی طلب العلم (2) محسوب و محشور فرماید.

باری خلاصه مطلب این است که هر قدر خود را از جامعه دورتر و از مردم و معاشرت ابنای دنیا کناره گیری نمود، بیشتر از فیوضات غیبیه مستفیض و از مواهب الهیه بهره مند گردید به طوری که اگر بخواهد الطاف جلیلۀ الهیه را که به این بنده ناچیز افاضه شده بیان نمایم باید کتابی جداگانه تألیف گردد و بالأخره هم جز اذعان به عجز به شهادت آیه کریمه (إِنْ تَعْدُوا نِعْمَتَ اللَّهِ لَا تَحْصُوهَا) (3) چاره ای نداشته باشد پس بهتر این است که در این وادی قدم نگذارد و خود و خواننده را زحمت ندهد و در این مقام فقط برای ادای وظیفه (وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ) (4) به یکی از هزارها فیوضی که در زمان گوشه گیری و انعزال نصیب گردیده اکتفا نمایم و توفیق عموم برادران ایمانی خود را از درگاه الهی مسئلت نموده و خواستار شوم و با ذکر همین مطلب کتاب را خاتمه دهم.

[عنایت الهی در فراهم شدن اسباب زیارت خانه خدا]

و آن توفیق به مکه معظمه است که پس از چهل سال اشتغال ذمه به این دین بود، در سه سال قبل نصیب گردید در صورتی که تمام وسائل عادی او از هر حیث فراهم بود و هر گونه جدیت و سعی و کوششی که در قوه داشت می نمود مع ذلک در این مدت مدید این سعادت برایم میسر نشد و البته نصیب نگردید.

ص: 536

-
- 1- سوره نمل آیه 62
 - 2- اشاره به مضمون حدیث شریفی است که از حضرت پیامبر صلی الله علیه و آله نقل شده است که آن حضرت فرمود: کسی که در طلب علم از دنیا برود شهید از دنیا رفته است. ر.ک: بحار الأنوار، ج 1، ص 116؛ مستدرک سفینه البحار، ج 6، ص 73.
 - 3- سوره ابراهیم آیه 34؛ سوره نحل، آیه 18
 - 4- سوره ضحی، آیه 11

بر عکس در آن موقع که اراده ازلیه به انجام آن تعلق گرفته بود، که وسائل و اسباب عادی آن از هر جهت مفقود بود و جز امید خدا مایه دیگری برای این معامله در دست نداشت و موانع آن بر حسب ظاهر از هر جهت موجود بود، مع ذلک ید قدرت الهیه از هر جهتی وسائل مسافرت را به اسهل مایکون و احسن وجوه فراهم فرمود و بدون کوچک ترین سعی و عملی، بزرگ ترین موهبت خود را که تشریف به مکه معظمه و زیارت تربت قبر منور پیغمبر صلی الله علیه وسلم و آستانه عرش درجۀ علویه و ائمه طاهرین - سلام الله علیهم اجمعین - بود، روزی و نصیب این ضعیف ذلیل فرمود. و این مسافرت در نهایت خوشی و راحت چهل سال بدون زحمت و مشقت برگزار شد و جمعی از اعیان خاندانم که در این مسافرت همراه بوده، شاهد حال و کمک های غیبی را در هر موقعی به رأی العین مشاهده و ملاحظه نموده اند. و بحمد الله تعالی هنوز هم در قید حیاتند. (1)

ص: 537

1- در این جا زندگی خود نوشت مرحوم نبوی خاتمه می یابد.

1. اثر آفرینان، زندگینامه نام آوران فرهنگی ایران از (آغاز تا سال 1300) ناتل خانلری و یوسفی هروی زیر نظر عبدالحسین نوایی 6 جلد تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی 1377 - 1380 ش.
2. دانشنامه جهان اسلام تهران بنیاد دائره المعارف اسلامی، 1375
3. الذریعة الى تصانیف الشيعة، شیخ آقا بزرگ طهرانی تهران: کتابخانه اسلامی، 25 جلد، وزیری، 1387 ق.
4. ریحانة الأدب، محمد علی مدرس تبریزی 8 جلد تبریز چاپخانه شفق
5. طبقات الاعلام الشیعه محمد محسن آقابزرگ طهرانی علی نقی منزوی تهران: دانشگاه تهران، 1372
6. علماء معاصرین، ملا علی واعظ خیابانی تهران: کتاب فروشی اسلامیة اول، 1366 ق.
7. فرائد الاصول معروف به رسائل، تألیف شیخ مرتضی انصاری.
8. فرهنگ بزرگان اسلام و ایران از قرن اول تا چهاردهم هجری به اهتمام آذر تفضلی و مهین فضایی جوان، مشهد بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی، 1372 ش.
9. کفایة الاصول، آخوند ملا محمد کاظم خراسانی آخوند خراسانی، قم: جماعه المدرسین 1380
10. گنجینه دانشمندان محمد شریف رازی، تهران: اسلامیة 1352
11. مطلع الشمس، تألیف محمد حسن خان اعتماد السلطنه مراغی.

فهرست مطالب کتاب نبوت خاصه تالیف سید حسن نبوی کاشمیری خراسانی

ص: 539

عکس

□

تصویر صفحه 1 و 2

ص: 540

عکس

□

تصویر صفحه 3 و 4

ص: 541

تصویر تمثال سید حسن نبوی کاشمیری

ص: 543

تصویر تمثال سید حسن نبوی کاشمیری

ص: 544

تصویر تمثال سید حسن نبوی کاشمیری

ص: 545

چکیده

غرائب القرآن که به منزله دایره المعارف بزرگی است در میان تفاسیر عامه و نیز در دیدگاه عالمان و مفسران از جایگاه والایی برخوردار است مؤلف آن نظام الدین نیشابوری از عالمان فیلسوفان مفسران ادیبان و عارفان بزرگ قرن هشتم هجری است و آثار بسیاری در دانش های معقول و منقول از او به جای مانده و در علوم گوناگون استاد بوده است.

این تفسیر دارای جنبه های شایان توجهی است که در این مقال درباره جنبه های اخلاقی و، معنوی ادبی و بلاغی کلامی و فقهی بحث و بررسی شده است همچنین موضوعاتی مانند: روش تفسیری شیوه تنظیم و تألیف ویژگی های تفسیری، جایگاه عقل و نقل در غرائب القرآن، اسرائیلیات اهل بیت در غرائب القرآن تأویلات در این تفسیر مورد بحث قرار گرفته است. در نگارش غرائب القرآن از منابع بسیاری استفاده شده به ویژه کتاب الکشاف زمخشری و تفسیر کبیر فخر رازی از مهمترین منابع آن به شمار می رود.

کلیدواژه ها: غرائب القرآن، نیشابوری، تفسیر، سوره، آیه.

درآمد

به روزگاری که در مشهد و در کنار مضجع مطهر حضرت امام رضا - علیه آلاف التحية والثناء - از خرمن دانش استادان و دانشیان حوزه کهنسال خراسان خوشه چینی می کردم فراوان نام فقیهی معاد باور، زاهدی والا نگر مربی و معلمی خداجوی را می شنیدم که افزون بر تکیه بر کرسی استادی در درس عالی حوزه در مرکز الهی و مسجد بلند آوازه بناها نماز می گزارد و در مناسبت هایی از دانش سرشار و نفس گرم بیدارگر خود مردمان را سیراب می ساخت و بیدار می کرد، ره می نمود و راهبری می کرد ماه رمضان او بر کرسی و عظم تکیه زد و چه استوار و شیرین و سازنده و گدازنده چهره ملکوتی او با دستاری خُرد بر سر یادآور مریبان

و معلمان بزرگ تاریخ تشیع بود و گفتار نرم و دانش سرشار و رفتار پیراسته از شائبه و مواضع محکم و خلل ناپذیرش، نشانی از مردان مرد تاریخ آکنده از افتخار حوزه های تشیع. او که از مدرسان بلند قدر دوره خارج فقه و اصول بود روزگاری چون احساس کرد. «دروس سطح» بسی تنگ مایه شده است و گویا ناتوان «سطح گویی» از سرِ تدلیس به «خارج گویی» روی آورده اند و چنان که «افتد و دانی» میدان دشوار تأملات متن شناسانه سطح بی همورد شده است، فروتنانه به «درس مکاسب» شروع کرد و آنگاه دانستند که کی، کی است. خداجویی، پیراسته جانی دنیا گریزی این خدایی مرد را این قلم نارسا تر از آن است که به تصویر کشد. او نیای به «تنکابن» می کشید در تهران زاده شد و در آن دیار و حوزه کهنسال و ارجمند نجف اشرف بیالید؛ و به جایگاه والای فقاہت و معرفت دینی دست یافت. آن گاه در خراسان رحل اقامت افکند و با پرتو افشانی فخر خراسان گردید. اکنون دوستان ارجمند فاضلانی از خراسان آهنگ این کرده اند که مجموعه مقالاتی را تدوین کنند و چونان یادنامه ای به روح پرفتح این پارسا فقیه بزرگ تقدیم دارند این بنده قدرشناسی را آهنگ مقالاتی کردم، نه درخور شأن آن بزرگ که در قد و قامت این قلم، که توفیق یار نشد. از نگاشته های بسیار دور خود مقالاتی برگزیدم و به بازنگری و بازنگاری آن همت ورزیدم. متأسفانه موانعی این توفیق را نیز بازستاند. اکنون آن مقالت را تقدیم می کنم و امیدوارم به کار آید و سودمند افتد.

انگیزه نگارش

کتاب غرائب القرآن، یکی از آثار گرانقدر و مایه وری است که در آستانه قرآن و در جهت تبیین و تفسیر آیات کتاب الهی سامان یافته است. در میان مجموعه آثار تفسیری جایگاه بلندی دارد و در دیدگاه عالمان و محققان اسلامی و جست و جوگران حقایق قرآنی، از منزلت والایی برخوردار بوده و هست. این کتاب در برخی از مجامع علمی و مدارس و حوزه های علوم اسلامی از جمله کتب درسی است و از آن به عنوان متن درسی در جهت آشنایی با قرآن و تفسیر بهره میگیرند.

نیشابوری، در مقدمه کتاب با نثری شورانگیز و زیبا پس از حمد و ستایش خداوند و سلام و درود به پیامبر و آل او، (که از آنان به عنوان مفاتیح الجنه یاد کرده است) از جایگاه رفیع قرآن سخن گفته و به شیوه های گونه گونه تفسیر نگاری و چگونگی آن ها اشاره کرده و خواننده را به به گزینی فرا خوانده و آنگاه درباره انگیزه نگارش تفسیرش چنین می نویسد:

«پس از آن که خداوند به من توفیق نگارش در بسیاری از دانش های معقول و منقول را عنایت نمود و آثارم شهره زمان گشت؛ با توجه به مقام رفیع تفسیر که در میان دانش ها به منزله مردمک چشم و جایگاه چشم در انسان است و خداوند به من از کودکی و عنفوان جوانی حفظ الفاظ و درک معانی آن را روزی داده بود - و درخواست پیوسته برادران بزرگوار و عزیزان همدل و همراه که کتابی بسازم در دانش تفسیر شامل مهم ترین آن چه از ثقات صحابه و تابعین و عالمان و فاضلان و محققان پیشینیان و متأخران به ما رسیده است؛ با استعانت از خداوند مقصود را شروع کردم» (1).

نیشابوری بر تفسیر گران مایه اش مؤخره ای دارد که در ضمن آن نیز افزون بر مدارک و مصادر تفسیرش از جایگاه قرآن در اندیشه اش و مقصد و مقصودش از نگارش تفسیر سخن گفته است. وی در مقامی می گوید به فضل خداوند بزرگ امیدوارم و به ذات خداوند و پیامبر گرامی و ولی عظم وی علی و نجیبان و بزرگواران دیگر از اهل بیت پیامبر، توسل می جویم که در تمام لحظه های زندگی ام از تلاوت کتابش بهره ام رسانند» (2).

در موضع دیگری می نویسد: «یکی از مهم ترین اهداف من در نگارش تفسیر این بود که کتاب الهی مدتی همدم و دمساز زندگی ام باشد و به هنگام مرگ و آن گاه که انسان را جز اعمال نیکش همدم و مونسى نخواهد بود سبب آرامش و نیز مونسى گردد» (3).

از این ها و جز اینها از لابه لای صفحات زرین این تفسیر، علاقه ژرف و عشق و شیدایی ستودنی مؤلف را به قرآن توان یافت. وی گفت وگو با قرآن و سر به آستان آن ساییدن را برترین نعمت می داند و تبیین و تفسیر آیات آن را والاترین ذخیره آخرت تمام دانش ها و آگاهی ها را اگر در راه فهم قرآن و تبیین حقایق آن به کار نیاید تباه ساختن عمر تلقی می کند و می نویسد: «اگر انواع دانش های ادبی و دانش اصول با تمام شاخ و برگ هایش و دانش حکمت و گستردگی های مباحثش وسیله دست یافتن به معانی قرآن و استنباط نکته ها و لطیفه های الهی و استخراج ناپیدایی های حقایق آن نبود من بر عمری که در آن راه ها سپری کردم و آثاری که در آن زمینه ها نگاشتم تأسف می خوردم» (4).

ص: 549

1- غرائب القرآن و رغائب الفرقان، نظام الدین الحسن بن محمد بن الحسن القمی النیشابوری (م 728) تحقیق و مراجعه ابراهیم عطوه عوض این چاپ در 30 جزء و 10 مجلد انتشار یافته است. تمام ارجاعات ما به این چاپ خواهد بود که از این پس از آن با عنوان اختصاری غرائب القرآن یاد خواهیم کرد.

2- همان، ج 30، ص 237

3- همان.

4- همان.

این منطق را مقایسه کنید با منطق و شیوه کسانی که پرداختن به قرآن را کاری جنبی و تفسیر آن را مخالف شأن!! و تفسیر نگاری را «تضحیه» می پندارند و بنگرید تفاوت از کجاست تا به کجا؟! بدینسان، نیشابوری به انگیزه پاسخی مناسب برای یارانی که همگام و همراه بودند و فراهم آوردن مطالب پراکنده و مباحث سودمند آثار سلف، که در تبیین مفاهیم قرآن و ارائه چهره اعجاز آمیز آن کارآمد می دانسته است و بالأخره برای برگزیدن قرینی همراه و مونس آرام بخش به تفسیر قرآن پرداخته است.

روش تفسیری نیشابوری

غرائب القرآن تفسیری است جامع که مؤلف در نگارش آن از ابعاد مختلف، به آیات نگریسته و حقایق ارجمندی را در لابه لای صفحات آن عرضه کرده است از این روی تکیه بر روشی خاص در تفسیر نگاری او تنها به عنوان برجستگی این روش در مجموعه تفسیر اوست و همین. با توجه به آن چه آمد روش تفسیری وی را باید کلامی - عرفانی نامید.

وی به پیروی از فخرالدین رازی و جارالله زمخشری که تفسیرش گلچینی از تفسیرهای آن دو است، کتابش را از مباحث کلامی آکنده است اما هرگز خود را به افراط ها و زیاده روی های آن دو نیالوده است.

وی در تمام آیاتی که زمینه بحث در مباحث کلامی را داشته به مسایل کلامی و اعتقادی پرداخته و دیدگاه های گونه گون را مطرح نموده و تا توانسته است از اندیشه و آرای اشعریان دفاع کرده است فراتر از این در ذیل تمام آیات و زیر عنوان «التأویل»، به برداشت ها و تأویل های عرفانی پرداخته است در این زمینه ها در ادامه مقاله گفت وگو خواهیم کرد. بدین سان روش نیشابوری در تفسیرش روشی کلامی و عرفانی است و تفکر وی تفکری عقلانی و قلبی بدین لحاظ در رده بندی تفاسیر غرائب القرآن را باید در مجموعه تفاسیر «کلامی» و «عرفانی» جای داد.

شیوه تنظیم و تألیف

مؤلف، پس از خطبه کتاب و سخنی از انگیزه نگارش تفسیر و یاد کردی از منابع آن مقدمات سودمند کتاب را می آغازد و در ضمن آن از فضیلت قرائت قرآن، جایگاه قاریان آن و آداب تلاوت سخن می گوید سپس به یاد کرد قراء سبعة و ناقلان قرائت های آنان

می پردازد و طرق معتمد و ثقة این قرائت ها را یاد می کند.

در مقدمه دوم، بحثی است ارزشمند درباره استعاده و ارکان آن و به مناسبت «مستعاذ منه»، بحثی درباره شیطان و جن و در ذیل آن نکات ظریف اخلاقی و لطایف تربیتی و رهنمودهای معنوی مقدمه سوم بحث از تواتر قرائت ها و چگونگی های آن ها را در بر دارد. در مقدمه چهارم از چگونگی جمع قرآن سخن رفته است. مقدمه پنجم ویژه تبیین معانی واژه های «مصحف»، «کتاب»، «قرآن»، «سوره»، «آیه»، «کلمه»، ... است. اقسام وقف، چگونگی تفسیر پذیری قرآن، روش استنباط و بهره وری تفسیری از قرآن از جمله مباحث سودمند مقدمه هشتم کتاب است نیشابوری در این مقدمه بسیاری از مباحث علوم قرآن را به بحث و بررسی کشیده و در برخی دیگر با یاد کردی کوتاه تفصیل را به مواضع دیگر وانهاده است. وی در مقدمه یازدهم و زیر عنوان «کیفیه استنباط المسائل الكثيرة من الالفاظ القليلة» جمله «اعوذ بالله من الشیطان الرجیم» را به بحث گذاشته و نشان می دهد که چگونه می شود در این جمله از دیدگاه های مختلف به بحث و بررسی پرداخت و آن گاه در ضمن صفحاتی، از دیدگاه لغوی، کلامی، اصولی و فقهی و... در این جمله بحث کرده است.

پس از این مقدمه مفصل و سودمند وارد تفسیر قرآن می شود و بر خلاف روش معمول مفسران، بدون هیچ گونه اشاره ای به روایات فضیلت قرائت سوره، مستقیماً به تفسیر آیات می پردازد.

بدین سان که آیاتی هم مضمون را بر می گزیند و ابتدا ذیل عنوان «القراءة» و «الوقوف»، چگونگی قرائت واژه ها و جایگاه وقف را بیان می کند و آن گاه وارد تفسیر آیات می شود. در بخش تفسیر آیات از ابعاد مختلف ادبی بلاغی، کلامی، فقهی و... مورد بازکاوی و تحقیق قرار می گیرند. در پایان تفسیر آیات زیر عنوان «التأویل» به تأویلات عرفانی و ذوقی پرداخته می شود و آیات بر مشرب عارفان تفسیر می گردد نیشابوری در تبیین واژه ها به لغت عربی استناد می جوید و گاهی نیز از اشعار آنان بهره می گیرد در بازشنایی ادبی و ریشه یابی لغات به دقت قلم می زند در ابحاث کلامی دامنه بحث را گسترده است، و در مباحث فقهی، گزیده گویی و نقل اقوال را و غالباً بدون نقد و تحلیل به عنوان روشی در عرضه اندیشه های فقهی مذاهب مختلف انتخاب کرده است که در ادامه مقاله به ابعاد مختلف تفسیر اشاره خواهیم کرد.

تفسیر نیشابوری دارای ویژگی ها و برجستگی هایی است که در میان آثار تفسیری فرهنگ اسلامی بدان امتیاز ویژه ای بخشیده است.

نثر گویا و دلنشین، تنظیم و ترتیب دقیق و استوار گزیده گوینی و اجتناب از استطرادهای نامتناسب، جامعیت در تمام مباحث از جمله ویژگی های این تفسیر است. وی در ذیل آیات، غالباً به تمام دیدگاه ها اشاره می کند و در عباراتی کوتاه و روشن بهره های فراوان از یک آیه را عرضه می کند در تمام این مراحل هرگز به درازگویی و زیاده روی، روی نمی آورد. لطایف، عرفانی ظرایف ذوقی دلنشین و گاه شورانگیز آن، نیز از جنبه های برجسته دیگر این تفسیر است. پرداختن منظم و دقیق به مباحث تجوید در آیات از قبیل «وقوف»، «قرائت» و... را نیز می توان از خصوصیات این تفسیر به شمار آورد اشارات راهگشایانه به چرایی و چگونگی گزینش واژه ها تعبیرها و بررسی هوشمندانه و گسترده «تناسق»، «نظم» و ترتیب در آیات و بازشناسی و عرضه روابط تنگاتنگ محتوای آیات و سوره ها از جلوه های والای این تفسیر است.

پس از این ها، باید از انصاف در بحث نقل اقوال و اندیشه ها بدون تحریف دوری از تعصب و لجاج، یاد کرد یافته ها و انتساب دقیق آن ها به صاحبان اقوال و در یک کلام، امانت علمی یاد کرد که در جای جای این تفسیر جلوه ای ستودنی دارد بالأخره، باید از تأویل های گسترده و بعضاً دلپذیر و زیبا یاد کرد که در پایان تفسیر معمولی و ظاهری آیات می آید و گاه پرتوهای ارجمند و گران ارجی بر آیات می افکند و دل را به شیدایی و شیفتگی می کشاند. از این موارد در ادامه گفت وگو از محتوای تفسیر سخن خواهیم گفت.

غرائب القرآن در گفتار عالمان

چنان که پیشتر نیز یاد کردیم غرائب القرآن در دیدگاه عالمان و تفسیر پژوهان از جایگاه شایسته ای برخوردار بوده است. سلامت بیان به دوری از لجاج و تعصب، قدرت تبیین و گستردگی تحقیق و دیگر ویژگی های والای آن باعث شده است که عالمان و محققان از آن به نیکی یاد کنند و بدان به دیده عظمت بنگرند مرحوم آیت الله سید محمدباقر خوانساری، صاحب روضات الجنات درباره آن مینویسد: «تفسیر غرائب القرآن که از بهترین تفاسیر قرآن کریم است در عرضه مطالب گرانقدر لفظی و معنوی جامع ترین و در تبیین فواید ظاهری و

مباحث عقلانی گسترده ترین آن هاست. در نگارش، تنظیم، چگونگی مطالب، تقریباً همگون مجمع البیان است. به علاوه احکام وقف در آغاز آیات و تأویل های ذوقی در فرجام آن ها و اشاره به دقایق نکات عربی و ادبی». (1)

دکتر محمدحسین ذهبی، در تبیین چگونگی آن می نگارد: «نیشابوری این تفسیر را از تفسیر کبیر فخررازی، گزینش کرده و آن چه را از زمخشری شایسته یافته، با گزیده هایی از تفاسیر دیگر بدان ضمیمه ساخته و بدین سان تفسیر غرائب القرآن سامان یافته است، اما او در مقابل این گزینش ها چنان نیست که فقط نگاشته های دیگران را بستاید و مطالب آنان را قابل نقد و رد تلقی نکند بلکه با اندک تأملی توان یافت که وی در تفکر آزاداندیشی است که در آن چه بر می گزیند به دقت می نگرد و ناراستی ها را زدوده و اصلاح می کند و اگر کاستی و نقصی یافته، به تکمیلش همت می گمارد» (2)

محمد عبدالعظیم زرقانی در مناهل العرفان نوشته است: «تفسیر نیشابوری در میان تفاسیر، به عبارات روان و ساده تحقیق آن چه نیازمند پژوهش است پیراستگی از زواید تبیین قرائت ها و وقف در اول آیات و عرضه تأویل ها و اشارات در آخر آیات ممتاز است». (3)

مرحوم آیت الله شهید مرتضی مطهری در ضمن یاد کرد برخی از تفاسیر اهل سنت، از آن بدینسان یاد کرده است: «غرائب القرآن معروف به تفسیر نیشابوری این تفسیر نیز در ردیف تفاسیر درجه اول اهل تسنن به شمار می رود». (4)

برخی از کتابشناسان و فهرست نگاران، در ضمن معرفی نسخه های خطی آن درباره آن نوشته اند: «از احسن تفاسیر قرآن مجید است. فوائد لفظیه و معنویه و دقایق نکات عربیه را جامع و احکام اوقاف و مراتب تأویل را حاوی می باشد». (5)

و بالأخره باید از محقق کتاب آقای ابراهیم عطوه عوض یاد کرد که آن را دایرة المعارفی بزرگ و مرجعی مهم دانسته که در موضوع خود بی همتاست و بی نیاز کننده از بسیاری از تفاسیر و آکنده از تحقیق ها و پژوهش ها. (6)

ص: 553

1- روضات الجنات، ج 3، ص 102

2- التفسیر والمفسرون، ج 1، ص 321.

3- مناهل العرفان في علوم القرآن، ج 1، ص 321

4- خدمات متقابل اسلام و ایران، ص 464

5- فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ج 1، ص 454.

6- ر.ک: غرائب القرآن، ج 1، ص 5 مقدمه محقق.

چنان که پیشتر آوردیم تفسیر نیشابوری، در رده بندی تفسیرها از جمله تفاسیر کلامی و عرفانی است. بدین سان مفسر، باید اندیشه وری را ارج نهاده و در نگارش تفسیر و تبیین آیات از عقل و اندیشه سود جست و چنین نیز هست. بحث های کلامی و نقد و بررسی های وی از دیدگاه های مختلف و استدلال برای اثبات آن چه که بدان می اندیشد که گاه تصریح می کند: «همه را با برهان های عقلانی به کرسی می نشاند»؛ (1) نشانگر جایگاه عقل در تفسیر نگاری نیشابوری است.

وی در ذیل آیه 82 از سوره نساء: (أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ ...) پس از تبیین دقیق معنای «تدبیر و تدبیر» آیه را نشانگر لزوم و وجوب در نگریستن به مباحث و استدلال کردن برای تثبیت آن ها می داند. (2) در ذیل آیه 86 از سوره بقره و در تفسیر جمله (أَجِيبْ دَعْوَةَ الدَّاعِ) می گوید: «برخی از ظاهرگرایان چنان پنداشته اند که دعا کردن را فایده ای نیست... اما جمهور اندیشه وران و عاقلان معتقدند که دعا کردن از برترین مقامات عبادت شعار صالحان و شیوه پیامبران و رسولان است». (3)

وی در ضمن این بحث دیدگاه های مخالفان را می آورد و استدلال هایشان را یاد می کند و عالمانه به نقد می کشد آن گاه به استدلال عقلی به لزوم دعا کردن و عدم تنافی آن با قضا و قدر الهی و حکمت خداوند می پردازد که بحثی جالب و دلپذیر است.

در آغاز تفسیر سوره حمد ابتدا روایت معروف: (مَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بِغَيْرِ عِلْمٍ فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ) (4) و روایت (مَنْ قَالَ مِنْ كِتَابِ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ بِرَأْيِهِ فَأَصَابَ فَقَدْ أَخْطَأَ) (5) نقل می کند آن گاه در چگونگی تفسیر پذیری قرآن و حدود تفسیر مجاز به اجمال سخن می گوید و در ضمن آن نویسد: «مراد از این گونه روایت ها این نیست که در تفسیر آیات تنها به نقل و روایت بسنده شود و اندیشه وری و درایت ممنوع گردد. این سخن بی گمان باطل است، چرا که صحابه قرآن

ص: 554

1- رک همان، ص 161 - 164

2- ر.ک: همان، ج 5، ص 96

3- همان، ج 2، ص 116 و 117.

4- مسند احمد بن حنبل، ج 1، ص 233؛ التاج الجامع للأصول، ج 4، ص 36؛ بحار الأنوار، ج 36، ص 227.

5- مجمع البیان، ج 1، ص 13 (مقدمه)؛ سنن ترمذی، ج 4، ص 269؛ تفسیر طبری، ج 1، ص 27.

را گونه‌گون تفسیر می‌کردند و روشن است که تمام این تفسیرها مبتنی بر شنیده‌ها نبود. افزون بر این، پیامبر صلی الله علیه و آله درباره ابن عباس دعا کرد که (اَللّٰهُمَّ فَهِّهْ فِي الدِّينِ وَ عَلِّمَهُ التَّأْوِيلَ) (1) و اگر تأویل شنیدن باشد چه فایده‌ای در یاد کردنش بود به هر حال قطعاً نهی از تفسیر به رأی ناظر به مفسرانی است که گرایش ویژه‌ای دارند و عقیده خاصی را پذیرفته‌اند و آن‌گاه برای تثبیت آن به تأویل قرآن دست می‌یازند». (2)

این‌ها و جز این‌ها و در نگرستن به صفحات زرین این تفسیر گران‌قدر، همه و همه نشانگر آن است که مفسر در تفسیر قرآن عقل را ارج می‌نهد و اندیشه‌وری، استدلال و استنباط را بها می‌دهد. جمود بر ظواهر الفاظ و بسنده کردن به روایات ذیل آیات را روا نمی‌داند. ژرف‌نگری‌های مفسر در جنبه‌های بلاغی تبیین وجوه اعجاز قرآن و آیات تبیین و تشریح تناسب سوره‌ها و آیات دقت در چگونگی واژه‌گزینی‌ها و تمثیل‌ها و تشبیه‌ها نیز از دیگر جلوه‌های روش عقلانی مفسر و بها دادن به تدبّر و تفکر در قرآن است.

مباحث کلامی در غرائب القرآن

مباحث کلامی در غرائب القرآن جلوه‌ای بارز دارد و این سلسله بحث‌ها از گسترده‌ترین مباحث آن است. نیشابوری، در ذیل تمام آیاتی که به گونه‌ای مستمسک جریان‌های گونه‌گون فرهنگی قرار گرفته، بحث‌های کلامی را گشوده و به تفصیل سخن رانده است. وی در مقابل معتزلیان موضعی حساس دارد و از هیچ‌آیه‌ای که مستند آنان قرار گرفته است، بدون طرح، نقد و ردّ نمی‌گذرد آن‌چه در این تفسیر آمده به روشنی نشانگر اشعریگری نیشابوری است. افزون بر مواضع کلامی، وی گاهی تصریح می‌کند اصحاب ما اهل سنت، چنین و چنان می‌گویند می‌دانیم این تعبیر موضعی است که اشعریان، اهل حدیث» و... در مقابل اعتزالیان داشتند و آنان را متهم به خروج از وادی عقیدتی «سنت» می‌انگاشتند.

نیشابوری، در مؤخره‌ای که بر تفسیرش نگاشته و در آن از منابع کار و روش تفسیرنگاری خود سخن گفته است به صراحت می‌گوید من در این کتاب جز مذهب اهل سنت و جماعت را ننگاشتم اصول معتقدات آن را تبیین کردم و چگونگی‌های براهین و استدلال‌هایشان را آوردم و به اعتراضات وارده بر آن‌ها پاسخ گفتم». (3)

ص: 555

1- الانتقان، ج 4، ص 234؛ سفینه البحار، ج 2، ص 154

2- غرائب القرآن، ج 1، ص 56 و 57

3- همان، ج 30، ص 237

در مقامی دیگر و به هنگام بحث از چگونگی عصمت پیامبران درباره محدوده زمانی آن بحث کرده و می گوید: «شیعیان به عصمت انبیا از زمان تولد معتقدند و اعتزالیان از زمان بلوغ و برخی از آنان و بسیاری از اصحاب ما [اشاعره] به عصمت انبیا بعد از بعثت باور دارند.» (1)

به هر حال، برای روشن تر شدن بحث به موارد دیگری از مباحث کلامی غرائب القرآن اشاره می کنیم:

نیشابوری در ذیل آیه 103 از سوره انعام: (لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَرَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ) تلاش گسترده ای به کار بسته تا اندیشه اشعریان را در امکان رؤیت خداوند، دست کم در قیامت اثبات کند آن گاه ادله اعتزالیان را آورده و به رد و نقد آن ها پرداخته و بالأخره، دلایل بسیاری ردیف کرده است تا پندار خود را به اثبات رساند. (2) در ذیل آیه 143 از سوره اعراف (لَنْ تَرَانِي يَا مُوسَى...) به گستردگی بحث کرده و به تبیین و توجیه دیدگاه اشاعره پرداخته است. سرانجام با عرضه برخی از اخباری که به «اسرائیلیات» مانند تر است، تا روایات قابل استناد به پندارش مقصود خود را مستدل ساخته است. (3)

در مباحث مربوط به نبوت نیز دیدگاه وی کاملاً دیدگاهی اشعری گونه است. وی در ذیل آیه 165 از سوره نساء: (لَئِنْ لَا يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ) آورده است: «اشاعره می گویند: این آیه نشانگر آن است که معرفت خداوند جز با «نقل و سمع» نشاید، به دلیل این که می گوید «لئلا یكون» بدین سان روشن است که مردم قبل از بعثت بر ترک طاعات و معارف حجت نداشتند اما اعتزالیان بر این باورند که انبیا می آیند تا غفلت را بزدایند و اندیشه ها را برانگیزانند ارسال رسل برای زدایش غفلت هاست و در جهت تکمیل جهت عقلانی، با تفصیل امور دین و بیان چگونگی های تکلیف و تعلیم شرایع» (4)

نیشابوری این قسمت را صرفاً نقل می کند بدون اظهار نظر ولی در ادامه بحث، چون سخن اعتزالیان را می آورد مبنی بر این که آیه نشانگر این است که بندگان گاهی می توانند در مقابل خداوند احتجاج کنند موضع می گیرد و به بیان پاسخ می پردازد.

و در ذیل آیه 12 از سوره لیل: (إِنَّ عَلَيْنَا لَلْهُدَى) سخن اعتزالیان را می آورد که گویند: «خداوند با این سخن عذرهای را زدوده است. با این بیان روشن است که هدایت بندگان بر

ص: 556

1- همان، ج 1، ص 278

2- ر.ک: همان، ج 7، ص 180 - 183.

3- ر.ک: همان، ج 9، ص 44 - 47

4- همان، ج 6، ص 19.

خداوند واجب است خداوند بندگان را جز در محدوده قدرت تکلیف نمی کند و اگر بندگان در انجام اعمال استقلال نمی داشتند، ارائه راهنما و عرضه نشانه ها چه سودی داشت؟» (1)

پس از نقل این سخن می افزاید اهل سنت از تمام گفتار پاسخ دارند، و دلایل آن ها روشن است. وی گاهی نیز با نقل و عرضه گفتار و معتقدات اعتزالیان آنان را به تردید در روایات و آثار متهم کرده به عصبیت و جدال بی مدعا نسبت می دهد. می دانیم که معتزله، صدور کرامت و معجزه را از غیر انبیا ممکن نمی دانند و وقوع معجزه و کرامات را از اولیا یکسر رد می کنند. (2) نیشابوری در ذیل آیات مربوط به حضرت مریم پیرامون «معجزه» و «کرامت» و فرق این دو به تفصیل سخن می گوید و آن گاه دیدگاه معتزله را مبنی بر منع صدور کرامت از غیر انبیا می آورد و به نقد و رد آن ها می پردازد و در پایان پس از نقل سخن جُبَّایی و قبل از پاسخ به کلام وی می گوید: «این گونه شبهه ها ناشی از شک در قرآن و تردد در احادیث و برخاسته از عصبیت محض است». (3)

نیشابوری در مباحث مربوط به «افعال انسان» نیز غالباً به جبر گراییده و دیدگاه اشعریان را تأیید کرده است. مثلاً در ذیل آیه 60 سورة نساء: (... يُرِيدُونَ أَنْ يُتَحَاكَمُوا إِلَى الطَّاغُوتِ وَقَدْ أُمِرُوا أَنْ يَكْفُرُوا بِهِ وَيُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُضِلَّهُمْ ضَلَالًا بَعِيدًا) سخن جُبَّایی را می آورد که می گوید: «این آیه قوی ترین دلیل علیه جبریان و در جهت بطلان مذهب مجبره است، چون صریح است که معصیت مردم متعلق اراده خداوند نیست». پس از نقل آن، موضع می گیرد و به نقد و رد آن می پردازد. (4)

در ضمن این مقاله اشاره کردیم که تفسیر غرائب القرآن گزیده ای است از تفسیر کبیر با افزونی هایی از مؤلف و بدین سان بسیاری از مباحث کلامی آن متأثر از فخر رازی است. پیشتر گفتیم که فخر رازی در افعال انسان گاه به دیدگاه اعتزالیان گراییده است. در مقامی به صراحت معتقد شده است که توجه به مسأله جبر و اختیار از دیدگاه های مختلف، نتایج گونه گونی به بار می آورد. مثلاً اعتقاد به رسالت و لازمه اثبات رسالت اختیار آدمی در کردارهاست. (5)

ص: 557

-
- 1- همان، ج 30، ص 110
 - 2- برای آشنایی با دیدگاه اعتزالیان درباره معجزه و کرامت ر.ک: اللوامع الالهيه في المباحث الكلاميه، ص 123؛ المغني في ابواب التوحيد والعدل، ص 217 - 243؛ جهان غیب و غیب جهان، ص 60 مقاله ارزشمند «کرامات و خوارق عادات»
 - 3- غرائب القرآن، ج 3، ص 181 و نیز بنگرید به ج 8 ص 22.
 - 4- ر.ک: همان، ج 5، ص 73
 - 5- مجله حوزه، شماره 28، ص 87

نیشابوری در مقابل این سخن فخر رازی که نوعی تردید در اشعری گری است، موضع گرفته و به تفصیل وارد بحث می شود و در فرجام به عنوان نتیجه بحث، صریحاً می گوید: «هدایت، ضلالت کفر، ایمان، خیر و شر، نفع و ضرر و همگون های این ها منتهی به قدرت، علم و اراده خداوند است».⁽¹⁾

آن گاه به اعتراضات وارده پاسخ می گوید و در پایان حسن و قبح عقلی را یکسر منکر می شود و مسأله را پایان می دهد گو این که شیوه بحث وی در این زمینه عقلانی است و بارها تأکید می کند که مطالب را در پرتو براهین عقلانی، آفتابی می کند با این همه گرایش شدید او به اشعری گری بر بسیاری از این ادعاهایش خط بطلان می کشد.

بدین سان در موارد متعددی چونان بسیاری از اشعریان «تکلیف مالا یطاق» را جایز دانسته و آیات بسیاری را بر این مبنا تفسیر می کند.⁽²⁾

گاهی نیز صرفاً به نقل دیدگاه های معتزله و اشاعره بسنده می کند، بدون این که مطلبی را برگزیند.⁽³⁾ در مواردی توجیه و تأویل اشعریان را نمی پذیرد و به نقد و رد دیدگاه آنان می پردازد.⁽⁴⁾ بالأخره، مواضعی صرفاً با یادکرد اندیشه های اعتزالیان و عرضه استدلالشان بدون هیچ نقد و ایرادی عملاً دیدگاه آنان را می پذیرد.⁽⁵⁾

می دانیم که یکی از اصول معتزله «المنزلة بین المنزلتین» است.⁽⁶⁾ نیشابوری در مواردی از تفسیر، در مقابل این اندیشه نیز موضع گرفته و به رد و نقد آن می پردازد. مثلاً در ذیل آیه 106 از سوره آل عمران: (يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَ تَسْوَدُّ وُجُوهٌ....) می گوید: «اهل سنت بر این آیه استدلال کرده اند که مکلف یا مؤمن است یا کافر، «منزلة بین المنزلتین» وجود ندارد، چرا که اهل قیامت بر دو گروه تقسیم شده اند سفیدرویان که مؤمنین هستند و سیاه چهرگان که کافرانند. در پایان آیه نیز آمده است: (فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ).⁽⁷⁾ آن گاه جواب قاضی عبدالجبار را آورده و به پاسخگویی به آن پرداخته و دیدگاه اشاعره را یاری کرده است.

در مباحث امامت نیز دیدگاه های وی بدانسان است که عالمان اهل سنت نیز به آن باور دارند اما در مواردی نیز نکاتی ارزشمند و دیدگاه هایی مناسب ارائه می دهد که اینک بدانها

ص: 558

1- غرائب القرآن، ج 1، ص 161 - 164.

2- ر.ک: همان، ج 1، ص 111 و ج 26، ص 95

3- همان، ج 13، ص 108

4- ر.ک: همان

5- ر.ک: همان، ج 3، ص 109

6- ر.ک: شرح الاصول الخمسه، ص 139 - 141.

7- غرائب القرآن، ج 3، ص 32.

می پردازیم. در ذیل آیه 124 از سوره بقره: (وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ...) آیه را دلیل بر بطلان امامت فاسق دانسته و با تکیه به حدیث معروف (لَا طَاعَةَ لِمَخْلُوقٍ فِي مَعْصِيَةِ الْخَالِقِ) (1) و نیز آیاتی دیگر، حکومت، قضاوت و شهادت ظالمان را منتفی دانسته است. (2)

نیشابوری، در ذیل آیه 133 از سوره هود (وَلَا تَرْكُنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا...) نیز به صراحت همگامی و همراهی با ظالمان و حاکمان را جز به هنگام ضرورت حرام دانسته و به مقتضای تقوا به طور کلی دوری جستن از ظالمان و ستمگران را لازم شمرده و در پایان بحث نکات بیدارگر و سودمندی آورده است. (3)

نیشابوری در ذیل آیه 179 از سوره بقره در ارتباط با قصاص، به نکته جالبی در فلسفه سیاسی اسلام و انعقاد امامت اشاره کرده است: «متکلمان معتقدند که این آیه نشانگر آن است که تعیین امام بر امت واجب است چون این تکلیف [که به گونه ای بر دوش همگان آمده است] جز با وجود امام سامان نخواهد یافت. آن چه اجرای واجب بدان منوط است و در حوزه قدرت مکلف نیز هست انجامش واجب خواهد بود». (4)

ص: 559

1- نهج البلاغه، صبحی صالح، ص 50

2- ر.ک: غرائب القرآن، ج 1، ص 439

3- ر.ک: همان

4- همان، ج 6، ص 93 چگونگی انعقاد امامت و تحقق رهبری در جامعه اسلامی از دیرباز از بحث های مهم و سرنوشت ساز امت اسلامی بوده است شیعیان به مقتضای نصوص متواتر و محکمی که از پیامبر صلی الله علیه و آله وارد شده است و با استناد به روایات بسیاری در تفسیر آیات انعقاد امامت را به نص می دانند و در زمان حضور امام معصوم بر آن پای می فشارند. آن چه در این سده های اخیر اندیشه متفکران مجتهدان و فقیهان شیعه را به خود متوجه ساخت، حاکمیت و ولایت فقیهان و عالمان در دوران غیبت و چگونگی انعقاد امامت و تحقق رهبری در جامعه اسلامی در زمان غیبت است فقیهان بزرگواری که به این بحث به گونه ای جدی اندیشیده اند و در جهت تبیین و تثبیت آن کوشیده اند، به روایاتی استناد کرده اند که اینک از آن ها با عنوان ادله ولایت فقیه می توان یاد کرد. در سال های اخیر، متفکران و فقیهانی چند به جایگاه آرای مردم در انعقاد امامت و تحقق رهبری توجه شایسته ای کردند و در این راه، از جمله به آیاتی از این دست که بیانگر مسئولیت های اجتماعی سیاسی و فرهنگی و بار آن به دوش امت نهاده شده است، توجه کرده اند، بدین سان که مردم با انتخاب و گزینش حکومت و اعطای رأی به فردی واجد شرایط، به اجرای حدود و مسئولیت های اجتماعی و نظامی و سیاسی بپردازند. بدین گونه هم مردم به وظیفه خود عمل کنند و هم از بی نظمی و هرج و مرج جلوگیری کنند و نیز تمرکز قوا و نیرو را ممکن سازند و از تشتت و مآلاً دست نیافتن به مقصود مانع شوند. به هر حال، بیان نیشابوری ذیل این با آیه تعلیلی که آورده است قابل توجه است. در این زمینه، از جمله رجوع کنید به: المیزان، ج 4، ص 123 - 222؛ الاسلام يقود الحياة، آیت الله شهید صدر، ص 162؛ معالم الحكومة الإسلامية، ص 218؛ مجله حوزه شماره 10، ص 104 مقالة «مبانی انتخابات»؛ دراسات فی ولاية الفقيه وفقه الدولة الإسلامية، آیت الله منتظری، ج 1، ص 499.

به هر حال بحث های کلامی نیشابوری از جمله بحث های بسیار مفید و ارزشمند این تفسیر است. این بحث ها افزون بر آگاهی های سودمندی که از اندیشه ها و آرای متفکران اسلامی و مذاهب گونه گونه حوزه تفکر اسلامی در پیشدید خواننده می نهد، نکات و ظرایف بسیار دیگری نیز به همراه دارد مثلاً در تفسیر آیه 4 از سوره بقره: (الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ....) پس از یاد کرد اقوال مختلفی در تبیین و تعریف ایمان خود به تعریف ایمان می پردازد و در پرتو دقت ها و ظریف اندیشه ای عرفانی معنایی بسیار خواندنی و روشننگر ارائه می دهد. (1)

نیشابوری، افزون بر آگاهی های گسترده کلامی و عرفانی، از فیلسوفان بنام نیز، به شمار است که در زمینه فلسفه هم آثاری چند بر جای نهاده است بدینسان و هم بدان جهت که در تفسیر غالباً شیوه فخر رازی را به کار می بندد باید تفسیر وی از مباحث فلسفی و طبیعی نیز خالی نباشد که چنین نیز هست اما اینک مجال پرداختن به این بحث و ارائه نمونه های زیادی از آن نیست. وی در ذیل آیه 189 از سوره بقره: (يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ) پس از سخن از شأن نزول آیه و تبیین حکمت بیان الهی به تفصیل از مسایل مربوط به «هلال»، چگونگی تزیین آن، تا بدانجا که تمامت آن جلوه گر می شود و سپس رو به کاستی می نهد و انسان دیده می شود که آغاز شده بود و مطالب مربوط به این بحث از مباحث فلکی و طبیعی سخن می گوید. (2) و در ذیل آیه 164 از سوره بقره نیز به گستردگی درباره «افلاک»، «ترتیب آن ها» و... سخن رانده است. در ذیل آیه 42 از سوره زمر: (اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا)، از «نفس انسانی» و چگونگی تعلق آن به بدن و انفصال آن از بدن انسان به هنگام مرگ بحث کرده است. وی در این مباحث نیز پیرایشگر و عرضه کننده مباحث فخر رازی است غالباً آراء او را نمی پذیرد. و به نقد و ردّ و گاهی به استدراک و تکمیل آن ها می پردازد. (3)

مسایل فقهی در غرائب القرآن

نیشابوری در صفحات پایانی تفسیرش که از محتوای روشن تفسیری خود یاد کرده است می گوید: «در فروع، دیدگاه های تمام مذاهب را عرضه کرده ام و استدلال های همه آنان را

ص: 560

1- ر.ک: غرائب القرآن ج 1، ص 145 - 149، تعریف و تبیین نیشابوری از ایمان و اقسام و مراتب آن از جمله توجه علامه کبیر، ادیب شیعی مرحوم سید علیخان مدنی را که در ریشه یابی واژه ها و تبیین معانی آن ید طولایی داشت، به خود جلب کرده و از آن به عنوان کلام نفیس فی الایمان یاد کرده است. تلخیص الریاض، ج 3، ص 74، و نیز بنگرید به مجمع البیان فی تفسیر القرآن، اثر گران قدر آیت الله شیخ محمد حسین اصفهانی نجفی، ص 407. (برای آشنایی اجمالی با این تفسیر، ر.ک مجله حوزه، شماره 30 کتابخانه حوزه)

2- غرائب القرآن، ج 2، ص 222 و 223

3- همان، ج 24، ص 7 و 8.

بدون هیچ تعصبی آورده ام، چرا که اختلاف امت رحمت است و دیدگاه هر مجتهدی لطافتی دارد و حکمتی». (1)

بدین سان، مسایل فقهی در غرائب القرآن باید ارائه دهنده فتاوی فقیهان و عالمان مذاهب باشد، گاهی چنین نیز هست نیشابوری، در مباحث فقهی به ندرت اظهار نظر می کند، غالباً به یاد کرد فتاوا و استدلال مفتیان بسنده می نماید. وی در ضمن یاد کرد اقوال فقیهان، گاهی آراء و دیدگاه های فقهی عالمان شیعه را نیز آورده و گاهی فتاوی آنان را پذیرفته است. در تفسیر سوره حمد که تفسیری است مفصل و دراز دامن فصلی آورده است با عنوان «المباحث الفقیه المتعلقه بالفاتحه و در ضمن آن به تفصیل از مباحث فقهی این سوره بحث کرده است الله به عنوان آیه ای از قرآن و قرائت آن به جهر و یا اخفا به فتاوی از جمله در بحث بسم شیعه تمایل کرده که در جای دیگری از این مقاله یاد خواهیم کرد.

در ذیل آیه 173 از سوره بقره: (إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ...) بحثی دارد مستوفی با تکیه به تمام اقوال فقیهان درباره «میتة» و ابعاد مختلف حکم آن و چگونگی های تصرف در آن. (2) ذیل آیه قصاص، اقوال مذاهب مختلف را یاد کرده و ضمن عرضه دیدگاه های گونه گون به حکمت تشریع حکم پرداخته و نکات سودمندی را یاد کرده است. (3) در بحث وجوب امر به معروف و نهی از منکر و در تفسیر آیه 104 از سوره آل عمران: (وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ...) اقوال مختلف را به شایستگی تقریر کرده است و درباره وجوب آن که عینی است و یا کفایی؟ به کفایی بودن آن تمایل نموده و در پایان می گوید: اگر برای امر به معروف و نهی از منکر کسی با حکم والی منصوب گردد امر به معروف و نهی از منکر بر او واجب عینی خواهد بود» (4) آن گاه مصادیق معروف را در تقسیم زیبا طبقه بندی کرده و با توجه به حکمت های اجتماعی - اخلاقی به نیکویی پیرامون آن سخن گفته است.

در ذیل آیات طلاق، بحث گسترده و جالبی آورده و از ابعاد مختلف و با توجه به دیدگاه های گونه گون فقهی، در تفسیر آیات سخن گفته است این همه آمیخته است به اشاراتی راهگشایانه به حکمت های احکام و نکات اجتماعی و اخلاقی. (5)

ص: 561

-
- 1- همان، ج 30، ص 336
 - 2- ر.ک: همان، ج 2، ص 67 - 77
 - 3- ر.ک: همان، ج 2، ص 82 - 91
 - 4- همان، ج 4، ص 28 - 30.
 - 5- ر.ک: همان، ج 2، ص 259 - 276

گفتنی است که نیشابوری در ذیل آیه 229 از سوره بقره: (الطَّلَقُ مَرَّتَانِ...) اقوال مختلف فقیهان را در وقوع سه طلاق در یک جلسه و با یک بار اجرای صیغه به لفظ «ثلاث» می آورد. پس از این دیدگاه فقیهان امامیه را مبنی بر وقوع یکبار در این موارد، عرضه می کند و آن را به واقع نزدیکتر و با استدلال هماهنگ تر می داند. (1)

در ذیل آیه (إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا....) افزون بر تبیین دقیق واژه ها و بحث های لغوی و بیانی به جنبه های فقهی آن، با توجه به آرای فقه های مذاهب رسیدگی عالمانه ای کرده است و پس از آن نیز در ضمن بحث از «السارق والسارقة» با دقتی تمام ابعاد آیه را از دیدگاه فقهی و تفسیری کاویده است.

بحث های فقهی غرائب القرآن افزون بر گزیده گویی و استحکام که شیوه نیشابوری در تمامت تفسیر است از حق گرایی والایی نیز برخوردار است چنان که پیشتر نیز یاد کردیم، او به اقوال و آرای شیعه توجه کرده و گاه صریحاً و با استناد به شیعه و دیگر گاه بدون استناد آرای آنان را آورده است. در مواردی به ذکر دلایل آنان نیز پرداخته و در مواردی هم صرفاً به نقل فتاوی آنان بسنده کرده است. (2)

در ضمن گفت و گو از مسایل فقهی غرائب القرآن اشاره ای به مباحث اصولی آن نیز خالی از فایده نخواهد بود. نیشابوری در موارد مختلفی به مناسبت های گونه گونه به مباحث اصولی پرداخته است. گاه به عنوان مطلبی که از قرآن استفاده می شود و دیگر گاه به عنوان مستند احکامی که از آیات استفاده کرده است.

در تفسیر آیه 159 از سوره بقره: (إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَى....) می گوید: «برخی این آیه را دلیل بر حجیت خبر واحد گرفته اند چرا که حرمت کتمان، و وجوب اظهار را میرساند و عدم وجوب عمل به آن چه اظهار می شود، لغو تشریع وجوب اظهار را در پی خواهد داشت.» (3)

آن گاه به تفسیر آیه می پردازد و با توجه به شأن نزول آیه که درباره یهودیان کتمان کننده است این سؤال را مطرح می کند آیا هر کتمان کننده ای مصداق آیه خواهد بود و مآلاً مورد لعنت خداوند یا نه؟ نیشابوری تعمیم را می گزیند و در توجیه آن می گوید: «بدان جهت که

ص: 562

1- ر.ک: همان، ج 2، ص 266

2- ر.ک: همان، ج 2، ص 70 و ج 6، ص 46 - 59 و....

3- همان، ج 2، ص 38

خاص بودن «سبب» موجب خاص بودن حکم نمی تواند باشد و از سوی دیگر ترتب حکم به وصف مشعر بر علیت آن است؛ نتیجه آن که آیه نشانگر آن است که هر کتمان کننده حقی مورد لعنت خداوند است. (1)

نیشابوری در موارد متعددی مسأله «قیاس» را مطرح کرده و به حجیت آن گراییده است. مثلاً، در ذیل آیه «اکمال» می گوید: «برخی چنین پنداشته اند که این آیه دلیل بطلان قیاس است، چرا که آیه نشانگر این است که دین خداوند کمال یافته و احکام تماماً تبیین گشته و لذا مبهمی باقی نمانده است که فقیهان به قیاس تمسک کنند».

اوبه این اشکال و همانندهای آن پاسخ می گوید و عملاً حجیت قیاس را می پذیرد. (2) در ذیل آیه 159 از سوره بقره نیز که پیشتر یاد کردیم می گوید: «این آیه، شامل حجیت «خبر واحد»، «اجماع» و «قیاس» خواهد بود. (3)

باری، از این جهت نیز تفسیر غرائب القرآن تفسیری است سودمند و برای جست و جوگران آرای فقهی و اصولی جریان های مختلف فرهنگ اسلامی کارآمد است.

جایگاه نقل در غرائب القرآن

اشاره

توجه به روایات و احادیث در تبیین و تفسیر آیات در تفسیر نیشابوری جایگاه شایسته ای را به خود ویژه ساخته است. وی در موارد مختلف و به انگیزه های گونه گون از روایات بهره می گیرد. گاه در تبیین و تشریح واژه ها و جمله ها و دیگر گاه در تعیین مصادیق و ارائه حادّثه ها، و بالأخره در گزارش های گونه گونه از «شان نزولها» و....

نیشابوری در عرضه و ارائه روایات چندان دقیق نیست از این روی گاه روایات بسیار سست و بی پایه به تفسیرش راه یافته و دیگر گاه از عرضه روایات متقن و استوار بازمانده است که ذیلاً به مواردی اشاره می کنیم:

اسرائیلیات در غرائب القرآن

گزارش داستان های امت های پیشین و سرگذشت پیامبران در غرائب القرآن به تفصیل نیامده است بدین جهت میدان اسرائیلیات نیز در آن گسترده نیست نیشابوری گاهی بافته های

ص: 563

1- همان

2- ر.ک: همان، ج 6، ص 40

3- همان، ج 9، ص 23

اسرائیلیات آفرینان را با تعبیر (روی) می آورد تا نشانگر عدم اعتماد وی باشد، و گاه هوشمندانه به نقد و تحلیل آن ها پرداخته و رد می کند و در مواردی نیز سکوت را در تبیین و توضیح اولی می داند، و بالأخره جای های بسیاری نیز که به پندار وی به «عصمت» پیامبر و یا بنیان عقیده ای ضربه نمی زند نقل می کند و می گذرد مثلاً در تفسیر آیه 107 از سوره اعراف، برخی از گزارش های اسرائیلیات سازان را آورده و با تعبیر (روی) و در ذیل آیات 21 و 22 از سوره «ص» اخباری از این دست را عرضه کرده است آن گاه بحث را به گونه ای دقیق رده بندی کرده و آن چه را در تنافی با عصمت پیامبر صلی الله علیه و آله یافته مردود شناخته و با تکیه به گفتار علی علیه السلام و ابن عباس که از آنان به محققان امت تعبیر کرده است داستان نقل شده در ذیل این آیات را درباره حضرت داود یکسر تکذیب کرده است و در پایان سکوت و عدم گستراندن بحث در این موارد را سزاوارتر دانسته است. (1)

در ذیل آیات مربوط به هاروت و ماروت اقوال مختلف را آورده و روایات گونه گونه از این دست را عرضه کرده است و آن گاه می گوید: «این داستان، نزد محققان مردود است و در کتاب خداوند مطلبی نشانگر آن نیست و دلایل عصمت ملائکه نیز با این گونه گزارش ها در تضاد است». (2)

در ذیل آیه 24 از سوره یوسف پس از نقل اقوال و آوردن برخی از روایات، ابتدا به همه آن ها خط بطلان کشیده است و آن گاه بر فرض تسلیم به توجیه برخی از آن ها پرداخته و در ادامه تفسیر این آیه با تکیه به بخش دیگر از همین آیه و در پرتو درایتی هوشمندانه، بر قداست و پاکی پیامبر الهی تأکید ورزیده و روایات را در مقابل قرآن و با عرضه به کتاب الله مردود انگاشته است. (3) نظام الدین گاهی نیز از کنار اسرائیلیات و آن چه در تفاسیر مفسران پراکنده است با کمال بی اعتنایی می گذرد. مثلاً در ذیل آیه 247 از سوره بقره، در تفسیر «تابوت»، که میدان اسرائیلیات سرایان است با یک تفسیر عرفانی و تأویل «تابوت» بر مشرب عارفان، از کنار حادثه گذشته است. (4) اما با این همه نیشابوری گاهی نیز در تور نامریی اسرائیلیات بافان گرفتار می آید و آن چه را آنان بافته اند و ایشان یافته است در تفسیرش عرضه می کند.

وی در ذیل آیه 36 از سوره بقره: (فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأُخْرِجَهُمَا...) سؤالی را مطرح می کند، بدین سان که ابلیس چگونه آنان را وسوسه کرد؟ در پاسخ، متأسفانه به آن چه

ص: 564

1- ر.ک: همان، ج 23، ص 83 - 88

2- همان، ج 1، ص 283.

3- ر.ک: همان، ج 12، ص 97 و 98

4- ر.ک: همان، ج 2، ص 320

اسرائیلیات سازان بافته اند و قطعاً مبنایش تورات تحریف شده است پناه می برد. (1) در تفسیر آیات مربوط به داستان حضرت موسی و در تصویر عصایی که تبدیل به اژدها شد نیز اخبار اسرائیلی را بدون هیچ نقد و ردی ردیف کرده است. (2) در ذیل آیه 51 از سوره بقره: (وَإِذْ وَعَدْنَا مُوسَىٰ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً..) و در توجیه و تبیین جمله (وَأَنْتُمْ ظَلِمُونَ) افزون بر تحقیق و بحث از مضمون آیه، برخی از بافته های اسرائیلیات آفرینان را زیر عنوان «قال اهل السير» آورده است. (3)

در تفسیر آیات مربوط به حضرت ایوب نقل مفصل گزارشگران اسرائیلیات را بدون هیچ تعلیق و نقدی آورده است. پس از آن سخن آنان را که از بنیاد با این گزارش ها مخالفند عرضه کرده است ولی در پایان به یاری قول اول پرداخته و تأیید نموده است. (4) وی در ذیل آیات آغازین سوره «ق» نیز با آوردن اسرائیلیات ذهن های بیمار دروغپردازان و افسانه سرایان چهره تفسیرش را مشوش ساخته است به هر حال تفسیر نیشابوری در این موارد تفسیری استوار و دقیق نیست با این که او در تفسیر نگرشی عقلانی دارد و در تبیین و تفسیر آیات گزیده گویی را پیشه ساخته است و از سراسر این تفسیر پختگی و ژرف نگری مفسر پیداست در این وادی به سهل انگاری مبتلا شده و گاه به وادی تسامح غلتیده است.

اهل البیت در غرائب القرآن

نظام الدین نیشابوری در قم متولد شد و در نیشابور رشد کرد و بالید. بسیاری از شرح حال نگاران با تکیه به این که خانواده نیشابوری در قم بودند و قم مرکز تشیع بوده است و نیز به دلایلی دیگر وی را شیعه انگاشته اند. از مرحوم ملا محمد تقی مجلسی (مجلسی اول) نقل کرده اند که در مقامی فرموده است: «و مولانا نظام الدین نیشابوری که به حسب ظاهر از کبار علمای عامه است، در واقع شیعه است...» (5)

اما آن چه از تفسیر غرائب القرآن در نگاهی گذرا توان فهمید جز این است. مرحوم علامه سید محسن عاملی در ضمن شرح حال وی نوشته است تردیدی نیست که آن چه از ظاهر تفسیرش، توان فهمید عدم تشیع اوست، مگر این که نگارش آن نوعی مدارا با عامه باشد». (6)

ص: 565

- 1- ر.ک: همان، ج 1، ص 283 برای آگاهی از ریشه های این افسانه ر.ک: المیزان، ج 1، ص 140؛ اللوامع الالهیه، ص 103 (پانویشت)
- 2- ر.ک: غرائب القرآن، ج 1، ص 283.
- 3- ر.ک: همان، ج 1، ص 314
- 4- ر.ک: همان، ج 23، ص 100.
- 5- روضات الجنات، ج 3، ص 103.
- 6- اعیان الشیعه، ج 5، ص 248.

مرحوم آیت الله شهید مرتضی مطهری نیز غرائب القرآن را در ردیف تفاسیر عامه آورده است. (1)

به هر حال آن چه به روشنی در این تفسیر پیداست اظهار ارادت و مودت مؤلف به علی علیه السلام و اهل بیت است و افزون بر این از این تفسیر نمی توان فهمید اگر چه در برخی موارد، از چگونگی تعبیرها و گزینش واژه ها می شود تشیع وی را به گونه ای فهمید، اما دلیل قطعی نمی تواند باشد. به عکس، ذیل برخی آیات مربوط به علی علیه السلام روش این، تفسیر روش غالب تفاسیر عامه است.

اینک صفحات غرائب القرآن را ورق می زنیم تا جایگاه اهل بیت در آن و موضع مفسر را در مقابل این آیات دریابیم.

نیشابوری، تفسیر را با روایتی از پیامبر به نقل از علی علیه السلام می آغازد. بارهای بار از علی علیه السلام به احترام و تجلیل یاد می کند. در مناسبت های مختلفی که از آن امام بزرگوار، نام برده و یا روایتی نقل کرده است با جمله «علیه السلام» به ساحتش اظهار ارادت کرده است. در بحث فقهی گسترده ای که در تفسیر سوره حمد سامان داده است می نویسد: «از علی علیه السلام نقل شده است که «بسم الله» را به جهر می خوانده است آن گاه با پذیرش این دیدگاه برای تثبیت آن، اضافه می کند: «من اقتدی به لن یضل» به دلیل آن که پیامبر در حق وی دعا کرده، فرموده است: (اللَّهُمَّ أَدِرِ الْحَقَّ مَعَهُ حَيْثُ دَارَ). (2)

آن چه نیشابوری در این مقام آورده است گزیده ای است از نوشته های فخر رازی. فخر رازی درباره آن حضرت نوشته است: «من اقتدی به فقد اهتدی». (3) نظام الدین، تعبیر فخر رازی را به «لن یضل» تغییر داده است. آیا این اشاره به آن چیزی نیست که پیامبر بارها و در مناسبت های مختلف فرمود: (إِنِّي تَارِكٌ فَيْكُمْ الثَّقَلَيْنِ مَا إِن تَمَسَّكْتُم بِهِمَا لَنْ تَضِلُّوا كِتَابَ اللَّهِ وَ عِزَّتِي أَهْلَ بَيْتِي) (4)

ص: 566

1- ر.ک خدمات متقابل اسلام و ایران ص 464

2- غرائب القرآن، ج 1، ص 77؛ المستدرک للحاکم، ج 3، ص 124؛ الغدير، ج 3، ص 179 مجله حوزه، شماره 28، ص 103 پاروقی شماره 82.

3- التفسير الكبير، ج 1، ص 205.

4- حدیث ثقلین، از روایات مورد اتفاق جامعه محدثان از اهل تسنن و تشیع می باشد این حدیث با بیش از شصت طریق از صحابه پیامبر صلی الله علیه و آله نقل شده است. مرحوم میرحامد حسین، هندی قسمتی از کتاب گرانقدر عبقات الانوار را به بیان اسناد و ولایت حدیث ثقلین اختصاص داده است. مجموع این مباحث ژرف و مایه ور در 6 جلد در اصفهان به چاپ رسیده است محقق محترم جناب آقای سید علی میلانی، تلخیص عبقات را از حدیث ثقلین آغاز کرده و مجموع آن را با پژوهش و تحقیق در 3 جلد و با عنوان خلاصة عبقات الانوار 1 - 3 منتشر کرده است. برخی دیگر از عالمان و مرزبانان بلند همت مکتب تشیع نیز هر یک به گونه ای پیرامون آن بحث کرده اند. ر.ک از جمله به: احقاق الحق، ج 9، ص 309 به بعد؛ المراجعات، ص 72؛ سبیل النجاة، چاپ شده با المراجعات، ص 14 به بعد؛ النص والاجتهاد، تحقیق و تعلیق ابو مجتبی، ص 11 به بعد؛ الغدير و.....

در تفسیر سوره دهر (انسان) از واحدی و زمخشری و مفسران و محدثان امامیه نقل می کند که این سوره و یا آیات هفتم به بعد: (و يُطْعِمُونَ الطَّعَامَ ...) قطعاً در باره اهل بیت پیامبر نازل شده است و پس از آن به گونه تفصیل روایات شأن نزول را می آورد. (1) در ذیل آیات مربوط به «مباهله» به تفصیل جریان آن را آورده و روایات گونه گون آن را یاد کرده و آن گاه اضافه می کند که «این روایت، تقریباً متفق علیه بین اهل تفسیر و حدیث است». (2)

در ذیل آیه 274 از سوره بقره: (الَّذِينَ يُفْقُونَ أَمْوَالَهُم بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً...) از ابن عباس نقل کرده است که «روزگاری علی علیه السلام تنها چهار درهم داشت، که یکی را در روز دیگری را در شب سومی را پنهان و بالأخره آخرین را آشکارا در راه خداوند انفاق کرد. پیامبر فرمود: چرا چنین کردی؟ گفت بدان جهت که شایسته و عده های نیک الهی باشم. پیامبر فرمود: تو شایسته ای شایسته و عده های نیک خداوند و آن گاه آیه نازل شد» (3)

در ذیل آیه «تطهیر»، تصریح می کند که آیه درباره «اهل البیت»، پیامبر، فاطمه، حسن و حسین و به اتفاق عالمان و محدثان، علی علیه السلام به خاطر مصاحبت و معاشرت وی با زهرا علیها السلام نازل شده است. (4)

در ذیل آیه 207 از سوره بقره: (وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ...) نزول آن را درباره علی به عنوان یکی از اقوال ذکر می کند. (5) در ضمن تفسیر «آیه الكرسي» این روایت را که منقبتی والا در حق علی علیه السلام است می آورد: «قال رسول الله صلى الله عليه وآله: يا علي سيد البشر آدم عليه السلام، و سيد العرب انت، و سيد العالمين محمد صلى الله عليه وآله، و لا فخر...». (6)

افزون بر این ها، وی گاهی در مقابل تندروی ها و تعصب ورزی های فخررازی موضع

ص: 567

-
- 1- ر.ک: غرائب القرآن، ج 29، ص 120؛ اسد الغابه، ج 5، ص 530؛ شواهد التنزيل، ج 2، ص 298؛ اسباب النزول، الواحدی، ص 331؛ شرح نهج البلاغه ابن ابی الحديد، ج 1، ص 71؛ نهج الحق، ص 184؛ تفسیر الحبري، ص 326 و 536 و....
 - 2- غرائب القرآن، ج 3، ص 212 و نیز ر.ک: معرفة الحديث للحاكم، ص 50 که حدیث شأن نزول را متواتر دانسته است، المستدرک للحاکم، ج 3، ص 150؛ سنن بیهقی، ج 7، ص 73؛ تفسیر الحبري، ص 420 و 247 و 248 و....
 - 3- غرائب القرآن، ج 3، ص 66، و نیز ر.ک: اسباب النزول للواحدی، ص 64؛ الدر المنثور، ج 1، ص 363؛ اسد الغابه، ج 4، ص 35؛ مجمع الزوائد، ج 6، ص 324؛ الصواعق المحرقة، ص 87؛ تفسیر الحبري، ص 243 و 417
 - 4- ر.ک: غرائب القرآن، ج 3، ص 212؛ شواهد التنزيل، ج 2، ص 10؛ اسد الغابه، ج 4، ص 29؛ المستدرک للحاکم، ج 2، ص 416؛ تفسیر الحبري، ص 298 - 311 و 503 - 522
 - 5- غرائب القرآن، ج 2، ص 201؛ اسد الغابه، ج 4، ص 25؛ شواهد التنزيل، ج 1، ص 98؛ ینابیع الموده، ص 92؛ تفسیر الطبري، ج 9، ص 140؛ تفسیر الحبري، ص 410
 - 6- غرائب القرآن، ج 3، ص 114.

می‌گیرد. مثلاً، در تفسیر آیه 54 از سوره مائده: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهَ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ) آورده است که شیعه این آیه را درباره علی علیه السلام می‌داند، یکی بدان جهت که پیامبر روز خیبر «رایت» نبرد را به علی سپرد و فرمود: (لَا دَفْعَ لِرَأْيِهِ إِلَى رَجُلٍ يُحِبُّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيُحِبُّهُ اللَّهُ، وَرَسُولُهُ) و دو دیگر آن که آیه بعدی به اتفاق اکثر مفسران درباره علی علیه السلام است.

آن‌گاه سخن فخر رازی را می‌آورد که در نقد و رد استدلال شیعیان چنین آورده است: «این آیه، مهم‌ترین دلیل ابطال سخن شیعیان است چرا که اگر آیه درباره علی علیه السلام باشد، لازمه اش آن خواهد بود که پس از گرایش مسلمانان به خلیفه اول بدان جهت که اینان نص روشن بر امامت علی علیه السلام را نادیده انگاشته‌اند و مرتد شده‌اند خداوند قومی را بر می‌انگیزد تا با اینان می‌جنگند، و چون چنین نشده است پس استدلال امامیه باطل است.» (1)

نیشابوری آن‌گاه به نقد و ردّ این سخن فخر رازی می‌پردازد و می‌گوید درست که چنین نشده است اما از کجا معلوم که چنین نشود و خداوند چنین کسانی را نیاورد؟ یاری دهنده معتقد به اندیشه شیعیان می‌تواند بگوید مراد از آن قوم، همگامان مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف) و خروج امام زمان علیه السلام است چون نبرد با آن که به اندیشه و آیینی پایبند است همانند نبرد با بنیانگذاران آن اندیشه است و اوست که از کج اندیشان و کژراهان انتقام بازستاند و با مرتدان بجنگد.» (2)

سرانجام باید از سخن چند پهلوی و موضع ملایم او در تفسیر آیه 55 از سوره مائده: (إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ...) یاد کرد که روایت‌های شأن نزول را به تفصیل آورده و دیدگاه استدلالی شیعه را مبنی بر دلالت این آیه به امامت و رهبری علی علیه السلام ذکر کرده و آن‌گاه به استدلال‌های آنان از زبان محققانی پاسخ داده و در پایان می‌گوید: «اگر روایت شأن نزول آیه درباره علی علیه السلام صحیح و پذیرفتنی باشد آیه از دلالتی قوی بر عظمت و جایگاه بلند علی علیه السلام برخوردار است.» (3)

در تفسیر سوره «کوثر» یکی از مصادیق قطعی آن را فرزندان پیامبر دانسته و می‌گوید: «یعنی: خداوند به فاطمه علیها السلام فرزندان را خواهد داد که نسل آنان در گذرگاه زمان باقی خواهد ماند آن‌گاه اضافه می‌کند: «این است راز وجود این همه فرزندان فاطمه علیها السلام و فروپاشی و تباهی نسل بنی امیه» (4)

با این همه نیشابوری در ذیل بسیاری از آیاتی که قطعاً درباره علی علیه السلام نازل شده است، ره

ص: 568

1- التفسیر الکبیر، ج 12، ص 21.

2- غرائب القرآن، ج 6، ص 114 و 115.

3- همان، ج 6، ص 115 - 117.

4- همان، ج 30، ص 195.

چنان رفته که بسیاری از عالمان حق پوشش و کتمانگر اهل سنت رفته اند. مثلاً او در تفسیر آیه اکمال روایات اسباب نزول را آورده و جماعات آیه را به نیکویی تفسیر کرده و بدون هیچ اشاره ای به چگونگی نزول آن و این که این آیه درباره علی علیه السلام نازل شده است از آن همه روایات صحیح فریقین چشم پوشیده است (1) و مالا بر حق سرپوش نهاده و از گسترش آن روی برتافته است. در ذیل آیه 67 از سوره مائده «آیه تبلیغ» به پیروی از سیاست «تشریک»، ضمن تکیه بر این که یکی از شأن نزول های آن جریان غدیر است شأن نزول های دیگری را نیز یاد کرده است. (2) ولی این نکته تأمل برانگیز است که همه اقوال را با «قیل» گزارش کرده، جز «غدیر» را که با اسناد از ابن عباس و....

در تفسیر آیه 43 از سوره رعد: (... وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ) با این که شأن نزولش را درباره عبدالله بن سلام نمی پذیرد هیچ اشاره ای را نیز بر نزولش درباره علی علیه السلام، بر نمی تابد. (3) در تفسیر آیه «انذار» با این که چگونگی دعوت پیامبر را صریحاً آورده است، اما از آن چه پیامبر بزرگوار اسلام در آن سپیده دمان دعوتش برای پی نهادن نظام صالح و آینده نگری و تکیه بر فلسفه سیاسی و رهبری آینده، طرح کرد، هیچ یادی نشده است به عدم پاسخ حاضران در مجلس، پاسخ علی علیه السلام و گفتار شورانگیز و سرنوشت ساز پیامبر صلی الله علیه و آله نیز اشاره ای نشده است. (4) و به بعضی از روایات تکیه شده که قطعاً جعلی است. (5)

تأویلات غرائب القرآن

چنان که پیشتر آوردیم، نیشابوری پس از تفسیر و تبیین معمولی آیات در پرتو آگاهی های کلامی، ادبی، روایی فقهی و عقلانی زیر عنوان «التأویل» به ارائه برداشت های عرفانی و تفاسیر همسوی با مذاق عرفان می پردازد نیشابوری در این وادی نیز هوشمند و محتاط است. وی در آغاز تفسیرش تصریح می کند در تفسیر قرآن کسی حق ندارد که جمله ها و واژه ها را از ظهور بیفکند و در تفسیر آن ها به گونه ای سخن بگوید که معانی الفاظ واژگونه شود و مثلاً معنای «جَنَّة»، «نار» و «صراط» را دیگرسان کند. این واژه ها چنان که آمده باید ثبت شود و

ص: 569

- 1- ر.ک: همان، ج 6، ص 39 - 41
- 2- ر.ک: همان، ص 129
- 3- ر.ک: همان، ج 13، ص 97؛ احقاق الحق، ج 3، ص 285؛ مجله حوزه شماره 26، ص 84 پاورقی شماره 71.
- 4- ر.ک: غرائب القرآن، ج 9، ص 74؛ کفایة الطالب، ص 74؛ کفایة الطالب، ص 304 و نیز منابعی که در مجله حوزه شماره 27 ص 93، پاورقی شماره 32 یاد شده است
- 5- ر.ک: جزء 25، ص 28

معانی آن ها بدان گونه که براساس قواعد ادبی و تفسیری به دست می آید نگاشته گردد. اما اگر کسی به حقایقی دیگر دست یافت و رمز و رازها و لطایف دیگری جست یاد کرد آن ها ناروا نخواهد بود، چرا که خداوند آن چه را در عالم صورت آفریده نظیر آن در عالم معنی نیز خواهد بود. (1)

نظام الدین در پایان تفسیر نیز به چگونگی تأویلات پرداخته و از نگاشته های خود در این زمینه چنین یاد می کند: «من به راستی و درستی آن چه در این باب آورده ام اصرار نمی ورزم و آن چه را در ذیل آیه به عنوان تأویل آورده ام مراد قطعی آیات نمی دانم، بلکه می ترسم این گونه سخن گفتن در تفسیر آیات نوعی جزئت بر تفسیر و فرو رفتن در مباحث ناسودمند باشد، اما آن چه مرا به این امر تشجیع کرد نگارش ها و شیوه تفسیرنگاری پیشینیان ما، پیشوایان ذوق و وجدان بود. آنان که در تفسیر قرآن عرفان ایمان و اتقان را در هم آمیختند و تفاسیر بزرگی را پی نهادند». (2)

این بخش از تفسیر غرائب القرآن از برخی تأویل ها که بی گمان به قول قهرمان بزرگ میدان تفسیر، علامه طباطبائی، بیشتر «تطبیق» (3) است تا تفسیر و حتی تأویل، با هیچ منطق و ذوق سلیمی نیز سازگاری ندارد که بگذریم از جهاتی قابل توجه است. وی با جداسازی این بخش از بخش های دیگر عملاً مرز بین تفسیر و تأویل را بازشناسانده و با تأکید و تباهی که در آغاز و فرجام تفسیر درباره این گونه مطالب آورده کسانی را که در این وادی ها می اندیشند به احتیاط فراخوانده است افزون بر این ها در این بخش گاه برداشت های ذوقی و عرضه لطایف عرفانی، از آن چنان جذابیت و دلکشی برخوردار می گردد و چونان دریایی آرام، آسمان زیبای اندیشه عرفان را در آینه زلال خود، به گونه ای می نمایاند که در نگریستن در آن ها و تعمق در ابعاد آن انسان را در عوالمی دیگر به پرواز در می آورد و سخت ترین دل ها را نرم می کند.

اینک به ارائه بخشی از تأویل ها و ذوقیاتی که در تفسیر نیشابوری آمده است، این بخش را نیز پایان می بریم. وی در ذیل آیه 50 از سوره بقره: (وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ فَأَنجَيْنَاكُمْ وَأَغْرَقْنَا آلَ فِرْعَوْنَ....) می گوید: «مراد از دریا دنیاست و مراد از آب دریا شهوات و لذت های آن است. مقصود از موسی «قلب» است و قوم وی صفات «قلب»، مقصود از فرعون «نفس اماره» است و قوم او صفات نفس اماره اند. مراد از عصای موسی «ذکر» است. بدین سان دریای دنیا با

ص: 570

1- غرائب القرآن، ج 1.

2- همان، ج 30، ص 135.

3- ر.ک: المیزان، ج 1.

ذکر «لا اله الا الله» می شکافد و آب های شهوات آن به این سوی و آن سوی راست و چپ رفته و درهم می آمیزند و خداوند نسیم عنایت و آفتاب هدایت را بر ژرفای دریای دنیا می رساند و آن را از آب های شهوات می خشکاند. بدین سان قلب و صفاتش از آن می گذرند و به عنایت الهی به ساحل نجات دست می یابند و نفس اماره و نیروهایش در غرقاب هلاکت فرو می روند والله اعلم» (1)

در ذیل آیه 67 از سوره بقره: (وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً...) پس از بحثی سودمند و دراز دامن در تفسیر، آیه که ضمن آن آیه را از جنبه های گونه گونه به بحث کشیده و نکات آموزنده ای از آن استخراج کرده است ذیل عنوان «تأویل» می گوید: «ذبح البقره اشاره به کشتن «نفس حیوانی» است چرا که با کشتن آن «قلب روحانی» زنده می شود و این است جهاد اکبر و معنای «مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا». (2)

پس از آن چه آمد نیز به گفتار صوفیان از جمله «حلاج» می پردازد و در توجیه و تأویل آیه، به گستردگی سخن می راند و راستی را گاه در وادی تأویل مطالبی می نگارد که با هیچ شیوه ای در تفسیر قرآن راست نیاید. (3)

در ذیل آیه 173 از سوره بقره: (إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ...) می گوید مراد از «میتة» جیفه دنیا است. مقصود از «دم» شهوات نفسانی است. پیامبر فرمود: (أَنَّ الشَّيْطَانَ يَجْرِي مِنْ إِبْنِ آدَمَ مَجْرَى الدَّمِ). (4) و نیز فرمود: (سَدُّوا مَجَارِيَ الشَّيْطَانِ بِالْجُوعِ). (5)

در ذیل آیه 114 از سوره بقره، پس از بحثی مفصل در مسجد و احکام آن، به تأویل آیه پرداخته و می گوید: «مساجدی که در آن ها یاد خدا می شود در نزد اهل نظر عبارت از نفس قلب و روح است. ذکر در هر مسجدی باید متناسب با همان مسجد باشد، پس ذکر «مسجد نفس» طاعت و عبادت است و منع آن ترک خوبی ها و انجام بدی هاست. ذکر «مسجد قلب» توحید و معرفت است و منع آن تمسک به شبهات و تعلق به شهوات است. چنان که خداوند به داود وحی کرد (يَا دَاوُدَ خُذْ ذِرًى وَانذِرْ أَصْحَابَكَ أَكُلَ الشَّهَوَاتِ، فَإِنَّ الْقُلُوبَ الْمُتَعَلِّقَةَ بِشَهَوَاتٍ

ص: 571

1- غرائب القرآن، ج 1، ص 312 و 313

2- اللؤلؤ المرصوع، ص 94 احادیث مثنوی، ص 116.

3- غرائب القرآن، ج 1، ص 347

4- سنن ابن ماجه، ج 1، ص 556؛ مسند احمد بن حنبل، ج 3، ص 275؛ تفسیر عیاشی، ج 1، ص 306؛ بحار الأنوار، ج 23، ص 63

5- سنن دارمی، ج 2، ص 320؛ المحجة البيضاء، ج 2، ص 125؛ غرائب القرآن، ج 2، ص 77.

عُقُولُهَا عَنِّي مَحْجُوبَةٌ» (1) و ذکر «مسجد روح» شوق و محبت است و منع آن رکون و سکون می باشد. (2)

به هر حال، تأویلات عرفانی، بخش عظیمی از تفسیر غرائب القرآن را فرا گرفته و این تفسیر در اطلاع رسانی به خواننده و در جهت چگونگی تأویلات مفسران عرفان مسلک و روشهای ذوقی، بسیار مفید است. گو این که بسیاری از این مطالب را نمی توان به پای قرآن نوشت و تفسیر قرآن انگاشت. این گونه مطالب چنان که پیشتر نیز آوردیم بیشتر تطبیق است تا تفسیر.

مسایل اخلاقی و معنوی در غرائب القرآن

یکی دیگر از موارد شایان توجه تفسیر نیشابوری جنبه های اخلاقی و معنوی آن است. وی در ذیل آیات مربوط به این موضوع به گستردگی وارد بحث می شود و از ابعاد مختلف، محاسن و مساوی اخلاق را به بررسی و تحلیل می گیرد و در بازشناسی بحث، سنگ تمام می گذارد. نیشابوری در این، بخش گاهی مطالب را با حکایتی شیرین و دلپذیر و غالباً از چهره های برجسته، صوفیان مانند ابراهیم بن ادهم سفیان ثوری و... می آمیزد و به جلوه و جذابیت آن می افزاید. نیشابوری در ذیل آیه 186 از سوره بقره: (أَجِيبْ دَعْوَةَ الدَّاعِ...) افزون بر بحثی سودمند از دیدگاه عقلانی، کلامی و فلسفی به جایگاه دعا در زندگی انسان می پردازد. سپس از فواید دعا سخن میراند و از چگونگی های دعا کننده و آداب دعا کردن سخن به میان می آورد و روایات شیرین و دلپذیر و بیدارگری را عرضه می کند از جمله روایات ذیل را (أَدْعُوا اللَّهَ وَ أَنْتُمْ مُوقِنُونَ بِالْإِجَابَةِ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَجِيبُ دُعَاءَ مَنْ قَلَبٍ غَافِلٍ لَاهٍ). (3)

آن گاه از شرایط اجابت دعا سخن می گوید و در پایان به لطایف و ظرایف گزینش واژه ها و تعبیرها می پردازد که همه سودمند است و نکته آموز. (4)

در ذیل آیه 6 از سوره مائده و در تفسیر و تبیین جمله (.... وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ...) ابتدا جمله را به طهارت از «نجاست حکمیه» تفسیر می کند و آن را به نقد می کشد و رد می کند. آن گاه می گوید: «بی گمان مراد طهارت دل هاست از تمردها و گردنکشی ها، چرا که در رساندن آب و خاک [به ویژه خاک] به این اعضا فایدهتی معقول متصور نیست، بدین سان،

ص: 572

1- تحف العقول، ص 397؛ بحار الأنوار، ج 75، ص 313؛ مسند الامام الكاظم، ج 1، ص 236.

2- غرائب القرآن، ج 1، ص 236

3- همان، ج 2، ص 118؛ و نیز ر.ک: التاج الجامع للأصول، ج 5، ص 113؛ المستدرک للحاکم، ج 1، ص 493

4- ر.ک: غرائب القرآن، ج 2، ص 120.

تسلیم به امثال این تکلیف ها تعبد محض است که آثار تمرد را از دل ها می زداید و قلب ها را از آلودگی های عصیان می شوید و تطهیر می کند. این مطلب را روایات متعددی تأیید و تأکید می کند از جمله: (المؤمن اذا غسل وجهه خرت خطایاه من وجهه). (1)

بالآخره باید از تفسیر دلپذیر آیه 24 از سوره ابراهیم: (أَلَمْ تَرَ كَيْفَ صَدَّرَ رَبُّ اللَّهِ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ) یاد کرد که می گوید: «معرفت خداوند و استغراق در محبت او و فرمانبرداری از فرمان ها و اطاعت از او امرش «شجره طیبه» است، بلکه باید گفت: هیچ پاکیزگی و لذت آفرینی جز آن نیست چرا که تمام لذتها منتهای و منقطع است و فقط لذت معرفت خداوند ناپیدا کرانه و نامتناهی است. ریشه های این درخت در جواهر نفس ناطقه ثابت و شعبه ها و شاخه های آن در فضای عوالم روحانی است و» (2)

در ذیل آیه 12 از سوره حجرات، ضمن تفسیر دقیق و راهگشایانه واژه های آیه نقش آن را در بازداری از «غیبت» به زیبایی بیان کرده است.

مسائل ادبی و بلاغی در غرائب القرآن

نیشابوری به جنبه های ادبی و بلاغی آیات قرآن توجهی شایسته دارد. استشهاد فراوان وی به اشعار عرب و اقوال ادیبان در تبیین و تفسیر آیات و دقت در چرایی تعبیرها و گزینش واژه ها، از جمله جلوه های بارز این مبحث است.

مهمترین منابع غرائب القرآن از جنبه های ادبی و بلاغی دو تفسیر گران قدر الکشاف و التفسیر الکبیر است. از این پس خواهیم گفت که غرائب القرآن مباحث مهم دو تفسیر را آورده و این دو کتاب، مهم ترین منبع وی به شمار می آیند بدین سان طبیعی است که مباحث و مطالب مهم ادبی و بلاغی این دو اثر که از دیدگاه نیشابوری درست و استوار نموده است، در این تفسیر بیابد. البته چنان که خواهیم گفت نیشابوری خود ادیبی زبردست و در علوم ادب عرب استادی سرآمد بود از این روی بی گمان آن چه را در آن دو کتاب یافته صرافی کرده و پس از گذراندن از دید نقادانه خود عرضه کرده است و گاه، نیز دیدگاه های آن را به نقد کشیده و ردّ می کند. (3) به هر حال با اشاره ای به برخی از موارد از این مبحث می گذریم.

وی در ذیل آیه 79 از سوره بقره: (وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَوةٌ يَتَأُولِي الْأَلْبَابِ...) به تفصیل از

ص: 573

1- همان، ج 6، ص 59؛ نیز ر.ک: صحیح مسلم، ج 1، ص 210 و 570.

2- غرائب القرآن، ج 13، ص 125.

3- ر.ک: همان، ج 30، ص 111.

تفاوت های تعبیر قرآن با تعبیر دیگر سخن گفته و عظمت واژه گزینی و گزیده گویی قرآن را تبیین کرده و نشان داده است که این آیه در جمع معانی و ایجاز در عالی ترین درجه فصاحت است. (1) در جداسازی واژه های همگون نیز نیشابوری دقت های شایان توجهی دارد. در تفسیر سوره تبت از فرق های «مال» و «کسب» به دقت سخن گفته و نیز در تفسیر سوره توحید از تفاوت های «واحد» و «احد» و در چرایی گزینش «کنیه» در تفسیر سوره تبت، به دقت مطالبی آورده و در تفسیر سوره کوثر به بیان لطافت و ظرافت تعبیر (إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْأَبْتَرُ) پرداخته است.

غرائب القرآن و تناسب السور

پیشتر یادآوری کردیم که یکی از مباحث دلکش و زیبای قرآن و از جمله عناوین «علوم قرآن»، تناسب سور و آیات و رابطه تنگاتنگ محتوای آن ها با هم است که مؤلفان علوم قرآن از آن به «تناسب السور» و... یاد کرده اند. تفسیر غرائب القرآن توجه عظیمی به این مسأله دارد نیشابوری فصاحت الفاظ والایی و ژرفایی معانی ترتیب و تسبیح دقیق آیات و ارتباط سور ها را از جمله وجوه اعجاز قرآن می داند در ذیل آیه 285 از سوره بقره می گوید: «اگر کسی به لطافت نظم این سوره و زیبایی های ترتیب و چینش آن بنگرد، در خواهد یافت که قرآن همان گونه که در فصاحت الفاظ و بلاغت معانی معجزه است در ترتیب واژه ها و آیه ها و نظم و چینش آن ها نیز معجزه است. شاید کسانی که می گویند قرآن به لحاظ روش و اسلوب معجزه است مقصودشان همین معنی باشد.» (2)

پس از تفسیر آیه 105 از سوره آل عمران: (وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا...) در تبیین تناسب آن با آیات پیشین و توجه نظم نهفته در این آیات دو وجه نکته آموز را یادآوری می کند که یکی از آن دو را می آوریم: «در آیه پیشین، امت را به امر به معروف و نهی از منکر سفارش کرده است بی گمان این دو جز با قدرت بر تنفیذ فرا چنگ نیامده و سودمند نخواهند بود، چرا که در میان مردم ظالمان و متغلبان و گردنکشان هستند که در مقابل جریان آمران به معروف و ناهیان از منکر خواهند ایستاد و از اجرای آن جلو خواهند گرفت. از این روی، قرآن حق مداران را از تشتت و تفرق هشدار داده تا در راه اجرای این رسالت بزرگ توانشان بر باد نرود و اجرای آن بر زمین نماند.» (3)

ص: 574

1- ر.ک: همان، ج 3، ص 102

2- همان، ج 2، ص 90

3- همان، ج 4، ص 30

در تبیین ارتباط آیات سوره ذاریات در ذیل آیه 22 از آن (وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ) می گوید: «این آیه در پایان آیات پیشین تأکید بر آیات قبلی است و نشانگر این است که اگر کسی در این آیات الاهی به دقت بنگرد، جلالت و عظمت خداوند را در می یابد و به تقوا و تعبد و استغفار روی می آورد و جز اندکی نمی خوابد آن که بداند رزقش در آسمان است و چگونگی روزیش را خداوند رقم زده است بخل نمی ورزد و به سائلان و محرومان رسیدگی می کند» (1)

در ارتباط آیات سوره حجرات با واپسین آیات سوره پیشین می گوید: «چون در فرجام سوره قبلی، از جایگاه بلند و منزلت عظیم و رسالت والای پیامبر سخن گفت، این آیات را با وظایف و مسئولیت های امت نسبت به پیامبر و با جمله (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَقَدَّمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ...) آغاز کرده است.» (2)

بگذریم که ژرفنگری در ارتباط آیه ها و سوره ها در تفسیر غرائب القرآن جایگاه مهمی دارد و این بخش از مباحث آن از جمله فصول دلکش و زیبای تفسیر نیشابوری است.

سخن از غرائب القرآن به درازا کشید هنوز هم جنبه های گفتنی قابل بحث در تفسیر نیشابوری توان یافت جنبه های تاریخی و توجه وی به حوادث عصر نزول آیات نیز جای گفت وگویی دارد که ضیق مجال را از آن می گذریم.

مصادر و منابع غرائب القرآن

اشاره

نیشابوری، در آغاز و فرجام تفسیر خود از منابع و مصادر غرائب القرآن یاد کرده است و چگونگی بهره وری از آن ها را نشان داده است. اینک براساس آن چه نیشابوری آورده، منابع تفسیر وی را بر می شماریم و اطلاعات درباره این مصادر را که از برخی، نیشابوری به اشاره گذشته است، تکمیل می کنیم

1. التفسیر الكبير

مهم ترین منبع نیشابوری که به گستردگی از آن بهره برده است تفسیر فخر رازی است. خود در مقدمه تفسیرش از چگونگی بهره وری از آن چنین می گوید لطایف و بحث های عمیق آن [التفسیر الكبير] بی شمار است اما آمیختگی آن به زواید و ناروایی ها نیز غیر قابل انکار من در این تفسیر، شیوه وی را برگزیده و مباحث آن را از افزونی های ناسودمند پیراستم و گزیده سخن او را،

ص: 575

1- همان، ج 26، ص 10.

2- همان ص 55

بدان سان که به زیبایی ها و لطایف و فواید تفسیر وی اخلاقی نرسانده باشم، در تفسیرم آوردم». (1)

نیشابوری در این تخلیص و گزینش استادی و چیره دستی خود را به نمایش گذاشته است. گاهی بیش از یک صفحه از تفسیر فخر رازی را در سطوری کوتاه، آن چنان زیبا و دلپذیر می ریزد که تمام معانی آن منتقل می شود بدون این که عبارت به ابهام گراید و یا تعقید بیابد. وی در این پیرایش زیاده روی، ها یک سونگری ها تعصب های مسلکی و حق کشی های فخر رازی را یکسر زدوده است. نمونه هایی از این ها را پیشتر آوردیم. از اتهام ها و نسبت های واهی فخر رازی به تشیع در غرائب القرآن اثری نیست در نقدها و ردّها نیز لحن وی مؤدبانه است و سعی و تلاش وی بر آن است که از فضای بحث و تحقیق بیرون نرود و تعبیرات خصمانه و موهن را به کار نگیرد. فخر رازی گاهی بدون هیچ مناسبتی، با عنوان «روافض» و یا «امامیه» نسبت تحریف قرآن به شیعه داده است. (2)

نیشابوری به این همه خط بطلان کشیده و در تفسیرش نیاورده است و از همه زیبایی ها دقت ها و مباحث گونه گونه و سودمند آن به گستردگی بهره برده است.

2. الکشاف

نیشابوری بیشترین بهره را از این، تفسیر در جنبه های بلاغی و ادبی داشته است. افزون بر این جای در جای اندیشه اعتزالی او را نیز آورده و به نقد کشیده است. نیشابوری در چگونگی

ص: 576

1- همان، ج 1، ص 8

2- به عنوان نمونه: ر.ک: التفسیر الکبیر، ج 10، ص 190، و ج 19، ص 20 فخر رازی در این مقام می گوید:.... الامامیه.... یقولون ان القرآن قد دخله التّغیر والزّیاده والنقصان... قبل از یادآوری نکاتی چند سخن قهرمان بزرگ میدان تفسیر و عقاید، شیخ الطایفه محمد بن حسن طوسی را می آوریم که نوشت: «واما الکلام فی زیادته و نقصانه، فمما لایلیق به ایضاً، لان الزیاده فیه مجمع علی بطلانه، والنقصان منه فالظاهر ایضاً من مذهب المسلمین خلافه، وهو الالیق بالصّحیح من مذهبنا...» (التیان، ج 1، ص 3، مقدمه و نیز ر.ک: مجمع البیان، ج 1، ص 15، مقدمه و...) وجود برخی از روایات نشانگر تحریف در مصادر و منابع تشیع قابل انکار نیست چنان که تحریف در مصادر و منابع تشیع قابل انکار نیست. چنان که وجود اخباری بیشتر و صریح تر از این دست در مصادر اهل سنت، نیز قابل انکار نخواهد بود. متأسفانه بسیاری از کسان در این سده اخیر و در دوران گستردگی دامنه تبلیغات مبشران مسیحی و استکبار جهانی علیه اسلام و قرآن، که حقیقتاً و عملاً فانوس کشان استعمار هستند تحریف قرآن را در سطحی وسیع به شیعه نسبت داده و منتشر کرده اند، تا تشیع، این اسلام ناب محمدی را در دیده ها بی مقدار کنند و ملاً به آمل و اهداف پلید مستکبران جامه عمل بپوشانند و خود نیز به نام و نانی برسند ولی تاریخ قضاوت کرده و خواهد کرد که (يُرِيدُونَ لِيُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ) بگذریم... برای آگاهی از چند و چون این روایات و موضع شیعه در مقابل آن ها از جمله ر.ک: اکذوبه التحریف فی الشیعه والسنة التحقيق فی نفس، التحریف ثرائنا، شماره 6 و شماره های بعد.

استفاده از تفسیر کشف چنین می گوید: «تفسیر من بیشترین بخش کتاب کشف را - که نزد استادان تلقی به قبول شده- و نکات زیبا و شگفت انگیز آن تأویلات دقیق و استوارش را که در تفاسیر دیگر نتوان یافت در بر گرفته است». (1)

3. در احادیث، از جامع الاصول، (2) مصابیح، (3) التفسیر الکبیر و الکشف بهره برده است. نیشابوری، درباره برخی از احادیث و روایات الکشف می گوید از تفسیر کشف احادیث فضایل سوره ها را، که با استقصا و تتبع وسیع دریافتیم که نقادان احادیث به جز اندکی از آن ها را تزییف کرده اند، نیاوردم بهره وری نیشابوری از زمخشری بسیار فراوان است او در بخش های مختلف تفسیر آیات از آن بهره گرفته است اما با این همه در تمام موارد به نقد و تزییف برخی از آرای او نیز پرداخته است بیشترین این نقدها و مناقشه ها در بحث های کلامی است. (4)

روشن ترین بخش بهره وری از زمخشری بحث های نحوی، بلاغی، ادبی است او گاهی مطالب زمخشری را فقط نقل می کند (5) و دیگر گاه به تفسیر و توضیح سخن زمخشری می پردازد (6) و بالأخره گاهی هم به نقد و ارزیابی دیدگاه های او رو می آورد. (7)

4. در «وقوف»، از محمد ابن طیفور غزنوی سجاوندی (8) استفاده کرده است.

ص: 577

-
- 1- غرائب القرآن، ج 30، ص 235
 - 2- جامع الاصول لاحادیث الرسول، لأبي السعادات مبارك بن محمد المعروف المعروف بابن اثير (م 606) جامع الاصول جامع صحاح سته است. ابن اثیر برای اختصار اسناد روایات را حذف کرده و به ذکر آخرین راوی بسنده نموده است و ابواب را بر اساس حروف آغازین آن ها ترتیب داده است مثلاً- کتاب ایمان، ایلاء... و الفاظ غریب و جملات مشکل روایات را توضیح داده است. جامع الاصول، اثری است ارزشمند و کارآمد (کشف الظنون، ج 1، ص 535؛ اکتفاء القنوع، 131؛ علم الحديث، ص 58).
 - 3- مصابیح السنه، حسین بن مسعود الفراء البغوی (م 516) گویا 4719 حدیث دارد بغوی نیز اسناد روایات را افکنده است و احادیث را براساس صحت و ضعف رده بندی کرده است، یعنی، در هر بابی ابتدا احادیث صحیح، سپس حسن و... را آورده است. (کشف الظنون، ج 2، ص 1698؛ اکتفاء القنوع، ص 130).
 - 4- ر.ک: غرائب القرآن، ج 8، ص 22، ج 19، ص 59 و 60 و ج 19، ص 50 و ج 30، ص 38.
 - 5- غرائب القرآن، ج 9، ص 130.
 - 6- همان، ج 17، ص 65.
 - 7- همان، ج 19، ص 19 و....
 - 8- سجاوندی از عالمان و مفسران قرن ششم هجری است. وی در موضوع یاد شده و با عنوان الوقف والابتداء، دو کتاب نگاشته است که یکی به الوقف والابتداء الکبیر نامبردار است و دیگری به الوقف والابتداء الصغیر، (غایه فی طبقات القراء، ج 2، ص 157) عمر رضا کحاله کتابی با این عنوان به محمد بن محمد سجاوندی ملقب به سراج الدین نسبت داده است که قطعاً اشتباه است. (معجم المؤلفین، ج 11، ص 233)

5. در اسباب نزول به جامع الاصول تفسیر واحدی و دو تفسیر یاد شده، استناد کرده است.

6. در لغت به صحاح اللغة جوهری و دو تفسیر مذکور، استناد نموده است.

7. در معانی و بیان و دیگر مسایل ادبی از دو تفسیر یاد شده و دیگر کتب ادبی سود جسته است.

8. در احکام شرعی و مسایل فقهی از کتاب های معتبر فقهی به ویژه از شرح وجیز (1) امام رافعی بهره برده است.

9. بیشترین بخش «تأویلات» را از شیخ عبدالله بن محمد بن شاهوار اسدی رازی معروف به «نجم الدین رازی» یا «نجم الدین دایه» از عارفان و عالمان قرن هفتم هجری گرفته است. (2) نیشابوری می گوید: افزون بر آن چه از عارف یاد شده بهره برده ام ذوقیات و برداشت های خودم را نیز آورده ام بدون این که به صحت آن ها قطع داشته باشم و در انتساب آن ها به قرآن پافشاری کنم.

ما پیشتر از منابع و مصادر التفسیر الکبیر و الکشاف سخن گفته ایم، (3) که غیر مستقیم منابع غرائب القرآن نیز به شمارند نیشابوری با همه این منابع با درایت تحقیق برخورد کرده است و آن چه را در این مصادر یافته یکسر عرضه نکرده است غرائب القرآن به راستی از تفاسیر کم نظیر و گرانقدر فرهنگ اسلامی است رعایت انصاف و گزیده گویی نیشابوری در نگارش آن

ص: 578

1- الوجیز از جمله آثار ابی حامد محمد غزالی و از کتاب های فقهی مذهب شافعی است کتاب غزالی، در میان فقیهان شافعی جایگاه بلندی یافته است از این روی، شرح های بسیاری بر آن نگاشته و تعالیق فراوانی بر آن نوشته اند. از جمله، شرح های مهم و سودمند آن کتاب مورد گفت و گو است، با عنوان فتح العزیز فی شرح الوجیز، به قلم عبدالکریم بن محمد رافعی قزوینی شافعی این کتاب بسیار مورد توجه واقع شده است برخی بر اختصار آن همت گماشته و عالمانی به پژوهش های دیگر درباره آن دست یازیده اند. (کشف الظنون، ج 2، ص 2002؛ فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار (شهید مطهری)، ج 1، ص 482؛ مؤلفات الغزالی، ص 5 و 36).

2- نجم الدین دایه، کتابی دارد با عنوان بحرالحقائق والمعانی فی تفسیر السبع المثانی که یکسر تأویل است. نیشابوری از این کتاب فراوان بهره برده است. گاهی عین عبارات وی را آورده و دیگر گاه به گزینش و تلخیص آن پرداخته است. از این کتاب نسخه هایی در کتابخانه ها توان یافت (فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج 14، ص 74 و 272) برای آشنایی با چگونگی تأویلات آن قسمتی از تفسیر آیه های آغازین سوره طور را می آوریم: (وَ الطُّورِ * وَ كِتَابٍ مَّسْطُورٍ): اشارة الى طور النفس الذي كلم الله موسى القلب بشرف استماع كلام الله عليه صار محل القسم، فاقسم الله به و بكتاب كتب الله (في رق منشور)، ای في قلوب منسوبة الى الرقة، يدل عليه قوله كتب في قلوبهم الايمان (والبيت المعمور)، و هو سر قلوب العارفين باسرار الحق

3- مجله حوزه شماره 26، شماره 28، ص 96

بسیار ستودنی است. وی در تمام بخش های آن ضمن آن که سعی بلیغی به کار بسته است تا مطلب را پر بفشرد تلاش عظیمی نیز به کار برده تا آن را پر مایه و استوار سازد، حقیقت آن است که به خوبی از عهده برآمده است.

چاپ های غرایب القرآن

1 تفسیر نیشابوری به سال 1280 هجری قمری چاپ سنگی شده و در سه جلد رحلی بزرگ منتشر گردیده است. در این چاپ ابتدا بخشی از آیات آمده و در ذیل آیات در میان سطرها ترجمه فارسی آن و آنگاه تفسیر آیات. (1)

2. برای بار دوم غرائب القرآن در حاشیه جامع البیان طبری در 30 جزء و 12 مجلد به سال 1323 منتشر شده است.

3. چاپ سوم آن که منقح و چشم نواز است با تحقیق نظارت و اشراف ابراهیم عطوه عوض به چاپ رسیده است. این چاپ در 30 جزء و ده مجلد منتشر شده است. محقق، از نسخه و یا نسخه های معتمد یاد نکرده و از شیوه تحقیق خود نیز سخن نگفته است. در سرتاسر تفسیر پاورقی و توضیحی نیز ندارد فقط آیات و احادیث در متن کتاب اعراب گذاری شده و در پایان فهرست آیات و موضوعات مطرح شده آمده است.

ترجمه ای از قرآن

از جمله نفایس مخطوطات کتابخانه مجلس شورای اسلامی ترجمه ای است تفسیر گونه از قرآن که در فرجام آن نام حسن بن محمد نظام الدین نیشابوری، به عنوان مؤلف آمده است. یکی از ویژگی های این، ترجمه ترجمه های گونه گون «بسم الله...» هاست در آغاز سوره ها.

ص: 579

1- چنان که یاد کردیم تفسیر نیشابوری سه بار چاپ شده است چاپ مستقل مورد مراجعه ما، با چاپی که در حاشیه تفسیر طبری است ترجمه های فارسی را ندارد اولین چاپ، آن یعنی چاپ، 1280 در لایه لای سطور، ترجمه ها را دارد. نسخه ای از آن در کتابخانه مجلس شورای اسلامی است (ج 17، ص 250) که مورد مراجعه قرار گرفت. آن نیز این ترجمه ها را ندارد نسخه های دیگری از آن در کتابخانه آستان قدس رضوی است که فهرست نگاران معتقدند ترجمه ها یکدست نیستند. محقق متبّع استاد عبدالحسین حائری معتقد است که شیوه نگارش این ترجمه ها متأخر است و نمی تواند از آن نیشابوری باشد با این همه آن چه وجود ترجمه ها را قوت می بخشد، تصریح مؤلف است در مقدمه تفسیر: «والتزمتم ایراد لفظ القرآن الکریم اولاً مع ترجمته علی وجه بدیع و طریق منیع...» در نهایت، ممکن است کاتبان این ترجمه ها را گرفته بر آن افزوده اند.

خود ترجمه نیز استوار و دقیق است. نسخه موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی متن آیات را ندارد و ترجمه خالص است با اندکی توضیح و تفسیر اینک از باب نمونه، ترجمه دو سوره کوتاه را ذیلاً می آوریم.

ترجمه سوره توحید

«بنام خدای عطا بخش و خطاپوش بگو ای محمد امر و شأن آن است که خدای یکی است بی ثانی خدای پناه نیازمندان است و بزرگواری است که نه زاد از او کسی که پدر باشد و زاییده نشد از کسی که پسر باشد و نیست و نبود و نباشد او را همت هیچ یکی».

ترجمه سوره قبت

«به نام خدای کریم به نعمت عام و رحیم به رحمت خاص زیان کار باد دو دست ابی لهاب و زیانکار باد او دفع عذاب نکند از و مال او و آن چه کسب کرده نسل و منافع مال یا از میراث یا فرزند. زودا که در آید در آتش خداوند زبانه و زن او ام جمیل خواهر ابی سفیان، آن بدبخت کشنده هیزم پر خار و اندازنده آن بر راه سید ابرار با آن مفسده تمام. علیها و علی زوجها اللعنه که در گردن اوست ریسمانی که هیزم به آن می بندد از لیف محکم تافته یا در گردن او باشد دایماً در دوزخ بندی محکم تافته از سلاسل آتش و در پشت او باشد هیزم آتش و می کنند جزا از جنس عمل».

این نسخه به سال 916 ق کتابت شده است. اخیراً نیز نسخه ای دیگر از آن در مشهد به دست آمده است. (1)

مؤلف غرائب القرآن

حسن بن محمد بن حسین نیشابوری ملقب به نظام الدین معروف به «نظام نیشابوری» یا «نظام اعرج»، از عالمان فیلسوفان ادیبان و مفسران بزرگ قرن هشتم هجری است. وی در شهر قم به دنیا آمده و در نیشابور رشد کرده و بالیده است در منابع شرح نگاری متأسفانه از چگونگی هجرت خانواده وی به نیشابور و نیز از تحصیل و سیر مدارج علمی وی سخن به میان نیامده است. در ذیل نام وی غالباً به تعریف و تمجید از او و عرضه آثارش بسنده شده

ص: 580

1- این اثر نیشابوری براساس این دو نسخه یاد شده بر اساس آن چه استاد عبدالحسین حائری می فرمود، در حال تحقیق است که امید می رود در آینده نزدیک منتشر شود.

است. مرحوم علامه سید محسن عاملی از وی بدینسان یاد کرده است: «از آثار وی چنین بر می آید که او در بسیاری از دانش ها استاد و زبردست بوده است. وی حکیمی در میان حکیمان و مفسری در زمره مفسران و ادیبی در ردیف ادیبان در ریاضیات به ویژه حساب و هیئت چیره دست بود در میان منجمان منجمی به شمار میآمد در بسیاری از این دانش ها وی کتاب نوشته و آثارش در میان عالمان زمان مشهور بوده است».⁽¹⁾

مرحوم مدرس تبریزی نیز وی را بسیار ستوده و از جمله نوشته است: «عالم فاضل عارف کامل مفسر علامه متبحر فضل و ادب و تحقیق و تبحر و دقت نظر وجودت قریحه او در میان متأخرین در غایت شهرت است».⁽²⁾

وی در تفسیر، علوم قرآن، هیئت، نجوم، ریاضیات و... آثاری داشته است که به گفته مرحوم مدرس تبریزی: «مؤلفات متنوعه طریقه او بهترین معرف مقامات عالیہ علمیه اش می باشد».⁽³⁾

استادان و شاگردان وی به درستی روشن نیست. وی قطعاً پیش قطب الدین محمد بن مسعود شیرازی تلمذ کرده و تفسیر را به اشاره وی نگاشته است.⁽⁴⁾ و به امر وی المناظر والمرایای ابن میثم را شرح کرده است با عنوان تنقیح المناظر لاولی الابصار والبصائر.⁽⁵⁾

وی مسافرت های مختلف و نیز سختی ها و ناهنجاری هایی در زندگی داشته است اما این مسافرت ها به کجاها بوده و این گرفتاری ها چسان بر او گذشت نیز روشن نیست. وی در پایان تفسیرش می گوید: «من این تفسیر را در مدت زمان خلافت علی علیه السلام نگاشتم. در حالی که ما برای نگارش آن مدت زمان خلافت خلفای راشدین یعنی 30 سال را تعیین می کردیم و اگر نبود مسافرت های طولانی که در هنگام نگارش تفسیر به وجود آمد و غم ها و نارسایی هایی که بر ما وارد شد، آن را در مدت زمان خلافت ابی بکر تمام می کردم».⁽⁶⁾

به هر حال آن چه از تفسیر وی توان فهمید گستردگی دانش، ذوق سرشار، دقت و ژرف نگری و ظرافت یابی نیشابوری است.

افزون بر تفسیر، آثار ادبی، فلسفی هیوی و ریاضی وی نیز نشانگر تسلط و خبرویت او در دانش های مختلف فرهنگ اسلامی است. شرح شافیه ابن حاجب که با عنوان شرح نظام

ص: 581

1- اعیان الشیعه، ج 5، ص 248

2- ریحانة الادب، ج 6، ص 197.

3- همان.

4- اعیان الشیعه، ج 5، ص 247

5- همان، ص 249

6- غرائب القرآن، ج 30، ص 238

بارهای بار چاپ شده است از جمله متون درسی حوزه های علوم اسلامی بوده است. تاریخ فوت نیشابوری روشن نیست حاجی خلیفه نوشته است متوفی 728، که برخی از آن تردید کرده اند، اما آن چه به عنوان تاریخ وفات وی در روضات الجنات و به نقل از آن در اعیان الشیعه آمده است، قطعاً اشتباه است. (1)

ص: 582

1- برای آگاهی بیشتر از شرح حال و آثار نیشابوری نگاه کنید به روضات الجنات، ج 3، ص 102؛ کشف الظنون، ج 2، ص 1195؛ فهرست نسخه های خطی دانشگاه تهران، ج 3 ص 864 اعیان الشیعه، ج 5، ص 248؛ معجم المؤلفین، ج 281 - 291 ریحانة الادب، ج 6، ص 197؛ معجم المطبوعات، ج 2، ص 1527؛ الکنی والالقباب، ج 3، ص 212؛ درة التاج، مقدمه، ص ق.

1. احادیث و قصص مثنوی (تلفیقی از دو کتاب احادیث مثنوی و مآخذ قصص و تمثیلات مثنوی)، بدیع الزمان فروزانفر، ترجمه کامل و تنظیم مجدد حسین داودی، چاپ 2، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر، 1381 هـ.ش.
2. احقاق الحق و ازهاق الباطل، قاضی سید نورالله حسینی مرعشی تستری، با تعلیقات آیت الله سید شهاب الدین مرعشی نجفی، قم: مکتبه آیت الله العظمی المرعشی النجفی.
3. اعیان الشیعه، محسن امین، معاصر، دارالتعارف، بیروت.
4. الإیتقان فی علوم القرآن، جلال الدین سیوطی، محمد ابوالفضل ابراهیم، قم: منشورات الرضی، بیدار عزیزی بی تا.
5. التبیان فی تفسیر القرآن: قم دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول، 1409ق.
6. التفسیر والمفسرون، محمد حسین ذهبی بیروت داراحیاء التراث العربی، بی تا.
7. الدر المنثور فی التفسیر المأثور، جلال الدین سیوطی، بیروت: دارالفکر، 1993م/1414ق
7. المحجة البیضاء فی تهذیب الاحیاء، ملا-محسن فیض کاشانی تحقیق و تعلیق علی اکبر الغفاری چاپ چهارم: قم مؤسسه نشر اسلامی، 1417ق.
9. المیزان فی تفسیر القرآن، سید محمد حسین طباطبائی قم اسماعیلیان، 1371ش.
10. النص والاجتهاد السید عبد الحسین شرف الدین، قم: ابو مجتبی، 1404ق.
11. بحار الأنوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار محمّد باقر مجلسی، بیروت: مؤسسة الوفاء، چاپ دوم، 1403ق.
12. تفسیر طبری، محمد بن جریر الطبری، بیروت: دار الفکر
13. روضات الجنّات، سید محمد باقر موسوی خوانساری تحقیق و شرح: سید محمد علی روضاتی، اصفهان: چاپ اول
14. ریحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکنیة او اللقب، محمد علی مدرس تبریزی، چاپ چهارم: انتشارات خیام، 1374.
15. فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار (مدرسه عالی شهید مطهری) 5 جلد، ابن یوسف شیرازی و محمّد تقی دانش پڑوه و علینقی منزوی مطبعه مجلس و چاپخانه دانشگاه تهران، 1313 - 1346 ش.

16. فهرست الفبایی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی محمد آصف فکرت، مشهد، کتابخانه آستان قدس رضوی، 1369 ش.
17. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران جلد 1 تا 7، معروف به فهرست مشکوة، علینقی منزوی و محمد تقی دانش پژوه انتشارات دانشگاه تهران 1330 - 1338 ش.
18. فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی جلد اول تا بیست و هفتم: سید احمد حسینی (اشکوری)، قم، انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی، 1354 - 1376 ش.
19. مجمع البیان فی تفسیر القرآن امین الاسلام ابو علی الفضل بن الحسن الطبرسی، چاپ اول، 10 ج، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، 1415 ق.
20. مناهل العرفان فی علوم القرآن عبد العظیم زرقانی، بیروت دارالکتب العلمیة، چاپ اول، 1409 ق.
21. نهج البلاغه، سید رضی تحقیق و تصحیح صبحی صالح، چاپ اول، 1387 ق، افست قم: مؤسسة بعثت، 1356 ش.
22. نهج نهج الحق وکشف الصدق، علامه حلی، تحقیق: عین الله حسنی ارموی، قم: مؤسسه دار الهجرة، 1411 ق.
23. المستدرک علی الصحیحین، محمد بن عبد الله الحاكم النیسابوری (م 405 ق)، تحقیق: مصطفی عبد القادر عطا بیروت دار الکتب العلمیة، 1411 ق.
24. مجمع الزوائد، علی بن أبی بکر الهیثمی (م 807 ق)، تحقیق: عبد الله محمد درویش بیروت: دار الفکر، 1412 ق.
25. مسند أحمد، أحمد بن محمد الشیبانی (ابن حنبل) (م 241 ق)، تحقیق: عبد الله محمد الدرویش، بیروت: دار الفکر، 1414 ق.
26. أسد الغابة فی معرفة الصحابة. أبی الحسن عزالدین علی بن أبی الکریم محمد بن محمد بن عبدالکریم الشیبانی المعروف بابن الأثیر الجزري (ت 630 ق)، تحقیق: علی محمد معوض و عادل أحمد بیروت: دار الکتب العلمیة، الطبعة الأولى، 1415 ق.
27. تحف العقول عن آل الرسول صلی الله علیه و آله. أبی محمد الحسن بن علی الحرائی معروف به ابن شعبة (ت 381 ق)، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: مؤسسه نشر الإسلامی، چاپ دوم 1404 ق.

28. تفسير العياشي. أبي النضر محمد بن مسعود السلمى السمرقندى المعروف بالعياشي (ت 320 ق)، تحقيق: السيد هاشم الرسولى المحلاتى طهران: المكتبة العلمية، الطبعة الأولى 1380 ق.
29. سنن الترمذى ، محمد بن عيسى ترمذى (م 297 ق)، تحقيق: أحمد محمد شاكر، بيروت، دار الفكر، چاپ دوم 1403 ق.
30. سنن الدارمي، عبد الله بن عبد الرحمن الدارمي (م 255 ق)، تحقيق: مصطفى ديب البغا، بيروت: دار القلم، 1412 ق.
31. السنن الكبرى، أبى بكر أحمد بن الحسين بن على البيهقي (ت 458 ق)، تحقيق : محمد عبدالقادر عطا، بيروت: دار الكتب العلمية، الطبعة الأولى 1414 ق.
32. سفينة البحار، شيخ عباس القمي (ت 1359 ق) ، طهران: دار الأسوة، الطبعة الأولى 1414 ق.
33. سنن ابن ماجه، أبى عبد الله محمد بن يزيد بن ماجه القزويني (ت 275 ق) ، تحقيق: محمد فؤاد عبدالباقى، بيروت: دار إحياء التراث، الطبعة الأولى 1395 ق.
34. شرح نهج البلاغة لعز الدين عبد الحميد بن محمد بن أبى الحديد المعتزلي المعروف بابن أبى الحديد (ت 656 ق)، تحقيق : محمد أبو الفضل إبراهيم، بيروت: دار إحياء التراث الطبعة الثانية، 1387 ق.
35. شواهد التنزيل عبيد الله بن عبد الله النيسابورى (الحاكم) الحسّ كائى (ق 5 ق)، تحقيق محمد باقر المحمودى تهران وزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامى، 1411 ق.
36. صحيح مسلم مسلم بن الحجاج النيسابورى (م 261 ق) تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، قاهره: دار الحديث، 1412 ق.

چکیده

این نوشته عهده دار آن است تا یکی از موسوعه های فقهی شیعه را که در سده سیزدهم هجری قمری تدوین شده است معرفی نماید این دایرة المعارف که معنی الفقیه نام دارد و تألیف غنی خراسانی می باشد شرح مفصلی است بر کتاب شرایع الاسلام محقق حلی که در چندین جلد بوده است. نگارنده در این نوشته بعضی از نسخه های باقی مانده از این کتاب را که به دست آمده معرفی کرده و نمونه هایی از برخی نسخه های آن را به صورت تصویری ضمیمه نموده است.

کلیدواژه ها: غنی خراسانی معنی الفقیه نسخه های خطی فقه شیعه خراسان شرایع الاسلام.

در سده سیزدهم هجری با بسط اندیشه های فقیهان در برابر اخباری مسلکان، تدوین موسوعه های فقهی و اصولی آغاز گردید. کتاب هایی نظیر جواهر الکلام و کتاب مکاسب و تجارت و صلاة شیخ انصاری و نیز بشری الوصول الی اسرار علم الاصول را از آن جمله باید شمرد. یکی دیگر از این موسوعه های فقهی که در آن عصر تدوین شده کتاب معنی الفقیه اثر غنی خراسانی است. این اثر سترگ متأسفانه تاکنون از دسترس فقه پژوهان به دور مانده و البته علل گوناگون سبب آن بوده است. این مقال در صدد معرفی نسخه های باقی مانده از آن است.

مؤلف

مؤلف این اثر گرانسنگ مولی حسن ملقب به غنی خراسانی است سوگمندانه اطلاعات ما از وی به همین کتابش و نوشته های آغازین نسخه های آن محدود می شود

بر اساس اطلاعات به دست آمده از نسخه های کتاب معنی الفقیه وی از شاگردان سید علی طباطبایی صاحب ریاض بوده و از وی در اثنای کتابش با عبارت «ادام الله ظلّه العالی» یاد می کند. [\(1\)](#) سید علی طباطبایی مؤلف کتاب ریاض المسائل از فقیهان مبرز اوائل سده سیزدهم

ص: 587

بوده و در سال 1231 ق دارفانی را وداع گفته است. از این عبارت شاگردی وی نزد طباطبایی محرز می گردد و نیز این که او تا سال 1231 ق در قید حیات بوده است.

در یکی دیگر از نسخه های مغنی الفقیه دست خطی از فرزند مؤلف به چشم می خورد. او در این نسخه چنین نوشته است: «من تألیفات والدی اعلی الله فی علین المرحوم آخوند ملاحسن غنی مؤلف مغنی الفقیه» (1) از این عبارت معلوم می شود که مطلب مذکور بعد از درگذشت غنی خراسانی نوشته شده و مغنی الفقیه از آثار معروف وی می باشد متأسفانه این یادداشت فاقد تاریخ است و گر نه از روی آن تاریخ درگذشت مؤلف را به راحتی می شد تشخیص داد.

در یکی دیگر از نسخه ها در یادداشتی از مالک نسخه چنین نوشته است: «موهوبات محمد شریف ولد مرحوم آخوند ملاحسن غنی» از این جمله بر می آید وی دارای فرزندی بوده به نام محمد شریف و گویا در سلک اهل علم نبوده و شاید به همین جهت آثار پدرش را هبه نموده است. متأسفانه نام نویسنده این یادداشت تحریر نشده، ولی قطعاً از شاگردان غنی خراسانی بوده و فرزند وی بدین طریق می خواسته آثار پدرش محفوظ بماند. (2)

یادداشت های دیگری نیز در این نسخه ها موجود است که متعلق به مالکان آن نسخه هاست. بر اساس این یادداشت ها چند جلد از کتاب مغنی الفقیه پس از مؤلف به تملک شیخ عبدالله خویی (متوفای 1345 ق) (3) در آمده و پس از وی نیز بین ورثه او تقسیم شده است.

پس از مقاسمه یک جلد آن (کتاب الوصایا) به تملک پسرش شیخ ابوالقاسم خویی (متوفای 1365 ق) در آمده است شیخ ابوالقاسم در کربلا از جمله کسانی بود که دارای کتابخانه قابل توجهی بوده و از کتابخانه وی در کتاب های تاریخ کربلا یاد شده است. شیخ آقا بزرگ تهرانی این نسخه را در نزد وی دیده و در الذریعه و نیز کرام البررة از آن یاد کرده است. کتابخانه شیخ ابوالقاسم بعد از خودش متفرق گردید و این نسخه به تهران منتقل و هم اکنون در کتابخانه ملی تهران نگهداری می شود.

بقیه نسخه های مغنی الفقیه به برادر شیخ ابوالقاسم خویی رسیده و او آن ها را به خوی منتقل کرده و پس از وی از سوی ورثه او به کتابخانه مدرسه نمازی منتقل و هم اکنون در این مدرسه نگهداری می شود

تنها مأخذی که شرح حال غنی خراسانی در آن درج شده طبقات اعلام الشیعه شیخ آقا بزرگ

ص: 588

1- فهرست نسخه های خطی مدرسه نمازی خوی ص 369، ش 680

2- همان.

3- برای اطلاع از شرح حال وی و پسرش شیخ ابوالقاسم به کتاب سیمای خوی، ص 164 و 165 رجوع شود.

تهرانی است. وی با استناد به نسخه ای از کتاب مغنی الفقیه که در کربلا نزد شیخ ابوالقاسم خویی دیده در نقباء البشر درباره وی می نویسد:

« الشيخ مولی حسن الغنی من علماء خراسان الافاضل، کان من تلامیذ السید علی صاحب الریاض المتوفی (1231ق) له مغنی الفقیه، رأیت منه مجلداً مبسوطاً فی الوصیة عند الشیخ ابی القاسم الخوئی بکربلاء، ینقل فیہ قول استاذہ المذکور و یدعوله بدوام الظل فی حیاة استاذہ. و کتب بعض اولاده فی هامش منجزات المریض انه من تحقیقات والدی المرحوم المولی حسن الغنی الخراسانی مؤلف مغنی الفقیه. » (1)

نسخه ای که مرحوم شیخ آقا بزرگ تهرانی ملاحظه نموده همان نسخه کتابخانه ملی تهران است که پس از این معرفی خواهد شد.

از سال فوت غنی خراسانی یا حدود آن اطلاعی در دست نیست.

مغنی الفقیه

مغنی الفقیه شرحی مبسوط و مفصلی است بر شرایع الاسلام فی مسایل الحلال والحرام اثر محقق حلی (م 676ق)، مصنف در هر باب بعد از ذکر عبارت محقق حلی روایات مربوطه را می آورد و به بحث و بررسی آن ها می پردازد و از جامع المقاصد و ریاض المسائل و حدائق الناظره و ... نقل قول می کند.

شیوه نگارش مؤلف بحث به سبک اجتهادی و با ذکر آرا و ادله ورد و ایراد فراوان است و در نهایت نظر خود را اعلام می کند.

او کتابش را در چندین جلد ضخیم نگاشته است که شاید متجاوز از بیست جلد بوده است ولی طوفان حوادث مجلدات آن را متفرق نموده یا شاید هم از بین برده است. آن چه از این کتاب نفیس تاکنون شناسایی گردیده شش مجلد است که عبارتند از:

جلد سوم: از اول «اغسال» تا «حرمة الوضوء بالماء النجس».

جلد چهارم: از «باب وضوء، مسح رأس تا آخر «نفاس».

جلد پنجم: از اول «صلاة» تا «عدم جواز نافله فی وقت الفریضه».

جلد نهم: بخشی دیگر از کتاب «صلاة».

مجلدی که معلوم نیست جلد چندم کتاب است و شامل «کتاب شهادت و تجارت» است.

ص: 589

مجلد دیگری که معلوم نیست جلد چندم کتاب است و شامل «کتاب الوصایا» است.

آن چه از این کتاب مفصل تاکنون شناسایی شده همین شش جلد مذکور می باشد که همه به خط مؤلف است اما از بقیه مجلدات و این که مؤلف چه مقدار از آن را موفق به تألیف شده اطلاعی در دست نیست.

معنی الفقیه در کتابشناسی ها

شیخ آقا بزرگ تهرانی در الذریعه در دو جا از معنی الفقیه یاد کرده است. در مورد اول می گوید:

«معنی الفقیه: فقه استدلالی مبسوط، للمولی حسن الملقب بالغنی الخراسانی، ينقل فيه عن استاده صاحب الرياض أدام ظله، كما في مجلد کتاب الوصایا الموجود عند الشيخ أبي القاسم (الخویی أو افجوی - المصحح) بکربلاء.» (1)

و در مورد دوم در معرفی کتاب وصایا گوید:

«کتاب الوصایا: فقهی استدلالی مبسوط والظاهر أنه من مجلدات معنی الفقیه، لملا حسن الغنی الخراسانی تلميذ صاحب رياض المسائل وهو في مجلد كبير رأيته بخط محمد صادق بن علي أكبر الخراساني ونقل بعده خصوص کتاب الوصایا من عدة من كتب الفقه القديمة مثل مسایل الخلاف للطوسی وغيره والنسخة عند الشيخ أبو القاسم الخوئی بکربلاء.» (2)

بعد از صاحب ذریعه از این کتاب در فهرست کتابخانه مسجد اعظم قم (3) و فهرست کتابخانه مدرسه نمازی خوی (4) و فهرست نسخه های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی (5) و فهرست کتابخانه ملی تهران (6) یاد شده است

نسخه های شناسایی شده از معنی الفقیه

اشاره

چنان چه گفته شد تاکنون شش نسخه از این کتاب شناسایی شده که تفصیل مشخصات آن ها چنین است:

1. نسخه شماره 401 مدرسه نمازی خوی

این نسخه جلد پنجم معنی الفقیه است و از اول کتاب صلاة شروع و تا بحث «عدم جواز

ص: 590

1- الذریعه، ج 21، ص 295.

2- الذریعه، ج 25، ص 95

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم، ص 375

4- فهرست نسخه های خطی مدرسه نمازی خوی، ص 202 و 203 و 369 و 381

5- فهرست نسخه های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی، ج 1، ص 451 و ج 2، ص 271 و ج 3، ص 24 و 71

نافله فی وقت الفریضه را شامل است.

آغاز نسخه: الحمد لله رب العالمین کتاب الصلوة اقول قبل الاخذ فی بیان احکام الصلوة لابد من ذکر مقدمات... فی تعریفها و ماهیتها بحسب اللغة والشرع.

انجام نسخه: و لم یقولوا به لکن فیما ذکرناه اولاً من الاجوبة کفایة ان وافقنا علی القول بالمضایقة كما هو الاقرب فلا یرد علینا الاشکال المزبور بالمرّة انتهى عبارة الریاض.

این نسخه به خط مؤلف تحریر شده و در اولش عبارت «این کتاب وقف و امانت حاج شیخ عبدالله آقا است»، نگارش یافته است. جلدش تیماج مشکی ساده با عطف پارچه ای است. تعداد برگهای آن 246 برگ و سطور اوراقش مختلف و اندازه طول و عرض نسخه 17×22 سانتیمتر است. عکس این نسخه در کتابخانه مرکز احیاء میراث اسلامی قم به شماره 396 موجود است. (1)

2. نسخه شماره 402 مدرسه نمازی خوی

این نسخه جلد سوم کتاب است و از اول بحث غسل ها شروع شده و تا «حرمة الوضوء بالماء النجس» را شامل است.

آغاز نسخه: الحمد لله رب العالمین.. فهذا المجلد الثالث من الكتاب المغنی الفقیه فی الاغسال الواجب والمندوبة ولا بد قبل الشروع فیها من تقدمه مباحث.

این نسخه به خط نسخ مؤلف تحریر شده و در اول آن عبارت های: «عارية عند... ملا حسن غنی... محمد حسن» و «این کتاب وقف و امانت حاجی شیخ عبدالله آقا می باشد» و «سمعت من الوالد طاب ثراه ان هذا الكتاب وقف» با مهر شلجمی «عبدالله»، و عبارت «موهوبات محمد شریف ولد مرحوم آخوند ملا حسن غنی»، نوشته شده است. جلد آن تیماج مشکی ضربی با عطف پارچه ای است. تعداد برگ ها 316 برگ و سطور اوراقش مختلف، و اندازه طول و عرض نسخه 17×22 سانتی متر است. تصویر این نسخه در کتابخانه مرکز احیاء میراث اسلامی قم به شماره 641 موجود است. (2)

3. نسخه شماره 701 مدرسه نمازی خوی

این نسخه جلد چهارم کتاب و از باب وضو مسح سر شروع شده و تا آخر بحث نفاس را شامل است. نسخه مذکور به خط نسخ مؤلف تحریر شده و در اولش عبارات: «موهوبات محمد شریف ولد مرحوم آخوند ملا حسن غنی» و «امانت جناب مستطاب حاج شیخ عبدالله سلمه الله در

ص: 591

1- فهرست نسخه های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی، ج 1، ص 451

2- همان، ج 2، ص 269.

نزد داعی و وقف است» نگارش یافته است جلد آن مقوایی است و تعداد اوراقش 202 ورق و در هر صفحه آن 26 سطر تحریر شده و اندازه طول و عرض آن 1722 سانتی متر است. تصویر این نسخه در کتابخانه مرکز احیاء میراث اسلامی قم به شماره 826 موجود است. [\(1\)](#)

4. نسخه شماره 680 مدرسه نمازی خوی

اشاره

این نسخه مجموعه ای است مشتمل بر چند رساله فقهی از غنی خراسانی که رساله اول آن مغنی الفقیه و بقیه آن مباحث پراکنده ای است در فقه از همین مؤلف، بدین ترتیب:

1- مغنی الفقیه (200 برگ)

این نسخه شامل تمامی کتاب شهادت و قسمتی از کتاب تجارت تا «حرمة بیع دم» است.

آغاز کتاب شهادت: الحمد لله رب العالمین ... کتاب الشهادت و فیه بیان امور الاول فی ماهیه الشهادة قال فی المسالك.

آغاز کتاب تجارة: الحمد لله رب العالمین.. القسم الثاني فی العقود من ذکر مقدمتین الأولى فی ذکر الاخبار الواردة بالبحث.

2- کتاب زکاة (7 برگ)

رساله ای که مؤلف در مورد زکات نگاشته و به طور مستوفی اقوال و آراء فقها را پیرامون موضوع زکات مورد نقد و بررسی قرار داده است و از آخر ناتمام مانده است.

آغاز: الحمد لله الذى زكنا بملة الاسلام و ارشدنا الى معرفتها من مأخذها بواسطة سيد الانام و ائمة الانس والجان.

3- چند مسأله فقهی (77 برگ)

نه مسأله فقهی است که مؤلف پیرامون آن ها به تفصیل به بحث و بررسی پرداخته است، فهرست مسایل عبارتند از:

مسأله: الصلوة فی ثوب المغصوب.

مسأله: قول صاحب مدارك فيما لا يتم الصلوة منفرداً.

مسأله: ما يجب استئذان الولد من الوالدين و مالا يجب عليه.

مسأله: تحقیق السید فی مستحق الخمس.

مسأله: هل يجوز اختصاص طائفة بالخمس ام لا.

مسأله: لا يجب البسط في الزكوة في الاصناف.

ص: 592

1- همان، ج 3، ص 24.

مسأله: يجب صرف الخمس في حال غيبة الامام الى الاصناف الموجودين.

مسأله: زكوة الفطرة و شرعيتها.

مسأله: يجب الخمس في ارباح التجارة والصناعة والزراعة و جميع التكتسبات.

این نسخه به خط مؤلف تحریر شده و اولش عبارت «این کتاب وقف و امانت حاجی شیخ عبدالله است» و در وسطش عبارت «من تألیفات والدی اعلی الله فی علین المرحوم آخوند ملاحسن غنی مؤلف مغنی الفقیه» نگارش یافته است جلد آن تیماج سرخ ساده و جدول دار است. دارای 282 برگ است که در هر صفحه آن 24 سطر تحریر شده و اندازه طول و عرض آن 15×21 سانتی متر است. (1)

تصویر این نسخه در کتابخانه مرکز احیاء میراث اسلامی قم به شماره 880 موجود است. (2)

5. نسخه شماره 2490 کتابخانه مسجد اعظم قم

این نسخه جلد نهم از صلاة است و به خط مؤلف تحریر شده و دارای 160 برگ به قطع خشتی است. (3) در فهرست اطلاعات دیگری از این نسخه ذکر نشده است.

6. نسخه شماره 3532 کتابخانه ملی تهران

این نسخه کتاب الوصایا را شامل است. مؤلف که از شاگردان صاحب ریاض بوده در اثنای آن از وی با عبارت «قال الاستاد ادام الله ظله العالی» نقل قول می کند. این بخش در برگهای 240 تا 284 مجموعه شماره 3532 ع قرار گرفته و به خط مؤلف تحریر شده است. و سطر صفحه های آن بین 19 تا 33 در نوسان است. اندازه طول و عرض آن هم 15 × 21/5 است. (4)

آغاز نسخه: کتاب الوصایا جمع الوصیة من اوصی یوصی او وصی یوصی و فی الجواهر قال فی الصحاح اوصیت له بشی و اوصیت الیه اذا جعلته.

انجام نسخه: لکان الوصیة ما اوصی به مالا لمن اوصی له، بل یكون ارثاً لورثته.

برای آگاهی از سبک کتاب و شیوه استدلال مؤلف و نیز دستخط وی، چند برگ از نسخه خطی شماره 401 مدرسه نمازی خوی درج می گردد.

و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین.

ص: 593

1- فهرست نسخه های خطی مدرسه نمازی خوی، ص 369، ش 680

2- فهرست نسخه های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی، ج 3، ص 71

3- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم، ص 375

1. الذریعة الى تصانیف الشيعة، شیخ آقا بزرگ طهرانی تهران: کتابخانه اسلامیة، 25 جلد، وزیری، 1387ق.
2. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم (قدیم)، رضا استادی قم: انتشارات کتابخانه مسجد اعظم قم، 1365 ش.
3. فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملی ایران، جلد 1 - 17، سید عبدالله انوار و علینقی منزوی و حبیب الله عظیمی، انتشارات کتابخانه ملی ایران 1345 تا 1379 ش.
4. فهرست نسخه های خطی مدرسه نمازی خوی، علی صدرایی خویی، تهران دفتر نشر میراث مکتوب، 1376 ش.
5. فهرست نسخه های خطی مرکز احیاء میراث اسلامی، سید احمد حسینی اشکوری جلد اول قم: مرکز احیاء میراث اسلامی، 1377ش، وزیری.

تصویر شماره 1

نمونه ای از کتاب مغنی الفقیه به خط مؤلف آن از نسخه شماره (401) مدرسه نمازی خوی

ص: 595

تصویر شماره 2

نمونه ای از کتاب مغنی الفقیه به خط مؤلف آن از نسخه شماره (401) مدرسه نمازی خوی

ص: 596

تصویر شماره 3

نمونه ای از کتاب مغنی الفقیه به خط مؤلف آن از نسخه شماره (401) مدرسه نمازی خوی

ص: 597

تصویر شماره 4

نمونه ای از کتاب مغنی الفقیه به خط مؤلف آن از نسخه شماره (401) مدرسه نمازی خوی

ص: 598

تصویر شماره 5

نمونه ای از کتاب مغنی الفقیه به خط مؤلف آن از نسخه شماره (401) مدرسه نمازی خوی

ص: 599

تصویر شماره 6

نمونه ای از کتاب مغنی الفقیه به خط مؤلف آن از نسخه شماره (401) مدرسه نمازی خوی

ص: 600

چکیده

نوشتار کوتاه حاضر همان گونه که از نام آن پیداست گزارشی از کتابشناسی های موجود درباره خراسان می باشد که در آن فقط از چهار عنوان کتاب نام برده شده است

نویسنده مقاله پس از نقد و انتقاد کلی و شگفتی نمودن از این که این تعداد کتابشناسی درخور شأن و جایگاه تاریخی خراسان بزرگ، نیست به ذکر این که ساختار و محتوای آن ها هم قابل نقد می باشد اکتفا کرده است و در پایان به گزارشی از کتابشناسی ها در قالب دو جدول بسنده شده است.

کلیدواژه ها: کتابشناسی، خراسان، مشهد، کتاب

یک. تاکنون این کتابشناسیها درباره خراسان نوشته شده است:

1. کتابشناسی خراسان، تهیه و تدوین محمدعلی خاکساری، مشهد، کنگره جهانی حضرت رضا علیه السلام، 1367ش، 436ص.
2. مقاله نامه خراسان، به کوشش نقیب نقوی، مشهد، انتشارات کتابخانه جامع گوهرشاد، 1364ش، ج 1، 133 ص؛ ج 2 بخش اول 1368ش، 397ص (بخش دوم تاکنون منتشر نشده است).
- ویرایش دوم: مشهد معاونت فرهنگی آستان قدس رضوی، 1372ش، 539ص.
3. چکیده نامه مقالات خراسان، رمضانعلی اسماعیل پور، قوچانی، مشهد، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، 1373ش، 180ص.
4. کتابشناسی توصیفی جغرافیای تاریخی خراسان، محمود صدیقی، مشهد، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه فردوسی مشهد، 1371ش، 126ص.

ص: 601

دو. ناگفته پیداست این ها همه در خور شأن و جایگاه تاریخی خراسان بزرگ نیست. چنان که جدیدترین کتابشناسی و مقاله شناسی آن مربوط به 19 و 13 سال پیش می باشد.

از جانب دیگر ساختار و محتوای آن ها هم قابل نقد است فقط برای نمونه کتابشناسی خراسان علاوه بر کتاب های مستقل و پایان نامه هایی که پیرامون خراسان نوشته شده کتاب هایی که بخش هایی از آن ها درباره خراسان بوده را نیز در بر می گیرد.

این گروه اخیر کتاب ها که عنوان کتاب های مشتمل را می توان به آن ها اطلاق کرد، گستردگی فراوانی را در بر می گیرند از تاریخ های عمومی چون الکامل ابن اثیر، و... تا دایرة المعارف ها و منابع اعلام و تراجم، حتی منابعی مانند کتابشناسی ملی ایران ذکر این موارد می بایست براساس ملاک و معیاری سنجیده مد نظر قرار می گرفت و از طرفی جداگانه از کتاب های مستقل مطرح می شد تا یک دستی و یک شکلی ساختار کتاب رعایت می شد از این رو نمی توانیم میزان کارهایی که مستقلاً در باب خراسان نوشته شده را به دقت مشخص کنیم و یا ای کاش مقاله نامه خراسان فقط به ذکر مقالات و نوشته های علمی بسنده می کرد و از ذکر موارد روزنامه ای و اخبار اجتناب می ورزید.

سه. پیش از این در نظر بود با نگاهی به کتابشناسی های خراسان، به بررسی پژوهش های خراسانیان و خراسان پژوهان پرداخته شود تا از این دریچه بتوانیم بهتر به محسنات و کاستی های تحقیقات این خطه نگاه کنیم اما منابع پیش گفته گنجایش این تأمل و بررسی را آن سان که باید و شاید به دست نمی داد ناچار به گزارشی از کتابشناسی ها در قالب دو جدول بسنده شد. هر چند مطمئناً گذشت زمان زیادی از تهیه این کتاب شناسی ها و افزوده شدن نوشته های بسیار دیگری بر «گنجینه آثار خراسان نویسی» این آمارها را - حداقل در این شکل - بسیار ابتدایی نشان می دهد اما می توان فقط آن را در حد گزارشی از نوع خود آن کتابشناسی ها پیش رو داشت.

جدول شماره یک: فهرست موضوعی کتاب ها و مقالات خراسان پژوهی براساس کتاب 1 و 2

عکس

□

ص: 603

جدول شماره دو: فهرست مقالات نوشته شده درباره شهرهای مختلف خراسان براساس

عکس

□

ص: 604

بخش سه: مقالات دیگر

اشاره

ص: 605

چکیده

امروز رساله های ما در همان حال و هوای جامع عباسی شیخ بهایی زندگی می کند و از رسیدن به حیات انسان معاصر 40 سال فاصله دارد امروز در برابر این همه تحول در حیات انسان نو و این اقیانوس حوادث واقعه فقه ما برای پوشش دهی به آن ها چه قدرتی دارد؟ از این روست که توسعه فقه ضرورت پیدا می کند و افزودن باب هایی بر ابواب موجود فقه لازم می آید.

باید راهی به توسعه ضروری و زمانی و عصری و نسلی فقه بگشاییم و این همه مطالب بی نظیر که در مکتب قرآن و اهل بیت درباره انسان و کرامت و حقوق انسان آمده و مغفول مانده است به گوش جهان سرگردان و بدبخت و حیران از سخنان زمینی و عطشان و نیازمند به سخنان آسمانی برسانیم در ضرورت توسعه فقه سخن بر سر حیات دینی اهل دین و تقلید دینی است و نیاز آنان به فقهی است روشن و جامع همه مسایل انسان نو.

کلیدواژه ها: فقه، توسعه، مراجع

فقه، علم زندگی است. در همه شئون و فرصت های آن از اینرو باید مراجع شیعه همه شئون و فرصت های زندگی را- بی واسطه یا با واسطه کارشناسان - بشناسند، آن هم در ارتباط تنگاتنگ با زمان و مکان و مقتضیات زندگی و فرهنگ انسان نو. و درباره آن ها نظر داشته باشند. اگر علم فقه از این انگاره عدول کند از زندگی بریده است، بلکه باید گفت از منابع خویش نیز بریده است.

قرآن کریم: (وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تَبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ...) (1) قرآن را بر تو فرو فرستادیم، تا بیان هر چیز باشد.

پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم: (إِنَّهُ وَاللَّهِ مَا مِنْ عَمَلٍ يُقَرِّبُكُمْ مِنَ النَّارِ إِلَّا وَقَدْ تَبَأْتُكُمْ بِهِ وَنَهَيْتُكُمْ عَنْهُ، وَما مِنْ عَمَلٍ يُقَرِّبُكُمْ مِنَ الْجَنَّةِ إِلَّا وَقَدْ تَبَأْتُكُمْ بِهِ وَأَمَرْتُكُمْ بِهِ). (2) هیچ چیز نماند از آن چه شما را به دوزخ می برد،

ص: 607

1- سوره نحل، آیه 89

2- تحف العقول، ص 40.

جز این که بدان توجهتان دادم و از آن نهی کردم و چیزی نماند از آن چه شما را به بهشت می رساند، جز این که از آن آگاهتان ساختم و به آن فرمان دادم.

امام صادق علیه السلام: (إِنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ فِي الْقُرْآنِ تَبْيَانَ كُلِّ شَيْءٍ حَتَّىٰ وَ اللَّهِ مَا تَرَكَ اللَّهُ شَيْئاً يَحْتَاجُ الْعِبَادُ إِلَيْهِ إِلَّا يَبَيِّنُهُ لِلنَّاسِ) (1) خداوند در قرآن تبیان هر چیز را آورده است حتی - قسم به خدا - چیزی از آن چه بندگان به آن نیاز دارند فرو نگذاشته مگر این که برای مردم بیان کرده است.

ببینید! ما به نصّ این سخن امام صادق علیه السلام، در هیچ چیز از سه بخش دین (الهیات، اخلاقیات، احکامیات)، نیازی به احد الاحادی و فلك الافلاکی نداریم، ما به مکتب ها، نحله ها، فلسفه ها، عرفا نهایی قدیم و ایسم های جدید غرب، به هیچ یک و هیچ کدام نیازمند نیستیم. فریاد استقلال معارفی ما - در برابر دشمنان غربی و شرقی اسلام - بلند است. و جز این گونه اندیشیدن از سستی اعتقاد و اعتماد به ... است و دور از موازین خرد فطری الهی است. پس چرا ما - عملاً - اعتراف می کنیم که نیازمندیم؟!

در این جا، از باب «الکلام...»، سخنی به یاد آمد از شهید بهشتی، که استقلال و استغنا و عظمت قرآن کریم را در برابر شرق و غرب و قدیم و جدید و هند و یونان، فریاد می کند. چه ضروری دارد که آن را - که کمتر در دسترس فضالاست - نقل کنم و یاد آن شهید بزرگوار تیزهوش نابسته ذهن خردمند را زنده گردانم. می فرماید: «... اسلام، اسلام است، نه مارکسیسم»، نه «کاپیتالیسم»، نه «سوسیالیسم»، و نه حتی عرفان.... اسلام، آیین قرآن است، و آیین محمد صلی الله علیه و آله و ائمه اطهار...». (2)

باری، با توجه به منابع غنی فقه و حوایج روز افزون انسان، نو، و سرازیر شدن سیل «حوادث واقعه» غرقه ماندن در «وقایع سابقه» ظلم است به دین خدا، و به خلق خدا... و معلوم است، که چه سنگین صدماتی دارد به اسلام به خصوص اسلام انسانی اهل بیت علیهم السلام «انسانیات التشیع». مضمون «كُونُوا لَنَا زِينًا» (حضرت صادق علیه السلام)، یا «أَحْيُوا أَمْرَنَا...» (امام ابوالحسن علی بن موسی الرضا علیه السلام)، قطعاً توسعه های زمانی و عصری و نسلی را به خوبی می گیرد؛ که در پیشگام بودن در فهم حقایق زمان و تحوّل نیز مایه آبروی آنان - در جهان - باشیم. فقه عقب مانده و ناآگاه از حیات انسان نو، مانند فلسفه عقب مانده و ناآگاه از علوم

ص: 608

1- تفسیر قمی ص. 745

2- روزنامه کیهان، 1359 / 11 / 23.

تجربی و تفکرات نو، جز ذلت و عقب ماندگی برای ملت های مسلمان- از جمله، ملت عقب افتاده شیعه مظلوم - چیزی به ارمغان نمی آورد.

تفتح عقلی، و توسع فکری و آفاق مندی اندیشگی، امروز از ضروریات هر مکتب است، عجباً! مسیحیت فاقد خودش را از دسته نینداخته است و امروز می آید و سامرای ما را خراب می کند - لعنة الله على هؤلاء الشیاطین - و ما در مسائلی (در الهیات با مبانی ابطال شده - اخلاق، فقه)، که قرن ها- از 50 تا 40 قرن، و تا 1 هزار سال- بر آن ها گذشته است هنوز غرق... رسائل عملیه ما هنوز به جامع عباسی (با عمری بیش از 400 سال) راه می برد.

و چقدر سخن علی علیه السلام- در این جا - تداعی می شود، (مَا غُرِيَ قَوْمٌ قَطُّ فِي عُقْرِ دَارِهِمْ إِلَّا ذُلُّوا) هر کس در خانه نشست تا دشمن بر او یورش برد دلیل گشت و آیا «عقر دار» (کنج خانه و اظهار وجود نکردن و چیز نو ارائه ندادن)، منحصر است به خانه های آجری و سیمانی؟ یا خانه های فکر و فرهنگ و اندیشه و فلسفه و اخلاق و تربیت و هنر و فقه و حقوق و احکام را نیز در بر می گیرد.

چرا قرآن کریم از «احسن الحديث» (نوآوری) دم می زند؟ تا در دنیای فکر و اندیشه و فرهنگ و عرضه و اقدام به «سَمُوْا الذَّاتِ فِي سَمُوِ الْمَعْنَى» برسیم، و دم از ذات زنده متعالی بزنیم نه پیکره های پوسیده باستانی.

درست دنیای عقل هم مانند دنیای جسم است، کهنه زدایی و زنگارگیری می خواهد. ما نه در الهیات، نه در اخلاقیات (روش تربیت)، نه در احکامیات (ساختار نظام حقوقی)، کاری نو عرضه نکردیم تا جهان به ما خیره شود. آیا ما نداریم آن چه که اگر درست عرضه کنیم جهان به ما خیره می شود؟ چرا!... لیکن ارتجاع و استعمار دست به هم داده، نمی گذارند به آن ها برسیم و عرضه کنیم جلو هر نوآوری و استقلال طلبی شناختی سنگ می اندازند به دست جاهلان یا غافلان و بسته ذهنان و کهنه اندیشان!...

این سخن را در این جا نمی خواهم بگستریم همین اندازه می خواهم بگویم فقه تشیع ارزش جهانی دارد، نه فقه فعلی شیعه. هنگامی که کتب تحریر الاحکام علامه حلّی، به زبان فرانسه ترجمه می شود و 200 سال پیش در غرب چاپ می شود؛ هنگامی که کتاب عظیم شرایع الاسلام محقق حلی به زبان فرانسه و روسی ترجمه می شود، و 200 سال پیش در لندن چاپ می شود، و چقدر به تدوین حقوق آنان کمک می کند چگونه ما به میراث الهی معصوم علیه السلام - که در قیامت درباره آن از ما می پرسند - این چنین بسته و غیر منطبق با زمان نگاه می کنیم؟

عظمت فقها، و زحماتی طاقت فرسا که کشیده اند و در زیر قفس آهنین در زندان دمشق برای حکومت سریداران لمعه نوشته اند چگونه فراموش می شود؟!

اما اکنون این فقه تا چه اندازه باید توسعه یابد تا آن جا که حیات انسان نسبت به قرون گذشته توسعه یافته است امروز رساله های ما در همان حال و هوای جامع عباسی شیخ بهایی زندگی می کند که مؤلف بزرگ آن، اکنون 400 سال است از جهان رفته است. و فقه ما نگویم- بیشتر در چهارصد سال پیش حرکت می کند و از رسیدن به حیات انسان معاصر 400 سال فاصله دارد.

هر مسلمانی اگر بخواهد به حیات طیبه قرآنی برسد باید حیات فقهی داشته باشد، یعنی همه حرکات و سکناتش از روی آگاهی از موازین الهی (فقه معصوم) باشد، انسانی که به دنیا می آید انسانی طبیعی است؛ مانند حیوانات دیگر، لیکن همین انسان هنگامی که از دنیا می رود باید انسان الهی، از دنیا برود. این فاصله چگونه پیموده می شود، یعنی از حیوان طبیعی تا انسان الهی، چگونه انتقال حاصل می شود؟ با حرکت در جهت تحکیم عقاید، تهذیب اخلاق، و عمل به فقه توسعه یافته و عصری شده... به خصوص که اسلام آن قدر برای انسان ارزش قائل شده است که حرکت های کورکورانه و بدون شناخت را دون شأن انسان دانسته است، آن گونه حرکت ها لایق حیوانات است.

می خواستم مطالبی را درباره «علم فقه»، که سابق جمع کرده بودم، یا خود به نظرم رسیده بود، از کتاب دانش مسلمین در این جا بیاورم به رعایت اختصار فاضلان را به خود آن کتاب ارجاع می دهم «فصل دهم» (فقه، حقوق، قانون)، که از صفحه 286 تا 314، مطالب سودمندی زیر 21 عنوان اصلی و فرعی آورده شده است.

دقت کنید! در تعالیم آل محمد صلی الله علیه و آله تا آن اندازه به انسان وقت انسان، ارزش انسان بها داده اند، که نخواسته اند حتی یک حرکت از او بدون آگاهی سرزند، و به هدر رود، یا موجب گرفتاری شود.

علی علیه السلام در این مورد تعلیمی دارد، که در هیچ م و مکتب و قوم و ملت و شریعتی، مانند آن- در سراسر کره ارض دیده نمی شود به کَمیل نَحَی که تحت تربیت او بوده است، می فرماید: (یا کَمیل! ما مِنْ حَرَكَةٍ إِلَّا وَأَنْتَ مُحْتَاجٌ فِيهَا إِلَى مَعْرِفَةٍ). [\(1\)](#) کمیلا! هر جنبی که

ص: 610

می خوری، باید بدانی چه می کنی؟

- به عظمت تعلیم بنگرید!

- به آفاق حرمتگزاری در حق انسان در این تعلیم بنگرید!

- به والا داری کرامت انسانی تا جایی که چشم کار می کند یا بهتر بگوییم عقل می رسد بنگرید... دریغ از این تعالیم!!!

خداوند! اگر از گناهان ما بگذری «فَأَنْتَ خَيْرُ رَاحِمٍ»، و اگر نگذری «فَأَنْتَ غَيْرُ ظَالِمٍ». اما از خداوند می طلبیم که از گناه شیعه بودن ما حتماً بگذرد که از پاسخ این مؤاخذه بر نمی آییم: (ثُمَّ لَتَسْأَلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ). و سخن امام صادق علیه السلام: (نَحْنُ أَهْلُ الْبَيْتِ النَّعِيمِ الَّذِي أَنْعَمَ اللَّهُ بِنَا عَلَى الْعِبَادِ ...) (1)

من این سخن را که می خواهم این جا نقل کنم (و تاکنون که چهل سال از رحلت علامه امینی «صاحب الغدير» می گذرد در جایی ننوشته ام)، اگر با گوش خود، از دولب مبارک علامه بزرگ و نمونه کامل احساسات شیعی و تجسم والای ولای نظری و عملی نشنیده بودم، محال بود که بر قلم آورم. من خیلی کوچک تر از آنم که این گونه سخنی بگویم؛ می فرمود: «ظلمی که شیعه به اهل بیت کرد بنی امیه و بنی عباس نکردند». و این سخن را از سینه ای می گفت، مالا مال آتش.... و این ظلم ظلم فرهنگی است؛ و کوتاهی در معرفی مکتب و استغنا و استقلال مکتب را به نظریاتی قابل خدشه فروختن...

جای دوری نروید همین امروز سخن آخر را در معارف که می گوید؟ امام صادق علیه السلام، و صحیفه سجاده، و مناظرات مرو بدون خلط و مزج و تأویل ... یا ...

همین امروز در برابر این همه تحوّل در حیات انسان نو، و این اقیانوس «حوادث واقعه»، فقه ما برای پوشش دهی به آن ها چه قدرتی دارد؟ در فقه ما از چهار نوع «شرکت» بحث می کنیم با این که در اقتصاد جدید نزدیک هفتاد نوع شرکت داریم!....

در همین سال های اخیر روزی به دستبوسی فقیه بزرگواری از آل محمد صلی الله علیه و اله رفتم. عده ای از افاضل شاگردان و متفقهان در حضور ایشان نشستند و بحثی پر شور بر سر این مسأله درگیر بود: اگر آهویی چنان بخوابد که نیمی از بدنش در حل واقع شود و نیمی در حرم، صید آن چه حکم دارد؟ من از روحیه ای «آکادمیک» برخوردارم یعنی می پذیرم، که در عالم

ص: 611

فرض و جامعیت فن، همین مسأله هم جای مطرح شدن دارد، اما:

أيمكن تعظيم الشعائر بعد ما *** أباد العدو الوعدُ كل شعائر.

امروز، چقدر از جوانان بلکه - غیر جوانان - در معرض تلف ایمانی و غارت اعتقادی قرار دارند؟

امروز، چه مقدار عملکرد حاکمیت اسلامی ما اسلامی است؟ و فقه چگونه ساکت است، و ملت در سرایشی سقوط اقتصادی و اعتقادی و.... العیاذ بالله ...

امروز، چه اندازه روحانیت ما روحانیت است؟....

- فقهی که می گوید: اگر کسی نانی داشت و بدان نیاز نداشت نیازمندی به او گفت: نان را به من بفروش! نفروخت. گفت: بذل کن، نکرد. با او گلاویز شد، و صاحب نان کشته شد، خوش هدر است. (1)

- فقهی که می گوید: کسی که «دین مطالب» دارد نمازش در اول وقت صحیح نیست!

- فقهی که می گوید: باید بازارها ناظر امین داشته باشد.

- فقهی که می گوید: اگر می خواهی حفر قنات یا چاه بکنی، باید به احدی ضرر نرساند.

- فقه «لا ضرر ولا ضرار»...

- فقه «عَلَى الْيَدِ مَا أَخَذْتُ حَتَّى تُؤَدِّي»...

- فقهی که می گوید: «مَنْ لَهُ الْغَنَمُ، فَعَلَيْهِ الْغُرْمُ».

- فقهی که دم از «آرْشُ الْحَدَش» می زند....

- فقهی که می گوید: اگر پرنده ای داشتی و به غذا و آب آن نرسیدی، و از سرما و گرما آن را محافظت نکردی مرتکب کبیره ای و از عدالت افتاده ای!

- فقهی که می گوید: اگر طبقاتی گری در جامعه بیداد کرد (سَغَبِ مَظْلُوم و كَيْطَةُ ظَالِم)، و عالم در برابر این چگونگی ساکت نشست ترک پیمان الهی کرده و از عدالت افتاده است!

با وجود این فقه ما باید هنوز در دانشگاه ها جوانانی چپی داشته باشیم؟ و برخی استادان فاقد مذهب و وجدان علمی بتوانند هر چه می خواهند به لوح پاک ذهن جوان مسلمان وارد کنند و بی جیره و مواجب - یا با جیره و مواجب - بنیان ارزش های اعتقادی را در درون جان های خام به سود استعمار ویران سازند؟!

استادان مصری می گویند: «سیاست اموی و عباسی، در سر و صورت دادن به مذاهب اربعه نقش عمده ای داشته است. شیعه در طول هشت، قرن تحت فشار سنگین این دو حکومت بوده است. علمای شیعه... به احیای راستین فرهنگ و بازسازی کاخ معارف اسلامی دست زده اند...» (1).

استاد محمد منتصِرُ الکتانی، در مقدمه معجم فقه ابن حزم ابن حزم الظاهری می گوید: «وَالْطُّفَرُ بِفَقِهِ آلِ الْبَيْتِ، طَفَرُ بِالْعَدْلِ وَالْهُدَى، وَ بِالْأَمَانِ مِنَ الضَّلَالِ، وَ بَكْتَابِ اللَّهِ مُقْتَرِنًا بِهِ، حَتَّى دَخُولِ الْجَنَّةِ» (2) کسی که به فقه اهل بیت علیهم السلام دست یابد به عدالت و هدایت دست یافته است و به کتاب خدا عمل کرده است و به بهشت درآمده است.

باری، در این جا شماری از باب هایی را که به ذهن این قاصر می رسد و باید از باب «ضرورت توسعه فقه» یاد شود و عجالةً بر ابواب موجود فقه اضافه گردد، یاد می کنم، «وَعَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ»:

1. کتاب العدل والقسط.
2. کتاب تأسیس النظام العامل بالعدل.
3. کتاب تشکیل المجتمع القائم بالقسط
4. کتاب القسط في الیتامی.
5. کتاب وجوب الاحصائية الكاملة عن الفقراء والایتام والعاجزين والزمنی، لِتَقْدِ احوالهم و تأمینهم.
6. کتاب ما يجب على الحكم، من تأمین المسکن.
7. کتاب ما يجب على الحكم، من تأمین الزواج.
8. کتاب ما يجب على الحكم من تأمین طلب العلوم والفنون والاختراعات، لمن له استعداد، و ليس له إعداد.
9. کتاب وجوب النصيحة لأئمة المسلمين وأجهزة الحكم بشدة و صمود.
10. کتاب سياسة الخصخصة، فيما يجوز وفيما لا يجوز؛ نظراً لمصالح الشعب.
11. کتاب الحكم والتسعير، الواجب عليه، دون التجار أنفسهم (الذين سُمُوا فجاراً في

ص: 613

الأحاديث - إلا من بر وصدق ...).

12. كتاب الإسراف، وأنه في حكم السرقة عن الشعب.

13. كتاب الإثراف وإضراره بالمجتمع من نواح عدة (ولا ضرر ولا ضرار).

14. كتاب الاتلاف في الاموال (ولا تؤتوا السفهاء....).

15. كتاب وجوب الإنتاج القوامي.

16. كتاب وجوب التسعير القوامي.

17. كتاب وجوب التصدير القوامي.

18. كتاب وجوب التوزيع القوامي.

19. كتاب التلفزة والراديو، وما لهما من أحكام هامة فردية واجتماعية، تربوية واخلاقية، سياسية واقتصادية، مما يؤدي إهمالها إلى تفسخ الأخلاق، وسقوط المجتمع.

20. كتاب المطبوعات (و ما أدراك ما المطبوعات!)، و تعيين منافعها وأضرارها، و ما يجب لها من الحرية المعلومة الأطراف، حفظاً للدين و كيان المسلمين.

21. كتاب وجوب النظارة، على كيفية الأمتعة والأغذية المعروضة في الأسواق، و ما يسمونه السوق السوداء.

22. كتاب الأبنية الدينية والمدارس والمساجد والتكايا والضرائح، والمقدار الجائز صرفه من أموال المسلمين والمضطهدين والأيتام، في بنائها و مصالحها و تزييناتها و توسعتها - جوازاً و حرمة.

23. كتاب وجوب الفحص عن الجواسيس والعيون والنفوذيين، في سائر أقسام الشعب، ولا سيما في الجامعات والجيش والحوزات والأسواق، وأجهزة القضاء ...

24. كتاب «وأعدوا لهم ما استطعتم من...»

25. كتاب شركة الفقراء في أموال الاغنياء على قدر ما يسعهم، وأن مياسير الشيعة أمناء الائمة عليهم السلام على المحاويع (بنص الحديث الصادقي) (1)

26. كتاب الإنفاق وأحكامه، و وجوبه في كثير من الأحيان، ولا سيما لتخليص المسجونين لعوارض مالية، أو الواقعين في مخالف المارستانات والمستشفيات ...

27. كتاب حرمة المال الكثير، وأن الحلال لا يجتمع كثيراً (بنص الأحاديث). (2)

1- الحياة، ج 3 و 4

2- همان.

29. كتاب حرمة الإنسان وكرامته ووجوب رعايت ها لعامة أجهزة الحكم، من الصدر إلى الذيل، وفي أى المحاكم والادارات، وحرمة تحقيرهم وعدم الاهتمام بأمورهم.

30. كتاب السائل بالكف في شوارع بلاد الإسلام، و هل هو جائز او حرام؟ و واجب الحكم أن يُعالج ذلك على نحو لا يمس كرامة أحد.

31. كتاب الفَنِّ والسِّينما وكتابة السِّيناريو... وما هناك من جهات مشوّقة ومشجّعة، إلى الرّعايات المختلفة اللازمة، لمصالح الشعب الأخلاقية، السياسية، الدفاعية، التربوية....

32. كتاب التبليغ وأنّه في أي شكل يصير واجباً، وفي أي شكل يصير حراماً. ووجوب تعليم «علم المناظرة» في الحوزات وكذلك مع الأشخاص، لمن يجوز ولمن لا يجوز؟ (لقد ورد في الاحاديث شروطاً كثيرة للمبلغ، وقال الشيخ في الإشارات على المبلغ أن يكون ذا نفس زكية، و لفظ بليغ، و نعمة رخيمة، و سَمّة رشيد). وأكد الشيخ المفيد - معلّم الأمة - في «الامالي»، على تعليم المناظرة.

33. كتاب أحكام الجامعات، وهي كثيرة في هذا العصر ولا سيما كتبهم للمعارف الاسلامية، الذي يقول كثير من اهل الاطلاع والالتزام أنها يبعدُ الشَّ باب عن الدين، و أن مدرّسيها ليس في كثير منهم صلاحية وقابلية، ولا يقدرّون على مكالمة الشباب حيث لا يفهمون لسان النسل. وكثير منهم اشتغلوا ذلك الشغل الحياتي الهام للدين، بالتوصيات - ممّن لا يلتزم - فهم والتبليغ والتعليم الديني على طرّفي نقيض. والعجب من المقامات، وهذه الرّقعات الثّقيلة والغفّلات الكبيرة.

وألّيس دماء هذا الوُفّر الكثير من شهدائنا تتكلم في فم اللحظات والتاريخ؟!

أَوْقَفَ هَمُّهُمْ الزائف على دفن الشَّهداء في امكنة لا يصح دفن الشهداء فيها لمصالح أخرى ؛ فالفقه مسؤول أمام هذه الحوادث التي ربّما يُدبّرُها الأجنب سرّاً، في الظنّ القوي. هذه أمورٌ ثقافية دموية، لا يصح جعلها بيد الجهال غير المتفطنين، أو السّدّج من المؤمنين.

34. كتاب أحكام الحوزات ، ولا- سيما المسئلة المرموزة المُهملة، وهي الدخول الحرّ في الحوزة، و هناك مجالٌ رَحْبٌ للأعادي والأجنب- ولا سيّما أعداء الشيعة - أن يُدخِلُوا عَمَالَهُم فيها، و يُتَوَفَّرُوا عليهم المال.

فيجب التفتيش عن أحوال شبابهم- في كلّ ستة أشهر - لكي يُعلم أهدافهم، أحوالهم، التزاماتهم العملية، وصحة عقايدهم. فإنّه من الممكن أن يتحوّلوا في الأثناء، أو يتصل بهم شياطين الجن والإنس. فمن الواجب الكبير على المسؤولين مراقبتهم في الحوزات، مراقبة الوالد للولد.

35. كتاب مستوى العيش في الملة الاسلامي، فإنّ الشهيد الصدر يقول: إنّ مستوى العيش في المسلمين يكون موحداً (1).. ولقد بحثنا عن المساوات - مستندين - في كتاب الحياة (2)

36. كتاب الرّكاة الباطنة، التي أفتى بوجوبها المحقق السبزواري، في الذخيرة (3)، وكذا «الحق المعلوم»، وحق يوم الحصاد، فالسيد المرتضى - رحمه الله - عده واجباً. وفي هذا العصر يسئل حقّ يوم الحصاد، حقّ يوم الاستحصال، في المصانع والمعامل.

37. كتاب حرمة حفظ الطيور، وسائر الحيوان، وشرائعها وبيعها والتكسب بها، أو التأنس، إذا لم يُراع حقها في المسكن المناسب والطعام والماء وحفظها من الحر والبرد.

38. كتاب البلدان الإسلامية وأحكامها، وما يجب من نظافتها، وإجراء المياه المفرحة في شوارعها وتشجيرها بأنواع الشجر والورد و تنويرها الكافي في الليل، واستحكام بناياتها، وتعبية الحدائق ذات بهجة - فيها، وسائر ما يلزم لها. فإنّ البلدان الإسلامية، من الشعائر ولاسيما عند الجانب، وتعظيم الشعائر في كثير من الزمان والامكنة من الواجب - ولو ثانوياً-

39. كتاب وجوب الكفاح مع الرجعية و حرمتها، وجوب التقدم، وقطع أيادي المرتجعين من العلماء، عن أي تدخل في أمور الدين والشعب.

و كذلك خلّع يد الفساق والفجار منهم؛ قال أمير المؤمنين عليه السلام: «يَجِبُ عَلَى الإمام، أَنْ يَحْبِسَ الْفُسَّاقَ مِنَ الْعُلَمَاءِ...» (4) وقال عليه السلام: «إِيَّاكُمْ... وَالْفُجَّارَ مِنَ الْعُلَمَاءِ...» (5) وكذلك يَجِبُ عَلَى الفقه، الكفاح الصامد في وجه طلاب الدنيا والمال والمكانة الاجتماعية، حيث يتبادرون علماء ويتسابقون في تأليف الرسائل العلمية، مع ان في العلماء جم غفير متقدمون عليهم - وعملاً - بمرات كثيرة... وفي بعض الأحاديث جاء: «مَنْ تَقَدَّمَ عَلَى المسلمين، وَهُوَ يَرَى أَنَّ فِيهِمْ مَنْ هُوَ أَفْضَلُ مِنْهُ، فَقَدْ خَانَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالْمُسْلِمِينَ».

(6)

40. كتاب وجوب تأسيس جند الصلح الإسلامي، للنظارة على ما يقع بين المسلمين من البينونة، حتى يفيؤوا إلى أمر الله تعالى بلا إذن لدخول جيش الصلح الاجنبي، من ناحية أعداء الاسلام الأجانب الغاشمين.

41. كتاب البنوك وأحكامها، في مختلف المجالات والمعاملات.

42. كتاب وجوب التسوية بين الأطفال في التعليم، وإلا لا يجوز لتصدّي هذا الشغل - كما

ص: 616

1- الاسلام يقود الحياة.

2- الحياة، ج 6.

3- همان

4- تهذيب، ج 6، ص 319

5- بحار الأنوار، ج 2، ص 107، من علل الشرائع.

6- ترجمة الحياة، ج 2، ص 585؛ الغدير، ج 8، ص 291

صرح بذلك الإمام الصادق عليه السلام لحسان المعلم (1) - فإن المدارس الاختصاصية، تُربّي فراعنة وقوارنةً من شباب العمر. أما التي يتعلق بالمستعدين وأصحاب الإدركات القوية، فهو امرٌ واجب الاقبال عليه.

43. كتاب وجوب ايجاد الشغل على الحكم.

44. كتاب النظارة على صناديق الصدقات، وأن هذه الأموال الوفيرة التي يعطيها المؤمنون والمؤمنات صدقاً، كيف يعامل معها؟ وهل يصل كما هو الجدير - إلى المستحقين؟

45. كتاب ضرورة نشر الثقافة الإسلامية، بالكيفيات الراقية من جميع الجهات، لا على هذه الكيفيات المستهجنة، التي تذهب بعظمة الثقافات الشيعية وجلالها؟!....

46. كتاب ضرورة الاقتصاد في المعيشة والتدبير فيها.

47. كتاب النظارة على الأوقاف، و صرفها على أحسن الوجه المبدل في هذا العصر.

48. كتاب النفط، وما يحصل منه من المبالغ النجومية، و من المتصدّي في الواقع - لمص دماء الشعب الايراني المسلم منهم وغير المسلم. وان ما يصل منه الى الحكم كيف يصرف ويتلف؟!

49. كتاب الابراج والأبنية الطاغوتية، التي يجب أن تُوزَّع على المحرومين، بحكم النقص المالي المشروع.

50. كتاب «الصَّنْفَانِ مِنَ الْأُمَّةِ»، اللذين صلاحهما يُوجب صلاح الأمة المسلمة، وفسادهما يوجب فسادها، و هل يُوجَدُ طريقٌ شرعيٌّ إلى إصلاح الفاسد منهما. من هذه الناحية، فهو بحث فقهي واجب على الفقهاء التصدّي له - بجد - إن أرادوا بقاء الإسلام على الاعتلاء، والمسلمين على الاعتقاد.

51. كتاب وجوب تأسيس مركز في كل الحوزات - بل و الجامعات - لمعرفة «الاستعمار»، بيد الأخصائين الأمناء.

52. كتاب وجوب تدريس الأخلاق- العمليّ والتمريني - في الحوزات، في أسرع وقت. و تدريس الأخلاق و تدريب الطلاب عليه ، لا يَتِمُّ بقراءة عدّةٍ مِنَ الرّوايات، من تحف العقول الشريف مثلاً، بل يجب التمرينات و شيءٌ مِنَ الرّياضة، فالمُناسب ابتداءً ترغيب و تكليف الطلاب بالرجوع والممارسة المستمرة لكتاب معراج السعادة، مع العمل على وفق تمريناتها، والمداومة على بعض المستحبات، وقراءة «صلاة الليل»، ولو في بعض الليالي، والاستعانة الجادة الخالصة، من حجة الله المهدى (عجل الله تعالى فرجه الشريف) « ، حتى يدعُونَا وَيَتَضَرَّعَ إِلَى سَاحَةِ الْكِبْرِيَاءِ، لَأَن

ص: 617

يَجْعَلُنَا اللَّهُ تَعَالَى مِنْ خُدَّامِ دِينِهِ، وَمِنْ السُّعْدَاءِ لَا مِنَ الْأَشْقِيَاءِ . وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ . وَهَذَا نُجَعِّجُ بِالْقَلَمِ .

من این قسمت را به عربی نوشتم به آن امید که بیشتر مورد توجه افاضل قرار گیرد، و شاید راهی به توسعه ضروری و زمانی و عصری و نسلی فقه آل محمد صلی الله علیه و آله بگشاید. و در جهان حقوق و حقوق جهانی بتوانیم سری بلند کنیم سخنی داشته باشیم. و این همه مطالب بی نظیر که در مکتب قرآن و اهل بیت علیهم السلام درباره انسان و کرامت و حقوق انسان آمده و مغفول مانده است، به گوش جهان سرگردان و بدبخت و حیران از سخنان زمینی، و عطشان و نیازمند به سخنان آسمانی (وحی الهی و شارحان وحی) برسد و ما ذلك على الله بعزیز.

چنان که می بینم امروز، بدون اطلاع مؤلفان، «مرکز تعلیمات اسلامی واشنگتن»، ترجمه الحیة (4 جلد) را روی سایت برده و در معرض اطلاع مردم جهان قرار داده است. خدا را شکر، که سخنانی از قرآن کریم و نبی اکرم صلی الله علیه وسلم و اوصیای او به گوش مردم جهان برسد. و فرموده حضرت امام ابوالحسن علی بن موسی الرضا علیه السلام - ان شاء الله تعالی - تحقق یابد که اگر مردمان سخنان ناب ما (و مطابق فطرت و بی نیاز از جدل و تفلسف) را بشنوند، پیروی خواهند کرد و اکنون ترجمه و تلخیص آن چه به عربی گذشت، یعنی موضوعاتی که باید در «علم فقه»، باب هایی برای آن ها اختصاص یابد:

1- عدل و قسط.

2- تأسیس نظام عامل بالعدل.

3- تشکیل جامعه قائم بالقسط.

4- اجرای قسط درباره یتیمان.

5- ضرورت تهیه آمار کامل و دقیق از مستمندان و یتیمان و از کار افتادگان و زمین گیران برای رسیدگی به احوال آنان و تأمین هر گونه احتیاجات ایشان.

6- وظیفه واجب حکومت، در تأمین مسکن

7- وظیفه واجب حکومت، در تأمین هزینه ازدواج و تشکیل خانواده.

8- وظیفه واجب حکومت در تأمین امکانات دانش طلبی و فن آوری و رسیدن به اختراعات برای مستعدان فاقد امکانات

9- وجوب رهنمود دادن جدی و قاطع به رهبران و مدیران جامعه اسلامی.

10- خصوصی سازی و جواز و عدم جواز آن، بحسب موارد.

11- وظیفه واجب حکومت در نرخ گذاری و رها نکردن آن به دست بازرگانان و معامله گران.

12- اسراف که به نص احادیث - دزدی است از مال ملت.

13- اشراف منشی در خرج و مصرف و زیان آن برای جامعه، از جهات مختلف.

14- اتلاف اموال و سپردن به دست ناواردان

15- وجوب «تولید قوامی»

16- وجوب «نرخ گذاری قوامی».

17- وجوب «قوامی» بودن صادرات و واردات

18- وجوب «قوامی» بودن توزیع و مصرف. (1)

19- صدا و سیما و احکام فردی و اجتماعی و سیاسی و اقتصادی و اخلاقی و تربیتی بسیار این دورسane از اموری که ممکن است بنیان اخلاق را ویران و جامعه را ساقط کند.

20- مطبوعات و تأمین آزادیهای تعریف شده برای آن ها، نیز رسیدگی به آن ها، به خصوص با احتمال دخالت نفوذی های دشمن، تا نتوانند به ملت مسلمان زیان رسانند به اعتقادشان و به اقتصادشان

21- نظارت بر کالاها و غذاهای بازار و بازار سیاه و دارو و...

22- بناهای دینی و مدارس و مساجد و حسینیه ها و حرم ها و مبلغی که جایز است از اموال ایتام و مسلمین و بیچارگان صرف ساختن و مصالح و تزیینات و توسعه آن ها شود، از نظر جایز بودن شرعاً، یا حرام بودن.

23- وجوب تفحص به دست آگاهان امین از وضع جاسوسی و نفوذی در کشور، در همه بخش های جامعه از جمله دانشگاه ها ارتش سپاه، بسیج حوزه ها، بازارها، دستگاه قضایی و...

24- وجوب دستیابی به نوترین اسلحه زمان برای حفظ اسلام و مسلمانان نه تجاوز به احدی در جهان

ص: 619

1- اصطلاح «قوامی» برگرفته از «قرآن کریم» (سوره فرقان، آیه 67) است. رجوع کنید به ترجمه الحیة «حد قوامی سالم برای تولید» - ج 6، ص 260 - 276. «حد قوامی سالم برای واردات» - ج 6، ص 272 - 287. «حد قوامی سالم برای توزیع» - ج 6، ص 288 - 293. «حد قوامی سالم برای مصرف» - ج 6، ص 294 - 297

25- مشارکت فقیران و نیازمندان در اموال اغنیا و توانگران تا حد کفایت بلکه رفاه، که امام صادق علیه السلام فرموده است: «اغنیای شیعه، امنای ما هستند، در رسیدگی به محتاجان».

26- اتفاق و احکام آن و وجوب آن بر اهل تمکن به ویژه در مورد زندانیان مالی مخارج بیمارستانی.

27- حرام بودن مال بسیار که در احادیث آمده است مال بسیار از حلال جمع نمی شود. هر جا مالی بسیار (1) باشد قطعاً از حرام است.

28- رسیدگی دقیق به حق و حقوق کارگران و عملگران و صنعتگران مختلف جزء، که اغلب حق آنان پایمال است.

29- وجوب حفظ حرمت و کرامت انسان و رعایت این حرمت از سوی مدیران جامعه از صدر تا ذیل که در واقع خادمان مردمند و در دادگاه ها و ادارات، و حرمت تحقیر انسان ها و مسامحه در راه اندازی کارهایشان در هر جا.

30- سینما، تئاتر، فیلمنامه نویسی و احکام شرعی آن ها و توجه به جهاتی که تشجیع کننده و مشوق این هنر است و سالم سازی آن برای حفظ حقوق اخلاقی، سیاسی، دفاعی، تربیتی ملت.

31- تبلیغ، که در چه صورت واجب است و در چه صورت و به وسیله چه کسانی حرام است هر کسی نمی تواند سخنگوی دین شود. در احادیث شرط های بسیاری برای مبلغ ذکر شده است. و وجوب تعلیم علم مناظره در حوزه ها

32- دانشگاه ها و احکام شرعی آن ها، به ویژه کتب معارف دینی، که اهل اطلاع می گویند، این کتاب ها و کیفیت تدریس آن ها موجب دوری جوانان است از دین؛ با مدرس هایی که همه دارای سواد لازم و فضایل اخلاقی و اطلاع از فرهنگ انسان نو و زبان نسل نیستند، و برخی با توصیه کسانی نامتعهد به این کلاس ها راه می یابند چگونه مقامات بالا از این بابت در خوابی سنگین و غفلتی بزرگ بسر می برند؟ و بگو چگونه درباره تورم و حشمتاک و خرد شدن ملت زیر فشار سرمایه داری و... ساکتند؟!

ده را همه آب در ربوده *** ما لاف زنان که دهخداییم

ص: 620

1- تعیین بسیار بودن مال (تکاثر)، در هر زمان و هر شهر و روستا و مکان با متخصصان علم اقتصاد آن زمان است.

آیا خون این همه شهید، از زبان لحظات و تاریخ سخن نمی گویند «هَذِي دِمَاؤُكَ فِي فَمِي تَتَكَلَّمُ».

به همین بسنده می کنند که جنازه مطهر چند شهید را در جاهایی که اصلاً مناسب نیست دفن کنند اگر راست می گویند چند جنازه هم در بازار در دستگاه قضایی، در کنار کاخ های اشراف، در دامنه های توچال نه قله توچال در میدان بار، در اتاق اصناف و... دفن کنند!!

فقه تشیع، میراث خون شهیدان بزرگ بشریت در برابر این اتفاقات، که چه بسا ایادی استعمار و اجانب آن ها را کارگردانی می کنند مسئول است خون شهدا، دو حقیقت آمیخته است: «خون و فرهنگ خون شهید غیر از خون مقتول است و خون تنیده در فرهنگ و فرهنگ تنیده در خون «شهداء الفضيلة»، افتخاری است بی مانند و بی همانند که به نام «تشیع»، بر چهره خورشید ثبت است و در هر فجر و شفق، چونان چلچراغ بزرگ عرش، در آسمان آویخته می شود:

وَعَلَى الدَّهْرِ مِنْ دِمَاءِ الشَّهِيدِ *** ن عَلِيٍّ وَ نَجَلَه شَاهِدَان ...

ببینید، این گونه میراثی را نمی شود به دست عده ای ناآگاه یا مؤمنانی ساده انگار سپرد «والمسؤول الاصلی هو الفقه».

33- احکام حوزه ها، به خصوص مسأله مرموز و بی مراقب ورود به حوزه!! و در این مرحله فرصت خوبی است برای دشمنان مختلف به ویژه دشمنان تشیع که عمال و ایادی و نفوذی های خود را وارد حوزه کنند و حقوق خوبی به آنان بدهند (به سخنان امام- رحمه الله- در این باره مراجعه کنید). بنابراین باید جوانانی را که وارد حوزه می شوند از چندین جهت مورد توجه قرار داد و بعد از ورود، در هر شش ماه به م آنان رسید، از نظر روحیات عمل به احکام دین باقی ماندن بر عقاید صحیح دینی، زیرا ممکن است نخست افراد سالمی باشند، که برای ادای «امانت جعفری» (مذهب تشیع) و ابلاغ همه ابعاد آن به مردم، مناسب و صالح بودند، لیکن شیاطین انس و جن آنان را انحراف پذیر کرده اند. پس بر متصدیان حوزه لازم است که مانند پدرانی مهربان به این فرزندان برسند.

34- سطح زندگی برای مردم مسلمان شهید صدر می فرماید: «سطح زندگی و معیشت باید در جامعه اسلامی مساوی باشد» (1) در کتاب الحیاة، درباره تساوی در مصرف با استناد بحث شده است. (2)

ص: 621

1- الاسلام يقود الحیاة.

2- ر.ک: ج 6.

35- وجوب «زکات غیر رسمی» (زکات باطنه، تعبیر احادیث شریفه). پرداخت این زکات را فقیه محقق سبزواری در «ذخیره» واجب دانسته است. نیز «حق معلوم».

سید مرتضی رحمه الله «حق یوم الحصاد را واجب دانسته است که در زمان ما باید این حق از کارخانجات و ... نیز گرفته شود.

36- حفظ پرندۀ یا هر حیوان دیگر که در اختیار انسان باشد به هرگونه و رسیدگی به آب و دان و هوای مناسب برای آن.

37- شهرهای اسلامی و احکام آن ها و وجوب نظافت آن ها اجرای نهرها و درختکاری در خیابان ها و گلکاری و نور کافی در شب و ساختمان های محکم و پارک های بسیار زیبا و مفرح (حدائق ذات بهجة) ... و امنیت ... زیرا شهرهای اسلامی در شمار شعایر اسلامی است، خصوصاً در نزد اجانب و تعظیم شعائر واجب است.

38- وجوب مبارزه با ارتجاع و حرمت ارتجاع و وجوب تلاش برای پیشرفت. و کوتاه کردن دست علما و وعاظ و مدرسین مرتجع از دخالت در هر امری از امور دین.

همچنین، فسّاق و فجّار از علما و مسابقه دهندگان در رساله نویسی، دست همه این ها باید از دین و دخالت در امور دینی کوتاه شود. امیرالمؤمنین علیه السلام می فرماید: «امام (حاکم اسلامی عادل و ربّانی)، باید عالمان فاسق را به زندان اندازد»، تا دستشان از دین و مردم بیچاره و گول خور کوتاه گردد یعنی کسانی که شایستگی علمی و عملی و سنی و تقوایی ندارند (و همین مسابقه در رساله نویسی دلیل بزرگی است بر دنیاطلبی و مال دوستی و مقام پرستی)، اینان در صورت اقدام به احراز مقام خائن به خدا و پیامبر خدا و مسلمین هستند.

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: (مَنْ تَقَدَّمَ عَلَى الْمُسْلِمِينَ، وَهُوَ يَرَى أَنَّ فِيهِمْ مَنْ هُوَ أَفْضَلُ مِنْهُ، فَقَدْ خَانَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالْمُسْلِمِينَ) [\(1\)](#) هر کس در جامعه مسلمین خود را پیش اندازد، با این که می داند کسانی از او مقدّم (ولو در یک جهت) هستند به خدا و پیامبر خدا و مسلمانان خیانت کرده است.

این مطلب به حکم عقل هم معلوم است و این حدیث ارشادی است، و مسلمان باید شعورش را به کار برد و فحص کند و بداند که تقلید از این گونه کسان مجزی نیست و مایه سقوط و آفت دین و دنیای مسلمانان است و اعمال مقلدان اینان باطل است (شهید ثانی، رسیدن به «ملکۀ قدسیه» را برای مجتهد ضروری می داند آیا «ملکۀ قدسیه» داشتن نفس از

ص: 622

دنیا بریده ربّانی، با «کورس» گذاشتن در رساله نویسی و... جمع می شود؟) مسئولان حوزه در این موارد مسئولند.

39- وجوب تشکیل سپاه صلح اسلامی برای مواقع ضروری و درگیری هایی که بین مسلمین پیش می آید تا دشمنان ددمنش اسلام نتوانند سپاه صلح در سرزمین های قرآن و قبله وارد کنند و فجایع بیافرینند.

40- بانک و احکام آن در این روزگار و با این اقتصاد

41- حرمت مدارس امتیازی (چنان که امام صادق علیه السلام به حسان معلم فرمودند). [\(1\)](#) آری، مدارس اختصاصی و امتیازی (در غیر مورد تیزهوشان)، فرعون پرور، وقارون گستر، و ضد ارزش های انسانی و جعفری است.

42- وجوب ایجاد رفاه بر حکومت اسلامی

43- وجوب نظارت بر صندوق های صدقات که: 1- آیا اخذ بدین صورت، مناسب شأن اسلام و بلاد اسلام هست. 2- آیا این وجوه بسیاری که مردم از روی اعتقاد می دهند، چگونه مصرف می شود؟

44- وجوب نشر فرهنگ اسلامی جعفری، در سطح جهان، و صرف اموال در این باره، با کیفیت عالی نه به صورت های آبروریز... و وجوب مقابله مناسب با سایت های شیاطین.

45- وجوب رعایت اقتصاد در زندگی و تدبیر و اندازه داری در مصرف.

46- وجوب نظارت مراجع بر اوقاف و...

47- نفت و محصولات و درآمدهای نجومی آن چه کسی اکنون در صورت واقع - متصدی این اموال است و چه کسانی (درون شرکتی و برون شرکتی) این خون جاری در رگ های اقتصادی ملت و حتی نسل های آینده را می مکنند؟ و آن چه به دست حکومت می رسد چگونه مصرف می شود عجب که عالمان دین مبین در این باب خود را مورد هیچ گونه مسئولیتی و مؤاخذه ای از جانب خدای متعال، و هیچ گونه بی عنایتی از سوی حضرت حجة بن الحسن المهدی - عجل الله تعالی فرجه الشریف - نمی دانند آیا قلب آن امام بزرگ رئوف که قلب عالم است برای این همه چپاول فقر، محرومیت جوانان شیعه بی سامان - دختر و پسر - تورم های زندگی سوز، قارون های افعی خور و... هیچ گونه به درد نمی آید؟ خوشا به حالتان، و بدا به حال امثال ما...

48- ساختمان های اشرافی و برج ها و بناهای طاغوتی و رستوران های قارونی احکام

ص: 623

شرعی آن‌ها و اجرای «تقصص مالی» در مورد آن‌ها.

49- وظیفه شرعی مسلمین درباره عمل به این حدیث قطعی الصدور نبوی: «دو دسته از امت من اگر صالح باشند امت رو به صلاح می‌رود؛ و اگر فاسد باشند، امت فاسد می‌شود: عالمان و حاکمان». آیا وظیفه شرعی برای اصلاح فاسدان از این دو دسته چیست؟ آیا پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، این سخن (اصل بنیادین، در اصلاحات اجتماعی) را- العیاذ بالله - از باب مزاح فرموده است یا محط تکلیف است. و در صورت دوم که قطعی است، تعیین تکلیف مسلمین در این باره با کیست؟ این بحثی است که از نظر فقهی تنقیح آن واجب است، برای صلاح و اصلاح امت و بقای عزت اسلام به ویژه در حق حاکمان.

50- وجوب تأسیس مراکزی در حوزه‌ها برای «استعمار شناسی»، و تدریس و تحقیق در این باره به وسیله متخصصان امین و نفوذ ناپذیر غفلت از این موضوع مسلمین را به امروز کشانید.

ببینید استعمار با ما چه کرده است و چه می‌کند مصلح ترقی طلب و عدالتخواهی و وحدت شعاری مانند سید جمال الدین با چه خون دلی هجده شماره از روزنامه العروة الوثقی را، در همین جهت استعمار شناسی و شگردهای استعمار با کمک عالم بزرگ و مصلح، شیخ محمد عبده، نشر دادند و در گوشه و کنار سرزمین‌های اسلام به دست اشخاص رساندند.

اکنون ببینید، حتی افاضل طلاب خبری از این عروه دارند؟ با این که فرهنگیان جلیل‌القدر، جناب سید هادی خسروشاهی چقدر در نشر این «عروه» و دیگر آثار سید کوشید و خروشید.

لیکن درباره عروه فقهی حضرت سید یزدی رحمه الله چه، همواره دعوی است بر سر حاشیه نویسی بر آن. و اکنون فهرست شروح و حواشی آن خود رساله ای می‌شود. کدام مسلمان شیعه طلبه ای می‌گوید عروة الوثقی فقه نه- العیاذ بالله - ولی کدام شیعه عاقلی است که، بگوید، فقط و فقط عروه فقه ؟

51- وجوب فحص از احوال مسلمین جهان و کوشش جدی و عملی و پیگیر در جهت وحدت اسلامی، و «اتحاد مسلمین» و جلوگیری از هر کس که در ضدّ این جهت کار می‌کند.

52- وجوب تدریس اخلاق عملی - تمرینی در حوزه‌ها و دانشگاه‌ها، چون انسان با علوم دیگر «عالم» می‌شود و با علم اخلاق عملی «آدم». اگر به فرمایش برخی بزرگان نگوئیم، آدم شدن محال است یقیناً آدم شدن مشکل هست باید تربیت اخلاقی عملی تمرینی در اسرع وقت در حوزه‌ها دایر شود.

تدریس اخلاق و تهذیب نفس به خواندن چند حدیث اخلاقی و گذشتن از آن و گاهی

در منابع از آن استفاده کردن - میسر نیست بلکه تمرین و مقداری ریاضت شرعی - ضرورت دارد. نخست مناسب است طلاب را ترغیب و تکلیف کنند به رجوع مستمر (به صورت کتاب بالینی) به کتاب شریف معراج السعادة با عمل به تمرین های آن. نیز مداومت بر برخی مستحبات، و نماز شب - اگرچه در بعضی شب ها تا کم کم به هر شب برسد - و توجه و توسل به حضرت حجة الله «عجل الله تعالی فرجه الشریف»، و خواندن «زیارت آل یس» با توجه، دستکم هفته ای دو بار، (دوشنبه و پنجشنبه)، تا ایشان دست دعا به درگاه ذوالجلال بی نیاز بنده نواز دراز کنند و از خدای متعال بخواهند که ما نیز از «سعدا» و خادمان دین و دوستان انسان و انسانیت و فریادگران عدالت باشیم. ولا حول ولا قوة الا بالله العلی العظیم. (1)

در این سحر، که مشغول نوشتن این جاهای مقاله هستم، نمی دانم چه شد که بر دلم گذشت این شعر زیبای حاج میرزا حبیب خراسانی را بیاورم شاید کسی آن را زمزمه کند، و با اشکی و سوزی و آهی آن را همراه کند و به این تراب اقدام نیز فیضی برسد.

امروز امیر در میخانه تویی تو *** فریاد رس ناله مستانه تویی تو

مرغ دل ما را که به کس رام نگردد *** آرام تویی، دام تویی، دانه تویی تو

بسیار بگوئیم و چه بسیار بگفتیم *** کس نیست به غیر از تو در این خانه تویی تو

یک همت مردانه در این کاخ ندیدیم *** آن را که بود همت مردانه تویی تو (2)

تذیل

لازم دیدم سه موضوع مهم دیگر را یاد کنم:

1- ممکن است کسانی بگویند آن چه گفتید چندان اهمیت ندارد و نیازمند به آن نیست که

ص: 625

1- در این جا یادآوری می کنم که هیچ اشکالی ندارد که جماعتی از فقهای زمانشناس و آشنا با فرهنگ انسان نو، و بطبع غیر بسته ذهن، و غیر مرتجع نوآوری های فقهی را مورد بررسی دقیق قرار دهند چنان که اکنون هم مرکزی در این باره فعالیت می کند.

2- دیوان حاج میرزا حبیب خراسانی، ص 195

باب های جدیدی در «علم فقه» برای آن ها تحریر یابد؛ پس چیزی به نام «توسعه فقه» ضرورت ندارد زیرا آن مطالب و احکام نیز از همین فقه موجود استنباط می شود.

گویندگان اینگونه، سخنان یا ناآگاهند یا آگاهی ناپذیر؛ در صورتی که روی سخن این جانب در همه جا (و به خصوص در «مکتب تفکیک») با آگاهان و آگاهی پذیران است.

افزون بر این گوینده این سخن خود می گوید: «استنباط»، و استنباط کار مجتهد است. و در ضرورت توسعه سخن بر سر حیات دینی اهل دین و تقلید دینی است، و نیاز آنان- و اصولاً نیاز جامعه معتقد- به فقهی است روشن و جامع همه مسایل انسان نو، و حیات نو، و فرهنگ نو... که از حوزه جامع عباسی، یا فتاوی صاحب وسائل «، بسی فراتر رفته است.

فرض کنید جوانی متدین و علاقمند به حفظ دین خود در «سازمان صدا و سیما» استخدام می شود. این جوان -بطبع- یک رساله معمول فعلی (توضیح المسائل)، از مرجع خود دارد اما برای این که وظایف شرعی او برای کار در سازمان مذکور به طور دقیق و روشن تعیین گردد و حلال و حرام آن شغل را هم بداند، هرگز رساله های معمولی کافی نیست.

همین گونه است مشاغل خاص کار در مؤسسات و شرکت های بزرگ (چه کارمند و چه معاون و رئیس اگر مسلمان باشند)، کارخانه ها، معاملات خارجی، احکام صادرات، احکام واردات... وزارتخانه ها همه نیازمند به رساله های خاص هستند.

مثلاً: کسی که در وزارت نفت کار می کند یا وزیر نفت است- در صورتی که مسلمان باشد - ده ها مسأله مهم و حیاتی در اقتصاد جامعه است که باید بداند، که اثری از آن ها در «توضیح المسائل» ها نیست، درباره اهمیت محافظت این ثروت «ملی - تاریخی»، که متعلق به آیندگان نیز هست و وجوب جلوگیری از دزدیهای درون شرکتی و برون شرکتی و افشای دزدان هر کس باشند بدون ترس از آنان و برای ترس از خدا، و حفظ اموال خلق و یتیمان خلق (وَأَنْ تَقْسُطُوا فِي الْيَتَامَى ...)

2- در فقه باید مبارزه با «تکاثر - سرمایه داران مدرن و ...» به صورتی بسیار بسیار جدی و قاطع مطرح گردد. ببینید جناب حبیب بن مظاهر اسدی از بزرگان اسلام است کسی است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و سلم، بانوی بزرگ علیها السلام، علی علیه السلام، امام حسن علیه السلام و امام حسین علیه السلام را درک کرده است، و تجسم تعالیم قرآن و اسلام گشته است. و در صحنه ابدی عاشورا، مانند ستاره ای پر

نور، در کنار خورشید جمال حسینی می درخشد و منزلت قبر مطهر او هم در حرم فوق ملکوتی حضرت سیدالشهداء علیه السلام معلوم است.

ایشان- به همراه چند تن دیگر از بزرگان شیعه (از جمله جناب سلیمان بن صرد خزاعی - فرمانده شهدای «عین الورد» در راه اجرای عدالت و ادامه عاشورا)، در نامه ای که به امام حسین علیه السلام نوشته اند از آن امام بزرگ و سالار حرکت های عدالتخواهانه تاریخ، می خواهند که بیاید تا علیه حکومت سرمایه داری دمشق قیام کنند. (1) و جامعه اسلامی را از چنگال گرگان سرمایه و تکاثر نجات دهند.

بنابراین، شیعه و حماسه گستران شیعی در تاریخی خونبار و آفتاب گرفته از 1400 سال پیش پرچم مبارزه با ظلم های اقتصادی و تبعیض های قارونی و دیکتاتوری مال را به منظور نجات انسان ها و انسانیت ها بر افراشته اند و از فرهنگ «خون و خورشید» دفاع کرده اند. (2)

درگیری های جناب ابوذر غفاری نیز در این باره بر چهره فجر و شفق می درخشد. (3) اکنون چگونه فقه در این باره ساکت است؟! چگونه؟ مگر علی علیه السلام نفرموده است که خداوند متعال از عالمان پیمان گرفته است که در این موارد بسیار خطرناک، ساکت نشینند؟ (وَمَا أَخَذَ اللَّهُ عَلَى الْعُلَمَاءِ ...)، چگونه پیمان خداوند را رعایت نمی کنند؟! (وَذَكِّرْ! فَإِنَّ الذِّكْرَ تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ)

3- موضوع دیگری که ائمه طاهرين عليهم السلام، مخصوصاً امام صادق علیه السلام به آن اهمیت ویژه داده اند و رعایت آن را در مورد اموال و ثروت جامعه حیاتی خوانده اند، کیفیت گردش مال و ثروت در جامعه، است گردش قوامی (مایه بقای جامعه) گردش تکاثری (مایه فناء جامعه- العیاذ بالله تعالی).

به سخن مهجور و متروک و مغفول امام مظلوم حضرت امام جعفر صادق علیه السلام گوش دهید:

(إِنَّ مِنْ بَقَاءِ الْمُسْلِمِينَ وَبَقَاءِ الْإِسْلَامِ، أَنْ تَصِيرَ الْأَمْوَالُ عِنْدَ مَنْ يَعْرِفُ فِيهَا الْحَقَّ وَيَصْنَعُ فِيهَا الْمَعْرُوفَ... وَإِنَّ مِنْ فَنَاءِ الْإِسْلَامِ وَفَنَاءِ الْمُسْلِمِينَ، أَنْ تَصِيرَ الْأَمْوَالُ فِي أَيْدِي مَنْ لَا يَعْرِفُ فِيهَا الْحَقَّ وَلَا يَصْنَعُ فِيهَا

ص: 627

1- (جَعَلَ الْأَمْوَالُ دُولَةً...) یزید اموال جامعه را در اختیار یک عده قرار داده است، که در دست آنان می چرخد (بلا تشبیه، مانند وضع کنونی اموال در جامعه ما؛ پس با این همه که بام و شام فریاد زدیم و شهید دادیم و گفتیم: «نهضت ما حسینیة - رهبر ما خمینیة»، اکنون اقتصاد این نهضت، «اقتصاد حسینی» نیست).

2- ترجمة الحياة، ج 6، ص 401 - 403.

3- همان.

المعروف...» (1) از عوامل بقای مسلمانان و بقای اسلام این است که اموال و ثروت ها در دست کسانی باشد که می دانند حق (و میزان درست)، در کار مال و مالداری چیست، و همواره با آن اموال کار خیر می کنند (و همه را برای خود نگاه نمی دارند و حقوق مختلف جامعه را ادا می کنند)...

و از جمله عوامل فناء اسلام و مسلمانان این است که اموال در دست کسانی قرار گیرد، که حق (تملک) آن ها را نمی دانند و با آن ها کار خیر نمی کنند (و از اموال در جهت زیان مسلمانان بهره می برند، تورم روی تورم و...).

اکنون فکر می کنید، اموال در جامعه به اصطلاح اسلامی ما چگونه می چرخد، و در دست چه کسانی است، پیرمردی پینه دوز، شب با چند لقمه نان و مقداری آب شام می خورد، و رستوران هایی برای شام هر یک مهمان 110 هزار تومان می گیرند.

و عجیب تر خواب گران مسئولان است... خدا کند بیدار شوند وگرنه همان است که (... وَ سَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا ...)

«کاغذین جامه به خوناب بشویم که فلک *** رهنمونیم به پای علم داد نکرد»

تلخ شد کام زمانه ز جفا کاین شیرین (2) *** کاری اندر خود جانبازی فرهاد (3) نکرد.

ص: 628

1- الوافی، ج 2 (بخش 6)، ص 62؛ وسائل الشیعة، ج 11، ص 521.

2- کنایه از «انقلاب».

3- کنایه از «ملت».

1. بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار عليهم السلام، محمد باقر مجلسی (م 1110 ق)، بیروت مؤسسة الوفاء، 1403ق/1983م، 110 جلد.
2. تحف العقول عن آل الرسول صلی الله علیه و آله حسن بن علی بن شعبه حرانی (قرن 4 ق) تهران: دار الكتب الاسلامیه، 1376ق.
3. ترجمة الحياة، محمدرضا حکیمی، ترجمه احمد آرام تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی 1373
4. تفسیر القمی، علی بن ابراهیم قمی (م 329 ق)، مؤسسة دار الكتاب، قم.
5. تهذيب الأحكام، شیخ الطایفة أبو جعفر محمد بن الحسن الطوسی (م 460 ق)، تحقیق و تعلیق: السید حسن موسوی، خراسان طهران دارلکتب الاسلامیه، 1365 ش.
6. حماسه غدیر محمد دشتی قم مؤسسه تحقیقاتی امیر المومنین علیه السلام، 1375.
7. الحياة، محمدرضا حکیمی تهران دفتر نشر فرهنگ اسلامی 1368
8. دیوان حاج میرزا حبیب خراسانی، حاج میرزا حبیب خراسانی، تهران: انتشارات زوار.
9. الغدير عبدالحسين امينی تحقیق: محمد تقی واحدی تهران: کتابخانه بزرگ اسلامی، 1363
10. المبسوط في فقه الاماميه محمد بن حسن طوسی، السید محمد تقی الکشفی، تهران المكتبة المرتضوية لاحياء الآثار الجعفرية
11. مجمع البيان في تفسير آي القرآن امين الاسلام ابو علی الفضل بن الحسن الطبرسی، چاپ اول، 10 ج، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، 1415ق.
12. معجم فقه ابن حزم الظاهري، محمد منتصر کتانی، قاهره مكتبة السنه، 1414ق.
13. الوافي، محمد بن شاه مرتضی فیض کاشانی تحقیق ضیاء الدین الحسینی، اصفهان: مكتبة الامام اميرالمومنين علی علیه السلام العامه، 1412ق.
14. وسائل الشیعه، حر عاملی، قم، تحقیق مؤسسه آل البيت، چاپ دوم، 1414ق.

چکیده

بدون تردید فهم قرآن کریم بر مبنای واژگان است در این زمینه این پرسش مطرح است که مدار فهم بر کدام معناست آیا معانی ای که مردم عصر نزول فهمیده اند و در آثار تفسیری از صحابه و تابعین نقل شده یا معانی ای که در ظرفیت این الفاظ قرار دارد هر چند در آن عصر مفهوم نبوده است در این باره دو نظریه در برابر هم نشسته است کسانی که با تفسیرهای فلسفی، عرفانی، علمی و اجتماعی مخالفت کرده و گفته اند این معانی را سلف صالح نمی فهمیده اند و در عرف زمان نزول رایج نبوده است و کسانی که گفته اند مدار فهم تنها مردم عصر نزول نیست. در این مقاله سعی شده است ادله و مبانی هر یک از طرفین برشمرده شود و در آغاز به سیر اندیشه توسعه معنا و دسته بندی موافقان و مخالفان و عوامل مخالفت و موافقت اشاره شود و ادله هر یک در بوطه نقد و بررسی قرار گیرد و تفاوت میان توسعه در معنا و تحول آن شرح داده شود و پس از بیان ضرورت توسعه دلایل و شواهد و قواعد استنباط معنا در توسعه تبیین و توضیح داده شود و اگر در مواردی افراط و تفریط شده به آن اشاره گردد.

کلید واژه ها: شمول معنایی، توسعه معنا، تحول در معنا، معناشناسی، زبان شناسی، قواعد تفسیر، بافت کلام، چند معنایی، روح معنا، حداکثر معنا.

به پاس سالیان تلاش فقیه وارسته و معاد باور اصولی ژرف اندیش و گران قدر حضرت آیت الله فلسفی در تنقیح مبانی اصولی و تشیید بنیان فقه آل محمد صلی الله علیه و آله و تنقیح و ترویج معارف قرآنی در خراسان، این سطور را به روح مطهر آن پیراسته جان نیک نهاد تقدیم می کنم.

مقدمه

شکی نیست که جانمایه تدبر و فهم قرآن کریم بر مبنای الفاظ است و هر تفسیری باید متکی بر شرح معانی همین الفاظ و روابط معنایی آن باشد از این رو قرآن برای کسانی قابل فهم و

استناد است که با واژگان قرآن آشنایی داشته باشند و اساس استنباط خود را بر روابط معنایی آن قرار دهند اما این پرسش مطرح است که مدار فهم معانی کدام معانی است، معانی ای که در زمان نزول رایج و متداول بوده و بروز و ظهور آنان در استعمالات کلمات عرب در نظم و نثر دیده شده یا می تواند اعم از آن باشد؟

مشهور در میان مفسران و شارحان کلام وحی آن است که باید هنگام فهم قرآن، معانی واژه ها را براساس آن چه در عصر نزول استعمال شده مبنا قرار داد و بیشتر از آن پیش نرفت.

اما کسان دیگری گفته اند: اگر واژه هیچ نوع ظرفیت توسعه معنا را ندارد و شمول معنایی به خود نمی گیرد محدود در همان چیزی می شود که مخاطبان عصر نزول فهمیده اند و برداشت ها به حساب تغییر در معنا تلقی می گردد اما اگر واژه در ساختار استعمالش چنین ظرفیتی دارد و توسعه معنا را به لحاظ مفهوم یا مصداق می توان به حساب شمول معنایی گرفت، دلیلی ندارد که فهم معانی محدود به فهم مخاطبان عصر نزول، به ویژه صحابه و تابعین شود و سلف صالح مبنای فهم قرآن قرار گیرد بلکه می توان معنا را بر مبنای ظرفیت پذیری چند معنایی قرار داد که شواهد کلامی و قرائن و بافت کلام با آن مساعدت می کند.

سیر اندیشه توسعه معنا در میان دانشمندان اسلامی

هر یک از این دو نظریه برای خود مبانی دارد و پیامدهایی در چگونگی تفسیر به وجود می آورد که پس از رشد تفسیر علمی مرکز ثقل موافقتها و مخالفتها شده است. هر چند که پیش از این در تفسیرهای فلسفی و عرفانی همین سخن مطرح بوده و بدون این که به مبانی آرا اشاره گردد، تفسیرهای فلاسفه و عرفا از سوی گروه نخست به این دلیل که این معانی در عصر نزول مفهوم نبوده به حساب تأویلات غیر مستند گذاشته شده است.

مسأله اصلی موافقان و مخالفان بر تائیدن و برنتابیدن واژگان قرآن بر معانی جدید بوده که صاحبان دانش های مختلف نظرات خود را به قرآن منتسب می کرده اند و یافته های خود را به حساب قرآن می گذاشتند. دانشمندان اسلامی در حوزه های مختلف به مفاهیمی اشاره می کرده اند که یا در قالب توسعه معنا یا از باب تطبیق موضوعی بر معنا بوده است.

اختلاف در باب تأویل از همین اصل سرچشمه می گیرد کسانی می گفته اند: این تأویلات عقلی، فلسفی، عرفانی و علمی درست نیست و حتی کسانی اصل تأویل بردن را جایز

نمی‌شمرده‌اند و آن را به حساب معنای باطنی که ناشی از رمزگرایی است می‌گذاشته‌اند.

موافقان و مخالفان توسعه معنا

هر چند موافقان یا مخالفان توسعه معنا را نمی‌توان بر منوال واحدی دسته‌بندی کرد، اما در موافقت یا مخالفت آنان عوامل گوناگونی مؤثر بوده و زیر ساخت اندیشه آنان را مکتب‌های گوناگونی تشکیل داده که بر اساس آن گرایش با توسعه معانی یک مفسر و یا گرایش تفسیری خاص مخالفت کرده‌اند و همین زیر ساخت می‌تواند معیار تقسیم‌بندی قرار گیرد.

الف: موافقان گاهی به دلیل تطبیق و توفیق میان آرای مذهبی و کلامی به گسترش معنا روی آورده و به استناد معنایی که احتمالاً واژه ظرفیت پذیرش آن را داشته و یا مصداقی از معنا شده، توسعه معنا را پذیرفته‌اند در حالی که چه بسا علایق و وابستگی‌های علمی، انگیزه توجه آن‌ها به توسعه معنا شده است به عنوان نمونه غزالی (م 505) فخر رازی (م 606) ابن رشد اندلسی (حفید)، (م 595) همگی از موافقان توسعه معنا هستند، اما هر کدام به دلیلی، یکی به سبب تفسیرهای اخلاقی و دیگری تفسیرهای کلامی و سومی به خاطر تفسیرهای فلسفی و ابن جنی و زجاج و ابو حیان اندلسی (م 745) برای کشف قواعد عربی و ابن عربی (م 623) - صاحب فصوص و فتوحات - برای طرح نکات عرفانی.

در برابر آن‌ها کسانی مانند ابن العربی (م 543) و شاطبی (م 790) با توسعه دادن معانی قرآن فراتر از فهم صحابه مخالفت کرده‌اند مثلاً ابن العربی در کتاب العواصم الی انکار التوفیق بین العلوم الفلسفیه و المعانی القرآنیة به سبب نارضایتی از تفسیرهای فلسفی و شاطبی به سبب انکار تفسیرهای علمی با توسعه معنا مخالفت کرده‌اند.

ب: در برابر مفسرین جدید با توسعه معنا موافقت نشان داده چون از این راه یا به اثبات اعجاز علمی روی آورده و در توفیق میان علم و دین راحت‌تر می‌توانسته‌اند سخن بگویند و یا تفسیرهای اجتماعی در ارائه راه حل دین در پاسخگویی به نیازهای زمان و دفع شبهات مخالفان در حوزه مسایل حقوق و اجتماع پرداخته - مانند منزلت زن، حقوق بشر، عدالت اجتماعی، آزادی - و در این راه گام‌های اساسی برداشته‌اند.

بنابراین، مبنای تقسیم‌بندی را می‌توان در دو نکته مهم اعتراض مخالفان و ضرورت توسعه موافقان خلاصه کرد یکی انجماد بر مبنای ظاهری کلام و اعتراض بر افراط‌گری در

طرح معانی جدید را مطرح می کند. دیگری تطبیق اندیشه های علمی، فلسفی، کلامی بر آیات قرآن و پاسخگویی به تحولات جوامع را.

جریان های موافق و مخالف

از نگاهی دیگر جریان هایی که به موافقت یا مخالفت برخاسته اند، به چند گروه موضوعی تقسیم می شوند؛ که در بستر دانش های متفاوت به توسعه معنا پرداخته اند. آن ها عبارتند از:

1. جریان کلامیان به ویژه معتزله که هم تفسیرهای موسعی از معانی ارائه داده و معتقد بوده اند که این واژه ها منحصر در آن معانی معهود عهد صحابه نبوده، یا دست کم محدود به فهم صحابه نبوده است و از آن جا که نسبتی میان عقل و دین قائل بوده، کلمات را به معانی بر می گردانند که بر خلاف عقل نباشد و از نص گرایی به عقلگرایی و از تکیه بر قواعد عقلی، حتی به تأویل روی آورده و از ظاهر آن ها عدول کردند تا نشان دهند که مثلاً اگر در قرآن عرش به کار رفته عرش نمی تواند در حق خداوند به معنای جسمانی آن، یعنی تخت نشستن باشد و فراتر از آن معانی ظاهری است.

2. جریان عرفا و صوفیه این جریان نیز کوشید که آیات قرآنی را مطابق اندیشه خود تفسیر کند و نظریات خود را از آیات و احادیث بیرون آورد و حتی اگر در آیه چنان مفهومی نبود، تلاش می کرد آن را به گونه ای تأویل کند که متناسب آن مفهوم باشد. تفسیرهای آنان به آن معنا که در وهله نخست به گوش می رسید به ذهن نمی رسید اما بر اثر توضیح و توجه به این اصل که قرآن با بیان این الفاظ در مقام اشاره بوده از این رو تفسیر اشاری نامگذاری شد. معانی را استخراج می کردند و قائل به نوعی توسعه در معنا بودند فصوص الحکم ابن عربی و تفسیر او بر آیات در فتوحات مکیه نمونه ای از این جریان است.

شکل قابل قبول تری از این جریان هم وجود دارد که به نکات عرفانی در تفسیر آیات می پردازد. به عنوان نمونه در سوره کهف داستان موسی با آن مرد صالح مطالبی آمده که مفسران سنتی به گونه ای تفسیر کرده اما عرفا و صوفیه نکات دیگری از تعلیمات را بیرون آورده و گفته اند آن چه در سرایر این داستان آمده راز و رمز و اشاره هایی است که با نگاه سطحی و ظاهری نمی توان به آن دست یافت (1) از این رو این واژگان را باید در خدمت آن معانی گرفت.

ص: 634

البته تصوف بیشتر به بخش های عملی می اندیشید و از آیات قرآن آن دسته از مطالب را که به این جهت رهنمود می داد بیرون می کشید در حالی که عارفان به توصیف های نظری در توصیف جهان هستی و مرکزیت آن یعنی اندیشه وحدت وجود طبعاً معانی آیات قرآن را به گونه ای توسعه می دادند که بتواند مبین آن دسته از مسایل عرفان نظری باشد و حتی به شدت با تأویل آیات چنان به فراخی واژه ها در معانی جدید قرار می دادند که از حالت تفسیر خارج می شد و شکل تطبیق پیدا می کرد البته تأکید می کردند که معانی ای که ما پیشنهاد می دهیم به این گونه نیست که ورای آن معانی دیگر موجود نیست، بلکه برعکس می گفتند: معنای ظاهری پیش از هر چیزی به ذهن خطور می کند ولی معانی باطنی و لایه های دیگری از معنا در آیات نهفته است که هر کسی نمی تواند به آن برسد و استنباط کند و مقدمات و شرایط و مقاماتی خاص طلب نماید. (1)

3. جریان باطنیه جریان دیگری از مفسران عالم بودند که در حقیقت به توسع معنا روی آوردند و استخراج مقاصد قرآن را بر پایه رمز و رازگویی و نشان گذاری های غیر زبانی قرار دادند و بدون آن که به ظاهر الفاظ و پیوند میان معنا و لفظ تکیه کنند تعلیمات اعتقادی خود را به قرآن منتسب کرده و آن کلمات را بر پایه توسع معانی، بلکه نشانه گذاری از معانی از سنخ دیگر دانسته و به عنوان تفسیر بطنی ارائه دادند آنان بر این عقیده بوده که ظاهر به منزله پوست و باطن به منزله مغز کلام است و چون پوست بر اثر نگهداری مغز آفریده شده، باید در اصل به مغز راه یافت.

ابو حاتم رازی (م 322) مؤلف کتاب الاصلاح یکی از همین باطنیان مفسر است. وی در این کتاب بارها تأکید کرده که هیچ باطنی بدون ظاهر نمی تواند تحقق یابد. با این وجود، باطن جایگاه و مرتبت عظیمی دارد که دین بدون آن جایگاهی ندارد. (2) در نظام اعتقادی باطنیه که اسماعیلیه با همه جریان ها و گروه های آن را تشکیل می دهد معانی لفظی و ظاهری دستخوش تغییراتی می شود ولی معانی باطنی که متضمن حقایق است همواره بدون تغییر و پایدار می ماند. (3)

تفاوت این جریان با جریان عرفا و صوفیه آن است که آنان معانی تأویلی را در اتصال و پیوند با معانی ظاهری می دانستند که از طریق اشاره و توسعه آن معانی نشان داده می شود، اما

ص: 635

1- ر.ک: همان، ج 1، ص 435

2- الاصلاح، ص 57 و 66.

3- تاریخ و عقاید اسماعیلیه، ص 161

جریان باطنیه، توسعه در معانی را به لحاظ نشانه شناسی غیر زبانی دانسته و این الفاظ را افزون بر معانی ظاهری نماینده معانی می دانند که از ظاهر به آن راه نمی یابد و نشانه زبانی نیست بلکه با نشانه ای غیر زبانی به دست می آید.

4. فلاسفه قدیم (مشاء و اشراق) و جدید (حکمت متعالیه و متعالیه جدید). چند جریان دیگری از مفسران اسلامی هستند که به توسعه در معانی روی آورده و خود را متمایز از تفسیرهای گروه های پیشین کرده اند. این گروه با توسعه در معانی قرآن روشی کاملاً مستدل برگزیده و هر جا که معانی بر خلاف معانی ظاهری تفسیر کرده سعی نموده مخاطبان خود را قانع سازند که این معانی مورد نظر صاحب وحی بوده است.

الف: نخستین گروه از این جریان را می توان در تفسیرهای قرآنی اخوان الصفا و در کتاب رسائل آنان مشاهده کرد. هر چند جنبه استنادی و احیاناً تحلیلی این آثار از جنبه استدلالی و منطقی آنان بیشتر و پر مایه تر است با این وصف وجه تمایز مکتب مشاء و اعتزال را از حکمت و بینش اخوان الصفا به سهولت هر چه بیشتر می توان دریافت در نظر این گروه بسیاری از چند معنایی ها ریشه در تفکر عقلانی آنان دارد و برخی از مسایل حکمت خود را به زبان تمثیل بیان داشته اند. (1) به همین دلیل بخشی از تفسیرهای آنان تأویلات آیات است که با حکمت موافق است و اگر از ظاهر استفاده نمی شود به این دلیل است که آن ها معتقدند: کلام وحی دارای ایما و اشاره است و در توسعه معنا تأکید می کنند و می گویند انبیا در خطابات خود الفاظی دارای معانی مشترک به کار می برند تا هر انسانی به اندازه قدرت عقل خود از آن بهره گیرد. (2)

ب: گروه دیگری که با توسعه در معانی در عالم اسلام نامبرده شده اند، طرفداران حکمت مشاء و اشراق است نخستین نماینده این جریان ابوعلی سینا (م 425) است که در چند رساله تفسیری خود از سوره های کوچک قرآن این روش توسعه گرایی را نشان داده است. ابن سینا

در تفسیر سوره های اعلی توحید فلق و ناس (که در رسائل ابن سینا و تراث الشیعه القرآنی، ج 2 به چاپ رسیده). روش فلسفی خود را آشکار ساخته و نشان داده است که او این الفاظ را تنها در معانی ظاهری بسنده نمی کند و خداوند به حقایقی و رای آن چه که مردم از ظاهر این الفاظ می فهمند قصد کرده است و آن معانی را جز خواص درک نمی کنند او در این زمینه می گوید: بر پیامبر شرط است که در کلامش رمز و الفاظش اشاره باشد، چنان که افلاطون در کتاب

ص: 636

1- رسائل، ج 4، ص 122.

2- همان

نوامیس می نویسد: کسی که از معانی رمزی پیامبران آگاه نباشد به ملوک الهی نرسیده است. (1)

ابن سینا گاهی در تفسیر آیات (آن گونه که در برخی مقالات از روش فلاسفه و مکتب عقلی شرح داده ام) (2) از روش تبیین معارف قرآنی در قالب بیان تمثیلی در ضمن ذکر داستان هایی چون زنده بیدار (حي بن يقظان) رسالة الطير استفاده برده و تبیین این معارف را با زبان دیگر به میان کشیده به همین دلیل این معارف همراه با ذکر اصطلاحاتی فلسفی انجام گرفته و در چارچوب براهین مخصوص به خود عرضه شده است.

اما شگفت تر از ابن سینا شیخ اشراق شهاب الدین سهروردی (م 587) است که او نیز به توسع معانی روی آورده و نمونه دیگری از این جریان را به منصفه ظهور رسانده است. حکمت سهروردی حکمت مبتنی بر ذوق و کشف است حکمتی که عقل و علم اکتسابی را مقدمه ای برای شهود و اشراق می داند در این حکمت راه استدلال با راه کشف و شهود ترکیب می گردد.

از شیخ اشراق آثار فراوانی بر جای مانده اما رساله هایی چند از او جنبه تفسیری پیدا کرده است. رساله الواح عمادیه کلمة التصوف او مشتمل بر تفسیر و مبانی قرآنی است.

او در جایی از این رسائل مبنای توسعه معانی را با این جمله کوتاه نشان می دهد: (اقرأ القرآن كأنه نزل في شأنك) (3) قرآن را بخوان آن گونه که گویی بر شأن تو نازل شده است.

از دیدگاه سهروردی باید به قرآن به عنوان یک اثر چند معنایی نگریست، زیرا قرآن آینه ای است که هر کس به اقتضای حال و شأن خویش معنای خاصی از آن را در می یابد یا تصویر خود را در آن می یابد. البته این معانی به حساب تأویل هم گذاشته شده، ولی کسی که معتقد است علاوه بر معنای ظاهری معنای دیگری نیز وجود دارد که بر حسب مراتب و مقامات و معرفت سالک دریافت می شود در حقیقت قائل به ظرفیت پذیری قرآن بر چند معنایی است. (4) به همین دلیل او در کتاب قصة الغربة الغریبه نمونه ای از تأویل آیات در مراحل سیر و سلوک را با توسعه معنا ارائه می دهد و در جایی به مناسبت تفسیر: (وَيُنَزِّلُ عَلَيْكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً لِيُطَهِّرَكُمْ بِهِ) (5) شاهد می آورد که در این آیه مقصد اصلی آب خارجی نیست و مراد از آب حیات عقلی است. (6)

ج: این توسعه معانی در فلسفه حکمت متعالیه نیز دیده می شود. حکمت متعالیه که ترکیبی از

ص: 637

1- رسائل، ص 124

2- ر.ک: مجله بینات، شماره 15، ص 93 - 95

3- کلمة التصوف، ص 139

4- همان، ص 99

5- سوره انفال، آیه 11.

6- کلمة التصوف، ص 97.

فلسفه نو افلاطونی با عرفان نظری با جمع میان معانی ظاهری و باطنی است. نخست به روش دیگر مفسران، معانی معهود از کلام را ارائه می دهد و سپس با توسعه در معانی تلاش می کند در قالب و قواعد تفسیر سخن دیگری ارائه دهد که اشاره ای به مبانی فلسفی و عرفانی اوست.

5. جریان علم گرایی قدیم و جدید. از جریان های مهم و تأثیرگذار در گفتمان توسعه معنا، مفسران علم گرا هستند. این جریان که پس از غزالی نامبردار شد و در تفسیر فخر رازی نمودهایی پیدا کرد در یکصد سال اخیر در فرهنگ تفسیر جای ویژه ای یافت و همان گونه که جریان معتزله در قرن چهارم نقطه عطفی در تحول تفسیرهای عقلی گردید این جریان نیز نقطه عطفی در تاریخ توسعه معنا بود که بستر گرایش ویژه ای را به دنبال خود به وجود آورد. در حقیقت شاطبی (م 790) در واکنش به این جریان بود که نقدهای خود را بر مبنای توسعه معنا نوشت و شلتوت و امین الخولی (از معاصران) و دیگر مخالفان توسعه معنا در این نیم سده با نگاهی به این گونه تفسیرها واکنش نشان داده و آن را انحراف از تفسیر دانسته اند.

به هر حال ایده کلی این گروه این است که قرآن از سوی خداوند نازل شده و با همین الفاظ به ارائه شگفتی های طبیعت و دانستی های علمی پرداخته است و اگر مسلمانان در عصر نزول به آن معانی توجه نداشته اند نه از این باب بوده که خداوند آن معانی را قصد نکرده بلکه مسلمانان بوده اند که به آن توجه نداشته اند؛ از این رو امروز با رشد و شکوفایی علم، این معانی کشف شده است. اگر در جاهایی به ظاهر تفسیری با علم ناسازگار به نظر می رسد به این دلیل است که معانی آن کلمات به خوبی فهمیده نشده است، مثلاً اگر در قرآن آمده است: (وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ) (1)؛ به این معنای توراتی نیست که خداوند انسان را یکبار از خاک آفرید بلکه مراد آن است که انسان در طی فرآیندی تدریجی و مرحله به مرحله آفریده شده است. (2) چنان که رجم شیاطین به وسیله شهاب در آسمان که در چند آیه مطرح شده، ذهن مفسران علم گرای این قرن را به خود مشغول کرده است. طنطاوی با کنایه دانستن این آیات از آن ها تفسیری به جز آن چه مفسران سلف فهمیده اند، برداشت کرده است. (3)

از نظر این گروه قرآن در بیان معارف خود به گونه ای سخن گفته که برای عقل ها قابل پذیرش و برای نفوس قابل فهم باشد بر همین اساس به اجمال سخن گفته لایه به لایه سخن گفته عقاید مردم متداول عصر نزول را در نظر داشته و از موضوعاتی سخن گفته که با

ص: 638

1- سوره مؤنون، آیه 12.

2- الجواهر فی تفسیر المیزان، ج 7، ص 97.

3- همان، ج 18، ص 10.

آن سر و کار داشته اند مثلاً از شتر، صحرا، بیابان های تفتیده، آرزوی آب و سبزی، چون متناسب با زندگی اعراب این گونه بوده است ولی مفهوم این ویژگی، آن نیست که تنها در محدوده فهم آنان سخن گفته باشد.

به عنوان نمونه اگر خداوند می فرماید: (يُؤْمِنُكَ السَّمَاءُ أَنْ تَقَعَ عَلَى الْأَرْضِ إِلَّا بِإِذْنِهِ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرُؤُوفٌ رَحِيمٌ). (1) خداوند آسمان را نگاه می دارد تا مبادا بر زمین فرو افتد. افتادن آسمان بر زمین در مفهوم مردم عصر نزول چه بوده است و امروز مردم افتادن آسمان را چه چیز می دانند؟ ممکن است فهم آنان این باشد که خدا آسمان را با همه ماه و ستاره ها نگه داشته است. این فهم ساده و ابتدایی است (2) و فهم دیگر از نگه داشتن آسمان، وجود نیروی جاذبه برای مهار کردن سیارات است فهمی که تفصیلی از طرح ساده امساک می باشد و به صورت اجمالی و ساده و مناسب با دریافت های علمی عصر نزول بیان شده و امروز مفسر علمی آن را به گونه ای دیگر توضیح و تفصیل می دهد.

در این جا واژه امساک در نظر مفسران علمی چنان ظرفیت معنایی را دارد که شامل نگهداری جاذبه آمیز هم بشود، هر چند که این توسعه در عصر نزول قرآن قابل فهم نبوده باشد.

6. جریان تفسیر اجتماعی این جریان هر چند پس از تفسیر علمی رشد و بالندگی پیدا کرد، اما خیزش آن گسترده تر و در حوزه های گوناگون فرهنگی، سیاسی، مدنی و حقوقی بود. پرداختن به مباحث یاد شده در تفسیر در این دوره امری نوظهور و شگفت انگیز است که هیچگاه با این شدت و گستردگی در میان مفسران پیشین مطرح نبوده است. همچنین در این جریان شاهد اوج گیری مباحث نظام سازی و فلسفه سازی مانند نظام اقتصادی، نظام سیاسی، فلسفه، تاریخ، فلسفه اجتماعی هستیم.

به همین دلیل تفاسیر معاصر از حیث ابداع و به کارگیری روش های نوین تفسیری و توسعه دادن در، معانی به ویژه با روش تفسیر موضوعی از همه جریان های پیشین ممتاز گشته اند این مفسران که خود را در برابر پرسش های جدید و چالش های نوین می دیدند به پاسخگویی به شبهات و طرح مسائلی در حوزه مسایل جهانی برآمدند. تفسیری که از آیات در حوزه آزادی، اجتماعی حقوق بشر آزادی سیاسی نظام مالی نظام حقوق زن ارائه دادند، بسیار شگفت انگیز و در استناد به همان واژه هایی بود که مفسران پیشین به هیچ وجه از آن ها چنین معانی استنباط نمی کردند بلکه تلقی متفاوتی داشتند.

ص: 639

1- سوره حج، آیه 65

2- صحیح مسلم، ج 5، ص 99

یکی از عواملی که زمینه ساز به وجود آمدن این جریان بود هجمه های شبهه افکنانه فعالیت مستشرقان و جریان ماتریالیسم و کمونیسم در کشورهای اسلامی بود. این تهاجم از سویی باعث می شد که آنان به اشکالات و شبهات پاسخ دهند و از سوی دیگر به مبنا قرار دادن قرآن به عنوان منبع منحصر به فرد و خلل ناپذیر معارف اسلامی و به کار بستن شیوه های تحلیل عقلی در تفسیر قرآن به کار گیرند علامه طباطبایی در چرایی این تحول و تفاوت فهم می گوید: «احاطه به تمام مطالب قرآن و رموز و اسرار زیاد آن ها با آن وسعت عجیب آن جز برای اندک و بسیار اندکی از مردم که متوغل در تدبر و تفکر معارف دینی بوده میسر نخواهد بود.» (1)

همچنین ایشان آیات قرآن را از حیث معنا دارای مراتب مختلف می داند. آیاتی که تحمل معانی متعدد را دارند و آیاتی که به یک معنای خاص تصریح دارند، چنان که در بحث مصداق، این سخن را مطرح می کند که برای قرآن از جهت انطباق بر مصادیق گوناگون دارای ظرفیت های بسیار است و نمی توان کلام الهی را به مورد نزول محدود کرد، بلکه باید به هر چیزی که مناسب آن مفهوم است گسترش داد. (2)

از سوی دیگر این توسعه پذیری معنا از نظر ایشان فقط در دسته ای از آیات قرآن است نه در همه آیات زیرا در باب معارف است نه در احکام که ما با محدودیت معنا در عصر نزول مواجه هستیم لذا همه آن حقایق را نمی توان در قالب الفاظ ریخت و ناچار خداوند آن علوم و حقایق را در ظرفی بسیار محدود می ریزد در آن صورت هر چند مراد متکلم ثابت است اما چون به مانند مثال، اشاره و نشانه است که شمول پذیری دارد و وقتی به ذهن ها القا می گردد افراد متناسب با دانستنی ها و محدودیت های ذهنی و سطح فهم و اندازه تدبر خود به آن می رسند. (3)

نمونه این شمول معنایی را در تفسیر آیه (فَبَشِّرْ عِبَادَ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ) (4) نسبت به این جریان می بینیم که از سویی به آزاداندیشی تأکید می شود و از سویی کسانی که کلمه قول در آیه را قرآن و اوامر الهی گرفته اند می گویند: «هیچ دلیل برای این تفسیرهای محدود از معنای قول در دست نیست بلکه ظاهر آیه هرگونه قول و سخن را شامل می شود. در این آیه به بندگان خدا این فرصت داده شده که از میان تمام سخنان آن را

ص: 640

1- المیزان، ج 5، ص 263

2- همان، ج 3، ص 64 و 67

3- همان، ج 3، ص 62

4- سوره زمر، آیات 17 و 18.

لزوم توسعه بخشی به دایره معانی احتمالی

همواره این پرسش مطرح است که هدف از تفسیر چیست با آن همه تفسیرهایی که درباره آیات نقل و نگاشته شده چه ضرورتی برای توسعه معناست در این زمینه از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل شده است: (لا يكون الرجل الفقيه كُُلُّ الفقيه حتى يرى للقرآن وجوهاً كثيرة). (2) و منظور از وجوه، نظام چند وجهی الفاظ قرآن است که در معانی بسیار به کار گرفته شده است. از برخی صحابه در تفسیر این جمله نقل شده که مراد این است که لفظ واحدی را دارای معانی بسیار ببیند. (3) و یا از امیر مؤمنان نقل شده است «القرآن حمال ذو وجوه». و روایات بسیار دیگری که به این مضمون رسیده و همگی در اثبات چند معنایی بودن و داشتن ظرفیت توسعه کلام الهی است. (4)

از طرفی در کتاب های بسیاری که درباره معانی القرآن نگارش یافته، این چند وجهی بودن زبان نشان داده شده است که دست کم به پانزده کتاب با این نام از اواخر قرن دوم تا اوائل قرن چهارم می توان اشاره کرد از معروف ترین این کتاب ها معانی القرآن ابو جعفر رواسی، علی بن حمزه کسایی ابو عبیده معمر بن سلام (م 210) ابن حبیب نحوی (م 180) یحیی بن زیاد فراء (م 207) محمد بن یزید مبرد (م 285) ابو العباس ثعلب (م 291) اخفش (م 211) ابن کیسان (م 299) ابن انباری ابو علی فارسی زجاج (م 311) ابو جعفر نحاس (م 338) و دیگران است.

این کتاب ها همگی درباره کاوش در معانی قرآن و نشان دادن لایه های آن است، لایه هایی که حتی برخی از آن ها در عصر نزول فهمیده می شده است.

اما این پرسش مطرح است که چه ضرورتی برای توسعه بخشی به دایره معانی احتمالی قرآن است و این توسعه بخشی چه تأثیری در تفسیرهای کلام می بخشد. برای روشن شدن این ضرورت لازم است چند نکته بیان شود که منظور از توسعه معنایی چیست، چه تفاوتی میان توسعه و تحول معنایی است مبانی ظرفیت پذیری معنا فراتر از فهم صحابه و عصر نزول کدام است و اگر معانی را به فهم عصر نزول محدود کردیم چه پیامدهایی دارد.

ص: 641

1- تفسیر نمونه، ج 19، ص 413.

2- الاتقان، ج 2، ص 144.

3- همان.

4- همان.

توسعه معنایی دارای ابعاد گوناگون است. بخشی از این توسعه ناظر به مفهوم شمول معنایی است که لازم است درباره آن سخن گفته شود.

1. در علم معناشناسی شمول معنایی یکی از مباحث پیچیده ای است که در چارچوب معناشناسی ساختارگرا مطرح می گردد و منظور از آن گسترش معنا در میان دو یا چند واژه ای است که معنا یکی از آن ها بتواند از آن چنان وسعتی برخوردار باشد که معنای واژه های دیگر را نیز شامل شود. (1) این شمول معنایی در فرهنگ بومی گاهی از آن تعبیر به لفظ عام و یا مطلق می شود. برای تشخیص شمول معنایی میان دو واژه می توان از رابطه منطقی استلزام استفاده کرد یعنی صحت یک جمله با واژه فراگیرنده مستلزم صحت جمله ای با واژه مورد شمول باشد.

نکته دیگری که در مورد شمول معنایی می توان مطرح کرد امکان ارتقای یکی از واژه های مورد شمول در جایگاه واژه فراگیرنده است. (2) به عنوان نمونه واژه های سلطان که ناظر به مفهوم قدرت و سلطه است هم شامل قدرت سیاسی می شود هم قدرت اقتصادی و هم قدرت علمی. بنابراین اگر در قرآن آمده است: (يَا مَعْشَرَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ إِنِ اسْتَطَعْتُمْ أَنْ تَنْفُذُوا مِنْ أَقْطَارِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ فَانْفُذُوا لَا تَنْفُذُونَ إِلَّا بِسُلْطَانٍ) (3) ای گروه جنیان و انسین، اگر می توانید از کرانه های آسمان ها و زمین به بیرون رخنه کنید می توان این سلطنت را با علم تطبیق داد و مفهوم آیه را برای امکان دستیابی به کرات دیگر در آینده به وسیله کشف علوم (سلطان) با شمول معنایی بهتر فهمید هر چند که در عصر نزول این مفهوم از سلطان به ذهن نرسیده باشد.

2. بخش دیگر از توسعه ناظر به مصداق و معنای واژه در بیرون از ذهن است. آن چه از تصور صوتی حاصل می گردد دال نامیده می شود دال پدیده ای ذهنی است که به نظام زبان تعلق می گیرد و آن چه به خارج از آن پدیده تعلق می گیرد مدلول نامیده می شود.

البته برخی گفته اند رابطه بین تصور ذهنی پیوند روانی است بدین ترتیب که وقتی ما در مورد اسمی فکر می کنیم در همان لحظه نوعی تصور ذهنی از موضوع مورد نظر آن اسم برای ما به وجود می آید. بنابراین معنای یک اسم در ارتباط با عملکرد ما در برقرار ساختن تداعی میان اسم و معنای آن می باشد و به همین ترتیب است که می توانیم دریابیم که صورت عرش

ص: 642

1- ر.ک: گفتارهایی در زبان شناسی ص 191

2- همان، ص 194.

3- سورة الرحمن، آیه 33.

در قرآن به یک تخت محل فرمانروایی اطلاق می گردد که یک بار در داستان ملکه سبا (1) و یک بار در حق خداوند (2) استعمال شده است. البته هر چه این پیوند از شمول و آگاهی بیشتری برخوردار باشد از توسعه معنایی فراتری برخوردار خواهد بود.

به عنوان نمونه در قرآن درباره ثروت و دارایی های بین مردم دستور داده که سهمی از آن را برای پیامبر (مسایل دینی) و بستگان و یتیمان و بینوایان و در راه ماندگان اختصاص دهند و فلسفه این دستور را این گونه بیان کرده است: (كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ). (3) تا میان توانگران شما دست به دست نگردد این که ثروت به صورت انحصاری و رانتی در اختیار عده ای محدود باشد اشکال و مصادیق گوناگونی دارد، تنها توسعه معنایی از این تصور ذهنی در سیر تاریخی جهت های متفاوتی دارد و در علم اقتصاد در حوزه تولید توزیع و مصرف در صورتی به خوبی فهم می گردد که آگاهی بیشتری از واژه «دولة» پدید آید و ضایعات و مفاصد انحصار و رانت در علم اقتصاد و پیامدهای اجتماعی، اقتصادی و اخلاقی و حتی معنوی آن روشن گردد.

3. روابط مدلولی بخشی از توسعه معنای ناظر به تفسیرها و کشف لوازم معنا است. زیرا گاهی فهم معنا از دلالت مطابقی و تضمینی کلام استفاده می شود و گاهی از لوازم و نتایج کلام شگفت آن که این توسعه معنایی دقیقاً وابسته به شناخت نشانه های غیر زبانی و عوامل بیرونی زبان است. مفسر بر اساس آگاهی هایی که به دست می آورد و در سیر تحول علم با آن آشنا می گردد، به لوازمی برخورد می کند که پیش از آن برای مخاطب عصر نزول مورد توجه نبوده و روابط مدلولی آن را نمی شناخته و یا از لوازم آن در حوزه روانشناسی، جامعه شناسی، علم هیئت و نجوم و تاریخ با خبر نبوده است و امروز وقتی که به این پیام برخورد می کند، سطح آگاهی کشفیات جدیدی از مدلول را آشکار می سازد به عنوان نمونه کلمه حدید در آیه: (وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَمَنْفَعٌ لِلنَّاسِ) (4) است که از روابط مدلولی و ملازمات معنایی آن معنایی فراتر از آهن استفاده می شود با آن که حدید در آیاتی دیگر به مفهوم محدود استعمال شده است. (5) در این جا مفسران حدید از حدید اسلحه و توان نظامی و آلات و ادوات سنگین فولاد استفاده کرده اند (6) با توجه به لوازم و نتایج کلام، با آن که همین حدید در داستان

ص: 643

1- سوره نمل، آیه 38

2- سوره طه، آیه 5.

3- سوره حشر، آیه 7

4- سوره حدید، آیه 25

5- ر.ک: سوره های کهف آیه 96؛ سباء آیه 10؛ حج، آیه 21؛ ق، آیه 22؛ اسراء، آیه 50.

6- ر.ک: تفسیر مراغی، ج 27، ص 183؛ الحدیث، ج 9، ص 327.

ذوالقرنین برای ساختن سد دفاعی استفاده شده است. (وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ مِنَّا فَضْلًا يَا جِبَالُ أَوِیْ مَعَهُ وَالطَّيْرَ وَآلْنَا لَهُ الْحَدِيدَ). (1) اما به قول علامه طباطبایی از کلمه «بَأْسٌ شَدِيدٌ»، که بَأْسٌ شدت در تأثیر را می‌رساند و ناظر به شدت در دفاع و جنگ می‌باشد و چون همواره در جنگ‌ها نیاز شدید به آهن آلات و فولاد و انواع اسلحه می‌باشد قرآن از این کلمه به معنای خاص آن توجه می‌دهد. (2) و مفسران توسعی در معنا را قائل می‌شوند و مهم‌تر نسبتی میان تحقق عدالت و ارزش‌های معنوی با وجود آهن و سلاح و توان نظامی قائل شده‌اند. (3)

عوامل تحول معنا

گفتیم پدیده معنا از آن‌جا شکل می‌گیرد که زبان یک نظام ارتباطی برقرار می‌کند که در یک سوی آن دال و در سوی دیگر آن مدلول قرار دارد و مدلول پدیده‌ای است در دنیای خارج که برای آن نامگذاری می‌شود و چون دنیای خارج در حال تحول است، معنا نیز دستخوش تحول خواهد بود. پدیده معنا چون با جهان بینی و فرهنگ ارتباط دارد، هر گاه این جهان بینی و فرهنگ دگرگون شود معنا نیز تحول پیدا می‌کند.

از سوی دیگر نباید از یاد ببریم که دانش معناشناسی اساساً برای نخستین بار به تحول معنا در طول زمان توجه داشته و بر این اساس اطلاق شده است. (4)

بنابراین طبیعی است که عوامل تحول معنا را بررسی کنیم و ببینیم این تحول بر اثر چه چیزهایی در قرآن اتفاق افتاده و عوامل روحی، روانی، تربیتی، اجتماعی و علمی چگونه در تغییر معنا تأثیر گذاشته است با این که می‌دانیم قرآن در به کارگیری واژه برای انتقال معنا گزینش‌گر است. مثلاً واژه‌هایی که برای پدیده‌های ناخوشایند و یا غیر نزاکتی استعمال می‌شده به سرعت جای خود را به واژه‌های جدیدتری داده و این واژه‌ها نیز با گسترش فرهنگ به نوبه خود به لغات تازه تری تبدیل شده‌اند.

مثلاً در قرآن واژه لمس در سوره‌های مدنی برای نزدیکی و زناشویی به کار رفته، (5) با آن که پیش از این از واژه کنایی جماع استفاده می‌شده و پیش از آن نیز از کلمه مقاربه و تقرب (6) و

ص: 644

1- سورة سبأ، آیه 10.

2- المیزان، ج 19، ص 172.

3- ر.ک: تفسیر محاسن التأویل، ج 16، ص 38.

4- نگاهی تازه به معناشناسی ص 30

5- ر.ک: سوره نساء، آیه 43؛ سوره مائده آیه 6

6- ر.ک: سوره بقره، آیه 187

پیش از همه آن‌ها از واژه نکاح (اشاره به عمل مقاربت) استفاده شده است. (1) با آن که همه این واژه‌ها ناقل یک معنا است گاهی این تغییر و تحول عصری و یا قریب به عصر هستند، در نتیجه نیازهای جدید باعث خلق و تحول معنا شده است درک این واقعیت در امروز خیلی آسان است مثلاً دو کلمه رایانه و یارانه به مناسبت نیاز اختراع شده است، اما در طول تاریخ و یا در عصر نزول قرآن نیازمند به شناخت تاریخ و تحولات زبانی و فرهنگی و جهان بینی منطقه و جغرافیای خاص است.

این بحث از آن جهت اهمیت دارد تا مرز میان تحول و توسعه در معنا روشن شود و معلوم گردد که چه چیزهایی را می‌توان از واژه‌ای که در عصری برای معنایی خاص استعمال شده برای معنایی که بعدها استعمال و تبدیل به اصطلاح جدید شده استفاده کرد و چه چیزهایی واقعاً از مدلول کلام و منظور نظر قرآنی گرفته شده و می‌توان آن معنا را به حساب دال گذاشت.

به هر حال معنا در طول دگرگونی بر اثر فضا و بستر و عوامل گوناگونی پدید می‌آید. این عوامل یکی از راه‌های شناسایی تغییر معنا و جداسازی معنا از ساختار اصلی جمله و کلام در توسعه معناست.

1. ساخت واژگانی. دگرگونی ساخت واژه یکی از عوامل تغییر معناست ریشه و اصل و یا کلمات سه حرفی و یا صورتی کوتاه تبدیل به واژه‌های چند حرفی می‌شود و سپس موجب تغییرات در معنا می‌گردد مانند تغییر کلمه سه حرفی به ابواب افعال تفعیل، استفعال و مفاعله که این جابه‌جایی موجب دگرگونی در معنا می‌شود و یا خارج از ساخت عمل می‌کند. مثلاً کلمه علم را در قرآن در نظر بگیرید با کلمه عِلْمَنَه که امروز استفاده می‌شود و برای علم‌گرایی و علمانیه برای سکولاریزم کلمه عقل در ریشه اصلی خود امساک، گره، ریسمان، با ترکیبات بعدی آن مانند عاقل (کسی که قوه درک و تمیز دارد) عقال یا معنای فعلی آن مانند یعقلون که با دگرگونی ساخت واژه معنای کلام دگرگون می‌شود.

2. مؤلفه‌های معنایی. تحول معنا از طریق عناصر یا مؤلفه‌هایی که ممیز معنا هستند. این مؤلفه‌ها گاهی به صورت سنتی و قاعده زبانی هستند و به طور طبیعی در ساختار واژه رعایت می‌شود مانند نقش جنسیت در معنای واژه که برای مؤنث و مذکر این معنا تغییر پیدا می‌کند نخل نخله یا مفرد و جمع مانند کلمه سماء، سماوات و گاهی حاکی از ارائه نوعی چارچوب نظری به منظور بررسی تمام روابطی است که میان معانی وجود دارد این روابط

ص: 645

گاهی در قالب فرهنگ عصر مطرح می شود و گاهی در قالب جهان بینی گوینده و یا مخاطب. مثلاً کلمه صالحات، قانتات، حافظات، غیب در آیه (الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِّلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ)، (1) گرچه معانی کلی هستند که در جاهای دیگر قرآن به کار رفته اما عمل صالح و حافظ غیب در این جا ناظر به حقوق خانوادگی و ضرورت رعایت فرمانبرداری مطرح است و به معنای قنوت در جاهای دیگر (2) نیست.

در این جا ارائه معنا در چارچوب مؤلفه های معنایی و بررسی تمام روابطی که میان واژه های دیگر این آیه مطرح است معنا می شود و لذا اگر تحولی در معنا اتفاق می افتد، باید این تحول را با بررسی تمام نکته هایی در نظر گرفت که متکلم در فضای آن قرار دارد و نمی توان قائل به شمول معنایی فراتر از روال کلام قائل شد. در این جا تأثیر روابط معنایی در محدودیت معنا نشان می دهد. و در برابر کلمه کتاب در آیه (وَتَرَى كُلَّ أُمَّةٍ جَائِيَةٍ كُلُّ أُمَّةٍ تُدْعَى إِلَى كِتَابِهَا). (3) روابط معنا ناظر به نامه اعمال است اما می تواند ناظر به قرآن هم باشد. چنان که در برخی روایات این فراز تقطیع شده و به معنای قرآن استعمال گردیده است. (در این زمینه ملاحظه فرازهای قرآنی برای نشان دادن تحول یا توسعه معنا قابل توجه است). (4)

نکته مهم در این بخش تأثیر این مؤلفه ها در توسعه و تضییق و یا جهت گیری خاص در معنا است. مثلاً کلمه شعائر الله در آیه (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحِلُّوا شَعَائِرَ اللَّهِ). (5) را نمی توان با تحولات معنایی که درباره این کلمه در ادوار مختلف ایجاد شده مرتبط ساخت چنان که مفسران به این نکته اذعان کرده اند که منظور از شعائر الله یعنی مناسک حج و احکام خاص است. (6)

3. بافت زبانی. یکی دیگر از عواملی است که باعث تغییر معنا می شود و در بافت و سیاق کلام تحول معنا به شکل شگفت انگیزی رخ می دهد بنابراین معنای یک واژه را می توان بر اساس محیط وقوع آن عصر تعیین کرد به عنوان مثال کلمه عقد و عقده که به معنای جمع بین اطراف است (7) در قرآن بارها استعمال شده و در اجسام سخت به کار گرفته می شود، مانند عقد

ص: 646

- 1- سوره نساء، آیه 34
- 2- از آن جمله سوره بقره، آیه 238.
- 3- سوره جاثیه، آیه 28
- 4- ر.ک: فقه پژوهی قرآنی، ص 451
- 5- سوره مائده، آیه 2
- 6- ر.ک: روض الجنان و روح الجنان في تفسير القرآن، ج 2، ص 90؛ كشف الاسرار، ج 3، ص 8 الميزان، ج 5، ص 162.
- 7- ر.ک مفردات، ص 576

حبل (گره ریسمان) گاهی درباره محکم کردن سوگند و پیمان استعمال می شود چنان که در قرآن آمده است: (وَ الَّذِينَ عَقَدْتَ اَيْمَانُكُمْ) (1) یا دستور داده می شود که به عقود خود پایبند باشید مانند: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ) (2) یا: (وَ الَّذِينَ عَقَدْتَ اَيْمَانُكُمْ)؛ یا بر حسب بافت زبانی برای روابط همسری به کار گرفته می شود (وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ). (3) یا واقعاً به معنای گره استعمال می شود ولی معنای کنایی دارد (و مِنْ شَرِّ الثَّفَاقَاتِ فِي الْعُقَدِ). (4) یا به باز کردن زبان و پیچیدگی های آن اشاره می کند: (وَ احْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي). (5) این تحول معنایی همه در بافت زبانی نمود پیدا کرده و با سیاق کلام قابل شناسایی است.

تفاوت میان توسعه و تحول معنا

این که معنا در طی تحول زمان و زبان دگرگون می شود و نیز معنا گاهی از ساختار واژگانی خود جدا می شود که هیچ نسبتی با معنای اولیه ندارد باز نمونه های بسیاری در زبان های مختلف دارد. بررسی تحول معنا را می توان حتی از استعمالات مختلف یک واژه در قرآن مشاهده کرد راغب اصفهانی بارها به مناسبت استعمالات واژه این گوناگونی را در کتاب مفردات الفاظ قرآن نشان داده است. این دگرگونی ها به چند صورت تحقق می یابد:

الف) گاهی در محدوده معنای اصلی است و با تحفظ کلیت و شمول معنا است. به این صورت که افراد با وضع عام معنا موضوع له عامی برای آن مشخص کرده اند. یا معنا خاص است و لفظ و واژگان آن هم خاص می شود در این صورت وضع عام و موضوع له عام و وضع خاص و موضوع له آن خاص می گردد و تطابق میان دال و مدلول حاصل شده است.

ب) گاهی بیرون از معنا و مراد استعمال شده هر چند با نوعی پیوند با معنای اصلی که در این صورت استعمال لفظ در معنایی غیر موضوع له می شود و از نظر اصطلاحی مجاز شمرده می گردد. به هر حال این موارد به شرح زیر است:

1. در معناشناسی گاهی به صورت تخصیص معنا و محدود کردن معنا از واژه هاست. یعنی از انواع دلالت ها دلالت خاص مراد است مانند استعمال کلمه ید در آیه (وَ السَّارِقُ وَ السَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا اَيْدِيَهُمَا) (6) که مراد از ید انگشتان دست است نه تمام دست و قرآن از کل ید جزء را

ص: 647

1- سوره نساء، آیه 33

2- سوره مائده، آیه 1.

3- سوره بقره، آیه 235

4- سوره فلق، آیه 4

5- سوره طه، آیه 27

6- سوره مائده، آیه 38

اراده کرده است و نیز در آیه (فَرَدُّوا أَيْدِيَهُمْ فِي أَقْوَاهِهِمْ) (1) که دست به دهن بردن، ناظر به جزیی از دست است، نه همه دست.

2. توسعه معنا مانند واژه سلخ که به معنای کندن پوست حیوان است و آن درباره تمام شدن ماه استعمال شده است (فَإِذَا اسْلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرُمُ) (2) که گویی ماه پوست کنده و پوست جدید در حال رویدن است.

3. به استعاره بردن معنا کلمه سوره در قرآن از حصار دیوار شهر استعاره برده شده و گویی با آمدن بسم الله حصار جدید ساخته شده است و قرآن در آیات فراوانی این لفظ را به کار گرفته است مانند (سُورَةُ أَنْزَلْنَاهَا) (3)

4. رابطه کل به جزء مثل کلمه فحش و فاحشه که به معنای عمل زشت است اما در کارهای جنسی غیر مشروع استعمال شده است: (یا نِسَاءَ النَّبِيِّ مَنْ يَأْتِ مِنْكُنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبَيَّنَةٍ يُضَاعَفْ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِ) (4). پیش از این در واژه ید هم دیدیم که چگونه از کل جزء اراده شده است.

5. تقویت و تأکید بر معنا تا جایی که برای نشان دادن شدت از واژه ای با ویژگی های خاص استفاده می شود مانند کلمه صاغرون در آیه (حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ) (5). که به معنای کوچک تر کردن خود آمده است در این جا خضوع در برابر قانون استعمال شده است. هر چند راغب اصفهانی (6) به یکی از اوصاف واژه اشاره می کند: کسی که به مرتبه پایین و تحت امر خود رضایت داده است در این جمله التزام است اما التزامی استفاده نمی شود که در نهایت فرمانبرداری از آن استفاده نشود چنان که در سوره یوسف در داستان تمکین یوسف از زلیخا (7) همین تعبیر به کار گرفته شده است. معنای صغر و صغیر کوچک شدن است اما استعمال آن برای نهایت و شدت اطاعت و تسلیم در برابر قوانین در آیه اول و تسلیم محض در آیه دوم مد نظر است.

6. گاهی تغییر در معنا برای تنزل معنایی است. در قرآن این تنزل درباره عبد العزی بن عبدالمطلب عموی پیامبر آمده و با تعبیر ابی لهب (آتش بیار) و درباره زن او حمالة الحطب (بارکش هیزم) به کار رفته است در حالی که این واژه ها در اصل معنایی دیگر دارد و در این جا

ص: 648

1- سوره ابراهیم، آیه 9

2- سوره توبه، آیه 5.

3- سوره نور آیه 1

4- سوره احزاب، آیه 30

5- سوره توبه، آیه 29

6- مفردات، ص 485

7- ر.ک: سوره یوسف، آیه 22

برای تنزل موقعیت مخاطب آمده و این تحول با ذکر وصفی و اسمی به کار گرفته شده است.

نمونه ای از تحول معنایی در خود قرآن و به کارگیری واژه ای برای معنای دیگر بسیار است و این نشان می دهد که در کتابی که در مدت بیست و اندی سال نازل شده، چگونه تحول در معنا رخ می دهد و طبیعی است.

اما این تحول معنا در طول زمان پس از عصر نزول و حتی در بستر فرهنگ سازی واژه های قرآن ادامه یافته و از صورت انتخابی و اختیاری و اتفاقی زبان برخاسته است و جالب این که این گزینش و تغییر در همه زبان هایی که مسلمانان به گونه ای با آن درگیر بوده اند شکل گرفته است.

مثلاً در زبان فارسی می گویند فلانی بوی الرحمانش بلند است واژه الرحمن معنایی دارد و خواندن آن در مجلس ختم معنایی و تحول معنا در استعمال عرف معنایی دیگر پیدا می کند. یا می گویند تا هم فیها خالدون او، سوخت یعنی حداکثر و نهایت آن یا می گویند جابه جا کنعبد جابه جا کنستعین یعنی هر چیزی در جای خود یا می گویند رطب و یابس نباف. و ده ها مثل و نمونه دیگر که از ساختار اولیه خود خارج و به معانی دیگری به کار گرفته شده است. (1)

اما گاهی تحول معنایی نیست بلکه توسعه معنا است. به این صورت که واژگان از آغاز ظرفیت دریافت معنا را با مراتب گوناگون دارد و به لحاظ مفردات و یا ترکیب لایه های گوناگونی از معنا را شامل می شود و در عصر نزول تنها یک جنبه از معنا مورد توجه و فهم بوده است اما جنبه های دیگر معنا می توانسته در کلام فهمیده شود که به دلیل محدود بودن دانش بشری یا به لحاظ رشد نیافتگی، یا عدم تدبر در آیات و یا عدم غنای علمی مسلمانان در حوزه مسایل عقلی، فلسفی، عرفانی و اجتماعی و یا تأثیر ذهنیت های خاص فرهنگی و تلقی هایی که در حوزه انسان شناسی داشته اند یا فهم ابتدایی و ساده ای از واژه یا ترکیب جمله ها داشته برداشت های سطحی کرده اند و امروز با تأمل در آیات یا آن فهم اولیه به قرینه های مسلّم و قطعی تخطئه می شود، و یا اصلاح می گردد و یا معانی افزون بر آن چه آن ها گفته اند از مدلول کلام در حوزه مفهوم، مصداق و لوازم آن استفاده می شود. در این صورت تفاوت جدی میان تحول معنا و توسعه معنا روشن می گردد.

البته تحول معنا الزاماً به مراد و مفاد کلام بر نمی گردد و دلیلی نیست که حتماً مقصود گوینده باشد، هر چند گاهی این تحول ناشی از خود کلام و تعمق در کلام است، اما توسعه

ص: 649

معنا برخاسته از شمول پذیری واژگان و ظرفیت پذیری کلام برای چند معنایی در قلمرو معنای پایه و اصلی واژه است.

در حقیقت توسعه معنا، فهم جدید از معنا است اما این فهم گتره و بی قانون نیست، فهمی است برخاسته از وضع و دلالت تصدیقی و نه تصویری که تنها از لفظ استفاده می شود، بلکه شاهی دارد که مقصود و نظر گوینده هم می باشد.

در دلالت تصدیقی چهار شرط قید شده است: 1. باید احراز شود که متکلم در مقام بیان و افاده بوده است. 2. احراز شود که از به کارگیری این واژه قصد جدی داشته است. 3. متکلم آگاه به مفاد و لوازم کلام خود بوده و نتیجه و یا شمول مصادیق را در نظر داشته. 4. قرینه ای برای اراده خلاف موضوع له نصب نکرده است. (1) در این صورت است که توسعه معنا امری معقول و مستند می شود و به حساب تحول در معنا گذاشته نمی شود.

پیامدهای محدود کردن معنا

کسانی که توسعه معنا را جایز نشمرده اند و فهم را محدود به عصر نزول کرده اند، باید توجه به آثار و پیامدهای آن داشته باشند که لازمه این نظریه:

1. محدود کردن معنا در سطح فهم مردم عصر نزول می گردد در حالی که کلام صادر از علام الغیوب است که فرموده است: (قُلْ أَنْزَلَهُ الَّذِي يَعْلَمُ السِّرَّ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ كَانَ غَفُوراً رَحِيماً). (2) این کتاب را کسی نازل کرده که نهان آسمان ها و زمین را می داند و اگر رعایت حال مخاطبان آن عصر را کرده دلیل بر این نیست که مراد خودش هم محدود به فهم آنان است. معانی قرآن مطابق با حقایق هستی است هر چند این الفاظ نشانه ای بر گوشه ای از آن حقایق باشد و نیز گرچه حقیقت علمی به اندازه ای باشد که بشر دیروز و بشری که در آینده خواهد آمد از آن بفهمد. (3)

2. اگر گفتیم معیار فهم، فهم مردم عصر نزول است قرآن در بسیاری از آیات هستی شناسانه خلاف علم قطعی خواهد بود چون فهم ساده و ابتدایی مسلمانان از این آیات

بر مطابق علم هیئت و نجوم بدوی و خرافی بوده است. این نکته را می توان در عدم پاسخ به تحولات و عدم ظرفیت پذیری نیازهای جامعه هم تسری دارد اگر قرآن در همان محدوده

ص: 650

1- ر.ک: اصول فقه (مظفر)، ج 1، ص 20.

2- سوره فرقان، آیه 6

3- التحریر والتنویر، ج 1، ص 44

باشد، دیگر با تحولات جوامع و رشد علم و پرسش در مسایلی که امروز در روابط انسانی، اجتماعی و سیاسی مطرح است ناسازگار خواهد بود چون فهم مخاطبان عصر نزول مناسب با جوامع قبیله ای و روابط بسیار ساده اجتماعی و سیاسی بوده است.

3. اهمال بسیاری از مضامین بلند قرآن با نظریه عدم توسع پیش خواهد آمد، زیرا با فهم ابتدایی و ساده و بدوی مخاطبان عصر نزول آن معانی کاربرد خود را از دست داده و مفسران، فقیهان، متکلمان، فلاسفه و عرفا حق ندارند به دنبال واریسی آن باشند.

4. در روایات اهل بیت با مضامین بسیاری درباره تازگی و جاودانگی قرآن مطالبی آمده است. به عنوان نمونه عن الرضا علیه السلام: (لَإِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى لَمْ يَجْعَلْهُ لَزْمَانٍ دُونَ زَمَانٍ وَلَا لِنَاسٍ دُونَ نَاسٍ فَهُوَ فِي كُلِّ زَمَانٍ جَدِيدٌ وَعِنْدَ كُلِّ قَوْمٍ غَضٌّ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ» (1) برای این است که موضوعات روز به روز عوض می شود و در برخی مسایل مسأله ای جایگزین مسأله ای دیگر می گردد. این کلام و کلمات مشابه دیگر اثبات عنصر ابدیت و جاودانگی و طراوت فهم را می کند و لازمه پذیرش نظریه عدم توسع غفلت از این اصل را به اثبات می رساند.

5. پیامد دیگر این نظریه محدود کردن اعجاز قرآن در فصاحت و بلاغت و مسایلی بسیار محدود چون مسایلی غیبی است زیرا در صورتی که چنین توسعه معنایی نباشد نمی توان نشان داد که برای مردم دیگر که به زبان آشنایی ندارند و شگفتی های ادبی آن را نمی شناسند، چه وجه اعجاب برانگیزی دارد در حالی که در وصف قرآن بارها آمده است: «لا تنقصی عجائبه». (2) شگفتی های قرآن تمام شدنی نیست. بی گمان محور دریافت این شگفتی ها ناظر به معانی است معانی که در عصر صحابه نمی فهمیده اند و امروز با نور علم و ایمان به دست آمده است. (3) و اگر آن گونه که برخی به معیار بودن فهم صحابه تأکید کرده اند باشد، دیگر شگفتی های قرآن تمام شدنی است. (4)

مبانی شمول معنایی

اشاره

اگر پذیرفتیم که قرآن دارای شمول و توسعه معناست و نمی توان به فهم عصر نزول بسنده کرد، حتماً بر اساس مبانی و اصولی است و این اصول اگر نه همه آن ها، دست کم تعدادی از آن ها مورد پذیرش قائلان به این نظریه به عنوان پایه های چند معنایی پذیرفته شده است.

ص: 651

1- عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج 2، ص 87.

2- نهج البلاغه، خطبة 18

3- التحرير والتنوير، ج 1، ص 45.

4- ر.ک: الموافقات في اصول الشريعة، ج 2، ص 394 - 398

یکی از مهم ترین و شاید شایع ترین اصل توسعه معنا پذیرش این اصل است که قرآن هم دارای ظاهر و هم دارای باطن است. این اصل از روایاتی برگرفته شده که هم در مجامع حدیثی شیعه و هم در مجامع اهل سنت نقل شده است به عنوان نمونه (إِنَّ لِلْقُرْآنِ ظَهْرًا وَبَطْنَ. مَا أَنْزَلَ اللَّهُ آيَةً إِلَّا لَهَا ظَهْرٌ وَبَطْنٌ) (1)

عرفا و صوفیه در برابر مخالفت هایی که درباره انتساب برخی معانی به قرآن داده اند یادآور شده اند که قرآن دارای ظاهر و باطن است و آن معانی که شما می گوئید و ناظر به ظاهر است و آن چه ما می گوئیم و از تأملات کلام محسوب می شود؛ ناظر به باطن قرآن است. به عنوان نمونه سید حیدر آملی در مورد علت وجوب تأویل به طریق اهل باطن به این روایت استدلال می کند و می گوید: «این دلیل شاهد بر این معنا است که تأویل واجب است.» (2)

جلال الدین رومی نیز سروده است:

حرف قرآن را بدان که ظاهری است *** زیر ظاهر باطنی پس قاهری است

زیر آن باطن یکی بطن سوم *** که در او گردد خردها جمله گم (3)

دیگر مفسران اشاره گرا نیز همواره به این اصل اشاره کرده اند مثلاً سلمی در حقائق التفسیر (4) در مقدمه تفسیر به روایت نقل شده از امام صادق علیه السلام اشاره می کند که قرآن دارای چهار مرتبه، است عبارات و اشارات و لطایف و حقایق. (5)

بنابراین، این اصل که قرآن لایه به لایه است و دارای ژرفایی و مراتب و درجاتی از معنا است، مورد تردید هیچ مفسری قرار نگرفته است و اگر کسانی در روایات ظاهر و باطن مناقشه کرده اند یا تأویلات را نپذیرفته اند نه از این باب بوده که سنت تفسیری مخالف دارا بودن مراتب معنا و انکار ژرفایی و شمول معنایی قرآن بوده است بلکه ناظر به مناقشات و افراط و تفریط های تفسیرهای باطنی و احیاناً برخی تأویلات بوده است. مرحوم امام خمینی هم با وقوف به این مخالفت ها بوده که در شرح دعای سحر (6) می نویسد:

«گمان مکن که کتاب آسمانی و قرآن فرو فرستاده ربانی همین پوسته و صورت است و

ص: 652

1- ر.ک: اصول کافی، ج 1، ص 374؛ بحار الأنوار، ج 89 ص 91 - 94؛ تفسیر طبری، ج 1، ص 50؛ کنز العمال، ج 1، ص 55، ح 2461

2- المحيط الاعظم، ج 1، ص 205

3- مثنوی، دفتر سوم، بیت 4247.

4- حقائق التفسیر، ج 1، ص 22.

5- بحار الأنوار، ج 89 ص 20 و 65.

6- شرح دعای سحر، ص 59

بدان که ایستادن در حد صورت و ماندن در حد ظاهر و نرفتن به مغز و باطن، مرگ و هلاکت است و ریشه تمامی جهالت ها و پایه تمامی انکار نبوت ها و ولایت ها می باشد.»

نتیجه این اصل روشن است کسی که همواره در پی کشف معانی جدید و فهم متفاوت است، ظرفیت پذیری توسعه معنا را با تکیه بر این اصل پذیرفته و معتقد است اگر قرآن لایه به لایه نباشد و اگر قرآن بحر عمیق و نور ناپیدا نباشد نمی تواند همواره در جست و کشف مدلولی متفاوت از آن چه که در عصر نزول فهمیده شده باشد و نمی خواهد به فهم گذشتگان بسنده کند و به دنبال معانی ای است که با کمک علم و دانش خود به سراغ آن می رود. و چون این دانش ها متفاوت است معانی کشف شده هم متفاوت خواهد شد.

2. قرآن کتاب جاویدان

یکی از اصول پذیرفته شده میان مسلمانان و مورد تأکید مفسران اصل جاودانگی قرآن است. این اصل هر چند مبتنی بر خاتمیت پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و خاتمیت کتاب الهی و جهانی بودن آن است چون خود فرموده: (تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا) (1). (وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا). (2) پس قرآن دلیل و راهنما و سند هدایت بشریت در تمام اعصار است و این کتاب خطاب به همه عصرها و نسل هاست و همان گونه که مردم عصر نزول مخاطب قرآن هستند مردم هر عصری مخاطب قرآن می باشند. و همه نکاتی که در علم بلاغت مطرح است که تناسب با حال و مقام و مقتضای اندیشه و تفکر و نیاز باید بیان شود، در مخاطبان بعدی نیز باید رعایت گردد.

نکته دیگری که به حوزه طرح مسایل اجتماعی، سیاسی و علمی باز می گردد و زبان قرآن را در فضایی قرار می دهد که در محدوده فهم صحابه محصور نشود، این است که قرآن می فرماید: (إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالذِّكْرِ لَمَّا جَاءَهُمْ وَإِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ) (3). به راستی کتاب ارجمندی است، نه از پیش روی و نه از پشت سر باطل به سویی نمی آید فرو فرستاده ای است از حکیمی ستوده.

طبعاً قرآن نمی تواند معنایی و فهمی ارائه دهد که بر خلاف حقیقت و علم و یافته های قطعی باشد و اگر صحابه در مقوله های علمی و اجتماعی فهمی محدود به آن عصر داشته اند.

ص: 653

1- سوره فرقان، آیه 1.

2- سوره سبأ، آیه 28.

3- سوره فصلت، آیات 41 و 42.

دلیل بر این نیست که قرآن نیز همان معنا را بیان می کرده است به همین دلیل معنای باطل و کلام بر خلاف واقعیت به سوبش نمی آید.

بر این اساس مفسران علمی، اجتماعی و فلسفی به خود اجازه می دادند که معنایی از آیه را فهم کنند که در نظر آنان متفاوت از فهم عصر نزول بود و به نظر آن ها با حقایق هستی سازگار و جاودانگی قرآن رابطه تنگاتنگی داشت زیرا اگر کتاب و نوشته ای این ظرفیت پذیری را نداشته باشد قابل دوام نخواهد بود.

3. با طراوت بودن قرآن

یکی از مسایلی که این نظریه پردازان بر آن تأکید می کنند داشتن طراوت دائمی قرآن است تازه بودن معانی و امکان دریافت نکات جدید با هر تأمل و تدبر جدیدی، افزون بر تجربه مستمر مفسران، آموزه ای است که از روایات اهل بیت استفاده می شود. در این روایات یکی از ویژگی های قرآن باطراوت بودن معرفی شده است به عنوان نمونه روایتی از امام کاظم علیه السلام در توصیف قرآن نقل شده است: (كَلَامُ اللَّهِ غَضٌّ جَدِيدٌ طَرِيٌّ) (1) کلام خدا شاداب کننده، نو و با طراوت است. در روایات دیگری از امام رضا علیه السلام نیز آمده است: (هُوَ فِي كُلِّ زَمَانٍ جَدِيدٌ، وَ عِنْدَ كُلِّ قَوْمٍ غَضٌّ، إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ). (2)

پس قرآن برای هر زمانی جدید و در نزد هر ملتی شاداب است تا روز قیامت در تفسیر ابن عطیه از امام صادق علیه السلام نیز روایاتی با مضمونی نزدیک به آن نقل شده که ناظر به مطرا و تازه بودن قرآن برای اقوام و ملت های مختلف است و تفاوت این کتاب با شعر و نثرهای قوی و آهنگین نیز همین مطرا بودن است. (3)

بنابراین این که پیامبر صلی الله علیه و آله و مسلمانان صدر اسلام مخاطب این کلمات بوده اند و ما و آیندگان نیز مخاطب آن هستیم گویی که آن ها با تجربه ها و دانش خود به سراغ قرآن می روند و ما با دانش و تجربه های خود و همان کلمات عیناً بر ما و نسل های آینده فرو خوانده می شود، به همین دلیل ما همیشه با یک وحی تازه و با طراوت روبه رو هستیم و فهمی مناسب با نیاز و عصر خود را از آن بیرون می آوریم و این نکته جز با ظرفیت پذیری کلام و توسع معنا امکان پذیر نیست و گرنه هرگز قرآن نه شادابی و نه تازگی و طراوت نخواهد داشت.

ص: 654

1- مستدرک الوسائل، ج 4، ص 237 و ج 6، ح 4588؛ بحار الأنوار، ج 22، ص 477

2- عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج 2، ص 87؛ بحار الأنوار، ج 17، ص 213، ح 18.

3- المحرر الوجیز، ج 1، ص 36.

یکی از موضوعاتی که از سوی برخی قرآن پژوهان و عالمان بزرگ برای امکان توسع معانی مطرح شده، این نکته است که الفاظ قرآن برای روح معانی استعمال شده و نه معنای ظاهری و محسوس و مقید مفسران عرفانی در تبیین جملاتی که واژه های آن در معانی محسوس و عادی به کار رفته معانی کلام را از ظاهر به امور دیگر توسعه داده و گفته اند: می توان آیات قرآن را فراتر از فهم عرفی پیش برد زیرا این الفاظ در طول دلالت خود معانی ای دارند که نزدیک ترین آن ها همان معانی ظاهری و ساده و ابتدایی است در حالی که معانی دیگر برای کلام الهی فرض می شود.

به عبارت دیگر در نظر این گروه هر واژه ای می تواند از لایه های گوناگونی برخوردار باشد که در عرف مردم آن معنای ظاهری بیشتر متداول است و در مرتبه ای بالاتر، معانی مثالی و مجرد وجود دارد که اصل و روح آن کلام را تشکیل می دهد و استعمال لفظ تنها برای آن معنای ظاهری نیست بلکه لفظ برای روح معانی استعمال شده که یکی از آن ها معنای سر دستی و ظاهری خواهد بود و بسا نتایج و آثار و نهایت کلام و حقیقت مجرد است. به عنوان نمونه کلمه «ید» در نزدیک ترین فرض به دست اطلاق شده است و مراد دست ظاهری است: (تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ وَ تَبَّ) (1)، (ذَلِكَ بِمَا قَدَّمْتَ يَدَاكَ). (2) دو دست کنایه از کارهایی است که توسط دست انجام داده و از پیش فرستاده است و گاهی به معنای دیگر آمده: (وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَلُعِنُوا بِمَا قَالُوا بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ) (3) ید تعبیر کنایی از دست باز بودن و توان انجام کار داشتن است و گاهی کنایه از قدرت الهی است (يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ). (4) که روح معنای ید است.

همه این معانی طولی برای لفظ وجود دارد و استعمال لفظ تنها برای دست نیست بلکه برای حقیقت جامعی است که از این لفظ می توان در شکل های مختلف استعمال ملاحظه کرد. (5)

ظاهراً نخستین کسی که به این مبنا در میان عالمان شیعه تصریح می کند فیض کاشانی (م 1092) است فیض در این باره در مقدمه تفسیر خود می نویسد:

«ان لكل معنى من المعانى حقيقة وروحاً وله صورة وقالباً وقد يتعدد الصور والقوالب

ص: 655

- 1- سوره مسد، آیه 1
- 2- سوره حج آیه 10.
- 3- سوره مائده، آیه 64
- 4- سوره فتح، آیه 10.
- 5- باز در استعمال ید. ر.ک سوره های مائده آیه 64 توبه، آیه 29 حدید آیه 29 کهف آیه 57

الحقيقة واحدة وإنما وضعت الألفاظ للحقائق والأرواح ولوجودهما في القوال تستعمل الألفاظ فيها على الحقيقة لاتحاد ما بينهما»
(1)

نتیجه این دیدگاه در تفسیرهایی که فراتر از معنای ظاهری پیش می روند و توسعه مفهومی برای آیات قائل می شوند به خوبی قابل مشاهده است و چنین دیدگاهی و مبنایی نقش محوری و کلیدی در تصحیح این گونه برداشت ها دارد زیرا وقتی واژه ای برای امری در مرتبه ای عرفی به کار رفت که ذهن مردم به آن عادت کرد به این معنا نیست که تنها در همان معنای عرفی استعمال شده و در معانی دیگر خیر.

به عنوان مثال لفظ کرسی وسیله ای برای نشستن به کار می رود اما این لفظ معین نمی کند که از چه چیزی ساخته شده است از چوب آهن آلومینیوم... و نیز معین نمی کند که برای چه نشستی و چه کسانی و با چه خصوصیتی درباره حضرت سلیمان می گوید بر کرسی او جسدی انداختیم: (وَأَلْقَيْنَا عَلَى كُرْسِيِّهٖ جَسَداً ثُمَّ أَنَابَ) (2) درباره خدا هم می فرماید: (وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ) (3) کرسی خدا آسمان ها و زمین را دربرگرفته است. کرسی در جایی به معنای محسوس و در جایی به معنای نامحسوس آمده است و جالب این که میان کرسی و عرش تفاوت گذاشته شده است و هر دوی این واژه ها معنای محسوس و غیر محسوس دارد و صحت استعمال و استعمال حقیقی با استعمال لفظ برای روح معنا درست می شود.

در این صورت بر طبق مبنای قائلان به استعمال الفاظ برای روح معانی، معنای توسعه یافته بر خلاف لغت نیست بلکه در مرتبه ای از همان معنای کلام است. (هر چند که در عصر نزول فهمیده نشده است).

در قرآن کریم نمونه این گونه استعمالات فراوان است در روایات اهل بیت نمونه این توسعه معانی دیده می شود که اگر این اصل لحاظ نشود، تفسیر آنان بر خلاف ظاهر می شود. مثلاً امام صادق علیه السلام در حدیثی طعام را که به ظاهر در معنای غذا و خوراکی های مادی وارد شده: (فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلَى طَعَامِهِ أَنَا صَبَبْنَا الْمَاءَ صَبًّا ثُمَّ شَقَقْنَا الْأَرْضَ شَقًّا) (4) از باب توسع در روح معنا آن را به علم و غذای معنوی تفسیر می کند وی می فرماید: (فَلْيَنْظُرِ مِمَّنْ يَأْخُذُهُ الْعِلْمُ مِنْهُ). (5)

به همین دلیل کسانی مانند فیض کاشانی این شیوه از تفسیر و التزام به این اصل را سفر

ص: 656

1- تفسیر صافی، ج 1، ص 29

2- سوره ص، آیه 34

3- سوره بقره، آیه 255

4- سوره عبس، آیه 24

5- اصول کافی، ج 1، ص 39، ح 8

کردن به ملکوت و عالم معنا و باز شدن عالم روحانیتی فراتر از حس و شهادت می‌داند. (1) و با این اصل بسیاری از تأویل‌های فلسفی عرفانی و ارشادی که مستند به لفظ است، معقول و مطابق با مدلول کلام باری در لایه‌های دیگر قرار می‌گیرد.

5. استعمال لفظ در اکثر از معنای واحد

یکی دیگر از مبانی جواز توسعه در معانی جایز بودن استعمال لفظ در اکثر از معنای واحد است برخی از اصولیان یکی از موانع استفاده از معانی چندگانه در اشتراک معنوی را جایز نبودن استعمال لفظ در اکثر از معنای واحد دانسته و گفته‌اند: ممکن نیست که یک لفظ به طور همزمان با چند معنا مواجه باشد؛ زیرا استناد به یک معنا مانع استفاده از معنای دیگر می‌شود. و گفته شده که متکلم به هنگام سخن چگونگی ممکن است هر دو معنا را اراده کرده باشد. به عنوان نمونه در آیه (إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ فِي كِتَابٍ مَكْنُونٍ لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ) (2) گفته‌اند: با توجه به سیاق و فهم مردم عصر نزول این آیه در مقام بیان این نکته است که درک و فهم حقیقت و دست‌یابی به معنای ژرف قرآن تنها مخصوص پاکان است و شیطان و شیطان‌صفتان این کتاب مکنون را نمی‌توانند حس کنند. (3) در این صورت جمله خبری است. اما بیشتر فقها از کلمه «مطهرون» به معنای تطهیر کنندگان در وضو و غسل استفاده و سیاق آیه را انشایی گرفته‌اند که: ای مؤمنان اگر می‌خواهید قرآن را تلاوت کنید و با قرآن تماس بگیرید در صورتی مس آن جایز است که با وضو و تطهیر باشید. (4) و جالب این است که اهل بیت این معنای انشایی را نیز از آیه استفاده کرده‌اند. (5)

به هر حال اکثر اصولیان در بحث اشتراک معنوی گفته‌اند استعمال لفظ مشترک در یکی از معانی با کمک قرینه جایز است اما در آن جا که با یک استعمال خواسته شود چند معنای همزمان اراده شود تنها عده‌ای قائل به جواز آن شده و بحثی معنائشناختی کرده‌اند که آیا متکلم در هنگام ادای لفظ می‌تواند بیش از یک معنا را از لفظ اراده کند. (چنان که در ابهام چنین عملی تحقق می‌یابد). و یا این که شنونده به قصد گوینده نظر ندارد، بلکه طبق شواهد و قراین چند معنا و احتمال را همزمان از کلام نظر و استناد قرار می‌دهد و می‌گوید در تمام این احتمالات و وجوه معانی گوناگونی منظور است

ص: 657

1- تفسیر صافی، ج 1، ص 30

2- سوره واقعه، آیه 77 - 79

3- ر.ک: فقه پژوهی، ص 496

4- برای نمونه ر.ک جواهر الکلام، ج 2، ص 314

5- ر.ک: وسائل الشیعه، ج 1، ص 348 و ج 3 و 5، باب 12 از ابواب الوضوء.

استدلالی که موافقان این نظریه ارائه داده اند روشن است آن ها می گویند بهترین دلیل بر امکان چیزی وقوع آن است زیرا استعمال لفظ در اکثر از معنای واحد، در نزد عقلا تحقق یافته است. در کلمات شعرا و ادبا این مسأله مشاهده می شود که چگونه لفظی را همزمان برای دو معنا استعمال کرده اند و استحالاتی واقع نشده است. (1)

در اهل سنت شافعی در کتاب، ام مالک بن انس، قاضی ابوبکر باقلانی، امام غزالی و قاضی عبد الجبار همدانی قائل به جواز استعمال شده اند (2) بلکه در میان مفسران این روش را از فنون بلاغت که بر اساس ایجاز در کلام انجام می گیرد دانسته و گفته اند: از علائم نصوص محکم و متعالی آن است که مشتمل بر دلالات کلی و شمول پذیر باشد. (3)

بنابراین، این مبنا بستر مناسبی برای توسعه در معانی را فراهم می سازد و موافقان ظرفیت پذیری شمول معنا در کلام خدا از این اصل غافل نبودند بلکه برخی با صراحت آن را یادآور می شدند.

6. کلی بودن معانی قرآن

تردیدی نیست که قرآن کریم با الفاظ کم بر معانی بسیاری دلالت دارد و در مقایسه میان قرآن و کتاب های انبیای پیشین از حجم کم و ایجاز بیشتری برخوردار است. شیوه بیان قرآن بسیار کلی و از روش ایجازی استفاده کرده که بیشتر در جهت نشان دادن چگونگی ارائه اصول و قواعد کلی است تا ذکر خصوصیات و جزئیات به همین دلیل الفاظی که مشتمل بر عموم و اطلاقات و پذیرش مصادیق زیادی است در این کتاب فراوان دیده می شود و همین شیوه پیدایش تفسیرهای طولی و معانی گوناگون لایه به لایه را فراهم ساخته است.

بنابراین، اگر نصی در بیان معارف و قانونگذاری و در ارائه قوانین چنان عمل کرد که در متن قانون بیشتر به کلیات تکیه کند و کمتر به جزئیات وارد شود عملاً راه برای توسعه معانی را فراهم ساخته و تدوین و استخراج جزئیات را به کاوشگران نص در طی زمان احاله داده است. قرآن چنین ویژگی را دارد و کسی در این باره تردید نکرده است. به همین دلیل برخی از قرآن پژوهان برای این مجموعه از نصوص قرآن کریم قواعدی وضع کرده و به صراحت تأکید کرده اند که در چنین مواردی ما حق نداریم این معانی کلی را بر خصوصیات و جزئیات

ص: 658

1- درباره تفصیل ادله مخالفان و موافقان رک فقه پژوهی قرآنی، ص 495 - 503

2- ر.ک: قواعد التدبیر الامثل، ص 567

3- همان.

محدود و محصور کنیم مگر این که سیاق آیه اقتضای چنین محدودیتی را ایجاب کند. (1)

نکته دیگر در این پایه که درباره نص قرآن می توان سخن گفت ظرفیت پذیری دایره معانی احتمالی در قرآن است که بستر تعدد مرادات و مدلولات را فراهم می سازد و نشان می دهد که قرآن به گونه ای بیان شده که پذیرش فهم های گوناگون را فراهم می سازد. بهترین شاهد برای این مسأله آیات علمی قرآن است که به ظاهر معانی را برای مردم آن عصر که با علوم هیئت و نجوم آشنایی نداشتند فراهم می ساخت برای مخاطبان امروز معانی جدید را به ذهن می آورد.

به عنوان نمونه قرآن کریم می فرماید: (وَالسَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ) (2) خورشید به سوی قرارگاه ویژه خود روان است. واقعاً مردم آن عصر از این جمله چه می فهمیده اند و درباره جریان و حرکت و روان شدن خورشید چه می دانستند و امروز در عصر تحولات علمی و آگاهی از مدار سیارات و کرات چه می فهمند به ویژه آن که روشن شد این زمین است که حرکت می کند و روز و شب را پدید می آورد و فهم مردم آن عصر درباره حرکت خورشید و طلوع و غروب آن با نگاه سطحی و ظاهری، چه بسا با یافته های جدید ناسازگار است، اما با پیشرفت علم آشکار می شود که خورشید نیز از درون در حال حرکت است و هر ثانیه دوازده مایل در درون خود در سیر و تحول است. بی گمان این معانی را مخاطبان عصر نزول نمی فهمیده اند و امروز این جمله ظرفیت معانی جدید را پیدا کرده تا افراد افزون بر دریافت عقل عربی از قوه فهم مطالب جدیدی دریافت کنند. (3)

علامه طباطبایی در تفسیر آیه 102 سوره بقره درباره قصه هاروت و ماروت و فرض و احتمالات آنان با یک محاسبه ریاضی، معانی محتمل این آیه را یک میلیون و دویست و شصت هزار معنا می شمارد و می گوید:

«وهذا لعمر الله من عجائب نظم القرآن تردد الآيه بين مذاهب و احتمالات تدهش العقول و تحير الالباب» (4) و بعد می گوید مشابه این آیه در سوره هود آیه 17 می باشد. (5) که سر به هزاران احتمال می زند که برخی صحیح و برخی ناصحیح است.

7. اطلاعات زبانی

یکی دیگر از مبانی شمول معنا وابستگی فهم تبادل و معادل یابی و تفسیر واژگان به اطلاعات زبانی است. این اطلاعات در اصطلاح زبان شناسان (6) مجموعه مولفه های معنایی و

ص: 659

1- همان، ص 59 و 317

2- سوره یس، آیه 38

3- إتجاهات التجديد في تفسير القرآن، ص 673

4- الميزان، ج 1، ص 234

5- الميزان، ج 10، ص 183 - 186

6- ر. ک: گفتارهایی در زبان شناسی، ص 69 - 71.

کاربردی ساخت زبانی است که موجب درک معنایی متفاوت و یا معانی آن ساخت در شرایط گوناگون کاربردی می شود. مبنای چنین تحلیلی به این دیدگاه باز می گردد که مفهوم هر واژه شامل مجموعه ای از مؤلفه های معنایی خاص است که هر چند همگانی بوده و از طریق آن معنای هر واژه قابل درک است اما این اطلاعات زبانی تأثیرگذار در فهم و برداشت جدید می شود.

به اعتقاد آنان، معانی مختلف یک واژه از طریق مؤلفه های معنایی قابل تشخیص است و هماهنگی مؤلفه های معنایی با یکدیگر می تواند به رفع ابهام معنایی جمله از یک سو و عدم کاربرد جملات معنایی از سوی دیگر بینجامد. واژه «شانه» در جمله «شانه ام را به او قرض دادم» مشخص می کند که مراد از معنا ابزار آرایش است و نه عضو بدن حال اگر اطلاعات علمی، فلسفی، کلامی و تاریخی باشد فهم و دلالت را به شکل گسترده ای تغییر می دهد.

از سوی دیگر بخشی از این اطلاعات از سوی گوینده به مخاطب انتقال می یابد، بخشی دیگر غیر زبانی و برگرفته از زبان، فرهنگ و قراین عقلی و اجتماعی قابل انتقال است. به عنوان نمونه واژه جگرگوشه که جدا از معنای زبانی و مفرد آن یعنی جگر و گوشه مجموعه ای از اطلاعات اجتماعی و فرهنگی فارسی زبانان را نیز شامل است.

همین طور جمله (هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ) (1) که خداوند بیاید و داوری کند در زیر ابرهایی سفید به مجموعه ای از ذهنیت های فرهنگی و تاریخی و اعتقادی مردم آن عصر وابستگی دارد.

در قرآن کریم نقش اطلاعات زبانی اهمیت بسیار دارد و نباید از نظر دور داشت که بخشی از این اطلاعات از طریق فرهنگ عصر نزول حاصل می گردد و بخش دیگر از مبانی روابط معنایی مؤلفه های معنایی و کاربردی قرآن کریم حاصل می گردد به عنوان نمونه جمله (طَلَعُوا كَأَنَّهُ رُؤُوسُ الشَّيَاطِينِ). (2) سرهای شیطان ها که در قرآن به هنگام تشبیه میوه های جهنمیان به کلمه سرهای شیاطین تشبیه شده است در این جا بخشی از این معنانشناسی از طریق فرهنگ عصر نزول حاصل می گردد که نسبت به این کلمه می گوید: تشبیهی است ادبی به صورت استعاره برای نشان دادن زشتی و ناهنجاری وضعیت اهل جهنم فراء یحیی بن زیاد (م 207) می گوید معنا جنبه تخیلی دارد و در زبان عرب متداول است که هر جا بخواهند زشتی چیزی را نشان دهند می گویند او به مانند شیطان است. (3)

ص: 660

-
- 1- سوره بقره، آیه 210
 - 2- سوره صافات، آیه 65
 - 3- برای فهم تأثیر فرهنگ زمانه و شرایط تاریخی و جغرافیایی و شناخت جایگاه قرآن در به کارگیری این واژه ها ر.ک: قرآن و فرهنگ زمانه ص 91 به بعد معانی القرآن، ج 2، ص 387.

نکته پایانی در ذکر، مبانی فراتر رفتن معجزه قرآن از محدوده فصاحت و بلاغت است. اگر قرآن کریم معجزه پیامبر صلی الله علیه و آله و سند حقانیت اوست مقوم آن لفظ نیست. (1) وجه اعجاز این کتاب تنها در نکات ادبی و بیانی و مقوله لفظی آن نیست معجزه قرآن محصور به الفاظ و عربیت این زبان نیست و شامل محتوای آن می باشد و محتوای آن هر چند مستند به الفاظ است که بدون شک در این سطح در عموم صحابه یکسان نبوده و همگی به یک گونه قابل فهم نبوده است اما شگفتی و شگرفی آن در پایان ناپذیری محتوا و طرح مطالب در قالب ارزش ها و روش هایی است که در هر عصری قابل تحدی و مبارزه طلبی است. در نتیجه معنا از سطح فهم دلالت های ظاهری مخاطبان عرب تجاوز می کند و تحدی شامل معانی و معارفی می شود که گسترده تر از استعمال رایج مخاطبان عصر بوده است. در نتیجه باید ظرفیتی داشته باشد که نسل های دیگر را اقناع کند بلکه شگفتی و برتری محتوا را نشان دهد.

به همین دلیل است که در روایات اهل بیت در توصیف قرآن - اگر ناظر به اعجاز قرآن باشد به این شگفتی تأکید شده است: «ظَاهِرُهُ أُنِيقٌ وَبَاطِنُهُ عَمِيقٌ» (2) یا در جای دیگر آمده است: «لَا تَحْصِي عَجَائِبَهُ وَ لَا تَبْلِي غَرَائِبَهُ». (3) شگفتی های آن قابل شمارش نیست و نادرهای آن تمام شدنی نیست. (نوراً لَا تُطْفَأُ مَصَابِيحُهُ) (4) نوری است که روشنایی آن خاموش شدنی نیست. (بَحْرًا لَا يُدْرِكُ قَعْرُهُ) (5) دریایی است که اعماق آن رسیدنی نیست که همه این ها ناظر به محتوا و چند معنایی قرآن است و اگر قرآن خود را توصیف کرده و دلیل و شاهد بر رسالت پیامبر صلی الله علیه و آله دانسته در ویژگی های معنایی آن است و نیز اگر اعراب به فصاحت و بلاغت قرآن توجه نشان داده اند و کمتر به سوی شگفتی های معنا و محتوا و پیام های آن توجه کرده اند، به این دلیل بوده که آن ها به همین امور توجه می کردند و از ابعاد دیگر اعجاز قرآن غافل بودند. (6)

طرح ادله محدودیت معنا

مخالفان شمول معنایی، هر چند طیف گسترده ای از مخالفان تفسیر فلسفی و عرفانی را در بر گرفته، اما در مخالفت با این نظریه اشکالاتی مشترک را هم مطرح کرده اند بدین قرار

ص: 661

1- ر.ک: مجله پژوهش نامه قرآن و حدیث، شماره 1، ص 70

2- نهج البلاغه، خطبه 18؛ بحار الأنوار، ج 89 ص 17.

3- بحار الأنوار، ج 89 ص 17.

4- نهج البلاغه، خطبه 176

5- همان.

6- آداب الصلاة، ص 263 و 264.

1. از آن جا که مخاطبان قرآن انسان ها هستند، نه فرشتگان و یا اجنه، باید زبان قرآن بشری و مخاطب آن عرب باشد، آن هم مردم عصر رسول خدا صلی الله علیه و آله نه عرب همه اعصار. از سوی دیگر کسی نمی تواند ادعا کند که هیچ یک از سوره های قرآن خطاب به گروهی خاص از اعراب عصر رسول مثل شاعران، منجمان و نظایر آن ها بوده اند، حتی کسانی که در آن عصر وجود نداشته اند مانند عارفان، فیلسوفان و عالمان تجربه گرای.

بنابراین قرآن به زبان عرف عصر رسول خدا نازل شده است و کسی نمی تواند واژه های قرآن را بر معانیای حمل کند که عرب عصر رسول خدا آن را نمی شناخته و از آن ها تصویری نداشته است. اهل زبان تا با اشیایی سروکار نداشته باشد هیچ دلیلی وجود ندارد که از آن ها تصویری داشته باشد و تعبیر به تصورات ذهنی و نیز وابستگی تصورات ذهنی به اشیا و مصادیق خارج از ذهن سبب شده است که لغات هر زبان به تبع تصورات ذهنی و مصداق خارجی آن ها از قومی به قوم دیگر و از عصری به عصر دیگر تفاوت و تغییر پیدا کند. جهت آن این است که اشیای خارجی که هر قومی در هر عصری با آن ها سروکار دارد و تصوراتی که به تبع آن ها برای آن قوم از آن اشیا حاصل می شود متفاوت و متغیر است. به موجب این تحلیل، باید برای فهم معنای هر لفظ و تعبیر و تصورات آن قوم و عصری مراجعه کرد که لفظ در آن به کار رفته است، نه تصوراتی که در آن قوم و عصر وجود نداشته است. (1)

بنابراین فهم دقیق الفاظ قرآن ما را ملزم می کند تا در حدود استعمال معنایی که در عصر نزول فهمیده شده متمرکز شویم و از توسعه بخشیدن معنا و دلالت بر معانی دیگر که در هنگام عصر نزول شناخته نبوده پرهیزیم.

به گفته محمد حسین ذهبی (2)، فقیه اصولی ابو اسحاق ابراهیم بن موسی شاطبی (م790)، زعیم معارضین با این تفکر در گذشته ها بوده که با عنوان بیان قصد الشارع فی وضع الشریعه للافهام، همو در این باره با مقدماتی توضیح داده که سلف صالح اعلم به قرآن و علومش هستند و از آن ها چنین معانی در توسعه نرسیده است. از این رو در چند بند، دیدگاه خود را روشن می سازد:

الف. در فهم شریعت باید از درک و دریافت مردم عربی که قرآن به زبان آنان نازل شده پیروی کرد.

ب. اگر در زبان و لغت عرب عرف مستمری است عدول از آن جایز نیست.

ص: 662

1- مجله پژوهش های دینی، ص 67 - 70

2- التفسیر والمفسرون، ج 1، ص 485

ج. برای نگهداری معانی معهود عرب تعبیدی نیست هر چند که برای نگهداشت آن مواظبت می گردد بنابراین معیار در فهم و استنباط و تکلیف در شریعت، آن چیزی است که مفهوم و متداول در تمام مردم عرب آن زمان بوده و نمی توان بر این الفاظ معانی ای بار کرد که بیشتر از آن چیزی است که الفاظ در آن است که الفاظ در آن عصر دلالت داشته است. (1)

2. اگر الفاظ را در معانی توسعه بخشیدیم آن گونه که عرفا فلاسفه، متکلمین، علم گرایان از آن می فهمند برخلاف فهم عرب خالص عصر نزول است.

وانگهی این روش برخلاف فصاحت و بلاغت قرآن است که شرط آن رعایت اقتضای حال است. (2) به عبارت دیگر در علوم بلاغت کلامی فصیح و بلیغ خوانده شده که در آن لفظ غریب و ترکیب معقد وجود نداشته و مطابق مقتضای حال مخاطب و سطح فهم او ایراد شده باشد. حال اگر در قرآن آیاتی باشد که در آن الفاظی غریب و ترکیبات پیچیده وجود دارد و مقتضای حال مخاطب و سطح فهم او رعایت نشده است و آن ها نمی فهمیده اند و بعداً دیگران فهمیده اند یعنی کلام خداوند فصیح و بلیغ نیست.

در این باره یکی از معارضین توسعه معانی امین الخولی است که او به مناسبت نقد تفسیر علمی مطرح می کند روشن است که مرادش از تفسیر علمی تنها تفسیر علمی تجربی نیست، بلکه توسعه معانی در هر بخشی از عرفان فلسفه و علوم تجربی است. (3) او پس از نقل کلام شاطبی، اشکالات دیگری مطرح می نماید و از آن جمله این سؤال را طرح می کند: «فهل كان القرآن على هذا النحو المتوسّع من التفسير العلمي كلاً ما يوجه إلى من خوطب به من الناس في ذلك العهد مراداً به تلك المعاني المذكورة». (4)

چگونه ممکن است معانی از سوی خداوند قصد شده باشد با این که این معانی علمی را بشریت نمی شناخت و با تلاش بسیار و رشد عقلانی و علمی به دست آورد.

و بر فرض که این معانی مراد قرآن باشد آیا اهل عربیت آن زمان می فهمیدند، اگر دریافتند، پس چرا نهضت علمی برای این علوم ایجاد نشد و شرح و تفصیلی برای بسط نظریات علمی ارائه ندادند و اگر اصحاب لغت آن ها را درک نکردند که واقعاً چنین بود، چگونه می توان گفت مراد خداوند هم بوده است و چگونه می توان گفت این الفاظ برای مردم

ص: 663

1- الموافقات في أصول الشريعة جزء 2، ص 394

2- التفسير العلمي في الميزان، ص 304

3- معالم الجديد، ص 287 - 289.

4- همان

آن عصر بلیغ و رسا و مطابق با مقتضای حال مخاطبان بوده است. (1)

3. مقصد اصلی قرآن بیان مسایل تربیتی هدایتی و بیان مسایل اعتقادی و دستورات عملی برای تحفظ اعتقاد و اخلاق است و طرح مسایل دیگر خواه مسایل فلسفی باشد، یا عرفانی و یا اجتماعی و سیاسی که جنبه علمی دارد از قلمرو بیان قرآن بیرون است و بر فرض که کسی بخواهد نوعی رابطه میان کتاب مقدس دینی و حقایق علمی گوناگون برقرار کند، چه بسا زیان طرح این گونه مسایل بیشتر از فایده آن باشد. (2)

4. کشانیدن معانی بر خلاف دریافت مردمان عصر نزول نوعی تأویل و تکلف منافی با اعجاز قرآن است که ذوق سلیم آن را برنمی تابد.

5. تفسیرهای موسع از معانی قرآن، اشکال دیگری هم به بار می آورد سلف صالح از صحابه و تابعین و حتی ائمه معصوم که نزدیک به عصر نزول و تعالیم وحی بوده اند، به قرآن و علوم آن بیشتر آشنا بوده اند و اگر قرار باشد معنایی برگزینند که آن ها نمی فهمیده اند و به آن اشاره نکرده اند، گویی فهم خود را بر دریافت آنان مقدم داشته ایم.

6. برخی از معانی اصطلاحات مستحدثی هستند که در تکامل علوم تداول پیدا کرده است به عنوان نمونه واژه حکمت را در نظر بگیرید. در قرآن بیست بار به کار رفته است. آن مردم از این واژه چه می فهمیده اند؛ چیزی که به عدل و علم و حلم بازگردد. (3) اما به معنای فلسفه و معرفت از دانستن چیزها چنان که باشد یا قضایای صادق مطابق با واقع، این دیگر در آن عصر مفهوم نبوده است چگونه می توان مثلاً حکمت در قرآن را با حکمت در فلسفه برابر دانست و بیان قرآن را ناظر به این اصطلاح ها قرار داد. (4)

7. قرآن کریم خطابش به امیین است. (هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ) (5). (وَرَسُولُهُ النَّبِيُّ الْأُمِّيُّ). (6) و در حدیث آمده است: (بُعِثْتُ إِلَى أُمَّةٍ أُمِّيَّةٍ). (7) بنابراین، نباید معانی را برتر از توانایی و سطح مستوای فکری و دریافت عقلی آنان بالاتر برد. (8)

ذهبی با تفصیل دیدگاه شاطبی را در مخالفت با تفسیر علمی طرح و از آن حمایت می کند.

ص: 664

1- همان، ص 293 و 294

2- همان، ص 294

3- کتاب العین، ص 204

4- ر.ک: دامنه معانی حکمت در قرآن فصلنامه علوم حدیث، ش 43، ص 33 - 38.

5- سوره جمعه، آیه 2

6- سوره اعراف، آیه 158

7- صحیح بخاری، ج 3، ص 24.

8- الموافقات في اصول الشريعة، ج 2، ص 380.

وی در این باره می نویسد: این که واژگان عربی در طی زمان پس طولانی در حال تحول بوده تردیدی نیست بلکه حیات الفاظ و دلالت آن ها مرحله به مرحله بوده و حتی برای بسیاری از این الفاظ دارای دلالت های مختلف است و ما هر چند که به دقت نمی توانیم زمان این تحولات را مشخص کنیم اما می دانیم بسیاری از معانی ای که امروز برای واژگان وجود دارد، معانی جدید و نو پدید، بلکه مصطلح هستند که برخی از آن ها را عرب امی در زمان نزول قرآن نمی شناخته و آگاهی نداشته حال آیا معقول است که چنین توسعه مفهومی در الفاظ قرآن قائل شویم و بگوییم خداوند این معانی را اراده کرده است. (1)

البته اشکالات دیگری نیز مطرح است مانند تحمیل تطبیق های ناصواب که نسبت به هر تفسیری هر چند شمول معنایی نباشد صادق است و چون جنبه روش شناسی فهم قرآن را دارد، لذا از ذکر آن خودداری می گردد و تنها به اشکالاتی بسنده می شود که در نقد توسعه معنا است.

پاسخ به اشکالات نظریه

درست است که مخاطبان قرآن انسان ها هستند و از جمله مخاطبان، بلکه در رأس و مقدم بر آن ها عرب عصر رسول خداست و زبان قرآن، بشری و زبان قوم است: (وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ). (2) اما باید توجه داشت:

اولاً: معنا محدود به مردم آن عصر نیست تا فهم این کتاب بر معیار فهم آن مخاطبان محدود شود. فهم عرب عصر نزول مرتبه ای از مراد می باشد نه تمام معنای آن. اگر عرب عصر رسول خدا جز همین مفاهیم را نمی شناخته مثلاً درباره سماء و سماوات به همین آسمان معهود تطبیق می کرده دلیل بر این نیست که امروز از آسمان معنای عمیق تر که شامل کرات، ستارگان کهکشان ها می شود نشود. مردم عرب بسیط و عامی آن روز تصویری که از آسمان داشته اند در همان شکل بدوی و ابتدایی بوده و برای آن ها در همان سطح معنادار و پیام آور بوده است ولی با تحول علمی در شناخت آسمان اگر در قرآن با ذکر خصوصیات کمی و کیفی ذکر می گردد، با تدبیر در آیات و بهره گیری از آیات علوم می تواند دقیق تر و عمیق تر فهمیده شود و ناظر به واقعیات هستی پذیرفته شده علمی امروز باشد.

ثانیاً: بخشی از توسعه معنا توسعه در مصادیق معناست این که عرب عصر نزول یا بخشی ساده و ابتدایی از مصادیق مفاهیم آشناست و یا بر اساس تصورات محدود خود با

ص: 665

1- التفسیر والمفسرون، ج 2، ص 491 و 492

2- سوره ابراهیم، آیه 4.

مفاهیم ارتباط برقرار می کند دلیل بر این نیست که نباید مصادیق دقیق و جامع تر را به مفاهیم افزود، یا حتی در تطبیق مصادیق نباید برداشت پیشینیان را تصحیح کرد.

ثالثاً: درست است که هیچ یک از سوره های قرآن خطاب به گروهی خاص از عرب عصر رسول نازل نشده است اما این گونه نیست که در سطح آنان حرفی برای گفتن ندارد و تنها برای مردم بیسواد و عامی و بدوی جزیره العرب سخن گفته است. قرآن در همان عصری که نازل شد، افزون بر جزیره العرب به جاهای دیگر هم برده شد و مردم دیگر نیز با آن ارتباط برقرار می کردند و دانستنی های آنان با دانستنی های عرب جاهل یکسان نبود. در همان زمانی که قرآن نازل می شد برخی از اعراب برای فهم درست حتی از مفاهیم ساده مثلاً «خیط ایض و اسود» (1) و یا کلمه «اب»، (2) یا واژه «فاطر» (3) و مانند آن به دیگران مراجعه می کردند از پیامبر و از صحابه عالم می پرسیدند. گاهی دریافت صحیح و درست کلام با گذشت سال ها میسر می گردید (4)

آری قرآن به زبان مردم عرب است و از زبان عرب عصر نزول گرفته شده، اما الزاماً با یافته های عرب مطابقت ندارد گرفتن از آن زبان به خاطر فهم است. مانند نویسنده ای دارای فرهنگ و اصطلاح که کتاب خود را به زبانی می نویسد. اگر به زبان فارسی یا عربی و یا انگلیسی نوشت؛ نباید تصور کرد که همه واژگان و مفاهیم کتاب با تصورات مردم آن عصر مطابقت دارد. همان طور که فهم کتاب این نویسنده متوقف بر فهم معانی واژگان است، متوقف بر شناخت، مبانی پیش فرض ها، تعاریف و قلمرو و همپوشی ها و چالش های زبانی او دارد و استعمال واژگان در معانی محدود به استعمال مردم عصر او نیست. بسا مرتبه ای از معنا را که مردم استعمال کرده اند اراده نموده و مراتب دیگر از معنا را هم نظر داشته است مثلاً واژه حکمت سه مؤلفه دارد، بینش، منش، و کنش. به همین دلیل علامه طباطبایی حکمت را عبارت از قضایای صادق مطابق با واقع از جهت اشتغال بر نحوی بر سعادت انسانی می داند، مانند معارف حقه الهی درباره مبدأ و معاد و معارفی که حقایق طبیعی را از جهت ارتباط آن با سعادت انسان بیان می کند (5) و این معنا بسا مرتبه ای از معنا را که مردم استعمال کرده اند، می باشد. (6)

بنابراین منظور از لسان قوم رعایت سطح زبانی آنان است نه این که فراتر از آن سطح معانی و

ص: 666

1- سوره بقره، آیه 187

2- سوره عبس، آیه 31.

3- سوره فاطر، آیه 1.

4- الدر المنثور في التفسير المأثور، ج 8 ص 422.

5- المیزان، ج 2، ص 395

6- برای تفصیل ر.ک: دامنه معانی حکمت در قرآن، فصلنامه علوم حدیث، ش 43، ص 53

تصورات، نظری ندارد. معانی قرآن یک زمینه و یک سقف دارد و زمینه آن فهم عرب است، اما سقف آن به وسعت کلام الهی است که هیچ گاه پایان نمی پذیرد (قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَاداً لِّكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا) (1) از این رو، فهم دقیق الفاظ قرآن ما را ملزم می کند که به سطح فهم عرب عصر نزول بسنده نکنیم و اگر واژگان ظرفیت گسترش معنا را دارد و بر طبق شرایط و قواعد قرار می گیرد از توسعه بخشیدن معنا استکاف نورزیم.

رابعاً: این که شاطبی گفته: سلف صالح اعلم به قرآن و علومش بوده اند و از آن ها چنین معانی در توسع نرسیده از چند جهت قابل خدشه است:

الف: به چه دلیل آن ها اعلم بوده اند آیا به این دلیل که چون با پیامبر صلی الله علیه و آله ارتباط مستقیم داشته اند اعلم بوده اند با این که آن سلف صالح همگی در قدمت در اسلام و حضور پیامبر و روحیه پرسشگری و دانستن سؤال یکسان نبوده اند؟ پرسیدن و آموختن منوط به آگاهی پیشین است با این که می بینیم پس از آن دوره که دانش تفسیر و علوم قرآن رشد پیدا می کند و موضوعات و مسایل جدیدی مطرح می شود. مفسران بزرگی به منصف ظهور می رسند که هر کسی نوشته ها و گفته های آنان را با گفته های ابتدایی و ساده سلف صالح مقایسه کند، می تواند احاطه و عمق و اشراف بر آیات را در کلمات متأخرین ببینید و این خاصیت رشد علمی است.

ب: بر فرض که آن ها اعلم باشند اما مطالب جامع و شاملی در باب تفسیر قرآن از آنان نرسیده و آن چه رسیده این گونه نیست که بر منوال واحدی باشد. در اقوال آنان اختلاف و تشتت و گاهی تعارض است چگونه می توان با این محدودیت و به این دلیل که از آنان چنین معانی نرسیده استنتاج کرد که پس معانی دیگری که مفسران پس از سلف صالح استنباط کرده اند بر خلاف مراد خداوند است. عدم الوصول لا یدل علی عدم الوجود. اگر به ما نرسیده دلیل بر این نیست که پس چنین عانی نیست.

خامساً: این که شاطبی گفته است در فهم شریعت باید از دریافت مردم عربی که قرآن به زبان آنان نازل شده پیروی کرد؛ اگر در زبان و لغت عرب در فهم شریعت، عرف مستمری هست، عدول از آن جایز نیست درست است اما نباید این نکته را نیز فراموش کرد که تفاوت است میان این که باید از همان قواعد معنا و عرف مستمر استفاده کرد، با این که تنها به آن فهم و معنا بسنده کرد درک و دریافت قرآن کریم مبتنی بر مسایل زیادی است که یکی از آن ها

ص: 667

معنای واژگان و دریافت مردم و عرف مستمر است اما فضاشناسی کلام نشانه های غیر زبانی، معقولیت و عدم تباین عقلی و عدم تناقض با علوم قطعی نیز در فهم کلام دخیل است. به همین دلیل برای فهم کلام باید مجموع آن ها را در نظر گرفت و لذا همه مفسران در فهم به این نکته توجه دارند و اگر واژه ای در معنایی و عرفی مستقر مبتنی است که بر خلاف حکم عقلی قطعی است آن را به تأویل می برند. (1) مثلاً اگر کلمات ید، عرش کرسی، و قلم، در معانی محسوس مادی در زبان عرب استعمال می شود و معنای مستقری هم بر این معانی باشد، تنها به فهم مردم آن عصر و عرف مستمر آنان نمی توان بسنده کرد.

بگذریم از این که کلام شاطبی در باب فهم احکام شریعت است و نه در باب معارف هستی شناسانه و غیبی و قدسی در احکام شریعت جای تشابه نیست و از این جهت که شاطبی در مقام بیان اصول و قواعد استنباط احکام است طبیعی است که قیودی بیفزاید، ولی از این قیود در جهت محدود کردن معانی الفاظ در حوزه معارف نمی توان استفاده برد.

سادساً: کلامی که از علام الغیوب صادر می شود معانی آن وابسته به فهم گروهی مانند صحابه نیست. معانی قرآن مطابق با حقایق است و فهم صحابه یکی از راه های فهم است و نه همه راه ها معیار این معارف حقیقت علمیی است که هم به اندازه ادراک بشری است و به آن چه در آینده می تواند به آن برسد و این معانی به اختلاف مقامات تفاوت پیدا می کند و وابسته به توانایی شخص و آگاهی او از مسایل است. (2)

نکته دیگر این که لازم است خداوند مطالب را به گونه ای بگوید که عرف مخاطب بفهمد، اما لازم نیست همه مردم معانی را یکسان بفهمند و تمام مطالب هم یکسان باشد. از این رو لازم نیست همه آن چه مقصودش می باشد با زبان ظاهر بگوید: (مَا كَلَّمَ رَسُولُ اللَّهِ الْعِبَادَ بِكُنْهِ عَقْلِهِ قَطُّ). (3) پیامبر خدا هرگز با مردم با کنه عقل خود سخن نگفته است.

در روایت دیگری آمده است: «به ما جمعیت پیامبران دستور داده شده که با مردم به اندازه درکشان سخن بگوییم» (4)

بنابر این خداوند و پیامبران سخنان خود را برای مخاطب عصر نزول چنان گفته اند که آنان از شنیدن آن احساس غربت نکنند از واژگان و مفاهیمی استفاده کرده اند که در فرهنگ آن

ص: 668

1- در این باره رک معناشناسی و رابطه آن با تفسیر مجله تحقیقات علوم قرآن و حدیث، شماره 2، ص 52

2- فصل المقال في تقرير ما بين الشريعة والحكمة، ص 98؛ التفسير العلمي في الميزان، ص 265.

3- اصول کافی، ج 1، ص 23، ح 15.

4- همان

جامعه مأنوس بوده و سطح گفتار مألوف و مفهوم و متلایم با فهم مخاطبان بوده است، اما محدود در همان سطح نبوده، بلکه واژه ها در قالبی از معانی ریخته شده که برای نسل های دیگر نیز در سطح خودشان قابل فهم باشد.

به همین دلیل ابن رشد در نقد دیدگاه محدود گرایانه می گوید: «نمی توان در فهم معنایی به اجماع معنایی از عهد صحابه استناد کرد زیرا در شرع معارفی آمده که حقیقت آن را همه مردم نمی توانند دریابند.» (1)

2. اشکال دیگر محدودگرایان این بود که توسعه معنایی برخلاف فصاحت و بلاغت است. این اشکال از چند جهت قابل تأمل است:

الف: این که گفته می شود برای فهم معنای هر لفظ و تعبیر به تصورات آن قوم و عصر باید مراجعه کرد تصورات قوم در حوزه معارف نمی تواند مبنای فهم باشد زیرا درباره کلام خدا که فراتر از تصورات آنان است، مرجع کاملی نیست.

ب: متفاوت بودن و پیچیدگی کلام در اثر عواملی می باشد و همه آن ها وابسته به الفاظ نیست تا فهمیدن بر خلاف فصاحت و بلاغت باشد پیچیدگی و غریب بودن کلمات می تواند در اثر عواملی خارج از زبان باشد مثلاً می تواند در اثر عدم آگاهی به علوم مقدماتی عدم تدبر، عدم توجه به محکمات قرآن و نگرفتن علوم از اهلش باشد که ناظر به عوامل بیرون از متن است. مثل این که کسی زبان عربی نداند و بگوید چون من نمی فهمم این کلام بر خلاف فصاحت و بلاغت است.

به عنوان نمونه قرآن در سوره تکاثر در برخورد با هستی و معرفت آن دو اصطلاح به کار گرفته، یکی علم الیقین و دیگری عین الیقین آن چه از صحابه مانند ابن عباس و قتاده درباره این دو کلمه نقل شده بسیار ساده و ابتدایی است. (2) تفسیری که خود طبری از این کلمه به دست می دهد میان علم و عین چندان فرقی گذارد اما در تفسیرهای عرفانی مملو است از مباحث واژه شناسانه و تفسیری در فرق میان این دو کلمه که علم چیست و عین چیست. (3) و این مباحث در اثر عواملی چون رشد علم عرفان است.

ج: تردیدی نیست که برخی از تفسیرهای علمی راه افراط را در پیش گرفته و تطبیق ها یا تحمیل های فراوان بر کلمات قرآن انجام داده تا جایی که از مقصد اصلی قرآن دور مانده و اگر

ص: 669

1- فصل المقال في تقرير ما بين الشريعة والحكمة، ص 100.

2- تفسیر طبری، ج 15، ح 29316 و 29317.

3- ر.ک روح المعانی، ج 16، ص 404

امین الخولی آن معانی فراگیر و متوسع را مناسب با مخاطب عصر نزول نمی داند، دلیل بر این نیست که قرآن هیچ گونه ظرفیت پذیری تفسیر علمی را ندارد و اگر مردم آن عصر از این علوم هیچ نمی شناخته اند خداوند هم که در بیان مراد خود که آگاه به سر آسمان و زمین است و این کتاب را بر اساس آن آگاهی نازل کرده است (قُلْ أَنْزَلَهُ الَّذِي يَعْلَمُ السِّرَّ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ كَانَ غَفُوراً رَحِيماً). (1) این علوم را مد نظر قرار نداده و به این جهت است که آن ها یا نمی دانسته اند و یا به غلط طبق تحلیل های بطلمیوسی و جالینوسی علوم را درمی یافته اند، و این دلیل نمی شود که ما همان برداشت غلط آن ها را مد نظر قرار دهیم.

د: مراد خداوند می تواند درباره برخی از مفاهیم دارای درجات و مراتب باشد و اگر در مرتبه ای سطحی برای عرب عصر نزول قابل فهم و اتعاظ بود، فصاحت و بلاغت قرآن در آن سطح رعایت شده است. اگر آیه ای از پدیده های جهان در سطح واژگان به کار رفته دارای توسعه معنایی است و مرتبه ای از معنا برای مخاطبان شناخته استدلال آفرین و هدایت بخش است دارای فایده و نشانه عظمت آفرینش خداوندی است. مثلاً در قرآن آمده است (و السَّمَاءَ بَنَيْنَاهَا بِأَيْدٍ وَإِنَّا لَمُوسِعُونَ) (2) مردم عصر نزول از بنای آسمان ها به دست خداوندی و توسعه مداوم آن چه می فهمیده اند؟ بی تردید آن چه امروز از توسعه مداوم ستارگان و کهکشان ها و نظریات علمی که در اثر رصد به دست آمده حاصل نمی شده و فهم آنان بسیار ابتدایی و ساذج بوده است ولی برای آن ها بلیغ و مفید فایده و نشانه عظمت آفرینش خداوندی بوده است و برای مردم امروز این توسعه با گسترش علم و کشف نکاتی از هیئت توسعه مفهوم سماء و موسعون به گونه ای دیگر بلیغ و مفید فایده و نشانه عظمت آفرینش خداوندی شده است.

ه-: معیار بلاغت و فهم قرآن چیست؟ آیا لازم است که برای همه مردم در تمام ابعاد کلام فهمیده شده باشد؟ مثلاً این که قرآن می گوید: (وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ) (3) برای عرب عصر نزول چگونه روشن بوده که خلقت آسمان و زمین در شش روز انجام شده؟ و چه تصویری از عرش او بر روی آب داشته است؟ اما مفسر امروز که این شش روز را به شش دوره و یا معیاری که روزهای آن در نزد خدا به پانصد یا هزار سال روز می شود، تفسیر می کند. (4) و فهمی متفاوت در معنای روز و عرش و آب ارائه می دهد، (5) چه مشکلی ایجاد می کند؟

ص: 670

- 1- سوره فرقان آیه 6
- 2- سوره ذاریات، آیه 47
- 3- سوره هود، آیه 7
- 4- سوره های حج آیه 47؛ سجده، آیه 5
- 5- ر.ک قرآن در تفسیر عصری ص 126.

نمونه دیگر آیا برای عرب عصر نزول روشن بوده که عرش و استوای بر عرش چیست؟ کاری به مباحث غیبی و ماورای آن نداریم که آن ها هیچ معلوم نبوده و فهم آن ها از معانی این واژه ها معانی لغوی بوده است چرا این مشکل را به توسعه معانی و تفسیر علمی و فلسفی و عرفانی آیات محدود می کنید؟ با این که در این دسته از آیات فوق معانی از سوی خداوند قصد شده و اگر کسی بخواهد آن ها را تفسیر ظاهری کند، افزون بر این که از ظاهر آن ها فقط معانی لغوی می فهمد، گاهی تعارض با علم و عقل به ذهن پیدا می کند.

به همین دلیل باید مفهوم دیگری از بلاغت و رسایی ارائه داد که با فهم اجمالی و درک علی الاصول عده ای در مرتبه ای از معنا در تنافی نباشد و همین فهم و درک اجمالی مطابق با مقتضای حال مخاطبان می تواند باشد که زمینه توسعه مفهوم را فراهم می سازد.

3. این که مقصد اصلی قرآن بیان مسایل تربیتی هدایتی و اعتقادی و احکام شریعت است، تردیدی نیست اما اولاً: لازمه طرح و توجه به این مسایل ذکر مسایل آفرینش و شگفتی های خلقت، مبانی اخلاق و احکام و فلسفه تاریخ و احکام است همان طور که بسیاری از آیات به این مسایل توجه می دهد و به صراحت از این امور به صورت کلی یاد می کند.

ثانیاً: لازمه طرح این مسایل، بیان صحیح و واقعی حقایق هستی است و بیان صحیح و واقعی، تبیین و تشریح و مقایسه آن ها با مباحث علمی، فلسفی، تاریخی و عرفانی را می طلبد. ثالثاً: گاهی فهم آیات متوقف بر دانستن این علوم است. راغب اصفهانی، لغت پژوه معروف، در مقدمه هفتم خود اصلی را مطرح می کند و می گوید: «ان الانسان بقدر ما يكتسب من قوته في العلم تتزايد معرفته بغوامض معانيه.» (1) انسان به اندازه آموخته ها و توانایی هایی که در علم پیدا می کند شناخت او در پیچیدگی های معانی قرآن افزایش می یابد و این واقعیتی است.

بنابراین توسعه معنا در اثر قوت در علم است و معرفت کلام الهی متوقف بر همین مباحث می باشد و اگر چنین شد تفسیرهای علمی، فلسفی، عرفانی شکل می گیرد و سطح تفسیر در مرتبه ای فراتر از کندوکاو در معنای واژگان و فهم مردم عصر نزول می شود، به همین دلیل راغب اصفهانی در ادامه همان سخن و زرکشی در البرهان قاعده ای را بیان می کند: «كل من كان حظه في العلوم أوفر، كان نصيبه من علم القرآن أكثر.» (2) هر کسی بهره او در علوم قرآن فراوانتر باشد، بهره اش از علم قرآن بیشتر است. به همین دلیل فهم افراد متأخر بر فهم سلف ترجیح

ص: 671

1- مقدمه جامع التفسیر، ص 46.

2- البرهان في علوم القرآن، ج 2، ص 148.

پیدا می کند چون بهره اینان از علم قرآن بیشتر است.

اما این که امین الخولی و برخی دیگر می گویند: زیان طرح مسایل علمی از فایده آن بیشتر است، اگر تفسیر صورت تحمیل و تفسیر به رأی پیدا کند و از قرآن استفاده نشود و یا اگر چندین احتمال در معنای آیه می رود و احتمالی در تفسیر علمی و فلسفی باشد و به صورت قطعی بیان شود جای احتمال زیان آن است اما اگر با رعایت قواعد و احتیاط های لازم مطرح شود و معانی دیگر هم نفی نشود نه تنها زیان ندارد بلکه نشان دادن لایه های گوناگون معانی قرآن است و چون به صورت قطعی بیان نشده و یا افراط در تفسیر علمی، اجتماعی، فلسفی و عرفانی انجام نشده تأثیر منفی ندارد و فهم های دیگر را در کنار فهم های مطرح شده باز می کند.

وانگهی این که قرآن در آیات فراوانی دستور به تدبر داده است بخشی ناظر به توسع در معنا و کشف احتمالات معنایی آن است و لذا نمی توان فهم معنا و گسترش آن را محدود کرد، وگرنه خود قرآن نمی بایست مسایل هستی شناسانه مسایل عقلی و فلسفی و وجودشناسی را طرح کند و زمینه جولان فکر مخاطبان خود را فراهم سازد.

4. توسع در معانی گاهی تأویل است و گاهی تعمیم مفاهیم است و این که گفته شود کشانیدن معانی بر خلاف دریافت مردمان عصر نزول، است به طور کلی قابل قبول نیست. به عنوان نمونه اگر آیه شریفه می فرماید: (أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ). (1) آیا کسانی که کفر ورزیدند، ندانستند که آسمان ها و زمین هر دو به هم پیوسته بودند و ما آن دو را از هم جدا ساختیم؟

در عصر نزول از باز و بسته شدن و در هم تنیدن معنایی ساده استنباط می کردند و امروز مفسر نظریه شدیم را می فهمد که خورشید و ستارگان و زمین همگی یک قطعه بودند و خورشید کره ای از آتش بود و در اثنای سیر سریع خود کرات دیگر از آن کنده و جدا شدند. (2) در این تفسیر تأویل آیه نیست معنای رتق و فتق با این نظریه در سیر پیدایش کرات وفق می دهد و این نظریه ای پذیرفته شده است.

حال اگر در جایی توسعه در معانی نوعی تأویل را به همراه داشت ولی شاهد و قرینه بر معنا وجود داشت و یا به عنوان یک احتمال مطرح شد نه تنها منافی با اعجاز قرآن نیست بلکه شگفتی اعجاز محتوایی قرآن را نشان می دهد که ابعاد مختلف معنا را در یک جمله کوتاه

ص: 672

1- سوره انبیاء، آیه 30

2- المنیر فی تفسیر الکتاب العزیز، ج 17، 18، ص 44.

و ساده برای مخاطبان گوناگون بیان کرده است به عنوان نمونه در آیه شریفه (لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى). (1) در حال مستی به نماز نزدیک نشوید تا زمانی که بدانید چه می گوئید، در عصر نزول واژه سکاری به مستی معنا شده است اما پس از عصر نزول در عصر ائمه، سکاری در مفهومی عام تفسیر گردیده و این آیه شامل خواب آلودگی و سکر خواب هم معنا شده است، زیرا سکر خواب کمتر از مستی شراب نیست. (2) در این جا توسعه معنا به معنایی تأویل برده شده که احتمال مرجوح است اما با لغت سازگاری دارد. در عرف می گویند: مست خواب بودم چنان که برخی مستی های دیگر هم ذکر شده است. (3)

و نمونه های دیگری که در تفسیر فلسفی، عرفانی و علمی و اجتماعی فراوان است و مستند و مبنای فنی و تفسیری هم دارد.

5. ایشان در توسعه معنا به همان معانی و احتمالاتی روی آورده که سلف صالح و ائمه معصوم به آن اشاره نکرده اند یا به این دلیل که در آن هنگام آن معانی مطرح و شرایط طرح آن نبوده و در رشد علمی و فرهنگی به آن جایی نرسیده بود که این مسایل مطرح شود و مخاطبی نداشته و یا بسا به کسانی آن معانی گفته شده و به نسل های دیگر منتقل نشده و یا در آن عصر ضرورتی برای طرح آن نبوده است. بنابراین اگر چنین سخنی گفته شود، باید باب اجتهاد در دین و تفسیر قرآن را بست و پاسخگویی به نیازهای هر عصر و زمان را تعطیل کرد.

6. این که گفته شده که برخی از معانی ناظر به اصطلاحات مستحدث است اگر این اصطلاحات مستحدث مبتنی بر لغت و مفاد کلام، باشد توسعه در معنا معقول است و اما اگر اصطلاحات مستحدث ناشی از تحول در معنا است و بیان قرآن به آن معانی هیچ اشعاری ندارد، در آن صورت جای استناد ندارد مگر صورت اقتباس پیدا کند، که در آن حالت، اقتباس خارج از بحث توسعه معنا است.

7. این که قرآن کریم خطاب به امیین بوده و از پیامبر رسیده است که من در میان امت امی مبعوث شده ام دلیل بر این نیست که قرآن کریم تنها در سطح فهم و عقول امیین باشد. این حدیث نبوی اگر درست باشد، جمله خبری است، یعنی در شرایط تاریخی و جغرافیایی مردمی بی سواد و معلومات محدود مبعوث شده ام و معنایش این نیست که پیام قرآن تنها به

ص: 673

1- سوره نساء آیه 43

2- نورالثقلین، ج 1، ص 400، ح 260، 261، 262.

3- همان، ح 265

آن ها اختصاص داده شده است و معانی هم در همان سطح بیان شده است، حداکثر دلالتی که این عبارت قرآنی: (هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ) (1) و حدیث دارد، این است که در بیان قرآن، فهم آنان هم در نظر گرفته شده ولی معنایش این نیست که افرادی اگر در آن عصر در مرتبه علمی بوده اند و یا در دوره های بعد سطح مفاهمه و دریافت آنان در نظر گرفته نشده است. این که در روایات بسیاری از طریق شیعه و سنی رسیده است. (2) که قرآن دارای ظاهر و باطن است، یکی از ابعاد آن توجه به این واقعیت اجتماعی جامعه و دیگری ظرفیت پذیری معانی دیگر است.

ابو حیان اندلسی (م 754) در نقد این نظریه پس از نقل کلام امام علی علیه السلام که فرموده است: «هل خصمكم رسول الله بشئ فقال: ما عندنا غير ما في هذه الصحيفة او فهماً يؤتاه الرجل في كتابه»، که درباره تفاوت درجات فهم و دریافت صحابه از معانی قرآن است، می گوید: «لازمه اتکا به اقوال صحابه آن است که باید تمام آن چه مفسرین پس از صحابه و تابعین از این الفاظ استنباط و استخراج کرده اند، دیگر تفسیری نباشد.» (3)

از سوی دیگر اختلاف سلف در معانی قرآن افزون بر این که نشان می دهد فهم آنان دارای مراتب بوده نشان می دهد که معانی محدود و مستقری نبوده که بخواهیم تنها در آن محدوده بایستیم و به صورت قطعی مبنای توسعه قرار دهیم. (4)

نکته دیگر این که در برخی آیات و روایات آمده که مردم عصر پیامبر امی و بی سواد بوده اند، این بیان توضیحی درباره شرایط فرهنگی و دلایل عقب ماندگی جهالت، انحراف و بت پرستی آنان است نه به این معنا باشد که قرآن در سطح امیین است و ظرفیت بیشتر از امیین ندارد.

اگر گفته می شود مردم عصر پیامبر عرب بوده اند و قرآن به زبان عربی نازل شده، دلیل بر این نیست که قرآن فقط در سطح فهم مردم عرب بوده و تنها برای مخاطبان عرب سخن دارد و بیشتر از آن دلالتی و پیامی برای دیگر ملت ها ندارد.

بنابراین به هیچ یک از اشکالات یاد شده نمی توان شمول معنایی و چند معنایی در قرآن را انکار کرد و به این دلیل در محدوده فهم و دریافت معنا مردم عصر نزول توقف کرد.

ص: 674

1- سوره جمعه آیه 2؛ سوره اعراف، آیه 158

2- اصول کافی، ج 1، ص 374؛ تفسیر طبری، ج 1، ص 50.

3- البحر المحيط، ج 1، ص 5.

4- ر.ک: بحوث في علم التفسير، ص 86 - 88

البته اگر با شمول معنایی موافقت شد به این معنا نیست که هر نوع تحولی خارج از واژه را پذیرفته ایم زیرا بی گمان اگر توسعه معنایی را بدون لحاظ شرایط پذیرفتیم، سر از هرج و مرج در تفسیر در خواهد آورد. حتماً باید پذیرفت که معنا در تحول زبانی دگرگون پذیر است. آن چه می تواند مستند معنا در نص پیشینی مانند قرآن باشد که در قلمرویی از قوانین زبانی و معناشناسی باشد و شاید یکی از علل مخالفت گروهی با شمول معنایی برخی افراط گری ها در انتساب معنا به قرآن بوده است بنابراین باید به سراغ شرایط و معیارهای پذیرش معانی رفت که چه بسا از ظاهر استفاده نمی شده و یا به حساب تحول معنا گذاشته شده است، در حالی که با قواعد فهم وفق می دهد.

1. از آن چه که لفظ صلاحیت معنا را در لغت عرب دارد خارج نشود. به عبارت دیگر مقید به قواعد ادب در فهم و مفاهمه باشد. ابن رشد می نویسد: «و شرط شمول معنا آن است که از آن چه لفظ عربی صلاحیت دلالت دارد خارج نشود و بعید از ظاهر نباشد مگر دلیلی بر آن اقامه گردد.» (1)

2. اگر در جایی از ظاهر لفظ اعراض می شود و بر خلاف ظاهر تأویل می گردد، دلیل و قرینه محکمی بر آن اقامه شود و استناد به نص در نزد اهل محاوره منطقی و معقول به نظر برسد. باز ابن رشد در این باره که از موافقان شمول معنایی است می نویسد: «و لا خروجا عن المعنى الاصلی حتى لا يكون في ذلك كتفاسير الباطنية.» (2)

3. در شمول معنا تکلف و تحمیل و تطبیق های ذوقی و اقتباسی نباشد. یعنی هرگاه معنایی به لفظ نسبت داده شود و به عنوان مدلولی از کلام نسبت داده می شود، این نسبت شخصی نباشد و دیگران هم بتوانند همان معنا را هر چند با بیان مقدمات و توضیحات مفسر بفهمند و از باب تحمیل معنا و اقتباس در کلام تلقی نکنند.

4. معنای جدید خروج از معنای اصلی - هر چند عام و شامل معنای جدید - نباشد، به گونه ای که شکل تفسیر رمزی پیدا کند که میان اشخاص خاص برقرار می شود و کسی از اصول و قواعد آن باخبر نیست زیرا قرآن کریم کتاب رمز نیست که میان خدا و پیامبرش و یا عده ای خاص نازل شده باشد و دیگران از دسترسی به فهم آن ممنوع شده باشند.

5. با مقاصد اصلی قرآن سازگاری داشته باشد. گاهی معنایی از لفظ به دور نیست، اما با

ص: 675

کلیات تعالیم دین و قرآن سازگاری ندارد. کسانی در دوره های اخیر تفسیرهای مارکسیستی از قرآن به دست می دادند که اگر کسی آن ها را مطالعه می کرد مخاطب در انتساب معنا به لفظ می توانست آن معنا را هضم و تحمل کند اما نتیجه معنای آن با اصول دیالکتیک مارکسیسم بیشتر سازگاری داشت تا مقاصد اصلی قرآن گویی زیربنای همه تعالیم دین اقتصاد و تضادهای برآمده از نظام سرمایه داری است. تمام نزاع ها و دغدغه های دین حل مشکلات طبقات اجتماعی و تضاد طبقه کارگر با سرمایه داری است چنین معانی ای از الفاظ با جهتگیری های کلان قرآن سازگاری نداشت. مانند تفسیرهایی که از گروه فرقان بر جای مانده و بر همین اساس تحلیل و تبیین معنا انجام شده است یا کسانی تفسیرهایی علمی نگاشته اند که گویی قرآن کتاب شیمی هیئت و نجوم فرض شده است و برای این نازل شده که این مسایل را بیان کند.

در این باره ابن عاشور که با توسعه معنا موافقت دارد تأکید می کند: «اگر در حوزه مسایل علمی معنایی به قرآن نسبت داده می شود به گونه ای باشد که آن معنا مناسب با مقصد آیه داشته باشد به طوری که بتوان گفت قرآن به این معنا اشاره دارد.» (1)

6. این شمول هرچند مستند و منطقی به نظر برسد کمتر به شکل قطعی دلالت دارد، از این رو مفسر با توسعه و بسط معنای جدید به گونه ای نسبت دهد که خواننده گمان نکند این معنا قطعی و غیر قابل تردید است بلکه در کنار احتمالات پیشینیان گذاشته شود که با شواهد و قرائن از آیه استفاده شده است. (2)

7. معانی جدید معانی نهایی فرض نشود و یا مفهومی نفی معانی دیگران نباشد در نظر بسیاری از قائلان به توسعه معنا، این نکته مسلم بوده که آنان آخرین مفسران نیستند و تنها آنان نیستند که معانی قرآن را می فهمند و دیگران نمی فهمند و یا در آینده کسانی نمی آیند که مدلول های دیگری از قرآن کشف می کنند از این رو در ادب تفسیر قرآن تأکید شده که نباید معنای استنباط شده انحصاری تصور شود. (3) یا برداشت او از معنا تبدیل به عقیده ای شود که مخالفان آن معنا تکفیر شوند.

«لیس له أن يجعل رأيه عقيدة من العقائد القرآنية التي يكفر بالدين عن يعارضها فيها و ليس له أن ينفيها بغير حجة قاطعة من القرآن» (4)

ص: 676

1- 1 التحرير والتنوير، ج 1، ص 42.

2- إتجاهات التجديد في تفسير القرآن، ص 673

3- همان، ص 688

4- همان، ص 689

اکنون با آن چه توضیح دادیم روشن شد که در مقام پذیرش توسعه معنا و ضرورت توجه به آن هستیم و تفاوتی میان توسعه و تحول قائلیم و مدار فهم معنا را محدود به آن چه در ادبیات آن عصر انتقال یافته و در گفتار صحابه و تابعین آمده محدود نمی دانیم و قرآن کریم را بر طبق مبانی ای که برای شمول معنایی ذکر کردیم ناظر بر فهم مخاطبانی در طول تاریخ از عصر نزول به بعد می دانیم که می توانند بر اساس قواعد فهم استنباط کنند و هر چند طراوت و تازگی در این معنا مشاهده می کنند اگر مستند به واژگان و بافت کلام است، به حساب مدلول و نظر صاحب وحی بدانند.

البته معنای این سخن آن نیست که هر برداشتی از کلام به صورت رمزی، باطنی، تأویلی و تحمیلی جایز است یا اگر تحولی در استعمال لفظ در معنایی انجام گرفته، مستند به کلام وحی می باشد، لذا برای رفع دغدغه قواعد و شرایط شمول معنایی را بر شمردیم تا مرز میان معنای مستند منطقی و معقول و مشخص و در چارچوب اهداف و مقاصد انبیای الهی باشد و با آن چه که برخی از مفسران علمی گرا یا التقاطیون بیان کرده اند روشن شود و معلوم گردد که قرآن کریم در قلمرو معینی از اهداف نازل شده و کتاب علمی، تاریخی، اجتماعی، فلسفی و عرفانی نیست که در مقام بیان این مسایل باشد تنها چیزی که می توان در قلمرو این کتاب ذکر کرد، مسایلی است که در راستای هدف بعثت پیامبران و نزول کتاب های آسمانی و هدایت و سعادت معنوی گنجانده شود.

1. آداب الصلاة، امام خمینی، تهران مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ سوم، 1373 ش.
2. اتجاهات التجديد في تفسير القرآن، محمد ابراهيم شريف، قاهره دارالتراث، 1402 ق.
3. أصول الفقه، محمد رضا مظفر، تهران: انتشارات المعارف الاسلاميه، افست از طبع دار النعمان، نجف، 1386 ق/1966 م
4. الاتقان في علوم القرآن، جلال الدين سيوطي، محمد ابوالفضل ابراهيم، قم: منشورات الرضى، بيدار، عزيزي، بي تا.
5. الإصلاح، ابو حاتم رازی، به اهتمام حسن منوچهر و مهدي محقق، تهران: دانشگاه تهران: 1373 ش.
6. الاصول من الكافي، محمد بن يعقوب كليني، تحقيق: علي اكبر غفاري، تهران: اسلاميه، افست، چاپ چهارم، 1401 ق.
7. أنوار التنزيل، قاضي ناصرالدين عبدالله بن عمر بيضاوي، بيروت: دارالكتاب العلمية، چاپ اول، 1408 ق / 1988 م.
8. بحار الأنوار، محمد باقر مجلسي، بيروت: دارالوفاء، چاپ دوم، 1403 ق.
9. بحر المحيط ابو حيان اندلسي، بيروت، دارالفكر، چاپ اول، 1412 ق.
10. بحوث في اصول التفسير، محمد بن لطفی الصباغ بيروت المكتب الاسلامي، چاپ اول 1408 ق.
11. البرهان في تفسير القرآن، سيدهاشم، بحراني، بيروت: مؤسسة الاعلمى للمطبوعات، چاپ اول، 1419 ق.
12. البرهان في علوم القرآن بدرالدين زركشى تحقيق يوسف، مرعشي، بيروت: دار المعرفة چاپ دوم، 1415 ق.
13. تاريخ و عقايد اسماعيليه فرهاد دفتري، ترجمه فريدون بدره ای تهران: نشر و پژوهش فرزانه روز، چاپ اول، 1375 ش.
14. التحرير والتنوير، محمد طاهر ابن عاشور تونس دارالتونسيه 1884 م.
15. تفسير الراعى الاصفهاني، حسين بن محمد بن مفضل راغب اصفهاني، عادل بن علي الشدي،

ریاض: دارمدار الوطن العربی، چاپ اول، 1424ق.

16. تفسیر الصافی، ملا محسن فیض کاشانی، بیروت: مؤسسة الاعلمی المطبوعات چاپ اول، 1399ق/1979م.

17. التفسیر العلمی للقرآن ابو حجر احمد بن عمر بیروت دار قتیبه، چاپ اول، 1411ق/1991م.

18. تفسیر القرآن العظیم، ابو الفداء اسماعیل ابن کثیر، اشرف خلیل المیس، بیروت: دار القلم چاپ دوم بی تا

19. تفسیر القمی، علی بن ابراهیم قمی بیروت مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، 1412ق، 2ج.

20. التفسیر المنیر، وهبة بن مصطفى، زحیلی، بیروت: دار الفکر المعاصر.

21. تفسیر طبری، محمد بن جریر الطبری بیروت، دارالفکر

22. تفسیر قرآن مجید برگرفته از آثار امام خمینی سید محمد علی، ایازی تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ اول، 1385ش.

23. تفسیر مراغی، احمد مصطفی المراغی، بیروت: داراحیاء التراث العربی بیتا 30 جزء در 10 مجلد.

24. تفسیر من وحی القرآن، سید محمد حسین فضل الله، بیروت: دار الملائک، چاپ دوم، 1419ق.

25. تفسیر نمونه ناصر مکارم شیرازی تهران دارالکتب الاسلامیه، چاپ دهم، 1376ش.

26. تفسیر نور الثقلین، عبد علی بن جمعه حویزی هاشم الرسولی المحلاتی قم مطبعة الحکمه، 5ج، [1382ق].

27. التفسیر والمفسرون، محمد حسین ذهبی بیروت داراحیاء التراث العربی، بی تا.

28. الجامع لأحكام القرآن، محمد بن احمد قرطبی، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، چاپ اول، 1416ق.

29. جواهر الکلام، محمد حسن نجفی، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، چاپ سوم، 1401ق.

30. الجواهر فی تفسیر القرآن طنطاوی، بیروت: دار الاحیاء التراث العربی، چاپ چهارم، 1412ق.

31. الحدیث، محمد عزت الدروزة، بیروت: دار الغرب الاسلامی، چاپ دوم، 1421ق.

32. حقائق التفسیر، محمد بن حسین، سلمی تحقیق سید عمران، بیروت: دار الکتب العلمیه چاپ اول 1421ق.

33. خصال، محمد بن علی بن بابویه صدوق، بیروت: مؤسسة الاعلمی تحقیق علی اکبر غفاری، 1410ق.
34. الدر المنثور في التفسير المأثور، جلال الدين سيوطي، بيروت: دارالفكر، 1993م/1414ق
35. درة التنزيل وغرة التأويل برواية ابن أبي الفرج اصفهاني محمد بن عبدالله الاسكافي الخطيب، بيروت: دار الافاق الجديدة، چاپ دوم.
36. الذريعة الى تصانيف الشيعة آقا بزرگ تهراني، بيروت دارالاضواء، چاپ سوم، 1401ق.
37. روح المعاني في تفسير القرآن العظيم محمود آلوسی تحقیق علی عبدالباری عطيه، بيروت در الكتب العلميه چاپ اول، 1415ق.
38. روض الجنان وروح الجنان في تفسير القرآن، حسين ابو الفتوح رازی، تحقیق: محمد جعفر ياحقی و محمد مهدي ناصح مشهد بنياد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی 1408ق.
39. شرح دعای سحر، امام خمینی تهران دفتر تنظیم و نشر آثار امام خمینی
40. الصحيح، مسلم نیشابوری، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، بی تا.
41. عیون اخبار الرضا علیه السلام، شیخ صدوق، محمد بن علی بن الحسین تهران: انتشارات جهان الرضا، بی تا
42. فصل المقال في تقرير ما بين الشريعة والحكمة من المقال، ابوالولید محمد بن احمد ابن رشد اندلسی، مقدمة محمد عابد الجابری، بیروت: مرکز دراسات الوحدة العربيه، چاپ دوم، 1999م.
43. فقه پژوهی قرآنی، سید محمد علی، ایازی قم بوستان کتاب، چاپ اول، 1380ش.
44. قرآن پژوهی، بهاءالدین خرمشاهی تهران مرکز نشر فرهنگی شرق، چاپ دوم، 1373ش.
45. قرآن و تفسیر عصری سید محمدعلی ایازی تهران دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ دوم، 1375ش.
46. قواعد التدبر الامثل، عبدالرحمن حسن حبنکه الميدانی دمشق دار القلم چاپ سوم 1425ق.
47. کتاب العين خليل بن احمد فراهیدی، بیروت: داراحیاء التراث العربی، چاپ اول، 1421ق.
48. کشف الاسرار، رشیدالدین میبدی تهران امیر کبیر، چاپ ششم، 1376ش.

49. کلمة التصوف، مجموعه مصنفات شيخ اشراق، شهاب الدين يحيى سهروردی، جلد چهارم، تصحيح و تحشیه نجفقلی حبیبی تهران پژوهشگاه علوم انسانی، چاپ سوم، 1380 ش.
50. كنز العمال متقی، هندی، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، 1399 ق.
51. گفتارهایی در زبان شناسی کوروش صفوی تهران: هرمس، چاپ اول، 1380 ش.
52. مثنوی معنوی جلال الدین محمد بلخی مولوی، تصحیح رینولد نیکلسون، تهران: انتشارات هرمس، چاپ اول، 1382 ش.
53. مجله پژوهش های دینی جعفر نکونام شماره 9 بهار 1384 انجمن علوم قرآن و حدیث.
54. معناشناسی و رابطه آن با دانش تفسیر قرآن کریم سید محمد علی ایازی، مجله تحقیقات علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهرا تهران سال اول 1383 ش.
55. دامنه معانی حکمت در قرآن سید حسن اسلامی مجله علوم حدیث، شماره 43، بهار 1386.
56. تاریخمندی و نقش آن در فهم نصوص، سید محمد علی ایازی، مجله علوم حدیث، قم: مؤسسه دارالحدیث شماره 29 پاییز 1382 ش.
57. مجموعه مصنفات شيخ اشراق شيخ شهاب الدين يحيى سهروردی، جلد چهارم، تصحيح نجفقلی حبیبی تهران پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ سوم، 1380.
58. محاسن التأویل، محمد جمال الدین قاسمی، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی [بی تا].
59. المحرر الوجیز فی تفسیر الكتاب العزیز، عبدالحق ابن عطیة، اندلسی، تحقیق عبدالسلام عبدالشافی محمد بیروت دارالکتب العلمیه، 1413 ق/1993 ق.
60. المحيط الاعظم سید حیدر آملی تهران سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی
61. مستدرک الوسائل میرزا حسین، نوری، قم: مؤسسة آل البيت لاحیاء التراث، چاپ اول، 1407 ق.
62. معانی الأخبار، محمد بن علی بن بابویه صدوق، تصحیح علی اکبر غفاری، بیروت: مؤسسة دارالمعرفة، چاپ اول، 1399 ق/1979 م.
63. مفردات الفاظ القرآن، حسین بن محمد بن مفضل راغب اصفهانی تحقیق صفوان عدنان داودی، بیروت دارالشامیه، چاپ اول، 1412 ق/1992 م.
64. مقدمة جامع التفاسیر حسین بن محمد بن مفضل راغب اصفهانی تحقیق، مقدمه احمد حسین فرحات کویت دارالدعوة، چاپ اول، 1405 ق/1984 م.

65. مناهج، تجديد امين خولى قاهره دارالمعرفة، چاپ اول، 1961م.
66. مناهل العرفان في علوم القرآن عبد العظيم، زرقانى، بيروت دارالكتب العلمية، چاپ اول 1409ق.
67. الموافقات فى اصول الشريعة ابراهيم بن موسى شاطبى تحقيق ابراهيم رمضان، بيروت دارالمعرفة چاپ اول، 1415ق.
68. الميزان في تفسير القرآن، سيد محمد حسين طباطبايى، بيروت مؤسسة الاعلمي للمطبوعات چاپ دوم، 1393ق.
69. نگاهى تازه به معناشناسى فرانك، پالمر ترجمه كورش صفوى تهران: نشر مركز چاپ سوم 1381ش.
- . نهج البلاغه گردآورى سيد، رضى تحقيق و تصحيح صبحى صالح، قم چاپ اول، 1387ق افسست، مؤسسة بعثت 1356ش.
71. وسائل الشيعه، حر عاملى، قم: تحقيق مؤسسة آل البيت، چاپ دوم، 1414ق.

چکیده

سوره «یس» یکی از سوره های معروف قرآن کریم است که از موقعیت ویژه و جایگاهی بس رفیع برخوردار می باشد و در حدیث به عنوان قلب قرآن از آن یاد شده است و نیز در بیانات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه اطهار علیهم السلام را برای مداومت در خواندن آن آثار و برکات بسیاری نقل شده است.

این نوشتار که با توجه به مناقب و فضایل فراوان سوره یس تحریر شده دارای دو فصل می باشد فصل نخست به بیان فضیلت ها و نکته های مهمی که درباره قرائت این سوره نقل شده اختصاص یافته است و فصل دوم در مورد دستور العمل ها و ختوماتی است که راجع به سوره یس بیان شده است.

کلیدواژه ها: سوره یس، قرآن، پیامبر صلی الله علیه و آله، خواندن.

درآمد

اشاره

اغلب مؤمنین شناخت عمیقی از سوره «یس» ندارند و از مناقب و فضائل و آثار دنیوی و اخروی آن غافل هستند؛ به همین جهت در دام مشکلات، غم ها و غصه ها و کدورت ها گرفتار می مانند اما در مجلس محبت و مودت مقربان درگاه خداوند از سوره یس سخن بسیار است. انسان با اندک توجهی به بیانات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه اطهار علیهم السلام و بزرگان اهل مکاشفه سیر و سلوک، به این حقیقت پی می برد که سوره پس از موقعیت ویژه و مرتبه ای بس بلند برخوردار است و اگر آدمی با آن فضایل و مناقب آشنا شود خواهد توانست فواید کاملی را از آن خود سازد.

امامان علیهم السلام به منظور این که مؤمنان را از موقعیت ممتاز این سوره که چونان قله ای پوشیده از فضایل است آگاه کنند فرموده اند: «یس قلب قرآن است.»

بدون تردید موقعیت ممتاز و جایگاه برتر و منحصر به فرد بودن قلب در بدن انسان بر کسی پوشیده نیست سوره یس نیز دارای همان موقعیت و جایگاه در میان دیگر سوره هاست. از این رو لازم است قدری از برداشت سطحی و عمومی از این سوره فراتر رویم و با بخشی از فضایل و مناقب این سوره آشنا شویم و امید می رود کسی که در جست و جوی حقیقت است گم شده خود را در روایات و فرمایش بزرگان اهل دل و معرفت در باب سوره شریفه «یس» بیابد توفیق از خدای بزرگ است.

یک. فضائل و نکات سوره مبارکه «یس»

1. شأن نزول «یس»

یکی از فضایل خانه محمد صلی الله علیه و آله و خدیجه علیها السلام این است که این خانه کوچک، محل نزول قلب قرآن یعنی سوره «یس» می باشد

در روایات آمده است که روزی پیامبر صلی الله علیه و آله در همین خانه حضور داشت که ناگهان همهمه و سر و صدایی از پشت در به گوش مبارکش رسید برای پی بردن به علت این همه سر و صدا، خود را به پشت در رسانده و آرام از لای در نظری به بیرون منزل افکند؛ دید که کفار قریش و عده ای از دشمنان ایشان به قصد کشتن پیامبر اجتماع کرده و با ناراحتی به پیامبر صلی الله علیه و آله ناسزا می گویند رسول خدا صلی الله علیه و آله با دیدن چهره هایی که از شدت خشم به سرخی گراییده بود، به مقصود آنان پی برد و برای لحظه ای در ذهن حضرت خطور کرد: چه باید کرد؟ در خانه بمانم تا کی؟ بیرون بروم چگونه؟

در حالی که رسول خدا صلی الله علیه و آله در خانه قدم می زد جبرئیل در محضر ایشان فرود آمد و سوره «یس» را بر حضرت تلاوت نمود سپس از پیامبر خواست که آیات این سوره شریف را بخواند و از خانه بیرون رود رسول خدا صلی الله علیه و آله هم بی هیچ درنگی، گفته فرشته وحی را که در حقیقت امر خداوند بود اجرا نمود و در حالی که آیات سوره «یس» را می خواند، از خانه خارج شد اما گویی کافران و دشمنان حضرت را نمی دیدند. پیامبر صلی الله علیه و آله آهسته، آهسته، قدم برداشت و در کنار آن ها ایستاد و به آن ها نگاه کرد. سپس مشتی خاک برداشته و بر سر و روی آن ها پاشید شاید این، خاک خاک مرگ بود؛ چرا که همه آن ها در جنگ بدر کشته شدند.

مشرکان، خاک را می دیدند، اما پیامبر صلی الله علیه و آله را نمی دیدند و بدون آن که از ریخته شدن خاک ها بر سرشان تعجب کنند آن را از چهره خود پاک می کردند و همچنان به حضرت ناسزا می گفتند. رسول خدا صلی الله علیه و آله بدون هیچ خطری به مسجد الحرام رسید. فردی که از مقابل آن جمعیت عبور می کرد از آن ها پرسید برای چه این جا نشسته اید؟ جواب دادند: آمده ایم تا کار محمد را یکسره کنیم آن مرد گفت چه نشسته اید که او را در مسجد الحرام دیدم آن ها شرمگین و شکست خورده به یک دیگر نگرسته و آن جا را ترک کردند.

نگاه به این رخداد دو مطلب را نشان می دهد یکی حادثه ای که موجب نزول سوره «یس» شده است که در اصطلاح با عنوان سبب نزول یا شأن نزول از آن یاد کنند و دیگری که بسیار با اهمیت است کارکرد و اعجاز آفرینی «یس» در ابتدای نزول آن است که از همان بار اولی که بر زبان پیامبر جاری شده اعجاز آفریده و حل مشکل کرده است. این شأن و مرتبت، تنها مختص آن روز و آن واقعه نبوده و تا همیشه، به همراه آن می باشد.

«یس» پیوسته در بردارنده آثار اعجاب انگیز فراوانی است همچون مرتفع ساختن بن بست های زندگی آسان نمودن امور سخت و دشوار گشودن درهای بسته ایجاد گشایش در گرفتاری ها فراهم کردن راه نجات از رنج و تنگنا و فقر و فلاکت، برکت بخشیدن به علم و مال و عمر، تابش نظر لطف و رحمت خدا بر صفحه دل و بر صحنه زندگی، فریادرسی سریع در لحظه های نیاز رسوا نمودن دشمنان و خنثی کردن نقشه های شوم آنان.

2. «یس» از زبان خدا

در روایت آمده است که چون دوستان و مؤمنان در این بوستان به سعادت روند و به نعیم بهشت رسند از جناب جبروت ندا آید: از دیگران بسیار شنیده اید و وقت آن است که از ما بشنوید «فَسَمِعَهُمْ سَوْرَةَ الْفَاتِحَةِ وَ طه و یس؛ پس آن ها سوره های فاتحه و طه و پس را از زبان خدا بشنوند.» (1)

3. قرائت بهشتیان

پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم فرمود: در قیامت از اهل بهشت قرآن برداشته می شود و نمی خوانند، مگر دو سوره طه و یس را. (2)

ص: 685

1- کشف الاسرار، ج 8، ص 204

2- تفسیر البصائر، ج 33، ص 608

4. نام پیامبر

امام صادق علیه السلام فرمود: «یس» اسم پیامبر خداست؛ زیرا خداوند بعد از آیه «یس» می فرماید: (إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ) و نیز می فرماید: برای پیامبر دوازده اسم است که پنج نام آن در قرآن آمده است و آن ها عبارتند از: «محمد، احمد، عبدالله، یس و نون». (1)

5. سال یس

در کره زمین هیچ سال و روزی بهتر از سال و روز ظهور امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) نیست؛ چرا که تمامی آمال و آرزوهای انبیا از آدم تا خاتم در آن زمان جامه عمل می پوشد و به همین دلیل سال ظهور آن حضرت «یس» نامگذاری می شود؛ همچنان که مرسوم است هر سالی را به نامی خاص می خوانند مثل سال پیامبر صلی الله علیه و آله یا سال امام علی علیه السلام.

حضرت صادق علیه السلام می فرماید دوازدهمین حجت خداوند کسی است که «عیسی بن مریم» در سالی که به نام «یس و القرآن الحکیم» نامیده شده است پشت سر او نماز می خواند. (2)

6. گل گلستان

امام صادق علیه السلام فرمود: (عَلِّمُوا أَوْلَادَكُمْ يَاسِينَ فَإِنَّهَا رِيحَانَةُ الْقُرْآنِ)؛ (3) به فرزندانانان سوره «یس» بیاموزید؛ زیرا این سوره، ریحان قرآن کریم است.

7. آرزوی پیامبر

پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم فرمود: (لَوَدِدْتُ أَنَّهَا فِي قَلْبِ كُلِّ إِنْسَانٍ مِنْ أُمَّتِي)؛ (4) دوست دارم و ای کاش سوره یس در قلب تمام افراد امت من بود.

8. «یس» قبل از خلقت انسان

حضرت حق، پیش از آفرینش آدم به دو هزار سال «طه و یس» برخواند، ملائکه ملکوت چون آن بشنیدند گفتند خنک بر امتی که این کلام پاک به ایشان فرو آید و خنک زبانی که این را خواند و خنک سینه هایی که صدف این جوهر مکنون باشد. (5)

ص: 686

1- مجمع البیان، ج 4، ص 413.

2- تفسیر البصائر، ج 33، ص 606.

3- بحار الأنوار، ج 92، ص 291.

4- بحار الأنوار، ج 92، ص 291.

5- کشف الاسرار، ج 8، ص 204.

9. هم دنیا و هم آخرت

پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم می فرماید: سوره «یس» در تورات به عنوان «عمومیت آفرین» نامیده شده. سؤال شد از چه رو به این سوره «عمومیت آفرین» گفته می شود؟ فرمود: زیرا کسی که همدم و همنشین این سوره باشد، خداوند او را مشمول تمام خیر دنیا و آخرت می کند. (1)

10. برآورده شدن حاجات

پیامبر گرامی صلی الله علیه وسلم فرمود: (مَنْ قَرَأَ يَسَ فِي صَدْرِ النَّهَارِ قُضِيَتْ حَوَائِجُهُ)؛ (2) کسی که در ابتدای روز سوره «یس» را بخواند، حاجت او برآورده شود.

11. یافتن گمشده

اصبغ بن نباته گفت یا امیرالمؤمنین برای پیدا کردن گمشده ما را راهنمایی کن! حضرت فرمود: سوره یس را در دو رکعت نماز بخوان و بعد بگو (يَا هَادِيَ الضَّالَّةِ رُدِّ عَلَيَّ ضَالَّتِي) اصبغ این عمل را انجام داد و خداوند گمشده اش را به او باز گرداند. (3)

12. ده برکت

رسول اکرم صلی الله علیه وسلم می فرماید: (يَا عَلِيُّ اقْرَأْ يَسَ فَإِنَّ فِي يَسَ عَشْرَةَ بَرَكَاتٍ مَا قَرَأَهَا جَانِعٌ إِلَّا شَبِعَ وَلَا ظِمَانٌ إِلَّا رَوِيَ وَلَا عَارٌ إِلَّا كَسِيَ وَلَا عَزَبٌ إِلَّا تَزَوَّجَ وَلَا خَائِفٌ إِلَّا أَمِنَ وَلَا مَرِيضٌ إِلَّا بَرَأَ وَلَا مَحْبُوسٌ إِلَّا أُخْرِجَ وَلَا مُسَافِرٌ إِلَّا أُعِينَ عَلَى سَفَرِهِ وَلَا يَقْرَأُونَ عِنْدَ مَيِّتٍ إِلَّا خَفَّفَ اللَّهُ عَنْهُ وَلَا قَرَأَهَا رَجُلٌ لَهُ: (4) یا علی، سوره «یس» را قرائت کن که در آن ده برکت می باشد گرسنه را سیر می کند، تشنه را سیراب می سازد برهنه را لباس می پوشاند مجرد را متأهل می نماید، انسان ترسیده را آرامش می بخشد، مریض را شفا می دهد، زندانی را آزاد می سازد، خطر را از مسافر دفع، عذاب مرده را کم و گم شده را پیدا می کند.

13. آسانی در کارها

پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود برای هر چیزی قلبی است و قلب قرآن، سوره «یس» است، هرکس آن را در شب بخواند، کارهای روز بر او آسان می شود. (5)

ص: 687

1- مجمع البیان، ج 4، ص 413.

2- بحار الأنوار، ج 92، ص 292

3- تفسیر البصائر، ج 33، ص 606

4- بحار الأنوار، ج 92، ص 290.

5- تفسیر البصائر، ج 33، ص 608

14. تلاوت برای مختصر

حضرت رسول صلی الله علیه وسلم می فرماید: (مَا مِنْ مَيَّةٍ يُقْرَأُ عِنْدَهُ سُورَةُ يَسَ إِلَّا هَوَّنَ اللَّهُ عَلَيْهِ) (1) زمانی که سوره «یس» برای فردی که در حال مرگ است خوانده شود خداوند سختی جان کندن را برای او آسان می گرداند.

15. تخفیف عذاب

پیامبر اعظم صلی الله علیه و اله فرمود کسی که به گورستانی وارد شود و سوره «یس» را بخواند، خدا در آن روز، عذاب آن ها (خفتگان در قبر) را کم کند و برای او به عدد مردگانی که در آن جاست، عمل نیک نوشته شود. (2)

16. قلب «یس»

بنابر روایات رسیده از معصومین «یس» قلب قرآن است و بزرگان اهل معرفت آیه مبارکه (سَلَامٌ قَوْلًا مِّن رَّبِّ رَحِيمٍ) را مهمترین آیه سوره «یس» و قلب آن دانسته اند. بدین جهت یس قلب قرآن و آیه (سَلَامٌ قَوْلًا مِّن رَّبِّ رَحِيمٍ) قلب «یس» می باشد. از این رو بزرگان اهل معرفت در این خصوص دستورالعمل های خاص ارائه نموده اند از جمله این که مرحوم معلم دامغانی، عارف به معارف الهی و سالک به سلوک شرعی قرآنی، توصیه نموده است: به منظور برآورده شدن حوایج مهم خود سوره «یس» بخوانید به این صورت که سه آیه اول آن را، سه مرتبه تکرار نمایید و وقتی به آیه شریفه (سَلَامٌ قَوْلًا مِّن رَّبِّ رَحِيمٍ) رسیدید، آن را هفتاد مرتبه بخوانید؛ سپس بقیه این سوره را تا پایان بخوانید.

17. فرشتگان ویژه

خداوند عالم برای تدبیر امور جهان فرشتگان بی شماری را خلق کرده است. برخی از آن ها، مأمور نوشتن اعمال خوب و بد آدمیان برخی مأمور حفظ انسان از بلایا و گرفتاری ها و برخی مأمور محاسبه میزان نعمات و فیوضات الهی همچون باران، برف و... هستند.

هر یک از سوره ها و آیات و حروف قرآن کریم نیز دارای فرشتگانی می باشند که «موکل» آن ها هستند. مثلاً سوره «ناس»، فرشتگانی خاص خود دارد و سوره «قیامت» فرشتگانی دیگر هرگاه که یکی از این سوره ها را می خوانید فرشتگان خاص آن سوره، با شما همراه شده،

ص: 688

1- بحار الأنوار، ج 92، ص 292.

2- مجمع البیان، ج 4، ص 413

برای شما دعا می کنند. به این، فرشتگان اصطلاحاً «ملائکه موکل» می گویند. طبق روایتی، سوره «انعام» که یکی از با فضیلت ترین و با اهمیت ترین سوره های قرآن است هشتاد هزار فرشته مأمور دارد که هنگام نزول همراه این سوره بودند و اکنون نیز هرگاه کسی این سوره را تلاوت کند آن ها برای او دعا و استغفار می کنند.

از این نگاه سوره «یس» دارای موقعیت برتری است؛ زیرا اگر بر هر سوره یا آیه و یا حرفی از آیات یک فرشته موکل باشد در سوره یس بر هر حرف ده فرشته موکل است که وقتی آن سوره را می خوانید در برابر شما صف می کشند و برای شما استغفار می کنند که چنین فضیلتی، برای هیچ سوره دیگری ذکر نشده است. این از لحاظ کمیت است که فرشتگان این سوره بیش از دیگر سوره هاست؛ اما از نظر کیفیت نیز نکته ای قابل توجه وجود دارد که آن را کسانی که شب و روز با این سوره مأنوس بوده اند و عمری را با آن به سر برده اند، اظهار کرده اند. نکته این است که فرشتگان این سوره از سنخ دیگری هستند؛ بسیار با صفا و مهربانند؛ با یک مرتبه خواندن سوره پس، با تلاوت کننده مأنوس و رفیق می شوند و برای خواننده آن کارگشایی و استغفار می کنند آن ها هیچ گاه او را تنها نمی گذارند و اگر در این دنیا، در پی نیازی رود آن ها نیز نیاز او را پیگیری می کنند و برآورده می سازند. این مهربانی بسیار که در نهاد این فرشتگان است منشأ آثار بسیاری است که برای سوره پس شمرده شده است. در واقع یکی از اسرار این سوره در فرشتگان مخصوص آن می باشد. بنابراین خواندن و انس گرفتن با «یس» یعنی همراه بودن با خیل فرشتگان و همنشینی با مهربان ترین و با وفاترین فرشتگان خدا در زندگی

18. شگفتی فراگیر

چنین نیست که فضایل و عجایب سوره «یس» تنها در زمان خاصی کشف شده باشد. با مطالعه تاریخ در می یابیم که از همان صدر اسلام از این سوره با شگفتی یاد می شده و فضایلش معروف بوده است. حتی گاهی بزرگانی را به فکر واد می داشته که این همه فضیلت برای این سوره ناشی از کدام یک از آیات آن است؟ ابن عباس می گوید: مدت ها فکر می کردم که منشأ این همه فضیلت در سوره «یس» چیست؟ سپس می گوید تمام آثار و فضایل این سوره، به دلیل وجود این آیه شریفه است (إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ)؛ (1) «همانا

ص: 689

فرمان خداوند چنین است که هرگاه چیزی را اراده کند، تنها به آن می گوید: موجود باش! آن نیز بی درنگ موجود می شود.»

نگارنده با یکی از اساتید اهل معنا، این مطلب را در میان گذاشت که ابن عباس شگفتی سوره را به خاطر این آیه می داند آن بزرگ فرمود تمام آیات این سوره همین گونه هستند؛ همه فوق العاده و شگفت هستند.

19. شفاعت در قیامت

رسول اکرم فرمود: (إِنَّ فِي كِتَابِ اللَّهِ سُورَةَ يُسَّ مَيَّ الْعَزِيزِ يُدْعَى صَاحِبُهَا الشَّرِيفُ عِنْدَ اللَّهِ يُشْفَعُ لِصَاحِبِهَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِثْلَ رِبْعَةٍ وَ مُضَرَ ثُمَّ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَلَا وَ هِيَ سُورَةُ يَسْ)؛ (1) در قرآن کریم سوره ای است که «عزیز» نامیده می شود و نزد خداوند همنشین آن سوره و خواننده آن، شریف شناخته می شود؛ آن سوره برای صاحب خود در قیامت به اندازه افراد قبیله «ربیعه» و «مضر» شفاعت می کند سپس فرمود: آن سپس فرمود: آن سوره «یس» است.

20. حضور در قلب

کسانی که با سوره «یس» انس همیشگی داشته اند و اهل «یس» گشته اند، می گویند: انسان، زمانی می تواند از آثار و برکات این سوره شریفه بهره کامل ببرد که آن را در قلب خود جای دهد و حفظ نماید، آن گاه آثار و شادابی ناشی از آن، به تمام وجودش سرایت می کند و هستی او را تحت تأثیر قرار می دهد فرق است بین کسی که از چشمه آب می آورد و کسی که چشمه در داخل منزل او می جوشد و نیز تفاوت است بین کسی که با شیشه عطر، خود را معطر سازد، با آن کس که وجودش منشأ خوشبویی باشد. فردی که سوره «یس» را حفظ کند، مانند کسی است که وجودش منبع بوی خوش باشد بنابراین چه خوب است که انسان در آغاز، این سوره را قرائت کند، سپس انس بگیرد و بعد آن را در دل بنشاند و حفظ کند.

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله که بر تمام جوانب شگفتی های این سوره آگاه بود و هر لحظه، آن ها را لمس می کرد فرموده است: (لَوَدِدْتُ أَنَّهَا تَكُونُ فِي قَلْبِ كُلِّ إِنْسَانٍ) از صمیم قلب می گویم: ای کاش، این سوره در قلب هر انسانی جای گیرد جالب این است که پیامبر صلی الله علیه و آله نمی فرماید: هر مؤمن یا مسلمان یا خویشاوندان بلکه ایشان این توفیق را برای هر انسانی آرزو می کند.

ص: 690

از ابی بن کعب نقل شده است هرکس سوره «یس» را برای خدا قرائت کند خداوند او را می آمرزد و پاداش کسی را که دوازده مرتبه قرآن را ختم کرده است، به او می دهد. (1)

22. فضیلت بی کران یس

حضرت صادق علیه السلام فرمود: (مَنْ قَرَأَهَا فِي لَيْلَةٍ قَبْلَ أَنْ يَنَامَ وَكَلَّ اللَّهُ بِهِ أَلْفَ مَلَكٍ يَحْفَظُونَهُ مِنْ شَرِّ كُلِّ شَيْطَانٍ رَجِيمٍ وَمِنْ كُلِّ آفَةٍ وَإِنْ مَاتَ فِي يَوْمِهِ [أَوْ فِي لَيْلَتِهِ] أَذْخَلَهُ اللَّهُ الْجَنَّةَ وَحَصَرَ غَسَّ لَهُ ثَلَاثُونَ أَلْفَ مَلَكٍ كُلُّهُمْ يَسْتَتَفِرُّونَ لَهُ وَيُسَبِّحُونَهُ إِلَى قَبْرِهِ بِإِسْتِغْفَارٍ لَهُ فَإِذَا أُدْخِلَ فِي لَحْدِهِ كَانُوا فِي جَوْفِ قَبْرِهِ يَعْبُدُونَ اللَّهَ وَثَوَابُ عِبَادَتِهِمْ لَهُ وَفُسِّحَ لَهُ فِي قَبْرِهِ مَدَّ بَصَرِهِ وَأُومِنَ مِنْ ضَخْمَةِ الْقَبْرِ وَلَمْ يَزَلْ لَهُ فِي قَبْرِهِ نُورٌ سَاطِعٌ إِلَى أَعْدَانِ السَّمَاءِ إِلَى أَنْ يُخْرِجَهُ اللَّهُ مِنْ قَبْرِهِ فَإِذَا أَخْرَجَهُ لَمْ يَزَلْ مَلَائِكَةُ اللَّهِ مَعَهُ يُسَبِّحُونَهُ وَيُحَمِّدُونَهُ وَيَصْنَعُونَ حَكُونَ فِي وَجْهِهِ وَيُسَبِّحُونَهُ بِكُلِّ خَيْرٍ حَتَّى يَجُوزُوا بِهِ الصَّرَاطَ وَالْمِيزَانَ وَيُوقِفُوهُ مِنَ اللَّهِ مَوْقِفًا لَا يَكُونُ عِنْدَ اللَّهِ خَلْقًا أَقْرَبَ مِنْهُ إِلَّا مَلَائِكَةُ اللَّهِ الْمُقَرَّبُونَ وَأَنْبِيَائُهُ الْمُرْسَلُونَ وَهُوَ مَعَ النَّبِيِّينَ وَأَقْفَ بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ لَا يَحْزَنُ مَعَ مَنْ يَحْزَنُ وَلَا يَهْتَمُّ مَعَ مَنْ يَهْتَمُّ وَلَا يَجْزَعُ مَعَ مَنْ يَجْزَعُ ثُمَّ يَقُولُ لَهُ الرَّبُّ تَبَارَكَ وَتَعَالَى: ائْتِنِي عَبْدِي أَشْفَعُكَ فِي جَمِيعِ مَا تَشَفَّعَ وَسَلِّبِي عَبْدِي أُعْطِكَ جَمِيعَ مَا تَسَأَلُ فَيَسْأَلُ فَيُعْطَى وَيَشْفَعُ فَيُشْفَعُ وَلَا يُحَاسَبُ فِيمَنْ يُحَاسَبُ وَلَا يُوقَفُ مَعَ مَنْ يُوقَفُ وَلَا يَذَلُّ مَعَ مَنْ يَذَلُّ وَلَا يُكَبَّتْ بِخَطِيئَتِهِ وَلَا يَشَىءُ مِنْ سُوءِ عَمَلِهِ وَيُعْطَى كِتَابًا مَنْشُورًا حَتَّى يَهْبِطَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ فَيَقُولُ النَّاسُ بِأَجْمَعِهِمْ سُبْحَانَ اللَّهِ مَا كَانَ لِهَذَا الْعَبْدِ مِنْ خَطِيئَةٍ وَاحِدَةٍ وَيَكُونُ مِنْ رُفَقَاءِ مُحَمَّدٍ)؛ (2) هرکس در شب، قبل از خواب آن را تلاوت کند خداوند بر وی هزار فرشته بگمارد، تا او را از شر و بدی هر شیطان و هر آسیب حفظ کنند و هرگاه در همان شب یا روز بمیرد خداوند او را وارد بهشت گرداند و هنگام غسلش سی هزار فرشته گرد آیند و برای او طلب آمرزش کنند و با طلب بخشش او را مشایعت و تا قبر بدرقه نمایند و چون او را در گور گذارند، آن فرشتگان، همگی در گور با وی در آیند و خدا را عبادت کنند و ثواب آن را به او هدیه کنند، و قبرش تا جایی که چشمش ببیند فراخ گردد از فشار قبر ایمن باشد و همیشه از گورش تا اعماق آسمان نوری تابان باشد تا این که خداوند او را از قبر بیرون آرد، چون وی را برانگیزد، فرشتگان خدا با او هستند و بدرقه اش کنند با وی به گفت و گو پردازند و به رویش لبخند زنند، و به هر خیر و نیکی مژده اش دهند تا او را از صراط و میزان بگذرانند و در پایگاه قربی قرار دهند که هیچ

ص: 691

1- مجمع البیان، ج 4، ص 413.

2- بحار الأنوار، ج 92، ص 298

مخلوقی را جز کروبیان و پیامبران حق آن مقام و منزلت و قرب نباشد و وی با پیامبران در آن درگاه نزد خدای تعالی بایستد و (در آن هنگام که مردم را اندوه و ترس فراگیرد، وی) با غم خواران غم نخورد و با اندوهگینان اندوه نکشد و با زاری کنندگان زاری نکند آن گاه پروردگار تبارک و تعالی گوید ای بنده من شفاعت کن هر چه را که خواهی به تو بدهم، پس وی حاجت خود را از خداوند بخواهد و برآورده شود شفاعت کند و پذیرفته گردد، و از او چون دیگران حساب نکشند و در آن جا مانند دیگران بازداشت نشود، چون زبunan زبون و خوار نگردد و به نکبت گناه و عمل زشتی که از او سرزده گرفتار نشود، برات آزادی او را سرگشاده به او دهند تا این که از درگاه الهی پایین، آید همه از روی تعجب گویند: سبحان الله (منزه است خدا) این بنده را حتی یک گناه نبوده است و از همدمان محمد صلی الله علیه و آله خواهد شد.

دو. دستورالعمل ها و ختومات

1. دستورالعمل کامل

علمای بزرگ اخلاق معتقدند که مربی کامل کسی است که بخواهد و بکوشد تا در زمان حیات خویش تربیت شدگان او به حقیقت ها و معرفت های نظری و عملی ای که خود او به آن ها رسیده است برسند و واجد مرتبه ای که او شده است بشوند و در «صیروت» (شدن، خود سازی) به کمال مطلوب نایل آیند.

به نظر می رسد از همین جاست که می بینیم حضرت امام حسین علیه السلام در شب عاشورا، هنگامی که اصحاب خالص می مانند چنان که نقل کرده اند در حالی که دو انگشت خود را در برابر آن جمع با ایمان و صفا و شجاع می گیرند می فرمایند بیایید و میان دو انگشت من نگاه کنید. آنان مقامات خود را در جهان بعد می بینند بدین گونه امام آن خالصان مخلص و مجاهد را به مرحله ای از مقام «نفس مطمئه» بالا- می برند و اصحاب و یاران باوفای خود را به مرتبه ای مهم از «رؤیت ملکوتی» در عین حضور در عالم «مُلک» می رسانند و اگر کسانی به مرتبه ای رسیده بودند به مرتبه ای بالاتر سیر می دهند.

این امر باعث می شود تا افزون بر سیر و صعود باطنی حالت اطمینانی بس بیشتر، به اصحاب دست دهد و روحیه آنان بسیار راسخ تر شود و جمعیتی کوچک، در برابر انبوه دشمن، آن گونه ایستادگی کنند و به آن جهاد سنگین و بزرگ دست یازند و حماسه ای بی نظیر در طول تاریخ انسان به نام عاشورا بیافرینند که همواره امواج آن در جام خورشید می ریزد و بر سر آبادی ها می خروشد.

پس حضرت امام حسین علیه السلام به عنوان یک امام و مربی الهی مرتبه ای از مقام خود را که همان مقام والای داشتن نفس مطمئنه است، به یاران خویش نیز، عطا می کنند تا آنان بر حسب استعدادهای خود در همین دنیا و پیش از مرگ و شهادت از آن مقام برخوردار گردند.

پیش از آن نیز در سیره و روش تربیتی پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله، به این امر مهم بر می خوریم و می نگرییم که آن مربی اکبر، در نهایت صمیمیت و صفا، به تبلیغ دین خدا و خواندن آیات قرآن کریم بر مردم و عمل کردن به آن آیات و بیدار کردن نفوس و ساختن روحی افراد امت به ویژه مستعدان و پذیرندگان آداب تربیت الهی و پردازندگان به اعمال صالح ظاهری و باطنی (بدنی و قلبی) می پردازند در این باره تلاش می کنند تا هر کس به اندازه استعداد خود یک فرد کامل شود و در پیمودن مراحل معرفت و انسانیت الهی خود جای پای پیامبر خویش پا گذارد و به معنای واقعی انسان قرآنی و انسانی «محمدی» شود.

یکی از شواهد بسیار با اهمیت این موضوع تأکیدی است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، بر فراگیری سوره مبارکه یس و ژرف یابی انوار و اسرار این سوره بس عظیم در مورد همه داشته اند. در حدیثی آمده است که پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم می فرماید: (لَوَدِدْتُ أَنَّهَا فِي قَلْبِ كُلِّ إِنْسَانٍ مِنْ أُمَّتِي)؛ (1) یعنی به خدا دوست داشتم که سوره «یس» در قلب هر یک از افراد امت من جای گیرد و هر مسلمانی که به قرآن کریم گرویده است دارای حقایق و روحانیت این سوره گردد.

سوره مبارکه «یس»، قلب قرآن است، یعنی حیات قرآن و عصاره قرآن کریم است؛ چنان که در احادیث، هم از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و هم از حضرت امام جعفر صادق علیه السلام رسیده است که فرموده اند: (إِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ قَلْبًا وَقَلْبُ الْقُرْآنِ يَس)؛ (2) هر چیزی حتماً دارای قلبی است و قلب قرآن سوره یس است.

اکنون بنگرید که اگر حیات باطنی قرآن (کتاب آسمانی) وارد حیات باطنی انسان شود و انسان به حقایق سوره «یس» برسد و قلب قرآن آسمانی بر قلب انسان زمینی بتابد و این دو قلب بر هم منطبق گردند و یکی شوند انسان به چه مرتبه ای از علم و قدرت و معرفت و خداشناسی صعود می کند و دست می یابد؟!

از این رو، بزرگان اهل معنا و علمای باطن و اصحاب ختمات نیز به سوره «یس» عنایتی ویژه داشته اند و برای قرائت این سوره چندین طریق آموزش داده اند و «ختم» های متعدد و

ص: 693

1- بحار الأنوار، ج 92، ص 291.

2- مجمع البیان، ج 8، ص 413

متنوعی برای آن بر شمرده اند [با صرف نظر از «یس مغربی» و «یس حلقوی» و اسما و عزائم متعلق به آن ها و طریق خواندن و نوشتن، آن ها که از این بحث خارج است].

مرحوم حاج شیخ مجتبی قزوینی خراسانی (م 1346 ش) متعقل سترگ و متأله قرآنی جامع معقول و منقول و معارف ناب قرآنی بود و در انواع علوم غریبه و علوم اشارات از سرآمدان روزگار به شمار می رفت و به ویژه از اسرار قرآنی و ختومات آیات و «اسما» اطلاعاتی وسیع داشت، و به مراحل عملی و تأثیر شگرفی دست یافته بود. او می فرمود: «هر وقت، سوره یس یا ختمی از «ختومات» آن را می خوانید و به این سوره مبارکه متوسل و متوجه می شوید، حاجت شما آن باشد که به حقیقت خود سوره برسید؛ زیرا حیف است که این سوره را برای مقصد دیگری بخوانید چون هیچ کدام از امور دنیایی قابلیت و ارزش آن را ندارد که انسان «یس» را برای رسیدن به آن بخواند».

یاران و دوستان خاص حاج شیخ مجتبی قزوینی خراسانی که روحش در جاودانان شاد باد، مشاهدات و حالات و تصرفات مهم و خاصی را از آن انسان قرآنی بزرگ دیده و شنیده اند، در این باره خود ایشان می فرمود: «من هر کاری که کرده ام از تصرفات و کرامات، به برکت سوره یس بوده است».

با توجه به اهمیت خاص این سوره مبارکه در پایان این سخن کوتاه، یادآوری می کنیم که یکی از وقت هایی که خواندن سوره «یس» و مداومت بر آن بسیار مفید است و در احادیث نیز رسیده است، خواندن این سوره به هنگام خواب است. خوب است چهارده صلوات با توجه به ارواح و باطن معصومین علیهم السلام قبل از خواندن سوره و چهارده صلوات بعد از خواندن به قصد قربت بفرستید و ثواب این ذکر عظیم را به خود چهارده معصوم علیهم السلام هدیه کنید. در بعضی از احادیث آمده است که یک بار صبح و یک بار شب این سوره را بخوانید، اما برای خواندن سوره «یس» به هنگام خواب فواید فراوانی نقل شده است و برای «سیر در رؤیا» نیز، در صورت طهارت و توجه حتماً آثاری دارد به طور خلاصه باید گفت: مداومت بر خواندن این سوره به خصوص برای رسیدن به حقایق «معرفتی» و «قربی» و «حبی» این سوره که قلب «قرآن کریم» است موجب برکات بسیاری خواهد بود.

تذکر چند نکته نیز لازم است که اگر انسان به هنگام خواب این سوره را بخواند، بعد کاری پیش آید، مثلاً از جای خواب خود برخیزد و به آن کار پردازد و سپس بیاید و بخوابد و اگر دوباره سوره را نخواند همان خواندن اول، خواندن پیش از خواب محسوب می شود. خوب

است در حال مسافرت یا شب‌هایی که نمی‌خواهد یا نمی‌تواند بخوابد، سوره را در همان وقت معهود هر شب بخواند و ترک نکند تا مداومت که شرط است، حاصل شود.

ممکن است خواندن سوره در هر شب و مداومت بر آن در آغاز شروع، به نظر کاری سخت بیاید اما چنین نیست و نباید تسلیم این وسوسه شد؛ زیرا پس از خواندن چندین شب، سوره را از بر می‌کند (که خود حفظ سوره نیز اهمیت بسیار دارد). سپس می‌تواند در هر حال و در هر جا حتی در رختخواب آن را بخواند [اگر چه خواندن قرآن کریم، با نگاه کردن به کلمات قرآن ثواب بیشتری دارد چنان که در احادیث آمده است]. و به بیشتر از چند دقیقه وقت احتیاجی نیست پس خواندن آن غنیمت است و نباید کوتاهی و تنبلی کرد؛ البته هرچه با توجه بیشتر و تأمل ژرف تر و ادای بهتر کلمات و حواس جمع بخواند، و سعی کند تا کلمات کتاب الهی به گوش دلش برسد بسیار بهتر و مؤثرتر است لیکن اصل خواندن، نیز آثار خود را دارد که باید از آن غافل نماند. «اللهم وفقنا لما تحب و ترضی بحرمة ولیک المهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف)» (1).

2. اهدای ثواب به حضرت زهرا علیها السلام

شنیده بودم حضرت آیت الله العظمی وحید خراسانی - دام ظلّه - به قرائت سوره یس مراقبتی دارند و هر روز صبح می‌خوانند و به شاگردان نیز فرموده اند که هر روز صبح سوره یس را بخوانند! در محفلی خدمت ایشان رسیدم و سؤال کردم آیا شما درباره سوره یس توصیه خاصی داشته اید؟ فرمودند: بله؛ سوره یس را هر روز صبح بخوانید و ثواب آن را هم به «حضرت زهرا علیها السلام هدیه کنید این مطلب را دوبار تکرار کردند و تأکید بر این بود که ثواب قرائت این سوره به حضرت زهرا علیها السلام هدیه گردد.

دو یا سه ماه بعد، خداوند زیارت «مدینه منوره و مکه مکرمه» را نصیب این جانب نمود. در آن سفر طبق معمول همراه زایران به زیارت و دیدن اماکن و آثار تاریخی مکه از جمله به مکان خانه پیامبر رفتیم؛ در آن جا خطاب به زایران گفتم: این جا محل زندگی و عبادت پیامبر صلی الله علیه و آله بوده و پیامبر از این جا به معراج رفته اند این خانه فضایل بسیاری دارد و از بالاترین فضیلت های آن این است که این جا محل نزول سوره یس است؛ سپس ماجرای شأن نزول سوره یس را که در ضمن آن پیامبر اکرم با خواندن این سوره از توطئه قتل نجات یافت برای زایران بیان کردم (در آغاز مقاله نقل شد).

ص: 695

این ماجرا که بلافاصله بعد از نزول سوره یس بوده نشان می دهد که این سوره از همان ابتدا با اعجاز و فوق العادگی همراه بوده است و در همان بار اولی که بر زبان پیامبر صلی الله علیه و آله جاری شده است، اعجاز آفریده و حل مشکل کرده است. این شأن و مرتبت، تنها برای آن زمان نیست بلکه همیشه به همراه این سوره است.

بعد از بیان این ماجرا برای حُجَّاج، گفتار مرحوم حاج شیخ مجتبی قزوینی را نیز، که به خواندن چهارده صلوات در قبل و بعد از این سوره سفارش کرده بود و همچنین توصیه حضرت آیت الله وحید خراسانی را در مورد اهدای ثواب قرائت این سوره به حضرت زهرا علیها السلام یادآور شدم فردای آن روز فردی نزد من آمد و گفت: من در مشهد هستم، به فضل خدا هر روز به زیارت آقا علی بن موسی الرضا علیه السلام مشرف می شوم و سوره یس را در آن جا می خوانم یک روز در حال بیرون آمدن از حرم دیدم آقایی به من نگاه می کند و در حالی که چهره ای خندان دارد به طرف من می آید همین که به من نزدیک شد گفت: «شما که سوره یس را می خوانی ثواب آن را به حضرت زهرا علیها السلام هدیه کن!» بعد از این گفتار یادم نمی آید، آن فرد چه شد و کجا رفت.

3. خواندن در شب

پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم فرمود: (مَنْ قَرَأَ يَسَ فِي لَيْلَةٍ ابْتِغَاءً وَجْهَ اللَّهِ غُفِرَ لَهُ)؛ (1) کسی که سوره «یس» را در شب بخواند خداوند او را می آمرزد.

4. «یس» همراه صد آیه از قرآن

حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام فرمود: کسی که صد آیه از هر جای قرآن را بخواند و بعد از آن هفت مرتبه بگوید: «یا الله پس اگر بر سنگی نفرین کند آن سنگ را از جای خود حرکت می دهد. در روایتی دیگر آمده است که به جهت دفع بلا بعد از هفت مرتبه «یا الله» بگوید: «اللهم اذفع عني البلاء» یکی از بزرگان اهل، معنا می فرماید با تجربه ثابت شده است: اگر همراه صد آیه فوق، یک مرتبه سوره «یس» را بخواند حتماً حوائج مهمه او برآورده خواهد شد.

5. خواندن در نیمه شب

یکی از مواضعی که مظان بودن اسم اعظم خداوند است آیه (سَلَامٌ قَوْلًا مِّن رَّبِّ رَحِيمٍ) است که خواندن آن در نیمه شب به جهت خلاصی از غموم و انجام خواستهها نافع است.

ص: 696

6. بر بازوی راست

اگر کسی سوره مبارکه «یس» را بنویسد و در موم گیرد و بر بازوی راست بندد، عجایب بیند، ان شاء الله تعالی.

7. خواندن در شب نیمه شعبان

سزاوار است آن که در شب نیمه شعبان سه مرتبه سوره مبارکه یس خوانده شود، یکی به قصد طول عمر و یکی به قصد وسعت رزق و یکی به قصد سلامتی و رفع بلیات، سپس این دعا را بخواند: (اللَّهُمَّ إِنَّكَ عَلِيمٌ حَلِيمٌ ذُو أَنَاةٍ وَ لَا طَاقَةَ لَنَا فَاغْفِرْ لَنَا بِحُكْمِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ).

8. خواندن، بر خوابیده

اگر سه مرتبه آیه (وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ) در گوش شخص خوابیده خوانده شود، از خواب بیدار شود.

9. دستور العمل سلمان

از جناب سلمان فارسی رضی الله عنه روایت است که هر کس به مدت ده روز بعد از نماز صبح و قبل از سخن گفتن با کسی سوره «یس» را بخواند و این دعا را قبل از تلاوت سوره مزبوره، ده مرتبه بخواند حاجتش روا شود و اگر روا نشود بر من لعنت کند؛ چرا که اسم اعظم خداوندی در این دعاست و دعا این است: (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ يَا قَدِيمُ يَا دَائِمُ يَا حَيُّ يَا قَيُّوْمُ يَا فَرْدُ يَا وَثَرُ يَا وَاحِدُ يَا أَحَدُ يَا صَمَدُ يَا مَنْ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ وَ صَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ أَجْمَعِينَ بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ).

10. خواندن در روز جمعه

پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم فرمود: (مَنْ قَرَأَ يَسَ وَالصَّافَاتِ يَوْمَ الْجُمُعَةِ ثُمَّ سَأَلَ اللَّهَ تَعَالَى أَنْ يُعْطَاهُ سُؤْلُهُ)؛ هر کس در روز جمعه سوره «یاسین» و «صافات» را بخواند و سپس حاجتی را از خدا بخواند حاجت او برآورده خواهد شد.

11. خواندن بیست و یک مرتبه

ختم سوره مبارکه «یس» [به این صورت است که] از روز جمعه شروع کند تا روز پنج شنبه هر روز سه مرتبه بخواند که در یک هفته بیست و یک مرتبه خوانده شود، هر روز بعد از سه

مرتبه خواندن، دعای (يَا مَنْ تَحَلَّى بِهِ عَقْدُ الْمَكَارِهِ) را از صحیفه سجادیه بخواند و به جهت هر حاجت و مطلبی عدد همین است.

12. خواندن، در وقت رؤیت هلال

بعضی از دانشمندان از بسیاری از اهل معنا که آنان خود تجربه های زیادی در این دستورالعمل داشته اند شنیده بودند که اگر کسی به هنگام دیدن ماه نو سوره «نصر» و سوره «یس»، تا آیه (وَكُلَّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُبِينٍ) را بخواند، خداوند در تمام ماه، کارهای او را آسان و حوایج او را برآورده و بلیات را از او برطرف می سازد و همواره، با خوشی همراه خواهد بود.

13. دستور العمل آیت الله سید محمد باقر فقیهی قدس سره

ایشان از عالمان بزرگ و زاهدان وارسته شهر اصفهان بوده که در سال 1349 دارفانی را وداع گفته و به دیار باقی شتافته است. از آن عالم بزرگوار و عالی مقام دستورالعملی درباره ختم سوره «یس» به غنیمت به ما رسیده است که آن را به عینه یادآور می شویم. امید است که ان شاء الله همگان از آن بهره مند گردند.

طریقه ختم سوره مبارکه پس از این قرار است:

وضوی کامل بگیرید و رو به قبله صد مرتبه بگویید: «اللهم صل علی محمد و آل محمد و عجل فرجه» پس شروع کنید به خواندن این سوره و در سه قسمت از آن حاجت خود را از نظر بگذرانید اول در عبارت امام مبین دوم در عبارت (فِي فَلَكٍ يَسَّ بِحُونَ) و سوم در عبارت (سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ) و این آیه را سی و چهار مرتبه یا چهارده مرتبه یا هفت مرتبه تکرار نمایید و بقیه سوره را تمام کنید سپس این دعا را بخواند: (سُبْحَانَ الْمُفَرَّجِ عَنْ كُلِّ مَحْزُونٍ، سُبْحَانَ الْمُخَلِّصِ عَنْ كُلِّ مَسْجُونٍ، سُبْحَانَ الْمُنْفَسِّ عَنْ كُلِّ مَذْيُونٍ، سُبْحَانَ الْعَالِمِ بِمَا كَانَ قَبْلَ أَنْ يَكُونَ، سُبْحَانَ مَنْ جَعَلَ خَزَائِنَهُ بَيْنَ الْكَافِ وَالْثَوْنِ، سُبْحَانَهُ سُبْحَانَهُ إِذَا قَضَى أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ، فَسُبْحَانَ الَّذِي بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ) پس از آن بگویید: (اللَّهُمَّ افْتَحْ لِي أَبْوَابَ رَحْمَتِكَ وَأَبْوَابَ خَزَائِنِكَ، بِحَقِّ سُورَةِ يَسْ وَبِقُضِّ لَكَ وَكَرَمِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ) سپس، صد مرتبه این دعا را تکرار نمایید (یا مُفَرِّجَ الْهَمِّ، فَرَّجْ) بعد از آن، حاجت خود را، از خداوند عالم طلب کنید.

آقای انتظام کاشمیری (واعظ) نقل می کرد به خدمت حاج شیخ حسنعلی اصفهانی عرض کردم دستوری مرحمت نمایید که توفیق تهجد (شب زنده داری) یابم و گشایشی در کارم حاصل شود؛ فرمود هر صبح از تلاوت قرآن مجید مخصوصاً سوره یاسین غفلت منما، ان شاء الله توفیق رفیق خواهد گشت به کاشمیر بازگشتم و هر بامداد در حین راه رفتن به قرائت سوره یاسین مداومت می کردم اما نتیجه ای به دست نمی آمد. سال دیگر، در ایام عید به مشهد مشرف شدم در یک شب بارانی برای اصلاح کاری به خانه یکی از علمای شهر رفتم؛ چون در آن شب آقا به بیرونی نیامده بود دست خالی بیرون آمدم و اندیشیدم خوب است به خدمت حاج شیخ حسنعلی شرفیاب شوم و از عدم حصول نتیجه او را آگاهی دهم با این فکر به منزل حاج شیخ آمدم، دیدم که جماعتی در اتاقند و در بسته است و ایشان مشغول گفتار و موعظه هستند با خود گفتم اگر در این حال به اتاق روم ممکن است که جایی برای نشستن من نباشد و دیگر آن که شاید سخن حضرت شیخ به سبب ورود من به اتاق قطع شود. از این رو بهتر دیدم که پشت در بنشینم و به سخنان ایشان گوش دهم تا مجلس تمام شود و بعد از آن به حضورش شرفیاب شوم در همین زمان ناگاه شنیدم که مرحوم حاج شیخ موضوع فرمایشات خود را تغییر داد و فرمود: برخی از من دعای توفیق سحری و گشایش امور می خواهند دستور می دهم که قرآن تلاوت کنند. لیکن به جای آن که رو به قبله و در حال توجه به قرائت قرآن، پردازند در حال راه رفتن سوره یاسین را می خوانند و بعد، به قصد گله می آیند که از دستور من حاصلی نگرفته اند تازه در شب بارانی ابتدا به منظور انجام کار دنیای خود به در خانه دیگران می روند و چون به مقصد نمی رسند به فکر آخرت افتاده، سری هم به منزل من می زنند این که شرط انصاف نیست خوب است بروند و هر بامداد رو به قبله با توجه و تدبیر و نه با لقلقه، لسان به تلاوت کلام الله پردازند آن گاه اگر مقصودشان حاصل نشد، گله مند گردند. پس از این سخنان باز به موضوع اصلی سخن خود پرداختند. پس از پایان گفتار در باز شد و من داخل شدم، حضرت شیخ محبت نمود و پرسید: حاجتی داری؟ عرضه داشتم جواب خود را شنیدم فرمود: پس معطل چه هستی؟

1. بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار عليهم السلام، محمد باقر المجلسي (م 1110ق)، 110 ج، بيروت مؤسسة الوفاء، چاپ دوم، 1403ق.
2. مجمع البيان في تفسير آي القرآن امين الاسلام ابو على الفضل بن الحسن الطبرسي، تحقيق: هاشم الرسولي المحلاتي تهران مكتبه العلميه الاسلاميه، 1415ق.
3. تفسير البصائر، يعسوب الدين رستگار جويباري قم يعسوب الدين رستگار جويباري، بي تا
4. كشف الاسرار وعده الابرار احمد بن محمد ميبدی، تحقيق على اصغر حكمت تهران: ابن سينا 1380ق.

یکی از علمای معاصر مرحوم محمد حسن نیستانی (م 1314) ش است. از ایشان آثار ارزشمند بسیاری به نظم و نثر برجای مانده که معروف ترین آن ها کتاب گوهر شب چراغ می باشد. بیشتر مطالب این کتاب درباره علوم غریبه است که با استفاده از آیات قرآن و یا خواص سوره های قرآنی به ذکر نکات و لطایفی پرداخته و نیز دستور العمل هایی در این موارد بیان شده است. در مقاله حاضر، نظر به اهمیت موضوع کتاب مذکور و نیز استفاده بیشتر قرآن پژوهان و اهل معرفت با حسن سلیقه مطالبی از جای جای آن کتاب گزینش و در دو بخش تنظیم شده است. بخش اول شامل مطالب مربوط به فضیلت، قرآن حروف مقطعه و مباحث عام قرآنی می باشد و بخش دیگر دربردارنده مطالب و دستورالعمل هایی درباره هر سوره است که به ترتیب سوره های قرآن آمده است.

کلیدواژه ها: گوهر شب چراغ، محمد حسن نیستانی، قرآن، سوره، آیه.

حوزه علمیه مشهد، با قدمتی دیرپا و در جوار آستان قدس رضوی هاله ای از صفا و اخلاص و قداست آن را فراگرفته است که هر دل سپرده ای را به سوی خویش می کشد و عالمان بسیاری حضور در آن آستان را غنیمت شمرده و در آن رحل اقامت افکنده اند.

آیت الله میرزا علی آقا فلسفی رحمه الله پس از سالیانی که به تعلیم و فراگیری علوم حوزوی پرداخت و به جایگاه بلند علم و فقاہت نائل آمد در آستان پاک علی بن موسی الرضا علیه السلام مقیم گشت و در آن آستان به دیار باقی شتافت و در جوار مضجع شریف هشتمین امام به خاک سپرده شد.

آیت الله فلسفی رحمه الله از معدود فقیهانی است که منش و روش او زبانزد همگان بود فقیه، پارسا دل شسته از دنیا بنشسته بر کرسی فقاہت که هر روز در صبحگاهان طلاب بسیاری به شوق درس آن بزرگمرد به پای درسش زانو می زدند و ساعتی را به او دل می سپردند و از کام و بیان شیرین و

فقیهانه او بهره ها می بردند عالمی که همچون دری در حوزه علمیه مشهد می درخشید و در میان مردم و با مردم و علاقه مند به آنان بود. مرحوم فلسفی در کنار تدریس و تربیت طلاب حوزه علمیه هرگز از توجه به مردم و هدایت آنان دور نگشت و بر این باور نبود که فقاہت و تدریس با تبلیغ دین و سخن گفتن با مردم و بر منبر وعظ و خطابه نشستن نمی سازد و در ایام و مناسبت های گوناگون به ویژه در ماه مبارک رمضان از این جایگاه، در تربیت و هدایت مردم بهره می برد و تشنگان معارف اسلام و اهل بیت علیهم السلام را سیراب می کرد. یاد کرد این عالمان و تربیت یافتگان مکتب علم و فقاہت امری است شایسته که با شکر از خالق متعال قرین شده است. اکنون که در آستانه دومین سالگشت ارتحال این عالم ربانی و فقیه صمدانی هستیم، به پاس آن اسطوره اخلاق و معرفت از کتاب گرانسنگ عالمی دیگر، نکاتی قرآنی، تربیتی و اخلاقی را تقدیم علاقه مندان می نماییم.

درآمد

محمد حسن بن محمد حسین نیستانی نایینی (م 1354 ق / 1314 ش) از عالمان وارسته و اهل معنی در سده اخیر است عمر رضا کحاله از او با تعبیر «ادیب، ناظم، ناثر» یاد کرده است. (1) و نیز درباره اش گفته اند: از فضلا و وعاظ معروف نایین بود که در مسجد بابا عبدالله اقامه نماز جماعت می کرد. (2)

ایشان به دوزبان فارسی و عربی می نوشت و آثاری گران قدری به نظم و نثر از او برجای مانده است:

1. ارجوزة [الوجیزة] فی الدراية فی اربعمة بیت. (3)

2. تاج الملوک (4)

3. حلویات العلوم (5) کشکول.

4. دکان العطارین. (6)

5. حظ و لذّ. (7)

ص: 702

1- معجم المؤلفین، ج 9، ص 213

2- سایت مهتاب، دکتر علی هادی

3- الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج 1، ص 472 و ج 25، ص 48

4- همان، ج 3، ص 208

5- همان، ج 7، ص 79

6- همان، ج 8 ص 235

7- همان، ج 7، ص 25.

6. الختومات المجربة. (1)

7. شجرة الطب الالهية. (2)

8. شريطة الفقاهة (3) منظومة في احكام الشروط في خمسمة بيت.

9. العدل والاحسان (4) منظومة في التعادل والتراجيح.

10. عظيم البركات (5) منظومة في شرح حديث عرض الدين.

11. قادات النكت (6) منظومة في أصل البرائة في ثلاثمة بيت.

12. فضل الله. (7)

13. گوهر شب چراغ. (8)

درباره این مقاله

معروف ترین اثر این نویسنده کتاب گوهر شب چراغ است که با عنوان طرائف السوانح نیز از آن یاد شده است. شیخ آقا بزرگ تهرانی درباره این کتاب می گوید: «گوهر شب چراغ لمولی المعاصر مولی محمد حسن بن محمد حسین النیستانکی النائینی فارسی فی مجلدین، أولهما فی صلاة اللیل و آدابها و أدعيتها فی أربعین [شعشة]. والثانی فی علوم الغریبه، طبع باصفهان فی 1330 و عنوان الثانی [طریفه - طریفه] و فیہ الأدعیه والأحراز والمجربات من الأدویه». (9)

این کتاب چنان که شیخ آقا بزرگ آورده است بیشتر در علوم غریبه است که با استفاده از آیات قرآن و یا خواص سور آن به نکات و لطایفی پرداخته و دستورالعمل هایی در این باره بیان داشته است.

کتاب گوهر شب چراغ در دو نوبت به چاپ رسیده است:

1. یک بار در اصفهان در سال 1330 ش.

2. بار دوم به سال 1385 توسط انتشارات یار غائب در قم

در کتاب گوهر شب چراغ مطالب قرآنی بسیار سودمندی به صورت پراکنده مطرح شده است، اما برای جست و جوگر معارف قرآنی دستیابی به آن ها و بهره بری از آن دشوار است. از

ص: 703

- 3- همان، ج 14، ص 186.
- 4- همان، ج 15، ص 233 و 234
- 5- همان ص 280
- 6- همان، ج 17، ص 3 و 4
- 7- همان.
- 8- همان، ج 18، ص 249
- 9- همان.

این روگردآوری مطالب پراکنده و سامان دادن بدان امری مطلوب و پسندیده به نظر رسید. این مقاله حاوی برخی مطالب پراکنده قرآنی در این کتاب است. درباره گردآوری و نظم آن چند مطلب یادآوری می شود

1. مطالب قرآنی پراکنده استخراج و در دو بخش تنظیم شده است. در بخش نخست، مطالب مربوط به فضیلت قرآن، حروف مقطعه و مباحث عام دیگر قرآنی جای گرفته و در بخش دوم مطالب مربوط به هر سوره به ترتیب سور آمده است.

2. در مواردی که یک مطلب به چند سوره مربوط است در اولین سوره آورده و در سایر موارد ارجاع شده است.

3. آدرس آیات و نیز مصادر روایات حتی الامکان آورده شده است.

4. آدرس هر مطلب از کتاب را به چاپ دوم ارجاع داده ایم

5. نام این نوشتار را گهرهای قرآنی انتخاب کردیم تا اشارتی باشد به نام کتاب و نیز طرایف که تعبیر مؤلف برای مطالب کتاب است

امید است این گردآوری برای قرآن پژوهان و اهل معرفت سودمند افتد.

بخش یک. معارف کلی قرآنی

1. طریفة: عن ابی جعفر الجواد علیه السلام: (مَا اسْتَوَى رَجُلَانِ فِي حَسَبٍ وَ دِينٍ إِلَّا كَانَ أَفْضَلُهُمَا عِنْدَ اللَّهِ أَدَبُهُمَا إِلَى أَنْ قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: بِقِرَاءَةِ الْقُرْآنِ كَمَا أُنْزِلَ وَ دُعَائِهِ اللَّهَ مِنْ حَيْثُ لَا يَلْحَنُ فَإِنَّ الدُّعَاءَ الْمَلْحُونَ لَا يَصْعَدُ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى). (1) (ج 1، ص 164).

2. طریفة: در کتاب خواص القرآن از عمرو بن میمون نقل می کند که هر کس نماز بامداد بگزارد و بعد از آن مصحف بگشاید و صد آیه بخواند خدای تعالی فرماید: مثل عمل جمیع اهل عالم در دیوان عمل او ثبت نمایند. (ج 1، ص 165)

3. طریفة: گویند: از صحابه کبار منقول است که این چهارده حروف نورانی را یعنی فواتح سور بر صنایع و اقمشه و امتعه و درها و دیوارها و باغ ها نوشته اند که تا خداوند تعالی آن ها را از دزد و آفات و بلیات محفوظ می داشته و بعضی از مشایخ بوده اند که این حروف

ص: 704

اوایل سور را با خود نگاه می داشته کسی سبب آن از وی پرسیده؟ گفت: برکات بسیار از این حروف بر من ظاهر شده از جمله خدای تعالی از برکت این، حروف، مرا از مشقت ها نگاه می دارد و روزی به من می رساند به آسانی و چون حاجتی پیش می آید، طلب آن حاجت از خدای می کنم به این حروف حاجتم روا کند و باز می دارد از من شر دشمن و دزد و مار و کردم و حشرات و سباع را و از شیخ شرف الدین بونی منقول است که هر که این چهارده حروف نورانی را در شکل مدوّره از نقره نقش کند به طالع ثور و قمر و با خود نگاه دارد، کیسه او هرگز از نقره خالی نباشد. و نیز از او منقول است که هر که این کلمات اوایل سور را غیر مکرر در روز شنبه که بعد از نوروز بود بنویسد و به آب پاک بشوید و بخورد، در آن سال از درد چشم ایمن باشد و حروف غیر مکرر فواتح سور «صراطُ علیّ حقُّ نُسَیْکُ» می باشد. و هرگاه بخواهند در مقام دعا قسم دهند خدا را به این حروف بهتر آن است که به این قسم باشد «اللهم بحق الر و کهیعص و طس و حم و ق» (ون که ترکیب مجموع چهارده حرف است و حروف متحابه است و موجب استجاب دعاست؛ ان شاء الله تعالی. (ج 1، ص 166)

4. طریفة: ایضاً گویند که چون دو هزار و پانصد و شصت اسم جلاله در قرآن است، به جهت مطالب مشروعه در خلوت با وضو رو به قبله با حضور قلب اسم جلاله را که الله می باشد به عدد مذکور بخواند که اثر عظیم دارد و حاجت برآورده خواهد شد؛ ان شاء الله. (ج 1، ص 174)

5. طریفة قیل: التّظر إلى العلماء وإلى القرآن و غسل الوجه بالماء البارد والاستشاق بعد النوم یزیدن ضیاء البصر. (ج 1، ص 245)

6. طریفة: قیل: سئل عن النبی صلی الله علیه و آله: أي الأعمال أحبّ إلى الله تعالی؟ قال صلی الله علیه و آله: الحال المرتحل: یعنی اختتام القرآن و وصل آخره بأوّل مع القراءة منه إلى قوله (هُمُ الْمُفْلِحُونَ) سواء كان معلماً أو متکلماً أو تالياً وسواء كان بقراءة واحدة أو لا. (1) (ج 2، ص 38)

7. طریفة: فی الحديث: من علّم القرآن غیره فکأنّما حجّ البيت عشرة آلاف مرّة واعتمر عشرة آلاف عمرة وأعتق عشرة آلاف عتق من ولد إسماعیل علیه السلام و غزا عشرة آلاف غزوة فی سبیل الله و أطعم عشرة آلاف مسکین مسلم و یکتب له بكل حرف عشرة حسنات و یمحی عنه عشرة سیئات و یکون معه فی قبره یتقل میزانه. (2) (ج 2، ص 40)

ص: 705

1- بحار الأنوار، ج 92، ص 204.

2- هر کس به دیگران قرآن بیاموزد در برخی روایات آمده به فرزندش مثل این است که ده هزار مرتبه حج و ده هزار بار عمره به جای آورده باشد و ده هزار بنده از ذریه حضرت اسماعیل علیه السلام آزاد کرده باشد و در ده هزار جهاد شرکت کرده باشد و ده هزار مسکین مسلمان را اطعام کرده باشد و به هر حرفی که می آموزد ده حسنه برای او نوشته و ده گناه از نامه عملش محو می گردد و این اعمال با او می ماند و میزان اعمالش را سنگین می کند (جامع الاخبار، ص 49).

8. طریفة: گویند: در وقت ماه نو دیدن و نظر کردن در این سور به ترتیب مزبور موجب محفوظیت از آفات و بلیات خواهد بود؛ ان شاء الله تعالی. محرم: در سوره الرحمن صفر در سوره حمعسق، ربیع الاول: در سوره قد سمع الله (مجادله)، ربیع الثانی: در سوره تبارک، جمادی الاولى: در سوره مزمل، جمادی الثانی: در سوره مدثر رجب: در سوره یس، شعبان: در سوره ص، شهر رمضان: در سوره محمد صلی الله علیه و آله، شوال و ذی القعدة: در سوره انا فتحنا (فتح) و نساء، ذی الحجة: در [سوره] حجر. (ج 2، ص 80)

9. طریفة: قيل: إذا رأيت رؤيا في المنام فانظر إلى الليلة التي أنت فيهاكم من الشهر ثم خذ بعدد الليالي سوراً من القرآن من أولى إلى ليلة الرؤيا ثم خذ من السورة الأخيرة بعدد السور آيات الآية فالآية الأخيرة تفسيرها تعبیر الرؤيا والله العالم. (ج 2، ص 108)

10. طریفة في خبر آخر قال رسول الله صلى الله عليه وآله من حزنه أمر يتعاطاه فقال: بسم الله الرحمن الرحيم وهو مخلص الله تعالى و يقبل بقلبه إليه لم ينفك عن إحدى اثنتين إما بلغ حاجته في الدنيا وإما يعد له عند ربه ويدخر له لديه وما عند الله خير وأبقى للمؤمنين (1). (ج 1، ص 38)

11. طریفة: عن ابن عباس أنه قال: لوضع لأحدكم عقل بعير لوجده في القرآن. وقال على عليه السلام: ما من شيء إلا وعلمه في القرآن ولكن عقول الرجال تعجز عنه. (ج 1، ص 127)

بخش دوم. معارف قرآنی به ترتیب سور

سورة حمد

1. سوره مبارکه حمد دارای هفت مرتبه عناوین حقیقه و خلقیه می باشد که هر یک از آن ها آیتی است ساریه مسخره در وجود که در هر دوری از ادوار آثار آن برقرار خواهد بود و لهذا شاید یکی از وجوه تسمیه او به سبع المثانی آن باشد که مصادیق آیات هفتگانه او متکرر و

ص: 706

1- هر کس از جهت مشکلی که به او روی آورده اندوهگین باشد، آن گاه با اخلاص بگوید: «بسم الله الرحمن الرحيم» و رو به قبله باشد، خدای متعال یکی از این دو امر را پیش روی او قرار می دهد یا او را در دنیا به حاجتش می رساند و یا در نزد خویش معادلی برای او ذخیره می فرماید و آن چه نزد خداست بهتر و بادوام تر است. (وسائل الشیعة، ج 7، ص 69، ح 1)

مثنی می شود و اختصاص به زمان دون زمانی ندارد و بهتر آن است که بر این تقدیر، مثنی را جمع مثنی که اسم مفعول از تثنیه است بگیریم کما لا یخفی و آیات هفتگانه مذکوره عبارت است از عنوان الوهیت و صفات او تنها که (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ) مشتمل بر آن است و عنوان فعل او تنها که (الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ) مشتمل بر آن است و عنوان صفات و ملحوظه با فعل که (الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ) اشارت به آن دارد این عناوین حقیقه است و عنوان دین و شرع او که (مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ) حاوی آن است بنابر آن که دین را عبارت از جزای مطلق گیریم که شامل شرع شریف هم بوده باشد چه جزای حقیقی وجودی یعنی اقتضای ذاتی وجود انسانی آن است که شرعی داشته باشد و مهممل و مطلق العنان نباشد و یوم الدین او از لحاظی زمان تحقق این امر است از برای او؛ هذا علی ما قیل فتأمل. و عنوان قابلیت و استعداد به هدایت به آن که (إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ) دلالت بر آن دارد و عنوان اصل هدایت به آن که (اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ) اشعار به آن دارد و عنوان ضلالت که (غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ...) تا آخر محتوی بر آن است. و این عناوین خلقیه می باشد. فاحفظه واغتم و چون عدد سبعة را در مقام ترقی عشراتی با عشره که اول مرتبه عشرات یا کلی طبیعی آن است ملاحظه نماییم عدد سبعین حاصل خواهد گردید. فتأمل. (ج 1، ص 67)

2. طریفة: گویند: حمد و معوذتین را بنویسند با تربت مقدسه و زن و مرد از آب آن بخورند زن به پسر آستن شود؛ ان شاء الله. (ج 1، ص 128)

3. طریفة: گویند: هر که سوره فاتحه را روزی یک مرتبه به این طریق بخواند به جمیع مرادات فائض گردد: (بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين يا حي يا قيوم اجب يا روفائيل و سخر لي قلوب جميع المخلوقات الروحانيات من العلويات والسفليات سميعاً مطيعاً بحق الحمد لله رب العالمين و بحق الحي القيوم و بحق الملك ابجد الموكل بالقوائم العرشية الرحمن الرحيم يا رحمن يا رحيم يا روف يا عطوف اجب يا جبرائيل و سخر لي قلوب جميع المخلوقات الروحانيات من العلويات والسفليات سميعاً مطيعاً بحق الرحمن الرحيم و بحق الملك هورخ الموكل بالقوائم العرشية اجب يا سملائيل و سخر لي قلوب المخلوقات الروحانيات من العلويات والسفليات سميعاً مطيعاً بحق مالك يوم الدين و بحق مقلب القلوب و بحق الملك طيكل الموكل بالقوائم العرشية اياك نعبد و اياك نستعين و بحق السريع القريب المعبود المستعان و بحق الملك منسع الموكل بالقوائم العرشية اهدنا الصراط المستقيم يا قادر يا مقتدر اجب يا صرغائيل و سخر لي قلوب المخلوقات الروحانيات من العلويات والسفليات سميعاً مطيعاً بحق اهدنا الصراط المستقيم و بحق القادر المقتدر و بحق الملك

فصقر الموكل بالقوائم العرشية صراط الذين انعمت عليهم يا الله يا حكيم يا عليم أجب يا عينايل و سخر لي قلوب جميع المخلوقات الروحانيات من العلويات والسفليات سميعاً مطيعاً بحق صراط الذين انعمت عليهم وبحق الله الحكيم العليم وبحق الملك شتخ الموكل بالقوائم العرشية غير المغضوب عليهم ولا الضالين يا قائم يا عزيز أجب يا عزرائيل و سخر لي جميع المخلوقات الروحانيات من العلويات والسفليات سميعاً مطيعاً بحق غير المغضوب عليهم ولا الضالين وبحق القائم العزيز وبحق الملك نضطغ الموكل بالقوائم العرشية اللهم انه ليس في السموات دورات ولا- في الأرض غمرات ولا في البحار قطرات ولا في الجبال مدرات ولا في الأشجار ورقات ولا في العباد حركات ولا- في العيون لحظات ولا في الأنفاس خطرات الا وبديموميتك عارفات ولك شاهدات و عليك دالات وفي ملكك مسخرات فبالقدرة التي سخرت بها أهل الأرض وأهل السموات سخر لي قلوب جميع المخلوقات الروحانيات من العلويات والسفليات سميعاً مطيعاً بحق محمد وآله أجمعين يا رب العالمين إنك على كل شيء قدير). (ج 1، ص 132)

4. طریفة: از ابن عباس مروی است که رسول خدا صلی الله علیه و آله در بین حکایتی ناگاه صوتی را شنیدند، پس سر مبارک خود را به جانب آسمان بلند فرمودند ناگاه دری از آسمان گشوده شد و فرشته ای بر آن حضرت نزول نمود و عرض کرد که به درستی که خداوند تعالی بشارت می دهد تو را به دو نوری که عطا نکرده است آن دورا به پیغمبری پیش از تو و آن دو نور، یکی فاتحه الکتاب است و یک خواتیم سوره بقره، یعنی اواخر السوره، و قرائت نمی کند آن دورا احدی مگر آن که به او خواهم داد حاجت او را. (ج 1، ص 137)

5. طریفة: گویند: نوشتن سوره حمد را هفت مرتبه و به همراه خود داشتن موجب حفظ از بلیات خواهد بود. (ج 1، ص 143)

6. طریفة: في البحار صلوة أخرى ليوم الجمعة عنه صلى الله عليه وآله انه قال: من صلى يوم الجمعة ركعتين يقرأ في إحداهما فاتحة الكتاب مرة و قل هو الله احد مرة ثم يتشهد و يسلم و يقول: «يا نُورَ الثُّورِ يا اَللهُ يا رَحْمَنُ يا رَحِيمُ يا حَيُّ يا قَيُّوْمُ افْتَحْ لِي ابْوابَ رَحْمَتِكَ وَ مَغْفِرَتِكَ وَ مَنْ عَلَيَّ بِدُخُولِ جَنَّتِكَ وَ اعْتِقْنِي مِنَ النَّارِ يَقُولُهَا سَبْعَ مَرَّاتٍ غَفَرَ اللهُ لَهُ سَبْعِينَ مَرَّةً وَاحِدَةً تُصَلِّحُ دُنْيَاهُ وَ تَسَدِّعُهُ وَ سَتِّينَ لَهُ فِي الْجَنَّةِ دَرَجَاتٌ وَ لَا يَعْلَمُ ثَوَابُهُ إِلَّا اللهُ عَزَّ وَ جَلَّ». (1) (ج 1، ص 149)

7. طریفة: در کتاب جواهر مکنونه آورده آن که پیش از برآمدن آفتاب، بعد از نماز صبح، حمد را بخواند و هفت مرتبه آیه الكرسي بخواند به این ترتیب اول دست راست، دوم دست

ص: 708

چپ، سوم پیش رو چهارم پشت سر پنجم به طرف آسمان، ششم بر تحت قدمها، هفتم بر کف دست خود بدمد و بر اعضای خود بمالد و از خانه بیرون آید در نظر همه کس عزیز و محترم باشد و در نظرها محبوب القلوب می شود و دل ها بر او مشفق و مهربان گردد و اگر در ساعت زهره و مشتری بنویسد و با خود دارد محبوب دل ها شود و اما باید به جهت عمل حرام نکند و اگر خواهد کثیر العلم والفهم باشد باید آیه شریفه را به مشک و زعفران و گلاب بنویسد و به آب قند بخورد اما کتابت به طریق ده وقف و ده عقد باشد و همچنین در خواندن به اطراف باید به طریق ده وقف بخواند و ده وقف به این طریق است: (1) اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ؛ (2) الْحَيِّ الْقَيُّومُ (3) لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ (4) لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ؛ (5) مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ؛ (6) يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ؛ (7) وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِّنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ؛ (8) وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ؛ (9) وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا؛ (10) وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ). (1) و طریق ده عقد آن است که ابتدا از انگشت کوچک یمنی نموده که هر وقفی عقد انگشتی نماید تا ختم به إبهام یسری شود و از امیر المؤمنین علیه السلام مروی است که هر که را مهمی پیش آید که در آن عاجز باشد، باید غسل کند به نیت آن مهم و آیه الكرسي را بخواند به طریق ده وقف و در میان یشفع عنده آن مهم را به خاطر گذرانند. ان شاء الله تعالی آن مهم به موجب دلخواه او برآید و هر دعایی که کند، در آن وقت مستجاب شود و ایضاً بعضی از علمای حقه و پاره ای از بزرگان دین فرموده اند که از جمله ختم های معتبر و مجرب ختم آیه الكرسي است، به عدد لفظ، کرسی، یعنی دویست و نود مرتبه و اکابر و بزرگان شرط کرده اند که باید از (وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ) تجاوز نشود و اگر احیاناً از روی سهو تجاوز شود آیه را از سر گیرد و ایضاً گفته اند اگر کسی به عدد نام خود بخواند، ابواب فتوحات بر روی او گشوده شود و سعادت به او روی آورد و فقر و فاقه از او دور شود و اگر از برای تحبیب شرعی به عدد اسم طالب و مطلوب خوانده شود، اثری عجیب مشاهده می شود و غیر از این خواص بسیار و منافع بی شمار دارد. انتهی کلامه رحمة الله تعالی (ج 1، ص 215)

8. طریفة: در کتاب وسائل فرموده نماز حضرت حجت علیه السلام دو رکعت است در هر رکعت حمد را می خوانی تا (إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ). [و آن را صد بار می گویی] بعد از آن حمد را تمام می کنی و یک مرتبه سوره اخلاص را می خوانی پس از آن این دعا را می خوانی (اللَّهُمَّ عَظِّمِ الْبُلَاءَ

ص: 709

وَبَرَحَ الْخَفَاءُ، وَأَنْكَشَفَ الْغِطَاءُ، وَضَاقَتِ الْأَرْضُ وَمَنْعَتِ السَّمَاءُ، وَالْيَكَّ يَا رَبِّ الْمُسْتَكِّي وَعَلَيْكَ الْمُعَوَّلُ فِي الشَّدَّةِ وَالرَّخَاءِ، اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، الَّذِينَ أَمَرْنَا طَاعَتَهُمْ وَعَجَّلَ اللَّهُمَّ فَرَجَهُمْ (1) (ج 1، ص 219)

9. طریفة: ایضاً در کتاب مذکور مذکور است آن که: من قواعد الحمد لله من كانت له إلى الله تعالى حاجة قد عظمت عليه فليقرأها بالترتيل والترتيب في ايمان و تصديق سبع مرات و هو مستقبل القبلة على وضوء كامل بحضور قلب بعد صلوة ركعتين تقرأ في كل ركعة بعد الفاتحة سورة الإخلاص ثلاث مرات و يسأل الله تعالى حاجته قضيت في أسرع وقت ان شاء الله تعالى إن كان الوقت ليلاً فيما يصبح إلا وقد قضيت حاجته في أسرع وقت وإن كان نهاراً فما يمسي الا وقد قضيت تلك الحاجة و ذلك بفضل الفاتحة و بركاتها و ذلك بفضل الله تعالى والله يرزق من يشاء بغير حساب. (ج 1، ص 222)

10. طریفة: در خزائن نراقی رحمه الله آورده: از حضرت صادق علیه السلام مروی است آن که هرگاه امری مشکل شد بر تو پس در وقت زوال دو رکعت نماز به جای آور و بخوان در رکعت اولی فاتحة الكتاب و قل هو الله و انا فتحنا تا وينصرك الله نصراً عزيزاً، و در رکعت ثانیه بخوان فاتحة الكتاب و قل هو الله احد و الم نشرح و مرحوم حجت الاسلام حاجی ملا محمد الشرقي قدس سره در کتاب خود می فرماید بعد از بیان این نماز و حاجت بخواید بعد از نماز و اگر در قنوت و در سجود آخر و بعد از فراغ از نماز بخواند ان شاء الله تخلف ندارد و در بعضی از کتب معتبره در ذیل روایت دارد که عمل مذکور به تجربه رسیده و در نسخه ای دیده شده آن که بعد از سوره الم نشرح بقیه سوره فتح را بخواند و الله العالم. (ج 1، ص 234)

11. طریفة: در بعضی از کتب منقول است که هر که را مهمی باشد، برای کفایت آن و حصول مراد سوره مبارکه حمد را به این نحو بخواند: (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ). بعد از آن سه مرتبه سوره شریفه توحید را بخواند و بعد بگوید: (اللَّهُمَّ كَمَا جَمَعْتَ بَيْنَ صَفَاتِكَ وَ أَسْمَائِكَ وَ أَعْمَالِكَ فَاجْمَعْ بَيْنِي وَ بَيْنَ حَاجَتِي بِحَقِّ مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ أَجْمَعِينَ) و بعد از آن این دعا سوره را از آن جا تمام کند، البته حاجتش روا می شود؛ ان شاء الله تعالى. (ج 1، ص 237)

12. طریفة: گویند هرگاه سوره مبارکه سبع المثانی را در یک مجلس به عدد اسم مطلوب بخواند آن مطلوب محصل گردد و مجرب شده. (ج 2، ص 34)

ص: 710

13. طریفة: از حضرت صادق علیه السلام روایت است که فرمودند: صراط مستقیم امیر المؤمنین علیه السلام است و شناخت آن حضرت و دلیل بر این قول خدای تعالی است که: (وَإِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَدَيْنَا لَعَلِيَّ حَكِيمٌ) (1) و آن علی حکیم که در ام الکتاب است، امیر المؤمنین علیه السلام است در قوله تعالی (اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ). بعضی از علما می فرمایند این صریح است در آن که مراد از ام الکتاب در این آیه سوره فاتحه است. فافهم. (ج 2، ص 35)

14. طریفة: گویند: در یکی از کتب تفاسیر آورده آن که به جهت توانگری عظیم که از حساب آن عاجز، آید در سه شب جمعه هر شبی دو رکعت نماز گزارده در هر رکعتی ده مرتبه سوره مبارکه حمد و یازده مرتبه سوره مبارکه توحید بخواند و بعد از سلام صد مرتبه صلوات بفرستد. والله العالم. (ج 2، ص 71)

15. طریفة: در نسخه ای نوشته بود که قرطاس رقیق بر طرفین درهم یا دینار گذارد و بفشارد که سکه بردارد و بعد کاغذ را بر هم بچسباند و در زیر مصلی گذاشته، دو رکعت نماز بگزارد و در هر رکعت حمد و آیه الكرسي و آیه (وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ... مُبِينٍ) بخواند و در سجده آخر آیه را بخواند و بیرون آورد درهم را در وقت طلوع آفتاب یکشنبه. (ج 2، ص 103)

سوره بقره

1. شعشعه: در سابق ذکر شد آن که رزق در اصطلاح اهل الله کلی مشکک است و افراد او نسبت به هر مقام و عالمی شده و ضعفاً و وضوحاً و خفاء تفاوت دارد، مثلاً در مأكولات و مشروبات فردی دارد نسبت به حیوانات و انسان بل نباتات فردی دارد نسبت به مطلق جسمانیات، حتی جمادات فردی دارد نسبت به روحانیات از عقول و ارواح و ملائکه و جن مثلاً علم از برای عالم من حیث أنه عالم رزق است چنان که در تفسیر قوله تعالی: (وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ) (2) فرمودند: (أَيُّ مِمَّا عَلَّمْنَاهُمْ يَبْتُونَ). (3) (ج 1، ص 18)

2. طریفة: گوید: به جهت زیادتی حافظه آیه (ءَامَنَ الرَّسُولُ...) (4) را تا آخر بنویسند و بشویند و در ناشتا بخورند مفید خواهد بود؛ ان شاء الله. (ج 1، ص 132)

3. طریفة: فی حدیث إن الآيتين من آخر سورة البقرة كنزان من كنوز الجنة كتبهما الله تعالى بيد قدرته قبل أن خلق السموات والأرض بألفي عام، و من قرأها كفاه الله تعالى جميع مهمات دنياه و جميع

ص: 711

1- سوره زخرف، آیه 4

2- سوره بقره، آیه 3.

3- بحار الأنوار، ج 2، ص 16، ح 28

4- سوره بقره، آیات 285 و 286

4. طریفة گویند: چون این آیه را در وقت خواب بخوانند و از خدای بخواهند که در وقت معین از شب بیدار شوند مطلوب حاصل گردد؛ ان شاء الله تعالی: (وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِّلنَّاسِ وَأَمْنًا وَاتَّخِذُوا مِن مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَدِّقِينَ وَعِصِيَّتَهُنَّ إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَن طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ). (1) (ج 1، ص 140)

5. طریفة: فی الدر النظیم عن الغزالی: «إِنَّ فِي الْقُرْآنِ الْعَظِيمِ أَرْبَعَ آيَاتٍ فِي أَرْبَعِ سُورٍ مُّتَوَالِيَاتٍ فِي كُلِّ آيَةٍ عَشْرُ قَافَاتٍ مِنْ كِتَابِهَا فِي وَرَقَةٍ وَجَعَلَهَا عَلَىٰ رَأْسِهِ وَدَخَلَ عَلَىٰ أَرْبَابِ الْجَاهِ، عَظُمَ شَأْنُهُ وَهَابُوهُ هَيْبَةً عَظِيمَةً. الْأُولَىٰ فِي الْبَقَرَةِ وَهِيَ (أَلَمْ تَرَ إِلَى الْفُلِّ الَّذِي كَانَتْ عَلَى الْمَاءِ بِرَحْمَةٍ مِنَّا فَأَنجَيْنَاهُ أَتًى لِلنَّاسِ بِطَرِيقٍ) ... إِلَى الْآيَةِ الثَّانِيَةِ فِي الْآلِ عِمْرَانَ وَهِيَ: (لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ فَقِيرٌ ... إِلَى عَذَابِ الْحَرِيقِ) (3) وَالثَّالِثَةُ فِي النَّسَاءِ وَهِيَ: (أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ قِيلَ لَهُمْ كُفُّوا ... إِلَى وَلَا تَظْلُمُونَ فِتْيَانًا) (4) وَالرَّابِعَةُ فِي الْمَائِدَةِ وَهِيَ: (وَأَنذَرْتُ عَلَيْهِمْ نَارَ ابْنِ آدَمَ ... إِلَى مِنَ الْمُتَّقِينَ). (5) (ج 1، ص 217)

6. طریفة: گویند: چون در وقت بیع و شری آیه (قَالُوا أَدْعُنَا رَبَّنَا يَجِدْنَا مُتَغَابِرِينَ فَرَقًّا وَعَن تِلْكَ الْبُقْعَةِ الْمُبِينَةِ إِنَّا جَاءْنَاكَ عَلَىٰ فِتْنَةٍ مِّنَ الْغَيْبِ) (6) را بخواند در آن معامله غبن نبیند. و ایضاً این دعا را بخواند: «یا مَخْيِرُ یا مَخْتَارُ یا من الخیر بیده یا خیر دلیل یا دلیل الخیر یا مرشد یا هادی.» (ج 2، ص 16)

7. طریفة: گویند: اگر کسی آیه (ءَامَنَ الرَّسُولُ ...) (7) را در ظرف پاک نویسد و به آب چاه که شیرین باشد بشوید هر کس آن آب را به ناشتا بخورد قوت حفظ او زیاد گردد؛ به اذن الله تعالی. (ج 1، ص 141)

8. طریفة: لیس من أحد إلا معه ملك و شیطان فإذا كان فرحه كان دنو الملك منه وإذا كان حزنه كان دنو الشيطان منه و ذلك قول الله تعالی (الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ) (8) الآية.

آیه الكرسي

*آیه الكرسي (9)

8. طریفة: نوشتن آن [آیه الكرسي] به زعفران بر شکم خود و شستن آن در قدحی و خوردن به جهت درد شکم چنان که از عبدالله بن عباس مروی است نافع است. (ج 1، ص 141)

ص: 712

1- سوره بقره، آیه 125.

2- سوره بقره، آیه 246

3- سوره آل عمران، آیه 181

4- سوره نساء، آیه 77

5- سوره مائده آیه 27

6- سوره بقره، آیه 70

7- سورة بقره، آيه 285

8- قرب الاسناد، ص 34؛ سورة بقره آيه 268

9- جهت اطلاع بیشتر ر.ک: ذیل سورة حمد.

2. شعشعه: از جمله توسلات لفظیه لسانیه در این باب التجاء و استمساک به عروه و ثقای قرآنیه است مثل معوذتین و آیه (وَإِنْ يَكَادُ...) و خصوصاً آیه الكرسي که به تجربه مجربین و اذعان راقم آثم در دفع و رفع بلیات تخلف ندارد و در اخبار وارد شده که قرائت این آیه مبارکه هزار مکروه را بر می دارد و این که قرائت اول سوره مبارکه حم المؤمن تا إلیه المصیر با قرائت آیه شریفه مذکوره در وقت صبح، موجب محفوظیت قاری آن ها می شود از بلاها تا شب کما آن که قرائت آن ها در شب این اثر را دارد تا صبح. (ج 1، ص 41)

3. طریفة: ایضاً از حضرت باقر علیه السلام مروی است که هر که قرائت کند آیه الكرسي را یک مرتبه دور کرده می شود از او هزار مکروه و بدی از بدی های دنیا و هزار مکروه و بدی از بدی های آخرت و سهل تر مکروه دنیا فقر و سهل تر مکروه آخرت عذاب قبر است. (1) و از رسول خدا صلی الله علیه و آله مروی است که کسی آیه الكرسي را صد مرتبه بخواند مثل کسی است که در [تمام] عمر خود عبادت خدا را نموده باشد. (2) (ج 1، ص 124)

4. طریفة: در خبری وارد است آن که کسی که قرائت کند حم المؤمن را تا إلیه المصیر و آیه الكرسي را در وقتی که صبح کند محفوظ می شود به واسطه آن دو، تا شب داخل شود و کسی که قرائت کند آن دو را در وقتی که داخل شب شود محفوظ می شود به سبب سبب آن ها تا داخل صبح شود. (3) (ج 1، ص 137)

5. طریفة: فی خبر من کتب آیه الكرسي و دفنها فی المزارع أمنت من آفة اللص والنقصان وألقى فیها البركة العظيمة وإن وضعه فی عتبة باب دار لم یدخل فیها لئس قط وإن وضعه فی عتبة حانوت متاعه وکثر نفعه. قال صاحب الانوار النعمانية قدس سره: لقد جربنا آیه الكرسي لدفع کل هول وخوف من الحالیات والمستقبلات. وفي خبر: «من قرأها فی دبر کل صلوة أمان» من الفقر والفاقة ووسع علیه رزقه وأعطاه الله تعالى من فضله مالاً كثيراً». وزاد فی المنهج و حفظه الله تعالى من الخطرات النفسانية والوساوس الشیطانية ولم یحتج إلى الخلاق ویقرر الله رزقه من محل لم یخیل بمخیله أصلاً ولم یخطر بباله أبداً وفي خبر آخر ما قرأت هذه الآية فی دار إلا اهتجر بها الشیاطین ثلاثین يوماً ولا یدخلها ساحر ولا ساحرة أربعین لیلة وفي خبر آخر من قرأها حین یرجع إلى بیته أذهب الله تعالى عنه الفقر والفاقة. (ج 1، ص 138)

ص: 713

1- امالی شیخ صدوق، ص 158

2- عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج 1، ص 71.

3- بحار الأنوار، ج 89 ص 302، ح 2.

6. طریفة: گویند: در حدیث سلمان فارسی قدس سره آمده است که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود که هر کس آیه الکرسی را به زعفران بر کف دست راست خود نویسد و آن را به زبان خود بلیسد و هفت نوبت چنین کند، هرگز چیزی را فراموش نکند و فرشتگان برای او آمرزش خواهند. (1) (ج 1، ص 140).

7. طریفة: گویند: شیخ ابو العباس بونی گفته که از جهت حفظ اولاد صغار از آفات بنویسند آیه الکرسی را و بر گردن ایشان بندند بسیار مفید است و [نیز] کسی که تب داشته باشد، بنویسند و بر او بندند و سلاطین و امرا بر کاغذ سرخ نویسند و با خود دارند. (ج 1، ص 140)

8. طریفة: گویند: اگر سه بار آیه الکرسی بر آب خواند و روی خود را بشوید و دو رکعت نماز بگزارد و در هر رکعت حمد و آیه الکرسی یک بار بخواند هر مراد داشته باشد حاصل گردد؛ ان شاء الله تعالی و اگر پیش بزرگی رود محترم گردد و هر که آیه الکرسی را بنویسد و بر بازوی خود بندد به هر جا رود عزیز و محترم باشد و اگر به انار شیرین بدمد قبل از چهار ماه و به حامل دهد قبل از چهار ماه فرزندش پسر شود. (ج 1، ص 160)

9. طریفة: قیل روی عن مولانا امیر المؤمنین الا انه من کتب «الله اکبر» خمسين مرة والبسملة عشر مرات وآیه الکرسی والاخلاص والمعوذتین و ربطها علی عضده فهو طلسم عظیم القدر لا یسأل الله تعالی شیئاً إلا أعطاه ان شاء الله تعالی. (ج 1، ص 214)

10. طریفة: منقول است از حضرت صادق علیه السلام آن که به ابن حماد فرمودند: بنویس آیه الکرسی را در ظرفی و به جرعه آب بشوی و بیاشام شفا یابی از تب؛ ان شاء الله تعالی. (ج 1، ص 228)

11. طریفة: گویند: هر گاه ده نفر به جهت عزل و آوارگی حاکم جائری، هر یک ده مرتبه آیه الکرسی بخوانند معزول گردد؛ ان شاء الله تعالی. (ج 1، ص 228)

12. طریفة: قیل: آن که هر گاه کسی را مهمی روی دهد و خواهد به زودی کفایت شود، باید به صحرا بی رود که در آن آدمی نباشد و خطی در گرد خود بکشد و رو به قبله متواضع بنشیند و هفتاد مرتبه آیه الکرسی را تا (وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ) بخواند بی شک در همان روز حاجت او برآید و هذا مجرب و مؤثر لا شک ولا ریب فيه والله العالم. (ج 1، ص 235)

ص: 714

13. طریفة: فی البحار عن الحسین بن علیّ علیه السلام قال: قال رسول الله صلی الله علیه وسلم: ان آية الكرسي فی لوح من زمردة اخضر مكتوب بمداد مخصوص بالله تعالى ليس من يوم الجمعة إلا صلّ ذلك اللوح جهة إسرائيل فإذا صلّ جبهته سبح. فقال: سبحان من لا ينبغي التسبيح إلا له ولا العبادة والخضوع إلا لوجهه ذلك الله القدير إلى الواحد العزيز فإذا سبح سبح جميع من في السموات من ملك وهللوا فإذا سمع أهل السماء الدنيا تسيحهم قدّسوا، فلا يبقى ملك مقرب ولا نبي مرسل إلا دعا لقارئ آية الكرسي على التنزيل. قال جعفر بن محمد: كان سيّد العابدين علي بن الحسين عليه السلام إذا أصبح لا يقرء غيرها حتى نزول الشمس فإذا زالت الشمس صلّى فإذا فرغ من صلواته ابتداء في سورة انا انزلناه في ليلة القدر، اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَ مَا تَحْتَ الثرى عالم الغيب والشهادة فلا يظهر على غيبه احداً مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ... الى قوله هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ. وفي بعض النسخ ورد بعد خالدون والحمد لله رب العالمين. (1) (ج 1، ص 249).

14. طریفة: گویند: ختم سوره مبارکه انعام به جهت هر حاجتی به این نحو است که قرائت سوره مذکوره نماید و چون به کلمه «رسل الله» برسد وقف نماید و برخیزد و دو رکعت نماز به جای آورد. بعد از حمد، آية الكرسي را هفت مرتبه و توحید را پنجاه بار بخواند و بعد از سلام سر به سجده نهد و هفت مرتبه بگوید: (لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ) پس سر بردارد و بقیه سوره را از «الله اعلم» سر بگیرد و تمام کند اما شروع این ختم اگر روز شنبه باشد میان نماز ظهر و عصر و سه شنبه وقت چاشت و چهارشنبه وقت نماز عصر و پنج شنبه قبل از زوال و جمعه بعد از عصر ابتدا کند یا غروب به جهت هر مطلب مجرب است. خواجه سنجوری گوید که من این نماز را کردم و از خداوند تعالی دنیا را طلبیدم، چندان به من عطا فرمود که هزار غلام خریدم و آزاد کردم. والله العالم. (ج 2، ص 1)

15. طریفة: گویند: در جامع ترمذی آورده که رسول خدا صلی الله علیه وسلم فرمودند که آية الكرسي را در میان مال نهند یا بر فرزند بندند از همه بلاها محفوظ ماند. (ج 2، ص 6)

16. طریفة: گویند: یکی از خواص آية الكرسي آن است که هرگاه بنویسند و بر آستانه بالای خانه یا دکان بیاویزند موجب غنا و برکت و دولت خواهد بود. و همچنین خواندن آن

ص: 715

در هنگام بیرون رفتن از خانه موجب حفظ از آفات و غنای بعد از مراجعت است. و ایضاً خواندن آن باعث بر حصول اطلاع بر اسرار قرآن شریف است و ایضاً خواندن آن تا ده روز روزی ده مرتبه موجب دولت خواهد بود ان شاء الله تعالی. (ج 2، ص 53)

17. طریفة: گویند: به جهت مقهوریت دشمن، چهل مرتبه آیه الكرسي بخواند، چون به ما بین دو میم (يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ) رسد آن دشمن را به نظر آورد و خواندن آن نیز به عدد مذکور به جهت کفایت سایر مهمات مؤثر است به شرط آن که به خاطر گذراند مهم مطلوب را در ما بین دو عین (يَشْفَعُ عِنْدَهُ). و ایضاً هفت مرتبه خواندن آن بر نمک طعام و در طعام نمودن و اطعام آن به مطلوب موجب محبت شدیده آن مطلوب خواهد شد. (ج 2، ص 60)

18. طریفة: گویند: یک نوع از طرق خواندن سوره مبارکه پس این طریق است که سه مرتبه صلوات بفرستد و سه مرتبه سوره اخلاص بخواند و یک مرتبه آیه الكرسي بخواند و بعد از آن این دعا را بخواند: (بسم الله الرحمن الرحيم اللهم يا صمدى من عندك مددى عليك معتمدى يا ناصر يا معين بحق اياك نعبد واياك نستعين أغثنى على كل حال بقوة قدرتك يا رحمن يا رحيم بحرمة يس و نبينا محمد وآله الطيبين الطاهرين المعصومين من آل طه ويس والحمد لله رب العالمين). (ج 2، ص 81)

19. طریفة: گویند: در وصایای رسول خدا صلی الله علیه و آله به حضرت امیر علیه السلام است آن که هر که در وقت طلوع آفتاب هفت مرتبه سوره فاتحه الكتاب و هفت مرتبه آیه الكرسي و هفت مرتبه قل اعوذ را بخواند و بعد از آن هفت مرتبه بخواند: (اللهم اغفر لي ولوالدي ولجميع المؤمنين والمؤمنات والمسلمين والمسلمات الأحياء منهم والأموات إنك على كل شىء قدير) تا مدت یک سال فرشته دست چپ، گناهان او را ننویسد و محفوظ از همه آفات و نیک بخت دو جهان گردد. (ج 2، ص 108)

سوره آل عمران

*سوره آل عمران (1)

1. طریفة گویند: غزالی گوید: هر که آیه (قُلِ اللَّهُمَّ مَلِكُ الْمُلْكِ....) را تا (بَغْيَرِ حِسَابٍ) (2) در سجده بخواند، پس بگوید: (يا الله يا الله يا الله أنتَ الَّذِي لا اله الا أنت وحدك لا شريك لك تجبّرت أن يكون لك ولد تعاليت أن يكون لك مشير و تقهرت أن يكون لك ضد و تكّرمت أن يكون لك وزير يا الله

ص: 716

1- جهت اطلاع بیشتر ر.ک: ذیل سوره بقره، ش 5.

2- سوره آل عمران، آیات 26 و 27.

یا الله یا الله اقض حاجتی) بعد از آن حاجت خود را نام برد مقصودش به حصول انجامد. (ج 1، ص 141)

2. طریفة: گویند: از سوره آل عمران آیه (وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا ... إِلَى لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ) و آیه (وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ ... إِلَى هُمْ الْمُفْلِحُونَ) (1) اگر درویشی یا واعظی بنویسد و با خود دارد، سخن او را همه کس قبول کند و در حال خلاق اثر تمام کند. (ج 1، ص 141)

3. طریفة: گویند: به جهت محبت، هفت مرتبه آیه (زَيْنَ لِلنَّاسِ ... تا ... الْمَثَابِ) (2) را بر نمک خوانند دوستی عظیم در دل او به هم رساند و به زودی حاضر شود و مجرب است. (ج 1، ص 180)

4. طریفة: فی بعض الأحادیث سأل المأمون عن مولينا علی بن موسی الرضا علیه السلام: ما الدلیل علی خلافة جدك؟ قال علیه السلام: آیه انفسنا قال مأمون: لولا نساتنا. قال علیه السلام: لولا ابنائنا. قيل: مقصود الامام علیه السلام ان المراد من «انفسنا» هو جدنا أمير المؤمنين علیه السلام و مراد المأمون من قوله لولا نساتنا ان النساء في مقابل الرجال. فمراد الرسول صلى الله عليه وآله من انفسنا الرجال لا علی علیه السلام فلا دلالة فيها علی خلافة جدك، فأجاب الامام علیه السلام: بأن المراد من انفسنا لو كان الرجال لما كان معنی حينئذ لقوله ابنائنا لانّ الأبناء ايضاً رجال فتدخل في معنی الأنفس بهذا المعنی، فلا حاجة بعده إلى ذكر الأبناء فعلم أنّ المراد من النفسية الاتحاد في مقام النورانية القدسية وليس مصداقه في الفرض والمضمار الا العلی الوصي له في كل الاطوار علیه السلام و يحتمل أن يكون مراد المأمون من قوله لولا نساتنا ابداء احتمال أن يكون المراد من صيغة الجمع أعني الأنفس الواحد و عني به الرسول صلى الله عليه وسلم وحده كما أريد من نساتنا. كذلك فاورد علیه السلام بالنقص بصيغة ابنائنا فتأمل. (ج 1، ص 213)

5. طریفة: ايضاً فيه ان من كتب هذه الآية في ورقة و علّق علی انسان معطل أو يريد الخطبة في عضده الأيمن فإنه ينصرف و يجاب للخطبة بإذن الله تعالى: (قُلْ إِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَسِعَ عَلِيمٌ. يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ) (3). (ج 1، ص 217)

6. طریفة: از یکی از محدثین علیا منقول است که روزی شخصی بر سید کائنات صلی الله علیه و آله وارد شد و دید که آن جناب در صدر مجلس نشسته اند و جناب سید اوصیاء علیه السلام در آخر مجلس تشریف دارند. پس آن شخص عرض کرد که یا رسول الله چگونه است که می فرمایی: علی

ص: 717

1- سوره آل عمران، آیات 103 و 104

2- سوره آل عمران، آیه 14.

3- سوره آل عمران آیات 73 و 74

نفس من است و حال آن که جناب شما مردی می باشی و در صدر مجلس تشریف داری و جناب علی علیه السلام مردی دیگر است و در آخر مجلس نشسته است؟ آن حضرت صلی الله علیه و آله فرمودند که به حکم خداوند، و آیه مبارکه (اَنْفُسَنَا) (1) را از برای او تلاوت فرمودند. آن مرد ساکت شد. لکن دفع استبعاد او نشد پس چون آن جناب سکوت و تحیر او را دیدند، خواستند رفع این تحیر از او بشود، به او فرمودند ای مرد می خواهی مشاهده کنی تا تو را مقام عین الیقین حاصل گردد؟ عرض کرد بلی پس آن حضرت جناب امیر المؤمنین علیه السلام را پیش طلبیدند تا آن که بر دامن خود نشانیدند، پس دست در آغوش او درآورده و مثل کسی که خمیازه کشد، او را فشاری دادند و به جانب خود کشیدند، آن مرد می گوید که چنان جسد آن حضرت در جان رسول الله مندرج شد که اثری از او نماند. پس باز فرمود: این علی؟ یعنی چه شد علی علیه السلام؟ آن مرد می گوید: هر چه نظر کردم جناب علی را ندیدم پس تعجب من زیاد شد. ناگاه دیدم که رسول خدا صلی الله علیه وسلم به دست خود اشاره فرمود و به زبان خود فرمود: اخرج یا علی. پس دیدم دفعه حضرت امیر علیه السلام ظاهر شدند و به قهقری برگشتند به آخر مجلس در حالتی که روی او به جانب رسول خدا صلی الله علیه و آله بود. (ج 1، ص 224)

7. طریفة: گویند: بر متاع بنویس «بركة لنا» البته نفعی عظیم یابی، ایضاً بر متاع کاسد بنویس و بخوان (قُلْ إِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَسِعَ عَلِيمٌ. يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ...) (2) تا آخر و آیه (فَاسْتَبْشِرُوا) (3) تا آخر به غایت مجرب است. نقل کلّ ذّا عن کتاب جنات الخلود. (ج 1، ص 250)

8. طریفة: گویند: اگر کسی را فرزند نشود، بنویسد آیه (قُلِ اللَّهُمَّ مَلِكُ الْمُلْكِ...) (4) و او را در آب اندازد و آب آن را بیاشامد. (ج 2، ص 29)

9. طریفة: فی کشکول الشیخ احمد الاحسانی، روی عن المجلسی رحمه الله: انه يستحب في آخر أربعاء من صفر، صلوة رکعتین یقرء فی الاولی الحمد وآية الملك ... إلى ... قدیر (5) و فی الثانیة محمد صلی الله علیه و آله و قل إنّما أنا بشر مثلكم ... (6) الی آخر السورة و بعد الفراغ یدعو بهذا الدعاء: «اللهم اصرف عني كیده و شؤمه و شره و ارزقني ریحہ و برکتہ و جنبني ما اخاف نحوسته و کرباته بفضلک یا دافع الشرور و یا مالک یوم النشور برحمتک یا أرحم الراحمین». (ج 2، ص 43)

ص: 718

1- آیه «مباهله» سوره آل عمران، آیه 61

2- سوره آل عمران، آیات 73 و 74

3- سوره توبه، آیه 111

4- سوره آل عمران آیه 26

5- سوره آل عمران، آیه 26

6- سوره كهف، آیه 110.

10. طریفة: گویند: از جهت رفع شداید و قضای حاجات سر برهنه کند و دست بر سر نهاده بخواند (اعوذ بالله من الشیطان الرجیم أَفْغَیْرَ دینِ اللّهِ یَبْغُونَ وَلَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِی السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَإِلَیْهِ یُرْجَعُونَ) (1) و حاجت خود را عرض کند که البته ان شاء الله تعالی روا خواهد شد. (ج 2، ص 53)

سورة نساء

* سورة نساء (2)

1. طریفة: نقل عن رشید بن ابی الفضل احمد بن ابی سعید المیبدي انه قال في تفسيره الكبير المسمى يكشف الأسرار: ان هارون الرشید طلب من الشافعی ان یجیء بآیة من کتاب الله تعالی تدلّ علی حجیة الاجماع فاستمهله الشافعی ثلاثة ايام ثم جاء بآیة (وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدَىٰ وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ نُوَلِّهِ مَا تَوَلَّىٰ وَنُصْلِهِ جَهَنَّمَ وَ سَاءَتْ مَصِيرًا). (3) (ج 1، ص 153).

2. ختم چهاردهم: به جهت عزت و دولت دو رکعت نماز حاجت کند و بعد پانصد بار بگوید: (مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعِزَّةَ فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا) (4) که اثر عظیم دارد و بعضی مقید به پنج شنبه کرده اند و سیصد مرتبه نیز در آن روز به جهت عزت در نزد علمای علم گفته اند خواندن این آیه را. (ج 2، ص 153)

سورة مائدة

1. طریفة: گویند: از سورة مائده آیه (إِذْ قَالَ اللَّهُ يَعْصِي أَمْرًا مَرْيَمَ أَذْكَرُ نِعْمَتِي عَلَيْكَ ... إِلَىٰ إِلَّا سِعْحَرَ مِثْلَ) را و آیه (وَإِذْ أَوْحَيْتُ إِلَى الْحَوَارِيِّينَ ... إِلَىٰ بَأْتِنَا مُسْلِمُونَ) (5) را بر لوحی از زرین سیاه نویسد، در وقت غروب آفتاب روز جمعه اول ماه و با خود دارد بر تکلم به مغیبات قادر گردد و از علوم دقیقه و هندسه چیزها بر او ظاهر گردد که هرگز به خیال او نرسیده باشد؛ آن شاء الله تعالی. (ج 1، ص 141)

سورة انعام

* سورة انعام (6)

1. طریفة: گویند: از سورة انعام آیه (وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ ... إِلَىٰ كِتَابٍ مُّبِينٍ) و آیه (وَهُوَ الَّذِي يَتَوَفَّتْكُمْ بِاللَّيْلِ ... إِلَىٰ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ) و آیه (وَهُوَ الْقَاهِرُ ... إِلَىٰ لَا يُفْرِطُونَ) و آیه (ثُمَّ رُدُّوا إِلَىٰ

ص: 719

1- سورة آل عمران، آیه 83

2- جهت اطلاع بیشتر ر.ک ذیل سورة بقره ش 5

3- سورة نساء، آیه 115

4- سورة فاطر، آیه 10.

5- سورة مائده، آیات 110 و 111.

6- جهت اطلاع بیشتر، ر.ک: ذیل آیه الكرسي.

اللَّهِ ... إِلَى أَسْرَعِ الْحَسِينِ) (1) را اگر کسی بنویسد با وضو بر بازوی خود بزند و در خواب رود، در صبح هر کس او را ببند از خبر غریب او را اخبار کند و شیخ ابو العباس بونی گفته که آیه (وَ عِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ) را تا (فِي كِتَابٍ مُبِينٍ) بر صفحه ای از قلعی بنویسد و در دکان یا منزل خود آویزد، خیر و برکت او بسیار شود به اذن الله تعالی. (ج 1، ص 141)

2. طریفة: گویند: چون باد یا غبار یا ظلمت هوا بسیار باشد آیه (لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ) (2) را بسیار بخوانند زایل شود؛ ان شاء الله. (ج 1، ص 142)

3. طریفة: گویند: از حضرت امیر المؤمنین علیه السلام امروى است که آیه (وَ تَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا لَا مُبَدَّلَ لِكَلِمَتِهِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ) (3) را خواص بسیار است. از جمله آن که چون آن را به حروف مقطعه بر کاغذی بنویسد و آن را در پیچد چنان که نوشته در بیرون باشد و سفیدی در اندرون و در موم گیرد و در دهان گیرد با هر کس سخن گوید، از سخن او تجاوز نکند و مراد او حاصل آید؛ ان شاء الله تعالی. (ج 1، ص 142)

4. طریفة گویند: اگر کسی آیه (وَ مِنَ الْأَنْعَمِ حَمُولَةً وَ فَرْشًا كُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ) (4) را بر نان نویسد و زن آن نان را با روغن بخورد، مطیع و منقاد شوهر گردد؛ ان شاء الله. (ج 1، ص 142)

5. طریفة: گویند: به جهت حافظه بر تخم مرغ نوشته تناول نماید: (وَ هُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ وَ يُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً حَتَّى إِذَا جَاءَ أَحَدَكُمْ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا وَ هُمْ لَا يُفْرُطُونَ). (5) (ج 1، ص 181)

6. طریفة: گویند: به جهت آشتی کردن این آیه را سه بار بخواند و بر روی آن کس دمد، البته آشتی کند و عذر خواهد مجرب است (وَ تَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا لَا مُبَدَّلَ لِكَلِمَتِهِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ). (6) (ج 1، ص 266)

7. طریفة: قيل: (لتعليق إنا فتحنا لك فتحاً مبيناً) (7) (إِنْ تَسْتَفْتِحُوا فَقَدْ جَاءَكُمُ الْفَتْحُ) (8) في العضد الأيمن لجلب الرزق أثر عظيم. (ج 2، ص 14)

8. طریفة: گویند: به جهت درد دندان بر کاغذ بنویسد: (لِكُلِّ نَبَةٍ مُسْتَقَرٌّ) (9) را و بر دندان نهد

ص: 720

1- سوره انعام، آیات 59 - 62.

2- سوره انعام، آیه 103

3- سوره انعام، آیه 115

4- سوره انعام، آیه 142.

5- سوره انعام، آیه 61

6- سوره انعام، آیه 115.

7- سوره فتح، آیه 1.

8- سوره انفال آیه 19

9. طریفة: گویند: در شب چهاردهم ماه این آیه را بر کف دست راست خود نویسد و دست راست در زیر روی راست نهد روی به قبله بخوابد مطلوب را از حیث خیر و شر در خواب ببیند؛ ان شاء الله تعالی (وَكَذَلِكَ نُرَى إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنِينَ) (1). (ج 2، ص 54)

10. طریفة: في الحديث معراج ابراهيم عليه السلام السماء الدنيا لقوله تعالى (وَكَذَلِكَ نُرَى إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَوَاتِ ...) (2) الاية. (ج 2، ص 124)

11. طریفة: قيل لرؤية ما يريد في النوم (وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ... وَهُوَ أَسْرَعُ الْحَسِبِينَ) (3) في أواسط سورة الأنعام كتبها في خرقة كتان ثم وضعها تحت رأسه و سأل الله تعالى أن يريه ما اشتبه عليه فإنه يراه ان شاء الله. (ج 2، ص 13)

سوره اعراف

1. طریفة: در کتاب اثنی عشری سید بن قاسم قدس سره آورده (على الترجمة) آن که در بعضی از اخبار مذکور است این که خداوند تعالی چون که خلق فرمود آدم علیه السلام و اولاد او را، ودیعه گذارد در قلب او چهار چیز را که آن ها اعدا و دشمنان اویند که ابلیس و هوی و نفس و دنیا باشند و ابلیس ملعون بر عهده اصحاب خود قرار داد وصول و دسترسی به آن ها را چنان که خداوند تعالی در قرآن می فرماید: (ثُمَّ لَآتِيَنَّهُمْ مِّنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَ مِنْ خَلْفِهِمْ وَعَنْ أَيْمَنِهِمْ وَعَنْ شَمَائِلِهِمْ...) (4) و چون خداوند تعالی ضعف ابن آدم و کمی توانایی او را در مدافعه آن ها می دانست تعلیم فرمود به او چهار اسم از اسماء خود را که به واسطه آن ها خود را نگهداری نماید از ابلیس و لشکرهای او و آن اسامی مقدسه: (یا اَوَّلِ یا آخِرُ یا ظَاهِرُ یا باطِنُ) می باشد. پس گویا خداوند تعالی می فرماید: ای پسر آدم منم اول، حفظ می کنم معرفت تو را به من از پیش روی تو و منم آخر حفظ می کنم عقل تو را از پشت سر تو، و منم ظاهر، حفظ می کنم ایمان تو را از جانب راست تو و منم باطن حفظ می کنم نفس تو را از جانب چپ تو. (ج 1، ص 118)

2. طریفة: گویند: هر که این آیه (إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ ... إِلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ) و (ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا

ص: 721

1- سوره انعام، آیه 75

2- سوره انعام، آیه 75

3- سوره انعام، آیات 59 - 62

4- سوره اعراف، آیه 17

وَأَدْعُوهُ خَوْفًا وَطَمَعًا إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِّنَ الْمُحْسِنِينَ (1) را بخواند و از خدای تعالی طلب کند که خواب او کمتر شود مطلوب او حاصل گردد و بر قیام شب قادر شود؛ ان شاء الله. (ج 1، ص 142)

3. طریفة: گویند: روایت است آن که هر که در هر روز جمعه میان دو نماز این آیه مبارکه را در یک سطر بنویسد و با خود در کیسه ای نگاه دارد هرگز کیسه او از زر خالی نباشد و دولت و گشایش بر وی رو آورد و نعمت و روزی او فراوان گردد و به تجربه رسیده: (وَلَقَدْ مَكَّنَّاكُمْ فِي الْأَرْضِ وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعِيشَ قَلِيلًا مَا تَشْكُرُونَ). (2) (ج 2، ص 18)

4. طریفة گویند: به جهت خفا از انظار خصوصاً از خصوم و اشرار، بر کف دست خود نویسد: (رَبِّ ارْنِي... وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ) (3) را و بر زبان نیز بخواند، هیچ کس او را نخواهد دید؛ ان شاء الله تعالی. (ج 2، ص 79)

5. طریفة: قيل ان في البدن قوى اربع هي الموجبة لفوات السعادات الروحانية احدها القوة الخيالية المودعة في البطن المقدم من الدمع وإليها الإشارة بقوله «من بين ايديهم» والثانية الوهمية الموضوعة في البطن المؤخر من الدمع وإليها الإشارة بقوله تعالى «و من خلفهم» والثالثة. في البطن الأيمن من القلب وإليها الإشارة بقوله «و عن أيمنهم» والرابعة في البطن الأيسر... وإليها الإشارة بقوله «و عن شمائلهم» (4) فلذلك خصّ إتيان الشيطان في الوسوسات المموهات بهذه الأربع من الجهات فتأمل. (ج 2، ص 145)

سوره انفال

1. طریفة: گویند: خواندن سوره مبارکه انفال به نیت توانگری سه مرتبه، مؤثر خواهد بود. (ج 2، ص 82)

سوره توبه

*سوره توبه (5)

1. طریفة: گویند: در این ورد هفت خاصیت است: اول عزت، دوم رفعت، سوم فراخی، چهارم نعمت و حشمت پنجم محبت، ششم قوت، هفتم قدرت. عدد کبیر شصت و شش و عدد وسیط چهل و هشت عدد صغیر هشت عدد آیه این است: (حَسْبِيَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ

ص: 722

1- سوره اعراف آیات 54-56

2- سوره اعراف، آیه 10.

3- سوره اعراف، آیه 143

4- سوره اعراف آیه 17

5- جهت اطلاع بیشتر ر.ک: ذیل سوره آل عمران، ش 7.

سوره هود

1. از حضرت امیر علیه السلام نقل است در تفسیر (إِنَّ الْحَسَنَةَ تِثْلُ نِثْلِ الْيُسْرِ). (2) که «صلوة المؤمنین باللیل تذهب بما عملوا بالنهار من السيئات والذنوب». (3) (ج 1، ص 20)
2. طریفة و کذا قال فی قوله تعالى (يَا زُصُّ اَبْلَعِي مَاءَكِ). (4) یعنی اشربی بلغة الهند. (ج 2، ص 156)

سوره يوسف

1. طریفة: گویند: هر که فرزند خود را به نیت حفظ کلام الله سوره یوسف را یاد دهد و وی هر روزی یک بار بخواند به این نیت موفق خواهد شد به حفظ کلام الله؛ ان شاء الله تعالى. (ج 2، ص 82)

سوره رعد

1. طریفة: قال السيوطي نقلا عن سعيد بن مسروح في تفسير قوله تعالى (طوبى لَهُمْ وَحُسْنُ مَأْبٍ) (5) ان الطوبى الجنة بالهندية كما ان السندس الديباج بالهندية ايضاً. (6) (ج 1، ص 156)
2. طریفة: گویند: از شیخ عاملی بهایی قدس سره منقول است آن که هر زنی که او را فرزند نشود، این آیه کریمه با حروف مقطعه کسی که محرم آن باشد بر پهلوی راست زن نویسد و اگر محرمی، نباشد غیر محرم بر کاغذی نویسد و بر پهلوی راست او بچسباند؛ ان شاء الله تعالى او را فرزند شود. اما باید گوسفند فربه‌ی شیشک بی عیب سیاه را در جایی که آسمان پیدا نباشد ذبح نماید و گوشت او را به چهل مؤمن خوراند و شرط دیگر آن است که تعویذ به حروف مقطعه بدون کم و زیاد بنویسد تا فرزند کامل شود و شیخ مزبور گوید که این تعویذ را قریب به نهصد کس دادیم از همه فرزند به وجود آمد آیه مزبوره این است: (وَلَوْ أَنَّ قُرْءَانًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ أَوْ قُطِعَتْ بِهِ الْأَرْضُ أَوْ كَلِمَ بِهِ الْمَوْتَى بَل لِّلَّهِ الْأَمْرُ جَمِيعًا) (7). (ج 2، ص 79)

ص: 723

-
- 1- سوره توبه آیه 129
 - 2- سوره هود، آیه 114.
 - 3- نماز شب مؤمن، گناهان و سیئاتی را که در روز مرتکب شده است محو می کند. (من لا يحضره الفقيه، ج 1، ص 473)
 - 4- سوره هود، آیه 44.
 - 5- سوره رعد آیه 29
 - 6- الدر المنثور، ج 4، ص 59.
 - 7- سوره رعد آیه 31

1. طریفة: قيل: إن الشياطين لو كانوا قادرين على تخييط الناس وإزالة العقل مع أنه تعالى بين العداوة الشديد بينه وبين الإنس فلم لا يفعلون ذلك في حق أكثر البشر وفي حق العلماء والأفاضل والزهاد أكثر وأقوى ولما يوجد شيء من ذلك؟ ثبت أنه لا قدرة لهم على البشر بوجه من الوجوه ويتأكد هذا بقوله (مَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِّن سُلْطَانٍ إِلَّا أَن دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي). (1) (ج 2، ص 74)

2. طریفة: قيل: هذه الآية دلّت على أنّ الشيطان الأعلى هو النفس لأنّ الشيطان بين أنه ما أنا إلا بالوسوسة وإنّ المناط هو استجابتكم لا غير. (ج 2، ص 74)

سوره حجر

1. طریفة: گویند: به جهت قوه حافظه چهل و یک روز این آیه را بر انجیر خشک بخوانند و روزی چند دانه از آن ها را بخورند و کمتر از یک دانه نخورند: (إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَفِظُونَ). (2) (ج 2، ص 71)

2. طریفة: يستفاد من بعض الاحاديث ان نار السموم (3) التي خلق منها الجان ليس لها حرّ ولا دخان. (ج 2، ص 98)

سوره نحل

1. بعضی از علمای ربّانین می فرمایند: حق آن است که حرام نه رزق است و نه نعمت، زیرا که حق تعالی روزیهای خلق را از خزانه رحمتش مقدر و مقسوم نموده است و خزانه اش همیشه پر است: (مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ) (4) و حاجتی به حرام که مبعوض او است ندارد. پس به حکم عقل قبیح است که حرام را رزق خلقی قرار دهد و رزق چیزی است که انتفاع به آن صحیح و روا باشد نه مطلق ما ینتفع به اگر چه حرام باشد، چنان که بعضی گمان کرده اند و لکن بسا می شود که اختیار حرام باعث محرومی از رزق حلال می شود؛ الی آخر ما قال. (ج 1، ص 15)

2. طریفة: بعضی نظر به ظاهر آیه شریفه (فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ)، (5) قائل به آن است که استعاذه را باید بعد از قرائت قرآن به جای آورد به جهت حفظ از عجب و نحو آن و

ص: 724

1- سوره ابراهيم، آیه 22.

2- سوره حجر، آیه 9.

3- سوره حجر، آیه 27.

4- سوره نحل، آیه 96.

5- سوره نحل، آیه 98

علمای حقه معنای فإذا قرأت را إذا أردت القرائه می دانند. (ج 2، ص 165).

3. طریفة: گویند: هر که سه حرف نورانی که در آیه (وَلِلّٰهِ يَسَّ جُدُّ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مِنْ دَابَّةٍ وَالْمَلَائِكَةُ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ يَخَافُونَ رَبَّهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ) (1) [است را] بنویسد و 60 حرف سین بر گرداگرد او بنویسد به دور آن و سه اسم بر تحت او بنویسد: اولی «یا حی» دوم یا «مهلک» سوم «یا ملک» و در جایی با بوی خوش بنهد، غایب زود بیاید و نام غایب را در تحت او بنویسد. (ج 2، ص 100)

سوره اسراء

1. طریفة قیل: یمكن الزواج بین الجن والإنس من جهة العشق كما في الصرع على ما قيل وقال الله تعالى (وَشَارِكُهُمْ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ) (2) وقد ذكروا أنّ الواق واق تتاج مابین بعض النبات و بعض الحيوان. (ج 2، ص 72)

سوره كهف

1. شعشعه: در چیزهایی که موجب یا ممد بر بیداری در اسحار می شود: از آن جمله خواندن آیه اخیر سوره مبارکه کهف است در وقت خواب که تأثیر او در این باب، خالی از شبهه و ارتیاب است و وارد در اخبار آل اطیاب علیهم السلام به علاوه ثوابی که در آن بیان فرموده اند، از این که هرگاه کسی این آیه شریفه را در وقت خواب بخواند ساطع می شود از برای او تا صبح، نوری تا مسجد الحرام و در وسط آن نور ملائکه چندی می باشند که استغفار می کنند برای او و چون این ثواب و این اثر هر دو در یک چیز وارد شده که هرگاه صدق اثر مذکور به تجربه معلوم شده باشد لا محاله صدق ثواب مزبور نیز یقینی خواهد بود زیرا که راهی نیست از برای صدق بعضی آن و کذب بعضی دیگر چنان که مرحوم مقدس اردبیلی قدس سره این نکته را بیان فرموده اند، و می توان گفت که ترتب این اثر نیز از اثر ترتب آن ثواب است در نفس الامر، زیرا که هرگاه خداوند تعالی قرائت این آیه را چنین خاصیت و اثری داده باشد که موجب سطوع نور کذایی گردد، لابد از آثار استغفار ملائکه مذکورین، شخص قاری را صفا و استعداد و تعزّی از نقایص ذنبیه و تخری از کدورات طبیعیه حاصل خواهد شد و این امر خود بنفسه جالب و موجب توفیق برخاستن به جهت طاعت در اسحار و در تطبیق عالم انفسی نیز این

ص: 725

1- سوره نحل، آیات 49 و 50

2- سوره اسراء، آیه 64

معنی مکشوف اهل کشف و بصیرت خواهد بود زیرا که شخص موحد کامل هرگاه وجود قلبی غیبی او مصداق حقیقی این آیه شریفه که در نزد اهل معرفت حقیقت قرائت همین است بوده باشد، البته شئون سرّیه قلبیه او در عالم مثال متصل و منفصل که خطی است نوری ملکوتی حاوی بر قوای قدسیه طاهره منتهی خواهد شد به مقام فؤاد یا عقل مستفاد که مسجد الحرام واقعی عالم انفسی است و سجده گاه جمیع موجوداتی است که در صراط او واقع شده و حرام و ممتنع و محال است بر او شوائب نقصیه و چنین مصداقی لایزال در عالم مثال از برای او کمالی بعد کمال و زوال نقصی بعد از استکمال در هر حال حاصل است؛ و لبّ و روح استغفار در نزد اولیای ابرار همین اطوار است کما لا یخفی. (ج 1، ص 4)

2. طریفة: عن مجمع الفوائد في تفسيره في تفسير قوله تعالى (مَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا قَلِيلٌ). (1) عن ابن عباس رضی الله عنه قال: «أنا من أولئك القليل و هم سبعة رجال» یملیخا وهو المبعوث بالورق إلى المدينة مسکینا مرطولس یتبولس در دونس کفاسیطوس، منطیو سیسوس وهو الراعی والکلب واسمه قطیر قال ابو عبدالرحمن قال: ابی: بلغنی انه من کتب هذه الأسماء في شيء و طرحه في حریق سکن الحریق. (ج 1، ص 127)

3. طریفة: در کتاب غیاث اللغة نقل می کند مفاد این که شخصی از اهل کتاب خدمت حضرت امیر مؤمنان علیه السلام رسید و عرض کرد که آن چه در کتب ما در خصوص مکث اصحاب کهف در کهف یافت می شود آن است که ایشان سیصد سال بدون زیاده و نقصان در کهف مکث نمودند، و در کتاب شما نه سال علاوه ذکر شده که می فرماید: (وَلَبِثُوا فِي كَهْفِهِمْ ثَلَاثَ مِائَةٍ سِنِينَ وَارْدُوا تِسْعًا؟) (2) حضرت فرمودند: سالی که در کتاب شما ذکر شده مطابق است، با اصطلاح اهل یونان و سالی که در کتاب ما است با اصطلاح عرب مطابق است و تفاوت ما بین سال عرب با یک صد سال یونانیان به سه سال است لهذا به حسب سال عرب در سیصد سال نه علاوه می شود پس در واقع اختلافی در ما بین کتاب ما و شما نیست. شخص کتابی اذعان نمود. (ج 1، ص 206)

سوره مریم

1. طریفة: گویند: پیش از خطاب الهی به حضرت مریم علیها السلام به لفظ (وَهْزِي إِلَيْكَ ...) (3) روزی او

ص: 726

1- سوره کهف آیه 22

2- سوره کهف، آیه 25.

3- سوره مریم، آیه 25

بدون تکلف و سعی می رسید. مریم علیها السلام سبب را از حضرت حق پرسید. جواب او آمد: آن که در قبل حالت تجرد تو را بود و الحال تعلق قلب داری به فرزندت عیسی علیه السلام. (ج 2، ص 90)

2. طریفة: قيل: عن مجاهد في قوله تعالى: (وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا)، (1) قال: من حم من المسلمين فقد وردها و هو حظ المؤمن منها. (2) (ج 2، ص 121)

سوره طه

1. طریفة: در عدة الداعي از حضرت صادق روایت می کند آن که کسی که بر سلطانی وارد شود که خوف از او داشته باشد و قرائت کند در وقت مقابله او (کهیصص) را و ضم کند دست راست خود را در نزد قرائت هر حرفی ضم نماید انگشتی را پس از آن قرائت نماید (حمقسق) را و ضم نماید بر انگشتان دست چپ خود را به همان طور مذکور، بعد از آن بخواند: (وَعَنْتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ وَقَدْ خَابَ مَنْ حَمَلَ ظُلْمًا) (3) و بگشاید انگشتان در دست خود را در روی او، محفوظ می شود از شر آن سلطان. (4) (ج 1، ص 207)

2. طریفة گویند: به جهت شفا و درد سینه آیه (قَالَ رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي ... اِلَى يَقْفَهُوا قَوْلِي) (5) را سه بار بر سینه بمالند رفع خواهد شد؛ ان شاء الله. (ج 2، ص 17)

3. طریفة: من طلب العلم فليواظب على قوله تعالى (قُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا) (6). (ج 2، ص 92)

سوره انبياء

1 طریفة: عن ابي جميلة عن ابي عبد الله عليه السلام قال: قال رجل من اهل خراسان بالربذة: جعلت فداك، لم أرزق ولداً. فقال له: إذا رجعت إلى بلادك و أردت أن تأتي أهلك فاقرأ إذا أردت ذلك (وَذَا الثُّونِ إِذْ ذَهَبَ مُغْضِيًّا) (7) إلى ثلاث آيات. فَإِنَّكَ سَتَرْزُقُ وَلِداً إِنْ شَاءَ الله، (8) وروی فلتقرء ثلاث مرّات (وَذَا الثُّونِ إِذْ ذَهَبَ ...) الاية. (ج 1، ص 137)

سوره حج

1. طریفة: گویند: به جهت حصول غنی چهل مرتبه بخوانند: (لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِنَّ اللَّهَ لَهُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ) (9). (ج 1، ص 152)

ص: 727

1- سوره مریم، آیه 71

2- بحار الأنوار، ج 62 ص 99

3- سوره طه، آیه 111

4- عدة الداعي، ص 276.

5- سوره طه، آیات 25 - 29.

6- سوره طه، آیه 114.

7- سورة انبياء، آيه 87

8- الكافى، ج 6، ص 10، ح 10.

9- سورة حج، آيه 64

2. طریقه: گویند: به جهت ظهور گم شده و آمدن غایب و عاقبت کار خود و آشکار شدن معدن ها، شب پنج شنبه در یک مجلس دو هزار و صد مرتبه و اگر نتواند دویست و یک مرتبه بخواند، مقصود حاصل گردد یا در خواب یا در بیداری به او نشان دهند: (أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِنَّ ذَلِكَ فِي كِتَابٍ إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ). (1) (ج 2، ص 40)

سوره نور

1. طریقه: گویند: آیه نور را بنویسند و بشویند و از آن آب در چشم کشند، تاریکی و ضعف او را ببرد؛ ان شاء الله. (ج 1، ص 128)
2. طریقه: فی خزائن التّراقی رحمه الله خواندن آیه مبارکه نور در وقت خواب شصت و شش مرتبه منشأ حصول سیر در عالم رؤیا می شود؛ ان شاء الله تعالی مجرباً. (ج 1، ص 228)
3. طریقه: ختم آیه مبارکه نور به جهت کشف علوم غامضه الهیه و افاضات خاصه سبحانیه و منامات صادقیه رحمانیه خصوصاً شرفیاب شدن حضور موفور السرور ائمه انام علیهم السلام بدین گونه است در اربعین اول چهارده مرتبه صلوات بفرستد به حضور قلب که گویا خدمت محمد و آل محمد صلوات الله علیهم نشسته است با کمال خضوع و خشوع سر برهنه نموده در زیر آسمان چهارده مرتبه آیه مبارکه را تلاوت نماید و بعد از آن چهل و یک مرتبه صلوات بفرستد و اگر ممکن نباشد یا خوف ضرر داشته باشد از زیر آسمان بودن در حجره هم خوب است و در آن مکان قدری بخوابد و ابتدای شروع در روز یکشنبه باشد و قمر زائد النور، روز اول غسل کند و با غسل مشغول تلاوت گردد و دانسته باشد که این طریق صعب است هر که مشغول گردید در زمان اشتغال خواب های غریبه عجیبه خواهد دید و پروازها خواهد کرد و به دریاها خواهد افتاد و در دریاها ی عظیمه غوطه ور خواهد شد و اصوات موحشه خواهد شنید و در ابتدای اشتغال قاری را خواهند ترسانید و اگر از ترس منزجر نگردد، به علوم چند مثل کیمیا و سیمیا و لیمیا نوید خواهند داد بلکه می گویند اگر خواسته باشی از عاقبت هر که به خوبی مطلع شوی خواهی شد قاری خالص و مرید مخلص باید دل از این ها برکند و به آن ها دل نبندد تا مراد حاصل شود و بگوید که به جز رسیدن موالی خود داعی و اراده ای ندارم، تا آن گاه او را داخل باغی خواهند نمود و استادان فرموده اند: بیش از این نباید گفت خلاصه مطلب آن که در آن باغ قصری خواهد بود و طالب به حسب

ص: 728

استعداد و قابلیت و ریاضت به مطلوب خواهد رسید و هر که طالب شد و سیر کرد آن چه را دید و به او گفتند به کسی نگوید و اگر خواهد او را ترقی دهند در اربعین ثانی آیه مبارکه را 48 مرتبه بخواند و صلوات مقدمتین بخواند و در اربعین ثالث آیه مبارکه را به عدد حروف مکتوبی آیه مبارکه و در اربعین رابع به عدد لفظ نور در عدد جمل (256) بخواند و او را در مختصه به این سلوک این است که در مابین العشائین این دو کلمه مبارکه را کهیصص (195) و حمعسق (228) مرتبه بخواند و این طریقه را نسبت به مرحوم آخوند ملا محمد علی مشهور به آبی رحمه الله می دهند عملاً و تجربتاً راقم آثم گوید: در این طریقه متعرض صوم در اربعینات نشده اند و در بعضی از طرق ختمیه این آیه مبارکه اشتراط صوم در اربعینات ذکر شده و ظاهر آن است که مطلق قرائت آیه مبارکه مزبوره در اربعین ولو بدون صوم ذکر کلمتین مزبورین هم باشد، منشأ آثار قدسیه و انوار الهیه خواهد بود؛ ان شاء الله تعالی و لکن به شرط حفظ اطوار تهذیبیه قلبیه. (ج 1، ص 229)

سوره شعراء

1. طریقه: گویند: از ابو جعفر بن بابویه قمی مروی است آن که هر که این دعا را هفتاد و یک مرتبه بخواند، اگر در روز باشد شب به مقصود رسد: «یا حی یا قیوم یا حلیم (یَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ، وَأُزْلِفَتِ الْجَنَّةُ لِلْمُتَّقِينَ) (1) غیر بعید». (ج 1، ص 103)

سوره نمل

1. ایضاً در کتاب مذکور است که به جهت حوایج در یک مجلس، صد و بیست مرتبه آیه مبارکه (أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاَهُ وَيَكْشِفُ السُّوءَ) (2) بخواند، در همان هفته به مطلب رسد؛ ان شاء الله تعالی (ج 1، ص 151)

2. ختم بیست و دوم: به جهت نجات از شداید و غلبه بر خصم بعد از فریضه صبح، قبل از طلوع آفتاب به عدد اسم خود تا چهل روز بخواند: (أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاَهُ وَيَكْشِفُ السُّوءَ) (3) به جهت دیدن در خواب خواندن این سه اسم آن قدر که بتواند با شرایط از حیث مکان و لباس «النور، الباسط والقاهر». (ج 2، ص 155)

ص: 729

1- سوره شعراء آیات 88 - 90

2- سوره نمل، آیه 62

3- سوره نمل، آیه 62

1. شعشعة: هرگاه کافری در جوف سنگی مثلاً مخفی شود، آن سنگ تکلم کند و او را رسوا نماید و در رجعت و آخرت این امر به سر حد کمال خواهد رسید، چنان که مشاهد است از اطلاع بر احوالات اجزاء جنات و جحیم از شعور داشتن جمیع جمادات و نباتات آن ها از قصور و انهار و اشجار و دروب و لئالی و درر و یواقیت و نیران و طبقات و درکات و غیرها.

وَلَنِعْمَ مَا قِيلَ:

گر گذاری قدم به خانه یار *** در و دیوار جمله جان بینی

حتی شاید اطعمه بهشتی همه صاحب روح باشند چنان که فرمودند در خصوص آن ها: (أَعْلَاهُ عِلْمٌ وَأَسْفَلُهُ طُعَامٌ) و شاید یکی از معانی آیه شریفه (وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ) (1) همین معنی باشد. والله العالم. (ج 1، ص 10)

2. شعشعة: و چنان که هرگاه کسی بگوید زید یا کل و یشرب معنای حقیقی او در زید زنده صدق می کند نه در صورت و نقش بی روح زید همچنین معنی (إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ) (2) بر وجه حقیقه این خواهد بود که صلوة با روح و زنده آن است، نه قالب و نقش و صورت محض بی روح آن که ناهی از فحشا و منکر می باشد و این مطلب در نزد اهل حکمت و عرفان غنی از بیان و برهان. فتأمل. (ج 1، ص 45)

سوره احزاب

1. طریفة: منقول است از شیخ زین الدین که هر که حروف بدوح را با انگشت سبابه بر پیشانی خود نویسد، به شرطی که با وضو باشد و هفت مرتبه بخواند (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ ءَاذُوا مُوسَىٰ فَبَرَأَهُ اللَّهُ مِمَّا قَالُوا وَكَانَ عِنْدَ اللَّهِ وَجِيهاً) (3) لا یراه أحد إلا یجیبه و بطیعه. (ج 1، ص 161)

سوره یس

*سوره یس (4)

1. طریفة: در بحار آورده به نقل از دعوات راوندی آن که حضرت امیر المؤمنین علیه السلام فرمودند: کسی که بخواند صد آیه از قرآن را از هر جای او باشد و بعد از آن بگوید: «یا الله» هفت مرتبه؛

ص: 730

1- سوره عنكبوت، آیه 64

2- سوره عنكبوت، آیه 45

3- سوره احزاب، آیه 69

4- جهت اطلاع بیشتر ر. ک ذیل آیه الكرسی، ش 18

پس اگر نفرین کند بر سنگی هر آینه آن سنگ را از جای خود کنده می نماید. (1) و در خبر دیگر است که به جهت دفع بلا بعد از هفت مرتبه «یا الله» بگوید: (اللَّهُمَّ ادْفَعْ عَنِّي الْبَلَاءَ). و راقم آثم در این عمل یک سوره مبارکه یس می خوانم و یک سوره اعلی در مهمات مع تجربات و ایضاً در خبر دیگر است که معصوم علیه السلام فرمودند: إذا خفت أمراً فاقراء مائة آية من القرآن من حيث شئت ثم قل: (اللَّهُمَّ اكْشِفْ عَنِّي الْبَلَاءَ) ثلاث مرّات. (2) (ج 1، ص 124)

2. طریفة: گویند: یکی از مواضعی که مظان بودن اسم اعظم خداوندی است، آیه (سَلَامٌ قَوْلًا مِّن رَّبِّ رَحِيمٍ) (3) است. خواندن آن در شب به جهت خلاصی از غموم و انجاح مطالب نافع است. (ج 1، ص 132)

3. طریفة: فی تفسیر البرهان عن الصادق علیه السلام انه قال: من كتب سورة يس بماء ورد و زعفران سبع مرات و شربها سبع مرات متوالات كل يوم مرة حفظ كل ما سمعه و غلب على من ناظره و عظم في أعين الناس. (4) و فيه عن النبي صلى الله عليه و آله انه قال من كتبها و علّقها عليه كانت حرزه من كل آفة و مرض. (ج 1، ص 139)

4. طریفة: گویند: اگر کسی سوره مبارکه یس را بنویسد و در موم گیرد و بر بازوی راست بندد عجایب ها بیند؛ ان شاء الله تعالی. (ج 1، ص 172)

5. طریفة: گویند: سزاوار است آن که در شب نیمه شعبان سه مرتبه سوره مبارکه یس را بخواند یکی به قصد حیات و یکی به قصد وسعت و یکی به قصد صحت. (ج 1، ص 172)

6. طریفة: در کتاب نقایس الفنون از شیخ سعد الدین حموی رحمه الله در کتاب زبده آورده است که هر که در شب چهاردهم ماه در آن وقت که ماه به میان آسمان برسد، وضو بسازد و دو رکعت نماز بگذارد و هر چه خواهد از قرآن و ورد بخواند و بعد از سلام این دو آیه از یس را بخواند که (وَالْقَمَرَ قَدْرَهُ مَنَازِلَ حَتَّىٰ عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ. لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ) (5) پس سجده کند و بگوید: «اقسم بالله عليك بالاسم الأخضر والأقمر والسر المكنون المخزون فيه» هر حاجتی که بخواند در ماه اول یا سیم یا پنجم یا هفتم روا شود؛ ان شاء الله تعالی. (ج 1، ص 200)

ص: 731

1- بحار الأنوار، ج 92، ص 176.

2- بحار الأنوار، ج 92، ص 176.

3- سوره یس، آیه 58.

4- مستدرک الوسائل، ج 4، ص 315، ح 13.

5- سوره یس، آیات 39 و 40.

7. طریفة: بعضی از بزرگان حروف مقطعة آیه مباركة (سَلَامٌ قَوْلًا مِّن رَّبِّ رَحِيمٍ) (1) را بعد از حذف مکرر حروف اسم اعظم دانسته اند و در خواندن آن اطوار و آثاری گفته اند و گویند: صورت آن بعد از ترکیب «قرس یلمن ابوح» می باشد. (ج 1، ص 216)

8. طریفة: فيه ايضاً (على الترجمة) رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: یا علی قرائت کن سوره یس را به درستی که در پس ده برکت است. قرائت نمی کند او را هیچ گرسنه ای مگر آن که سیر می شود و هیچ تشنه ای مگر آن که سیراب می شود و نه برهنه ای مگر آن که پوشیده می شود و نه عزبی مگر آن که متزوج می شود و نه خائفی مگر آن که ایمن می شود و نه مریضی مگر آن که بهبودی یابد و نه محبوسی مگر آن که بیرون می آید و نه مسافری مگر آن که یاری کرده می شود در سفر خود و قرائت کرده نمی شود در نزد میتی مگر آن که [عذاب] تخفیف داده می شود و قرائت نمی کند او را مردی که چیزی از او گم شده باشد مگر آن که می یابد او را. (2) (ج 1، ص 247)

9. طریفة: فيه ايضاً كذلك عن عليّ عن النبي صلی الله علیه و آله: هر کس بنویسد این سوره [یس را] و بیاشامد آن را داخل کند در جوف او هزار یقین و هزار نور و هزار برکت و هزار رحمت و هزار رزق و کنده شود از او هر کینه و دردی. (3) (ج 1، ص 247)

10. طریفة: در خبری وارد است که هرگاه کسی خوف از قلت طعامی داشته باشد، این سوره مبارکه را [یس] به آن بخواند کثیر شود و به جهت عسر ولادت نافع است و کسی که آن را قرائت کند مثل آن است که یازده مرتبه کل قرآن را تلاوت کرده باشد. (ج 1، ص 248)

11. طریفة: گویند: اگر سه مرتبه آیه (وَجَعَلْنَا مِّن بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ) (4) را در گوش خوابیده خوانند از خواب بیدار شود. (ج 1، ص 258)

12. طریفة: گویند: در شب نیمه شعبان مستحب است سه نوبت سوره یس بخوانند، اول به جهت طول عمر دوم به جهت غنی سوم رفع بلیات و عقب سوره این دعا را بخواند: (اللهم إنيك عليهم ذو أناة ولا طاقة لنا فاغفر لنا بحلمك يا أرحم الراحمين). (ج 2، ص 6)

13. طریفة: گویند: از جناب سلمان فارسی رضی الله عنه روایت است که هر کس ده روز بعد از نماز صبح قبل از سخن گفتن با کسی سوره یس را بخواند و این دعا را قبل از تلاوت سوره مبارکه مزبور ده مرتبه بخواند به هر حاجت که بخواند روا شود و اگر روا نشود بر من لعنت کند، چرا که اسم اعظم خداوندی در این دعا است و دعا این است: «بسم الله الرحمن الرحيم یا

ص: 732

1- سوره یس، آیه 58.

2- بحار الأنوار، ج 81 ص 240، ج 26.

3- بحار الأنوار، ج 92، ص 291، ج 6.

4- سوره یس، آیه 9.

قدیم یا دائم یا حی یا قیوم یا فرد یا وتر یا واحد یا احد یا صمد یا من لم یلد ولم یولد ولم یکن له کفواً احد و صلی الله علی محمد وآله اجمعین برحمتک یا ارحم الراحمین.» (ج 2، ص 18)

14. طریفة گویند: هر که این شکل بر ناخن نویسد و شروع در خواندن سوره یس کند، هر که را خواهد حاضر گردد؛ ان شاء الله تعالی که به طور مشروع باشد. (ج 2، ص 34)

15. طریفة: فی البحار عن ابن عباس قال قال رسول الله صلی الله علیه و آله من قرأ یس والصفات یوم الجمعة ثم سأل الله تعالی اعطاه سؤله. (ج 2، ص 44)

16. طریفة: قال بعض العلماء رأیت فی بعض مؤلفات بعض الأجلاء من أصحابنا انه قال و مما سمع من الثقات و جرّب فی اکثر الأوقات لتیسیر المهمات و کشف الکربات و قضاء الحاجات و حصول السرور فی جمیع الأوقات قراءة سورة النصر و سورة یس الی قوله (کُلَّ شَیْءٍ أَحْصَیْنَاهُ فِیْ إِمَامٍ مُّبِیْنٍ) عند الإستهلال فی شهور السنوات والحمد لله اولاً و آخراً. (ج 1، ص 51)

17. طریفة: گویند: رسول خدا لاله فرمودند یا علی چون سفر کنی یا به حرب دشمن روی سوره یس را بسیار بخوان و سوره انا انزلناه را ده مرتبه بعد از یس بخوان و صلوات بر محمد و آل محمد صلی الله علیه و آله فرستاده می باش. یا علی چون روزه بگشایی این دعا را بخوان: (بسم الله بوجهک و جهت و علی رزقک افطرت و علیک توکلت یا غفار اغفر لی یا غفار). (ج 1، ص 73)

18. ختم نوزدهم: ختم سوره مبارکه یس است از روز جمعه ابتدا کند تا روز پنج شنبه هر روزه سه مرتبه بخواند که در عرض هفته بیست و یک مرتبه خوانده شود. هر روز بعد از سه مرتبه خواندن دعای (يَا مَنْ تُحَلُّ بِهِ عَقْدُ الْمَكَارِهِ...) از صحیفه سجادیه علیه السلام بخواند و به جهت هر مطلبی عدد همین است لیکن اگر مطلب وسعت رزق باشد، روز پنج شنبه بخواند، و اگر دفع دشمن است روز سه شنبه و جهت رفعت روز یکشنبه و برای علوم عقلیه و دینیه شنبه و برای علوم ریاضیه و حساب چهارشنبه و برای کدخدایی و تسخیر زن، جمعه و برای سفر دوشنبه که زود ان شاء الله تعالی اثر کند اکثر خواص گفته اند که اگر پس را بر گلاب بخوانند به هر کس بدهند از محبت او بی قرار شود و اگر کسی را مطیع خواهد گرداند، سوره را بر پاره ای نبات بخواند هر کس از او بخورد مسخر گردد؛ والله اعلم. (ج 2، ص 154)

19. ختم سی و دوم: روز پنج شنبه از برای مال و ثروت دو رکعت نماز و بعد سوره یس بخواند و این عمل را تا سه روز به عمل آورد اکمل خواهد بود. (ج 2، ص 157)

*سوره صافات (1)

1. طریفة: گویند: به جهت قضای کلیه حاجات کائنه ما کان بعد از نماز صبح صد مرتبه خفی و صد مرتبه جلی بخواند به حضور قلب و خضوع: (وَنَجِّنُهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ) (2) (ج 1، ص 40)

سوره ص

1. طریفة: گویند: هر که در شب جمعه دو رکعت نماز کند و در هر رکعت بعد از حمد هفت مرتبه سوره الم نشرح را بخواند و یازده مرتبه آیه (أَمْ عِنْدَهُمْ خَزَائِنُ رَحْمَةِ رَبِّكَ الْعَزِيزِ الْوَهَّابِ أَمْ لَهُمْ ثُلُكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا فَلْيَرْتَقُوا فِي الْأَسْبَابِ) (3) را بخواند و چون سلام دهد، هزار بار بگوید: «یا وهاب» خداوند تعالی به او عطا کند گنجی از گنج های کرم خود را که از حساب او عاجز آید؛ ان شاء الله تعالی. (ج 1، ص 155)

سوره زمر

1. طریفة: قیل روی عن مولانا امیر المؤمنین علیه السلام: القلوب اربعة صدر و قلب و فؤاد و لب، فالصدر موضع الاسلام قال تعالی (فَمَنْ شَرَحَ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ) (4) والقلب موضع الايمان، قال الله تعالی (أُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ) (5)، والفؤاد، موضع المعرفة، قال الله تعالی (مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى) (6) واللب، موضع الذكر، قال الله تعالی (وَلْيَذْكُرُوا الْأَلْبَابَ) (7). (ج 1، ص 236)

سوره غافر

*سوره غافر (8)

1. طریفة: گویند: اگر کسی آیه (وَأُفْوِضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ) (9) را به عدد او که هزار و هفتصد و هشتاد (1780) باشد بخواند با ضم عدد اسم خود مداومت کند، خداوند تعالی مال کثیری یا منصبی یا دفینه ای به او برساند؛ ان شاء الله تعالی (ج 1، ص 83)

ص: 734

1- جهت اطلاع بیشتر ر.ک: ذیل سوره یس، ش 15

2- آیه به این صورت است: (وَنَجِّنُهُ وَأَهْلَهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ) (سوره صافات، آیه 76).

3- سوره ص، آیات 9 و 10.

4- در قرآن کریم آمده است: (أَفَمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ) (سوره زمر، آیه 22).

5- سوره مجادله، آیه 22

6- سوره نجم، آیه 11.

7- سوره ابراهیم آیه 52

8- جهت اطلاع بیشتر ر.ک: ذیل آیه الكرسي، ش 2، ش 4.

1. طریفة: گویند: اگر کسی از سوره زخرف آیه (وَلِّينَ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ خَلَقَهُنَّ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ) الى قوله إِلَى (رَبَّنَا لَمُنْقَلِبُونَ) (1) را بخواند، تا در خواب رود کسی را بیند که او را ارشاد کند و او را از حیرت و سرگردانی خلاصی دهد. (ج 2، ص 17)
2. طریفة: از حضرت صادق علیه السلام روایت است که فرمودند: صراط مستقیم امیر المؤمنین است و شناخت آن حضرت و دلیل بر این قول خدای تعالی است که: (وَإِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَدَيْنَا لَعَلِّي حَكِيمٌ) (2) و آن علی حکیم که در ام کتاب است، امیر المؤمنین علیه السلام است، در قوله تعالی (اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ). (ج 2، ص 35)
3. طریفة: قال في الاحياء من غفل عن ذكر الله تعالى ولو لحظة ليس له قرين في تلك اللحظة إلا الشيطان، قال الله تعالى: (وَمَنْ يَعْشُ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمَنِ تَقَيُّضُ لَهُ شَيْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ) (3) (ج 2، ص 76)

سوره فتح

*سوره فتح (4)

1. طریفة: قيل از جهت ازدیاد ثروت و دولت مداومت بر قرائت سوره «ق» نافع و مجرب است. (ج 2، ص 14)
2. طریفة: گویند: مروی است که در هر ماه نو که هلال را ببینی از اول بگو: (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا. لِيُغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ وَيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَيَهْدِيكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا. وَيَنْصُرَكَ اللَّهُ نَصْرًا عَزِيزًا) (5) در آن ماه فتح و نصرت یابی و اگر سوره مبارکه تبارک در اول ماه بخوانی تا آخر دولت و جمعیت بینی و در نزد هر ماه نوبه اسماء دوازده امام علیهم السلام باید نظر کرد و از انگشت شهادت دست راست در دست چپ همین اسماء را بنویسند و بر روی خود مالند در آن ماه فرح و شادی و فتح یابند. (ج 2، ص 17).
3. طریفة: گویند: در حدیث است آن که به جهت درد پا از اول سوره انا فتحنا تا عزیزاً حکیمان را بخوانند شفا یابد. (ج 2، ص 132)

سوره ذاریات

1. طریفة: قيل: كل عضو من الحيوان خلق زوجاً والذي لا يرى زوجاً فهو ذو شفتين كما يظهر بالتأمل

ص: 735

-
- 1- سوره زخرف، آیات 9 و 10.
 - 2- سوره زخرف، آیه 4.
 - 3- سوره زخرف، آیه 36
 - 4- جهت اطلاع بیشتر ر.ک: ذیل سوره حمد، ش 10.
 - 5- سوره فتح، آیات 1 - 3.

في الكتب التشرّيعية، قال الله تعالى (وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ). (1) (ج 2، ص 120)

2. ختم هجدهم: هر روز سوره های مبارکه «الذاریات و طلاق و مزمل و الم نشرح» به جهت امر معیشت و وسعت از مجربات یقینیّه صاحب کتاب است از حضرت صادق علیه السّام مروی است که الم نشرح را در وقت بیع و شراء سه مرتبه بخواند البتّه از آن بیع و شراء نفع به او خواهد رسید. و اگر بنویسند و بشویند و به زنی بدهند تا بخورد، وضع حمل بر او آسان گردد، و سه بار بر درد دل بخوانند شفا یابد و به جهت آسانی کارها تا یک هفته بعد از نماز بخوانند که مجرب است سوره منافقون را به جهت هر حاجتی به خصوص درد چشم و فرج، موجب قضا و شفا است و مجرب است. (ج 2، ص 153)

سوره حشر

1. طریفة ایضاً در خصوص آیه شریفه (لَوْ أَنزَلْنَاهَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ...) (2) از ابن مسعود، از حضرت امیر علیه السلام روایت می کند که فرمودند: این آیه رقیه و دواى صداع می باشد و ایضاً نقل می کند از جمعی که هر یک در حین قرائت آن دست خود را بر سر می گذارند. حتی رسول خدا صلی الله علیه و آله به امر جبرئیل و این که این آیه شفای از هر دردی است الا از مرگ. (ج 1، ص 124)
2. طریفة در جواهر مکنونه آورده آن که هر که در روز چهارشنبه هفتاد بار این آیه را بخواند، بر اهالی علم و قلم فائق آید و فتوحات از برای او دست دهد و حوایج او بر آورده شود و غنی و مکرم گردد؛ ان شاء الله تعالی: (هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلِيمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ) (3) (ج 1، ص 150) 3

سوره جمعه

1. طریفة: قيل: من نقش من سورة الجمعة آية (ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ... إلى العظيم) (4) على قطعة صدف او خزف يوم الجمعة ثم طرح الصدفه في قنوة او حوض بورك فيه و حفظ من الافات. (ج 1، ص 154)
2. طریفة: گویند: خواندن سوره جمعه به جهت موافقت زن و شوهر پنج مرتبه و بیست و یک بار سوره عصر به جهت رفع بدگویی خصوم و ده بار سوره لمزه، به جهت درد شکم نافع خواهد بود. (ج 2، ص 82)

ص: 736

-
- 1- سوره ذاریات، آیه 49
 - 2- سوره حشر، آیه 21
 - 3- سوره حشر، آیه 22.
 - 4- سوره جمعه، آیه 4.

*سوره طلاق (1)

1. طریفة: به تجربه رسیده آن که در هر روز خواندن آیه مبارکه (وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بَلِغُ أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا) (2) سه مرتبه با سه مرتبه خواندن صلوات مقدماً و مؤخراً، موجب وسعت ارزاق و کفایت مهمات و فتح اغلاق خواهد بود؛ ان شاء الله تعالی. (ج 1، ص 180)

2. طریفة: گویند: به جهت جلب دراهم نوشتن و خواندن این دعا نافع خواهد بود؛ آن شاء الله : اللهم اقبض لی خمسة محمديّات مثلاً من فلان بن فلان كما قبض محمد صلی الله علیه وآله غنائم الخبير بحق يا قابض يا باسط بِرَزَاقِيَّتِكَ كما قلت تباركت و تعاليت في كتابك (وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ). (3) (ج 1، ص 3)

3. طریفة: عن ابن عباس في قوله تعالى (وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ) قال سبع ارضين في كل أرض نبی کنبيکم و آدم کآدم و نوح کنوح و ابراهيم کابراهيم و عيسى کعيسى عليهم السلام. (4) (ج 2، ص 25)

سوره تحریم

1. طریفة: گویند: هر که هفت بار بر آب بخواند و بخورد (وَمَرِيَمَ ابْنَتَ عِمْرَانَ) امساک حاصل شود و چون خواهد گشاده شود هفت بار نیز بر آب بخواند بقیه آن را که (الَّتِي أَحْصَنَتْ فَرْجَهَا) (5) باشد گشاده شود؛ ان شاء الله تعالی. (ج 2، ص 80)

سوره مزمل

1. شعشة:.... سر این که مکروه شد قرائت سوره توحید به نفس واحد محتمل است بالا مکان این باشد که فرق است ما بین تلاوت کلام الله المجید و خواندن اذکار و اسماء الله. چه در مقام تلاوت علت غائیة و مطلوب لیبی واقعی درک هر یک از مرتبه معرفت و محبت با هم است و لذا ترتیل و تائی در آن مندوب شده که (وَرَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلاً) (6) و از اهم مندوبات تدبر و تفکر در آیات قرآنی است که: (أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا) (7) و تحصیل معرفت موقوف است بر تدبر و تفکر و لازمه تدبر و تفکر، عدم سرعت و استعجال است و آن

ص: 737

1- جهت اطلاع بیشتر ر.ک: ذیل سوره ذاریات ش 2

2- سوره طلاق، آیات 2 و 3.

3- سوره طلاق آیه 3

4- بحار الأنوار، ج 60، ص 93، ح 17.

5- سوره تحریم، آیه 12

6- سوره مزمل، آیه 4.

7- سوره محمد، آیه 24

منافی با حبس نفس است و به عبارت اخری مقام تلاوت کلام الله مقام حفظ ظاهر و باطن و جمع ما بین آن ها است و لازمه جمع مذکور حفظ آداب ظاهریه از مکث و تأنی و تدبیر و آدای حروف از مخارج و حفظ وقوف و امثال آن ها نسبت به مقام ظاهر و بکا و خضوع و خشوع و توجه و اقبال است نسبت به مقام، باطن بر خلاف مقام ذکر که مقام باطن و محبت محضه و عشق الهی است و لازمه آن سرعت و استعجال و طیران در اقبال بدون انفصال و اهتزاز در ابراز و اصرار در اوطار و تکرار در اظهار است که العارف سَیَّار و العاشق طَیَّار. (ج 1، ص 49)

2. طریفة: فی مجمع البیان قال عبدالله بن مسعود: ایما رجل جلب شیئاً إلى مدينة من مدائن المسلمين صابراً محبباً فباعه بسعر یومه کان عند الله بمنزلة الشهداء ثم قرأ (وَأَخْرُوجُونَ فِي الْأَرْضِ...). (1) (ج 2، ص 125)

3. شعشعة:.... و در تفسیر آیه شریفه (إِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْعًا طَوِيلًا) (2) حضرت باقر علیه السلام می فرماید: (يَقُولُ فَرَاغًا طَوِيلًا لِنَوْمِكَ وَ حَاجَتِكَ). (3) و مرحوم شیخ طبرسی رحمه الله می فرماید: (فيه دلالة على أنه لا عذر لأحد في ترك صلوة الليل لأجل التعليم والتعلم لأن النبي صلى الله عليه وسلم كان يحتاج إلى التعليم أكثر مما يحتاج الوالد منّا إليه ثم لم يرض سبحانه منه أن يترك حظه من قيام الليل). (4) (ج 1، ص 18)

سوره قیامت

1. طریفة: گویند: هرگاه کسی مشغول یکی از اعمال جفریه مقرر شود، این آیه را که (بلى قَدِيرِينَ عَلَى أَنْ تُسَوِّىَ بَنَانَهُ) (5) باشد، بخواند یا آن که بر کف دست راست خود نویسد، علی قول بر عمل او آثار نافع های مترتب خواهد گردید؛ ان شاء الله و شاید این امر در شروع در هر عملی نافع بوده باشد. فاحفظه عن الأغیار وضعه فی حرز الاسرار. (ج 2، ص 33)

سوره نبأ

1. طریفة: قيل في قوله تعالى (وَيَقُولُ الْكَافِرُ يَلَيْتَنِي كُنْتُ تُرَبًّا) (6) أراد بالكافر هنا ابليس عاب آدم عليه السلام بأن خلق من تراب وافتخر بالتَّار. فيوم القيامة إذا رأى كرامة آدم عليه السلام و ولده من المؤمنين قال (يَلَيْتَنِي كُنْتُ تُرَبًّا). (7) (ج 2، ص 8)

ص: 738

-
- 1- سوره مزمل، آیه 20
 - 2- سوره مزمل، آیه 7
 - 3- حضرت باقر علیه السلام فرمودند: همانا در روز فراغت زیادی برای خواب و حاجت های خود داری. (بحار الأنوار، ج 78، ص 133)
 - 4- مجمع البیان، ج 10، ص 164.
 - 5- سوره قیامت آیه 4
 - 6- سوره نبأ، آیه 40
 - 7- بحار الأنوار، ج 7، ص 91.

1. طریفة: فی حدیث قال صلی الله علیه و آله ترعم یابن عباس ان الله تعالى یقسم بالسماء ذات البروج یعنی به السماء و بروجها قلت یا رسول الله فما ذاك، قال: اما السماء فأنا واما البروج فالأئمة بعدی اولهم علی علیه السلام و آخرهم المهدی صلوات الله علیهم اجمعین. (1) (ج 2، ص 24)

سوره اعلی

*سوره اعلی (2)

سورة اللیل

1. ختم بیست و هشتم: از جمله مجربات صاحب کتاب آن است که به جهت وسعت، خواندن سوره «انا انزلناه» است بعد از نماز صبح ده مرتبه تخلّف ندارد. صاحب کتاب گوید: در نسخه ای به نظر حقیر رسید که اگر تا چهل شب سوره «واللیل» را هر شب یک مرتبه بخواند، روز چهارم چهل هزار درهم خداوند عالم به او کرامت فرماید. (ج 2، ص 156)

سورة الضحی

1. طریفة: قیل فی قوله تعالى (وَ وَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَى) (3) یعنی خود را گم کرده بودی، پس تو را به تونشان داد یعنی به مقتضای بشریت ذات تو پوشیده است و خداوند تعالی نمایش تو را و ذات تو را در مقام روحانیت آشکارا کرد که در آن مقام خود خود را می شناسی و مقام نورانیت تو که حقیقت توست در آن مقام هویدا است. انتهی ما قیل و فیه انه تأویل بلا دلیل. و از حضرت امام رضا علیه السلام مروی است که فرمودند: یتیم در این آیه به معنای بی مانند است. (4) چنان که می گویند: دره یتیمه و مراد از ایواء جای دادن خلق است به سوی او و مراد از ضلالت مجهول القادر بودن آن بزرگوار است، ابتداءً در میان خلق پس مردم را هدایت فرمود به جلالت قدر آن حضرت و فطرت اولیه خلق در طلب تو و جویای وصال تو بودند. پس خداوند تعالی مردم را هدایت فرمود به شناسایی تو و در این جا هر دو مفعول «هدی»

ص: 739

1- در روایت آمده در تفسیر آیه شریفه والسماء ذات البروج که رسول خدا صلی الله علیه و آله به ابن عباس فرمودند: آیا تو خیال می کنی که خدای تعالی به آسمان و ستارگانش قسم یاد کرده؟ ابن عباس عرض کرد: پس خدا به چه چیز قسم خورده است؟ حضرت فرمودند اما منظور از آسمان من هستم و منظور از بروج ائمه هدی علیهم السلام پس از من می باشند که اول آن ها علی علیه السلام و آخرین شان مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف) است. (بحار الأنوار، ج 36، ص 371، ح 234)

2- جهت اطلاع بیشتر ر.ک: ذیل سوره یس، ش 1.

3- سوره ضحی، آیه 7

4- الاحتجاج، ج 2، ص 219

محذوف شده و ممکن است گفته شود که لفظ مهدی نیز که از القاب مشهوره حضرت حجت بن الحسن علیه السلام می باشد نیز همین معنی را افاده کند در مقام خاتم اوصیا بودن چنان که در خاتم انبیا نیز این معنی بود و بنابر این معنای «مهدی المهدی الیه الناس» خواهد بود. بنابر آن که هر دو مفعول او را محذوف دانیم بنابر تعدیه به الی در مفعول ثانی و ممکن است بنابر تعدیه نفس در مفعول ثانی نیز آن که مفعول ثانی او را ضمیر مقدر که نائب فاعل باشد قرار دهیم علی وجه ضعیف بعضی گویند آن که چون، حضرت اول ما خلق الله بودند، پس در مقام، حقیقت پدر و مادری نداشتند. پس یتیم مرتبه فیض اقدس بودند و مقام شامخ او در جنان صاقوره بود و زندانیان عالم ملک از او خبری نداشتند پس او را خداوند تعالی در عالم ناسوت نیز جلوه ای داد و به ناسوتیان مقام او را اعلان داد و شناسانید و غرض از استفهام در این مقام اظهار منن خداوند منعم است. (ج 1، ص 164)

2. طریفة: گویند: به جهت حصول مطالب از گفته ملا عبد النبی سورة والضحی را چهل مرتبه بخواند و به جهت حصول مطالب عظیمه بعد از بامداد بیست و پنج مرتبه سوره اذا جاء نصر الله را بخواند. (ج 1، ص 180)

3. طریفة: گویند: هرگاه غایبی را خواهی حاضر کنی سورة والضحی را یازده دفعه بخوان، حاضر خواهد شد. ان شاء الله تعالی. (ج 1، ص 248)

سوره شرح

*سوره شرح (1)

1. طریفة: گویند: سوره الم نشرح به جهت تسخیر ملوک سه بار بخوانند. و از برای روشنایی چشم بیست و یک بار و مداومت بر سوره کوثر از برای دفع دشمن انبوه که مخذول خواهد شد؛ ان شاء الله تعالی و خواندن سورة النصر از برای ایمن بودن از بلاهای ناگهانی هر روز هفت بار و دفع دشمن و ظفر یافتن بر او و سرافرازی در میان خلق مفید است؛ ان شاء الله تعالی. (ج 1، ص 160)

2. طریفة: گویند: سوره الم نشرح را بر سینه دردناک بخوانی و به جهت درد دل، شفا یابد. کما نقل عن مصباح الكفعمي. (ج 1، ص 210)

3. طریفة: قيل ان الذرة في قوله تعالى (فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ) النملة الصغيرة التي لا

ص: 740

تکاد ترى و يقال ان المأة منها زنة حبة شعيرة ومثقال الشيء مثله. فمعنى مثقال الدرة مثل الذرة. أقول: لعل المراد من الدرة على هذا التعبير هو الذي استكشف بالمكبرات الفرنجية في هذه الاعصار و يعبر عنه في اصطلاح الافرنجيين بالمكروب؛ فتبصر. (ج 1، ص 231)

4. طریفة: گویند: ختم سوره مبارکه الم نشرح به جهت قضای حوایج که اثر عظیم دارد، به این نحو است که در روز چهارشنبه ماه شروع کند تا هفده روز روزی هفده مرتبه بخواند و بعد از هفده مرتبه خواندن یک مرتبه دعای یا من تحل به... و دعای یا منتهی مطلب الحاجات از صحیفه سجادیه (1) بخواند. (ج 2، ص 64)

5. طریفة گویند: صاحب در النظم آورده آن که هر که سوره الم نشرح را بر سینه خود یا غیر بخواند از تنگی صدر خلاصی یابد و باطن وی منشر گردد؛ ان شاء الله. (ج 2، ص 81)

6. ختم بیست و نهم صاحب کتاب گوید: از مجربات است و تخلف ندارد و آن ختم یا منتهی الحاجات است از چهارشنبه اول ماه بعد از نماز صبح بلافاصله سوره الم نشرح را هر روز هفده مرتبه بخواند تا هفده روز بعد از فراغ از هفده مرتبه یک دفعه دعای یا منتهی الحاجات... را تا آخر بخواند و بعد دعای «یا من تحل...» بخواند. (ج 2، ص 156)

سوره قدر

*سوره قدر (2)

1. طریفة في رواية : إنَّ قراءة سورة (أنا انزلناه) على ما يدخر و يجبي حرز له. (3) (ج 1، ص 136)

2. طریفة: از حضرت صادق علیه السلام مروی است که هر که سوره قدر را به جهت زیادتی نور چشم بیست و یک بار بخواند، خداوند تعالی بنماید به او آن چه بهتر از آن نباشد و نور چشم او را کرامت فرماید. (ج 1، ص 228)

3. طریفة ايضاً فيه (على التّرجمه) از حضرت صادق علیه السلام مروی است که فرمودند: نوری که در پیش روی مؤمنین راه می رود در یوم قیامت نور انا انزلناه می باشد. کسی که قرائت کند آن سوره مبارکه را و پس از آن دعا کند، بلند می شود آن دعا به سوی خداوند تعالی تا لوح محفوظ در حالتی که مستجاب بوده باشد و کسی که قرائت کند آن سوره مبارکه را محبوب خلاق می شود. پس هر گاه طلب کند از مردی که از مال خود دست بردارد بعد از آن که قرائت

ص: 741

1- دعای اول صحیفه سجادیه، ص 54؛ دعای دوم صحیفه سجادیه، ص 71

2- جهت اطلاع بیشتر ر.ک: ذیل آیه الكرسي، ش 13 و سوره های پس، ش 17 و اللیل، ش 1.

3- بحار الأنوار، ج 92، ص 329، ح 9.

کرده باشد آن سوره را در حینی که روبه روی او شده باشد هر آینه آن مرد به جای خواهد آورد آن را. (1) (ج 1، ص 246)

4. طریفة: ایضاً فیہ کذلک کسی که خوف از سلطانی داشته باشد هرگاه قرائت کند سوره مبارکه مزبوره را در وقتی که نظر به روی او می کند هر آینه غالب بر او خواهد شد و کسی که اراده خصومت با کسی داشته باشد هرگاه قرائت کند آن را بر او ظفر خواهد یافت و کسی که شفاعت کند به آن سوره به سوی خداوند تعالی خداوند تعالی قبول شفاعت او را خواهد کرد و عطا کند به او سؤال او را. (ج 1، ص 246)

5. طریفة: فیہ ایضاً عنه علیہ السلام لکلّ شیء ثمرة وثمرۃ القرآن انا انزلناه، وکلّ شیء کنز وکنز القرآن انا انزلناه، وکلّ شیء عون وعون الضعفاء انا انزلناه وکلّ شیء هدی وهدی الصالحین انا انزلناه، وکلّ شیء زینة و زينة القرآن انا انزلناه، وکلّ شیء بشری و بشری القرآن انا انزلناه، و لکل شیء حجة والحجة بعد النبی انا انزلناه فامنوا بها، قیل: و ما الايمان بها؟ قال: انها تكون في كل سنة وكلّ ما ينزل فیها حق و عنه علیہ السلام هي نعم رفيق المرء بها يقضي دينه و يعظم دينه و يظهر فلجه و يطول عمره للللا وي حسن حاله ومن كانت اكثر كلامه لقي الله تعالى صديقاً شهيداً. (2) (ج 1، ص 247).

6. طریفة: در کتاب کاشف اللثام آورده که خواندن سوره انا انزلناه و مداومت بر آن در اسفار، موجب حفظ از شداید و سوء اقدار خواهد بود؛ ان شاء الله تعالی. (ج 1، ص 247)

7. طریفة: فی البحار قال رجل لأبي جعفر عليه السلام: يابن رسول الله صلى الله عليه وسلم كيف أعرف أن ليلة القدر تكون في كل سنة مرة؟ قال عليه السلام: اذا اتى شهر رمضان فاقرا سورة القدر في كل ليلة مائة مرة وإذا أتت ليلة ثلاث وعشرين فإتاك ناظر إلى تصديق الذي عنه سألت. (3) (ج 2، ص 35)

8. طریفة: گویند که سه شب هر شب چهل مرتبه سوره مبارکه انا انزلناه را بخواند و از عالم غیب به او چیزی رسد و روزی او وسیع گردد و معجز است. (ج 2، ص 62)

9. طریفة: گویند: سلمان رواق تفسیر کرده الف شهر در سوره قدر را به هزار شهر که ملک سلیمان علیه السلام و ملک ذوالقرنین که هزار ماه بود. (ج 2، ص 91)

10. ختم سیام روز چهارشنبه دو رکعت نماز حاجت به نیت بی نیازی و غنی و عزت و چهل مرتبه سوره کوثر بخواند مال بسیار روزی او شود. (ج 2، ص 157)

ص: 742

1- بحار الأنوار، ج 92، ص 329، ح 10.

2- بحار الأنوار، ج 92، ص 329، ح 10.

3- این روایت به این صورت در مورد سوره مبارکه دخان وارد شده و آن چه در مورد سوره مبارکه قدر آمده هزار مرتبه است نه صد مرتبه (امالی صدوق، ص 654)

سوره زلزله

1. طریفة: فی خبر عن انس قال سأل النبی صلی الله علیه و آله رجلاً من أصحابه فقال یا فلان هل تزوجت؟ قال: لا، ولیس عندي ما أتزوج به، قال صلی الله علیه و آله: أليس معك قل هو الله احد؟ قال: بلی، قال: ربع القرآن، قال: أليس معك قل یا أيها الکافرون؟ قال بلی قال ربع القرآن قال أليس معك إذا زلزلت؟ قال بلی، قال: ربع القرآن، ثم قال: تزوج تزوج تزوج. (1) (ج 1، ص 139)

2. طریفة: از اعمال مختاره و به جهت مقاصد نمازی است که منسوب به حضرت سجاد علیه السلام است و آن چهار رکعت است بعد از وضوی کامل و پوشیدن بهترین لباس ها به بام خانه یا مکان مرتفع بگزارند به دو سلام در رکعت اول حمد و اذا زلزلت و در ثانیه حمد و اذا جاء نصر الله و در ثالثه حمد و قل یا ایها الکافرون و در رابعه حمد و قل هو الله احد و بعد از فراغ دست ها را به جانب آسمان بلند کند و بگوید: (اَللّٰهُمَّ اِنِّیْ اَسْأَلُکَ بِاسْمِ مَائِکَ الَّتِیْ اِذَا دُعِیْتَ بِهٖ عَلٰی مَغَالِیْقِ اَبْوَابِ السَّمَآءِ لِفَتْحِهَا انْفَتَحَتْ وَاِذَا دُعِیْتَ بِهٖ عَلٰی مَصَانِیْقِ اَبْوَابِ الْاَرْضِ بَیْنَ لِفَرْجِهَا انْفَرَجَتْ اَسْأَلُکَ بِاسْمِ مَائِکَ الَّتِیْ وَاِذَا دُعِیْتَ بِهَا عَلٰی الْعُسْرِ لِیُسِّرَ لِیَ السَّوْءَ وَاَسْأَلُکَ بِاسْمِ مَائِکَ الَّتِیْ اِذَا دُعِیْتَ بِهٖ عَلٰی الْقُبُوْرِ لِلنُّشُوْرِ اَنْتَشِرَتْ صَلِّ عَلٰی مُحَمَّدٍ وَاٰلِ مُحَمَّدٍ وَاَقْلِبْنِیْ بِقَضَائِ حَاجَتِیْ) و فرمود که والله قدم از جا برنداشته که مقصود حاصل گردد و گویند در وقت حزن، خواندنش به جهت رفع آن مجرب است. (ج 1، ص 148)

3. طریفة: قیل عن عائشة: انّه کان بین یدیهَا عنب قدمته إلى نسوة تحضر بها فجاء سائل فأمرت له بحبة من ذلك، فضحك بعض من عندها فقالت: إن فی ما ترون مثاقیل كثيرة وتلت (فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ). (ج 1، ص 204)

سوره تکاثر

1. طریفة: گویند: سوره تکاثر را هر کس روز دوشنبه و چهارشنبه چهل نوبت بخواند، مال عظیم یابد و به خیری رسد که در خطوط او نباشد. (ج 1، ص 125)

ص: 743

*سوره کوثر (1)

1. طریفة: گویند: هرگاه کسی به اعتقاد درست متوجه این ختم عظیم الشأن بشود تا سه یوم و طریق او این است که یک بار آیه الکرسی مع اعوذ بالله و بسم الله و یک بار حمد مع سوره و پنج بار قل هو الله مع بسم الله و یازده بار سوره کوثر و صد صلوات بفرستد تا سه روز، ان شاء الله تعالی مراد او حاصل شود و ثواب ختم را به روح چهار پیغمبر که آدم صفی الله و ابراهیم خلیل الله و موسی کلیم الله و محمد حبیب الله عليهم السلام فرستد. (ج 1، ص 162)

2. طریفة: ایضاً در آن کتاب است که در روز چهارشنبه دو رکعت نماز حاجت کند به نیت آن که خداوند بی نیاز او را غنی و صاحب ثروت کند و چهل نوبت سوره الکوثر را بخواند که ان شاء الله تعالی از برکت آن سوره مبارکه مال بسیار نصیب او می شود. (ج 1، ص 228)

3. طریفة: گویند: اگر خواهی کسی را از خود دور گردانی نه مرتبه (إِنَّا أَعْطَيْنَكَ الْكَوْثَرَ) بخوانی و به جانب او بدمی به اختیار خود برود. (ج 2، ص 37)

4. طریفة: گویند: به جهت غنا دو رکعت نماز حاجت بگذارد به نیت توانگری و یا به جای آن در روز چهارشنبه چهل مرتبه سوره الکوثر را بخواند. (ج 2، ص 40)

سوره کافرون

*سوره کافرون (2)

1. طریفة: گویند: هر که سوره (قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ) را در وقت طلوع آفتاب روز یکشنبه ده مرتبه بخواند حاجت او روا شود؛ ان شاء الله. (ج 2، ص 39)

2. ختم بیست و پنجم: از برای توسعه رزق در امر معاش و غنی و توانگری در سحرگاه، یعنی نزدیک صبح دو رکعت نماز کند در رکعت اول بعد از حمد هفده مرتبه سوره (قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ) و در رکعت دوم بعد از حمد هفده مرتبه (قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ) و در رکوع هر یک از این دو رکعت هفده مرتبه (سُبْحَانَ رَبِّيَ الْعَظِيمِ وَ بِحَمْدِهِ) و در هر یک از سجدتین دو رکعت هفده مرتبه (سُبْحَانَ رَبِّيَ الْأَعْلَى وَ بِحَمْدِهِ) بگویند و بعد از فراغ از نماز هفده مرتبه «آیه الکرسی» بخواند که مجرب است و گفته اند که این عمل از کنوز خفیه است به دست نا اهل نباید داد و خواندن سوره «طه» نزد طلوع فجر اقل اثر او آن است که روزی تازه به او می رسد و نرمی دل ها از برای او حاصل می شود. (ج 2، ص 155)

ص: 744

1- جهت اطلاع بیشتر ر.ک: ذیل دو سوره شرح، ش 1 و قدر، ش 10.

2- جهت اطلاع بیشتر ر.ک: ذیل سوره زلزال، ش 1

*سوره نصر (1)

سوره توحید

*سوره توحید (2)

1. طریفة در کتاب تهذیب از ابی اسامه روایت می کند که می گوید: شنیدم از حضرت صادق علیه السلام که فرمودند کسی که قرائت کند سوره مبارکه (قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ) را صد مرتبه در هنگامی که در خوابگاه خود قرار گیرد، خداوند تعالی مغفرت فرماید گناهان گذشته پنجاه ساله او را یحیی می گوید سؤال کردم از سماعة از این حدیث گفت خبر داد مرا ابو بصیر که گفت شنیدم از حضرت صادق علیه السلام که این حدیث را بیان می فرمود و می فرمود: یا ابا محمد آگاه باش به درستی که تو اگر تجربه کنی او را سدید و محکم خواهی یافت. (ج 1، ص 147)

2. طریفة: ایضاً گویند: کلمه (اللَّهُ الصَّمَدُ) را در ثلث آخر شب جمعه با وضو و به قبله با حضور قلب هزار مرتبه، گفتن اثر عظیم دارد؛ ان شاء الله تعالی. (ج 1، ص 175)

3. طریفة: فيه ایضاً قال ابو هريرة قال النبي صلى الله عليه وآله: (من قرأ قل هو الله أحد نظر الله إليه ألف نظرة بالآية الأولى وبالآية الثانية استجاب الله تعالى له ألف دعوة وبالآية الثالثة أعطاه الله تعالى ألف مسألة وبالآية الرابعة قضى الله تعالى له ألف حاجة كل حاجة خير من الدنيا والآخرة (3) و عن أبي بصير عن أبي عبد الله عليه السلام قال: (مَنْ قَرَأَ قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ مَرَّةً وَاحِدَةً فَكَأَنَّمَا قَرَأَ ثُلُثَ الْقُرْآنِ وَ ثُلُثَ التَّوْرَةِ وَ ثُلُثَ الْإِنْجِيلِ وَ ثُلُثَ الزَّبُورِ). (4) (ج 1، ص 246)

4. طریفة: قيل به جهت کشف سرّ در خواب بخواند در وقت خواب: (قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ) ده مرتبه تسبیحات اربعه دوازده مرتبه صلوات پانزده مرتبه ناد علی هفت مرتبه نمی إلى السيد الداماد قدس سره. (ج 2، ص 63)

5. طریفة: گویند: یکی از طرق ختم سوره مبارکه توحید آن است که دو رکعت نماز حاجت کند و صد مرتبه صلوات فرستد. پس چهارصد و چهل و چهار مرتبه سوره قل هو الله احد را به نذر حضرت امیر علیه السلام قصد، نموده چهار صد مرتبه را در یک مجلس خوانده به روح

ص: 745

1- جهت اطلاع بیشتر ر.ک: ذیل سوره های پس ش 16 و شرح، ش 1 و زلزال، ش 2.

2- جهت اطلاع بیشتر ر.ک: ذیل سوره های حمد ش 6 و 9 و آیه الكرسي، ش 9 و 18 و زمّل، ش 1 و کوثر، ش 2.

3- جامع الاخبار، ص 44

4- ابو بصیر از امام صادق علیه السلام نقل می کند هر کس سوره مبارکه قل هو الله احد را بخواند مثل این است که ثلث قرآن ثلث انجیل، ثلث تورات، و ثلث زبور را خوانده باشد. (بحار الأنوار، ج 12، ص 348، ح 11)

اقدس آن جناب هدیہ نماید و چهل و چهار مرتبه دیگر را گرونگه دارد تا آن که به مطلب برسد و بسیار سریع الإجابة می باشد و اگر در شب جمعه باشد این عمل بهتر خواهد بود. (ج 2، ص 139)

معوذتین

*معوذتین (1)

1. طریفة: گویند: اکثر در تلاوت سوره «الفلق» موجب سهولت اسباب رزق و وسعت آن خواهد بود. (ج 2، ص 66)

ص: 746

1- جهت اطلاع بیشتر ر.ک: ذیل سوره حمد ش 2 و آية الكرسي، ش 2 و 9.

1. الاحتجاج، أبو منصور أحمد بن علی الطبرسی، نشر أسوة، قم، سنة 1413 ق.
2. الاصول من الكافي محمد بن یعقوب کلینی تحقیق: علی اکبر غفاری، تهران اسلامیه افست چاپ چهارم 1401 ق.
3. الأمالي، الشيخ الصدوق أبو جعفر محمد بن علی بن الحسين بن موسى بن بابويه القمي، تحقیق و نشر مؤسسة البعثة، چاپ اول، 1417 ق.
4. بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار عليهم السلام، العلامة الشيخ محمد باقر المجلسي (م 1110 ق)، 110 ج، بیروت: مؤسسة الوفاء، چاپ دوم، 1403 ق.
5. الدر المنثور في التفسير المأثور، جلال الدين السيوطي، بیروت: دارالفکر، 1993 م/1414 ق
6. الذريعة الى تصانيف الشيعة، آقا بزرك طهراني (م 1389 ق)، بیروت: دار الاضواء.
7. الصحيفة السجادية الكاملة، امام زين العابدين (م 94 ق) قم جامعه مدرسين حوزة علميه.
8. عيون أخبار الرضا عليه السلام، شيخ صدوق، ابو جعفر محمد بن علی بن الحسين بن بابويه قمي ترجمه علی اکبر غفاری و حمیدرضا مستفید چاپ، اول 2 ج، تهران دارالکتب الاسلامیه 1380 ش.
9. قرب الاسناد، حمیری (م 300 ق)، مؤسسة آل البيت لاحیاء التراث، قم.
10. مجمع البیان في تفسیر القرآن امین الاسلام ابو علی الفضل بن الحسن الطبرسی، چاپ اول، 10 ج، بیروت: مؤسسة الأعلمي للمطبوعات، 1415 ق.
11. مستدرک الوسائل میرزا حسین نوری، قم، مؤسسة آل البيت لاحیاء التراث، چاپ اول، 1407 ق.
12. وسائل الشيعة، شيخ حرعالمی (م 1104 ق)، تحقیق مؤسسة آل البيت عليهم السلام لاحیاء التراث، قم، مؤسسة آل البيت، 1414 ق.
13. سایت، مهتاب دکتر علی هادی

چکیده

مرحوم فیض کاشانی وارث سه مکتب فکری است. از طرفی اصول و مبانی تفکر اخباری گری مورد قبول او بوده و مبانی اجتهاد و مجتهدان را نقد می کرده است. و از سویی به فلسفه و حکمت متعالیه گرایش داشته است و از جانبی دیگر تحت تأثیر عارفان و سالکان بوده است. وی در هر سه زمینه آثار و تألیفات ارزشمند بسیاری دارد این مقاله به بحث و بررسی درباره مکتب حدیثی فیض کاشانی میپردازد و شاخصه های این مکتب را با دیگر هم مسلکان او یعنی اخباریان و اهل حدیث بیان می کند و نیز تفاوت های آن را نشان می دهد. در پایان این نوشتار دلایل اخباری بودن فیض کاشانی و نیز متعادل بودن او در اخباریگری و همچنین دیدگاه اخباریان درباره حجیت عقل و نقد آن دیدگاه مورد بررسی قرار می گیرد.

کلیدواژه ها: فیض کاشانی، اخباری گری، اجتهاد، حدیث، فقه، عقل.

پیشگفتار

تجلیل و تکریم از عالمی بلند آوازه و فقیهی ژرفنگر و پارسا شیخ الفقهاء و المجتهدین، مرحوم آیت الله حاج میرزا علی آقای فلسفی کاری خداپسندانه و نیز بزرگداشت مقام علم و دین و فقاہت است.

حوزه های علوم دینی به ویژه مراکز، شیعی با داشتن مشعل های فروزان هدایت و عالمان الهی همواره مهد تحقیق و تعمق، تعقل و تفکر در معارف دین و احکام الهی بوده است. دلمشغولی این بزرگان به دین و پاسداری از وحی الهی و تبیین و تفسیر حقایق و حیانی و رفع تعارض و تشابه از چهره آن بر آشنایان به تاریخ فقه و فقاہت و کلام و معارف پوشیده نیست. سلسله منور فقیهان شیعه، از زرارة بن اعین و محمد بن مسلم و یونس بن عبدالرحمن و نیز مؤلفان اصول أربعة مائة تا صاحبان جوامع روایی چون جامع بزنطی و محمد بن یعقوب کلینی و شارحان نکته پرداز و متعمق مانند شیخ مفید و شیخ طوسی و نیز ادامه این سلسله تا

محقق حلّی و علامه حلّی و شهیدین و محقق کرکی تا فقیهان اصولی چون وحید بهبهانی و شیخ انصاری و آخوند خراسانی و سرانجام مجتهدان بنام همانند آیت الله بروجردی و دیگر معاصران، همه و همه پاسدار احکام الهی و مفسران بزرگ معارف نبوی و علوی بوده اند.

این ستارگان درخشان آسمان فقاقت، بر اساس اراده ازلّی حق متعال که (كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ) در هر زمانی در شخص یا اشخاصی ظهور و تجلّی می کند. و مرحوم آیت الله فلسفی یکی از این چهره هاست به راستی او فقیهی دین شناس و عالمی پارسا بود که با اجتهاد خود تشنگان معارف الهی را سیراب و با رفتار و کردار و منش خویش سالکان راه حق را چون مشعلی فروزان در دوران وانفسا و بحران معنویت، هدایت می نمود.

از این رو، به حکم وظیفه و به مناسبت تجلیل از این مرد علم و تقوا، سطوری چند درباره مکتب حدیثی فیض کاشانی تقدیم خوانندگان محترم می شود.

شاید برای خوانندگان این نوشتار این سؤال مطرح شود که چه نسبتی میان فیض کاشانی و آیت الله فلسفی وجود دارد؟ چه این که فیض محدّثی بزرگ و فقیهی با گرایش اخباریگری و فیلسوفی متأله با گرایش به حکمت متعالیه و عارفی سالک و مفسّری تواناست که در همه این موضوعات ده ها عنوان کتاب تألیف نموده است در حالی که آیت الله فلسفی بیشترین توجه خود را معطوف به فقه اجتهادی و اصول فقه داشته و بخشی از عمر خویش را نیز به معارف قرآنی و حدیثی سپری نموده است.

بدون تردید دو بزرگ وجوه مشترکی نیز داشته اند که از مهمترین آن ها توجه و علاقه خاص به احادیث و روایات پیامبر اکرم و اهل بیت او صلوات الله علیهم می باشد. آن دو برای رونق بخشیدن به معارف ثقل اصغر و در دسترس قرار دادن آن ها اندیشه نموده و به چاره جویی پرداخته اند. تنظیم احادیث بر اساس ابواب و فصول و تفصیل آن ها مورد توجه خاص این دو عالم دین بوده است.

هر دو معتقد بودند برای تسهیل وصول طالبان علم به معارف وحیانی، باید روایات را بر اساس محتوا و به گونه ای موضوع محور تبویب و تفصیل، داد به طوری که در یک روایت ممکن است چند موضوع به مناسبت مورد بحث قرار گرفته باشد و امام علیه السلام به آن مسایل پرداخته باشد. نص این روایت باید بر اساس موضوعات مورد بحث در آن ها، تقطیع شده و هر کدام در ذیل عنوان و فصل خود قرار گیرد این تفصیل صرفاً لفظی نیست، بلکه بر اساس محتوا و معنا باید باشد.

از دیدگاه این دو، بزرگ آن چه در گذشته و توسط محدّثان بزرگی چون کلینی و صدوق

انجام گرفته است؛ گرچه مورد احترام و قابل ستایش است اما کافی نیست و نظم جدید و تفصیل تازه می طلبد.

فیض این مطلب را در مقدمه کتاب حدیثی خود یعنی وافی مطرح می کند و می گوید: «تصمیم و اراده اولی من نوشتن کتاب جامع حدیثی بر اساس نظم موضوعی و محتوایی و با تقطیع نصوص و فصل بندی جدید بود، اما پس از مدتی کار و مطالعه روی احادیث به نظر رسید که این کار زمان طولانی و توانی فوق العاده می طلبد و کاری کارستان باید کرد که در قدرت و توان من نبود و از این جهت از آن کار دست برداشته و به همین مقدار نظم که در کتاب وافی می بینید، بسنده کردم.» (1)

آیت الله فلسفی نیز چنین اندیشه و دلمشغولی را داشته و در سال های اول که در حوزه مشهد به تدریس پرداخته بود، بارها این مطلب را با شاگردان فاضل خود مطرح می کند، تا آن که چند نفر از طلبه های درس ایشان با همدلی به ایشان قول همکاری می دهند و به این طرح یعنی تفصیل جوامع روایی به گونه ای جدید و بر اساس عناوین و موضوعات خاص، جامه عمل می پوشند.

این کار از کتاب بحار الأنوار شروع شد و یک جلد از مجلدات رحلی بر اساس این طرح تنظیم شد، اما ظاهراً دشواری کار و طولانی بودن طرح با همه عشق و علاقه آن فرزانه به کار، آنان را از ادامه کار بازداشت و ایشان به طور مکرر با آه و سوز خاص از تعطیل شدن کار یاد می کرد.

این گرایش و عشق و علاقه به احیای احادیث و نظم و تفصیل در جهت فهم بهتر از آن ها در این دو عالم شیعی چشمگیر بوده و نزدیکی دیدگاه این دو بزرگ ما را بر آن داشت که در باب مکتب حدیثی فیض کاشانی مقاله ای نگاشته تا تفاوت های میان دیدگاه حدیثی فیض با سایر اخباریان و از جمله ملا محمد امین استرآبادی تبیین شود.

فیض کاشانی یگان های در میان عالمان شیعی

به راستی سخن گفتن درباره شخصیتی که دارای عمر نسبتاً طولانی (1007 - 1091ق) و تألیف بیش از صد عنوان کتاب در موضوعات مختلف از فقه اصول فقه، تفسیر، حکمت، کلام، حدیث، عرفان و اخلاق که از اوایل جوانی به تألیف آن ها همت گماشته و تا واپسین روزهای عمر خویش به آن اشتغال داشته بسیار دشوار است این مشکل آنگاه دو چندان می شود که ببینیم دیدگاه ها و انظار ارباب تراجم آن چنان در مورد او متفاوت و متضاد است که داوری را درباره او دشوارتر می کند.

ص: 751

اما آن چه این مشکل را کمی آسان می نماید این است که فیض کاشانی بر خلاف بسیاری از دانشمندان مسلمان که درباره خود چیزی ننوشته و گزارشی از زندگی خویش بر جای نگذاشته اند در چند رساله همانند رساله های شرح صدر، الاعتذار، الانصاف والمحاكمة، گوشه هایی از زندگی علمی - اجتماعی، اساتید خود در فنون مختلف، سفرهای علمی و دیدگاه های خود را درباره مدارس فقهی حدیثی عرفانی و فلسفی بیان نموده است.

علاوه بر رساله های نام برده سه فهرست (1) خودنوشت درباره آثار و مکتوبات خویش به جای گذاشته است. این منابع می تواند دست مایه ای برای بررسی دیدگاه های او و این مسأله باشد که فیض در حالی که یک اخباری تمام عیار در فقه و یک محدث توانا بوده، چگونه حکیمی متأله و عارفی سالک و پاک باخته نیز هست و در همه این علوم و فنون کتاب و رساله دارد؟

آن چه در باب تألیفات او قابل توجه می باشد این است که فیض تاریخ دقیق تدوین هر یک از آن ها را همراه با مقدار و حجم کتاب در فهرست ها آورده است. بر اساس این تاریخ ها به خوبی می توان تحوّل یا عدم تحوّل فکری فیض را در طول عمرش به دست آورد.

آیا فیض در اوایل عمر خویش اخباری بوده است و سپس به کلام و فلسفه روی می آورد و آنگاه به عرفان و سیر و سلوک و در اواخر عمر خویش به کتاب و سنت گرایش پیدا کرده است؟

این تحلیل را برخی از ارباب تراجم درباره او گفته اند در حالی که بعضی دیگر (2) روی کرد قرآنی و حدیثی او را در اواخر عمر ناشی از احتیاط و محافظه کاری و فرار از شرّ مخالفان عرفان و فلسفه می دانند.

نظر دیگر (3) آن است که معمولاً تحول و تطوّر در فکر و اندیشه یک امر طبیعی بوده و برای صاحبان فکر و علم رخ می دهد و فیض نیز از این قاعده استثناء نیست. او نیز همانند استاد خود صدر المتألهین که اعتراف به تحوّل در اندیشه خود می نماید و پس از عزلت و انزوا و سیر و سلوک به حقایق دست می یابد که در مکاتب فلسفی قبل از او یعنی در حکمت مشا و اشراق مطرح نبوده است حرکت تکاملی در سیر علمی خویش داشته و از مرحله ای به مرحله دیگر متکامل شده است. اما آن چه از تألیفات او در طول عمر علمی اش استفاده می شود، متفاوت با تحلیل های گفته شده در بالاست.

ص: 752

1- فهرست های دست نوشت، ص 34

2- 2 تصوّف و ادبیات تصوّف، ص 673

3- ده رساله، ص 14

بر اساس گزارشی که او از زندگی علمی خویش ارائه می دهد تا سن بیست سالگی در شهر کاشان به تحصیل مقدمات علوم دینی یعنی ادبیات عرب، منطق و سپس فقه و اصول فقه حدیث اشتغال داشته است و پس از آن جهت دستیابی به علوم معنوی و اسرار دین به اصفهان که در آن دوران دارالعلم و عاصمه ایران بوده است سفر می کند؛ اما کسی را که به او در این مسایل کمک کند نمی یابد و ناگزیر راهی شیراز می شود رفتن او به شیراز برای استفاده از محضر محدث بزرگ و اخباری سترگ سید ماجد صادقی بحرانی بوده است.

فیض به مدت یک سال یعنی تا پایان عمر بحرانی در شیراز اقامت می کند و از استاد خویش علوم حدیث و فن درایه و روایت را می آموزد اصول و مبانی تفکر اخباریگری مورد قبول او قرار می گیرد و اولین کتاب خود را در نقد اصول فقه و با همین نام تألیف می فیض تا پایان عمر خویش بر این اصول تأکید می کند و در آخرین تألیفات خود یعنی کتاب الحقایق که یک سال قبل از وفاتش نگاشته است آن چه را در کتاب سفینه النجاة آورده، تکرار می کند و مبانی اجتهاد و مجتهدان را مورد نقد قرار می دهد.

از طرفی فیض، شاگرد صدر المتألهین است که به مدت ده سال در خدمت او به فراگیری حکمت و فلسفه و نیز به سیر و سلوک اشتغال داشته است و از ملا صدرا به عنوان «استادنا فی العلوم الحقیقیة» و گاه با عنوان «مولا» یاد می کند.

از جانب دیگر او تحت تأثیر غزالی و محیی الدین ابن عربی و جامی و دیگر عارفان و سالکان می باشد. (1) این تأثیر را می توان در کتاب ها و رساله هایی همچون کلمات مکنونه، قرّة العیون، عین الیقین رساله مشواق و نیز در اشعار عرفانی که او سروده است، مشاهده کرد. فیض به گونه ای علنی از محیی الدین و جامی و غزالی در جای جای تألیفات خود نام می برد و به کلام آنان استناد می ... کند

فیض در فلسفه نیز حکیمی متأله بوده و به مکتب متعالیه گرایش دارد، این معنا را می توان در کتاب هایی چون علم الیقین عین الیقین اصول المعارف و نیز رساله هایی که در مسائل فلسفی نگاشته است به خوبی مشاهده کرد.

آن چه فهم آن مشکل می نماید این است که چگونه فیض در میان این سه نحله فکری جمع

ص: 753

نموده و چه راهی را برای جمع میان این سه مسلک انتخاب کرده است؟

آیا او طرح جدیدی از ترکیب آن ها به وجود آورده است؟ یا این که مانند عالمی ذوالفنون و به اصطلاح شخصیتی چند وجهی است و انظار و افکار متفاوت و گوناگون را به صورت مجمع الجزائر جمع نموده است؟ یعنی هم اخباری سخت و هم عارفی پاک باخته و هم فیلسوفی قوی و هم فقیهی عمیق است که هر یک در جای خویش نیکوست، یا به گونه ای تکاملی از جریان اخباریگری به فلسفه و از فلسفه به عرفان و باطنی گری روی آورده است؟

نظر دیگر این است که، فیض به دلیل غلبه تفکر اخباریگری در آن دوران، به خاطر حفظ ظاهر و در حقیقت نوعی تقیه تظاهر به گرایش به کتاب و سنت نموده و در تألیفات خود آیات و روایات را به کار گرفته است و نظر نهایی این که فیض همانند اسلاف صالح خود، چون کندی ابن رشد، ملاًصدرا ... معتقد به هماهنگی میان عقل و وحی و کشف می باشد و از این رو، مسائل فلسفی و عرفانی را با کتاب و سنت تلفیق و از آن ها استنتاج می کند.

برای هر یک از احتمالات گفته شده می توان شاهد آورد اما آن چه از قراین و شواهد بیشتری برخوردار است و از کتاب ها و رسایل او و داوری های ارباب تراجم استفاده می شود همان نظریه وحدت میان سه عنصر مذکور است که در بالا آمد؛ با این اضافه که فیض دلپستگی خاصی به اخبار و سنت وارد شده از ائمه معصومین علیهم السلام دارد و مسایل عرفانی و فلسفی و اخلاقی و فقهی را تا آن جا که با این نصوص هماهنگ باشد می پذیرد و گرنه به آن ها اعتنایی ندارد گرچه او معتقد است همه علوم باطنی و حکمت و اخلاق در کتاب و سنت آمده است و عارفان و فیلسوفان این حقایق را از وحی الهی استخراج و استنباط نموده اند.

از این رو، برای نشان دادن هماهنگی میان وحی و کشف و عقل برخی از تألیفات خویش را با رویکرد فلسفی و عرفانی می نویسد همانند عین الیقین و کلمات مکنونه و نیز برخی را با رویکرد نقلی می آورد مانند کتاب علم الیقین و قرة العیون و بعضی از تألیفات خود را با گرایش عقلی و فلسفی ارائه می کند همچون کتاب اصول المعارف.

ما در این جا در مقام بیان راهی که فیض برای ادعای خود یعنی وحدت برهان و قرآن و عرفان آورده است نیستیم بلکه در این نوشتار به بیان و توضیح مکتب حدیثی فیض می پردازیم و شاخص های این مکتب را با دیگر هم مسلکان او یعنی اخباریان و اهل حدیث و تفاوت های آن را نشان می دهیم و به این مناسبت در ابتدا اشاره ای به جریان اخباری گری در تشیع در دو بخش فقه و کلام خواهیم داشت.

اصطلاح اخباری در برابر اصولی و نیز اهل حدیث در برابر متکلم، سابقه ای بس طولانی دارد و به قرن پنجم و ششم هجری قمری باز می گردد شیخ مفید در قرن پنجم از این معنا با عناوین مختلفی یاد می کند. او در کتاب اوائل المقالات (1) از اخباریان با عناوین: اهل النقل، المتعلقین بظاهر الروایات، اصحاب النقل، اصحاب الآثار، حملة الآثار، نقلة الآثار، حشوية، اصحاب الحديث، حملة الاخبار، رواة الحديث والآثار و نقلة الاخبار، یاد می کند.

در مقابل از عالمان اصولی و متکلمان، (2) که اهل تأملات عقلانی در مسایل دین می باشند با عناوین: علماء الشيعة، فقهاء الشيعة نقاد الآثار و در کتاب اوائل المقالات (3) با تعبیراتی چون متکلمی الامامية، فقهاء الامامية، محققوا النظر من الامامية و اهل الفقه و الاعتبار، یاد می کند.

شهرستانی نیز پس از گذشت یک قرن در کتاب ملل و نحل (4) خود، اصطلاح اخباری را به کار برده است.

این که تفکر اخباریگری در مقابل اجتهاد و عقل گرایی در فقه و کلام در زمان امامان معصوم علیهم السلام نیز بوده است یا پس از غیبت اتفاق افتاده است نیاز به بررسی در تاریخ فقه شیعه دارد تا روشن شود از چه دوره ای این تفکر در میان فقیهان و عالمان شیعی پدید آمده و چه مراحل و اطواری را پشت سر گذاشته است.

شاید چنین تصوّر شود که تفکر اجتهادی و عقلانی و مسایل علم اصول فقه، به علل و انگیزه های گوناگون، پس از عصر غیبت مطرح شده است و پیش از آن به دلیل حضور امامان معصوم علیهم السلام و امکان دستیابی به آنان نه به علم کلام و نه به اجتهاد فقهی نیازی نبوده است و در نتیجه گفته شود فقه و کلام شیعه تا اواخر قرن سوم یعنی پایان عصر حضور امامان علیهم السلام بیشتر به صورت نقل حدیث بوده است و کلام عقلانی و فقه استدلالی جایگاه چندانی در میان عالمان شیعه نداشته است. (5)

اما نگاهی گذرا به روایات نقل شده از امامان علیهم السلام و کتاب های رجالی و تاریخی به خوبی نشان می دهد که نه تنها شیوه عقلی و فقه اجتهادی در زمان حضور امامان علیهم السلام رواج داشته، بلکه خود ائمه علیهم السلام نیز اصحاب و شاگردان خویش را به تعقل و اجتهاد در مسایل تشویق می کرده اند.

ص: 755

1- مصنفات، ج 4 اوائل المقالات ص 64 - 94

2- همان، ج 9؛ الرد علی اهل العدد ص 25

3- همان، ج 4؛ اوائل المقالات، ص 64 - 88

4- الملل و النحل، ج 1، ص 154.

5- دایرة المعارف تشیع، ج 2، ص 7 (اخباریان).

مثلاً در حوزه مباحث کلامی و اعتقادی متکلمانی چون هشام بن حکم، مؤمن الطاق (محمد بن نعمان) و هشام بن سالم را تشویق می نمودند در مسایل فقهی نیز اصحاب خود را به اجتهاد ترغیب می کردند ارجاع شیعیان به فقیهانی چون یونس بن عبد الرحمن، (1) زرارة بن اعین و محمد بن مسلم از توجه ائمه علیهم السلام به این موضوع حکایت دارد.

امام صادق علیه السلام در جواب سؤال یکی از اصحاب در مورد این که انگشتش صدمه دیده بود و بر آن پارچه ای پیچیده بود و از حضرت درباره حکم وضویش پرسید، فرمود: (تَعْرِفُ هَذَا وَ أَشْبَاهَهُ مِنْ كِتَابِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى (وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ) اِمْسَحْ عَلَيْهِ) (2)

علاوه بر این ها امامان معصوم علیهم السلام تقریع فروع و استنباط مسایل جزئی از کلیات را از وظایف اصحاب می شمردند حدیث مشهور (عَلَيْنَا إِقَاءُ الْأُصُولِ وَ عَلَيْكُمْ التَّقْرِيعُ) (3) شاهد و گواه روشن بر تشویق ائمه علیهم السلام بر اجتهاد در فقه و احادیث فقهی است.

افزون بر این ها از روایات و شواهد تاریخی این مطلب استفاده می شود که در زمان امامان معصوم علیهم السلام گرایش های متنوع و متفاوتی در امور اعتقادی و فقهی میان اصحاب ائمه علیهم السلام وجود داشته است. (4)

مثلاً عده ای از اصحاب نارضایتی خود را از آراء و اندیشه های هشام بن حکم به امام صادق و امام کاظم علیهما السلام ابراز می کردند و آنان نیز به تناسب حال مخاطبان خود پاسخ می دادند. (5)

و نیز برخی از شیعیان با نوشتن نامه به امامان علیهم السلام از آراء ضد و نقیض بعضی از پیروان آنان درباره توحید و صفات باری تعالی شکایت می کردند. (6) برای نمونه، علی بن مهزیار در نامه ای به ابی جعفر ثانی علیه السلام از صحت نماز خواندن به امامت طرفداران یونس بن عبد الرحمن سؤال می کند. (7) حضرت رضا علیه السلام از بنظری درباره اختلافش با هشام بن حکم در مسایل خداشناسی سؤال فرمود و به طور تلویحی هشام را تأیید کرد. (8) عبد الرحمن بن حجاج که

ص: 756

1- «عبد العزيز بن مهتدي یکی از وکلای امام رضا علیه السلام از حضرت می پرسد انی لا القاك في كل وقت، فعن عن أخذ معالم دینی؟ قال علیه السلام: خذ من یونس بن عبد الرحمن» (اختیار معرفة الرجال، ص 483، ش 910 و ص 136، ش 216 و ص 162، ش 273)

2- الاستبصار ج 1، ص 77 و 78، ح 3.

3- بحار الأنوار، ج 2، ص 245، ح 53

4- اختیار معرفة الرجال، ص 145 ش 229

5- التوحید، باب 6، ح 1 و 2 و 4 و 6 و 7 و 8 و 20، ص 97 - 104؛ بحار الأنوار، ج 3، ح 43، ص 305

6- بحار الأنوار، ج 3، ح 17 و 38 و 41 و 42 و 43.

7- همان، ح 13، ص 292.

8- همان ح 45، ص 307

خود از شاگردان امام صادق و امام کاظم علیهما السلام است هشام بن حکم را درباره جمله ای تکفیر کرد. (1) هشام بن حکم در ردّ مؤمن الطاق کتاب نوشت. (2) آن چه در خور تأمل می باشد این است که هم هشام بن حکم و هم مؤمن الطاق (3) مورد تأیید امام صادق علیه السلام بوده اند. (4)

بنابراین اجتهاد در فقه و تأملات عقلانی در مباحث کلامی چیزی است که در زمان امامان شیعه علیهم السلام در میان اصحاب بوده است و این شیوه و روش برای فهم دین در محضر ائمه علیهم السلام توسط اصحاب به کار گرفته شده است گرچه تفکر حدیث محوری که بیشتر به نقل احادیث و پرهیز از تعقل و اجتهاد تأکید داشت طرفداران بیشتری داشته است.

اما از اواخر قرن سوم تفکر اخباریگری در فقیهان و عالمان شیعی رایج شده بود، به گونه ای که بعضی از شهرهای شیعه نشین مانند قم تحت تأثیر چنین تفکری بوده است. به طوری که عالمان اهل حدیث و نصّگرای قم با خاندان نوبختی که از سلسله متکلمان عقلگرا بودند به مخالفت برخاستند.

این تفکر به مدت یک قرن یعنی تا اواخر قرن چهارم هجری ادامه داشت، عده ای مانند ابوالحسن ناشی (5) (م 366 ق) حتی ارزیابی اسناد روایات را جایز نشمرده و همه احادیث را حق و واجب الاتباع می دانستند. (6) گرچه برخی از این عالمان هم چون کلینی، بررسی سند روایت را روا می دانستند و برای تشخیص روایت موثق از غیر موثق ملاک خاصی داشتند.

با ظهور شیخ مفید در قرن چهارم (338-413 ق) تحوّل و انقلابی در تفکر عالمان شیعی بروز کرد و این تحوّل پس از شیخ مفید توسط سید مرتضی (355-436 ق) و پس از او توسط شیخ طوسی (م 460 ق) با نوشتن کتاب ها و رساله های متعددی در حوزه الهیات و فقه و ردّ تفکر اخباریگری در حوزه کلام و فقه حرکت عقلگرایانه ای را در عالم شیعه پدید آوردند، تا آن جا که تفکر اخباری رو به ضعف نهاد و از قرن پنجم تا قرن های متمادی نتوانست به صورت یک مکتب ظهور و بروز کند.

ص: 757

1- اختیار معرفة الرجال، ص 279 ش 500؛ هشام بن حکم، ص 79

2- الرجال، ص 338؛ الفهرست، ص 175

3- الفهرست، ص 131 و 132 ش 583؛ جامع الرواة، ج 2، ص 208 و 209؛ اختیار معرفة الرجال، ص 271، ش 490؛ هشام بن حکم، ص 25 و 26

4- الفهرست، ص 175؛ جامع الرواة، ج 2، ص 313 و 314.

5- الفهرست، ص 89 «کان یتکلم علی مذهب اهل الظاهر فی الفقه.»

6- مصنفات، ج 5؛ تصحیح الاعتقاد، ص 88

در میان فقیهان شیعه از قدما، شاید شیخ مفید بیشترین تلاش را بر رد تفکر اخباریگری از خود نشان داد، او کتاب تصحیح الاعتقاد را در پاسخ به رساله اعتقادات صدوق که مبتنی بر ظواهر روایات بود نوشت و در آن جا آراء و نظرات شیخ صدوق را مورد رد و طعن قرار داد. و نیز کتاب المسائل السرویه را در جواب کسی که از حجیت قول آنان پرسیده بود نوشت، شیخ مفید در آن جا می گوید: «اصحاب حدیث ریز و درشت احادیث را نقل کرده، به نقل احادیث صحیح بسنده نمی. کنند آنان اهل تحقیق و تأمل و تفکر درباره روایات نیستند احادیث آنان معجونی از صحیح و سقیم است که جز با تأمل در اصول و تکیه بر تفکر قابل تمیز و تشخیص نیست» (1) وی علاوه بر آن در ردّ این، مسلک کتابی با عنوان مقابس الانوار فی الرد علی اهل الاخبار (2) نوشته است.

به هر حال اندیشه اخباری با حمله های تند شیخ مفید و دیگران رو به انحطاط و ضعف گرایید، تا آن که در اوایل قرن یازدهم هجری بار دیگر ملا محمد امین استرآبادی (م 1033ق) با طرحی نو و بیانی تازه آن را زنده کرد، (3) گر چه از اوایل قرن دهم، زمینه های احیای این تفکر به وسیله فقیهانی چون ابن ابی جمهور احسائی و میرزا محمد استرآبادی فراهم شده بود.

در واقع ملا- محمد امین استرآبادی با بهره گیری از استاد و مراد خود میرزا محمد استرآبادی به مدت ده سال (1015 تا 1025ق) و سفارشات اکید این استاد (4) به شاگرد خود مبنی بر

ص: 758

-
- 1- مصنفات، ج 7؛ المسائل السرویه، ص 73
 - 2- الرجال، ص 314؛ الذریعة، ج 21، ص 375، ش 5534
 - 3- بعضی از عالمان دینی چون آیت الله العظمی بروجردی آیت الله شهید صدر (محمد باقر الصدر، المجموعة الكاملة لمؤلفات السيد محمدباقر الصدر، ج 3؛ دروس فی علم الاصول، ص 150؛ تعلیم و تربیت در اسلام، ص 310 و 311) چنین اعتقاد دارند که منشأ پیدایش اندیشه اخباریگری در دوره متاخر، متأثر از نهضت تجربه گرایی و حس گرایی در مغرب زمین است، با این توضیح که سردمدار این تفکر یعنی ملا- محمد امین استرآبادی (م 1033ق) مطابق با 1624 یا (1627م) تقریباً معاصر فرانسیس بیکن (م 1626م) بوده است بیکن از نخستین متفکران اندیشه تجربه گرایی و حس گرایی است و او زمینه ظهور فلسفه حسی و تجربی جان لاک (1632 - 1704 م) و هیوم (1711 - 1776 م) را فراهم نمود. استاد مطهری در بیان چگونگی آشنایی استرآبادی با اندیشه های بیکن و امثال او می گوید چون وی مدت ها در شهرهای مکه و مدینه سکونت داشت و افکار خویش را در آن جا پرورش داد، بعید نیست که از طریق حاجیان و زائران بیت الله الحرام که از کشورهای غربی و اروپایی می آمدند با افکار حس گرایانه فرانسیس بیکن آشنا شده باشد و اگر فرض کنیم که وی پیش از مسافرت به مکه و در زمان حضورش در ایران به این نتیجه رسیده است، باز هم ممکن است از طریق مسافران اروپایی با این فکر آشنا شده باشد زیرا وی در زمانی می زیست که روابط میان پادشاهان صفوی و دولت های اروپایی به طور کامل برقرار بود (اسلام و مقتضیات زمان، ج 1، ص 150).
 - 4- دانشنامه شاهی به نقل از مقدمه الفوائد المدنیة، ص 11 «... پس ایشان بعد از آن که جمیع احادیث را به فقیر تعلیم کردند، اشاره کردند که احیای طریقه اخباریین بکن...»

احیای سنت پیشینیان و ابطال مسلک مجتهدان، به مخالفت با مجتهدان و اصولیان برخاست و در سرزنش عقل و عقلگرایی سخن گفت و بر نصگرایی تأکید ورزید. (1)

استرآبادی در جای جای کتاب فوائد مدنیہ خود بر نصگرایی پای می فشرد و مجتهدان را به تندی نقد می کرد تا آن جا که می گوید: «دین خدا دو بار تخریب شد و به ویرانی گرایید یکی آن روز که رسول خدا صلی الله علیه و آله وفات کرد و امت به انحراف کشیده شد و مرحله دوم آن هنگام بود که قواعد اصولی و اصطلاحات کتب اصولی و درایة الحدیث عامه در کتاب های شیعه راه یافت. (2)

تفکر اخباریگری فیض کاشانی در فقه

اشاره

فیض کاشانی می گوید: «ان مآخذ الاحکام الشرعیة لیست الا محکمات الكتاب و السنة و احادیث اهل العصمة سلام الله علیهم و ان الاجتهاد فیها و الاخذ باتفاق الآراء ابتداء فی الدین و اختراع من المخالفین.» (3)

پیش از این در شرح زندگی علمی فیض کاشانی به این مطلب اشاره شد که فیض وارث تفکر اخباریگری بود که متأثر از استادش سید ماجد بحرانی می باشد.

ارباب تراجم خواه موافق و خواه مخالف فیض را یکی از فقیهان اخباری بر شمرده اند. در مقدمه رساله نظرات شیخ علی شهیدی شیخ یوسف بحرانی، (4) شیخ حرّ عاملی و ملا محمدباقر مجلسی و.... را در این زمینه آوردیم.

او اولین تألیف خود را در نقد اصول فقه نگاشته است و کتابی با عنوان نقد الاصول الفقهیة (5) تألیف نموده است. در این کتاب اصول مجتهدان را مورد نقد قرار داده است، به علاوه او کتابی در اصول فقه- که قواعد آن را از کتاب و سنت استخراج نموده- به نام الاصول الاصلیة نوشته و در این کتاب ده اصل از قواعد اصولی برآمده از کتاب و سنت را آورده است.

ص: 759

-
- 1- الفوائد المدنیة، ص 59 و 60
 - 2- همان، ص 368 «و بالجملة وقع تخریب الدین مرتین مرة یوم توفی النبی صلی الله علیه و آله و مرة یوم اجريت القواعد الاصولیة و الاصطلاحات التي ذکرتها العامة فی الكتب الاصولیة و فی کتب درایة الحدیث فی احکامنا واحادیثنا.»
 - 3- مقدمة سفینة النجاة، ص 4 و 5.
 - 4- لؤلؤة البحرين، ص 121 «و هذا الشیخ کان فاضلاً محدثاً اخباریاً صلباً کثیر الطعن علی المجتهدین ولا سیما فی رسالته سفینة النجاة حتی أنه يفهم منها نسبة جملة من العلماء الى الکفر فضلاً عن الفسق مثل ایراده الآية «یا بنی اربک معنا ای و لا تکن مع الکافرین.»
 - 5- روضات الجنات، ج 6، ص 92

و نیز کتاب سفینه النجاة را در ردّ بر مجتهدان و نقد آنان نگاشته است، این کتاب که در دوازده فصل تنظیم شده است شیوة اجتهاد فقیهان اصولی و آراء آنان را نقد و ایراد می کند.

فیض رساله دیگری به نام الشهاب الثاقب دارد این رساله درباره وجوب عینی نماز جمعه در زمان غیبت امام معصوم علیه السلام است که برای اقامه، آن اذن امام معصوم علیه السلام یا سلطان عادل شرط نیست.

در حقیقت یکی از اتهامات جدی بر مرحوم فیض همین فتوای به وجوب عینی نماز جمعه است که از طرف مخالفان فیض به شدت پیگیری می شد. این جریان از شیخ علی شهیدی از نوادگان شهید ثانی شروع شد. او در رساله اش در باب نماز جمعه، قائلین به وجوب آن را به انتقاد می گیرد و از جمله محقق کرکی را متهم به بی سواد می کند.

این انتقادهای تا زمان صاحب جواهر ادامه دارد او در جلد یازدهم کتاب جواهر در صفحات 178 و 179 به انتقاد از شهید ثانی و فیض کاشانی می پردازد و رساله فیض یعنی الشهاب الثاقب را به عنوان کتاب ضلال معرفی می نماید و به طور کلی علمای فارس و عجم را متهم به حبّ ریاست می کند و قول به وجوب نماز جمعه را فتوایی برای خوشایند سلاطین می داند.

گرچه برای این گونه نقدها می توان پاسخ های تقضی و حلی ارایه کرد به عنوان نمونه این که قول به وجوب عینی نماز جمعه را به علمای اخباری نسبت می دهند حرف تمامی نیست زیرا اولین قائل به وجوب عینی آن شهید ثانی جبل عاملی است، او رساله هایی با نام های رساله فی صلاة الجمعة، الحثّ علی صلاة الجمعة، رساله فی آداب الجمعة دارد.

اما این که صاحب جواهر علمای عجم را متهم به حبّ ریاست می کند و فتوای به وجوب نماز جمعه را برای رضایت شاهان صفوی می داند باید گفت: شهید ثانی نه عجم است و نه به بلاد عجم آمده است، به علاوه او مجتهد اصولی است، نه اخباری از همه مهمتر این که قائلین به وجوب عینی اصولاً به اذن سلطان معتقد نیستند از این رو بسیاری از آنان در خارج از شهر به اقامه نماز جمعه می پرداختند؛ بنابراین چنین اتهاماتی بر بزرگان شیعه آن هم از مثل صاحب جواهر غیر قابل قبول است.

دلایل اخباری بودن فیض رحمه الله

به نظر می رسد برای تبیین مسلک فیض در فقه و شریعت و این که او در فقه مسلک بر اخباریان مشی می کند بهترین گزینه کتاب سفینه النجاة است که فیض آن را برای اثبات حقانیت

این روش و مردود بودن شیوه اجتهاد نگاشته است بنابراین مناسب است به گونه اختصار آراء او را در این کتاب مورد بررسی قرار دهیم گرچه پیش از این، اندکی از مطالب کتاب اصول اصیلة و نیز رساله حق المبین فیض که در همین زمینه نوشته است گزارش کردیم.

فیض در این کتاب که در دوازده فصل تنظیم و ترتیب یافته بر اصول اخباریگری پای می فشارد و روش اجتهاد در فقه را میراث عامه و اهل سنت می داند که در میان شیعه رواج یافته است.

او در مقدمه کتاب (1) بر انحصار ادله شرعی در قرآن و حدیث تأکید می کند و اجماع را به عنوان منبع شرعی مردود می شمارد. نظر او بر این است که منابع احکام شرعی جز محکومات قرآن و سنت رسول صلی الله علیه و آله و روایات اهل بیت علیهم السلام نیست و هر نوع اجتهاد در احکام و تمسک به اجماع، بدعت در دین خداست و این شیوه ها از طرف مخالفان اهل بیت علیهم السلام ساخته و پرداخته شده است از این رو کتاب خود را سفینه النجاة نام نهاده تا هر کس بر این روش مشی نماید، از ظلمت مخالفت با اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله نجات یابد.

در نخستین فصل این کتاب (2) بر انحصار منابع شرعی در نزد شیعه امامیه بر قرآن و حدیث پای می فشارد و از روش علمای اخباری که از کتاب و آیات محکم آن و از حدیث متقن و موثوق الصدور در بیان احکام استفاده می کنند تعریف و ستایش می نماید و آن گاه مطلبی را از ابن ابی الحدید نقل می کند. او در شرح نهج البلاغه خود ترجیح عمر را بر امیر المؤمنین علیه السلام رد می کند چه این که عمر در روش خود اجتهاد می کرد و به قیاس و استحسان و مصالح مرسله عمل می نمود در حالی که امیر المؤمنین علیه السلام بر نصوص قرآنی و ظواهر آن و بر حدیث پیامبر صلی الله علیه و آله بسنده می کرد و هرگز به قیاس و استحسان عمل نمی نمود.

در فصل دوم به تاریخ و علل و عوامل ظهور اجتهاد در میان شیعه امامیه اشاره می کند و اساس آن را عدم حضور امام معصوم علیه السلام در میان شیعه و اختلاط شیعه با اهل سنت و رواج کتاب ها و پشتیبانی خلفا و پادشاهان از عامه و روش آنان می داند.

وی علاوه بر اسباب و علل خارجی به چند علت داخلی نیز اشاره می کند:

اول اختلاف برداشت از ظواهر آیات و روایات که چاره ای جز تأویل و ارجاع بعضی بر بعضی دیگر نیست و این خود نوعی اجتهاد در دین است.

ص: 761

1- مقدمة سفينة النجاة، ص 4 و 5.

2- همان، ص 7 - 10.

دوم وقایع و حوادث فراوانی در زندگی مردم پیش می آید که در مورد آن ها نصی از شارع به ما نرسیده است و در نهایت به ابهام در بعضی از احکام و این که به آن ها جز با تحصیل ظن و گمان نمی توان رسید اشاره می کند.

در فصل سوم این کتاب بر اساس برداشت فیض از روایات تثلیث، امور مردم به لحاظ حکم به سه قسم تقسیم می شوند: 1. امر بین رشد؛ 2. امر بین غیه؛ 3. امر مشکل یرد حکمه الی الله و رسوله صلی الله علیه و آله.

آن گاه می گوید: مجتهدان در قسم سوم می توانند اجتهاد کنند در حالی که شارع خود آن را مبهم قرار داده است و به ما امر کرده تا در این گونه موارد توقف کنیم.

او خطاب به مجتهدان می گوید شما می خواهید با اجتهاد خود در قسم سوم که حکم آن مبهم است آن را با ظنون اجتهادی خود مبین کنید. آیا ظن و گمان، جای علم را می گیرد و آیا آن حکم را از ابهام خارج می کند؟ هرگز.

سپس در فصل پنجم به شواهدی از کلمات فقهای بزرگ شیعه اشاره می کند و از این شواهد دلایلی بر صحت روش اخباری ارائه مینماید از فقیهانی چون سید مرتضی و علامه حلی در نهاییه و محقق در معتبر و شهید در ذکری و کلینی در اول کافی و صدوق در اول فقیه... مبنی بر این که آنان نیز در احکام بر اخبار موثق الصدور عمل می کرده اند، نه بر ظنون اجتهادی.

آن گاه در فصل ششم به تفاوت ظنّ حاصل از اخبار و ظنّ برآمده از اجتهاد و عدم حجیت دومی می پردازد.

سپس در فصل هفتم به آیات و روایاتی که بر انحصار ادله شرعی در سماع و شنیدن از معصومین علیهم السلام است، اشاره می کند و از آیاتی چون (... فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ) (1) و آیه (... وَ لَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ...) (2) و آیه (وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ) (3) استفاده می کند.

و آن گاه در فصل نهم در مذمت اجتهاد و پیروی از رأی آیات و اخبار بسیاری را ارائه می دهد و در دو فصل بعدی به نقل کلام از قدمای اصحاب و فقهای بزرگ شیعه و اخوان بر مذمت اجتهاد و تبعیت از رأی می پردازد.

و سرانجام در فصل دوازدهم مفاصد مترتب بر اجتهاد را بیان می کند و به چند مسأله از

ص: 762

1- سوره نحل، آیه 43.

2- سوره نساء، آیه 83.

3- سوره آل عمران، آیه 7.

مسایل اجتهادی مجتهدان و مفاسد مترتب بر آن‌ها اشاره می‌نماید.

در خاتمه کتاب متذکر می‌شود که علت مخالفت او با اصول اجتهادی از سر جهل و عدم آگاهی او از این روش نمی‌باشد بلکه بررسی و تتبع در اصول و قواعد اجتهاد و این که آن‌ها مبتنی بر مآخذ شرعی و دینی نمی‌باشد دلیل گرایش او به روش اخباری است. (1)

همان گونه که از فصول این کتاب و همچنین از مطالبی که از رسالة حق المبين و الاصول الاصلية در این جا آوردیم به روشنی دیدگاه ملا محسن فیض در باب اجتهاد در فقه و اتکا به قواعد اصول فقه مشخص می‌شود و نظر او در انحصار منابع شریعت در کتاب و سنت معلوم می‌گردد اما این که فیض اجتهاد را فقط در فقه و امور تعبدی نمی‌پذیرد، یا این که او اجتهاد را در مطلق علوم دینی اعم از معارف اخلاق و تعبدیات مردود می‌شمارد قابل تأمل است. (2)

چنان که از مؤلفات فیض در این علوم به دست می‌آید او این نظر را فقط در تعبدیات و شریعت پذیرفته است و در سایر علوم دینی یعنی در معارف دین و اخلاق، روش عقلانی و عقلایی را می‌پذیرد؛ آنچنان که سیر و سلوک عارفان و سالکان در کشف و شهود حقایق مورد قبول او است. شاهد بر این معنا علاوه بر تألیفات فراوان او در مباحث فلسفی، کلامی، اخلاقی و عرفانی در جای جای مؤلفات خود بر هماهنگی عقل و وحی تأکید می‌کند.

او در مقدمه کتاب عین الیقین خود که کتابی است در باب معارف دین و علوم باطنی و به روش حکمت و عرفان نگاشته شده است هدف خود را از تألیف این کتاب در چهار دلیل بیان می‌کند. در دلیل چهارم می‌گوید: «هدف من از نگاشتن این کتاب آن است که اثبات کنم آن چه حکمای قدیم در باب معارف گفته اند با آن چه در شرع مبین از علوم و معارف وارد شده است تهافت و تنافی نیست بلکه آن چه انبیا و اولیا آورده اند نسبت به آن چه محصول عقول حکماست، برتری دارد.» (3)

ص: 763

1- سفينة النجاة، ص 138 «خاتمة: اعلم انی لست انکر طريقة اهل الاجتهاد جهلاً منی بها ولا لعدم بصیرتی فیها، کلا بل ما اقدمت علی ذمها الا بعد ما اطلعت... وبعد ما صرفت فی البحث عن اصولهم المخترعة ایاما و قضیت فی صناعتهم اعواماً فانی بما یعملون بصیر...»

2- مقدمة علم الیقین، ص 44 و 45، به نقل از اصول اصیلة، ص 65.

3- عین الیقین، ص 4 «منها ارادتی ان اجمع بین طريقة الحكماء الاوائل فی المعارف و الاسرار و بین ما ورد فی الشرع المبين من العلوم و الانوار فیما وقع فیہ الاشتراك لیتبین لطالب الحق ان لا منافاة بین ما ادركته عقول العلماء العقلاء ذو المجاهدات والمخلوات... و ما اعطته الشرايع و النبوات و نطقت به السنة الرسل والانبياء من المعارف.»

در صفحه 6 مقدمه می گوید: «هر اصلی از اصول عقلی را می توانید در این کتاب بیابید و این که این اصول مطابق با آن چیزی است که در کتاب عزیز و سنت اهل بیت علیهم السلام وارد شده است.»

سپس در صفحه 14، بحث مبسوطی در تلازم میان عقل و شرع و نیاز هر یک به دیگری را بیان می کند. (1)

با توجه به این شواهد و دیگر شواهدی که در کتب و مؤلفات فیض موجود است، تفاوت اساسی میان تفکر اخباریگری وی با سایر اخباریان معلوم می شود. این مباحث و رابطه عقل و وحی و دیدگاه فیض در باب تلازم میان احکام عقلی و نقلی در ذیل عنوان دیدگاه اخباریان درباره عقل به گونه اشاره خواهد آمد.

فیض کاشانی اخباری متعادل

از شواهدی که بر اخباریگری فیض آورده شد به خوبی روشن می شود که فیض این مسلک را فقط در باب شریعت یعنی فقه و تعبّدیات پذیرفته است و بر آن اصرار می کند. او روش اخباریگری را در شریعت و احکام فقهی از اوایل عمر علمی خویش پذیرفته و تا آخر عمر خود بر آن استوار بوده است دلیل این استمرار را می توان در تألیفات فیض جست و جو کرد، چنان که او اولین تألیف خود را بر رد و نقد اصول فقه نگاشت و کتابش را نقد الاصول الفقهیه نام نهاد و کتاب سفینه النجاة را در سال 1058ق، یعنی اواسط عمر علمی خود نوشت و در آن نظریه مجتهدان و روش اجتهادی آن ها را به گونه مبسوط به نقد کشیده است. از طرفی کتاب الاصول الاصلیه را در سال 1044ق نگاشت و در این کتاب نیز بر همان اصول اخباریگری پای فشرده است.

جالب توجه این که مسایل اساسی در این کتاب را در مقدمه کتاب الحقایق (2) خویش که در آخرین سال عمر خود تألیف نموده نیز آورده است. از این رو، می توان گفت: فیض در طول زندگی علمی خود در حوزه احکام و، شریعت بر این مسلک باقی مانده است.

نکته قابل توجه این که فیض در اخباریگری نیز متعادل بوده و از افراط در این مسلک نیز پرهیز دارد، از این رو او به تندروری های ملا محمد امین استرآبادی، هم از جهت نظری و هم به لحاظ عملی نقد و اشکال می کند

ص: 764

-
- 1- همان، ص 14 «اعلم ان العقل لن يهتدى الا بالشرع والشرع لن يتبين الا بالعقل والعقل كاس والشرع كالبناء ولن يثبت بناء ما لم يكن اس ولن يغنى اس ما لم يكن بناء وايضاً «العقل كالبصر والشرع كالشعاع...»
 - 2- الحقایق، الفصل الرابع في علم الفقه والتفقه.

گر چه فیض از امین استر آبادی در ابتدا ستایش و تمجید می کرد و او را در مسلک اخباری نسبت به خود پیش کسوت می دانست اما در چند اصل و مبنا با او به مخالفت بر می خیزد، این اصول و مبانی به گونه ای است که مکتب اخباریگری فیض را از استر آبادی کاملاً متمایز و مستقل می نماید.

فیض در رساله الحق المبین فی تحقیق کیفیة التفقه فی الدین می گوید: «به برخی از حقایقی که من در باب تفقه در دین رسیده ام، بعضی از اهل استر آباد که در مکه مکرمه ساکن است نیز به آن رسیده و او نیز معتقد است که در دین باید به اخبار و روایات عمل کرد و اجتهاد و رأی را طرد و کنار گذارد، البته استر آبادی در این مسلک بر من تقدم دارد.» (1)

اما بعد از ستایش از استر آبادی به نقد دیدگاه های او می پردازد، این نقدها عبارتند از:

1. افراط و غلق استر آبادی در تصحیح همه اخبار و روایاتی که در کتب اربعه آمده است و این که همه این روایات به طور قطع از امامان معصوم علیهم السلام صادر شده است.

2. طعن و تندروی های استر آبادی درباره اصحاب و علمای امامیه که در فقه طریقه اجتهاد را طی کرده اند و نسبت دادن بزرگان و فقه های شیعه را به فساد و افساد. (2)

آن گاه دیدگاه خود را درباره احکام و فقه و شیوه تحقیق را در آن ها توضیح می دهد و در این نظریه پردازی ناظر به دیدگاه استر آبادی است که آن را به نقد کشیده است.

1. موضوعات و امور از جهت حکم به سه بخش تقسیم می شوند نه دو بخش، آن چنان که استر آبادی می گوید:

الف. اموری که بین الرشده هستند.

ب. اموری که بین الغی می باشند.

ج. اموری که به لحاظ حکم مشتبیه می باشند و حکم آن ها برای ما روشن نیست.

2. در بسیاری از امور حکم برای ما بیان نشده است گرچه برای پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم و اهل بیت او علیهم السلام معلوم و مشخص است اما به دست ما نرسیده است، از این رو در این امور،

ص: 765

1- رساله الحق المبین، ص 12 «وقد اهتدی لبعض ما اهتدیت له بعض اصحابنا من استر آباد کان یسکن مکه شرفها الله و قد ادرکت صحبتہ بها فانه کان یقول بوجوب العمل بالاخبار... و لعمری انه قد اصاب فی ذلك و هو الفاتح لنا هذا الباب و هادینا فیہ الی سبیل الصواب».

2- همان «و اما الأمران الامران فاحدهما افراطه فی القول بالاخبار و غلوه فیہ... و الثاني، طعنه فی طائفة من اجلة فقهاءنا....»

حکم آن براءت می باشد. (1)

فیض در کتاب اصول اصیله نیز به نقد نظریه ملا محمد امین استرآبادی پرداخته است و دیدگاه او را مبنی بر این که احکام مورد نیاز مردم و امت تا روز قیامت در روایات ما به طور روشن و مبین و قطعی آمده است را مردود می شمارد و نظر او مبنی بر این که جایی برای اباحه اصیله باقی نمی ماند را نمی پذیرد. (2)

آن گاه فیض به پاسخ این دیدگاه می پردازد و می گوید: این که احکام خداوند در همه موضوعات به طور روشن بیان شده است این معنا مخصوص پیامبر صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام او می باشد و یا کسانی که به گونه‌ای حضوری احکام را از ائمه علیهم السلام دریافت می کردند، نه در مورد سایر مردم، به ویژه در زمان غیبت معصوم علیه السلام که خطاب قطعی در احکام وجود ندارد، چنان که از آیات قرآن نیز برداشت های متفاوت می شود و فهم قرآن برای همه یکسان نیست. بنابراین در موارد اجمال نص یا فقدان نص باید به براءت اصلی تمسک جست. (3) وی در ادامه برای تمسک به براءت سخن محقق حلی را بیان می کند.

با توجه به آن چه گفته شد می توان تفاوت میان دیدگاه فیض را در مسلک اخباریگری با نظر ملا محمد امین استرآبادی که سر سلسله اخباریان در قرن یازدهم می باشد دریافت، چه این که فیض اولاً همه روایات کتب اربعه را معتبر نمی داند بلکه اعتقاد او بر این است که در میان روایات این کتب نیز احادیث ضعیف و غیر قابل اعتماد وجود دارد.

ثانیاً: او معتقد به وجود احکام متشابه است، یعنی اموری که حکم آن ها برای ما روشن نیست از این رو در چنین مواردی باید به اباحه اصلی رجوع کرد و حکم آن اباحه است.

ثالثاً: فیض در فهم احکام برای عقل نیز شأنی قائل است. او در مقدمه کتاب اصول اصیله

ص: 766

1- همان، «و اما الاصلان الاصيلان فاحدهما اثبات المتشابه في الاحكام وتثليث الامر والثاني، اسقاط التكليف المبتدعه وتقليل الحكم».

2- الاصول الاصيله، ص 17 «قال بعض الفضلاء من المعلوم عند اولي الالباب ان الاحاديث الشريفه ناطقه بان كل واقعه تحتاج اليها الامه الى يوم القيامة ورد فيها خطاب قطعي عن الله تعالى فلم يبق شئ على مجرد اباحته الاصلية فالتمسك بالبرائة الاصلية لا يجوز في نفس احكامه تعالى».

3- همان، ص 17 و 18 «اقول هذا انما يصح بالنسبة الى من خصه الله بفهم جميع الاحكام من القرآن كالائمة المعصومين عليهم السلام و من نمكن من الاخذ عنهم مشافهة دون جمهور الناس... اما في مثل هذا الزمان فلا- خطاب قطعي في حكم من الاحكام المختلف فيها... و ايضاً فان اكثرها كالقرآن في الدلالة الاجمالية و عدم التخصيص و قبولها لتخالف الافهام فيها».

می گوید: «من قواعد و اصول مذکور در این کتاب را از کتاب و سنت و عقل به دست آورده ام.» (1)

دیدگاه اخباریان در باب حجیت عقل

اشاره

جریان اخباریگری در میان شیعه یکسان و یکنواخت نیست بلکه آنان در مسأله قلمرو عقل و حجیت و عدم حجیت آن به دو گروه اعتدالیون و افراطیون قابل تقسیم می باشند که هر یک از این دو نیز به صورت یک طیف و دارای درجات و مراتب می باشند.

به تعبیری دیگر تمایز و تفاوت بنیادین میان تفکر اصولی و اخباری در نوع نگاه آنان به جایگاه عقل در حوزه معرفت دینی بر می گردد و همه اخباریان بر عدم حجیت عقل در این حوزه اصرار می ورزند. تفاوت آنان در مقدار و اندازه عدم حجیت است.

اخباریان از روایاتی که از قیاس در دین نهی کرده اند و در آن ها توصیه بر عدم به کارگیری قیاس در حوزه دین شده است و کیفرهای دردناکی را برای سرپیچی از این سفارش بیان کرده اند، دستاویزی برای توجیه مسلک و روش خود کرده اند به گونه ای که شاید بتوان گفت: علت و منشأ اصلی گرایش به اخباریگری همین گروه از روایات است.

این روایات در جوامع روایی شیعه به وضوح یافت می شود فیض این گروه از روایات را در برخی از تألیفات خود آورده است؛ برای نمونه در فصول مقدماتی کتاب الحقائق (2) و همچنین در کتاب سفینه النجاة (3) آیات و روایاتی که در ردّ بر ظن و عمل به گمان و رأی و به کارگیری قیاس آمده آورده است.

فیض در بخش احادیث، از حدیث قدسی آغاز می کند: (مَا آمَنَ بِي مَنْ فَسَّرَ كَلَامِي بِرَأْيِهِ وَمَا عَلَى دِينِي مَنْ اسْتَعْمَلَ الْقِيَاسَ فِي دِينِي). (رواه الصدوق فی اماليه) (4)

و عن النبي صلى الله عليه وآله: (مَنْ فَسَّرَ الْقُرْآنَ بِرَأْيِهِ فَاصَابَ الْحَقَّ فَقَدْ أَخْطَأَ) (و هو مشهور). (5)

و في نهج البلاغة من كلام امير المؤمنين عليه السلام «في ذمّ اختلاف العلماء في القياس، لا ترد على احدهم القضية في حكم من الاحكام فيحكم فيه برأيه ثم ترد تلك القضية بعينها على غيره فيحكم فيها

ص: 767

1- همان «ان هذه اصول اصلية يبتنى عليها فروع جليلة استفدت من القرآن المجيد و اخبار اهل البيت عليهم السلام و شواهد العقل».

2- الحقائق، ص 36 «الفصل الثاني عشر في ذم اهل البدع والاهواء».

3- سفينة النجاة، ص 70 ج 101 «الفصل التاسع، ذكر جملة من الآيات و الاخبار الواردة في ذم الاجتهاد و متابعة الآراء و المنع منهما».

4- سفينة النجاة، ص 72.

5- سفينة النجاة، ص 72

بخلاف قوله ...» و این احادیث را ادامه می دهد و از سایر ائمه معصومین علیهم السلام نیز در این زمینه روایت نقل می کند.

مرحوم مجلسی نیز در بحار الأنوار، (1) در «باب البدع و الرأی و المقایس» و به طور پراکنده در باب های دیگر و مجلدات بحار به این روایات اشاره دارد.

محتوای این روایات نهی از قیاس در دین و شریعت است و این که مؤمنان نباید در دین خدا به رأی خود که ناشی از عقل های ناقص بشری است عمل کنند، باز شدن پای قیاس و رأی در دین، موجب نابودی دین و هلاکت مؤمنان خواهد شد.

روایات این گونه است:

(مَنْ عَمِلَ بِالْمَقَاسِ فَقَدْ هَلَكَ وَ أَهْلَكَ). (2)

(مَنْ أَفْتَى النَّاسَ بِرَأْيِهِ فَقَدْ دَانَ بِمَا لَا يَعْلَمُ وَ مَنْ دَانَ بِمَا لَا يَعْلَمُ فَقَدْ ضَادَّ اللَّهَ...). (3)

(إِنَّ دِينَ اللَّهِ لَا يُصَابُ بِالْعُقُولِ النَّاقِصَةِ وَ الْآوَاءِ الْبَاطِلَةِ وَ الْمَقَاسِ الْفَاسِدَةِ وَ لَا يُصَابُ إِلَّا بِالتَّسْلِيمِ فَمَنْ سَلَّمَ لَنَا سَلِمَ وَ مَنْ اهْتَدَى بِنَا هُدَى وَ مَنْ دَانَ بِالْقِيَاسِ وَ الرَّأْيِ هَلَكَ). (4)

علمای اخباری این روایات را دلیل بر نکوهش عقل و استدلال عقلانی پنداشته و قیاس منطقی و عقلی (برهان) را نیز بخشی از قیاس مردود دانسته اند چنان که مرحوم مجلسی با صراحت، قیاس در این روایات را قیاس لغوی دانسته و شامل همه استدلال های عقلی می داند. (5)

علامه مجلسی در باب حجیت عقل به تفصیل معتقد است او این تفصیل را از همین روایات استنتاج کرده است. به نظر علامه مجلسی مفاد این روایات حجیت عقل است تا زمانی که انسان را به امام معصوم راهنمایی کند و پس از آن عقل و احکام آن هیچ گونه حجیتی ندارد. (6)

مرحوم علامه طباطبایی در نقد کلام مرحوم مجلسی می گوید: اخباریان دارای چنین دیدگاهی می باشند آن گاه می گوید آن چه مجلسی در باب حجیت عقل می گوید، به معنای پذیرفتن عقل از طرفی و ابطال حجیت آن از طرف دیگر است. به تعبیر دیگر از نتیجه ای که

ص: 768

1- بحار الأنوار، ج 2، ص 283، باب 34.

2- بحار الأنوار، ج 2، ص 118، ح 24

3- همان، ص 299، ح 25

4- همان، ص 303، ح 41

5- همان، ص 288، ذیل 5 «ایضاح یحتمل... ان طریق العقل مما يقع فيه الخطا كثيرا فلا يجوز الاتكال عليه في امور الدين بل يجب الرجوع في جميع ذلك الى اوصياء سيد المرسلین صلی الله علیه و آله و هذا هو الظاهر في اکثر اخبار هذا الباب، فالمراد بالقياس، هنا القياس اللغوی»

6- همان، ص 314 «و لا يخفى عليك بعد التدبر في هذا الخبر و اضربه انهم عليهم السلام سدوا باب العقل بعد معرفة الامام و امروا

بأخذ جميع الأمور منهم ونهوا عن الاتكال على العقول الناقضة في كل باب».

از حکم عقل می گیرد حکم عقل را ابطال می کند یعنی عقل خود را ابطال می کند و این کلام عجیبی است. اما اگر منظور مجلسی از این کلام آن است که حجیت عقل تا زمانی است که نتیجه آن تصدیق امام علیه السلام باشد و از آن زمان به بعد، حکم عقل صادق نیست.

علامه این تفسیر از حجیت عقل را به مراتب بدتر از تفسیر اول دانسته و آن را به معنای تبعیت عقل از نقل می داند. این در حالی است که حجیت نقل نیز به واسطه عقل تمام می شود؛ یعنی دور مصرح در مسأله حجیت به این معنا که حجیت نقل، متوقف بر حجیت عقل و حجیت عقل، موقوف بر نقل است. (1)

نقد دیدگاه اخباریان در باب حجیت عقل

سؤال اساسی از فقیهان اخباری این است:

الف. آیا قیاس در این روایات عام است تا شامل ادله و قیاس های عقلی بشود، یا قیاس در این روایات به معنای قیاس فقهی که همان تمثیل منطقی است می باشد به نظر می رسد که قیاس در این روایات به معنای فقهی است و بر این مطلب هم شاهد درونی و هم گواه بیرونی در این روایات وجود دارد.

منظور از شواهد و قراین داخلی در این گروه از روایات مثال هایی است که امام علیه السلام به عنوان شاهد بر مدعای خود می آورد این مثال ها همه در حوزه فقه و احکام تعبدی است؛ مثل حدود، دیات احکام حیض و وجوب قضای روزه و عدم وجوب قضای نماز....

و مراد از شواهد خارجی آن است که در بیشتر این روایات سخن از اهل عراق و فقیهان آن دیار و به ویژه ابو حنیفه است که به قیاس و استحسان در مسایل فقهی و تعبدی فتوا می دهند. در برخی از این روایات امام علیه السلام با شخص ابوحنیفه مواجه است و از او در باب منابع فتوا سؤال می کند، مانند آن چه در روایت های 3 و 4 و 5 از باب 34، ص 287 آمده است. چنان که امام موسی بن جعفر علیه السلام با ابو یوسف فقیه در باب قیاس، مواجهه ای دارد؛ حدیث هفتم از همین باب این رویارویی را نقل می کند.

با توجه به این قراین به روشنی منظور امامان علیهم السلام در این روایات از عنوان قیاس و رأی

ص: 769

1- همان «هذا ما يراه الاخباريون وكثير من غيرهم وهو من اعجب الخطاء ولو ابطال حكم العقل بعد معرفة الامام كان فيه ابطال التوحيد والنبوة والامامة وسائر المعارف الدينية وكيف ينتج من العقل نتيجة ثم يبطل بها حكمه و تصديق النتيجة بعينها ولو اريد بذلك ان حكم العقل صادق حتى ينتج ذلك ثم يسد بابا كان معناه تبعية العقل في حكم للنقل وهو افحش فساد....»

معلوم می شود و این که مراد آنان قیاس فقهی یعنی همان تمثیل منطقی است نه قیاس به معنای لغوی آن تا شامل همه قیاس های منطقی و برهان های عقلی بشود، چنان که علامه مجلسی و دیگران ادعا نموده اند.

ب. سؤال دیگر از اخباریان این است که اگر منظور از قیاس هر نوع استدلال عقلی و استحسان ظنی را شامل می شود و عقل در این روایات به طور کلی مورد نکوهش قرار گرفته است، با گروه دیگری از روایات که از ائمه معصومین علیهم السلام به ما رسیده است در باب (تعظیم ستایش از عقل به عنوان حجت خداوند در انسان و این که عقل تنها مخاطب خداوند در باب تکلیف و ثواب و عقاب است و منزلت انسان به عقل اوست و ارزش اعمال انسان بستگی به مقدار عقل او دارد) (1) چگونه سازگاری دارد آیا این دو دسته از روایات با یک دیگر متعارض بوده و در نتیجه تساقط می کنند.

یا این که این دو گروه قابل جمع و با یکدیگر تلائم دارند و هر یک ناظر به حوزه ای از معارف دین می باشند و منظور ائمه علیهم السلام از نهی نمودن از قیاس در دین نه آن است که دین خدا دور از دسترس عقل انسانی است و قابل فهم برای انسان نیست؛ اگر چنین است، پس مخاطبان دین خداوند چه کسانی می باشند و دین برای هدایت کیست؟ و چرا به ما دستور داده اند که برای تمیز روایات درست از نادرست آن ها را به قرآن عرضه کنید و آن چه را که موافق با قرآن یافتید قبول کنید و بقیه را کنار بگذارید. اگر در واقع قرآن دور از دسترس فهم ما باشد، چرا چنین دستورهایی از طرف امامان علیهم السلام صادر شده است؟ این روایات علاوه بر حجیت ظواهر، قرآن امکان فهم ما را از قرآن اثبات می کند.

بنابراین منظور از روایاتی که از قیاس نهی می کند نهی از استدلال های ظنی و گمانه ای قیاسی در حوزه احکام تعبیدی است و این که انسان ادعای استقلال در فهم حقایق دین و همه رمز و رازهای آن داشته باشد و توجهی به اوصیای پیامبر صلی الله علیه وسلم نداشته باشد. نه آن چنان که اخباریان و از جمله علامه مجلسی این روایات را بر عدم حجیت عقل گواه می گیرند و در مقام جمع با روایاتی که بر ستایش عقل اصرار دارد می گویند عقل حجت است تا آن گاه که انسان را به ولی الله و امام برساند و پس از آن از حجیت ساقط است و فقط امام معصوم حجت می باشد.

بنابراین نتیجه ای که از بررسی دو دیدگاه و دو دسته از روایات که برخی بر نکوهش رأی

ص: 770

و قیاس و عقل و گروهی بر ستایش و تعظیم عقل آمده است - به دست می آید، این است که عقل در حوزه معارف دین حجت است و از منابع دین محسوب می شود و میزان اعمال است و فقط در حوزه تعبدیات و احکام تعبدی راهی ندارد و این چیزی است که خود عقل بر آن آگاهی دارد. البته استقلال عقل در حوزه متافیزیک در خصوصیات و ویژگی ها و جزئیات آن نیز مورد تردید است چنان که عقل بیش از اثبات مطالب چیزی را به انسان نمی دهد و نیل و وصول به حقایق از راه کشف و شهود میسر است.

قبلاً دیدگاه فیض کاشانی را در باب عقل و این که عقل در حوزه معارف دین از منابع به شمار می آید آورده و به آن اشاره شد و تفاوت فیض را با دیگر اخباریان تبیین نمود، گرچه فیض نیز در جای جای تألیفات خود مثل آن چه در کتاب راه صواب آورده است، به ویژه آن چه در جواب سؤال ششم مبنی بر عدم اعتماد بر کتب و رسایل مجتهدان گفته است، [\(1\)](#) عباراتی در مورد منابع دین آورده است که به نوعی ایهام آور است، اما جمع میان گفتار و انظار او این معنا را اثبات می کند که او نظری متفاوت با سایر اخباریان در مورد حجیت عقل دارد.

ص: 771

1. اختیار معرفة الرجال، محمد بن حسن طوسی (م 460 ق)، مؤسسة آل البيت عليهم السلام، قم.
2. کافی، محمد بن یعقوب الكليني تهران: دار الكتب الاسلاميه، 1388 ق.
3. الاستبصار، محمد بن حسن طوسی تهران دارالکتب الاسلاميه، چاپ سوم، 1390 ق.
4. الاصول الاصيله، ملا محسن فيض كاشاني تهران: دانشگاه تهران 1390 ق.
5. اوائل المقالات (مجموعه مصنفات مصنفات ج 4)، محمد بن نعمان شيخ مفيد، بيروت: دارالمفيد، چاپ دوم، 1414 ق.
6. بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار عليهم السلام، العلامة الشيخ محمد باقر المجلسي (م 1110 ق)، 110 ج، بيروت: مؤسسة الوفاء، چاپ دوم، 1403 ق.
7. تصحيح الاعتقاد (مجموعه مصنفات ج 4)، محمد بن نعمان شيخ مفيد، بيروت: دارالمفيد، چاپ دوم، 1414 ق.
8. تصوّف و ادبيات تصوّف يوغنى ادوارد برتلس، تهران انتشارات امير كبير، چاپ اول، 2536
9. شرح توحيد صدوق، محمد قاضى سعيد تهران مؤسسه چاپ و نشر وزارت ارشاد، چاپ اول، 1415 ق.
10. الحقايق في محاسن الاخلاق، ملا محسن فيض كاشاني بيجا دارالكتاب الاسلامي چاپ دوم، 1423 ق.
11. دانشنامه شاهي (ده رساله ملا محسن فيض كاشاني اصفهان مكتب امير المؤمنين عليه السلام، چاپ اول.
12. دايرة المعارف تشيع، جمعى از پژوهشگران تهران مركز دائرة المعارف بزرگ اسلامي چاپ اول.
13. ده رساله ملا محسن فيض كاشاني اصفهان مركز تحقيقات علمي و ديني امير المؤمنين عليه السلام، 1371
14. الذريعة الى تصانيف الشيعة، شيخ آقا بزرگ طهراني تهران كتابخانه اسلاميه، 25 جلد، 1387 ق.
15. رجال الطوسي، شيخ طوسي (م 460 ق)، قم: مؤسسة النشر الاسلامي.

16. الرد على اهل العدد (مجموعه مصنفات ج 9)، محمد بن نعمان شيخ مفيد، بيروت: دارالمفيد، چاپ دوم، 1414ق.
17. رسالة الحق المبين، ملا محسن فيض كاشاني سازمان چاپ دانشگاه، 1349ش.
18. روضات الجنّات سيد محمد باقر موسوی خوانساری تحقيق و شرح سيد محمد علي، روضاتي اصفهان: چاپ اول
19. علم اليقين، ملا محسن فيض كاشاني قم انتشارات، بيدار، چاپ اول، 1377ش.
20. عين اليقين، ملا محسن فيض كاشاني قم انتشارات انوار الهدى، 1427ق.
21. الفهرست، شيخ طوسي (م460ق) مشهد دانشگاه مشهد، چاپ اول 1351.
22. فهرست های دستنوشته ملا محسن فيض كاشاني مشهد بنياد پژوهش های اسلامي آستان قدس رضوي، چاپ اول، 1377.
23. لؤلؤة البحرين، شيخ يوسف، بحراني نجف اشرف مطبعة النعمان، چاپ دوم، 1969م.
24. المسائل السروية، (مجموعه مصنفات ج 7) محمد بن نعمان شيخ مفيد، بيروت: دارالمفيد، چاپ دوم، 1414ق.
25. الملل و النحل، ابو الفتح محمد بن عبد الكريم شهرستاني، تحقيق صلاح الدين الهواري، بيروت: دار و مكتبة الهلال، 1998
26. الوافي، ملا محسن فيض كاشاني، اصفهان، مكتبة الامام امير المؤمنين عليه السلام، 1370

نوشته ملا عبدالرحیم پاچناری اصفهانی

پژوهش و گزارش: جويا جهانبخش

چکیده

ملا عبدالرحیم پاچناری اصفهانی یکی از اعلام حوزه علمیه اصفهان در قرن سیزدهم است. از وی ده ها اثر در علوم اسلامی به جا مانده که از جمله آن ها رساله شرح بر بعض فقرات زیارت اربعین است پاچناری همان گونه که در رساله مذکور رخ می نماید اندیشمندی است که از گزند غلو و خشوی گری رایج در آن عصر مصون نمانده و از همروزگاران خود رنگ پذیرفته است. این رنگ پذیری در بعضی از نوشتارهای او به ویژه همین شرح زیارت اربعین تا اندازه ای آشکار است. این شرح دارای نکته های ارزنده و مشتمل بر برخی فقرات مشکل این زیارت می باشد پژوهنده این نوشتار آن را گامی در راه نشر و نقد و بررسی یادگارهای تراث شیعی دانسته و به توضیح و نقد و تمحیص آن پرداخته و در مقدمه آن به نکات مفیدی اشاره کرده است.

کلیدواژه ها: ملا عبدالرحیم پاچناری، زیارت اربعین، اربعین امام حسین علیه السلام

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

(الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي مَنَّ عَلَيْنَا بِمُحَمَّدٍ نَبِيِّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دُونَ الْأُمَمِ الْمَاضِيَةِ وَالْقُرُونِ السَّالِفَةِ).

تمهید پژوهنده

سده های دوازدهم و سیزدهم هجری را در تاریخ پر فراز و فرود تشیع و در میان ادوار فرهنگ شیعی، روزگار انحطاط گفته اند؛ (1) و افسوس که این داوری بیش و کم درست می نماید! رشد

ص: 775

1- در این باره بنگرید به داوری استاد دکتر سید جعفر شهیدی در کتاب از دیروز تا فردا (گفتار امینی مجدد مذهب و ادوار تشیع)

سرطانی حشوی گری و غلو و آمیزش پندارهای خرافی با باورهای توده ها و معطل ماندن بسیاری از اباحت اصلی و روی در توژم نهادن دانش هایی چون اصول و...، همه و همه از نمودهای بارز این روزگارند.

رهایی امروز ما از آثار و رواسب آن انحطاط سهمگین و تجدید تجربه عصر زرین فرهنگ شیعی، در گرو شناخت و نقادی باریک بینانه اندیشه و دانش و بینش حاکم بر سده های دوازدهم و سیزدهم است این شناخت و نقادی منوط است به نشر و نقد تراش پربرگ و دامنه ور آن عصر. متأسفانه گام های اندکی در راه نشر علمی تراش شیعی این سده ها برداشته شده و گام های کم تری برای نقد آن.

شادروان استاد محمد تقی دانش پژوه راست می گفت که «... در هر رشته ای که بخواهیم بررسی کنیم باید کتاب و نسخه مربوط به آن رشته را از نو خواند و آن گاه داوری نمود. درباره تاریخ علوم ایرانی و اسلامی... ما بیشتر به نگرستن به کتاب ها و دقت در نسخه ها نیازمندیم هر بار که آن ها را بخوانیم نکته های تازه ای خواهیم یافت».⁽¹⁾

درست از همین در می بایست دست نوشت ها و یادگارهای تراش سده های دوازدهم و سیزدهم را مورد تفتیش و تنقیب و نقد و تمحیص قرار داد تا به ژرفاهای اندیشگی و باوری آن ها نیک آگاه شد.

ملا عبدالرحیم پاچناری اصفهانی یکی از اعلام و فضالای آن روزگار و از کسانی است که با در دسترس نهادن نگارش های متعدد و متنوع زمینه چنین فحص ها و بررسی ها را در آثار خویش به نکویی فراهم ساخته و آینه سان کثیری از خصایص عصری فکر و فرهنگ آن دوران را در این آثار بازتابانیده است.

ما و شما راست که امروز بسی چیزها که پاچناری و بسیاری از همعصران او نوشته اند نپسندیم و استوار نداریم لیک به ناگزیر باید آن مکتوبات را بخوانیم و به ترازوی صرافت برگشیم تا بدانیم افکار و مجادلات این مردمان گرد چه پرسش ها و کارها می گشته و چه اندیشه ها و اعتقاداتی داشته و آن چه کم و بیش برای ما پسینیان به یادگار نهاده اند از کجا و چگونه یافته اند.

شوربختانه در تراجمنامه ها آگاهی معتنابهی از حیات پاچناری مرقوم نیفتاده است، لیک از رهگذر رسائلی چند که از وی در برخی کتابخانه های اصفهان و قم دستیاب می شود، می توان

ص: 776

اندکی سیمای این مرد را بازشناخت محقق عالی قدر، استاد سید احمد حسینی اشکوری - دام علاه - در کتاب نفیس تراجم الرجال او را چنین می شناساند

«الشیخ عبدالرحیم الاصبهانی (ق 13 - ق 14)

عبدالرحیم بن کرم علی پاچناری الاصبهانی عالم فاضل جامع الأطراف العلوم الدینیة، متبّع ادیب شاعر بالفارسیة ضعیف الشعر، مائل الی العرفان و یتشهد کثیراً بشعر الصوفیة، من أعلام القرن الثالث عشر و لعله أوائل القرن الرابع عشر مؤلفاته التي رأیها رسائل فارسیة صغيرة إلا أنّها تتناول علی الأكثر موضوعات غیر مبحوث عنها مفرداً. له رساله نخلیة و رساله کلبیة و رساله رؤیتیة و رساله عصمتیة و رساله تبرائیة و ألف الأخيرة فی سنة 1294» (1)

در اصفهان در کتابخانه مدرسه صدر بازار دست نوشتی از بعضی آثار او هست که پسرش وقف کرده است و رساله ای که از وی درباره زیارت اربعین خواهیم آورد از همین دست نوشت است.

بر صفحه آغازین دست نوشت مدرسه صدر بازار اصفهان (شماره 646) وقفنامه ای آمده است از این قرار:

«هو الواقف علی الضمائر

و بعد وقف مؤبّد و حبس مخلّد گردانید این حقیر ابن ملا عبدالرحیم - غفرله - محمود، این یک جلد کتاب را با سی و یک مجلد دیگر که تماماً از نوشته جات مرحوم مغفور مبرور ابویام می باشند بر کافه مؤمنین و مؤمنات از کسانی که قابل انتفاع بوده باشند که بخوانند و مطالعه نمایند و ثواب آن را به روح والد ماجد حقیر عاید سازند و تولیت آن مادام الحیات با خود حقیر است و بعد از حقیر به ذکور از اولاد حقیر است و بعد با اناث در صورت انقطاع ولد، نسلاً و بعد نسلاً [کذا] با اخوی یا به اولاد اخوی و با انقراض با عالم مجتهد جامع الشّرایط اصفهان باشد و صیغه جاری شد. فمن بدله بعد ما سمعه فإثما اثمه علی الذین یبدلونہ. و کان ذلك پنجم شهر رجب سنه 13 [کذا].»

از این وقفنامه نکاتی چند مستفاد می گردد که از آن شمار است:

1. عبدالرحیم پاچناری نوشته ها و مؤلفات بسیار داشته است؛ چنان که سی و دو مجلد از آن ها طی این مورد وقف شده است؛ و اگر فرض کنیم هر مجلّد مانند این مجلد موجود در

ص: 777

مدرسه صدر بازار بر چهار رساله اشتمال داشته باشد مجموع رسائل موجود در این سی و دو، مجلد صد و بیست و هشت رساله خواهد بود

2. او دو فرزند نرینه داشته که یکی از آن‌ها را «محمود» نام برده است.

3. وفات وی پیش از تاریخ این وقفنامه حادث گردیده است.

4. خانواده او - به احتمال قوی - ساکن اصفهان بوده اند.

5. عبدالرحیم پاچناری به احتمال قوی - در زمان حیات شهرت «ملا» داشته است.

6. باز به احتمال قوی و چنان که از عبارات بر می آید فرزندش از اهل علم بوده است.

رساله ای که اینک در معرض قضاوت محققان نهاده می شود نوشتاری است نه چندان دراز که برآیند تأملات شخصی پاچناری حول زیارت اربعین است و از نحوه استدلال‌ها و استنباط‌ها و مواد مورد استشهاد در آن مشرب پاچناری و دین‌نگری او تا حدود زیادی آفتابی می شود.

نام رساله آن سان که به خط خود عبدالرحیم پاچناری بر صفحه نخست مجموعه موجود در مدرسه صدر بازار آمده، رساله شرح بر بعض فقرات زیارت اربعین است.

پوشیده نماند که اباحت مربوط به کدامین روز اربعین و چند و چون گزارد آداب عبادی آن (1) از مباحث مورد اعتنا و اهتمام در عصر پاچناری بوده است.

محمد بن سلیمان تنکابنی (1235 - 1302 ق) در اکیلیل المصائب گوید: «... بدان که خلاف است که روز اربعین چه روز است مشهور در میان علما آن است که روز اربعین بیستم ماه صفر است؛ لیکن شیخ بهایی - اعلی الله مقامه - فرموده است روز اربعین نوزدهم ماه صفر است؛ به جهت این که اربعین به معنی چهل است و در روزی که حضرت سیدالشهدا را شهید کردند، دهم محرم بود؛ پس چون از روز دهم حساب کنیم چهلم آن نوزدهم صفر خواهد شد؛ و اما بیستم صفر، پس آن بیست و یکم از قتل آن جناب خواهد بود، نه بیستم. و این قول در نهایت ضعف است و قول اول مشهور است به شهرتی که دور نیست که دعوی اجماع بر آن شود، بلکه فی الحقیقه اجماعی است و بنای عمل، امامیه خلفاً عن سلف، بر آن جریان یافته و سیره بر آن جاری شده بلکه دور نیست که دعوی ضرورت مذهب شیعه بر آن متحقق باشد.

ص: 778

1- مرحوم عماد الدین حسین اصفهانی (عماد زاده) در تاریخ زندگانی امام حسین علیه السلام، ج 2، ص 604 - 625 و جاهای دیگر درباره اهمیت زیارت سالار شهیدان حسین بن علی علیهما السلام بشرح سخن گفته است. از برای پایگاه ویژه و تا حدودی رازآمیز عدد «چهل» در فرهنگ دینی و مآثورات اسلامی از جمله ر.ک: اربعین در فرهنگ شیعه، ص 46 - 27

و اما این که روز بیستم از قتل آن حضرت نوزدهم صفر خواهد شد - چنان چه شیخ بهایی فرموده - پس جواب از آن این است شاید امام چهلیم را از روز یازدهم محرم محسوب داشته باشد و چون از روز یازدهم حساب کردی چهلیم روز بیستم صفر خواهد بود و می توان گفت که شاید آن اربعین که امام علیه السلام را امام دیگر زیارت مخصوصه نموده، محرم آن سال، ماه کسر داشته پس از روز قتل چون حساب کنی چهلیم روز بیستم صفر خواهد بود، زیرا محرم بیست و نه روز بوده؛ و یا این که آن ماه محرم که حضرت سیدالشهدا علیه السلام در آن ماه شهید شد کسر داشته؛ پس اربعین آن روز بیستم خواهد بود بعد از آن، اربعین روز بیستم صفر بودن به متابعت اربعین اول استقرار یافته و یا این که امام در روز بیستم صفر امر کرد که مردم آن جناب را زیارت مخصوصه کنند و آن را «اربعین» مستی نمود؛ خواه آن روز چهلیم از روز قتل شود و خواه چهلیم از روز بعد از قتل شود پس مفری از قول مشهور نخواهد بود - والله العالم». (1)

در زمره پرسش و پاسخ های دینی بازمانده از مرحوم ملا احمد نراقی (م 1245ق) بدین پرسش باز می خوریم که «چه می فرمایند در این که ماه محرم یک روز کسر دارد و بیست و نه روز می شود. آیا ما اربعین را در بیست و یکم صفر بدانیم یا بیستم؟»

پاسخ مرحوم نراقی از این قرار است زیارت اربعین زیارت روز بیستم صفر است، نه چهل روز از عاشورا گذشته آن را زیارت اربعین گویند یا به جهت این که سال اول اتفاق افتاده بود که ماه محرم تمام بود یا به جهت این که غالب آن است که چهل روز می باشد.

سید بن طاووس رضی الله عنه (2) روایت کرده است عطاء نقل کرد: روز بیستم صفر با جابر بن عبدالله

ص: 779

1- اِکلیل المصائب، ص 307 و 308

2- در متن مطبوع مأخذ، «طاوس» به دو و او نگاشته شده که گمان می کنم از تصرف مصحح باشد. بسیاری از مصححان و طابعان متون قدیم «طاوس» را که نام نیای سید رضی الدین و گروهی دیگر از سادات نامبردار به «آل طاوس» است به دو و او می نگارند، حال آن که در دست نوشته ای دیرین و رسم خط پیشینیان تا آن جا که من دیده ام و به یاد دارم به یک و او نوشته می شده است. در این جا مرا سر آن نیست که بازگویم در شیوه امروزینه املائی پارسی و تازی واژگانی چون «داود (داوود)»، طاوس (/ طاووس) و جز اینها را چه سان باید نگاشت خواست من تنها آن است تا به نکته ای غز و باریک در املائی طاوس» به عنوان اسم علم توجه دهم صاغانی گفته است: مختار آن است طاوس را در جایی که اسم علم باشد به یک و او نویسند، چونان داود. ابن دقیقه را زبیدی در تاج العروس نقل کرده است. ر.ک: روضات الجنّات، ج 1، ص 148 (ذیل شرح احوال احمد بن موسی بن طاوس).

بودم که به غاضریه رسیدیم؛ غسل کرد و زیارت کرد؛ و زیارت اربعین را نقل می کند.

و نیز سید مذکور در کتاب اقبال می فرماید: کسی سؤال کند که چگونه بیستم صفر روز اربعین می شود و حال این که با روز عاشورا چهل و یک روز می شود؟ خلاصه جوابی که داده این است: چون آن چه مضبوط است این است که روز اربعین روز بیستم صفر است، پس باید بگوییم معلوم است در وقت قرارداد یا روز عاشورا را جزء محرم نگرفته اند، یا ماه محرم سی کم بوده و به این جهت اسم بیستم صفر را اربعین کرده اند.

شیخ کفعمی می گوید چرا زیارت اربعین را اربعین می گویند؟ به جهت این که وقت آن روز بیستم صفر است و سید از مصباح نقل کرده در وجه استحباب زیارت اربعین که: حرم (1) امام حسین علیه السلام روز بیستم صفر وارد مدینه شدند و از غیر مصباح نقل کرده که در معاودت از شام بیستم صفر وارد کربلا شدند خلاصه آن که زیارت اربعین زیارت روز بیستم صفر است». (2)

سخن دراز شد..... غرض آن بود که مسأله روز اربعین و زیارت آن - به اصطلاح امروزی - از مسایل علمی روز بوده است.

خوشبختانه پاچناری در این باره به اباحت صورتگرایانه و تعیین روز و مانند آن پرداخته و یکسره نوشتار خود را به گره گشایی از بعضی عبارات این زیارت ویژه ساخته است.

عبدالرحیم پاچناری آن سان که در این رساله رخ مینماید مردی اندیشه گر و متبع بوده است، لیک مع الأسف اندیشه او از گزند غلو و حشوی گری رایج در آن عصر مصون نمانده و تتبع وی نیز - به هر روی - اگر نمودی دارد در مقایسه با کثیری از عوامزادگان همروزگار اوست نه چندان که عطش پژوهنده ای امروزی را فرو نشاند چه توان کرد؟ ما همه بندیان زمانه خویشیم و در خوی و خیم، بسی بیش از آن که به پندار آید از روزگار و همروزگار انمان رنگ می پذیریم.

روزگار پاچناری روزگار سیطره حشوی گری و غلو بر کثیری از ابواب اندیشه کلامی و تَفَلُّسُفِ عرفان آمیز و تصوف ابن عربی مآبانه ای است که راه ورود اوهام انبوه و خرافات فراوان را به گفتارها و نوشتارهای برخی از دین اندیشان گشوده بود و نقد علمی و عقلانی سکه رایج بازار نبود.

ص: 780

1- «حرم» - در لغت عربی - به آن چه صاحب حرمت است و جمیع آن چه مشخص به دفاع و حمایت از آن پرداخته پاسداشتش را بر خود لازم می شمرد اطلاق می گردد. در این جا مراد شماری از بستگان و وابستگان امام حسین علیه السلام است. (ر.ک: أساور من ذهب، ص 100، هامش.)

2- رسائل و مسایل ج 2 (دفتر سوم)، ص 12 و 13.

مرحوم آیت الله حاج میرزا محمد اشراقی (معروف به «ارباب»/ 1273 - 1341ق)، در کتاب پر ارج الأربعین الحسینیة - که به سال 1328ق. تألیف کرده و علی رغم گرایش مفروطی که به عرفانیات و فلسفیات دارد در تحقیق علوم منقول نیز داد معنی داده است از «خرافاتی» که در السنة مرثیه خوانان شایع بوده و پاره ای مخترعات اکاذیب بارده و مختلقات کتب جدیده مؤلفه شکوه می کند و این بی سر و سامانی را پیامد «مسامحات و اعراض علمای عصر از احادیث و تواریخ» قلم می دهد. (1)

از بن می توان «احادیث» و «تواریخ» را در این جا مثالی از مسایل عینی و واقعیت های بیرونی دانست و بنیادی ترین عیب روند فکری آن عصر را ذهن گرایی و بر بافتن های زیاده روانه دانست به شکلی که از ناهماهنگی با واقع و آن چه از وقایع اخبار می کند سخت بی پروا است.

گشایش باب تأویل به نحوی خانمان سوز و اندیشه شوران که سخنان بکر و ناب کتاب و سنت را از طراوت و رسایی می اندازد و خادم همان برافته های ذهنی می سازد، از دیگر نموده های سازمان اندیشه در این روزگار شوریده است. گفت

کرده ای تأویل حرف بکر را *** خویش را تأویل کن، نی ذکر را (2)

رساله شرح بر بعض فقرات زیارت اربعین پاچناری تا اندازه ای از چنین شوریدگی های فکر و فرهنگ زمانه رنگ پذیرفته و البته این رنگ پذیری در بعضی نوشتارهای او بیشتر است.

امید می برم بتوانم تحقیق و توضیح دیگر رساله های او را نیز به فرجام برم و از رهگذر مجموعه رسائل وی پنجره ای دیگر به گوشه هایی از گذشته اندیشگی این امت بگشایم. ایدون باد! (3)

ص: 781

1- ر.ک: الأربعین الحسینیة، ص 259

2- مولوی.

3- در تعلیقات رساله حاضر دو مأخذ یک عبارت را دوست گرامی آقای علی رضا رحمانی ملک آباد، به من فرا نموده اند از تذکر ایشان سپاسگزارم. همچنین از دوست ارجمند آقای سید موسی درخشنده، سپاسگزارم که وسایل دسترسی مرا به تصویر مجموعه خطی مدرسه صدر بازار فراهم ساختند.

(الحمد لله ربّ العالمين، وَالصَّلاةُ وَالسَّلامُ عَلَى خَيْرِ خَلْقِهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّاهِرِينَ الْمَعْصومِينَ الْأَنْجَبِينَ، وَلَعَنَهُ اللهُ عَلَى أَعْدَائِهِمْ أَجْمَعِينَ إِلَى يَوْمِ الدِّينِ).

اما بعد، چنین گوید مجرم درگاه رب العالمین، عبدالرحیم ابن (1) کرمعلی اصفهانی (2)، که: سال های بسیاری در یوم اربعین زیارت اربعین را می خواندم و ملتفت بعضی فقرات مشکله او نمی شدم تا این که در این سنه (3) که هزار [و] دویست و هشتاد و هشت بوده باشد، در حین خواندن ملتفت بعضی فقرات او شدم و تأملی و تفکری در او نمودم و عزم نمودم که شرح مختصری بر آن بعض فقرات به رشته تحریر درآورم تا این که مؤمنین و عرفاء (4) در هنگام خواندن با بصیرت بوده باشند و این معنی باعث زیادتى ثواب زیارت ایشان گردد، نظر به این که شخص هر قدر در اعمال و طاعات با بصیرت تر بوده باشد ثواب اعمال و طاعات او مضاعف می گردد.

و از آن جمله این فقره است که وَ مَتَّ (5) فَقِيداً (6) مَظْلوماً شَهِيداً. (7) یعنی وفات و رحلت فرمودی از دنیا در حالتی که مفقود شده بودی در حالتی که مظلوم و شهید بودی. پس چند احتمال می رود در معنی «فقید.»

اول آن که «فقید» به معنی مفقود باشد مثل رحیم که به معنی مرحوم استعمال شده است. پس معنی چنین می شود که: وفات نمودی در حالتی که مفقود شده بود اولادان (8) و برادران و

ص: 782

1- چنین است در دستنوشته به إثباتِ أَلْف. از دیرباز در باب اثبات یا حذف أَلْف «ابن» هماهنگی کامل میان کاتبان اسلامی وجود نداشته است.

2- در دستنوشته: اصفهان

3- در دستنوشته بالای لفظ «سنه» به ارقام (1288) نوشته شده است.

4- ماتن را به این طایفه که به «عرفاء» موسوم می دارد عنایتی ویژه است. در دیگر نگارش های او نیز به چنین تعبیر و اعتنایی باز می خوریم.

5- وَ مَتَّ / در دستنوشته: وصتٌ

6- فَقِيداً / در دستنوشته: قصیداً.

7- الاقبال، ج 3، ص 102؛ موسوعة زیارات المعصومین علیهم السلام، ج 3، ص 430

8- اولادان چنین است در دستنوشته. «أولاد» جمع شکسته تازی واژه «وَلَد» است، و به همین معنای جمع نیز از دیرباز در پارسی به کار رفته است؛ آن سان که ناصر خسرو گفته: تا دادِ من از دشمنِ اولادِ پیمبر *** بدهد بتمام ایزد دادار تعالی و سعدی سروده یا رب به نسل طاهر اولاد فاطمه *** یا رب به خون پاک شهیدان کربلا لیک در عرفِ عوام پارسی گوی گاه «أولاد» را به معنای مفرد و برابر «ولد» به کار برده اند و می برند. منشأ تعبیر «أولادان» (به صورت صیغه جمع) همین جاست.

برادرزادگان و اصحاب و یاران تو که تنها از دنیا رحلت فرمودی.

دویم «فقید» به معنی فاقد است چنان چه رحیم به معنی راحم استعمال شده است؛ و فاقد نادار را می گویند چون آن جناب در وقت رحلت نادار بود از معین و ناصر، پس این معنی با معنی اول قریب است.

سیم آن که به معنی معرفت باشد، چنان چه آمده است. (1) پس معنی چنین می شود که از دنیا رحلت فرمودی در حالتی که می شناختی ناصر و غیر ناصر را یعنی آن هایی که نصرت کردند را، تو را می شناختی و آن هایی را که ناصر تو نبودند و دشمن تو بودند می شناختی آن ها را؛ یا آن که اقرار می کنی به مطلق معرفت آن جناب که آن جناب با معرفت تام کامل از دنیا رفت، چنان چه در فقرات زیارت می خوانی: (أَشْهَدُ أَنَّكَ قَدْ أَقَمْتَ الصَّلَاةَ وَآتَيْتَ الزَّكَاةَ وَأَمَرْتَ بِالْمَعْرُوفِ) (2) الخ.

چهارم آن که رحلت فرمودی از دنیا در حالتی که جمیع ما سوی الله در نظر تو مفقود و معدوم بود، به جز خداوند علی و همین مقام مقام فناء فی الله است که خداوند عالم می فرماید: أَنَادِيْتُهُ. (3) یعنی رحلت فرمودی از دنیا در حالتی که فانی در راه خداوند عالم بودی

ص: 783

1- ر.ک: مجمع البحرین، ج 3، ص 417. آن چه از مجمع و برخی واژه نامه های دیگر مناسب برداشت مؤلف به نظر رسید، «تفقّد» است که به معنای جست و جو و طالب معرفت دیده می شود و آن چه مؤلف گفته البته جای تأمل است.

2- الإقبال، ج 3، ص 103 و 104؛ موسوعة زیارات المعصومین علیهم السلام، ج 3، ص 432

3- أنا دیتة / عبارت «مَنْ أَحَبَّنِي قَتَلْتُهُ، وَمَنْ قَتَلْتُهُ فَعَلَى دِيَّتِهِ، وَمَنْ عَلَى دِيَّتِهِ، فَأَنَا دِيَّتُهُ» در شرح فصوص الحکم قیصری، ص 522 - در گزارش «فَصَّ حِكْمَةِ سَبُوحِيَّةٍ فِي كَلِمَةِ نُوحِيَّةٍ»، و شرح فصوص الحکم خوارزمی، به عنوان حدیث قدسی یاد گردیده است. ترجمه آن به عبارت، خوارزمی از این قرار است هر که مرا دوست دارد او را بکشم و هر که را بکشم دیت او بر من باشد و هر که دیتش بر من بود دیت او من باشم» (شرح فصوص خوارزمی، ج 1، ص 186 [و 197]). عبدالرزاق کاشانی ریختی درازتر از این مأثوره را در شرح فصوص الحکم خویش (ص 100) گزارش می کند، از این قرار: «مَنْ طَلَبَنِي فَقَدْ وَجَدَنِي، وَمَنْ وَجَدَنِي فَقَدْ عَرَفَنِي، وَمَنْ عَرَفَنِي فَقَدْ أَحَبَّنِي، وَمَنْ أَحَبَّنِي فَأَنَا قَتَلْتُهُ، وَمَنْ قَتَلْتُهُ فَعَلَى دِيَّتِهِ، وَمَنْ عَلَى دِيَّتِهِ فَأَنَا دِيَّتُهُ.» میرزا محمد باقر ملا باشی در لوامع الأنوار العرشية (ج 1، ص 201) ریخت کوتاه «مَنْ قَتَلْتُهُ فَأَنَا دِيَّتُهُ» را به دست داده است. رشید الدین میبدی در «نوبه ثالثی کشف الأسرار وعدة الأبرار (ج 1، ص 198) آورده هر ساعت ... از درگاه عزت برید حضرت به نعت الهام پیغام می آرد که ... ای جوانمرد! آغاز این کار قتل است، و آخر، ناز؛ ظاهر دوستی، خطر است و باطن، راز مَنْ أَحَبَّنِي قَتَلْتُهُ، وَمَنْ قَتَلْتُهُ فَأَنَا دِيَّتُهُ. گر کشته دست را دیت دینارست *** مرگشته عشق را دیت دیدارست» شهاب الدین سمعانی (487 - 534 هـ. ق) نیز «مَنْ قَتَلْتُهُ فَأَنَا دِيَّتُهُ» را در درج کلام در روح الأرواح فی شرح أسماء الملك الفتح (ص 223) آورده است. باری، ریخت های کوتاه یا بلند این مأثوره را همچنین ر.ک شرح نبراس الهدی، ص 127 و 283؛ مستدرک الوسائل، ج 18، ص 419 (که در آن به نقل از تفسیر شیخ أبو الفتوح رازی آمده است). نیز ر.ک: أحادیث و قصص مثنوی، ص 80 و 81 و 404

که خودی و هستی از برای خود نمی دیدی و آن حالت همان حالتی است که شاعر می گوید:

ز بس بستم (1) خیال تو، تو گشتم پای تا سر من *** تو آمد، رفته رفته، رفت من، آهسته آهسته (2)

و آن حالت همان حالتی است که حضرت صادق - صلوات الله علیه - می فرماید: (لَنَا مَعَ اللَّهِ حَالَاتٌ هُوَ فِيهَا نَحْنُ وَنَحْنُ فِيهَا هُوَ إِلَّا أَنَّهُ هُوَ هُوَ وَنَحْنُ (3) نَحْنُ). (4)

ص: 784

1- در دستنوشته مخدوش است لیک گمان می کنم که لفظ همین باشد که موافق دیوان فیض ضبط کرده ایم.

2- بیت ششم غزلی است از ملا- محسن فیض کاشانی - طاب ثراه - ، به مطلع: دل از من بردی ای دلبر به فن آهسته آهسته *** تهی کردی مرا از خویشتن، آهسته آهسته (دیوان فیض کاشانی به اهتمام مصطفی فیض کاشانی، ج 2، ص 1167، غزل 837 و به تصحیح دکتر محمد پیمان، ص 555؛ و به تصحیح سید علی شفیع، ص 617 - با تفاوت در ضبط بیت متن-) گفتنی است که این بیت ششم را خود فیض در کلمات مکنونه (ص 112) مورد استشهاد قرار داده است. این بیت را همچنین سلطان محمد گنابادی (1251 - 1327ق) نیز - هر چند با لختی دگرسانی در ضبط - در ولایت نامه (ص 56 و 212) به کار برده.

3- در دستنوشته + و.

4- مرحوم ملا- محسن فیض کاشانی - رضوان الله علیه - در کلمات مکنونه اش در «کلمه ای در باب معنای «فناء فی الله» و «بقاء بالله» پس از نقل حدیثی از امام صادق علیه السلام می نویسد: و روی عنه علیه السلام أنه قال: لنا حالات مع الله هو فيها نحن و نحن فيها هو، و مع ذلك هو هو و نحن نحن. مائیم کز خدا چو خدایی جدا نئیم *** از وی جدا نئیم و لیکن خدا نئیم در بحر عشق گشتی فانی ما شکست *** تا او شدیم اوست که مائیم ما نشیم (کلمات مکنونه ص 114) سید کاظم رشتی (1212 - 1259 ه.ق) در أسرار العبادات، (ص 27 و (28) آورده است قال مولانا الصادق علیه السلام : لنا مع الله ، حالات هو فيها نحن، ونحن فيها هو إلا أنه هو هو، ونحن نحن» ملا محمد علی بن أحمد قراچه داغی تبریزی انصاری (1310 ه-ق) در اللمعة البيضاء فی شرح خطبة الزهراء آورده است: «... وقالوا عليهم السلام أيضاً: لنا مع الله حالات، هو فيها نحن، ونحن هو، و هو هو، ونحن نحن.» (اللمعة البيضاء، ص 28). و یکی دوبار دیگر نیز بدین گفتار اشارت و استشهاد کرده است (ر.ک: همان، ص 62 و 72) میرزا محمد تقی موسوی اصفهانی در مکیال المکارم (ج 2 ص 295) به مناسبتی گوید: «.... إشارة إلى ما روی عنهم لنا مع الله حالات: هو فيها نحن، ونحن هو، و هو هو، ونحن نحن» مرحوم آیت الله خمینی - طاب ثراه - در کتاب مصباح الهدایة إلى الخلافة والولاية خویش گوید: «... كما نقل عن المتحقق بالبرزخية الكبرى، والفقير الكلّ على المولى والمرقى (قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى) المصطفى المرتضى المجتبى، بلسان أحد الأئمة: لنا مع الله حالات هو هو، ونحن نحن، و هو نحن، ونحن هو.» (مصباح الهدایه، ص 67). مرحوم آیت الله مرعشی نجفی - طاب ثراه - در هامش شرح إحقاق الحق پس از آن که در نکوهش تصوف سخن می راند و از جمله می گوید: «وعندی أنّ مصیبة الصوفیة على الإسلام من أعظم المصائب تهدمت بها أركانها واثلمت بنيانها» (إحقاق الحق، ج 1، ص 183 و 184) عبارت لنا مع الله حالات فيها هو نحن و نحن «هو» را از «گفتارهای ناروا» (/ المناکیر) قلم داده و بر ساخته ایادی متصوفه شمرده است. حق نیز آن است که چنان عبارتی به شطحیات صوفیانه مانده تر است تا احادیث خاندان عصمت و طهارت علیهم السلام: مضافاً به این که در حدیث نامه های شیعه و سنی هم وارد نشده است؛ والله - سبحانه و تعالی - أعلم وعلمه أتم وأحكم. ناگفته نماند که سلطان محمد گنابادی (سلطانعلی شاه / 1251 - 1327 ه.ق)، پیشوای صوفیان نعمة اللهی گنابادی در ولایت، نامه هنگامی که از مقامات سلوک سخن می دارد مقامی را گزارش می کند که سالک در آن «... حق را بدون

مظهر و تقدّر به صفات جمال ملاحظه نماید و جمیع کثرات در تحت سطوت جلال حق گم شود، ... و اگر اندک لذت جمال او را از خود برهاند، خود را هم نبیند» (ولایت نامه، ص 331 و 332). سلطان محمد لختی پسان تر می نویسد: «لَنَا مَعَ اللَّهِ حَالَاتٌ نَحْنُ هُوَ» اشاره به این مقام است و «وَهُوَ هُوَ» اشاره به افاقه از این حال است «و هَلْ هُنَاكَ شَيْءٌ» در جواب سؤال از این که خداوند بزرگ تر از چه چیز است اشاره به این مقام است.» (همان، ص 332). همچنین جویندگان راست که در کتاب بیدارگر تحریر العقلاء (ص 63) موضع استشهاد تنبه آفرین مرحوم حاج شیخ هادی نجم آبادی را به «لَنَا مَعَ اللَّهِ حَالَاتٌ فِيهَا ...» بنگرند.

أقول: هذا الحمل (1) - أى: «هو فيها نحن» - هو حمل فعلى فهو أن يكون المغايرة في الذات والاتحاد في الفعل يعنى ان فعل المحمول والموضوع واحد كما تقول: انّ الوزير مثلاً هو السلطان وهذا الحمل (2) ليس في الذات وإنّما هو في مقام الفعل، أى فعل الوزير فعل السلطان و حكمه حكمه و أمره أمره و نهيه نهيه وطاعته طاعته و معصيته معصيته، كما في الزيارة الجامعة: (من أطاعكم فقد أطاع الله، ومن عصاكم فقد عصى الله، و من أحبكم فقد أحب الله، و من أبغضكم فقد أبغض الله). (3) وفي الكافي: (عن أبي عبد الله عليه السلام

ص: 785

1- در دستنوشته: هذا الحمل

2- در دستنوشته: هذا الحمل

3- كتاب من لا يحضره الفقيه، ج 2، ص 617؛ عيون أخبار الرضا عليه السلام، ج 2، ص 681 (باب 68)؛ تهذيب الأحكام، ج 6، ص 101؛ المزار الكبير، ابن مشهدي، ص 534؛ المحتضر، ص 124 (با اغماض از يك اشتباه حروف نگاشتي)؛ بحار الأنوار، ج 99، ص 133؛ موسوعة زيارات المعصومين عليهم السلام، ج 5، ص 61.

فِي قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: (فَلَمَّا آسَفَ مُوْنًا (1) اُنْتَقَمْنَا مِنْهُمْ) (2) فقال: إِنَّ اللَّهَ لَا يَأْسِفُ كَأْسَفِنَا وَلَكِنَّهُ خَلَقَ لِنَفْسِهِ أَوْلِيَاءَ يَأْسِفُونَ وَيَرْضَوْنَ وَهُمْ مَخْلُوقُونَ مَرْبُوبُونَ، فَجَعَلَ رِضَاهُمْ رِضَا نَفْسِهِ وَسَخَطَهُمْ سَخَطَ نَفْسِهِ (3) و (4) و آن حالت همان حالتی است که در حدیث است: (مَنْ كَانَ اللَّهُ كَانَ اللَّهُ لَهُ)؛ (5) که این لام افاده مالکیت می کند؛ یعنی کسی که به مقتضای رقیّت و عبودیت وجود کونی (6) خود را به ملکیت خداوند عالم مَفَوّض نماید و از آینه وجود خود دست بشوید و به خداوند عالم واگذار نماید، کَانَ اللَّهُ لَهُ؛ که این لام در این جا هم افاده مالکیت می کند؛ چنان چه در حدیث قدسی است: اَنَا

ص: 786

- 1- آی اغضبونا (مجمع البحرين، ج 1، ص 75).
- 2- سوره زخرف، آیه 55
- 3- مرحوم ملا محمد صالح مازندرانی در توضیح این فقره حدیث فرموده است: «لكمال القرب والاتصال بينه وبينهم حتى يظنّ الجهلة والغلاة أنّهم هو، وليس كذلك لوجوب المغايرة بين الخالق والمخلوق والرّب والمربوب.» (شرح اصول الكافي، ج 4، ص 222).
- 4- الكافي، ج 1، ص 144، ح 6 با قدری تفاوت در ضبط نص این حدیث را در متن کافی ادامه ای است؛ و حکیم فقید، علامه میرزا أبو الحسن شعرانی - طاب ثراه - فرموده: «هذا الحديث الشريف يشتمل على دقائق وأسرار لا يهتدى إليها إلا من أیده الله بروح منه من الراسخين في العلم....» (شرح أصول الكافي، ملا محمد صالح مازندرانی، ج 4، ص 224).
- 5- این سخن، چه به عنوان «حدیث»، و چه بی عنوان در درج کلام در بسیاری از نگارشهای صوفیانه و عارفانه اسلامی آمده است؛ از جمله کشف الأسرار وعدة الأبرار، ج 1، ص 371 (به عنوان «فتوای نبوت و 518 (به عنوان «الخبره» و 563 (با تصریح به این که فرموده پیامبر صلی الله علیه وسلم است)؛ و ج 5 ص 550 (با همان تصریح)؛ تمهیدات، عین (القضاة همدانی، ص 131؛ مقامات ژنده پیل، ص 133 و 195؛ صوفی نامه (التصنيف في أحوال المتصوفة)، ص 36 و 101؛ مناقب الصوفية، ص 66 (با تصریح بدین که «قال رسول الله صلی الله علیه و آله»؛ تذكرة الأولياء، ص 101؛ مرصاد العباد، ص 467؛ معارف، ص 225 و 275؛ مشارق الدراری، ص 271 و 286؛ شرح فصوص الحکم (منسوب به) خواجه پارسا، ص 117؛ ينبوع الأسرار، ص 159 به عنوان «قضیه مرضیه»؛ شرح مصباح الشریعه، ص 178 (در گزارش باب بیست و سوم)؛ شرح الأسماء، ص 216 و 357 و 394؛ لوامع الأنوار العرشیه، ج 1، ص 176، و ج 5، ص 182 - 183 (با تصریح به این که حدیث نبوی است)؛ و شرح نبراس الهدی، ص 56 و 283. همچنین ر.ک: امثال و حکم، دهخدا، ج 4، ص 1747. سخن مولوی نیز ناظر به همین مأثوره است آن جا که می گوید: چون شدی مَنْ کَانَ اللَّهُ از وَلَهُ *** من تورا باشم که کَانَ اللَّهُ له (مثنوی معنوی، ج 1، ص 148، د: 1، ب 1939). همچنین این سروده او: کَانَ اللَّهُ بوده ای در ما مضی *** تا که کَانَ اللَّهُ پیش آمد جزا (همان، ج 2، ص 727، د: 4، ب: 7). همچنین ر.ک: مثنوی معنوی ج 2 ص 855 د: 4، ب: 2613.
- 6- در دستنوشست چیزی مانند «کوئی» کتابت گردیده است (که البته دو نقطه کم رنگ نیز زیر یا دارد) چه بسا دستکاری شده باشد تا کونی» خوانده شود. هر چند «وجود کونی» نیز شاید معنای مُحَصِّلِ روشنی نداشته باشد. به هر روی، ضبط عبارت تهی از غموضی نیست.

دَبَّته (1) پس صفات ربوبیت (2) تملیک او می دهد. (3) نظیر حدیدِ مُحَمَّاه (4) که حدید می سوزاند لکن به نار غیبی که در حدید است. پس جمیع افعال و اعمال خداوند عالم، بروز و ظهورش به ایشان است، چنان چه در زیارت جامعه (5) می خوانی: السَّلَامُ عَلَی مَظْهَرِ أَمْرِ اللَّهِ (6).

از این معنی می توان استدراک نمود سر این حدیثی را که فرمودند اصحاب سید الشهداء علیه السلام در روز عاشورا اَلَمْ حدید را نیافتند (7) زیرا خودی در کار آن ها نبود تا آن که اَلَمْ حدید را بیابند،

ص: 787

1- پیشتر آمد که پاره ای است از مأثوره ای که آن را حدیث قدسی قلم داده اند.

2- در دستنوشته: ربوبیت

3- کذا فی الأصل.

4- «حدیدِ مُحَمَّاه» یعنی آهن گداخته آهن تقته آهنی که در آتش سرخ شده باشد. «محماة» مؤنث «مُحمی» و «مُحمی» نعتِ مفعولی است از مصدر «إحماء». این تعبیر عربی غلیظ، در متون شرعی فراوان به کار رفته است، لیک کاربرد آن در فارسی خالی از غرابت نیست. 5- مراد نه «زیارت جامعه کبیره» ی معروف و زبانزد بلکه یکی از زیارت های جامعه دیگر است؛ فلا تغفل البته نه عین این عبارت، بلکه مشابه آن در «زیارت جامعه کبیره» ی معروف هست رک موسوعة زیارت المعصومین علیهم السلام، ج 5، ص 53

6- کتاب من لا یحضره الفقیه، ج 2، ص 608 ح 3212؛ عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج 2، ص 668 (باب 68)؛ تهذیب الأحکام، ج 6، ص 102؛ المزار شهید اول، ص 215؛ بحار الأنوار، ج 99، ص 126؛ موسوعة زیارات المعصومین علیهم السلام، ج 5، ص 45. پیداست که فاضل پاچناری، «أمر الله» را در این فقره مأثوره به معنایی بس موسع گرفته است، حال آن که به قیاس «و نهیه» که در متن زیارتنامه بی درنگ پس از «أمر الله» بیان گردیده است تلقی آن فقید درست به نظر نمی رسد. مراد از «أمر» در این جا همان فرمان الهی و نقطه مقابل «نهی» است؛ و البته می دانیم انبیا و اوصیاء - سلام الله علیهم أجمعین - مبلغان و اظهارگران اوامر و نواهی خداوند سبحان بوده اند به همین عنوان نیز در متن زیارتنامه بر پیشوایان علیهم السلام درود فرستاده شده است، نه به آن عنوان که به تعبیر فاضل پاچناری جمیع افعال و اعمال خداوند عالم، بروز و ظهورش به ایشان است؛؛ والله أعلم.

7- قطب الدین راوندی در الخرائج والجرائح آورده است: «.... عن أبي سعيد سهل بن زياد: حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ مَحْبُوبٍ: حَدَّثَنَا ابْنُ فَضِيلٍ: حَدَّثَنَا سَعْدُ الْجَلَاب، عَنْ جَابِرٍ، عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: قَالَ الْحَسَنُ بْنُ أَبِي عَلِيٍّ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ لِأَصْحَابِهِ قَبْلَ أَنْ يُقْتَلَ: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: (يَا بُنَيَّ! إِنَّكَ سَتَسَاقُ إِلَى الْعِرَاقِ، وَهِيَ أَرْضٌ قَدْ تَقَى بِهَا النَّبِيُّونَ وَأَوْصِيَاءُ النَّبِيِّينَ، وَهِيَ أَرْضٌ تُدْعَى عُمُورًا، وَ إِنَّكَ تُسْتَشْهَدُ بِهَا وَ يُسْتَشْهَدُ مَعَكَ جَمَاعَةٌ مِنْ أَصْحَابِكَ لَا يَجِدُونَ أَلَمَ مَسِّ الْحَدِيدِ، وَتَلَا: (قُلْنَا يَنَازُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَى إِبْرَاهِيمَ) تَكُونُ الْحَرْبُ عَلَيْكَ وَ عَلَيْهِمْ بَرْدًا وَسَلَامًا. فَأَبْشِرُوا فَوَ اللَّهُ لَئِنْ قَتَلُونَا، فَإِنَّا نَرُدُّ عَلَى نَبِينَا...» (الخرائج و الجرائح، ج 2، ص 848 ش 63؛ و به نقل از آن - با دگرسانی اندک در: مختصر بصائر الدرجات، ص 105 - 106، رقم 108؛ و نیز - باز با دگرسانی اندک - در بحار الأنوار، ج 45، ص 80 و 81 و ج 53، ص 61 - 62، و نیز - با دگرسانی - در: الإيقاظ من الهجعة، ص 324؛ مدينة المعاجز ج 3، ص 504 - با دگرسانی اندک). محمد بن سلیمان تنکابنی که این حدیث را با تلقی به قبول در اکیل المصائب نقل کرده است، به طرح یک اشکال و پاسخ بدان پرداخته که از کتاب او نقل می کنیم: «... اشکال این که بعد از این که اَلَمْ حدید از ایشان برداشته شود، پس چه فضیلتی ایشان را خواهد بود - با این که افضل اعمال مشکل ترین آن اعمال است؟ ... جواب آن از چند وجه است: اول، این که نفس توطین نفس بر موت و رفع ید از زندگانی در طلب رضای خدا عملی است که بالاتر از ضربت شمشیرها است. پس حُسن اخلاص و صحت نیت مایه آن

شد که به این درجات رسیدند. دوم، این که در علوم عقلیه مقرر است که تحصیل حاصل محال است و همچنین تَوَازُدِ عِلَّتَیْنِ مُسْتَقِلَّتَیْنِ بر معلول واحد محال است؛ و با قطع نظر و اعضا و اغماض از براهین بدیهه عقل بر آن حاکم است. پس چون در هر عضوی از اعضای اصحاب سید الشهداء و هر جزیی از اجزای ایشان اَلَم و هم و غم و حزن بر بی کسی آن جناب و عیال دل کباب و اولاد اطیاب، غلبه کرده بود، به نحوی که نفس را التفاتی بر اَلَم مس حدید نشد، زیرا بر یک عضو دو اَلَم که ناشی از دو معلول باشد وارد نمی آید. سوم، این که ایشان در تیار بحارِ شوق و ثوق لقای حضرت آفریدگار چنان مستغرق بودند که نفس توجه به مسالم حدید نمی نمود، تا این که ادراک آن اَلَم نماید؛ چنان که حضرت امیر المؤمنین در حالت نماز چنان مستغرق شهود حضرت معبود بود که تیر را از پایش کشیدند به نحوی که آن جناب ملتفت نشد و قبل از نماز طاقت نمی آورد که آن تیر را بکشند. چهارم این که رسیدن ایشان به آن مقام که جسم و جان را به قربان فرمان امام زمان نمایند، مشقت های بسیار در تحصیل آن ملکه نمودند که اعظم از مس اَلَم حدید بود. پس نفس را تا به این مرتبه رسانیدن، اَلَم آن بیشتر از اَلَم حدید بود. اگر چه بعضی هم بودند که به نظر و توجه امام و جذبات آن بزرگوار دارای این مرتبه شدند، مانند حر بن یزید ریاحی، چنان که مقامت [کذا] شفاعت از توجه شفعا رنگِ زنگ آینه نفس عاصیان در روز قیامت زدوده خواهد شد؛ و می توان گفت که اختیار کردن حُرّ نصرت امام را از اعظم ریاضت ها و مشقت ها بوده است...» (اکلیل المصائب، ص 154 و 155).

زیرا تألم حدید، فرع توجه به خود است، بعد از آن که شخص توجهی به خود نداشته باشد، چگونه أَلَم حدید را می یابد چنان چه بسیار شده است که شخص در حین کمال تغییر (1)، یا در حین کمال، سرور از خود بی خود شده است به نحوی که اگر عضوی از او بریده شود یا مجروح شود یا کلام بدی را بگوید ملتفت نمی شود پس اصحاب آن بزرگوار چنان غرق در دریای محبت آن جناب شده بودند که هیچ توجه به این بدن عنصری (2) نداشتند، خصوصاً در آن وقتی که حضرت فرمودند به اصحاب خود که نظر کنید ما بین دو انگشت من.

انظروا ما بین ذین الإصبعین *** و ابصروا ما لا یرى قلبٌ و عین

من نمی دانم چه دیدند از میان *** آن چه هرگز در نیاید در بیان

آن که ایشان را ز خود بی خود نمود *** آن که باید آمد و خود را ربود

بار جسم و جان ز خود انداختند *** رخس همت سوی گردون تاختند

ص: 788

-
- 1- مراد از «تغیر» در این جا، «از حال بگشتن» علی الخصوص به شدت خشمناک شدن است. سعدی در بوستان (در قصه به صنعا دَرَم طفلی اندر گذشت ...) گوید: چو باز آمدم زان تغیر به هوش *** ز فرزند دلبندم آمد به گوش (بوستان، ص 256)
 - 2- مراد از «بدن عنصری» همین جسم ماست تعبیر به «عنصری» ناظر به فلسفه و طبیعیات قدیم است.

(یا لَیْتَنِي كُنْتُ مَعَهُمْ فَأَفُوزَ فَوْزاً عَظِيماً). (2)

ایضاً از این معنی می توان استدراک نمود معنی حدیثی که فرمودند: (خَيْرُ الزَّيَارَةِ فَقْدَانُ الْمَزُورِ) (3) یعنی بهترین زیارت ها خود را ندیدن است یعنی منظور شخص زائر جهت

ص: 789

1- در بعضی مآثرات به این اشارت رفته است که شهیدان کربلا - سلام الله علیهم اجمعین - پایگاه آن جهانی خود را در همین جهان مشاهده کردند. شیخ بزرگوار، صدوق، در علل الشرائع آورده است: «حدثنا محمد بن إبراهيم بن إسحاق - رضي الله عنه - قال: حدثنا عبدالعزيز بن يحيى الجلودي، قال: حدثنا محمد بن زكريا الجوهري، قال: حدثنا جعفر بن محمد بن عمار، عن أبيه، عن أبي عبد الله عليه السلام، قال: قلت له أخبرني عن أصحاب الحسين عليه السلام وإقدامهم على الموت. فقال: (إنهم كُشِفَ لَهُمُ الْغِطَاءُ؛ حَتَّى رَأَوْا مَنَازِلَهُمْ مِنَ الْجَنَّةِ فَكَانَ الرَّجُلُ مِنْهُمْ يُقَدِّمُ عَلَى الْقَتْلِ لِيُبَادِرَ إِلَى حَوْرَاءٍ يُعَانِقُهَا وَإِلَى مَكَانِهِ مِنَ الْجَنَّةِ) (علل الشرائع، ج 1، ص 229؛ و به نقل از آن- با دگرسانی اندک - در مدينة المعاجز، ج 4، ص 214، رقم 1241؛ و نیز - باز با دگرسانی اندک - در: بحار الأنوار، ج 44، ص 297) قطب الدين راوندی در الخرائج والجرائع آورده است: (... عَنْ سَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ : حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِيْسَى : حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ سَعِيدٍ : حَدَّثَنَا النَّضْرُ بْنُ سُوَيْدٍ، عَنْ عَاصِمِ بْنِ حَمِيدٍ، عَنْ أَبِي حَمْرَةَ الثَّمَالِيِّ قَالَ: قَالَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ: كُنْتُ مَعَ أَبِي اللَّيْلَةِ الَّتِي قُتِلَ صَبِيحَتُهَا، فَقَالَ لِأَصْحَابِهِ: هَذَا اللَّيْلُ فَاتَّخِذُوهُ جَمَلًا؛ فَإِنَّ الْقَوْمَ إِنَّمَا يُرِيدُونَنِي، وَلَوْ قَتَلُونِي لَمْ يَلْتَفِتُوا إِلَيْكُمْ، وَأَنْتُمْ فِي حُلٍّ وَسَعَةٍ فَقَالُوا: لَا وَاللَّهِ لَا يَكُونُ هَذَا أَبَدًا! قَالَ: إِنَّكُمْ تَقْتُلُونَ غَدًا كَذَلِكَ لَا يَلْفُتُ مِنْكُمْ رَجُلٌ! قَالُوا: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي شَرَّفَنَا بِالْقَتْلِ مَعَكَ ثُمَّ دَعَا وَقَالَ لَهُمْ: ارْفَعُوا رُؤُوسَكُمْ وَانظُرُوا فَجَعَلُوا يَنْظُرُونَ إِلَى مَوَاضِعِهِمْ وَمَنَازِلِهِمْ مِنَ الْجَنَّةِ، وَهُوَ يَقُولُ لَهُمْ: هَذَا مَنَزِلُكَ يَا فُلَانٌ وَهَذَا قَصْرُكَ يَا فُلَانٌ! وَهَذِهِ دَرَجَتُكَ يَا فُلَانٌ فَكَانَ الرَّجُلُ يَسْتَقْبِلُ الرِّمَاحَ وَالسُّيُوفَ بِصَدْرِهِ وَوَجْهِهِ لِيَصِلَ إِلَى مَنَزِلِهِ مِنَ الْجَنَّةِ) (الخرائج والجرائع، ج 2، ص 847 و 848 - با اصلاح یک نادرستی چاپی؛ و به نقل از آن - با لختی دگرسانی - در بحار الأنوار، ج 44، ص 298).

2- عبارت در اصل بخشی است از آیه 73 در سوره نساء منقول است که حضرت امام رضا علیه السلام به ریان بن شیب فرمود: (... یابن شیب! إِنْ سَرَّكَ أَنْ يَكُونَ لَكَ مِنَ الثَّوَابِ مِثْلُ مَا لِمَنْ اسْتَشَّ هَدً مَعَ الْحَسَنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قُتِلَ مَتَى مَا ذَكَرْتَهُ: يَا لَيْتَنِي كُنْتُ مَعَهُمْ فَأَفُوزَ فَوْزاً عَظِيماً....) (الأمالي، صدوق، ص 193 مجلس 27، ح 5؛ عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج 1، ص 606، باب 28، ح 54 - با دگرسانی اندک -؛ الإقبال، ابن طائوس، ج 3، ص 30 با دگرسانی اندک).

3- عبارت آمده است در امثال و حکم، ج 2، ص 767 با لفظ «الزیارات» به جای «الزیارة». درباره این عبارت بنده از علامه ادیب استاد سید عبد الستار حسینی بغدادی - دام علاه - خود استفسار کردم و ایشان نیز تأیید کردند این عبارت از بُن معنای درست و معقولی ندارد (تا چه رسد به آن که حدیث باشد!) باری در مصباح الهدی - که گرد آورده گفتارهایی از یکی از سالکان هم روزگار ماست -، می خوانیم: «خیر الزیارة فقدان المزور: بهترین زیارت هنگامی است که کسی که به دیدار او رفته ای، نباشد. علتش این است که این زیارت خالص خواهد بود و بی پرده خدا را زیارت خواهی کرد.» (مصباح الهدی مهدی طیب، ج 1، ص 29). شادروان میرزا حبیب الله نیر (1270 - ؟؟ ه ش) در جلد سوم معادن العلوم در جمله فوایدی که به عنوان «حل اخبار مشکله» قلمی کرده آورده است: «خیر الزیارة فقدان المزور والإشکال فی فقدان. گویند اگر مزور در منزل نباشد رعایت احترام او که شده نیز مراعات عدم مخارج پذیرایی هم گشته است.» (معادن العلوم، ج 3، ص 57).

خداوند عالم باشد و بس و هیچ جهت خود را منظورش نباشد که جهت دنیا باشد.

فقره دوم: می خوانی: (وَإِنَّ هَذَا أَنْتَ مِنْ دَعَائِمِ الدِّينِ، وَإِذَا كَانَ الْمُسْلِمِينَ، وَ مَعْقِلِ الْمُؤْمِنِينَ)، (1) یعنی شهادت می دهم که تو از ستون های دین می باشی و از رکن های مسلمانان می باشی، یعنی قبول شهادتین که مسلمانی به آن حاصل می شود، موقوف است. به ولایت و محبت تو که اگر محبت و ولایت تو نباشد، شهادتین باطل و مردود خواهد شد، چنان چه هرگاه سقف ستون نداشته باشد منهدم خواهد شد. و «مَعْقِلِ الْمُؤْمِنِينَ» یعنی تو عاقله مؤمنین می باشی چنان چه عاقله شخص متحمل دیه خطای شخص می شود. (2) و این بزرگوار عاقله خطاهای جمیع مؤمنین شرق و غرب عالم است که هر خطایی از هر مؤمنی که در تمام ملک خداوند عالم است سر بزند آن جناب عاقله آن ها می باشد نظر به این که آن جناب در عالم ذر (3) قبول شهادت خود و اولادان خود و اسیری اهل و عیال نمودند از جهت مغفرت و آمرزش گناهان دوستان خود کأنه آن بزرگوار به دوش خود گذارد خطاً (4) هر خطا کننده از مؤمنین و دوستان خود را (5) چنان چه آیه (لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ

ص: 790

1- الإقبال، ج 3، ص 103؛ موسوعة زیارات المعصومین علیهم السلام، ج 3، ص 431

2- «عاقله» در اصطلاح فقهی کسی یا کسانی را گویند که دیه جنایت خطا بر عهده آنان قرار می گیرد، مانند اقوام پدری و مولای معتق. تدقیق در معنای «عاقله» و احکام آن مستلزم تفصیل است. ر.ک: فقه فارسی، ص 803 - 805؛ و ... با توجه به معنای فقهی عاقله است که مولانا محسن فیض کاشانی می فرماید: عقل نمانده در سرم «فیض» بخواه عذر من *** عاقله من است عشق، می کنم از جنایتی 3- در دستنوشته: زر. «عالم ذر» و چون و چند آن نزد پژوهندگان و دیده وران مسلمان محل گفت وگو و اختلاف بوده است. 4- چنین است در دستنوشته.

5- این تحلیل و برداشت فاضل پاچناری یادآور انگاره «تقدیه» در کیش ترسایان است پندار ترسایان که مسیح علیه السلام را مصلوب گمان کرده اند این است که آن بزرگوار خون ارجمند خویش را فدای آنان کرده و «فدیه»ی گناهان آنان قرار داده است. از همین روی او را «فادی» خوانده اند. ترسایان پنداشته اند که چون آدم ابوالبشر علیه السلام با خوردن از رستنی بازداشته از بهشت بزه مند گردید آن بزه پیوسته با زاد و رود او همراه بوده و هست و کیفر آن پادافره آن جهانی و هلاک ابدی است که آن گزیر و گریزی نیست باز چون خداوند مهربان است و مهرگستر، کیفر دادن آدم و زاد و رود او بدینسان با مهربانی و مهرگستری اش که ایشان را از بهر آن آفریده است در نمی سازد، و چون خداوند دادگر است، مقتضای دادگری آن است که بزه مند را در برابر بزه او کیفر کنند همان سان که نکوکار فرمانبردار را در برابر نکوکاری و فرمانبرداری اش پاداش می دهند به پندار ترسایان این گره به برکت مسیح گشوده شده و مسیح - که به پندار ایشان (العیاذ بالله) «فرزند خداوند» و خود «خداوند» است - با گرفتار آمدن به دست دشمنان و بر صلیب شدن بدان شیوه جگر گداز خویش را «تقدیه» کرده است تا مردمان از کیفر آن جهانی برهند و بدین سان او کفاره و گنه پوش خطایای مؤمنان بل خطایای همه جهانیان گردیده است. ترسایان این سخن را شالوده فراخوان دینی خود نهاده اند و - چنان که قرآن کریم فراخوان دینی و دعوت الهی خود را بر «یکتاپرستی» بنیاد نهاده است - آنان دعوت خویش را بر محور آموزه «تقدیه» می آغازند و بر همین محور بدان فرجام می بخشند؛ حال آن که مسیح علیه السلام، به تصریح، انجیل بنیاد دعوت خود را بر یکتاپرستی و دوست داشتن خداوند نهاده بوده است. این انگاره و کنش ترسایان را بر پایه آنان هم مسلمانان و هم جز ایشان مورد انتقاد و خرده گیری قرار داده و ناسازی آن را هم با «خرد» و هم با «عهودین» یادآور شده اند. تفصیل این گفتار و نقد دراز دامن علامه طباطبائی - رضوان الله علیه - را بر انگاره ترسایانه «تقدیه» و بنیادهای آن، می توانید نگرست در: المیزان فی تفسیر القرآن، ج 3، ص 320 - 337. علامه طباطبائی در المیزان روشن می دارد که از دیدگاه اسلامی و قرآنی مسیح علیه

السلام از شفیعیان است و او را پایگاه شفاعت هست، لیک «فادی» نیست. صد افسوس که انگاره ترسایانه «تقدیه» البته به نحوی کرانمندتر در پندار برخی عوام شیعه، در حق امام حسین علیه السلام بازسازی گردیده است. متأسفانه در میان برخی از روضه خوانان و نوحه خوانان این گونه شایع است که امام حسین علیه السلام به استقبال شهادت رفت تا مردم برای او گریه و عزاداری کنند و از این راهگذر گناهانشان آمرزیده شود. فشرده سخن این که آنان شهادت امام حسین علیه السلام را کفاره گناهان این امت می انگارند» (شهید فاتح، ص 239). رنگ و بویی از این اندیشه در گفتار فاضل پاچناری و در انگاره ای که به یاری مفهوم فقهی «عاقله» مجال طرح داده است دیده می شود. جای جست و جوست که انگاره «تقدیه» از کی و کجا به اندیشه تحلیلگران رخداد عاشورا راه بسته است. یکی از عاشورا پژوهان معاصر می نویسد: «ما این سخن را در اثر مکتوب قابل اعتنایی ندیدیم؛ اما در کتاب های نوحه و مرثیه به وفور یافت می شود و در میان عوام نیز رایج است...» (شهید فاتح، ص 239). از همین جاست که به وارونه بعضی معاصران (ر.ک: شهید فاتح ص 239 و 240) نمی توان این انگاره را بی گمان و به یقین پیامد رخنه اندیشه ترسایانه «تقدیه به جهان اسلام دانست. چه بسا بازسازی متناظر آن باور در پندار اینان از راهی دیگر بوده باشد. شاید در میان مصلحان روزگار ما نخستین کس - یا یکی از نخستین کسان - که این پندار عامیانه را سخت به نکوهش گرفت و ریشه آن را در اندیشه ترسایانه «تقدیه» باز جست، فرزانه فقید و اندیشه گر شهید، آیت الله شیخ مرتضی مطهری - رضوان الله علیه - باشد. شادروان مطهری با دیدن - به تعبیر خودش - «... آن اعتقاد خرافی ... که می گوید: عیسی کشته شد تا بار گناه ما بریزد» (حماسه حسینی، ج 1، ص 23) در جهان و جهان نگری ترسایان، بدین باور رسیده بود که خاستگاه آن اندیشه «تقدیه» نزد بعضی عوام شیعه نیز کیش ترسایی است. شادروان مطهری در سخنرانی ای چنین می گوید «... حسین چرا نهضت کرد؟ ... حسین بن علی خودش دلیل نهضتش را بیان کرد، نه یک جا نه دو جا ... اگر نگفته بود ما حق داشتیم از پیش خودمان ببافیم ... حسین می گوید: من نهضت کردم برای امر به معروف برای این که دین را زنده کنم برای این که با مفساد مبارزه کنم؛ نهضت من یک نهضت اصلاحی و اسلامی است ما آمدیم یک چیز دیگری گفتیم ... تحریف معنوی بسیار عجیب و ماهرانه در این جا کردیم (نمی دانم بگویم: «ماهرانه» یا «جاهلانه») ... گفتیم: حسین بن علی قیام کرد که کشته شود برای این که کفاره گناهان امت باشد؛ کشته شد برای این که گناهان ما آمرزیده شود. حالا اگر بپرسند آخر این در کجاست؟ خود حسین چنین چیزی گفت؟ پیغمبر گفت؟ امام گفت؟ چنین حرفی را چه کسی گفت؟ می گوییم ما به این حرف ها چه کار داریم؟ امام حسین کشته شد برای این که گناهان ما بخشیده شود نمی دانیم که این فکر را ما از دنیای مسیحیت گرفته ایم. ملت مسلمان خیلی چیزها را ندانسته از دنیای مسیحیت بر ضد اسلام گرفت یکی همین است. یکی از معتقدات مسیحی، مسأله به صلیب رفتن مسیح است برای این که فادی باشد. الان «الفادی» [در میان تازی زبانان ترسا] لقب مسیح است. این، از نظر مسیحیت، جزء متن مسیحیت است می گویند عیسی به دار رفت و این به دار رفتن کفاره گناه امت شد. ... فکر نکردیم این حرف مال دنیای مسیحیت است و با روح اسلام سازگار نیست؛ با سخن حسین سازگار نیست. به خدا قسم تهمت به ابا عبدالله است و الله اگر کسی در روز ماه رمضان روزه داشته باشد و این حرف را به حسین بن علی نسبت بدهد و بگوید شهادت حسین برای چنین کاری بود و از او نقل کند [از باب دروغ بستن بر امام علیه السلام] روزه اش باطل است، دروغ بر حسین است. اباعبدالله که برای مبارزه با گناه کردن قیام کرد ما گفتیم قیام کرد که سنگری برای گنهکاران بشود! ...» (حماسه حسینی، ج 1، ص 102 و 103). همچنین می گوید: «دوستان نادان گفته اند: [امام حسین علیه السلام] کشته شد که گناهان امت بخشیده شود؛ جنبه آسمانی و خیالی به قضیه دادند؛ آن را گفتند که نصاری درباره مسیح گفته بودند. حقیقت همان است که خود امام حسین فرمود...» (همان، ج 2، ص 59) شادروان مطهری در یادداشتی که درباره رویه های ماندگی میان امام حسین و حضرت مسیح - علیهما الصلوة والسلام - فراهم آورده باز بر همین انگاره «تقدیه» انگشت نهاده و نوشته است: «شباهت دیگر آن ها در عقیده ای است که مردم در مسأله تغذیه پیدا کردند و خیال کردند که آن ها کشته شدند که گناه دیگران را به گردن بگیرند و دیگران آزاد باشند و تکلیف ساقط شد درباره عیسی اصل کشته شدن دروغ است و درباره سید الشهداء فلسفه کشته شدن این نبود.» (همان، ج 2، ص 147) هر چند انگاره عامیانه «تقدیه» و یا تقریر آن با یاری جستن از مفهوم فقهی «عاقله» -

پذیرفتنی نیست، در دو جایگاه باید بازاندیشید و در نگرید: نخست آن که آیا ماندگی های آن انگاره ترسایانه با این پندار بعضی عوام ما چنان بسنده است که بتوان گفت: خاستگاه این پندار همان اندیشه و فرهنگ ترسایی است؟ آیا مانند بسیاری از انگاره های عامیانه و غالبانه و کژروانه دیگر، از آن گونه ابتلائات نیست که عموم جوامع دینی گاه و بیگاه و به اقتضای تمایلات و وسوسه های نفسانی و خیالی برخی دینداران بدان دچار می آیند و لزوماً پیامد اخذ و اقتباس نیستند؟ باری، دومین جای درنگ آن است اگر چه سید الشهداء علیه السلام به قصد فادی شدن و تقدیه به میدان نیامده و قیام نفرموده است، این البته منافاتی ندارد با آن که آن بزرگوار به سبب ایثار عظیم و فداکاری جلیل خود در شفاعت مرتبتی بس بلند یافته باشد و نیز توجه به او و اقامه سوگ او و شعائر او مایه زدایش بسیاری از گناهان و گرانباری ها گردد. «فادی» نبودن امام حسین علیه السلام و «تقدیه» نبودن نهضت حسینی، منافات با خصیصه شست و شوگری و گنه پوشی و گنه شویی زیارت ایشان و توجه و توسل به آن بزرگوار ندارد. وجود چنین خصیصه ای - اگر چه هدف قیام حسینی نبوده باشد - در کثیری از اخبار و روایات شرعی مورد تصریح و تأکید قرار گرفته به نحوی که قابل شک و ریب نیست. البته چنین غفران ها و بخشایش های الهی که در عباداتی چون اقامه عزیت و شعائر حسینی نهاده شده به دلالت عقل و نقل و به وارونه آن چه برخی از عوام و عوام زدگان گفته اند بی قید و شرط نیست و هر کس و هر کار و هر کرده ای را شامل نمی شود. سوگواری برای سالار شهیدان علیه السلام از عبادات است و عبادت به حسب قاعده خود قیود و شرطی دارد. نماز معراج مؤمن و ستون دین و برترین کُشش دینی در تقرب به خداوند است، اما آیا هر نمازی چنین است یا نمازی که پذیرفته شود؟ آیا نماز منافقان و ریاکاران و ... و ... همان سان رفعت بخش و گنه پوش و شست و شوگر است که نماز دوستان و ویژگیان درگاه خداوند؟ سوگواری حسینی هم عبادت است و پاداش های بس بزرگ دارد؛ اما آیا سوگواری هر کس و به هر شیوه؟ آیا سوگواری شایستگان و پارسایان با سوگواری کژروان و بدخواهان و ستم پیشگان همپایه و همسایه و همسان است؟ ... تاریخ گزاران گفته اند: عمر بن سعد ملعون در روز عاشورا و آن گاه که امام حسین علیه السلام را به دستور او می کشتند بگریست، چنان که اشکش بر رخساره روان شد. (ر.ک: أساور من ذهب، ص 77). آیا به راستی هیچ کژاندیش نادان هست که بگوید گناهان عمر سعد به سبب این اشک ریختن بخشوده می شود؟! ... بی گمان هیچ مرد خردمندی چنین نخواهد گفت همین خود خستویی است بدان که اگر چه بکا و عزای حسینی مایه مغفرت و محمدمت است این مغفرت و محمدمت همه کس و همه گونه بکا و عزا را شامل نخواهد شد. پر دور نیفتیم. باز گردیم به انگاره «تقدیه» و ناگفته نگذاریم که در کتاب القطرة مرحوم سید احمد مستنبط، در بخش مربوط به سید الشهداء علیه السلام آمده است: «وقد ورد أن شهادة كانت عوضاً عن ذنوب شيعته و وقاية لهم من النار» (القطرة، ج 1، ص 311) متأسفانه مرحوم مستنبط - به وارونه شیوه غالب برکتاش - در این جا مأخذ سخن خود را باز ننموده است.

ذَنْبِكَ) (1) مؤید این مطلب است و از این جهت است که در قیامت هزار صف از مؤمنین خطاکار منعقد می شود؛ نهصد و نود و نه صف را آن جناب متحمل می شود و شفاعت می کند و یک صف را آن جناب با سایر ائمه علیهم السلام به شراکت شفاعت می کند. (2)

پس آن جناب عاقله جمیع مؤمنین خطاکار است و به عبارت آخری، عاقله هر عبدی مولای اوست که باید متحمل دیه خطاً (3) او بشود و جمیع خلق از انبیا اولوالعزم، مثل نوح و ابراهیم و موسی و عیسی - علی نبینا و علیهم السلام - و انبیای مرسلین و غیر مرسلین عبدِ رَقِّ

ص: 793

1- قرآن کریم سوره 48، آیه 2

2- مأخذ این قول به نظر نیامد.

3- چنین است در دستنوشته.

محمد و آل محمد - صلوات الله عليهم - می باشند (1) چنان چه اول باب حرم سید الشهداء - سلام الله عليه - می خوانی: (السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا بْنَ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ، عَبْدُكَ وَابْنُ عَبْدِكَ، وَابْنُ أُمَّتِكَ، الْمُقَرَّبُ بِالرَّقِّ). (2) یعنی سلام بر تو ای پسر امیر المؤمنین بنده تو و پسر بنده تو و پسر کنیز تو، اقرار کننده است به رقیّت از برای تو یعنی اقرار کننده است که عبد مملوک توست. پس صحیح است که جمیع انبیای مرسلین و غیر مرسلین و ملائکه مقربین بایستند اول باب حرم آن جناب

ص: 794

1- این نگرش و این نحوه تفکر پیشینه ای بس دور و دراز دارد. گویا غالیان چنین باورهایی را در می انداخته اند و ای بسا سیاست بازان اموی و عباسی با شایع ساختن چنین پندارها و نسبت دادن این پندارها به اهل بیت علیهم السلام در پی وارونه نمایی ایستارهای خاندان رسالت - سلام الله عليهم - بوده باشند. به هر روی در حدیثی رضوی چنین باوری سخت نکوهیده شده و از آن اظهار بیزاری گردیده است. شیخ صدوق - رضوان الله علیه - در عیون أخبار الرضا علیه السلام آورده است: (حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ زِيَادٍ بْنُ جَعْفَرٍ الْهَمْدَانِيُّ رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ: حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ هَاشِمٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ صَالِحٍ الْهَرَوِيِّ قَالَ: جِئْتُ إِلَى بَابِ الدَّارِ الَّتِي حُسِّسَ فِيهَا الرِّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ بِسَرِّهِ فَقَدِ قِيدَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَاسْتَأْذَنَتْ عَلَيْهِ السَّجَّانَ، فَقَالَ: لَا سَبِيلَ لَكَ إِلَيْهِ قُلْتُ: وَلِمَ؟ قَالَ: لِأَنَّهُ رُبَّمَا صَلَّى فِي يَوْمِهِ وَلَيْلَتِهِ أَلْفَ رَكْعَةٍ وَإِنَّمَا يَنْفَتِلُ مِنْ صَلَاتِهِ سَاعَةً فِي صَدْرِ النَّهَارِ وَقَبْلَ الزَّوَالِ وَعِنْدَ اصْفِرَارِ الشَّمْسِ؛ فَهُوَ فِي هَذِهِ الْأَوْقَاتِ قَاعِدٌ فِي مُصَلَاةٍ وَيُنَاجِي رَبَّهُ. قَالَ: فَقُلْتُ لَهُ: فَاطْلُبْ لِي مِنْهُ فِي هَذِهِ الْأَوْقَاتِ إِذْنًا عَلَيْهِ. فَاسْتَأْذَنَ لِي؛ فَدَخَلْتُ عَلَيْهِ وَهُوَ قَاعِدٌ فِي مُصَلَاةٍ مُتَفَكِّرًا. قَالَ أَبُو الصَّلْتِ: فَقُلْتُ لَهُ: يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ مَا شَيْءٌ يَحْكِيهِ عَنْكُمْ النَّاسُ؟ قَالَ: وَ مَا هُوَ؟ قُلْتُ: يَقُولُونَ: إِنَّكُمْ تَدْعُونَ أَنَّ النَّاسَ لَكُمْ عَبِيدٌ. فَقَالَ: اللَّهُمَّ فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ! أَنْتَ شَهِدْتُ بِأَنِّي لَمْ أَقُلْ ذَلِكَ قَطُّ، وَلَا سَمِعْتُ أَحَدًا مِنْ آبَائِي قَالَهُ قَطُّ، وَأَنْتَ الْعَالِمُ بِمَا لَنَا مِنَ الْمَظَالِمِ عِنْدَ هَذِهِ الْأُمَّةِ وَأَنَّ هَذِهِ مِنْهَا. ثُمَّ أَقْبَلَ عَلَيَّ، فَقَالَ لِي: يَا عَبْدَ اللَّهِ إِذَا كَانَ النَّاسُ كُلُّهُمْ عَبِيدَنَا عَلَى مَا حَكَوْهُ عَنَّا فَمِمَّنْ نَبِيعُهُمْ؟! قُلْتُ: يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ! صَدَقْتَ. ثُمَّ قَالَ: يَا عَبْدَ اللَّهِ أَمُنْكَرُ أَنْتَ لِمَا أَوْجَبَ اللَّهُ تَعَالَى لَنَا مِنَ الْوَلَايَةِ كَمَا يُنْكِرُهُ غَيْرُكَ؟ قُلْتُ: مَعَاذَ اللَّهِ! بَلْ أَنَا مُقَرَّرٌ بَوْلَايَتِكُمْ. بَوْلَايَتِكُمْ) عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج 2، ص 430 و 431، ح 6. علامه فقید سید هاشم معروف الحسینی - رحمة الله علیه - درباره این روایت می گوید: «لقد أنكر [الإمام] على السائل ذلك الاتهام الذي أراد أعداؤهم من خلاله التشنيع عليهم وعده من حملة المظالم التي ارتكبتها الأمة بحقهم، لأن نسبة ذلك لهم يعني أنهم يخالفون سنن الإسلام ونصوص القرآن التي لا ترى فضلاً لأحد على أحد إلا بالتقوى». (سيرة الأئمة الاثني عشر عليهم السلام، ج 2، ص 249)

2- کتاب المزار شهید اول، ص 122. در مصباح المتعجد، شیخ طوسی (ص 720) نیز جز عبارت درود آغازین، الباقی عبارت هست؛ و البته در گفتاورد علامه مجلسی از مصباح شیخ در بحار (ج 98، ص 199) آن عبارت درود نیز آمده. ناگفته نماند در زیارتنامه ای دیگر نیز که علامه مجلسی فرموده است: (وَجَدْتُ فِي نُسَخَةٍ قَدِيمَةٍ مِنْ مُؤَلَّفَاتِ أَصْحَابِنَا) باز تعبیر (عَبْدُكَ، وَابْنُ أُمَّتِكَ، الْمُقَرَّبُ بِالرَّقِّ) (در باب زائر) دیده می شود (ر.ک: بحار، ج 98، ص 262). به باور استاد علامه آیت الله سید محمد رضا جلالی حسینی - دام اجلاله - واژگان «عبد» و «أمة» و مانند آن در این جایگاه تعبیری مجازی اند که برای فرا نمودن غایت خضوع و فرمانبری به کار رفته اند؛ و جنبه مجازی چنین کاربردهایی در عرف زبان عربی [و نیز فارسی] به روشنی مفهوم و بسیار آشناست؛ پس تنها بد فهمی اذهان منصرف از عرف زبان، باعث شده است کسی چنین تعبیری را حمل بر معنای حقیقی کند. (از افادات شفاهی استاد).

و اقرار کنند (1) به رقیّت و بندگی از برای آن جناب بنابر این عاقله خطاهای اولین و آخرین ملک خداوند عالم از مؤمنین و دوستان او آن جناب می باشد که خطاهای آن ها را آن جناب به دوش خود گذارد زیرا که همگی عبد رقی آن جناب می باشند و الرّق - بالكسر - من الملك و هو العبوديّة. و مؤید این مطلب است روایت ابن طاوس (2) که می گوید: «سَمِعْتُ الْقَائِمَ بِسَرِّ مَنْ رَأَى يَدْعُو وَرَاءَ الْحَائِطِ (3) وَ أَنَا أَسْمَعُهُ وَلَا أَرَاهُ وَ هُوَ يَقُولُ: اللَّهُمَّ إِنَّ شِيعَتَنَا خَلَقُوا (4) مِنْ فَاضِلِ طِينَتِنَا وَ عَجَنُوا بِمَاءِ وَلَا يَتَنَا اللَّهُمَّ اغْفِرْ لَهُمْ مِنَ الذُّنُوبِ مَا فَعَلُوا اتِّكَالاً عَلَى حُبِّنَا وَ لَنَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ أُمُورُهُمْ وَلَا تَوَاخِذُهُمْ بِمَا اقْتَرَفُوا مِنَ السَّيِّئَاتِ إِكْرَاماً لَنَا وَلَا تَقَاصِصُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مُقَابِلَ أَعْدَائِنَا وَ إِنْ خَفْتُ مُوَازِينَهُمْ فَتَقَلُّهَا بِفَاضِلِ حَسَنَاتِنَا.» (5) یعنی شنیدم از حضرت قائم - عجل الله فرجه - در سرّ من

ص: 795

1- در دستنوشته: اقرار کننده

2- مراد سید رضی الدین علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن طاوس صاحب اقبال و مؤلفات نفیس دیگر است.

3- در دستنوشته: الحایط

4- در دستنوشته: خلفوا

5- این عبارات، بدین نحو در نگارش های ابن طاوس رحمه الله نیامده است (یا- دست کم - ما نیافتیم). ثالث المجلسین، محدث فقید، حاج میرزا حسین نوری - قدس الله روحه -، در کتاب نافع جنّة المأویٰ فی ذکر من فاز بِلِقَاءِ الْحُجَّةِ عَلَيْهِ السَّلَام ما أوْ مُعْجَزَتِهِ فی الْغِیْبَةِ الْکُبْرَى (که به همراه بحار - در دفتر پنجاه و سوم طبع متداول آن - چاپ شده است)، در این باره تحقیق و تتبعی سودمند دارد. از این قرار: رأیْتُ فی ملحقات کتاب أنیس العابدین - و هو کتاب کبیر فی الأدعیة والأوراد ینقل عنه العلامة المجلسی فی المجلد التاسع عشر من البحار والأُمیرزا عبد الله تلمیذه فی الصحيفة الثالثة - ما لفظه: قُلَّ عَنْ ابنِ طَاوُسٍ رَحِمَهُ اللَّهُ أَنَّهُ سَمِعَ سَحْرًا فِي السَّرْدَابِ عَنْ صَاحِبِ الْأَمْرِ عَلَيْهِ السَّلَام أَنَّهُ يَقُولُ: اللَّهُمَّ إِنَّ شِيعَتَنَا خُلِقَتْ مِنْ شُعَاعِ أَنْوَارِنَا وَ بَقِيَّةِ طِينَتِنَا، وَ قَدْ فَعَلُوا ذُنُوبًا كَثِيرَةً اتِّكَالاً عَلَى حُبِّنَا وَ لَا يَتَنَا، فَإِنْ كَانَتْ ذُنُوبُهُمْ بَيْنَكَ وَ بَيْنَهُمْ فَاصْفَحْ عَنْهُمْ فَقَدْ رَضِينَا، وَمَا كَانَ مِنْهَا فِيمَا بَيْنَهُمْ فَأَصْلِحْ بَيْنَهُمْ وَقَاصِّ بِهَا عَنْ خُمْسِنَا، وَأَدْخِلْهُمْ الْجَنَّةَ، وَ رَحِّزْهُمْ عَنِ النَّارِ، وَلَا تَجْمَعْ بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ أَعْدَائِنَا فِي سَخَطِكَ. قُلْتُ: وَ يُوجَدُ فِي غَيْرِ وَاحِدٍ مِنْ مُؤَلَّفَاتٍ جَمَلَةٌ مِنَ الْمُتَأَخِّرِينَ الَّذِينَ قَارَبْنَا عَصْرَهُمْ وَ الْمَعَاصِرِينَ هَذِهِ الْحِكَايَةَ بِعِبَارَةِ تُخَالِفُ الْعِبَارَةَ الْأُولَى وَ هِيَ هَكَذَا: اللَّهُمَّ إِنَّ شِيعَتَنَا مِنَّا خُلِقُوا مِنْ فَاضِلِ طِينَتِنَا، وَ عَجَنُوا بِمَاءِ وَلَا يَتَنَا اللَّهُمَّ اغْفِرْ لَهُمْ مِنَ الذُّنُوبِ مَا فَعَلُوا اتِّكَالاً عَلَى حُبِّنَا وَ لَا يَتَنَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ، وَلَا تَوَاخِذُهُمْ بِمَا اقْتَرَفُوا مِنَ السَّيِّئَاتِ إِكْرَاماً لَنَا، وَلَا تَقَاصِصُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مُقَابِلَ أَعْدَائِنَا فَإِنْ خَفْتُ مُوَازِينَهُمْ فَتَقَلُّهَا بِفَاضِلِ حَسَنَاتِنَا.» وَلَمْ نَجِدْ أَحَدًا مِنْهُمْ إِلَى الْآنَ أَسَنَدَ هَذِهِ الْحِكَايَةَ إِلَى أَحَدٍ رَوَاهَا عَنْ السَّيِّدِ أَوْ رَأَاهَا فِي وَاحِدٍ مِنْ كُتُبِهِ، وَلَا نَقْلَهُ الْعَلَّامَةُ الْمَجْلِسِيُّ وَمَعَاصِرُوهُ وَ مَنْ تَقَدَّمَ عَلَيْهِ إِلَى عَهْدِ السَّيِّدِ، وَلَا يُوجَدُ فِي شَيْءٍ مِنْ كُتُبِهِ الْمَوْجُودَةِ الَّتِي لَمْ يَكُنْ عَنْدهُمْ أَزِيدَ مِنْهَا. نَعَمْ الْمَوْجُودُ فِي أَوَاخِرِ الْمُهْجِ وَقَدْ نَقَلْنَاهُ فِي الْبَحَارِ أَيْضاً هَكَذَا: كُنْتُ أَنَا بِسَرِّ مَنْ رَأَى، فَسَمِعْتُ سَحْرًا دَعَاءَ الْقَائِمِ لَا فَحْفِظْتُ مِنْهُ [مِنْ] الدَّعَاءِ لِمَنْ ذَكَرَهُ «الْأَحْيَاءُ وَالْأَمْوَاتُ وَأَبْقَهُمْ أَوْ قَالَ وَ أَحْيِهِمْ فِي عِزِّنا وَ مَلَكْنَا وَ سُلْطَانُنَا وَ دَوْلَتُنَا» وَ كَانَ ذَلِكَ فِي لَيْلَةِ الْأَرْبَعَاءِ ثَلَاثِ عَشَرَ ذِي الْقَعْدَةِ سَنَةِ ثَمَانٍ وَ ثَلَاثِينَ وَ سِتْمِائَةٍ. وَ أَطْلُتُ وَ إِنْ كَانَ بَعْضُ الظَّنِّ إِثْمًا أَنَّ مَا نَقَلْنَاهُ أَوَّلًا مَأْخُودٌ مِنْ كَلَامِ الْحَافِظِ الشَّيْخِ رَجَبِ الْبَرْسِيِّ وَ نَقَلَ كَلِمَاتِهِ بِالْمَعْنَى فَإِنَّهُ قَالَ: فِي أَوَاخِرِ مَشَارِقِ الْأَنْوَارِ بَعْدَ نَقْلِ كَلَامِ الْمُهْجِ إِلَى قَوْلِهِ «مَلَكْنَا مَا لَفْظُهُ وَ مَمْلَكْتُنَا وَ إِنْ كَانَ شِيعَتُنَا مِنْهُمْ وَ إِلَيْهِمْ وَ عِنَايَتُهُمْ مَصْرُوفَةٌ إِلَيْهِمْ، فَكَأَنَّهُ عَلَيْهِ السَّلَام يَقُولُ: اللَّهُمَّ إِنَّ شِيعَتَنَا مِنَّا وَ مَضَائِفُنَا إِلَيْنَا، وَ إِنْهُمْ قَدْ أَسَاؤُوا وَ قَدْ قَصُرُوا وَ أَخْطَأُوا رَأَوْنَا صَاحِبًا لَهُمْ رِضًا مِنْهُمْ، وَ قَدْ تَقَبَّلْنَا عَنْهُمْ بِذُنُوبِهِمْ، وَ تَحَمَّلْنَا خَطَايَاهُمْ لِأَنَّ مَوْكَلَهُمْ عَلَيْنَا، وَ رَجُوعُهُمْ إِلَيْنَا، فَصَرْنَا لَا خِصَامَ لَهُمْ بِنَا، وَ اتَّكَالَهُمْ عَلَيْنَا كَأَنَّا أَصْحَابُ الذُّنُوبِ، إِذِ الْعَبْدُ مُضَافٌ إِلَى سَيِّدِهِ، وَ مَوْكَلُ الْمَمَالِكِ إِلَى مَوَالِيهِمْ. اللَّهُمَّ اغْفِرْ لَهُمْ مِنَ الذُّنُوبِ مَا فَعَلُوا اتِّكَالاً عَلَى حُبِّنَا وَ طَمَعًا فِي وَلَا يَتَنَا وَ تَعْوِيلًا عَلَى شِفَاعَتِنَا، وَلَا تُفَضِّحْهُمْ بِالسَّيِّئَاتِ عِنْدَ أَعْدَائِنَا، وَ لَنَا أَمْرُهُمْ فِي الْآخِرَةِ كَمَا وَلَيْتْنَا أَمْرَهُمْ فِي الدُّنْيَا، وَ إِنْ أَحْبَبْتَ أَعْمَالَهُمْ، فَتَقَلُّ مُوَازِينَهُمْ بَوْلَا يَتَنَا، وَ ارْفَعْ دَرَجَاتِهِمْ بِمَحَبَّتِنَا. اَنْتَهَى. وَ هَذِهِ الْكَلِمَاتُ كَمَا تَرَى مِنْ

تلفیقاته شَرَحاً لِكَلِمَاتِ الإِمَامِ عَلَيْهِ السَّلَامُ تُقَارِبُ الْعِبَارَةَ السَّائِعَةَ، وَعَصْرُهُ قَرِيبٌ مِنْ عَصْرِ السَّيِّدِ، وَحَرْصُهُ عَلَى ضَبْطِ مِثْلِ هَذِهِ الْكَلِمَاتِ أَشَدُّ مِنْ غَيْرِهِ، فَهُوَ أَحَقُّ بِنَقْلِهَا مِنْ غَيْرِ لَوْصَحَتْ الرِّوَايَةُ وَصَدَقَتِ النِّسْبَةُ...» (بحار، ج 53، ص 302 - 304). محدث نوری در نجم الثاقب نیز بدین بحث پرداخته و گفته است: دعای حضرت درباره شیعیان (اللَّهُمَّ إِنَّ شَيْعَتَنَا خُلِقَتْ مِنْ شِعَاعِ أَنْوَارِنَا، وَبَقِيَّةِ طِينَتِنَا، وَقَدْ فَعَلُوا ذُنُوباً كَثِيرَةً اتَّكَالاً عَلَى حُبِّنَا وَوَلَايَتِنَا فَإِنْ كَانَتْ ذُنُوبُهُمْ بَيْنَكَ وَبَيْنَهُمْ فَاصْفَحْ عَنْهُمْ فَقَدْ رَضِينَا وَمَا كَانَ مِنْهَا فِيمَا بَيْنَهُمْ وَقَاصٍ بِهَا عَنْ خُمْسِنَا وَأَدْخَلَهُمُ الْجَنَّةَ! وَرَحِمَهُمْ عَنِ النَّارِ وَلَا تَجْمَعْ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ أَعْدَائِنَا فِي سَخَطِكَ.) مؤلف گوید: عبارت این دعا در مصنفات جمله از متأخرین از علامه مجلسی و معاصرین به نحو دیگر نقل شده و در رساله جنّة الماوی اشکال کردم در صحت نسبت اصل این واقعه به جهت نبودن آن در مصنفات صاحب واقعه و مؤلفات متأخرین از او و کتب علامه مجلسی و محدثین معاصرین او بلکه احتمال دادم در آن جا که این کلام، مأخوذ باشد از کلام حافظ شیخ رجب بررسی در مشارق الانوار، چه او بعد از نقل حکایات سابقه از مهج تا آن جا که فرمود: «ملکنا.» می گوید: «و مملکتنا» و هر چند شیعیان ایشان از ایشانند و مرجع آن ها به سوی ایشان است و عنایت ایشان مصروف است در آن ها، پس گویا که آن جناب علیه السلام می فرماید: (اللَّهُمَّ إِن شَيْعَتَنَا مِنَّا وَ مُضَافِينَ إِلَيْنَا وَ انْهَمُ قَدْ أَسَاؤَا وَ قَدْ قَصَرُوا وَ أَخْطَاؤَا رَأَوْنَا صَاحِباً لَهُمْ رِضاً مِنْهُمْ قَدْ تَقَبَّلْنَا عَنْهُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَ تَحَمَّلْنَا خَطَايَاهُمْ لِأَنَّ مَعَوْلَهُمْ عَلَيْنَا وَ رَجُوعَهُمْ إِلَيْنَا قَصَرْنَا لِاخْتِصَاصِهِمْ بِنَا وَ اتَّكَالِهِمْ عَلَيْنَا كَأَنَّا أَصْحَابُ الذُّنُوبِ إِذِ الْعَبْدُ مُضَافٌ إِلَى سَيِّدِهِ وَ مَعَوْلُ الْمَمَالِيكِ إِلَى مُوَالِيهِمْ. اللَّهُمَّ اغْفِرْ لَهُمْ مِنَ الذُّنُوبِ مَا فَعَلُوهُ اتَّكَالاً عَلَى حُبِّنَا وَ طَمَعاً فِي وِلَايَتِنَا وَ تَعْوِيلاً عَلَى شَفَاعَتِنَا وَلَا تُفْضِحْهُمْ بِالسَّيِّئَاتِ عِنْدَ أَعْدَائِنَا وَ وَلْنَا أَمْرَهُمْ فِي الْآخِرَةِ كَمَا وَلَّيْتَنَا أَمْرَهُمْ فِي الدُّنْيَا وَ إِنْ أَحْبَبْتَ أَعْمَالَهُمْ فَتَقِلْ مُوَاظِنَهُمْ بَوَلَايَتِنَا وَارْفَعْ دَرَجَاتِهِمْ بِمَحَبَّتِنَا). این کلمات که از صاحب مشارق است و شرحی است به زعم او برای کلام آن جناب با عبارت مذکوره متقارب است و عصر او قریب عصر سید است و چنان چه از سید چنین عبارتی شایع بوده او اولی بود به نقل آن به جهت کثرت حرص او بر این مطالب و اطلاع او بر شواهد بر آن ها.... (نجم الثاقب، ص 455 - 456).

رأی که دعا می نمود از عقب دیوار و من می شنیدم دعای آن جناب را و نمی دیدم او را و آن جناب می گفت خداوندا! شیعیان و دوستان ما خلقت شده اند از زیادتی طینت ما و خمیر شده اند به آب ولایت ما خداوندا پیامرز از برای ایشان از گناهان آن قدری را که کرده اند به

ص: 796

جهت اتكال و اعتماد و پشت گرمی به دوستی ما و واگذار نما امور ایشان را به ما در روز قیامت و مؤاخذه مفرما از ایشان به آن چه را (1) که کرده اند از گناهان به جهت اکرام و اعزاز ما و قصه و حکایت مفرما در روز قیامت گناهان ایشان را پیش روی دشمنان ما و اگر خفیف و سبک باشد وزن های اعمال ایشان پس سنگین گردان آن ها را به زیادتی حسنات و طاعات و نیکی های ما.

هست امیدم که علی رغم عدو روز جزا *** فیض عفوش بنهد بار گنه از دوشم (2)

فقره سیم: واستبیح حریمه، (3) یعنی منقطع و ریشه کن شد ذریه و اولادان او به شهید شدن و به اسیر شدن استباحوهم ای استأصلوهم؛

(4) واستأصل الشيء إذا قَطَعَهُ مِنْ أَصْلِهِ؛ (5) و منه الحديث: استأصل شعرك. (6)

چون «استبیح» در بادی نظر بد مفهوم بود بیان نمودم که ذهن معوج نگردد در هنگام خواندن.

فقره چهارم: و جعلته حجة على خلقك من الأوصياء، فأعدر في الدعاء، (7) یعنی گردانیدی تو او را حجت بر خلق از اوصیا پس مبالغه نمود در دعوت یعنی منتهای دعوت را نمود که کوتاهی نمود در دعوت، حتی آن که از جان و اولاد و مال و آن چه را که (8) مالک بود گذشت از جهت دعوت کردن خلق را به سوی تو.

ص: 797

1- كذا في الأصل.

2- این بیت در متن رساله نیست و مؤلف به خط خود بالای صفحه دستنویست افزوده و مع الأسف راده ای نگذاشته تا جای آن دانسته شود، لیک به نظر آمد در این مقام مناسبت داشته است. بیت از خواجه شیراز حافظ است؛ لیک هم در دیوان او (غ 352، ص 352) و هم در کشکول شیخ بهایی قدس سره (ج 3، ص 1576 فقره 5114) بدین ضبط آمده است: هست امیدم که علی رغم عدو روز جزا *** فیض عفوش نهد بار گنه بر دوشم

3- الإقبال، ج 3، ص 102.

4- بحار الأنوار، ج 87 ص 221.

5- مجمع البحرين، ج 1، ص 79

6- «... عن إسحاق بن عمار، عن أبي عبد الله عليه السلام قال: قال لي: استأصل شعرك يقل درنه و دوابه و وسخه، و تغلظ رقبتك، و يجلو بصرك؛ و في رواية أخرى و يستريح بدنك» (الكافي، ج 6، ص 484، ح 2) همچنین ر.ک: کتاب من لا يحضره الفقيه، ج 1، ص 129، ح 325؛ ثواب الاعمال، ص 23؛ وسائل الشيعة، ج 2، ص 104 رقم 1621؛ بحار الأنوار، ج 73، ص 85 رقم 7؛ منتقى الجمان، ج 1، ص 119 این حدیث در مورد استشهاد فقهای طایفه بوده است. ر.ک تذکرة الفقهاء، ج 2، ص 255؛ الحبل المتين، ص 129؛ الحقائق الناضرة، ج 5، ص 553؛ كشف الغطاء، ج 1، ص 190 باری، احتمالاً فاضل پاچناری در نقل آن به مجمع البحرين شیخ طریحی نظر داشته است. ر.ک: مجمع البحرين، ج 1، ص 79.

7- الإقبال، ج 3، ص 102؛ موسوعة زیارات المعصومین علیهم السلام، ج 3، ص 429

8- كذا في الأصل.

مؤلف مجرم گوید: چون که دعوت آن بزرگوار دعوتی بود که فایده بخشید به جمیع ملک و ملکوت (1)، که هیچ چیز در ملک خداوند عالم نیست که فیض دعوت آن بزرگوار به او نرسیده باشد؛ لهذا جمیع موجودات بحذافیرهم (2) اهتمام دارند در گریستن بر او و در مصیبت داری (3) او و در زیارت او به خصوص، ملائکه چنان چه حضرت صادق - سلام الله علیه فرمودند که: فرمود رسول خدا صلی الله علیه وسلم: (مَا مِنْ شَيْءٍ أَكْثَرَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ، وَإِنَّهُ يَهْطُ فِي كُلِّ يَوْمٍ سَبْعُونَ أَلْفَ مَلَكٍ فَيَأْتُونَ الْبَيْتَ فَيَطُوفُونَ (4)، ثُمَّ يَأْتُونَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ فَيَسَلُّونَ عَلَيْهِ ثُمَّ يَأْتُونَ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَيَسَلُّونَ عَلَيْهِ ثُمَّ يَأْتُونَ الْحُسَيْنَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَيَقِيمُونَ عِنْدَهُ، وَإِذَا كَانَ السَّحَرُ وَضِعَ لَهُمْ مِعْرَاجٌ إِلَى السَّمَاءِ، ثُمَّ لَا يَعُودُونَ أَبَدًا) (5) یعنی نیست چیزی از مخلوقات بیشتر از ملائکه و به درستی که شأن حسین است که فرود می آید هر روزی هفتاد هزار ملک پس می آیند به خانه خداوند عالم که کعبه معظمه بوده باشد و طواف می کنند خانه را بعد از آن می آیند به خدمت سید اوصیا امیر المؤمنین - صلوات الله علیه - و سلام می کنند بر آن بزرگوار و بعد از آن می آیند نزد سید الشهداء ابی عبدالله الحسین - سلام الله علیه - و بر آن بزرگوار سلام می کنند پس توقف می کنند نزد آن بزرگوار تا سحر؛ آن وقت مقرر می شود

ص: 798

- 1- در دستنوشته در این جا پس از کتابت طرفین عبارت به قلمی دیگر - و شاید به قلم خود مؤلف - یک «را» الحاق و اقحام گردیده است که البته زائد به نظر می رسد.
- 2- «بحذافیرهم» یعنی: به تمامی و به طور کامل این تعبیر غلیظ عربی در نثر عالمانه عصر قاجار وارد شده بوده است. سنج: نامه دانشوران ناصری (شرح حال حافظ ابو نعیم اصفهانی)
- 3- «مصیبت» به معنای عزا و سوگواری از دیرباز در فارسی به کار رفته است مصیبت داری هم به معنای تعزیت داشتن و عزاداری و سوگواری برپا کردن به کار رفته است.
- 4- در دستنوشته «یطوفون» خوانده می شود.
- 5- منشأ این روایت تا آن جا که ما کاویده ایم تفسیر علی بن ابراهیم قمی است (ر.ک: تفسیر القمی، ج 2، ص 206) و علامه مجلسی از آن جا در بحار (ج 56، ص 175 و ج 97، ص 117) و ملا- محسن فیض کاشانی در تفسیر صافی (ج 4، ص 230) و حویزی در نور الثقلین (ج 4، ص 349 و 350) و بحرانی در البرهان فی تفسیر القرآن (ج 4، ص 536)، و مشهدی در کنز الدقائق، (ج 10، ص 536)، طریحی نیز در مجمع البحرین این روایت را آورده (ر.ک: ج 4، ص 229) لیک به مأخذ خود تصریح نفرموده است. همچنین ر.ک: بیان السعادة، ج 3، ص 273. چون این حدیث در نقل فاضل پاچناری به افتادگی مهم و معتناهی دچار است متن آن را از تفسیر علی بن ابراهیم می آوریم: (... قال أبو عبدالله عليه السلام: قال رسول الله صلى الله عليه وآله: مَا مِنْ شَيْءٍ مِمَّا خَلَقَ اللَّهُ أَكْثَرَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ وَإِنَّهُ لَيَهْطُ فِي كُلِّ يَوْمٍ أَوْ فِي كُلِّ لَيْلَةٍ سَبْعُونَ أَلْفَ مَلَكٍ فَيَأْتُونَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ فَيَطُوفُونَ بِهِ ثُمَّ يَأْتُونَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ ثُمَّ يَأْتُونَ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَيَسَلُّونَ عَلَيْهِ ثُمَّ يَأْتُونَ الْحُسَيْنَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَيَقِيمُونَ عِنْدَهُ، فَإِذَا كَانَ عِنْدَ السَّحَرِ وَضِعَ لَهُمْ مِعْرَاجٌ إِلَى السَّمَاءِ ثُمَّ لَا يَعُودُونَ أَبَدًا) (تفسير القمی، ج 2، ص 206).

از برای ایشان که عروج کنند به سوی آسمان و می روند به آسمان و دیگر عود نمی کنند و نوبه ایشان نخواهد شد تا روز قیامت.

خلاصه آن که چون فیض دعوت او رسید به جمیع ما سوی الله، از جمادات و نباتات حیوانات و ملائکه و انسان، لهذا همه ما سوی الله هم توجه به سوی او دارند، از این است که جمیع ما سوی الله در مصیبت او گریستند و متألم شدند، چنان چه در اخبار بسیار وارد شده است که جمیع اشیاء گریستند در مصیبت او حتی جمادات و نباتات و حیوانات و بنی آدم و ملائکه (1)

ص: 799

1- در این باره - از جمله - ر.ک: البكاء للحسین علیه السلام، صص 173 - 190 و 207 - 223 و 291 - 361. مرحوم آیت الله حاج میرزا محمد اشراقی قمی (معروف به «ارباب» 1273 - 1341 هـ-ق) در کتاب پر سود الأربعین الحسينية می نویسد: «گریستن تمام موجودات برسید مظلومین مستفیض در اخبار است؛ بر مردم هشیار آشکار است که مکالمه اولیا به اندازه عقول مخاطبین است و غالباً از باب استعمال الفاظ در معانی کلیه است در خبری امام صادق علیه السلام فرماید: مباش از کسانی که لفظی را بشنود و بر یک معنی خاص حمل کند. اکثر تأویلات که در احادیث امامیه وارد است، مبنی بر این قاعده است، و بعد از آگاهی بر آن قاعده بسیاری از احادیث فرقه حقه امامیه از غرابت و تنافی خارج شود؛ مثل این که الفاظ صراط و میزان و مرصاد و اعراف هر یک در معانی متعدده استعمال شده شخص جاهل که غافل از این قاعده باشد، گمان کند این تأویلات مجاز یا مجازفه در اقوال است. و توان گفت این معنی مجاز نباشد. هرگاه اهل عربیت تصدیق این مطلب نکرده از باب عدم احاطه و اطلاع است. مثلاً گریستن معنی عامی دارد که عبارت از اظهار اندوه و غمناک بودن باشد؛ این معنی در [فرد] انسانی به ریختن اشک و انقباض جبهه کشف شود و خصوصیات که الغا [در مطبوع: القا] شود هر صاحب شعوری که اندوهناک بر چیزی شود و گرفتگی در ذات او هویدا شود، گریان خواهد بود. بلی گریه انسان ریختن اشک چشم است اما بودن چشم و جریان دمخ مدخلیتی در حقیقت گریستن ندارد. چه، در صدق مفاهیم تحقق مبادی معتبر است و تحقق غایات نه اعتبار تحقق کواشف مثل این که در اطلاق اسماء الله مانند رحیم و علیم، روح رحمت و انکشاف معتبر است، نه آن که رقت قلب صنوبری یا بودن قوای جسمانی ادراک دخیلی در تحقق حقیقت رحم و علم داشته باشد به این مطلب جمله ای از بزرگان مفسرین تصریح کرده اند که اسماء الهیه به اعتبار غایات صادق است نه به اعتبار مبادی و نیز باید دانست که هر موجودی که در عالم جسمانیات پیدا شده، از عالم غیب به عالم شهادت آمده و هر موجود جسمانی صورتی عقلانی دارد چنان که گفته اند: صورتی در زیر دارد آن چه در بالاستی؛ بلکه همان نحو که انواع کلیات، مانند ارض و سما، رب النوع عقلانی دارد، آحاد و اشخاص هم صور عقلیه دارند و ابواب بسیاری از احادیث دلالت بر این مطلب دارد مثل احادیث حمله عرش که چهار ملک است یکی به صورت آدمی و یکی به صورت کرکس و یکی به صورت شیر و یکی به صورت گاو، و هر یک طلب روزی برای افراد و نوع خود می نمایند و احادیثی نیز در باب آواز خروس در سحر و این که همه خروس ها تابع خروس عرش هستند و در تفسیر یا من اظهر الجمیل و ستر القبیح وارد شده که هر شخصی صورتی در آسمان دارد، و این صور عقلانی اتحاد شخصی با صورت جسمانی دارند. پس هرگاه اندوهی برای ملایک و ارباب انواع پیدا شود، به تمام موجودات حتی جمادات و نباتات سرایت خواهد کرد این است مراد به حدیث شریف که فرمودند: گریست بر حسین بن علی علیه السلام ما یری و ما لا یری و استثنای بعضی اماکن مانند بصره و دمشق و بعضی طوایف مانند آل حکم بن العاص از جهت اهالی آن بلاد و عداوت ایشان با اهل بیت عصمت بوده و گر نه ارض شام از اراضی مقدسه و ممدوحه در اخبار است....» (الأربعین الحسينية، ص 23 - 25). مرحوم سید هاشم بحرانی در معالم الزلفی در تفسیر آیه (فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ وَمَا كَانُوا مُنظَرِينَ) از قول عبدالله بن عباس آورده است: (إنه كان إذا قبض الله نبياً من الأنبياء، بكت عليه السماء والأرض أربعين سنة، وإذا مات العالم العامل بعلمه بكياً عليه أربعين يوماً، وأما الحسين عليه السلام فتبكي عليه السماء والأرض طول الدهر...) (معالم الزلفی ج 1، ص 339 - 340). شادروان علامه آیت الله میرزا ابو الحسن

شعرانی - قدس الله روحه العزیز - در زمره توضیحات سود بخشی که ضمن ترجمه نفس المهموم قلمی می کند می آورد از نسبت گریه به جمادات عجب نباید داشت هر چند بعضی مردم سست عقیده از جهالت بر این گونه امور طعن می زنند و شیخ طوسی در تفسیر آیه (فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ وَمَا كَانُوا مُنْظَرِينَ) در سوره دخان از تفسیر تبیان گوید: در گریه آسمان و زمین سه قول است: قول اول آن که مراد از آسمان و زمین اهل آسمان و زمین است. یعنی اهل آسمان و زمین گریه کنند یا نکنند. دوم آن که اگر آسمان و زمین بر کسی می گریستند بر ایشان می گریستند و عرب چون خواهد مرگ کسی را بزرگ شمارد گوید: آفتاب در مرگ او تاریک شد و ماه بگرفت و آسمان و زمین بر مرگ او گریه کردند. و شاعر گفت: الريح تبكي شجوها *** والبرق يلمع في الغمامه و دیگری گوید: فالشمس طالعة ليست بكاسفة *** تبكي عليك نجوم الليل والقمر سوم آن که بر ایشان بگریست آن چه بر مؤمن می گرید و آن جای نماز و مکان بالا رفتن عمل صالح او است، کنایه از آن که عمل صالح داشتند و مؤمنان عمل صالح دارند و شدی گفت: چون حسین علیه السلام کشته شد آسمان بر او گریست و گریه او سرخی اطراف آن است (انتهی به تلخیص). و این معانی که شیخ [طوسی] رحمه الله از کلام عرب نقل کرده است در فارسی نیز استعمال کنند چنان که جایی را نام برند و اهل آن جای را خواهند مثلاً گویند شهر بشورید یعنی اهالش بشوریدند؛ و فلان کشور فقیر است، یعنی اهالش فقیرند و نیز در مقام تعظیم مصیبت گویند آسمان و زمین و در و دیوار گریه می کردند. سعدی گوید: گیتی برو چو خون سیاوش گریه کرد *** خون سیاوشان ز دو چشمش روان برفت و نیز گوید: آسمان را حق بود گر خون بگرید بر زمین *** بر زوال ملک مستعصم امیر المؤمنین دجله خونا بست زین پس گر نهد سر در نشیب *** خاک نخلستان بطحا را کند در خون عجین روی دریا در هم اندر این حدیث هولناک *** می توان دانست بر رویش ز موج افتاده چین و این که در وجه سوم گفت: مصلی بر او گریه می کند یا مصلی و جای نماز بر مؤمن گریه می کند، در فارسی نظیر دارد. وقتی عالمی از دنیا، برود گویند محراب و منبر بر او گریه می کردند؛ و اگر تازه دامادی در گذرد گویند حجله بر او می گریست و اگر بزرگی از دنیا رود نظیر آن چیزی گویند» (دمع السجوم، ص 447 - 448، با تصرف جزئی). از امام کاظم علیه السلام در کتاب شریف کافی روایت گردیده است که فرمودند: (إِذَا مَاتَ الْمُؤْمِنُ بَكَتْ عَلَيْهِ الْمَلَائِكَةُ وَبِقَاعِ الْأَرْضِ الَّتِي كَانَ يُعْبُدُ اللَّهَ عَلَيْهَا وَأَبْوَابُ السَّمَاءِ الَّتِي كَانَ يَصَّدُّ عَنْهَا أَعْمَالُهُ وَتِلْمٌ فِي الْإِسْلَامِ تُلْمَهُ لَا يَسُدُّهَا شَيْءٌ لِأَنَّ الْمُؤْمِنِينَ أَلْفَقَهُاءَ حُصُونِ الْإِسْلَامِ كَحِصْنِ سُورِ الْمَدِينَةِ لَهَا). (الكافي، ج 1، ص 38، ح 3. نیز ر.ک: الكافي، ج 3، ص 254، ح 13؛ علل الشرائع، ج 2، ص 462، باب 222؛ النوادر، ح 2؛ قرب الإسناد، ص 303، ح 1190؛ معالم الزلفی، ج 1، ص 339 و همچنین ر.ک: النوادر، ص 103). علامه مجلسی - رضوان الله تعالى عليه - در بحار الأنوار می فرماید: بكاء البقاع والأبواب المراد به بكاء أهلها من الملائكة أو هو كناية عن ظهور آثار فقدته فيهما، أو تمثيل لبيان عظم المصيبة، فكأنه تبكى عليه السماء والأرض، كما هو الشائع في العرف أنهم يذكرون ذلك لبيان شدة المصيبة وعمومها. (بحار الأنوار، ج 79، ص 177). همو در مرآة العقول می فرماید: «.... و بكاء البقاع إما على المجاز والتمثيل كما هو الشائع بين العرب والعجم حيث يعبرون شدة المصيبة بأنه بكى لها السماء والأرض، أو بحذف المضاف أي بكى عليه أهل البقاع من الملائكة والجن عن والأرواح والمؤمنون، وكذا بكاء أبواب السماء يحتمل الوجهين ويحتمل أن يكون كناية عن أن يفقده بسوء حال العالم وحال اجزائه، إذ به نظام العالم، و يفقده تنقص بركات السماء والأرض، لاسيما ما يتعلق من العالم بالمؤمن نفسه من الملائكة التي كانت مسرورة بخدمته وحفظه والبقاع التي معمورة بحركاته وسكناته وأبواب السماء كانت مفتوحة لصد عود أعماله وحسناته؛ وقيل: ... بالجملة يُراد بالبكاء الحزن الموجب لجري الدموع فينا، سواء كان هناك جري الدموع أو لا» (مرآة العقول، ج 1، ص 125). مرحوم آخوند مولانا محمد صالح مازندرانی - قدس سره الشريف - می فرماید: «... يمكن أن يقال ... إن المؤمن الفقيه ينظر بعين البصيرة إلى ما في عالم الجسمانيات والمجردات ويعرف حقائقها وأحوالاتها ثم ينقل ذهنه الذكي إلى عالم الربوبية وعالم التوحيد و يشاهد ما فيه من الحقائق الصافية عن الكدورات المطهرة عن أدناس الأوهام والتخيلات، فهو يسافر بقدم الأفكار من الخلق إلى الحق، فيكون لكل موجود في عالم الأرض والسماء، سيما الأمور المذكورة رابطة معنوية وعلاقة طبيعية إلى ذاته، فإذا مات بكى عليه من شدة الحزن وغلبة الوجع. ثم إنه يمكن أن يكون بكاء هذه الأمور محمولاً على الحقيقة كما قيل مثل ذلك في تكلم الكعبة ونطق جوارح

الإنسان يوم القيامة و تكلم بعض الأحجار إلى غير ذلك، ولا يبعد ذلك بالنظر إلى قدرة الباري وإقداره عليه. وقيل: أراد المبالغة في تعظيم شأن المؤمن، لأنَّ العرب كانت تقول في عظيم القدر إذا مات تبيكه السماء والأرض مبالغة في عظم قدره. وقيل: إطلاق البكاء على بقاع الأرض وأبواب السماء مجاز في فقدهما لما ينبغي أن يكون فيهما من مساجد المؤمنين و مصاعد أعماله، فإن من فقد شيئاً - يحبه وينبغي له يبيكه، فأطلقه عليه إطلاقاً لاسم الملزوم على اللازم. وقيل: أراد بكاء أهل بقاع الأرض وأهل أبواب السماء من الملائكة والأرواح المقدسة والنفوس المجردة وغيرها - بحذف المضاف -، وهم سيكون عليه تأسفاً وتحرُّناً. (شرح اصول الكافي، مازندراني، ج 2، ص 91). مرحوم علامه آيت الله ميرزا أبو الحسن شعراني - روح الله روحه العزيز - كه تعالىقي بس ارجمند (وگاه نفيس تر از متن) بر شرح اصول كافي، مولانا محمد صالح مازندراني - طاب ثراه - قلمي فرموده است در تعليق بر موضعي كه شارح مازندراني مرقوم نموده وقيل: أراد المبالغة في تعظيم شأن المؤمن ... مبالغة في عظم قدره» می فرماید: «و مثله في الفارسي أيضاً. مثاله في العربية قول الشاعر: لما أتى خبر الزبير تواضعت *** سور المدينة والجبال الخشع و قول الفرزدق أو جرير: والشمس طالعة ليست بكاسفة *** تبكي عليك نجوم الليل والقمر و قال في الفارسية: ماتم سرای گشت سپهر چهارمین *** روح الامین به تعزیت آفتاب شد گردون سر محمد یحیی به باد داد *** محنت، رقیب سنجر مالک رقاب شد و أما سائر التوجيهات فتكلف» (همان). تکمیل فاندت را می افزایم: بیت لما أتى خبر الزبير تواضعت / سور المدينة والجبال الخشع»، از جریر است؛ گر چه در بعض منابع به نادرست به زید الخیل نسبت داده شده به هر روی این بیت را درباره کشته شدن زبیر عوام گفته است. (از برای آن ر.ک: حقائق التأویل، ص 261؛ التبیان، ج 1، ص 204 و 312، و ج 7، ص 152 و 209 و ج 8 ص 369، و ج 10، ص 253؛ مجمع البحرين، طبرسی، ج 1، ص 193 و 269، و ج 6، ص 450؛ إملاء ما من به الرحمن، ج 1، ص 209، به ضبط «تضعضت» به جای «تواضعت»؛ الجامع لأحكام القرآن، ج 1، ص 465 و ج 7، ص 148) و أما بیت «الشمس طالعة ليست بكاسفة / تبكي عليك نجوم الليل والقمر» نیز از جریر است و در رثای عمر بن عبد العزيز سروده. (از برای آن ر.ک: أمالي السيد المرتضى، ج 1، ص 39؛ مجمع البيان، ج 9، ص 108 - 109). اهل ادب را در چرایی نصب «نجوم» و «قمر» در این بیت گفت و گوها بوده است. نمونه را، ر.ک: كنز الفوائد، ص مختار الصحاح، ذیل «بکی» - ص 62 - و ذیل «كسف» - ص 571؛ شرح شافية ابن الحاجب، ج 4، ص 26 و 27). معنای بیت را این گفته اند: خورشید طالع است و بر تو می گرید و با این همه فروغ ماه و ستارگان خاموش و ناپیدا نگردیده است زیرا که خورشید علی رغم طلوعش چنان در خشوع و بکا است که او را فروغی نمانده تا ماه و ستارگان را از جلوه و روشنی بیندازد. (ر.ک: لسان العرب، ج 9، ص 299). و اما آن دو بیت پارسی که علامه شعرانی - قدس الله روحه العزيز - آن ها را گواه گرفته از خاقانی شروانی (520 - 595 ق) است. (ر.ک: دیوان خاقانی، ج 1، ص 137، بیت های 14 و 21 از چکامه 33) از چکامه ای که در سوگ امام محمد یحیی ساخته. آسمان چهارم - از دیدگاه پیشینیان - جایگاه و سرای خورشید است و چون خورشید نیز بر بنیاد انگاره ای که خاقانی به دست داده است سوگوار شهادت محمد یحیی است پس روح الامین (جبرئیل علیه السلام) به ماتم پرسی او رفته تا تسلايش دهد (نیز ر.ک: گزیده اشعار خاقانی شروانی، ص 165)

که کیفیت گریستن (1) هر یک را در شرح زیارت عاشورا به تفصیل ذکر کرده ام؛ هر که خواهد رجوع کند به آن. پس (2) به مقتضای «الإنسان عبید الإحسان» (3) چون دعوت او احسانی بود به

ص: 802

1- در دستنوشته: گریستی

2- از همین جا هویدا می شود که فاضل پاچناری را شرحی بر زیارت عاشورا بوده است سابق بر تألیف این رساله خداوند زیارت و قرائت آن را روزی ما فرمایاد! - به حق سیدنا محمد وآله الأمجاد (علیه وعلیهم السلام).

3- مثلی است که حسین شاه (متخلص به حقیقت) در خزینة الأمثال (ص 46) آن را چنین ترجمه کرده: «انسان بنده های احسان است»! در پاره ای از متون قدیم بدین مثل باز می خریم. ر.ک: کتاب فیه مافیه، ص 232؛ المحجة البيضاء، ج 7، ص 69 (در درج کلام)؛ شرح مصباح الشریعة عبدالرزاق گیلانی (در گزارش باب پنجاه و دوم)؛ شرح أصول الکافی ملامحمد صالح مازندرانی، ج 7، ص 32 (در درج کلام) و ج 9 ص 11 به عنوان «قیل»، و ج 11 ص 250 (به عنوان «قد اشتهر أن...»); الفواتح الالهیه والمفاتیح الغیبیه نخجوانی، ج 2 ص 531 (به عنوان «قیل»); شفاء الصدور میرزا ابوالفضل طهرانی ج 1 ص 172 (به عنوان «قضیه معروفه»). سوزنی سمرقندی آشکارا به همین مثل نظر داشته است، آن جا که در چکامه ای در مدح عمید احمد سروده: «هست انسان بنده احسان درست است این سخن! ***» اوز انسان بیش دارد بنده احسان پری! تعبیر «بنده احسان» - که برابر همان «عبید الاحسان» است - از دیرباز بارها در ادب پارسی به کار رفته و به ذهن و زبان ادیبان آشنا بوده است. ناصر خسرو: عدل و احسان تو طوق است درین گردن *** غرقه عدل تو و بنده احسانم امیر معزی: چاکر فرمان تست و بنده احسان تُست *** آن که اکنون در دیار ماورالنهرست خان سوزنی سمرقندی: گر انسان بنده احسان بود، بر هر که چشم افتد *** تو آن را بی گمان جز بنده احسان خود مشمر و همو: تا کند آزادگان را بنده احسان خویش *** رادی و آزادگی دارد ره و رسم و سنن پر دور نیفتیم. در نگارش های پیشینیان، تعبیر «الانسان عبید الاحسان» نیز هست. علامه میرزا عبدالله اصفهانی (شاگرد علامه مجلسی) در کتاب گرانسنگ ریاض العلماء (ج 1، ص 17) این عبارت را به عنوان «کما قیل...» آورده است؛ لیک چند سده پیش از او شیخ کافی الدین أبو الحسن علی بن محمد لثی واسطی در کتاب عیون الحکم والمواعظ (ص 61) این عبارات را از کلمات قصار امیر مؤمنان علیه السلام قلمداد کرده. دور نیست همین «الانسان عبید الاحسان» در آلسنه و اذهان دگردیسی یافته و به «الانسان عبید الاحسان» بدل گردیده باشد. چه «الانسان عبید الاحسان» به قول علامه ادیب سید عبدالستار حسنی بغدادی - دام علاه - (چنان که این بنده خود از ایشان شفهاً استفسار کردم) معنای درستی نتواند داشت مگر آن که - باز به قول ایشان - «عبید» را «عبید» (به تصغیر) بخوانیم و البته باز هم در معنای آن تکلف ورزیم!

همه مؤمنین شرق [و] غرب عالم لهذا همگی ایشان هم بنده احسان او هستند و همگی ایشان مایل اند به آن، جناب چنان چه در زیارت بالای سر امیر المؤمنین - صلوات الله علیه - می خوانی: (وَجَعَلَ أَفْنِدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْكَ)، [\(1\)](#) یعنی و گردانیده خداوند عالم

ص: 803

1- این عبارت زیارتنامه که فاضل پاچناری یاد کرده بدین سان در دو زیارتنامه از زیارتنامه هایی که از برای سالار شهیدان - سلام الله علیه - در بحار (ج 97 ص 287، وج 98 ص 237) گزارش گردیده است آمده. توجه شود که پاچناری فقره مأثوره را از زیارت بالای سر امیر مؤمنان علیه السلام شمرده است؛ پس علی الظاهر نظر او نه به دو زیارتنامه ای است که ما عبارت را در آن یافته ایم؛ والعلم عند الله تبارک و تعالی.

فَوَادِهائی (1) از مردمان را که مایل و خواهان به سوی تو باشند یعنی دوست داشتن مردمان محسنین خود را به جعل خداوندی است که خداوند عالم چنین نموده است که شخص محسن خود را دوست بدارد پس چون آن بزرگوار در این شهادت، احسان نمود به جمیع ملک و ملکوت به خصوص بر مؤمنین شرق [و] غرب عالم لهذا خداوند عالم هم گردانید فَوَادِهائی ایشان را مایل به سوی او چنان چه رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند به مقداد بن أسود الکندی (2): یا مقداد! إِنَّ لِلْحُسَيْنِ مَحَبَّةً مَكُونَةَ فِي الْقُلُوبِ. (3) پس «أَعْذِرُ فِي الدُّعَاءِ»، به معنی آوردن در دعا نیست، زیرا که مناسب نیست؛ و مناسب این است که «أَعْذِرُ فِي الدُّعَاءِ» به معنی «بَالِغٌ» باشد (4) که در دعوت کردن خلق مبالغه (5) و اهتمام نمود، به همان نحوی که ذکر شد.

وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّاهِرِينَ، وَلَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى أَعْدَائِهِمْ وَ مُنْكَرِي فَضَائِلِهِمْ إِلَى يَوْمِ الدِّينِ.

ص: 804

1- در دستنوشته: فَوَادِهائی

2- ابو معبد مقداد بن اسود از اصحاب ارجمند پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و از یاران باوفای امیرمؤمنان علی علیه السلام است که به سال 33ق درگذشت. نام پدر مقداد عمر و بهرائی بود، لیک اسود بن عبد یغوث زهری او را به پسرخواندگی برگرفته بود و از همین روی او را «مقداد بن اسود» گفته اند مقداد از حواریان رسول خدا صلی الله علیه و آله بود و از کسانی که پس از وفات آن حضرت عهد نشکستند و بر ولایت امیر مؤمنان علی علیه السلام ثابت قدم ماندند. درباره وی ر.ک: منتهی الامال، ج 1، ص 289 - 291؛ قاموس الرجال، ج 10، ص 226 - 232؛ مستدرکات علم رجال الحديث، ج 1، ص 681.

3- مصدر این حدیث را نیافتیم به تناسب مقام شایان یادآوری است محدث نوری - رحمة الله علیه - در مستدرک الوسائل (ج 10، ص 318، رقم (12084) از «مجموعه شهید» نقل کرده که در آن جا از کتاب الأنوار محمد بن همام نقل گردیده است: «... نظر النبی صلی الله علیه و آله الی الحسین بن علی علیهما السلام و هو مقبل، فأجلسه فی حجره و قال: «إِنَّ لِقَتْلِ الْحُسَيْنِ حَرَارَةً فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لَا تَبْرُدُ أَبَدًا....»

4- «أَعْذِرُ فِي الْأَمْرِ أَيْ بِالْغِ» (مجمع البحرين، ج 3، ص 144).

5- در دستنوشته: مبالغه

1. احادیث و قصص مثنوی (تلفیقی از دو کتاب احادیث مثنوی و مآخذ قصص و تمثیلات مثنوی) بدیع الزمان فروزانفر، ترجمه کامل و تنظیم مجدد: حسین داودی، چاپ دوم، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر، 1381 ش.
2. احقاق الحق و ازهاق الباطل، القاضي السيد نورالله الحسيني المرعشي التستري، مع تعليقات آيت الله السيد شهاب الدين المرعشي النجفي، ج 1، قم: مكتبة آيت الله العظمى المرعشي النجفي.
3. الأربعين الحسينية، آيت الله حاج ميرزا محمد اشراقى معروف به ارباب، چاپ دوم، تهران و قم: انتشارات اسوه، 1379 ش.
4. اربعين در فرهنگ شيعه، سيد محمد محسن حسيني طهراني، چاپ اول، قم: عرش اندیشه، 1426 ق.
5. أساور من ذهب در احوال حضرت زينب - سلام الله عليها -، آيت الله حاج شيخ مهدي نجفي اصفهاني (مسجد شاهي 1299 - 1393 ق) تحقيق و تحشيه و تعليق جوياء جهانبخش، چاپ اول، تهران: ساحت، 1384 ش.
6. أسرار العبادات، كاظم الحسيني الرشتي، تحقيق صالح احمد الدبّاب، چاپ اول، قم: مكتبة الأوحّد، 1426 ق.
7. الأصول من الكافي - الكافي.
8. اكيل المصائب في مصائب الأطائب، محمد بن سليمان تنكابني (1235 - 1302 ق)، تصحيح و تحقيق مؤسسه فرهنگي ضحی، چاپ دوم، قم: عالمه، 1381 ش.
9. امثال و حکم، علی اکبر دهخدا 4 ج چاپ نهم تهران مؤسسه انتشارات امیرکبیر، 1376 ش.
10. الأمالي، الشيخ الصدوق (أبو جعفر محمد بن علی بن الحسين بن موسى بن بابويه القمي)، تحقيق و نشر: مؤسسة البعثة، چاپ اول، 1417 ق.
11. أمالي السيد المرتضى، الشريف أبو القاسم علی بن الطاهر أبي احمد الحسين [المعروف بالشريف المرتضى] (م 436 ق) صححه و ضبط ألفاظه و علّق حواشيه: السيد محمد بدر الدين النعاني الحلبي، 4 ج، قم: مكتبة آيت الله العظمى المرعشي النجفي، 1403 ق.
12. املاء ما مَنَّ بِهِ الرَّحْمَنُ مِنْ وَجْهِ الْأَعْرَابِ وَالْقُرَاءَاتِ فِي جَمِيعِ الْقُرْآنِ ابوالبقاء عبد الله بن الحسين

بن عبدالله العکبری (538 - 616ق)، 2 ج چاپ اول بیروت: دار الکتب العلمیة، 1399ق.

13. الايقاظ من الهجعة بالبرهان على الرجعة، الشيخ محمد بن الحسن الحر العاملي (م 1104ق)، تحقیق مشتاق المظفر چاپ اول، قم: دلیل ما، 1422ق. / 1380ش.

14. بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، العلامة الشيخ محمد باقر المجلسي (م 1110ق)، چاپ دوم 110 ج بیروت مؤسسه الوفاء، 1403ق.

15. البكاء للحسين عليه السلام (در ثواب گریستن و عزاداری بر حضرت سیدالشهداء علیه السام و وظایف تعزیه داری) سید محمد حسن میرجهانی طباطبایی تحقیق روح الله عباسی، چاپ اول، قم: رسالت، 1384ش.

16. بوستان سعدی نامه

17. پژوهشگران معاصر ایران هوشنگ، اتحاد، ج 10، چاپ اول، تهران: فرهنگ معاصر، 1385ش.

18. تاریخ زندگانی امام حسین علیه السلام، عماد الدین حسین اصفهانی (عمادزاده)، 2 ج، چاپ دوم، تهران: انتشارات اسوه، 1381ش.

19. تبصرة المتعلمين في أحكام الدين العلامة الحلی (یوسف بن علی بن مطهر)، به انضمام فقه فارسی به قلم آیت الله حاج شیخ ابوالحسن شعرانی، چاپ پنجم، طهران کتابفروشی اسلامیة، 1377ش.

20. التبيان في تفسير القرآن، شيخ الطائفة أبو جعفر محمد بن الحسن الطوسي (385 - 460ق)، تحقیق و تصحیح احمد حبیب قصیر العاملی، چاپ اول 10 ج قم مکتب الاعلام الاسلامی، 1409ق.

21. تحرير العقلاء، حاج شیخ هادی نجم آبادی به سعی و اهتمام مرتضی نجم آبادی چاپ اول، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی 1378ش

22. تذكرة الأولياء فريد الدين عطار نيشابوري بررسی و تصحیح متن و توضیحات و فهارس از دکتر محمد، استعلامی چاپ هفتم، تهران انتشارات زوار 1372ش.

23. تراجم الرجال (مجموعه تراجم أعلام أكثرهم مغمورون....)، السيد احمد الحسيني [الاشكوري]، 2 ج، قم: مكتبة آيت الله العظمى المرعشي النجفي، 1414ق.

24. تمهيدات عين القضاة (ابوالمعالی عبدالله بن محمد بن علی بن الحسن بن علی الميانجي الهمدانی)، با مقدمه و تصحیح و تحشیه و تعليق عفيف عسيران، چاپ دوم، تهران: کتابخانه منوچهری، بی تا.

25. تهذيب الأحكام، شيخ الطائفة أبو جعفر محمد بن الحسن الطوسي (م 460ق)، حققه وعلق عليه السيد حسن الموسوي الخرسان 10 ج چاپ چهارم، طهران: دار الكتب الإسلامية 1365ش.
26. الجامع الأحكام القرآن، أبو عبدالله محمد بن احمد الأنصاري القرطبي، 20 ج، بيروت: داراحياء التراث العربي، 1405ق.
27. حقائق التأويل في متشابه التنزيل، السيد الشريف الرضي (م 406ق)، شرحه: محمد الرضا آل كاشف الغطاء، بيروت: دار المهاجر.
28. حماسه حسینی، مرتضی مطهری 2 ج، چ 43، تهران: صدرا، 1382ش.
29. خزينة الأمثال (ترجمه منتخب مجمع الأمثال)، حسين شاه - متخلص به حقيقت، به اهتمام احمد مجاهد، چاپ اول تهران انتشارات دانشگاه تهران، 1379ش.
30. ديوان حافظ، به تصحيح دكتور اكبر بهروز و دكتور رشيد عيوضي، چاپ دوم، تهران: مؤسسه انتشارات اميركبير، 1363ش.
31. ديوان خاقاني، 2 ج ويراسته دكتور ميرجلال الدين كرازي چاپ اول، تهران: نشر مركز 1375ش.
32. ديوان علامه ملا محمد محسن فيض كاشاني با تصحيح و شرح و مقدمه مصطفى فيضي كاشاني و همكاري فرزندان فائضه و فيروزه 2ج، چاپ دوم قم انتشارات اسوه، 1381ش.
33. ديوان فيض كاشاني ديوان كامل فيض كاشاني و ديوان علامه ملا محمد محسن فيض كاشاني و كليات اشعار مولانا فيض كاشاني
34. ديوان كامل فيض كاشاني با مقدمه و تصحيح سيد علي، شفيعي چاپ چهارم تهران نشر چكامه، 1375ش.
35. رسائل و مسایل ملا احمد نراقی (م 1245ق)، به كوشش رضا استادی، 2ج، چاپ اول، قم: كنگره بزرگداشت ملامهدی و ملا احمد نراقی، 1380ش.
36. روح الأرواح في شرح أسماء الملك الفتاح، شهاب الدين أبو القاسم احمد بن ابی المظفر منصور السمعانی (487 - 534 ق)، به تصحيح و توضيح نجيب مايل هروی، چاپ اول تهران شركت انتشارات علمی و فرهنگي 1368ش.
37. روضات الجنّات، سيد محمد باقر موسوي خوانساري تحقيق و شرح: سيد محمد علي روضاتي، چاپ اول، ج 1، اصفهان.

38. سعدی نامه یا بوستان شیخ مصلح الدین سعدی شیرازی تهیه متن انتقادی، تحقیق و توضیح: رستم علی یف، تهران: 1347ش.
39. سيرة الأئمة الاثني عشر عليهم السلام، هاشم معروف الحسنى، 2 ج، چاپ اول، قم: انتشارات الشریف الرضی، 1409ق / 1368ش.
40. شرح أصول الكافي، المولى محمد صالح المازندرانی (م 1081ق)، مع تعالیق المیرزا أبی الحسن الشَّعرانی، 12 ج.
41. شرح الأسماء (أو: شرح دعاء الجوشن الكبير الحاج ملاهادی السبزواری (1212 - 1289ق)، تحقیق: د. نجفقلی حبیبی چاپ دوم تهران انتشارات دانشگاه تهران، 1375ش.
42. شرح شافية ابن الحاجب الشيخ رضى الدين محمد بن الحسن الاسترأبادى النحوى (م 686ق) بتحقیق محمد نور الحسن و محمد الزفزاف و محمد محبى الدين عبدالحمید بیروت دار الكتب العلمیة، 1395ق.
43. شرح فصوص الحکم محمد داود قیصری رومی، به کوشش سید جلال الدین آشتیانی، چاپ اول تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، 1375ش.
44. شرح فصوص الحکم، تاج الدین حسین خوارزمی به تصحیح نجیب مایل هروی، چاپ دوم، تهران: انتشارات مولی، 1368ش.
45. شرح فصوص الحکم، عبدالرزاق کاشانی چاپ چهارم، قم: انتشارات بیدار، 1370ش.
46. شرح فصوص الحکم منسوب به خواجه محمد پارسا به تصحیح دکتر جلیل مسگر نژاد چاپ اول، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، 1366ش.
47. شرح مصباح الشریعة چاپ شده به نام ترجمه مصباح الشریعة عبدالرزاق گیلانی، به تصحیح رضا مرندی چاپ اول، تهران: انتشارات پیام حق، 1377ش.
48. شرح نبراس الهدی فی أحكام الفقه و أسرارها المولى هادی السبزواری مراجعة و تحقیق محسن بیدارفر، چاپ اول، قم: بیدار، 1421ق / 1380ش.
49. شفاء الصدور في شرح زيارة العاشور حاج میرزا ابوالفضل طهرانی، تحقیق علی موحد ابطحی.
50. شهید فاتح در آئینه اندیشه محمد صحتی سردرودی چاپ اول، قم: دفتر نشر معارف 1381ش.
51. صوفی نامه التصفیة فی أحوال المتصوفة قطب الدین ابوالمظفر منصور بن اردشیر العبادی به تصحیح دکتر غلامحسین یوسفی چاپ دوم، تهران: انتشارات محمد علی علمی، 1368ش.

52. علل الشرايع، الشيخ الصدوق (أبو جعفر محمد بن علي بن الحسين بن موسى بن بابويه القمي) (م 381 ق)، 2 ج، النجف الأشرف المكتبة الحيدرية، 1385 و 1386 ق.
53. عيون أخبار الرضا، شيخ صدوق (أبو جعفر محمد بن علي بن الحسين بن بابويه قمي، با ترجمه علي أكبر غفاري و حميدرضا مستفيد چاپ اول، 2 ج تهران: دار الكتب الاسلامية 1380 ش.
54. فقه فارسي آيت الله حاج شيخ أبو الحسن شعراني تبصرة المتعلمين في أحكام الدين.
55. الفوائد الالهية والمفاتيح الغيبية نعمة الله بن محمود النخجواني، دار ركابي للنشر مصر 1999 م.
56. قاموس الرجال العلامة الشيخ محمد تقى التستري تحقيق و نشر مؤسسة النشر الاسلامي، چاپ اول، قم.
57. القطرة من بحار مناقب النبي و العترة عليهم السلام، السيد احمد المستنبط، قم: نشر حاذق، 1421 ق، 2 ج، چاپ دوم.
58. الكافي، ثقة الاسلام أبو جعفر محمد بن يعقوب بن اسحاق الكليني الرازي (م 328 أو 329 ق)، صححه و علق عليه: علي أكبر الغفاري طهران دارالكتب الاسلامية، 8 ج، چاپ سوم، 1388 ق.
59. كتاب المزار الشهيد الأول (محمد بن مكي العاملي الجزيني)، (734 - 786 ق)، تحقيق و نشر: مدرسة الامام المهدي عليه السلام، چاپ اول، 1410 ق.
60. كتاب فيه مافيه (از گفتار مولانا جلال الدين محمد مشهور به مولوى)، با تصحيحات و حواشى بديع الزمان فروزانفر، چاپ، 9 تهران اميركبير، 1381 ش.
61. كتاب من لا يحضره الفقيه الشيخ الصدوق (أبو جعفر محمد بن علي بن الحسين بن بابويه القمي)، (م 381 ق)، صححه و علق عليه علي أكبر الغفاري، 4 ج، چاپ دوم، قم: جماعة المدرسين في الحوزة العلمية، 1404 ق).
62. كشف الأسرار و عدة الأبرار (معروف به تفسير خواجه عبدالله انصاري) ابوالفضل رشيد الدين ميدي، به سعى و اهتمام علي اصغر حكمت 10 ج، چاپ پنجم، تهران: مؤسسه انتشارات، اميركبير 1371 ش.
63. الكشكول الشيخ محمد بن الحسين بن عبدالصمد الحارثي العاملي المشهور ب: الشيخ البهائي (م 1030 ق)، تحقيق: السيد محمد السيد حسين المعلم 4 ج، چاپ اول قم المكتبة الحيدرية، 1427 ق. / 1385 ش.

64. كلمات مكنونه من علوم أهل الحكمة والمعرفة، محمد محسن الملقب ب-: الفيض الكاشاني، صححه وعلق عليه عزيز الله العطاردى، القوچانى چاپ دوم، تهران: مؤسسه انتشارات فراهانى، 1360ش.
65. كليات اشعار مولانا فيض كاشانى با تصحيح و مقدمة د. محمد پيمان، چاپ اول، تهران: سنایی، 1383ش.
66. گزیده اشعار خاقانی شروانی گزینش و گزارش دکتر رضا اشرف زاده، چاپ اول، تهران: اساطیر، 1385ق.
67. لسان العرب، ابوالفضل جمال الدين محمد بن مكرم ابن منظور الافريقى المصرى، چاپ اول، 15 ج نشر ادب الحوزة، 1405ق.
68. اللمعة البيضاء في شرح خطبة الزهراء عليها السلام، المولى محمد على بن احمد القراچه داغى التبريزى الأنصارى، تحقيق السيد هاشم الميلىانى چاپ اول قم دفتر نشر الهادى، 1418ق.
69. لوايح الأنوار العرشية في شرح الصحيفة السجادية عليه السلام، السيد محمد باقر الموسوى الحسينى الشيرازى، صححه وقدم له وعلق عليه مجيد هادى زاده 6 ج، چاپ اول، به اهتمام مركز البحوث الكمبيوترية التابع لحوزة اصفهان العلمية، اصفهان: مؤسسة الزهراء عليها السلام، 1425ق./ 1383ش.
70. مثنوى معنوى، مولانا جلال الدين محمد بلخى تصحيح: رينولد. ا. نيكلسون، ترجمه و تحقيق: حسن لاهوتى، 4 ج چاپ اول تهران: نشر قطره، 1383ش.
71. مجمع البحرين الشيخ فخرالدين الطريحي (م 1085ق)، اعداد محمود عادل، 4 ج.
72. مجمع البيان في تفسير القرآن، امين الاسلام ابو على الفضل بن الحسن الطبرسى، چاپ اول 10 ج، بيروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، 1415ق.
73. المحتضر، الشيخ حسن بن سليمان الحلّی، چاپ اول، النجف الأشرف المطبعة الحيدرية، 1370ق.
74. المحجة البيضاء في تهذيب الاحياء الملا محسن الفيض الكاشانى، حققه وعلق عليه: على اكبر الغفارى، چاپ چهارم قم: مؤسسة النشر الاسلامى، 1417ق.
75. مختار الصحاح زين الدين محمد بن أبى بكر بن عبدالقادر الرازى، ترتيب محمود خاطر، تحقيق وضبط حمزة فتح الله بيروت مؤسسة الرسالة، 1414ق.
76. مختصر بصائر الدرجات أبو محمد الحسن بن سليمان بن محمد بن خالد الحلّی تحقيق: عبادالله سرشار الطهراني الميانجى چاپ اول، بيروت: دارالمفيد، 1423ق.

77. مدینه المعاجز، السید هاشم بن سلیمان البحرانی (م 1107ق)، تحقیق الشیخ عزة الله المولائی الهمدانی و.... 8 ج چاپ اول مؤسسه المعارف الاسلامیه، 1414ق.
78. مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول [صلی الله علیه و آله]، العلامة شیخ الاسلام المولی محمد باقر المجلسی 26 ج، تحقیق السید هاشم الرسولی طهران: دار الكتب الاسلامیه، 1379ش. و...
79. مرصاد العباد، نجم رازی (نجم الدین ابوبکر بن محمد بن شاهاور بن انوشروان رازی) (م 654ق) چاپ هشتم تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، 1379ش.
80. المزار الکبیر، الشیخ أبو عبد الله محمد بن جعفر المشهدی، تحقیق: جواد القیومی الاصفهانی چاپ اول قم: نشر القیوم، 1419ق.
81. مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل الحاج میرزا حسین النوری (م 1320ق)، 18 ج، چاپ دوم تحقیق و نشر مؤسسه آل البيت الاحیاء التراث، 1408ق.
82. مستدرک علم رجال الحدیث الشیخ علی النمازی الشاهرودی، چاپ اول، طهران: 1412ق.
83. مشارق الدراری، سعید الدین سعید فرغانی به تصحیح سید جلال الدین آشتیانی چاپ دوم، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، 1379ش.
84. مصباح الهدایه الی الخلافه و الولایه، امام خمینی، چاپ سوم تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی 1376ش.
85. مصباح الهدی در نگرش و روش عرفانی اهل محبت و ولاء، مهدی طیب، ج 1، چاپ دوم، تهران: سفینه، 1380ش.
86. معادن العلوم، میرزا حبیب الله نیر (1270 [1](#)ش)، ج 3، اصفهان، چاپخانه پروین، بی تا. [2](#)
87. معارف سلطان ولد (بهاء الدین محمد بن جلال الدین محمد بلخی)، (623 - 712ق)، به

ص: 811

1- پوشیده نماناد که تاریخ ولادت مرحوم میرزا حبیب الله نیر در شرح حال اجمالی آن جناب که به قلم مرحوم جمال الدین قدسی در ص 64 از ج 3 از معادن العلوم طبع گردیده، «1271ش» قید شده است؛ لیک از بخت بلند نسخه ای از جلد سیم معادن العلوم نیر که به وساطت بعضی اصدقاء ساعتی چند به مطالعه این بنده درآمد، زمانی در دسترس - بل ملکیت - مرحوم علامه معلم حبیب آبادی - طاب ثراه - بوده و آن جا مرحوم معلم به خط خودش چنین نوشته است در نامه ای که مرحوم نیر به خط خود برای این حقیر نوشته تولد خود را در شنبه 21 شوال سال 1308 [هجری] قمری نوشته و آن مطابق 9 جوزا ماه برجی سال 1270 هجری شمسی می شود و این جا سال 1271 اشتباه است.

2- نسخه ملکی مرحوم معلم حبیب آبادی که به نظر بنده رسیده به سال 1386 [ه.ق.] به آن فقید اهدا گردیده بوده است.

کوشش نجیب مایل، هروری چاپ دوم، تهران: انتشارات مولی، 1377 ش. 1419 ق.

88. معالم الزلفی فی معارف النشأة الأولى والأخرى السيد هاشم البحرانی (م 1107 ق)، تحقیق: مؤسسة احیاء الكتب الاسلامیة ج، چاپ اول، قم: مؤسسه انصاریان، 1424 ق. / 1383 ش.

89. مقامات ژنده پیل سدید الدین محمد غزنوی به اهتمام حشمت مؤید چاپ سوم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی 1384 ش.

90. مکیال المکارم فی فوائد الدعاء للقائم علیه السلام، الحاج میرزا محمد تقی الموسوی الاصفهانی، تحقیق السید علی عاشور، 2 ج، چاپ سوم، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، 1421 ق.

91. مناقب الصوفیه، قطب الدین أبو المظفر منصور بن اردشیر سنجدی عبادی مروزی به کوشش محمد تقی دانش پژوه و ایرج افشار چاپ اول، تهران: منوچهری، 1362 ش.

92. منتهی الامال حاج شیخ عباس قمی، تحقیق ناصر باقری بیدهندی، چاپ اول، ج، قم: دلیل ما، 1379 ش.

93. موسوعة زیارات المعصومین علیهم السلام، تألیف و نشر مؤسسه الامام الهادی علیه السلام، 6 ج، چاپ اول، قم: 1425 ق / 1383 ش.

94. المیزان فی تفسیر القرآن، السید محمد حسین الطباطبائی، 20 ج، چاپ ششم، طهران: دار الكتب الاسلامیة، 1379 ش.

95. ناسخ التواریخ (در احوالات حضرت سیدالشهداء علیه السلام) لسان الملك سپهر (میرزا محمد تقی بن محمد علی)، (1216 - 1297 ق)، 4 ج، تهران: انتشارات کتابچی چاپ چهارم، 1379 ش.

96. نبراس الهدی شرح نبراس الهدی.

97. نجم الثاقب (در احوال حضرت ولی عصر صاحب العصر و الزمان بقية الله الأعظم - عجل الله تعالی فرجه الشریف -) میرزا حسین نوری (1254 - 1320 ق) چاپ چهارم قم انتشارات مسجد مقدس جمکران 1380 ش.

98. ولایت نامه حاج ملاسلطان محمد گنابادی (سلطانعلی شاه) (1251 - 1327 ق)، چاپ دوم، تهران: حقیقت، 1384

99. ینبوع الأسرار فی نصایح الأبرار، کمال الدین حسین خوارزمی به اهتمام د. مهدی درخشان، چاپ اول تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی 1384 ش. (1)

ص: 812

چکیده

مقاله حاضر عهده دار تحقیق درباره هدف از قیام امام حسین علیه السلام است. نویسندگان در آغاز این نوشتار ضمن بیان محل نزاع در این مورد به تبیین و توضیح چهار نظریه بدین قرار پرداخته است نظریه شهادت تکلیفی، نظریه شهادت فدیة ای نظریه شهادت سیاسی و نظریه تشکیل حکومت آن گاه نویسنده ضمن بیان آراء صاحبان دو نظر اول و دوم و رد آن ها به شرح نظر سوم و چهارم پرداخته و سپس دلایل و شواهد هر کدام را ذکر کرده است در ادامه از تعارض تاریخ و کلام در هدف امام حسین علیه السلام سخن رفته است. در این نوشتار همچنین نکات ناگفته ای بر قلم محقق آمده است.

کلیدواژه ها: هدف، برنامه، حکومت، شهادت، علم امام

درآمد

از میان موضوعات متعددی که در باره امام حسین علیه السلام وجود دارد، بحث درباره هدف آن حضرت در قیام مهم ترین موضوع است و سخت مورد اختلاف به رغم اهمیت این موضوع، گذشتگان به آن نپرداختند و بسیاری از معاصران ما نیز در تحریر محل نزاع توفیق نیافتند. عده ای اساساً در نیافتند که نقطه اختلاف چیست و عده ای دیگر میان اهداف و برنامه های آن حضرت، یا اهداف و آثار قیام، خلط کردند.

در جهان عرب، بحث درباره اهداف امام آغاز نشده است؛ اما در ایران، بحث در این باره، به صورت جدی با نگارش کتاب شهید جاوید (1349ش)، آغاز شد. در این کتاب، نظر رایج در باره هدف امام (شهادت) رد و گفته شده است آن حضرت در پی برپایی حکومت بود و هرگز قصد شهادت نداشت پس از انتشار کتاب مزبور آثاری متعدد در رد آن نوشته شد و در میان این اثبات وردها بحث درباره هدف امام حسین علیه السلام بالا گرفت.

گام نخست برای درک هدف امام و اختلافات در باره آن روشن شدن صورت مسأله است و تحریر محل نزاع بسیاری از کسانی که در این موضوع قلم زده اند، نقطه اختلاف را در نیافته اند و گاهی چیزی را نفی کرده اند که طرف مقابل اثبات نمی کند و یا چیزی را اثبات کرده اند که دیگری نفی نمی کند.

بیشترین اهتمام نویسنده این مقال این است که موضوع مورد اختلاف را روشن سازد و نظریاتی را که وجود دارد از هم تفکیک کند و تقریر روشنی از هر یک به دست دهد. این کاری است مهم و تاکنون کسی بدان اهتمام نکرده است مهم تر این که با تحریر محل نزاع، تیر در تاریکی افکنده نمی شود و طرفین نزاع خواهند دانست که موضوع مورد اختلاف چیست و لوازم و توابع آن چیست آیا طرفین منازعه موضوع نزاع را نمی دانند؟ پاسخ این پرسش را خواننده خواهد یافت.

موضوع مورد اختلاف

از میان نظریات مختلفی که در باره هدف امام حسین علیه السلام ارائه شده، مهم ترین آن ها نظریه حکومت و نظریه شهادت است موضوع مورد اختلاف را با عنایت به این دو نظریه این چنین می توان تقریر کرد آیا خروج امام حسین علیه السلام از مکه به طرف کوفه، برای هدف تشکیل حکومت بود، یا این که امام می دانست در همین سفر به شهادت می رسد و با علم به شهادت یا به قصد شهادت (خواه به هر مقصود) به طرف کوفه رفت؟ به عبارت دیگر، آیا امام به قصد پیروزی قیام کرد و یا می دانست به شهادت می رسد؟ به عبارت آخر، آیا امام می خواست به کوفه برود و ممکن نشد یا می دانست در روز عاشورا در کربلا به شهادت می رسد؟

به پرسش های فوق سه پاسخ داده شده است:

1. برخی که در اکثریت هستند معتقدند که امام حسین می دانست در چه روزی به شهادت می رسد و به همین قصد قیام کرد یعنی آن حضرت در خروج از مدینه به مکه و از آن جا به کوفه هدفی جز شهادت نداشت از این عقیده می توان به «نظریه شهادت محض» تعبیر کرد.

2. برخی دیگر که در اقلیت هستند بر آنند که امام حسین به قصد تشکیل حکومت قیام کرد و در هجرت از مکه به طرف کوفه هدفی جز پیروزی نداشت؛ هر چند به صورت کلی می دانست که روزی به شهادت می رسد از این عقیده می توان به «نظریه تشکیل حکومت» یاد کرد.

3. برخی دیگر بر آنند که امام حسین علم به زمان شهادتش داشت، ولی قصد شهادت

نداشت، بلکه قصد اتمام حجت داشت. این عده گاهی نیز می گویند: آن حضرت به قصد اجابت دعوت کوفیان و تشکیل حکومت قیام کرد به نظر این دسته باید میان علم امام و قصد امام تفکیک قائل شد. یعنی آن حضرت به ظاهر در پی تشکیل حکومت بود، اما می دانست که این خواسته برآورده نمی شود و به شهادت می رسد از آن جا که این نظریه بینابین دو نظریه فوق است، مناسب است که آن را نظریه جمع نامید. سپس به شرح این نظریات می پردازیم.

عده ای بسیار در بحث از هدف امام حسین محل نزاع را نمی دانند و میان برخی مسایل خلط می کنند یک اشتباه این است که میان علم امام به شهادتش که تردیدی در آن نیست، با علم امام به زمان شهادتش (عاشورای 61) خلط کنند. اشتباه دوم این است که گروهی مبنای خودشان را که قیام امام دارای دو جنبه ظاهری و باطنی است، نادیده می گیرند و دلایل تشکیل حکومت را حتی حمل بر ظاهر نمی کنند اشتباه سوم و چهارم این است که میان هدف امام و برنامه اش و هدف امام و نتیجه قیامش، تفکیک قائل نمی شوند. سپس به شرح این مسایل می پردازیم.

موضوع مورد اختلاف: علم به زمان شهادت

موضوع مورد اختلاف در باره امام حسین علیه السلام این است که آیا آن حضرت به زمان شهادت خود علم داشت و قصد شهادت کرده بود و یا این که فقط می دانست به شهادت خواهد رسید.

در احادیث متعددی از پیامبر خدا صلی الله علیه و اله و امیرالمؤمنین علیه السلام پیشگویی شده است که امام حسین به شهادت خواهد رسید. (1) طرفداران نظریه حکومت منکر این دسته از روایات نیستند و اعتراف می کنند که آن حضرت به صورت کلی می دانست که سرانجام شهید می شود. پس اختلاف نه در علم امام به شهادتش بلکه در علم به زمان شهادتش است. نتیجه این که طرفداران نظریه شهادت نمی توانند به این دسته از روایات درباره شهادت امام متمسک شوند زیرا طرف مقابل منکر این روایات نیست بلکه منکر این است که امام به قصد شهادت قیام کرد و می دانست در عاشورای سال 61 به شهادت می رسد.

عده ای با استناد به پیشگویی های در باره شهادت امام حسین، نتیجه می گیرند که آن

ص: 815

1- مجلسی این روایات را ذیل عنوان خبر دادن خداوند به پیامبر و دیگر پیامبران در باره شهادت امام حسین، و نیز خبر دادن پیامبر و امیرالمؤمنین به شهادت آن حضرت گردآوری کرده است. ر.ک: بحار الأنوار، ج 44، ص 223 - 268

حضرت می دانست در قیامش به شهادت خواهد رسید در حالی که این استنتاج درست نیست. بر اساس روایات پیامبر و امیرالمؤمنین امام حسین می دانست که شهید می شود، نه این که در عاشورای سال 61 به شهادت می رسد. در روایات فقط آمده است که امام حسین کشته خواهد شد و هرگز زمان آن تعیین نشده است.

مدعای پیروان نظریه شهادت را این چنین می توان صورت بندی کرد:

الف) بر پایه روایات پیامبر و امیرالمؤمنین امام حسین می دانست به شهادت می رسد.

ب) امام حسین در عاشورای سال 61 به شهادت رسید.

ج) پس امام حسین می دانست در عاشورای سال 61 به شهادت می رسد.

د) پس امام حسین به قصد شهادت قیام کرد.

گزاره الف و ب درست است، ولی گزاره ج و د از آن استنتاج نمی شود. ممکن است گزاره ج و د نیز درست باشد اما سخن درباره استنتاج آن از گزاره الف و ب است که منطقی نیست. این که امام به صورت کلی می دانست به شهادت می رسد و به شهادت هم رسید، دلیل آن نیست که زمان شهادت را هم می دانست و به قصد شهادت هم قیام کرد. مناسب است مثالی دیگر آورده شود.

از پیامبر خدا درباره عمار یاسر روایت شده است (تَقْتُلُكَ الْفِتَّةُ الْبَاغِيَةُ). (1) یعنی گروهی ستمگر تو را خواهند کشت بنابراین عمار می دانست که به شهادت می رسد. اما این دلیل آن نیست که عمار می دانست در نهم صفر سال 37 در جنگ صفین شهید خواهد شد. و نیز دلیل آن نیست که عمار به قصد شهادت به میدان جنگ رفت. پس موضوع شهادت عمار را نمی توان به صورت ذیل صورت بندی کرد:

الف) بر پایه روایت پیامبر عمار می دانست به شهادت می رسد.

ب) عمار در نهم صفر 37 به شهادت رسید.

ج) پس عمار می دانست در نهم صفر 37 به شهادت می رسد.

د) پس عمار به قصد شهادت قیام کرد.

اگر این گونه صورت بندی و نتیجه گیری درباره شهادت عمار نادرست باشد درباره شهادت امام حسین نیز نادرست است زیرا پیشگویی های درباره شهادت آن حضرت به صورت کلی است و در آن زمان شهادت امام معین نشده است.

ص: 816

از آن چه گذشت، نتیجه می گیریم:

1. موضوع مورد اختلاف علم امام حسین به زمان شهادتش و قصد شهادت در این قیام است، نه علم به شهادت خود به صورت کلی.
 2. طرفداران نظریه شهادت نمی توانند به روایات پیامبر و امیرالمؤمنین در این بازه استناد کنند، زیرا در این روایات فقط خبر از شهادت امام حسین داده شده است، نه زمان آن. حتی یک روایت وجود ندارد که در آن سال و ماه و روز شهادت معین شده باشد.
- از آن چه گذشت نتیجه گرفته نمی شود که لزوماً نظریه شهادت نادرست است، بلکه این دلیل ارائه شده برای آن نامربوط است و ردّ هر دلیل الزاماً ردّ مدّعا نیست. برای این مدعا باید دلایلی دیگر آورد.
- آن چه گفتیم، مطلبی شاذ و غریب نیست اما این نکته سخت مورد غفلت قرار گرفته است. اگر نگوییم در همه کتاب ها با قاطعیت می توان گفت که در اغلب کتاب ها با استناد به پیشگویی های پیامبر و امیرالمؤمنین درباره شهادت امام حسین نتیجه گرفته می شود که آن حضرت می دانست در قیامش به شهادت می رسد. حتی بسیاری با استناد به این پیشگویی ها می گویند امام روز شهادتش را هم می دانست و به استقبال از آن رفت.
- اکنون این مطلب را هم اضافه کنیم که در باره علم امام حسین به شهادتش چند نظر، به شرح ذیل، وجود دارد که باید آن ها را از یک دیگر تفکیک کرد.
1. امام حسین، به صورت کلی می دانست که سرانجام به شهادت می رسد، اما زمان آن را نمی دانست این دیدگاه مخالفی ندارد.
 2. امام از همان هنگام حرکت از مدینه چنین برنامه ریزی کرده بود که به استقبال از شهادت برود. پس می دانست شهید خواهد شد ولی زمانش را نمی دانست.
 3. امام در حین هجرت به کوفه (پس از اطلاع از شهادت مسلم بن عقیل، یا پس از برخورد با سپاه حر یا پس از آن) دانست که به شهادت می رسد اما قصد شهادت نداشت. بر پایه این دیدگاه آن چه امام می دانست (خاصه پس از برخورد با حر)، اصحابش هم می دانستند و چیزی استثنایی نبود.
 4. امام در حین هجرت به کوفه دانست که به شهادت می رسد. از آن پس، به قصد شهادت، در اعتراض به وضع موجود، به راه خود ادامه داد.
 5. امام از همان آغاز می دانست در عاشورای سال 61 به شهادت می رسد، اما قصد شهادت نداشت.

6. امام از همان ابتدا می دانست در عاشورای سال 61 به شهادت می رسد و به همین قصد قیام کرد.

از آن جا که موضوع علم امام به شهادتش کلید تحلیل قیام آن حضرت است، باید ماهیت و حدود آن به دقت مشخص شود برخی که از علم امام حسین به شهادتش سخن می گویند، تصوّر و تصدیق درستی از این موضوع ندارند و شقوق آن را نمی دانند.

موضوع مورد اختلاف تفکیک ظاهر از باطن

چنان که اشاره شد، کتاب شهید جاوید در پی اثبات این نظریه بود که امام حسین علیه السلام به قصد اقامه حکومت قیام کرد و هرگز قصد شهادت نداشت مخالفان این نظریه چندین ردیه بر شهید جاوید نوشتند و دلایل نویسنده کتاب را مخدوش دانستند. به نظر برخی از مخالفان علاوه بر روایات کلامی، از همان تاریخ استنباط می شود که امام می دانست در این قیام به شهادت می رسد و به همین قصد قیام کرد. (1)

روشن تر بگویم برخی از مخالفان کتاب شهید جاوید هیچ یک از شواهد تاریخی را که امام قصد حکومت داشت نمی پذیرند و دلالت آن ها را بر مدعا به کلی منکر می شوند. اما در میان آن عده، علامه طباطبایی کتابچه ای نوشت ذیل عنوان بحثی کوتاه درباره علم امام علیه السلام، و در آن به گونه ای دیگر استدلال کرد. وی می پذیرد که دلایلی برای نظریه حکومت وجود دارد، اما این دلایل را ظاهر موضوع به شمار می آورد و اضافه می کند که قیام امام جنبه ای دیگر نیز دارد که باطن آن است و آن حضرت می دانست که به شهادت می رسد.

علامه طباطبایی می گوید: بر پایه روایاتی، متواتر امام معصوم همه چیز را می داند و امام حسین نیز می دانست به شهادت می رسد؛ اما هیچ تکلیفی به علم غیب تعلق نمی گیرد و امام به همان علمی که از راه های متعارف به دست می آورد عمل می کرد. پس قیام امام حسین دارای دو جنبه ظاهری و باطنی است آن حضرت به ظاهر در پی برپایی حکومت بود، ولی در باطن می دانست که به شهادت می رسد. (2)

این تفسیر از نظریه شهادت با تفسیر عده ای که می گویند هیچ قول و فعلی از امام حسین

ص: 818

1- ر.ک: سرگذشت کتاب شهید جاوید، ص 74 و 225 و 369 - 370 و 497

2- همان، ص 528 - 532 رساله مزبور به علاوه دو رساله دیگر از علامه طباطبایی در همین موضوع، در کتاب سرگذشت کتاب شهید جاوید آمده است.

دلالت بر حکومت ندارد بسیار متفاوت است. در تفسیر علامه طباطبایی که پیشتر علامه مجلسی هم گفته بود، دلایل نظریه حکومت پذیرفته می شود اما تمام دانسته نمی شود این تفسیر واقعیات تاریخی را نفی نمی کند یعنی می پذیرد که مستندات برای نظریه حکومت وجود دارد اما آن را به سود نظریه شهادت توجیه و تأویل می کند. درست بودن یا نبودن این تفسیر بحثی دیگر است ولی تردیدی نیست که آن بهتر از تفسیر عده ای است که می گویند: هیچ دلیلی برای نظریه حکومت وجود ندارد و حتی این دلایل را حمل بر ظاهر نمی کنند.

اگر طرفداران نظریه شهادت دقیق شوند در می یابند که اختلاف در این نیست که دلایلی برای نظریه حکومت وجود ندارد بلکه در این است که آیا این دلایل ظاهر موضوع است، یا ظاهر و باطن همین است و بس به عبارت دیگر آیا می توان برای قیام امام حسین قائل به دو جنبه ظاهری (حکومت) و باطنی (شهادت) شد یا هر آن چه رخ داد، همه ماجراست و پشت پرده ندارد.

البته پیروان نظریه شهادت محض این تفکیک را که همان نظریه جمع است، نمی پذیرند. از این عده، کسانی هم هستند که اساساً نمی دانند چنین نظریه ای وجود دارد و چه بسا با اطلاع از آن از نظریه شهادت محض عدول کنند. شرح این موضوع در بعد خواهد آمد.

موضوع مورد اختلاف: تفکیک هدف از برنامه

امام حسین علیه السلام در احادیث متعددی به اهداف خویش در این قیام اشاره کرده است؛ از جمله: اصلاح امور امت امر به معروف نهی از منکر برپایی عدالت، احیای سنت و امانت بدعت.

در عصر ما هنگامی که از هدف امام سخن گفته می شود امور فوق مورد نظر نیست، بلکه مقصود از آن هدف امام در خروج از مدینه و از آن جا به طرف کوفه است (حکومت یا شهادت). پس باید میان اهداف امام تفکیک قائل شد اهداف درجه اول عبارت است از احیای دین و عدالت و اهداف درجه دوم یعنی حکومت یا شهادت یا هر چه از قیام امام استنباط شود. به دیگر گفته باید میان اهداف و برنامه های امام یا استراتژی و تاکتیک، تفاوت بگذاریم.

مقصود از ذکر این نکته بحث لفظی نیست بلکه رفع اشتباهی است که عده ای میان اهداف و برنامه های امام می کنند و این دورا با یک دیگر خلط می نمایند موضوع مورد اختلاف، اهداف درجه اول امام، نیست بلکه در اهداف درجه دوم (برنامه ها و تاکتیک ها)، اختلاف است. بحث در این است که تاکتیک امام برای رسیدن به استراتژی (اصلاح امور امت و....)،

چه بود و آن حضرت چه برنامه ای برای رسیدن به هدف برگزیده بود. با وجود این عده ای میان هدف و برنامه امام خلط می کنند گاهی می گویند هدف امام امتناع از بیعت و اجابت دعوت کوفیان و امر به معروف و نهی از منکر بود و گاهی می گویند: هدف آن حضرت، امتناع از بیعت و اجابت دعوت کوفیان و احیای دین (یا اصلاح امت یا برپایی عدالت) بود.

در این گونه موارد میان هدف (امر به معروف و نهی از منکر) با برنامه (امتناع از بیعت و تشکیل حکومت) خلط شده است اختلاف نه در باره امر به معروف و نهی از منکر، بلکه در این است که امام حسین چگونه و با چه برنامه ای می خواست چنان کند. همچنین اختلاف نه در باره احیای دین و مانند آن بلکه در برنامه امام است که آن حضرت با چه برنامه ای می خواست بدان هدف برسد، زیرا احیای دین هم با امتناع از بیعت قابل تحقق است و هم با تشکیل حکومت. (1)

این گونه تقسیم بندی ها دقیق و علمی نیست زیرا یک کلی و افراد آن در ردیف هم قرار داده شده. اند هر گونه تقسیم بندی باید میان افراد یک کلی، باشد، نه یک کلی و افراد آن. می توان گفت: انسان به چاق و لاغر و متوسط تقسیم می شود اما نمی توان انسان را به جاندار خردمند و چاق و لاغر تقسیم کرد. به عبارت دیگر مصداق چیزی قسیم آن نیست، بلکه قسم آن است و این دو را نباید کنار هم گذاشت.

موضوع مورد اختلاف: تفکیک هدف از نتیجه

میان هدف امام حسین علیه السلام و نتیجه مترتب بر قیام او باید تفکیک کرد. آن حضرت با قیامش در پی اهدافی بود، ضمن این که آثار و نتایجی از آن به دست آمد خلط این دو با یکدیگر موضوع مورد اختلاف را تیره می کند. مثلاً کسی که برای خود خانه می سازد، هدفش این است که در آن سکونت گزیند ولی این نتیجه و اثر را نیز دارد که مردم از سایه دیوار آن استفاده می کنند. در این جا نباید گفت هدف از ساختن خانه این بوده است که مردم از سایه آن استفاده کنند. (2)

گروهی میان اهداف و آثار قیام امام خلط می کنند و می گویند آن حضرت می خواست که با شهادتش مردم به اقامه عزاداری بپردازند و در این مراسم نام و یاد امام و دین جدش احیا

ص: 820

1- البته در این نوشته ضمن پرهیز از خلط میان اهداف و برنامه ها هر جا که از اهداف سخن می رود به تبعیت از ادبیات رایج مقصود همان اهداف درجه دوم یا برنامه هاست نیاز به تفصیل نیست که حکومت و شهادت هرگز هدف نهایی نیست

2- ر.ک: شهید جاوید حسین بن علی علیه السلام، ص 284 - 286 و 322 و 360 - 361

شود؛ در حالی که این امور از آثار قیام آن حضرت است و نه اهداف او. قیام وی آثار و نتایج فراوان داشت ولی آن ها را باید از اهداف امام تفکیک کرد و هر یک را در جای خود بررسیید.

عده ای دیگر می گویند امام به شهادت رسید تا مردم بر او بگریند و گناهانشان آمرزیده شود و مشمول شفاعت واقع شوند. این نظر اگر هم درست باشد، خلط میان اهداف و آثار قیام امام است. در سخنان آن حضرت از مدینه تا مکه و از آن جا تا کربلا، هیچ اشاره ای به این امور نیست بلکه سخن از چیزهایی دیگر است. برای یافتن اهداف امام باید نگریست که وی چه گفت و چه کرد نه این که چه آثاری از قیامش به دست آمد.

خلط میان اهداف و آثار قیام امام توجیه پسینی است. یعنی با ملاحظه آثار قیام امام در طی قرن ها، نتیجه گرفته می شود که همین آثار از اهداف اوست.

متن مورد اختلاف

متن مورد اختلاف درباره هدف امام حسین علیه السلام دو چیز است: 1. تاریخ، 2. برخی روایات در باره علم غیب امام. البته در متن تاریخ اختلاف کمتری وجود دارد و بیشترین اختلاف ناشی از پاره ای روایات در موضوع علم امام است بر اساس این، روایات ائمه طاهرین علیهم السلام عالم به گذشته و حال و آینده هستند و هر چه را بخواهند به اذن خداوند می دانند. پس اگر این روایات صحیح باشد امام حسین می دانست که در قیام خویش در دهم محرم سال 61 در کربلا به شهادت می رسد.

اگر این روایات نبود و ما بودیم و متن تاریخ، از مجموع گزارش های تاریخی می توانستیم علم حاصل کنیم که امام حسین برای هدف تشکیل حکومت قیام کرد و قصد شهادت نداشت. سیر کلی تاریخ، منهای برش ها و برخی گزارش های نادر، گواه این است که آن حضرت به پیروزی در کوفه می اندیشید نه شهادت اما ما فقط با تاریخ مواجه نیستیم، بلکه برخی روایات نیز هست که به مدلول آن ها ائمه طاهرین برخوردار از علم نامحدود هستند. بنابراین اختلاف در باره هدف امام حسین عمدتاً اختلاف کلامی است و آن چه بیشتر موجب تشدید اختلاف شده، همین روایات کلامی است. بعد از این در این باره بیشتر سخن خواهیم گفت.

متن مورد اختلاف تاریخ

امام حسین علیه السلام در مدینه بود که حاکم شهر وی را فراخواند و ضمن ابلاغ خبر درگذشت معاویه و به خلافت نشستن، یزید از آن حضرت خواست که با یزید بیعت کند. امام از بیعت

امتناع ورزید و شبانه همراه عده ای از اصحاب و اعضای خانواده اش به مکه هجرت کرد. در مدت اقامت در مکه نامه هایی بسیار از شهر شیعه نشین کوفه به او رسید که در آن ها ضمن بیزاری از معاویه و یزید از آن حضرت خواسته بودند تا به کوفه بیاید و پیشوایی مردم را به عهده بگیرد. امام برای اطمینان بیشتر، مسلم بن عقیل را به نمایندگی از سوی خود به کوفه فرستاد تا به ارزیابی اوضاع سیاسی آن جا بپردازد و سپس حقیقت را به امام اطلاع دهد. مسلم در هنگام اقامت در کوفه ملاحظه کرد که مردم پیرو امام حسین هستند و از بنی امیه متنفرند. پس ضمن این که از هزاران نفر برای امام حسین بیعت گرفت، نامه ای به آن حضرت نوشت و از او خواست تا هر چه زودتر به کوفه آید.

امام که از طرفی تحت تعقیب حکومت بود و در مکه نیز در معرض ترور قرار داشت، به طرف کوفه حرکت کرد در میان راه به امام حسین خبر رسید که حاکم کوفه مسلم را دستگیر کرد و به قتل رساند. تردید پیش آمد که باید به طرف کوفه رفت یا برگشت. اغلب اصحاب، یا تنی چند از بزرگان آن ها بر آن بودند که باید به سوی کوفه رفت این رأی پذیرفته شد و کاروان امام به حرکت خود ادامه داد. در بین راه پیامی از طرف مسلم به آن حضرت رسید. مسلم پیش از کشته شدن از کسی خواسته بود که پیکری را به سوی امام حسین گسیل دارد و از جانب او بگوید که به کوفه نیاید این پیام به آن حضرت ابلاغ شد اما وی به راه خود ادامه داد.

کاروان امام، در ادامه راه با حربن یزید و سپاه هزار نفری او مواجه شد. این سپاه به قصد محاصره امام و دستگیری او تدارک شده بود. آن حضرت به حر گفت که بنا به دعوت مردم کوفه حرکت کرده است. وی اظهار بی اطلاعی کرد و امام که در محاصره نظامی قرار گرفته بود، از وی خواست تا بگذارد که به وطن خویش برگردد. حر مانع شد و آن حضرت را در صحرای کربلا نگاه داشت تا این که هزاران نیرو از طرف حاکم کوفه به آهنگ جنگ با امام حسین، خود را به کربلا رساندند آن حضرت برای جلوگیری از جنگ ضمن مذاکراتی با فرمانده نیروها (عمر بن سعد)، از وی نیز خواست تا بگذارد به وطن خویش مراجعت کند. او هم نپذیرفت تا این که سپاه دشمن حمله کرد و امام به دفاع پرداخت و به شهادت رسید. آن حضرت در این قیام که در حدود پنج ماه و نیم به درازا کشید بارها از مرگ و شهادت سخن می گفت.

متن مورد اختلاف: علم امام

بر پایه برخی روایات ائمه طاهرين عليهم السلام عالم بما كان و بما يكون هستند و هر گاه اراده کنند که چیزی را بدانند به اذن خداوند خواهند دانست و حتی می دانند که چه زمانی می میرند،

و نمی میرند جز به اختیار خود. (1) این روایات، عامل دیگر اختلاف در باره هدف امام حسین علیه السلام است.

طرفداران نظریه شهادت با تمسک بدین روایات می گویند آن حضرت می دانست در این قیام به شهادت خواهد رسید. اما طرفداران نظریه حکومت برخی از این روایات را معتبر و برخی را نامعتبر می شمارند و بر آنند که روایات معتبر دلالت ندارد که امام حسین می دانست در بعد از ظهر روز دهم محرم سال 61 در کربلا به شهادت می رسد.

چنین می نماید که اختلاف در باره هدف امام حسین از اختلاف تاریخی به اختلاف کلامی کشیده شده است و یا اختلاف در یک موضوع کلامی مقدار علم امام موجب اختلاف تاریخی شده است این که امام به هدف حکومت اسلامی قیام کرده باشد، نظری نامعقول نیست ولی چون لازمه اش این است که امام نمی دانست موفق به تشکیل حکومت نمی شود و به شهادت می رسد با عقیده رایج درباره علم امام منافات دارد.

البته برخی از طرفداران نظریه شهادت می گویند اگر از موضوع علم غیب صرف نظر کنیم، باز هم متن تاریخ گواه این است که امام می دانست در این قیام به شهادت می رسد. (2) در مقابل، طرفداران نظریه حکومت می گویند اگر برخی روایات در باره علم غیب امام نبود، نظریه شهادت به وجود نمی آمد، زیرا متن تاریخ گواه این است که امام به احتمال پیروزی و برای تسخیر شهر کوفه قیام کرد.

روش تحقیق پیشنهادی (منطق فهم عاشورا)

هدف شناسی امام حسین علیه السلام از موضوعات مهم تحقیقی است و در عصر حاضر در کانون توجه عده ای از محققان نخستین شرط برای این تحقیق به کار بستن روش صحیح است. تا هنگامی که روشی صحیح برای شناخت هدف امام تعیین نشود، اطمینانی به نتیجه تحقیق نیست و اگر هم کسی غیر روشمندانه به واقعیت برسد به غلط بر هدف تیر افکنده است.

آن چه محقق در برابر آن مسئول است روش تحقیق است نه دهش تحقیق مهم نیست که محقق به چه نتیجه ای رسیده است بلکه مهم این است که چه طریقه ای برگزیده است. با روش درست می توان به حقیقت رهنمون شد اگر هم کسی با روش درست به حقیقت نرسد،

ص: 823

1- ر.ک: الاصول من الکافی، ج 1، ص 201 - 205.

2- ر.ک: سرگذشت کتاب شهید جاوید، ص 74 و 225 و 369 و 370 و 497.

صائب تر از کسی است که با روش غلط به حسب اتفاق به حقیقت دست یابد. مهمتر از نتیجه تحقیق روش تحقیق است و مهمتر از برآیند تحقیق، فرآیند تحقیق.

از پیامبر خدا صلی اله علیه و آله روایت شده است: (مَنْ فَسَّرَ الْقُرْآنَ بِرَأْيِهِ وَ أَصَابَ الْحَقَّ فَقَدْ أَخْطَأَ) (1) یعنی هر که قرآن را تفسیر به رأی کند و به حقیقت هم برسد، باز هم خطا کرده است. این از آن روست که تفسیر به رأی تفسیر ناروشمند است پس تنها مهم نیست که کسی به حقیقت رسیده باشد، این هم مهم است که چگونه رسیده باشد.

نگرانی عده ای همواره در باره نتیجه تحقیق این و آن است که آن یکی به چه نظریه ای رسید و این یکی چه نظریه ای را رد کرد. حال این که باید نگران روش تحقیق بود که مبادا کسی روشی درست نگزیده باشد و دیگری با روشی غلط اثبات مدعایی درست باشد.

آن چه در ذیل می آید، منطق فهم عاشورا است و اصول و ضوابطی برای تحقیق درباره هدف امام حسین علیه السلام:

1. روش تحقیق درباره هدف امام حسین به دو گونه است تاریخی و کلامی، یا برون دینی و درون دینی در روش برون دینی با قطع نظر از مقام امامت و علم غیب، فقط متن تاریخ بررسی می شود. اما در روش درون دینی، کلام نیز به تاریخ ضمیمه می گردد و تاریخ به گونه ای تفسیر می شود که با عقیده شیعه سازگار باشد.

چنین می نماید که با به کار بستن هر روش نتیجه ای متفاوت به دست آید. با روش برون دینی، یعنی فقط با بررسی، تاریخ نظریه حکومت تقویت می گردد اما با روش درون دینی، یعنی مطالعه تاریخ و تصدیق روایات کلامی، احتمالاً نظریه شهادت تقویت می شود.

پژوهشگری که عهده دار تحقیق در باره امام حسین است نخست باید روش خود را تعیین کند و از خلط میان آن دو بپرهیزد. روا نیست کسی با روش برون دینی، در پی مستندات کلامی برود. آن که هم روش درون دینی را بر می گزیند باید معلوم دارد که در کجا میان تاریخ و کلام تعارض است و او این تعارض را چگونه حل می کند اصل این است که تاریخ را نباید به نفع کلام تأویل کرد و روایت را نباید بر واقعیت رجحان داد. تفصیل این موضوع پس از این خواهد آمد.

2. تاریخ، علم نقلی است و هرگونه نظریه پردازی باید در حدود منقولات باشد. فرض ها

ص: 824

و بافته های خود را هر چند درست نمی توان به تاریخ تحمیل کرد تاریخ نه عرصه بافتن افکار، که محل یافتن اخبار است پس باید گشت و یافت که امام حسین از چه می گفت و هدف هایش را چه می شمرد. می توان از پیش خود چندین هدف برای آن حضرت فرض کرد ولی باید دید کدام یک مورد نظر وی بود. در علوم عقلی باید مستدل سخن گفت و در علوم نقلی مستند. استناد در تاریخ مانند استدلال در فلسفه است.

3. نقلی بودن تاریخ بدین معنی نیست که در آن باید به هر نقلی تمکین کرد و باب تعقل را بست. آن چه تاریخ را از نقالی جدا می کند این است که در علم تاریخ، درایت و روایت به هم آمیخته می شود ولی در نقالی فقط روایت می شود. آن که می خواهد قیام امام حسین را به حوزه تاریخ بیاورد، باید نخست عقل خود را به همراه آورد و در هر روایت، درایت کند و اخبار را با معیار عقل بسنجد و گرفتار تعارض نشود. در گذشته آن چه بیشتر درباره قیام امام حسین رواج داشته نقالی بوده است تا تاریخ غالباً روایت می شده است تا درایت. اندیشیده نمی شده که این خبر با آن خبر در تعارض است و یا این و آن خبر با عقل یا واقعیت در تعارض است.

محض نمونه به کتاب لهُوف یا ملهُوف ابن طاووس می توان اشاره کرد که از منابع معتبر است. در جایی از این کتاب آمده است امام حسین از آن رو خانواده اش را به طرف میدان جهاد برد که در خواب دید پیامبر به وی فرمود: مشیت خداوند بر این تعلق گرفته است که آن ها اسیر شوند. (1) اما در جایی دیگر از همین کتاب آمده است شاید علت این که امام خانواده اش را به همراه برد این باشد که اگر آن ها را در حجاز می گذاشت یزید دستور می داد تا آن ها را اسیر کنند و در نتیجه آن حضرت از جهاد و شهادت باز می ماند. (2)

و نیز در جایی دیگر از این کتاب آمده است هنگامی که امام حسین می خواست رهسپار کوفه شود به شهادت خود و اصحابش اشاره کرد و فرمود همگان به جز فرزندانم علی، شهید خواهند شد (3). اما در جایی دیگر آمده است سه نفر از اصحاب امام، به جز فرزندش، به شهادت نرسیدند. (4)

چه بسیار از این گونه تعارضات بلکه روشن تر از این ها در کتاب های مقتل یافت می شود.

ص: 825

1- ر.ک: الملهُوف علی قتلی الطفوف، ص 128.

2- همان، ص 142.

3- همان، ص 126.

4- همان، ص 191.

در جایی که لهوف که از منابع معتبر است از این تعارضات پیراسته نیست، می توان حدس زد که وضع دیگر آثار چگونه است.

مقصود این که تحقیق درباره امام حسین هرگز رنگ تاریخ به خود نمی گیرد، مگر این که هر چه بیشتر از نقالی فاصله بگیرد تاریخ یعنی به هم آمیختن روایت و درایت؛ حال این که نقالی یعنی انباشتن روایت روی روایت در نقالی، در مقابل هر خبری سر تسلیم فرود می آورند؛ و هر چه خبری مشهورتر باشد، معتبرتر تلقی می گردد و بیشتر بدان تمکین می شود. اما در تاریخ هر خبری با معیارهای عقلانی بودن و انطباق با واقعیت، بررسی و با اخبار دیگر سنجیده می شود.

4. قیام خونبار امام حسین و شهادت مظلومانه آن حضرت و ستم هایی که بر خانواده اش رفت، قلب هر شیعه ای را بلکه هر مسلمانی را بلکه هر انسانی را به درد می آورد. اما در مقام تحقیق فقط باید منطق خشک علمی را به کار بست و هرگز تحت تأثیر عاطفه و هیجان و احساس قرار نگرفت تحقیق یعنی حقیقت جویی و برای رسیدن بدین مهم باید از منبع اندیشه و عقل بهره جست هر چه بیشتر از نیروی عاطفه استفاده شود، منبع عقل بیشتر راکد می ماند پس روش عقلانی را باید جایگزین روش عاطفی کرد.

لغزش بزرگ فاضل دربندی در مقتل نگاری این بود که عواطف و احساساتش را در تحقیق دخالت می داد وی ملای باسوادی بود و از بزرگترین فقیهان عصر خویش، اما در مقتل نگاری، عاطفه را جایگزین عقل می کرد. [\(1\)](#) بدین روست که کتاب اکسیرالعبادات فی اسرار الشهادت او، سرشار از خرافات و تحریفات و مجعولات است.

5. برای پژوهش در باره هدف امام حسین کافی نیست به سخنانش بنگریم، بلکه باید ظرف زمانی هر سخن را نیز بدانیم از خروج امام از مدینه تا شهادتش در کربلا بیش از پنج ماه به درازا کشید و آن حضرت در این مدت منزل به منزل سخنانی گفت یا نامه هایی نوشت. نمی توان هر سخن را از ظرف زمانی آن جدا کرد و جداگانه به بررسی پرداخت.

ص: 826

1- تهرانی در باره او و کتابش می گوید از شدت خلوص و صفای نفسش چیزهایی را در این کتابش [اکسیرالعبادات] آورده است که در کتاب های معتبر یافت نمی شود الذریعة الی تصانیف الشیعة، ج 2، ص 279. مدرّس تبریزی نیز می گوید: «به حکم انصاف این کتاب او [اکسیرالعبادات]، بلکه دیگر تألیفاتی که در موضوع مقتل نگارش داده همانا در اثر آن همه محبت مفرط که داشته است حاوی غث و سمین بوده... است.» ریحانة الادب، ج 2، ص 217.

محض نمونه اشاره می کنیم که عده ای این سخن امام را که فرمود: «من مرگ را جز سعادت نمی دانم» (1) از ظرف زمانی آن جدا کرده و نتیجه گرفته اند که آن حضرت از همان آغاز در پی شهادت بود حال این که امام حسین این سخن را پس از برخورد با حر و در نزدیکی کربلا فرمود.

6. تاریخ چنان مالا مال از اقوال متنوع و شواهد گوناگون است که هر کس برای اثبات هر مدعا می تواند شواهدی برای خود برگزیند راست می گفت فرود که تاریخ «جعبه حروف الفبای کودکان است. هر واژه ای که بخواهیم با آن می توان نگاشت.» (2) این جاست که وجدان علمی به کار می آید و محقق باید فقط در پی کشف حقیقت باشد و از میان آن همه شواهد فقط چیزی را برگزیند که اطمینان به حقیقت آن داشته باشد.

بنگرید که در تاریخ زندگی امام حسین هیچ چیز آن قدر قطعی نیست که شهادت او. اما در همین موضوع قطعی نیز اختلاف است و قولی از غالیان وجود دارد که آن حضرت کشته نشد بلکه خداوند شباهت او را بر حنظله بن اسعد شامی افکند و وی را به جای امام حسین کشتند و آن حضرت به آسمان رفت. (3)

هنگامی که در اصل کشته شدن امام حسین اختلاف باشد روشن است که در موضوعات دیگر چقدر سخنان پراکنده وجود دارد. پس محقق باید توجه کند که برای اثبات هر چیز در تاریخ می تواند شواهدی بیابد؛ اما مهم این است که آیا حقیقت را یافته است؟ این چنین است که محقق باید تمایلات خود را کنار بگذارد و فقط در پی صید واقعیت باشد و به چیزی جز آن گردن نهد.

7. همین که تاریخ مالا مال است از اخبار گوناگون هشدار می دهد که محقق با ملاحظه هر خبر، اخبار معارض آن را نیز مطالعه کند. کافی نیست کسی در تاریخ برای اثبات مدعای خویش چندین و چند دلیل بیاورد، بلکه باید دلایل معارض را نیز بیاورد و بتواند رد کند. هیچ مدعایی فقط با دلایل له آن اثبات نمی شود بلکه باید دلایل علیه آن نیز رد شود.

در موضوع مورد بحث هر یک از طرفین اختلاف (معتقدان به نظریه حکومت و شهادت)، باید ضمن آوردن دلایلی برای اثبات مدعای خویش همچنین باید بتواند دلایل معارض آن را رد کند. کافی نیست کسی ده ها دلیل اقامه کند که امام به قصد حکومت یا

ص: 827

1- الملهوف، ص 138.

2- تاریخ چیست؟، ص 55

3- ر.ک: بحار الأنوار، ج 44، ص 270 - 272.

شهادت قیام کرد بلکه باید دلایل معارض آن را نیز بتواند رد کند.

8. در بررسی قیام امام حسین باید دقیق شد که تا کجا سخن از تاریخ (واقعیت) است و از کجا به تفسیر پرداخته می شود. عده ای تفسیر خود یا دیگری را عین تاریخ می پندارند و این دورا با یکدیگر خلط می کنند. سخن در درستی یا نادرستی این و آن تفسیر نیست، بلکه مقصود این است که باید هوشیار بود و دانست که تا کجا توصیف و گزارش است و از کجا تحلیل و تفسیر همین که این دو از یکدیگر تفکیک شود امکان تشخیص خطاها آسانتر می گردد.

در بسیاری از کتاب ها آمده است امام حسین برای اتمام حجت با مردم کوفه به طرف آن جا رفت در این جا تاریخ و تفسیر آن به هم آمیخته شده است. تاریخ می گوید: امام حسین به طرف کوفه رفت اما این که چنین کاری برای اتمام حجت بود تفسیر تاریخ است. اگر دانسته شود که تا کجا سخن از متن تاریخ است و از کجا تفسیر آغاز می شود، بهتر می توان دریافت کدام تفسیر درست است.

شاید گفته شود که هر تاریخی به اعتباری تفسیر است به فرض قبول باید هوشیارتر بود که ما همواره با تفسیرها روبه رویم تا واقعیت ها پس نمی شود تفسیری چند لایه از واقعیت ها به دست داد و گمان کرد آن چه گفته می شود گزارش است و توصیف.

9. تحلیل تاریخ از آخر به اول غلط است. برخی با عنایت به این که امام حسین در این قیام به شهادت رسید، نقطه شروع خویش را شهادت قرار می دهند و این قیام را از آخر به اول تحلیل می کنند به عبارت دیگر چون امام در فرجام به شهادت رسید، همین واقعه دستاویزی شده است که عده ای بگویند امام به قصد شهادت قیام کرد. حال این که باید خود را در زمان پیش از وقوع شهادت قرار بدهیم و مرحله به مرحله قیام آن حضرت را بررسی کنیم. نباید شهادت امام این تصوّر را برانگیزد که وی قصد شهادت داشت کسی که چنین می پندارد، از آن همه سخنان امام در باره تشکیل حکومت صرف نظر می کند و فقط سخنانی را مورد توجه قرار می دهد که درباره شهادت است. (1)

به شهادت رسیدن امام دلیل این نیست که آن حضرت به قصد شهادت قیام کرد. به عبارت دیگر پیروز نشدن امام را نمی توان دلیل آن دانست که آن حضرت قصد پیروزی نداشت. چه بسا ما (قَصِدَ لَمْ يَقَعْ و ما وَقَعَ لَمْ يَقْصِدْ).

ص: 828

از آن چه گفتیم، مقصود این نیست که امام به قصد حکومت قیام کرد، بلکه منظور این است که به لحاظ تاریخی شهادت امام دلیل این نیست که آن حضرت به قصد شهادت قیام کرد. باید برای اثبات این مدعا دلایلی دیگر آورد نه این که تاریخ را تحلیل وارونه کرد.

10. قائلان نظریه حکومت بر آنند که امام حسین به قصد تشکیل حکومت قیام کرد. اگر این نظریه پذیرفته شود لازمه اش این است که آن حضرت شکست خورد و به هدفش نرسید. این جاست که عده ای نظریه حکومت را نمی پذیرند و به علت لازمه آن شکست امام، نمی توانند بر خود هموار سازند که امام تصمیمی گرفته و نتوانسته باشد به آن برسد. به نظر این عده اگر نظریه حکومت برگزیده شود امام حسین مردی شکست خورده معرفی خواهد شد. حال این که با پذیرش نظریه شهادت آن حضرت پیشوایی موفق معرفی می شود که در پی شهادت بود و بدان رسید. (1)

این گونه تحلیل، به لحاظ علمی نادرست، است. باید در پی دلیل رفت، نتیجه اش هر چه باشد، باشد. پس باید بر رسید که هدف امام چه بود؛ خواه پیروز شده باشد و خواه نه نمی توان از بیرون تاریخ ارزشی برای خود ساخت و آن را به تاریخ تحمیل کرد. مضافاً این که در این ارزش (پیروزی برای امام) بحث است نه پیروزی بر ارزش امام می افزاید و نه شکست از ارزش او می کاهد در تاریخ دین اسلام خلافت بر اسلام امامت پیروز شد و آن را خانه نشین و زندانی و منزوی کرد ولی هرگز نتوانست از حقانیت آن بکاهد.

سنگ بدگهر اگر کاسه زرّین شکند *** قیمت سنگ نیفزاید و زر کم نشود

از این ها گذشته، ممکن است کسی در سیاست شکست بخورد و در تاریخ پیروز شود. پیروزی در تاریخ غیر از پیروزی در سیاست است و از این مهمتر و امام حسین در تاریخ پیروز شد.

در پیش اشاره کردیم که برخی غالیان معتقد بودند که امام حسین کشته نشد، بلکه مانند حضرت عیسی به آسمان رفت. استدلال آن ها این بود که ممکن نیست امام شکست بخورد و کشته شود. آن ها می گفتند: امام «ولی الله» است و قاتلش «عدو الله»، پس آیا جایز است که

ص: 829

1- یکی از اشکالاتی که آیت الله صافی بر کتاب شهید جاوید می گیرد این است که قیام امام حسین را «شکست خورده» معرفی می کند ر.ک: حسین علیه السلام شهید آگاه و رهبر نجاتبخش اسلام ص 88 همچنین دکتر شریعتی می گوید: بر اساس کتاب شهید جاوید، قیام امام حسین جهادی شکست خورده است و لذا نظریه شهادت برتر و مرقی تر از آن است. ر.ک: حسین وارث آدم مجموعه آثار 19، ص 189.

خداوند، دشمنش را بر دوستش مسلط کند؟ (فَهَلْ يَجُوزُ أَنْ يُسَلِّطَ اللَّهُ عَدُوَّهُ عَلَى وَلِيِّهِ؟) (1) استدلال آن ها به این آیه قرآن بود (لَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا) (2) یعنی خداوند هرگز کافران را بر مؤمنان سلطه نمی دهد.

برخی با همین استدلال نمی پذیرند که امام حسین به قصد حکومت قیام کرد. به نظر این عده اگر گفته شود که آن حضرت می خواست تشکیل حکومت دهد و شکست خورد نقصی بر امام وارد می شود بر پایه این دیدگاه، شکست دور از شأن آن حضرت است و امام «هر چه بخواهد می شود.» (3) مختصر این که گروهی از آن رو نظریه حکومت را نمی پذیرند که لازمه آن را نمی پذیرند.

باز هم تکرار می کنیم که مقصود درستی نظریه حکومت نیست، بلکه نادرستی این استدلال برای نفی آن است برای نادرستی نظریه حکومت باید دلایلی دیگر آورد.

11. عده ای نظریه حکومت را از آن رو نمی پذیرند که می پندارند اگر این نظریه پذیرفته شد، یعنی امام اشتباه کرد و آن چه پیش بینی کرده بود به وقوع نپیوست. حال این که پیروان نظریه حکومت با اصل دانستن عصمت امام از این نظریه دفاع می کنند آن ها که عهده دار دفاع از نظریه حکومتند بیش و پیش از آن قائل به عصمت امام حسین هستند.

12. از نتیجه نباید هراسید در تحقیق باید ضمن به کار بستن همه اصول و ضوابط، هیچ دغدغه ای نداشت که نتیجه آن چه می شود. مشی درست از دلیل به مدعا رفتن است و از مقدمه به نتیجه رسیدن همان توصیه ای که گذشتگان می کردند (نَحْنُ أَبْنَاءُ الدَّلِيلِ حَيْثُمَا مَالْ نَمِيلُ).

13. بسیاری از کتاب های مقتل با پیشگویی های خداوند پیامبر و امیرالمؤمنین در باره

ص: 830

1- بحار الأنوار، ج 44، ص 273

2- همان، ج 44، ص 271. مقصود از آیه این است که خداوند کافران را بر مؤمنان حجت نمی دهد و یا حکمی تشریع نمی کند که موجب سلطه آنان بر اینان شود.

3- در کتاب سالار شهیدان که ردیه ای است بر کتاب شهید جاوید آمده است: «بر حسب اخبار و روایات متواتره، خداوند تبارک و تعالی در امام... یک روح قدسی و قوه ای ملکوتی قرار داده است که از آن رهگذر از همه عوالم اطلاع دارد و به هر چه اراده اش تعلق بگیرد می داند و هر چه بخواهد می شود.» سیری در سر شهادت سالار شهیدان حسین بن علی علیه السلام، ص 281 بحث در باره عبارت اخیر این نویسنده است که مدعی شده امام هر چه بخواهد می شود. وی در باره قدرت امام دچار غلو شده و آن چه را درباره خداوند می گویند که «ما شاء الله کان»، درباره امام گفته است. بر پایه این دیدگاه، که ما شاء الامام کان، شکست دور از شأن امام حسین است و لذا آن حضرت به قصد تشکیل حکومت قیام نکرد. برای تحقیق بیشتر رجوع شود به عصای موسی علیه السلام یا درمان بیماری غلو، ص 134 - 136؛ شهید جاوید، ص 96 و 97

شهادت امام حسین آغاز می شود خوانندگان مقتل با نخستین موضوعی که آشنا می شوند، یک سلسله اخباری است که امام حسین به شهادت می رسد از این اخبار معمولاً چنین استنباط می شود که آن حضرت علم به زمان شهادتش داشت و یا به قصد شهادت قیام کرد. مضافاً این که در سخنرانی ها و منبرها همواره نظریه شهادت تبلیغ می شود. خلاصه این که فرهنگ کتبی و شفاهی ما بر محور شهادت است. در نتیجه نخستین چیزی که به همگان القا می شود، نظریه شهادت است و ذهن ها با این نظریه خو گرفته و پرورده شده است.

کسی که با این پیش فرض به مطالعه تاریخ می پردازد، همان چیزهایی را در می یابد که مؤید پیش فرض اوست. به سراغ شواهدی می رود که مدعایش را ثابت می کند، و از شواهد ناقض مدعایش اعراض و یا آن ها را تأویل می نماید. پس نخست ما باید بدانیم که دارای پیش فرض هستیم دوم این که باید بکوشیم تا خود را از آن تخلیه کنیم محققى که علم به پیش فرض خویش داشته باشد بهتر می تواند از آن فراتر رود تا کسی که مدعى است هیچ پیش فرضى ندارد.

آن چه گفتیم درباره قائلان به نظریه حکومت نیز صدق می کند آن ها نیز اسیر پیش فرض خویش هستند و مادامی که به تأثیر آن وقوف نداشته باشند نمی توانند خود را از تأثیر آن نجات دهند.

14. چنان که می دانیم واژه شهادت دارای تقدس است. هنگامی که گفته می شود: امام حسین به استقبال از شهادت، رفت هیچ اشکالی به نظر بسیاری خطور نمی کند اما همین که گفته می شود امام حسین به استقبال از کشته شدن رفت، تردید به وجود می آید. تردید بیشتر در هنگامی است که گفته شود امام حسین دانسته خود را به کشتن داد چنان چه دقیق شویم تفاوتی در مضمون این سه عبارت: نیست استقبال از شهادت و استقبال از کشته شدن و دانسته خود را به کشتن دادن هر سه دلالت بر یک موضوع دارد. اما هنگامی که تعبیر تقدس آمیز شهادت به کار برده می شود، حجاب موضوع می گردد و همه آن تردیدها زدوده می شود.

پیروان نظریه شهادت باید توجه کنند که با تغییر عبارت موضوع تغییر نمی کند و نباید واژه شهادت، حجاب موضوع شود مدعای طرفداران نظریه شهادت، در واقع، این است که امام حسین به استقبال از کشته شدن رفت و به عبارت دیگر دانسته خود را به کشتن داد.

اختلاف در باره هدف امام

اشاره

درباره هدف امام حسین علیه السلام دو نظریه عمده وجود دارد حکومت و شهادت. البته از نظریه شهادت چند تفسیر شده و بدین ترتیب چندین نظریه به دست آمده است. تاکنون چهار

نظریه قابل توجه در باره هدف امام حسین ارائه شده است که آن ها را می توان به صورت ذیل، نامگذاری و صورت بندی کرد:

1. شهادت تکلیفی؛

2. شهادت فدیہ ای؛

3. شهادت سیاسی؛

4. تشکیل حکومت.

اکنون نظریه اول و دوم چندان قائلی ندارد و نظریه سوم از همه مشهورتر است و نظریه چهارم قوی ترین معارض آن در پیش گفتیم که نظریه ای هم وجود دارد که امام حسین به قصد حکومت قیام کرد اما می دانست که به شهادت می رسد به عبارت دیگر، آن حضرت قصد شهادت نداشت اگر چه علم به زمان شهادتش داشت. این نظریه را که نظریه جمع نام نهادیم به لحاظ هدف باید با نظریه حکومت یکسان دانست.

پیش از تبیین نظریه های فوق مناسب است به چند نظریه فرعی نیز اشاره شود:

1. استاد مطهری در جایی می گوید: امام حسین از مکه به قصد تشکیل حکومت در کوفه قیام کرد اما از هنگامی که خبر شهادت مسلم به وی رسید و یا پس از برخورد با حر، تصمیم گرفت به استقبال از شهادت برود تا پیامش را با خون نقش بر زمان کند. (1)

معلوم نیست که استاد مطهری بر این نظر قطع داشته است زیرا وی به خلاف این نیز تصریح کرده و گفته است امام از نظر تاریخی به قصد کوفه حرکت کرد، اما این منافات ندارد با این که به لحاظ امامت می دانست که عاقبت به کربلا نزول می کند و در آن جا شهید می شود. (2)

این دو سخن، متناقض است و دانسته نیست که استاد مطهری بر سخن نخست که خلاف مشهور است، قطع داشته و یا سخن دوم را قطعی می دانسته است. رفع این تناقض بدین است که سخن نخست را تفسیر ظاهر تاریخ فرض کنیم و سخن دوم را واقع موضوع و ناظر به علم امام. در این صورت تناقضی در سخنان استاد مطهری نیست، ولی نظریه اش همان نظریه شهادت سیاسی است و مشتمل بر مطلبی جدید نخواهد بود.

2. علامه عسکری در مقدمه بر کتاب مرآة العقول که در بعد با عنوان معالم المدرستین منتشر شد، می گوید: امام حسین به قصد شهادت قیام کرد، اما می خواست مردم علیه حکومت یزید

ص: 832

1- ر.ک: مجموعه آثار، ج 17، ص 371 و 536 و 539

2- همان، ج 17، ص 535 و 536

این نظریه واگویی همان نظریه شهادت سیاسی است و متضمن نکته ای دیگر نیست و شاید گوینده آن نیز ادعایی جدید ندارد طرفداران نظریه شهادت سیاسی هرگز نمی گویند که امام می خواست دست بسته خود را به کشتن دهد و تحرکی در جامعه ایجاد نشود. آن ها نیز بر آنند که امام می خواست با شهادتش مردم را علیه حکومت بسیج کند.

3. آیت الله اشتهااردی در جایی مرقوم داشته است حرکت امام حسین از مدینه به مکه و از آن جا به طرف کوفه به قصد قیام و جنگ با دشمن نبوده بلکه برای حفظ جان بوده است. (2) وی در جایی دیگر در مقابل معترضان به توضیح سخن فوق پرداخته و حتی تصریح کرده است: آن حضرت به استقبال از مرگ رفت پس با اعراض وی از این نظریه ما نیز از آن اعراض می کنیم. (3)

از این نظریات فرعی که بگذریم به همان چهار نظریه اصلی می رسیم: شهادت تکلیفی، شهادت فدیة ای شهادت سیاسی و تشکیل حکومت سپس نظریه اول و دوم را شرح و جرح و نظریه سوم و چهارم را فقط شرح می کنیم.

1. شهادت تکلیفی

منشأ نظریه شهادت تکلیفی برخی روایات است و از میان آن ها دو روایت از همه مشهورتر. بر پایه یک روایت امام صادق علیه السلام فرموده است نام های آسمانی توسط جبرئیل برای پیامبر خدا صلی الله علیه و آله آمد که در آن وظیفه امامان تعیین شده بود وظیفه ای که برای امام حسین علیه السلام معلوم گردیده بود، این بود: «بجنگ و بکش و کشته خواهی شد. با گروهی برای شهادت خروج کن که شهادت آنان جز با شهادت تو نخواهد بود.» (4)

همچنین روایت شده است هنگامی که امام حسین علیه السلام می خواست از مکه به طرف کوفه برود، در خواب دید که پیامبر فرمود: (یا حَسَيْنُ! أَخْرِجْ فَإِنَّ اللَّهَ قَدْ شَاءَ أَنْ يَرَاكَ قَتِيلًا). (5) یعنی ای حسین قیام کن که خدا خواسته است تو را کشته ببیند.

برخی با استناد به این روایات، قیام امام حسین را تکلیف شخصی و دستور خصوصی می دانند که طبق برنامه ای از پیش تعیین شده آن حضرت مأمور به انجام آن بود. به نظر این

ص: 833

1- ر.ک: مقدمة مرآة العقول في شرح اخبار آل الرسول، ج 2، ص 493؛ معالم المدرستين، ج 3، ص 386.

2- ر.ک: کتاب هفت ساله چرا صدا درآورد، ص 154 و 193 و 194 و 383.

3- ر.ک یک جزوه از تعلیمات اخلاقی در حکومت انبیاء و ائمه علیهم السلام، ص 48 - 50

4- الاصول من الکافی، ج 1، ص 220

5- الملهوف، ص 128

عده، قیام امام حسین طراحی غیبی داشته است و سناریوی عاشورا را دست غیب نوشته و امام آن را اجرا کرده است و پس از او امکان اقتدا به آن حضرت نیست. بر اساس این دیدگاه قیام امام حسین استثنا بوده است، نه قاعده، و از استثنا نمی توان اصل ساخت.

یکی از دانشوران می نویسد: «در اطراف وقعه کربلا- به جز تکلیف شخصی کلام دیگری نمی شود گفت.» (1) و دیگری می نویسد: «حسین علیه السلام عالماً ادراک شهادت را تصمیم عزم داد. به حکم مصلحتی که سر آن را جز خدای کس نداند» (2) و کسی دیگر می نویسد: «بیان آن [علت شهادت امام حسین] به حسب واقع... به غیر معصوم ممکن نیست، بلکه مثل ذات احدیت است و از دایره احاطه عقول مطلقاً خارج است. (كُلَّمَا مِيزَ ثَمُوهُ بِأَوْهَامِكُمْ فِي أَذَقٍ مَعَانِيهِ فَهُوَ مَخْلُوقٌ مِثْلُكُمْ مَرْدُودٌ إِلَيْكُمْ). (3) عجیب این که مجلسی نیز می نویسد: «این مسأله [حکمت شهادت امام حسین] در حقیقت از فروع مسأله قضا و قدر است و نهی از تفکر در این مسأله در احادیث بسیار وارد شده است. پس در این باب تفکر نکردن احوط و اولی است.» (4) همچنین صاحب جواهر درباره امام حسین می گوید: «برای او تکلیفی خاص بود که بدان اقدام کرد و آن را انجام داد.» (5)

نظریه شهادت تکلیفی، در واقع نظریه نیست بلکه تعبیری خام از قیام امام حسین است. معتقدان بدین رأی نتوانسته اند شهادت آن حضرت را تحلیل و بر پایه آن نظریه پردازی کنند. این عده تا آن جا پیش آمده اند که می گویند امام به شهادت رسید اما چون از تحلیل آن عاجزند می گویند رازی است سربسته گمان می رود اگر این عده به تحلیل قابل توجهی از شهادت امام می رسیدند از این نظریه دست می کشیدند و هدف آن حضرت را رازآمیز نمی دانستند.

منشأ دیگر نظریه شهادت تکلیفی، شبهه القای نفس در هلاکت است. برخی چون نتوانستند حل کنند که چگونه شهادت امام حسین مصداق القای نفس در هلاکت نیست، بر این رفته اند که آن حضرت دستوری ویژه داشت. این عده برای حل یک شبهه، شبهه ای دیگر

ص: 834

1- مقصد الحسین، ص 9 وی این نظریه را در پاسخ کسانی گفته است که معتقدند باید مانند امام حسین در برابر سلاطین ایستاد و از آن حضرت الگو گرفت.

2- ناسخ التواریخ: در احوالات حضرت سید الشهداء علیهم السلام، ج 1، ص 266.

3- دعوات الحسینیة، ص 13

4- مجموعه رسائل اعتقادی، ص 203. انصاف این که مجلسی در همین رساله که در باب حکمت شهادت امام حسین است به تحلیل و تفکر در این باره پرداخته است.

5- جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، ج 21، ص 296

آفریدند. سپهر که می گوید سر شهادت امام را «جز خدای کس نداند»، سپس می افزاید: «نتوان گفت که چرا دانسته خود را به تهلکه افکند زیرا که تکلیف امام بیرون [غیر از] تکالیف خاص و عام است.» (1) کاشف الغطا نیز برای دفع شبهه هلاکت، متوسل بدین می شود که بگوید: جهاد امام، جهادی خاص بود نه آن چه در اسلام به عنوان جهاد مقرر شده است. او می گوید: «پناه بر خدا که خروج امام القای نفس در هلاکت باشد، بلکه آن از باب جهاد خاص برای امام بود، نه جهادی عمومی که بر عهده عموم اهل اسلام است.» (2)

به این نظریه چند اشکال وارد است نخست این که اگر روایات آن را نیز بپذیریم و امام را مأمور به دستوری خاص بدانیم باز هم نمی توان قیام امام را قضیه شخصیه و تکلیفی خصوصی دانست. زیرا هر گونه امر و نهی در دین بر پایه مصالح و مفاسدی است و هیچ تکلیفی نیست مگر این که بنا بر مصلحتی مقرر شده است. این قاعده در باره قیام امام حسین نیز صدق می کند و لذا باید در مصلحت این تکلیف اندیشید و آن را از میان اوامر و نواهی استثنا نکرد. اگر هم آن حضرت دستوری خاص داشته است دلیل آن نیست که مصلحتش نیز رازی است نامعلوم.

اشکال دوم بر نظریه شهادت تکلیفی این است که امام حسین را از الگو بودن خارج می کند زیرا آن حضرت مأمور به تکلیفی ویژه بود که این تکلیف مانند حکم ثانوی فقط بر وی فرض شده است این نظریه امام را از زمین به آسمان می برد و از انسان مافوق به مافوق انسان تبدیل می کند اما او را از امام و اسوه بودن فرومی افکند یعنی دیگران نمی توانند مأموم او باشند و بدو اقتدا کنند و چون او قیام نمایند.

باید تأکید کرد که عنوان امام برای حسین بن علی عنوانی تشریفی نیست، بلکه تکلیفی است. برای تفخیم و احترام نیست بلکه ناظر به الگو بودن اوست و تکلیف آفرین. به سخن دیگر، عنوان امام برای آن حضرت، مانند عنوان آقا و جناب برای احترام نیست، بلکه بدین معنی است که باید بدو اقتدا کرد و از او الگو گرفت و خود را مأموم او قرار داد.

بنابراین نظریه شهادت تکلیفی، که خصوصی سازی قیام امام حسین است، با امام بودن آن حضرت منافات دارد، زیرا بر اساس این نظریه در این موضوع مهم نمی توان به آن حضرت اقتدا کرد و مأموم او شد.

ص: 835

1- ناسخ التواریخ، ج 1، ص 266.

2- جنة المأوى، ص 189.

ممکن است گفته شود چه اشکالی دارد که امام برخی تکلیف های شخصی داشته باشد که در آن ها مقتدا واقع نشود پاسخ این است که بعید مینماید چنین قیام مهمی که یک سرفصل مهم در در زندگی امام است، نتواند الگوبخش باشد مهمتر این که آن حضرت، به شرحی که سپس می آید قیام خود را قابل اقتدا می دانست.

اشکال سوم نظریه مزبور این است که با سخنان امام در باره علت قیامش منافات دارد. آن حضرت در باره علت قیام خود فرمود: (مَنْ رَأَى سُلْطَانًا جَائِرًا مُسْتَحِلًّا لِحُرْمِ اللَّهِ نَاكِثًا لِعَهْدِ اللَّهِ مُخَالِفًا لِسُنَّةِ رَسُولِ اللَّهِ يَعْمَلُ فِي عِبَادِ اللَّهِ بِالْأَثَمِ وَالْعُدْوَانِ فَلَمْ يُغَيِّرْ عَلَيْهِ بِفَعْلٍ وَلَا قَوْلٍ كَانَ حَقًّا عَلَى اللَّهِ أَنْ يُدْخِلَهُ مُدْخَلَهُ). (1) یعنی «هر کس فرمانروای ستمگری را ببیند که حرام خدا را حلال می کند و پیمان خدا را می شکند و با سنت پیامبر خدا مخالفت می کند و با بندگان خدا به گناه و دشمنی رفتار می کند، و او با کردار و گفتارش بر وی نشورد بر خداست که او را در جایگاه آن ستمگر درآورد.»

امام در این حدیث به تکلیفی عمومی اشاره می کند که هر کس فرمانروای ستمگری را ببیند، باید به او اعتراض کند سخن نه از تکلیفی ویژه، که از اصلی کلی در دین است. مضافاً این که همین حدیث از آن حضرت نیست بلکه آن را از پیامبر روایت می کند. باز هم اضافه کنیم که امام حسین در ادامه این حدیث فرمود: «که من برای شما الگو هستم»: (فَلَكُمْ فِيَّ أُسْوَةٌ).. پس عمل آن حضرت قابل تکرار است.

همچنین امام حسین در حدیثی دیگر فرمود:

(أَلَا تَرَوْنَ إِلَى الْحَقِّ لَا يُعْمَلُ بِهِ وَإِلَى الْبَاطِلِ لَا يَنْتَاهِي عَنْهُ لِيَرَغَبَ الْمُؤْمِنُ فِي لِقَاءِ رَبِّهِ مُحِقًّا) (2) یعنی «آیا نمی نگرید که به حق عمل نمی شود و از باطل پرهیز نمی گردد، تا آن جا که می سزد مؤمن به لقای خداوند [مرگ] مایل باشد.»

در این جا نیز سخن نه از تکلیفی ویژه امام، که از اصلی کلی در دین است که هر مؤمن باید تا سر حد مرگ احقاق حق و ابطال باطل کند. جالب توجه است که امام نفرمود من که حسین بن علی هستم و امام باید چنین باشم بلکه فرمود مؤمن باید چنین باشد.

حاصل نظریه شهادت تکلیفی، تبدیل مکتب امام حسین به مکتب عزادارسازی است. بر طبق این نظریه نمی توان به آن حضرت، که مأمور به تکلیفی ویژه بود، اقتدا کرد و او را الگو ساخت بلکه باید عزادارش بود و بس.

ص: 836

1- تاریخ الطبری، ج 5، ص 403.

2- الملهوف، ص 138

نظریہ شهادت فدیہ ای بی شباهت به نظریہ مسیحیت دربارهٔ مصلوب شدن حضرت عیسیٰ. نیست یعنی همان گونه که عیسیٰ تن به صلیب داد تا فدای گناهان انسان ها شود امام حسین نیز به شهادت رسید تا گناهان امت را بشوید و شفیعتشان شود این نظریه، تفسیر مسیحی از قیام حسینی است و هیچ مستندی در نصوص دینی ندارد یکی از معتقدان به این نظریه می گوید: «امام علیه السلام مستجاب الدعوه است. پس اگر حضرت سید الشهداء علیه السلام می خواست که نفرین کند که دشمنان او مانند قوم عاد و ثمود هلاک شوند پیش از آن که بر او دست یابند، نفرین می کرد و خداوند عالم - جلّ شأنه - همه را هلاک می کرد؛ ولیکن چون می خواست که کشته شود از برای این که مؤمنین اولین و آخرین بر او جزع کنند و گریه و زاری نمایند و تمنای این کنند که کاش با او بودند و به فوز عظیم شهادت فایز بودند تا به این واسطه گناهان ایشان آمرزیده شود و گریه و اندوه ایشان کفاره گناه ایشان باشد و این گریه و اندوه بدون شهادت چنین بزرگواری صورت وقوع نمی یافت پس در واقع شهادت آن بزرگوار کفاره گناه جمیع گناهکاران است.» (1)

مانند این سخن را ملا مهدی نراقی در کتاب محرق القلوب گفته و نیز افزوده است: «امام حسین علیه السلام... برای رسیدن به شفاعت کبرا که مقتضی استخلاص همهٔ محبّان و موالیان باشد... به شهادت راضی شد تا این مرتبه از برای او باشد و بدون شهادت وصول به این مرتبه از برای او ممکن نبود زیرا که رفع کدورات معاصی امت و شفاعت ایشان موقوف بر خون و تألم ایشان است» (2)

حمید عنایت نیز با استناد به برخی کتاب های سنتی، مانند محرق القلوب و ریاض القدس، نتیجه گرفته است: «شهادت امام حسین علیه السلام... بی شباهت به صلیب کشیده شدن عیسیٰ نیست. همان طور که عیسیٰ خود را در محراب صلیب قربانی کرد که بشریت را رستگار کند امام حسین علیه السلام هم اجازه داد که در صحرای کربلا شهید شود تا امت اسلام را از گناه تطهیر کند.» (3)

خلاصهٔ نظریهٔ فوق این است که امام حسین به شهادت رسید تا به شفاعت برساند و شهید

ص: 837

1- اسرار شهادة آل الله صلوات الله علیهم، ص 133 و 134.

2- محرق القلوب ص 4. در همین مضمون رجوع شود به: عنوان الکلام، ص 329

3- اندیشه سیاسی در اسلام معاصر، ص 311

شد تا شفیع شود و «کشنده بار شهادت کلیه شد برای شفاعت کلیه» (1) این نظریه، سید الشهداء را به عیسی شبیه می گرداند. (2) متأسفانه نه تنها اسرائیلیات، که نصرانیات نیز در دین ما نفوذ کرده است و عده ای کربلا را با جُلُجُتا (محل مصلوب شدن مسیح، به روایت انجیل)، اشتباه گرفته اند. (3)

نخستین اشکال بر نظریه مزبور این است که هیچ مستندی از تاریخ و روایات ندارد در سخنان امام حسین از مدینه تا مکه و از آن جا تا کربلا هیچ اشاره ای به شفاعت نیست و سخن از اموری دیگر است. در هیچ منبعی نه در تاریخ و نه در روایات اشاره ای نشده است که امام حسین گفته باشد من قیام می کنم تا به شهادت برسم و به شهادت می رسم تا آیندگان بر من بگریند و گناهانشان آمرزیده شود و شفاعتشان کنم.

گذشت که تاریخ علم نقلی است و هر گونه نظریه پردازی باید در حدود منقولات باشد. می شود از پیش خود چندین هدف برای امام حسین فرض کرد ولی باید دید کدام یک مورد نظر وی بود و او چه می گفت و هدف های خود را چه می شمرد.

اشکال دوم بر نظریه شهادت فدیة ای این است که امام حسین را از الگو بودن خارج می کند. همان اشکالی که بر نظریه شهادت تکلیفی وارد کردیم در این جا نیز صدق می کند؛ با این تفاوت که در آن جا فقط باید عزادار بود و در این جا می توان گناهکار هم بود.

اشکال سوم بر نظریه مزبور این است که مردم را به انجام گناه جری می کند و موجب رواج

ص: 838

1- تذکرة الشهداء، ج 1، ص 39. نیز در این کتاب (ج 2، ص 114) آمده است: هنگامی که امام حسین در عاشورا مشغول قتال بود، از عالم بالا ندا شد: (یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ) ای حسین! اگر با این شجاعت بخواهی جنگ کنی، احدی را زنده نخواهی گذاشت، پس کی تو را خواهد کشت و کی فردای قیامت گناهکاران را شفاعت خواهد کرد؟... پس چون امام این ندا شنید دست از محاربه بکشید.»

2- البته شباهت هایی میان امام حسین و حضرت عیسی وجود دارد ولی شهادت فدیة ای در باره هیچ یک صدق نمی کند استاد مطهری ضمن رد این نظریه به شباهت های آن دو اشاره کرده است. ر.ک: مجموعه آثار، ج 17، ص 561 - 571.

3- نمونه ای جدید از این التقاط به قلم یکی از روشنفکران، مقاله «فرهنگ عاشوا در عصر سکولار»، اثر مجید محمدی است. نویسنده این مقاله به صراحت تفسیری مسیحایی از شهادت امام حسین ارائه کرده و کوشیده است موضوع فدیة را بازسازی کند و تصویری معقول از آن به دست دهد. وی می نویسد: «تفسیر مسیحایی از رنج و مصیبت امام، سازگاری بیشتری با ساختار دنیای مدرن دارد». مقاله مزبور در کتاب ذیل آمده است عاشورا در گذار به عصر سکولار، ص 207 - 225 در همین مضمون رجوع شود به تحلیل شایگان در کتاب ذیل: زیر آسمان های جهان گفت وگوی داریوش شایگان با رامین جهانبگلو، ص 155 و 156

منکرات می شود. هنگامی که مردم به شفاعت امام حسین پشتگرم شوند و اطمینان یابند که «شهادت آن بزرگوار کفاره گناه جمیع گناهکاران است»، پروایی نمی کنند تا گناه کنند. بر پایه این نظریه عزاداران امام حسین برات نجات دارند و مادامی که برای آن حضرت اشک می ریزند از عذاب الهی نجات پیدا می کنند

نظریه شهادت فدیة ای دچار تناقض و خود ویرانگری است زیرا امام حسین، که برای اصلاح امور امت به شهادت رسیده است با شفاعتش موجب جری شدن مردم به گناه می شود. بر پایه این نظریه مکتب امام حسین نه تنها مکتب مصلح سازی نیست، و نه تنها مکتب صالح سازی نیست بلکه مکتب گناهکار سازی است.

معتقدان بدین نظریه میان اهداف و آثار قیام امام خلط کرده اند و یک نتیجه قیام آن حضرت را که شفاعت است و آن هم مشروط یگانه هدف او پنداشته اند. از این گذشته، آن حضرت بدون شهادت نیز دارای مقام شفاعت است و نه تنها گریه بر مصیبت او، که بر دیگر پیشوایان نیز دارای پاداش است.

حاصل نظریه شهادت فدیة ای تبدیل مکتب امام حسین به مکتب گناهکار سازی است. بر پایه این نظریه شهادت امام حسین کفاره گناهان است و شرط برخورداری از شفاعت اندکی اشک. پس چه باک از گناه آن گاه که بتوان اشکی ریخت.

3. شهادت سیاسی

مشهورترین تفسیر از هدف امام حسین علیه السلام نظریه شهادت سیاسی است. امروزه در کتاب ها و سخنرانی ها همواره این نظریه تبیین و تبلیغ می شود تفسیر فوق در واقع تحلیل سیاسی از قیام امام حسین است و برخاسته از اسلام سیاسی. پس از این که مسلمانان در عصر حاضر به اسلام سیاسی رسیدند و ابعاد سیاسی دین در نگاه آنان برجسته شد این نظریه نیز از درون آن استخراج شد.

آن که بهتر از همه نظریه شهادت سیاسی را تعمیق کرد و پرورد آیت الله محمد باقر کمره ای و دکتر علی شریعتی است. (1) شریعتی می گوید «اساساً در اسلام شهادت یک حکم مستقل

ص: 839

1- البته سخن مزبور بر این پایه است که امام حسین به استقبال از شهادت، رفت نه این که علم به زمان شهادتش داشت و قصد شهادت نداشت به عبارت دیگر نظریه شهادت سیاسی، نسبت به نظریه شهادت تکلیفی و شهادت فدیة ای بهتر است ولی نظریه جمع از نظریه شهادت سیاسی بهتر و به واقعیت نزدیک تر است.

است مانند صلات، صیام، جهاد؛ در حالی که به نظر عموم شهادت برای مجاهد در راه دین یک حالت و یک سرنوشت است.... اما آن چه را من به عنوان یک اصل در کنار جهاد، نه در ادامه جهاد و نه به عنوان درجه ای که مجاهد... پیدا می کند مطرح می کنم ... شهادت خاصی است که حسین علیه السلام مظهر آن است....(1) شهادت مرگی نیست که دشمن ما بر مجاهد تحمیل کند، شهادت مرگ دلخواهی است که مجاهد با همه آگاهی.... خود انتخاب می کند»(2)

شریعتی بر آن است که دو گونه شهادت وجود دارد شهادت حمزه ای و شهادت حسینی. او می گوید: «شهادت حمزه ای عبارت است از ... کشته شدن مردی که آهنگ کشتن دشمن کرده است... اما شهادت حسینی کشته شدن مردی است که خود برای کشته شدن خویش قیام کرده است.»(3)

بر پایه این نظریه گاهی باید جهاد کرد و گاهی باید به استقبال از شهادت رفت. هنگامی که قدرت هست باید به جهاد پرداخت، اما هنگامی که هیچ قدرتی نیست و ظلمی سهمگین حاکم است باید با استقبال از شهادت به مبارزه پرداخت امام حسین چنین کرد و می خواست با شهادت خود دشمن را رسوا و محکوم کند.

حسین را نگاه کنید که زندگیش را رها می کند و بر می خیزد تا بمیرد زیرا جز این سلاحی برای مبارزه و برای رسوا کردن دشمن ندارد می داند که اگر نمی تواند دشمن را بشکند لاقلاً می تواند به این وسیله رسوا کند اگر نمی تواند قدرت حاکم را مغلوب سازد آن را محکوم کند. او که یک انسان تنهای بی سلاح و بی توان است و در عین حال مسئول جهاد، جز انتخاب مرگ سرخ خویش، سلاحی و چاره ای ندارد.»(4)

سخن کوتاه این که در نظریه شهادت سیاسی، شهادت نوعی جهاد است؛ جهاد کسی که سلاحی ندارد و با شهادت خویش در پی سلب مشروعیت از دشمن است.

تحلیل دکتر شریعتی از قیام امام حسین و تقسیم شهادت به دو گونه، مانند تحلیل آیت الله کمره ای از قیام آن حضرت و تقسیم جهاد به دو گونه است. وی در ضمن ترجمه اصول کافی، و نیز در ضمن ترجمه نفس المهموم، تحلیلی از قیام امام به دست داده که جالب توجه است ولی عجیب این که بدان توجه نشده و در لای این دو کتاب مدفون مانده است. وی می گوید

ص: 840

1- حسین وارث آدم، ص 220.

2- همان، ص 192.

3- همان، ص 223

4- همان ص 192، با اندکی تصرف و تلخیص.

در اسلام دو گونه جهاد تشریع شده است جهاد غلبه و جهاد استماته. جهاد غلبه در هنگامی است که امکان پیروزی وجود داشته باشد و در آن باید نیروی مسلمانان حداقل به اندازه نیمی از نیروی مقابل باشد. در غیر این صورت جهاد غلبه ساقط می شود و تکلیف، عقب نشینی است. اما جهاد استماته جانبازی در راه دین و استقبال از مرگ به منظور ترویج و حفظ دین است. این جهاد، واجب نیست بلکه داوطلبی است بنابراین تخلف کنندگان از آن معذورند و گناهی ندارند. همچنین این جهاد شامل افراد نابالغ هم می شود و مکلف بودن در آن شرط نیست.

مثالی که آیت الله کمره ای برای جهاد استماته میآورد جهاد فرماندهان سپاه اسلام (جعفر بن ابی طالب وزید بن حارثه و عبدالله بن رواحه) در جنگ مؤته است. وی می گوید: فرماندهان سپاه اسلام ناگهان با سپاهی دویست هزار نفری روبه رو شدند. برخی گفتند: با این وضعی که پیش آمده جهاد ساقط است و برگردیم. برخی دیگر گفتند: همین جا توقف کنیم و از پیامبر خدا صلی الله علیه و آله کسب تکلیف نماییم. عبدالله بن رواحه گفت: وارد نبرد شویم و در راه حق جانبازی کنیم سرانجام چنین کردند و هر سه فرمانده یکی در پی آن یکی، به شهادت رسیدند.

آیت الله کمره ای بر آن است که جهاد امام حسین از نوع جهاد استماته است و آن حضرت دانسته و داوطلبانه به استقبال از مرگ رفت و می خواست در راه حق جانبازی کند. (1)

طرفداران نظریه تشکیل حکومت اشکالاتی متعدّد بر نظریه شهادت وارد می کنند. یک اشکال بنیادی این است که در اسلام حکمی مستقل به عنوان شهادت یا جهاد استشهادی وجود ندارد. پس طرفداران نظریه شهادت اولاً باید این موضوع را ثابت کنند که فریضه ای به نام شهادت وجود دارد ضمن این که اثبات آن الزاماً به معنی این نیست که امام به قصد شهادت قیام کرد زیرا به فرض اثبات هم احتمال دارد که امام به قصد شهادت قیام کرده است و هم به قصد حکومت تا هنگامی که ثابت نشود حکمی مستقل به عنوان شهادت وجود دارد (مانند جهاد و نه در ادامه جهاد)، نظریه شهادت قابل بحث نیست زیرا این نظریه بنایی است مبتنی بر مبنای شهادت و نخست باید مبنا را درست کرد و سپس بنا را.

اشکال دیگر این است که اگر امام حسین هم زمان شهادتش را بداند و هم مکان آن را دلیل آن نیست که باید به استقبال از آن برود برای این موضوع باید دلیلی دیگر یافت.

یک راه دیگر برای اثبات نظریه شهادت وجود دارد و آن این که ثابت شود حکمی مستقل

ص: 841

1- ر.ک: الاصول من الکافی، ج 2، ص 6 - 8 همچنین ر.ک: رموز الشهادة ترجمه کامل نفس المهموم و نفثة المصدور، ص 73 و 81 و 137 و 147 و 148.

به عنوان شهادت فقط برای امام حسین وجود داشته است. پس یا باید یک مدعای حداکثری ثابت گردد (فریضه استقبال از شهادت به صورت عام) یا از آن تنزل شود و یک مدعای حداقلی ثابت گردد (فریضه استقبال از شهادت فقط برای امام حسین).

بنابراین از نظریه شهادت سیاسی دو تفسیر وجود دارد: 1. شهادت سیاسی عام؛ 2. شهادت سیاسی خاص یک تفسیر این است که در اسلام حکمی مستقل به عنوان شهادت یا جهاد استشهادی وجود دارد و امام به استقبال از آن رفت دکتر شریعتی و آیت الله کمره ای این نظر را می پذیرند تفسیر دیگر این است که چنین فریضه ای مستقل در دین وجود ندارد و فقط امام حسین مکلف به آن بود گویا علامه مجلسی بر این نظر است که در ضمن بحث از شهادت امام حسین می گوید: «مقایسه کردن احکامی که متعلق به پیشوایان دین است، با احکامی که برای ماست، سزاوار نیست.» (1) آیت الله کاشف الغطاء نیز چنین می اندیشد و می گوید: خروج امام حسین «از باب جهاد خاص برای امام بود نه جهادی عمومی که بر عهده عموم اهل اسلام است.» (2)

از آن چه گذشت، تفاوت برداشت از شهادت امام حسین معلوم می شود. سه گروه می گویند: آن حضرت به استقبال از شهادت رفت ولی تلقی آن ها از این موضوع بسیار متفاوت است. عده ای می گویند امام شهادت را برگزید تا به تکلیف عمل کرده باشد و علت آن نامعلوم است (شهادت تکلیفی). عده ای دیگر می گویند امام شهادت را برگزید تا کفاره گناه گناهکاران باشد (شهادت فدیة ای) گروهی نیز می گویند: آن حضرت شهادت را برگزید تا دشمن را رسوا کند (شهادت سیاسی).

4. تشکیل حکومت

معدودی از دانشوران شیعه بر آنند که امام حسین علیه السلام به قصد تشکیل حکومت قیام کرد (3) و هدف او شهادت در کربلا نبود که اتفاق افتاد بلکه پیروزی در کوفه بود که اتفاق نیفتاد به

ص: 842

1- بحار الأنوار، ج 45، ص 98 مجلسی می گوید روایات فراوانی وجود دارد که هر یک از ائمه معصومین علیهم السلام مأمور به اموری بودند که در صحیفه های آسمانی آمده و بر پیامبر خدا صلی الله علیه و اله نازل شده بود.

2- جنة المأوی، ص 189.

3- از نظریه تشکیل حکومت می توان به اعاده حکومت تعبیر کرد. زیرا حکومت (خلافت)، حق مسلم امام حسین بود و پیشتر معاویه آن را از امام حسن غصب کرده و پس از سال ها حکمرانی به فرزندش یزید سپرده بود. امام حسین می خواست خلافت را از چنگ غاصب بنی امیه پس بگیرد و برای احقاق حق خویش بکوشد.

نظر این عده، هدف امام کوفه بود، نه کربلا، کشتن دشمن بود، نه خود را به کشتن دادن. آن حضرت مانند همه مجاهدان به قصد پیروزی و مغلوب کردن دشمن قیام کرد و نمی دانست که پیروانش او را تنها می گذارند شیخ مفید می گوید: «ما این مطلب را تصدیق نمی کنیم که حسین علیه السلام می دانست اهل کوفه تنهایش می گذارند و در این سفر به شهادت می رسد. زیرا هیچ دلیل عقلی و نقلی بر آن نداریم.» (1)

بزرگ ترین انحرافی که در صدر اسلام رخ داد، انحراف حکومت از اسلام بود و تبدیل شدن آن به نظام سلطنتی آن هم به صورت ظالمانه اش بنابراین طبیعی است که امام حسین برای ساقط کردن این نظام که سرچشمه همه انحرافات بود قیام کرده باشد. همان گونه که آن حضرت به معاویه فرمود: (إِنِّي لَا أَعْلَمُ فِتْنَةً أَعْظَمَ عَلَى هَذِهِ الْأُمَّةِ مِنْ وَلَايَتِكَ عَلَيْهَا) (2) یعنی من هیچ فتنه ای را برای این امت بزرگتر از حکومت تو بر آنان نمیدانم همچنین آن حضرت درباره یزید فرمود: (عَلَى الْأَسْلَامِ السَّلَامُ إِذْ قَدْ بُلِّيتِ الْأُمَّةُ بِرَاعٍ مِثْلِ يَزِيدٍ). (3) یعنی اگر مردم، گرفتار حاکمی مانند یزید شوند، پس فاتحه اسلام خوانده می شود.

اصل این است که هر قیامی به قصد پیروزی است و به امید رسیدن به قدرت خلاف این اصل نیازمند استدلال است و باید برای آن برهان آورد. پس اگر امام حسین قصد پیروزی نداشته بود، اقدامی خلاف قاعده کرده بود و برای این استثنا باید دلیل آورد.

در عصر حاضر تنها کسی که نظریه تشکیل حکومت را پرورد و کوشید آن را مستدل و مستند کند، آیت الله صالحی نجف آبادی است. وی بر آن است که امام از همان آغاز یک هدف از پیش تعیین شده نداشت، بلکه به اقتضای شرایط تصمیم می گرفت و هدفی را تعقیب می کرد. به نظر او قیام امام حسین چهار مرحله داشته و آن حضرت در هر مرحله، هدفی را تعقیب می کرده است:

مرحله اول: از هنگامی که آن حضرت از مدینه به مکه هجرت کرد تا وقتی که بر تصمیم ماندن در مکه باقی بود. هدف مرحله اول مقاومت در مقابل تهاجم حکومت و بررسی این موضوع که آیا تشکیل حکومت ممکن است یا نه.

مرحله دوم: از هنگامی که تصمیم گرفت به کوفه برود تا هنگامی که با حر برخورد کرد. هدف

ص: 843

1- بحار الأنوار، ج 42، ص 258 شیخ مفید درباره امیرالمؤمنین نیز می گوید: آن حضرت می دانست که سرانجام شهید می شود و قاتلش را هم می شناخت اما دلیلی نداریم که زمان شهادت را نیز می دانست. همان، ج 42، ص 258

2- همان، ج 44، ص 213

3- الملهوف، ص 99

مرحله دوم مقاومت در مقابل حکومت و اقدام برای تشکیل حکومت پس از آماده شدن شرایط.

مرحله سوم: از هنگام برخورد با حر تا شروع جنگ هدف مرحله سوم مقاومت و فعالیت برای جلوگیری از برخورد نظامی و برقراری صلح شرافتمندانه.

مرحله چهارم: تهاجم نیروهای نظامی و شروع جنگ هدف مرحله چهارم مقاومت و دفاع افتخار آمیز. (1)

مختصر این که «پیروزی نظامی تشکیل حکومت برای امام مطلوب درجه یک، و صلح شرافتمندانه مطلوب درجه دو و شهادت مطلوب درجه سه بوده است. با این تفاوت که آن حضرت اول برای پیروزی نظامی و بعداً برای صلح فعالیت کرد ولی برای کشته شدن هیچ گونه فعالیتی نکرد؛ بلکه این عمال حکومت ضد اسلام بودند که فرزندان پیغمبر را کشتند و چنین خسارت بزرگی را بر جهان اسلام وارد ساختند.» (2)

نظریه آیت الله صالحی را می توان این چنین صورت بندی کرد که امام حسین چهار هدف را به این ترتیب تعقیب می کرد: 1. مبارزه منفی (امتناع از بیعت)؛ 2. مبارزه مثبت (تشکیل حکومت)؛ 3. آتش بس (جلوگیری از جنگ)؛ 4. دفاع (مقاومت، نه شهادت). اختلاف وی با دیگران در دو موضوع است: تشکیل حکومت، که دیگران نمی پذیرند؛ استقبال از شهادت، که او نمی پذیرد.

نظریه تشکیل حکومت در کتاب شهید جاوید که حاصل هفت سال تحقیق است آمده و پرورده شده است. به این کتاب انتقادهای فراوانی شده و مهمترین انتقاد و منشأ همه انتقادات این است که نظریه تشکیل حکومت با عقیده رایج شیعه درباره علم نامحدود امام ناسازگار است. به دیگر گفته از آن جا که امام حسین موفق به تشکیل حکومت نشد، بلکه به شهادت رسید به نظریه تشکیل حکومت انتقاد گردیده و منافی با علم غیب امام شمرده شده است.

میان طرفداران نظریه شهادت و نظریه تشکیل حکومت دو اختلاف فراتاریخی وجود دارد و تا هنگامی که این دو حل نشود اختلافشان در تاریخ حل نمی شود؛ مگر این که بحث خود را محدود به تاریخ کنند و عقاید فراتاریخی خود را در تاریخ دخیل نسازند. این دو اختلاف فراتاریخی عبارتند از: 1. میزان علم غیب، امام که موضوعی کلامی است؛ 2. فریضه بودن یا نبودن حکم شهادت که موضوعی فقهی است.

آیت الله صالحی ضمن قبول علم غیب امام و وسعت آن در نهایت می گوید: «این علم محدود و متناهی است و امام حسین نمی دانست که در دهم محرم 61 به شهادت می رسد و به

ص: 844

1- ر.ک شهید جاوید، ص 116 و 117.

2- همان، ص 159

قصد شهادت قیام نکرد. به نظر وی، آن حضرت می دانست که سرانجام شهید می شود، اما زمان آن را نمی دانست و هرگز به قصد شهادت در کربلا قیام نکرد.» (1)

درباره شهادت وی بر این است که در اسلام حکمی مستقل به نام شهادت نداریم و نمی توان شهادت را یکی از واجبات مانند نماز و روزه و جهاد، شمرد. آن چه واجب است جهاد است و نه شهادت و نباید این دو را یکی شمرد. جهاد عملی اختیاری است و متعلق حکم قرار می گیرد در حالی که شهادت حالت انفعالی قهری و غیر اختیاری است و نمی شود حکم بدان کرد. تکلیف به فعل قرار می گیرد و نه به انفعال. از این رو مجاهد در میدان جهاد دو وظیفه دارد یکی این که با همه نیرو و حیات خود را حفظ کند، و دیگر این که با همه توان خود دشمن را بکوبد مجاهد همان اندازه که وظیفه دارد دشمن را بکوبد موظف است در حفظ جان خود بکوشد. این چنین است که مجاهد کلا هخود بر سر می گذارد و زره بر تن می کند. (2)

دلایل دو نظریه

اشاره

از چهار نظریه عمده در باره هدف امام حسین علیه السلام دو نظریه (شهادت تکلیفی و شهادت فدیّه ای)، امروزه قائلانی ندارد و دو نظریه (شهادت سیاسی و تشکیل حکومت)، پیروانی بسیار دارد. برای داوری درباره دو نظریه اخیر باید با تقوای فکری و بدون پیشداوری و حب و بغض دلایل هر یک را بررسی کرد چند صورت برای این داوری قابل تصور است:

1. قبول نظریه شهادت؛

2. قبول نظریه حکومت؛

3. جمع هر دو نظریه، با اصل قرار دادن نظریه شهادت؛ (3)

4. جمع هر دو نظریه، با اصل قرار دادن نظریه حکومت؛ (4)

ص: 845

1- همان ص هشت و نه همچنین آیت الله سید ابو الفضل مجتهد موسوی زنجانی در تقریظ بر کتاب شهید جاوید، نوشته است: «اخبار رسول اکرم - صلوات الله علیه و آله - از شهادت... همه اعلام به وقوع چنین حادثه است، نه دستور ایقاع و به وجود آوردن موجبات آن و زمان وقوع حادثه در این روایات ذکر نشده و در ابهام خود باقی است و محتمل بود در جای دیگر و در زمان دیگر به وقوع پیوندند.» شهید جاوید، ص ه-.

2- همان، ص 399 - 404؛ قضاوت زن در فقه اسلامی همراه چند مقاله دیگر، ص 211 - 214

3- یعنی امام بیشتر احتمال می داد که به شهادت می رسد و هدف اصلی وی همین بود اما حکومت را از نظر دور نمی داشت.

4- یعنی امام بیشتر احتمال می داد که به حکومت می رسد و هدف اصلی او همین بود ولی از شهادت نیز استقبال می کرد.

5. شهادت یا حکومت (إحدى الحُسَيْنين)؛ (1)

6. نخست حکومت و سپس شهادت؛ (2)

7. ردّ هر دو نظریه؛

8. تساوی دلایل هر دو نظریه؛

9. توقف علمی.

در ذیل، نخست بیست دلیل برای نظریه شهادت و سپس بیست دلیل برای نظریه حکومت آورده می شود. می کوشم که مهمترین دلایل هر دو نظریه را ارائه کنم. (3)

1. دلایل نظریه شهادت

1. امام حسین در اندیشه هجرت از مدینه بود که شبی نزد قبر پیامبر خدا رفت و در آن جا لختی به خواب شد. در خواب دید که آن حضرت فرمود گویا می بینم که در میان دسته ای از این امت کشته می شوی آنان امید به شفاعت من دارند و حال این که هیچ بهره ای نزد خداوند ندارند. فرزندم تو نزد پدر و مادر و برادرت خواهی آمد و آن ها مشتاق تو هستند. برای تو در بهشت درجاتی است که جز با شهادت به آن نخواهی رسید. (4)

2. هنگامی که امام حسین در مکه بود، عبدالله بن زبیر نزد او رفت و گفت: در این مسجد بمان تا مردم را گرد تو فراهم آورم. آن حضرت فرمود:

«وَاللَّهِ لَا أَنْ أَقْتَلَ خَارِجاً مِنْهَا بِشِيرٍ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أَقْتَلَ دَاخِلًا مِنْهَا بِشِيرٍ. وَ أَيْمُ اللَّهِ لَوْ كُنْتُ فِي حُجْرٍ هَامَةٍ مِنْ هَذِهِ الْهَوَامِ لَا سَتَخْرُجُونِي حَتَّى يَقْضُوا فِي حَاجَتِهِمْ.» (5) یعنی به خدا سوگند که اگر یک وجب بیرون این جا کشته شوم برایم محبوب تر است تا یک وجب درون آن به خدا سوگند

ص: 846

1- یعنی امام با منطق «الخَيْرُ فِي مَا وَقَعَ» قیام کرد و قیام را ولو بلغ ما بلغ، بر قعود ترجیح می داد.

2- یعنی امام در آغاز فقط در پی حکومت بود ولی پس از این که آن را غیر ممکن دید، در پی شهادت رفت.

3- گفتنی است علامه سید شرف الدین عاملی در کتاب المجالس الفاخرة 35 دلیل برای نظریه شهادت آورده است. علامه سید محسن امین نیز در جلد اول اعیان الشیعة نزدیک به بیست دلیل آورده که امام حسین گمان داشته و در برخی مراحل یقین داشته است که به شهادت می رسد همچنین آیت الله استادی در کتاب بررسی قسمتی از کتاب شهید جاوید، که بعد از آن در کتاب سرگذشت کتاب شهید جاوید منتشر شد بیست دلیل برای این موضوع آورده است. آیت الله صافی گلپایگانی نیز در کتاب شهید آگاه 33 دلیل برای نظریه شهادت ارائه کرده است. این نویسندگان همه این آثار را با رجوع به منابع دست اول مورد توجه قرار داد و کوشید مهمترین دلایل نظریه شهادت را ارائه کند.

4- ر.ک: الامالی، ص 217 از این پس در گزارش از روایات ترجمه آزاد آن آورده می شود

5- تاریخ الطبری، ج 5، ص 385

اگر در لانه جاننداری نیز باشم آن ها مرا بیرون می آورند تا به هدف خود برسند.

3. هنگامی که امام حسین علیه السلام می خواست به عراق هجرت کند، امّ سلمه (همسر پیامبر)، بدو گفت به عراق نرو، زیرا از پیامبر شنیدم که فرمود: فرزندم حسین در عراق کشته می شود. امام فرمود: من بناچار کشته می شوم و از آن چه خداوند مقدر کرده است، گریزی نیست. من می دانم روز و ساعت و مکانی را که در آن کشته می شوم و جایی را که در آن دفن می گردم. اگر بخواهی قبر خود و کسانی را که با من به شهادت می رسند به تو می نمایانم پس آن حضرت اسم اعظم را بر زبان آورد و زمین هموار شد و امّ سلمه قبر آن ها را دید. (1)

4. در آن شبی که امام حسین می خواست در فردای آن از مکه هجرت کند، محمد بن حنفیه نزد او رفت و گفت برادرم تو از نیرنگ کوفیان به پدر و برادرت آگاهی، نگرانم که سرانجام تو نیز مانند آنان شود. اگر صلاح می دانی در مکه بمان که در این جا عزیزتر و محفوظ تری هنگام سحر محمد بن حنفیه دید که آن حضرت در حال حرکت است، پیش رفت و گفت: «به کجا چنین شتابان؟» (2) امام فرمود: هنگامی که از تو جدا شدم، پیامبر خدا آمد و فرمود: (أُخْرِجْ فَإِنَّ اللَّهَ قَدْ شَاءَ أَنْ يَرَاكَ قَتِيلًا). یعنی بیرون برو که خدا خواسته است تو را کشته ببیند. محمد بن حنفیه، ضمن استرجاع، گفت: حال که با این وضع می روی، پس چرا زنان را با خود میبری؟ آن حضرت فرمود: (إِنَّ اللَّهَ قَدْ شَاءَ أَنْ يَرَاهُنَّ سَبَايَا) (3) یعنی خدا خواسته است تا آنان را اسیر ببیند.

5. هنگامی که امام حسین می خواست به سوی کوفه حرکت کند، در نامه ای به بنی هاشم نوشت: (مَنْ لِحَقِّ بِي مِنْكُمْ أَسْتُشْهِدَ مَعِيَ وَمَنْ تَخَلَّفَ لَمْ يَبْلُغِ الْفَتْحِ). (4) یعنی هر که از شما با من همراه شود شهید می شود و هر کس هم بماند، به پیروزی نمی رسد.

6. هنگامی که امام حسین می خواست به سوی کوفه رهسپار شود، به سخن ایستاد و فرمود: (خُطَّ الْمَوْتُ عَلَى وُلْدِ آدَمَ مَخَطَ الْقِلَادَةِ عَلَى جِيدِ الْفَتَاةِ وَ مَا أُولَهُنَّ إِلَى إِسْتِيقِ أَسَدَافِي اسْتِيقَ يَعْقُوبَ إِلَى يُوسُفَ وَ خَيْرَ لِي مَصْرَعٌ أَنَا لَا قِيَهُ ... لَا مَحِيصَ عَنْ يَوْمٍ خُطَّ بِالْقَلَمِ ... مَنْ كَانَ بَاذِلًا فِينَا مُهْجَتُهُ وَ مُوْطِنًا عَلَى لِقَاءِ اللَّهِ نَفْسُهُ فَلْيَرْحَلْ مَعَنَا). (5) یعنی مرگ، چون گردن بند آویزان بر گردن

ص: 847

1- ر.ک: اثبات الوصیة، ص 141.

2- برگرفته از شعر «سفر به خیر» سروده شفیعی کدکنی که شاید با الهام از این واقعه سروده شده است.

3- الملهوف، ص 128

4- بصائر الدرجات، ص 482

5- الملهوف، ص 126.

دختران، آویزه گردن فرزندان آدم است من مشتاق دیدار گذشتگان خویشم؛ مانند اشتیاق یعقوب به یوسف برای من شهادتگاهی برگزیده اند که به آن خواهم رسید.... از روزی که مقدر شده است گریزی نیست.... هر کس خون خویش را در راه ما می بخشد و خود را آماده دیدار خدا کرده است با ما رهسپار شود.

7. از امام سجاده روایت شده است که امام حسین در راه کربلا در هیچ منزلی فرود نیامد و از آن جا کوچ نکرد مگر این که از یحیی بن زکریا و کشته شدن او یاد کرد. روزی فرمود: (مِنْ هَوَانِ الدُّنْيَا عَلَى اللَّهِ، أَنَّ رَأْسَ يَحْيَى بْنِ زَكَرِيَّا عَلَيْهِ السَّلَامُ أَهْدَى إِلَى بَغْيٍ مِنْ بَغَايَا بَنِي إِسْرَائِيلَ) (1) یعنی از پستی دنیا نزد خدا همین بس که سر یحیی بن زکریا علیه السلام را برای زنی زناکار از زناکاران بنی اسرائیل، ارمان بردند.

«آیا کسی که این حدیث... را بخواند و تأمل کند، اطمینان پیدا نمی کند که امام علیه السلام امید به پیروزی در این سفر نداشت؟» (2)

8. امام حسین در نزدیکی کربلا بود که او را سوار بر اسب خواب فراگرفت. پس بیدار شد و دویا سه بار فرمود: (إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ). فرزندش به او گفت: چرا این سخنان را بر زبان آوردی؟ آن حضرت فرمود: فرزندم! مرا خواب فراگرفت و در آن حال سواری را دیدم که می گوید این گروه می روند و مرگ هم به دنبال آن ها می رود. پس دانستم که خبر مرگ ما را می دهد. (3)

9. امام حسین در راه کوفه، به ابوهره ازدی که از علت هجرتش پرسید، چنین پاسخ داد: (إِنَّ بَنِي أُمَيَّةٍ أَخَذُوا مَالِي فَصَبَرْتُ وَ شَتَمُوا عِرْضِي فَصَبَرْتُ وَ طَلَبُوا دَمِي فَهَرَبْتُ وَ آيَمُ اللَّهِ لَتَقْتُلَنِي الْفِتْنَةُ الْبَاغِيَّةُ) (4) یعنی بنی امیه مالم را گرفتند و صبر کردم به آبرویم لطمه زدند و صبر کردم. خواستند خونم را بریزند که گریختم. به خدا سوگند که این گروه ستمگر مرا خواهند کشت.

10. امام حسین رهسپار کوفه بود که کسی او را دید و از علت هجرتش پرسید. آن حضرت فرمود: (هَذِهِ كُتُبُ أَهْلِ الْكُوفَةِ إِلَيَّ وَ لَا أَرَاهُمْ إِلَّا قَاتِلِي) (5) یعنی این ها نامه های اهل کوفه است [که دعوت کردند] و قاتلان من هم ایشان هستند.

11. امام حسین در راه، کوفه پس از شنیدن خبر قتل اصحابش در کوفه خطاب به همه

ص: 848

1- الارشاد في معرفة حجج الله على العباد، ج 2، ص 132

2- سرگذشت کتاب شهید جاوید، ص 445

3- ر.ک: الارشاد، ج 2، ص 82

4- الملهوف، ص 132

5- البداية والنهاية، ج 8، ص 169.

یاران و همراهان فرمود: (فَإِنَّهُ قَدْ أَتَانَا خَبْرٌ فَطِيعٌ: قَتَلَ مُسْلِمُ بْنُ عَقِيلٍ وَ هَانِيَّ بْنَ عُرْوَةَ وَ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ يَقْطَرٍ. وَقَدْ خَذَلَنَا شِيعَتُنَا فَمَنْ أَحَبَّ مِنْكُمْ الْإِنْصِرَافَ فَلْيَنْصَرِفْ غَيْرَ حَرْجٍ لَيْسَ عَلَيْهِ ذِمَامٌ).⁽¹⁾ یعنی خبر دهشت انگیزی به ما رسید و آن کشته شدن مسلم بن عقیل و هانی بن عروه و عبدالله بن یقطر است. شیعیان ما تنهایمان گذاشتند. پس هر که می خواهد برگردد بی پروا برگردد که از ما بیعتی بر او نیست.

«چرا در این جا امام علیه السلام به حجاز برنگشت؟ و چرا با این که به طور حتم مسأله تأسیس حکومت... از میان رفت باز هم به سیر خود ادامه داد؟ [امام] کجا می رفت؟ چرا همین جا توقف نفرمود تا وضع روشن تر شود؟ چرا به خطر خود را نزدیک تر می ساخت؟ چه مقصدی داشت؟... این سؤالات جوابی ندارد جز این که تصمیم امام به رفتن قطعی بوده و این خبرها و دیگرگونی اوضاع و اعلام خطرها امام را از پیش رفتن به سوی مقصد [شهادت] باز نمی داشت.»⁽²⁾

12. هنگامی که مسلم بن عقیل در کوفه دستگیر شد، از محمد بن اشعث و عمر بن سعد درخواست کرد تا پیکی از جانب او به طرف امام حسین بفرستند و پیغامی را به وی ابلاغ کنند. در پیغام مسلم ضمن اشاره به اوضاع نامساعد، کوفه از آن حضرت خواسته شده بود به کوفه نیاید.⁽³⁾

اگر پیشتر امام حسین به اتکای نامه مسلم به طرف کوفه حرکت کرده بود و امید پیروزی داشت، از این جا معلوم بود که هیچ امیدی نیست اگر پیشتر مسلم به امام پیغام داده بود که کوفه با توسل و بشتاب اینک می گوید: برگرد. و اگر پیشتر برادران مسلم، پس از شنیدن خبر قتل او، می گفتند به کوفه برویم تا انتقام خون او را بگیریم اینک خود مسلم می گوید: برگردید.

ص: 849

1- الارشاد، ج 2، ص 75.

2- شهید آگاه، ص 338

3- پیغام مسلم به امام حسین این بود که گفته شود: «پسر عقیل مرا به سوی تو فرستاده و او در دست مردم گرفتار شده است. به خود نمی دید که تا شام زنده باشد و میگفت پدر و مادرم به قربانت با خانواده ات برگرد. مردم کوفه تو را فریب ندهند زیرا این ها همان یاران پدرت بودند که آن حضرت دوری از ایشان را به مرگ یا کشته شدن آرزو می کرد مردم کوفه به تو دروغ گفتند و دروغگو را تدبیری نیست» الارشاد، ج 2، ص 59 و 60. دکتر شهیدی بر آن است که محمد بن اشعث پیغام مسلم را به امام حسین نرسانید. بدین دلیل که اولاً وی «چندان با خانواده علی میانه خوشی نداشت.» ثانیاً «ابن زیاد هرگز چنین اجازه ای به وی نمی داد» پس از پنجاه سال: پژوهشی تازه پیرامون قیام حسین علیه السلام، ص 137 و 138 اما باید توجه داشت که رساندن پیغام مسلم به سود خود آنان بود. ابن زیاد و عمر سعد و محمد اشعث، نه از سر خیرخواهی برای امام حسین بلکه برای حفظ منافع خود باید چنین می کردند منافع آنان اقتضا می کرد که امام حسین به کوفه نیاید و جنگ از آن ها برداشته شود. چنان که عمرو بن سعید (حاکم مکه) با توسل به عبدالله بن جعفر (همسر حضرت زینب)، و یزید با توسل به عبدالله بن عباس می کوشیدند که امام حسین به کوفه نرود.

13. امام حسین در راه کوفه پس از شنیدن خبر قتل مسلم، با عمرو بن لوذان ملاقات کرد. هنگامی که وی دانست آن حضرت به کوفه می رود گفت تو را به خدا سوگند می دهم که برگرد. زیرا جز به سوی نیزه ها و تیزی شمشیرها نمی روی آن حضرت فرمود: (لَيْسَ يَخْفَى عَلَى الرَّأْيِ وَلَكِنَّ اللَّهَ تَعَالَى لَا يُغْلَبُ عَلَى أَمْرِهِ. وَاللَّهُ لَا يَدْعُونِي حَتَّى يَسْتَخْرِجُوا هَذِهِ الْعَلَقَةَ مِنْ جَوْفِي) (1) یعنی رأی درست بر من پوشیده نیست، اما خداوند متعال در کارش مغلوب نمی شود. به خدا سوگند آنان مرا رها نمی کنند تا قلبم را از اندرونم بیرون آورند.

14. هنگامی که امام حسین به سرزمین کربلا رسید، فرمود: (هَذِهِ مَوْضِعُ كَرْبٍ وَبَلَاءٍ هُهْنًا مُنَاخٍ رَكَابِنَا وَ مَحْطٌ رِحَالِنَا وَ مَسْفَكٌ دِمَائِنَا). (2) یعنی این جا جایگاه سختی و بلاست. این جا خوابگاه شتران ما و محل خیمه های ما و جای ریختن خون های ماست.

15. در شب عاشورا معلوم بود که پیروزی امام حسین ممکن نیست و شهادت نزدیک است (اولاً): نیز معلوم بود که ماندن اصحاب امام هیچ تأثیری در سرنوشت آن حضرت ندارد و هر چه آن ها در دفاع از جان امام بکوشند نتیجه ای نخواهد داشت (ثانیاً). همچنین آشکار بود که دشمن با اصحاب و خانواده امام کاری ندارد و هدفش تسلیم شدن امام حسین و یا جنگ با اوست (ثالثاً). پس بر پایه این سه دلیل رایج اگر امام قصد پیروزی و تشکیل حکومت داشت، باید در شب عاشورا واجب می کرد که اصحابش برگردند. مفهوم مخالف این استدلال این است که چون هدف امام شهادت خود و اصحابش بود الزامی نکرد که آن ها برگردند.

آری، امام اصحابش را آزاد گذاشت تا هر که می خواهد مراجعت کند، اما هیچ الزامی نکرد. این هم از آن رو بود که می خواست فقط طالبان شهادت همراه او باشند. (3)

16. در کافی از امام باقر علیه السلام روایت شده است: (أَنْزَلَ اللَّهُ النَّصْرَ عَلَى الْحُسَيْنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ حَتَّى كَانَ [مَا] بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ ثُمَّ خَيَّرَ: النَّصْرَ أَوْ لِقَاءَ اللَّهِ فَاخْتَارَ لِقَاءَ اللَّهِ تَعَالَى) (4) یعنی خداوند نصرت را بر حسین علیه السلام فرود آورد؛ تا آن جا که میان آسمان و زمین بود آنگاه او را میان نصرت و ملاقات خداوند قرار داد اما آن حضرت ملاقات خداوند متعال را برگزید.

17. در کافی از امام صادق علیه السلام روایت شده است نام های آسمانی توسط جبرئیل برای پیامبر خدا صلی الله علیه و آله آمد که برای هر امامی مهری بر آن زده شده بود. هر امام باید مهر مخصوص

ص: 850

1- الارشاد، ج 2، ص 76

2- مقتل الحسين (خوارزمی)، ج 1، ص 237.

3- همچنین ر.ک: مجموعه آثار، ج 17، ص 371؛ سرگذشت کتاب شهید جاوید، ص 485.

4- الاصول من الكافي، ج 1، ص 203

خود را می‌گشود و به آن چه در زیر آن نوشته شده بود عمل می‌کرد. هنگامی که نوبت به امام حسین علیه السلام رسید و آن را گشود، این دستور را ملاحظه کرد: (قَاتِلْ فَاقْتُلْ وَ تَقْتُلْ وَ اخْرُجْ بِأَقْوَامٍ لِلسَّهَادَةِ لَا شَهَادَةَ لَهُمْ إِلَّا مَعَكَ). (1) یعنی بجنگ و بکش و کشته خواهی شد. با گروهی برای شهادت خروج کن که شهادت آنان جز با شهادت تو نخواهد بود.

18. در کافی از امام صادق علیه السلام روایت شده است: (أَيُّ إِمَامٍ لَا يَعْلَمُ مَا يُصِيبُهُ وَ إِلَى مَا يَصِيرُ فَلَيْسَ ذَلِكَ بِحُجَّةٍ لِّهِ عَلَى خَلْقِهِ). (2) یعنی هر امام که نداند چه به او می‌رسد و به چه سو می‌رود، حجت خداوند بر مخلوقش نیست.

19. در کافی از امام صادق علیه السلام روایت شده است: (إِنَّ الْأَمَامَ إِذَا شَاءَ أَنْ يَعْلَمَ عُلْمَ) (3) یعنی هر گاه که امام بخواهد بداند، به او آموخته می‌شود.

20. در کافی چند حدیث در تفسیر سوره قدر آمده است که تفصیل حوادث و وقایع هر سال به امامان عرضه می‌شود. (4) بنابراین حتماً در ضمن حوادث سال، که به امام عرضه شده، تفصیل واقعه کربلا هم بوده است با وجود این چطور می‌توان احتمال داد که امام قصد تأسیس حکومت داشت و از شهادت خود آگاه نبود. (5)

پس از ذکر دلایل نظریه شهادت اکنون دلایل نظریه حکومت را بر می‌شمیریم.

2. دلایل نظریه حکومت

1. گذشت که از نظریه تشکیل حکومت می‌توان به اعاده حکومت تعبیر کرد. زیرا حکومت (خلافت)، حق مسلم امام حسین علیه السلام بود و پیشتر معاویه آن را از امام حسن علیه السلام غصب کرده و پس از سال‌ها حکمرانی، به صورت نامشروع به فرزندش یزید سپرده بود.

امام حسین در سخنانی متعدّد، به موضوع حکومت و حقانیت خویش برای آن و صلاحیت نداشتن یزید تصریح کرده است بنابراین قیام آن حضرت باید برای اعاده حکومت باشد؛ نه این که با شهادت خویش آن را به غاصب این مقام واگذار کند و او را آسوده خاطر سازد که مدعی از میان رفته است.

هنگامی که از امام حسین خواستند تا با یزید بیعت کند وی ضمن اشاره به فضایل خویش

ص: 851

1- همان، ص 220

2- همان، ص 202

3- همان، ص 201

4- همان، ص 188 - 197.

5- شهید آگاه، ص 71

و رذایل یزید فرمود: (مِثْلِي لَا يُبَاعُ لِمِثْلِهِ وَ لَكِنْ نُصَبُّ بِحُجْرَةٍ وَ نُصَبُّ بِحُجْرَةٍ أَيْنَا أَحَقُّ بِالْخِلَافَةِ وَ الْبَيْعَةِ) (1) یعنی کسی چون من با کسی چون او بیعت نمی کند. پس ما صبح می کنیم و شما نیز صبح کنید، تا بنگریم کدام یک به خلافت و بیعت سزاوارتریم.

پس قیام آن حضرت باید برای به دست گرفتن خلافت و بیعت گرفتن از مردم باشد، نه شهادت خویش.

2. هنگامی که امام حسین علیه السلام در مکه بود در نامه ای به بزرگان بصره نوشت: (فَإِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى مُحَمَّدًا - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - عَلَى خَلْقِهِ ... وَ كُنَّا أَهْلَهُ وَ أَوْلِيَاءَهُ وَ أَوْصِيَاءَهُ وَ وَرَثَتَهُ وَ أَحَقَّ النَّاسِ بِمَقَامِهِ فِي النَّاسِ، فَاسْتَأْثَرَ عَلَيْنَا قَوْمُنَا بِذَلِكَ ... وَ نَحْنُ نَعْلَمُ أَنَّا أَحَقُّ بِذَلِكَ الْحَقِّ الْمُسْتَحَقِّ عَلَيْنَا مِمَّنْ تَوَلَّاهُ ... وَ قَدْ بَعَثْتُ رَسُولِي إِلَيْكُمْ بِهَذَا الْكِتَابِ وَ أَنَا أَدْعُوكُمْ إِلَى كِتَابِ اللَّهِ وَ سُنَّةِ نَبِيِّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فَإِنَّ السُّنَّةَ قَدْ أُمِيتَتْ وَ الْيَدْعَةُ قَدْ أُحْيِيَتْ، وَ أَنْ تَسْمَعُوا قَوْلِي أَهْدِكُمْ إِلَى سَبِيلِ الرَّشَادِ). (2) یعنی خداوند، محمد را - که درود و سلام خداوند بر او باد - از میان مخلوقات خویش برگزید... و ما خانواده و اولیا و اوصیا و وارثان وی هستیم و شایسته ترین افراد به مقام او در میان مردم اما قوم ما این مقام را به خود اختصاص دادند... ما می دانیم بدین مقام سزاوارتر از کسانی هستیم که متولی آن شده اند.... اکنون فرستاده خود را با این نامه به سوی شما روانه می دارم و شما را به کتاب خداوند و سنت پیامبرش که درود و سلام خدا بر او باد - فرامی خوانم. اکنون سنت را نابود ساخته و بدعت را احیا کرده اند. اگر گفتارم را بشنوید و فرمانم را پیروی کنید شما را به راه رشد هدایت می کنم.

در این نامه ضمن دعوت مردم به کتاب و سنت، از حقانیت اهل بیت پیامبر برای خلافت و غصب آن از سوی ناهلان سخن رفته است. (3) مخاطبان امام حسین از این نامه همین موضوع را دریافتند و برای خلع ید از یزید و به خلافت رسیدن امام بسیج شدند.

3. اگر هدف امام حسین علیه السلام شهادت در کربلا، بود از همان مدینه به کربلا می رفت. حداکثر این که از مکه پس از پیک ها و نامه های دعوت کوفیان به طرف کربلا روانه می شد. نیازی نبود مسلم و قیس بن مسهر و عبدالله بن یقطر را به کوفه بفرستد تا به آن صورت دلخراش به شهادت برسند.

ص: 852

1- مشیر الاحزان، ص 24

2- تاریخ الطبری، ج 5، ص 357

3- آن حضرت در جایی دیگر نیز بدین موضوع تصریح کرده است؛ از جمله (وَ نَحْنُ أَهْلُ بَيْتِ مُحَمَّدٍ وَ أَوْلَى بِوَلَايَةِ هَذَا الْأَمْرِ عَلَيْكُمْ مِنْ هَؤُلَاءِ الْمُدَّعِينَ مَا لَيْسَ لَهُمْ). یعنی ما خانواده محمدیم و به فرمانروایی بر شما سزاوارتر از اینان هستیم که ادعای چیزی کنند که از ایشان نیست. الارشاد، ج 2، ص 79

از این گذشته، آن که در پی عمل استشهادی است و می خواهد با شهادت خویش دشمن را رسوا کند، باید به پایگاه دشمن برود تا او را با کشته شدن خویش بدنام و افشا کند و مظلومیت خود را نشان دهد. بنابراین اگر امام حسین قصد شهادت داشت باید به شام (پایگاه بنی امیه) می رفت نه کوفه (پایگاه شیعه) تا شیعانیش بدنام و متهم به قصور و تقصیر نشوند.

4. مردم کوفه از جمله سلیمان بن صرد و حبیب بن مظاهر در نامه ای به امام حسین علیه السلام نوشتند: ما پیشوایی نداریم و اگر بدانیم که شما به کوفه می آید نَعْمَانُ بن بشیر را که حاکم کوفه است و به نمازش حاضر نمی شویم از شهر بیرون می کنیم. (1) پس از این نامه و ده ها نامه دیگر که برای امام، فرستادند آن حضرت در نامه ای به آن ها نوشت: (مَقَالَةٌ جُلُّكُمْ أَنَّهُ لَيْسَ عَلَيْنَا إِمَامٌ فَأَقْبِلْ، لَعَلَّ اللَّهَ أَنْ يَجْمَعَنَا بِكَ عَلَى الْهُدَى وَالْحَقِّ، وَإِنِّي بَاعِثٌ إِلَيْكُمْ أَخِي وَإِبْنَ عَمِّي وَثِقَاتِي مِنْ أَهْلِ بَيْتِي فَإِنْ كَتَبَ إِلَيَّ أَنَّهُ قَدْ اجْتَمَعَ رَأْيُ مَلِكِكُمْ وَذَوِي الْحِجَابِ وَالْأَفْضَلِ مِنْكُمْ عَلَى مِثْلِ مَا قَدِمْتُ بِهِ رُسُلُكُمْ وَقَرَأْتُ فِي كُتُبِكُمْ أَقْدَمَ عَلَيْكُمْ وَشَيْكَاً إِنْ شَاءَ اللَّهُ فَلَعَمْرِي مَا إِلَّا مَأْمٌ إِلَّا الْحَاكِمُ بِالْكِتَابِ، الْفَائِزُ بِالْقِسْطِ، الدَّائِنُ بِدِينِ الْحَقِّ، الْحَاسِبُ نَفْسَهُ عَلَى ذَاتِ اللَّهِ) (2) یعنی سخن اغلب شما این بود که پیشوایی نداریم و به سوی ما بیا؛ باشد که خداوند به وسیله تو بر هدایت و حق گردمان آورد. پس من اکنون برادرم و پسر عمویم و کسی را که در میان خانواده ام مورد اطمینان است [مسلم]، به سوی شما روانه می دارم. اگر او به من بنویسد که رأی همه بزرگان و خردمندان و دانایان شما همان چیزی است که فرستادگانتان می گفتند و در نامه هایتان خواندم بزودی نزد شما خواهیم آمد؛ ان شاء الله. به جان خودم سوگند که پیشوا نیست مگر کسی که به قرآن فرمان راند و عدالت را برپا دارد و به دین حق دینداری کند و خود را در آن چه مربوط به خداست پاسبانی کند.

از این دو نامه معلوم می شود که مردم کوفه خواهان تشکیل حکومت به پیشوایی امام حسین علیه السلام بودند و قصد آن داشتند که حاکم کوفه را از شهر بیرون کنند. آن حضرت ضمن تأیید این خواسته شرط کرد که اگر نماینده اش نیز آمادگی کوفه را اعلام کند، به زودی نزد آن ها خواهد رفت. در پایان این نامه به ویژگی های پیشوای دینی اشاره شده است. پس، چنان که می نگریم سخن از پیشوایی مسلمین و حکومت است و رفتن به کوفه نه شهادت در کربلا. مردم کوفه خواهان تشکیل حکومت به پیشوایی امام حسین بودند. آن همه نامه و آن همه بیعت جز برای این مقصود نبود. بنابراین اگر آن حضرت قصد شهادت در کربلا داشت در واقع دعوت مردم کوفه را اجابت نکرد. ادامه ماجرا را بخوانید.

ص: 853

1- همان، ص 37

2- همان، ص 39

5. هنگامی که امام حسین علیه السلام رهسپار کوفه بود در نامه ای به مردم آن جا نوشت: (فَإِنَّ كِتَابَ مُسْلِمِ بْنِ عَقِيلٍ جَاءَنِي يُخْبِرُنِي بِهِ بِحُسْنِ رَأْيِكُمْ وَاجْتِمَاعِ مَلَائِكُمْ عَلَيَّ نَصْرِنَا وَالطَّلِبِ بِحَقِّنَا فَسَأَلْتُ اللَّهَ أَنْ يُحْسِنَ لَنَا الصَّنِيعَ، وَأَنْ يُثَبِّتَكُمْ عَلَيَّ ذَلِكَ أَكْبَرُ). (1) یعنی نامه مسلم بن عقیل به من رسید که در آن از نیک اندیشی و گرده آمدن شما برای یاری و گرفتن حق ما خبر می داد. از خدا خواسته ام که کار ما را نیکو گرداند و بهترین پاداش را به شما دهد.

در این نامه، مردم کوفه به سبب گردهمایی برای یاری امام و گرفتن حق از دست رفته او ستوده شده اند. پس آن حضرت در پی اعاده حکومت و احقاق حق خویش بود و یاورانی را جست و جو می کرد.

6. امام حسین علیه السلام در ادامه نامه فوق نوشت: (فَإِذَا قَدِمَ عَلَيْكُمْ رَسُولِي فَأَنْكَمِشُوا فِي أَمْرِكُمْ وَجِدُوا). (2) یعنی هنگامی که فرستاده من به سوی شما آمد در کارتان بشتابید و بکوشید.

این فرستاده امام و حامل نامه اوقیس بن مسهر بود. (3) عمال ابن زیاد او را دستگیر کرده، به قصر بردند. ابن زیاد دستور داد او را از بام قصر به زیر افکنند. چنین کردند و سپس سرش را بردند.

اگر هدف امام رفتن به کوفه بود و پیروزی در آن جا و نه شهادت در کربلا روا بود که در میانه راه، نامه ای به کوفیان بنویسد و کسی را بدان سوراوانه کند اما اگر آن حضرت به قصد شهادت حرکت می کرد چه نیازی بود قیس بن مسهر را به کوفه بفرستد تا وی به شهادت برسد؟

7. امام حسین علیه السلام در پایان نامه فوق نوشت: (فَإِنِّي قَادِمٌ عَلَيْكُمْ فِي أَيَّامٍ مِنْ هَذِهِ) (4) یعنی من همین روزها بر شما می آیم.

مخاطب این نامه کوفیان هستند و آن حضرت به صراحت می فرماید: من همین روزها نزد شما می آیم نه این که به کربلا می آیم و بر مردم طایفه بنی اسد یا دیگر کسانی که در اطراف کربلا ساکن هستند وارد می شوم.

8. هنگامی که امام حسین به سوی کوفه می رفت فرزندق را دید و از او در باره اوضاع

ص: 854

1- همان، ص 70

2- همان

3- و به روایتی دیگر، برادر رضاعی آن حضرت عبدالله بن یقطر. ابن قتیبه و ابو علی مسکویه گفته اند: امام حسین، عبدالله بن یقطر را همراه مسلم به کوفه فرستاده بود. هنگامی که مسلم مشاهده کرد که او را تنها گذاشتند، عبدالله بن یقطر را به سوی امام فرستاد تا وی را از آن چه رخ داده است آگاه سازد در این هنگام او را دستگیر کردند و از بام قصر به زیر افکندند و سپس سرش را بردند. ر.ک: ابصار العین فی انصار الحسین علیه السلام، ص 94

4- الارشاد، ج 2، ص 70

کوفه پرسید. در برخی کتاب ها، برای اثبات نظریه شهادت فقط سخن فرزداق، آن هم نیمی از آن، نقل می شود. حال این که از همه سخن فرزداق به علاوه سخن امام، خلاف آن فهمیده می شود. فرزداق گفت: (قُلُوبُ النَّاسِ مَعَكَ وَ أَسْأَفُهُمْ عَلَيْكَ (1) وَ الْقَضَاءُ يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ وَاللَّهُ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ). یعنی دل های مردم با توست و شمشیرهایشان بر تو [اما] مقدرات از آسمان نازل می شود و خداوند هر چه خواهد می کند.

و امام حسین فرمود:

(صَدَقَتْ لِلَّهِ الْأُمُورُ وَ كُلُّ يَوْمٍ رَبُّنَا فِي شَأْنٍ. إِنْ نَزَلَ الْقَضَاءُ بِمَا نُحِبُّ فَنَحْمَدُ اللَّهَ عَلَى نِعْمَائِهِ وَ هُوَ الْمُسْتَعَانُ عَلَى آدَاءِ الشُّكْرِ، وَ إِنْ حَالَ الْقَضَاءُ دُونَ الرَّجَاءِ فَلَمْ يُبْعِدْ مَنْ كَانَ الْحَقُّ نَبِيَّتَهُ وَ التَّقْوَى سَرِيرَتَهُ. (2) یعنی راست گفتمی کار به دست خداست و پروردگارمان هر روزی در کاری است. پس اگر قضای خداوند به آن چه ما خشنودیم فرود آمد او را به سبب نعمت هایش ستایش می کنیم و او یاور ماست برای ادای این شکر و اگر قضای خداوند بر خلاف امید ما جاری شد، پس دور نمی شود کسی که مقصودش حق باشد و پرهیزکاری پیشه اش.

گفت وگوی فرزداق و امام حسین را بدین صورت می توان بازگویی کرد که فرزداق می گوید سرزمین کوفه مشتی است رویه روی شما اما مقدرات از آسمان است و شاید خداوند وضع را دگرگون کند امام حسین ضمن تأیید سخن فرزداق می افزاید: از دو حال خارج نیست یا پیروز می شویم یا شکست می خوریم اگر پیروز شویم خداوند را شاکریم و اگر شکست بخوریم گناهی نکرده ایم.

در سخن امام حسین، (إِنْ نَزَلَ الْقَضَاءُ بِمَا نُحِبُّ) (اگر قضا به دلخواه ما نازل شود)، یعنی پیروزی؛ و (إِنْ حَالَ الْقَضَاءُ دُونَ الرَّجَاءِ) (اگر قضا بر خلاف امید ما باشد)، یعنی شکست پس مطلوب نخست آن حضرت پیروزی بود و اعاده حکومت.

مانند این سخن را امام حسین، در راه کوفه، به طرماع فرمود: (فَإِنْ يَدْفَعِ اللَّهُ عَنَّا فَقَدِيمًا مَا أَنْعَمَ عَلَيْنَا وَ كَفَى، وَ إِنْ يَكُنْ مَا لَا بُدَّ مِنْهُ فَقَوْزٌ وَ شَهَادَةٌ؛ إِنْ شَاءَ اللَّهُ) (3) یعنی اگر خداوند [شر دشمن را] از ما دفع کند، از دیرباز ما را انعام فرموده و کفایت کرده است و اگر آن چه از آن گریزی نیست رخ

ص: 855

1- در پاره ای از نوشتارها و سخنرانی ها سخن فرزداق را تا همین جا نقل می کنند و سپس می افزایند: امام حسین به وی فرمود: «صدقت». حال این که اولاً سخن فرزداق ادامه دارد و ادامه آن در واقع استدراک آن است. ثانیاً تصدیق آن حضرت، تصدیق استدراک سخن فرزداق است.

2- الارشاد، ج 2، ص 67.

3- مثير الاحزان، ص 40

از این سخنان دانسته می شود که مطلوب نخست امام حسین پیروزی بود. حداقل این که هم از پیروزی و هم از شهادت سخن گفته است. (1) حتی اگر همین حداقل را بپذیریم، نتیجه گرفته می شود که آن حضرت به قصد شهادت قیام نکرده است.

9. هنگامی که مسلم بن عقیل را در کوفه دستگیر کردند و نزد ابن زیاد بردند، وی گفت تو آمده ای تا میان مردم تفرقه افکنی مسلم گفت:

(أَهْلَ الْمِصْرِ زَعَمُوا أَنَّ أَبَاكَ قَتَلَ خِيَارَهُمْ وَ سَفَكَ دِمَاءَهُمْ وَ عَمِلَ فِيهِمْ أَعْمَالَ كَسْرِي وَ قَيْصَرَ فَأَتَيْنَاهُ لِنَأْمُرَ بِالْعَدْلِ وَ نَدْعُو إِلَى حُكْمِ الْكِتَابِ). (2) یعنی مردم این شهر بر آنند که پدر تو نیکانشان را بکشت و خونشان را بریخت و چون کسری و قیصر حکومت راند. پس ما آمدیم تا به عدالت فرمان برانیم و به حکم کتاب خداوند فراخوانیم.

چنان که می نگریم سخن از اقامه حکومت عدل است و نه شهادت. نماینده امام حسین، انگیزه قیام آن حضرت را مبارزه با حکومت کسری و قیصری و تشکیل حکومت قرآنی می داند.

10. اگر هدف امام حسین علیه السلام شهادت در کربلا بود چه نیازی بود مسلم در کوفه از مردم بیعت برای جهاد بگیرد و کسی را به نمایندگی خویش بگمارد تا کمک های مالی مردم را دریافت کند و سلاح بخرد (3) شیخ مفید می نویسد: آن حضرت، مسلم را به کوفه فرستاد تا مردم را به خدا فراخواند و از آن ها برای جهاد بیعت بگیرد. (4) آیا مسلم از مردم بیعت می گرفت تا بروند کشته شوند یا این که دشمن را بکشند؟ آیا تقاضای مردم کوفه که امام حسین آن را اجابت کرد کشته شدن خودشان بود یا کشتن دشمنانشان؟ اگر هدف کشته شدن خودشان بود، پس چرا پول جمع آوری می کردند و سلاح می خریدند؟

11. پیشتر گفتیم: هنگامی که مسلم در کوفه دستگیر شد پیغامی برای امام حسین علیه السلام فرستاد و با تکیه و تأکید از آن حضرت خواست که به کوفه نیاید. بنابراین مسلم که نماینده امام

ص: 856

1- گاهی آن حضرت بدین موضوع تصریح کرده است؛ از جمله: (إِنِّي لأرجو أن يكون خيراً ما أراد الله بنا فُتِلَتْ أَمْ ظَفَرْنَا). یعنی من امیدوارم که خداوند برای ما خیر بخواهد؛ خواه کشته شویم یا پیروز تاریخ الطبری، ج 5، ص 405. همچنین در جایی دیگر فرموده است: (أُمِرْتُ فِيهَا بِأَمْرِ أَنَا ماضٍ لَهُ عَلَيَّ كَأَن أُولِي). یعنی من مأمور به فرمانی شدم و بدان عمل می کنم؛ خواه به سودم باشد یا به زیانم. همان، ج 5، ص 388

2- الارشاد، ج 2، ص 62

3- ابو ثمامه صائدی، نماینده مسلم در گرفتن پول و خرید سلاح بود. همان، ص 46.

4- همان، ص 31

و محرم اسرارش بود چنین فهمیده بود که آن حضرت به امید پیروزی در کوفه حرکت کرده است اگر امام حسین به قصد شهادت قیام کرده بود چگونه بود که نماینده اش و فرد مورد اعتمادش نمی دانست.

مسلم از هنگام دستگیری تا شهادت بزرگ ترین دغدغه اش این بود که کاروان امام حسین به قصد کوفه در حرکت است و حال این که وضع آن دیگرگون شده است. به محض این که مسلم را دستگیر کردند، به گریه افتاد. به وی گفتند تو که چیزی را می طلبیدی و به آن نرسیدی (حکومت)، نباید گریه کنی (و باید احتمال می دادی که به آن نرسی). مسلم گفت: من از ترس مرگ نمی گریم اگر چه تلف شدن را دوست نمی دارم؛ گریه من برای خانواده ام و امام حسین و خانواده اش است که به طرف کوفه روانه اند. (1)

چنان که می نگریم بیشترین دغدغه مسلم این بود که کاروان حسینی به قصد کوفه در حرکت است. نه تنها مسلم به قصد شهادت به کوفه نرفته بود بلکه هرگز نمی پنداشت که امام حسین به قصد شهادت قیام کرده است.

12. هنگامی که امام حسین علیه السلام می خواست رهسپار کوفه شود عبدالله بن عباس نزد او رفت و پیشنهاد کرد اگر مردم کوفه حاکمانشان را کشتند و دشمنانشان را پراکنده ساختند، به آن جا برو. (2) بنابراین ابن عباس چنین فهمیده بود که آن حضرت به قصد پیروزی در کوفه قیام کرده است، نه شهادت در کربلا.

13. هنگامی که امام حسین علیه السلام رهسپار کوفه بود عبدالله بن مطیع نزد او رفت و گفت: «به خدا سوگند که اگر بخواهی آن چه را در دست بنی امیه است بگیری، حتماً تو را می کشند.» (3) آن چه در در دست بنی امیه، بود خلافت بود و نه شهادت پس عبدالله بن مطیع چنین فهمیده بود که آن حضرت در پی پس گرفتن خلافت است، نه استقبال از شهادت.

اساساً همه کسانی که به امام حسین می گفتند به کوفه برو که کشته می شوی، عقیده داشتند که امام به قصد حکومت به کوفه می رود. اگر آن ها می دانستند که هدف امام شهادت است، معنی نداشت که به آن حضرت خطر مرگ را یادآور شوند بنابراین اطرافیان امام (مانند محمد بن حنفیه و عبدالله بن جعفر و عبدالله بن عباس) چنین فهمیده بودند که آن حضرت به قصد حکومت قیام کرده است، نه شهادت.

ص: 857

1- همان، ص 59

2- ر.ک: تاریخ الطبری، ج 5، ص 383.

3- الارشاد، ج 2، ص 72.

فراتر از این، حتی نزدیک ترین اصحاب امام که تا کربلا با آن حضرت بودند و به شهادت رسیدند، چنین دریافته بودند که امام به قصد پیروزی قیام کرده است، نه کشته شدن. هنگامی که در راه کوفه خبر کشته شدن مسلم و هانی به کاروان امام حسین رسید تردید پیش آمد که مصلحت در برگشتن است یا رفتن به کوفه؟ اصحاب امام به آن حضرت گفتند: «به خدا که تو مانند مسلم بن عقیل نیستی و اگر به کوفه درآیی مردم به سوی تو بیشتر می شتابند.» (1) از این سخن که یاران جان بر کف امام گفتند، دانسته می شود که آن ها چنین فهمیده بودند که آن حضرت به قصد شهادت به کوفه نمی رود.

ممکن است گفته شود: یاران امام نمی دانستند که آن حضرت چه هدفی دارد؟ پاسخ این است: امام در حضور همین یارانش فرمود: هیچ چیزی از اینان پوشیده نیست: (مَا دُونَ هَؤُلَاءِ سِرٌّ). (2) یعنی پرده ای میان من و ایشان نیست. از این گذشته چگونه می شود که نزدیک ترین یاران امام و شهیدان قیام عاشورا ندانند که هدف رهبر قیام چیست و برای چه کشته می شوند؟

14. امام حسین علیه السلام در محاصره نظامی حر بن یزید بود که نامه ای از طرف ابن زیاد آمد و فرمان داد: حسین را در منطقه ای بدون آب و گیاه فرود آور. حر مضمون نامه را به اطلاع امام رساند و گفت باید در همین منطقه فرود آید آن حضرت خواست در قریه نینوا یا غاصریه یا شَفْنَه پیاده شود که حر اجازه نداد. (3)

از این جا دانسته می شود که امام حسین به قصد شهادت در کربلا قیام نکرد و اساساً فرود آمدن امام به کربلا انتخابی نبود، بلکه اجباری بود.

15. از هنگامی که امام حسین علیه السلام با سپاه هزار نفری حر بن یزید روبه رو شد و در محاصره نظامی قرار گرفت تا روز عاشورا پنج بار پیشنهاد کرد که به حجاز برگردد اما نپذیرفتند. همچنین دو بار اقدام کرد تا برگردد ولی راه را بستند نیز یک بار کسی از اصحابش خواست تا بگذارند کاروان امام برگردد اما قبول نکردند آن حضرت یک بار پیش از نماز ظهر، و بار دیگر پس از نماز عصر به سپاه حر فرمود اگر از آمدن من ناخشنودید، برمی گردم به همان جا که آمده ام. (4) بار سوم به فرستاده عمر بن سعد فرمود: (اذْكُرْهُمْ نُونِي فَإِنَّا أَنْصَرِفُ عَنْكُمْ). (5) بار

ص: 858

1- همان، ص 75

2- همان، ص 74

3- همان، ص 75 همان، ص 84 شَفْنَه و شَفِيَّة نیز ضبط کرده اند. از این که امام پیشنهاد کرد در نینوا پیاده شود، دانسته می شود که کربلا و نینوا دو منطقه است. اگر چه امروزه از سر مسامحه، این دو منطقه را یکی می شمارند.

4- همان، ص 79 و 80

5- همان، ص 85

چهارم در ملاقات محرمانه ای که با عمر بن سعد داشت، (1) و بار پنجم در روز عاشورا، پیش از شروع جنگ پیشنهاد کرد تا مراجعت کند. (2)

علاوه بر این موارد امام حسین دو بار در حال برگشت بود که راه را بستند یک بار در برخورد با سپاه حر، پس از نماز عصر، به اصحابش دستور داد که برگردید؛ اما همین که خواستند برگردند سپاه حر مانع شدند در این جا بود که امام چندان ناراحت شد که به حر فرمود: «مادرت به عزایت بنشیند از ما چه می خواهی؟» (3)

بار دوم، صبح فردای آن روز، میان امام حسین و حر، کشمکشی بود در چگونگی رفتن مسیر. آن حضرت کاروان را چنان دلالت می کرد که از کوفه دور شوند، اما حر جلو می آمد و کاروان را باز می گرداند. او کاروان را به سمت کوفه می کشید و آن ها مقاومت کرده، از رفتن به طرف آن جا خودداری می کردند. (4)

همچنین در روز عاشورا، امام حسین به یکی از اصحابش به نام بُریر بن خُصَیر یا خُصَیر فرمان داد: با سپاه دشمن گفت و گو کند. بُریر پیش رفت و از آن ها خواست تا بگذارند کاروان امام حسین به همان جا بازگردد که از آن جا آمده است. (5)

این همه اصرار امام به بازگشت (هشت بار)، با استقبال از شهادت ناسازگار است. اگر هم آن حضرت قصد اتمام حجت داشت با یک بار و دوبار حاصل می شد و نیازی به این همه اصرار نبود. مضافاً این که امام می خواست برگردد که حر مانع شد، و اگر او جلوگیری نمی کرد، آن حضرت برگشته بود.

16. هنگامی که امام حسین علیه السلام در محاصره نظامی قرار گرفته بود سه - چهار جلسه مذاکره میان او و عمر بن سعد برقرار شد. (6) برای تشکیل یکی از جلسه ها امام حسین به عمر بن سعد پیشنهاد داد که شبانه میان دو سپاه با هم ملاقات کنیم هر دو طرف با عده ای همراه آمدند و چون به یکدیگر رسیدند از همراهان خویش خواستند تا دور شوند. این جلسه محرمانه خیلی به درازا کشید و امام حسین یک یا چند پیشنهاد ارائه داد بنا به روایتی آن حضرت پیشنهاد کرد تا بگذارند به وطنش برگردد به روایتی دیگر، خواست تا بگذارند به یکی از شهرهای مرزی بروند و به روایتی دیگر، پیشنهاد کرد تا در این زمین پنهانور به جایی برود. (7)

ص: 859

1- همان، ص 87

2- ر.ک: تاریخ الطبری، ج 5، ص 425

3- الارشاد، ج 2، ص 80.

4- همان، ص 82 و 83

5- ر.ک: الفتوح، ج 5، ص 182.

6- ر.ک: تاریخ الطبری، ج 5، ص 414

7- همان، ص 413 و 414

پیشنهاد امام برای جلوگیری از بروز جنگ مورد قبول عمر بن سعد قرار گرفت و آن را در نامه ای به اطلاع ابن زیاد رساند و از او دستور خواست ابن زیاد آن را پذیرفت که بی درنگ شمر رأی او را برگرداند و گفت اگر حسین از این سرزمین به سلامت برود او نیرومندتر می شود و تو ضعیف تر. (1)

مقصود این که اگر امام حسین در پی شهادت بود نیازی به این همه مذاکره و گفت و گوی شبانه خصوصی و پیشنهاد نبود تردیدی نیست که این مذاکرات برای جلوگیری از وقوع جنگ صورت گرفت و تا آن جا پیش رفت که عمر بن سعد آن را پذیرفت و ابن زیاد نیز آن را پذیرفته بود که شمر رأی او را برگرداند. اگر امام حسین به قصد پیروزی در کوفه قیام کرده بود، همه این مذاکرات که برای جلوگیری از جنگی نابرابر بود معقول مینماید اما اگر گفته شود که آن حضرت قصد شهادت داشت چه توجیهی برای این مذاکرات و پیشنهاد می توان یافت؟ اگر هم امام قصد اتمام حجت داشت، با یک بار مذاکره حجت بر دشمنان تمام می شد و نیازی به سه - چهار جلسه نبود.

17 - 19. از امام سجاد علیه السلام روایت شده است که پدرم در تاسوعا شعری خواند که دانستم بلا نازل شده است. پس عمه ام زینب به آن حضرت فرمود: (اِنَّهُ تَمَتَّلَتْ؟ نَفْسِي فِدَاكَ!) یعنی جانم به فدایت! آیا پذیرفته ای که کشته شوی؟ امام حسین فرمود: (لَوْ تَرَكْتُ الْقَطَا لَيَالاً لَنَامَ). یعنی اگر [مغ] اسفروند (2) را یک شب رها کنند می خوابد حضرت زینب فرمود: (يَا وَيْلَتِي! اَفَتُغَصِّبُ نَفْسَكَ اَعْتِصَاباً؟ فَذَلِكَ اَقْرَحُ لِقَلْبِي وَ اَشْدُّ عَلَى نَفْسِي). (3) یعنی وای بر من! آیا چاره را از تو گرفته اند؟ [ترجمه دیگر: آیا جانت را به زور می گیرند؟] این بیشتر قلبم را ریش می کند و بر جانم بیشتر سنگینی می کند.

سه دلیل در این گفت و گو وجود دارد که امام حسین در پی شهادت نبود: یکم. اگر آن حضرت به قصد شهادت قیام کرده و این موضوع را به اطرافیان گفته بود، معنی نداشت که حضرت زینب به برادرش بگوید آیا کشته می شوی از خروج امام حسین از مدینه تا عاشورا، بیش از پنج ماه به درازا کشید چگونه ممکن است که حضرت زینب در این همه مدت تا یک

ص: 860

1- همان، ص 414

2- قطا پرنده ای است به اندازه گنجشک که در فارسی به آن اسفروند و سنگخوار می گویند وجه تسمیه اش به سنگخوار این است که در سنگزارها یافت می شود، نه این که سنگ می خورد.

3- همان، ص 420

روز پیش از عاشورا ندانسته باشد که برادرش کشته می شود.

دوم. پرسش حضرت زینب از امام حسین درباره استقتال بود. استقتال یعنی استقبال از مرگ و کشته شدن را خواستن و در پی مرگ رفتن امام حسین با آوردن مثلی، آن را نفی کرد و مقصودش را رساند که این کشته شدن به دلخواه و از سر اختیار نیست. «لَوْ تَرَكْتُ الْقَطَا لَيَالًا لَنَامَ»، مثل است و به گفته می دانی در مجمع الامثال هنگامی آورده می شود که «شخصی را چیزی که ناخوش دارد مجبور کنند» (1)

سوم. درد دل حضرت زینب با برادرش تأیید همان منظور امام حسین است که با مثل بیان شده بود. آن بانو از کشته شدن امام تعبیر به «اغتصاب» کرد این کلمه به معنی چیزی را به ستم گرفتن و واداشتن کسی به چیزی است که آن را خوش ندارد و باید از سر ناچاری بپذیرد. مرگ اغتصابی در مقابل استقتال و استشهاد است حضرت زینب می افزاید آن چه دردم را بیشتر می کند همین است که این مرگ، اغتصاب است و از سر ناچاری نه از سر اختیار پس نه تنها امام حسین در پی کشته شدن نبود (استقبال و استشهاد) که مرگش اغتصاب بود.

مناسب است برای روشن شدن معنی اغتصاب، چند ترجمه از سخن حضرت زینب آورده شود. علامه مجلسی سخن آن حضرت را این چنین ترجمه کرده است: «راه چاره از تو منقطع گردیده و به ضرورت شربت ناگوار مرگ را می نوشی.» (2) محدث قمی نیز چنین ترجمه کرده و یا همین ترجمه را آورده است. (3) همچنین رسولی محلاتی آن را چنین ترجمه کرده است: «آیا تو به ناچاری خود را به مرگ سپردی؟» (4) و در ترجمه موسوعة کلمات الامام الحسين عليه السلام آمده است: «آیا راه چاره را به رویت بسته اند؟» (5)

20. خطبه امام حسین علیه السلام در صبح روز عاشورا رساترین خطبه دفاعی است که به قصد برگرداندن دشمن و بازداشتن آن ها از کشته شدنش ایراد کرد امام در این خطبه، استدلال و عاطفه را به هم آمیخت و از سپاه مقابل خواست به وجدانشان رجوع کنند و بنگرند که آیا ریختن خون او رواست تلخیص و ترجمه آزاد این سخنرانی چنین است:

مردم! سخنم را بنیوشید و مشتایید. بنگرید من کیستم. لختی به وجدانتان برگردید و خود را

ص: 861

1- (يُضْرَبُ لِمَنْ حُمِلَ عَلَى مَكْرُوهٍ مِنْ غَيْرِ إِرَادَتِهِ) مجمع الامثال، ج 2، ص 174. زمخشری در باره این مثل توضیحی دیگر داده، اما مقصود یکی است. می گوید: (يُضْرَبُ لِمَنْ يُهْبِجُ حَتَّى هَيْج). یعنی این مثل را هنگامی می آورند که شخصی به کوچیدن وادار می شود تا این که می کوچد. المستقصى في امثال العرب، ج 2، ص 296

2- جلاء العيون ص 653

3- ر.ک: منتهی الأمال، ج 2، ص 799

4- الارشاد، ج 2، ص 138

5- فرهنگ جامع سخنان امام حسین علیه السلام، ص 457

بنکوهید. بیندیشید که آیا رواست مرا بکشید و پرده حرمت را بدرید؟ نه آیا من فرزند دختر پیامبرم؟ و نه مگر حمزه سید الشهداء عموی من است؟ و مگر نه جعفر طیار عموی دیگرم است؟ آیا تردید دارید که من فرزند دختر پیامبرم؟ خدا را سوگند که از شرق تا غرب جهان، کسی جز من نیست که دختر پیامبر را فرزند باشد.

آیا به شما نرسیده است که پیامبر فرمود من و برادرم سرور جوانان بهشتی هستیم به خدا سوگند که من هرگز دروغ نگفته ام و اگر دروغگویم می پندارید از جابر بن عبدالله و ابوسعید خدری و دیگران پرسید تا بگویند آن چه را شنیده اند آیا این گفتار پیامبر برای جلوگیری از ریختن خون من بسنده نیست؟

وای بر شما! آیا من کسی از شما را کشته ام که آهنگ کشتنم دارید؟ و آیا مالی از شما ربوده ام که قصد ستاندن دارید؟ و آیا کسی را زخم زده ام که قصد قصاص دارید؟ هان! نه مگر شما نامه نوشتید که میوه هایمان رسیده و باغ هایمان سرسبز شده است؟ و مگر شما ننوشتید که بر سپاهی وارد خواهی شد که آماده یاریت هستند؟ (1)

چکیده سخن امام حسین سه چیز است: 1. بنگرید من کیستم؟ 2. مگر چه گناهی کرده ام؟ 3. مگر شما دعوت نکرده اید؟ هدف امام از این سخنان متنبه ساختن دشمن و بازداشتن آن ها از کشتن اوست. چنان که به صراحت فرمود: (هَلْ يَصْلُحُ لَكُمْ قَتْلِي وَ اْتِيَهَاكَ حُرْمَتِي؟) و نیز فرمود: (أَمَا فِي هَذَا حَاجِرٌ لَكُمْ عَنْ سَفَكِ دَمِي؟)

این خطبه دفاعی و بازدارنده با استشهاد سازگار نمی نماید آن که در پی شهادت است، بدین قوت و متانت استدلال نمی کند که از کشتن دست بازدارید بلکه خود را در کام مرگ می افکند.

سه دیدگاه درباره شهادت و حکومت

دلایل نظریه شهادت و نظریه حکومت را خواندیم سه دیدگاه در این جا وجود دارد:

1. بسیاری می گویند: امام حسین علیه السلام هم علم به شهادت خویش داشت و هم قصد شهادت (نظریه شهادت محض).
2. عدّه ای می گویند آن حضرت علم به زمان شهادتش داشت ولی قصد شهادت نداشت. هدف آن حضرت اجابت دعوت کوفیان و تشکیل حکومت بود اما می دانست این هدف

ص: 862

محقق نمی شود و به شهادت می رسد. به عبارت دیگر امام حسین به ظاهر در پی تشکیل بود، ولی در واقع می دانست که شهید می شود. آن حضرت مکلف به شهادت نبود، بلکه فقط علم به شهادت داشت (نظریه جمع).

3. معدودی می گویند امام حسین علم به شهادت داشت و نه زمان شهادت، اما به قصد حکومت قیام کرد. لازمه علم به شهادت قصد شهادت نیست و نیز علم به شهادت، نافی اقدام برای حکومت نیست (نظریه تشکیل حکومت).

دسته اول و دوم در باره علم امام (زمان شهادت) با هم اتفاق نظر دارند و دسته دوم و سوم درباره هدف امام (قصد حکومت) پس نظریه جمع را به لحاظ هدف، باید با نظریه حکومت یکسان شمرد به دیگر، بیان نظریه جمع بینابین نظریه شهادت و حکومت است و با هر یک اشتراکی دارد اشتراکش با نظریه شهادت محض در یک موضوع کلامی است (علم امام) و اشتراکش با نظریه حکومت در یک موضوع تاریخی (هدف امام).

امام حسین: علم به زمان شهادت و قصد شهادت (نظریه شهادت محض)

علم به زمان شهادت و قصد حکومت (نظریه جمع)

علم به شهادت و قصد حکومت (نظریه حکومت)

به نظر این نویسنده اگر کسانی می خواهند از نظریه شهادت دفاع کنند، باید از طریق نظریه جمع وارد شوند نظریه شهادت محض خلاف بسیاری از واقعیت های مسلم تاریخی است و نمی توان آن همه دلایل نظریه حکومت را نادیده گرفت. البته نظریه جمع نیز تأویل تاریخ است؛ اما تأویل واقعیت بهتر از انکار آن است.

چنین می نماید که دو نظر قابل اعتنا درباره هدف امام حسین نظریه حکومت و نظریه جمع است. دیری نخواهد گذشت که پیروان نظریه شهادت محض مجبور شوند که از عقیده خویش دست بکشند. اضافه کنم که عده ای اساساً نمی دانند نظریه جمع وجود دارد و از این طریق می توان به تبیین نظریه شهادت پرداخت این نویسنده در گفت و گوهای متعددی که با پیروان نظریه شهادت محض داشت دریافت که برخی نمی دانند که چنین نظریه ای هم وجود دارد.

در ادامه این نوشته از نظریه شهادت محض اعراض می کنیم و همان دلایلی را که برای حکومت آوردیم بهترین نقد از نظریه شهادت محض می دانیم. بحث خود را به تبیین و بررسی نظریه جمع معطوف می کنیم.

انکار نمی توان کرد که دلایلی قوی برای نظریه حکومت وجود دارد و بر آن ها نمی توان چشم بست. همین دلایل است که برخی پیروان نظریه شهادت را بر آن داشته است که قائل به جمع دو نظریه شوند. بدین صورت که می گویند قیام امام حسین علیه السلام یک جنبه ظاهری و یک جنبه باطنی داشته است. آن حضرت به ظاهر در پی تشکیل حکومت بود، اما در واقع می دانست که به شهادت می رسد.

از همین جا می توان دریافت که مستندات نظریه حکومت چندان قوی است که برخی پیروان نظریه شهادت آن را انکار نمی کنند اما آن را تأویل و حمل بر ظاهر می نمایند و باطن قیام را چیزی دیگر می دانند. پس در واقع اختلاف از این جا آغاز می شود. اختلاف در این است که آیا می توان برای قیام امام قائل به دو جنبه ظاهری و باطنی شد؟ یا این که ظاهر و باطن آن همان است که هست به دیگر گفته، اختلاف در این نیست که آن حضرت برای تشکیل حکومت نکوشید بلکه در این است که آیا قصد امام همین بوده یا نه.

طرفداران نظریه جمع بر آنند که امام حسین می دانست در بعد از ظهر دهم محرم از سال 61 در سرزمین کربلا به شهادت می رسد اما این علم و اساساً علم غیب امام معصوم، تأثیری در عمل ندارد و تکلیف آور نیست و امام نمی تواند آن را مبنای تصمیم و عمل قرار دهد. امام موظف است به علمی که از طریق عادی و با شواهد و قرائن به دست می آورد، عمل کند.

در این جا تاریخ و کلام به هم آمیخته می شود و اگر این نظریه کلامی پذیرفته شود، باید تاریخ قیام امام حسین را به گونه ای دیگر تفسیر کرد و برای آن دو جنبه قائل شد: جنبه ای که تاریخ می گوید و ظاهر موضوع است و جنبه ای که کلام می گوید و باطن موضوع به شمار می آید. جنبه ظاهری آن این است که امام حسین در پی تشکیل حکومت و پیروزی در کوفه بود، اما جنبه باطنی قیام این است که آن حضرت می دانست تشکیل حکومت ممکن نیست و به شهادت می رسد.

علامه مجلسی از میان متقدمان و علامه طباطبایی از میان معاصران به خوبی این مسأله را تبیین کرده اند. (1) مجلسی در جلاء العیون بدین موضوع پرداخته و بعدها در رساله ای در باره حکمت شهادت امام حسین همان سخن را تکرار کرده است. وی می نویسد: «شبهه ای که در

ص: 864

1- شیخ جعفر شوشتری نیز از این مسأله با تعبیری خاص یاد کرده است. او می گوید امام حسین دو تکلیف داشت: تکلیف ظاهری و تکلیف واقعی تکلیف ظاهریش رفتن به طرف کوفه و تکلیف واقعیش استقبال از مرگ بود. ر.ک: الخصائص الحسینیة، ص 43 - 45

خاطر عوام می باشد که آن حضرت با وجودی که می دانست که شهید خواهد شد، چرا به صحرای کربلا می رفت و اهل بیت خود را می برد این شبهه چندین جواب دارد جواب مجملش آن است که احوال پیشوایان دین را در موضوع علم غیب و اطلاع بر قضا و قدر به احوال خود قیاس نباید کرد و تکلیف ایشان تکلیف دیگر است و اگر جمعی که بر اسرار قضا و قدر حق تعالی مطلعند تکلیف ایشان در این باب مانند تکلیف ما باشد و توانند رفع آن قضاها که بر آن ها مطلع گردیده اند از خود بکنند، باید که هیچ قضا در ایشان جاری نگردد و به هیچ بلا مبتلا نشوند و جمیع امور موافق خواهش بدنی ایشان واقع شود و این خلاف مصلحت علیم قدیر است.

پس باید که ایشان به علم واقع مکلف نباشند و در تکالیف ظاهره با سایر ناس شریک باشند چنان چه [چنان که] ایشان در باب طهارت و نجاست اشیاء و ایمان و کفر عباد به ظاهر مکلف بودند. و اگر به علم واقع مکلف می بودند بایست که با هیچ کس معاشرت نکنند و همه چیز را نجس دانند و حکم به کفر اکثر عالم بکنند.... و هر گاه چنین باشد پس حضرت امام حسین علیه السلام به حسب ظاهر مکلف بود که با وجود اعوان و انصار با منافقان و کفار جهاد کند.» (1)

علاّمه طباطبایی نیز در رساله ای که در باره علم امام نوشته، و به صورت غیر مستقیم نقد کتاب شهید جاوید است می گوید:

«از راه نقل روایات متواتره ای است که... امام علیه السلام از راه موهبت الهی، نه از راه اکتساب، به همه چیز واقف و از همه چیز آگاه است و هر چه را بخواهد به اذن خدا، به ادنی توجهی می داند.... [اما] هیچ گونه تکلیفی به متعلق این گونه علم از آن جهت که متعلق این گونه علم است و حتمی الوقوع می باشد تعلق ن می گیرد و همچنین قصد و طلبی از انسان با او ارتباط پیدا نمی کند.

این علم موهبتی امام علیه السلام اثری در اعمال او و ارتباطی با تکالیف خاصه او ندارد و اصولاً هر امر مفروض، از آن جهت که متعلق قضای حتمی و حتمی الوقوع است، متعلق امر یا نهی یا اراده و قصد انسانی نمی شود...

ظواهر اعمال امام علیه السلام را که قابل تطبیق به علل و اسباب ظاهری است نباید دلیل نداشتن این علم موهبتی و شاهد جهل به واقع گرفت. مانند این که گفته شود اگر سید الشهداء علیه السلام علم به

ص: 865

واقع داشت چرا حضرت مسلم را به نمایندگی خود به کوفه فرستاد چرا توسط صیداوی نامه به اهل کوفه نوشت، چرا خود از مکه رهسپار کوفه شد؟... پاسخ همه این پرسش ها از نکته ای که تذکر دادیم روشن است و امام علیه السام در این موارد و نظایر آن ها به علومی که از مجاری عادی و از شواهد و قرائن به دست می آید، عمل فرموده [است.]» (1)

حاصل این که پیروان نظریه جمع بر آنند که امام حسین می دانست در عاشورای سال 61 به شهادت می رسد و به جزئیات همه حوادث نیز آگاه بود اما مکلف به علم واقع (غیب) نبود، بلکه موظف بود به ظاهر (علم از طریق عادی)، عمل کند به عبارت دیگر، پیروان نظریه جمع معتقدند: امام حسین مکلف به شهادت نبود بلکه علم به شهادت داشت. قصد شهادت نداشت، بلکه علم بدان داشت حتی فراتر از این می گویند و آن این که امام با علم به شهادت، قصد حکومت داشت. یعنی آن حضرت علم به چیزی داشت و قصد چیزی دیگر کرد. می دانست به شهادت می رسد ولی آن را مبنای کار خود قرار نداد و برای تشکیل حکومت کوشید. (2)

بعد از این، گفتار چند تن از پیروان نظریه جمع را می آوریم؛ در این جا فقط به سخنی از آیت الله استادی بسنده می کنیم:

«ما نمی گوییم امام به قصد کشته شدن رفت بلکه می گوییم با علم به این که کشته می شود رفت؛ اما علی الظاهر طبق دعوت اهل کوفه برای تشکیل حکومت رفت.» (3)

«تکلیف امام اجابت دعوت مردم کوفه برای تشکیل حکومت بوده، اما می دانسته است که این خواسته به انجام نمی رسد» (4)

ص: 866

1- سرگذشت کتاب شهید جاوید، ص 528 - 532 این رساله پیشتر ذیل عنوان بحثی کوتاه درباره علم امام به سال 1355 در تبریز منتشر شده بود

2- این اعتراف پیروان نظریه جمع که امام حسین با علم به شهادت قصد حکومت داشت از دستاوردهای کتاب شهید جاوید است با انتشار کتاب مزبور، اگر هم نظریه تشکیل حکومت یک سره پذیرفته نشد حداقل این که به اعتباری تصدیق شد. تا پیش از کتاب شهید جاوید سخن از شهادت بود و نه حکومت حتی گفته می شد قیام امام دارای دو جنبه ظاهری و باطنی است اما در توضیح جنبه، ظاهری از تعبیر تشکیل حکومت خودداری می شد. البته تعبیر اجابت دعوت کوفیان که در گذشته فراوان به کار برده می شد تقریباً همان مقصود تشکیل حکومت را افاده می کند، ولی صراحت آن را ندارد. همچنین در گذشته گفته می شد که برخی اقدامات امام برای اتمام حجت بود. تعبیر اتمام حجت اگر چه اعتراف به دو جنبه داشتن قیام امام است اما از آن می توان چنین استنباط کرد که آن حضرت قصد تشکیل حکومت نداشت بلکه قصد این داشت تا به مردم کوفه ثابت کند که شما مردان این میدان نیستید.

3- همان، ص 339

4- همان، ص 474 و 475

«اجابت دعوت کوفیان و طرح تشکیل حکومت نیز با علم به شهادت منافات ندارد و ما معتقدیم که حضرت از ابتدا سرانجام کار را می دانست.» (1)

تعبیر دیگری که پیروان نظریه جمع برای تفسیر قیام امام به کار می برند، اتمام حجت است. آن ها می گویند فرستادن مسلم به کوفه رفتن آن حضرت به آن سو، پیشنهاد برگشت به مدینه پس از قرار گرفتن در محاصره نظامی و دیگر اقدامات امام برای تشکیل حکومت یا دفاع از جان همه و همه برای اتمام حجت بود.

تعبیر اتمام حجت تعبیری دیگر است از دو جنبه بودن قیام امام حسین. این تعبیر بر پایه این باور است که قیام امام دارای دو جنبه ظاهری و باطنی است و جنبه ظاهری آن برای اتمام حجت بود.

تعلیقه بر نظریه جمع

اشاره شد که پیروان نظریه جمع یا شهادت بر آنند که قیام امام حسین علیه السلام دو جنبه ظاهری و باطنی داشته است. این نظریه لوازم و نتایجی دارد و اموری بر آن مترتب می شود که باید به آن ها عنایت بلیغ کرد این نویسنده مایل است بدین موضوع بپردازد و چند تعلیقه بر نظریه جمع که همان نظریه شهادت است بنگارد.

1. گذشت که به اعتقاد پیروان نظریه جمع علم غیب امام مبنای تصمیم و عمل او نیست امام این علم را نادیده می گیرد و به علمی که از راه های متعارف به دست می آید، عمل می کند. نخستین موضوعی که باید ثابت شود همین است از برخی روایات معلوم می شود که امام حسین خود را مکلف به علم غیب می دانست و آن را مبنای عمل خود قرار داد. (2) در ذیل، به سه نمونه از این روایات، که مورد استناد پیروان نظریه جمع استناد پیروان نظریه جمع است اشاره می کنیم:

امام حسین در پاسخ ام سلمه که آن حضرت را از رفتن به کوفه باز می داشت، فرمود: من بناچار کشته می شوم و از آن چه خداوند مقدر کرده است گریزی نیست. من می دانم روز

ص: 867

1- همان، ص 498

2- سید ابن طاووس نیز که نظریه شهادت با کتاب او مشهور شده است می گوید امام حسین به فرجام سرنوشت خویش آگاه و مکلف به همان بود ر.ک: الملهوف، ص 99 آیت الله صافی نیز می گوید: از نظر اصول مذهب شیعه و احادیث معتبر، هر یک از امامان موظف به اجرای برنامه ای بودند که از طرف خدا، به وسیله پیغمبر صلی الله علیه و آله به آن ها رسیده بود. و بر اساس این اخبار صریح برنامه امام حسین علیه السلام این نبود که قیام کند و حکومت اسلامی تأسیس نماید، بلکه برنامه او قیام و شهادت بود ر.ک: شهید، آگاه، ص 80

و ساعت و مکانی را که در آن کشته می شوم و جایی را که در آن دفن می گردم. (1)

همچنین امام در پاسخ به سخن محمد بن حنفیه که از خطر رفتن به کوفه می گفت، به رؤیای خود اشاره کرد که پیامبر را در آن دید و به او فرمود: (اَخْرُجْ فَإِنَّ اللَّهَ قَدْ شَاءَ أَنْ يَرَاكَ قَتِيلًا) (2) یعنی بیرون برو که خدا خواسته است تو را کشته ببیند.

نیز آن حضرت، در پاسخ کسانی که او را از رفتن به کوفه باز می داشتند، فرمود: من پیامبر را در خواب دیدم و مأمور به فرمانی شدم و بدان عمل می کنم؛ خواه به سودم باشد یا به زیانم. (3)

2. اگر علم غیب امام مبنای تصمیم و عمل او نباشد چنان که پیروان نظریه جمع می گویند، نتیجه گرفته می شود که در عمل بود و نبود این علم یکسان است هنگامی که امام چیزی را بداند اما نتواند بر پایه آن تصمیم بگیرد و عمل کند، مانند این است که نمی داند. این علم، در عمل، هیچ فایده و نتیجه ای ندارد و هرگز گره گشا نیست علمی را که باید کان لم یکن گرفت، گویا وجود ندارد. چنان که پولی را که آدمی داشته باشد ولی نتواند خرج کند، مانند این است که ندارد.

البته نفس دانستن فضیلت است و دانستن چیزی اگر چه نتوان آن را به کار بست بر ندانستن آن شرافت دارد اما سخن ما در باره دانستن و ندانستن نیست، بلکه درباره دانستن و به کار بستن است. یعنی اگر انسان چیزی را بداند ولی عملاً نتواند آن را به کار ببندد، مانند این است که نمی داند و در عمل هیچ فایده ای از آن حاصل نمی شود.

3. اگر امام حسین بر پایه مجاری طبیعی و عادی عمل کرده باشد، پس تاریخ قیام آن حضرت نیز باید به همین صورت بررسی شود. هنگامی که امام علم غیب خود را مبنای عمل قرار ندهد ما نیز به طریق اولی باید این علم را مبنای تفسیر قیام قرار ندهیم در تاریخ سخن نه درباره علم امام که درباره عمل و سیره اوست.

4. بنابراین اگر قیام امام حسین با قطع نظر از علم غیب او تفسیر شود، نتیجه گرفته می شود که هدف آن حضرت تشکیل حکومت بود.

5. فراتر از این با در نظر گرفتن علم امام نیز باید گفته شود که هدف آن حضرت حکومت بود، زیرا پیروان نظریه جمع تصریح می کنند که امام به علم خویش که شهید می شود، مکلف نبود.

6. نتیجه این که و عجیب این که میان پیروان نظریه حکومت و نظریه جمع هیچ اختلافی

ص: 868

1- ر.ک: اثبات الوصیة، ص 141

2- الملهوف، ص 128

3- ر.ک: تاریخ الطبری، ج 5، ص 388

در هدف امام حسین وجود ندارد زیرا هر دو می گویند امام به قصد شهادت قیام نکرد؛ با این تفاوت که یکی با صدای بلند می گوید آن حضرت در پی حکومت بود و دیگری همین مطلب را آهسته می گوید تفاوت دیگر این که طرفداران نظریه جمع می گویند آن حضرت علم به زمان شهادتش داشت و پیروان نظریه حکومت می گویند فقط علم به شهادتش داشت. پس اختلاف نه در هدف امام که درباره علم اوست؛ آن هم علمی که هیچ بروز و ظهوری در عمل نداشت. به عبارت دیگر، اختلاف نه در تاریخ که در یک موضوع کلامی است.

7. نتیجه دیگر این که تعبیراتی چون امام حسین به استقبال از شهادت رفت، که در آثار پیروان نظریه جمع فراوان به کار می رود صحیح نیست و خلاف مدعایشان می باشد. فقط پیروان نظریه شهادت محض می توانند تعبیر استقبال از شهادت را به کار ببرند.

8. پرسش مهمی که پیروان نظریه جمع با آن مواجه هستند مکلف نبودن امام به علم لدنی و موهوبی است. چه دلیلی از عقل و نقل وجود دارد که علم عادی وظیفه آفرین است و علم الهامی نه؟ مگر می شود کسی را به چیزی آگاه کنند و از عمل به آن بازدارند؟ علمی را که نتوان چراغ راه کرد و از آن فایده ای برد چه فایده ای دارد؟ آیا می شود به امام الهام شود که در فلان نقطه خطر است اما وی نتواند از آن بپرهیزد؟ چنین علمی جز آشفته خاطر ساختن آدمی چه نتیجه ای دارد؟

9. پرسش مهم دیگر تعارض میان علم امام و قصد اوست پیروان نظریه جمع می گویند: آن حضرت علم به شهادت داشت اما قصد شهادت نداشت. پرسش این است که آیا می شود، انسانی اگر چه، امام علم به چیزی داشته باشد ولی به چیزی خلاف آن قصد کند؟ آیا می شود امام قصد تشکیل حکومت کند و برای آن جد و جهد ورزد و نماینده خود را به کوفه بفرستد و مردم را بسیج کند اما بداند که همه و همه این ها بی فایده است و به شهادت می رسد؟ آیا می شود کسی قصد کاری کند و حتی با جدیت بدان مشغول شود ولی یقین داشته باشد که آن کار ناشدنی است؟ آیا قصد و فعل انسان به محال تعلق می گیرد؟ قصد پیروزی و علم به شکست را چگونه می توان با هم جمع کرد؟ صرف این که بگوییم امام معصوم می تواند این دورا با هم جمع کند قانع کننده نیست باید به لحاظ فلسفی و عقلی بتوان این مسأله را اثبات کرد.

مناسب است مثالی از تعارض میان علم و قصد بیاوریم تا موضوع روشن تر شود: آیا می شود کسی از شهر الف قصد سفر به شهر ب کند همه وسایل سفر را آماده سازد و حرکت کند و به عده ای هم در شهر ب پیغام بفرستد که به آن جا خواهیم آمد و چنین و چنان خواهیم

کرد، اما بدانند که در میان راه کشته خواهد شد؟ آیا می شود کسی قصد شنا در استخر بکند، ولی بدانند که در آن آب وجود ندارد؟

10. اگر بپذیریم که قیام امام یک جنبه ظاهری (قصد حکومت)، و یک جنبه باطنی (قصد شهادت) داشته است بنابراین نمی توان دلایل نظریه حکومت را مردود شمرد. یا باید بگوییم که آن حضرت ظاهراً و باطناً به قصد شهادت قیام کرد یا اگر تفکیک قائل شویم، باید بپذیریم که مستندات برای نظریه حکومت وجود دارد. به عبارت دیگر هنگامی که گفته می شود قیام امام دارای دو جنبه بوده پذیرفته ایم که دلایلی برای جنبه حکومت موجود است. سرانجام این که جنبه ای دیگر برای قیام امام قائل می شویم.

بنابراین کوشش پیروان نظریه جمع یا شهادت برای مردود شمردن دلایل حکومت صحیح نیست و خلاف یک جنبه از قیام امام حسین است در برخی ردیه هایی که بر کتاب شهید جاوید منتشر شد ملاحظه می شود که پیروان نظریه شهادت هیچ قول و فعلی از امام حسین را که دلالت بر موضوع حکومت می کند، نمی پذیرند و همه را توجیه و تأویل می نمایند. حال این که بر مبنای خودشان (دو بُعد داشتن قیام امام)، باید مستندات حکومت را بپذیرند اما آن را تمام ندانند و به بعد دیگر قیام امام متوسل شوند.

متأسفانه عده ای نمی دانند که موضوع اختلاف چیست و گاه چیزهایی را رد می کنند که طبق مبنایشان نباید رد کنند. آن ها از سویی می گویند امام مکلف به علم واقع نبود و به علم عادی خویش عمل می کرد و قیامش دارای دو جنبه است اما از سوی دیگر دلایل نظریه حکومت را نفی می کنند حال این که دلایل حکومت همان اعمالی است که امام، به اعتراف این ها به علم عادی خویش انجام می داد و جنبه ظاهری امور است اختلاف در این نیست که دلایلی برای نظریه حکومت وجود ندارد اختلاف در این است که آیا اهتمام امام برای حکومت همه مآجرا بوده یا این که جنبه ای دیگر نیز داشته، است به عبارت دیگر اختلاف در این نیست که امام برای تشکیل حکومت نکوشید بلکه در این است که آیا حکومت ظاهر موضوع بوده و شهادت باطن آن یا ظاهر و باطن همان حکومت بوده است.

عجیب این که عده ای از پیروان نظریه جمع می گویند: اگر از موضوع علم غیب صرف نظر کنیم، باز هم متن تاریخ گواه این است که امام حسین می دانست در این قیام شهید خواهد شد و به حکومت نخواهد رسید. اگر این عده به جد بدین سخن پایبند هستند، هرگز نباید بپذیرند که قیام امام دارای دو جنبه ظاهری و باطنی بوده است.

11. اگر از علم غیب امام صرف نظر شود، پس آن حضرت با علم اکتسابی و عقل بشری و درک سیاسی تصمیم گرفت که به کوفه برود همراهان امام همین تصمیم را درست می دانستند و عده ای دیگر مانند محمد بن حنفیه و عبدالله بن عباس به خلاف این عقیده داشتند.

مقصود این که باید به تشخیص بشری امام حسین اهمیت داد و مستندات آن را یافت و تحلیل کرد. اما عده ای به نظر قاعدین (مخالفان قیام امام) بیشتر اهمیت می دهند و بی آن که بدانند، تشخیص بشری دیگران را صائب تر از تشخیص امام می دانند.

اثبات این که رفتن امام به طرف کوفه صواب بود فقط به عهده طرفداران نظریه حکومت نیست. قائلان نظریه جمع نیز باید بتوانند درستی این راه را ثابت کنند، زیرا این ها می گویند: امام از طریق علم بشری این راه را تشخیص داد پس باید ثابت کنند نظر امام درست بود، نه نظر قاعدین شرح این موضوع در بعد خواهد آمد.

12. در هدف امام حسین میان تاریخ و کلام تعارض است. تاریخ (جنبه ظاهری حوادث)، در مجموع گواهی می دهد که آن حضرت به قصد حکومت قیام کرد. اما کلام (برخی روایات شیعه) دلالت دارد که هر امام تفصیل همه مسایل را می داند بنابراین، امام حسین می دانست که به کوفه نمی رسد چه رسد به حکومت در آن.

اصولاً دو جنبه قائل شدن برای قیام امام حسین اولاً اعتراف است به تعارض تاریخ و کلام، ثانیاً کوششی است برای حل این تعارض. البته در این راه حل، پیروان نظریه شهادت، تاریخ را به سود کلام تأویل می کنند به دیگر گفته کلام را اصل قرار می دهند و تاریخ را فرع.

راه حل دیگر، از طرف پیروان نظریه حکومت اصل قرار دادن تاریخ (واقعیت)، و تأویل کلام (روایت)، به سود تاریخ است معتقدان به نظریه حکومت می گویند: سند برخی از این روایات ضعیف است و یا دلالت آن ها بر علم تفصیلی امام به همه مسائل کافی نیست، یا خبر واحد است و با آن نمی توان عقیده ای را ثابت کرد و یا روایاتی معارض با این روایات وجود دارد. با این راه حل اساساً تعارضی میان تاریخ و کلام پیش نمی آید.

13. هنگامی که گفته می شود قیام امام دارای دو جنبه ظاهری و باطنی است و هنگامی که برای جنبه باطنی قیام (قصد شهادت) به روایات کلامی استناد می شود، در واقع تاریخ با پیش فرض های کلامی تفسیر شده است. به عبارت دیگر اگر دلایل نظریه شهادت فقط روایات کلامی باشد تفسیر تاریخ با این روایات، تفسیر عقیدتی تاریخ است. این گونه تاریخنگاری فقط هنگامی موجه می نماید که مبنای کلامی آن قطعی و در جای خود ثابت شده باشد.

14. اتمام حجت از کلیدواژه هایی است که مخالفان نظریه حکومت فراوان به کار می برند و قیام امام حسین را یکسره با آن تفسیر می کنند بیان این که قیام آن حضرت برای اتمام حجت بود، در واقع «تفسیر تاریخ» است و نه نص آن سخن در درستی یا نادرستی آن نیست، بلکه در این است که این نظر تفسیر تاریخ است نه عین آن از سخنان و سیره آن حضرت، به تنهایی فهمیده نمی شود که فلان گفتار یا کردار امام به قصد اتمام حجت بود؛ مگر این که بینه ای بدان افزوده شود. پس تاریخ نمی گوید که رفتن امام به طرف کوفه، یا فرستادن مسلم به آن جا برای اتمام حجت بود. در این جا موضوعی کلامی دخیل گردیده است و بر پایه آن، چنین تفسیر شده که این کار برای اتمام حجت بود.

15. هنگامی که گفته می شود امام به قصد اتمام حجت قیام کرد یعنی پذیرفته ایم که قیام آن حضرت دارای دو جنبه ظاهری و باطنی است ظاهر آن چیزی بود و باطن آن برای اتمام حجت بود. پس هر آن چه تاکنون درباره دو جنبه بودن قیام امام گفتیم درباره اتمام حجت نیز صدق می کند؛ از جمله این که دلایل و مستندات برای نظریه حکومت وجود دارد.

16. تفسیر قیام امام حسین با تعبیر اتمام حجت یعنی این که آن حضرت می دانست که در عاشورا به شهادت می رسد و حکومت تشکیل نمی دهد بنابراین رفتش به طرف کوفه و فرستادن مسلم و قیس بن مسهر به آن جا برای اتمام حجت بود.

پیش از بررسی این موضوع اندکی به عقب برگردیم و یادآور شویم که پس از شهادت امام حسن، جنبشی در کوفه پدید آمد و شیعیان آن جا نامه هایی به امام حسین نوشتند و ضمن دعوت وی به کوفه اعلام کردند: «اگر دوست داری خلافت را به دست بگیری، نزد ما بیا که جانمان را برای فداکاری تا حد مرگ آماده کرده ایم.» (1) امام حسین ضمن دعوت شیعیانش به خویشنداری و انتظار فرمود: «من امروز چنین اندیشه ای ندارم.» (2) البته چون در آن هنگام معاویه پیمان صلح را مکرراً نقض کرده بود، خاصه با مسموم کردن امام حسن، لذا آن پیمان احترامی نداشت و امام حسین می توانست علیه معاویه قیام کند.

آن ها که قیام امام حسین و هجرتش به طرف کوفه را با دو کلمه اتمام حجت تفسیر می کنند، با چند پرسش مواجه هستند:

یکم. چرا آن حضرت پس از شهادت امام حسن به قصد اتمام حجت به طرف کوفه نرفت؟ نه آیا در آن هنگام نیز می توانست قیام کند و به شهادت برسد؟

ص: 872

1- الاخبار الطوال، ص 221

2- همان، ص 222

دوم. اگر مردم کوفه در دوره یزید نمی توانستند امام حسین را یاری کنند و فقط شعار می دادند چرا آن حضرت کوفیان را دعوت به صبر و انتظار و آمادگی بیشتر برای زمان مناسب تر نکرد؟ یعنی همان پاسخی که پیشتر (پس از شهادت امام حسن)، به مردم کوفه داده و آن ها را به خویشنداری دعوت کرده بود.

سوم. آیا امام حسین می خواست با رفتن به طرف کوفه و اتمام حجت با کوفیان، شیعیانش را رسوا کند که بی وفا هستند و تنهانش گذاشتند؟ نه مگر عده ای بسیار، از آن هنگام تاکنون، شیعیان کوفه را به سبب قصور و تقصیرشان مذمت و محکوم می کنند؟

این نکته را نیز یادآور شویم که اگر قیام امام حسین برای اتمام حجت باشد، نتیجه گرفته می شود که تضاد اصلی میان امام حسین و کوفیان، بود نه بین امام و یزید در بسیاری از کتاب های مقتل نیز همین تصویر از قیام امام ارائه گردیده است و چنین نمایانده شده که امام دشمنی جز کوفیان نداشت و جنگ میان آن حضرت و شیعیان بی وفایش بود. در صورتی که بزرگترین دشمن امام حکومت شام بود و اعتراض امام به یزید و عمال او بود.

باری، اگر امام حسین در رفتن به طرف کوفه قصد پیروزی نداشت، بلکه می خواست اتمام حجت کند این تصمیم را می توانست ده سال زودتر یعنی پس از شهادت امام حسن، عملی سازد. در این صورت ده سال زودتر پرده از چهره جنایتکاران برداشته می شد و صف دوستان و دشمنان زودتر از هم جدا می گردید.

همچنین اگر امام حسین امیدی نداشت که در کوفه پیروز می شود، نیازی نبود که برای اتمام حجت با کوفیان از جان خویش و خویشان و بهترین یارانش بگذرد؛ کافی بود که شیعیان خود را دعوت به آمادگی بیشتر برای فرصت مناسب تر کند این همه هزینه کردن امام برای اتمام حجت با شیعیان خود درست نمی نماید وجود آن حضرت برای شیعیانش حجت بود.

از آن چه گذشت نتیجه می گیریم که با دو کلمه اتمام حجت نمی توان از صدر تا ذیل قیام امام حسین را تفسیر کرد چنین می نماید که آن حضرت قصد پیروزی داشت و این پیروزی در دوره معاویه ناممکن و در دوره یزید ممکن بود.

آن چه گفتیم به قصد ردّ بر نظریه جمع نبود (1) بلکه خواستیم لوازم و نتایج این نظریه

ص: 873

1- در رد آن رجوع شود به: نگاهی به حماسه حسینی استاد مطهری، ص 183 - 190؛ عصای موسی علیه السلام یا درمان بیماری غلو، ص 69 و 70؛ قضاوت زن در فقه اسلامی، ص 255 - 273 و 300 و 301 و در ردّ اتمام حجت خواندن بخشی از اقدامات امام رجوع شود به: شهید جاوید، ص 144 و 145 و 515؛ عصای موسی، ص 109.

و اموری را که بر آن مترتب است نشان دهیم نظریه فوق از آن دست نظریاتی است که هم باید در باره آن نیک اندیشید و هم در پیرامون آن مسایل پیرامونی این نظریه (لوازم و توابع آن) را نمی توان سرسری گرفت. یا باید از این نظریه دست کشید، یا باید هزینه آن را پرداخت؛ یعنی به همه مسایل پیرامونی آن توجه و آن ها را توجیه منطقی کرد.

این همه گفتیم و یک نکته را هم باید بگوییم که: 1. اگر با روایات صحیح ثابت شود که ائمه طاهرین علیهم السلام عالم بما کان و یكون هستند و جزئیات همه رخدادها را می دانند 2. و یا حتی اگر ثابت شود که امام حسین علیه السلام می دانست در دهم محرم سال 61 به شهادت می رسد، نظریه جمع را باید پذیرفت و در این تعارض کلام و تاریخ جانب کلام را باید گرفت. البته در این صورت باید همه اشکالاتی را که به نظریه جمع وارد شده است به گونه ای خرد پسند پاسخ داد.

تعارض کلام و تاریخ در هدف امام

در پیش به تعارض کلام و تاریخ در هدف امام حسین علیه السلام اشاره کردیم مناسب است در این زمینه بیشتر تأمل کنیم و با ارائه نمونه هایی دیگر بنگریم که در آن جا برای رفع تعارض چه چاره جویی هایی شده است.

گاهی میان روایت (1) و واقعیت یا کلام و تاریخ یا عقیده و واقعیت، تعارض است. در این موارد، اصل این است که واقعیت را بپذیریم و آن عقیده را مردود بدانیم. حداقل این که آن عقیده را چنان تأویل کنیم که با واقعیت منطبق شود؛ نه این که واقعیت محکم را تأویل و به موضوعی مشابه تبدیل گردانیم نمی شود واقعیت را به دنبال خود کشید و به سود عقیده ای توجیه کرد بلکه باید عقیده را با واقعیت منطبق ساخت.

البته در صورتی که آن چه واقعیت نامیده می شود چندان مسلّم نباشد، و عقیده ای نیز با برهان ثابت شده باشد می شود واقعیت را چنان تفسیر کرد که با آن عقیده سازگار افتد؛ آن هم مشروط به این که تفسیر خود را از واقعیت عین آن ندانیم و برای دیگران مجالی فراهم سازیم که به گونه ای دیگر داوری کنند در ذیل برای روشن شدن بحث به چند نمونه از تعارض روایت و واقعیت اشاره می کنیم:

1. در روایاتی متعدد، که اهل سنت از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل کرده اند، به عدالت همه

ص: 874

1- در این جا مقصود از روایت سخن معصوم نیست، بلکه سخنی است که از او روایت می کنند، یا آن چیزی است که از سخن معصوم درک می کنند پس ممکن است روایتی سخن معصوم نباشد یا باشد و مقصود او چیزی دیگر باشد

اصحاب تصریح شده است. (1) اما واقعیت این است که برخی اصحاب پیامبر مرتکب فسق و حتی ظلم شدند تعارض روایت و واقعیت در این جا آشکار است. یک راه حل این است که بر واقعیت چشم ببندیم و همه اعمال اصحاب را حمل بر صحت کنیم و آن ها را عادل بشماریم. این راه حل را اهل سنت برگزیدند و در واقع روایت را بر واقعیت ترجیح دادند. راه حل دیگر این است که از واقعیت چشم پوشی نکنیم و آن روایات را مجعول بشماریم این راه حل را شیعه برگزیده است. البته شیعه فقط از طریق مطالعه تاریخ در نیافته که آن روایات مجعول است، بلکه با ملاحظه سند آن ها و اخبار معارض نیز به دست جعل در این روایات پی برده است پس شیعه از دو طریق از جمله با نظر به واقعیت و استناد به، تاریخ، روایات عدالت همه صحابه را مجعول می شمارد.

2. در فروع کافی، سه روایت از امام صادق علیه السلام نقل شده است که ماه رمضان کمتر از سی روز نیست. (2) حال این که ما بالعیان می نگریم که در برخی سال ها ماه رمضان 29 روز است. بنابراین یا باید بر واقعیت چشم ببندیم و بگوییم ممکن نیست سال و قرنی بگذرد و ماه رمضان کمتر از سی روز باشد یا باید این روایات را غیر معتبر بدانیم و قائل شویم که «لیس الخبر کالمعاینة».

3. روایت کرده اند پیش از این که امام حسین رهسپار کوفه شود فرمود: (هُنَاكَ مَصْرَعِي وَ هُنَاكَ مَصَارِعُ أَصْحَابِي، لَا يَنْجُو مِنْهُمْ إِلَّا وَلَدِي عَلِيٍّ) (3) یعنی آن جا محل کشته شدن من و اصحابم است و به جز فرزندم علی، کسی از اصحاب من نجات نمی یابد. همچنین روایت کرده اند آن حضرت در شب عاشورا به اصحابش فرمود: (وَكُلُّكُمْ تُقْتَلُونَ مَعِيَ وَلَا يَبْقَى مِنْكُمْ أَحَدٌ) (4) یعنی همه شما با من کشته می شوید و یک نفر از شما باقی نمی ماند حال این که حداکثر ده نفر و حداقل دو - سه نفر از اصحاب امام در کربلا به شهادت رسیدند. (5) در این جا نمی توان واقعیت را نادیده گرفت و به استناد این دو روایت گفت که همه اصحاب امام کشته شدند. پس یا باید هر دو روایت را غیر معتبر بدانیم یا این که معنای آن را به سود واقعیت تأویل کنیم.

ص: 875

1- ر.ک: الاستیعاب فی معرفة الأصحاب، ج 1، ص 2 - 18.

2- ر.ک: الفروع من الکافی، ج 4، ص 79.

3- دلائل الامامة، ص 74

4- نفس المهموم فی مصیبة سیدنا الحسین المظلوم علیه السلام، ص 230

5- در کتاب شهید جاوید (ص 418 و 419) گفته شده که حداقل هشت نفر و حداکثر ده نفر از اصحاب امام به شهادت رسیدند. اما در سرگذشت کتاب شهید جاوید (ص 422 - 424) تعداد این عده دو - سه نفر دانسته شده است. دیگران نیز تعداد این گروه را در حدود ده نفر دانسته اند ر.ک: نگاهی نو به جریان عاشورا، ص 193 - 223؛ قضیه کربلا به ضمیمه قصه انتقام، ص 392 و 393؛ پرسش ها و پاسخ های برگزیده ویژه محرم، ص 70 - 72.

4. در اصول کافی به نقل از فضّه، روایت شده است که چون دشمنان امام در روز عاشورا می خواستند بر بدن او اسب بتازند، شیری آمد و دست هایش را بر پیکر امام گذاشت. عمر بن سعد که چنین دید به سپاهش گفت: این فتنه است. بدین ترتیب از تصمیم خویش منصرف شدند و برگشتند. (1) حال این که بر پایه گزارش های متعدد تاریخی دشمنان امام بر بدن او اسب تاختند در این جا نمی توان واقعیت تاریخی را نادیده گرفت و تسلیم این روایت شد؛ هر چند از فضّه روایت شده باشد.

5. به تواتر گزارش شده است که در کربلا پیکر امام حسین و یارانش را گروهی از طایفه بنی اسد که در آن نزدیکی می زیستند دفن کردند تردید در این باره تقریباً مانند تردید در کشته شدن آن حضرت است همان کسانی که گزارش کردند امام حسین کشته شد و در ماه محرم کشته شد و در کربلا کشته شد نیز گزارش کردند که پیکر آن حضرت را بنی اسد دفن کردند اما میان این واقعیت تاریخی با شماری روایات کلامی تعارض است. بر اساس این روایات، امام معصوم را جز امام معصوم دفن نمی کند، (2) بنابراین پیکر امام حسین را امام سجاد دفن کرد. این تعارض را چگونه می توان حل کرد؟ یا باید به آن واقعیت تاریخی تن بدیم و آن روایات را غیر معتبر بدانیم یا باید آن روایات، را بپذیریم و واقعیت تاریخی را نفی کنیم، و یا باید آن روایات را تفسیری دیگر کنیم دیگران چه کرده اند.

محدث قمی در منتهی الآمال و نفس المهموم، پس از این که از منابع متعدد نقل می کند که طایفه بنی اسد پیکر امام حسین را دفن کردند به عقیده شیعه می پردازد که امام را جز امام دفن نمی کند و آن را درست می داند وی بدین ترتیب همه آن واقعیات تاریخی را به نفع عقیده شیعه نفی می کند در نفس المهموم می گوید: «در جای خود ثابت شده است که متولی امر معصوم نمی شود مگر، معصوم و امام را جز امام غسل نمی دهد و اگر امام در مشرق بمیرد و وصی او در مغرب باشد خداوند میان آن ها جمع می کند.» (3)

و در منتهی الآمال، پس از تصریح به این که بنی اسد پیکر امام را به خاک سپردند، ناگهان می گوید: «موافق احادیث صحیحه که علمای امامیه به دست دارند بلکه موافق اصول مذهب امام را جز امام نتواند متصدی غسل و دفن و کفن شود. پس اگر چه به حسب ظاهر طایفه بنی

ص: 876

1- ر.ک: الاصول من الکافی، ج 1، ص 387.

2- همان، ج 1، ص 315 و 316 نیز ر.ک: بحار الأنوار، ج 48، ص 270.

3- نفس المهموم، ص 389

اسد حضرت سیدالشهدا علیه السلام را دفن کردند اما در واقع حضرت امام زین العابدین علیه السلام آمد و آن حضرت را دفن کرد» (1)

سخن در درستی یا نادرستی نظر محدث قمی نیست بلکه سخن در تعارض تاریخ و کلام است؛ تعارضی بسیار آشکار و تأمل برانگیز در این جا تاریخ می گوید: پیکر امام حسین را طایفه بنی اسد دفن کردند اما کلام می گوید پیکر آن حضرت را امام سجاد به خاک سپرد. در این تعارض، محدث قمی جانب کلام را می گیرد و با دو کلمه «ظاهر» و «واقع»، تاریخ را به نفع کلام تأویل و توجیه می کند.

اما راه حل دیگری نیز برای این موضوع است این که در کلام شیعه دقیق شویم و بنگریم که آیا روایات موجود در این باب قطعی الصدور است و آیا از آن، همین چیزی فهمیده می شود که مشهور است؛ و آیا نمی توان برای آن تخصیص قائل شد؛ و غیره.

آیت الله شعرانی، مترجم دانشور نفس المهموم، بر عکس مؤلف کتاب راه حل دوم را برگزیده و ضمن ترجمه آن گفته است اغلب عالمان شیعه مانند شیخ طوسی و شیخ مفید «روا می شمردند غیر معصوم مباشر غسل معصوم گردد؛ با رخصت یا رضایت ولی او». (2) وی سپس می افزاید: «این که باید حتماً مباشر غسل معصوم، معصوم باشد، بین متأخرین اخباریین معروف شده است و در میان علمای سابق که عارف به مسایل کلام و عقاید این فرقه بودند، ثابت نبود و این همه کتاب که قدما در کلام و اصول عقاید و یا خصوص امامت نوشتند و شرایط امامت را برشمردند، از این معنی نام نبردند.» (3)

آن چه یاد شد پنج نمونه از تعارض میان روایت و واقعیت است. این نمونه ها را آوردیم تا تعارض میان کلام و تاریخ در هدف امام حسین روشن تر شود ممکن است گفته شود در نفس الامر هیچ تعارضی میان روایت و واقعیت نیست پاسخ این است که بحث ما ناظر به نفس الامر نیست بلکه درباره ظاهر مسایل است؛ یعنی تعارض میان فلان روایت موجود با فلان واقعیت مسلم یا فلان گزاره کلامی با فلان شاهد تاریخی

گفتیم که تاریخ و کلام در باره هدف امام حسین معارض یک دیگرند. تاریخ بر آن است که آن حضرت به هدف اقامه حکومت در کوفه قیام کرد اما کلام رایج دلالت دارد که هر امام

ص: 877

1- منتهی الأمال، ج 2، ص 933.

2- دمع السجوم ترجمه کتاب نفس المهموم، ص 347

3- همان، ص 347 از این موضوع که امام را جز امام غسل نمی دهد تفسیرهایی بهتر از تفسیر شعرانی شده است. اما سخن در بهترین تفسیر نیست بلکه در این است که همه این تفسیرها برای رفع تعارض میان روایت و واقعیت است.

جزئیات همهٔ مسایل را می‌داند و در نتیجه امام حسین می‌دانست که به کوفه نمی‌رسد، چه رسد به اقامه حکومت در آن در سخنی از استاد مطهری بدین تعارض پرداخته شده است: «از نظر تاریخی نمی‌توان اثبات کرد که امام به قصد کربلا و یا با علم به کشته شدن حرکت کرد، بلکه از نظر تاریخ، که ظواهر قضایا را نقل می‌کند امام به طرف کوفه و قصد کوفه حرکت کرد.... در عین حال این جهت منافات ندارد با جهت دیگر و آن این که امام در یک سطح دیگری که سطح معنویت و امامت است می‌دانسته که عاقبت به کربلا نزول خواهد کرد و در همان جا شهید خواهد شد.» (1)

در این سخن که مانند آن را بسیار گفته اند به تعارض کلام و تاریخ تصریح شده است. این سخن را می‌توان بدین صورت تلخیص کرد:

تاریخ: امام به طرف کوفه می‌رفت و نمی‌دانست در عاشورا شهید می‌شود.

کلام: امام می‌دانست به طرف کربلا می‌رود و در عاشورا شهید می‌شود.

در این جا سه دیدگاه (نظریه شهادت محض نظریه جمع و نظریه حکومت)، وجود دارد:

1. پیروان نظریه شهادت محض بر آنند که اساساً تعارضی میان تاریخ و کلام نیست، زیرا از تاریخ نیز به دست می‌آید که امام می‌دانست به شهادت می‌رسد و پیروزی ممکن نیست. این عده هیچ یک از دلایل نظریه حکومت را نمی‌پذیرند و معتقدند که هیچ قول و فعلی از امام حسین دلالت بر حکومت ندارد.

این تفسیر، دفاع ناشیانه از نظریه شهادت است و خلاف واقعیت های مسلم تاریخی

2. از پیروان نظریه جمع، ضمن قبول تعارض میان تاریخ و کلام یکی را ناظر به ظاهر و دیگری را ناظر به واقع می‌دانند یعنی امام حسین به ظاهر به طرف کوفه می‌رفت، اما می‌دانست در روز عاشورا در کربلا به شهادت خواهد رسید این نظریه نسبت به نظریه پیش یک گام جلوتر به طرف واقعیت است اما آن را توجیه و تأویل می‌کند. بدین ترتیب که کلام را اصل قرار می‌دهد و تاریخ را چنان تفسیر و تأویل می‌کند که مطابق آن باشد.

اینک این پرسش پیش می‌آید که آیا این عقیده کلامی شیعه چندان مبرهن و قطعی است که باید تاریخ را به نفع آن تأویل کرد؟ آیا در کلام شیعه علم امام به جزئیات همه مسایل آینده قطعی است؟ آیا تفسیر دیگری از کلام شیعه وجود ندارد که تعارضی با تاریخ نداشته باشد؟

ص: 878

آیا بهتر نیست به جای تأویل واقعیت تفسیری دیگر از کلام شیعه ارائه کرد؟

3. پیروان نظریه حکومت بر آنند که باید واقعیات مسلّم تاریخی را پذیرفت و کلام را چنان سامان داد که معارض با واقعیت نباشد. این عده در برخی مسایل کلامی تسلیم مشهورات نمی شوند و آن ها را قطعی به شمار نمی آورند علم امام را محدود می دانند و معتقدند که حتی یک روایت صحیح وجود ندارد که امام حسین می دانست در عاشورای سال 61 در کربلا به شهادت می رسد.

در پایان این بحث مناسب است به دیدگاه اهل سنت درباره هدف امام حسین اشاره کنیم. مقصود این است که بدین طریق تعارض کلام شیعه و تاریخ را در هدف امام حسین نشان دهیم. از آن جا که کلام شیعه و اهل سنت متفاوت است و آن ها امام حسین را عالم بما کان و یکنون نمی دانند، در تحلیل قیام آن حضرت از تاریخ فراتر نمی روند و پشت پرده ای برای آن قائل نیستند نظر رایج اهل سنت این است که امام حسین می خواست به کوفه برود تا تشکیل حکومت بدهد. انتقادی هم که عده ای از اهل سنت به آن حضرت می کنند، بر این مبناست که چرا امام بدون قدرت کافی در پی تشکیل حکومت بود. آن ها اعتراف می کنند که یزید فاسق بود و امام حسین صلاحیت خلافت داشت ولی برخی از ایشان انتقاد می کنند که چرا آن حضرت بدون عده و عده کافی قیام کرد و جانش را از دست داد. (1) اگر آن ها معتقد بودند که امام حسین به قصد شهادت یا با علم بدان قیام کرد هرگز چنین انتقادی را روا نمی شمردند.

آری، برخی دانشوران اهل سنت تصریح کرده اند که آن حضرت به قصد تشکیل حکومت قیام کرد از جمله ابن کثیر عنوان یک بحث از کتابش را به همین اختصاص داده است: «حکایت حسین بن علی - رضی الله عنه - و علت هجرتش با خانواده از مکه به عراق برای به دست آوردن حکومت.» (2) همچنین شمس الدین ذهبی درباره آن حضرت می گوید: «در پی خلافت از مکه به کوفه رفت.» (3) ابن جوزی نیز می گوید: «اهل عراق به حسین نامه نوشتند که به سوی ما بیا تا با تو بیعت کنیم و چون او خود را سزاوار می دانست و گمان می کرد که یاریش می کنند، به سوی ایشان رفت.» (4) این که ابن جوزی می گوید امام امید به یاری داشت، یعنی انتظار

ص: 879

1- برای تحقیق بیشتر ر.ک انقلاب کربلا از دیدگاه اهل سنت ص 207 - 242؛ اندیشه سیاسی در اسلام معاصر، ص 315 - 325؛

شهید جاوید، ص 186 - 177

2- البداية والنهاية، ج 8، ص 149

3- تاریخ الاسلام ووفیات المشاهیر و الاعلام، ج 5، ص 5.

4- الرد علی المتعصب العنید، ص 71

داشت که پیروز شود و حکومت تشکیل دهد هندو شاه صاحبی نخبجوانی نیز می گوید: «کوفیان به حسین نامه نوشتند و ایمان مؤکده یاد کردند که اگر او به کوفه رود با او بیعت کنند و به دفع بنی امیه مشغول شوند و هر چه از معاونت و معاضدت ممکن باشد به جای آرند و این مراسلت و دعوت مکرر شد حسین... به سخن ایشان فریفته گشت و عزیمت کوفه را تصمیم داد.» (1)

باری، از آن جا که اهل سنت قائل به علم غیب برای امام حسین نیستند، در تحلیل قیام به همان تاریخ اقتضای می کنند و چیزی را تأویل نمی کنند. به نظر می آید که اگر تاریخ امام حسین به هر جماعتی غیر از شیعه ارائه شود علی الاغلب همین تفسیر را می کنند که آن حضرت به قصد تشکیل حکومت به کوفه می رفت نظر رایج شیعه فقط با کلام شیعه منطبق است.

موضوع مورد اختلاف کلام (علم امام)، یا تاریخ؟

از آن چه در پیش گفتیم دانسته می شود که موضوع مورد اختلاف در باره امام حسین، نه موضوعی تاریخی که موضوعی کلامی و درباره مقدار علم امام است. میان پیروان نظریه حکومت، با آن دسته از پیروان نظریه شهادت که قائل به دو بعد ظاهری و باطنی در قیام امام حسین هستند اختلافی در تاریخ نیست هر دو گروه می گویند به گواهی تاریخ آن حضرت به قصد پیروزی در کوفه قیام کرد اما پیروان نظریه شهادت با استناد به روایات کلامی بر آنند که امام می دانست به حکومت نمی رسد. پس اختلاف نه در تاریخ، که در کلام است؛ آن هم نه در علم امام به شهادتش که در علم به زمان شهادتش.

چنان که می نگریم یک موضوع کوچک کلامی (علم امام به زمان شهادتش)، منشأ یک اختلاف بزرگ تاریخی شده است پس اختلاف در باره هدف امام حسین هنگامی حل می شود، اختلاف درباره مقدار علم امام حل شود به دیگر گفته بحث درباره هدف آن حضرت مسبوق است به بحث در باره مقدار علم امام. اگر مسلم شود که امام حسین زمان شهادتش را می دانست نظریه شهادت ثابت می شود؛ و اگر ثابت شود که آن حضرت علم بدین موضوع نداشت، نظریه حکومت به اثبات می رسد.

ممکن است گفته شود باید از این موضوع کلامی گذشت و فقط به بحث تاریخی در باره قیام امام پرداخت. این پیشنهاد موجه است و می شود با قطع نظر از امامت آن حضرت و علم غیب به پژوهش در این باره پرداخت این پژوهش تاریخی و برون دینی خواهد بود اما از

ص: 880

نظر شیعه، ناتمام است و وافی به مقصود نیست دغدغه شیعه این است که با لحاظ داشتن مقام امامت آن حضرت معلوم شود که هدف امام چه بود. این دغدغه نیز موجه است و چنین پژوهشی، لازم.

باری، بحث درباره هدف امام حسین به نتیجه غایی نمی رسد الا این که مقدار علم امام معلوم شود. اما سوگمندانه در این موضوع اختلافی شدید وجود دارد. برخی از عالمان شیعه بر آنند که معصومین علم حضوری و نامتناهی ولایتی دارند به نظر این عده، امام جزئیات مسایل را می داند؛ حتی وقت قیامت و تعداد قطرات باران و سنگریزه های بیابان را در مقابل عده ای دیگر بر آنند که علم امام محدود است و هرگز همه مسایل آینده را نمی داند. ممکن نیست در این بحث مختصر بدین موضوع مفصل پرداخت. فقط یادآور می شویم که ضروری مذهب تشیع نیست که ائمه معصومین علیهم السلام همه مسایل آینده را می دانند. حتی شیخ مفید، که از اجله متکلمان شیعه است می گوید: اجماع شیعه این است که ائمه معصومین علیهم السلام همه چیز را نمی دانند وی در المسائل العکبریه نوشته است:

«این که گفته اند: "امام همه حوادث آینده را می داند" اجماع ما مخالف آن است و شیعه بر این سخن اجماع نکرده است اجماع ایشان بر این است که امام حکم همه حوادث آینده را می داند نه این که خود حوادث را به طور تفصیل می داند..... و نیز ما این مطلب را تصدیق نمی کنیم که حسین علیه السلام می دانست اهل کوفه تنهائش می گذارند زیرا هیچ دلیل عقلی و نقلی بر آن نداریم.» (1)

چنان که گذشت اختلاف در باره هدف امام حسین به مسأله ای کلامی بر می گردد. دلیلی که برای این مدعا اقامه کردیم اقرار پیروان نظریه شهادت بود که قیام امام دو بعد دارد: بعد ظاهری که تاریخ می گوید و بعد باطنی که روایات دلالت دارد دلیل دوم تحلیل اهل سنت از تاریخ امام حسین است که چون معتقد به کلام شیعه نیستند به همان تاریخ بسنده می می کنند و قیام آن حضرت را برای تشکیل حکومت می دانند.

دلیل سوم نیز برای این مدعا می توان اقامه کرد و آن اقرار تاریخی پیروان نظریه شهادت است. گاهی این عده به صراحت گفته اند که امام حسین در پی تشکیل حکومت بود. و این سخن را نه از سر غفلت، بلکه در مقام توضیح تاریخ گفته اند یعنی ضمن تصدیق این که آن حضرت علم به زمان شهادتش داشت در مقام گزارش تاریخ، اعتراف کرده اند که امام به قصد

ص: 881

تشکیل حکومت به طرف کوفه می رفت مناسب است به چند نمونه اشاره کنیم:

1. نمونه نخست را اختصاص می دهیم به گفتاری از علامه طباطبایی که رساله ای در نقد شهید جاوید، ذیل عنوان بحثی کوتاه در باره علم امام علیه السلام نوشته است آیت الله صالحی نجف آبادی در پاسخ به این کتاب علامه طباطبایی نوشته است که آن چه وی در باره برنامه حرکت امام حسین مرقوم داشته مبهم است:

«از رساله نامبرده معلوم نمی شود که: 1. آیا امام قصد قیام تهاجمی مسلحانه داشته؛ 2. یا به قصد کشته شدن حرکت فرموده؛ 3. یا اول قصد قیام تهاجمی داشته و بعداً قصد کشته شدن کرده؛ 4. یا اول به قصد دفاع، از مدینه به مکه رفته و پس از گزارش مساعد مسلم، حرکت آن حضرت به سوی کوفه هم جنبه دفاعی داشته و هم برای تسخیر کوفه به وسیله نیروهای صد هزار نفری ملی بوده و پس از برخورد با نیروهای دشمن که رابطه اش با کوفه قطع شد، حالت دفاعی به خود گرفته و در راه دفاع شهید شده است؟ هیچ یک از این چهار وجه از این رساله، به طور صریح فهمیده نمی شود ولی کتاب شهید جاوید وجه چهارم را اختیار کرده و به طور کامل توضیح داده است. (1)

علامه طباطبایی در پاسخ به این نقد آیت الله صالحی گفته است: «همین وجه چهارم در آخر رساله تأیید شده است.» (2) سخن ما درباره همین جمله است. طباطبایی همان چیزی را تأیید کرده که صالحی در شهید جاوید گفته است پس اختلافی به لحاظ تاریخی نیست.

2. گفتار دوم از استاد مطهری است وی در جایی سه دلیل آورده است که «امام می خواست زمام [حکومت] را به دست بگیرد.» (3) و در جایی دیگر گفته است: «هیچ کس مدعی نیست که امام نمی خواسته و مایل نبوده حکومت اسلامی تشکیل دهد و یا در این راه فعالیت نمی کرده است.» (4) همچنین گفته است: «به عقیده ما ترتیب اثر دادن به نامه های اهل کوفه، خود قرینه است بر این که امام در صدد به دست گرفته حکومت و زعامت بود مسلم هم برای چنین کاری به کوفه آمد.» (5)

3. گفتار سوم از آیت الله استادی است؛ نویسنده دو نقد بر کتاب شهید جاوید. وی گفته است: «هنگامی که عده بسیاری از مردم کوفه از امام حسین دعوت کردند که به این جا بیایند

ص: 882

1- عصای موسی، ص 88

2- سرگذشت کتاب شهید جاوید، ص 560

3- مجموعه آثار، ج 17، ص 547

4- همان، ج 17، ص 678

5- همان، ج 17، ص 539

و حکومتی تشکیل دهید و ما از شما حمایت می کنیم آن حضرت نیز با قطع نظر از امامت، احساس کرد که آن اعتراض و امر به معروف زمین های بهتر پیدا کرده است و عده فراوانی هستند که ادعا می کنند خواهان تشکیل حکومت هستند امام حسین منهای این که معصوم باشد، هم می خواست اعتراض کند هم امر به معروف کند، هم حجت را بر مردم تمام کند و هم این که بر فرض وفای عهد، مردم تشکیل حکومت بدهد. هر چهار مطلب درست است و با یکدیگر قابل جمعند.» (1)

وی از این هم صریح تر گفته است: «ما نمی گوئیم امام به قصد کشته شدن رفت، بلکه می گوئیم با علم به این که کشته می شود رفت؛ اما علی الظاهر طبق دعوت اهل کوفه برای تشکیل حکومت رفت.» (2) «تکلیف امام اجابت دعوت مردم کوفه برای تشکیل حکومت بوده اما می دانسته است که این خواسته به انجام نمی رسد.» (3) «اجابت دعوت کوفیان و طرح تشکیل حکومت نیز با علم به شهادت منافات ندارد و ما معتقدیم که حضرت از ابتدا سرانجام کار را می دانست.» (4)

توجه شود که این سخن یکی از پیروان نظریه شهادت و ناقدان کتاب شهید جاوید است. حال این که صالحی نجف آبادی نیز در کتاب مزبور می گوید: 1. امام حسین می دانست کشته می شود؛ فقط زمان آن را نمی دانست 2. امام به قصد کشته شدن قیام نکرد. 3. امام در پی تشکیل حکومت بود. (5)

بنابراین اختلاف نه در هدف امام است و نه در علم به شهادتش؛ بلکه در یک مسأله ریز کلامی است؛ یعنی علم امام به زمان شهادتش.

4. گفتار چهارم از حجت الاسلام جعفریان است. در عین حال که وی نظریه شهادت را می پذیرد و بر آیت الله صالحی خرده می گیرد، (6) اما می گوید: «علت اصلی خروج [امام حسین] از مدینه، در وهله نخست گریز از شرایط حاکم بر این شهر برای گرفتن بیعت به زور است. در وهله دوم: پیدا کردن شرایط مناسبی برای مبارزه با یزید و احیاناً اگر زمینه مساعد بود، ساقط کردن وی و به دست گرفتن حکومت.» (7)

ص: 883

1- سرگذشت کتاب شهید جاوید ص 493 - 495 با اندکی تصرف و تلخیص.

2- همان، ص 339

3- همان، ص 474 و 475

4- همان، ص 498

5- ر.ک: شهید جاوید ص هفت - نه و 368؛ عصای، موسی ص 132 و 133 و 159 - 161.

6- ر.ک: تأملی در نهضت عاشورا، ص 239

7- همان، ص 66.

این ها سخنانی است از پیروان نظریه شهادت ولی در تأیید نظریه حکومت این ها سهو نکرده اند و این سخنان را از سر غفلت بر قلم نیاورده اند بلکه در مقام گزارش تاریخ بوده اند و در این گزارش، علی رغم مبنای عقیدتی خودشان، اعتراف می کنند که امام حسین در پی بازپس گرفتن حکومت بود. پس موضوع اختلاف، نه مسأله ای تاریخی، بلکه کلامی است. پیروان نظریه شهادت نیز در مقام تاریخنگاری بر آنند که امام در پی تشکیل حکومت بود.

مقصد و مقصود امام حسین علیه السلام

در این بحث فرض را بر این می گذاریم که نظریه شهادت پذیرفته شده است و امام حسین علیه السلام به قصد شهادت قیام کرد پس بحث را از این جا ادامه می دهیم.

نخستین نکته ای که باید یاد کنیم تفاوت میان مقصد و مقصود است. برای مثال آن که به کتابفروشی می رود تا کتابی بخرد، مقصدش کتابفروشی است و مقصودش خرید کتاب. در این مثال تفاوت میان این دو آشکار است ولی گاهی بدین آشکاری نیست و یا چندان به مقصد توجه می شود که مقصود از یاد می رود.

اگر هم پذیرفته شود که امام حسین به قصد شهادت قیام کرده بود تردیدی نیست که شهادت، مقصد امام بود و نه مقصود آن حضرت نمی خواست که فقط کشته شود، بلکه می خواست برای هدفی کشته شود پس باید بدان هدف عنایت بلیغ کرد؛ هدفی که امام برای آن جان داد به دیگر گفته با گفتن این که هدف امام شهادت بود بحث تمام نمی شود این آغاز بحث است و باید افزوده شود که امام برای چه هدف بزرگتری ترک سر و جان کرد.

شهادت هدف ابتدایی است و نه نهایی، وسیله است و نه هدف، طریقت دارد و نه موضوعیت امام حسین به تصدیق شیعه و اهل سنت گرامی ترین شخصیت روزگار خود بود و حیاتش بس مغتنم پس باید نگریست که آن حضرت چه هدفی بزرگتر از حفظ حیات خویش و خویشانش داشت که حاضر شد این همه را فدای آن کند.

متأسفانه در سده های گذشته به این مهم توجه نمی شد همواره سخن از این بود که امام حسین کشته شد و چگونه کشته شد نه این که چرا کشته شد همیشه سخن در این بود که خدا می خواست تا امام حسین کشته و خانواده اش اسیر شود، اما چرایی این خواسته موضوع بحث نبود. از مقصد امام بسیار سخن می گفتند و از مقصودش نه

یکی از بحث های رایج در کتاب های، مقتل تعداد زخم هایی بود که بر امام وارد شد. از 67

زخم تا 360 زخم و تا 1900 گفته اند. بحث دیگر درباره تعداد سوراخ های پیراهن امام بود که تا بیش از 110 سوراخ بر اثر شمشیر و نیزه شمرده اند موضوع دیگر، غارت لباس و اموال امام بود که پیراهنش را چه کسی غارت کرد و نعلیش را چه کسی و انگشترش را چه کسی همه این جزئیات را در کتاب های مقتل آورده اند اما در باره هدف امام و انگیزه های قیامش خاموشی گزیدند. آن قدر در جزئیات غرق شدند که از کل غفلت کردند.

باری، اگر گفته شود امام حسین به قصد شهادت قیام کرد جمله ای تمام گفته نشده است. اما این سخن آنقدر تکرار و تلقین شده که پنداشته می شود جمله ای کامل است. با این جمله جای این پرسش است که چرا امام می خواست دانسته خود را به کشتن دهد. پاسخ متداول این است که در اعتراض به حکومت پس جمله فوق را باید این چنین تکمیل کرد که «امام حسین در اعتراض به حکومت به قصد شهادت قیام کرد.» در جمله نخست فقط به مقصد امام اشاره شده ولی جمله دوم شامل مقصد و مقصود آن حضرت است.

اگر نظریه شهادت پذیرفته شود باید گفت که امام در اعتراض به حکومت قیام کرد. اما نظریه حکومت به صراحت دلالت دارد که آن حضرت در پی اقامه حکومت بود. پس، بر اساس هر دو نظریه، هدف امام در این قیام به موضوع حکومت برمی گردد؛ یا اعتراض به حکومت، و یا اقامه حکومت. (1) یعنی آن حضرت به هدف سلب مشروعیت از حکومت یزید و افشای نامشروع بودن آن و یا به هدف براندازی حکومت یزید و تشکیل حکومتی عادلانه تن به مرگ خویش و خویشانش داد.

نظریه شهادت:

- مقصد شهادت

- مقصود: اعتراض به حکومت

نظریه حکومت:

- مقصد: کوفه

- مقصود: اقامه حکومت

ممکن است گفته شود که با این تفسیر قیام امام حسین حرکتی کاملاً سیاسی تلقی

ص: 885

1- البته حکومت هم مقصود نهایی و هدف غایی نیست بلکه وسیله ای است برای احقاق حق و ابطال باطل. بنابراین حکومت نیز مقصدی است برای مقصود عدالت

می شود. می گویم که کاملاً چنین است. بیعت نکردن با یک حاکم، نامه نگاری به مردم و افشای ظلم ها و بدعت های آن حاکم، فرستادن نماینده ای به کوفه و بیعت گرفتن از مردم برای مبارزه با حکومت و خرید سلاح اگر اقدامی سیاسی نیست پس چیست؟ فعالیت های آن حضرت، چه به هدف اعتراض به حکومت باشد و چه به هدف اقامه حکومت، نقطه مرکزی سیاست است. نه مگر موضوع سیاست، قدرت است؟ پس هر حرکتی که معطوف به قدرت باشد، خواه برای افشای مظالم آن و خواه برای برانداختن آن اقدامی است یکسره سیاسی؛ آن هم از گونه انقلابی آن.

اما این نکته را با صد البته نیز بگوییم که این اقدام سیاسی، برخاسته از متن دین و به دستور دین، و برای احیای دین بود پیشوای این دین خلافت را پس از خود بر آل ابوسفیان حرام کرده بود اما چندی از درگذشت پیامبر نگذشته بود که معاویه، فرزند ابوسفیان، و سپس فرزندش یزید خلافت را از آل علی غصب کردند بنابراین اعتراض به این خلافت، اقدامی کاملاً دینی بود و عمل به یک دستور مهم دین؛ اما دستوری که معطوف به سیاست بود. فراموش نکنیم هنگامی که امام حسین را به بیعت با یزید دعوت کردند، آن حضرت فرمود: من از پیامبر خدا شنیدم که فرمود: (الْخِلَافَةُ مُحَرَّمَةٌ عَلَى آلِ أَبِي سُفْيَانَ) [\(1\)](#) یعنی خلافت بر خانواده ابوسفیان حرام است.

خلاصه این که هم می توان گفت که قیام امام حسین حرکتی کاملاً سیاسی بود، اما به دستور

دین؛ و هم می توان گفت که قیام آن حضرت حرکتی کاملاً دینی بود، اما با موضوع سیاست.

نقد من نخست معطوف به سنت گرایانی است که در سده های گذشته، تفسیری غیر سیاسی از قیام امام حسین به دست دادند. این ها چون خود غیر سیاسی بودند، یا موضوع سیاست در کانون توجهشان نبود، آن حضرت را مطابق منش و مرام خویش تفسیر می کردند. اما اینک عده ای دیگر و این بار نه از جانب سنتگرایان که از جناح روشنفکران سکولار، می خواهند همان تفسیر سنتی را بازسازی کنند و به نام ایدئولوژی زدایی، به سیاست زدایی از قیام امام حسین پردازند یکی از این شمار می گوید:

«در واقع با ایدئولوژی کردن مذهب از آن هتک تقدس می شود. سرمایه اساطیر را بر سر زمان به سودا می نهد از آن ها اساطیر سیاسی می سازد از آن ها اسطوره زدایی می کند و آن ها را در

ص: 886

امور این جهانی خرج می کند. بگذارید برایتان مثالی عینی بیاورم واقعه کربلا دارای معنایی اساطیری است. مفهوم شهید در انگاره امام حسین علیه السلام که در صحرای کربلا جنگید و در ماه محرم 61 هـ به شهادت رسید تجلی می یابد. غالب روایاتی که این ماجرا را حکایت می کنند بر زاویه عاطفی و تمثیلی این فاجعه تأکید دارند. در تعبیرهای جدید، مثلاً در تفسیر نجف آبادی، بر عکس کوشش شده است تا این درام از جنبه تاریخی تفسیر شود. امام حسین علیه السلام دیگر یک چهره اسطوره ای یا نمونه مجسم شهید نیست که با ریخته شدن خون ناحقش [خونش بناحق] به دست اشقیا ما را رستگار می کند بلکه یک شخصیت تاریخی است که به خاطر آرمان سیاسی اش می میرد بدین سان جای زمان حلقوی اسطوره شهید را زمان خطی مبارزات سیاسی می گیرد.» (1)

در این نظر، سیاسی دیدن قیام امام حسین یعنی ایدئولوژی ساختن از آن و ایدئولوژی ساختن از آن یعنی هتک تقدس از آن این تفسیر روشنفکرانه از قیام امام، مانند همان تفسیر سنت گرایانه است که دخالت در سیاست را دخول در دنیا و آن را خلاف تقدس می داند. بر پایه این دیدگاه اگر گفته شود که امام حسین برای «آرمان سیاسی» خویش به شهادت رسید، آن حضرت برای امور این جهانی خرج شده است. حال این که چه عده ای پسندند و چه نپسندند امام حسین از جمله برای آرمانی سیاسی و مربوط به همین دنیای مردم قیام کرد. نه آیا اعتراض آن حضرت به نظام سیاسی موجود و بزرگترین حاکم سیاسی وقت بود؟

از تکرار بحث سابق پرهیز و فقط اضافه می کنم که اگر هم یزید حاکمی عادل و متشرع بود، باز هم امام حسین برای خلع ید از وی و به دست آوردن خلافت قیام می کرد، زیرا در نظام سیاسی اسلام فقط اصل این نیست که چگونه باید حکومت کرد بلکه این نیز اصل است که چه کسی باید حکومت کند و یزید به فرض هم که عادلانه حکومت می کرد، بنیاد حکومتش نامشروع بود و کسی نبود که باید حکومت کند.

در سخنان امام حسین به هر دو موضوع اشاره شده است هم از ظلم و فسق یزید حکایت رفته، و هم بدین موضوع تأکید شده که اساساً خلافت بر خانواده ابوسفیان حرام است. پس اعتراض آن حضرت فقط به شخص یزید نبود بلکه اعتراض به یک نظام سیاسی بود.

ص: 887

1- زیر آسمان های جهان، ص 155 و 156. شایگان در این کتاب تصریح می کند که به جز در دوران انقلاب ایران، آن هم به مدت یک ماه همواره «فردی غیر سیاسی» بوده است. همان، ص 42.

1. ابصار العين في انصار الحسين عليه السلام محمد بن طاهر سماوی، تحقیق: محمد جعفر طبسی، چاپ اول مرکز الدراسات الاسلامیه لممثلیة الولی الفقیه فی حرس الثورة الاسلامیه، 1377.
2. اثبات الوصیة، علی بن حسین مسعودی، چاپ دوم، قم، منشورات رضی، 1404.
3. اسرار شهادة آل الله صلوات الله عليهم، میرزا محمد باقر شریف طباطبائی، بدون مشخصات کتابشناختی
4. اعیان الشیعه، محسن امین، معاصر، دارالتعارف، بیروت.
5. الارشاد في معرفة حجج الله على العباد، محمد بن محمد نعمان (شیخ مفید)، تحقیق: مؤسسة آل البيت عليهم السلام لاحیاء التراث، چاپ اول: بیروت مؤسسة آل البيت، 1416
6. الارشاد في معرفة حجج الله على العباد، محمد بن محمد نعمان (شیخ مفید)، ترجمه سید هاشم رسولی محلاتی تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ ششم 1383
7. الاستیعاب في معرفة الاصحاب ابن عبدالبر، تحقیق: علی محمد بجاوی، مصر، مكتبة نهضة مصر.
8. الاصول من الكافي، محمد بن یعقوب کلینی، تصحیح و تعلیق: نجم الدین [حسن حسن زاده] آملی و علی اکبر غفاری تهران المكتبة الاسلامیه، 1388
9. الاصول من الكافي، محمد بن یعقوب کلینی، ترجمه محمد باقر کمره ای چاپ پنجم تهران: المكتبة الاسلامیه، 1397
10. الامالی، محمد بن علی بن بابویه شیخ صدوق، تحقیق: مؤسسة البعثة، چاپ اول قم، مؤسسة البعثة، 1417.
11. اندیشه سیاسی در اسلام معاصر، حمید عنایت ترجمه بهاءالدین خرمشاهی، چاپ سوم تهران: انتشارات خوارزمی، 1372.
12. انقلاب کربلا از دیدگاه اهل سنت (چاپ اول: قم، عبدالمجید ناصری داوودی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی 1385)
13. بحار الأنوار الجامعة لدرر اخبار الأئمة الاطهار، محمد باقر مجلسی، چاپ دوم: بیروت: مؤسسة الوفاء، 1403
14. البداية والنهاية، عمادالدین اسماعیل بن کثیر، مصر، مطبعة السعادة.
15. بصائر الدرجات، محمد بن حسن صفار تحقیق: محسن کوچه باغی، چاپ دوم: تبریز

16. پرسش ها و پاسخ های برگزیده ویژه محرم گروه مؤلفان، چاپ اول: قم، دفتر نشر معارف، 1382.
17. پس از پنجاه سال پژوهشی تازه پیرامون قیام حسین علیه السلام، سید جعفر شهیدی چاپ نهم تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1365
18. تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر والاعلام، شمس الدین محمد ذهبی، تحقیق: عمر عبدالسلام تدمری چاپ اول: بیروت: دار الكتاب العربی، 1410.
19. تاریخ الطبری (تاریخ الامم و الملوك)، محمد بن جریر طبری، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم بیروت: دار التراث.
20. تاریخ چیست؟، نئی. ایچ. کار، ترجمه حسن کامشاد، چاپ پنجم تهران: انتشارات خوارزمی، 1378.
21. تأملی در نهضت عاشورا، رسول جعفریان چاپ اول قم، انتشارات انصاریان، 1381.
22. التبیان فی تفسیر القرآن، محمد بن حسن طوسی تحقیق احمد حبیب قصیر عاملی چاپ اول: قم، مکتب الاعلام الاسلامی، 1409
23. تجارب السلف هندو شاه صاحبی نخبجوانی، تصحیح عباس اقبال آشتیانی، چاپ سوم: تهران: کتابخانه طهوری، 1357.
24. تذکرة الشهداء، حبیب الله شریف کاشانی تحقیق: مؤسسه فرهنگی شمس الضحی، چاپ اول، تهران: مؤسسه فرهنگی شمس الضحی، 1384.
25. جلاء العیون، محمد باقر مجلسی تحقیق سید علی، امامیان چاپ یازدهم قم، انتشارات سرور، 1384
26. جنة المأوی، محمد حسین آل کاشف الغطاء، چاپ دوم بیروت: دار الاضواء، 1408.
27. جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام محمد حسن نجفی، تحقیق: عباس قوچانی، چاپ سوم، تهران: دار الکتب الاسلامیة، 1362
28. حسین علیه السلام شهید آگاه و رهبر نجاتبخش اسلام لطف الله صافی گلپایگانی تهران کتابخانه صدر
29. حسین وارث آدم علی شریعتی انتشارات قلم، 1360، مجموعه آثار 19.
30. الخصائص الحسینیة، جعفر تستری چاپ چهارم: نجف، المطبعة الحیدریة، 1375.
31. دعوات الحسینیة، محمد علی غروی نخبجوانی، بمبئی، مطبع مظفری، 1330.
32. دلائل الامامة، محمد بن جریر بن رستم طبری، چاپ سوم: قم، منشورات رضی، 1363.

33. دمع السجوم: ترجمه کتاب نفس المهموم عباس قمی، ترجمه ابوالحسن شعرانی، چاپ دوم، قم، انتشارات هجرت، 1383.

34. الذریعة الى تصانیف الشيعة، آقا بزرگ تهرانی چاپ سوم: بیروت: دار الاضواء.

35. الرد علی المتعصب العنید، ابن جوزی، تحقیق محمد کاظم محمودی، بدون مشخصات کتابشناختی، 1403

36. رموز الشهادة: ترجمه کامل نفس المهموم و نفثة المصدور، عباس قمی، ترجمه محمد باقر کمره ای چاپ: اول انتشارات اسلامی،

1363

37. ریحانة الادب في تراجم المعروفين بالكنية او اللقب، محمد علی مدرّس تبریزی، چاپ چهارم: انتشارات خیام، 1374

38. زیر آسمان های جهان: گفتگوی داریوش شایگان با رامین جهانبگلو، ترجمه نازی عظیمی چاپ سوم، تهران: فرزانه روز 1376

39. سرگذشت کتاب شهید جاوید رضا استادی چاپ اول: قم، قدس، 1382

40. سیری در سر شهادت سالار شهیدان حسین بن علی علیهما السلام سید احمد فهری زنجان، تهران: انتشارات جهان

41. شش بال مردان علم در رنسانس، جرج سارتون ترجمه احمد آرام، چاپ سوم تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی،

1364

42. شهید جاوید حسین بن علی علیه السلام، نعمت الله صالحی نجف آبادی، چاپ دوازدهم: تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا،

1360

43. عاشورا در گذار به عصر سکولار حسین نورانی نژاد و امین چالاکی و سمیه عالمی پسند (به کوشش) چاپ اول: تهران انتشارات کویر

1383

44. عصای موسی علیه السلام یا درمان بیماری غلو، نعمت الله صالحی نجف آبادی، چاپ اول تهران: انتشارات امید فردا، 1380.

45. عنوان الکلام محمد باقر فشارکی، چاپ پنجم: تهران: کتابفروشی اسلامی، 1377.

46 الفتوح، احمد بن اعثم، زیر نظر محمد عبدالمعید خان، بیروت: دار الندوة الجديدة.

47. الفروع من الکافی، محمد بن یعقوب کلینی تصحیح علی اکبر غفاری، چاپ سوم تهران: دار الکتب الاسلامیه، 1367

48. فرهنگ جامع سخنان امام حسین علیه السلام، گروه حدیث پژوهشکده باقر العلوم، ترجمه علی مؤیدی،

چاپ چهارم: قم، نشر معروف، 1385.

49. قصه کربلا به ضمیمه قصه انتقام علی نظری منفرد چاپ سیزدهم قم انتشارات سرور، 1384

50. قضاوت زن در فقه اسلامی همراه چند مقاله دیگر گروه حدیث پژوهشکده باقر العلوم، چاپ اول: تهران: انتشارات امید فردا 1384

51. کتاب هفت ساله چرا صدا در آورد، علی پناه اشتهاوردی چاپ اول، قم، انتشارات علامه، 1391

52. مشیر الاحزان ابن نما حلی تحقیق مؤسسه الامام المهدی علیه السلام، چاپ سوم قم، مؤسسه الامام المهدی، 1406.

53. مجمع الامثال، ابوالفضل احمد می دانی، تحقیق: محمد محیی الدین عبد الحمید، مطبعة السنة المحمدية، 1374.

54. مجموعه آثار مرتضی مطهری چاپ اول تهران و قم، انتشارات صدرا، 1377.

55. مجموعه رسائل اعتقادی محمد باقر مجلسی، تحقیق سید مهدی رجائی مشهد بنیاد پژوهش های اسلامی 1368

56. محرق القوب، مهدی نراقی چاپ سنگی

57. المستقصى في امثال العرب ابو القاسم محمود زمخشری، چاپ دوم بیروت: دار الکتب العلمیة، 1397

58. معالم المدرستین، سید مرتضی عسکری تهران مؤسسه البعثة، چاپ چهارم، 1412ق.

59. مقتل الحسين ابو مؤید موفق بن احمد مکی (خوارزمی)، تحقیق: محمد سماوی، قم، مکتبه المفید.

60. مقدمة مرآة العقول في شرح اخبار آل الرسول سيد مرتضى عسکری، چاپ دوم: تهران: دار الکتب الاسلامیة، 1363

61. مقصد الحسین، میرزا ابوالفضل زاهدی، قمی چاپ دوم قم مؤسسه مطبوعاتی پیروز، 1350.

62. الملهوف علی قتلی الطفوف، سید ابن طاووس تحقیق فارس تبریزیان (حسن)، چاپ دوم: تهران و قم، دار الاسوة، 1375.

63. منتهی الآمال عباس قمی تحقیق: ناصر باقری بیدهندی، چاپ اول: قم، انتشارات دلیل، 1379

64. ناسخ التواریخ: در احوالات حضرت سید الشهداء علیهم السلام، میرزا محمد تقی سپهر (لسان الملك)، تهران: کتابفروشی

اسلامیه، 1398

65. نفس المهموم فی مصیبة سیدنا الحسین المظلوم علیه السلام، عباس قمی، تحقیق: رضا استادی، قم، مکتبة بصیرتی، 1405
66. نگاهی به حماسه حسینی استاد مطهری، نعمت الله صالحی نجف آبادی، چاپ اول، تهران: انتشارات کویر، چاپ اول، 1379.
67. نگاهی نو به جریان عاشورا، سید علیرضا واسعی (زیر نظر) چاپ چهارم قم، مؤسسه بوستان کتاب، 1386
68. وقعة صفین، نصر بن مزاحم منقری، تحقیق: عبدالسلام محمد هارون، قم، منشورات مکتبة آیت الله مرعشی، 1404
69. یک جزوه از تعلیمات اخلاقی در حکومت انبیاء و ائمه علیهم السلام، علی پناه اشتهااردی، (بدون مشخصات کتابشناختی، 1392)

مقدمه...7

1. تدریس و عالم پروری...7

2. اهتمام به نشر دین...8

3. زهد و ساده زیستی و بی تکلفی...8

4. نظم در مطالعات و کارهای علمی...8

5. اهتمام به امور مردم و مسایل اجتماعی...9

بخش یک: زندگانی و شخصیت آیت الله فلسفی

1. مروری بر زندگانی حضرت آیت الله میرزا علی آقا فلسفی / محمد قنبری...15

چکیده...15

درآمد...15

یک. زندگانی...15

ولادت...15

خاندان...15

تحصیلات...19

سفر به نجف...20

بازگشت به ایران...22

هجرت به مشهد...23

دو: تدریس...34

روش تدریس...25

سه: ابعاد مختلف شخصیتی...30

اهتمام به مسایل اعتقادی...33

رسیدگی به وضع طلاب و تأسیس صندوق قرض الحسنه...34

فعالیت های سیاسی...34

عروج...38

کتابنامه...40

2. شخصیت معنوی آیت الله فلسفی / گفت وگو با آیت الله سید جعفر سیدان...41

3. آیت الله حاج میرزا علی فلسفی / علی دوانی...55

4. آیت الله فلسفی به روایت اسناد ساواک / به کوشش: عبدالوهاب فراتی...59

بخش دو: خراسانیات

1. حدیث شیعه در خراسان عصر صادقین علیهما السلام / مهدی غلامعلی...139

چکیده...139

درآمد...139

یک. جغرافیای خراسان...141

دو. شیعه در خراسان...142

1. سفرهای زیارتی...143

2. ارسال هدایا...144

سه. راویان خراسانی در عصر صادقین علیهما السلام...145

1. ابواسحاق خراسانی...147

2. ابو خالد کابلی...147

3. ابو سعید خراسانی...148

4. ابوشیبه خراسانی...148

5. ابو عبدالله بلخی...148

6. ابو غرة خراسانی...149

7. ابو المنذر زهیر بن محمد خراسانی...149

8. اسحاق بن بشر (بشیر) خراسانی...150

9. حسین بن حسن خراسانی...150

10. سلام بن ابی عمره خراسانی...151

ص: 914

11. سهل بن حسن خراسانی...152

12. محمد بن فضل خراسانی...152

13. یحیی بن حرّ خراسانی...153

چهار. گونه های احادیث...153

الف. کلام (مباحث امامت)...153

1. محبت اهل بیت...154

2. ولایت مداری...156

3. مهدویت...158

ب. احادیث فقهی...158

ج. احادیث اخلاقی و ادعیه...159

پنج. شیوه های نشر حدیث در خراسان...160

1. جلسات اهل خراسان...160

2. پرسش و پاسخ...161

3. سفرهای راویان به خراسان...161

کتابنامه...163

2. آثار محدثان شیعه خراسان / علی صدرایی خویی...165

چکیده...165

درآمد...165

فهارس...234

1. فهرست مؤلفان بر اساس نسبت به شهرها...234

2. کتاب های معرفی شده...239

کتابنامه...245

3. مکتب معارفی خراسان و تفکر فلسفی / سید حسن اسلامی...249

چکیده...249

1. پیشینه...249

2. در برابر فلسفه...250

3. استدلال بر ضد فلسفه...255

ص: 915

1-3. توطئه خلفا برای ترویج فلسفه...256

2-3. مخالفت امامان با فلاسفه...257

3-3. مخالفت فلاسفه با امامان...259

4-3. مخالفت یاران امامان با فلاسفه...259

5-3. مخالفت فقها با فلاسفه در طول تاریخ...259

6-3. تفرقه و اختلاف انگیزی فلسفه...260

7-3. عدم دستور ترجمه فلسفه از سوی رسول خدا صلی الله علیه و اله...261

8-3. وجود دستگاه معرفتی مستقل در دین...261

9-3. دشواری مسیر فلسفه...262

10-3. بهره گیری از قیاس...263

11-3. ارجاع به وجدان...264

12-3. رأی صاحب نظران بر ضد فلسفه...264

13-3. تحجر، تعصب و تقلید در فلسفه...266

14-3. استدلال فلسفی بر ضد فلسفه...267

4. بررسی این دلایل...268

1-4. غرض ورزی خلفا...268

2-4. مخالفت امامان با فلاسفه...270

3-4. مخالفت فلاسفه با امامان...273

4-4. مخالفت یاران امامان با فلاسفه...274

5-4. مخالفت فقها با فلاسفه در طول تاریخ...274

6-4. تفرقه و اختلاف انگیزی فلسفه...275

7-4. عدم دستور ترجمه فلسفه از سوی رسول خدا صلی الله علیه و آله...282

8-4. وجود دستگاه معرفتی مستقل در دین...283

9-4. دشواری مسیر فلسفه...286

10-4. بهره گیری از قیاس...286

11-4. ارجاع به وجدان...288

12-4. رأی صاحب نظران بر ضد فلسفه...288

13-4. تحجر، تعصب و تقلید در فلسفه...291

ص: 916

14-4. استدلال فلسفی بر ضد فلسفه...291

جمع بندی و نتایج...297

کتابنامه...299

4. گزارشی از دیدگاه های شیخ مجتبی قزوینی / علی ملکی میانجی...303

چکیده...303

مقدمه...303

کلام شیعی و مکاتب فلسفی و عرفانی...307

مروری کوتاه بر زیست نامه آیت الله شیخ مجتبی قزوینی...311

نقد معرفت شناسی فلسفی و عرفانی...317

کتابنامه...327

5. کتابشناسی مکتب تفکیک / هادی ربانی...329

چکیده...329

مقدمه...329

یک. پیشینه...330

دو. نامگذاری...332

سه. موضوع و دامنه...333

الف. دامنه موضوع...333

ب. دامنه منابع...334

چهار. روش تنظیم...335

یک. کتاب های مستقل...337

1-1. منابع اصلی...337

2-1. آثار ناقدان...353

3-1. سایر آثار...364

دو. کتاب های مشتمل...369

سه. ویژه نامه ها...387

چهار. مقالات...391

پنج. پایان نامه ها...409

ص: 917

شش. آثار چاپ نشده...412

هفت. نسخه های خطی و عکسی...414

هشت. آثار مجازی...419

نه رجال تفکیک...420

1-9. کتاب های مستقل...420

2-9. کتاب های مشتمل...421

3-9. مقالات...423

6. طبقات اصولیان خراسان / مهدی مهریزی...425

چکیده...425

درآمد...425

کتابنامه...469

7. حجیت خبر واحد از نگاه آخوند خراسانی / محمد علی سلطانی...471

چکیده...471

پیشگفتار...471

پیشینه بحث...473

دلایل عدم حجیت خبر واحد و نقد آخوند خراسانی...474

دلایل حجیت خبر واحد...478

کتابنامه...486

8. خراسان حوزه ادب و ادیبان / رضا بابایی...487

چکیده...487

پیشگفتار...487

خراسان مهد عالمان و ادیبان...489

ادیب نیشابوری اول...491

ادیب ثانی...493

وامداری ایران به ادیبان خراسان...494

خراسان، پیوندگاه دانش های ادبی با علوم دینی...496

کتابنامه...498

ص: 918

9. نگاهی به ابعاد زندگی آیت الله میلانی / مهدی مهریزی...499

چکیده...499

1. دوران نجف (43 سال)...500

2. دوران کربلا (17 سال)...500

3. دوران مشهد (22 سال)...501

یک. تأسیس مدارس علمیه جدید با برنامه های آموزشی نوین...501

1. مدرسه مقدماتی آیت الله میلانی...502

2. مدرسه امام صادق علیه السلام...503

3. مدرسه عالی حسینی...503

«وثيقة الدرجات الامتحانية»...505

«وثيقة الدرجات الامتحانية»...507

دو. اهتمام به تبلیغ و نشر دین در داخل و خارج کشور...509

1. اعزام طلاب برای تبلیغ هفتگی...509

2. تکمیل بنای مسجد ایرانیان در هامبورگ و فرستادن شهید بهشتی به آلمان...510

سه. حمایت از حرکت های روشنفکری دینی...512

1. حضور در کانون نشر حقایق اسلامی...512

2. دعوت از شخصیت های غیر معمم برای سخنرانی در منزل...513

3. حمایت ضمنی از حسینیه ارشاد...513

چهار. تنوع آثار مکتوب...515

پنج. فعالیت های اجتماعی - سیاسی...516

1. مبارزه با رژیم شاه و حمایت از نهضت امام خمینی...516

2. اهتمام به وحدت مسلمانان جهان...517

3. اهتمام به اتحاد علمای شیعه...517

4. صدور فتوا به قطع ارتباط مسلمانان با اسرائیل...518

5. ملاقات با شخصیت های جهان اسلام...519

6. کارهای خیریه و عام المنفعه...519

کتابنامه...522

ص: 919

10. زندگی خود نوشت حسن نبوی کاشمیری / علی صدرایی خویی...523

چکیده...523

درآمد...523

نام...524

زیست نامه...524

آثار علمی...525

[نام و نسب]...527

[تولد]...527

[شروع تعلیم]...527

[تأهل]...528

[در گذشت پدر]...528

[حرکت به سوی عتبات]...528

[ورود به کربلای معلای]...529

[حوزه علمیه کربلا در آن دوره]...529

[حرکت به سوی نجف اشرف]...529

[شروع تحصیل در نجف]...529

[مجلس درس آیت الله یزدی]...529

[مجلس درس شیخ شریعه اصفهانی]...530

[مجلس درس میرزای نایینی]...530

[مجلس درس آقا ضیاء عراقی]...531

[دیگر مجالس درس حوزه علمیه نجف]...532

[درس عرفان شیخ اسماعیل محلاتی]...532

[برگزاری مباحثه درسی]...533

[درک فیوضات باطنی]...533

[بازگشت به ایران و زیارت مشهد مقدس]...533

[بازگشت به ترشیز]...534

[سابقه تاریخی ترشیز]...534

ص: 920

[اقامت در ترشیز و اشتغال به وظایف تبلیغ]...535

[انزوا و گوشه گیری از مشاغل دنیایی]...535

[عنایت الهی در فراهم شدن اسباب زیارت خانه خدا]...536

کتابنامه...538

11. روش شناسی تفسیر «غرائب القرآن و رغائب الفرقان» / محمد علی مهدوی راد...547

چکیده...547

درآمد...547

انگیزه نگارش...548

روش تفسیری نیشابوری...550

شیوه تنظیم و تألیف...550

ویژگی های غرائب القرآن...552

غرائب القرآن در گفتار عالمان...552

جایگاه عقل در غرائب القرآن...554

مباحث کلامی در غرائب القرآن...555

مسایل فقهی در غرائب القرآن...560

جایگاه نقل در غرائب القرآن...563

اسرائیلیات در غرائب القرآن...563

اهل البيت در غرائب القرآن...565

تاویلات غرائب القرآن...569

مسایل اخلاقی و معنوی در غرائب القرآن...572

مسایل ادبی و بلاغی در غرائب القرآن...573

غرائب القرآن و تناسب السور...574

مصادر و منابع غرائب القرآن...575

1. التفسير الكبير...575

2. الكشف...576

چاپ های غرایب القرآن...579

ترجمه ای از قرآن...579

ص: 921

ترجمه سوره توحید...580

ترجمه سوره تبت...580

مؤلف غرائب القرآن...580

کتابنامه...583

12. مغنی الفقیه گنجینه ای فراموش شده/ علی صدرایی خویی...587

چکیده...587

مؤلف...587

مغنی الفقیه...589

مغنی الفقیه در کتابشناسی ها...590

نسخه های شناسایی شده از مغنی الفقیه...590

کتابنامه...594

13. گزارشی از کتابشناسی های خراسان / سید محمد حسین حکیم...601

چکیده...601

بخش سه: مقالات دیگر

1. ضرورت توسعه فقه/ محمدرضا حکیمی...607

چکیده...607

تذیل...625

کتابنامه...629

2. شمول پذیری معنا در قرآن کریم / سید محمد علی ایازی...631

چکیده...631

مقدمه...631

سیر اندیشه توسعه معنا در میان دانشمندان اسلامی...632

موافقان و مخالفان توسعه معنا...633

جریان های موافق و مخالف...634

لزوم توسعه بخشی به دایره معانی احتمالی...641

مراد از توسعه معنایی...642

عوامل تحول معنا...644

ص: 922

تفاوت میان توسعه و تحول معنا...647

پیامدهای محدود کردن معنا...650

مبانی شمول معنایی...651

1. لایه به لایه بودن معانی قرآن...652

2. قرآن کتاب جاویدان...653

3. با طراوت بودن قرآن...654

4. استعمال لفظ برای روح معانی...655

5. استعمال لفظ در اکثر از معنای واحد...657

6. کلی بودن معانی قرآن...658

7. اطلاعات زبانی...659

8. فراتری معجزه قرآن از الفاظ آن...661

طرح ادله محدودیت معنا...661

پاسخ به اشکالات نظریه...665

شرایط و معیارهای توسعه معنا...675

جمع بندی و نتیجه گیری...677

کتابنامه...678

3. قلب قرآن / محمد عبداللہیان...683

چکیده...683

درآمد...683

یک: فضائل و نکات سوره مبارکه «یس»...684

1. شأن نزول «یس»...684

2. «یس» از زبان خدا...685

3. قرائت بهشتیان...685

4. نام پیامبر صلی الله علیه و آله...686

5. سال یس...686

6. گل گلستان...686

7. آرزوی پیامبر صلی الله علیه و آله...686

ص: 923

«یس» قبل از خلقت انسان...686

9. هم دنیا و هم آخرت...687

10. برآورده شدن حاجات...687

11. یافتن گمشده...687

12. ده برکت...687

13. آسانی در کارها...687

14. تلاوت برای محتضر...688

15. تخفیف عذاب...688

16. قلب «یس»...688

17. فرشتگان ویژه...688

18. شگفتی فراگیر...689

19. شفاعت در قیامت...690

20. حضور، در قلب...690

21. دوازده مرتبه ختم قرآن...691

22. فضیلت بیکران یس...691

دو: دستورالعمل ها و ختمات...692

1. دستورالعمل کامل...692

2. اهدای ثواب به حضرت زهرا علیها السلام...695

3. خواندن در شب...696

4. «یس» همراه صد آیه از قرآن...696

5. خواندن در نیمه شب...696

6. بر بازوی راست...697

7. خواندن در شب نیمه شعبان...697

8. خواندن بر خوابیده...697

9. دستورالعمل سلمان...697

10. خواندن در روز جمعه...697

11. خواندن، بیست و یک مرتبه...697

ص: 924

12. خواندن در وقت رؤیت هلال...698

13. دستور العمل آیت الله سید محمد باقر فقیهی قدس سره...698

14. تدبیر در سوره یس...699

کتابنامه...700

4. گوهرهای قرآنی / محمد حسن نیستانکی نایینی به کوشش حسن پویا...701

چکیده...701

درآمد...702

درباره این مقاله...703

بخش یک. معارف کلی قرآنی...704

بخش دوم. معارف قرآنی به ترتیب سور...706

کتابنامه...747

5. مکتب حدیثی فیض کاشانی / محمد صادق کاملان...749

چکیده...749

پیشگفتار...749

فیض کاشانی یگانه ای در میان عالمان شیعی...751

فیض کاشانی وارث سه مکتب فکری...753

تفکر اخباری گری در فقه و کلام...755

تفکر اخباری گری فیض کاشانی در فقه...759

دلایل اخباری بودن فیض...760

فیض کاشانی اخباری متعادل...764

دیدگاه اخباریان در باب حجیت عقل...767

نقد دیدگاه اخباریان در باب حجیت عقل...769

کتابنامه...772

6. شرح بر بعض فقرات زیارت اربعین / نوشته ملا عبدالرحیم پاچناری اصفهانی...775

پژوهش و گزارش جويا جهانبخش

چکیده...775

تمهید پژوهنده...775

کتابنامه...805

ص: 925

هدف شناسی امام حسین علیه السلام/ محمد اسفندیاری...813

چکیده...813

درآمد...813

موضوع مورد اختلاف...814

موضوع مورد اختلاف علم به زمان شهادت...815

موضوع مورد اختلاف تفکیک ظاهر از باطن...818

موضوع مورد اختلاف تفکیک هدف از برنامه...919

موضوع مورد اختلاف تفکیک هدف از نتیجه...820

متن مورد اختلاف...821

متن مورد اختلاف: تاریخ...821

متن مورد اختلاف: علم امام...822

روش تحقیق پیشنهادی (منطق فهم عاشورا)...823

اختلاف درباره هدف امام...831

1. شهادت تکلیفی...833

2. شهادت فدیة ای...837

3. شهادت سیاسی...839

4. تشکیل حکومت...842

دلایل دو نظریه...845

1. دلایل نظریه شهادت...846

2. دلایل نظریه حکومت...851

سه دیدگاه درباره شهادت و حکومت...862

تبیین نظریه جمع...864

تعلیقه بر نظریه جمع...867

تعارض کلام و تاریخ در هدف امام...874

موضوع مورد اختلاف: کلام (علم امام)، یا تاریخ؟...880

مقصد و مقصود امام حسین علیه السلام...884

کتابنامه...888

ضمایم...893

ص: 926

بسمه تعالی

جَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

با اموال و جان های خود، در راه خدا جهاد نمایید، این برای شما بهتر است اگر بدانید.

(توبه : 41)

چند سالی است که مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه موفق به تولید نرم افزارهای تلفن همراه، کتاب خانه های دیجیتالی و عرضه آن به صورت رایگان شده است. این مرکز کاملاً مردمی بوده و با هدایا و نذورات و موقوفات و تخصیص سهم مبارك امام علیه السلام پشتیبانی می شود.

برای خدمت رسانی بیشتر شما هم می توانید در هر کجا که هستید به جمع افراد خیراندیش مرکز بپیوندید.

آیا می دانید هر پولی لایق خرج شدن در راه اهلبیت علیهم السلام نیست؟

و هر شخصی این توفیق را نخواهد داشت؟

به شما تبریک میگوئیم.

شماره کارت :

6104-3388-0008-7732

شماره حساب بانک ملت :

9586839652

شماره حساب شبا :

IR390120020000009586839652

به نام : (موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه)

مبالغ هدیه خود را واریز نمایید.

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آباده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک 129/34 - طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: 03134490125

دفتر تهران: 021 - 88318722

بازرگانی و فروش: 09132000109

امور کاربران: 09132000109

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW



برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

